[illegible]
[illegible]
[illegible]

1897.

110

digitised by A.R.A.R.@

digitised by A.R.A.R.@

digitised by A.R.A.R.@

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

Հ Ի Ն Դ Պ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

HISTOIRE LITTÉRAIRE DE L'ARMÉNIE ANCIENNE

(Siècles IV-XIII)

digitised by A.R.A.R.@

digitised by A.R.A.R.@

891.99.09
Զ-34

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՀԻՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(Դ—ԺԳ ԴԱՐ)

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴՊՐՈՑԱՑ ՀԱՄԱՐ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՅԱՒԵԼՈՒԱԾՈՎՔ ԵՒ ՓՈՓՈԽՈՒԹԵԱՄԲՔ

ՎԵՆԵՏԻԿ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1897

digitised by A.R.A.R.@

digitised by A.R.A.R.@

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Համառօտ երկասիրութեանս տպագրութեամբ հասարակաց ընծայուելէն՝ տասնեակ մի ամաց սահեցան անցան: Նոր տպագրութեան մը բանադատուած առեննիս, ժամանակը և անոր հետևանք և արդիւնք նորանոր տեղեկութիւնք՝ անհրաժեշտ ըրած էին գրուածքիս աւելի ճոխ և նորագոյն կերպարանք մը տալ. զոր և ջանացինք ընել, ոչ լոկ տպագրութեան ձևովն և տառերով, ինչպէս կը տեսնեն ընթերցողք, այլ նաև — որչափ հնարաւոր և կարելի էր, — պարունակութեամբն:

Այս դիտմամբ և վախճանաւ եղած են այլևայլ փոփոխութիւնք, սրբագրութիւնք և յաւելուածք, ջանալով ընդարձակագոյն տեղեկութիւնս ընծայել ուսումնասիրաց և բարձրագոյն դպրոցաց աշակերտելոց՝ մեր հին մատենագրաց վարուց և երկասիրութեանց վրայ, ու անով աւելի սիրելի և մեծարոյ ընել՝ հեռաւոր և մերթ ոչ այնչափ երախտապարտ նոր սերնդեան՝ մեր ընտիր և հռչականուն նախնեաց գործած լեզուն, և հմտացընել իրենց արդիւնաւոր կեանքին: Այսով հանդերձ՝ կ'ուզենք իմացընել միանգամայն թէ գրուածքիս նպատակը՝ իր կրած քիչ շատ փոփոխութիւններովը ալ՝ առաջին տպա-

digitised by A.R.A.R.@

գրութեամբն իրեն համար արդէն գծուած ամփոփ սահմանին մէջ կը մնայ, որ էր, — ինչպէս ակնարկուած է յառաջաբանին մէջ, — «ընդհանուր պատմական տեղեկութիւն մը աւանդել մեր մատենագրաց և անոնց գրուածոց վրայ, առանց ուղղելու քննադատական տեսութեամբք ծանրացընել այնպիսի գրուածք մը որ վարժարանաց համար սահմանուած է»։ Ասկէ անդին բարձրանալ խիզախելը՝ մեր կամքէն ու կարողութենէն, ու նաև նըպատակէն դուրս էր։ Խոստովանութիւն մը՝ զոր մատենիս չափն ալ մեզի հետ անխօս կը հռչակէ։

*
* *

Մեր պատմութեանց տարեգիրքն աչքէ անցուցած ատեններս՝ սրտի խրաւացի գոհութեամբ և սփոփանօք կը հանդիպինք բազմապատիկ քաղաքական ու եկեղեցական պարծանաց. ու Խորենացւոյն հետ կրնանք երկրորդել և վկայել որ «Թէպէտ և եմք ածու փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ... սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ և 'ի մերում աշխարհիս, և արժանի գրոց յիշատակի»։ Սակայն անոնց ամենուն վըրայէն աւերիչ ձեռք և զէնք ժամանակաց անցնելով՝ չեն թողած այլ ինչ՝ բայց հին ու պատուական լեզու մը և մատենագրութիւն, միակ մնացորդք և աւանդապահ վըկայք մեր հետախաղաղ ծածկուած անցեալ փառաց։ Այդ լեզու և մատենագրութիւն՝ դարուց և ժամանակաց ամէն կերպարանափոխութեանց և աղխտից ենթակայ, չեն կրցած իրենց խոկաշնորհ դրիւք և փափաքելի ամբողջութեամբ հասնիլ մինչև առ մեզ. այլ մին՝ զանազան դրոշմ և աղաւաղութիւն ընդունելով և աղխտութեան ծանր բեռը վրան կրելով, և միւսն բազմաթիւ ու աշխարհիկ կորըստեամբք և հարուածովք։

Սակայն և այնպէս ոչ դոյզն քաջալերութիւն և սփոփանք են մեզ լսել՝ թէ արևելեան ազգաց մատենագրու-

digitised by A.R.A.R.@

թեան մէջ նշանաւոր տեղ մը գրաւած է հայ լեզուն և դպրութիւն. իր մինչև առ մեզ պահած արդի կերպարանքովն ալ՝ թէ մեզ և թէ եւրոպական գիտութեանց և բանասիրութեան համար՝ հարուստ ու անսպառելի բովք մը, որ որչափ աւելի ուսումնասիրուի, և հետախոյզ քննուի, փորձը կը ցուցընէ թէ ինչպէս օր ըստ օրէ նորանոր ճոխութիւնք արտադրելու յարմարութիւնն ունի:

Որչափ փափաքելի էր և օգտակար այսպիսի անխոնջ հետազօտութիւն՝ մեր պատմական և մատենագրական ուսմանց յառաջադիմութեանն համար: Եւ ներուի ըսել, որ յայսմ մասին օրինակ կրնան ըլլալ մեզ Եւրոպացի գիտունք և բանասէրք. և մինչ արևմուտք մեզմէ այնչափ փութով կը փնտռէ մեր հին պատմութիւնն ու նախնեաց մտաւոր հարստութիւնն, և իրեն տրուածը անյագաբար կ՚ընդունին, դարուս արժանաւոր լուսամիտ և ուսումնասէր ազգին՝ հարկ է որ յորդորամիտ ընէ զմեզ՝ տգիտութեան հետևանք ամէն նախապաշարումն և աւելորդ նախանձայուզութիւն մէկդի դնելով աւելի մեծանձն և առատատուր երևնալ, բաւական սեպելով անոնց երկար դարեր խաւարի և թաքնութեան մէջ մնալը:

*
* *

Արևմտեան բանասիրութիւնն՝ — առանց ուզելու յիշատակել աւելի հեռաւոր ժամանակներ, — միայն վերջին քսան և աւելի տարիներու մէջ՝ մեծ եռանդ և հետամըտութիւն ցըցուց՝ մեր ազգային դպրութեանց, մանաւանդ պատմական երկասիրութեանց նկատմամբ: Հայագէտն Տիւլորիէ 1855 տարիէն 'ի վեր՝ մեծ և օգտակար խորհուրդ մը ունեցած էր, հայ պատմչաց Մատենադարանի մը հրատարակութեան՝ հանդերձ գաղղիական թարգմանութեամբ: Իբրու երախայրիք այս հետաքննական Մատենադարանին, տպագրութեամբ հրատարակեց Մատ-

digitised by A.R.A.R.@

թէի Ուռհայեցւոյ պատմական գրուածին թարգմանութիւնն, և հայկական ժամանակագրութեան վրայ բազմահմուտ հատոր մը։ Իր մտածութիւնն և 'ի հանգամանաց ժամանակին առկախ մնացած գործը՝ ուզեց գլխաւորել և յարգելու աժել Վիկտոր Լանկլուա՝ միւս այլ հայագէտ գաղղիացի. ու ազգային և օտար հայագիտաց օժանդակելովը՝ և Նուպար փաշայի վեհանձն և առատամիտ նպաստիւք, ձեռք զարկաւ և հրատարակեց երկու մեծ հատոր, չորրորդ ու հինգերորդ դարու պատմական երկասիրութեանց գաղղիական թարգմանութիւնն հմուտ ծանօթութեամբք, կանխաբանութեամբք և անոնց հեղինակաց վրայ կենսագրական տեղեկութեամբք։ Եռանդուն և հայասէր ձեռնարկուին տարաժամ մահը՝ և վըրայ հասած գաղղիական կառավարութեան յեղափոխութիւնն և պատերազմի և պարտութեան արկածք՝ խափան եղան այդ հաւաքման շարունակութեանն, որ ամենուն իրաւացի փափաքն էր, և առ որ ոչ ոք կը համարձակէր, ճանչնալով գործոյն մեծութիւնն ու դժուարութիւնը։ Մասամբ ևեթ ուզեց դարմանել այդ պակասը Պրոսէ գաղղիացի, անդամ կայսերական ճեմարանին Ռուսաց 'ի Փեթրպուրկ, ընծայելով 'ի լոյս նոյն քաղքին արքունի տպարանէն ուրիշ երկու հատոր թարգմանութեանց մեր ազգային պատմագրաց։ Տիւլորիէ իր բազմարդիւն կենաց վերջի տարիները նուիրեց 'ի թարգմանութիւն Ասողկան, և որուն առաջին մասը իր մահուընէն ետքը հրատարակուեցաւ. ասկէ զատ նաև խաչակրաց պատմագրաց հաւաքման մէջ մեծ հատոր մը՝ 'ի մեր պատմչաց, հայկական բնագրաւն և գաղղիական թարգմանութեամբ։ Բրիւսոմ՝ նոյն լեզուով Զենոբայ Գլակ և Լաստիվերտցւոյն պատմութիւնը ծանօթացոյց. Լաւէր գերմանացի փոխեց յիւր լեզու զԲիւզանդ և զԽորենացի, աւելցընելով ասոնց հետ նաև հայ լեզուի քերականութիւն մը՝ գերմաներէն բացատրութեամբ, զոր Գարրիէր՝ արդի ուսուցիչ հայկական բարբառոյ 'ի դպրոցի արևելեան կեն-

digitised by A.R.A.R.@

դանի լեզուաց 'ի Փարիզ, թարգմանեց 'ի գաղղիականն: Հիւպշման՝ Սեբէոսի արաբական արշաւանաց պատմական մասին թարգմանութիւնն ըրաւ 'ի գերման բարբառ. Կուտշմիդ և Դէզա՝ քննադատական տեսութիւնք ընծայեցին Խորենացւոյ և Ագաթանգեղոսի երկասիրութեանց վրայ: Կը թողունք ուրիշներն, և եւրոպական ուսումնական հանդէսներու մէջ ցրուաւ հրատարակուած զանազան հետաքննութեան արժանաւոր հատուածներ. բայց այս յիշատակուածներն ալ արդէն բաւականէն աւելի են 'ի հաւաստարմացընել թէ որչափ մեծ կարեւորութիւն տուած են և կու տան եւրոպական գիտութիւնք մեր տոհմային մատենագրութեան: Իրենց ջանքով ու ձեռքով եղած հայ հեղինակաց թարգմանութիւնք, ու անոնց վրայ տեսութիւնք և քննութիւնք՝ ոչ միայն ծանօթ ու սիրելի ընելու կը ծառայեն արեւմտեայց մեր անցեալը, այլ մերթ անոր մութ ու անստոյգ մասերն ալ լուսաւորելու և ուղղելու նպատակն ունին, որով և ազգիս կրկնակի երախտապարտ մեծարանացն արժանաւորք:

* * *

Մեր ազգայնոց քով ալ՝ վերջի տարիներու մէջ երեցած գրաբար լեզուի և ուսման, հայկական դպրութեանց փոյթ և ջանք՝ նշանաւոր և սփոփիչ կրնան համարուիլ: Նախնեաց լեզուին և մատենագրութեան արհամարհոտ անտարբերութիւնն, և անոնց վրայ զուրցուած լռուցիչ դամբանականք, դպրոցներէ անոնց ուսումը վարելու ջանք, և միայն եկեղեցական դասու հնաւանդ ժառանգութիւն մը համարելու կարծիք՝ իրենց նորութիւնն կորսնցուցած և լռած դադրած են. և հօն մանաւանդ ուր մեր գրաբար լեզուին մահուան վճիռն արձակուելով համարձակաձայն քարոզուեցաւ թէ մեռելոց յարութիւն տալու դարը իննետասներորդը չէ, իննետասներորդը սոր մէջ ալ ցըցուց թէ յառաջադիմութեան և անհնարին ենթադրուած-

digitised by A.R.A.R.@

ներն ալ հնարաւոր ընելու ուսմանց և գիտութեան դար է ։ Թիֆլիզ, Մոսկուա և Փեթրպուրկ՝ երեք գլխաւոր կեդրոնք մեր ռուսահպատակ ազգայնոց լուսաւորութեան և գիտութեան, կարծես մասնաւոր ճգամբ գիրար գերազանցել ուզեցին 'ի սոյն գայդ վճիռ ։ Պատկանեան, Մըսերեան, Էմին և այլք, մեծարոյ հանճարներ և պատկառելի հեղինակութիւնք, իրենց ուսումնական և բազմարդիւն կենաց մեծ մասը նուիրեցին 'ի հետազօտութիւն և 'ի հրատարակութիւն մեր նախնեաց երկոց. և հաճութեամբ կը նկատեն իրենց արժանաւոր աշակերտաց վրայ՝ հաւասար եռանդն և գործունէութիւն ։ Ի Թիֆլիզ՝ օգտակար գրոց հրատարակութեան համար կազմուած ընկերութիւն մը՝ բաց 'ի նոր գրուածոց ընծայեց նաև այլևայլ դասական գրքեր ։ Շահնազարեան վարդապետ 'ի Փարիզ, Էջմիածնի և Երուսաղեմի տպարանք՝ գովելի ուսումնասիրութեամբ իրենց բազմահարուստ մատենադարաններէն նախնեաց զանազան գրուածոց հրատարակութիւններ ըրին ։ Կը թողունք յիշել 'ի մեր մամլոց ընծայուածքն ։ Կոստանդնուպոլսոյ բազմահայ գաղթականութիւնն և Զմիւռնիա, նոր լեզուի կանոնաւորութեան և զարգացման սիրողք և հետևողք, չուզեցին անտարբեր մնալ հնութիւնն ալ պաշտպանող այս յառաջադիմական ասպարիզին մէջ. ոչ միայն նոր լեզուն գրաբարի աւելի մերձաւոր գրութեան մը մէջ դրին, այլ ինչուան հին լեզուով ուսումնական հանդիսի մը հրատարակութեան ձեռք զարնելու արիութիւնն ունեցան ։ Չենք գիտեր թէ որչափ տևական կրնայ ըլլալ այսպիսի ձեռնարկ մը. բայց անով՝ մեր ժամանակաց բանասիրական յառաջադիմութեան և ջանից՝ յայտարար նշան մը և ապացոյց ըլլալէն չիդադրիր ։

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Ազգային մատենագրութեան և թարգմանչանաց մեծ և կենսական գործոյն օժանդակելու և սատարելու վախճանն ու փափաք՝ ծնունդ տուած է մեր այս դուզնաքեայ երկասիրութեանն: Առաջին կրկին տպագրութեանց ներողամիտ ընդունելութիւնն յազգէն և յօտարազգի բանասիրաց, որ մեր լեզուին և դպրութեանց ուսմամբ կը պարապին, երրորդիս ալ գրաւական մը ըլլալուն յոյսը կու տայ մեզ: Քննադատք և ուսումնատենչք՝ կրնան աւելի քան զոր գրուած տեսնեն մեզմէ՝ պահանջել և յուսալ: Համամիտք իրենց հետ՝ թէ ազգային լեզուն, մատենագրութիւն և բանասիրութիւն դեռ շատ դժուարալոյծ խնդիրներ ունին, մթին տեղուանք՝ կարօտք լուսոյ, կը փափաքինք որ մեր այս համառօտ գրուածքը՝ նոր գրգիռ մը ըլլայ հմտագունից, այսպիսի բազմաշահ և արդիւնալից ասպարիզի մէջ խրախուսելու ՚ի ջանս, յուսումն և ՚ի փաստակ: Արդէն ոչ սակաւաթիւ են ազգասէր և գիտուն չահատակքն և մրցողք, որ մեր խրախուսանաց և գովութեան կարօտ չեն: Մենք ըսինք թէ նպատակնիս այս չէր:

*
* *

Մեր գրուածքը ամբողջացընելու համար՝ կը մնար Հին թարգմանութեանց արդէն պատրաստ մասը, և որ առանձին հատորով ընծայեցինք ՚ի լոյս:

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Քանի մը խօսք ալ՝ այս Նոր տպագրութեան առթիւ:

Տասը տարի յառաջ այս տողերը կը գրէինք ու կը տպագրէինք, ջանալով ուրիշ զօրաւոր ձայներու հետ խառնել մեր տկար ձայնն ալ, ու քաջալերելով ազգային և օտար հայագէտ բանասիրութիւնը մեր մատենագրութեամբ աւելի զբաղիլ ու զբաղեցնել, ու քիչ ծանօթ կամ բոլորովին անծանօթ մնացած կէտերը լուսաւորել:

Ազգին սպասածն այն էր անոնց ջանքէն և երկասիրութիւններէն. Նախընթաց շրջանն զնոյն կը խոստանար:

Միջին և Նոր կոչուած Մատենագրութեամբ կարծես թէ աւելի պարապեցան, ու հարկ է ըսել թէ զանազան օգտակար գրուածք և քննադատական տեսութիւնք ալ երևցան, պատիւ ընողք թէ իրենց անուանը և թէ ազգին: Բայց մեր փափաքն էր որ ինչպէս քաղաքական պատմութիւննիս ունի իր մթին և տառապելախառն մասը, մատենագրութիւննիս ալ ունի կամ կրնայ ունենալ սրբագրելիք կտորները, սակայն միշտ ազգային ոգին նախամեծար ընելով:

Գէթ այսպիսի էր մեր համոզմունք և առաջարկութեան փափաքը:

Բայց քննադատութեան դարու մէջ կ՚ապրինք, և մենք յաւակնութիւն չունէինք ուրիշին ճամբայ ցուցնելու կամ սորվեցնելու: Գրուածքս իրեն չափովը յայտարար մ՚է հաւաքողին հմտութեանը:

*
* *

Թէ ազգային և թէ օտար գրիչք և բանասէրք, առանց մեր խօսքէն շարժելու, — և պէտք ալ չունէին, — ցանկացան դարուս ոգւոյն և պահանջածին համեմատ

digitised by A.R.A.R.@

վարուիլ թէ մեր պատմութեան և թէ մանաւանդ մատենագրութեան նկատմամբ, ինչ որ ցուցած չէին հնոյն Եղլադայ և Լատինի յայտնի առասպելաց համար: Ասով Լուսաւորիչ, Զենոբ Գլակ, Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ, Կորիւն, Եզնիկ, Եղիշէ, Խորենացի, չորրորդ կամ հինգերորդ դարու մատենագիրք, կամ ինչուան մեր օրերը այնպէս համարուած, ինկան իրենց յարգէն կամ ենթադրուած ժամանակէն: Այսպիսի սկզբնաւորութիւն մը թէպէտ 1850 է ի վեր սկսուած էր, բայց միշտ զգուշաւոր երկիւղածութեամբ, քիչ մը աւելի համարձակ լեզուով Քննական Պատմութեան հեղինակէն: Ուրիշներ գտնուեցան թէ յազգայնոց և թէ յօտարաց՝ որ չուզեցին մնալ այդ չափուն մէջ, և աւելի յառաջ անցան: Ու երբ մէկ կողմանէ քաղաքականաբար կը մտածուէր անհետ ընել Հայերը իրենց հայրենեաց և բոլոր աշխարհիս երեսէն, մատենագրութիւնն ալ քիչ հալածանք չի կրեց:

Այսպիսի գիրքի մը մէջ թերևս աւելորդ սեպուէր նոր տպագրութիւն մ՚ընել՝ ընդհանրապէս պահպանողական դաւանաքեայ երկասիրութեանս, ուստի ուզեր էինք հրաժարել, նկատելով մանաւանդ մեր առողջութեան վիճակը:

Բայց ուրիշներուն տեղի տուինք՝ գիտնալով որ վերջին խօսքը ըսուած չէ, և բանաւէրք իրենց յայտնած կարծեաց մէջ յամենայնի իրարու համաձայն չեն, ու թերևս երկար ատեն չըլլան. կամ այժմեան կարծիքնին ուզենան փոխել, ինչպէս շատ անգամ պատահած է:

* * *

Գնենք հոս նոր հրատարակուածներուն մատենագրական ցուցակը:

Հայ այբուբենի վրայ, բաց ի Սարգիսեան Հ. Բարսեղ վարդապետի և Հայոց գիրը ի Տ. Յարութիւնեան հրատարակութիւններէն, տպագրեց մասնաւոր գրքոյկ մը Ա. Տաղաւարեան: Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել Պարոնեան

digitised by A.R.A.R.@

վարդապետի քննադատութիւնն՝ հրատարակեալ ի Հան-դէս Ամսօրեայ (1890)։

Գողթան երգերու վրայ, բաց ի Էմինի, Ալիշան ու Գաթրճեան վարդապետաց, Տիւլօրիէ ու Պատկանեան բանասիրաց գրուածներէն, որոց յիշատակութիւնը եղած է մատենիկիս մէջ, առանձինն խօսեցան նոյն նիւթին վրայ գերմանացին Ֆէթթէր, որ հայերէն ալ թարգմա-նուեցաւ և տպուեցաւ ի Վիէննա, ի Մխիթարեանց, և Եղ. Լալայեանց ի Փարիզ, գաղղիական թերթի մը մէջ, ու նոյն լեզուով։

Ձեռագրաց նկատմամբ կը յիշեցնեմք Ստրիգովսկիի գրութիւնն ի գերման լեզու, և անոր հայերէն թարգ-մանութիւնն։ Երկուքն ալ տպագրեալ ի Վիէննա, ի Մը-խիթարեան տպարանի։ Ասկէ զատ, թէ Մխիթարեանց Վիէննայի, թէ կայսերական, թէ Վատիկանի, Պերլինի, Մոնաքոյի, Պաւարիոյ, Մոսկուայի Լազարեանց ու Կեսա-րիոյ թեմին մատենադարանաց ձեռագրաց ցուցակները։

Յաճախապատում գիրքը, ինչպէս գիտեն ընթերցողք, թարգմանեցաւ ի գերման ու հրատարակեցաւ ի Րէկէնս-պուրկ։ Իրենց գիտուն տեսութիւններն ըրին Ֆէթթէր և Հիրշ, և այս յետին Եկեղեցւոյ Պատմութեան մէջ վա-ւերական կամ ոչ այնպէս ըլլալուն այս գրուածքիս։ Մասամբ ծանօթ են ազգիս իրենց երկասիրութիւնք հայ թարգմանութեամբ։ — Հիրշ՝ Մեսրոպայ Վարդապետի կ'ընծայէ զայն։

Զենոբայ Գլակայ վանից առաջնորդի գրուածքն ալ չա-րունակեց նիւթ ըլլալ քննադատութեան։ Արդէն մեր եր-կասիրութեան առաջին տպագրաց մէջ նշանակուած էր այս։

Ագաթանգեղոսի պատմական գրոց վաւերականութեան և որ լեզուով շարադրած ըլլալուն վրայ եղած տարա-կոյսներ թէպէտ արդէն հին են, բայց դարուս վերջին կիսուն աւելի սաստկացան թէ ազգային և թէ օտար բանասիրաց մէջ։ Առաջին պատերազմողաց մէջ, յետ Ըս-

digitised by A.R.A.R.@

տիլտինկայ և Բոլլանդեանց, երևցաւ Գուշմիտ գերմանացին: Առջի բերան ազգային բանասէրք հակառակեցան իրեն կարծեաց և ինչուան ալ դէմ գրեցին: Ինքը չըյուսահատեցաւ. և հետեւող գտնելով օտար հայագէտները, ինչպէս Հիւպշման և այլք, ցըցուց գոհ ըլլալ: Ատեն անցնելէ ետքը՝ մեր ազգայիններէ ոմանք ալ իրեն համամիտ երևցան ըստ գլխոյ: Գլխաւոր երկասիրութիւնն է Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեանի Ագաթանգեղոս և իր բազմադարեան գաղտնիքը կոչուածը, և Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ.ի գրութիւնը Ագաթանգեղոս առ Գէորգայ Ասորի եպիսկոպոսի, ու գրեթէ միևնոյն տարին (1892) հրատարակուած, մէկն ի Վենետիկ և միւսն ի Վիէննա:

Բիւզանդ Փաւստոսի վրայ տեսութիւն մը հրատարակեց իր Քննական Թերթից մէջ՝ Նորայր Ն. Բիւզանդացի: Ուրիշ գրութիւն մ՚ալ՝ Եղիշէ Մասթեան Նուշեցի բանասէրը, և տպագրեց ի Վիէննա: Հարկաւ յամենայնի չէին զուգընթանար երկու բանասիրաց կարծիք: Ասոնց վրայ աւելցաւ նաև Ստ. Մալխասեանց քննադատութիւնը, որ տպագրած ալ է Ամսօրեայ Հանդիսի մէջ, թէպէտև սանց խմբագրութեան վրայ ըլլալու բովանդակ պատասխանատուութիւնը: — Գերմանացին Գէլցէր որ իր ուսումնասիրութեան նիւթ ըրաւ եկեղեցական մասը և մանաւոր գրուածք մը հրատարակեց Փաւստոս Բիւզանդ կամ Հայկական եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւնը, որոյ հայ թարգմանութիւնը տպագրեցաւ Բազմավէպ ամսաթերթի (1896) մէջ:

Եզնիկ այս նորութեան փափաքէն զուրկ չի մնաց: Ինչուան ետքի տարիները՝ թէ ազգայինք և թէ օտարք գովութեամբ խօսեր էին վրան արժանաւոր պատուով այս թարգմանչաց գլխաւոր անձերէ միայն վրայ. մինչ իմացուեցաւ և գրուեցաւ որ գրեթէ կէս դար յառաջագոյն արդէն բանաքաղ մ՚ըլլալը կը գիտցուէր և իմաստասիրութիւնն իրենը չէր, այլ յոյն վարդապետի մը, Մեթոդիոսի: Թերևս աւելի խոհական սեպուէր հիմկու հի-

digitised by A.R.A.R.@

մայ ըսելը՝ թէ ինչպէս Եպիփանու ասանկ ալ Մեթօդիոսի նմանութիւնք և իրր ուղղութիւնք կան Եղնիկայ իմաստասիրական գրութեանց մէջ։

Նոյնպիսի գրուածներ, և անոնց ընդդիմախօսութիւնք երևցան նաև Կորեան, Եղիշէի և այլոց վրայ։

* * *

Բայց մեծ խնդիրը Խորենացւոյ անձին և անունովը մեզի հասած մատենագրութեանց, կամ աւելի պատմական երեք գրքին վրայ եղաւ։

Գրեթէ երկու հարիւր տարիէն աւելի է Եւրոպիոյ և անոնց իմաստնոց ծանօթանալը Խորենացւոյն պատմութեան և աշխարհագրութեան, և ամէն օտար հայագէտք՝ տեսնելով ալ որ յամենայնի զուգընթաց չէ յոյն և հռովմայեցի կամ լատին պատմագրաց, այնու հանդերձ, ըսեր ենք արդէն, չէին պակսեր իրենց մեծարանքէն. և թէպէտ Ֆրէրէ, Լաքրոզ ու ժամանակ անցնելէն ետքը մասամբ նաև Սէն Մարդէն գտնուեցան տարակուսողք և իրենց տարակոյսը յայտնողք, բայց ընդհանրապէս գիտութիւնը ճանչնալով ալ Խորենացւոյն թերի կողմերը՝ ուսկից ազատ չէ որ և իցէ հին պատմիչ մը, յայտնի կուսակից էին իրեն։

Խորենացւոյն դէմ ելլողներուն մէջ ի մեր դարու առաջին կրնայ սեպուիլ Գուդշմիդ, որ Ագաթանգեղոսի հարազատութիւնը մերժելէն զատ, ուզեց նոյն փորձը ընել նաև Խորենացւոյ վրայ։ Էմին, Պարոնեան և Սարգսեան ջանացին գրուածներով իրեն կարծեաց դէմ մաքառիլ. բայց ինքը ոչ միայն ետ չկեցաւ, այլ նաև օտար հայագիտաց և ազգային բանասիրաց մէջ իրեն հետևողքն ունեցաւ։ Ասոնց մէջ նշանաւոր եղաւ արդի ուսուցչապետն հայերէն լեզուի ի Փարիզ, ի դպրոցի արևելեան կենդանի լեզուաց, Ա. Կարրիէր, մասնաւոր գրուածներով, որ հայերէն ալ թարգմանուեցան և ազգային Մատենադարանի հատորներուն մէջ ալ գրուեցան։

digitised by A.R.A.R.@

Ա. Կարրիէրի այս երկասիրութիւնք հետեւեալ խորագիրքը կը կրեն, որոնց մէջ կը ջանայ ցուցնել որ Խորենացին առ առաւելն ութերորդ դարու բանաքաղ մը կրնայ համարուիլ եւ ոչ այլ ինչ։ A. Carrière nouvelles sources de Moïse de Khoren.

Supplément.

Ասոնց վրայ աւելցուց Ա. Կարրիէր նաեւ հետեւեալը. La Légende d'Abgar dans l'histoire d'Arménie de Moïse de Khoren, 1895.

Միաբանը կամ Գ. Տէր Մկրտիչեանց որ զանազան ուսումնասիրութիւններ հրատարակած է Խորենացւոյ եւ իր պատմական գրոցը վրայ յէջմիածին։

Գր. Խալաթեան՝ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանին հայերէն լեզուի ուսուցչապետը՝ գրեթէ Կարրիէրի կարծիքն ու ենթադրութիւնն ընդունած է վերջին հրատարակութեամբն ի ռուս լեզու, եւ մագիստրոսութեան աստիճանն ընդունած ի պետութենէ։

Յովհաննու Մանդակունւոյ եւ իրեն ընծայուած գրուածոց վրայ ալ քննադատութիւն մը երեւցաւ 1895ին մեր տպարանէն, Հ. Բարսեղ Վ. Սարգսեանի, որուն տեսութիւնք տեղ տեղ կը տարբերին մեր գրածներէն։

Ինչպէս յառաջ բերինք, ամենքն ընտիր աշխատութիւններ են, բայց ունին կամ կրնան ունենալ իրենց պաշտպանները, կամ հակառակ կարծիք ունեցողները։ Վերջին կարծիքը դեռ բուռած չէ. անոր համար կարեւոր սեպուեցաւ պաշտպանողական սերպուած երկասիրութեան նոր տպագրութիւնը։

Հ. Գ. Զ.

digitised by A.R.A.R.@

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

ԸՍՏ ԻՒՐԱՔԱՆՉԻՒՐ ԴԱՐՈՒՑ

ԱՆԳԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿ

Հայերէն լեզու. 9
Գողթան երգեր. 135
Բերնով՝ կամ գրաւոր ժամանակի մատենագրաց ձեռքով՝ մինչեւ առ մեզ հասած հին աւանդներ. 135

ԳՐԱՒՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Յառաջ քան զգիւտ կամ կիրառութիւն հայ տառից։

Մարիբաս Կատինա (առ. Խորենացւոյ). 157
Արտաւազդ Ա թագաւոր, որ յոյն լեզուաւ ողբերգութիւններ շարադրեց. 171
Պատմութիւնք. 172
Յունական ողբերգութիւնք. 172
Խօսք յունականք. 172
Աբգար, որ Եդեսիոյ դիւանը կառոյց եւ զարդարեց. 172
Թուղթք նորա առ Յիսուս Քրիստոս եւ պատասխանին. 172
Առ Տիբեր կայսր։ Առ Ներսեհ։ Առ Արտաշէզ. 172
Հրովարտակ առ Հայս, և Նամակ ընդունելութեան առ Թադէոս. 172

digitised by A.R.A.R.@

Երուանդ Բ. որ Եդեսիոյ դիւանը ալ աւելի ճոխացոյց. 172
Արտաշէս Բ. 174
Վրոյր, բանաստեղծ. 174
Մաժան, վերակացու մեհենից. 174
Մինչ ի Լուսաւորիչ երեւցած մատենագիրք, որոց անուանքը միայն հասան առ մեզ։
Ողիւպ կամ Ողիմպիոս քուրմ. 175
Բարդածան Եդեսացի. 176
Խոռոհբուտ. 180
Արտիթէոս. 181
Ղերուբնա. 182

ԴԱՐ Դ

Չորրորդ դարուս մէջ նշանաւորք 'ի վանորայս Հայաստանի. Գլակայ վանք 'ի Տարօն գաւառի, այսպէս կոչուած յանուանէ Զենոբայ զոր սուրբն Լուսաւորիչ առաջին առաջնորդ կարգեց մենաստանին՝ զոր կառոյց։ Կոչի նաեւ սուրբ Կարապետ յանուն որոյն շինուած սուրբ եկեղեցւոյն, ուր նոյն սուրբ Լուսաւորիչ ամփոփեց զնշխարս ոսկերացն։ Իննակնեան վանք ալ ըսուած է՝ նոյնչափ թըւով հօն բղխած բարեհամ աղբերաց համար։ Պատմութիւն ազգիս կ'աւանդէ՝ թէ հեթանոսութեան ժամանակ հօն բարձրացած էին կրկին բագինք եւ արձանք Գիսանէ եւ Դեմետր երկու եղբարց, որք Վաղարշակայ թագաւորութեան ժամանակ յաշխարհէն Հնդկաց փախըստեայք ի Հայաստան, որդւոց որդի ժառանգութեամբ 'ի պարգեւ մասին ընդունեցան յարքայէ զերկիրն Տարօնոյ. եւ մահուընէն ետքը դասեցան ընդ աստուածս, զոհս՝ պաշտամունս եւ բագինս ընդունելով։ Երկիցս երկրաշարժէ վնասեցաւ Գլակայ վանք. Մետասաներորդ դարուն ալ՝ Իսլամաց օրէնսդիր Մահմետի քեռորդւոյն Ապտիւրրահմանի ժամանակ՝ զօրք Պարսից այրեցին քան-

digitised by A.R.A.R.@

դեցին ու հրոյ ճարակ տուին Մագիստրոսի ձեռօքով եղած շինութիւնքը 'ի նոյն վանս :

Ղազարու վանք, զոր նոյն սուրբ Լուսաւորիչ կառոյց, հոն ամփոփելով գնչխարս սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Անդրէի. և յանուանէ նախկին առաջնորդի անդուոյն կոչեցաւ Եղիազարու վանք, և ապա խանգարմամբ Ղազարու: Ատեն անցնելէն ետքը Սուրբ Առաքելոց անունը կրեց, և ուրիշ 'ի համանուն վանօրէից որոշուելու համար՝ ընդհանրապէս կը կոչի Տարօնոյ կամ Մշոյ սուրբ Առաքելոց: Մեծաշէն ու պարսպապատ մենաստան, երկու ժամու հեռի ի Մուշ քաղաքէ, և ունի կրկին եկեղեցիս: Լուսաւորչի կ'ընծայուի դարձեալ՝ Էջմիածին, ու անոր մօտաւոր 'ի պատիւ սրբուհեացն Հռիփսիմեայ և Գայիանեայ կառուցուած մենաստանք, Աշտից, Հոգւոց և Ջորոյ վանաց շինութիւնն կամ պայծառութիւն և բարեկարգութիւն: Անուանի էին դարձեալ Մատրավանք կամ Մարգարէանոց սրբոյն Յովհաննու ըստ Բիւզանդայ, Տիրաշինի ուխտ, Թանահատք, Տիրանաշէն կամ սրբոյն Ներսիսի վանք, և այլն[1]:

Գրիգոր Լուսաւորիչ. 195
- Յաճախապատում. 196
- Մանր երկասիրութիւնք. 199
- Պատարագամատոյց. 201
- Տեսիլ Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի յորժամ ել ի վիրապէն.
- Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի, զոր եհարց ընդ հրեշտակին Աստուծոյ մինչ էր ի յայրին Մանեայ.
- Հարցմունք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, և պատասխանի հրեշտակին վասն որդւոց (ոգւոց) մարդկան.

1. Հեղինակաց վրայ խօսելու ատեններս՝ իրենց ընծայուածներն նշանակեր ենք առանց հարազատութեան կամ անհարազատութեանն նայելու :

digitised by A.R.A.R.@

Հարցմունք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, և պատ-մելոյ հրեշտակին.
Աղօթք. « Աւրհնեալ է մարդասիրութիւն ». 201
» « Աղաչեմ զքեզ, Փրկիչ աշխարհի ». 201
Աղօթք ի Պատարագամատուցին. « Տէր աստուած արարիչ' մեր »:
Աղօթք ի Պատարագամատույին. « Արժան և յիրա-ւի ըստ »:
Գիրք բնութեան Հոգւոյն սրբոյ. « Եւթանասուն և ութ անուանք նախահարցն »: (Մատենադարան Էջմիածնի):
Բան վասն հաւատոյ. (Մատ. Էջմ.):
Արձակման աղօթք. « Ողորմեսցի քեզ ». (Նմա ըն-ծայի ի ՑՃԽԳ. Ա):
Ճառ արբեցողաց և կանանց անպարկեշտից. « Զի գինի յիմարեցուցանէ »:
Ի խորհուրդ Աւագ Ուրբաթի և ի Չարչարանքն Տեառն. « Ապա յորժամ հրեշտակն »:
Վասն յետին գալստեան Քրիստոսի և դատաստա-նին:
Ագաթանգեղոս. 202
Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի. 212
Արձանագրութիւն առ Սեբէոսի. 218
Դաշանց թուղթ. 225
Վասն վանորէից որ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ. 229
Բան զԿայենէ (հատուած):
Մեծին Ագաթանգեղոսի վասն անզեղջ մեռելոց:
Զենոբ ասորի Գլակ. 234
Պատմութիւն Տարօնոյ. 235
Ներսէս Մեծն Պարթև. 238
Պատմութիւնը կ'ընծայէ իրեն հազարի չափ վանաց հիմնարկութիւն. աւանդութիւնն ալ քանի մը ա-ղօթք և հանգստեան շարականներ. 240

digitised by A.R.A.R.@

Բիւզանդ Փաւստոս. 242
Պատմութիւն Հայոց. 252
Պրոյերեսիոս կամ Պարոյր Հայկազն. 256

ԴԱՐ Ե

Յետ գիւտի հայկական նշանագրաց:

Դարուս մէջ նշանաւոր գրողքն էին սրբոյն Սահակայ և Մեսրովպայ ձեռքով բացուածներն թէ բուն Հայաստանի և թէ Յունաց բաժնին մէջ եղածներն: Ի վանորայս՝ Նորավանք, Այրի և Ոչխարաց վանք:

Սահակ Պարթեւ, Մեծն. 268
Կանոնական թուղթ մը. 272
Թուղթք առ Ատտիկոս և Պրոկղ հայրապետս Կոստանդնուպոլսի. 273
Թուղթ առ փոքրն Թէոդոս. 273
Հատուած բանի. «Այլ մեք հաւատամք ի մի աստուած հայր ամենակալ». (Ճառընտ. ԻԹ):
Տեսիլ. 273, 405
Շարականներ. 273, 274
Մեսրովբ կամ Մաշտոց. 274
Ծիսարանին մէկ մասը. 280
Շարականներ. 280
Քանի մը համառօտ աղօթք. 280
Խրատական թուղթք. 280
Թարգմանիչք. 280
Առաջին աշակերտք.
Յովսէփ ի Վայոց ձորոյ. 289
Յովհան. 289
Ղեւոնդ երէց ի Վանանդայ. 290
Եզնիկ Կողբացի. 291
Կորիւն. 291

digitised by A.R.A.R.@

Մուշէ Տարօնացի · 291
Տիրայր Խորձենացի · 291
Յովսէփ Պաղնացի · 291
Յովհան Եկեղեցացի · 291
Ենովք · 293
Դանան · 293
Երեմիա, սարկաւագապետ Ս. Սահակայ · 293
Թադիկ · 293
Գնիթ, եպիսկոպոս Դերջանայ · 294
Արձան Արծրունի · 294
Աշան Ածրունի · 294
Ստեփանոս Տարօնացի · 294
Ղազարիկ կամ Ղազրիկ · 294
Երկրորդ աշակերտք ·
Մովսէս Խորենացի · 295
Մամբրէ վերծանող · 295
Դաւիթ Անյաղթ · 295
Գիւտ կաթողիկոս · 295
Յովհան Մանդակունի · 295
Եղիշէ · 295
Ղազար Փարպեցի · 295
Եզրաս Անգեղացի · 295
Ճարտասանութիւն · (Յիշէ Աբէլ Վարդապետ Մխիթարեան յԷջմիածին ի թղթին գրելոյ 'ի 1842 « Ա՛ն ևս գտանին, ասէ, այժմ ընդօրինակելիք․․ բանք աքանչելի առնն Կորեան, Շիրակայ ? և ճարտասանութիւն Եզրասայ Անգեղացւոյ ։ արդարև մի միայն գրոցի ճարտասանութիւն յազգի մերում » ։
Խոսրով կամ Խոսրովիկ · 295
Պատմ. Ս. Սահակայ · 295
Թարգմանութիւն Զրօշնեաց (Ս. Բարսղի) · 295
Յովհաննէս · 295
Աբրահամ կամ Աբէլ · Պատմութիւն արեւելեան վր-

digitised by A.R.A.R.@

կայից. « Երանելւոյն Աբրահամու Խոստովանողի ի Վկայոն արևելից ». Այսպէս մակագրի ի Հրաշափառ կոչեցեալ՝ Տօնականն Էջմիածնի, որ գրեալ է յամին 1456 ըստ Յհ. Սահրատացւոյ, որ նովին վերնագրաւ ասէ գտանիլ և յայլ ճառընտիրս. 295
Անանիա. 296
Յովնաթան. 296
Խաչիկ կամ Խաչատուր. 296
Անդրէաս. 296
Թաթուլ. 296, 298
Վարոս. 298
Եզնիկ Կողբացի. 300
Ընդդէմ աղանդոց. 301
Եզնըկայ խրատք. 305
Հարցումն Արձանայ և պատասխանիք Եզնըկայ Կողբացւոյ. 305
Հարցումն Աշոտոյ որդւոյ Սմբատայ և պատասխանիք Եզնըկայ Կողբացւոյ. 305
Վասն պատրաստութեան հաղորդողաց. 306
Վասն արարչութեան. 306
Սահմանադրութիւն կարգաց... թարգմանեցաւ ընդ ձեռն Եզնակայ հրամանաւ երանելւոյն Սահակայ. 306
Յաղագս որոշման զանազան հերձուածողաց. 307
Պատմական գրուածք մը (առ Ստեփ. լեհացւոյ). 307
Թուղթ առ Մաշտոց վարդապետ. 307
Ճառք (անհարազատք). 307
Կորիւն. 310
Պատմ. վարուց սրբոյն Մեսրովպայ. 311
Դաւիթ Անյաղթ. 314
Դաւթի Անյաղթ Փիլիսոփայի և Փիլիկեայ Հռոմոց վարդապետի, և Համբրեայ արուեստաւորի և Մով-

digitised by A.R.A.R.@

սիսի Քերթողահօր, յաղագս վարժողական ուսումանց, իմաստութիւն երգողական տաղից ըստ այբուբենից.

Յիշատակագրութիւնք այսր աղագաւ. «Եւ սոքա ի յունական տանէն ի ճարտասան իմաստից ի Հռոմ քաղաքէն բերեալ ընծայեցին մեզ գիրս: Բան Ա. Այր է սկիզբն առաջին լուսոյ արարչութեանն և նուազում խաւարի»:

Արտաքնոցն մեկնութիւն կամ Արտաքնոց բնաւքն, թարգմանեալ և մեկնեալ. (Մատ. Էջմիածնի):

Հարցուածք իմաստասիրականք և իմաստասիրելի. «Զինչ է մարդ»:

Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի.

Լուծումն նոյն գրոց.

Մեկնութիւն Պերիարմենեայ.

Վեց սկզբանց և Պերիարմենեայ.

Վերլուծութիւն Արիստոտէլի կամ ԺԴ. գլխոյ.

Լուծումն սոյն գրոց.

Վերլուծութիւն Պետայից և Էակաց.

Այս էակք գրոց համար կը կարդանք յիշատակարանի մը մէջ. «Ես Գուրգէն քարտուղարս Հայոց մեծաց և սուրբ թագաւորացն Պատոյապաթար, ստացող եղէ գրոցս այսմ. բայց զարմանալի է ի նախկին յիշատակի գրոցս այսմիկ թէ գրեցաւ գիրքս այս Էակաց թարգմանեալ ի յունաց ի հայ, հրամանաւ տեառն Յովհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի Գաբեղենացւոյ ի ԻԵ թուականութեանս Հայոց»:

Գիրք Էակաց. «Ի քանիս բաժանի էակն»:

Վասն մարդեղութեան Քրիստոսի, և ընդդէմ հերձուածողաց. կամ բան հաւատոյ ի մարմնաւորութիւն Քրիստոսի. (Ղազարեան լս. թիւ 32: Կիրակոս յիշէ զճառն ի Ծնունդ Քրիստոսի):

Ի Վարդավառն. «Այսօր զուարճալի և գերափայլ»:

digitised by A.R.A.R.@

Թուղթ առ Գիւտ կաթողիկոս.
Վասն արուեստաւոր իմաստասիրացն. «Յառաջնում մերձաւորութեանն». (հակիրճ բանք իմաստասիրաց)։
Յաղագս Սաղմոսաց։
Դաւթի Անյաղթ վարդապետի գովեստ 'ի սուրբ կաթուղիկէն. «Վասն մեր ի մաղթանս հայցեալ»։
Անուանք սուրբ մարգարէից և հարց թէ յո՛ր ժամանակս էին Դաւթայ գրեալ. «Ովսէէն»։
Աղաւթագիրք. այս է գիր իմաստութեան զոր հաւաքեալ է մեծ Դաւիթ Անյաղթ Փիլիսոփայն՝ գիտողաց։
Ներբող Խաչի. 318
Սահմանաց գիրք, կամ Սահմանք իմաստասիրութեան. 320
Գովեստ Ներբողական ի սուրբ Եկեղեցի — յԵրուսաղէմ. (անհարազատ). 324
Գիւտ. 324
Թուղթ առ Դաւիթ Անյաղթ. 326
Թուղթ առ Վաչէ արքայ Աղուանից. 326
Աղօթք ի ժամագիրս. 327
Յովհան Մանդակունի. 327
Ճառք. 330, 331
Ճառ խոստացեալ յեկեղեցւոջ Դրունայ. 333
Աղօթք ի մաշտոցի և ի ժամագիրս. 333
Պատմ. Փոխման Կուսին. 333
Կարգ Մկրտութեան, և Ձեռնադրութիւն Եպիսկոպոսի.
Օրհնութիւն Եկեղեցւոյ.
Պատարագամատոյց Աթանասի.
Ճառ արարչութեան.
Քարոզ վասն պատուիրանի սիրոյ. «Լուարուք ինձ, որդեակք»։
Կանոն ապաշխարող անձնոյ.

digitised by A.R.A.R.@

Խրատ վասն սիրոյ ; յոտնլուայն. «Աստուած սէր է». Ի Մաշթոցի միում նշանակի այսպէս. «Երանելոյն Մանդակունւոյ որ Գլուգ ասի, որ վասն սիրոյ»:

Եղիշէ. 334

Պատմութիւն Վարդանանց. 336

Ճառ Միանձանց. 346

Մեկն. Յեսուայ և Դատաւորաց. 347

Մեկնութիւն տէրունական աղօթից. 347

Արարածոց մեկնութիւն. 348

Այլ և այլ ճառք. 347

Վասն Հաղորդութեան. «Զոր յաներեւոյթն ունին»:

Ի սուրբ Առաքեալս. «Եւ որպէս Պետրոս»:

Վասն դատաստանին. «Ահեղ է զարմանալի»:

Ի Թաղումն. «Դարձեալ յետ այսր ամենայնի»:

Ի խաչելութիւն. «Ի նմին ժամանակի»:

Ի Մատնութիւնն. «Արդ ահա հասոյ»:

Ի Մկրտութիւն. «Հրաշափառ և պայծառ»:

Ի Յարութիւն. «Արդ յայժ սիրեմ զտեղին»:

Յետ Յարութեան. «Արդ Պետրոսի զայս»:

Առ Տիբերեայ ծովուն. «Դարձեալ միւսանգամ յայտնեաց»:

Վարդապետութեան գիրք ըստ Յովհաննու սիրելոյ ի չարչարանս Տեառն:

Բան չահաւէտ և օգտակար հոգւոյ համայնից. «Ով հաւատացեալ հարք իմ»:

Խաչելութեան գիրքն (ի Նիկոմիդիա):

Թագաւորաց մեկնութիւն. «Արդ իբրև եսես»:

Կանոնք. «Բազում են ախտք մարդկան:

Եղիշէի՝ վասն անպատշաճ աւուր ամուսնութեան:

Վասն հոգւոց մարդկան:

Աղօթք քահանայաթաղի. «Ահեղ է զարմանալի»:

— «Փողն երկնաւոր»:

digitised by A.R.A.R.@

Հաստուածք բանից Եղիշէի. (Ի ժողով. Մովսիսի Ջուղ).
«Զի թէ մեծութիւնն մեղք է»: — «Արդարախօս լինելն»: — «Զիք բարի զոր չիցէ»: — «Որպէս օգուտ են գեղքն»: — «Որ զինքն մահու արկնի»: — «Անօրակ և անօրպխութիւն»:
Ի Յարութիւն Ղազարու. «Ամենայն նշանք աստուածայինք». ապէալն յանուն Մամբրէի՝ ի ճառընտիրս ինչ Եղիշէի ընծայի:
Մովսէս Խորենացի. 350
Պատմութիւն Հայոց. 353
Աշխարհագրութիւն. 375
Պիտոյից գիրք. 379
Պատմութիւն սրբուհւոյ Աստուածածնի և պատկերի նորա. 383
Ներբող ի սուրբն Հռիփսիմէ. 385
Պատմութիւն ճանապարհորդութեան Հռիփսիմեանց. 385
(Պատմութիւն Հռիփսիմեանց).
Ճառ ի Վարդավառն. 385
Մեկնութիւն կարգաց եկեղեցւոյ. (անհարազատ). 386
Քերականական երկասիրութիւնք (անհարազատ). 387
Նշանագիրք Խորենացւոյ.
Երանելւոյն Մովսիսի Քերթողահօրն մեծի Խորենացի եպիսկոպոսի. «Յաղագս ի յօղվիցն կատարեալ կենդանի ընդէ՞ր մի բնութիւն»:
Ի մեծի աւուր Տապանակին. «Տօնախմբութիւն տօնակիս»:
Պատճառք վասն սուրբ մարգարէիցն. «Սիրով մեծաւ փափաքեցին»:
Մեղեդի սուրբ Լուսաւորչին, Մովսիսի քերթողի ասացեալ. «Ով արքայակերպ»: (Այլուր աւանդի ասացեալ ի պատիւ Գիւտայ կաթուղիկոսի):

digitised by A.R.A.R.@

Տրդատայ թագաւորին և նմանեաց իւրոց ի Մովսիսէ քերթողէ ։
Ճառ վասն մարմնաւորութեան Բանին Աստուծոյ ։
(Յիշէ Խոսրովիկ և հատուած ի մէջ ածէ) ։
Մովսիսի Քերթողահօրն Հայոց վարդապետի և իմաստասիրի յաղագս Եկեղեցւոյ՝ ի շնորհաց Հոգւոյն Սրբոյ. (Ի հին օրինակի գրոց Արշարունւոյն. թուի Խորենացւոյ) ։
Մովսիսի աղօթք. «Աղաչեմք զքեզ, տէր» ։
Թէոդորոսի զօրավարի ծնունդ և սնունդ. «Ի ժամանակին յորժամ Մակեդոնացին Աղեքսանդր» ։ Թուի Խորենացւոյն, զի յօրինակի միում Մատ. էջմիածնի ասի. «Ի Մովսիսի պատմութենէն» ։
Կանոնական բանք ։
Մամբրէ. 388
Ճառ ի յարութիւնն Ղազարու. 388
Ի գալուստն Քրիստոսի յԵրուսաղէմ. «Նախախնամութիւնն» ։ 389
Այլ ի նոյն նիւթ բանի. «Զբաղումս թողլով էմմանուէլի» ։
Պատմութիւն, (անյայտ). 389
Ճառ ի ծնունդ Փրկչին. 390
Մամբրէի հարցմունք վասն հաւատոյ. (Մատեն. էջմիածնի » ։
Քերականական գրուածք (անհարազատք) ։ 390
Ղազար Փարպեցի. 391
Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան. 397
Պատմութիւն Հայոց. 397

ԴԱՐ Զ

Այս դարու մէջ հռչակաւոր էր ուսմամբ Սիւնեաց վարդապետարանը ։

digitised by A.R.A.R.@

Աբրահամ եպիսկոպոս Մամիկոնեանց. 408
Առ Վաչագան արքայ վասն ննջեցելոց. 408
Պատմութիւն ժողովոյն Եփեսոսի. 408
Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց. 409
Ներբողեան ի սուրբ Աստուածածին. 410
Ի ծնունդն Քրիստոսի. 410
Առ Վաչագան արքայ՝ յաղագս մարդեղութեան Քրիստոսի. 410
Պատմութիւն (անյայտ). 411
Ներբող ի Բաբիկ Սիւնի. (անյայտ). 411
Մովսէս կաթուղիկոս Եղիվարդեցի. 414
Կիւրիոն Վրաց կաթուղիկոս. 416
Աբրահամ Ա. Հայոց կաթուղիկոս. 416
Թուղթք նորա երեք առ Կիւրիոն և պատասխանիք. 417
Ձեռնարկ զոր ետուն Աբրահամու ի միաւորութիւն աշխարհիս Հայոց. «Յեւթնտասներորդ ամի Ապրուէզի Խոսրովու արքայից արքայի»:
Թուղթ առ Մովսէս եպիսկոպոս Ցուրտաւայ. «Սրբասիրի... Տեառ զգիր»:
Թուղթ շրջագայական. «Նազելի և ի վեր քան զբանի բերմանս». 419
Աբրահամու Հայոց կաթուղիկոսի ասացեալ վասն երից ժողովոցն և դաւանութեան սուրբ հաւատոյ. «Եւ քանզի այսպէս հաւատամք» (Թուղթ ի Թղթոցն):

ԴԱՐ Է.

Եօթներորդ դարուս նշանաւոր ուսումնավայրքն էին 'ի Հայս՝ Վարդիկ հայր կոչուած վարդապետարանը յԱրշաբունիս, Մայրոյ վանք, Դպրեվանք՝ 'ի Շիրակ, և Խաչկայ վանք՝ 'ի Կարին:

digitised by A.R.A.R.@

Կոմիտաս կաթուղիկոս. 423
«Անձինք» Հռիփսիմեանց. 423
Ճառք (անհարազատք). 425
Սկիզբն հաւատոյ. «Քանզի այսպէս ընկալաք»:
(Ա՛յլ). Վասն հաւատոյ. (Թուղթ դաւանութեան առ եպիսկոպոսունս Ասորւոց). 425
Կոմիտասայ Հայոց կաթուղիկոսի և Պետրոսի Կոստանդնուպօլսի պատրիարքի: (Այսպէս յիշի ի ցանկի ՁՁ. ի Նոր Ջուղա գրեալ ի ՁԽԱ ի Կիւլիկիա): Ի Տօն. Երզնկացւոյն. «Օրինակ իջուցանելոյ (Քրիստոսի) ի Խաչէն, զոր Կոմիտաս կաթողիկոս ի վիճելն ընդ Պետրոսի պատրիարքի, եթէ գրեաց Նեքտառիոս համեմայեցի թէ չեղև հնար Յովսեփայ իջուցանել». 426
Եզնիկ երէց. 426
Եզր կաթուղիկոս. 426
Մաթուսաղա. 427
Մաթուսաղայի Սիւնեաց եպիսկոպոսի թուղթ առ Հերակլ (Ուալ). 429
Ստորագրութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց վասն անցից կաթուղիկոսաց. Նոյն.
(Յաջորդութիւնք գլխի Մաթուսաղայի քերթողի. «Յետ երանելի առնն Մաթուսաղայի». Մատեն. Էջմիածնի):
Յաջորդութիւնք թագաւորաց. «Յետ Տրդատայ թագաւորի»:
Եկեղեցւոյ կարգաց քննութիւնք:
Գրիգորատուր վարդապետ. 429
Յովհան Մայրագոմեցի. 429
Ի հաւատոյ արմատոյն գրուածս. «Հաւատամք ի մի աստուած». 430
Ի կանոնս ժողովոյն Նիկիոսի (կանոն ժող. Յուն: 139) յիշի. «Զարապաշտ Հաւատարմատն զոր ի Թէոդորէ Մոպսուեստացւոյ եղեալ էր և ի Խա-

digitised by A.R.A.R.@

բխախօս քաղցրաձայն Փիլադելփիացւոյ ընդդէմ սուրբ ժողովոյն Եփեսոսի »:
Բաբգէն կաթողիկոս.
Թուղթ Հայոց ի Պարսս առ ուղղափառս. «Սրբա- սէր և ճշմարտասէր ... տէր Դանիէլ Քարմայ ե- պիսկոպոս ... ի Բաբգենայ »:
Այլ թուղթ. « Եղբարց մերոց սիրելեաց ուղղափառաց ... Բաբգէն Հայոց եպիսկոպոսապետ ... Ի Վարդայ Մա- միկոնէից եպիսկոպոսէ »:
Յովհան Մամիկոնեան. 431
Պատմութիւն Տարօնոյ. 431
Սեբէոս եպիսկոպոս. 435
Պատմութիւն ի Հերակլ. 435
Մովսէս Կաղանկատուացի. 442
Պատմութիւն. 443
Դաւիթ Բագրեւանդացի կամ Փիլիսոփայ. 454
Առ Աշոտ պատրիկ, յաղագս բնութեան Քրիստոսի. 455
Դաւթի Փիլիսոփայի գրուած գովեստի ի նախավը- կայն Քրիստոսի սուրբ Ստեփանոս. «Մեծ է օր յիշատակի »:
Վասն որպիսութեան կենաց իւրոց.
Անանիա Շիրակացի. 456
Աստեղագիտութիւն. 458
Տումարական բանք.
Պատճէն տումարի մեծ Հայոց.
Ժամանակագրութիւնք (երկրայականք). 463
Յաղագս չափուց և կշռոց. 463
Վեցհազարեակ կամ Եօթնադարեանք. (անհարազատ). 464
Թուաբանական բանք. խրախճանականք.
Ականց բացատրութիւն
Վասն յայտնութեան աշխարհի. 464
Վասն զատկի. «Զատն սրբոյ պասեքին »: 464

digitised by A.R.A.R.@

Գիր խոստովանութեան յաղագս սուտ կարծեացն վասն նորա. «Որպէս զի ծանիցի իմոց բանիցն ճշմարտութիւն՝ որոց կամիցին ներհուն լինել լաւագոյն մտածութեամբ բովանդակ իմանալ զհաւաստիս բանից իմոց»: 464
Թիւ գրոց հին և նոր կտակարանաց:
Անծանօթ գրուածներ. 464
Վրթանէս քերթող. 465
Ճառ ընդդէմ պատկերամարտից. 466
Թուղթք. 467
Գրիգոր քերթող. 468
Թուղթ առ Աբրահամ կաթողիկոս. 468
Մովսէս Ցուրտաւայ եպիսկոպոս.
Թուղթ առ Վրթանէս քերթող.
Թուղթ շրջագայական. «Ի ժամադրութիւն երկնից վիճակեալք».
Պատճառք չորրորդ ժողովոյն Երկաբնակացն. «Արդ յետ փախչելոյ»:
Պատասխանի թղթոյն Վրթանիսի. «Տեսաք զթուղթ ուղղափառ»:
Այլ թուղթք երկու առ նոյն Վրթանէս:
Թուղթ առ սրբասէր տէր Աբրահամ Կաթուղիկոս. «Լուայ, հայր պատուական»:
Թուղթ առ Սմբատ Վրկան մարզպան.
Թէոդորոս Քռթենաւոր. 469
Ընդդէմ Մայրագումեցւոյն. 470
Ներբող ի սուրբ խաչն աստուածընկալ. 471
Գովեստ ի Սուրբ Աստուածածինն. 471
Կցորդ սուրբ վկայից. «Թագաւոր փառաց Քրիստոս: Որք վասն քոյ». (Տնազլուխք ըստ անուան՝ Թէոդորոս):
Մովսէս Սիւնեցի: 472
Մովսէս պատմագիր (յԷ դարու. այլ ի Խորենացւոյն և ի Կաղանկատուացւոյն).

**

digitised by A.R.A.R.@

Մովսէսի պատմագրի վասն գիւտի սուրբ Խաչին յԵրուսաղէմ, ի ձեռն աստուածասէր Հեղինէ տիկնոջ. (Մատեն. Էջմ.)
Նորին Մովսէսի պատմագրի ասացեալ, յաղագս սուրբ Նշանի ի Վարագ։
Մովսէսի քերթողահօրն ժամանակացոյցք։
Գրիգոր Արշարունի. 473
Մեկն. ընթերցուածոց. 473
Փիլոն Տիրակացի. 474
Սահակ կաթողիկոս. 475
Թուղթ առ Մոհմատ. 476
Ճառ ի տօնի Արմաւենեաց. 476
Շարականք. 476

ԴԱՐ Ը

Դարուս նշանակութեան արժանի դպրոցներն էին Մաքենեաց կամ Մաքենոցաց մենաստանը 'ի Գեղարքունիս, Ջրեսկ կոչուած սուրբ ուխտը 'ի Շիրակ, Միջրներսեհի վանքը կամ Ջրվշտիկ, Թանահատք 'ի Սիւնիս, Հերմոնավանք, Արտենից վանք, Գնդայի վանք 'ի Վայոց ձոր, Հառոմայր կամ Հառոմոսի վանք 'ի Լոռի։

Յովհան Իմաստասէր. 477
Յ'առաջին կենցաղս կամ Ատենախօսութիւն. 480
Ընդդէմ Երեւութականաց 481
Ընդդէմ Պաւղիկեանց. 484
Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ. «Զաստուածային և զկենդանագործ». 485
Նորին. «Իսկ ի տուրնջեան որոշեալ սահմանք»։
Ի Միաշաբաթուն. «Իսկ զփառաւորագունիւ». 485
Նորին. «Արդ աստացուք զխորհուրդ»։
Մեկն. ժամակարգութեան (հատուածք)։
Յիշատակարան կանոնագրոց։

digitised by A.R.A.R.@

Եկեղեցւոյ հիմնարկէք. «Ժողովէ աստուածային քահանայապետն». 488

Նորաշէն եկեղեցւոյ օրհնութիւն. «Մտանեն երեկոյեան»։

Եկեղեցւոյ ճառ. «Բարեբանեցէք». (Ի ձառընտրի Մխիթ. Վիէնն. մնկագրի այսպիսի ինչ. «Նաւակատիք սուրբ կաթողիկէ Եկեղեցւոյ, Տեառն Յովհաննու, ի Տաւրակն որ ի յերգս երգոյն օրինակեալ ի սուրբ եկեղեցի»։ Գուցէ որիշ ինչ։

Ցաղագս երեկորին պաշտամանց։

Կանոնք. 486

Ծաղկաքաղ համարագիրք երգոց Դաւթի ի խնդրոյ Թէոփիլոսի աշակերտի։

Շարականք. 486

Անհարազատ կամ երկբայական գրուածներ. 488

Յովհաննու կաթուղիկոսի ընդդէմ այնոցիկ որ ապականեն զսուրբ խորհուրդն ի ձեռն խմորոյ և ջրոյ. «Աչա յառաջագոյն ծանուցեալ առաքելոցն»։ (Մանազկերտացւոյն Թուղ)։

Յովհաննու երանելւոյն Հայոց եպիսկոպոսապետի ապացոյց յերկուց բնութեանց առնլ զՔրիստոս կամ մի բնութիւն. «Եւ քանզի առաքելականն և մարգարէից կտակն ոչ ուրեք յիշատակին»։ (Թղթոց գիրք)։ Ի սորին լս. օրինակին նշանակի և իմաստ. այլ որպէս և ի կարգէ թղթոցն երեւի՝ ոս երէց է քան զիմաստասէրն. և զի նախադասեալ է քան զթուղթն Բարգենի՝ գուցէ Մանազկունւոյն իցէ. զի կայ զկնի նամակն Յովհաննու Բ առ Սիւնիս. և այլ բանք յանուն իմաստասիրին. 488

Յովհաննու վարդապետի բանք, վասն պատրաստութեան Միաշաբաթու (Թուղ Իմաստասիրին։ Մատեն. Խջմ.)։

Յովհաննէս Բ կաթուղիկոս, և այլ եպիսկոպոսունք, առ

digitised by A.R.A.R.@

Սիւնեաց եպիսկոպոսն և առ Տէրն. «Քրիստոսիւ պայծառացելոյ սիրելի եղբօր»:
Թուղթ առ Աղուանից եպիսկոպոսունս. «Լուաց և ճշմարտից... Արասու»:
Յովհաննու Հայոց կաթուղիկոսի ի Յայտնութիւնն Քրիստոսի. «Զգարնանային ժամանակի աւուրս»: (Թուղթ Յովհ. Բ. կաթուղիկոսի):
Ստեփանոս Սիւնեցի. 489
Թուղթ առ պատրիարքն Անտիոքայ. 494
Առ վարդապետս Աղուանից. 494
Շարականք. 494
Մեկն. Արարածոց, Յոբայ, Դանիէլի, Եզեկիէլի. 495
Անհարազատ երկասիրութիւնք. 495, 496
Ղեւոնդ Երէց. 497
Պատմութիւն Մահմետի և յաջորդաց նորա. 497

ԴԱՐ Թ

Իններորդ դարուս գլխաւոր վանորայքն և ուսումնատեղիքն էին Աղթամար, Խոտակերից վանք, Սևան, Տաթև: Հռչակաւորագոյն էին վերջին երկուքը, յորոց Սևանայ համար կը վկայէ Ասողիկ. «Ի ծովուն Գեղամայ զկղզին Սևանայ բնակութիւն իւր արարեալ (Մաշտոցի) շինէ զեկեղեցին 'ի նմա որ Առաքելոց անուանեաց. յոր միացեալ ժողովեցան եղբարց բազմութիւն կանոնագրութեամբ սահմանաւ սրբոյն Բարսղի, միակրօնք 'ի տան Աստուծոյ եղեալք. ստանալով զբազմութիւն գրոց սրբոց»: Իսկ Տաթևու կամ Ստաթէի վանից համար որ 'ի Սիւնիս՝ կը գրուցէ Ուռպելեան թէ Հայոց ՅԽԴ (895) թուականին 'ի ժամանակս Յովհաննու եպիսկոպոսի Սիւնեաց լեցուն էր այն մենաստանը «ծովամատոյց փիլիսոփայիւք երաժշտական երգոց. հոն էր և վարժարան դպրոցացն վարդապետական կրթութեամբն. նաև արու-

digitised by A.R.A.R.@

նոտաւորք նկարչացն և գրողաց անհամեմատք»: Կը յիշուին դարձեալ Փշոց վանք յԱղբակ, Կարմրակայ վանք 'ի Վան, Աճավանք 'ի Վասպուրական, Խաչի վանք յԱղթամար և յԱղբակ, և այլն:

Խոսրովիկ
Աստուածաբանական բանք.
Ցաղագս քառասնորդական պահոց. «Մեծ զէն և զարդ».
Առ հարցմունս հայրապետին Անտիոքայ.
Հաւատոյ թուղթ.
Զաքարիա կաթուղիկոս. 500
Թուղթ առ Փոտ. 502
Թուղթ Փոտայ առ Աշոտ. 501
Պատասխանի Աշոտոյ առ Փոտ. 502
Ճառք զանազանք. 502
Շապուհ Բագրատունի. 503
Պատմութիւն. 504
Մաշթոց կաթուղիկոս. 506
Թուղթ առ Դւնեցիս. 509
Պատմութիւն (անյայտ). 510
Յովհան կաթուղիկոս. 511
Պատմութիւն Հայոց. 513
Թովմա Արծրունի. 518
Պատմութիւն Արծրունեաց. 522
Յովհաննէս Բժիշկ. 530
Դաւիթ վանահայր՝ ի Սուրբ Ստեփանոս Բագրեւանդայ. 531
Ստեփանոս աշակերտ Մաշթոց կաթուղիկոսի. 531
Գուրգէն Արծրունի. 531
Գէորգ Բ կաթուղիկոս. 531
Գէորգայ Հայոց վերադիտողի և հոգեւորց Փիլիսոփայի պատասխանի թղթոյն Ասորւոց պատրիարքի. «Զ՚առ ի յաստուածուստ պարգեւեալ». 531

digitised by A.R.A.R.@

ԴԱՐ Ժ

Տասներորդ դարուս մէջ ծաղկեցան ուսմամբ յԱրշարունիս՝ Կամրջաձորոյ վանքը, Հնձուց կամ Կարմիր վանք 'ի Շիրակ, այսպէս կոչուած Ռոմանոս կայսերէն հալածուած միանձանց հոն ապաւինելուն համար. Նարեկայ վանք՝ 'ի Ռշտունիս, Մոկաց գաւառին մէջ Ապարանից եպիսկոպոսանիստ ուխտը, Ցախաց քար մենաստանը, զոր Ասողիկ «բարձրահռչակ և սուրբ առաքինաստան» կը կոչէ, Մարմաշէն կամ Մարմարաշէն սուրբ ուխտը և Հառիճոյ վանք 'ի Շիրակ:

Անանիա Նարեկացի. 532
Թոնդրակեցւոց դէմ. 533
Մեկն. առաքելական թղթոց. 534
Ճառք. 534
Խոսրով Անձեւացի. 535
Ժամագրոց մեկնութիւն. 535
Մեկնութիւն Խորհրդոյ սրբոյ պատարագին. 536
Մեկնութիւն Աղօթից. (Մատենադ. Էջմիածնի):
Կրօնագիտութիւն Խոսրովու Անձեւացւոյ [1].
Բանք երանելւոյն Խոսրովայ. 537
Գրիգոր Նարեկացի. 538
Ապարանից Խաչին պատմութիւն. 539
Ներբողեան ի սուրբ Կոյսն. 541
Ճառ ի գովեստ Առաքելոց. 542
Գովեստ ի Ս. Յակոբ Մծբնայ. 542
Երգ երգոցի մեկնութիւն. 543

1. Մեր առջի տպագրութեանց Պակասը կամ ցանկը կատարելագոյն ընծայելու դիտմամբ՝ Հ. Ալիշան Վարդապետի և այլոց երկասիրութեամբք օգտուեր ենք:

digitised by A.R.A.R.@

Աղօթք կամ Նարեկ. 544
Կարգ և կանոն աղօթից, զոր խնդրեալ է հոգեկիր արանց. «Առաքեալն Պաւղոս»։
Հրահանգ հաւատոյ. 548
Վասն ուղիղ հաւատոյ.
Հատուածք աստուածաբանական բանից։
Մեկն. Ով է գայի. 547
Մանր երկասիրութիւնք. 547
Գանձ Եկեղեցւոյ. 547
Գանձ Խաչի. 547
Գանձ Հոգեգալստեան. 547
Տաղք. «Անուն անեղին»։ — «Աչքն ծով ի ծով»։ — Աւետիս մեծ Խորհրդոյ»։ — «Գոհար վարդն»։ — «Գունդք սուրբ վկայից»։ — «Ես ձայն զաւիծուն առեմ»։ — «Երգ զարմանալի»։ — «Երկինք ի յերկինս»։ — «Էն էին յանէին»։ — «Էն ի միջա էին»։ — «Ի Նոյն ի Նորոյ»։ — «Հաւուն հաւուն»։ — «Ձայն կենդանատուն»։ — «Յանկարծահնչեաց»։ — Յառաջ քան չարժիցն»։ — «Սայլն այն իջանէր»։ — «Սեաւ եմ գեղեցիկ»։ — «Սէր յառաւօտէ»։ — Սկզբնազօր գոյին»։
Բան քահանայաթաղի. «Աւրհնեալ է Աստուած և հայր տեառն մերոյ»։
Թուղթ ի հոյակապ և յակամաւոր ուխտն Կճաւայ վասն կարծեացն անիծելոց Թոնդրակեանց Յանէսի և Յամբրէսի, որ եկն զգեստիւ աշխարաց և ի ներքոյ գայլ յափշտակող, որ և ի պատոյ ծանուցաւ ամենից. զոր լուեալ սուրբ վարդապետին՝ գրեաց սակս ազատութեան ի չար կարծեացն, «Տէր հայր, զոր»։
Ի բանն. «Հայեաց յանձն քո. զուցէ լինիցի բան ծածուկ ի սրտի քո»։
Անհարազատ գրուածներ. 547

digitised by A.R.A.R.@

Գէորգ Անեցի.
Գանձք երեքտասան. որոց ամէնքն իր անունն կը յօդեն:
Խաչիկ կաթուղիկոս. 549
Բան խոստովանութեան: Պատասխանի Յունաց գրոյն զոր արձակեալ էր առ մետրապոլիտն Մելիտինոյ: (Տես Սամուէլ Կամրջաձորեցի. զի սա գրեաց զթուղթն). 549
Դաւիթ վանահայր. 550
Պետրոս մեկնիչ սուրբ գրոց. 550
Մովսէս Տարօնացի. 550
Սարգիս. 550
Ստեփանոս. 550
Դաւիթ Մաշկոտն. 550
Դաւիթ եպիսկոպոս Մոկաց. 550
Տիմոթէոս. 550
Ստեփանոս Ասողիկ. 551
Պատմութիւն տիեզերական. 552
Մեկնութիւն Երեմիայ. 554
Ուխտանէս եպիսկոպոս. 555
Պատմութիւն. 556
Մեսրովպ Երէց. 561
Պատմութիւն սրբոյն Ներսեսի. 562
Մուշեղ Բագրատունի. 568
Արտաւազդ Մաղազունեաց տէր. 568
Սամուէլ Կամրջաձորեցի. 569
Տաճատ վարդապետ. 569
Ատոմ Անձեւացեաց եպիսկոպոս.
Ճառ ի սուրբ Կարապետն.
Ատովմ Երէց.
Տաղ ի սուրբ Լուսաւորիչն. «Պարգեւատուն ամենեցուն աստուածորդին»:
Ի սուրբն Ոսկեբերան. «Ի հանգէս տօնի քոյ»:
Թուղթ առ Ատոմ Անձեւացեաց իշխան՝ սակս պէս-

digitised by A.R.A.R.@

պէս հարցմանց. «Աստուածապաշտ և աստուածասէր իշխանիդ իմոյ»։ (Մատենադ. Էջմիածնի, թիւ 127։ Յիշէ և Ստեփանոս Լեհացի)։

ԴԱՐ ԺԱ

Նշանաւորութեան արժանի ուսումնավայրքն էին 'ի Ձորոյգետ՝ Սանահին և Հաղբատ, զորանք Աշոտ Ողորմած Թագաւորին կենակիցն Խոսրովանոյշ կանգնեց, ու Բագրատունի Աղուանից Կորիկէ թագաւորը նորոգելով, եպիսկոպոսանիստ ըրաւ զՀաղբատ, որուն մատենադարանը՝ ամենափարթամ գանձարան կը կոչէ յիշատակագիր մը։ Անուանի էին դարձեալ Խնատի վանքը, Տրապիզոնի մօտ Ամենափրկիչ մենաստանը, և Արգինա՝ 'ի Շիրակ գաւառի Այրարատու։

Յովհաննէս վարդապետ Կոզեռն՝ Տարօնացի. 570
Հաւատոյ գիրք. 571
Մեկնութիւն Տօմարի. 571
Պատմութիւն (անյայտ). 571
Գրիգոր Մագիստրոս. 572
Թուղթք 85 առ այլեայլ անձինս. 576
Ի խաչանման գաւազան ընծայեալ Պետրոսի կաթողիկոսի Գետադարձ. 581
Քերականականք. 582
Քերթողականք։ — Թուղթք. 583
Ներբող ի սուրբ խաչն աստուածընկալ. 584
Հազարտողեանն առ Մանուչէ. 584
Տաղ ի սուրբ Կարապետ.
(Թուի գիրս իմն յօրինեալ պատմութեան սրբոց արանց կամ ճգնաւորաց, ըստ Կ Նամակին)։
Պետրոս Գետադարձ. 587
Անանիա Սանահնեցի. 588
Բան հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց. 589

digitised by A.R.A.R.@

Դիմադրութիւն առ Յոյնս. (երեքտասան գլուխք)։
(Նոյն Թուղթ Մեծափառ հաւատոյ կոչեցեալ գիրք)։
Մեկնութիւն Պաւղոսի խմբագիր. 588
Մեկն. Մատթէի (Մատ. Էջմիածնի)։
Սարգիս Սեւանեցի. 590
Սամուէլ վարդապետ առաջնորդ Խնասի. 591
Գէորգ վարդապետ. 591
Տիգրան Պահլաւունի. 591
Արիստակէս Լաստիվերտցի. 592
Պատմութիւն Հայոց. 592
Ընթերցուածոց մեկնութեան հատք. 595
Գրիգոր Վկայասէր. 596
Գործոց մեկնութիւն. 599
Թուղթ վասն Զատկաց. «Զաստուածասիրութեան գգիրս ձեր»։
Ժամատետր սրբոյն Յակոբայ Տեառնեղբօր։
Թարգմանութիւնք. 601
Կիրակոս վարդապետ } օգնականք Վկայասիրի.
Մատթէոս վարդապետ } 602, 603
Գէորգ Մեղրիկ. 604
Երգք օրհնութեանց հոգւոց սրբոց և մաղթանք մաքուր մտաց առ Աստուած.
Խոստովանութիւն սուրբ վարդապետին Մեղրկայ.
Աղօթք. «Դու տէր արարչէտ».
Բան յաղագս աղօթից և զղջման.
Գէորգ վարդապետի Մեղրիկ կոչեցելոյ Չափաբերականք և Խոստովանութիւնք. շարադրեալ ի Թուին Հայոց ՇՂԲ. (Ի Լազարեան դպրոցի ի Մոսկուա)։
Թէոդորոս վարդապետ Ալախոսիկ. 604
Գագիկ Արծրունի.
Թուղթ առ Ռոմանոս և առ կայսրն Հռովմ. «Հովուապետի»։
Սիսիանոս վարդապետ. 605
Պօղոս Տարոնացի. 605

digitised by A.R.A.R.@

ԴԱՐ ԺԲ

Գլխաւոր ուսմանց տեղիք՝ Կարմիր վանք 'ի Փոքր Հայս՝ Մարաշու մօտ, Սեաւ լեառն 'ի Մարաշ, Գետկայ վանք յարեւելեան Հայս, Դրազարկի, Սկեւռայ վանք 'ի սահմանս Կիլիկիոյ, Գանձրոյ ուխտ, Գանձակ կամ Գանձասար յԱրցախ։ Թող նախընթաց դարուն մէջ յիշատակուած վանորայք։

Յովհաննէս վարդապետ Սարկաւագ. 606

Պատմութիւն Հայոց (անյայտ). Հատուածք առ Սամուէլի Անեցւոյ. 609

Յաղագս քահանայութեան. 612

Ներբողեան. 612

Աղօթամատոյց։ Արտաքոյ տպագրելոցն ի Սոփերս. « Ո՜վ անզգայութեան »։ — « Որ ի չափ խոնարհութեան »։ — Սարկաւագայ թուի բանն յաղագս Հաւատոյ, Յուսոյ, Սիրոյ. « Գլուխք և արմատք յԱստուծոյ առ մարդիկ ». 612

Ի մեկնութենէն Ղուկայ յԱնառակ որդին։ (Մեկն. Ղուկայ Սարգսի Կունդ). 613

Մեկնութիւն յԻսագրէն, ի բանից վարդապետին Սարկաւագ կոչեցելոյ։

Յաղագս չորից առաքինութեանց. 615

Հարցումն վարդապետաց առ Սարկաւագ. 615

Յաղագս մասանց պատուոյ և պատկերաց. 613

Տաղ Յարութեան. « Ծագումն փառաց էին »։

Վասն շարժման երկրի. « Իսկ վասն շարժման երկրի ». 613

Տումարի մեկնութիւն. « Արդ վասն զի յարանց ամսոց ». 613

Յաղագս անկիւնաւոր թուոց, աղիւսակք. 613

digitised by A.R.A.R.@

Յովհաննու Իմաստասիրի՝ մականուն Սարկաւագ, ասացեալ յառաջ քան զգրութիւն իւրոյ տոմարի, «Յառաջնում ամի Թագաւորութեան Փիլիպպոսի»․ 613
Յովհաննու քահանայի և իմաստասիրի ասացեալ՝ յաղագս ամսոց Հայոց և տօնից, և յաղագս չորեքտասանորդաց լուսնից զատկաց․ «Ախմարաց և ոչ քաջահմուտ որանց կարգուած էր և են»․ 613
Յաղագս Յարակայից․ «Կարծեօք և առանց պատճառի»․
Յովհաննու քահանայի․ «Ոչ է մեզ գիտել»:
» » «Եթէ կամիցիս յեղանելոյն Ադամայ»:
Յաղագս եղանակաց և տօնից և քանիօնութեան ամաց․ «Զնախնեաց կարծիս»:
Աստուածաբանական բանք:
Ընդդէմ Քաղկեդոնականաց․ 615
Վիճաբանական կամ պատմական բան․ «Ի յարութենէն Քրիստոսի մինչև ցԲեկտոր»:
Դատաստանաց գիրք․ (յիշատակի ի կանոնագիրս):
Ի Սարեակն․ 613
Երեմիա Անձրևիկ․ 615
Սամուէլ Երէց․ 615
Անանիա․ 615
Խաչատուր․ 615
Գրիգոր Անեցի․ 615
Յովհաննէս Անեցի․ 615
Սարգիս Կունդ․ 615
Ստեփանոս Մանուկ․ 616
Գրիգոր Պահլաւունի․ 618
Ներսէս Շնորհալի․ 621
Ընդհանրական․ 625
Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան: Թուղթք․ 626

digitised by A.R.A.R.@

Թուղթք առ այլեւայլ անձինս. 627, 628, 630, 631
Հրեշտակաց ներբող. 632
Մեկնութիւն Բարձրացուցեաց. 632
Մեկնութիւն Մատթէի. 632
Մեկնութիւն կաթուղիկեայց. 634
Մանր երկասիրութիւնք. 635
Խրատ ժամերգութեան. 636
Ողբ Եդեսիոյ. 638
Յիսուս որդի. 639
Բան հաւատոյ. 640
Յաղագս երկնից և զարդուց նոցա. 640
Վիպասանութիւն. 640
Մանր քերթուածք: Հանելուկք. 640, 641
Իգնատիոս վարդապետ. 642
Մեկնութիւն յաւետարանն Ղուկասու. 642
Իգնատիոս վարդապետ (ուրիշ).
Մեկնութիւն Ղուկայ և Յովհաննու: (Տես Յիշատակք. 283–293): Թուի հին քան զծանօթն Իգնատիոս վարդապետ. և հին յոյժ, եթէ արդարև ի ՃԴՋ թուի գրեալ իցէ ճառընտիրն. (տե՛րն չյիշի). զոր ցանկեալ է Պետրոսեան Պօղոս վարդապետ, զառաջին հատորն. և որոյ ճառ ՃԻԴ է «Սրբոյն Իգնատիոսի Հայոց վարդապետի ի մեկնութենէ աւետարանին որ ըստ Ղուկասու». «Բազմադիմի առակօք». Վեց թուղթ բան է, յերրորդ Կիւրակէ քառասնորդաց: Յայսմ ճառընտրի յետնագոյն գրուած է Գրիգորի Արծրունւոյ թուղթ ի Հայս. և Թէոդորի գիտնականի ներբողեան ի սուրբ Կոյսն, որոյ սկիզբն. «Զբանաւոր». և Թէոդորոս եկաց յեօթներորդ դարու:
Սարգիս Շնորհալի. 644
Մեկնութիւն Կաթուղիկեայց. 644
Մեկնութիւն Եսայեայ. 647
Ներսէս Լամբրոնեցի. 648

digitised by A.R.A.R.@

Ատենաբանութիւն. 652
Մեկնութիւն Պատարագի. 654
Մեկն. Արարածոց. 657
Մեկն. Առակաց. 657
Մեկն. Ժողովողի. 657
Մեկն. Իմաստութեան. 657
Մեկն. Երգոց երգոյն. 657
Մեկն. երկոտասան փոքր մարգարէից. 657
Մեկն. Սաղմոսաց. 657
Մեկն. Դանիելի. 657
Մեկն. Տէրունական առակաց. 658
Էր ընդ եղբարսն. 658
Ճառք. 659
Քերթողական գրուածք. 660
Վարք Գր. Նարեկացւոյ. 660
Մեկնութիւն ութ խորհրդոց. 660
Անուանք Քաղաքաց-շինողաց. 660
Գրիգոր Գանձակեցի. 661
Դաւիթ Գանձակեցի. 662
Խաչատուր արեղայ.
Պատճառք և լծ. Նիւսացւոյն գրոց։
Գրիգոր իմաստասէր Յեսուանց. 662
« Բան գովեստի պատմագրաբար յաղագս ծննդեան և սննդեան, քաղաքավարութեան և վերափոխման Աստուածածնի, արարեալ ի Գրիգորէ մեծաւորէ, ըստ խնդրոյ Յակոբայ քահանայի և Վարդանայ դիւանադպրի »։
Խաչատուր քահանայ աշակերտ Լամբրոնացւոյն. 662
Դաւիթ քահանայ. 662
Մատթէոս Ուռհայեցի. 663
Պատմութիւն. 663
Գրիգոր երէց, շարայարող պատմութեան Նորա. 670
Սամուէլ Երէց. 672
Ժամանակագրութիւն. 672

digitised by A.R.A.R.@

Մխիթար Հերացի. 675
Ջերմանց մխիթարութիւն. 677
Գրիգոր Տղայ. 681
Թուղթք. 683, 684, 685
Ողբք Երուսաղեմի. 685
Երկու թուղթք առ Սալահէտտին սուլտան. (Յիշին առ Միշոյի ի Պատմ. Խաչակրաց). Բ հատոր 382–385
Մխիթար Գոշ. 686
Դատաստանագիրք. 691
Շարք հայրապետացն Աղուանից. 695
Առակք. 696
Մեկն. Երեմիայ, Ողբոց և Բարուքայ. 697
Մեկն. Եսայեայ. (Մատեն. Էջմիածնի)։
Ցաղագս միաւորութեան Բանին։
Երկոտասան մարգարէից մեկն։
Արարածոց մեկնութիւն։
Բան խրատու վասն զգուշութեամբ սպասաւորել մարմնոյ և արեան Տեառն. «Գլուխ ամենայն բարեացդ առ մեզ եղեալ»։
Մաղթանս վասն ճշմարիտ և հաճոյ սպասաւորել մարմնոյ և արեան տեառն, ի խնդրոյ ի համբակ ումեմն ի քահանայէ. «Եւ քանզի անթուելիք»։
Աղօթք. 697
Խաչատուր Տարօնացի. 698
Տաղք. 699
Վարդան Հայկազն 700
Դաւիթ Քոբայրեցի. 702
Դաւթայ շարադրեալ զաւանդ իմաստնոց. պայծառ նաւակատեաց Եկեղեցւոյ որ զկնի Պենտակոստէին ի քսանն օրեայ ամսոյ, զոր Հայաստանեայց տօնեն եկեղեցիք. «Ի բազմաց զանազանից կարծեաց»։
Լուծումն հարցից Աստուածաբանի. (սորա թուի պատճառ կամ լուծումն եօթն գրոց Փիլոնի)։

digitised by A.R.A.R.@

Ի բանն, Զի որպէս փայլակն. « Մարգարէք և առաքեալք »:

Մեկն. Յովբայ. (Վանական վարդապետ անուն ի սմանէ յետ ԻԴ գլխոյ, ասելով այսպէս. « Կատարեցաւ Եւսիւքին, և այժմ Դաւիթ Վարդապետին որ Քոբայրեցի կոչիւր »). 702

(Սորա թուի. Դաւիթ վարդապետի ասացեալ Պատճառք ճառից Ժողովողի Նիւսացւոյն):

Նորին պատճառ վերջին ճառին. (մեկն. Հայրմերի). « Եկն և ի մեզ հոգեւոր խրախճանութիւն »:

Նորին պատճառ Պահոց գրոց Բարսղի:

Դաւթայ վարդապետի ի խնդրոյ աշակերտաց իւրոց, պատճառք Աւագ երկուշաբաթի. « Յաւուրս նշանաւորս փող հարկանել օրինադրի »:

Պատճառ Նախախնամութեան գրոցն Փիլոնի. « Անզեղջ է Աստուած ի ձիրս ».

Գրիգոր Ապիրատ.

Աղօթք ի խորհուրդ մարմնոյ և արեան. « Կացցէ ընդդէմ փրկական »:

(Գրիգորիս փոքր Վկայասէրն).

Գրիգոր Կլայեցի Գ. կաթուղիկոս.

Շարական սրբոյն Գրիգորի ի Գրիգորէ Մեծէ Կլայեցւոյ. « Դաշապետ իմն ահաւոր »:

Յաղագս ծննդեան Աստուածածին Մարիամու. « Զամենաշնորհ և զճշմարիտ »:

Գէորգ Երզնկացի (քննելի ժամանակն).

Ի բանն. « Ո՞ արար զհրեշտակս իւր »:

Խրատ Մկրտութեան և Դրոշմի:

Խրատ Պասկի և մեկնութեան զարդուց հարսանեաց:

Համառօտ մեկնութիւն Աւ դրախն:

Բանք ընդդէմ Երկաբնակաց:

Սամուէլ ծերունի. 702

Դաւիթ վարդապետ. 703

Համառօտ մեկնութիւն Եսայեայ, ի հոգեկիր մեկ-

digitised by A.R.A.R.@

նոցաց բանից... ի խնդրոյ ուսումնասէր ման-
կանց եկեղեցւոյ.

Արիստակէս վարդապետ. 703

Շարայարութիւն մեկնութեան Մատթէի ի Շնոր-
հալւոյն. 703

Վասն ուխտօրեայ նաւակատեաց Աստուածայայտնու-
թեան. «Որք սուեր»: (Գուցէ Լամբրոնացւոյն
և մասն մեկնութեան ընթերցուածոց). 703

Ի մեծի հինգշաբաթի ամնլուային խորհուրդ.
«Աստուածապարգև շնորհիւ լցեալ որդիք». 703

Ի Նոր կիւրակէն. «Նոր է տօնս և չքնաղ որ ի
նմա են խորհուրդք»:

Եփրեմ, աշակերտ Նորա. 703

Ստեփաննոս Տիրացու. 703

Յովհաննէս կրօնաւոր. 703

Բարսեղ վարդապետ. 705

Գրիգոր դպիր. 707

Կոստանդին Բ կաթողիկոս. 710

Յովհաննէս Արքայեղբայր. 711

(Սորա թուին շարականք գտեալք առ Լեհացիս և
ի տպագրեալ ձայնքաղս.

Կանոն սրբոյն Սարգսի, որոյ գլխատառք Յոհաննիսի
առ սուրբն Յովանէս. «Յերկնաւոր զօրացն օր-
հնեալ, — Աստուածդ հարցն գովեալ»:

Կանոն սուրբ Երրորդութեան. գլխատառքն Յոհաննէս
որ էր արքայ, նա զսա խնդրեաց. «Յերիս ան-
ձինս բաժանեալ — Եւ մի բնութիւն ոչ զատեալ».

Տաղ սուրբ Աստուածածնին, որոյ նախադիծ տանցն
ըստ անուանն է երգողին. մեծին Յովհաննիսի
վարդապետի ասացեալ, եղբօր թագաւորին Հա-
յոց. «Յոր էնն Հօրէն կատարեալ». 712

Նորին Յովհաննու յարքայն Հեթում մինչ ի Տա-
թարն էր, որոյ նախադիծ տանցն. «Երրորդու-
թիւն սուրբ». 711

***

digitised by A.R.A.R.@

Ներքին Յովհաննու մեղեդի ապաշխարութեան. «Յորժամ ածեմ ըզմտաւ զօրն ահագին»: 712
Դրուատ գովեստի Նաւակատեաց սուրբ տնօրինականաց տեղեաց Քրիստոսի. «Երջնեցարուք զՍիոնիւ»:
Թորոս վարդապետ. 714
Ստեփանոս վարդապետ. 714
Յովհաննէս Ճլուզ. 714
Թորոս Փիլիսոփայ կամ Երաժիշտ. 714

ԴԱՐ ԺԳ

Այս դարուս մէջ ծաղկած ուսումնարաններն՝ բաց 'ի նախայիշատակելոց, էին Սեպուհ լեառն կամ Մանեայ այրք, Դարանաղիք, զոր ծաղկեցոյց Երզնկացին. Խորանաշատ՝ յԱրցախ կամ յԱղուանս, զոր պայծառացոյց Վանական: Սուրբն Դադի՝ յԱրցախ, Ծախծառ՝ Վասպուրական աշխարհին մէջ. սուրբն Անդրէաս 'ի Գուգարս, մեծին Վարդանայ ուսումնարանը, Ղազարու կամ Առաքելոց վանք 'ի Տարոն:

Գրիգոր Սկեւռացի. 715
Ներբող ի Ս. Լամբրոնեցի. 716
Ճառք. 717
Շարականք. 717
Գէորգ Սկեւռացի. 718
Մեկնութիւն Եսայեայ. 719
Արուեստ գրչութեան. 719
Խմբագիր մեկն. Գործոց. 722, 620
Մխիթար Անեցի. 723
Պատմութիւն. 723
Կոստանդին Ա. Կաթողիկոս. 729
Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, զոր խնդրեաց Իննովկենտիոս քահանայապետ. «Բանիւք զուգնաքեայ». 730

digitised by A.R.A.R.@

Սահման մասանց պէսպէս շարժմանց և կրից.
Վանական վարդապետ. 730
Յովբայ մեկնութիւն. 734
Պատմութիւն (անյայտ). 735
Մանր գրուածք. 735
Վարդան վարդապետ. 736
Պատմութիւն. 739
Դանիելի մեկնութիւն. 741
Սաղմոսի մեկնութիւն. 741
Մեկնութիւն Հնգամատենին. 742
Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն. 742
Ներբող ի սուրբ Լուսաւորիչն. 743
Քերականի մեկնութիւն. 744
Առակք. 744
Աշխարհագրութիւն. 744
Մանր գրուածներ. 743
Բենիկ վարդապետ.
Աղօթամատոյց գիրք.
Կիրակոս Գանձակեցի. 747
Պատմութիւն. 748
Մխիթար Սկեւռացի. 751
Պատասխանի առ Լիկաթ Պապին. 752
Յաղագս համեմատութեան երկոտասան առաքելոց.., ի հրամանէ թագաւորին Հայոց Հեթմոյ, ի յօրդորմանէ եպիսկոպոսին Կաստաղոնոյ Յակոբայ. «Անհասանելի եւ անծանօթ».
Պաղտին իշխան. 752
Թուղթն. 752
Վարհամ կամ Վարդան վարդապետ. 753
Կիրակոս Արեւելցի. 753
Հաւաքումն Յայսմաւուրաց. 754
Կիրակոս Երզնկացի.
Ի Տեառնընդառաջն. «Եւ ահա այր մի էր... ծնողաց և նախնեաց».

digitised by A.R.A.R.@

Թուղթ առ ամենայն Հայս.
Աղօթք առ սուրբ Աստուածածինն. «Աստուածածին՝ տաճար բանին».
Մեկն. Հարիւրաւորաց Եւագրի.
Տեսութիւն ութ խորհրդոց Եւագրի.
Կիրակոս (Թուի հնագոյն ժամանակաւ).
«Տիեզերալոյս և սուրբ վարդապետի առաջեալ՝ աղօթք. Տէր աստուած մեր և հզօր անճառելի». (երկար, ընտիր).
Խրատ խոստովանութեան. «Պարտ է քրիստոնէին՝ յորժամ կամիցի».
Խրատ վասն կրթութեան և օգտութեան կենաց. «Իմաստութիւն Աստուծոյ և շնորհք».
Յովհաննէս Երզնկացի. 754
Մեկնութիւն Քերականի. (Թրակացւոյն). 759
Բանք յաղագս երկնային շարժմանց. 761
Ներբող ի սուրբ Լուսաւորիչն. 763
Մեկնութիւն Մատթէի. (լրումն ի Շնորհալւոյն). 765
Խրատականք. 765
Հաւաքումն մեկնութեան քերականի (ընդարձակ).
Խրատք հասարակաց քրիստոնէից. (տասն գլուխք).
Գովեստ ի Ս. Լուսաւորիչն.
Յորդոր և ի թաղումն սուրբ Լուսաւորչին.
Յաղագս երկնից և զարդուց նորա.
Խրատ առ Յակոբ մանկտաւագ երզնկացի.
Այբուբենական.
Իմաստութիւն գլխոյն. «Յիմաստութիւն կենաց վերին».
Գանձ վարդավառի. «Յանճառ լուսոյն».
Գանձ Ջրօրհնեաց. «Յամենայն ժամ». 767
Տաղք այլեւայլ. 767
Խրատք կանոնականք յառաքելոց.
Պատմութիւն պիտանացու բանից ի յօգուտ ուսումնասիրաց.

digitised by A.R.A.R.@

Քարոզգիրք.

Տրամաբանութիւն.

Յովհ. Երզնկացւոյ ասացեալ։ (Մատ. Էջմիածնի. 2238)։

Աղօթագիրք. 765

Մեկն. ի վերայ ութ խորհրդոց Եւագրի.

Ի Յարութիւն Քրիստոսի. «Այսօր յարեաւ Քրիստոս ի մեռելոց».

Ի Տէր ո՞ հաւատաց. «Աստուածային խորհրդոյս հաղորդական».

Մեկնութիւն լուսաւոր գրոց Եւագրի.

Թարգմանութիւն թղթոյ Վաճանայ (Յովհաննու) եպիսկոպոսի Նիկիոյ, հրամանաւ առաջնոյ Լեւոնի թագաւորի ի Սիս.

Վասն հոգեւորական և սուրբ սիրոյ.

Վասն ապաշխարութեան. «Արդ պարտ է ամենեցուն».

(Սորա թուի և Ներբող ի սուրբն Ներսէս Շնորհալի).

(Մատ. Էջմիածնի).

Յովհաննու Երզնկացւոյ Տաղք.

Ի Մեծացուցէն. «Հրաշափառական խմ զարմացմամբ».

Յաղագս մանկանց եկեղեցւոյ. «Օրհնեալ աստուածոյ անունն».

Յաղագս պատուելոյ կամ անպատուելոյ գրանն. «Ամենեցուն ժամանակ է».

Ի խորհուրդ ծննդեան և մկրտութեան ասացեալ ի թագաւորական քաղաքն Սիս. «Ոմանք ըստ բազում պատճառաց».

Ի բանն. «Ամենայն անձն որ ընդ իշխանութեամբ». յաւուրն յորում օրհնեցան ձիաւորք արքայորդին մեր Հեթում և Թորոս, և այլ մանգունք իշխանաց և որք յարքունական սպասաւորացն. «Յարաժամ բարձանոք նորայրն և նորատեսն և նորագործն».

digitised by A.R.A.R.@

Ի սուրբ Պատարագին․ Մատիք առ Տէր․ «Զուարճանան բարգաւաճեալքն յանձնաւորական հրճմունս»։

Ի բանն․ Աքանչելի եղև գիտութիւն քո․ խօսեցեալ առ տէր Գրիգոր վարդապետ և եպիսկոպոս յԱնաւարզա․ «Զիմաստութիւն տեսականին և գործնականին»։

Ի խորհուրդ խաչելութեան․ «Զբանին Աստուծոյ զխորհուրդ»։

Յորդորակ ասացուածի եկեղեցւոյ, ի խնդրոյ Ստեփան վարդապետի Կիւռիկոսցւոյ․ «Բայց զինչ քեզ ընծայս արժանաւոր»։

Քաղուած յԱնանիայի գրոցն որ ընդդէմ Թոնդրակեցւոցն․ «Երկու են մեզ տեսակք եկեղեցւոյ»։

Գովասանութիւն կաթուղիկոսաց և եպիսկոպոսաց․

Կանոնք և սահմանք միաբանութեան եղբարց, որք աստուածային սիրով միաբանեցան յեղբայրութիւն միմեանց յԵզնկա ի ՉԻԹ․ ուր հանդիպեալ է և Գրիգոր վարդապետ Ծերունի Սանահնեցի․ «Բանն Աստուած բանիւ գոյացոյց զամենայն արարածս»։

Յաղագս սրբոց Հռիփսիմեանց․ (քաղեալ ի Մ․ Խորենացւոյ)․ «Էր սուրբն Հռիփսիմէ»․

Յաղագս սրբոց հայրապետաց․ և ի բանն․ Ես եմ հովիւն քաջ․ «Սիոնի մօրն և համայնից մօրն»։

Վասն ննջեցելոց․ Աստուած հաստատեաց զմարդն յանեղծութիւն․ «Ամենայնի ժամ է և ժամանակ ի ներքոյ երկնից»։

Ի միամտութիւն աղաւնոյ․ «Որ ինչ յաղագս խորագիտութեան օձի»։

Ի սուրբ Առաքեալսն․ «Եկեղեցւոյ երկնի կենդանակերպք ճշմարիտք»։

Վասն Դաւթի մարգարէին․ Եւ զզջացաւ Տէր․ «Աստուածային բնութիւն պարզ է»․

digitised by A.R.A.R.@

Ի բանն. Պատուական է մահ. « Յերիս որոշեալ բաժանին »:

Պատմութիւն Նուասարչի համառօտ. « Ի յԱդամայ քսան և մի նահապետ »:

Ի յարութիւն Ղազարու. « Արուեստք ամենայն յերիս որոշմունս »:

Ի խորհուրդ մեծի հինգշաբաթի, նորին ի մի ածեալ յարմարութիւն գրանս Վարդան վարդապետի և Վահրամայ կիլիկեցւոյ. « Խօսեցաւ Տէր ընդ Մովսիսի... Աստուածայինքն իւրք են միայն »:

Ի բանն. Հոգի Տեառն ի վերայ իմ. « Նոքա որ իմա... գրոց գանձն »:

Յովհաննու վարդապետի ծործորեցւոյն արարեալ ի բանէն Եսայեայ որ ասէ. Հոգի... (Ի վերջաբանին հեղինակն ցուցանէ իւր զանձն աշակերտեալ Եսայի վարդապետի Նչեցւոյ, կամ ի խնդրոյ նորա արարեալ):

Մեկնութիւն Սաղմոսի համառօտեալ ի Լամբրոնացւոյն. (ց' ճԶ սաղմ):

Աշխարհացոյց (յ'34 թիւ ցանկի գրչագրաց Էնֆիէճեանց ի Թիֆլիզ):

Ի ճԽԸ սաղմոս. Տէր կարդացի առ քեզ. « Անզուգական և անբաղդատելի սիրոյն Աստուծոյ առ ազգս մարդկան, վկայ են երկինք »:

Ի ՁԸ սաղմոս. Քո են երկինք. « Արար Աստուած զեկեղեցի երկինք »:

Ի ԾԹ սաղմոս. Աստուած մերժեցեր. « Դիտել արժան է զի ոչ է յաշխարհի »:

Ի ԺԷ սաղմոս. Սիրեցից զքեզ, Տէր. « Երանական և անասահման բնութիւնն Աստուծոյ »:

Ի ԼԴ սաղմոս. Դատեա, Տէր. « Աստուածային երջանիկ և բարի բնութիւն »:

Ի ԾԲ սաղմոս. Ասաց անզգամն. « Որք մակացութեան բժշկութեան արուեստին են հմուտք »:

digitised by A.R.A.R.@

Ի Հ սաղմոս. Աստուած ողորմեա մեզ. « Կերպարան և պատկեր »:
Ի ՁԸ սաղմոսն. Ողորմութիւնս քո, Տէր. « Անքննելի խորոցն Աստուծոյ տեսողն »:
Ի ՃԼԷ սաղմոսն. Խոստովան եղերուք. « Սկիզբն և պատճառ ամենայն բարեաց »:
Ի ՃԺԸ սաղմոսն. Իշխանք հալածեցին. « Սաղմոս այս բազում գէմս իմաստութեան »:
Ի ԽԶ սաղմոսն. Օրհնեա անձն իմ, զՏէր. « Ամենայն արարածք և մակացութիւնք բանաւորաց »:
» » » Յաղօթս կացցեն ամենայն սուրբք. « Անմարմին և անհասանելի բնութիւն »:
Ի ՃԼԱ սաղմոսն. Քահանայք քո զգեցցին զարդարութիւն. « Յիսկական և ի բուն բարւոյն բնաւորեալ »:
Յերգս Մովսէսի. Օրհնեսցուք զՏէր. « Աստուածային հրաշիցն պատմութիւնք և լուրք ».
Յաղօթս Աննայի. Հաստատեցաւ. « Որք յանդնդական խորս լայնատարած ծովու »:
Ներսէս Տարոնացի. 767
Յովհաննէս Արճիշեցի
Եսայի Նչեցի
Մխիթար Սասունցի
} աշակերտք Ներսիսի Տարոնացւոյ. 767
Թէ զինչ է պատճառ մարդեղութեան Բանին Աստուծոյ:
Սմբատ Գունդստապլ. 769
Տարեգիրք. 772
Գիրք Օրինաց. 774
Գրիգոր Անաւարզեցի կաթուղիկոս. 778
Յայսմաւուրք լատինացւոց և յունաց տօնից. 778
Յամենայն սուրբս Ներբող զոր խնդրեաց Հեթում ի հինգերորդ ամի իշխանութեան իւրոյ. « Կաթուղիկէ և առաքելական եկեղեցի »: 779
Շարականք. Նախատօնակ ծննդեան Քրիստոսի. « Պատրաստ լեր դու, Բեթղեհէմ »:

digitised by A.R.A.R.@

Առաջին աւուր ծննդեան. «Փառք ի բարձունս այ-
սօր Աստուծոյ»:

Ամենայն սրբոց. «Անճառ խորոց քո գիտութեամբ»:

Թլփատութեան Տեառն. «Որ խոստացար տէր ի
քեզ»: (Տնազլուխքն. Կոստանդիանոս արքայ
խնդրեաց):

Գրիգորի Աստուածաբանի. «Հոգւոյն հնչման քը-
նար և երգարան», (տնազլուխքն. Հեթում ար-
քայ խնդրեաց):

Թէոդորոսի ստրատելատի. «Գովեալ անուն զօրա-
ւոր». (Տնազլուքն. Գրիգորիոսի ի Թէոդորոս
Վկայ).

Գէորգայ զօրավարի. «Գովեալ գնդի զինուորաց».
(Տնազլուխքն. Գրիգորիոսի առ Գէորգէոս վկայ):

Թէոդորոսի զօրավարի. «Գովեալ անճառ խնդու-
թեամբ հայր գթութեան». (Տնազլուխքն. ի Թէո-
դոր վկայ):

Ղուկասու աւետարանչի. «Հայր փառաց Աստուած».
(Տնազլուխքն. Հեթում արքայ խնդրեաց. Գրիգոր):

Մատթէոսի աւետարանչի. «Խորհրդապէս հօր միա-
ծին»: (Տնազլուխքն. Խնդրեաց արքայն Հեթում
Գրիգորիէ):

Անդրէի առաքելոյն. «Գթածին բարւոյ Հօր».
(Տնազլուխքն. Գրիգորիոսի առ Անդրէաս առա-
քեալ):

Նիկողայոսի հայրապետին. «Խնամօք քոց միշտ
ներգործութեամբ». (Տնազլուխքն. Խնդրեաց ար-
քայն Հայոց Հեթում):

Մերկուրիոսի զինուորին. «Խաղաղարար նոր թա-
գաւոր». (Տն. Խնդրեաց արքայն Կոստանդին):

Շարական Հայրապետաց (13 տուն). «Հիման յա-
ռաքեալս Հօր յայտնութեամբ արկեալ շինուք
ի վերայ հաստատուն»: (Գլխատառք. Հեթմոյ
ի Գրիգորէ):

digitised by A.R.A.R.@

Յղութեան Սուրբ Աստուածածնի. «Կարողաբար զօրութեամբ»։

Ընծայման. «Գովեմք զհայրըդ գթութեան»։

Ոտանաւորք.

Թուղթ առ Հեթում Բ. թագաւոր. 779

Կոստանդինոս Սրիկ. (ըստ ոմանց Սորեկ).

Գովեստ սուրբ Աստուածածնի. ըստ անուան ազգին անդրադարձութեամբ. «Գերահրաշ ծաղիկ»։

Տաղ գալստեան տեառն իշով յԵրուսաղէմ. «Նորահրաշ նոր երկինք եղև այսօր հինն Երուսաղէմ»։

Յարութեան. «Կանանցն կանխեալ եկին ի գերեզման»։

Յովհաննու Մկրտչի. «Կարապետին և Մկրտչին տօնեմք այսօր»։

Փոխման Աստուածածնի. «Կոյս անապական սուրբ Աստուածածին»։

Ծննդեան Քրիստոսի. «Կոյսն ծնանէր յայրին, կայր և զարմանայր»։

«Կոյսն անապական և անախտ ծնողութիւն»։

«Հրճուիմք այսօր մեք հոգեպէս»։

Եկեղեցւոյ. «Նոր նորոգեալ կենաց մերոց»։

Մարտիրոսաց և Կուսանաց. «Այսօր նորահրաշ տօնիւ ցընծան»։

Գէորգայ զօրավարին. «Ի հանդիսական տօնիս երգելով ըղերգս».

Ներսիսի մեծի. «Հընչմամբ ձայնի բերկրանաց»։

«Ի դասս հրեղինացն յօդեալ»։

Մկրտութեան. «Քրիստոս բանդ հօր անժամանակ»։

Գանձ ի ծնունդ Քրիստոսի. «Կենդանահոս աղբիւր լուսածին»։

digitised by A.R.A.R.@

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՓՈՔՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ

Աբրահամ վարդապետ. 777
Գագիկ Բ թագաւոր. 777
Գրիգոր Արծրունեաց եպիսկոպոս. 780
Գրիգոր որդի Աբասայ. 780
Գրիգոր Սարկաւագապետ. 780
Գրիգոր վարդապետ. 781
Դանիէլ վարդապետ. 781
Դաւիթ վարդապետ. 781
Դաւիթ փիլիսոփայ. 781
Դաւիթ քահանայ. 781
Եղնակ կաթուղիկոս. 782
Եղիշէ վարդապետ. 782
Եղիշէ քահանայ. 782
Եսայի վարդապետ. 783
Թէոդորոս թարգմանիչ. 783
Թորոս, պարոն Կիլիկիոյ. 783
Ի Խաչն Սուրբ. 783
Խոսրով հաւեսոր. 784
Կապուտիկ վարդապետ. 784
Կարապետ Սասունցի. 784
Համամ վարդապետ. 785
Միսայէլ եպիսկոպոս. 785
Մովսէս վարդապետ. 785
Յակոբ գիտնական. 786
Յակոբ Քարափնեցի կամ Սանահնեցի. 786
Յակոբիկ Շնորհալից. 786
Յովհաննէս Մայրավանեցի. 787

digitised by A.R.A.R.@

Յովհաննէս վարդապետ. 787
Յովհաննէս Տարօնացի. 788
Յովհաննէս քորեպիսկոպոս. 789
Պաղտին իշխան. 789
Պատմութիւն Մամիկոնէից. 789
Պատմութիւն Ռուբինեանց. 789
Սահակադուխտ. 789
Սամուէլ Կամրջաձորեցի. 789
Սիմէոն. 790
Սիմէոն վարդապետ. 790
Ստեփանոս Երէց. 790
Վահան Մամիկոնեան. 790
Վահրամ պատմիչ. 790
Վահրամ րաբուն. 791
Վարդ Պատրիկ 792
Տիմոթէոս վարդապետ. 793
Տիրան վարդապետ. 793
Տիրատուր վարդապետ. 794
Տիրատուր վարդապետ. 794

ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ

ՈՐՈՑ ԳՐՈՒԱԾՔԸ ՉՅԻՇԱՏԱԿՈՒԻՆ

Աթանաս. 795
Անաստաս. 795
Գագիկ, Թագաւոր Կարուց. 795
Գէորգ վարդապետ. 795
Գրիգոր Մոնոնիկ. 796
Գրիգոր Շիրակացի. 796

digitised by A.R.A.R.@

Գրիգոր որդի Վասակայ. 796
Գրիգոր Տուտէորդի. 797
Դաւիթ վարդապետ. 797
Եղիա Հաւուցթառեցի. 797
Եփրեմ վարդապետ. 797
Թէոդորոս. 797
Թորոս աշակերտ Մխ. Գօշի. 798
Թորոս վարդապետ. 798
Խաչիկ վարդապետ. 798
Հմայեակ (սուրբ) 798
Մարտիրոս առաջնորդ Գետկայ. 799
Յակոբ վարդապետ. 799
Յեսու եպիսկոպոս 799
Յովհաննէս Գառնեցի. 800
Յովհաննէս Տաւուշեցի. 800
Յովսէփ եպիսկոպոս. 800
Ներսէս իշխան. 801
Սամուէլ. 801
Սողոմոն կաթուղիկոս. 801
Սաթենէս. 802
Ստեփանոս գրան երէց. 802
Տուրքիկ վարդապետ. 802

digitised by A.R.A.R.@

digitised by A.R.A.R.@

digitised by A.R.A.R.@

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

Հայկական Դպրութեանն համեմատուած ուրիշ հին ազգաց գրականութեանց հետ ։ — Անոր աղքատութեան պատճառները ։ — Մեր մատենագրութեան բաժանումը ըստ դարուց ։

ԱԶԳԱՅԻՆ Դպրութեանց կամ Գրականութեան պատմութիւնը՝ նոյն ազգին սրտին ու հոգին կրող ամէն անձին մտադրութեանն և ուսման արժանաւոր է. վասն զի ինչպէս իրեն քաղաքական պատմութիւնը՝ ընտանի կենացը ճշգրիտ և հաւատարիմ պատկերն է, ասանկ ալ մատենագրականը գրաւորականին. և թէ որ առաջինը զինուց և նիւթական ուժոյն զօրութիւնն ու չափը կը ցուցընէ, երկրորդը՝ ազգի մը անցելոյն մէջ ունեցած մտաւորական ուժին նկարագիրն է, որ ապագային համար մեծ ազդեցութիւն ունի ։

digitised by A.R.A.R.@

Դպրութիւնն կամ մատենագրութիւնն երկու կերպով կրնայ մտածուիլ. մէյմը իբրև գրաւոր երկասիրութիւնք՝ զանոնք առանձին քննելով նկատմամբ իրենց ոճոյն կամ գրութեան կերպին. մէյմըն ալ՝ նոյն երկասիրութեանց առթից կամ հեղինակներուն վրայ՝ պատմական ու կենսագրական ծանօթութիւններ աւանդելով:

Այս երկու նկատմամբ ալ՝ մեր մատենագրական պատմութիւնը եթէ ոչ բոլորովին աղքատ, սակայն և ոչ այնչափ ճոխ կրնայ ենթադրուիլ: Քաղաքական ու եկեղեցական պատմութիւննիս ճոխ է, իրաւամբք հետաքրքրական ու ընդարձակ դէպքերով. բայց ոչ նոյնպէս, ինչպէս փափաքելի էր, նաև ազգին մտաւորական պատմութիւնն կամ անոր թողած գրաւոր արտադրութիւնք:

Հայերէն դպրութեանց այս չքաւորութիւնն աւելի զգալի կ'ըլլայ՝ թէ որ բոլոր ուսումնական աշխարհի իրաւացի զարմանքն յաճախող յոյն և լատինական մատենագրութեանց հետ ուզենանք բաղդատել. վասն զի անոնց մէջ տեսնուած փայլուն հանճարը, հմտութիւնն, կիրթ ախորժակն ու բուն մատենագրական ոճը՝ ընդունայն է փնտռել, կամ յուսալ գտնել մեր մէջը. այլ ընդհակառակն մեր դպրութեանց պատմութիւնն և ուղիղ քննադատութիւն պիտի ցուցընեն՝ թէ մերոնց մէջ անոնք որ բաւական չի սեպելով ազգային նեղ ու ամփոփ շրջանակ մը, իրենցմէ աւելի բարգաւաճ ժողովրդոց մտաւորական ուժոյն և արտադրութեանց մէջ ջանացեր են փնտռել առատագոյն ճարակ և սնունդ մը, և անոնց հետեւողութեամբն ըրած են իրենց ուսումը՝ անոնք աւելի ընտիր երկասիրութիւններ թողած են: Թարգմանչաց դարը՝ որ ազգային պատմութեան զարդըլուխ կազմած է՝ բանասիրական նկատմամբ ապականելու ու եղծելու Յունաստանին մէջ իրեն ուսումն առած, մտաւոր զարտուղութիւնն ընդունած և բարգաւաճ եղած է հմտութեամբ: Որչափ աւելի հարուստ և նախանձելի կրնար ըլլալ մեր ոսկեղէն հինգերորդ դարու մատենագրու-

digitised by A.R.A.R.@

թիւնն՝ եթէ պերիկլեան հռչակապանծ ժամանակաց պէս աննման հանճարներէ և 'ի մեծագոյն վարժապետաց կըրթուէր Հայաստանի ուսումնատենչ և ուշիմ երիտասարդութիւնն ։

Ուրիշ մեզի դրացի ժողովուրդներ ալ ունեցած ենք, որոնց հետ քիչ կամ շատ յարաբերութեանց մէջ գտնուեր է ազգերնիս ։ Եթէ անոնց հետ ալ ուզենանք համեմատել մեր գրականութիւնն, այլեւայլ մատենագրական ճիւղեր կրնանք նկատել՝ յորս մերոնք թերեւս առաւել յառաջադէմ և զարգացած համարուին. անանկ ճիւղեր ալ՝ յորս անոնք զմեզ կը գերազանցեն ։ Օրինակ իմն, պատմագրական մասամբ գուցէ կարենանք վեր սեպուիլ ասիական ուրիշ շատ ազգերէն աւելի, ուր բանաստեղծականին մէջ՝ արաբացին, պարսիկն, և այլն, բուն բանաստեղծական անուան արժանաւոր նիւթեր արտադրած են, որոնց նմանը կամ ամենեւին և կամ խիստ քիչ կրնայ տեսնուիլ մեր քովը ։

*
* *

Ի՞նչ է արդեօք մեր մտաւոր և գրաւորական զարգացման այսպիսի նուազութեան մը պատճառը ։ Ոմանք այս աղքատութիւնն առթող այլ և այլ դէպքեր մէջ կը բերեն. Նինոս մը կը յիշատակեն, որ իրմէ առաջ երեւցած բոլոր քաջերուն պատմութիւնը ջնջել կու տայ, որպէս զի ինքը միայն անմահանայ. և իրեն այս փառասիրութեանը զոհ եղած կը համարին նաեւ մեր հին դպրութիւնը. — Մերուժան մը՝ որ բոլոր Հայաստանի մէջ գտնուած գրքերը այրել կը հրամայէ. — Բարբարոսներ, որ պատերազմօք մատենադարաններ կը քանդեն, կ'այրեն ու կը փճացընեն. և անոնցմէ ամենէն աւելի ահաւորագոյն թշնամի մը, տգիտութիւնն՝ որ դարերով կը ծանրանայ Հայաստանի վրայ իրեն հետեւանք և արգասիք ամէն աղիտիւք ։

digitised by A.R.A.R.@

Ասոնք, տարակոյս չկայ որ մեծամեծ պատճառներ կրնան ենթադրուիլ և ընդունելի սեպուիլ. բայց մատենագրական աղքատութիւննիս բոլորովին և միայն այդպիսի արտաքին դիպաց և աղիտից արդասիք չէ։ Նոյնպիսի և թերևս աւելի դժնդակ հալածանք կրած են յոյն և լատինական դպրութիւնք. և սակայն այսօր բոլոր աշխարհքը իրենց սքանչելի գրուածներովը լեցուցած են. միայն Փոտայ Մատենադարանի գիրքն այնչափ երկասիրութեանց կորուստ կը դնէ մեր առջևը, որ արժանաւոր ցաւոց հետ մեծագոյն զարմանք մը կ'ազդէ։

* * *

Ուսմանց և գիտութեանց՝ Հայաստանի մէջ պէտք եղած բարգաւաճանքը չունենալուն պատճառը, ոչ այնքան անոնց անյաջողութիւնն՝ որքան անախրժելութիւն մը եղած է. և այս անախրժելութիւնը՝ անոնց յառաջադիմութիւնը արգիլած։ Պէտք է խոստովանիլ, որ չունինք մեր պատմութեանց մէջ այնպիսի թագաւորներ՝ որ ուսմանց, գիտութեան և կրթութեան հալածիչք եղած ըլլան. սակայն քիչ ունինք այնպիսի իշխաններ ալ՝ որ անոնց յառաջադիմութեանը պէտք եղած փոյթն ու մտադրութիւնը երևցուցած ըլլան։

Գանձք են ուսումն և գիտութիւնք. բայց անոնցմով հարստանալու համար պէտք է զանոնք մեզի մօտեցընել, իրենք իրենցմէ մեզի չեն մօտենար։ Վռամշապուհ՝ որ մեր պատմութեանց մէջ Պերիկլէս ու Մեկենաս մ'է այս հնարքս գտաւ՝ իր հայրենիքը բարգաւաճանաց և յառաջադիմութեան ճամբուն մէջ մտցընելու։ Առաջ դպրոցներ բանալ տուաւ Հայաստանի մէջ, ու սպասած արդիւնքը չտեսաւ անոնցմէ. անոր համար հարկ սեպեց ճանապարհորդութիւններ ընել տալ, և ուր աւելի կը տեսնուէր մտաւորական զարգացումն՝ հոն աւելի կեցընել և աշխատցընել տուաւ Թարգմանչաց դասը։ Պատմութիւնն

digitised by A.R.A.R.@

և արդիւնք իրաց՝ բարձրաձայն կը հռչակեն թէ որչափ օգտակար եղած է մեծ և ուսումնասէր Թագաւորին այս մտածութիւնը։ Հայոց ազգասիրական ոգին՝ զոր միշտ ունեցեր են, զիրենք քիչ մը կարճատես ըրած է (թէ քաղաքական և թէ ուսումնասիրական բարգաւաճանաց մէջ), ըսած է անուանի արեւելագէտն Մոհլ. մենք կրնանք նաեւ յաւելուլ՝ թէ չափազանց խորշումն յամենայնէ որ իրենցը չէ՝ երբեմն զիրենք յետադէմ ալ ըրած է։ Հինգերորդ և երկոտասաներորդ դարերը բացառութիւն մը կրնան սեպուիլ. բայց այն նշանաւոր և բազմերախտ անձանց գրուածք և վարք կեցած են հաւատարմացընելու՝ թէ այն բացառութիւնը ընդհանուր ազգին համար չէր։

Այս գլխաւոր պատճառներէն զատ՝ մեր աշխարհին նիւթական դիրքն ալ ուսմանց յառաջադիմութեանը նըպաստաւոր եղած չէ։ Զորս կողմէն թշնամի ազգաց յարձակմանը նշաւակ ազգ մը՝ ՚ի հարկէ ինքզինքը պաշտպանելէն քիչ ատեն կ՚ունենար նաեւ միտքը զարգացընելու. և չզարգանալու սովորած միտք մը՝ միշտ յետախաղաց ընթացք կ՚ունենայ։ Այդ ընթացքն՝ կամաց կամաց տգիտութիւնը կ՚ընդելացընէ, և ուսմանց օգուտն ու յարգը մոռցընել տալով՝ ինչուան զանոնք անօգուտ կամ վնասակար երեւցընելու վտանգին կը տանի։

Որ և իցէ յառաջադիմութիւն՝ քաղաքակրթութիւն կը սիրէ. բարոյական ու նիւթական խրախոյսը՝ հանճարոյ գլխաւոր սնունդ տուող անհրաժեշտ տարրն է. անոր համար Եգիպտոս և Հռովմ սովորած էին իրենց իմաստունքը ժողովրդոց աչքէ հանելու, և անոնց խրախուսանօքը՝ ձեռք զարկած ասպարիզին մէջ ալ աւելի յառաջադէմ ընելու։ Կը տեսնենք բոլոր Յունաստան ժողվուած՝ Հերոդոտեայ պատմութեան գիրքը մտիկ ընելու, զինքը գովելու և քաջալերելու. և այն գովութեանց ու քաջալերութեանց արդիւնք կ՚ըլլայ Թուկիդիտէս։ Եսքիլեայ ողբերգութեանց յաջող ձեռնարկութիւնները Սոփոկլէս ու Եւրիպիդէս մը կ՚երեւցընեն։

digitised by A.R.A.R.@

Նիւթական խրախոյսն ալ յիշեցինք, և որ այնչափ դժուարագիւտ եղած է մեր նախնեաց քով: Հերոդոտ՝ զոր հիմա ալ յիշատակեցինք, զինքը մօտիկ ընող ու իր հանճարոյն վրայ զարմացող ժողովրդեան հաճութեամբն ու վճռով՝ տասն տաղանդ (54,000 ֆր.) վարձք կ'ընդունէր: Գրեթէ իրեն ժամանակակից քերթող մը, Կերիլոս, որ Յունաց՝ Քսերքսեսի զօրաց վրայ տարած յաղթութիւնը հռչակեր էր, քերթուածին ամէն մէկ տողին համար մէյմէկ ոսկի ընդունեցաւ 'ի փոխարէն: Մեծն Աղեքսանդր՝ որ Հոմերոս մը ունենալու համար՝ Բաբելոնէ աւարած բոլոր գանձն ու ճոխութիւնը կը խոստանար, դիմացը ելած խեղճ քերթողը խրախուսելու համար՝ յօրինած ամէն ընտիր տողին համար ոսկի մը կու տար: Երբ Վիրգիլ՝ Հոկտաւիայի 'ի լուր կ'ընթեռնուր այն սըրտաշարժ տողերը՝ որ կը յիշեցընէին զհէգն Մարկեղլոս, որուն ցաւէն ու այլայլութենէն թալկացաւ ինկաւ. ու երեսուն տողերէ բաղկացած այն գեղեցիկ դրուագին ամէն տողին համար զատ զատ տասն մեծ սեստերս (2,000 ֆր.) պարգևեց քերթողին (300 սեստ. = 60,000 ֆր.): Սեպտիմիոս Սեւերոս և Կարակալլա կայսերք՝ հաւասար առատաձեռնութեամբ վարձատրեցին Ոպպիանոս բանաստեղծը՝ յօրինած Որսոց և Ձկնորսութեան երկու քերթուածոց համար. իւրաքանչիւր տողին փոխարէն պարգևելով ոսկի ստատեր մը, և էին ըստ Սուիդասայ 20,000 տող: Կը թողունք յիշատակել ուրիշ բազմաթիւ օրինակներ թէ հին ազգաց և մանաւանդ նորոց մէջ, որք գիտցան և յաջողեցան փոխել 'ի գետ ոսկւոյ՝ իրենց գրչէն բղխած մելանը: Ունեցե՞ր են արդեօք մերք ալ այսպիսի խրախոյս և քաջալեր: — Պատմութիւնը ասոր հակառակը կ'արձանագրէ յաճախ տխուր գոյներով և լքուցիչ բանիւք:

Ուրիշ պատճառ մըն ալ կը գտնենք ուսմանց մեր մէջը ետ մնալուն: Հին ազգաց շատին մէջ՝ ուսումը մենավաճառի մը պէս էր կրօնից պաշտօնեաններուն. և ինչպէս

digitised by A.R.A.R.@

հաւատոց վարդապետութիւնք՝ ատանկ ալ ուսումը անոնցմէ կը ծաւալէր ժողովրդեան մէջ: Վախ մը՝ չէր համարձակեցըներ զիրենք առատ ըլլալ այդ մատակարարութեանը մէջ, որպէս զի չըլլայ թէ կիսկատար ուսումը՝ կրօնից անտարբեր կամ թոյլ ընէ ժողովուրդը: Այս դրութեան հետեւող կ՚երեւնայ նաեւ մեր ազգը. եւ անոր արգասիք կը սեպենք մեր մատենագրաց շատին՝ եկեղեցական դասուն վերաբերիլը: Անանկ որ եթէ կարելի ըլլար՝ հեթանոսական ժամանակներէ մնացած մատենագրութեան փոփոխելի երկասիրութեանց գիւտին հանդիպիլ, հաւանական պիտի ենթադրէինք՝ որ հեղինակաց մեծագոյն մասը քրմաց դասակարգին պիտի վերաբերէին:

* * *

Բայց իր աղքատութեամբն ալ՝ պատուական է, եւ պէտք է ըլլայ, մեզի համար մեր ազգային մատենագրութիւնը: Լեզուն իսկ իրեն նախնական վայելչութեան մէջ անոնց պարտական ենք. եւ իմաստունն Եւրոպա մեզի հետ երախտագէտ է՝ անոնց հմուտ գրչին արդիւնք ընտիր պատմական երկասիրութեանց, եւ մանաւանդ ընտրելագոյն թարգմանութեանց համար:

Անոնցմէ մին, — մեր արդ իսկ յիշատակած անուանին Մոհլ, — Գաղղիոյ իմաստնոց ասիական կաճառին մէջ կը վկայէր՝ թէ « Հայոց մատենագրութեանը պատմիչներու կողմանէ ինչ աստիճանի հարուստ ըլլալը՝ քաջայայտ է ամենուն: Քրիստոսի թուականին չորրորդ դարէն 'ի վեր՝ անընդհատ շարք մը ունի պատմագրաց. անկէ 'ի զատ՝ Հայոց երկրին դիրքը պատճառաւ՝ իրենց մատենագրութիւնն ալ մասնաւոր յատկութիւն մը ունի: Հայք օտար ազգաց վրայ ոչ երբեք մեծ ազդեցութիւն մը ունեցած են. բայց դժբաղդաբար միշտ վերաբերութիւն մը եղած է անոնց մէջ ու իրենց դրացի աշխար-

digitised by A.R.A.R.@

հակալ ժողովրդոց։ Առնով Պարսից հպատակ եղան. Հռովմայեցւոց և Յունաց ձեռքը անցան, Արաբացւոցմէ նուաճուեցան, իրենց երկրին մէկ մասը խաչակրաց իշխանութեան կամ ազդեցութեան տակ ձգեցին, Մողոլներէն ու Թուրքերէն հարստահարեցան։ Իրենց տարեգրութեանց հին մասին մէջ պահուած են՝ Սասանեանց ժամանակը գրուած ու կորսուած գրքերու կտորներ։ Եւ որովհետև Պարսից հպատակ էին, իրենց կառավարութենէն ու Պարսից հետ ունեցած կռիւներէն՝ Պարսկաստանի վրայ այնպիսի թանկագին տեղեկութիւններ կ'առնունք որ ուրիշ տեղ չեն գտնուիր [1] »։

* * *

Մատենագրական պատմութիւննիս երկու գլխաւոր մասի բաժնած ենք. Հին և Նոր մատենագրութիւն։

Հինը՝ մէյմը Անգիր ժամանակաց մատենագրութիւն, քանի որ ազգը իրեն մասնաւոր գիր, կամ հիմնական գործածուած գրերը չունէր. մէյմըն ալ Գրաւոր։ Գրաւոր մատենագրութիւննիս ալ երկուքի կրնանք բաժնել. մէյմը որբոյն Մեսրովպայ ձեռքով ազգային գրոց գիւտը չեղած, մէյմըն ալ անկէ ետքը։ Առջինին կը վերաբերին չորրորդ դարուն մէջ երեւցած մատենագիրք, և երկրորդին՝ որբոյն Մեսրովպայ գիւտէն մինչև 'ի Յովհաննէս Երզնկացի։

Երզնկացիէն ետքը լեզունիս ամենամեծ կերպարանափոխութիւն մը կը կրէ. անանկ որ եթէ նոր մատենագրութիւնը իւր ամէն փայլն ու ջանքը գործածած չըլլար՝ հայերէնը իւր նախկին վիճակին մէջ մացընելու, բոլորովին պիտի աղաւաղէր, և թերևս անճանաչ՝ ուրիշ լեզուաց մէջ ընկղմելով։ Անոր համար եթէ նոր

1 Mohl, secrétaire de la Société Asiatique de Paris. Rapport sur les travaux du Conseil de la Société, pendant l'année 1855—56.

digitised by A.R.A.R.@

մատենագրութիւնը հնոյն պարտական է իր գոյութիւնը, հնոյն ալ պահպանութիւնը նորոյն ջանիցը արդիւնք է։

Բայց հին գրաւոր մատենագրութիւննիս ալ՝ ամէն ժամանակ նոյն կերպարանքը ունեցած չէ. երբեմն ծաղկած՝ ու երբեմն ալ անշքութեան դարեր ունի։ Մեր գրուածքը աւելի պատմական ըլլալով, ընթերցողաց և սորվողներու դիւրութեանն համար զատ զատ դարերու բաժնեցինք, և ամէն մէկ մատենագիր՝ ինչ դարու որ կը վերաբերի, հոն դրինք իրեն գրաւոր վաստակոց յիշատակութեան հետ նաև վրան ամփոփուած կամ մեզի ծանօթ բանասիրական կամ կենսագրական տեղեկութիւններն։

---

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԳԻՐՔ

Նշանագիրք ընդհանրապէս և անոնց կարևորութիւնն։ — Հայ ազգին նախնական տառերը։ — Բեւեռագրական արձանագրութիւնք։ — Անոնց գոյութիւն 'ի Հայաստան և հաւանական հետեւանք։ — Շամիրամ և իր արձանագրութիւնք 'ի մերում աշխարհի և այլուր։ — Զենդ, ասորի և յոյն տառք, և անոնց գործածութիւն առ մերսն։ — Համառօտագիր նշանակք։ — Յատուկ ազգային տառից զգալի պէտք։ — Վռամշապուհ, Սահակ և Մեսրովպ։ — Մեսրովպայ ջանք 'ի գիւտ հայկական տառից։ — Կորիւն, Խորենացի և Փարպեցի և անոնց խօսքերը։ — Պատմութիւն գիւտի տառից։ — Այլեւայլ խնդիրք, կարծիք և դրութիւնք ասոր նկատմամբ։ — Դանիէլ ասորի և իր տառերը։

Խօսքը՝ որով մարդուս խորհուրդները ուրիշի մը կը հաղորդուին, հեռաւոր անձանց չեն կրնար հասնիլ. խօսուած վայրկեանին կը սահին կ'երթան, ու խօսողին ետեւէն եկողներուն կամ չլսողներուն համար ամենեւին անօգուտ կամ անպիտան կը մնան։ Այս երկուքին ալ դարմանը գիրը միայն կրնայ ըլլալ։

Գաղափարաց բացատրութիւնք՝ նախնական մարդկային ընկերութեան մէջ միշտ անկատար կերպով՝ ու յաճախ խորհրդաւոր նշանակներով կ'ըլլային. որով՝ նմանելով մանկութեան, յառաջ քան գրել՝ սկսած պիտի ըլլան նկարել, կամ ինչպէս սովոր ենք ըսել, աչքի հետ խօ-

digitised by A.R.A.R.@

ռիլ։ Ասանկ՝ իրարու խառնուած երկու ձեռք կը տեսնենք որ առ հնագոյն ազինս կը նշանակէին զխաղաղութիւն կամ զմիաբանութիւն. նետք՝ զպատերազմ, աչք մը՝ զաստուածութիւն կամ զնախախնամ տեսչութիւն. գաւազան՝ զթագաւոր կամ անոր իշխանութիւնը, և այլն։ Այս ձեւերն իրարու հետ միացընող այլեւայլ նշանք՝ բաւական կրնային ըլլալ պարզ իմաստ մը բացատրելու համար։

Սակայն սոնք իմաստից բաւական արտայայտիչ չէին. գրութեան այս կերպով՝ խօսքը որոշ և ճիշդ չէր կրնար թարգմանուիլ. ուստի և ոչ յոյժ գոհացուցիչ, և զայն ընդհանուր ընելու ոչ պատկանաւոր։ Մարդիկ, քանի որ ընկերութիւնը կ՚ընդարձակուէր, որով և իրարու հետ ունեցած հաղորդակցութեանց կարեւորութիւնք, հեռաւորաց հետ ալ խօսելու անհրաժեշտ հարկը իմացան և տեսան. և թէ պէտք էր յիշել, և ուրիշներուն մտաց մէջ ալ տպաւորել՝ ինչ որ հարկ և օգտակար էր չմոռնալ։

Այս անհրաժեշտ հարկին, ինչպէս ըսինք, արգասիք և հետեւանք է գիրը, որ մասնաւոր նշանակներով կը ձեւանայ, և որուն ամբողջութիւնը այբուբենք կոչուած են, և յունական բառով ալփաբետք։

* * *

Ո՞րն է Հայոց ազգին նախնական գիրը. կամ թէ մեզի արդէն ծանօթ տառերէն զատ կամ յառաջ՝ ունեցա՞ծ է ուրիշ տառեր կամ այբուբենից գործածութիւն։— Մեր հետաքննութեանն ու տեղեկութեան արժանաւոր խնդիր մը. ազգային մատենագրութեան ծնունդն և յառաջդիմութեան գլխաւոր տարրը, անոր պատմութեան մէջ հարկ է որ իր արժանաւոր տեղը գրաւէ։ Այս գլխամբ կը համառօտենք մեր այբուբենին և անոր գիւտին վրայ ինչուան առ մեզ հասած տեղեկութիւնները։

digitised by A.R.A.R.@

Հայոց ծանօթ պատմութիւնը կ'աւանդէ թէ ազգերնիս՝ ազգ ձեւանալէն ու կարգաւորեալ լեզու մը ստանալէն շատ ետքը հնարած ըլլայ իր գիրը: Բայց որովհետեւ անկարելի է անգիր քաղաքականութիւն մը ենթադրել՝ մեր պատմութեանը այն ընդարձակ միջոցին մէջ որ յառաջ քան զգիւտ գրոյն, հաւանականաբար մերոնք ալ իրենց յատուկ գրերը ունենալէն յառաջ գրացի ազգաց տառերը գործածելու սովորութիւնն ունեցած պէտք է ըլլան: Մեր այս կարծեաց երաշխաւորութիւնը՝ կրնանք կերպով մը հին պատմութեանց և արձանագրութեանց մէջ փնտռել:

Ասիոյ պատմութիւնը, և մեր ժամանակաց հմուտ հետազօտութիւնք կը սորվեցընեն թէ նոյն ընդարձակ գաւառները գրաւող յաղթական ազգեր՝ իրենց յատուկ գրութեան կերպ մը ունէին. որով սովոր էին քանդակել արձանագիրս, և որուն մեր ժամանակաց գիտնականք սեպաձեւ կամ բեւեռագիր անունը կու տան: Այսպիսի արձանագրութիւնք՝ փորագրեալք 'ի վերայ ժայռից, քարանց, վիմաց և թրծուն աղիւսներու՝ գտնուեցան ու կը գտնուին Եփրատայ ու Տիգրիսի ափանց վրայ՝ ուր էին երբեմն Բաբելոն և Նինուէ՝ հռչակաւոր քաղաքք. յաշխարհին Պարսից՝ 'ի Սոսահր և 'ի մերձակայս հնոյն Պերսեպոլեայ և 'ի Շօշ, 'ի Համատան՝ կամ նախնոյն Եկբատանայ մօտ, Էլվէնտ լերանց վրայ և յԱրոնդէս. 'ի Կրմանշահ՝ Բիսիթունի կամ Բեհիսթունի ժայռից վրայ, 'ի հիւսիսակողմն Կովկասու՝ մերձ 'ի Դարբանդ, և այլն:

Արդէն այդ խորհրդաւոր և դժուարընթեռնլի տառից և գրուածոց գոյութիւնը նաեւ 'ի Հայաստան տեսեր ու ծանուցեր էին անուանի հնագէտք մեր դարուն՝ Շուլց, Ռիթթէր, Կրոթֆէնտ, Լայար, Քանիքոֆ, Պրոսէ, Քիւնիք, Քոսսաքոֆ, և այլք. և 'ի մերազգի հմտից և բանասիրաց՝ Սարգսեան և Սմբատեան վարդապետք, Պատկանեան... ոչ լոկ 'ի Վան և 'ի Շամիրամակերտ, այլ

digitised by A.R.A.R.@

նաեւ 'ի Հովիտս Եփրատայ, 'ի Մելիտինէ եւ այլուր, 'ի Բալու, յԱրմաւիր, 'ի Ցոլակերտ եւ 'ի Վաղարշապատ: Այս բազմաթիւ արձանագրութիւնք՝ ցան եւ ցիր սփռեալք ընդ ամենայն Հայաստան, իրաւամբք ենթադրել կու տան՝ թէ մեր ազգն ալ, որ իրեն դրացի մերձաւոր ազգաց նման քաղաքականութիւն եւ կրթութիւն ունէր, ու յաճախ նաեւ վերաբերութիւն, անշուշտ նոյն բեւեռաձեւ գրոց բոլորովին անծանօթ մնացած չէր, ու երբեմն նաեւ անոնց գործածութեան:

Մեր հին պատմութիւնն այս ենթադրութեան հաւատարմութեանը ապացոյց մը կ'ընծայէ:

Խորենացի՝ մեր ամենէն աւելի հնախօս եւ հմուտ պատմագրաց մէկը, Մարիբասէ առնլով կ'աւանդէ՝ թէ երբ Շամիրամ Արայի յաղթեց ու Հայաստան մտաւ, Վանայ բերդին վրայ՝ մեզի անիմանալի լեզուով մը արձանագրութիւններ քանդակեց. նոյնպէս ուրիշ շատ տեղուանք՝ նման տառերով արձաններ հաստատեց: Այս գրուածներն՝ Շամիրամայ պատերազմաց ու յաղթանակաց պատմութիւններն էին. ինչպէս որ Խորենացւոյն հետեւեալ խօսքերն կը հաւաստարմացընեն. «Զամենայն երեսս քարին իբրեւ գրչաւ զմոմ հարթեալ, բազում գիրս 'ի նմա գրեաց. որոյ հայեցուածն միայն՝ զամենայն ոք 'ի զարմանս ածէ: Եւ ոչ միայն այս, այլ եւ 'ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ հրամայէ գրել. եւ 'ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր»:

Կը համաձայնին նաեւ ոմանք յօտար պատմագրաց՝ նոյն Շամիրամայ համար աւանդելով թէ նման արձաններ եւ յիշատակարաններ հաստատած ըլլայ նաեւ ուրիշ տեղուանք՝ հանդիսավայրք եւ տեսարանք իրեն մարտից եւ յաղթանակաց [1]:

1 Semiramis, quum et lapis deficeret et majus aliquim concupisceret, quam quod ære posset assequi, apud montem Me-

digitised by A.R.A.R.@

Հայաստանի մէջ ալ, ինչպէս ուրիշ տեղուանք, Շամիրամ արձանագիրներ քանդակել տուած ատեն, ունէր անտարակոյս իրեն իրաւացի փառասիրութեանն նպատակ մը. յիշեցընել տեսողաց, ու ապագայից՝ ինչուան հեռաւոր դարերու գիտութեանն ու զարմացման յանձնել իր անունն, համբաւն ու քաջագործութիւնքը: Այդ նպատակին հասնելն անկարելի պիտի ըլլար Շամիրամայ՝ եթէ այդչափ խնամքով քանդակուած գրուածոց առջեւ անտարբեր մնար՝ նոյն գաւառներուն և աշխարհաց մէջ բնակող ժողովուրդը, չկարենալով ընթեռնուլ զանոնք, ու 'ի նոսա պարունակուած իմաստից խելամուտ ըլլալ: Կը հետեւի ուրեմն ենթադրել՝ թէ կար, կամ պէտք էր ըլլալ, նաեւ հայկական բեւեռագիր գրութիւն մը՝ երկրին բնակչացը ոչ անծանօթ. և այս կարծեաց՝ 'ի ստուգութենէ ոչ այնչափ զօրել ըլլալուն՝ նպաստաւոր և օժանդակ կը հանին՝ նոր ժամանակաց այդ ամենահին տառից վրայ եղած խուզարկութիւնք, որ սեպաձեւ գրութիւնները այլեւայլ ցեղ բաժնելով՝ անոնցմէ մէկուն ալ, ճիշդ Հայաստանի մէջ գտնուածներուն, հայկական կամ արարատեան անունը տուած են: Այդ անունը ոչ այնչափ նոյնպէս կոչուող աշխարհին մէջ գտնուելնուն համար է, զի գտնուեր են և դեռ կրնան գտնուիլ անկէ դուրս տեղուանք ալ, այլ հոն բնակող ժողովրդեան խօսած լեզուին պատկանելնուն ենթադրութեամբ:

diæ, qui Bagistanum dicitur, in petra stadiorum septem et decem suam inculpsit effigiam, quam viri certum divis venerentur. (Կեղիոս, ԻԹ. ԻԴ):

Ուրիշ հին պատմիչ մ'ալ կը վկայէ նոյնպէս զՇամիրամայ. Petras ferra domuit; viasne feris quidem ambulatas stravit.

Դարձեալ այլ ոմն աշխարհագիր. Semiramis mons, ubi Pylæ Zagri, a Semiramide, qui illum abscissum pervium reddidit.

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Հայկական կոչուած բեւեռակերպ արձանագրութեանց ընթերցումը, զայն հետազօտող գիտնոց զանազան ջանքերուն ալ դեռ ինչուան հիմա արժանապէս գոհացուցիչ արդիւնք մը տուած չէ ուսումնական աշխարհի. ու միւս երկու ցեղ գրուածներէն ալ, — ասորականէն ու աքեմենականէն — աւելի դժուարընթեռնլի մնացած։ Ասոր ալ գլխաւոր պատճառն՝ ո՛ր լեզուի պատկանելնուն անստուգութիւնը՝ որով անհամաձայնութիւնը. ոմանք 'ի հնախոյզ գիտնոց՝ սեմական լեզուի մը վերաբերիլ կարծեցին. այլք՝ հնդիկ — եւրոպական, և միւսներն ալ 'ի տուրական և 'ի հայկական տարերաց բաղկացեալ լեզուի մը։ Յետին երկու կարծիք կամ դրութիւնք՝ իրարու կը մօտենան, հայկական ծագումն և սկզբնաւորութիւն չժխտելով անոնց։ Հռչակաւոր անգղիացի հնագէտ Հինքս՝ որ հնդիկ — եւրոպական լեզու մը կը նկատէ անոնց մէջ, Վանայ բերդին արձանագրութեանց վրայ անխոնջ ու երկար հետազօտութիւններէ ետքը կը հետեւցընէ թէ հայերէն լեզուով գրուած պէտք է ըլլան անոնք։ Իր այս կարծեաց պատճառը՝ անոնց մէջ ձայնաւոր տառեր գտնելն եղած է. որով յաբեթական ըսուած լեզուներուն մէկուն պատկանելնուն վրայ տարակոյս չմնար, կ'ըսէ. վասն զի այն հին լեզուաց մէջ միայն կը գտնուէր ձայնաւոր տառից գործածութիւնն։ Երրորդ դրութեան ջատագովն էր Մորթման գերմանացի, որ այլեւայլ գրուածներով, ինչպէս ծանօթ է, ոչ լոկ հայկական պատմութեան՝ այլ նաեւ լեզուին վերաբերիլը ուզեց ցուցընել. և իր կարծիք և դրութիւն՝ բաւական հռչակ և ընդունելութիւն գտաւ, գէթ առջի բերան։

Աքեմենեան և ասորացեղ բեւեռաքանդակ տառից ընթերցման բաւական դիւրանալն ու պարզուիլը ջանիւք գիտնոց, հայկական կոչուածներուն ալ ընթերցումն յու-

digitised by A.R.A.R.@

տալի և փափաքելի կ՚ընէ ։ Օրբէրդ՝ որ մասնաւոր ջանքով ետեւէ եղած է տառից ընթերցման, իր գրուածոց մէջ շատ տեղ Հնդիկ — եւրոպական լեզուի մը պատկանելուն ամենեւին չտարակուսիր ։ Ըստ նորագոյն լեզուաբանական հետազօտութեանց եւրոպացի արդի գիտնոց, և ոմանց ևս մերազնեայց, Հայկական հին լեզուն՝ Հնդիկ — եւրոպական արմատներէ ձեւացած կը համարուի, ու սեմական քանի մը տարերաց, Հայկայ ցեղին կամ սերունդին խառնուելովը արամէական ժողովրդոց հետ՝ որ Հայաստանի հողոյն վրայ յառաջագոյն հաստատուած էին բնակութեամբ, գրութեանց մէջ բեւեռակերպ տառերն ալ գործածած պիտի ըլլան ։

Բեւեռաձեւ տառերով ձեռագիր մը գտնուած չէ․ ուստի կը հետեւցընեն հմուտք, նոյն իսկ տառից բնութենէն՝ որով ձեւացած են, թէ պարզ քանդակաց և արձանագրութեանց մէջ գործածուելու վախճանաւ հնարուած էին ։ Անոնց կիրառութեամբն վարուող աշխարհաց ժողովուրդք հարկ էր ունենային, ինչպէս անշուշտ կը համարի Գասբըմէր, ուրիշ ազգ մ՚ալ գրութեան, աւելի ընթացիկ, սովորաբար և հեշտաւ գործածելի ։ Այս վերջնոյս՝ որ թերեւս աջինին հետեւողութեամբ յօրինուած էր, և որուն սակաւագիւտ օրինակք կամ փորձք կրնան համարուիլ 'ի Բաբելոն գտնուած քանի մը մանր ու աղիւսի վրայ քանդակուած յիշատակարանք, նմանութեամբ յօրինուած կ՚ենթադրուին հեբրայական նոր կամ քառակուսի կոչուած տառք, զորս Հրէայք գերութենէ դարձած առեննին հետերնին բերին ։

* * *

Սակայն բեւեռակերպ տառից գործածութիւնը երկար ատեն չզիմացաւ․ և ինչպէս ուրիշ ազգեր՝ զանոնք ալ Հայերը ձգեցին զայն․ Ասոր հարաւային բնակիչք՝ սկսան փիւնիկեցւոց տառերը գործածել․ ուսկից կամաց կամաց

digitised by A.R.A.R.@

Սամարացւոց, Քաղդէացւոց, Հրէից, Ասորւոց, և Յունաց և Արաբացւոց գրերը ձեւացան։ Իսկ Ասիոյ հիւսիսային բնակիչք, որոնց հետ մեր ազգն ալ, Զենտի գրերով սկսան վարուիլ։ Այս կարծիք անհակառակելի կրնայ սեպուիլ, որովհետեւ Խորենացւոյ, և իրեն ժամանակակից կամ ետքը եկող ուրիշ պատմագրաց վկայութեան վրայ հաստատուած է. և Խորենացւոյ և հայկական գրոց գիւտին մէջ եղած ժամանակի մերձաւորութիւնը՝ ստուգութեանը մեծագոյն երաշխաւորութիւն մըն է։

Նոյն գրոց կիրառութիւնը մինչեւ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի ժամանակ դիմացաւ, ու անկէց ալ մինչեւ սրբոյն Մեսրովպայ օրը։ Այս տարբերութեամբ որ եկեղեցական բաներու մէջ յունարէնն ու ասորերէնը կը գործածէին, քաղաքական իրաց կիրառութեան համար պահելով Զենտի գիրը՝ և կամ պարսկական տառերը։

* * *

Քրիստոսական կրօնից 'ի Հայաստան մուտ գտնելէն ետքն ալ՝ արքունական գրչաց ու անոնց գործածած Նշանագիրներուն կը հանդիպինք ազգային մատենագրութեան պատմութեան մէջ. և որոց ձեւն, ինչպէս նաեւ կիրառութիւն 'ի Հռովմայեցւոց մեզի անցած կ'երեւի։ Անշուշտ տեսակ մ'էր այն համառօտագրութեան (sténographie), յորում աջողակ և յոյժ վարժ էին Լատինք. կը վկայէ նաեւ իրենց երգիծաբան քերթողն Մարտիալէս. «Բառք սրաթռիչք են, կ'ըսէ, այլ ձեռք արագաշարժք քան զնոսա. լեզուն իր գործը չի լմընցուցած՝ ձեռք արդէն կատարած է գիրն [1]»։

Այս կերպ գրութեան առ նախնիս մեր, և մեզի ծանօթ ու թերեւս միակ յիշատակութիւնն կը գտնենք առ

1 Currant verba licet; manus est velocior illis;
Nondum lingua suum, dextra peragit opus.

digitised by A.R.A.R.@

Ագաթանգեղոսի։ Սրբոյն Գրիգորի և Հռիփսիմեանց մը-
կայութեան հանդիսին ատենական հարցաքննութեանց
ժամանակ՝ իրենց խօսքերն առ Թագաւորն Տրդատ հաս-
ցընելու փոխանաւ կային հոն, կ՚ըսէ, արքունի նշա-
նագիրք։ Ասանկ (յէջ 89 տպ. Վենետկոյ). « Եւ մինչ-
դեռ կային կախեալ այսպէս, խօսեցաւ (Գրիգոր) զայս
ամենայն. և գրեցին ատենական դպիրք նշանագրացն »։
Դարձեալ (140). « Դիպեցան անդ նշանագիրք՝ որք գրե-
ցին զամենայն բանս, և ընթերցան առաջի թագաւո-
րին »։

Հեթանոս Հռովմայ այս սովորութիւնը՝ կը նկատենք
նաև հին քրիստոնէութեան առաջին ժամանակաց և հա-
լածանաց դարերուն մէջ։ Եկեղեցական հնագիտութիւն
և սրբագիրք կ՚աւանդեն թէ ընդհանրապէս ամէն եկե-
ղեցեաց, և 'ի մանաւորի կայսերական քաղաքին մէջ
Նոտար հայրապետաց փոյթն էր՝ վկայական մահուամբ
իրենց հաւատոյ պաշտպանութեանն համար արիւննին դը-
նող մարտիրոսաց՝ ատենական հարցափորձին ժամանակ
գտնուին իբրև հանդիսատեսք և լսողք ծածուկ հաւա-
տակիցք, և համառօտագրեն իրենց կրած տանջանքն և
յատենի դատաւորաց զրուցած խօսքերը. և զորս յետոյ
գետնադամբաններու մէջ կ՚ընթեռնուին 'ի լուր և 'ի
խրախոյս հաւատացելոց։ Առ Ագաթանգեղեայ յիշուած
նշանագրաց համար՝ հմուտ բանասէրն Մ. Էմին կար-
ծիք մը յայտնած է թէ բևեռագիրք կամ հին եգիպ-
տական սրբագրաշմ տառից նման ըլլան։ Բայց հաւանա-
կանագոյն կը թուի Լանկլուա հայագէտ գաղղիացւոյն
ենթադրութիւնը, որ մեր արդ իսկ յիշատակած և առ
Հռովմայեցիս տիրանեան կոչուած տառից նմանակերպ
գրութիւն մը կը համարի։

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Սակայն յատուկ և ազգային գրոց պէտքը՝ աւելի կերպով մը սկսեր էր զգալի ըլլալ Հայաստանի մէջ: Հայրենեաց այս մեծ ծառայութիւնը իւր վրայ առաւ սուրբն Մեսրովպ: Յարմար ու բարեպատեհ էր ժամանակն այնպիսի վերանորոգութեան մը ձեռք զարնելու, որ թէ ազգին լրութեանը փափաքն էր, և թէ ժամանակին համար անհրաժեշտ պահանջք մը: Սուրբն Գրիգոր քրիստոսական հաւատոց ճշմարտութիւնը քարոզեր ու ծաւալեր էր յազգին. բայց մինչեւ 'ի չորրորդ դար՝ դեռ եւս կային 'ի նմա այնպիսի ժողովուրդք՝ որոց ժամանակակից պատմութիւնը կը զլանայ թէ զկրթութիւն և թէ զքրիստոնէութիւն: Առանց սեպհական և յատուկ նշանագրաց՝ անկարելի եղած էր սուրբ գիրքն և իր վարդապետական նուիրական ուսումը ընդունելի և տեւական ընել իրենց մէջ: Ասկէ զատ, քաղաքական մեծ պատճառ և հարկ մ՚ալ կար այս բանիս ետեւէն ըլլալու: Հայաստանի իշխանական զօրութիւնը՝ մէկ կողմանէ արդէն սկսած էր զգալի տկարութեան մը տխուր նշանակներն տալ. միւս կողմանէ ալ Պարսիկք՝ իրենց ոյժն ու ազդեցութիւնը տարածելով՝ յարատեւ սպառնալիք մ՚էին անոր քաղաքական ինքնօրինութեանն և կրօնից: Մերձաւոր ապագայ մը արդարացուց դժբաղդաբար նոյն ատենի հայրենեաց ու սրբութեան կրօնից սիրով տոչորող սրտից արդարացի երկիւղը, որ չըլլայ թէ քրիստոնէութիւնն ու իր բարոյականն հաստատուն կերպով մը, ինչպէս փափաքելի էր, արմատացած չըլլալուն՝ պարսկական բռնութեան տեղիք տալ բռնադատուած ատեններն՝ նաեւ սուրբ հաւատք ունենան իրենց անդարմանելի կորուստը: Այսպիսի վերահաս վտանգէ մը զհայրենիս ապահովել սրտի ու հոգւոյ անհրաժեշտ պարտաւորութիւն մ՚էր, ու միանգամայն երկնաւոր ու երկրաւոր սիրելագոյն շահուց

digitised by A.R.A.R.@

եռանդուն փափաքանաց արդիւնք: Այս կերպով, — ինչպէս կ'ակնարկէ Սէն-Մարդէն հայերէնագէտ գաղղիացին, — Հայք յաջողեցան իրենց հաւատոց հետ փրկել նաեւ ազգութիւնը՝ մերժելով կամ կերպառութիւնը խափանելով այն ամէն օտար տարրերուն՝ որոնք արդէն տարածուած էին իրենց երկրին մէջ՝ եւ որոց բռնադատ գործածութիւնը կամաց կամաց կրնար զիրենք ընդելացընել զրադաշտական կրօնից վարդապետութեան մերձաւորութեան, եւ կամ անզգալի կերպով յունականին հետ մերաբերութեան մէջ դնելով կամ խառնելով, ազգային ինքնուրոյն գոյութիւնը վտանգել: Հաւատք, ազգութիւն, լեզու եւ մատենագրութիւն՝ գտան իրենց փրկութիւնն ու ապահովութիւնն այս կարեւոր գիւտին եւ անոր համար եղած ջանից մէջ: Առանց ասոր՝ Հայաստան այսօրուան օրս թերեւս այն վիճակն ունենար, ինչ որ Ասիոյ այլեւայլ հին ժողովուրդք. միայն պատմական կամ անուանական ազգ մը մնալով:

Այս էր երկու նախանձընդդէմ ազգաց, Յունաց եւ Պարսից՝ այլեւայլ տեսակէտով բայց մի եւ նոյն նպատակաւ, փափաքն ու հեռաւոր յոյսն. եւ անոր հասնելու համար՝ ամէն ջանք, խոստմունք, օգնականութիւն եւ մերթ նաեւ բռնադատութիւն եւ բռնութիւն 'ի գործ կը դնէին: Մերուժանայ գործն ու Պարսից քաղաքականութեան ստատարելու եռանդն ու հնարագիտութիւնը՝ դեռ կենդանի էր շատերուն միքին մէջ: Հայաստանի ժողովուրդը մոգակրօն ու սասանական ազգին հպատակ ըլլալու ամենէն դիւրին ու յարմարագոյն միջոց գտեր էր՝ յունական գըրքերն այրել ու փճացընել, ու անանկով յոյն ազդեցութեան վախը յարմարոց քանցել: Անոր հակառակ՝ կայսրըն Թէոդոս, եւ Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետ սուրբն Ատտիկոս՝ կերպով մը իրենց կառավարութեան քաղաքագիտութեանն եւ զգացմանց թարգման կ'ըլլան, երբ սուրբն Սահակ հայրապետ գրած թղթերնուն մէջ մեղմական գանգատ մ'ալ կը յայտնեն հայկական գրոց գիւ-

digitised by A.R.A.R.@

տին համար եղած հետապնդութեանց և խուզարկմանց նկատմամբ. առաջինն՝ թէ « Առաւել ես մեղադիր եմք, զի արհամարհեալ զճարտարօքս որ 'ի մերում քաղաքիս, յԱսորեաց ումանց խնդրէիր զիմաստից գիտս »: Եւ Ատտիկոս. « Ազատ 'ի մեղադրանաց ոչ թողումք, որ ոչ կանխաւ յիշատակեցեր զփրկչութիւն Գրիգորի և Ներսիսի երանելեաց քոց հարց: Եւ առաւել ընդ այս զարմանամք, թէ զիարդ թողեր զաղբիւրն եկեղեցւոյ զհայր մեր սուրբ Յովհաննէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքիս, այլ ամենայն քրիստոնէայք և ընդհանուր աշխարհ 'ի նմանէ վարդապետեալ ուսանի. ուստի և Ոսկիբերան կոչեցին զնա: Եւ ձեր զանց զնովաւ արարեալ, կամեցայք 'ի տաճկական ջրոյ զփափագ ծարաւոյն յագեցուցանել »:

Ժամանակաւ կրտսերագոյն գրութեանց մէջ ալ զնոյն ակնարկուած կը գտնենք. « Սուրբ հայրն մեր Մեսրոպ յետ ամենայ երկնաւոր շնորհացն և ստեղծանելոյ զնշանագիրս Հայոց, զՎրաց և զԱղուանից, գնաց 'ի Կոստանդնուպոլիս հրամանաւ սուրբ հայրապետին Իսահակայ մեծի պարթևի. և յոյժ պատուով ընկալան զնա Թագաւորն Թէոդոս և Հայրապետն Ատտիկոս. և սակաւ ինչ մեղադրեցին սիրով, թէ 'ի շարժելն ձեր 'ի խնդիր գրոյն թէ ընդէ՞ր իջեր 'ի չաղփաղփանս Ասորեացն, և ոչ եկիր առ աղբիւրն իմաստութեան յաստուածազգեաց Հայրապետն Յովհան Ոսկեբերանն. և 'ի նմանէ այլ դիւրաւ գտանէիր զմխիթարութիւն սրտի քոյ [1] »:

[1] Ի Վատիկանեան մատենադարանի որ 'ի Հռոմ՝ նշանաւոր սրահի մը մէջ ուր ամենայն ազգաց այբուբենից ծանօթ հնարողաց դէմքերն պատկերացուած են, մեր այբուբենքն իրենց հին երկաթագիր ձևերովը դրուած են 'ի ձեռս սրբոյ Ոսկեբերանի, զինքն համարելով և կոչելով անոնց հեղինակ: Գրուածքիս մէջ ուրիշ տեղ պիտի անդրադառնանք՝ թէ ինչպէս ոմանք յետրադէտցի բանասիրաց այդ բազմահռչակ հայրապետին ընծայած են ժամանակաւ նաև զթարգմանութիւն աստուածաշունչ գրոց, կամ անոր մէկ մասին, 'ի հայ բարբառ:

* * *

Լսենք նոյն իսկ ժամանակակցաց բերնէն այս ցանկալի գիւտին հետաքննական պատմութիւնը: Ասոնք երեք են գլխաւորաբար, և մէկ դարու և դպրոցի կը վերաբերին. Խորենացի, Կորիւն և Փարպեցի. երեքն ալ ամենայն մեծարանաց և հաւատարմութեան արժանաւոր անձինք, և որոնք մէկմէկու գրուածքն ալ տեսած ըլլան կամ ոչ, ազգային մատենագրութեան այս նշանաւոր կէտին վրայ ունեցած համաձայնութեամբը կը հաւատարմացընեն կարծիք մը զոր այլք արդէն մեզմէ յառաջ ալ ունեցած են, թէ ազգին մէջ ինչուան իրենց ատեն գըտնուած արքունի վաւերական գիւտներէ քաղած կամ համառօտած պէտք է ըլլան զայն: Իրենց բուն խօսքերը մէջ բերելով և իրարու դիմաց դնելով՝ այս ենթադրութիւնը թերեւս աւելի ոյժ առնու քննադատ բանասիրութեան առջեւ:

Դնենք նախ հին ճառընտրի մը մէջ գտնուած Կորեան հատուածը այս նիւթիս վրայ, որ հետեւեալ էջերուն մէջ գրուածէն բաւական կը տարբերի:

« Բայց զի ոչ էր գիր հայերէն լեզուիս՝ բազում պակասութիւն լինէր ճշմարտութեան աւանդիցն առ աշակերտեալսն. իսկ երանելի վարդապետն տարակուսեալ 'ի խորհուրդս իւր՝ առ Աստուած աղաւնէր, որ կարողն է յամենայնի, ցուցանել զգիր հայ լեզուիս. որով նուազութիւնն յառաւելութիւն գայցէ գրով: Եւ յարուցեալ այնուհետեւ հասանէր առ սուրբն Սահակ հայրապետն Հայոց՝ յաղագս գրոյ նշանագրաց. եգիտ զնա առաւել եւս փափագող այնմ: Եւ յետ բազում ջանից և աշխատութեանց և ոչ ինչ օգտելոյ, դարձեալ յաղօթս ապաւինելով՝ յԱստուծոյ խնդրէին որում ցանկային: Եւ մեկնեալ 'ի միմեանց, և յանձն առեալ զխստամբերութիւն՝ ճգնէին առաւել քան զառաւելս:

« Եւ յետ այսորիկ ծանուցեալ լինէր 'ի Թագաւորէն Վռամշապհոյ, որ և նա այսմ նախանձայոյզ եղեալ, առաքէն զՄեսրովբ աշակերտօքն հանդերձ 'ի Միջագետս Ասորւոց: Եւ երթեալ նորա խնդրէր ուր ուրեք իմաստասիրաց համբաւէր գիտութիւն: Եւ հանդիպեալ Դանիէլի ու-

մեծի եպիսկոպոսի Ասորւոց առաքինւոյ, որ ասաց նմա ցուցանել ըզ-նշանագիրս՝ որում ցանկայրն: Եւ յետ բազում աշխատութեանց և քըն-նութեանց և ուսմանց՝ անյաջող մնացեալ. զի ոչ բերէր զբառս և զբանս ալփաբետացն ըստ հայերէն լեզուիս:

« Յայնժամ հաւատով առ Աստուած ապաւինէր, և աղօթս արտա-սուալիցս առ Աստուած մատուցանէր, և հայցէր յամենեցունց տեառ-նէն զախ և զդիւրին ցուցանել զփափաքելին նշանագրաց: Եւ տեսա-նէր ոչ 'ի քուն երազ և ոչ յարթնութեան տեսիլ, այլ 'ի սրտին գոր-ծարանի՝ երեւութացեալ հոգւոյն աչաց՝ թաթ ձեռին աջոյ, գրելով 'ի վերայ վիմի. զի որպէս 'ի ձեան վերջք գծին ունէր քարն. և ոչ միայն երեւութացաւ, այլ և համագամանք ամենայնիւքն՝ որպէս յամանի 'ի միտս նորա հաւաքեցաւ: Եւ յարուցեալ յաղօթիցն՝ հաստեաց զնշանա-գիրս մեր հանդերձ Ռուփինոսիւ աշակերտիւ Եպիփանու, որ 'ի Սա-մոս էր միայնակեաց. կերպաձեւեալ զգիրն ըստ հրամանի Մեսրովբայ վարդապետին և երանելւոյ, փոխադրելով ըստ հայերէն ըստ անալ-թաքութեան սիղոքայից հելլենացւոց »:

digitised by A.R.A.R.@

ԿՈՐԻՒՆ

« Եւ անկեալ ՚ի ծուփս խորհրդոց, եթէ որպէս արդեօք ելս իրացն գտանիցէ, և իբրև աւուրս բազումս անդէն ՚ի նմին դեգերէր, յարուցեալ այնուհետև հասանէր առ սուրբ կաթուղիկոսն Հայոց մեծաց, որոյ անունն ճանաչէր Սահակ, զոր պատրաստական գտանէր նմին փութոյ հաւանեալ և միանգամայն յօժարութեամբ գումարեալ հանդերձ աղօթիւք մեծաւք առ Աստուած կանխէին վասն ամենայն ոգւոց քրիստոսաբեր փրկութեանն հասանելոյ, և զայն առնէին աւուրս բազումս: Ապա եղանէր նոցա պարգևական յամենաբարին Աստուծոյ, ժողովել զաշխարհահոգ խորհուրդն երանելի միաբանելոցն, և գիրս նշանագրոյ հայաստան ազգին հասանել. բազում հարց փորձի և քննութեան զանձինս պարապեցուցեալ, և բազում աշխատութեանց համբերեալ:

« Ազդ առնէին ապա և զկանխագոյն խնդրելին ի-

ՓԱՐՊԵՑԻ

« Եւ այսպէս բազմաժամանակեայ մտածութիւնն երանելոյ առն Մաշթոցի՝ ընկալեալ յամենախնամ մարդասիրէն Աստուծոյ, զօրացոյց զնա հոգւով ողորմութեան իւրոյ. քանզի հոգացեալ յարաժամ տրտմէր երանելի այրն Մաշթոց, տեսանելով զմեծաջան ծախս մանկանցն հայաստան աշխարհիս: Որք բազում թոշակօք և հեռագնաց ճանապարհօք և բազմաժամանակեայ դեգերմամբք մաշէին զաւուրս իւրեանց ՚ի դպրոցս ասորի գիտութեան. քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ և կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ՚ի վանորայս և յեկեղեցիս հայաստան ժողովրդոցս. յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել և օգտել ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի՝ յանլրութենէ լեզուին ասորոյ:

digitised by A.R.A.R.@

ԽՈՐԵՆԱՑԻ

« Ի վարդապետել երանելոյն Մեսրոպայ՝ ոչ փոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթերցող և թարգմանիչ. և եթէ այլ ոք ընթեռնոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր, զանխուլ 'ի ժողովրդոցն լինէր՝ յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ։ Վասն որոյ եդ 'ի մտի հնարել գտանել նշանագիրս Հայոց լեզուիս. և արկեալ զանձն 'ի ջանս պէսպէս փորձիւք տաժանէր։

« Յետ այսր վախճանեալ եպիսկոպոսապետին Ասպուրակէս, 'ի տեղի նորա յաջորդէ Խոսրով զՍահակ որդի մեծին Ներսիսի... Առ նա եկեալ Մեսրոպ յաղագս խնդրոյ նշանագրաց Հայոց, եգիտ զնա առաւել փափագող այնմ. և յետ բազում ջանից և ոչ ինչ օգտելոյ, դարձեալ յաղօթս ապաւինեալ, յԱստուծոյ խնդրելով։ Եւ մեկնեալ 'ի միմեանց, գնաց Մեսրոպ 'ի գաւառս իւր։

« Վասն հրամայեաց Վռամշապհոյ մեր Թագաւորին

(ՓԱՐՊԵՑԻ)

« Զայս 'ի բազում ժամանակս զմտաւ ածեալ երանելւոյ տն Մաշթոցի, և փղձկացեալ յանձն իւր, մանաւանդ թէ գոն նշանագիրք հայերէն լեզուիս, որով հնար է ինքեան ձայնիւ, և ոչ մուրացածոյ բարբառով շահել զազգիս արանց և կանանց առ հասարակ յամենայն եկեղեցիս բազմութեանն. զօրացեալ 'ի սուրբ Հոգւոյն յորդորմանէ, և եկեալ առ սուրբ կաթողիկոսն Հայոց Սահակ, զեկուցանէր նմա զիւրոյ բազմաժամանակեայ մտածութեան զխնդիրն. և ընկալեալ 'ի նմանէ քաջալերութեան ուսոյս, թէ զօրացեալ պինդ կաց՝ առեալ ընդ քեզ և այլ արս օգնականս 'ի քահանայից, զոր ես պատուիրեմ. և ուր տկարանայք 'ի կարգել զհեգենայսն,

digitised by A.R.A.R.@

(Կորիւն)

բեանց թագաւորին Հայոց, որոյ անուն կոչէր Վռամշապուհ: Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորոյ եպիսկոպոսի ազնուականի Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս ալփաբետաց հայերէն լեզուին: Եւ իբրեւ պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գտելոցն 'ի Դանիելէ, յօժարեցին զարքայ, փոյթ առնել վասն պիտոյից իրացն այնոցիկ:

« Եւ նա առաքէր զոմն Վահրիճ անուն հրովարտակօք առ այր մի երէց, որոյ անունն Հաբէլ կոչէին, որ էր մերձաւոր Դանիէլի ասորւոյ եպիսկոպոսի: Իսկ Հաբելին զայն լուեալ՝ փութանակի հասանէր առ Դանիէլն. և նախ ինքն տեղեկանայր 'ի Դանիէլէ նշանագրացն. և ապա առեալ 'ի նմանէ առաքէր առ արքայն յերկիրն Հայոց 'ի հինգերորդի ամի թագաւորութեան նորա 'ի նա հասուցանէր: Իսկ արքային հանդերձ միաբան սրբովն

(Փարպեցի)

բերեալ առ իս ուղղեմ զայն. քանզի յայժ դիւրին է գիւտ իրացդ՝ զոր հայցես: Բայց նախ արժան է մեզ զգացուցանել թագաւորին զպէտս այսպիսի մեծ և կարեւոր խնդրոյ. վասն որոյ և քան զաւուրս ինչ յառաջ ոչ բաղումս, առեալ բանք յեկեղեցւոջ յաղագս կարօտութեան այդպիսի պիտոյից, ասացեալ է ուրումն ցարքայ, թէ տեսի նշանագիրս առ ումեմն եպիսկոպոսի 'ի գեօղ միում. և թագաւորն յիշէր զասացեալսն, քանզի և ինձ նա պատմեաց: Եւ մտեալ սրբոյ կաթուղիկոսին Հայոց Սահակայ հանդերձ երանելեաւն Մաշթոցիւ առ թագաւորն Վռամշապուհ, և իմացուցեալ նմա զպէտս իրացն, յիշեաց և ինքն թագաւորն զխօսեցեալսն վանականին

digitised by A.R.A.R.@

(Խորենացի)

իջանել 'ի Միջագետս, զի խաղաղացուցեալ կարգեսցէ զնոսա, և համար երկաքանչիւրոցն հատցէ զգործակալացն։ Եւ իջեալ նորա և կարգեալ զայս ամենայն, ոչ փոքր ինչ կրէ աշխատութիւն յաղագս քարտուղարի. զի մինչև գնաց Մեսրոպ յարքունական դրանէն՝ ոչ զոք 'ի ճարտարաց գտանէր անդր ի դպրաց, քանզի պարսկականաւն վարէին գրով։

« Վասն որոյ մատուցեալ առ արքայն քահանայի ուրումն՝ Հաբէլ անուն կոչեցեալ, խոստանայր հայկականացս լեզուաց ունել նշանագիր, յարմարեալ 'ի Դանիելէ եպիսկոպոսէ յուրմէ մերձաւորէ։ Զորով անփոյթ արարեալ արքային, և եկեալ 'ի Հայս, գտանէ ժողովեալ առ մեծն Սահակ և Մեսրոպ զամենայն եպիսկոպոսունս՝ հոգալ զգիւտ (զգիր) դպրութեան Հայոց, զոր զգացուցին արքային. և նա պատմեաց զասացեալսն վանակա-

---

(Փարպեցի)

վասն նորին իրացն ընդ նմա, զոր և նորա պատմեալ ուրախացոյց։

« Եւ նոցա լուեալ զայս 'ի Թագաւորէն, փութացուցանէին զնա առնլով, թէ ճեպեա՛ յաղագս. մեծ և օգտաբեր աշխարհիս Հայոց գիւտս այսորիկ 'ի ժամանակս քո, որ շատ աւելի առ յապայն բերէ քեզ շահ յիշատակ անմոռաց, և օգուտ երկնաւոր վայելից՝ քան զիշխանութիւն Թագաւորութեանդ քո. և կամ որպէս յառաջ քան զքեզ նախնիքն քո էին յազգէն Արշակունեաց։

« Եւ Թագաւորին լուեալ զայս և խնդալից եղեալ ետ փառս Աստուծոյ, որ 'ի ժամանակս Թագաւորութեան նորա, զայսպիսի հոգևոր կենաց փափագ ժառանգեաց յաշխարհիս Հայոց։

digitised by A.R.A.R.@

(Կորիւն)

Սահակայ և Մաշթոցի ընկալեալ զնշանագիրսն 'ի Հաբէլէն՝ ուրախ լինէին։ Ապա առեալ երանելի հօգաբարձուացն զյանկարծագիւտն՝ խնդրէին հայցէին ևս յարքայէ մանկունս մատաղս, որով զնշանագիրսն մարթասցեն։ Եւ յորժամ բազումք 'ի նոցանէ տեղեկանային, ապա հրաման տայր ամենայն ուրեք նովին կրթել, որով և յաստիճան խոկ վարդապետութեան գեղեցիկ երանելին հասանէր. և իբրև ամս երկուս կարգեալ զվարդապետութիւն իւր և նովին նշանագրովք տանէր. իսկ իբրև 'ի վերայ հասեալ թէ չէին բաւական նշանագիրքն ողջ ածել զսիւղոբայս և զկապս հայերէն լեզուին, մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ՝ յայլոց դպրութեանց թաղեալք և յարուցեալք գիւտեցան։ Յետ այսորիկ դարձեալ կրկին անգամ 'ի նոյն հոգս դառնային, և նմին եւս խնդրէին ժամանակս ինչ։

(Փարպեցի)

« Վաղվաղակի ստիպով առաքեալ դեսպան զՎահրիճ ումն անուն կոչեցեալ 'ի ծնողաց իւրոց՝ հանդերձ հրովարտակաւ, առ այր մի երէց Հաբէլ անուն, որոյ առացեալ էր յառաջագոյն ցարքայ, որ և մերձաւոր էր առն բարեպաշտի Դանիէլի եպիսկոպոսի, առ որում նշանագիրքն հայերէն կային. և երանելւոյն Հաբէլի ընկալեալ զհրովարտակն 'ի Վահրիճէ և լուեալ զիրսն, փութանակի հասանէր առ աքանչելի եպիսկոպոսն Դանիէլ. և նախ անդէն 'ի նմին Դանիէլէ ինքն տեղեկանայր զկարգ նշանագրացն, և առեալ 'ի նմանէ առ Թագաւորն և առ սուրբ հայրապետն Հայոց Սահակ և առ երանելին Մաշթոց հասանէր։

digitised by A.R.A.R.@

(Խորենացի)

նին։ Զոր իբրեւ լուաւ թախանձելին գնա՝ փոյթ զայն-պիսեացն առնել պիտոյից։

« Վասն որոյ յաշխարհէս մերոյ առաքեաց հրեշտակու-թեամբ զայր մի պատուական և հաւատարիմ իւր, խա-գունի ազգաւ՝ Վահրիճ անուն, յայժ փափագող նորին գործոյ առ Հաբէլն այն։ Զոր առեալ և երթեալ նովաւ հանդերձ, քաջ հմտացեալ 'ի Դանիէլէ, կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին զվաղնջուց գտեալ նշանա-գիր տառից, եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ և Մեսրոպ։ Որոց ուսեալ, և թեւածելով ընդ նոսա տղայոց զամս սա-կաւս, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստոյգ հոլովել զշղթայս բանից հայկակա-նաց հագներգաբար՝ մարացածոյին այնուիկ գծագրու-թեամբ։

« Զկնի այսորիկ ինքնին Մեսրոպ եկեալ 'ի Միջագետս՝

(Փարպեցի)

« Իսկ արքային Հայոց սուրբ կաթուղիկոսուն Սահա-կաւ և երանելւոյն Մաշթոցի ընկալեալ զնշանագիրսն 'ի Հաբէլէ, ուրախ լինէին։ Բայց տեղեկացեալ գիտա-ցին, ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստոյգ հոլո-վել զշղթայս բանից հայկականաց հագներգաբար, մա-րացածին այնուիկ գծագրութեամբ։

« Զկնի այսորիկ ինքնին Մեսրոպն իջանէ 'ի Միջագետս հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Դանիէլ, և ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն, անցանէ յԵդեսիա առ Պղատոն ոմն ճարտասան հեթանոս, իշխան դիւանին. և նորա խնդութեամբ ընկալեալ, և զոր ինչ միանգամ 'ի միտ առնոյր բան Հայերէն՝ յինքն առեալ, և շատ ջանացեալ

digitised by A.R.A.R.@

(Կորիւն)

« Վասն որոյ առեալ երանելւոյն Մաշթոցի դաս մի մանկտոյ հրամանաւ արքայի, և միաբանութեամբ սրբոյն Սահակայ, և հրաժարեալք 'ի միմեանց համբուրիւ սրբութեանն, խաղայր գնայր 'ի հինգերորդ ամի Վռամշապհոյ արքային Հայոց, և երթեալ հասանէր 'ի կողմանս Արամի՝ 'ի քաղաքս երկուս Ասորոց, որոց առաջինն Եդեսիա կոչի, և երկրորդն Ամիթ անուն. ընդդէմ լինէր սուրբ եպիսկոպոսն այն՝ որոց առաջնոյն Բաբիլաս անուն, և երկրորդին Ակակիոս հանդերձ կղերականօքն և իշխանօքն քաղաքին պատահեալ. և բազում մեծարանս ցուցեալ հասելոցն, ընդունէին հոգաբարձութեամբ ըստ Քրիստոսի անուանելոյն կարգի: Իսկ աշակերտասէր վարդապետին՝ զտարեալսն ընդ իւր յերկուս բաժանեալ, զոմանս յասորի դպրութեանն կարգէր, և զոմանս յունական դպրութեանն: Անտի 'ի Սամուսատական քաղաքն

(Փարպեցի)

և ոչ օգտեալ՝ դպրութիւն խոստովանեաց հնարոյն. և զայլ ամն առելով յայժ հասու՝ վարդապետ իւր լեալ յառաջագոյն, և ապա առեալ զճարտարացն գրեան 'ի նոյն զիւանէն Եդեսիայ, և գնացեալ քրիստոնէութեան հաւատոց, որոյ անունն Եպիփանոս, զոր խնդրեալ՝ զլուցես, լցուցանել զփափաքդ քո: Յայնժամ Մեսրովբայ օգնականութիւն 'ի Բաբիլասէ գտեալ, և անցեալ ընդ փիւնիկէ 'ի Սամոս դիմէ. քանզի Եպիփանու վճարելով ըզկենցաղս, թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հռուփանոս, հրաշալի արուեստիւ հելլէն գրչութեան, որ 'ի Սամոս էր միայնացեալ: Առ սա երթեալ Մեսրովբայ, և յայսմ ևս անշաւ ձևացեալ, յաղօթս ապաւինի. և առ-

digitised by A.R.A.R.@

(Խ-ոշէն-ոցէ)

հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Դանիէլ, և ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն, անցանէ և յԵդեսիայ առ Պղատոն ոմն հռետորական հեթանոս՝ իշխան դիւանին: Եւ նորա խնդութեամբ ընկալեալ, և զոր ինչ միանգամ 'ի միտ առնոյր բան հայերէն յինքն առեալ, և չառ ջանացեալ, զազգիտութիւն խոստովանեաց հռետորն: Եւ զայլ ոմն առեալ յայժ հառու, վարդապետ իւր եղեալ յառաջագոյն, և ապա առեալ զհարտարացն գրեան 'ի նոյն դիւանէն Եդեսիոյ, և գնացեալ քրիստոնէութեան հաւատոց. որոյ անուն Եպիփանոս. զոր խնդրեալ գտցես լցուցանել զփափագդ քո:

« Յայնժամ Մեսրոպայ օգնականութիւն 'ի Բաբիլասէ եպիսկոպոսէ գտեալ, և անցեալ ընդ փիւնիկէ 'ի Սամոս դիմէ. քանզի Եպիփանոս վճարեալ զկենցաղս՝ թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հռոփանոս, հրաշալի արուեստիւ հելլէն դպրութեամբ. որ 'ի Սամոս էր միայնացեալ: Առ սա երթեալ Մեսրոպայ, և յայսմ եւս անշահ

(Փ-որդէցէ)

տանէ ոչ 'ի քուն երազ և ոչ յարթնութեան տեսիլ. այլ 'ի սրտին գործարանի երևութացեալ հոգւոյն թաթ՝ ձեռին աջոյ գրելով 'ի վերայ վիմի. զի որպէս 'ի ձեան վերջք գծին կուտակեալ ունէր քարն. և ոչ միայն երեւութացաւ, այլ և համագամանք ամենեցն որպէս յաման ինչ 'ի միտս նորա հաւաքեցաւ. և յարուցեալ յաղօթիցն՝ եստեղծ զնշանագիրս մեր հանդերձ Հռոփանոսիւ, կերպաձևեալ զգիրն առձեռն պատրաստ Մեսրոպայ, փոխադրելով զհայերէն աթաւթայն ըստ անսայթաքութեան սիղոբայիցն 'ի հելլենացւոյն »:

digitised by A.R.A.R.@

(Կ-ո-ր-ի-ւ-ն)

գումարէր, և նորա իւրովքն հաւասարօք... որում պարգևէ... նշանագիրս հայերէն լեզուին. և անդ վաղվաղակի նշանակեալ անուանեալ և կարգեալ յօրինէր սիղոբայիւք և կապօք. և ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց՝ հանդերձ օգնականօքն իւրովք՝ իջանէր 'ի քաղաքն Սամոսատացւոց, յորում մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն և յեկեղեցւոյն մեծարեալ լինէր. և անդէն 'ի նմին քաղաքի՝ գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան Հռոփանոս անուն գտեալ. որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրացն՝ զնրբագոյնն, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւոր միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ, 'ի թարգմանութիւն դառնային հանդերձ արամբք երկու աշակերտօքն իւրովք. որոց առաջնոյն Յովհան անուն կոչէին յեկեղեաց գաւառէն. և երկրորդին Յովսէփ անուն 'ի պաղնական տանէն »։

(Խ-ո-ր-ե-ն-ա-ց-ի)

մնացեալ, յաղօթս ապաւինի. և տեսանէ ոչ 'ի քուն երազ և ոչ յարթնութեան տեսիլ. այլ 'ի սրտին գործարանի երևութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով 'ի վերայ վիմի (Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ւ). զի որպէս 'ի ձեան վերջք գծին կուտեալ ունէր քարն։ Եւ ոչ միայն երևութացաւ, այլ և հանգամանք ամենայնքն որպէս յաման ինչ 'ի միտս նորա հաւաքեցաւ։ Եւ յարուցեալ յաղօթիցն, հաստեաց զնշանագիրս մեր՝ հանդերձ Հռոփանոսիւ կերպաձևեալ զգիրն Մեսրոպայ առձեռն պատրաստ. փոխադրելով զհայերէն աթութայն ըստ ասայթաքութեան սիւղոբայից հելլենացւոց »։

*
* *

Այսչափ է երեք՝ գրեթէ ժամանակակից պատմչաց, մեզի աւանդածը՝ Հայկական Նշանագրաց Մեսրոպայ ձեռքով եղած նորութենէն յառաջ ունեցած վիճակին, և անոնց գիւտին պատմութեան վրայ։ Աւելորդ է յիշեցընել՝ թէ իրենց խօսքերը՝ տեղ տեղ լուսաբանութեան կարօտ, ու մերթ ալ բոլորովին անիմանալի կը թուին. շատ տեղ իրարու համաձայնութեամբ ալ՝ նաև երբեմն անհամաձայնք։

Մենք ջանանք իրենց խօսքերուն հետևողութեամբ ընթերցողաց աչքին դնել համառօտելով և պարզել՝ որչափ կարելի է, Հայկական Նշանագրաց գիւտին պատմութիւնը։

Հայերէն տառից գիւտին եռանդուն փափաքող և անխոնջ հետամուտ կը ներկայանայ մեզ սուրբն Մեսրոպ, և իրեն աջակից և օգնական մեծն Սահակ։ Թագաւորական աթոռոյն վրայ կը նստէր յայնմ ժամանակի Վռամշապուհ. արքունի ամէն օգնութիւն և նպաստ պատրաստ էր այն բարձր իշխանութիւնն և գահոյք գրաւող անձին կողմանէ, որ դժբաղդաբար սակաւատև եղաւ, և որ լաւագոյն ժամանակաց արժանաւոր իշխան մըն էր։

Այսպիսի հզօր ձեռնտուութենէ մը չուզեց Մեսրոպ զրկել իր ազգը. ուստի և հայերէն գիր ստեղծելու հնարից վրայ՝ որոյն Սահակայ հետ և քովը երկար ատեն կենալէն ու խորհրդակցելէն ետքը, յորդորեց զինքն որ մասնաւոր ժողով մը գումարէ, որպէս զի կարենայ այլ և այլ իմաստուն անձանց խորհրդակցութեամբը փափաքին հասնիլ։ Սուրբն Սահակ իրեն սրտին, գիտութեանն ու նուիրական պաշտամանն արժանաւոր խօսքերով յորդորեց ու քաջալերեց զինքն, իր կողմանէ ամենայն կարելի ջանք ու ձեռնտուութիւն խոստանալով. « Եւ ուր տկարանայք, կ՚ըսէր, կարգել զհետեւեալն, բերեալ առ իս ուղղեմ զայն. քանզի յոյժ դիւրին է գիւտ իրացդ

գոր հայցես »։ Մէկէն յարքունական քաղաքի 'ի Վա-ղարշապատ՝ մասնաւոր ժողովք մը գումարեց. հոն այլ և այլ խօսակցութիւններէ ետքը փափաքեցան որ Վռամ-շապուհ թագաւորն ալ այս ժողովքին ներկայ գտնուի։ Թագաւորն ալ ժողովականաց փափաքը կատարեց, ու իմանալով թէ ինչ վախճանաւ ցանկացեր էին իր ներ-կայութեանը՝ պատմեց անոնց Հաբէլ անունով քահանայէ մը լսածը, թէ Դանիէլ կոչուած ասորի եպիսկոպոսի մը քով կը գտնուէին հայերէն լեզուի նշանագիրք։ Ժողով-քը խնդրեց թագաւորէն որ մէկը ղրկէ առ Դանիէլ, որ-պէս զի այն նշանագրաց վրայ կարենար տեղեկութիւնը առնուլ։ Այս վախճանաւ Վահրիճ անունով իմաստուն և փութաջան իշխան մը ղրկեցին թագաւորական տանէ. որ և թագաւորէն ու եպիսկոպոսներէն յանձնարարական թղթեր առնելով՝ Միջագետք անցաւ ու հոն տեսաւ Հա-բէլ քահանայն. ու անոր հետ մէկտեղ գնաց առ Դանիէլ։ Սա իր քովը եղած նշանագրերը ցըցուց անոնց, ու սո-վրեցուց թէ ինչ կերպով հեգելու է այն տառերը։ Լաւ մը տեղեկանալէն ետքը՝ Հաբէլ և Վահրիճ դարձան 'ի Հայաստան, ու թագաւորին և սրբոյն Սահակայ և Մես-րոպայ առջև դրին թէ դանիէլեան նշանագիրք և թէ անոնց հնչմունքը։

Վռամշապուհ՝ Սահակայ ու Մեսրոպայ յանձնեց այն տառերը, որպէս զի զանոնք ընդհանուր ազգին օգտա-կար ընելու եղանակին վրայ մտածեն։ Անոնք ալ շատ աշխատեցան որ այն տառերը մեր լեզուին հնչմանը ծա-ռայեցընեն, ու տղաքներ ժողվեցին զանոնք կրթելու և անոնց սորվեցընելու համար այն տառերը։ Երկու տա-րի անընդհատ այս վախճանիս հասնելու համար աշխա-տեցան. ու այն դժուարին վաստակը ու երկայն փորձը իմացուց իրենց թէ ընդունայն էր աշխատանքը. վասն զի այն տառից հեգը մեր լեզուին չէր յարմարեր. ուստի դարձեալ նոր աշխատանքի և հին մտածութեանց մէջ ինկան, ու թագաւորին հետ միաբան խորհեցան որ ինքը

digitised by A.R.A.R.@

սուրբն Մեսրովպ անձամբ երթայ առ Դանիէլ՝ որով թե-րեւս կարենայ աւելի բան մը իմանալ։ Ուստի Մեսրովպ իր մասվարժ աշակերտներէն մէկ քանի հոգի հետն ա-ռած՝ Միջագետք գնաց Դանիէլ եպիսկոպոսին քով. և բաւական ատեն հոն կենալէն ետքը՝ նոր բան մը չկրցաւ սովրիլ. և ասոր համար կարգէ դուրս տրտմութիւն և մտատանջ հոգ ունեցաւ։ Բայց որպէս զի բոլորովին անպը-տուղ չըլլայ իր աշխատութիւնը, երկու դաս բաժնեց հե-տը բերած աշակերտները ու դպրոց մը դրաւ զիրենք, որպէս զի անոնցմէ ոմանք ասորի՝ մէկալները ալ յունա-կան դպրութիւն սորվին։ Իսկ ինքը հետն առնելով ըն-տրելագոյն աշակերտքը և օգնականքը՝ զՅոհան Եկեղե-ցացի և զՅովսէփ Պաղնացի, ճամբայ ելաւ Հայաստան դառնալու։

Երբոր Մեսրովպ այս մտքին վրայ էր, լսեց թէ Եդե-սիոյ քաղաքին մէջ Պղատոս անունով հանճարեղ ու ճար-տարամիտ մարդ մը կայ, որ միանգամայն նոյն քաղա-քին դիւանին վերակացուն է. և շատերը կ՚ապահովցը-նէին թէ անիկայ իր հանճարովը կրնայ Մեսրովպայ ա-ռաջնորդութիւն մը ընել։ Մեսրովպ այս բանիս վրայ ու-րախանալով, շուտով մը անոր գնաց, ու իր մտացը խոր-հուրդը ծանոյց։ Պղատոս քննեց հարցուց ու իմացաւ իրմէ Հայոց լեզուին հանգամանքը, և շատ աշխատեցաւ որ գիրանելին գոհ ընէ. բայց իր վախճանին չկարենա-լով հասնիլ՝ խոստովանեցաւ թէ այդ փափաքելի խըն-դրոյն կատարութիւնը իրմէ վեր է. բայց միանգամայն իմացուց թէ Եպիփանիոս իր վարդապետը կայ. Անիկայ, ըսաւ, թերեւս կարենայ քու փափաքանացդ լրումը շնոր-հել։ Այս վախճանաւ յանձնարարական թղթեր առաւ Մեսրովպ թէ իրմէ, և թէ տեղւոյն Ռաբուլա կամ Բա-բելաս եպիսկոպոսէն, ու Փիւնիկաստան իջաւ. հոն լսեց որ քիչ առաջ վախճաներ է Եպիփանիոս, շատ տրտմե-ցաւ. բայց որովհետեւ մեծ համբաւ առացեր էր Եպի-փանիոսի աշակերտը Հռոփանոս, իբրեւ իր վարդապետին

digitised by A.R.A.R.@

հանճարոյն և հաստատամտութեանը ժառանգ, և Սամո-սատցւոց (Սամոսատ) քաղաքին մէջ առանձնացեր նստեր էր, չուտով մը անոր գնաց[1]: Սակայն հոս ալ ընդու-նայն եղաւ իր աշխատութիւնը:

Ու անկէ ետքը մարդկային հնարագիտութենէ իր ա-մէն յոյսը կտրեց Մեսրովպ, ու միայն աստուածային օգ-նականութեան վրայ դրաւ ակնկալութիւնը: Եւ յիրաւի, այս անգամ տարապարտ չյոգնեցաւ: Ժամանակակից ու աւանդապատում պատմագիրք կ'աւանդեն թէ օր մը յան-կարծ տեսիլքով յափշտակուեցաւ. աչքին առջևը քար մը տեսաւ, ու աներևոյթ թաթ մը՝ որ այլևայլ տա-ռեր կը գրէր այն վիմին վրայ, ու անոնց ձևը 'ի նմին ժամանակի կը կերպացընէր նաև Մեսրովպայ սրտին վրայ: Մէկէնիմէկ աղօթքէն ելլելով՝ իմացաւ Մեսրովպ թէ աստուածային էր այն տեսիլքը. իրեն երևութացած գրերուն ձևը ու նմանութիւնը՝ դեռ իր մտաց մէջ տը-պաւորուած էին, ուստի մէկէն գնաց առ Հռոփանոս, և պատմեց իրեն տեսիլքը՝ ու կերպը բացատրեց. որ իր հար-տար գրչովը՝ վայելուչ ու գեղեցիկ ձևեր տուաւ նոյն տառերուն: Սուրբն Սահակ հաւատարիմ մնաց իր խոստ-մանն և աջակցութեան «յերիւրելով... և դիւրահը-նար ճանապարհ ցուցանելով (երանելւոյն Մաշթոցի), կարգաւորութեան գրենոյս և հեգենային ուղղաձայնու-թեան, տալով նմա օգնականս... որք էին սակաւ մի և նքա՝ որպէս երանելին Մեսրոպ՝ մերձաւորեալք 'ի յու-նարէն հեգենայսն»:

Այսպէս Մեսրովպ և Սահակ, ամոլք սիրալիրք, ար-ժանապէս կոչուած կրկին մասուր «լուսաւորիչք տանս Թորգոմայ», ունեցան իրենց մեծ և բազմաշահ գործակ-ցութիւնն և արդիւնք գիւտի գրոց կարևոր գործոյն մէջ.

1 Յիշատակի Հռուփինոս անունով եպիսկոպոս մը 'ի Սամոսատ (440), յաջորդ Անդրէի եպիսկոպոսի քաղաքին: Ժամանակակից ըլլա-լով կրնայ կարծուիլ թէ առ սա դիմեր է Մեսրովպ:

digitised by A.R.A.R.@

մին հնարող, ճարտարող և ձևերն տուող, միւսն՝ անոնց ձայնը ու հեգ․ որով երկուքն ալ ամբողջ ազգի մը ազգային առջեւ շնորհընկալ երախտագիտութեան արժանաւորք:

***

Հայկական այբուբենից գիւտին պատմական և արդէն ծանօթ մասը համառօտ մը յիշատակելնէս ետքը, քանի մը խնդրոց կը հանդիպինք, որոնցմով արդէն պարապած է ու կը պարապի բանասիրութիւնը, և զորս արժան է մէջ բերել 'ի գիտութիւն և 'ի խելամտութիւն:

Այս խնդրոց մէջ գլխաւորն է թէ արդեօք սոյն Մեսրովպայ գիւտը, ամբողջ մեր այբուբենին, երեսուն և վեց տառից ալ կը վերաբերի, թէ անոր մէկ մասին․ կամ թէ յառաջ քան զգիւտ նորա՝ յատուկ հայկական նշանագիրք ունեցած ենք:

ՋԽԸ թուականին գրչագրած մատենի մը մէջ հետագայ հատուածին կը հանդիպինք, և որ մասն է դաւանական երկար գրութեան մը՝ զոր, ըստ ձեռագրին, յօրինած է «սուրբ վարդապետն Սահակ՝ Հայոց կաթողիկոս և մեծ թարգմանիչ»: Ահաւասիկ այդ հատուածը․ «Նախ քան զծագումն (փրկչին) պերճարանութիւն հեթանոսական արհեստից՝ ըստ պղատոնական վարժից՝ ոչ երբեք ստորագրեալ ասնասեաց 'ի կողմ հայկազանց. և ոչ յոլով մակացութեամբ դեգերեալ հինգն մերազնեայք՝ 'ի հրահանգս հելլենական ճարտասանութեան ըստ իմաստնոցն Յունաց՝ առ ունակութիւն եղելոց գիտութեանց, որ է առաջին մասն իմաստութեան... այլ և ոչ առանձնական վայելչաձև գծագրական տառիցն վաղագոյն հարստացեալ մեր, առանց որոյ ոչ է հնար զանցեալսն իմանալ, և ոչ զներկայս՝ ապագայիցն թողուլ առ 'ի յիշատակ»:

Զնոյն իմաստ՝ գրեթէ նոյն բառերով կրկնուած կը գտնենք դարձեալ վերը յիշուած գրչագրին մէջ 'ի թղթին

digitised by A.R.A.R.@

որ կ'ընծայուի Ստեփաննոսի Սիւնեցւոյ առ Գերմանոս պա-
տրիարք կոստանդնուպոլսի. « Զրկեալք, կ'ըսէ, յաւանձ-
նական տառիցն գծագրութենէ, որով զանցեալսն մարթէաք
գիտել, և զներկայս ապագայիցն թողուլ առ 'ի յիշատակ,
անճաճանչ աղջամղջաւ, և անլոյս ստուերաւ պարփակեալ
նստէաք 'ի խաւարի գիւցազանցն տօնից »:

Եթէ իբրև վաւերականք ընդունուին այս հատուածք,—
և զանոնք մէջ բերող գրչագրին հնութիւնը և ընտրու-
թիւնը ոչ դուզնաքեայ երաշխաւորութիւնք կրնային սե-
պուիլ, — երկու հաշականուն անձինք, պատուականք
և մեծարգոյք իրենց հնութեամբ, ուսմամբ և եկեղեցա-
կան բարձր դիրքով, կարծես թէ մեր յիշած խնդրոյն
նկատմամբ ամէն տարակոյս փարատելու բաւական պի-
տի ըլլային իրենց այս բացայայտ խօսքերովը:

Սակայն թէ օտարաց և թէ մեր հնոց մէկ քանի խօս-
քերը՝ երկմտութեանց և ենթադրութեանց պատճառ ե-
ղած են:

* * *

Յօտար պատմչաց վկայութիւն մը հասած է մինչե-
ւս մեզ, որ հաւաստամացընել կը թուի հայկական այ-
բուբենից գոյութիւնը յառաջ քան զսուրբ Մեսրոպ և ա-
նոր գիւտը: Փիլոստրատոս՝ որ կարակալլա կայսեր ժա-
մանակ ծաղկած մատենագիր մ'է, կ'աւանդէ թէ ժամա-
նակաւ խնձ մը բռներ էին, պարանոցը ոսկեղէն մանեա-
կով. որուն վրայ հայկական նշանագրօք այս խօսքերս
գրուած են եղեր. « Արշակ թագաւոր՝ աստուածոյն Նիւ-
սեայ »: Այս դէպքը մէջ բերող պատմիչն կը յաւելու.
« Յայնժամ թագաւորէր Հայոց Արշակ. և կարծեմ թէ
տեսեալ նորա զխնձն՝ նուիրեաց Դիոնիսեայ վասն մեծու-
թեան գազանին »:

Այս դէպք և գրոյց եթէ արժանահաւատ սեպուի, կըր-
նայ բոլորովին կերպարանափոխութիւն մը կրել տալ շա-

digitised by A.R.A.R.@

տերու ընդունելի եղած գաղափարաց, նկատմամբ այն փոխառութեան տառից՝ զոր Հայք, ինչպէս քիչ յառաջ տեսանք, հետզհետէ բռնադատուեր են ընել 'ի Պարսից, յԱսորւոց և 'ի Յունաց, անոնց յատուկ այբուբենից տառերը իրենց լեզուին կիրառութեանը մէջ մտցընելով: Վասն զի այն ատեն կրնայ կարծուիլ թէ Հայաստանի մէկ քանի գաւառաց մէջ՝ բուն ազգային տառից կամ այբուբենից կիրառութիւնն կար կամ կրնար ըլլալ, մինչդեռ յայլ գաւառս նոյն երկրին, մանաւանդ Պարսից և Ասորւոց սահմանակից և յունական ազդեցութեան կամ իշխանութեան տակ եղող տեղուանք՝ իրենց դրացի և մերձաւոր երկիրներու մէջ խօսուած լեզուներու այբուբենից տառերը կը գործածուէին: Առաջին դէպքին ենթադրութեամբ, այն հայկական այբուբենք՝ որոց գիւտը կ՚ընծայուի սրբոյն Մեսրովպայ, արդէն 'ի գործածութեան եղած պիտի ըլլան երկար ատեն Հայաստանի այլեւայլ կողմանք, ու Մեսրովպ սուրբ բան ըրած պիտի չըլլայ՝ բայց եթէ բարեփոխել, ու քանի մը նորագիւտ տառից յաւելուածով կատարելագործել զանոնք, և 'ի մասնաւորի ձայնաւորաց ներմուծմամբ: Ոչ անծանօթ է բանասիրաց և հմտից՝ թէ ասորատառք՝ ինչպէս սուրբ որ և իցէ սեմական լեզուք՝ ձայնաւոր տառից կիրառութիւնն չունէին 'ի սկզբան, և միայն Քրիստոսէ ութ դար ետքը առնուած են 'ի յունականէն: Ծանօթ է դարձեալ որ Հայ այբուբենից ձայնաւորք ալ՝ 'ի յունէ թեթեւ փոփոխութեամբք առնուած և յարմարցուած են. և Մեսրոպ՝ որուն ոմանք 'ի հայ պատմագրաց, և 'ի մասնաւորի Խորենացի, անոնց գիւտը կամ համաձայնութիւնն կը յատկացընեն, և որ ազգային յատուկ այբուբեն մը հնարելու համար՝ մասնաւոր ճամբորդութիւն և հետազօտութիւնք ըրաւ յաշխարհին Յունաց, ետեւէ եղած է անոնց ձայնաւոր նշանակած հնչումը ու ձայնը մտցընել հայ այբուբենին մէջ:

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Այս կարծեաց կրնան զուգընթաց սեպուիլ մեր հին-գերորդ դարու, և մանաւանդ ժամանակաւ կրտսերագու-նից խօսքերն ու աւանդութիւնք։

Առջիններուն՝ — սրբոյն Մեսրոպայ ժամանակակից երեք գլխաւոր մատենագրաց, զորոնք շատ անգամ յի-շեցինք, — քանի մը մթին և ոչ այնչափ բացայայտ խօս-քերէն կրնայ գուշակուիլ, թէ առաջուց ալ գիր կար մեր ազգին մէջ, բայց անկատար ըլլալուն պատճառաւ՝ կիր-առութիւնը դժուարին, ուստի և երեսի վրայ ձգուած էր. « Զի ոչ էին, կ'ըսէ Կորիւն, բաւական նշանագիրքն ողջ ածել զսիւղոբայս և զկապս հայերէն լեզուին »։ Խո-րենացին ալ կ'ըսէ. « Զոր առեալ, (Վահրիճ՝ զՀաբէլ), և երթեալ նովաւ հանդերձ քաջ հմտացեալ 'ի Դանիէլէ, կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին զվաղնջուց գը-տեալ նշանագիր առաւից, եկեալ առաւն զմեծն Սահակ և Մեսրոպ։ Որոց ուսեալ, և թեւածելով ընդ նոսա աղայոց զամս սակաւս, անզեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւա-կան այնու նշանագրօք ստոյգ հոլովել զհեգենայ բառից հայկականաց հագներգաբար՝ մուրացածոյին այնուիկ գծագրութեամբ »։ Փարպեցին ալ կ'աւանդէ թէ սուրբն Մեսրոպ՝ դեռ առ Սահակ կաթողիկոս և առ Վռամշա-պուհ թագաւորն չգնացած, և Դանիէլեան նշանագրոց գոյութիւնը չիմացած, շատ նեղուէ կ'ըլլար հայերէն գիր հնարելու. « Մանաւանդ թէ զան, կ'ըսէ, նշանագիրք հա-յերէն լեզուոյս »։ Ետքն ալ կը յաւելու թէ, « Զարթոյց աստուածային շնորհ 'ի ցանկութիւնս յայս (զՄեսրոպ), կարգել զվաղնջուցն գտեալ չարագիրս առաւիցն՝ զոր ոչ ուրուք էր հոգացեալ՝ արկանել 'ի կիր »։ Այս խօսքին կը համաձայնի և Խորենացին յաւելն. « Կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին զվաղնջուց գտեալ նշանա-գիր առաւից »։ Գործեալ Կորիւն՝ Դանիէլեան նշանագրոց

digitised by A.R.A.R.@

վրայ խօսելու ատենը աստանկ կը զրուցէ. « Մանաւանդ զի և նշանագիրք իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք, և յարուցեալ գիւտեցան ». որով անշուշտ կ'ուզէ իմացընել թէ այն դանիէլեան կոչուած նշանագիրք նոր հնարուած չէին, այլ հին՝ բայց անկատար. ուստի և առջիններէն երեսի վրայ թողուած, ու ետքը Դանիէլի ասորւոյն քով գտնուեցան. ու թէ որ առջինները, կ'ըսէ, զանոնք երեսէ ձգեցին, որովհետեւ պէտք եղած դիւրութիւնը չունէին վանկերը հեգելու, ինչո՞ւ համար մենք դարձեալ պէտի աշխատինք ու յոգնինք՝ նոյն անկատար նշանագիրներով:

* * *

Երկրորդ խնդիր մ'ալ:

Հայկական այբուբենին գիւտին պատմութեան մէջ ինչպէս տեսանք, ասորւոյ մը՝ Դանիէլի անունը կը յիշատակուի, և որուն կարեւոր դեր մը ընծայուելով 'ի պատմըչաց, հետեւաբար հետաքննութեան նիւթ մը կը դառնայ բանասիրաց և քննադատից թէ ուստի իր քով կը գտնուէին այդ տառք, և առ որ հարկ կը սեպեն դիմել Հայոց քաղաքական և հոգեւոր իշխանութեանց ներկայացուցիչք յատուկ պատգամաւորութեամբ և աղերսական թախանձանօք. և թէ արդեօք՝ մեր պատմութեանց մէջ իր անունը կրող այդ նշանագիրք՝ Դանիէլի ստեղծուա՞ծք էին թէ հին ժամանակաց յօրինուածք: Իրաւամբք Դանիէլի անուան քով գրուած և իր ազգութիւնն ցուցընող մակդիրը՝ ոչ միայն կասկածելի կ'ընէ որ այդ նշանագրերը Դանիէլի գիւտն եղած ըլլան, այլ բոլորովին իսկ աններելի, — ինչպէս կ'անդրադարձընէ նոր բանասէր մը, — զայնս նմա վերագրել. և արդարացի տեսութեամբ կը հետեւցընէ թէ « ի՞նչ շահ կամ հարկ կամ բաւականութիւն իսկ կարէր ունել միջագետաբնակ ասորի մը՝ այսպիսի գործով մը զբաղելու. մինչդեռ նոյնն Մեսրոպայ իսկ

digitised by A.R.A.R.@

պէսպէս փորձերք տաժանել տուաւ, ինչպէս վկայեն իր կենսագիրք »[1]:

Այսպիսի ենթադրութեան կամ տարակուսի մը պատասխանը՝ վիպքի տուած է կարծենք մեր տոհմային պատմութիւնն, որ թէպէտ Դանիէլի և իրեն անունը կրող Նշանագրաց խօսքն ըրած է յաճախ, բայց ոչ երբեք յայտնի և որոշ կերպով անոնց հնարիչ կամ ստեղծող գիւտն սեպհելով: Ժամանակակից պատմչաց խօսքերն արդէն յիշատակեցինք. հետագայք ալ նոյն կրկնած են, ընդհանրապէս միայն աւանդապահ մը գիւտն համարելով 'ի փողընջուց գտնուած և 'ի կիրառութենէ դուրս ինկած տառերու՝ որոնք կամ բուն հայկականք էին և կամ հայերէն լեզուի յարմար կրնային կարծուիլ: Միայն կայսերաց կոչուած ժամանակագրական ու բաւական հնութիւն ունեցող երկասիրութեան մը մէջ, և որ 'ի յունէ փոխադրութիւն է 'ի հայ, Դանիէլի գիւտն ըլլալու նշմար մը կը տեսնենք. « Ի սոյն տասներորդ ամի կ'ըսէ, (Արկադեայ և Ոնորիոսի) եղեւ սկիզբն հայերէն քսան և հինգ գրոց ... Ի սորա յաւուրսն էր տէրըն Սահակ Հայրապետն, յորոյ աւուրս գտաւ քսան և ինն գիրն հայերէն լեզուի 'ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորւոյ, զոր եւ բերել Վռամշապուհ թագաւորն. իսկ գիւտն դրոյն պակասութիւնն Մեսրոպ երանելի Տարաւնեցի 'ի Հացեկաց գեղջէ յարատանէ, ամսօրեայ պահօք և աղօթիւք հանդերձ աշակերտովքն հայցէր յԱստուծոյ. որ և ցուցաւ նմա 'ի տեսլեան. այս լինէր յասորւոց աշխարհին՝ յորժամ վասն նորին խնդրոյ ճանապարհորդեաց նա »:

Մեր պատմչաց վկայութիւնք չեն համաձայնիր ընդ նըմա յայս կարծիս: Բայց 'ի ծանօթագունից և 'ի հնոց՝ որոց խօսքերն արդէն յայտնի են ընթերցողաց՝ Ասողիկ կ'ըսէ. « Գտաք հանդիպեալ յերկրորդ ամին Արտաշրի որ-

1 Երկր—գ—նդ, հանդէս ամսեայ. Կ. Պոլիս, Արամեան տպարան, 1884–85:

digitised by A.R.A.R.@

քայի Պարսից՝ զհինգերորդ ամն Վռամշապհոյ արքայի Հայոց։ Ցորում Մաշթոցն երանելին՝ որ էր 'ի գաւառէն Տարօնոյ 'ի գեղջէ Հացեկաց, 'ի ձեռն Վռամշապհոյ և մեծի հայրապետին Սահակայ՝ դանիէլեան նշանագրօք զգրութիւն ըստ հայումս յօրինէր՝ ընկերօք ամամբք տաւելովք նմա 'ի Սահակայ։ Ցետ որոյ դարձեալ եւս 'ի վեցերորդում նորին Վռամշապհոյ՝ որ է առաջին Վռամայ կրման արքայի, վերստին աստուածային շնորհաց տուեալ նշանագրօք՝ զնոյնս յեղանակեալ յօրինէր։ Որովք և գըրութիւնք և գիրք աստուածաշունչք ուղղեալ թարգմանէին, որպէս պատմէ Կորիւն և Ղազար»։ Նոյնն դարձեալ. «Մեսրոպ որ և Մաշտոց, այր սքանչելի քահանայ, նախագաղ և վարդապետ ըստ հայումս նշանագրութեան, զայսու ժամանակաւ յաւէտ եւս երեւեալ պայծառանայր»։

* * *

Խորենացւոյ պատմութեան մէկ քանի գրչագրացը մէջ հայերէն գրոց գիւտին պատմութիւնը յաւելուածով կամ թէ բունք՝ տարբերութեամբ մը կը պատմուի։ Սրբոյն Մեսրովպայ ջանքն ու փայթը պատմելէն ու օգուտ մը չըտեսնելէն ետքը՝ կը յաւելու. «Աղօթքի կ'ապաւինի, ու կը տեսնէ չէ թէ քունի մէջ երազ, և ոչ թէ յարթնութեան տեսիլ, այլ սրտին գործարանին մէջ երեւութանալով հոգւոյն աջ ձեռին թաթ մը՝ որ կը գրէր՝ Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ւ»։ Այս խօսքերով՝ զանազանութիւն կամ մանաւորութիւն մը կը տրուի սրբոյն Մեսրովպայ հնարած գրերուն։ Այս կարծեաց՝ կերպով մը ձայնակից կ'ըլլան յետին դարուց պատմագիրներէն Ասողիկ և Վարդան։ Ասողիկ կ'ըսէ. «Հայոց Սահակ հայրապետին օրը՝ հայկական գրութիւնն եղաւ. քսանըեօթը գիր՝ առուց Դանիէլ փիլիսոփային առեղծեց. իսկ եօթն գրոյն (կամ ձայնաւորաց) պակասութիւնը՝ Մեսրովպ տարօնացի խընդրուածով կ'առնու յԱստուծոյ»։ Վարդան ալ կը գրէ.

digitised by A.R.A.R.@

« Սուրբն Մեսրովպ հայերէն դպրութիւնը կը յօրինէ. քանուերկու գիր՝ Դանիէլի ասորւոյն քով գտնելով հին ժամանակներէ, որոնք մեր լեզուին ընդարձակութիւնը պարզել չկարենալնուն համար՝ նախնիք անհոգութեամբ երեսի վրայ ձգեր էին, ու յոյն, ասորի և պարսիկ գրերը կը գործածէին. և որովհետեւ սուրբն Մեսրովպ չէր կրնար անոնցմով աստուածաշունչ գրոց թարգմանութեան ձեռք զարնել, անոր համար սրբոյն Սահակայ գործակցութեամբը աղօթքի դիմեց, և տասնուչորս գիր տուաւ Աստուած իր ձեռքովը դրոշմուած »: Նոյն Վարդան պատմիչը իր կարծեաց ստուգութեանն համար դէպք մըն ալ մէջ կը բերէ. « Լեւոն թագաւորին օրերը, կ'ըսէ, վկայուեցաւ թէ Հայք հին ատենէն գիր ունէին. վասն զի Կիլիկիայի մէջ դրամ գտնուեցաւ մեր հին կռապաշտ թագաւորաց օրէն մնացած՝ հայերէն տառերով. բայց նոյն գրոց պակասութիւնը՝ մեր նոր Եզրասը (կամ Մեսրովպ) լեցուց [1] »:

Սամուէլ անեցի. « Սկիզբն դպրութեան Հայոց. Մաշ-

1 Հմուտ հնախոյզն Լանկլուա, հայագէտ և դրամագէտ՝ իրաւամբք անստոյգ կը համարի Վարդանայ մէջ բերած այս դէպքը. վասն զի, կ'ըսէ թէ, Արշակունի թագաւորաց անունով գտնուած դրամք՝ ոչ երբեք հայկական, այլ միշտ յունական վերտառութիւն կը կրեն. և հաւանական կը համարի որ Վարդանայ գրոց մէջ յիշատակուած դրամը՝ աքեմենիդեան թագաւորաց հպատակութեան տակ գտնուող նախարարաց մէկուն ըլլայ, փիւնիկեան տառերով: Այսպիսի դրամք կը գտնուին, կ'ըսէ, ինչուան հիմա 'ի Կիլիկիա, ուր ինքն անձամբ ճանապարհորդած է, և տեղագրութիւնն հրատարակած, և այլեւայլ հնութիւնք փոխադրած 'ի հայրենիս իւր 'ի Գաղղիա, 'ի Լուվր Փարիզու: — Սակայն կը յաւելումք՝ որ 'ի հաւաքման հին դրամոց Այնզլէ անգղիացւոյն գոն և բազում արծաթի դրամք, ի մի կողմն ունելով դրոշմեալ ատրուշան ի մէջ երկուց մոգուց, իսկ ի միւս կողմն դէմք թագաւորի ըստ արեւելեան օրինակի սաղաւարտաւ, ունելով շուրջանակի հայկական տառս որոց ձեւացեալս հ, տ, պ, կ, ճ, եւն. այսպիսի դրամք գտանին յայլեւայլ թանգարանս դրամոց զորս կոչեն դրամս Պարթեւաց արշակունեաց, զորս համարի և մերս Վ. Ղ. Ինճիճեան լինել դրամս մերոց արշակունի թագաւորաց հին հայկական դրովք յորս պակասէր ձայնաւոր:

digitised by A.R.A.R.@

տոց և Մեսրոպ երանելին և մեծն Սահակ՝ զԴանիէլի նշանագիրսն յօրինէին ընկերօքն հանդերձ. և յետ միոյ ամի՝ դարձեալ աստուածատուր նշանագրօք զնոյն յեղանակեալ. որով և դպրութիւնք և գիրք աստուածայինք ուղղեալ թարգմանէին »:

Ի Ցայսմաւուրս. « Սուրբ վարդապետն Մեսրոպ աշակերտ էր մեծին Ներսէսի հայրապետին և դպիր նորին. և յետ կատարման նորին եղեւ ՚ի դրան արքային. և յետ փոքր մի ժամանակաց զկնի առեալ զկրօնաւորական ձեւ՝ միանձանց զմիայնութիւն, բնակեցաւ ՚ի Գողթն գաւառ, և լուսաւորեաց զնոսա քրիստոնէական հաւատով. և զի էր ինքն միայն, աշխատէր ՚ի թարգմանելն զգիրս սուրբս ժողովրդեանն հելլենացի լեզուաւն ՚ի հայ: Սկսաւ ապա ընդ միտ ածել թէ լինէր հնար գրոյ Հայոց՝ զի մի՛ անմխիթար մնացեն յընթեռնուլն այլ լեզու զաստուածաշունչ գիրս. և յարուցեալ եկն առ մեծն Սահակ հայրապետն, և եգիտ զնա ՚ի նոյն հոգւոյ փափաքմունս: Իսկ Թագաւորն Հայոց ծանոյց նոցա վասն քահանայի միոյ ասորւոյ Դանիէլ անուն թէ խոստանայր ունել նշանագիր Հայոց. զոր առաքեալ՝ բերին. և վարժեալ նովաւ մանկունս՝ տեսանէին զի ոչ բերէր ուղղակի զհեգս Հայոց բարբառոյն. քանզի յայն գիրն միայն յարմարեալ էր »:

Գանձարան գրոց մէջ... « Աստ հոգին շարժեալ — Անոսս ազդեալ — Հայ գիր աւրինեալ. — Վամշապուհ աւգնեալ, — Վահրին գործակցեալ, — Դանիէլ շնորհեալ, — Քսան և ինն գտեալ, — Նախնեացն արարեալ. — Ամս երկուս չհերքեալ — Բազումս աշխատեալ — Եւ ոչինչ օգտեալ: — Ձեռն յԱստուած ձգեալ. — Ի Բաղու տքնեալ — Մեսրոպ պատուիրեալ. — Աստուած գթացեալ. — Հրեշտակ տեսան իջեալ — Մատամբ փորագրեալ — Ի վիմին դրոշմեալ: — Աջ ձեռան երեւեալ — Իբր ՚ի ձեռան գրեալ — Եւթ գիր յօրինեալ. — Այն հոգի ջանջեալ — Զայն գիրսն յարուցեալ, — Սիղոբայք հերքեալ »:

Դարձեալ ՚ի նոյն գրոց. « Ի մերայ սուրբ Լուսաւոր-

digitised by A.R.A.R.@

չէն — Գրիգորիոս որթուն անուանէն — Արինագրեալ գար-
ձակ 'ի չարէն — Ի կաց զօհէն 'ի բանսարկուէն: — Այլ
նա փարժեալ գրով յունարէն — Զի չունէաք գիր հայի
բառէն — Մինչ 'ի Սահակ մեծն 'ի պարթեւէն. — Մեծըն
Մեսրոպ ցանկալին բազմաց — Արժան եղեւ սուրբ հոգ-
ւոյն շնորհաց... Զոր 'ի նմանէ սուրբ Սահակ խընդրեաց —
Գիր յաւրինել մեզ Հայոց մեծաց: — Յոլով տեղիս վասն
այնոր գնաց — Ոչ գըտանէ հնար յայնմ իրաց: — Քան-
եւրին գիր էր գըտաց — Այլ անաւգուտ էր ընթերցա-
ղաց, — Զի և ոչ կայէր հեգ բառից անուանց, — Այլ ան-
հազի մարմնոյ նըմանած: — Մինչեւ բազում տարիք աղօ-
թեաց — Հառաչանաւք սըրտիւ արտասուաց. — Աջն Աս-
տուծոյ անեղին փառաց — Ըզեւթն գիրն 'ի քարին գը-
րեաց, — Որպէս երբեմն հին աւրինաց — Քարեայ տախտակըն
Մովսեսի գըրեաց. — Աւրհնեալ փրկիչն որ զհայք մեծարեաց —
Քան զամենայն ազգս գերակաց: — Երեւեցաւ Մեսրաւպ
ցանկալին — Համանըման մեծին Մովսեսին. — Տըպաւո-
րեալ 'ի միտս նորին — Այն որ գրեցաւ աջով երկնային. —
Ա, Ե և Է կարգեալ ընդ Ըին — Եւ Ո և Ւ 'ի կարգին. —
Զոր և առեալ մեծի Մեսրաւպին — Խառնեալ 'ի յայլ գրերն
առաջին. — Սուրբ Հոգի ջահեցաւ նոցին — Վեցեակ վե-
ցից համարով գըրին »:

Զենք ուզեր յերկարել յայլ վկայութիւնս, յորս յա-
մենեսին քաջայայտ կ'երեւնայ առրւոյն ընծայուած մաս-
նակցութեան որպիսութիւնն և չափ՝ նշանագրաց գիւտի
խնդրոյն մէջ, և որոնք յայտնապէս վաղնջուց գտեալ եշա-
նագիրք կը կոչեն Դանիէլի քով գտնուածները:

Որպիսի հանդիպմամբ Հայաստանի անծանօթ մնացած
նշանագիրք՝ կը գտնուէին առ ասորի քահանային: —
Հայք՝ ասորի տառեր գործածելու բուն հարկին մէջ գըտ-
նուած ատեններին՝ այդ երկու ժողովրդոց մէջ յարաբերու-

digitised by A.R.A.R.@

թիւնք կային անտարակոյս. և զարմանք չէր՝ որ Հայոց ոչ եթէ բոլորովին անծանօթ, այլ իրենց պիտոյքը լեցընելու անբաւականութեանն համար երբեւէ ձգուած կամ թողուած նշանագիրք՝ իբր ուսումնասիրելի կամ հետաքննութեան արժանաւոր նիւթք մնացած էին առ Դանիելի :

Մեր քիչ յառաջ յիշատակած բանասիրական հանդիսին յօդուածագիրն՝ երկրորդ, ու հաւաստապէս հետաքննելի հարցումն կ՚առաջարկէ. «Եթէ առ Դանիելի յայտնեալքն, կ՚ըսէ, հին հայկական նշանագիրք էին, ի՞նչ կերպարանաց ներքեւ գտաւ զնոսա՝ Դանիէլ. իբր ցա՞նկ կամ ցուցակ ինչ այբուբենի, թէ իբրեւ մատենաձեւ գրութիւն՝ որ այդ վաղեմի տառիւքն ձեռագրեալ էր» : Ըստ մեր կարծեաց՝ կրնար թէ մէկն և թէ մէկալն ըլլալ. և փափաքելի անշուշտ ամբողջ գրութիւն մը կամ գրուածք, և որ մեր ազգային հին դպրութեան գոյութեան նկատմամբ յառաջ քան զգիւտ գրոյն՝ յուզուած խնդրոյ լուծման համար մեծ կարեւորութիւն կ՚ունենար, և որք ցայսօր մթին և անորոշ մնացած են. բայց արգելք մ՚ալ չենք տեսներ կամ անտեղութիւն որ իբրեւ պարզ նշանագրաց կամ այբուբենի ցուցակ մը գտնուէին ասորի եպիսկոպոսին քով, ունենալով անշուշտ այդ նշանագրոց հեգը, ոյժը, զօրութիւնը հասկըցընելու բաւական ու պարտաւպատշաճ բացատրութիւններ հայ, կամ ասորի և յոյն լեզուով. և ինչո՞ւ ասորի մը այսպիսի հետազօտութեամբ և քննութեամբ պիտի չկարենար պարապիլ՝ երբ Հայք այդչափ յարաբերութեան մը մէջ գտնուելու բռնադատուած էին՝ անոնց տառից կիրառութեամբ : Մէջ բերուած ժամանակակից պատմչաց վկայութիւնք՝ Խորենացւոյ և Փարպեցւոյն, առաջնոյն՝ «կարգեալ ըստ ձեւոյ յունականին զվաղնջուց գտեալ նշանագիրս տառից», և երկրորդին՝ «Հանգիպեցուցանէր զհայերէն աթութայն ըստ կարգման սիղոբայից Յունաց», որչափ ալ ստուգիւ կը նշանակեն թէ Մեսրովպ «գտ-

սաւորեց այդ վաղնջական տառերը ըստ կարգի յունա-կան այբուբենին՝ համապատասխան տառից հանդիպե-ցուցանելով դնում»․ բայց անկէ աւելի բան մը չեն նը-շանակեր՝ ըստ մեզ․ և որ դիւրին էր՝ արդէն իրենց ձեռ-քըն եղած նշանագրաց ցանկի մը վրայէն ուրիշ ցանկ մը կարգել և պատրաստել, օժանդակուելով նաև իրենց անձնական և արդէն ճաշակուած յոյն, ասորի և մա-նաւանդ հայկական լեզուաց հմտութեամբն և գիտու-թեամբ։

*
* *

Երրորդ ու վերջին հարցում մ՚ալ առաջարկուած է ՚ի նոյն հմուտ ու հետազօտող սիրարանէ թէ «արդեօք Մես-րովպ այդ վաղնջական նշանագրաց թերութիւններն լը-ցընելու ժամանակ՝ անթերի եղանակաւն ձեւերը թողո՞ւց հաւատարմութեամբ, թէ ինքնակամ և մտացածին նոր ձեւեր ընտրեց կամ հնարեց»։ Իրեն հետ համամիտ այս հարցման պատասխանին նկատմամբ՝ ոչ հարկաւոր և ոչ պատշաճական կը գտնենք՝ արդէն հնարուած և ազգային լեզուի հնչմունքը արժանապէս և անսայթաք կերպով բա-ցատրող նշանագրաց ձեւերուն մէջ անկարեւոր փոփոխու-թիւններով թէ իր և թէ այլոց աշխատանքը դժուա-րացընել և կնճռել։ «Ի՞նչ հարկ այդ փոփոխման, — իր տուգահաւատ խօսքերը մէջ բերելով, — երբ զառաջինն գոհ եղան և սիրեցին ընդ աշխարհն․ նա մանաւանդ այդ պարագայն, որ պատմական է, քանի՛ հակառակ հարկ փոխելէ զգուշանալու, որ հազարաւոր տղայք սկսել էին արդէն ընտանենալ այդ հին նշանագրաց ձեւոյն։ — Իսկ աւելցունել հա՞րկ է նաև ուրիշ փոքր ինչ հետաւոր խորհրդածութիւն մը, որ այդ հին ձեւոց իբրև ազգային աւանդի մը հաւատարիմ մնալն՝ դիւրութիւն կը մատու-ցանէր Մեսրովբեանց քարոյական դժուարութեան մը յաղ-թելու՝ որ թերեւս կրնար յառնել, և թերեւս յարուցեալ

digitised by A.R.A.R.@

իսկ էր՝ ՚ի չարակամ (կամ ՚ի նախանձոտ) ընդդիմացողաց այդ ձեռնարկութեանն իբր նորելուկ բան։ Հնութեան հեղինակութիւնն մեծ է յոյժ. և այնքան մեծ, որ նորա լեզուաւ խօսողն՝ շատ անգամ նաև զդժուարինն և զտգեղ և զանհանդուժելին, սիրելի և յարգելի և տանելի կ՚ընծայէ։ Ինչո՞ւ այդպիսի պիտանի օժանդակէ մը ինքզինք զրկէր Մեսրովպ ինքնակամ և քմահաճոյ նորութեան մը սիրով»։ Ի հաւաստիս այս կարծեաց՝ ամենաբացայայտ վկայութիւն սեպուած է նաև Փարպեցւոյն խօսքը՝ թէ «Զարթոյց աստուածայինն շնորհ (զՄաշթոց) ՚ի ցանկութիւնս յայս, կարգել զվաղնջուց գտեալ նշանագիրս տառից, զորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ արկանել ՚ի կիր»[1]. և չէր կարելի համարձակել ըսել Փարպեցւոյն թէ Մեսրովպ զհին նշանագիրս հոգացաւ արկանել ՚ի կիր (այսինքն ՚ի գործ ածել) եթէ զձեւն փոփոխեց. զի այդպիսի փոփոխութիւն՝ մահ է այբուբենի մը անձնաւորութեան։

* * *

Դանիէլ ասորւոյն քով գտնուած հայկական հին նշանագրաց հմտանալէն՝ և ազգին ինչուան այն ատեն ունեցած կարեւորութեան պէտք եղածը՝ գէթ քիչ մը ատենի համար, կարգադրելէն ետքը, Մեսրովպ կ՚անցնի ՚ի Միջագետս։ Այս ուղեւորութեանն ալ նպատակը ուրիշ բան չէր կրնար ըլլալ՝ բայց ինչ որ մինչեւ այն ատեն զբաղեցուցած էր Մեսրովպայ բազմաշխատ միտքը և ազգանուէր սիրտը։ Որչափ ալ մասամբ գոհ եղեր էր՝ գըտած և ազգին բաւական ընտանի ըրած նոր գիւտովը և անոր արդիւնքը, բայց կային ուղղելիք և յաւելլիք՝

1 Փարպեցւոյն այդ յայտնի խօսքերը՝ ապացոյց մը չեն սեպուիր թէ առ Դանիէլի եղած նշանագիրք՝ լոկ գրերու ցուցակ մ՚էին, և ոչ կարգաւորեալ դրուածք մը։

digitised by A.R.A.R.@

անոր փափաքելի կատարելութիւն մը տալու համար. և առ այն՝ չէր կրցած օժանդակել տարի եպիսկոպոսն. Հարկ էր ժամանակին գտնուող ու հռչակուած իմաստնոց և հմտագունից գրել: Իր ամէն կենսագիրք, թէ ժամանակակիցք և թէ կրտսերագոյնք, ամէնքն ալ դայս նըպատակ կու տան Մեսրովպայ ինչուան հեռաւոր տեղիս յօժարափոյթ ուղևորութեանց՝ մեծ մարդկանց, ինչպէս ինքն էր արդեամբք, յատուկ հաստատամտութեամբ: Եթէ ոմանց անպատճառ կամ անկարևոր կրցած են համարուիլ՝ աշխարհէ յաշխարհ, քաղաքէ 'ի քաղաք թափառիլ միայն այդ վախճանաւ, և կամ ինչպէս ըսուած է և գրուած, իբրու մուրացիկ դռնէ դուռ քալել, անշուշտ այդպիսիք ոչ այնչափ յիշարար ուզած են խորհըրդածել թէ որչափ դժուարին է ազգի մը արդէն ունեցած լեզուին՝ անոր հոգւոյն համեմատ և համաձայն տառեր ստեղծել: Քառասուն և աւելի տեսակք այբուբենից կան առ զանազան ազգս, բայց անոնք ամէնքն ալ՝ մեր ենթադրածին համեմատ հեշտաւ հնարուած չըլլալուն՝ վկայ ու երաշխաւոր կեցած է պատմութիւնը:

Միայն այդ վախճանաւ՝ ըսինք. վասն զի Մեսրովպայ ուրիշ դիտմունք ալ ունենալուն այդ ճանապարհորդութեանց մէջ՝ վկայութիւն կու տան մեր շատ անգամ յիշատակած պատմիչք: Նախ կը յիշեցընեն Պղատոս կամ Պղատոն կոչուած անձն մը՝ առ որ կը փութայ երթալ Մեսրովպ՝ իմաստուն ու ճարտարաբան հռետոր մը՝ որ կը բնակէր յԵդեսիա, և զոր միարան ու մի և նոյն բառերով հաւասար կը գրուատեն՝ Խորենացի և Փարպեցի, և միաձայն 'ի վկայել՝ որ իր գիտութեամբն և ունեցած տեղեկութեամբք չկարելով օգտակար ըլլալ Մեսրովպայ՝ խոստովանեցաւ իր անբաւական ըլլալն առ այն գործ: Իրենցմէ ետքը եկող 'ի պատմչաց ոմանք՝ բազմաւորաբար կը ներկայացընեն այս դէպքը. « Մեսրովպ, կ'ըսեն, հանդերձ աշակերտօքն իւրովք էջ 'ի Միջագետս. և խնդրելով զլուծումն փափաքանացն յիմաստասէրսն որ անդ էին՝ ամենեքեան

digitised by A.R.A.R.@

գոգիտութիւն խոստովանեցան»։ Պղատոնէն ետքը առ Եպիփանիոս, Հռուփանոս և առ այս կ'երթայ Մեսրովպ՝ ունելով միշտ իր գլխաւոր դիտմունքն ու վախճանը։

Բուն ազգային մատենագրութեան մը հաստատուն հիմունքն ձգելու համար, — և այս էր Մեսրովպայ ջանք, — առաջին և գլխաւոր, բայց ոչ միակ միջոց էին նշանագիրք։ Անոնց գիւտէն ետքը՝ անհրաժեշտ հարկ սեպեց սուրբ վարդապետը՝ թէ անձամբ և թէ իր ընտրելագոյն աշակերտաց և օգնականներուն հետ այլևայլ համբաւեալ դիւանաց և մատենադարաններու յայց ելլել։ Թէ ինչ օգուտ քաղեց ազգային դպրութիւնն այդ ճանապարհորդութիւններէն ու ժամանակին հռչակաւոր իմաստնոց հետ տեսութենէն և ծանօթութենէն, հինգերորդ դարու մէջ կատարուած ամենէն թարգմանութեանց մնացորդք բարձրաբարբառ կը վկայեն։ Հարկ էր դարձեալ այդ ուղևորութեանց աշխատութիւնը՝ օտար մատենադարանաց մէջ ցրուած այլևայլ յոյն և ասորի տառերով գրուած և գտնուած հայ գրքերն ալ տեսնել, քննել և պէտք եղած տեղեկութիւններն առնել, հայրենեաց զանոնք ծանօթացընելու և հաղորդելու նպատակաւ։

Այս ամէն տեղեկութեամբք և տեսութեամբ, և որ համառօտութիւն մը կրնան սեպուիլ ազգային և օտար բանասիրութեան կողմանէ այս նիւթոյս վրայ ինչուան հիմա գրուածներուն, դեռ մութ և անթափանցելի կը մնայ հայկական նշանագրաց գիւտին ճիշդ պատմութիւնը. և իրաւամբ փափաքելի կ'ընէ՝ արդէն խոստացուած և սպասուած լուսաբանութեանց հրատարակութեան՝ որանցմով «խնդրոյն ամենայն կնճռմունքն և խրթնութիւնք, — կ'ըսուի — քակեցան, պարզեցան. և այդ ճգանց հետևանք եղաւ յաղթութիւն»։

Տասնուհինգ երկար դարերու մէջ՝ անլոյծ մնացած խնդիր մը. սակայն յարատև ճգանց, հետազօտութեանց և գիտնական ուսումնասիրութեան դիմացը՝ տարակոյս չիկայ որ ամէն դժուարութիւնք կրնան հարթուիլ։

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Դանիէլեան նշանագիրք Միջագետաց մէջ կարգի դրուեցան՝ կամ Դանիէլի և կամ Հաբէլի և այլոց ձեռքով, ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին, ինչպէս կ՚աւանդէ Փարպեցի։ Կորիւն՝ այս կարգադրութիւնը Հաւփանոսի կու տայ՝ երբոր կը գրուցէ. «Ընտրութիւնս նշանագրացն՝ զնրբագոյնն, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւորն միանգամայն յօրինեալ»։ Իրեն համաձայն է և Խորենացին, միայն աւելի կերպով մը սրբոյն Սահակայ կ՚ուզէ ընծայել այս պարծանքը՝ երբոր Հաւփանոսի համար նախ սանկ կը գրուցէ. «Սահակ զնշանագիրս մեր հանդերձ Հաւփանոսիւ, կերպաձեւեալ զգիրն առձեռն պատրաստ Մեսրոպայ. փոխադրելով զհայերէն աթութայն ըստ անսայթաքութեան սեւղորայիցն 'ի հելլենացւոյն». ու ետքը անմիջապէս կը յաւելու. «Ձեռն 'ի գործ առնէր երանելին Մաշտոց, յօրինելով զնոսա առըը հայրապետին Հայոց Սահակայ, դիւրաշնոր ճանապարհ ցուցանելով կարգադրութեան գրենոյս և հեգենային ուղղաձայնութեան»։ Ետքը դարձեալ. «Համդիպեցուցանէր Մեսրոպ զհայերէն աթութայն ըստ կարգման սալոմբայիցն Յունաց, անէպ հարցմամբ և ուսանելով 'ի սրբոյն Սահակայ զաթութայիցն գաղափար ըստ անսայթաքութեան յունին. վասն զի ոչ լինէին բաւական 'ի վճարել անսխալ ուղղակի առանց առաջնորդելոյ նորա սրբոյ հայրապետին Սահակայ, որ յայժ առլցեալ անցուցանէր վարժիւք զբաղում գիտնովք Յունաց»։

Մեր հին ու նոր պատմագրաց այսչափ և այսպիսի ու երբեմն նաեւ երկդիմի խօսքերուն հետեւանք եղած են զանազան կարծիք ու բանաւէրս, զորոնք ոչ այնչափ հեշտ է իրարու հետ միաբանել։ Բայց ուզելով համառօտել մեր ինչուան հիմայ ըսածներն, այս ամէն կարծիքներն գլխաւորաբար երեքի կրնանք վերածել։

digitised by A.R.A.R.@

Ոմանք Կորեան, խորենացւոյն ու փարպեցւոյն խօսքերէն կը հետեւցընեն՝ թէ սոյն Մեսրովպայ օգնութիւն մը բրած չըլլան ոչ Դանիէլեան և ոչ ուրիշ որ և իցէ նշանագիրք որ կը գտնուէին կամ կրնային գտնուիլ ազգին մէջ, ուստի և բոլորովին նորէն հնարած է Մեսրովպ հայկական գրերը: Ասիկայ եղած է ընդհանրապէս շատ բանասիրաց կարծիքը. որոց կը զուգընթանայ և Շնորհալի՝ որ իր վիպասանութեանը մէջ ամբողջ երեսուն և վեց հայկական տառից գիւտը Մեսրովպայ կ՚ընծայէ.

« Ըստ Մովսէսի արժանացեալ
Զաստուածագիծ տառս ընկալեալ,
Երիւք տասամբք վեցիւք յանգեալ
Արեգական ելիւք չափեալ »:

Բայց ինչպէս վերը ցըցուցինք՝ նոյն իսկ ամենէն աւելի հին ու մերձաւոր ժամանակաւ՝ որով և արժանահաւատ պատմիչներնուս մէջ՝ անանկ խօսքեր ալ կան, որովք կրնանք գուշակել թէ մեր լեզուին մէջ կային յառաջ մասնաւոր նշանագիրք, բայց անոնք՝ լեզուին պէտք եղած դիւրութիւնը չմատուցանելնուն համար՝ հարկ եղաւ որ Մեսրովպայ ջանքովը կատարելագործուին:

Ասկից ելած է երկրորդ կարծիք մը, զոր նախ ոչ այնչափ որոշ կերպով հինք և մերձաւորք ժամանակաւ, և ապա յայտնապէս բացատրած են իրենց գրուածոցը մէջ Վարդան և Ասողիկ, և ուրիշ անոնց հետեւողք, որոնց խօսքը վերը գրինք: Ասոնք կ՚ըսեն թէ Մեսրովպ Դանիէլի ասորւոյն քով քսանուերկու գիր գտաւ, որոնք բաւական չէին առ ՚ի պարզել ընդարձակութիւն լեզուին. ու այն պատճառաւ յոյն, ասորի ու պարսիկ գրերը կը գործածէին. ուստի և Մեսրովպ աղօթքի ապաւինելով, Աստուած տասնչորս գիր տուաւ իրեն, երկնային թաթով մը գրուած: Այս կարծիքը իր կուսակիցքը գտած է նաեւ մեր ժամանակի բանասիրաց մէջ. և յորոց շատերը կ՚ըսեն թէ

digitised by A.R.A.R.@

Մեսրովպայ ջանքը գլխաւորաբար մեր այբուբենին կըրկնակ գրերը հնարելուն համար եղած է. այն գրերը՝ որոնք ուրիշ լեզուաց մէջ չեն գտնուիր, և մեր լեզուին հնչմանց ճոխութիւնը կը կազմեն։

Երրորդ կարծիք մըն ալ կայ թէ Մեսրովպ միայն ձայնաւոր տառերը հնարած ըլլայ։ Ասոնց կարծեաց հիմն ու ամենամեծ վկայութիւնն ալ՝ Խորենացւոյն գրչագրաց մէկէն առնուած է, և որուն այլք ոմանք ՚ի յետոյ հետեւող և համամիտք են, ինչպէս մենք ալ յիշատակեցինք [1]։

Մեսրովպեան նշանագիրք այլ և այլ ժամանակ մեծամեծ կերպարանափոխութիւններ կրած են իրենց ձեւոյն մէջ։ Բայց այս փոփոխութիւնքն ալ ընդհանրապէս իրեքի կը վերածուին, և են Երկաթագիր, Բոլորգիր և Նօտրգիր կոչուած տառերն։ Յայտնի է որ սրբոյն Մեսրովպայ հնարած գրերը Երկաթագիր ըսուածներն էին, որոնց գործածութիւնը հինգ վեց դար տեւեց (406 էն մինչեւ Ժ դար), առանց երեւելի փոփոխութեան կերպարանք մը առնելու։ Այս գիրերուն երկաթագիր ըսուելուն պատճառը՝ հաւանական կ'երեւնայ թէ մէյմը երկըթէ գրչով գրուելնուն համար ըլլայ, մէյմըն ալ այն ատենուան գործածուած թանաքին պատճառաւ, զոր երկաթի օքսիտով կամ ժանգով կը պատրաստէին։

Բայց իններորդ դարուն մէջ՝ ինչպէս հաւանական կը կարծուի, գրչութիւնը դիւրացընելու համար սկսան գրերուն վերին ու ստորին կողմերը շիտակ գրել, որոնք զատ ձեւ մը ունեցան. և բուն երկաթագիրը սկսան գլխագրի տեղ բանեցընել։ Ասիկայ է Միջին երկաթագիր ըսուածը, որ մինչեւ ԺԲ դար և անկէ անդին ալ տեւեց քիչ փոփոխութեամբ։ Այս գրերը թէպէտ աւելի համեմատ ձեւ

1 Ճառընտրի մը մէջ. « Ի սորա չորրորդ ամին եղեւ գիւտ եւթն գրոյն ի ձեռն Մեսրոպայ երանելւոյ, և տասն և ութ ամի սրբոյն Սահակայ »։

ունին, բայց ընթերցումը դժուարին ըլլալուն՝ այս կերպն ալ փոխեցին, ու սկսան Բոլորգիր տառերը գործածել, որ կամաց կամաց կատարելագործուելով ու կանոնաւորուելով՝ հիմակուան տպագրութեանց մէջ գործածուող սովորական գիր եղան։

Բոլորգրոյն աւելի փութացուցած կերպն է Նօտարագիր կամ Նօտր գիրը, որ մինչեւ հիմայ հասարակ գրութեանց մէջ կը գործածուի։

Այս գրոց փոփոխմանը մէջ դիտելու արժանի է՝ որ Միջին Երկաթագիրը հնարուելէն ու հասարակ ըլլալէն ետքը՝ բուն Երկաթագրին գործածութիւնը գրեթէ բոլորովին դադրեցաւ․ նոյնպէս բոլորգրոյն գտնուելէն ետքը՝ Միջին Երկաթագիրը խափանուեցաւ։ Բայց Նօտր գիրը հնարուելէն ետքն ալ՝ բոլորգիրը չվերցաւ, այլ ընտիր ձեռագրաց մէջ կը գործածուէր։

Ուսումնասէր ընթերցողաց հետաքննութիւնը գոհացընող ցուցակի մը մէջ, զոր ի հանդիպոյ կը ներկայացնենք, կը տեսնուին հայկական նշանագրաց կրած այլ և այլ կերպարանափոխութիւնք ըստ այլ և այլ դարուց և ժամանանակաց, ճիշդ արտահանութիւնք նոյն ատեններն գրուած ձեռագրաց[1]։

[1] Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց տպագրեալ ցուցակին մէջ (Թիւ. 1435) նշանակուած կը գտնենք գիրք մը այս մակագրով «Մեկնութիւն նախնի նշանագրաց Հայոց»․ և 'ի նմին գրչագրի․ «Վասն հօրն Եւագրեայ նոյն նշանագրոք»։ Բանասիրաց հետաքննութեան արժանաւոր տեղեկութիւն մը։ Ծանօթ են հիմայ՝ ձեռագրաց մէջ տեղ տեղ Ադամայ կամ այլոց անուամբ նշանագիրք կամ փակագիրք, և անոնցմով համառօտ քանի մը տող գրուածք, որ աւելի ծածկագրութիւնք կրնան սեպուիլ, և չունին [illegible] կամ [illegible] հնութեան։ Կը գտնուին նաև [illegible], [illegible] և [illegible] կոչուած համառօտագրութիւնք։ Առաջին երկուքն ունին բուն հիմնական նշաններ, յորոց մի կամ երկու կամ երեք կէտերով կը կազմուին մեր երեսուն և վեց տառերը։ Իսկ կէտագիրք կը կազմուին մէկ, երկու, երեք կամ չորս գծերէ, որոնք ունին իրենց մօտ կէտեր, և նոյն հաստով կը կազմուին Հայոց լեզուի երեսուն և վեց նշանագիրք։

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Այս ամէն կարծիքներն մէջ բերած ունի Ի. Յարութիւնեան, զոր բանասիրաց համար կը համառօտենք:

« Հին ժամանակ, կ'ըսէ, Հայերը գործածում էին մի տեսակ պայմանական իերոգլիֆական (քրմակագրական) նշաններ՝ որոնց քանի մի կտորները հասած են մինչեւ առ մեզ: Յետոյ սկսեցին գործածվել պարսկական (զէնդական), յետոյ յունական և վերջապէս ասորական տառեր: Ասորական տառերը մանաւանդ երկար ժամանակ գործածեցին Հայերը: Այս օտար գործիքով Հայերը չէին կարող իսկութեամբ արտայայտել իսկական լեզուի բոլոր հնչիւնները, ուստի հնարեցին իրենց այբուբենը, որ յայտնի է Դանիէլեան անունով, և կազմուած է քսանուերկու տառերից, Վարդան պատմագրի (ԺԲ դար) խօսքերու համեմատ: Վերջապէս 400 թուին Ս. Մեսրովպ հնարեց տասնուերկու տառեր, ու կատարելագործելով Դանիէլեան կոչուած այբուբենը, ընծայեց իր հայրենակիցներին լիակատար այբուբեն որ արտայայտում է հայկական լեզուի բոլոր ձայները, և գործ է ածվում մինչեւ այսօր մեր մէջ Մեսրովպեան անունով »:

Յետոյ մէջ կը բերէ այս խնդրոյս նկատմամբ եղած այլեւայլ կարծիքներ:

« Որովհետեւ հայ պատմիչք կ'աւանդեն թէ Մեսրովպ նախ Հայոց այբուբենի գիւտն ըրաւ և ապա Վրաց, հաւանական կ'երեւնայ որ Մեսրովպ ոչ Հայոց և ոչ Վրաց նշանները գտաւ. այլ այդ նշաններն, ինչպէս բուշեն կոչուած գրերն՝ իբրեւ ժամանակի և հնայութեան նշաններ՝ այդ ժողովրդոց ժառանգական սեփականութիւնն էին: Եւ այն աստուածային յայտնութիւնն, որոյ վրայ կը խօսի Խորենացի, կայացած էր յայնմ, որ Մեսրովպ մտածեց այդ նշաններն ի գործ դնել. իսկ Վրացիք հետեւելով իրեն խորհրդոյն՝ իրենց սեփական նշաններն

digitised by A.R.A.R.@

նոյնպէս տառի փոխադրեցին։ Այսանկով կը բացատրուի թէ ինչպէս երկու բոլորովին իրարմէ տարբեր այբուբենք, — հայ ու վրացի, — մի և նոյն սկզբնապատճառը կըրնային ունենալ։ — Մեսրովպ կը վախէր որ արտասանութիւնն Յունաց նշաններու միջնորդութեամբ կ'աղաւաղի կամ կ'անհետանայ. ուստի և Յունաց այբուբենէն գերադաս համարեցաւ բոլորովին տարբեր գիր մը։ Եւ երբ պատմագիրք կ'ըսեն թէ Մեսրովպ Հայոց նշաններն բայունական օրինակի ձեւակերպեց, պէտք է հասկնալ թէ նա Յունաց գրի ուղղութիւնը, — ձախէն յաջ, — ինչպէս նաեւ բառից բաժանումն և յունական այբուբենի ամբողջ արտաքին ձեւը ընդունեցաւ։

Հայոց լեզուն երկար ժամանակ համարուած էր սեմական ընտանեաց ճիւղի մէկ մասը, մինչեւ որ ականաւոր լեզուաբան գիտնականաց, — որոց մեծ մասը գերմանացիք էին, — ինչպէս Պետերման, Վինդիշման, Տըլակարտ, Միւլլէր, Հիւպշման և այլք, — իրենց գրուածներովը ապացուցին, որ Հայոց լեզուն սեմականներին չի պատկանիր, այլ Հնդկա-գերմանական (կամ Հնդկա-եւրոպական) ընտանիքին։

Գերմանական գիտնականներէն համբաւաւոր լեզուաբան Պետերմանն էր, որ դարուս առաջին կիսում, իւր հիմնաւոր աշխատութեան մէջ, «Հայոց լեզուի քերականութիւն» լատիներէն գրուած, ապացուցաց որ Հայոց լեզուն կը պատկանի Հնդկագերմանական մեծ ընտանեաց, և մերժեց մինչեւ այն ժամանակ հանդիսացող կարծիքներն, որովք մեր լեզուն կը համարուէր՝ բոլորովին առանձին, այլ լեզուաց հետ ամենեւին կապ չունեցող, կամ թէ եբրայականին ազգակից լեզու մը։ Պետերմանի կարծիքն հաստատեցին Վինդիշման, Գոշէ և Շպիգէլ, այնպէս որ աշխարհահռչակ լեզուաբանն Բոփփ իւր համեմատական քերականութեան մէջ Հայոց լեզուն հաստատապէս ընդունեց իբրեւ Հնդկագերմանական, և մեր լեզուի ձեւերն եւս համեմատութեամբ ազգակից լեզուաց ձեւերուն հետ յառաջ բերաւ։

digitised by A.R.A.R.@

Ասանկով թէպէտեւ պարզուեցաւ, որ Հայոց լեզուն կը պատկանի հնդկագերմանական ընտանեաց, սակայն դեռ եւս որոշ կերպով չի վճռուեցաւ թէ հնդկագերմանական որ ճիւղին պէտք է վերագրել: Պօշէ՝ և իւրմէ առաջ Վ. Ինդիշման մասամբ՝ դիցաբանական և այլ նմանութեամբ ապացուցին, որ Հայ լեզուն կը պատկանի հընդկագերմանական արիական ճիւղին, և պարսկական քրդական և առաջաւոր Ասիոյ քանի մը լեզուաց հետ կը կազմէ առանձին խումբ մը: Յառաջ բերենք Վ. Ինդիշմանի խօսքերը. «Հայ լեզուի դիրքը հնդկագերմանական լեզուաց շարքին մէջ՝ ալ տարակուսի տեղ չունի: Իւր սկզբնական մասերով նա կը պատկանի երկրիս այն ամենազնիւ բարբառներուն, որոնք իրենց զանազանութեամբ տարածուած են արեւելք և արեւմուտք, և որոց մնացորդներու վրայ կը շարանակուին այսօր գերման-ռոման-սլաւ և կելտ լեզուներն, և որոնք դեռ եւս նոր իրենց փառայեղութեամբ ուսումնասիրութեան առարկայ դարձած են: Սակայն Հայոց լեզուն անմիջապէս չիպատկանիր այդ բարբառներու զարգացման առաջին դասակարգին, այլ կ'ենթադրուի աւելի հնագոյն բարբառ մը, որ զենդի և բեւեռագրաց հին պարսկականին հետ մեծ նմանութիւն պէտք է որ ունեցած ըլլայ: Այդ բարբառոյն հետ մնացած են և այլ տարրեր, ոչ միայն սեմական լեզուէ, այլ և արմատներ որ կը պատահին քուրդ և կովկասեան լեզուաց մէջ»:

Տիւլորիէ Եդ. հայագէտը Հայոց հին այբուբենը կը համարի արամայականէ առաջ եկած:

Սէն-Մարդէն՝ դանիէլեան տառից վրայ խօսելով, կ'ըսէ թէ Յունաց գրերուն ձեւն ունէին անոնք: Իսկ Մեսրոպայ հնարածներուն նկատմամբ կը համարի թէ Պարսից հին տառերէն շատերն առած և Հայոց այբուբենին կարգն անցուցած ըլլայ. նոյն իսկ, կ'ըսէ, առաջին ակնարկ մը մէկէն նկատել կու տայ թէ այն տառից շատերը մեծ նմանութիւն ունին զենդի և պահլաւականներուն հետ, նոյնպէս սասանեան ժամանակի պարսկական և սարի արձանագրութեանց տառից հետ:

digitised by A.R.A.R.@

Լանկլուա պարզ գաղափար մը չէ կրցած կազմել Հայոց այբուբենի մասին. մերթ կը համարի թէ հինգերորդ դարէն յառաջ սեպհական տառեր ունեցած չեն Հայք. և մերթ՝ թէ Դանիէլի քով գտնուածն՝ Հայոց հին այբուբենն էր, որ ասորականէ առնուած էր: Ուրիշ տեղ ալ կարծիք կը յայտնէ Հայոց հին այբուբենի նկատմամբ թէ գործածական եղած ըլլայ թերևս Հայաստանի քանի մի նահանգաց մէջ:

Նոյն այբուբենի խնդրոյն պարապելով Ֆ. Միւլլեր, հետեւողութեամբ Խորենացւոյ և Կորեան՝ թէպէտև սրբոյն Մեսրովպայ կ՚ընծայէ, սակայն այն եզրակացութեան կուգայ թէ այդ տառք կը ծագին ոչ թէ Յունաց, այլ սեմական այբուբենէն: Ըստ Խորենացւոյ և Կորեան պատմելով Հայոց գրոց գիւտի պատմութիւնը և համեմատելով Վրաց այբուբենի հետ, կը յաւելու. « Հայոց և Վրաց այբուբենք կը ներկայացնեն սեմական և յունական տառից շարայարութեանց խառնուրդ »:

Հ. Մ. Զամչեան հետեւելով մեր պատմագրաց՝ ընդունում է թէ սուրբն Մեսրովպ բոլորովին նոր այբուբեն կազմակերպեց:

Հ. Ղ. Ինճիճեանն է, — եթէ չենք սխալում, — առաջին անգամ պատմական փաստերով հաստատում, որ՝ դանիէլեան կոչուած այբուբենն՝ ոչ թէ Դանիէլի գտածն էր, այլ Հայոց հին գործածական գիրն որ նրա մօտ գտնուեցաւ. « Զայս ոչ Դանիէլի էր, կ՚ըսէ, յօրինեալ, այլ առ նմին Դանիէլի պահեալք հին նշանագիրք »:

Մ. Էմին աւելի ընդարձակ պատմական փաստերով հաստատելով Ինճիճեանի տեսութիւնը դանիէլեան այբուբենի մասին բոլորովին կը մերժէ այն կարծիքն, որ իբրթէ հայերէն տառերը ծագած ըլլան զենդի կամ յունաց տառերէն, հիմնուելով հետեւեալ երեք փաստերու վրայ. ա.) Հայոց տառերուն ձեւերը բոլորովին չեն համապատասխաներ զենդի և յունաց տառերուն. բ). Հայոց տառերուն թիւն չեն համապատասխաներ զենդի և յունաց

digitised by A.R.A.R.@

տառերուն. և գ) զենդի և յունաց այբուբենին մէջ կան
բազմաթիւ ձայնաւորներ, այն ինչ Հայոց հին այբուբենը
ձայնաւոր չունէր։ Սակայն թէ ինչ ծագումն ունէր Հայոց
հին այբուբենը կամ թէ ինչպէս էր յառաջացեր, այդ
Էմինեան, ինչպէս նաև Զամչեան և Ինճիճեան, ոչ մի
խօսք չեն ըրած։

Ք. Պատկանեան՝ հաստատելով Էմինեանի կարծիքը,
որ յառաջ քան զսուրբն Մեսրովբ մեր նախնիք ունեցած
ըլլան իրենց սեպհական այբուբենը, կը յաւելու որ այդ
այբուբենն անկասկած արամեայական ծագմանէ յառաջ
եկած էր, և զանազան պատճառներով գործածութիւնը
խափանուեր, թէպէտ և փաստ մը մէջ չբերեր ապացու-
ցանելու իւր այս կարծիքը հին այբուբենի ծագման մա-
սին։ Նոյն յօդուածի շարունակութեան մէջ կը յաւելու
թէ ընդունելով որ Հայոց հին այբուբենն ընդօրինակուած
է Իրանական այբուբենից մէկէն, դիւրին է ըմբռնել
թէ ինչո՞ւ այդ այբուբենը չէր կարող արտայայտել Հայոց
լեզուի բոլոր հնչիւնները։

Ասոնք նաև յազգայնոց, որոնք իրաւամբ մեծարուած
գիտնական անձնաւորութիւնք են։

Իսկ յօտարաց՝ Ֆ. Կոպպ՝ իւր «Նախնական ժամա-
նակաց պատկերներ և գրեր» նշանաւոր երկասիրութեան
մէջ թէպէտև Հայերէնի այբուբենի ծագման նկատմամբ
որոշ տեսութիւն մը յայտնած չէ, բայց «Գիտնական-
ները միաբան կ'ընդունին, կ'ըսէ, Հայերէն այբուբենի
նոր ըլլալը իրենց կարծեացը հիմն ունենալով մասամբ
պատմութեան և մասամբ յունաց այբուբենի հետ ունե-
ցած դասակարգութեան նմանութիւնը։ Բայց թէ որչափ
անհիմն է այդ վերջին կարծիքը, ցոյց կու տան նոյն իսկ
սեմիտական այբուբենք, մէկդի թողլով այն հանգամանքն՝
որ Հայերէն այբուբենը թէ դասակարգութեամբ, թէ
հնչմամբ և թէ տառից թուով կը տարբերի յունական-
ներէն։... Բոլորովին մերժելի է այն կարծիքն՝ որ իբրև
թէ այդ այբուբենը կազմուած ըլլայ յունականի և Լա-

digitised by A.R.A.R.@

տինականի հիմանց վրայ. աւելի ընդունելի կարելի է համարել անոր հին պարսկականից ծագուած ըլլալուն ենթադրութիւնը: Եւ ասանց որոշ վճիռ մը արձակելու, Կոպպ՝ յառաջ կը բերէ հայերէն քանի մը տառից համեմատութիւնը խալտական, եթովպական և պարսից տառերու հետ:

Ս. Վալ (S. Vahl) պատմելով Հայոց այբուբենի գիւտը ըստ Խորենացւոյ, կը յաւելու « Արդէն Մեսրոպէն առաջ Աբէլ անունով մէկը գտեր էր Հայոց գիրն՝ որ կազմուած էր յունական այբուբենէն. սակայն այնպէս անկատար, որ Մեսրովպ իր գիտութենէն ետ չկեցաւ . . . : Տառերուն ձեւը մասամբ ինքնուրոյն են. թէ և Մեսրովպն օտար տառեր առած է, բայց այնպէս կազմակերպելով որ գրեթէ հին տառերն անյայտացած են: Ջախէն յաջ գրելու եղանակը Աբէլ առած է ի Յունաց, իսկ Մեսրոպ հաւանականաբար յԱբելէ »: Վալ՝ Աբելի անունն անշուշտ կը շփոթէ ընդ Դանիէլի. յունական տառից ձեւերն՝ Հայոց այբուբենի մէջ, բաց ի է, ր, փ և օ տառից, կարելի չէ ճանչնալ. և նոյն իսկ այս տառից ծագումն, բաց ի օ գրէն, դեռ շատ կասկածելի են: Սակայն անհաւանական չէ, որ Հայոց այբուբենի մէջ Ասորւոց և Պարսից տառերու ձեւեր գտնուին. որոց գիրը ի գործածութեան էր Հայոց մէջ յառաջ քան զՄեսրովպ. և յեղափոխութիւն մը ընողը՝ խոհեմութեամբ կարելի եղածին չափ կը պահէ հինէն:

Նայման՝ Խորենացւոյն հետեւողութեամբ կ'ընդունի թէ Հայք՝ յառաջ քան զՄեսրոպ իրենց յատուկ գիր չունէին:

Գատերեր (Ch. Gatterer) և Շրէօդեր (Schröder) Հայոց այբուբենը յունականէ ծագած կը համարին:

Ֆրիտ. Վինդիշման՝ Հայոց գրոյն վրայ խօսելով կ'ըսէ. « Յայտնի է որ Հայոց այբուբենին գիւտը հինգերորդ դարուն մէջ եղած է Մեսրոպայ ձեռքով: Որչափ ալ պարտական են Հայք իրեն երախտագէտ ըլլալ, սա-

digitised by A.R.A.R.@

կայն կասկած մը կը ծագի մեր մտաց մէջ թէ արդեօք յայն միջոց ժամանակի կատարեալ այբուբենի մը կազմութիւն հնարաւո՞ր էր արդեօք: Լեզուաց պատմութեան մէջ շրջան մը կայ ժամանակի ուր ամենայն ինչ կեանք, առողջ ոյժ և թարմութիւն է, և ուր անմիջական գիտակցութիւն մը կը տիրէ անոր ներքին էութեան մէջ. անոր մէջ հնչումներն դեռ եւս բաժանուած են, և իրենց կատարեալ անհատականութիւնը կը պահպանեն: Այն նշաններն որ այս ժամանակի շրջանին մէջ կը տրուին այս հնչմանց, կատարելապէս կը յարմարին իրենց բնաւորութեան: Սակայն սկզբնականը շուտով կը մոռցուի. նմանութեամբ կազմակերպութիւններն և հնչմանց փոփոխութիւնք՝ հետզհետէ աւելի տեղի կ՚ունենան. լեզուի ներքին բնազդումը, ձեւից առ միմեանս ունեցած յարաբերութեանց կենդանի զգացումը հետզհետէ կը բթանայ: Այնպիսի ժամանակի մը մէջ կ՚ապրէր Մեսրովպ, յորում լեզուն քայքայման դրութեան մը մէջ էր. և այդ պատճառաւ չենք կրնար իր հնարած այբուբենէն հնչմանց մեծ տարբերութեան սպասել, մանաւանդ եթէ աչքի առջեւ ունենանք այն հանգամանքն, որ անոր հիմը օտար տարրեր էին, այս ինքն յունական և ասորական գիրք »:

Ֆլորիվալ իւր Խորենացւոյ Ֆրանսերէն թարգմանութեան մէջ Հայոց այբուբենի գիւտը կ՚ընծայէ սուրբ Մեսրովպայ:

Բիւտնէր (Ch. W. Büttner) իւր համեմատական ցանկի մէջ ի միջի այլոց կ՚ըսէ հետեւեալն. « Երասխի միւս կողմը կը բնակին Հայք և Վրացիք. այս երկու ժողովրդոց իւրաքանչիւրն ունի իւր առանձին և այլոց հետ ազգակցութիւն չունեցող լեզուն և գիրը »: Ու Խորենացւոյ խօսքերը մէջ բերելով և յիշելով թէ Հայք կը գործածէին յունաց, ասորւոց և պարսից գրերը՝ կը յաւելու. « Թէոդոս երկրորդ կայսեր ժամանակ՝ Մեսրովպ անունով միայնակեաց մը, որ արքունի քարտուղար էր, Հայոց

digitised by A.R.A.R.@

համար այբուբեն մը գտաւ որոյ տառից մեծ մասին հիմնագծի մէջ կարելի է ճանչնալ հին Պարսկական ծագում: Տառից դասաւորութիւնը թէ Վրաց և թէ Հայոց այբուբենի մէջ՝ յունական է. մէջ տեղերը տեղաւորուած են իրենց առանձնայատուկ տառերը »:

Ռոմէլ՝ խօսելով Աստուածաշնչի հայ թարգմանութեան վրայ՝ կ'ըսէ. « Որովհետեւ մինչ այն ժամանակ Հայերը օտար գիր կը գործածէին, այս առթով — Աստուածաշնչի թարգմանութեան, — գտնուեցաւ կամ կազմուեցաւ Հայոց այբուբենն ըստ յունական օրինակի:

Այբուբենից համեմատական ցանկի մը մէջ, որ երկու Բենեդիկտեան կրօնաւորաց երկասիրութեամբն հրատարակուած է, Հայոց այբուբենը դասաւորուած է Ցանաց այբուբենիւ ծագած գրերու շարքին մէջ: (Nouveau traité Dirbomatique par deux religieux Bénédictins de la Congrégation de St . Maur.

Ն. Պօրէ խօսելով Հայոց այբուբենի մասին՝ կ'ըսէ. « Մենք չենք կարծեր որ Հայոց այբուբենի տառերն վերցուած ըլլան մի միայն ի յունականաց. մինչ զենդի և ասորական այբուբենից համեմատութիւնն Հայոց այբուբենի հետ մեծ նմանութիւն ունի թէ տառից հնչմամբ և թէ նշանակութեամբ, ուստի և կը կարծենք որ Մեսրովպ այդ այբուբենը կազմակերպեց վերոյիշեալ երկու ազգաց այբուբենը ուսումնասիրելէն ետքը:

Համրական կենսագիր (Biographie universelle) հրատարակութեան մէջ ի յօդուած Մեսրոպ խօսելով Հայոց այբուբենի վրայ՝ կ'ըսէ. « Այս այբուբենն՝ որ կը բաղկանայ երեսուն և վեց տառերէ, երկրին մէջ արդէն ծանօթ և սովորական հին գրերէ և յատուկ նոր տառերէ կազմուած է »:

Լընորման՝ անուանի արեւելագէտ և հնախոյզ, Հայոց գիրը զենդէ առաջ եկած կը համարի. (Essai sur la propagation de l'alphabet phénicien):

Ֆօուլման (K. Faulmann) Հայոց այբուբենի գիւտը

digitised by A.R.A.R.@

ըստ մեր մատենագրութեան՝ Վրաց այբուբենի մէջ կը գտնէ։ Այդ իրողութիւն կատարուած է ճշդօրէն. այն ինչ Հայոց այբուբենի մէջ այդ շարայարութիւն խանգարուել է վերջը աւելցուցած տառերով. ուստի կարելի է հետեւցընել որ այս երկու այբուբենից կազմակերպութեան ժամանակ տեղի է ունեցել ոչ միայն յունականի, այլ եւ սեմական այբուբենի ազդեցութիւնը։ Վերջի ազդեցութիւնն աւելի աչքի կ՚իյնայ, երբ Հայոց ու Վրաց այբուբենի իւրաքանչիւր տառն ուսումնասիրելու համար՝ համեմատելու ըլլանք յունական եւ սեմական տառերն՝ արամայական տառից հետ։ Համեմատութեան համար առնըլու է Հայոց երկաթագիրն եւ Վրաց խուցուրի կոչուած տառերը։ Եւ այս համեմատութիւնն ընելով, կը յաւելու. «Այս ամենէն կ՚երեւնայ որ Հայոց եւ Վրաց այբուբենից իսկական աղբիւրն պէտք է փնտռել սեմական ու յատկապէս արամայական այբուբենի մը մէջ, զոր թերեւս Պարսիկք կը գործածէին, եւ յորմէ ծագումն առած է սասանական պահլաւական գիրը։ Մեսրովպայ աշխատանք եւ արդիւնք հան է, որ կրցաւ արամայական միայն բաղաձայններէ կազմուած գրերէ այբուբեն մը կազմակերպել ըստ յունական օրինակի, յորում թէ բաղաձայն եւ թէ ձայնաւոր հաւասարապէս նշանագրուեցան։

Բրոսէ՝ կը կարծէ թէ Հայոց հին այբուբենը բաղկացած էր քսանուերկու տառէ, որոց վերայ Մեսրովպ աւելցուց տասնըչորս տառ. եւ թէ այդպէս կազմեցաւ Նոր այբուբենն ըստ յունական շարադասութեան։

Հիւպշման կ՚ըսէ. «Հայոց այբուբենն՝ ըստ վկայութեան հայ մատենագրաց, գործ է սուրբն Մեսրովպ ի սկիզբն հինգերորդ դարու. սակայն նոյն մատենագիրք յայտնապէս կ՚ակնարկեն թէ այդ գիւտ՝ միայն Մեսրովպայ գործը չէր. այլ թէ գտած ըլլայ հին այբուբեն մը Դանիէլ անուամբ ասորւոյ մը քով. եւ զայն երկար ժամանակ անփոփոխ ի գործ դնելէն ետքը, տեսնելով անոր պակասութիւններն եւ ժամանակին զանազան գիրոց հետ

խորհրդակցելով, վերջապէս կրցաւ Հռովմանոսի հետ կազմակերպել Հայոց Նոր այբուբենն։ Ասով Մեսրոպի մատուցած ծառայութիւնն յայնմ եղաւ որ կատարելագործեց Դանիէլեան Նշանագիրքն և ազգային գիրն տարածեց ի Հայաստան, անհետ ընելով մինչեւ այն ժամանակ գործածական Պարսից, Յունաց և Ասորւոց գրերը։ Հայագէտները, և մանաւորապէս Մ. Էմին և Լանգլուա փորձեր են նաեւ որոշել թէ որո՞նք էին Դանիէլեան այբուբենի տառերը և որոնք Մեսրոպեան։ Ասոր համար նշանակութիւն ունեցաւ Վարդան պատմագրի վկայութիւնն, որով հին այբուբենն բաղկացած էր քսանուերկու տառերէ, որոնց վրայ Մեսրոպ տասներչորս տառ աւելցուց։ Ապա համեմատելով Հայոց ու Յունաց այբուբենից շարադասութիւնը, կ'եզրակացընէ թէ Դանիէլեան այբուբեն կազմուած է յունականէն, և կը շարունակէ. «Պարսից (պահլաւ) այբուբենը՝ Դանիէլեան այբուբենից հիմը չէ. որովհետեւ այդ այբուբեն քսանուերկու տառ գիր չունէր։ Արամայական այբուբեններէն՝ ասորականն քըսանուերկու տառ ունի, և որ անով աւելի մեծ նշանակութիւն կը ստանայ, որովհետեւ այդ Դանիէլ՝ ասորի կը կոչուի։ Սակայն համեմատելով Հայոց և Յունաց այբուբենն ասորականի հետ... հակառակ Միւլլերի այն եզրակացութեան յուսանք թէ Հայոց այբուբենն կազմուած է բուն յունականէն. Նոյն իսկ ձայնաւորներն առնուած են ի Յունաց բաց ի ը ձայնաւորէն»։

Գարդհաուզէն «Հայոց գրոյն յունական ծագման վըրայ», յօդուածին մէջ ուզած է ապացուցանել, որ մեր այբուբենն ծագած է անմիջապէս յունականէն։ «Խորենացին կ'աւանդէ, կ'ըսէ, որ սուրբն Մեսրոպ այլեայլ դժուարութիւններէ ետքը՝ Քրիստոսի 400? Թուականին իր հայրենակցաց համար այբուբենի մը գիւտն ըրաւ. և վերջը Աստուծոյ հրամանաւ Հայոց տառերը ձեւակերպեց բուն օրինակի յունականաց». զոր և սորվեցուց ապա Վրաց և Աղուանից։ Արտաքին հանգամանք այս գիւ-

digitised by A.R.A.R.@

տին մեծ հաւանականութիւն կ՚ընծայեն՝ Հայոց այբուբենին ի յունականէ ծագելուն։ Հայաստան՝ որ ի վաղուց կռուի նիւթ մ՚էր իր արեւելեան և արեւմտեան դրացի ազգաց, քրիստոնէութիւնն ընդունելէն ետքը բացառապէս յենուած էր յունական — հռովմէական կրթութեան վրայ, և չորրորդ դարուն վերջը փորձեց Հռովմայ դաշնակից մնալու։ Ուրեմն երբ այս ժամանակ քրիստոնեայ արեղայ մի կ՚ուզէր իր ժողովրդեան այբուբեն մը տալ, պէտք էր որ ամէն բանէ առաջ իր եկեղեցւոյ գիրն աչքի առջեւն ունենար, և այդ գիրն յունականն էր։ Այսօր սակայն հակառակ կարծիքն աւելի զօրաւոր հանդիսացած է »։ Յետոյ Գարդհաուզէն յառաջ կը բերէ Հայոց այբուբենի այն քանուերկու տառից համեմատութիւնն Յունաց տառից հետ, որոնք Հիւբշման դանիէլեան տառից յառաջացուցեր էր։

Ընդհանուր գերմանական արքունի համայնագիտակ բառագրոց մէջ (Allgemeine deutsche Real Encyklopädie... Conversations-Lexikon) Հայոց գրոյն նկատմամբ կը գտնենք հետեւեալն. « Ընդհանրապէս Հայոց գրոյն գիւտը կ՚ընծայուի Մեսրոպայ, որ մեծին Սահակայ հետ Հայոց գրականութեան հիմնադիրն համարուած է։ Այսկայն ճշգագոյն հետազօտութիւնք կ՚ապացուցանեն որ Հայք ի վաղ ժամանակաց այբուբեն մը ունէին, սեմականէն առնուած և ի քսան և երկու տառից բաղադրւած. սակայն կարող չըլլալով Հայոց լեզուին պահանջը լեցընել, կամաց կամաց մոռացութեան ինկած էր։ Մեսրոպ այս այբուբենը գտաւ Դանիէլ ասորի եպիսկոպոսի մը քով, կատարելագործեց զայն համաձայն հայ լեզուին պահանջմանց. գուցէ և ընտրելագոյն ձեւի վրայ առաւ՝ Հաուփմանս գեղեցկագրին օժանդակութեամբ, և չարագասեց ըստ յունականին։ Իրեն գործակից էր և սուրբն Սահակ, և երկուքը մէկտեղ տարածեցին այդ նոր այբուբենն՝ երկրին այլեւայլ կողմերը ուսումնարաններ հաստատելով։ Հայոց գրոյն այս գիւտը՝ կամ լաւ եւս՝ կա-

digitised by A.R.A.R.@

տարելագործութիւնը հանդիպեցաւ չէ թէ 406ին, ինչպէս սովորաբար կը կարծուի, այլ 406–410 թ…։

Կոխ իր «ճանապարհորդութեան» մէջ՝ խօսելով «Հացիկ» գիւղի վրայ կ'ըսէ. Այս գիւղին մէջ ծնաւ Հայոց ու Վրաց այբուբենի գիւտն ընող Մեսրովպ. առաջնոյն գիւտը սխալ է որ 406 թ. եղած ըլլայ։ Մինչ այն ժամանակ՝ Հայք Ասորւոց և Յունաց տառերն կը գործածէին։ Բայց որովհետև այդ երկուսն ալ բաւական չէին հայկական տառից ճիշդ հնչմանն, և Պարսից տիրապետութեան ժամանակ արգելուած էր Հայոց՝ յարաբերութիւն ունենալ ընդ Յոյնս, Մեսրովպ Հայոց լեզուին համար գտաւ երեսուն և վեց տառեր, որոց վրայ՝ խաչակրաց աշաւանքին ժամանակ աւելցան երկու տառք ալ (Փ, Օ). որով այժմեան այբուբեն ձևացած է երեսուն և ութ տառերէ։ Սակայն աւելի հաւանական է ըստ Պետերմանի որ Հայք իրենց սեպհական գիրն ունէին և Մեսրովպ ընդարձակեց միայն այդ գիրը։

Պետերման խօսելով Հայոց գրականութեան մասին՝ կը շարունակէ. «Թէպէտ Հայոց տառից գիւտն կ'ընծայեն Մեսրովպայ, սակայն նորագոյն հետազօտութիւնք կ'ապացուցանեն որ նա չէ թէ ամբողջ այբուբենն է գտեր կամ կազմեր, այլ արդէն գտնուած հին այբուբեն մը վերակազմեր, կատարելագործեր և ամբողջ երկրի մէջ տարածեր»։ Ուրիշ տեղ մ'ալ կ'ըսէ նոյն հայագէտ. «Մեսրովպեան այբուբեն բաղկացած է երեսուն և վեց տառերէ, և լիովին կը յարմարի Հայոց լեզուին. շարադասեալ է ըստ յունական կարգի այբուբենից, և Հայոց լեզուի յատուկ հնչմունք տեղաւորուած են նոցա մէջտեղերն, գրելու ուղղութիւնն ալ այլ է քան միւս արեւելեան այբուբենից. — ձախէն յաջ իւրաքանչիւր տառից ձեւն և անուն՝ առնուած է յունական օրինակէ. այբ՝ ալֆա. բեն՝ բէթա, գիմ՝ գամմա» և այլն։

Տըլակարդ՝ ընդունելով որ Հայոց այբուբենի հիմն յունական է, կը յաւելու. «Հայոց այբուբենի գտնող-

digitised by A.R.A.R.@

ներն՝ (!) ունել են յԱղեքսանդրիա (!!)· ուստի այդ այբուբենի չորս տառից ձեւերն առնուած են խոպտեաց այբուբենէն· հ· ձ· ճ· վ· կարելի է նոյնպէս որ նոյն ընգուէ առնուած են խ և չ տառերը:

Գիտնական Հ· Բարսեղ Սարգսեանի կարծեօք սուրբն Մեսրովպ «առեալ ի միասին զպարսկերէն, զյոյն և զասորի այբուբենս, նորակերտել է մի այլ այբուբեն»:

* * *

Այս ամէն կարծեաց բովանդակութիւնն յառաջ բերինք, և որ կարելի է հնգի վերածել·

Ա· Զամչեան, Նայման, Վինդիշման, Ֆլորիվալ, Բիւդնէր կը մերժեն այն կարծիք՝ թէ Հայք յառաջ քան զՄեսրովպ իրենց յատուկ գիր ունեցած ըլլան:

Բ· Ինճիճեան, Մ· Էմին, Վալ չեն ըսեր եթէ ուստի ծագած է Հայոց գիրը:

Գ· Պատկանեան, Դիւլորիէ, Ֆ· Միւլլէր կը համարին թէ արամէականէն ծագած ըլլան:

Դ· Կոպպ, Բիւդնէր, Բօրէ, Լընորման, Սէն – Մարդէն զենդէն առաջ եկած կը սեպեն:

Ե· Գատերէր, Շրէօդէր, Ռոմմէլ, Հիւպշման, Գարդհաուզէն և այլք՝ յունաց այբուբենէն:

Յարութիւնեանի կարծիքն է թէ մեր այբուբենի տառերը ծագին անմիջապէս սեմական տառերէ և ոչ ի յունաց, և թէ Սեմական տառից ձեւերու մէջ Հայոց տառք կը նմանին աւելի փիւնիկեան տառից ձեւերուն:

Իրմէ առջը այս նիւթին վրայ գրեց ու Վիէննա Մըխիթարեանց քով տպագրեց Տաղաւարեան բժիշկը: Երկուքին ալ գրուածք՝ Իզմիրեան Գրիգորի զգլարեցւոյ մըրցանակին արժանաւոր սեպուած են: — Վերջնոյս տետրակին մէջ նշանակուած են թէ ազգային և թէ օտար բանասէրներն և թէ անոնց գրուածք՝ որ այս նիւթին վըրայ խօսեր են:

digitised by A.R.A.R.@

ՀԱՅ ԳՐՉԱԳԻՐՔ

Հայկական գրչագրաց վրայ ընդհանրապէս։ — Ծանօթ հնագոյն գրչագիրք 'ի Մոսկուա 'ի Լազարեան ճեմարանի, 'ի Մխիթարեան Մատենադարանի 'ի Ս. Ղազար։ — Գրչութիւն և գիրք առ Կիլիկեցիս։ — Մագաղաթ, թուղթ և անոնց կիրառութիւն։ — Գրութեան պատկանեալ ուրիշ գործիներ։ — Թանաք։ — Նկարք, Պատկերք և անոնց ապրուշակը։

Մեսրովպեան տառից կրած այլեւայլ փոփոխութիւնք՝ հարկաւ կը հրաւիրեն մեր ուշադրութիւնն ու քննութիւնը նաեւ ձեռագրաց վրայ։

Հին գրչագիրք՝ ինչպէս ամէն ուսումնական և բարգաւաճ ազգաց մէջ, սոյնկ նաեւ առ մեզ՝ մանաւանդ ներկայ դարուս գիտութեան և պահանջից առջեւ՝ արժանապէս մեծարուած են. ցանկալի և պատուական աւանդք հնութեան, 'ի նախնեաց առ մեզ հասած փափաքելի և հետազօտելի նշխարք։ Անոնց միջոցաւ պահպանուած և մինչեւ առ մեզ հասած են՝ մեր նախնեաց գրաւոր երկասիրութիւնք. յիշատակարանք՝ որ անցեալ դարերու մէջ զմեզ կը փոխադրեն. անոնց համբուրելի մատանց գծերը կը ներկայացընեն, մեր աչքերուն հետ՝ իրենց լեզուովը ու գրեթէ ձայնով կը խօսին, և յաճախ՝ մութ տխուր բայց սիրելի զմայլման մը մէջ՝ մոռցընել տալով վայրկեան մը ինչ որ ենք, անցեալն սրտայոյզ և սրտագրաւ յիշատակութեամբ մտքերնիս կը բերեն ինչ որ էինք։

digitised by A.R.A.R.@

Այս իրենց մատուցած գնահատելի ծառայութեամբք իրաւունք կը ստանան՝ հայկական մատենագրութեան պատմութեան մէջ գէթ քանի մը համառօտ էջեր գրաւել՝ ուսումնասիրաց ճարակ և ճաշակ մը ներկայացընելով։

Ա. Ո՞յք են և ո՞ր դարու կը պատկանին՝ մեզի ծանօթ ամենէն հնագոյն հայ գրչագիրք։

Բ. Անոնց հանգամանքն, արուեստ ու ճարտարութիւն։

Գ. Յարգն ու պատուականութիւն ըստ զանազան գըլխոց։

* * *

Հնութիւնն և ժամանակ՝ ամենայն մարդկային և ինչութեան անմահական համարուած գործոց խանգարիչք և աւերիչք, ինչպէս մեր հայրենեաց՝ ասանկ նաև անոր յիշատակարանաց հետ անոնք խառնութեամբ և անգթութեամբ վարուած, և հողոյ հաւասարեցուցած են։ Անոնց անգթութեան՝ կերպով մը ակամայ և բռնադատ սատարք երեւցած են նաև մեր հայրենակիցք։

Այս յիշատակարանաց մէջ՝ ամենէն աւելի կրողներու դատակարգէն պիտի ըլլային և գրչագիրք, ոչ միայն իրենց բնական ու դիւրաւ ապականելի դիրքովն ու նիւթով, հապա նաև զանոնք բնաբարձ ընելու աշխատողաց տըգիտութեան ու մոլեռանդն հակառակութեան զոհ մը ըլլալով։ Անոնց վրայ ամենայն խնամքով հսկողքն ու սիրողք, անոնց պահպանութեան միջոցներէն յուսահատք, ընտրելագոյն կը համարէին՝ բոլորովին մէջ տեղէն վերցընել ու աներեւացընել. որպէս զի ուր որ իրենց ձեռքին ու արժանաւոր պատուոյն մէջ մնալու հնարաւորութենէն կը զրկուէին, գէթ անարգողաց և անպատիւ արհամարհողաց ձեռք չիյնան. և այս զգուշութիւնը առաւելագոյն արթնութեամբ 'ի գործ կը դնէին նուիրական ու վարդապետական գրուածոց նկատմամբ։ Ոչ միայն

digitised by A.R.A.R.@

իրաց արդիւնք այլ և ստուգախօս պատմութիւն՝ յայտնապէս կը հռչակեն զայս և կը վաւերացընեն իրենց ոսխաւր էջերովը։ Աստուածաշունչ գրոց, եկեղեցական մատենից և նմանեաց, որ քան զայլ գիրս յաճախագոյն կիրառութեան մը ենթարկուած էին, և որոց թարգմանութիւնն հինգերորդ դարէն 'ի վեր եղած և ծաւալած էր ընդ ամենայն Հայաստան, խիստ քիչ թուով հնագոյն գրչագիրք հասած են մինչև առ մեզ։ Օրինակ իմն, մեր ձեռագրաց Մատենադարանին մէջ 'ի Ս. Ղազար, որ թուոյ առաւելութեամբ ոչ յաննշանից կրնայ սեպուիլ յազգիս, հնագոյն գրչագիրք Աստուածաշունչ սուրբ գրոց միայն ՉԿԸ (1319) ՉՁԱ (1332) ՉՂ (1341) թուականներն կը կրեն։

Ո՞ր պէտք էր փնտռել այսպիսի անդարման կորուստ մը։ — Ողորմելի է պատմութեան՝ այս հարցման և իրաւացի հետաքննութեան տուած պատասխանը, և աղիտագոյն ևս ներկայացուցած պատճառներն։ Ի սրոյ և 'ի հրոյ, և 'ի վերահաս վտանգաց պաշարեալ և ահաբեկ մեր սիրելի հայրենիք, չորս կողմերնին տարածուած սփռուած թշուառութեանց մէջ՝ իրենց ազգային վրայ անտէրք և անխնամք, ապահովագոյն միջոց մը մտածեր և գտեր էին այդ նուիրական մատենից փրկութեան. իրենց գողգոջուն ձեռքերով և աչաց անմխիթար արտասուօք թաղել, եկեղեցեաց և խորաններուն հիմանց տակ։ Ասանկով կը մեռնէին անոնք ազգային համար. մեզի համար՝ որ նոյն իսկ այդ սրբավայրից աւերակներուն տեսութեանն ալ պիտի չժամանէինք՝ երկար և յուզեալ դարեր անցնելով անջրպետ ընդ մեզ և ընդ նոսա։

Եթէ յայդպիսի ձեռաց և յանողոք տարերաց կրուած դժնդակ հալածանաց վրայ աւելցընենք նաև ժամանակին երկաթի ու ծանր ձեռքը, մաշող ու սպառող ոյժը, բռնադատ գաղթականութեանց աշխարհէ աշխարհ ու հեռաւոր նժդեհութեամբ զանոնք ցրուել տանիլը, և վնասակարագոյն թշնամւոյ մը՝ տգիտութեան և անոր հե-

տեսանք նախապաշարմանց անոնց դէմ տուած պատերազմը՝ իբրեւ անօգուտ և անպիտան ջնջելով փճացընելով, իրաւամբք պիտի զարմանանք որ դեռ եւս այդչափ բազմութիւն գրչագիր մատենից կը գտնուին 'ի Հայաստան և անկէ դուրս:

Մեզի ծանօթ հայկական հնագոյն գրչագիրք՝ ութերորդ դարէն անդին չեն անցնիր. ու թէպէտ տեղ տեղ աւելի հին ժամանակաց պատկանող ձեռագրաց գոյութեան հանդիպեր ենք 'ի լրոյ, բայց ըստ հմտագունից՝ ոչ այնչափ ստոյգ հաւաստութեամբ. այլ կամ թուականաց չփոթութենէ յառաջ եկած, և կամ այդ գրչագրաց աւելի յարգ ու կարեւորութիւն տալու մտքով: Այսպէս է, օրինակի համար, առ Միւհէնտիսեանն 'ի Կոստանդնուպոլիս տպագրուած Ուղեւորութիւն 'ի Պարսկաստան կոչուած գրքին մէջ յիշուած Աւետարան մը, որուն գրեթէ հինգերորդ դարու հնութիւն ուզուած է տալ:

Իրենց հնութեան ստուգութեանն անտարակուսելի նըշանակքը վրանին կրող քանի մը պատուականագոյն և սակաւագիւտ գրչագիրք յիշատակենք:

Էջմիածնի մատենադարանին մէջ գտնուած հին ու արծաթապատ հին աւետարանը, որ Ռուսաց կայսեր ընծայուեցաւ վերջերս, և Սդրգովսկիի գերմաներէն գրուածքը և անոր հայերէն թարգմանութիւնը ծանօթ է բանասիրաց: — Գլխաւորներէն մէկն սեպուած է իրաւամբ 'ի Մոսկուա Ռուսաստանի՝ Լազարեանց ճեմարանի Մատենադարանին մէջ գտնուած և խնամով պահպանուած Աւետարան մը, Հայոց ՅԼԶ թուականին գրուած ու այսպիսի յիշատակարանով մը. «Գրեցաւ սուրբ և կենարար աւետարանս այս ՅԼԶ թուականութեան Հայոց, 'ի հայրապետութեան Գէորգայ Հայոց կաթողիկոսի, և յիշխանութեանն Աշոտի իշխանաց իշխանի, 'ի տէրութեան Սմբատայ Բագրատունւոյ. ես Սահակ Վանանդացի՝ որդի Վարդա Վանանդացւոյ որում կրկին Մլեհ կոչէին»:

Անզարդ անպաճոյճ, — որ և այն միւս հաւաստիք մ'է

digitised by A.R.A.R.@

հնութեան, — բայց ամենընտիր գրչութեամբ և ընթերցուածովք ցանկալի մատեան մը: Ձափը՝ ըստ երկայնութեանն երկու թիզ, իսկ ըստ լայնութեան մէկ թիզ և չորս մատնաչափ: Բովանդակ գրուածն Մեսրովեան խոշոր երկաթագիր տառիւք, երկուհարիւր քսանեւօթն մագաղաթեայ թերթերու վրայ, ծայր 'ի ծայր միաձեւ և համեմատ գրչութեամբ գրոշմեալ, աջողաձեռն և հըմուտ գրչի գործ: Բանասիրական տեսութեամբ հետաքըննութեան արժանաւոր կրնան սեպուիլ 'ի սմա՝ բաց 'ի բազմապատիկ տարբերութեանց ընթերցուածոց՝ նաեւ ըստ ուղղագրութեան, և յաճախ մի և նոյն կերպով կրկնուած՝ տարբեր կամ զարգիս մեզի անսովոր գրութեան կերպեր. թէպէտ և ուրիշ հին ձեռագրաց մէջ ալ ոչ 'ի սպառ անծանօթք: Ասանկ կը գրէ Ովմն փոխանակ Ոմն գրելու. ովմանք (ոմանք), զովք (ոք), ումուք (ումեք), նոքովք, զնոքովք (նոքաւք, զնոքաւք), բարւովք (բարւոք), ուղիւղ (ուղիղ), թովական (թուական), ևին (էին), և այլն:

Այս աւետարանին հաւասար կամ քիչ պակաս հնութիւն, յարգ ու պատուականութիւն ունեցող ուրիշ օրինակ մ'ալ կայ նոյն սուրբ գրոց 'ի մեր Մատենադարանի՝ հետեւեալ յիշատակարանաւ. «Ես Մլքէ աղախին Քրիստոսի և Հայոց թագուհի 'ի Շծէ... թվականիս ետու զաւետարանս 'ի Վարագի սուրբ Աստուածածինս զոր իմ ձեռամբս և ծախուք եմ շինեալ. յուշնականութիւն ինձ և արքային իմոյ Գագկայ և զաւակաց իւրոց. ով որ կարդա յաղաւթս յիշէք տաճի Աստուածամաւրս. և Աստուած հասարակաց ողորմեսցի»:

«ԶԱնդրիաս և զԳէորգ քահանայք ստացող սուրբ աւետարանիս յիշեսջիք 'ի Քրիստոս աղաչեմք»: Գրութեան թուականն է 'ի ՅԾԵ:

Ուրիշ յիշատակարան մ'ալ, Անդրէաս քահանայի ստացողի սուրբ աւետարանիս, կ'ըսէ. «Ի ՈՆԷ թուականիս Հայոց ես Անդրիաս քահանայ Թափեցի զսուրբ աւետարանս 'ի յանաւրինաց և վերստին ետու զսա յընծայս

digitised by A.R.A.R.@

որոյ նշանիս Վարագայ, յիշատակ ինձ և հարազատ եղբաւր իմոյ Գէորգեայ քահանայի։ Արդ որ լուսաւորիք 'ի լուսաճաճանչ տէրունեան հրամանացս՝ յիշեսջիք զիս զԱնդրիաս և զեղբարսն իմ զԳէորգ և զՀայրապետ և զՍարգիս և զծնողսն մեր. և Աստուած հասարակաց ողորմեսցի. ամէն »։

Յիշատակագրին ակնարկած գիրութեան և յանշնորհ ձեռաց կրած տառապանաց հետքը՝ տեղ տեղ կը տեսնուի, 'ի սրբագրոշմ մատենիս, որ նախընթացին նման Մեսրոպեան խոշոր երկաթագրովք դրոշմեալ է ծայր 'ի ծայր չորս հարիւր վաթսուն մագաղաթեայ ընտիր թերթերու վրայ. պարզ, առանց զարդագրոց և լուսանցից վրայ գեղանկար գրուագներու, ինչպէս ընդհանրապէս սովոր են ըսել՝ ժամանակու աւելի կրտսեր գաղափարողք և նկարակերտող գրիչք։ Միայն 'ի սկզբան՝ վեց թերթ մագաղաթի վրայ՝ իրեն դարուն և ժամանակին յատուկ ճարտարութեամբն և արուեստի կը տեսնուին՝ խորանք կամ համաձայնութիւնք չորից աւետարանաց, իրենց նկարուց նիւթ առնլով. ինչպէս կ'երեւնայ, Վարագայ վանքին՝ որուն ընծայուած է, մասնաւոր տեսարաններն, Վանայ ծովակին, շրջակայից, ձկանց, թռչնոց և երէոց, և այլն։ Ասոնցմէ զատ՝ չորս աւետարանչաց պատկերներն։ Այս ամէն նկարք և արուեստ՝ թերեւս Մելքէ թագուհւոյն հրամանաւ և ժամանակ եղած ըլլան, և որ անշուշտ՝ իր արքայական մեծութեան և գիրքին արժանաւոր կերպով գրքին արտաքին երեսն ալ՝ ոսկւոյ և արծաթոյ առատ ճոխութեամբ զարդարած է, և որ առիթ տուած է յափշտակութեանն և գերութեան։ Միւս աւելի նորագիր յիշատակարան մը. գրքին մէջ գետեղուած 'ի վերջ աւետարանին Ղուկայ՝ կ'ակնարկէ այդ խանգարման տիկնոջ մը կողմանէ եղած դարմանք. « Ես Աւագ տիկինս... միաբանեցայ 'ի հռչակաւոր և 'ի մեծ սուրբ ուխտն Վարագ, և ետու վերստին նորոգել զսուրբ աւետարանս 'ի յարդար արդեանց իմոց, կազմութեամբ կողափակ նկա-

բակերով արծաթապատ զարդիւք զարդարեալ. յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց պարոն Մանիլայ՝ և զուգակցի իւրոյ»: Աւելորդ է ըսել թէ այս վերջին ճոխութենէն ալ կապտուած հասեր է մեր ձեռքը: Գրքին երկայնութիւնն է մէկ թիզ և հինգ մատնաչափ. լայնութիւնն՝ թիզ մը և երկու մատնաչափ. ստուար և գեղեցիկ հատոր մը:

Խօսքերնիս չյերկարելու համար՝ բաւական սեպենք ուրիշ Աւետարան մ'ալ, թերեւս հնագոյն քան զառաջինըն, — որովհետեւ թուական չունի, — ներկայացընել մեր ընթերցողաց:

Առիկայ ալ նկարչի հրաշալի արուեստիւ և ճարտար ձեռաց գրչութիւն՝ սուրբ Աւետարան մըն է, 'ի մեր Մատենադարանի, երկու թիզէն աւելի բարձրութիւն և գրեթէ երկու թիզ լայնութիւն ունեցող գիրք մը, վերը յիշուածներուն նման ընտիր և մաքուր մագաղաթեայ թերթերու վրայ և երկաթագիր տառերով. դժբաղդաբար յետին երկու թերթից պակասութեամբը՝ ոչ յիշատակարան և ոչ ալ գրչութեան թուական ունի: Սակայն հնագէտք՝ գրչագրին հանգամանացը մանր քննութեամբ՝ հազար տարիէն աւելի հաւանական կեանք կու տան անոր. և մէկ կամ երկու դարով աւելի հնագոյն կը դատեն ճարտարագործ նկարներն կամ պատկերք՝ որոնք անշուշտ յունական գրչագրէ մը հանուած և աստ մէջ դրուած են. վասն զի բաց 'ի յայն արուեստէ, որ զգալի կերպով կը զանազանի 'ի մերայնոց, վերտառութիւնք կամ պատկերաց ցուցակութիւնք՝ նոյն լեզուով են. և տառից ձեւն և գրութիւն՝ վկայութիւնք կը սեպուին առ տեղեակս իրենց ժամանակին:

Այս պատկերաց մէջ յիմանս տեսնել կը փայլի արհեստ և վրձինի փափկութիւն, և իրաւամբք ճարտարոյ ուշադրութիւնը կը գրաւէ. ինչպէս 'ի նկարուն՝ յորում կը տեսնուի վարդապետն Յիսուս 'ի մէջի, յաջակողմն Աստուածամայրն սուրբ, և 'ի ձախմէ՝ յունական կերպարանք և պատմուճան կրող հայրապետ մը. այսպէս

digitised by A.R.A.R.@

Աւետման, Յիսուսի ընծայմանն 'ի տաճարն, Մկրտութեան և Այլակերպութեան պատկերներն: Միւսներն են երկու սուրբ աւետարանիչք' Մարկոս և Ղուկաս. (Մատթէի և Յովհաննու պատկերներն կը պակսին). չորս աւետարանիչք' մէկ պատկերի մէջ, Յիսուսի ծնունդն, Յիսուս փրկիչ' յոյն միւսիոններու կերպարանքով և արհեստով: Ասոնցմէ զատ, երեք խորանք համաձայնութեան չորից աւետարանաց, և միւս չորրորդ մ'ալ' Եւսեբեայ թղթոյն առ Կարպիանոս: Յիշենք անցողաբար միւս Աւետարան մ'ալ երկաթագիր և մագաղաթեայ, նոյնպէս 'ի մերում Մատենադարանի, նման արուեստով և գեղեցկութեամբ' 'ի ՆԾԶ (1007) թուականի գրեալ յԱնդրոնապոլիս (Ադրիանուպոլիս) Մակեդոնիոյ, թողլով ուրիշ շատերն, ժամանակաւ կրտսերագոյն, ԺԱ, ԺԲ, ԺԳ դարուց գրչութիւնք:

Այս վերջին և մեզի աւելի մերձաւոր դարուց մէջ գրուած ձեռագիրք, կիլիկեան ժամանակաց ժառանգութիւնք և աւանդք' աւելի բազմաթիւ հասած են առ մեզ. որոց համառօտ նկարագիրը' հայրենական գիտութեանց հետամուտ և բազմահաշակ գրչի մը խօսքերովը ներկայացընենք ընթերցողաց, իր մէկ նոր և անուանի հեղինակութենէն քաղելով:

« Միւս եւս արուեստ... Բարտողարարբիշն կամ Գըրչարբիշն յոյժ 'ի պատուի էր և քաջ յաջողեալ 'ի Սիսուան, 'ի դրան արքունի և 'ի վանորայս. որոյ և կենդանի բին վկայք մեան ձեռագիր մատեանքն: Յանուանէ կարգէ ժամանակագիրն զոմանս 'ի նոցանէ, որք յելս կոյս ԺԳ և յառաջին կէս ԺԴ դարու կացեալ էին. Գրիգոր դպիր. Վասիլ դպիր. Հերում Երէցն. Կոստանդին Տարանիշանց. Սարգիս երէց' քեռորդի Ստեփանոսի Վաչկացւոյ, որոյ առէ աւարտեալ զգրութիւն հրաշագան և նկարակերտ գրոցն Արքարածոց, զսկզբնաւորեալն յաւուրս Բ Լեւոնի և յանկ ելեալ յաւուրս Դրն. թուի Սարգիս այս նոյն ինքն ծարտար Պիծակն, և որդի խուլ

Գրիգորի քահանայի. զորոյ և զմականուան ծագումն յայտնէ. որպէս թէ երբեմն «յանելն ծաղկի և 'ի նկարելն, պիծակ մի նստաւ հանդէպ նմա 'ի լուսամուտն, որ և չուտ նկարեաց զնա. զոր տեսեալ մերձակայիցն՝ կարծեցին թէ պիծակն եկեալ նստաւ. զոր ընդ ձեռօքն վարելն նոցա զնա, ծիծաղեալ Տէր Գրիգորն. ապա գիտացին զիրն, և զարմացեալ կոչեցին Պիծակ»։ Թերևս վերոյիշեալ Շարահիւանց Կոստանդինն է քահանայն՝ զոր աշակերտ նորա Լևոն երէց, յամի 1306, կոչէ «անհաս և անհամեմատ գրիչ». նոյնպէս և զիւր հարազատ եղբայրն «զՍիոն քահանայ, որ և մանկագոյն խակակտոր եղև»։ — Եթէ ոչ անթիւ, մարթ է յոյժ բազմաթիւ ասել զճարտար գրիչս Սիսուանայ...

«Բազում անգամ անանջատ են յարուեստաւորս ձեռագրացն՝ երկաքին ճարտարութիւնքն, Գրչութիւն և Նկարչութիւն, որ բազում այն է զի ծաղկողք և Ոսկողք կոչին. և յայսմ արուեստի գերազանցեալ երևին Սիսուանեայք քան զոր 'ի Մեծ Հայս. յիշատակին և յոլովք 'ի սոցանէ. որպէս, ժամանակակիցն Կոստանդեայ՝ և աննման յայնմ արուեստի վկայեալ Գրիգոր զարդարիչ Պապառօնեան աւետարանին «գեր 'ի վերոյ և անհաս 'ի սեռս մեր»։ Ժամանակակից Պիծակին յիշի Յակոբ Երկարիչ 'ի Գայլու վանս. որոց մերձաժամանակ և այլք ոչ սակաւք։ Հնագոյնքն՝ առաւել հետևողք են Բիւզանդացւոց, յետինք՝ ազատագոյնք. այլ ոչ հաւասարեն գաղափարաց իւրեանց 'ի պատկերս կերպարանաց, մանաւանդ ձեռաց և ոտից, ճարտարագոյնք գոլով 'ի կերպարանել զհաւս և զհարանահաւս և զչորքոտանիս, և ևս առաւել զպէսպէս զարդս և ձևս արաբիկս և ինքնահնարս...

Այլ առաւել ևս փայլէ ուսումնասիրութեան և գրասիրութեան շնորհ՝ 'ի զարմի անդ Հեթմեանց յաջորդաց Ռուբինեանց. յորոց գրեաթէ յամենայն պայազատաց՝ ժամանեալ մեան ցարդ ոմանց իսկական երկք, և յոլովից՝ վասն ինքեանց կամ վասն օտարաց գրել և յօրի-

digitised by A.R.A.R.@

նել տուեալ մատեանք… որպէս Վարք Ռսկերերանի գը-րեալ վասն Օշնի հօր սորոյ Լամբրոնեցւոյն. իսկ սա… պարագլուխ ամենայն բանասիրաց տանս Կիլիկիոյ՝ իւրով ձեռօք գրեալ է յոլով մատեանս, յոլովագոյնս եւս տուեալ գրել: — Ոչ անարժան նմին և եղբայրն Հեթում-Հեղի, ետ գրել զգեղապաճոյճ աւետարանն նուիրեալ վանաց Սկեւռայ: — Նմանեալ նմին յետ դարու միոյ և դուստր Թորոսին իւրոյ համանուան՝ Զապէլ՝ կին սեննեսկալին Կիպրոսի, տայր գնել աւետարանս և կտակարանս ձեռամբ ճարտարին Ստեփաննոսի Գոյն–Երիցանց, որք ցարդ պահին առ գաղթականս Հայոց յարեւմուտս:

« Մեծագոյն եւս տեսանի գրասիրութիւն և գրավարժութիւն յաջորդնական շառաւիղի Հեթմեանց բնոյն, որոց նոր նահապետ Կոստանդին Պայլ՝ նորոգեաց կամ յառաջացոյց զամենայն երախտիս Լեւոնի, ընդ քաղաքականին և զբանասիրականն, յորս որդիք նորա պանծալիք մի քան զմի գերազանցեցին. առաջինն՝ քաջն Սմբատ Գունդստապլ՝ արժանաւորն մատենագրաց դասակցութեան, եթող զիւրն և զիւրոց մատանց գիծս, և մատեանս գրեալս իւրովք ծախուք: Նոյնպէս և երկրորդն, որ է Բարսեղ արքեպիսկոպոս, որ և հեղինակ է Փերական գրոց: Ծանօթ եւս են կրտսերոյն Յոհաննու եպիսկոպոսի՝ աւուել քան զմտաւոր վաստակս, բազում մատեանքն ընդօրինակեալք, եւս և իւրովք խրախուսանօք յօրինեալք, որպէս Գործոց Առաքելոց մեկնութիւնն Լակեւացւոյն: Զորրորդ և սակաւածանօթ եղբօր սոցա՝ Վասակայ կամ Վասլի տեառն Ջանճոյ, քաջի և բարեպաշտի՝ յիշին ընդ այլոց որբազան սպասուց և Աւետարանք գրեալք և Սաղմոս մի առենի: Իսկ վեհագունի հարազատացն՝ Հեթում արքայի, վկայեալ է զոյգ ընդ քաղաքական և պատերազմական հրահանգաց՝ և սէր մըտաւորականին. « Ետ գրել բազում մատեանս, յորոց բազումք կան մինչեւ ցայսօր (ասէ ժամանակագիրն, զոր կարեմք և մեք կրկնել), և ետ թարգմանել այլ եւս բազումս »:…

digitised by A.R.A.R.@

«Զուգակից երկարժամանակեայ իշխանութեան Թագաւորին և կաթողիկոսն Կոստանդին՝ նոյն գասէր և ջանիցն, խնամարկելով 'ի բանասէրս, զի «գրասէր եղեալ (ըստ ժամանակակից յիշողի)՝ ետ գրել յոլով աւետարանս և գրեանս», ընծայելով արքայազարմիցն (յորոց ոմանք իւր իսկ սանք էին), և եկեղեցեաց վանորէից. յորոց ծանօթ են ինձ եօթն աւետարանք՝ պաշտելք յայլեւայլ ձեռս, և մին 'ի մերումս: — Առաւել քան զարքունի փառս՝ զիմաստասիրութեանն ոգի ժառանգեաց պայազատն Հեթմոյ Լևոն Բ., Թերևս գերազանցեալ ըզհանուրբք՝ յայսմ մասին, վասն որոյ և կոչեցաւ Գրասէր, զի «ետ գրել բազում պատուական գրեանս, յորոց բազումք կան մինչև ցայսօր, (ասէ ժամանակագիրն), և զայլ բազումս ժողովեաց, և ետ վերստին նորոգել՝ 'ի ձեռս ճարտարաց և վարդապետաց, զոր 'ի վատթար գրչաց այլայլած էր. և դարձեալ զբազումս ետ թարգմանել».... — Ոչ միայն 'ի բնիկ երկրի իշխանութեան իւրում, այլ և առաքէր 'ի մատենիցն 'ի Մեծ Հայս, և 'ի գաղթականսն յարևմուտս, յորոց Ճաշոց մի՝ յիշատակաւ իւրով առաքեալ 'ի Պերուճիա քաղաք Իտալիոյ՝ փոխադրեցաւ յետոյ 'ի Հոգետունն Հայոց Հռոմայ: Գտանին մատեանք գրեալք և 'ի խնդրոյ կնոջ նորին Կեռան թագուհւոյ, որ և կրօնաւորեալ ասի և կոչեցեալ Թեոֆանի: Ոչ պակաս քան զհայրն գոլ և անդրանիկ սորա Հեթում Բ., մեկենասն Գր. Անաւարզեցւոյ և Գէորգայ Սկեւռացւոյ, որում ետ յօրինել զՄեկնութիւն Եսայեայ. գտանին և շատ վասն իւր և վասն այլոց գրեալ մատեանք իւրովք ծախուք. իսկ իւրոց գրաւոր վարժից յաջողութեան վկայ մնայ Յիշատակարանն վասն աւուր տօնի զատկին, վայելուչ տաղաչափութեամբ: Ի բազմաթիւ եղբարց սորին Հեթմոյ՝ ծանօթ է ինձ, նա և 'ի ձեռին, Յայսմաւուրք մի (ըստ կարգադրութեան Անաւարզեցւոյն) գրեալ վասն Օշին Թագաւորի, յորում նշանակեալ են աւուրք մահուան արքայազանց: Օշնի որդի Լևոն Դ ցու-

digitised by A.R.A.R.@

ցաւ երախտագործ՝ հաստատութեամբ վարժարանին 'ի Ջերմաղբեր վանս. նորին հրամանաւ կան մնան գրեալ Ասիզքն Անտիոքայ և Օրինագիրք Սմբատայ, որ նոր յայտնեցաւ:

« Ի զարմից եղբարց Ա. Հեթմոյ և հօրեղբարց Լեւոնի Բ, ծանօթք ինձ մնացորդք ստացեալ գրոց՝ են, Գիրք Սողոմոնի և այլ ինչ 'ի Ս. Գրոց:... Վասն եղբօրորդւոյ սորա երկրորդ Սմբատ Գունդստաբլի՝ ծանօթ է գրեալ Աստուածաշունչ մի չքեղ: — Զատ 'ի չորից և 'ի հնգից եղբարց՝ որդւոց նահապետին կոստանդեայ Պայլին՝ էին և այլ որդիք, յորոց մի Լիկոս. յանուն սորա չէ ինձ ծանօթ գրեալ մատեան. այլ վասն որդւոյ իւրոյ պատանեկի Պարոն Սիր Լեւոն կոչեցելոյ՝ կայ առ մեզ Աւետարանիկ մի գրեալ յամի 1256, որոյ գրիչն Յովհաննէս մաղթէ յիշել « զբարի չառաւեղն, զաղայ Պարոն՝ ըզՍիր Լեւոն, որ եռափափագ սիրով ստացաւ զսուրբ աւետարանս »:... Ութերորդ որդւոյ արքայահօրն կոստանդեայ, որ է Փաղտին մարաջախտ ստացող և նորոգող ճաշոցի գրելոյ ծախուք մեծի Գունդստաբլին, յորում գրեալ է և ինքն յիշատակս ինչ ընտանեկանս, որպէս յետոյ և որդի նորա կոստանդեայն Բ. իսկ կոստանդեայն Գ թագաւոր՝ չափական բանիւ գրեալ է ողբս զմահուանէ եղբօրն: Գտանի առ մեզ և աղօթագիրք մօր նորա Մարիւն տիկնոջ՝ դստեր Լեւոնի Գունդստաբլի »[1]:

* * *

Ձեռուընիս հասած հնագոյն հայկական գրչագիրք՝ մագաղաթի վրայ գրուած են բոլորը: Գրոց գիւտին և կազմակերպութեան ժամանակ ալ, և յառաջ քան զսուրբն Սահակ և զՄեսրովպ, երբ դեռ եւս ասորի և յոյն տառերով կը վարուէին մերք՝ հաւանական կ'երեւնայ նաեւ

1 ԱԼԻՇԱՆ (Հ. Ղ. Վ.). Սիսուան. յէջ 517–520:

digitised by A.R.A.R.@

մեր մատենագրաց խօսքերէն թէ ծանօթ և ընտանի էր նաեւ իրենց, ինչպէս ուրիշ մերձաւոր ազգաց, մագաղաթի գոյութիւնն ու գործածութիւն:

Մագաղաթէն առաջ, ինչպէս յայտնի է 'ի պատմութեանց, սովոր էին հինք քարանց, թրծուն աղիւսի, փղոսկրի և փայտերու վրայ ալ գրոշմել իրենց արձանագրութիւններն: Առջինին գործածութիւնը տեսանք և 'ի Հայաստան անգամ 'ի վաղ ժամանակաց՝ բեւեռաձեւ գրոց կիրառութեան առեններէն. և հայկական տառերով ալ դեռ ինչուան հիմայ կը գտնուին բազմաթիւ յիշատակարանք ընդ ամենայն Հայաստան. իսկ միւսներուն ոչ յիշատակութիւնը կը գտնենք, և ոչ ալ անոնցմէ մնացորդք հասած են առ մեզ. այսպէս և ոչ պղնձի տախտակաց վրայ աւանդուած գրութեանց, որոնց յաճախ կը հանդիպինք առ հինան և մանաւանդ առ Հռովմայեցիս:

Մագաղաթի վրայ գրելը շատ հին սովորութիւն է: Երեք այլեւայլ գունով էին մագաղաթք՝ ըստ տեսակին և ազնուութեան նիւթոյն. սպիտակ, դեղնագոյն և ծիրանի. և այս վերջինս կը գործածուէր մանաւանդ քրիստոնեայ ազգաց մէջ՝ սրբազան գրքերու ընդօրինակութեան համար. ինչպէս աստուածաշունչ գրոց, սաղմոսաց, պատարագամատուցի, շարականաց և ժամագրոց, և այլն. և տառերն ալ՝ մանաւանդ տողից գլուխք, շատ անգամ ոսկւով և արծաթով պաճուճուած: Մեր գրչագրաց մէջ յաճախ կը տեսնուին այս վերջի հանգամանք և զարդք. բայց մագաղաթի կիրառութեան մէջ գոյներու այնչափ և զգալի տարբերութեանց չենք հանդիպիր. ուր մագաղաթք ընդհանրապէս մաքուր, յղկեալ և բաւական արուեստով պատրաստուած են: Գրչութիւնք ճարտար և բազմածախ, չխնայելով յոսկի, յարծաթ և 'ի դեղս:

Մետասան, երկոտասան և երեքտասան դարերուն մէջ յորս մագաղաթի արուեստ և կիրառութիւն դէպ 'ի ան-

digitised by A.R.A.R.@

կուռն կը յառաջէր, և թուղթի գործածութիւնն դեռ ոչ ընդհանուր և սովորական, հին ձեռագիրներն քերելը, և անոնց վրայ նոր գրութիւններ ընելով՝ մագաղաթ և գը-րամ շահելու վնասակար սովորութիւնն յաճախելով, 'ի հնոց աւանդուած շատ երկասիրութիւնք չհասան առ մեզ: Այս կերպով քերուած և նորէն գրուած ձեռագիրք՝ Կրկնագիրք (Palimpsestes) կը կոչուին. և որք նախնական գրուածոց հետքը կամ նշանակքը ընդհանրապէս վրանին կրելով մեր ժամանակաց անուանի հնագիրք և հնախոյզք յաջողին երբեմն զանոնք կրկին 'ի լոյս հանել: Մեր գըր-չագրաց մէջ թէպէտ ոչ 'ի սպառ անծանօթ, բայց այն-չափ ալ յաճախած չենք տեսներ այսպիսի աղաւաղու-թիւնք և կրկնագիրք:

Մագաղաթի խափանմանէ կամ անկմանէ ետքը՝ բամ-բակեայ թղթոյ գործածութիւնն սկսած է յԵւրոպա, որով և առ մերս: Հնոց տերեւներու, ծառոց կեղեւներու և մանաւանդ կտաւի վրայ գրելու սովորութեան հետեւանք և արգասիք եղած է Եգիպտական կոչուած թղթոյ գիւ-տը. որուն ժամանակաւ և հետզհետէ ստացած կատա-րելութեան արդիւնք են բամբակեայ և ուրիշ թղթեր: Մեր մէջ մետասան, երկոտասան դարերէ սկսած է բամ-բակի թուղթը, և շարունակուած. թէպէտ և բոլորովին չզատուելով 'ի մագաղաթէ, մանաւանդ առջի բերան, և եկեղեցւոյ պաշտամանց յատուկ գրքերու մէջ:

*
* *

Մագաղաթէ ու թուղթէ զատ՝ հնոց մէջ գրութեան սովորական գործեաց վրայ ալ կ'արժէ քանի մը խօսք ընել, և որոնք ժամանակին և հաճոյից համեմատ փոփո-խութիւններ կրած են: Հաւանական է թէ Եգիպտացիք, Յոյնք և Հռովմայեցիք կտաւի վրայ եղած գրութեանց համար՝ վրձին կը գործածէին. և որ ցայսօր 'ի կիրա-ռութեան է առ Չինս: Մոմի կամ կապարի վրայ գրե-

digitised by A.R.A.R.@

լու առեն՝ փղոսկրէ կամ 'ի մետաղէ պզտի գործի մը ունէին՝ զոր գրիչ (style) կը կոչէին. որուն մէկ կողմովը կը գրէին, և միւսովը սխալները կը ջնջէին։ Այս եղած է անշուշտ մեր հնոց քով գործածուածը, և այն պատճառաւ՝ մեր այբուբենից առջի ձեւը երկաթագիրք կոչուած, ինչպէս յիշեցինք։ Բայց յերկաթոյ՝ ուրիշ մետաղներէ ալ կը շինուէր այս գրիչը. և կ'աւանդէ Մոնֆոքոն՝ թէ Յունաց պատրիարքունք արծաթէ եղէգով մը կը գրէին իրենց ստորագրութիւնը։ Թերեւս և առ մերոն ալ անծանօթ եղած չըլլայ ասոր գործածութիւնը։ Ասոնցմէ ետքն են եղէգէ և փետուրէ գրիչք, և որոց կիրառութիւնն կը տեսնուի նաև մեր ձեռագրաց պատկերներուն մէջ։

Մատենագրի կամ ընդօրինակողի մը համար անհրաժեշտ կարեւոր ուրիշ ամէն գործիք՝ քանոն, կարկին, կաղամար, գմելին, քերիչ, աւազաման, բոլորն ալ ծանօթք էին նախնեաց, և ձեւերու քիչ շատ տարբերութեամբ իրարու անցած։ Քանոնով և կարկնաւ սովոր էին՝ ուղղահայեաց գծերն գծել և գրուածքն ամփոփող լուսանցքն նշանել. յետոյ հորիզոնական գծերով տողից համաչափ հեռաւորութիւն կու տային։ Մերթ մի և նոյն տողը երկու գծերու մէջ կ'ամփոփէին, մանաւանդ երկաթագիր գրութեանց համար. և որք միշտ կը փայլին իրենց կանոնաւորութեամբ։ Երեսները գծելու համար ընդհանրապէս սուր երկաթի մը ծայրը կը գործածէին. կապարեայ գրչի գիծը՝ մետասաներորդ դարուն է. բայց կիրառութիւնն միայն երեքտասաներորդին մէջ սովորական եղած է։ Աւելի վերջին դարուց մէջ կ'երեւնայ կարմիր գծերով տողերուն ուղղութիւն մը տալու սովորութիւնն, և որ կը տեսնուի նաև եւրոպական հին տպագրութեանց մէջ. բայց այս կարմիր գծերու կիրառութեանն մեր ձեռագրաց մէջ չենք հանդիպած։

Առ հինսն գործածուած թանաքը ընդհանրապէս սեւ փայլուն գոյն մը ունի. և կ'երեւնայ թէ նոյն տեսակ նիւթով կը շինէին նաև ինչուան միջին դարերէն ետքն

digitised by A.R.A.R.@

ալ։ Բայց չորեքտասաներորդ դարուն մէջ՝ թանաքի չինութեան համար գործածուած նիւթք փոփոխութիւն կրած կը թուին. վասն զի գրութեանց երեւոյթը կ'այլափոխի, և կամաց կամաց կը սկսի աժգոյն կերպարանք մը առնուլ։ Ահաւասիկ դիւրին միջոց մը՝ որով հնագէտք ձեռագրի մը հնութիւնն ու ժամանակը կը ճանչնան, թէպէտ և գրութեան թուական չունենան։ Նոյնը կրնանք ըսել և հաստատել ընդհանրապէս նաեւ մեր ձեռագրաց համար, 'ի բաց առեալ այն պատահական պատճառներ՝ որ անոնց արտաքին երեւոյթը կրնային այլայլել։ Ընդհանրապէս սեւագոյն էր թանաքնին. բայց զարդագրոց մէջ կարմիր և ուրիշ գոյն ունեցողներն ալ 'ի կիրառութեան էին. և թագաւորք, ինչպէս ուրիշ ազգաց մէջ, ասանկ ալ 'ի մեզ, իրենց ստորագրութիւնն դնելու համար կարմրագոյն թանաք կը գործածէին, և կը հաւատարմացընեն մեր խօսքը՝ Լեւոնի մեծին և Հեթմոյ մեր թագաւորաց ինչուան առ մեզ հասած ստորագրութիւնք՝ դաշնագրութեանց մէջ։ Այս էր նաեւ Կոստանդնուպոլսոյ կամ Բիւզանդական արքունեաց և Նիկոսիոյ պատրիարքաց սովորութիւնը, յորոց անշուշտ անցած է առ մեզ և յեւրոպական արքունիս. վասն զի Կարոլոս Ճաղատ թագաւորին ստորագրութիւնք կը գտնուին կարմրադեղով։ Այսպէս սովոր էին մերքն՝ գրչագրաց գլխատառքն և նաեւ առաջին մէկ կամ երկու երեք տողերը կարմրով, կապոյտ և ծիրանեգոյն գրօշմել և զարդարել. նոյնպէս սկզբնատառից այլեւայլ հաճոյական և արուեստաւոր ձեւեր տալ, թռչնոց, կենդանեաց, ծաղկանց նմանութեամբք և յարմարութեամբ՝ յորս յաճախ գրողին ընտիր ճաշակն ու գիւտաւոր հանճարը կը փայլի։ Այսպիսի գրութիւնք շատ են նաեւ եւրոպական, մանաւանդ միջին դարուց պատկանող ձեռագրաց մէջ։ Մետաղային և գունաւոր թանաքներ՝ որոնք, ինչպէս ըսինք, ձեռագրաց զարդագրութեանը կը ծառայէին, ութերորդէն մինչեւ 'ի տասներորդ դարուց գիւտք են և կիրառու-

digitised by A.R.A.R.@

թիւն, և հետեւորդ դարերուն մէջ առաւելագոյն յաճախութիւն գտած, ինչպէս նաեւ մեր մէջ։ Իսկ յերեքտասաներորդ դարու և անկէ ետք՝ ոսկեայ թերթեր կը գործածուէին՝ արուեստով կպցընելով գրերու վրայ։

Ինչպէս ուրիշ ազգաց՝ ասանկ ալ մեր մէջ, գրչագրողն ու զարդագրող և նկարիչ՝ միշտ մի և նոյն անձը չէր, այլ մերթ նաեւ զատ անձինք, և որք՝ ինչպէս դեռ քիչ առաջ յիշատակն ըրինք Ոսկող կամ Ծաղկող կը կոչուէին։ Այս պատճառաւ է որ կը տեսնուին գրչագիրք՝ այս նկատմամբ անաւարտ և անկատար հասած մինչեւ առ մեզ. երբեմն նաեւ գլխաւոր տնագլուխ տառք՝ կամ բոլորովին չնշանակուած, և կամ միայն սեւագծով զոր նկարողին արուեստը պիտի լրացընէր։

Ձեռագիրքը երփնագրելու արուեստը ծանօթ էր հնոց, բայց ոչ կիրառութիւնն 'ի յաճախութեան. որով հնագոյնք՝ կամ բոլորովին զերծ են 'ի զարդուց, կամ խիստ հազուագիւտ, մանաւանդ ութերորդ դարէն առաջ գրըուածները։ Առջի բերան զարդք՝ նկարակերտութեանց անձուկ սահմանէն դուրս չէին ելլեր. ութերորդ և իններորդ դարուց ձեռագրաց մէջ կ՚երեւնան բոյսք, տերեւք, թռչունք, և այլն. ապա արաբական զարդք՝ որ տեւեցին՝ առանց կորսնցնելու իրենց նորութիւնն, և չդադրեցան տիրելէ և հաճոյական ըլլալէն մինչեւ ցերեքտասաներորդ դար։ Առ Եւրոպացիս՝ գրչագրաց զարդարանաց համար՝ նախագոյն դար սեպուած է հնգետասաներորդ. նոյնը կրնանք ըսել նաեւ մերիններուն համար, թերեւս դար մը կանխելով քան զնոսա. տերեւք, ծաղիկք, պտուղք, կենդանիք և միջատք՝ շատ փափկութեամբ և ճարտար արուեստով նկարակերտուած են, և յաճախ նաեւ առաւելագոյն նմանութեամբ քան իրենցմէ հնագունից մէջ։ Սակայն աս բնութիւնն գործին ալ՝ տեսարանք շատ անգամ հեռանկար արուեստի գեղեցկութենէն անմասն են, և մանաւանդ մարդկային կերպարանաց վրայ բրտութիւն կամ խստութիւն մը կ՚երեւնայ։

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Ձեռագրաց յարգն ու պատուականութիւնը՝ կամ իրենց հնութեան և արուեստին, և կամ իրենց մէջ ամփոփուած նիւթին համեմատ է։ Ոմանք այս ամենայն յատկութիւններն միանգամայն կրնան բովանդակել, որով երկպատիկ կ՚ըլլայ յարգերնին, ոմանք ալ՝ մէկ կամ երկու մասամբ, և անոր համեմատ պատուականութիւննին։ Մեր հայկական ձեռագրաց մէջ ալ՝ թէ մին և թէ մէկալն սակաւագիւտ չեն կրնար սեպուիլ՝ միշտ համեմատաբար ազգային մատենագրութեան ունեցած դիրքը՝ ուրիշ ազգաց մտաւորական հանճարոյ արտադրութեանցը հետ։

Մատենագրութիւննիս կամ յատուկ հայկական է, և կամ յայլոց առ մեզ փոխադրուած։ Առջինին կը պատկանին ազգային հանճարոյ և մտաց երկունք, միւս երկրորդն թարգմանութիւնք են՝ յայլեւայլ հին և երբեմն նաև 'ի նոր լեզուաց։ Թէ ազգային մատենագրութիւնն, և թէ յօտարաց՝ հայկական կերպարանքով մեր ժառանգածը, ունին իրենց մեծ կարևորութիւնն հայ լեզուին, պատմութեանն, ու յաճախ նաև ոչ ազգային մատենագրութեան նկատմամբ։ Առ այս միակ և գլխաւոր օժանդակք երեւցած են ձեռագիրք. տանց իրենց մատուցած մեծ ծառայութեան՝ գերեզմանի լռութեան և միայնութեան պիտի դատապարտուէր նոր սերունդը. և որչափ սիրելի է կեանք, այնչափ անգին և բարգաւաճ կեանք մը մեզի ներկայացընող գրեանք ժամանակին անխնայ ձեռքերէն յափշտակուած։ Եթէ գրիչք, օրինակ իմն, անփոյթ ըլլային հետզհետէ ընդօրինակութեամբ, իրենց ձեռքն հասածը մեզի աւանդելէն, ընդհանուր գիտութեան համար մեծ պարապ մը պիտի բացուէր. պատմական ուսմանց շղթային օղակք՝ կորսուած և ջախջախ գրից մէջ պիտի ներկայանային։ Նոյնը կրնանք ըսել

digitised by A.R.A.R.@

նաեւ յօտար լեզուաց 'ի հայ եղած թարգմանութեանց համար: Անոնց սկզբնագիրք՝ մերթ մասնական և մերթ ալ ամբողջ կորստեան մը ենթարկուած են. տեղ տեղ յանհմտութենէ և կամ յանհաւատարմութենէ գաղափարաց՝ աղաւաղ և անհարազատ կերպարանօք ապագայից աւանդուած. որով յաճախ թարգմանութեանց դիմել հարկ կ'ըլլայ՝ լուսաբանելու և 'ի ձեռնձգութեանց սրբելու համար: Միւս այլ բազմաչահ ծառայութիւն՝ զոր ըստ վկայութեան նոյին իսկ եւրոպէացի երախտապարտ իմաստնոց՝ հայկական ձեռագիրք մատուցած են հնութեան և գիտութեանց:

Գալով 'ի մասնաւորի մեր ազգին, մենք չունինք ըզ-պատմութիւն արուեստից, և անոնց բարգաւաճանացը կամ անկման: Այսպիսի էական պակաս մը՝ եթէ ոչ լիուլի, սակայն մասամբ կը լեցընեն գրչագիրք: Թէ ինչ վիճակի մէջ էր իններորդ դարէն 'ի վեր հայ ազգին մէջ նկարչութիւն, զարդագրութիւն կամ նկարակերտ միսինք, ճարտարապետական ձեւ և ճաշակ, և ասոնց ամենուն վրայ օտարի և որչափ ազդեցութիւն ունեցած էին յոյն և արաբական արուեստք. երբ կամ ինչ կերպով անոնց տեղ սկսաւ մուտ գործել եւրոպական ծանօթութեան հետ նաեւ արուեստ և ճարտարութիւն, այս ամենուն նկատմամբ՝ պատմութիւնը լուռ և համր կրնայ սպասել մեզի համար. և անոր լռութեան դարմանը՝ գոհացուցիչ կերպով կը մատուցանեն մեզ գրչագրողք՝ դարէ դար շարունակեալ պատմութիւն մը՝ սիրուն օրինակներով, դնելով մեր առջեւը իրենց բազմաթիւ և գեղեցիկ նկարներով:

Խիստ քիչ է ունեցած տեղեկութիւննիս մեր նախնեաց տանին և քաղաքային սովորութեանց և կիրառութեանց. ոչ անոնց զինուորական զարդուց և կազմածոց, գործածած զինուց, զգեստուց, կահից և կարասեաց: Չունինք իբրեւ զՅոյնս և զՀռովմայեցիս հրաշակերտ արձաններ և քանդակներ՝ հնախօսից և ուսումնականաց գիտութեան

digitised by A.R.A.R.@

և քննութեան 'ի հարակ և 'ի սնանդ։ Սակայն մեր գրչագիրքն քննած ատեննիս՝ բազմաթիւ նկարուց վրայ բաւական ճշդութեամբ այդ ամէնը կը ներկայանան մեզ․ ոչ լոկ քաղաքային և զինուորական սովորութեանց հանդերձանք, կազմածք և զգեստք, այլ նաև ինչուան աղատաց ու թագաւորաց յատուկ կամ սովորական պատմուճանք, ծիրանիք, և այլն։

Չունինք դարձեալ մեզի համար մասնաւոր և մանրամասն բուն ազգային աշխարհագրութիւն կամ տեղագրական նկարագրութիւն․ և ոչ կարգաւորեալ ստորագրութիւն մեր ընդարձակ հայրենեաց հողուն վրայ սփռուած քաղաքաց, գիւղից և մենաստանց անթիւ վանորէից և անոնց գործունէութեան, և հայրենեաց մատուցած ծառայութեանց թէ կրօնից և թէ ուսմանց պահպանութեան և բարգաւաճմանց նկատմամբ։ Այս կողմանէ ալ շատ օգտակար կերպով ուսումնասիրելու ընդարձակ ասպարէզ մը կը բանան ձեռագիրք՝ իրենց յիշատակարաններով՝ հնաքննական տեղեկութիւններ տալով մեզ այդ ամէն նիւթերուն վրայ։

Ունինք ազգային պատմչաց ոչ աննշան թիւ մը․ բայց յաճախ ընդհատութեանց հանդիպելով՝ կը բռնադատուինք ոստիւն մը ընել․ և այդ բռնադատ անցքը՝ շատ անգամ կամ բոլորովին մեր պատմութեանց փափաքելի շարունակութեան թելը կը կտրէ, և կամ մթին և անորոշ դէպքերու մէջ կը ստիպէ թափառիլ։ Հոս ալ գրչագիրք մեզի օգնութեան կը հասնին՝ մեր արդ իսկ յիշատակած բազմաթիւ և բազմադէպ պատուական յիշատակարաններով։ Չենք գիտեր թէ արդեօք եւրոպական գրչագրողք ալ ունեցե՞ր են այդ սովորութիւնը՝ զոր մերք, գրեթէ ամէնքը՝ սակաւաւոր բացառութեամբ, շատ գովութեամբ ու պիտանի կերպով բանեցուցած են, իրենց ժամանակակից դէպքերը՝ սփոփիչք կամ տխրականք, ընդօրինակած գրքերուն վերջը աւելցնելով․ և որոց ժամանակագրական կարգի վրայ առնուած ամբողջութիւնը՝ պատ-

digitised by A.R.A.R.@

մական տեղեկութեանց բովք մը կրնան կազմել ։ Քանի՜ քաղցր էր և մխիթարական , — մանաւանդ ժամանակաց և դարուց տխրութենէն լքելոց և տրամեցելոց , — արտասուալից աչքերով թափառիլ անոնց մէջ , ու նախնեաց փառաւոր ժամանակաց , առաքինութեան՝ գիտութեան և քաջութեան դարուց սխրալի այլևայլ յիշատակաց հանդիպիլ ։ Օրինակ իմն , մեր բարեպաշտ ու աստուածասէր թագաւորաց համար գրուած վերը յիշուած Ցայսմաւուրաց մէջ կարդալ հետագայ տողերը՝ և իրաւամբ զարմանալ այն նշանաւոր անձանց վրայ որ գիտէին արութեամբ նահատակիլ 'ի պատերազմունս իրենց հայրենեաց պաշտպանութեանն ու ազատութեան համար , ու երկրաւոր փառաց մէջ՝ չմոռնալով զերկինս , զէնքը առ ժամանակ մի մէկդի դրած տաճարին՝ կը զմայլէին երկնաքաղաքացի առաքինեաց վարուց ընթերցմամբ . « Տէր Աստուած վայելել տացէ զգիրքս թագաւորին մերոյ Աւշնի , և որդւոյ նորա Լևոնի » ։ — « Կեցո , Քրիստոս , զթագաւորս Աւշին և զորդի նորա Լևոն զօրութեամբ քով » ։ — « Տէր տայ յաղթութիւն բարեպաշտ թագաւորին մերոյ Օշնի » . — « Տէր Յիսուս Քրիստոս զօրացուցանէ զբարեպաշտ և զաստուածասէր թագաւորն մեր Օշին և զգեղարոյս մանուկն իւր Լևոն առաւել քան զառաւել , և քան զամենայն զօրս իւր զօրացուսցէ Քրիստոս 'ի վերայ թշնամեաց իւրոց » ։ Երբ առ սուրբ Կոյսն դառնալով կը մաղթէ . « Մա՛յր սուրբ , բարեխօսեա առ Քրիստոս վասն բարեպաշտ և տօնասէր թագաւորին մերոյ Օշնի , յաղթող լինել ընդդէմ հակառակորդ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի » ։ — « Սուրբ և տօնելի ծննդեամբ Մօր քո Քրիստոս զօրացո՛ զնորա օծեալ բարեպաշտ թագաւորս մեր Աւշին , և զգեղարոյս մանուկն իւր զԼևոն » ։ Յիշելով և յիշատակելով զսուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ . « Տէր Յիսուս Քրիստոս քահանայապետ յաւիտենից , քահանայապետիս քո և վկայիս բարեխօսութեամբ և ամենայն սրբոց զոր յիշատակեցաք յայսմ ամսի , զօրացուցանէ

digitised by A.R.A.R.@

զբարեպաշտ և զաստուածասէր Թագաւորն մեր Աւշին, և զգեռարայս մանուկն իւր զԼեւոն առաւել քան զառաւել. և զամենայն զօրս իւր զօրացուցէ Քրիստոս 'ի վերայ Թշնամեաց իւրոց »: — Զսուրբ վկայուհին Հռիփսիմէ. « Հարսն Քրիստոսի, որ վերափոխեցար այսօր վկայական մահուամբ դշխոյ զարդարեալ Նստար ընդ աջմէ երկնաւոր Թագաւորին, զծնեալքս 'ի կուսական երկանցդ՝ զեկեղեցին Հայաստանեայց, որք վերապատուեմք զքեզ տօնախմբութեամբ, ընկալ 'ի պարս քո յերկնաւոր առագաստիդ. և յիշեա առ Աստուած զբարեպաշտ Թագաւորն մեր Աւշին և զորդին իւր Լեւոն՝ զօրացուցանել զնա ընդ կամաց իւրոց »: — Զսուրբ Թագաւորն Տրդատ. « Բարեխօսութեամբ սուրբ Թագաւորիս, երկնաւոր Թագաւոր մեր Քրիստոս, զօրացո՛ զբարեպաշտ ծառայն քո զԱւշին Թագաւոր Հայկազանց », և այլն:

Այսանկ պատմական յիշատակարանք ուրիշ գրչագրի մը մէջ. Յուն. ԻԲ. « Եւ յայսմ աւուր հանգեաւ 'ի Քրիստոս Զապել Թագուհի առաջինն »: — Յուն. ԻԳ. « Յայսմ աւուր հանգեաւ 'ի Քրիստոս պր. Թորոս՝ Լեւոն Թագաւորի եղբայրն որ սպանաւ յանօրինաց »: Փետր. Ա. « Յայսմ աւուր հանգեաւ 'ի Քրիստոս պարոն Ըռովբէն յազգէն Բագրատունեաց որ էառ զԿիլիկիայ և կայ 'ի Կաստաղաւնն »: — Մարտ Զ. « Յայսմ աւուր հանգեաւ 'ի Քրիստոս Սմբատ Թագաւորն որդի երկրորդ Լեւոն Թագաւորն որդի երկրորդ Լեւոն Թագաւորին և կայ 'ի Ներքրունթն »: — Փետր. Զ. « Յայսմ աւուր հանգեաւ 'ի Քրիստոս Լեւոն Թագաւոր երկրորդն, որոյ ողորմեսցի Նմա Տէր »: — Մարտ. Ը. « Յայսմ աւուր փոխեցաւ 'ի Քրիստոս պարոն Կոստանդին որդի Լեւոն Թագաւորի, և կայ 'ի Կոստանդինապաւլիս »: — Ապրիլ Է. « Յայսմ աւուր հանգեաւ 'ի Քրիստոս տղայն Ստեփանէ որդի երկրորդ Լեւոն Թագաւորին և կայ 'ի Դրազարկն »: — Մայիս Բ. « Յայսմ աւուր հանգեաւ 'ի Քրիստոս առաջին Թագաւորն Հայոց Լեւոն »: — Մայիս Ե. « Յայսմ աւուր հան-

digitised by A.R.A.R.@

գեալ 'ի Քրիստոս թագաւորն Հայոց Գագիկ որ սպանա-
յորդւոցն Մաթալէի » : — Մայիս Զ. « Յայսմ ... քաջ և յաղթող պարոն Ըռուբէնն ազգական թագաւորին Գագկայ » : Կը թողունք ուրիշ ասոնց նման յիշատակարանները, որոնք կարծես թէ մեր արքայազանց լռիկ ու խաղաղաւէտ հանգստարաններն կը փոխադրեն զմեզ :

Շատ անգամ ալ՝ քաղաքական իշխանութեամբ ճոխացեալ ու եկեղեցական նուիրապետութեան գաւառկարգին մէջ իրենց արդեամբք և սրբութեամբ փայլեալ նշանաւոր ու փարելի անձանց խնկաբոյր գրութեանց կը հանդիպինք, որով բազմապատիկ կ'առաւելու զանոնք ամփոփող գրչագրաց յարգը : Ռուբինեան արքունեաց ժամանակներէն մինչեւ առ մեզ հասած քանի մը հրովարտակաց տակ՝ Լեւոնի առաջնոյ, Հեթմոյ, Լեւոն երկրորդի ինքնագիր ստորագրութիւնքը տեսած ու կարդացած ատեննիս, անմարթ է որ մոքով չյափշտակուինք այն արքունեաց մէջ՝ անցեալ փառաց և մեծութեան յուշարարք, ուր այդպիսի բարձրագոյն վաւերացուցմանց գործեր կը կատարուէին : Այսպէս չեն կրնար անզգայ մնալ սիրտք և աչք երբ հռչականուն Սմբատայ գունդստապլի, Պաղտինի՝ Հեթմոյ արքայազարմ իշխանաց՝ բուն իրենց ձեռքով, կամ իրենց համար գրուած մատենից հանդիպին, և որ իրենց իշխանական ձեռքերէ անցեր են :

Կարելի չէ դարձեալ հետեւեալ տողերն ընթեռնուլ՝ առանց սրտից խռովոցի յուզման՝ երբ կը յիշենք թէ զանոնք խորհողն ու մելանաւ արտագրողն եղած է՝ անմահականն և սիրելին Ներսէս Լամբրոնացի, իր սուրբ և օրհնաբաշխ ձեռքովն :

« Փառք և գոհութիւն Նմա որ սկիզբն է և կատարած 'ի Նուաստ վաստակաւորէ Ներսիսէ : Տառապեալ Ներսէս, վրիպեալ յառանձինն խոկմանէ. վերակացութեամբ Տարսոնի քաղաքին և որ 'ի նմա մեծի եկեղեցւոյն պաշտամամբ. գրեցաւս իմոյ գրածմանցն ստացոյ գլխաւորակ

գրչութեան 'ի մատեանս աստուածային. լեզուաւ բազում անգամ գքաղաքականն ընդ Հոգս, և Հիւսմամբ ձեռին և մատաց սոտ գեղգեղելով գրնականն և գիրթականն խոկմամբ յաստուածայինս կերակրելով զոգի. ո՜հ ո՜հ՝ թերևս ըստ մեծ Քրիստոսի գթութեանն պատահեցայց 'ի գերկնից արքայութիւնն բնաբարողաց. 'ի թու՛ ՌԽԴ »:

Միւս յիշատակագիր մ՚այ նոյն սուրբ և համբուրելի ձեռաց. « փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն, ամէն: — Ի թու՛՛ ՌԽԴ աւարտեցաւ Հիմն Հաւատոյ գիրս Պարապմանց՝ զոր իմ՛ Ներսիսի տրուպ և անարժան բանասիրի՝ 'ի վարժումն իմաստից զոլով ընթերցա ընդ բազում բանս սրբոց և զսրբոյն Կիւրղի քննութիւնս ուղղափառ Հաւատոյ՝ և 'ի գիպող ժամանակի եկեալ 'ի Հայրենի աշխարհս՝ սկիզբն եառ անել ամին 'ի ձեռն պաշտանեակցի եղբաւր մեր Յովսեփա՝ և ձեռամբ իմով աւարտեցաւ 'ի գձուձ և 'ի մրճոտեալ աւրինակէ: Ընդ որ յոյժ գտանես և զաւգտարանս աւրէնս եկեղեցւոյ »:

Երրորդ մ՚այ 'ի փարիզեան մեծ մատենադարանի՝ Նոր կտակարանաց յունարէն օրինակի մը մէջ, և գիմացը 'ի հայ գրուած 'ի նոյն սրբոյ Լամբրոնացւոյն՝ հետեւեալ համառօտ յիշատակարանս. « Ներսէս նուաստ եպիսկոպոս Տարսոնի, սիրով վաստակաւոր 'ի սուրբ մատեանս, զոր ծերացեալ գտի ըստ Հելլենացւոյդ, և նորոգեցի ըստ Հայւոյդ. շնորհի աղաւթից 'ի վայելողացդ լինիմ արժանի »:

Ուրիշ՝ թէ արքունական տոհմիւը, և թէ Նուիրական բարձր աստիճանաւ հռչակաւոր և մեծանուն անձի մը՝ Յովհաննու Արքայեղբօր ձեռագիր գրչութեանց մէջէն հետեւեալ քանի մը տողեր:

Աւետարանի մը յիշատակարան. « Շնորհիւ տեառն և ողորմութեամբ կատարեցաւ սուրբ աւետարանս 'ի յընտիրաւրինակէ, 'ի վայելումն աստուածասէր իշխանին պարոն Սմբատայ որդւոյ Հանգուցեալ և բարեպաշտ իշխա-

digitised by A.R.A.R.@

նին պարոն Կոստայ, և հանգուցեալ մաւրն իւրոյ տիկին Շահանդուխտին, և հանգուցեալ եղբարցն պարոն Բակուրան և պարոն Կոստանդ։ Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ձեռամբ սուրբ և ընտրեալ աստուածահաճոյ արքեպիսկոպոսին սուրբ Ուխտին Գանեղոյն տէր Յոհաննէսի, որդի աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանաց իշխանին հանգուցեալ 'ի Քրիստոս պարոն Կոստանդեայ Թագաւորահօրն։

« Գրեցաւ սա 'ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ, և 'ի թագաւորութիւնն Հայոց աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանին Լեւոնի։ Գրեցաւ 'ի մեծ թուակ. Հայոց ՉԻԷ »։

Ցաւարտ նախադրութեանն Մատթէի. « Երջանկացդ պարու հայցեմ, յիշել զեղկելի ոգիս 'ի բարին Քրիստոս. զՅոհ՛՛ եպիսկոպոս, և զծնողսն իմ, և Աստուած զձեզ յիշեսցէ »։

Ի վերջ աւետարանին Մատթէի. « Բազմամեղ և դատապարտ ոգւոյ զրողիս Յոհ՛՛ եպիսկոպոսի թողութիւն խընդրեցէք 'ի Քրիստոսէ տեառնք նորա »։

Ի վերջ աւետարանին Մարկոսի. « Զեղկելի ոգիս զՅոհ՛՛ եպ՛՛ զարքաեղբայր Հայոց, զգրող սորա և զստացող՝ որք ժառանգէք զսա կամ զաղափարէք, յիշեցէք զծնողսն մեր, և զընաւ զարմին մերոց հանդերձ. զի յոյժ տանջիմ յաւղոյն գիւտ. և զձեզ տէր յիշեսցէ. ամէն »։

Այս խոհագիր յիշատակարանաց մէկ քանին՝ ճիշդ նըմանահանութեամբ կը տեսնեն ընթերցողք 'ի հանդիպոյ դրուած պատկերին մէջ։

*
* *

Հայերէն գրչագրաց գլխաւոր և պատկառելի թուով աւանդապահք են ազգային երկու պատմական վանից Մատենադարանք Էջմիածին և Երուսաղէմ. անոնցմէ ետքը Մխիթարեանց ուխտի Մատենադարաններն 'ի Ս.

digitised by A.R.A.R.@

Ղազար և 'ի Վիէննա. Անտոնեանց՝ 'ի Միջագիւղ Կոստանդնուպոլսոյ. փարիզու ազգային Մատենադարանն, այլ և այլ վանօրայք 'ի Հայաստան. Բրիտանական Մուզէոնն 'ի Լոնտրա. Վատիկանեան գրատունն 'ի Հռովմ, կայսերականն 'ի Վիէննա, արքունականն 'ի Մոնաքոյ, և այլն:

ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒ

Հայերէն լեզու: — Իր ծագումն և սկզբնաւորութիւն ըստ ազգային պատմութեան: — Արդի բանասիրութեան կարծիք նոյն խնդրոյն վրայ: — Հայկական լեզու յառաջ քան զհինգերորդ դար: — Թարգմանչաց դարը: — Այլ և այլ կերպարանափոխութիւնք լեզուին: — Հելլենաբանութիւն: — Հայ լեզուն մինչ 'ի սկիզբն երեքտասաներորդ դարու:

Ինչպէս ամէն ազգ, ասանկ ալ ամէն արդէն կամ հինմա խօսուած լեզուք ունին, կամ պէտք է ունենան, իրենց սկզբնաւորութեան կամ ծագման պատմութիւնը: Բայց ինչպէս ազգաց, ասանկ ալ լեզուաց պատմութիւնք՝ իրենց մթին, անորոշ ու երբեմն նաև անթափանցելի կէտերը կ'ունենան:

Նոյնը կրնանք ըսել՝ ինչպէս մեր տոհմային հին պատմութեան, ասանկ նաև անոր լեզուին նկատմամբ. մանաւանդ թէ հայերէն լեզուին պատմութիւնը, — անոր սկզբնաւորութիւնն, յառաջադիմութիւնն, այլեւայլ փո-

փոխութեանց ենթակայ ըլլալն՝ իրօք կամ կարծեօք, — նոյն լեզուն խօսող ազգին պատմութենէն շատ աւելի մթին կը գտնենք։ Այս մթութիւն՝ պատճառ տայ այլ-եւայլ կարծեաց, որոնք իրարմէ քիչ կամ շատ հաւանա-կանութիւն որով և ընդունելութիւն գտած են առաջի հմտից և բանասիրաց։

Մենք՝ քանի որ բանասիրութիւնն իր վերջին և վճռա-կան խօսքն չէ կրցած ըսել այս խնդրոյն համար, երկու տեսակէտով խօսինք անոր վրայ՝ համառօտիւ, ինչպէս գրքուկիս չափը կը պահանջէ.

Ա. Հայ լեզուին ծագումն և սկզբնաւորութիւն՝ ըստ ազգային պատմութեան և աւանդից։

Բ. Արդի եւրոպական՝ և մասամբ նաեւ ազգային բա-նասիրութեան կարծիք նոյն խնդրոյն վրայ։

* * *

Նախ ըստ ազգային պատմութեանց։ — Հնոց մէջ՝ բաց ՚ի Խորենացւոյն ուրիշ մը չենք գտներ մեր ազգին ծագ-ման և սկզբնաւորութեան խնդրով զբաղող. մանաւանդ թէ այն նշանաւոր պատմագրէն ետքն եկողք՝ գրեթէ ա-մէնքն իրենց պարտք մը սեպած են իրեն հետեւիլ, նոյն կարծիք ունենալ և աւանդել։

Այս հետեւողութեամբ փարուած էր նաեւ ազգային նոր բանասիրութիւնն ու պատմագրութիւնն մինչեւ դա-րուս կէսը։ Իսկ օտարք՝ որ մինչեւ դարուս սկիզբը կամ բոլորովին զուրկ, և կամ ամենաքիչ տեղեկութիւն ունէին ազգերնուս, որով և լեզուին ծագմանը վրայ, բաղդատուեր են իրենց ծանօթ, բայց յաճախ անստոյգ և կեղակարծ ազգերաց մէջ մերթ ընդ մերթ փնտռել զայն. և հմտագոյնք՝ նախապատիւ սեպած են, առանց յամենայնի իրեն համամիտ ալ երեւնալու, Խորենացւոյն հետեւողութիւնը, որուն գրուածքը երկու դարէ ՚ի վեր լատինական թարգմանութեամբ ծանօթացած և մեծա-րուած էր յարեւմտեայց։

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Լեզու մը չիկրնար ձեւանալ՝ ինչուան որ իրմէ առաջ ձեւացած չըլլայ նոյն լեզուն գործածող ժողովուրդը. ուստի և Հայ լեզուին սկզբնաւորելուն պատմութիւնը՝ զանիկայ խօսող ժողովրդեան մէջ փնտռելու ենք: Քաղաքական պատմութիւննիս ըստ մարիբասեան պատմական սկսուած աւանդութեանց, մեզի անանկ հնութիւն մը կու տայ՝ զոր քիչ ազգ, մանաւանդ թէ աւելի որոշ խօսելով՝ թերեւս ուրիշ մը ունեցած չէ, բաց Եբրայեցւոց: Հնութիւն մը՝ որուն սկիզբը առասպելներով մթացած չէ. քաղաքականութիւն մը՝ որուն սկզբնաւորելը ծառոց և անտառաց մէջ չփնտռուիր, ու կրօնք մը՝ զոր սուտ աստուածոց մոլորութիւնը չպղծեր: Մեզի համար ըստոյգ ու անտարակուսելի կերպով կ'աւանդուի մեր սկզբնաւորութիւնն՝ այն համաշխարհական աւերմանէն ետքը, զոր սուրբ գիրք կը ներկայացնեն ջրհեղեղի պատուհասիւ և անոր հետեւանք դէպքերով, և ուսկից ետքը Աստուած կրկին լինելութիւն կու տայ բոլոր աշխարհի:

Աստուածաշունչ գիրք կը պատմեն թէ տապանը Հայաստանի մէջ Արարատ լերան վրայ նստաւ: Հոն Նոյ՝ աշխարհի երկրորդ ստեղծման նախահայրը՝ բնակեցաւ. հոն որդիք ունեցաւ ու որդւոցը որդիք. հոն սկսաւ բազմանալ ժողովուրդը, և անկէ ցրուեցան մարդիկ իրարմէ բաժնուելով, որոշ ազգութիւններ ձեւացընելով:

Չուզելով ալ հետեւող կամ պաշտպան երեւնալ այն կարծեաց որ ինչուան ջրհեղեղ ազգաց ու լեզուաց միութիւն կ'ենթադրէ, կամ ընդդէմ մեր համոզման ալ՝ յարգելով անոնց կարծիքը որ կը հակառակին, կը խըծբծեն և կամ ըստ քմաց՝ սուրբ գրոց յայտնի պատմութիւնն ու խօսքը կը կամակորեն, պէտք է ընդունինք թէ Նոյ լեզու մը ունէր զոր կը խօսէր, 'ի նախնեաց իւրոց աւանդուած: Այս լեզուն բնականաբար ու յաջորդաբար

digitised by A.R.A.R.@

պիտի անցնէր և տևական մնար իր սերնդեան մէջ։ Ինք կրնար ուրիշ տեղւոյ մը ծնունդ ըլլալ և ոչ այն երկրին՝ որուն այսօր Հայաստան անունը կու տանք. բայց սուրբ գրոց անհակառակելի պատմութեամբ՝ Աստուծոյ կամքը իրեն երկրորդ հայրենիք կու տար զԱրարատ. հոն կը կը հանգչէր զինք համայնաջինջ ջրոց ողողմանէ փրկող տապանն, հոն կը մատուցանէր իր շնորհակալութեան զոհը, ու իրեն կրկնակի սիրելի այդ հողոյն վրայ տարածուած երկնակամարին վրայ՝ կը նկատէր աստուածային հաշտութեան նշանակ լուսափիւռ բազմագունեան աղեղը։

Ոչ հարկ և ոչ ալ հնարաւորութիւն կրնար ըլլալ որ Նոյ թողու հեռանայ այն տեղերէն. մանաւանդ որ հոն եղած արգաւանդ դաշտերն, օդոյ մաքրութիւնը, ականակիտ ջուրք՝ յորդորամիտ պիտի ընէին զինք իր բնակութիւնն հաստատելու։ Եւ սանկ ալ ըրած է ըստ ազգային նախնի և մինչուան մօտ ատեններս մեծարուած աւանդութեանց։

Նոյի և իր սերնդոց՝ մինչուան աշտարակաշինութեան դէպքը, մէկ լեզու ունենալնուն կը վկայէ Մովսէս՝ Ծնընդոց գրքին մէջ, որոշ և բացայայտ խօսքով. և կը յաւելու թէ լեզուաց միութիւնը՝ չարեաց պատճառ մը ըլլալուն, Աստուած Սենաարայ դաշտին մէջ ամենուն լեզուն խառնակեց. ու այն նորակերպ պատժով՝ ամէն ազգաց սկզբնաւորութիւնն ըրաւ։

Հոս պէտք է զանազանենք նախ, թէ ինչ պատճառաւ մարդիկ սկսան Հայաստանէն ցրուիլ։ — Այս ցրման պատճառը՝ եթէ մեր հին պատմութեանց մէջ փնտռենք, կը գտնենք որ ոչ ընտանի պատերազմաց և ոչ ուրիշ մանաւոր առթով մը եղած է, այլ ժողովրդեան բազմանալուն ու տեղւոյն անձկութեանը համար։ Ըսել է թէ Հայաստանի մէջ մնացին այնչափ ժողովուրդք՝ որ իրենց բաւական սեպեցին երկրին ընդարձակութիւնը։ Ուստի և հեռաւորաբար ասոնց լեզուն անփոփոխ մնաց Սենաարայ

digitised by A.R.A.R.@

դաշտին խառնակութեանը մէջ. այն պատիժը՝ յանցանաց պատիժ էր, ու յանցանքին մէջ մաս չունեցողները 'ի հարկէ պատժէն ալ ազատ կ'ըլլային։

Մեր Հայկ նահապետը՝ Սենաար գաղթողներուն հետ էր, ու անոնց կրած պատուհասին կցորդ. բայց երբ աշտարակը կործանեցաւ, Հայկ մէկէնիմէկ դարձաւ 'ի Հայաստան. և անտարակոյս հոն փոխանակ ինքը ուրիշներուն իր լեզուն սորվեցընելու, ինքը անոնց լեզուն կրկին սորվեցաւ։

Այս դէպքէն ետքը պատմութիւնիս այլ և այլ պարագաներ մեր առջևը կը դնէ, որոնք լեզուներնուս հընութեանը մեծամեծ ու անտարակուսելի հաւաստիք կըրնան սեպուիլ։ Լեռնադաշտակի մը վրայ տեղ մը կը շինէ Հայկ իր բնակութեանը համար, ու անունը Հարք կը կոչուի. գիւղ մը կը շինէ՝ ու Հայկաշէն կը մնայ այն տեղւոյն անունը. Բելայ հետ կը պատերազմի 'ի Ջորն Հայոց, ու իր առաջին յաղթութեան յիշատակը մշտնջենաւորելու համար՝ քաղաք մը կը շինէ ու Հայք կը կոչէ. Բելայ ինկած տեղւոյն ալ՝ Գերեզմանք անունը կու տայ։

Նոյն հին և հաւատարիմ պատմութիւնիս՝ որ Խորենացւոյն կամ Մարիբասայ ձեռքով մեզի հասած է, Հայկայ յաջորդաց նկատմամբ ալ ասանկ նման օրինակներ մեզի կ'ընծայէ. Արագած (լեռը) Հայկայ Արմենակ որդւոյն անունէն եկած. Արմաւիր՝ Հայկազանց հին ու նուիրական քաղաքը՝ Արամայիսէն. Մասիք լերան անունը՝ Ամասիա նահապետէն, Սիւնեաց կամ Սիսական նահանգին անունը Սիսակէն, Շիրակ գաւառին անունը Շարայէն. Գառնի՝ Գառնիկ նահապետէն, Գեղամէն՝ Գեղ լեռը ու Գեղարքունի գաւառն ու ծովը, նմանապէս Փառախոտ ու Ցոլակերտ աւաններուն անունները՝ Փառոխ ու Ցոլակ նահապետաց անուններէն. Այրարատ անունն ալ Արա գեղեցիկ նահապետին անունէն առնուեցաւ, ուզելով նշանակել անշուշտ թէ այն գեղեցիկ ու ծաղկա-

digitised by A.R.A.R.@

ւէտ դաշտերը՝ Արայի անպարտ արեամբը արատաւորեցան։

Ասոնց կարգէն են նաեւ մեր ուրիշ նահապետաց անուանքը, որոնց անուանը հետ է նաեւ իրենց նշանակութիւնը. ինչպէս Հաւանակ, Վաշտակ, Առնակ, Նորայր, Զարմայր, Պերճ, Բազուկ, Սկայորդի, Հրաչեայ, Պաճոյճ, Տիգրան, Վահան, Վահէ, և այլն։ Եւ ատոնց անուանը նշանակութիւնը իրենց վրայ ըլլալուն վկայ է Գր. Մագիստրոս. «Ո՞ւր Գեղամայն գեղեցկութիւն... ո՞ւր Փառնակ փառացի, ո՞ւր Հաւանակ դիւրահաւան... ո՞ւր Նորայր՝ վասն զի նոր արիութիւն ցուցանէր... ո՞ւր Հրանտ հրատեսակ. ո՞ւր Յուսակ՝ յուսացեալ զօրութեամբ»։

Այս ամէն օրինակները՝ եթէ չուզենանք մեր հին պատմութեան հետ գեղեցիկ ու փառաւոր անցեալ մը ուրանալ, տանց կարող ըլլալու՝ վերցուածին կամ մերժուածին տեղ՝ մտքերը հանգող բան մը գտնել, բաւական պիտի սեպուին 'ի ցուցանել թէ Հայկազանց օրերը, մեր նախնեաց ժամանակ, հայերէն լեզուին գործածութիւնը կար։ Այս խօսքին երաշխաւորութիւնը՝ անոնց խօսած լեզուին՝ մեզի իմանալի լեզու ըլլալն է. կամ թէ ըսենք՝ նոյն նշանակութեամբ հասկընալնին այն բառերը՝ ինչպէս որ մենք հիմայ կը հասկընանք։

Ուստի և այս կարծեաց հետեւողաց և ընդունելի ենթադրուած գրութեանց առջեւ՝ ինքնիրեն կ'իյնան նոր բանասիրութեան յայտնած այլ և այլ կարծիք՝ որ կ'ուզեն մեր լեզուն ուրիշ երկրորդական լեզուներէ առաջ եկած սեպել, ու անոնց լեզուին մէջ փնտռել մեր լեզուին ծագումը։

Ասով չեն ուզեր մերժել՝ թէ կրնայ կամ ունի մեր լեզուն այլ և այլ նմանութիւն ուրիշ լեզուաց հետ. բայց նմանութիւնք՝ շատ անգամ ուրիշ երկրորդական ու անհրաժեշտ պարագաներէն առաջ եկած կը համարին։ Ինչպէս մերձաւոր ազգի մը տիրապետութիւն՝ կրնայ նոյն ազգին հետքը ձգել ընկճած ժողովրդեան լեզուին մէջ.

digitised by A.R.A.R.@

ուսումնական գրուած մը՝ անկարելի է որ ասանց իր նշմարանքը թողլու՝ բոլորովին ելլէ այն երկրէն. վաճառականութիւնը՝ որ շատ անգամ այլ և այլ յարաբերութեամբք երկու կամ զանազան ազգեր իրարու հետ կը միացնէ, կրնայ իր ազդեցութիւնը ունենալ նաև լեզուին վրայ: Ինչպէս պարսիկն, յոյնն, արաբացին և անոնցմէ ետքն մեր ազգին հետ վերաբերութեան մէջ գըտնուող ազգեր՝ ունեցեր են իրենց ազդեցութիւնը մեր լեզուին վրայ, նաև ընտրելագոյն մատենագրաց երկասիրութեանց մէջ, անտարակոյս նախընթաց ազգք և ժողովուրդք ալ՝ իրենց այլ և այլ յարաբերութեամբք զոր յաջողեր են ունենալ, թողեր են 'ի մեզ իրենց հին քաղաքականութեան և սովորութեանց հետ՝ նաև լեզուի հետք, և որ փոփոխակի կերպով ալ կրնան ենթադրուիլ: Թէ ազգային և թէ օտար բանասէրք՝ ամենահին սեպուած լեզուաց վրայ իրենց ըրած համեմատական և բաղդատական քննութեանց մէջ չեն տարակուսիր այս բանիս վրայ. և ասանց կարող ըլլալու ճշդել և ստուգել թէ հայերէն լեզուին բուն ծագումն և սկզբնաւորութիւնն ուստի է, Քոսսաքոֆ գտեր և հրատարակեր է բազմաթիւ բառեր բեւեռական արձանագրութեանց մէջ, զարմանալիք իրենց նմանութեամբ հայկական լեզուի հետ և զորս հրատարակած է 'ի փեթրպուրկ իր մէկ ընտիր գրուածոյ վերջը: Պատկանեան՝ հայկական և հին լեզուաց վրայ ըրած հմտական երկասիրութեամբքն պատկառելի հեղինակութիւն, ինք ալ մասնաւոր գրուածքով մը՝ որ նոյնպէս հրատարակուած է 'ի մայրաքաղաքին Ռուսաց, ցուցեր է թէ որչափ շատ են հայկական լեզուի մէջ բառեր՝ որոց ձայնն ու նշանակութիւն նման է սանսքրիթ, զենտ, պարսիկ, յոյն ու երբեմն նաև լատին բառերու հետ: Այս նմանութիւնքը՝ ունեցած են իրենց պատճառները նաև մեր լեզուին նկատմամբ, ինչպէս քիչ ետքը պիտի տեսնենք:

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Անցնինք եւրոպական բանասիրութեան այս խնդրոյս համար յայտնած կարծեացը։

Թէպէտ և ազգային պատմութիւն և հնութիւնք՝ ցարդ չեն ունեցած եւրոպացի գիտնոց խուզարկութեանց մէջ գլխաւոր ու նախնական կարեւորութիւն և գիրք մը, սակայն ասիական մեզի դրացի ու մեզմէ շատ աւելի հնագոյն յիշատակներ թողուցող ազգաց ու ժողովրդոց, ու անոնց բնակութիւնն ծածկող աւերակաց ու շինուածոց մնացորդներուն վրայ իրենց քննութիւններն ըրած ատեն, հանդիպեր են նաեւ արդէն հին Յունաց և Հռովմայեցւոց շատ իսկ ծանօթ մեր ազգին անուանն ու երկրին. և այդ անուանն ու երկիր՝ արթնցուցեր է հետաքրքրութիւն մը՝ անոնց հին աշխարհի պատմութեան մէջ բռնած տեղւոյն և դասակարգութեան։

Իրենց համար՝ ազգային աւանդից մեզի և մեր լեզուին համար տուած ծագումը՝ 'ի պատմական հաւաստեաց զուրկ, մանաւանդ թէ երբեմն անոնց ընդդիմամարտ ենթադրութիւնք են, և պարզապէս իղձք՝ որ իմաստասիրական արժէք մը չունին։ Սակայն ասով հանդերձ՝ նկատելով Հայաստանի աշխարհագրական դիրքն, չեն տարակուսիր ամենահին ժամանակներէ 'ի վեր՝ մարդկային ազգի բնակութեան օրրան համարիլ այդ երկիրը։ Իրենց մեր ազգին և լեզուին սկզբնաւորութեան և ծագման նկատմամբ ունեցած այլ և այլ կարծիք՝ այսպէս համառօտուած կը գտնենք ազգային բանասիրի մը նորագոյն երկասիրութեան մը մէջ. « Որովհետեւ, կ'ըսէ, հայերէնն՝ հնդեւրոպական կամ արիական կոչուած լեզուաց կարգէն է, որպէս վկայեն մեր լեզուն քննող գիտունք, կարեմք հետեւցընել նաեւ թէ հայք են մարդկային ազգին հնդեւրոպական կամ արիական կոչուած ցեղէն, յորմէ են և բազումք 'ի հին և 'ի նոր երեւելի

digitised by A.R.A.R.@

ազգաց զոր օրինակ Հնդիկք, Արիք, Յոյնք, Լատինք, գեր-մանական և սլաւեան ցեղեր. այսինքն այժմու գրեթէ եւրոպական ազգաց բոլորը:

« Ոմանք յարգի հնաքանից՝ զՀայս համարին ծագմամբ փիւնիկեցի: « Ուրարդայ (Արարատայ) լեզուն՝ ասէ Բո-լիօարն, չունէր ամենեւին խնամութիւն ընդ այժմու հա-յերէնին: Այս լեզուն խօսող ցեղն՝ թուի գաղթեալ 'ի Փռիւգիոյ, և առ սակաւ սակաւ գրաւեալ զերկիրս ա-րեւելեան մասին Արմենիոյ, վանելով կամ ընդ իւր միա-ցընելով զհին Ուրարդիս, և փոխանակ նոցա դնելով զա-նուն, զլեզու, զկրօնս և զաւանդութիւնս իւր »:

« Լընորման, ուրիշ հնաքան մը, երկու տարբեր գաղ-թականութիւններ կը դնէ յԱրմենիա՝ այլ և այլ ժամա-նակ: Զառաջին գաղթականութիւնն նոյնացնելով ընդ Հայկայ Խորենացւոյն, կը համարի Տիգրիսի և Եփրատայ հովիտը (Բաբելոն) բնակող հին Քուշաններէն ցեղ մը, 'ի Հերոդոտոսէ Ալարոտ կոչուած, զոր Ասորեստանցւոց Ուրարդին և Երրայեցւոց Արարատը կը համարի: Այս Քուշեան ցեղէն մնացած կարծէ Լընորման Արմենիական կոչուած սեպագիր արձանագրութիւններն որ 'ի Վան: Զերկրորդ գաղթականութիւնն կոչէ Լընորման՝ Արմե-նեան, յանուանէ Արմենակայ, զոր համարի ոչ իբրեւ պատմական անձն, այլ իբր անուն ազգին՝ անձնաւորեալ: Քան զառաջին գաղթականութիւնն, ասէ, նշանաւոր է երկրորդս այս արմենական գաղթականութիւն, զոր ազ-գային աւանդութիւնն անձնաւորեալ է յԱրմենակ՝ իբրու ազգական Հայկայ:

« Լուի Տըրոպէր կ'ենթադրէ քան զառաջին գաղթա-կանութիւնն Լընորմանի աւելի հին Քուշեան գաղթա-կանութիւններ յԱրմենիա. իսկ զՀայկեան գաղթակա-նութիւնն համարի սեմական, որ հալածելով զՔուշեանս ան-դըր քան զկուր գետ դէպ 'ի հիւսիս, ինքն կալաւ զհա-րաւային մասն, զհովիտն Երասխայ յարեւմտից Մասեաց մինչեւ 'ի լերինս Կորդուաց: Այս սեմական գաղթակա-

digitised by A.R.A.R.@

նութենէ. Միացած կը համարի Տըրօպէր արմենական կոչուած սեպագիր արձանագրութիւնս Վանայ։ Յետ հայկեան կամ սեմական գաղթականութեան, իբր 'ի միջոցի վեցերորդ դարու նախ քան զՔրիստոս, կը դնէ վերջին հնդեւրոպական արմենական գաղթականութիւն մի 'ի Փռիւգիոյ. և այս վերջի գաղթականութենէն եկած կը համարի զհայս և զհայերէն լեզու։

« Այս ենթադրութիւնք՝ կը ցուցընեն խորին պատմական հնութիւն, և չեն ամենեւին առանց պատմական հիման։ Տարակոյս չիկայ թէ հին նախապատմական ժամանակ, յառաջագոյն իսկ քան զվերջին հարստութիւնն Ասորեստանի կամ Նինուէի, միջին և արեւմտեան Ասիոյ ինչպէս ուրիշ կողմերուն, նոյնպէս Հայոց, մանաւանդ հարաւային (Վանայ) կողման, բնակիչք էին մարդկային ազգին այն հին քաղաքականացեալ ցեղէն զոր գիտունք Քամեան և Քուշեան կ'անուանեն։ Թուի ստոյգ, ասէ Լընորման, թէ 'ի սկզբան Քամեանք ունէին զմեծագոյն մասն արեւմտեան Ասիոյ յառաջ քան զՍեմականս որ վանեցին զնոսա անտի։ Հին քաղաքակիրթ ազգաց մէջ, ասէ Ռընան, Քուշեանք և Քամեանք այնպիսի որոշ յատկութիւն մը կը ցուցընեն, և այնչափ տարբերով յառաջ են քան զՍեմականս և զԱրիականս, որ կը ստիպուինք ընդունել թէ սոքա եղեն առաջին քաղաքակիրթ ցեղ յարեւմտեան Ասիա և յարեւելս հիւսիսոյ Ափրիկէի՝ յառաջ քան զերեւել Սեմականաց և Արիականաց։...

« Քուշեանց 'ի Հայաստան բնակութեան ապացոյց Վանայ մօտ Շամիրամայ գործ համարուած քարափոր չէնքն է. ինչպէս նաեւ արմենական կոչուած սեպագիր արձանագրութիւնք այն կողմանց։ Հաւանական է թէ նաեւ Սեմականք բնակած են 'ի Հայս յետ Քուշեանց, նախապատմական ժամանակ. բայց նաեւ հնդեւրոպական ցեղք հին, նախապատմական ժամանակ եկած էին Հայաստան, յառաջ իսկ քան զվերջին հարստութիւնն Ասորեստանի։

« Այլ թէ այս հնդեւրոպական ցեղք փռիւգացի գաղ-

digitised by A.R.A.R.@

թագաւորութիւնք էին որ եկան 'ի Հայս 'ի վեցերորդ դարուն նախ քան զՔրիստոս. և թէ Արմէնք, այսինքն Հայք, այս փռիւգացի գաղթականութեան սերունդ են, այս կարծիքն, ըստ մեզ, պատմական հիմ չունի: Ոչ առ Հերոդոտոսի և Քսենոփոնի որ ժամանակաւ շատ հեռի չէին այս գաղթականութեան ենթադրեալ ժամանակէն, և ոչ այլուր, կը գտնենք այսպիսի գաղթականութեան յիշատակութիւն: Հրէից մատեանք (Աստուածաշունչ սուրբ գիրք), Բաբելոնի առման ժամանակ, առ Կիաքսարու որդւով Աժդահակայ և առ Կիւրոսիւ, այն է 538ին նախ քան զՔրիստոս, յիշեն Արարատեան թագաւորութիւն մը, ընդ որում՝ ըստ Քսենոփոնի, վաղուց դաշնակից էին Մարք: Վարդան, Տիգրան, Շաւարշ, յատուկ անուանք, որ արիական բառեր են և ոչ Քուշեան կամ Քամեան կամ Սեմական, վեցերորդ դարուն և աւելի առաջ իբրև անուանք արքայից և արքայորդւոց Արարատայ թագաւորութեան, կը յիշուին հին յոյն պատմիչներէ (Դիոդոր Սիկիլիացի, Քսենոփոն):

« Արդարեւ Հայերէն լեզուն հնդեւրոպական լեզուաց արեւմտեան ճիւղին կը վերաբերի մանաւանդ քան արեւելեան արիականին, թէպէտ 'ի վերջնոյ շատ առած է յետոյ դրացութեամբ զմեծ մասն հարստութեան իւրոյ: Մեր հնագոյն բառերը և քերականական ձեւք շատ մօտ ազգականութիւն կը ցուցնեն յունարէնի, լատիներէնի և գերմանական ճիւղին հետ. բայց այս բաւական չէ հաստատելու Րոլինսոնի և Տրրպէրի ենթադրութիւնը. և այս երևելի հնարանք ոչ այնչափ լեզուաբանական պատճառներէ որչափ հին յոյն պատմչաց ոմանց խօսքէն առաջնորդուած կը թուին փռիւգացի ծագումն տալ Հայոց: Հերոդոտոս զՓռիւգացիս և զԱրմէնս համարի եղբարս, այսինքն համացեղս. և Դիոնեսիոս աղիկառնացի կոչէ զԱրմէնս համալեզուս ընդ Փռիւգացւոց. և 'ի յիշելն զպատերազմն Քսերքսի ընդդէմ Յունաց, ըստ օրինակին փռիւգացւոց վառելոյ և զգեցելոյ պատմէ զԱր-

digitised by A.R.A.R.@

մէնս ՚ի բանակին Արեաց ։ Նաեւ Եւդոքսիոս՝ ուրիշ յոյն հեղինակ, հաւանականապէս առ Պտղոմեամբք, նմանաձայն յոյժ ասէ լինել զՀայերէնն Փռիւգերէնի ։ Գիտել պարտ է սակայն զի հին պատմիչք փռիւգացի անուամբ իմանային փոքուն Ասիոյ հնդեւրոպական կամ արիական ցեղերը. եւ շատ հաւանական է թէ Արմենիոյ արեւմտեան մասին ժողովուրդք իբրեւ սահմանակիցք փոքուն Ասիոյ, համացեղ եւ համալեզու էին այն երկրին հնդեւրոպական ցեղին ։ Յոյն պատմիչք, հնագոյնքն անգամ ՚ի նոցանէ, ինչպէս Հերոդոտոս եւ Քսենոփոն, որ յետոյ են քան ըզԴարեհ Վշտասպեան, առ որով ոչ միայն Արմենիոյ արեւելեան մասն, Մեծ Հայք, այլ եւ արեւմտեանն, այն է փոքր Հայք, սահմանակից փոքուն Ասիոյ, կոչեցան Արմենք կամ Արմենիա, ընդհանուր անուամբ կը կոչեն Արմէն՝ Մեծին եւ փոքուն Արմենիոյ բոլոր ժողովուրդները ։ Ուստի Յոյն պատմչաց խօսքը թէ Արմէնք համացեղ եւ համալեզու էին Փռիւգացւոց, պէտք չէ բոլոր Արմենիոյ ժողովրդոց վրայ առնուլ եւ հետեւցընել թէ Հայք Փռիւգացի գաղթականներ էին, եւ թէ Հայերէն լեզուն որ Մեծ Հայոց եւ բուն Արարատեան ցեղին լեզուն էր՝ փռիւգական է »[1] ։

*
* *

Ի՞նչ է եւրոպական բանասիրութեան կարծիք մեր լեզուին ծագման վրայ ։

Եթէ ընդհանրապէս ուրիշ հին լեզուաց համար ծանր ու դժուարին աշխատանք է գիտութեան՝ անոնց սկզբնաւորելուն եւ յառաջադիմութեան խնդիրը, ծանրագոյն եւս հայկական լեզուիս նկատմամբ ։

Հին եւ մեզի դրացի կամ մերձաւոր ազգաց եւ ժողո-

1 ԳԱՐԱԳԱՇ (Ա. Մ.). Քննական պատմութիւն Հայոց, Հատ. Ա. 7–10.

վրրդոց լեզուին հնութիւնը և ծագումը փորձելու, քըն-
նելու և ուսումնասիրելու համար՝ պատմական ստոյգ կամ
կեղակարծ սեպուած աւանդներէ աւելի բան մը կայ. վա-
ղեմի և պատկառելի մատենագրութեանց հատուածք, և
մերթ նաև նախանձելի ամբողջութիւնք. և ուր ատոնք
կը պակսին, հին դարերէ մինչև առ մեզ հասած, և ին-
չուան հիմա զգուշաւոր խնամօք պահպանուած քարա-
գրոշմ արձանագրութիւնք, որոց վրայէն դարեր և ժա-
մանակք անցեր են, և որք իրենց լռութեամբն, ու ին-
չուան երբեմն նաև անթարգմանելի կերպարանքովն, դեռ
լոյս մը կրնան ծագել՝ ինչպէս պատմութեան, սանկ
նաև լեզուաց և անոնց կրած յեղափոխութեանց վրայ.
ուր ընդհակառակն մեր հայրենիք, երկար, անգութ ու
յարատև յարձակմանց և աւերմանց տխուր արգասիքն
և արդիւնք՝ ինչուան իրենց անչունչ, կիսակործան ու
հետախաղաղ ծածկուած քարանց վրայ նկատել տալու
տխուր դժբաղդութեանն ենթարկած են զմեզ:

Այսպիսի անստուգութեան մը մէջ զարմանք չէ որ
անստոյգ, բազմապատիկ և իրարմէ տարաձայն ըլլան
նաև մեր լեզուին վրայ կարծիք, թուկք և ենթադրու-
թիւնք նաև առաջի գիտութեան:

« Հնագոյնք յուրոպէացի քննչաց, կ'ըսէ Բիգգէր, և
յանուանէ Շրէտէր և Ալտէլունկ, առ տգիտութեան,
չկրցան ծանօթ լեզուաց մէջ տեղ մը տալ հայերէնին. ստու-
տի Պալդի՝ կովկասեան ինքնագլուխ լեզու մը համարե-
ցաւ հայերէնը: Աւելի հնագոյնք, Ագոլութ և Դրամէր,
ազգակից համարեցան հայերէնը ղպտերէնի, մինչ ին-
քեանք՝ այս երկու լեզուաց ևս անդէտք էին: Վաղ ու-
րեմն Ստեփանոս Բիւզանդացի՝ փռիւգերէնի նման կը հա-
մարէր այս լեզուն. հաւանականապէս, ըստ Բէգէրման,
վասն զի Արարատ 'ի գիրս Սիբիլլայից սխալմամբ գրուած
է 'ի փռիւգիա: Բայց որովհետև փռիւգերէնն այնպէս
անծանօթ էր ինչպէս նմին հանգեղ կարծուած հին թը-
րակերէնն՝ ընդ որում այլք ազգակից համարեցան հայե-

digitised by A.R.A.R.@

րէնը, հայ լեզուին փռիւգերէնի հետ նմանութիւնը այնչափ անստոյգ է, որչափ կարծիք Ստրաբոնի, որ զհայս և զԱրիս խոկ ոչ միայն բարուք, սովորութեամբ, մարմնոյ կազմութեամբ, այլ և լեզուաւ կը համարի նմանս ընդ Սեմականաց, Արաբացւոց և Ասորւոց, այս պատճառաւ միայն՝ զի գտանէր զնոսա խառն բնակեալս 'ի Միջագետս: Պալլաս հայեցեալ յարգի հայերէնն միայն, գըրաւ Հայոց լեզուն 'ի կարգս Դուրանեան լեզուաց, իբր միջին ինն 'ի մէջ թաթար և թուրք բարբառոց և կովկասեան լեզուաց: Լաքրոզ համարելով զհայերէնն նոյն ընդ հին լեզուին Մարաց, աւելի մօտեցաւ ճշմարտին. մանաւանդ զի ըստ Նայմանի՝ մեծագոյն մասն բառից Մարաց որ գտանին առ Հերոդոտեայ կը մեկնուին հայերէնով: Զարմանք չէ այսչափ հակառակ կարծիս տեսնել զհայերէնէն որ հարևանցի միայն ճանչցուած էր, մանաւանդ այնպիսի ժամանակ, մինչ Քլապրոտ անգամ ձայներու արտաքին նմանութենէն միայն կը գտնէր լեզուաց ազգականութիւնը, զոր գիտել՝ լեզուին բովանդակ քերականական կազմութենէն միայն հնար է: Բէնֆէյման եղեւ առաջին որ եցոյց հաւաստեաւ զազգականութիւն հայերէնին ընդ հնդեւրոպական լեզուաց: Հմուտ լեզուաբանն Բոտտ կ'ընդունի զայս, և Նայման կը համարի իբրեւ արդէն ապացուցեալ »:

« Բայց ինչպէս ճանչցան գիտունք թէ հայերէնն տոհմակից է լեզուաց հնդեւրոպական ցեղին: Սեմական լեզու մը ճանչնալ, որպէս ասէ Րընան, դիւրին է քան հնդեւրոպական մը. բայց և այնպէս հնդեւրոպական լեզուք ևս ունին որոշ նշաններ որ չեն կրնար վրիպել գիտնական մտադիր դիտողութենէ. Հայերէնի ցեղակցութիւնն ուրիշ հնդեւրոպական լեզուաց, հնագունից և հեռաւորագունից հետ անգամ, որպիսի են սանսքրիտն, յոյնն և լատին, այնպէս յայտնի և ներքին է, զի նմանութիւնն որ կայ 'ի մէջ սոցա և հայերէնին՝ չկարէ լինել արդիւնք ոչ պատահման և ոչ փոխառութեան:

digitised by A.R.A.R.@

«Հայերէնի այս նմանութիւնը կը տեսնուի հնդեւրոպական լեզուաց երկու գլխաւոր տարրներէն. այսինքն բառերէն և քերականական ձեւերէն միանգամայն:... Թէպէտ այսպէս բնութեամբ հնդեւրոպական, և սակայն հայերէնն այնպէս ուրոյն է և անկախ, իբրև զանաքրիգըն, գոյն և գայլս 'ի համացեղից իւրոց, մինչև յիրաւի է կոչել զնա յատուկ անուամբ իբրև արմնական ճիւղ 'ի մէջ հնդեւրոպական ցեղին: Զննելով հնագոյն դարերէ գրաւոր մնացորդներ, ենք և պիտի մնանք 'ի հարկէ անգէտ, թէ ինչ փոփոխութիւններէ անցաւ և ինչ ազդեցութիւններ կրեց հայերէնն յընթացս, չէ յայտ, որչափ դարուց. մինչև հասաւ յայն աստիճան յորում կը գտնենք զնա յանգրին մնացորդս առաջին Հայ մատենագրութեան անուանեալ ոսկեղէն դարուն, որ է առաջին կէս հինգերորդ դարուն, իսկ և իսկ յետ գիւտի հայերէն դպրութեան: Նայելով սակայն գիտնական անաչառութեամբ մատենագրական յատկութեան վերոյիշեալ մնացորդաց լեզուին, անհնար է չքանչանալ: Հարստութիւն, մաքրութիւն և ընտրութիւն, բանաստեղծական զարդ, ճաշակ և փիլիսոփայութիւն որ կը տեսնուին այն չքնաղ մնացորդաց լեզուին մէջ՝ կ'ենթադրեն ազգային քաղաքական և մտաւոր բարձր վիճակ մը, որչափ կրնայ մտածուիլ յայնպիսում հնութեան ժամանակի»[1]:

Ուրիշ ազգային բանասէր մ'ալ. «Մինչև ցայժմ եղած խուզարկութեանց եզրակացութիւնները հետեւեալ կերպով կրնանք ամփոփել. Հայկական լեզուն՝ իրանեան և սլաւո-լիթուանեան խմբերուն մէջտեղը բռնելով հնդա-եւրոպական լեզուներու անյայտացած (գուցէ փոքր-ասիական) խմբին անկախ ներկայացուցիչն է:

«Դեռ ժամանակը եկած չէ վճռական պատասխան մը տալու այն հարցման թէ հնդա-եւրոպական լեզուներու որ խմբին մէջ պէտք է դասել հայկական լեզուն:

1 Քննական պատմութիւն Հայոց, Հատ. Ա. 279–281:

digitised by A.R.A.R.@

Վինտիշմանի ժամանակներէն սկսեալ հայերէն լեզուի համեմատական ուսումը մեծ յառաջադիմութիւններ ըրաւ համեմատութեան միջոցներու ճշդութեան, քննուած բառերու քանակութեան և ուրիշ մանրամասնութեանց կողմանէ: Իսկ ինչ որ կը վերաբերի զմեզ ամենքնիս զբաղեցընող խնդրոյն լուծմանը, պէտք է ըսել որ հազիւ վերջին երեսունուերեք տարիներու մէջ շատ առաջ գնաց: Գիտնականաց վերջին ժամանակներս հանած եզրակացութիւններէն կ'երեւնայ թէ ոմանք հայերէն լեզուն հաստատապէս իրանեան խմբին կը վերաբերեն, ուրիշները՝ եւրոպական խմբին. այսինքն՝ իսկապէս ըսելով ոչ մէկին և ոչ միւսին. որովհետեւ ոչ բառերու կազմութեամբ, ոչ ձայնական առանձնութիւններով և ոչ ալ քերականական ձեւերով՝ անոնցմէ մէկուն հետ կատարեալ նմանութիւն չունի. այլ մէկ դէպքի մէջ՝ եւրոպական խմբի, իսկ յայլ. իրանեան խմբի յատկանիշն ունի:

» Տըլակարտ՝ հայ լեզուի կազմութեան մէջ քանի մը ժամանակ որոշած է: Հայերէն լեզուն՝ իրեք խառն մասերէ բաղկացած է, կ'ըսէ. և են հայկականն, արշակունին (փէհլէվի), և սասանական: Հայ լեզուի արշակունի և սասանական տարրերը՝ յայտնի ցոյց կուտան հարկաւ իրենց իրանեան բնաւորութիւնը. բայց և բուն հայկական լեզուն այն գերդաստանին կը պատկանի՝ որուն ամենահին ներկայացուցիչը Զենտի լեզուն է:

» Հիւպշման՝ իր հետազօտութիւններէն հետեւեալ եզրակացութիւնն կը հանէ. հայկական լեզուն՝ սլաւո-լիթուանեան լեզուներու շրջանին մէջ՝ իրանեան և սլաւո-լիթուանեան լեզուներուն մէջ կանգնած է:

» Բայց հայկական լեզուին որ խմբին մէջ դասելու խնդրոյն վերջնական վճիռ մը տալ կարող ըլլալու համար՝ հարկ է լաւ կերպով ուսումնասիրել այս լեզուի բոլոր բարբառները. այլապէս հետազօտութեան վրայ 'ի գործ դրուած բոլոր աշխատանք՝ միակողմանի կ'ըլլան:... Առանց այսպիսի նախապատրաստական աշխատութեան՝

digitised by A.R.A.R.@

շատ երեւոյթներ, նոյն իսկ գրական (գրաբար) լեզուի բաղադրութեան եւ կազմութեան մէջ անբացատրելի կը մնան »[1] ։

Թէպէտ արդի հայ գաւառական բարբառներու վրայ՝ վերջի տարիներս այլեւայլ գիտնական հետազօտութիւնք եւ հրատարակութիւնք եղած են թէ՛ յազգայնոց եւ թէ յօտարաց, եւ մեր նոր մատենագրութեան կարեւոր մէկ պակասը լեցուցած, սակայն շատ աւելի ցանկալի էր որ այսօր ունենայինք այն բազմադիմի բարբառներն, զոր Հայաստան երբեմն խօսեր էր, եւ զոր ինքն իսկ Երզնկացին իր դարուն մէջ ամենակարեւոր կը համարէր գրաբար լեզուի հմտութեան եւ ուղղագրութեան համար։ Վասն զի ինչպէս յունական լեզուն ունէր իր զանազան բարբառները (dialecte), այսպէս իւր ամենայն ազգի բնական տուրք, ունէր նաեւ Հայաստան. ասոր նոյն բազմահմուտ մեկնիչ քերականին կը վկայէ. « Եւ դարձեալ զքոյ լեզուիդ գիտել բաւանդակ զբառս եզերական, որպէս զԿորճայն եւ զՏայեցին, զԽութայինն եւ զՉորրորդ Հայեցին, եւ զՍպերացին եւ զՍիւնին, եւ զԱրցախայինն, այլ մի միայն զմիջերկրեայն եւ զոստանիկն. վասն զի պիտանիք այսոքիկ են 'ի տաղաչափութեանն, այլ եւ օգտակարք 'ի պատմութիւնսն, զի մի վրիպեսցի՝ անընդել գոլով լեզուացն » ։

Մեր այս համառօտ բովանդակութիւնն կը ցուցնէ՝ որ եթէ առաջնոց կարծիք պարզապէս ենթադրութեանց վրայ հիմնուած սկզբունքն, եւրոպական բանասիրութիւնն ալ դեռ հաստատուն կերպով մը խնդիրը լուծելու պատասխանը տուած չէ ։

1 ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ (Ք.) Փորձ, ազգային եւ գրականական միամսեայ հանդէս. Դ տարի, թիւ 3, 77։

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Հայկական լեզուն այլ և այլ վիճակներ ունեցած է։ Երբեմն պարզապէս խօսուած լեզու մը եղած, առանց գրաւոր մատենագրութեան, երբեմն ալ գրաւոր մատենագրութիւն ունեցող։

Առջի վիճակը յանտոյգ ժամանակաց մինչեւ 'ի Վաղարշակ եղած է. վասն զի անոր օրը երեւցաւ Մարիբաս, ու հայկական մատենագրութեան շրջանը իրմով սկսաւ։ Ըսել է թէ ամբողջ Հայկազանց, Նախապետական ու Թագաւորական իշխանութեան ժամանակ՝ բուն գրաւոր մատենագրութիւնը պակսած է մեր մէջը։ Սակայն կարելի՞ է այնպիսի երկարատեւ Թագաւորութիւն մը անգիր քաղաքականութեամբ ենթադրել։ Արդեօք պարզ մտքի յիշողութեան աւանդուած օրէնքը՝ կրնա՞ր այնպիսի երկայն իշխանութեան մը տեւողութիւն տալ։ Ասիկայ ալ մութ խնդիր՝ ու իրաւամբ տարակոյս վերցընող հարցում մ'է։ Բայց Պատմութիւնը՝ կարծես թէ կերպով մը երաշխաւորութիւն կու տայ այս կարծեաց։ Վասն զի Վաղարշակայ համար կը պատմէ՝ թէ Հայաստան եկած ատեն ամէն բան տակնուվրայ գտաւ. և ոչ իսկ կրցաւ այն հին ու մեծ ազգին պատմութեան հետքը գտնել որուն վրայ իշխելու սահմանուած էր, ու ստիպուեցաւ ուրիշ մատենադարաններու յիշատակաց մէջ փընտռել։

Վաղարշակայ հետ գրչութիւնք ալ կը սկսին երեւնալ։ Անոր ջանից և հետազօտութեանց արգասիք է մեր ամենէն հին ու պատուական՝ ու իրաւամբ Թագաւորական կոչուած պատմիչը Մարիբաս։ Անոր պատմութեան հատուածներն են՝ զորոնք Խորենացին իր գրոցը մէջ կը յիշատակէ, և որոնց վրայ կրկին խօսելու առիթ պիտի ունենանք. ինչպէս նաեւ այն երգոց վրայ՝ զոր պատմութիւնը մեր Գողթան գաւառին երգողաց ու քնարին կ'ըն-

digitised by A.R.A.R.@

ծայէ, և որոնք Հայկական Մուսային առաջին և գեղեցիկ արտադրութիւնքն են։

Ասոնցմէ ետքը կու գան Լուսաւորիչ և Ագաթանգեղոս, և իրենք կը բանան Հայ գրաւոր մատենագրութեան ասպարէզը։

Ագաթանգեղոսի հին լեզուով գրած ըլլալը թէպէտ և անստոյգ սեպուած է, բայց մենք որովհետեւ պիտի ջանանք ցուցնել թէ հայերէն լեզուաւ յօրինեց իր Պատմութիւնը, անոր համար անոր լեզուն ալ կրնանք հայկական լեզուի պատմութեանը մէջ դասաւորել. մանաւանդ թէ անով սկսիլ մեր խօսքը, ինչպէս որ իրաւամբք ինքն եղած է հայ՝ կամ գէթ նոյն ազգին առաջին մեզի ծանօթ պատմագիր։

Ընտիր՝ բայց թերեւս ոչ միշտ զերծ 'ի մթութենէ լեզու մը կը գործածէ Ագաթանգեղոս. իր գրոցը մէջ հայերէն լեզուն՝ դեռ իր պատանեկութեան հասակին մէջ կ'երեւնայ. եռանդուն ու աշխոյժ պատանեակ մը որ իրեն գեղեցիկ ապագայ մը կը խոստանայ. մթութիւն մը կ'երեւնայ, որ միանգամայն կ'իմացընէ թէ ժամանակաւ իր պայծառութիւնը պիտի ունենայ։ Զրուցածնիս՝ բան խի Ագաթանգեղեայ խօսքերովը հաւաստարմացընենք։ Կարդանք անոր յառաջաբանին հետեւեալ կտորները։

«Ի մէջ ըմբռնելոցն խորոցն անդնդոցն լցեալ խառչացեալ խոխոջելովն ահաւոր կրեալ փորձան գուշակեն. թէպէտեւ զինքեանս չարժանս տեսանիցեն 'ի վերայ յաղթ ջուրցն բազմութեան ատանելոցն սարսափելոցն, սակայն զկարողէն առաջի ածեալ ընդ միտ, ջանան զխնագրուեալք ընդ խաղութիւն աչագին ծովուն, զի թերեւս դարձեալ օգտութեամբ զգխաս իւրեանց խնդութեամբ ցուցանեն առ իւրաքանչիւր ընտանիս, և զպարծանս վաստակոցն իւրեանց գրացեացն. զի ուր հարկ է զաղքատութեան անուն յանձանց թափեալ, և զատապեալ ընտանիսն թափել 'ի դրաւահարկ իշխանացն բռնութենէ,

digitised by A.R.A.R.@

և յերեանց չաՀիցն բերելոցն Հանել զպարտս վտանգին՝ 'ի լծոյ ծառայութեան Թագաւորացն ազատացեալ դա-տարկացին »:

Նոյն ոճը կը տեսնուի նաև Մծբնացւոյն Զգօն գրոց մէջ, Փաւստոսի Բիւզանդացւոյն պատմութեանը, և ա-ւելի յայտնի և սորին ոճով Զենոբայ Ասորւոյն երկա-սիրութեանը: Բանասէրք՝ այս երեքն ալ յասորի լեզուէ 'ի Հայ Թարգմանուած կը կարծեն. և նորագոյն Հետա-զօտութիւնք և գիւտք՝ զառաջինն՝ այսինքն Մծբնացւոյն ընծայուածը ասորւոյ մը Հեղինակութիւն, Փրաատայ կամ Աֆրաատայ:

Բայց ինչպէս կրթուած երիտասարդութիւնը՝ մէկէնի-մէկ իր մտաւոր բարգաւաճանքը կ'առնու, և իր ախոր-ժակը կը կրթէ, սանկ ալ կը տեսնենք նաև մեր մա-տենագրութեանը մէջ: Զորրորդ դարէն Հինգերորդ դարը՝ Հսկայաքայլ անցք մըն է, որ մեծապէս կը զարմացընէ. սակայն ժամանակին կրթութեանը արգասիքն էր այն անցքը, և այնչափ յառաջադիմութեամբ օժտեալ՝ որ ո-մանք չտարակուսեցան ըսել թէ « Հինգերորդ դարուն ա-ռաջին կիսուն Հայերէն մատենագրական լեզուն, զոր՝ բա-ռին անձկագոյն նշանակութեամբ, Թարգմանիչք մեր ոչ եթէ Հնարեցին՝ այլ ուսան. և որոյ օրինակն ունինք յետ Հնագոյն Հատակտորս ինչ երգոց վիպասանաց մերոց որ գէթ իբր երեք դար յառաջ էին քան զԹարգմանիչս մեր, է սակայն եթէ ոչ Հրաշք, գէթ Հրաշակերտ, և մի միայն նշան զոր թողած է Հայ ազգն իւր վաղեմի մեծութեան: ԱնՀնար էր լեզուին Հասանել յայն չափ կատարելութեան՝ առանց մատենագրական մեծ շարժման »: Հայկական գիտութիւնը իրմով միայն չբաւականանալով իր սաՀ-մանը կ'ուզէր ընդարձակել. և այն վախճանաւ ուսումնա-կան գաղթականութիւններ ղրկեց յԱթէնս, 'ի Բիւզան-դիոն, 'ի Հռոմ և յԵգիպտոս: Այս գաղթականութիւնքը՝ մանաւանդ 'ի Բիւզանդիոն և յԱթէնս ճանապարՀորդու-

digitised by A.R.A.R.@

թիւնները՝ առանց իրենց ազդեցութեան չէին կրնար մնալ. յունական ուսումը ու կիրթ ախորժակը իր տպաւորութիւնը դրեր էր հայկական մտքերու վրայ: Նոյն տպաւորութիւնք ազգին ընդհանուր օգտակար ըլլալու համար՝ անոնց ընտիր օրինակագիրքը հայերէն թարգմանելու տուեր եղան: Կրթուած հանճարն ու միտքը՝ կիրթ ու ծաղկեալ լեզու մը երեւցուց ազգին մէջ:

Այս ընտիր և գեղեցիկ լեզուն յայտնապէս կը տեսնենք նոյն ժամանակին թէ ինքնագիր և թէ թարգմանեալ երկասիրութեանց վրայ: Նոյն լեզուն աւելի գեղեցկութիւն մը տուած է մեր հոգեւոր հայրապետաց սրտէն բղխած ու գրչովը մեզի աւանդուած եկեղեցական ու մաղթողական գրոց մէջ, Աստուածաշնչին, Եւսեբեայ Քրոնիկոնին կամ ժամանակագրութեան ու Եկեղեցական պատմութեան մէջ, Կիւրղի Երուսաղեմացւոյ Ընծայութեան կոչման գրոցը, Յովհաննու Ոսկեբերանի, Բարսղի Հայրապետին զանազան գրուածոց թարգմանութեանցը, և այլն. և ինքնագիր երկասիրութեանց մէջ Ագաթանգեղոս, Եղնիկ Կողբացի, Կորիւն, Եղիշէ, և մանաւանդ անոնց վարդապետը Սահակ և Մեսրովբ:

Թէ 'ի թարգմանութեանց և թէ յինքնագիր գրուածոց քանի մը ընտիր օրինակներ՝ մեր խօսքին հաստատութիւն ըլլան:

Ի թարգմանութեանց. «Աբրահամ ծերացեալ էր և անցեալ զաւուրբք, և տէր օրհնեաց զԱբրահամ ամենայնիւ: Եւ ասէ Աբրահամ ցծառայն իւր ցերէց տան իւրոյ՝ ցիշխան ամենայն ընչից նորա. Երդմնեցուցից զքեզ 'ի Տէր՝ յԱստուած երկնից և յԱստուած երկրի, զի մի առցես կին որդւոյ իմոյ Իսահակայ 'ի դստերաց Քանանացւոց յորոց միջի ես բնակեմ. այլ յերկիրն իմ՝ ուստի եղեալ եմ՝ երթիցես, և 'ի տուն իմ. և առցես զու անտի կին որդւոյ իմոյ Իսահակայ: Ասէ ցնա ծառայն. Գուցէ կինն ոչ կամիցի գալ ընդ իս յերկիրս յայս, դարձուցանելո՞վ

digitised by A.R.A.R.@

դարձուցից զորդի քո յերկիրն ուստի ելեր: Եւ ասէ Աբրահամ. Զգոյշ լեր, մի դարձուցանիցես զորդի իմ անդրր: Տէր Աստուած երկնից և Աստուած երկրի՝ որ ա՛ռ զիս 'ի տանէ հօր իմոյ, և յերկրէն ուստի ծնեալ էի, որ խօսեցաւ ընդ իս, և երդուաւ ինձ և ասէ. Զաւակի քում տաց զերկիրդ զայդ, նա առաքեսցէ զհրեշտակ իւր առաջի քո, և առցես անտի կին որդւոյ իմում Իսահակայ: Ապա թէ ոչ կամիցի կինն գալ ընդ քեզ յերկիրս յայս, քաւեալ լիջիր դու յերդմանէդ յայդմանէ. բայց միայն զորդեակդ իմ մի դարձուցաներ անդր... Եւ յարեաւ գնաց 'ի Միջագետս 'ի քաղաքն Նաքովրայ, և նըստոյց զուղտսն արտաքոյ քաղաքին առ ջրհորայ ջրոյն ընդ երեկս՝ յորժամ ջրուորն ելանէր, և ասէ. Տէր Աստուած տեառն իմոյ Աբրահամու, յաջողեա ինձ այսօր, և արա ողորմութիւն ընդ տեառն իմում Աբրահամու»:

«Բայց Իսրայէլ սիրէր զՅովսէփ առաւել քան զամենայն որդիսն իւր. քանզի որդի ծերութեան էր նորա: Եւ արար նմա պատմուճան ծաղկեայ: Իբրև տեսին եղբարքն նորա, թէ սիրէ զնա հայրն քան զամենայն որդիս իւր, ատեցին զնա. և ոչ կարէին խօսել ինչ ընդ նմա խաղաղութեամբ: Եւ ետես երազ Յովսէփ, և՛պատմեաց եղբարց իւրոց. և յաւելին ևս ատել զնա վասն երազոյն նորա և վասն բանիցն»: ԾՆՆԴՈՑ ԳԻՐՔ:

«Եթէ ուղղագործացն կարեւոր են նեղութիւնք, ո՞րչափ ևս առաւել մեղուցելոցն: Տե՛ս՝ յորչափ երկայնմտութիւնս վայելեաց փարաւոն, և յետոյ զանհնարինն ընդ ամենեցունց ետ վրէժս: Ո՞րչափ ինչ յանցեաւ և նաբուգոդոնոսոր, և մօտ 'ի վախճանն ընդ բնաւին տանջեցաւ: Եւ մեծատունն քանզի ոչ ինչ կրեաց աստէն կարիս, վասն այնորիկ առաւել թշուառացաւ. զի փափկանայր 'ի կեանս աշխարհիս, չոգաւ անդր ընդ ամենայնի տալ տոկոսիս. ուր և մխիթարութիւն ինչ չգոյր գտա-

digitised by A.R.A.R.@

նել : Սակայն են ոմանք այնպէս ցուրտք և անմիտք, մինչև սատէն միայն միշտ խնդրել՝ թէ առ այժմ սատէն վայելեսցուք, և ապա տեսցուք զանյայտիցն. շնորհեսցուք որովայնի, ծառայեսցուք ցանկութեանց, համարձակ կացցուք սատէն յաշխարհի. տուր ինձ զայս օր, և առ քեզ զվաղիւ : Եւ զի՞նչ 'ի քօշից և 'ի խոզից ընդհատ իցեն որ զայսպիսի բանս խօսիցին » : ՈՍԿԵԲԵՐԱՆ :

« Այնչափ ինչ չար 'ի գազանացն բնութեամբ ոչ գոյր, մինչև առեալ զնորարարն առ նորաստեղծն՝ նմա նոցա անուանս հրամայէր դնել. և եթէ մօտ ոչ գային, զի՞արդ միոյ միոյ ըստ իւրաքանչիւր ազգաց անուանս յօրինէր. ապա եթէ մօտ գային, և ընտելութիւն ընդ մարդոյն ունէին, յայտ է թէ ոչ չարք էին, և ոչ մարդոյն վնասակարք. այլ յետ յանցանելոյ մարդոյն զԱստուծոյ պատուիրանաւն՝ տուան նմա զարհուրեցուցիչք, առ 'ի չհպարտանալոյ հողեղինին՝ որ 'ի հողոյ եղեւ և 'ի հող դառնալոց էր : Եւ առաջնոյ չվնասակարութեան գազանացն մարդոյ՝ այժմու համբոյրս և ընտելութիւնս վըկայեն : Զի ոմն զգայլոյ կորիւն սնուցանէ, և իբր զշան կորիւնս՝ առ ընդելութեան ընդ անձն անկանին : Եւ միւսըն զառիւծու կորիւն սնուցեալ՝ ածէ 'ի համբոյր և 'ի քծինս, մինչև պատել զսնուցեալսն. և եթէ այլ ոք 'ի նա հուպ գայցէ, չմոռացեալ զբարս գազանութեանն՝ 'ի վերայ յարձակի » : ԵԶՆԻԿ :

Սակայն որքան Սահակայ ու Մեսրոպայ աշակերտաց Բիւզանդիոն, Աթէնք ու Աղեքսանդրիա երթալը թէպէտ և մեծ օգուտ բրաւ անոնց ախորժակը կրթելու համար, բայց անոնց լեզուին մէջ քիչ չատ փոփոխութիւն մտուց : Խորենացին՝ որ դուրս դրկուած աշակերտաց մէջ գլխաւորներէն մէկն էր, իր վարդապետացը վրայ խօսելու ատեն՝ սանկ կը գրուցէ. « Որովհետև, կ'ըսէ, անոնք մեր արուեստին տեղեկութիւն չունէին, անոր համար

digitised by A.R.A.R.@

գործերնին ալ շատ կերպով թերի էր․ ուստի մեծն Սահակ ու Մեսրովպ ղրկեցին զմեզ յԱղեքսանդրիա, «ի լեզու պանծալի 'ի ստոյգ յօդանալ ճեմարանին»։ Ողբոցը մէջն ալ կ'ըսէ․ Երբոր անոնք մեր դառնալուն կը սպասէին ու իմ ամենիմաստ արուեստովս և կատարելագոյն յարմարութեամբ պատուասիրել, բոլորովին թէ մեր և թէ անոնց չկարծած դէպքը հանդիպեցաւ։

* * *

«Յունական լեզուի ազդեցութիւնը ճնշող չէ, և ոչ իսկ սպանիչ հայ լեզուի ոգւոյն, այլ սնուցիչ եղած է միայն առաջին շրջանի մէջ, երբ նկատենք այն ահագին ոյժը, որ յետոյ իր բուռն ազդեցութեան տակ կը խեղդէ յաջորդ շրջանի գրիչները։ Թարգմանութեանց՝ յունական բնագրերու հետ համեմատութիւնը՝ զօրաւոր ապացոյցներ բերած է քերագոյն արուեստի մը որուն վարպետներն եղած են առաջին գրիչները։ Ս․ Գրոց կանոնական մասերու մէջ վախկոտ կամ երկիւղած թարգմանիչները՝ պատմական երկասիրութեանց մէջ հեղինակի ուժով ի հանդէս կու գան։ Բարսղի վեցօրէայն իբրև ներկայացուցիչ Բուզանդի, Ագաթանգեղեայ, Մակաբայեցւոց, Յուդիթայ, սքանչելեաց կարգն է պէսպիսութեամբ՝, լեզուի ճոխութեամբ և յանդգնութեամբ ձեւերու։ Բարսղի յառաջաբանին մէջ իբրև ծանօթութիւն նշանակուած է որ չէ թէ օրինակագրին եռեւէն կ'երթայ թարգմանիչը, այլ արծուօրէն կը թռչի շատ անդ, և, իբրև թէ անոր օձիքէն բռնած, կը քաշէ եռեւէն։... Հմտութիւն, արուեստ և այնպիսի յստակութիւն ի թարգմանիչս մեր, որուն ներքեւ իր մթութեամբն ինկած անճրկած է Ոսկեբերան.

«Սահակ Պարթեւի յաջորդ ամէն գրիչք ինկած են ստրճանաքար․ գործածման պակաս, պատմական փոխուած կեանք, ընկերական այլ շրջաններ՝ իրենց հզօրագոյն կը-

digitised by A.R.A.R.@

նիքը դրոշմելով լեզուին վրայ՝ անցած են յաղթական․ և ինչ որ ի սկզբան եղած է զուտ ռամկերէն, դարձած է լեզուին բանասիրական ճիւղին մէջ իբրև բրածոյ նիւթեր, ուր խառն են ոսկեայ փշրանքներու հետ՝ երկաթի, ժանգի, անագի, թիթեղի և կապարի կտորուանք․ բառարան, քերականութիւն, շարադասութիւն այլանդակուած են, իսկ մատենագրութիւն բոլորովին ինկած․ կարևորութիւնը կը մնայ միայն բանասիրական պատմութեան իբրև շարունակութիւն, ուր կարելի է տեսնել քայլ առ քայլ անոր առած երևոյթները լուսնի կամ արևու աստիճանական խաւարման մէջ [1]։

Տեսնենք լեզուին փոփոխութիւնը՝ զոր կրեց այն ուսմամբը և ճանապարհորդութեամբ։

Այն ուսմանց, հետազօտութեանց և ճանապարհորդութեանց գլխաւոր արդիւնքը եղաւ, եթէ կարելի է այս բացատրութիւնս բանեցընել, լեզուին աւելի փիլիսոփայութիւն մը և իմաստասիրական ճշդութիւն տալ, բայց միանգամայն հայերէն լեզուին ալ ուրիշ կերպարանափոխութիւն։ Հելլենաբանութիւնը՝ որ մեր հինգերորդ դարուն մանաւանդ երկրորդ կիսուն մէջ երևցող շատ մատենագրաց գրուածոց մէջ այնչափ յաճախած է, այս ժամանակէս սկսաւ։ Հելլենաբանութիւնը՝ կամ յոյն լեզուին նմանութիւնը իրեք կերպով կը տեսնուի՝ մեր նոյն ժամանակին մատենագրաց գրուածոց մէջ։ Ուրիշ հելլենաբանութիւն ունի Խորենացին, ուրիշ Գիւտ և ուրիշ Դաւիթ Անյաղթ։ Տեսակ մը հելլենաբանութիւն կայ, անանկ նոյն լեզուաւ զանգուած՝ որ հայու համար անհասկանալի կ՚ըլլայ։ Ուրիշ տեսակ հելլենաբանութիւն մըն ալ՝ որ թէպէտ և յունաբան է, բայց հայերէն լեզուի կատարեալ տեղեկութիւն ունեցողը կրնայ աշխատանքով հասկընալ։ Իսկ երրորդ տեսակը աւելի մօտ է ազգային ոճի, և դիւրաւ հասկընալի․ թէպէտ և մեծապէս հեռու բուն ազգային մատենագրաց ոճոյն յստակութենէն։

1 Մասիս 1892։

Արդեօք ազգին լեզուէն բոլորովին օտար և անոր հոգ-ւոյն հակառակամարտ դրութիւն մ'էր անոնց հնարածը և ի գործ ածածը։

Պատասխանը կու տայ արդի հմուտ և քաջանուն բանասէր մը, զոր կ'ախորժինք իր խօսքերովը մէջ բերել. «Սրբոյն Մեսրոպայ երիցագոյն աշակերտաց յաջորդող կրտսերագոյն աշակերտք, որոց մատենագրական գործունէութիւնն սկսած է իրենց անմահանուն վարդապետաց (Սահակայ և Մեսրոպայ) մահուընէն ետև, իրենց գրուածոց մէջ բաւական յաճախութեամբ այնպիսի արմատական և ածանցեալ բառեր կը գործածեն, որ թէ և օտար բառեր չեն... և ոչ մերձաւոր ազգաց, Յունաց, Պարսից և Ասորւոց, այլ բուն հայկական են, սակայն երբեք ի կիր արկած չեն ոչ իրենց ուսուցիչքն և առաջնորդք, և ոչ երիցագոյն աշակերտակիցք, որ առ կենդանութեամբ վարդապետացն գրած են։ Այնու աւելի զարմանալի կ'երեւնայ և աչքի կը զարնէ այս զանազանութիւնն՝ որ նոյն բառերէն զէթ ոմանք շատ յաճախ կրնային գործածուիլ։ Օրինակ ըլլայ արմատական բառից՝ արփի, սաղարթ, փարթամ, ռոփանք, տրամել, ճրճռել... և ածանցեալ բառերու՝ առօրել, ողջունել, ուրախանալ, ուրախացուցանել, պատասխանել, գեղջուկ, վաղեմի...։

— «Նոյն կրտսերագոյն աշակերտաց դասէն ոմանք լեզուին մէջ չափազանց հելլենաբանութիւն մուծանելով, բաց յայլոց նորութեանց՝ շատ ածանցներ հնարած են ակըզբնական մասնիկներով։ Արդ այս մասնկանց ոմանք յայտնապէս առնուած են բուն հին հայերէն բառերէ. բայց կան նաև այնպիսի մասնիկք, որոց հետքն անգամ չի գտնուիր հնոց մէջ. կամ թէ կարելի չերևնար այս կամ այն հայերէն բառերէն հանել։ Այսպէս կը մակաբերենք՝ թէ արտաբերել, հակառութիւն, ներգործութիւն, պարբերութիւն, առաջադրել ածանցները ձևացընող մասնիկներն առնուած են արտաքոյ, հակառակ, ներքոյ,» պարեալ (շուրջ), առաջին... բառերէն։ Բայց ուստի

digitised by A.R.A.R.@

հնար է հանել բաղդատել, մակերեւոյթ, տրամաբան, փաղանուն և ածանցներուն սկիզբը կրցած[1] մասնիկներն, որոնց նման բառ չկայ հին լեզուին մէջ:

Կրտսերագոյն Թարգմանչաց գործած ու հիմա յիշուած երեք դասու հելլենաբանութեանց ալ օրինակներ մէջ բերենք:

« Եղեալ հարկաւոր, Քրիսաւորիէ, և յաղագս Արիստոտելի ստորոգութեանցն վարդապետութիւն, գիտել՝ զինչ սեռ և զինչ տարբերութիւն և զինչ տեսակ. զինչ յատուկ, և զինչ պատահումն 'ի սահմանացն բացատրութիւն, և բոլորովին՝ յաղագս բաժանման և ապացուցի պիտանացուի եղոյ սոցայցն տեսութիւն, համառօտ քեզ ընծայութիւն առնելով փորձեցայց 'ի ձեռն սակաւուց իբր ներածութեան յեղանակի զաւ ծերունեացն անցեալ բանիւ, 'ի խորագունիցն 'ի բաց կալ 'ի խնդրոց, և պարզագունիցն՝ չափաւորապէս հանդիպելով »:...

« Տեսակ ասի և 'ի վերայ իւրաքանչիւրոյ կերպի՝ ըստ որում ասի, նախ տեսակ արժանի թագաւորութեան: Եւ ասի տեսակ և այս՝ որ ընդ բացատրեալ սեռիւ է, ըստ որում սովորեցաք ասել զմարդ տեսակ կենդանւոյ՝ սեռոյ, եղոյ, կենդանւոյ. և սպիտակն գունոյ տեսակ, և եռանկիւնին ձեւոյ տեսակ: Եւ եթէ զսեռն բացատրելով զտեսակն յիշեցաք, ասելով զյոլովին և զտարբերեցելոց տեսակաւ 'ի ներում զինչէն ստորոգեալ, և զտեսակն ասեմք զայն որ ընդ բացատրեալ սեռիւն է: Գիտել պարտ է, վասն զի սեռն՝ որումն է սեռ տեսակն՝ որումն է տեսակ, երկաքանչիւր՝ երկաքանչիւրոյ, հարկ է և ներկոցունց՝ բանս վարել երկաքումբք[2] »:

Այսանկ անիմանալի հելլենաբանութիւն մը գործածող

1 ՅՈՎՀԱՆՆԵԱՆ (Հ. Գ. Վ.)· Հանդէս ամսօրեայ, Յունուար 1888:
2 Դաւիթ Անյաղթ իր Թարգմանութեանց մէջ:

Դաւիթ Անյաղթը՝ Սահմանաց գրքին մէջ շատ աւելի պարզ և իմանալի լեզու մը կը գործածէ, թէպէտ և ոչ անխառն 'ի հելլենաբանութենէ։

«Կատարեալն փիլիսոփայ՝ երեքումբք այսոքիւք կերպարանի. բարեաւն, ասեմ, և գիտնականաւն և կարելեաւն։ Եւ բարեաւն՝ թէ որպէս Աստուած խնամ տանի ամենեցունց, նոյնպէս և իմաստասէրն խնամ տանի անկատար ոգւոց 'ի կատարեալ գիտութիւն ածելով զնոսա։ Իսկ գիտնականաւն՝ թէ որպէս Աստուած զամենայն ինչ գիտէ, նոյն և կատարեալ իմաստասէրն զամենայն ինչ խոստանայ գիտել, և գիտէ զօգտակարն։ Իսկ կարելեաւն՝ թէ որպէս Աստուած զամենայն ինչ կարէ զպատշաճագոյնս և կամի, նոյնպէս և կատարեալ իմաստասէրն՝ որչափ ինչ կարող գոյ ըստ կարելայն և կամի, և ոչ երբեք կամի զոր ոչն կարէ»։

Նոյնպէս ալ Փիլոն.

«Սա (հանճար գիտութեան) է որ զթանձրահողն արգաւանդ և զառաքինի երկրի զլեառնային և զդաշտային սերմանեաց և տնկեաց, և զկենցաղոյս զօգտակարագոյն մշակութիւնն կարաց գտանել։ Սա է որ նաւ կազմեաց, և զցամաքին բնութիւնն ընդ մէտ ածելով, հնարս գըտեալ՝ որ քան զամենայն բան 'ի վեր է, զուղակ գործեաց զմարդ. և ճանապարհս 'ի ծովու բազմահերձս և բազմահետս մինչեւ 'ի նաւահանգիստն, որք ըստ քաղաքաց քաղաքաց, և ընթացից աշխարհապողոտայս եհատ ճանապարհ. և ծանոյց ցամաքայնոցս զկղզայինս (որք) ոչ երբեք 'ի մի վայր եկեալ լինէին, եթէ ոչ մակոյկ նաւակ առեալ էր։ Սա է որ ձեռագիտացն և պայծառագոյն արուեստիցն առաջելոց գտաւ։ Սա գիրս և երաժշտութիւն, և զներշնչականն ամենայն խրատ հանճարոյ հնարեալ իմացաւ, և աճեցոյց և էած 'ի կատա-

digitised by A.R.A.R.@

բած: Սա և զմեծ բարի՝ զիմաստասիրութիւնն ծնաւ, և 'ի ձեռն իւրաքանչիւրոցն մասանց՝ օգուտ արար մարդկային կենացս »:

Օրինակ մ'ալ Նոննոսի Առասպելաց մեկնութենէն մէջ բերենք:

« Անաքսարքոս իմաստասէր էր. սա ըմբռնեալ յԱրքեղայոս իմաստասիրէ, և արկեալ 'ի սանդ հարեալ լինէր նգով փայտեղինաւ, և 'ի սանդահարելն՝ մանրել և փոհակել 'ի նմանութիւն հնդոյ ինչ, այլ սանդահարելով սոբա աղաղակէր և ասէր. Սանդահարեա, սանդահարեա զպարկս Անաքսարքեայ. քանզի ոչ կարես զԱնաքսարքոս սանդահարել: Զայս ասէր, նշանակեալ թէ իմաստասէր գոլով, մարմնոյն և ոչ մի ինչ փոյթ առնէ »:

Երրորդ տեսակ հելլենաբանութեանն ալ օրինակ մը մէջ բերենք:

« Արդ զիս զեռ ևս տղայոցն (Բեթղեհեմի) հնչեցուցանէ զաչումն. և տեսեալ զնոսա՝ կարծեմ ածել անդուշակս զարհուրելով, և 'ի նշոյլս սրոյն կափուցեալս, և երկիւղիւ խոնարհեալք 'ի գիրկս մարց իւրեանց իբրեւ յապաւէնս, այլ և 'ի ծոցս խուսափեալս: Ապա և զմարմն կարծեմ տեսանել. այլ զոմն առ այլովս փախուցեալս 'ի քաղաքէն՝ այնու ողորմելի և քաղցր բեռամբք, և խընդրողս տեղի ապաստանի. և զոմն 'ի նոցանէ՝ ոչ ծածկոյթ բարեչուք զիւրեաւ առեալ 'ի զաւնութենէն. իսկ ոմն և զոր ունէր՝ 'ի բաց ընկեցեալ 'ի չփոթական փախըստենէն: Եւ զայլ ոմն զմանկամբն անկեալ՝ յայնզիսի ծածկութիւն զայլոյն վառնզէր, զօգանեալ յաւալով. և զմիւս ևս այլ՝ հասեալ 'ի հալածչացն ուժգնակի, և ապա պակասեալ 'ի զնացիցն, և պարուանդեալ յերկիւղէն, և արտասուալից աչօք ի փայլումն սրոյն և զհայեցուածն

digitised by A.R.A.R.@

յերկուս բաժանեալս, և զանձն առաջի եդեալ փութայէս իջմամբ սրոյն: Եւ դարձեալ միւս այլ ոմն ոչ կարացեալ շարժել ուրեք, կապեալ ոտիցն 'ի զարհուրմանցն՝ այլ յառաջ կորուսեալ 'ի սպանմանէ իւրոյ զաւակին, և սպանողին՝ սուղ ինչ անսացեալ հառաչմանն, և ուրեք ձեռօքն լուծեալք և յոյժ սաստկելովք անպիտացեալք, և զմանուկն 'ի գիրկսն առեալ. և կանխեալ զմահուանն զիակայս՝ նախ քան զսրոյն կորուստ: Ո՜վ Հերովդի մոլեգնութեանն: ԳՐԻԳ. ՆԻՒՍԱՑԻ:

Աս օրինակներուն մէջ կը տեսնուին յայտնապէս իրեք դաս յունաբանութեանց ոճը և յատկութիւնները, որ մեր մատենագրաց՝ կամ անոնց ձեռքով եղած թարգմանութեանց մէջ կ'երեւնան: Անոնցմէ՝ ոմանք այն ատենանի սիրող երեւցան այս տեսակ ոճոյն՝ որ ինչուան ուզեցին հայկական լեզուին կարգն ալ փոխել, և մեր լեզուին կանոն տալ Դիոնեսիոսի Թրակացւոյն քերականութիւնը: Անոր համար կը տեսնենք որ նոյն գրքին մէջ նոր ու այլակերպ բարդութիւնք կան՝ բոլորովին օտար ու հակառակ մեր լեզուին կանոններուն ու խոնարհմանցը, որուն օրինակ կրնայ ըլլալ կոփեմ բայը, զոր հետեւեալ կերպով կը լծորդէն երկրորդ թարգմանիչք: Կոփեմ, կոփես, կոփէ. կոփոյեմք, կոփոյէք, կոփոյեն. — էկոփոցիր, էկոփոցիս, էկոփոցեր. էկոփոցիւք, էկոփոցիւրք, էկոփոցիւն, և այլն: Բաց 'ի նորամուտ հոլովներէ և ժամանակներէ բայից, զոր շատ քերականք հաստատած են մեզի՝ ոմանք համառօտելով այլք ընդարձակելով, ուզած են նաեւ նիւթական կազմութեամբ ալ նմանցընել զ՚այերէնն յունարէնի. ինչպէս, է տառն աւելցընել բայերուն քանի մը ժամանակաց վրայ, որ արդէն կը տեսնուի նոյն կոփեմ բային մէջ: Օրինակ իմն, կը կարդանք Դաւթի գրոց մէջ. «Քանզի կենդանաչն տարբերութիւն առաւելեալ բանականին՝ ոչ էարար. տեսակ մարդոյ կենդանեայ էարար... իսկ ապա մին՝ ոչ, իսկ

digitised by A.R.A.R.@

միւսն՝ այլայլակ միայն եարար»․ ուր եարարն մէկտեղ գրուելով պիտի կարդացուի, և ըսել է՝ արար։ Այսպէս նաեւ իրենց գիւտն եղաւ նորօրինակ սեռական հոլով մ՚ալ լեզուին մէջ մտցնել, որ չէր յունական․ այլ թերեւս հին հայկական տառ մը ըլլար, ւ գիրն․ որ ցարդ կը տեսնուի գերմանուանց մէջ, և զայն ւ տառն անցունել ուզեցին նաեւ ուրիշ բառերու վրայ ալ․ ինչպէս կ՚ըսէր նոյն Դաւիթն Անյաղթ «Բացատրեցելոյ սեռոյն և տեսակոյն՝ զինչ երկաքանչիւրն, սեռոյ եղոյ ելոյ, և տեսակացն յոլովից»․ որուն իմաստն է՝ բացատրելով սեռ և տեսակ, թէ զինչ է երկաքանչիւրն․ և սեռն եղ (այսինքն մի) գոլով և տեսակք յոլովք։ Այսպէս կը հոլովէր զսեռականն ձիոյր (ձիոյ), իւրաքանչիւրոյր (երկաքանչիւրոյ), «Մանկան ելոյր և այրացելոյր և ներգործելոյր ինչ կամ զագարելոյր»․ այսինքն մանուկ գոլով և յարբունս հասեալ և գործելով ինչ կամ զագարելով․ — այլոյր (այլոյ), մարդոյր (մարդոյ), միոյ միոյնոյր (միոյ միայնոյ)»[1], և այլն։ Ասանկ ալ գերմանուանց իգական սեռը զատեցին ու ըսին․ Նա, նորա արական․ Նէ, նէրա իգական։

Թարգմանչաց այս նորաձեւութիւնը հաճոյ անցան ժամանակակցաց աչքին։ — Խնդիր մըն է՝ որուն վրայ քանի մը անդրադարձութիւն պիտի ընենք՝ Թարգմանչաց դարուն վրայ խօսած ատեննիս, ազգային գրականութեան պատմութեան քանի մը խօսքերէն գուշակելով։ Սակայն ազգին մէջ ընդհանուր չըլլալէն՝ հաւանական կ՚երեւնայ զրուցելը թէ իբրեւ անտարբեր բան մը մերժուեցաւ․ ուստի և կերպով մը Խորենացին կը գանգատի թէ մեր արուեստին վրայ կը ծիծաղին՝ ու անօգուտ և անպիտան կը սեպեն մեր գիտութիւնը․ Խորենացւոյն և ընկերացն կրած հալածանքն մեր այս խօսքին երաշխա-

1 Բազմավէպ, 1873․ Հեղինակութիւն և հեղինակն Թարգմանիչք հայկական լեզուի, 118, և 1877, յէջ 108։

digitised by A.R.A.R.@

ւորութիւն կրնան սեպուիլ։ Իրենցմէ ետքը եկող մատենագիրք ալ ընդհանրապէս չհետեւեցան նոյն ոճոյն. և սակայն ալ հաւաստիք մ'է՝ թէ ընդունելի չեղաւ այն գրութեան կերպը՝ որուն յառաջադիմութեանը համար այսչափ աշխատեցան։

Այս ժամանակ մնած են մեր ազգին մէջ շատ յունական բառեր, կամ յունարէն բառերու հայկական թարգմանութիւնք՝ որոնցմէ ոմանք մեր լեզուին պարզութեանը վնասակար եղած են, և ոմանք ալ իբրեւ ընտիր զարդեր արժանապէս գործածուած։

Թարգմանչաց դարէն ետքը՝ անակնկալ կերպով մը կ'իյնայ ազգային գրութեան հետ նաեւ լեզուն։ Հարիւր տարուան երկայն շրջան մը՝ քանի մը աննշան մատենագիրներ կ'ընծայէ մեզի, որոնք իրենց գրուածոցը վրայ ժամանակին խմաստից և լեզուի աղքատութեան նշանագրոշմը կը կրեն։

Ասոր նման՝ կամ քիչ տարբերութեամբ է եօթներորդ դարը։ Միայն Շիրակացւոյն ջանքով՝ հայկական բարբառը ուսումնական բառերով և բացատրութեամբք կը ճոխանայ։

Ութերորդ դարուն մէջ Հայաստանի քաղաքական գիրքը նոր կերպարանք մը կ'առնու։ Նոր տիրապետութիւն մը՝ իր իշխող և զօրաւոր ձեռուըները կը տարածէ մեր հայրենեացը վրայ. զէնքերուն հետ՝ լեզուին կնիքը ու բացատրութեան կերպերը կը մտնեն մեր բարբառոյն մէջ։ Արաբացին կը սկսի մերթ յաղթական անգութ զօրաց բանակներ, ու մերթ ալ իր ոստիկանները ղրկել Հայաստանի վրայ, երբեմն զարնելու և աւարելու, երբեմն ալ նոյն աւերակաց վրայ իր իշխանութեան աթոռը դնելու։ Ասիական մատենագրութեանց մէջ նոր՝ ու գրեթէ իրեն յատուկ ոճ մը ունի արաբականը։ Զրուցուածքի մէջ այլաբանական ու նկարագրական լեզու, բացատրութեանց մէջ երկայնաբանութիւն։ Այս ոճը յայտնապէս կը սկսի երեւնալ մեր նոյն ժամանակի մատենա-

digitised by A.R.A.R.@

գրաց մէջ. Յովհաննու Օձնեցւոյն կամ Իմաստասիրին գրուածոցը մէջ աւելի ընտիր կերպով, իսկ Յովհաննու Պատմաբանի ու Թովմայ Արծրունւոյ երկասիրութեանց մէջ՝ աւելի ստորին ոճով: Այն ազդեցութեամբն է որ ժամանակին մատենագիրքը կը սկսին իմաստից յորդութեան կամ սաստութեան հետ՝ նաեւ բառից յորդութիւնք եւ սաստութիւնք գործածել իրենց գրուածոց մէջ. եւ անով կը սկսի լեզուն աղաւաղիլ: Այս աղաւաղութիւնը աւելի կերպով մը զգալի կ'ըլլայ Գրիգորի Մագիստրոսի երկասիրութեանց եւ դարուն մէջ:

Սակայն այս ազդը՝ որչափ ալ լեզուներնուս վրայ ունեցաւ իր ոչ այնչափ օգտակար ազդեցութիւնը, բայց ոչ նոյնպէս եւ ի գիտութեան՝ որ աւելի փափաքելի էր: Պատճառն ալ պարզ է: Հայ կրթութիւնն ու մատենագրութիւնը եկեղեցականաց ձեռքն ըլլալով, բնական էր որ իրենց բոլոր ճիգը թափէին ժողովուրդը հեռու պահելու արտաքին գրքերէն. իրենք ալ պիտի զգուշանային բան մը սեպհականելու այն գրականութենէն, որ տարբեր կրօնական գաղափարներ կը քարոզէր, վախնալով որ չըլլայ թէ Հայաստանի քրիստոնէութիւնը վտանգի. մանաւանդ որ հրապոյրք պակաս չէին արտաքոյ իշխանաւորաց կողմէն Հայոց մեծամեծներու՝ իրենց կրօնական հաւատալեաց կողմը հակելու: Այս երկիւղն անշուշտ չէր կարող ազդել արտաքին գեղարուեստ. ուստի եւ կը տեսնենք որ Հայք չեն դանդաղիր սեփհականել Արաբացւոց ճարտարապետական ճաշակը, նոյն միւսիններն (mosaïque) եւ նուրբ քանդակները, եւ բիւզանդական ճարտարապետութեան հետ խառնելով իրենց առանձին ոճ մը ստեղծեր են. որուն այսօր Հայկական ոճ անունը կը տրուի, եւ որ դեռ եւս կ'երեւնայ Անւոյ աւերակաց վրայ: Իսկ գրականութեան եւ գիտութեան ազդեցութիւնը, — թէպէտ եւ թոյլ կերպով, — կը նշմարուի միայն այն ժամանակ՝ երբ Հայք կ'ազատին Արաբացւոց ազդեցութենէ. երբ քրիստոնէութեան ալ եւս չէր կարող վտանգ մը լը-

digitised by A.R.A.R.@

պատնալ: Այսպէս Գրիգոր Մագիստրոս ԺԱ. դարու երկրորդ կիսուն, սեպհականեց Արաբացւոց վանկական և յանգաւոր տաղաչափութիւնը. որ ի յաջորդ դարուն՝ Ն. Շնորհալւոյ գրչին տակ կատարելագործուելով՝ հին հայկական տաղաչափութեան տեղ բռնեց: Իրեն ժամանակակից Մխ. Հերացի մեծ մասամբ արաբական բժշկարաններէ քաղեց իւր Ջերմանց գիրքը, և բժշկականութեան հիմը դրաւ Հայոց մէջ: Եթէ հայ մատենագիրք աւելի առատութեամբ քաղած ըլլային այս հարուստ աղբիւրէ, անշուշտ թէ մեր մատենագրութիւնը կը ճոխացնէին, և թէ մանաւանդ գիտութեան զարգացման կը նպաստէին մեր մէջ:

*
* *

Իսկ երկոտասաներորդ դարը՝ Ներսէսի Կլայեցւոյ, Սարգսի և Իգնատիոսի ու իրենց ոճոյն հետեւող ընտիր մատենագրաց ձեռքովը՝ արծաթի դար մըն է մեր մատենագրութեանը: Անոնց գործածած փայլուն լեզուն չկրցաւ երկար ատեն դիմանալ, ու կամաց կամաց անշքանալով՝ բոլորովին նոր կերպարանք մը սկսաւ առնել: Այնպիսի կերպարանք մը՝ որ հայերէն գրականութիւնն ու լեզուն երկուքի բաժնեց. խտրոց մը դրաւ ընդ հին և ընդ նոր մատենագրութիւն:

Այս նորութեանը և իր ոճոյն վրայ՝ մենք ալ ազգային նոր Մատենագրութեան պատմութեանը մէջ ընթերցողաց մտադրութիւնը պիտի դարձնենք:

Բայց նախ մէջ բերենք Նորայրն համարուած կարծիքը՝ լեզուաց նկատմամբ:

« Լեզուներն իրենց ծագման կամ ազգականութեան կողմանէ կրնան բաժնուիլ այլ և այլ խումբեր որոց գլխաւորներն ու ծանօթներն են Հնդեւրոպական, Սեմական և Թուրանական:

digitised by A.R.A.R.@

1. Հնդեւրոպական կամ Հնդիկ – եւրոպական կը կոչուին լեզուք այն ազգաց որ Հնդկաստանէ, ընդ մէջ Կովկասու եւ Կորդուաց, արեւմտեան ուղղութեամբ կը տարածուէին ի հիւսիսոյ փոքուն Ասիոյ մինչեւ Եւրոպայի ծայրը:

Ծանօթ լեզուք որ ընդհանրապէս այս խմբէն են՝ են. 1. Հնդկաց հին լեզուն որ կը կոչուի Սանսքրիթ, եւ որով գրուած են Հնդկաց կրօնական գրեանք որ կը կոչուին Վէտա: 2. Զենտ կամ Զանդիկ լեզուն, այս ինքն այն լեզուն զոր կը խօսէին հին Մարք եւ Պարսք եւ ուրիշ արիական ազգեր, եւ որով գրուած են զրադաշտական կրօնից մատեանք որ կը կոչուին Զենդ – աւեստա, այսինքն՝ կենդանի բան: Զենտի բարբառներէն մին է Պահլաւերէնն, նոյնպէս նաւիրական լեզու Պարսից զկնի Զենտին: 3. Հելլենարէնն կամ Յունարէն եւ Լատին լեզուն: Գերմանական եւ Սլաւական լեզուք եւս, որ շատ ճիւղեր ունին՝ կը համարուին ի բնէ Հնդիկ – եւրոպական:

Հնդեւրոպական լեզուաց կը տրուի եւս Արիական անունն յանուանէ Արեաց որ էր ազգային անուն Զանդիկ ցեղերուն, գլխաւորապէս Մարաց եւ Պարսից որ այս լեզուն ունէին: Բայց արիական կամ իրանական անունք կը պատշաճի մանաւանդ զանդիկ ճիւղին:

2. Սեմական կը կոչուին լեզուք այն ազգաց որ կը տարածուէին Տիգրիսէ մինչեւ Միջերկրականն, հանդերձ Արաբիաւ:

Ծանօթ լեզուներ որ կը վերաբերին այս խմբին՝ են. Եբրայեցերէն, այն է հին Հնդիկ լեզուն որ կը համարի նոյն ընդ լեզուին փիւնիկեցւոց: — Հին Քաղդէարէնն, հին Ասորերէնն կամ Արամերէն լեզուն: — Մեզ ծանօթ Արաբերէնն: Հին Քաղդէարէնէ եւ հին Ասորերէնէ մնացորդ չունինք, հին Արամերէնէ շինուած լեզու է Սիրիաք կոչուած ասորերէնն, յոր թարգմանուած են Հին եւ Նոր կտակարանք իբր երեք դար յառաջ քան զհայերէն թարգմանութիւն: Սիրիաք լեզուն կ'ուսանէին ժամանակաւ մեր նախնիք, իբր

digitised by A.R.A.R.@

եկեղեցական լեզու յառաջ քան զգիւտ Մեսրոպեան նշանագրոց, երբ Սասանեանք արգիլեցին յունարէնի ուսումն քաղաքական պատճառաւ իրենց մէջ:

Արդի գիտունք տուած են լեզուաց այս խմբին, Դուրան անունն, ըստ Հայ մատենագրաց Տաներան, ուրիշ բառով Անարի, և կը տրուէր ի Պարսից այն ազգերուն որ չէին արիական ցեղէն... Դուրանեան ազգերուն բնակութիւնն էր գլխաւորապէս ի Հիւսիսոյ Կովկասու դէպ յարեւելս մինչեւ Թուրքաստանի և Սիպերիոյ անապատներն, նաև ի Հիւսիսոյ Հայոց առ Կուր գետով յայնկոյս Կովկասու:

Դուրանեան էին, այսինքն ունէին Հնդիկ-եւրոպական, և սեմական լեզուներէն տարբեր ցեղ լեզու, Գուգարք կամ Վիրք, և Գարգարացիք, այս ինքն Աղուանք առ Կուր գետով որ առ Արշակունեօք սահմանէր ի մէջ Հայոց և նոցա: Դուրանեան էին հաւանականապէս նաև Մազքութ և Հոնք կամ Բուշանք, որ և Հեփթաղ կը կոչուին մեր պատմութեան մէջ, և որոց դէմ ստէպ պատերազմներ ունեցան Սասանեանք: Բուզանդ՝ Մազքթաց Թագաւորին զօրաց մէջ կը յիշէ Ալանաց, Հոնաց, Փոխաց, Թաւասպարաց, Հեճմատակաց, Իժմախաց, Գաթայ, Գղուարաց, Շղբաց, Ճղբաց, Բաղասճաց, Եգերսուանաց և այլ «խառնաղանճ» ցեղերու գունդեր: Եղիշէ Ճղբաց, Գղուարաց, Հեճմատակաց, Փոխաց, Թաւասպարաց հետ կը յիշէ նաև ուրիշ Հիւսիսային ցեղեր, ինչպէս Լփնիս, Խալլանդուրս, և այլն. զԼփնիս կը յիշէ նաև Խորենացի:

Դուրանեան խմբէն մեզ ծանօթ լեզու է Թուրքերէնն, որ բաւական նպաստ կը մատուցանէ Հայերէնի լեզուաբանական քննութեան, ինչպէս կը մատուցանէ նաև վրացերէնի գիտութիւնը...

Գիտենք որ բոլորովին հակառակ է ոմանց ախորժակին՝ նշմարս անգամ տեսանել դուրանականութեան ի ծագման արարատեան ոչ լեզուին միայն, այլ և ցեղին: Ըստ սոցա՝ Հայն է և պարտի լինել, և ցեղիւ և լեզուաւ, մին ի դըր-

digitised by A.R.A.R.@

տեղաց այն երջանիկ մօր որմէ ծնած են Հնդիկ եւրոպական համարուած ազգք և լեզուք համօրէն։ Սակայն ներելի է կարծենք գիտութեան բերել ի լոյս որ և իցէ խնդրոյ ընդդիմակաց երեան եւս։ Ո՛ր յիշատակարան, ո՛ր պատմութիւն կամ աւանդութիւն կը ստուգէ մեզ թէ արարատեան ցեղն, ըստ սկզբանն թաղուած հնութեան աշխարհագրին մէջ, չէր ի բնէ իւր հիւսիսային դրացիներուն, Վրաց, Աղուանից ազգակից. և ապա յընթացս իւր գրագիտական կենաց՝ իւր արեւելեան և արեւմտեան աղնուաբարոյ և կրթադոյն դրացիներէն, ի Պարսից և ի Յունաց, առաւ իւր լեզուին նախնի կմախքին վրայ հնդեւրոպական միս և մորթ, ինչպէս բրած է Թուրքերէնն առ ուրեմն յԱրարացւոյն և ի Պարսկէն միթէ այս լեզուն ի ծնէ սեմական կամ արիական էր. վասն զի ունի այնչափ խառնուրդ այս վերջիններէն։ Ուստի չէ ամենեւին անտեղի ըստ մեզ գէթ հաւանական ինչ նմանութիւն նկատել Հայերէնի՝ դուրանական լեզուաց խմբին հետ որոյ ծանօթ ճիւղն է մեզ Թուրքերէնն, մանաւանդ բայերու կազմութեան կողմանէ որ լեզուի էական և հիմնական տարրն է։...

Լեզուաց այլ և այլ խումբերու բաժանման, և այն լեզուները խօսող ազգաց բնակութեան վրայ պատմական տեղեկութիւններէ Հայերենի համար կը հետեւի թէ, Հայ ցեղն, հին անուամբ Արարատեան, ապա Արմենի կամ Արմէն, անյիշատակ ժամանակներէ բնակող Երասխայ հովիտը, ունէր իւրեան դրացի երեք գլխաւոր լեզուները խօսող ազգեր. յարեւելից և յարեւմտից Հնդիկ եւրոպականներ (Պարսք և Յոյնք). ի հարաւոյ Սեմականներ (Ասորիք), ի հիւսիսոյ Դուրանեան ցեղեր։ Այսպէս լեզուաբանական տարբեր տարբեր տարրներ ունենալով իւրեանց դրացի, Հայք հարկաւ մեծ ազդեցութիւն կրած են ի նոցանէ քաղաքակրթութեան ինչպէս ուրիշ մասերուն, նոյնպէս մանաւանդ լեզուի կողմանէ, ըստ աւելի կամ նուազ յառաջադիմութեան այն ազգաց. և որովհետեւ աւելի յա-

digitised by A.R.A.R.@

առաջադէմներն էին Ասորիք և Յոյնք, հարկաւ այս երկու ազգաց լեզուներն մանաւանդ կրնային գործել մեծ ազդեցութիւն Հայերենի վրայ. և է իսկ այնպէս, որպէս ցուցանէ մտադիր քննութիւնն:

Եւրոպացի լեզուագէտք քննելով մեր հին լեզուն կամ գրաբարը, և գտնելով ի նմա մեծ նմանութիւն Հնդկեւրոպական լեզուաց հետ, վճռեցին թէ Հայերէնն ևս է արիական լեզուաց գաւէն, այսինքն ի բնէ դուստր այն մայր լեզուին որոյ ծնունդ են Զանդիկն Յոյնն և Լատին:

Հայերէնն ունի այնչափ նմանութիւն, առաւելապէս ձայնի կամ բառերու կողմանէ Հնդկեւրոպական լեզուաց, մանաւանդ գլխաւորներուն, Զենդի կամ հին պարսկերէնի, յունարէնի և լատիներէնի, որ եթէ չէր ևս ի բնէ Հնդիկ եւրոպական, ըստ վերջին ձեւոյն իւրոյ կ'երեւէր Հնդեւրոպական, և առաւել քան որչափ կարծած են այս լեզուն՝ լեզուաբաններն օրինօք քննող համազգի և օտար գիտունք: Սակայն լեզուի նմանութենէն չհետեւիր ծագման կամ ցեղական միութիւնն, ուստի նայելով Հայերէնի նըմանութեան Հնդեւրոպական լեզուաց հետ, չենք կրնար համաձայնիլ ըսել թէ այս լեզուն էր ի բնէ Հնդիկ եւրոպական կամ Արիական: Եթէ, ինչպէս արդի հնագէտներէն ոմանք կը կարծեն, Հայ ազգին ծագումն է տուրանական, կամ ուրիշ բառերով ըսենք, եթէ Հայ, կամ հին անուամբ Արարատեան ցեղն էր ի բնէ հիւսիսային ժողովուրդ. չէ անհաւանական թէ լեզուն ևս էր նախապէս հիւսիսային տուրանական անհարթ բարբառ, որ յետ ժամանակաց՝ ազդեցութեամբ լեզուաց դրացի Հընդեւրոպական աւելի քաղաքակիրթ ազգին առաւ տակաւ Հնդեւրոպական ձեւ:

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Մեր հայերէնն ևս հնդեւրոպական լեզուաց դասուն պատկանելով լեզուագիտաց առանձին քննութեան նիւթ եղաւ: Գերմանացիք ինչպէս որ համեմատական լեզուագիտութեան սկզբնաւորութիւնն ըրին ու հիմը դրին, այսպէս ալ հայերէնի համեմատական լեզուագիտութեան սկզբնաւորութիւնը պարտական ենք գերմանական ազգին: Թէ Գերմանացւոց և թէ ուրիշ ազգաց մէջ գտնուեցան շատ գիտնականք, որոնք հայերէն լեզուի ուսման պարապեցան և մեր մատենագրութեան միջէն մէկ քանին թարգմանեցին. բայց ի մասնաւորի հայերէնի լեզուագիտութեան պարագլուխներն են Շրէօտէր, Բետերման, փրեդերիկոս Միւլլեր, Փօլ տը Լակարդ, Լաուէր, Հ. Հիւպշման, Պրուկման, Տիւլորիէ, Գարիէր, մեր ազգայնոց մէջ ալ Մ. Էմին, Ք. Պատկանեան և Հ. Ս. Տէրվիշեան, և այլք:

Արդի Գերմանացի լեզուագէտք երկու դասի բաժնուած են. ոմանք՝ Հին-քերականագէտք (Alt-Grammatiker) ոմանք Նոր-քերականագէտք (Iun-Grammatiker) կը կոչուին: Հին-քերականագէտք՝ Լակարտ և Փ. Միւլլեր կը հաստատեն թէ հայերէն լեզուն հնդեւրոպական իրանեան լեզուին մէկ գաւառականն է. իսկ Նոր-քերականագէտք՝ Հիւպշման և Պրուկման անոնց կարծեաց հակառակը կը հաստատեն թէ հայերէն լեզուն հնդեւրոպական լեզուաց դասուն առանձին մէկ ճիւղն է: Առաջնոց կարծեաց գլխաւոր շարժառիթն ու հիմն այն է՝ որ մեր լեզուին մէջ շատ բազմաթիւ պարսկական եկամուտ բառեր կան, որոնց լեզուագիտական փոփոխումներն իրանեան լեզուի կանոնաց յար և նման են: Իսկ յետնոց ապացուցեալ կարծիքն է, որ մեր լեզուին իրանեան եկամուտ բառերն բնիկ հայկական բառերէն զատելով՝ կը գտնեն այս բնիկ հայկական բառից, անոնց փոփոխմանց, հոլովմանց, խոնարհմանց ու տառադարձութեան մէջ՝ այն

digitised by A.R.A.R.@

ամէն յատուկ նշաններն, որոնք կ՚ապացուցանեն թէ հայկական լեզուն է հնդեւրոպական լեզու. և դարձեալ՝ հընդեւրոպական լեզուաց դասուն մէջ առանձին անկախ ճիւղ մը։

«Ժամանակ մը այն կարծիքն, թէ հնդկերէնն կամ սանսքրիտ լեզուն ամենահին հնդեւրոպական լեզուն ըլլալով՝ է նաեւ մայր ամէն հնդեւրոպական լեզուաց, կամ գոնէ նախադաս ամէն հնդեւրոպական լեզուներէն, ըստ բաւականի մուտք գտած էր, և դեռ ոմանց մտաց մէջ ցայսօր կը գտնուի. բայց արդի լեզուագիտութեան ըմբռնումը բոլորովին տարբեր է։ Այո՛, հնդկերէն լեզուն մեզի ամենահին ժամանակներէ ծանօթացած ըլլալուն ունի շատ հին և ամենահին ձեւեր, հանդերձ այսու՝ միւս հնդեւրոպական լեզուաց մէջ ալ երեւան կու գան շատ անգամ այնպիսի հին ձեւեր և փոփոխմանց օրէնքներ, որոնք ոչ նուազ յարգելի են իրենց հնութեամբն։

«Արդի լեզուագէտք հնդեւրոպական լեզուաց դասը՝ հետեւեալ իրարմէ անկախ ճիւղերու կը բաժնեն.

Ա. Արիական ճիւղ, որ կը բովանդակէ հնդկերէնն և իրանեան լեզուները։

Բ. Հայկական ճիւղ, որուն պատկանող լեզուն մի միայն մեր հայերէնն է, որ ծանօթ է մեզի հինգերորդ դարէն սկսեալ։ Այս մեզի ծանօթ հայերէնը՝ գրաւոր կամ մատենագրական լեզուն է։ Բնականաբար՝ ինչպէս ուրիշ հնդեւրոպական լեզուք, այնպէս մեր գրաւոր հին հայերէնն իր գաւառաբարբառներն ունէր, սակայն գաւառաբարբառներով շարադրած մատենագրութիւն մը մեզի չէ հասած. միայն թէ ինչ ինչ հեղինակաց գրութեանց մէջ բառեր, ձեւեր ու ասութիւններ կը նշմարուին։ Իսկ արդի գաւառաբարբառներն դասական՝ հին հայերէնէն լայնատարած անջրպետով մը անջատած են։

Գ. Յունական ճիւղ։

Դ. Ալբանական ճիւղ։

Ե. Իտալական ճիւղ։

digitised by A.R.A.R.@

Զ. Կելտական ճիւղ։

Է. Գերմանական ճիւղ։

Ը. Բալտիկ–Սլաւական ճիւղ։

« Այո՛, մեր հայերէնն է համազգա լեզու մը միւս հնդեւրոպական լեզուաց ճիւղերուն, և եթէ համեմատական մանրամասնութեանց իջնենք, կը գտնենք նաեւ այնպիսի հետաքննական օրէնքներ համեմատական լեզուագիտութեան համար, որոնք միւս ճիւղերուն մէջ չեն նշմարուիր։ Ըստ այսմ մեծաւ խրատուք կրցան հաստատել նոր-քերականագէտք, թէ հայերէնն՝ իրանեան լեզուներէ անկախ ճիւղ մըն է։ Օրինակի աղագաւ, քննենք Հայր արմ. սեռ. հաւր բառին համեմատութիւնը միւս հնդեւրոպական լեզուաց հետ. հին հնդկ. pitár. յուն. πατήρ. լտ. pater. հին իռլատ. ather. գոթ. fadar, Գերմ. vater։ Ընդհանուր կանոն է հայերէնի համար, որ հնդեւրոպականական թ գիրը բառին սկիզբը ձայնաւորէ յառաջ սովորաբար հ. է. այսպէս նաեւ հին բառին մէջ... իսկ հնդեւրոպական... գիրը հայերէնի մէջ երկու ձայնաւորաց մէջտեղը կ'իյնայ։...

« Այսպէս գրեթէ ամէն գրի համար հայերէնն իւր ուրիշ օրէնքներն ունի։ Բայց կան նաեւ այնպիսի դէպքեր և փոփոխութիւններ, որոնց լուծումն արդի լեզուագիտութիւնը դեռ գտած չէ. սակայն նորանոր հետազօտութիւնք և քննութիւնք զանոնք ալ հետզհետէ լուծելու կը ջանան։ Համբաւաւոր Հիւպշման ուսուցչին խօսքն է, թէ հայերէնը պարսկերէնի համար ալ մեծ կարեւորութիւն ունի »[1]։

1 (Պատկեր, 1892 փետր)։

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐ

Բանաստեղծութիւն՝ առաջին լեզու մարդկային ազգի։ — Անոր հետքն 'ի հինն Հայաստան։ — Գողթան երգիչք։ — Վէպք, վիպասանութիւն։ — Թուելեաց երգք։ — Ինչուան առ մեզ հասած Գողթան երգոց հատուածք։ — Անոնց արուեստը։

Մարդկային ամենայն գիտութիւնք, ըսած է մատենագիր մը, մթերեալք են 'ի գանձարանս Մուսայից, յորոց ազգ իւրաքանչիւր հանած առած է իր նախնական գրական կրթութիւնն, և անով իրեն համար սկզբնաւորած նորածին քաղաքակրթութեան դարագլուխ մը։ Ազգաց մատենագրութեան մէջ՝ քան զարձակ բան՝ բանաստեղծութեան նախընթաց ըլլալուն պատճառը այս է։ Որփէոսէ ութ հարիւր տարի ետքը, և չորս դար յետ Հոմերի՝ առաջին անգամ արձակ գրութիւն կ'երեւնայ 'ի Յունաստան՝ փռիւգացի գերւոյ մը՝ Եզովպոսի ընծայուած առակներով։ Նոյն ազգին հանճարեղ առասպելք՝ յորս անկենդան և անբան արարածք՝ հեշտալուր և գիտնանոց կը հաչակուին՝ իրենց նախնի քերթողաց քնարի ձայնին, ժողովրդոց 'ի բարբարոսութենէ 'ի կրթութիւն անցքը կ'ակնարկեն։ Այս պատճառաւ բանաստեղծութիւն՝ բնութեան ձայնն ու խօսք, մարդկային ազգի առաջին լեզուն, անոր սրտին և մտաց բացատրութիւնն սեպուած է։ Այդ սրտի լեզուով, բնութեան ազդեցութեամբք խօսելու համար՝ ամէն անգամ մտաց կրթութիւն և ուսումն հարկաւոր կամ անհրաժեշտ չենթադրուիր, որ բնութիւնն

digitised by A.R.A.R.@

և իր զարմանալիքն են գաստիարակ, չնչող և ուսուցիչ։ Զեփիւռն ունի իրեն համար ձայն մը. գարնան բազմագունեան ու բուրազուարթ ծաղկըներուն վրայէն անցնելով, անոնց 'ի հրապուրիչ գեղոյն և 'ի բուրմանց փոխ առնուած խօսք մը. — երկնից կապոյտը՝ ու անկէ անդին, հեռաւորն ու անծանօթ, բայց իրենց սրտին ու մտաց սիրելի ու հաճոյական գաւառ մըն է, ուր կ'ախորժին թափառիլ. զբօսավայր և սփոփարան՝ իրենց հակառակամարտ կրից, յուսոյ՝ ուրախութեան և ցաւոց։ Այդ սարփելի և ակնապարար պարզութեան վրայ՝ յանակնկալս իրարու վրայ խիտ առ խիտ դիզուած ամպեր, անանցմէ ձայթող ու որոտացող գոռմունք, անոնց վրայէն արագաթռիչ սահող անցնող փայլատակունք, սեւ ու մըթին գաւառներու մէջ տարածուած ձգուած լուսոյ ճամբաներ, երկնակամարին վրայ վառ 'ի վառ փայլող աստեղք, իբրև դշխոյ մը՝ մէջերնին երևցող լուսնի խաղաղասփիւռ և հանդարտասիւք պայծառութիւն, զանոնք ամէնքը՝ խաւարին հետ յերկրէ հալածող վանող ու ափեզերաց վրայ միակ իշխող արեգակն՝ նախընթաց կարապետ զրկելով զվարդամատն արշալոյս, բնութեան այս ամէն երևոյթներ՝ ունեցեր են իրենց ազդեցութիւնը՝ քերթողի սիրտ ու հոգի կրող հանճարներու վրայ, և որ բարեբաղդաբար՝ ամէն դարուց, ազգաց և ժամանակաց կը վերաբերին, և անսպառելի բովք են երևակայութեան և զգացմանց։

Յերկնաւոր յանծայր սահմանաց՝ յերկիր որ դառնան աչք, հո՛ն ալ ամենագեղ բնութեան զարմանազուարթ ու հրաշապատում գիրքը բացուած կը գտնեն. անոր ամէն արարչագործ ու արարչապատում առատ ձեռքով ցանած ցրուած գեղեցկութենէն ձայն մը կը լսեն, խօսք մը ազդեցութիւն մը կ'ընդունին սիրտք և զմայլմամբ կը յափշտակին։ Ծով իր անպարագիծ ընդարձակութեամբն ու հանդարտութեամբ կը գրաւէ զմիտս. փոթորկալից յուզմամբն և լեռնակուտակ ու փրփրադէզ կոհակօք կը

digitised by A.R.A.R.@

զարմացընէ ու կը սասանեցընէ. վտակք՝ գարնան հեշտալիր համբուրիւ արթնցած ու զուարթացած ու բազմազուարճ բազմաբոյր և բազմատեսակ ծաղկանց ու խոտաց մէջէն բացուած ճամբաներէն խոխոջելով կ'անցնին՝ անոյշ յիշատակներ արթնցընելով, յաղթ և առատաջուր գետք՝ զիրար բռնաբար մղելով կը հոսին կը թափին զիրենք կլլող ծովուց ընդարձակութեան մէջ. ծաղկունք իրենց գեղովն ու բուրմամբ, ծառք երկնաբերձ ու սաղարթախիտ ոստերով. թռչունք զմայլական ու հեշտալուր գեղգեղանօք և ճռուողելով, գազանք վայրենի և աշխանասաստ մռնչմամբ, և այլն. և ասոնց ամենուն վրայ իշխող մարդս՝ իր բազմարկածեան կենօք, մխիթարութիւն և յոյս սփռող որրանովը, տաղոյգ ու գեղապատշաճ հասակաւն, յափշտակող ու յափշտակիչ սիրով, մեծութեան՝ փառաց ու զինուց տենչանօքն, իր շուրջը պատած՝ մաշուան ու մոռացութեան աշխարհի մը մէջ՝ անմահանուն յիշատակաց փափաքանօք, ու բովանդակ տիեզերօք գոհ չեղող սրտին՝ անպատուհան ու անդուան վերջին ու մախտալապատ բնակութեամբ, ուր վերջապէս կը լռեն ու դադրին ամէն խղձք և կիրք։

*
* *

Ունէին մերքն՝ ինչպէս ունինք և մեք՝ անկապուտ և ամենանորոգ ժառանգութիւն մը, բնութեան ամենագեղ տեսարաններով զարդարուած հայրենիք. երկնաշերձ և ձիւնազագաթն լերինք, զուարթագեղ բլրակք, հովիտք և ծմակք. բուրեան և գունագոյն ծաղկունք, առատաջուր գետք ծիծաղախիտ և հանդարտաքայլ վտակք, ամենազգի բոյսք և սոյլք թռչնոց. և բնութեան տիրոջ այդպիսի առատ ձրիւք զարդարուած հողոյն վրայ՝ դիւցազանց դարերուն արժանաւոր պատմութեան մը գրուածք։ Անկարելի է ենթադրել՝ թէ այդ բնութիւն և պատմութիւն՝ անզգայ ու ցուրտ անտարբերութեան մը մէջ ձգած ըլլան զմերսն։

digitised by A.R.A.R.@

Կրնային հայք, խիզախք 'ի զէն և 'ի զարդ, քաջայանդուգն և արի 'ի պատերազմունս, որսասէրք և զբօսասէրք, մոռնալ վայրիկ մի զքնար, կամ անոր թելիցը հոգեչարժ ձայնին՝ չտալ զայն կարեւորութիւն և յարգ՝ ինչ որ ուրիշ հին կամ նոր ազգաց քով կը գտնենք, անսիրողք երեւնալով, ինչպէս տեղ մը կ'ակնարկէ Խորենացին «երգարանաց բանաւորաց». բայց անկարելի կ'երեւնայ կարծել՝ նկատելով իրենց քաղաքական ու բարգաւաճ դիրքը, որ ընդհանուր սովորութենէ դուրս և հակառակ՝ երբեմն հանդիսա, զբօսանք և սփոփանք չփընտռէին. կամ երկար արութեամբք խոնջք և պարտասեալ՝ թշնամեաց բազմախուռն բանակաց մէջ փախուստ, սարսափ ու մահ՝ տարածել սփռելէն ետքը՝ զիրենք պաշտպանող վահանին վրայ կռթընած ինկած տեսնելին, հայրենեաց գոհութիւնն ու գովութիւն՝ իրենց փափաքելի չըլլար. կամ կողերնէն կախուած՝ արիւնաներկ ու մահուամբ անյագ սրոյն, զինուց ու զարդուց քաջութեանն ու գովեստից անտարբեր գտնուէին:

Պատմութիւն և հատուկտորք ազգային և ինչուան առ. մեզ հասած Գողթան երգոց կը հաւատարմացնեն զայս, սակ կարծեաց և ենթադրութեանց անձուկ սահմանէն դուրս հանելով: Խորենացին շատ անգամ կը յիշէ զանոնք. ու կարծես թէ կերպով մը իր առաջին խօսքը, զոր մէջ բերինք, ետ առնել ուզելով «Առաւել յաճախագոյն, կ'ըսէ, հինքն Արամազնեացն 'ի նուագս բամբռան և յերգս ցցոց և պարուց գաւառին ասեն յիշատակք»: Կը հաւատարմացընէ և Ագաթանգեղոս. Տրդատ՝ մեր թագաւորաց մէջ՝ 'ի Հռոմ և 'ի հայրենիս հռչակաւոր և զարմանալի՝ արութեան հանդիսիւք, ժամանակակից քերթողաց նիւթ տուած է՝ երգոց և տաղից դրուատելու իր քաջութիւնը. «Թագաւորն Տրդատ, — կ'ըսէ պատմիչն, — զամենայն ժամանակս իւրոյ թագաւորութեան աւերէր քանդէր զերկիրն Պարսից թագաւորութեանն. զաշխարհն ասորեստանի աւերէր, և հարկանէր 'ի հա-

digitised by A.R.A.R.@

բուածս անհնարինս ։ Վասն այսորիկ պատշաճեցան բանքս այս 'ի բանս կարգի ասակաց թէ իբրեւ զմէգն Տրդատ՝ որ սիգալովն ուռեաց զթումբս գետոց, և ցամաքեցոյց իսկ 'ի սիգալ իւրում զյորձանս ծովուց »։ Դարձեալ նա ինքն Ագաթանգեղոս նկարագրելով Տրդատայ ձիգն ու ջանքը 'ի խախտել հրաշագեղն Հռիփսիմեայ երկնախորախոյս ու աստուածահրաշ արիութիւնը, երբ Թագաւորն մտաւ 'ի սենեակն՝ ուր հրաման տուեր էր արգելուլ զՀռիփսիմէ, և արդէն վստահ էր իր յաղթանակին վրայ, կը յաւելու. « Առ հասարակ մարդիկն՝ ոմանք արտաքոյ ապարանիցն, կէսք 'ի փողոցս 'ի ներքսագոյնսն, առ հասարակ երգս առեալ բարբառեցան կայթիւք վազելով ցուց բարձեալ մարդկանն, կէսք 'ի բերդամիջին և կէսք զքաղաքամէջն լցին խնջոյիւք առ հասարակ. համարէին հարսանեացն զպարսն պարել և զկաքաւսն յորդորել »։ Բիւզանդ՝ ոչ լոկ հեթանոս Հայաստանի, այլ քրիստոնէութեան դարերուն՝ Լուսաւորչայ և իր որդւոցը ժամանակակցաց համար կը վկայէ թէ « Դեգերեալ մաշէին... 'ի հնութիւն հեթանոսական սովորութեանց... և զիւրեանց երգս առասպելաց զվիպասանութեանն սիրեցեալք 'ի փոյթ կրթութեանցն, և նմին հաւատացեալք և 'ի նոյն հանապազորդեալք »։ Վասակայ Սիւնւոյ համար ալ կ'աւանդէ Եղիշէ թէ « Քաղցրացուցանէր ոմանց զկարգս երաժշտութեան և զերգս հեթանոսականս »։

Այս երգերէն՝ որոց գոյութիւնը պատմական է, դըժբաղդաբար հայկական անգիր մատենագրութիւնը՝ մեզի ուրիշ նշանակութեան արժանի աւանդ մը հասուցած չէ, բայց եթէ քանի մը Գողթան երգոց հատուածք[1]։

1 Այս հին երգերուն վրայ՝ գրեթէ մի և նոյն ժամանակի մէջ, և առանց իրարու գրուածները տեսնելու, երկու մատենագրութեան արժանի և գիտնական երկասիրութիւնք հրատարակուեցան։ Մէկն է Մկրտչի Էմին, Մոսկուայի Լազարեանց Ճեմարանին ուսուցչի Վէպք հնոյն Հայաստանի գրուածքը, տպագրեալ 'ի Մոսկուա (1850)։ միւսն Վիեննայի Մխիթարեանց Ուխտին միաբան՝ Գաթըրճեան Հ. Յովսէ-

digitised by A.R.A.R.@

***

Ինչպէս Յունաց մէջ Հանգներգուք, տասնեակ մ՚ալ Հայաստան ունեցեր է ուրեմն իր երգիչները, և մանաւանդ Գողթան բարերեր ու գինաւէտ գաւառին մէջ, ուր իրենց բանաստեղծական աշխուժովը հին ատենէն 'ի վեր համբաւ ստացան: Այս գաւառը, ինչպէս իրաւամբ կ՚անդրադարձնէ մեզի ժամանակակից հմուտ բանաստեղծ մը, անտարակոյս Հայոց Ատտիկէաստանն էր, լեզուի գեղեցկութեան կողմանէ: Իր բնակչաց քերթողական հանճարոյն արգասիքն են այն երգերուն հատակոտորները որ Խորենացւոյն ատենէն մինչեւ առ մեզ իրենց երկրին անուամբը կը յիշուին. յաւիտենական և մեր բանաստեղծութեան համար սիրելի յիշատակարաններ, իբրեւ մնացորդք հայ Աթենէասի մը մեծագործ շինուածքին, որուն աւերը միշտ ողբալի պիտի ըլլայ [1]: Ասոնք այլ և այլ ժամանակաց դէպքեր ու անցքեր մեզի յիշատակելնուն համար, այլ և այլ ժամանակ ունեցած են իրենց յօրինմանը: Զանազան ժամանակ յօրինուած երգեր, տարակոյս չկայ որ զանազան երգիչներ ու հեղինակներ ունեցած են: Բայց որովհետև ասոնց անուանքը՝ պատմութիւնը ինչուան մեզի հասուցած չէ, ուստի և ընդունայն աշխատանք է անոնց բուն հեղինակը փնտռելու համար յոգնիլ:

փայ՝ Հայոց մատենագրութեան պատմութիւնը (Վիեննա, 1851): Նոյն տարւոյն մէջ այս երգերուն վրայ հմտական հատուած մ՚ալ հրատարակուեցաւ Բազմավէպ Օրագրին մէջ. (1850 դեկտեմբեր, և 1851 յունուար): Այս երեք հեղինակաց հետեւութեամբ յօրինած ենք մեր յօդուածը, շատ տեղ ոչ միայն իրենց կարծիքը՝ այլ նաեւ խօսքերնին փոխ առնլով: 1853ին ուրիշ ազգային բանաստեղծ մ՚ալ, Ստ. Պալասանեան հետազօտական տեսութիւն մը հրատարակեց Գողթան երգոց վըրայ՝ 'ի Պատմութեան Հայոց գրականութեան (Հատոր Ա. Բանաւոր գրականութիւն), տպագրեալ 'ի Թիֆլիզ:

1 ԱՅՏԸՆԵԱՆ (Հ. Ա. Վ.). Քննական քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի:

digitised by A.R.A.R.@

Սակայն այս երգերուն նիւթը յայտնի կը ցուցնէ որ ոչ քուրմերէ, և ոչ անոնց ազդեցութեան տակ անձինքներէ՝ կրօնական հանդէսներու մէջ կամ բագիններու առջև երգեցուելու համար շինուած են, այլ այնպիսի անձինքներէ յօրինուած՝ որոնց առջև արքունիք անգամ գոց չէին. և թերևս ազատաց ցեղէն վարձուած քերթողներ են, որոնց պարտք սեպուած էր նոյն ցեղին մէջ հռչակուած քաջութեանց և առաքինութեանց գովքեան ըլլալ:

Որչափ ալ ազգերնուս հեթանոսութեանը ժամանակ յօրինուած են այս երգերը, բայց անոնց գործածութիւնը՝ դեռ ինչուան քրիստոնէութեան հինգերորդ դարը կը տևէր: Այս կարծեաց ստուգութեան երաշխաւորութիւնը՝ Խորենացւոյն խօսքերուն մէջ ունինք, որ նոյն երգերը մէջ բերելուն ժամանակ միանգամայն կը գրուցէ թէ անոնց գործածութիւնը դեռ ևս կը լսուի Հայոց Գողթան գաւառին բնակչացը քով: Բիւզանդ ալ՝ չորրորդ դարուն քրիստոնեայ՝ բայց իրեն աստուածանդ կրօնիցը հաւատարիմ Հայաստանին համար կը գրուցէ մեծագրանաց խօսքեր զորս յիշեցինք արդէն: Ինչուան Մագիստրոսի ժամանակ՝ դեռ այս երգոց գործածութիւնը կար. և ինքը մէկ հատուած մը մէջ կը բերէ զոր իր ժամանակին գիւղականացը բերնէն լսած էր:

*
* *

Բանաստեղծական քնարը թէպէտև այլ և այլ ձայներ ունի, սակայն մեր ազգին մէջ երևցած կամ ինչուան առ մեզ աւանդուած երգոց հատուածոցը՝ պարզապէս պատմական երգեր են. և մեր նախնեաց լեզուովը վէպք, վիպասանութիւն, վիպագործութիւն և թուելեաց երգեր կը կոչուին:

Համառօտիւ մը քննենք այս բառերուն նշանակութիւնը:

digitised by A.R.A.R.@

Էմինեանը՝ և Բազմավէպին մէջ հրատարակեալ յօդուածին հեղինակն կը համարին թէ Խորենացւոյն Երգ վիպասանաց կոչածը՝ ամբողջ բանաստեղծութեան գիրք մըն էր Պարսից Շահ-նամէ վիպասանական գրքին նման, և յորում մեր հին ազգային քերթողքը՝ Հայոց Թագաւորաց պատմութիւնը աւանդած էին: Ինչուան Քրիստոսի վեցերորդ դարը՝ այս երգերը պահուած էին, և ժամանակին մարդկանցը մէջ 'ի կիր առնուած: Կը վկայէ Խորենացին. «Զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ողիւպ... որում և Պարսից մատեանքն վկայեն և Երգն վիպասանաց»: Ուրիշ տեղ մըն ալ. «Արտաշիսի վերջնոյ գործք բազում ինչ յայտնի են քեզ 'ի վիպասանացն, որ պատմին 'ի Գողթան»: Երրորդ տեղ մըն ալ. «Այս ամենայն յայտնի են քեզ յերգս վիպասանաց»: Այս խօսքերը ամենեւին տարակոյս չեն ձգեր, թէ կային այնպիսի երգեր, և անոնց կիրառութիւնը յաճախած մինչեւ յաւուրս Խորենացւոյն:

Բայց իրեն պատմութեանը մէջ յիշուածները միայն մէկ քանի մը կտոր բան ըլլալով, կրնանք տարակուսիլ. ուստի աւելի հաստատութեան համար հարկ է որ մէջ բերենք Խորենացւոյն գրոց մէկ հատուածը՝ որով թերեւս ամէն տարակոյս վերցուի: Վասն զի Խորենացին՝ Մարաց աշխարհքէն բերուած գերեացը ստորագրութիւնն ընելէն ետքը կ'աւելցընէ. «Յայտնեն զայս ճշմարտապէս և Թուելեացն երգք, զոր պահեցին ախորժելով, որպէս լսեմ, մարդիկ կողման գինաւէտ գաւառին Գողթան, յորս պատմին բանք զԱրտաշիսէ և զորդւոց նորա, յիշելով այլաբանաբար և զզարմիցն Աժդահակայ, վիշապազունս ըզնոսա կոչելով: Այլ և ճաշ, ասեն, գործել Արգաւանայ 'ի պատիւ Արտաշիսի, և խարդաւանակ լեալ նմա 'ի տաճարին վիշապաց: Այլ և Արտաւազդայ ոչ գտեալ, ասեն, քաջի որդւոյն Արտաշիսի՝ տեղի ապարանից՝ 'ի հիմնանալն Արտաշատու նա անց, ասէ, գնաց և շինեաց 'ի մէջ Մարաց զՄարակերտ, որ է 'ի դաշտին՝ որ անուանեալ

digitised by A.R.A.R.@

կոչի Շարուրայ։ Այլ և անուշայ, ասեն, Սաթենիկ տի-կին տենչանս՝ զարտախուր խաւարտ և զտից խաւարծի ՚ի բարձիցն Արգաւանայ»։

Խորենացւոյն այս հատուածին մէջ՝ այլ և այլ գործա-ղութեանց յիշատակութիւնք կան, որոնք այլ և այլ ան-ձանց և ժամանակներու կը վերաբերին։ Հո՛ն Աժդահա-կայ Անոյշ կնիկը և անոնց սերունդքը կը յիշատակուին, որոնք ինչպէս յայտնի է՝ Քրիստոսի թուականէն գրեթէ վեց դար առաջ կ՚իյնան. կը յիշատակուի Արգաւան Մե-դացի՝ որ Արտաշիսի պատւոյն համար ճաշ մը տուաւ, և միտք ունէր այն ճաշուն ժամանակ՝ դաւաճանութեամբ զարանել անոր կենացը։ Առջի դէպքին և ասոր մէջ՝ գրե-թէ եօթն հարիւր տարւոյ տարբերութիւն կայ։ Կը յի-շուի Արտաշիսի Արտաւազդ որդին, ու նոյն թագաւորին Սաթենիկ կնկան վրայ զրոյցք կ՚ըլլան։

Այսչափ իրարմէ հեռու ժամանակաց և անձանց պատ-մութիւնները ամփոփող երգերը՝ տարակոյս չկայ որ չէին կրնար համառօտ բաներ ըլլալ։ Ասիկայ որչափ ալ են-թադրուած ճշմարտութիւն մը սեպուի, սակայն ճշմար-տանման ըլլալովը՝ խուամբ քննութեան առիթ եղած, ու գրեթէ ստոյգ սեպուած է։

Գողթան երգչաց պատառիկ մ՚է ա՛ն Խորենացւոյն յիշատակուած Ուլունքն Շամիրամայ ի ծով։ Այս հա-մառօտ խօսքին պատմութիւնը կը թուի ինչուան հիմա Արտամէտ քաղաքի բնակչաց քով պահուած հետեւեալ աւանդութիւնը։ Շամիրամ՝ Ասորեստանեայց հզօր և մեղ-կաղէտ թագուհին Արայի հետ ունեցած սիրային ան-յաջող կռուէն ետքը, Արտամէտի բուրաստան հովանո-ցաց մէջ կը ջանար զարմանել իր սրտին վէրքերը։ Այն յուլունքով զոր իբրեւ մանեակ սովոր էր կրել պարանո-ցին վրայ իբրու կախարդական զօրութեամբ՝ հետամուտ էր հրապուրել ու մոլորեցնել հայ երիտասարդութիւնը։ Հայոց ծերունի նահապետներէն մէկը՝ մտածեց զինա-թափ ընել երիտասարդները դիւթելու հնարքներէն։ Թա-

digitised by A.R.A.R.@

գուհին օր մը կը լոգանար իր բուրաստանին մարմարեայ աւազանին մէջ։ Իր հագուստը, զարդարանք, կախարդական յուլունք դրուած էին աւազանին մօտ վարդենեաց հովանւոյն տակ, կանաչ խոտերու վրայ. Շամիրամ՝ իր գիսակաց երկար հիւսերը արձկած կը սանտրուէր։ Այն միջոցին գաղտագողի մօտեցաւ ծերունի Նահապետը, և իմանալով թէ Թագուհւոյն հրապուրանաց բոլոր գաղտնիքը յուլունից մէջ է, յափշտակեց խլեց մանեակը, և սկսաւ փախչիլ դէպ ի ծով։ Զայրացած Թագուհին՝ այնպէս հերարձակ վազեց ծերունւոյն ետևէն։ Երբ չկարողացաւ հասնել, իր անհնարին կատաղութեան մէջ՝ խլեց ահագին քարաժայռ մը, և գլխի երկար մազերուն պարսատիկի ձև տալով, ժայռը դրաւ անոր մէջ, և նետեց ծերունւոյն ետևէն։ Ժայռը չի դպաւ, և անցնելով ընդարձակ տարածութիւն, ընկաւ Արտամէտի մօտ, փոսի մը մէջ։ Ծերունին հասաւ մինչեւ Գաւառնի ծովեզերքը, ձգեց ծովուն մէջ կախարդական յուլունքը, և երկիրը ազատեց հեշտասէր Թագուհւոյն խարդաւանքէն։ Արտամէտի երգիչները երգ յօրինեցին, և այն երգի խօսքերն են՝ Խորենացւոյ յիշած երեք բառերը [1]։

* * *

Երկու տեսակ ազգային պատմական երգեր կային. ոմանք Վիպասանաց երգք կը կոչէին, ոմանք ալ Երգք Թմբկաց։ Ասոնք այլ և այլ տեսակ նիւթեր բովանդակելով, ոչ միայն մեր երկրին՝ այլ նաեւ Մարաց ու Պարսից և Ասորեստանեայց աշխարհին յատուկ աւանդութիւններ կը բովանդակէին։

Անոնց մէջ առաջին կը սեպուին այն երգերը՝ որոնց մէջ մեր քաջ Թագաւորաց ու զօրավարաց արութեան ու նշանաւոր գործոց յիշատակութիւնը կ՚ըլլայ. երկրորդ

1 Ուաֆֆի, Կոչեր Բ. 408։

digitised by A.R.A.R.@

այն երգերը՝ յորս Մարաց և Պարսից վրայ խօսք կ՚ըլլայ. և երրորդ անոնք՝ որոց մէջ Աստրեստանեայց աւանդութիւնները տեսնուին։

Առաջիններուն կարգէն կրնանք սեպել՝ նաև հմտագոյն քննադատից կարծեօք՝ մեր հին նախնեաց վրայ պատմողաբար մեզի աւանդուած դէպքերը, Թէպէտ և առանց յիշատակութեան Գողթան երգչաց, Խորենացւոյն առաջին գրոց մէջ, Երուանդեան Տիգրանայ վրայ երգուածները, որ Հայկազն Թագաւորաց մէջ ամենէն աւելի սիրելագոյնն էր, ու ոչ միայն արտաքին ու ներքին բարեմասնութեամբք՝ այլ և իր քաջութիւններովը իր ժամանակին ազգային քերթողացը երգերուն և աշխուժին առիթ տուած։ Խորենացին՝ որ նոյն Թագաւորին վրայ զքանչացողներէն մէկն է, կը պատմէ անոր ձեռքով Հայաստանի մէջ եղած տեսակ տեսակ բարեկարգութիւնները, Յունաց ազգը հարկատու ընելը, Աժդահակայ հետ խնամենալը, ու ետքը անոր դէմ պատերազմիլը. զինքն սպաննելը, ու բոլոր Թագաւորական ընտանիքը գերելով՝ Երասխ գետին քով բնակեցընելը զանոնք, մասնաւոր քաղաքներ ու տեղեր տալով անոնց։ Այս տեսակ տեսակ դիպուածոց վրայ իրենց քնարը նուիրած են Գողթան երգիչները. որոց բանաստեղծութեան համառօտութիւնն է զոր Խորենացին մէջ կը բերէ. «Զայս՝ և որ այլ այսպիսիք բազումք՝ երեր մերոյ աշխարհիս խարտեաշս այս և աղեբեկ ծայրիւ հերաց Երուանդեանս Տիգրան. երեսօք գունեան և մեղուակն, անձնեայն և թիկնաւէտն, առոյգաբարձն և գեղեցկոտն, պարկեշտն 'ի կերակուրս և յըմպելիս և 'ի խրախճանութիւնս օրինաւոր. զորմէ ասէին 'ի հնումն մեր որք բամբռամբ երգէին, լինել սմա և 'ի ցանկութիւնս մարմնոյ չափաւոր. մեծիմաստն և պերճաբան, և յամենայն որ ինչ մարդկութեան պիտանի... Արդարադատ և հաւասարասէր կշիռս ունելով յամենայնի, զամենայն ուրուք կենցաղ մտացն լծակաւ կշռէր։ Ոչ ընդ լաւագունան խանդայր, և ոչ զնուաստան արհա-

digitised by A.R.A.R.@

մարզէր. այլ ամենեցուն հասարակաց հնարէր՝ զխնամոցն իւրոց 'ի վերայ տարածել զգեստ »:

Պատմութիւնը կ'աւանդէ թէ Երուանդեան Տիգրանը երեք որդիք ունեցաւ, Բաբ, Տիգրան և Վահագն. և թէ ասոնց մէջ ամենէն հռչակաւորը իր քաջութեամբն եղաւ Վահագն. և իր արութեանցը վրայ զարմացող Հայաստան աշխարհը և անոր դրացին Վրաստան՝ աստուածոց կարգը դասեցին զինքը: Գողթան երգողաց ալ իր յիշատակին ընծայած գովաբանութիւններէն՝ հետեւեալ տողերը պահած է Խորենացին.

« Երկնէր երկին եւ երկիր,
Երկնէր եւ ծիրանի ծով.
Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն:
Ընդ եղեգան փող՝ ծուխ ելանէր.
Ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր.
Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր.
Նա հուր հեր ունէր.
Ապա թէ բոց ունէր մօրուս,
Եւ աչկունքն էին արեգակունք »:

Այս երգը՝ իր ականջովը լսած է նոյն ինքն Խորենացին, ինչպէս պատմութեանը մէջ կ'աւանդէ: Իրմէ ժամանակաւ կրտսերագոյն և հաւատարմութեան արժանի մատենագիր մ'ալ, Յովհան պատմիչ Դրասխանակերտցի, կը վկայէ վասն Վահագնի թէ « ի կռնոցահար աղէբախս ընդ վիշապաց համբաւէին կռուել նմա »:

Վահագնէն ետքը՝ Գողթան երգողաց քնարին ու քերթողական ոգւոյն առիթ տուած է Արտաշէս Բ: Այս քաջ ու սիրելի թագաւորին կենաց այլ և այլ պարագաները՝ առատ նիւթ կրնային մատակարարել, ինչպէս արդեամբք ալ մատակարարած են նոյն ազգային քերթողաց: Հետեւեալ տողերը՝ պատառիկ կրնան սեպուիլ այն քերթուածոց, և որոնք մասունք են անշուշտ ընդարձակ ոճով գրուած գեղեցիկ երկասիրութեան մը:

digitised by A.R.A.R.@

« Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս
Ի սեաւըն գեղեցիկ.
Եւ հանեալ զոսկէօղ
Շիկափոկ պարանն,
Եւ անցեալ՝ որպէս զարծուի
Սրաթեւ՝ ընդ գետն,
Եւ ձգեալ զոսկէօղ
Շիկափոկ պարանն,
Ընկէց ի մէջք
Օրիորդին Ալանաց.
Եւ շատ ցաւեցոյց
Ըզմէջք փափուկ օրիորդին,
Արագ հասուցեալ
Ի բանակըն իւր »։

Այս գեղեցիկ ու ընտիր երգը՝ բանաստեղծական այլաբանութիւն մըն է այն դէպքին՝ զոր Խորենացին իր Պատմութեան գրոցը մէջ կ'աւանդէ։ Արտաշէս հասաւ իր փափաքին. Ալանաց աշագեղ դուստրը՝ Սաթենիկ, որ իր երեսաց վայելչութեամբը՝ արիւնառուշտ պատերազմաց մէջ գրաւեր էր քաջին Արտաշիսի սիրտը, Հայաստանի թագուհի եղաւ. ու արքային՝ իր սիրոյն ու մեծութեանը և հարստութեան արժանի հարսնիք մը ընել տուաւ անոր պատուոյն։ Այս մեր խօսքին հաւատարիմ վկայութիւն են Գողթան երգողաց հետեւեալ տողերն.

« Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթինկանն »։

Սակայն այսչափ փառքով, ու մարգրտի ու ոսկւոյ վըրայ կոխելով Արտաշիսի արքունիքը մտնող Սաթենիկը՝ նոյն արքունեաց մէջ միշտ բարերաստութիւն չկրցաւ գըտնել, ու ինչպէս պատմութենէն կ'երեւնայ, իր հասակը, գեղեցկութիւնն ու բարքը այլ և այլ հակառակամարտ կրից խաղալիկ եղան։ Իր քաջութեամբ մերձակայ ու դըրացի ազգաց սրտին մէջ վախ ձգող Արտաշէսը՝ չկրցաւ իր արքունեացը մէջ եղած խռովութեանց դէմ առնել։

digitised by A.R.A.R.@

Նոյն ինքն Սաթենիկ՝ աւելի իր ներքին բերմանցը քան պարտուցը հնազանդելով, իր փեսային տանը մէջ՝ Արտաշիսէն դուրս անձի 'ի խնդիր ելլելով, քաջին Արգամայ, թէ զԱրտաշէս թագաւոր և թէ անոր որդիքը նախանձորդ ու թշնամի կը յարուցանէր ոչ միայն իր անձին՝ հապա նաեւ Արգամայ. ու մէկ կրքի մը պատճառաւ՝ բոլոր արքունեաց և աշխարհին խաղաղութիւնը տակնուվրայ կ'ըլլար: Անշուշտ այս կիրքն ու սէրը կ'ակնարկէին՝ վիպասանաց երգերէն մնացած այս տողերը.

« Տենչայ Սաթինիկ տիկին տենչանս
Զարտախոյր խաւարտ եւ զտից հաւարծի
Ի բարձիցն Արգաւանայ »:

Այս երգին մէջ յիշուած Արգաւանը՝ էր նա ինքն Արգամ, որ իր իմաստութեանն ու քաջութեանցը համար՝ Հայոց թագաւորներուն երկրորդը սեպուած էր, ու անոնցմէ այլ և այլ պատիւներով և արտօնութեամբք փառաւորուած: Անիկայ օր մը զթագաւորն Արտաշէս իր կոչնոցը հրաւիրեց. և այն ուրախութիւնը՝ թշնամութեան առիթ կարծուելով՝ սպաննուեցաւ. ու թագաւորական հրամանով տունը տեղը այրեցաւ, և ընտանիքն ալ ջընջուեցան:

Արտաշէս՝ Մարաց ազգին զօրութիւնը խորտակելէն ետքը, Հռովմայեցւոց հարկ տալը դադրեցուց. Դոմետիանոս կայսրն ալ զօրք ժողվելով՝ եկաւ Հայաստան. Բասեն գաւառին հովտացը մէջ երկու բանակներն իրարու զարնուեցան. և յաղթութեան պարծանքը Հայերը ժառանգեցին: Այն պատերազմին մէջ քաջութեամբ անուանի հանդիսացաւ Սմբատ, որուն համար կը գրուցէ Խորենացին, թէ ծերութեանը հասակին մէջ՝ պատերազմական արուեստին մատուցած երկար փորձառութեամբը « երիտասարդագէս յարդարեալ և մղեալ գնդական »:

Ասանկ քաջ պատերազմող մը իր արութեանցն ու սըր-

digitised by A.R.A.R.@

տին արժանի գրուատանքը գտած էր ազգային երգոց մէջ, որոնք զարմանքով կը յիշատակէին իր տուած պատերազմունքը, ու հնացեալ հատակին մէջ նոր զէնքերով Հայաստանի փրկութեան առիթ ըլլալը:

Մահը՝ որ աշխարհի տեարանց մէջ ամենուն վարագոյրը կը գոցէ, Արտաշիսի բազմափորձ կենաց տեսարանն ալ պիտի գոցէր: Վերջին անգամ աչուըները փակելուն ժամանակ՝ դեռ եւս կարօտ կը քաշէր իւր Հայրենեացը. կը փափաքէր կրկին տեսնել իր հայրենեաց վայելչութիւնը, ու այս սրտառուչ տողերը կ'արտասանէր, զոր Մագիստրոս իր ժամանակակցացը բերնէն լըսած է, և որ հնութեան ամէն հոտքը կը կրէ իր վրան.

« Ո՜ տայր ինձ զծուխ ծըխանի .
Եւ զառաւօտն նաւասարդի.
Զվազելն եղանց եւ զվազելն եղջերուաց.
Մեք փող հարուաք եւ թմբկի հարկանէաք »:

Այսպէս մեռաւ Արտաշէս: Սակայն իր քաջութեանցն ու հայրենասիրական ջանից երախտապարտ երեւցաւ Հայաստան: Անման թագաւորին մահը աղի արտասուօք լալէն ետքը, շատերը ժամանակին հեթանոսական սովորութեանը համեմատ չուզեցին իրմէն բաժնուիլ նաեւ 'ի մահուանն. ու ողջ ողջ ինքզինքնին կը թաղէին: Արտաշիսին Արտաւազդ որդին՝ որ հօրը յուղարկաւորութեան ներկայ էր, ու ետքը անոր թագաւորական աթոռը պիտի ժառանգէր, հօրը եղած այսչափ փառաց ու պատուոյն վրայ նախանձեցաւ. անոր դիակնացեալ մարմնոյն ընծայուած պատիւն իրեն իշխանութեանը պզտիկութիւն մը ենթադրեց, ու դժկամակելով մը ըսաւ հօրը.

« Մինչ դու գնացեր, եւ զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար
Ես աւերակացս ո՞րպէս թագաւորեմ »:

Այս նախանձու արգասիք խօսքերուն վրայ նեղանալով Արտաշէս՝ անիծեց զինքն ու ըսաւ.

digitised by A.R.A.R.@

« Դու յորս հեծցիս յԱզատն ի վեր ի Մասիս,
Զքեզ կալցին քաջք, տարցին յԱզատն ի վեր ի Մասիս.
Անդ կայցես, եւ զլոյս մի տեսցես »։

Այս անէծքին հետեւանք կը սեպուին Արտաւազդայ մահուան պարագաները, զոր աւանդած է մեզի պատմութիւնը։

Արտաւազդայ ոչ միայն մահը՝ այլ նաեւ ծնունդն ալ տարապելեօք լի կը ներկայացընեն մեզի Գողթան երգիչք։ Անոր անհանդարտ ու խռովայոյզ բարքը տեսնելով, որ անարժան էր արքունեաց, և մանաւանդ Արտաշիսի արքունեացը, այլաբանելով կը գրուցէին թէ « Վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ, և դեւ փոխանակ եդին »։

Կարծես թէ Արտաւազդայ կենաց այլ և այլ հանգամանքը՝ կ'արդարացընեն վիպասանից այս քերթողական ենթադրութիւնը։ Իր անձնահաճ ու նախանձոտ բարքովը բոլոր թագաւորական տունը տակնուվրայ ըրաւ. հօրը սիրտը ցրտացուց յԱրգամայ, ու անոր պատիւը ինքը յափշտակեց, թագաւորութեան երկրորդական աթոռը։ Նախանձեցաւ նաև Սմբատ սպարապետին վրայ, ու անոր տրուած արժանաւոր պատուոյն չկարենալով համբերել, ետեւէ եղաւ զինքն սպաննելու. բայց իրեն վախճանին չկրաւ հասնիլ։ Վասն զի Սմբատ իմանալով անոր միտքը, թողուց Հայոց սպարապետութիւնը, ու Ասորեստանեայց կողմերը գնաց իր բնակութիւնը հաստատելու։

Այսպիսի բարուց տէր Արտաւազդը՝ չկրցաւ երկար ատեն վայելել իր թագաւորական իշխանութիւնը։ Երկու տարիէն ետքը Մասիս լերան վրայ, որսալու ժամանակ՝ մեծ ու խոր վհի մը մէջ ինկաւ։ Առասպելն ու երեւակայութիւնը՝ իրենց առէլի թագաւորին անակնկալ կորուստը ուրիշ կերպով մեկնաբանելով, գրուցեցին թէ Արտաշիսի անէծքը՝ որդւոյն վրայ իրենց արդիւնքն ունեցան. վասն զի ազատ Մասեաց քաջերը հասան, բռնեցին,

digitised by A.R.A.R.@

ու երկթի շղթաներով կապկըպելով, այրի մը մէջ փակեցին զինքը. միայն իր երկու հաւատարիմ շները չկըրցան բաժնուիլ իրմէն. այլ միշտ շղթաները կը կրծեն, զանիկայ բանտէն ազատելու համար։

Գողթան երգողաց հատուածներէն է նաև հետևեալ երգը Վարդգեսի վրայ երգուած, որ առաջին Տիգրանայ քեռայրն էր, Արտիմէդ քաղաքին շինուածքին համար։

« Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն ի Տուհաց գաւառէն ըղՔասաղ գետով,
Եկեալ նըստեալ զՇրէշ բըլրով, զԱրտիմէդ քաղաքաւ, ըղՔասաղ գետով,
Կռել կոփել զդուռն Երուանդայ արքայի »։

* * *

Այսոնք են աչաւասիկ այն սակաւիկ՝ բայց մտադրութեան արժանի Գողթան երգողաց հատուածներն. զորս Խորենացի աւանդած է մեզի իր ընտիր պատմական երկասիրութեամբը։

Բանասիրաց հետաքննութեան համար հետագայ հատուածները մէջ կը բերենք, որոնք Ստեփաննոսի Ռօշքեան բառարանէն քաղուած են, և հին մատենագրաց, կամ իրեն ձեռքն հասած պատմագրաց մնացորդք կ'երևին։

ՀԱՅԿ ԵՒ ԲԷԼ. « Անցոյց ուժովն զԲէլ՝ Հայկն. Պմ. Հայ
Խուռն և խառնաքար հոսէին զօրք նորա ընդդէմ Հայկայ.
Իսկ քաջն Հայկ մեծարապէս պատուի. Յոհ. կթ. Ա.
Ար քաջն Հայկ յուսապարար զայ առեալ. »
Հեծեալըն սրալթեաւթեամբ առ Բէլն հասին. »
Ջանայր Բէլ ահաշարժել զՀայկ. »
Սպանեալ Հայկայ զԲէլ՝ զայլսն տարամերժեաց. »
Ներքովլթ հիւսածոյ Թաղէւ պսակեալ և ոչ կածոյ. »
ՄԵՀԵՆԱԿԱՆ ՓԱՌԵՐԳ. Ասաց զդուշանայքն զրեանս առ խիքն ածել. Պտմ.
Բամբ ի քրմարանն մեհեանք հանէին զգուսանս զայն արտաքս.
(Խոր. Պտմ. Ա)։

digitised by A.R.A.R.@

Կացուցանէ սպասիկս և պաշտօնս և հազարապետս զոհարանաց ։
(Յհ․ պտմ․ Ա․)

Նախնիքն մեր հմայութեամբ յոյժ ախորժէին ․ Պտմ․ Հյ

Հրաման ետ քրմական պաշտօնէիցն »

Շ–միր–մ․ Յամառնական եղանակս յԱմարաստան իջանէր Շամիրամ ի գեօտանս ։ Պտմ․ Հյ․

Սամիրամ զամենաբեր բուրաստան տնկել տայ ․

Սամիրամ պատեաց զԲաբելոն ամենամեծար պատուարօք ․

Սամիրամ զի պարտշատեցաւ ընդ յոլովս խեղդամահ յորդւոյն եղև ։

Վարուքն Շամիրամ չինէ գովանն ։

Ս–բ–տ․ Էր ազատ իշխանորդին և խնդրէր զօրհորդ Սմբատայ ։ Պտմ․ Հ․

Արշակայ աղդեալ Սմբատ զգայն Հռովմայեցւոց ․

Սմբատայ անկանելեալ առ սպարապետն Հայոց թէ ով իցէ նա ․

Դարձաւ Շմբատ յետս մեծաւ ամաչմամբ յարքայէն ․

Անվեհերաբար Սմբատ զինքն տուեալ գեղապան տայց ։

Սմբատ հրամայէ արկղապանին չտալ զանկի նուագս ։

Սմբատ երաշխաւորս վասն դարձուցանելոյ զգերիսն առնոյր ի նոցանէ ։

Սմբատ զմեծագին զերեքանկեայն տայ զմատանին ։

Յոյժ ծախական եղեն հարսանիք Սմբատայ ։

Մեծարանին Սմբատայ տեսեալ զբազմութիւն լեզէոնաց՝ ոչ ինչ կասեաց ։

Սմբատ էր ճշմարտասէր ։

Սմբատ յորդաբար տայր պարգևս նախարարացն ։

Ամենեցուն պատուելի եղև Սմբատ ։

Սմբատ առանց վիրաւորութեան եկ ի մարտէն ։

Վ–ղ–րշ–կ․ Նախարարաց անուանադիրն Վաղարշակ ։

Մերս Վաղարշակ գերահասուն ի կարգս թագաւորաց ․

Խաղաղեալս առնէ զնոսա Վաղարշակ ․

Վաղարշակ մեծն քաղաքավարապէս ընդ ամենեսին եկաց ։

Վաղարշակ պատեաց զՎարդգէս աւան և պարսպել Վաղարշա-պատ կոչեաց ։

Ար–․ Եւ ի խմբման պատերազմին քաջն Արա չահատակէր արիաբար ։

Ապա գեղեցիկն Արա պատգամաւորէ զզօրավարն իւր առ Սամիրամ.

ԶԱրամ գեղգեղ ասեն լեալ ։

Իսկ Արամազդայ Աւարչի տաճարն լեալ ընթերցաք ։

Ար–շ–կ․ Արշակայ աղդեալ Սմբատ զգայն Հռովմայեցւոց ։

Արշակ թուլասրտաբար զթագաւորութիւն իւր վարէր ։

Հրովարտակ զեկուցական հանէ Արշակ ։

Արշակ քղամղաղդեաց յաճեղ նստեալ ասենն ։

Տայ հրաման Արշակ հաշուարարին իւրում տալ զօրավարացն ճը դահ․

digitised by A.R.A.R.@

Արշակ մեկուսաումն առնէ հիւսիսական զօրացն:
Արշակ նախագոչեաց և կից նմին այլք հնչեցին:
Արշակ նշանաւորեաց մարգարտոք զխոպոպիս թագաւորին իւրոյ:
Արշակ շուտափութութեամբ զզօրսն նքթեցոյց:
Զմարգարտոք չարեալ և ակամբք ընդելուզեալ թագ ի գլխին կապեալ՝ եկ առ նախարարսն Արշակ:
Բազում ինչս չեզջակուտեաց Արշակ:
Էր յամենայն խրագործութիւնս պարապէտ քաջն Արշակ:
Միայն պարագխառումն արքայիս կարէր արգելուլ զթշնամիս:
ԶԱրշակ մեծաւ հանդիսիւ պսակեն:
Ընդ Տրդատաւ հանդիպէր արքայն Հայոց:
Ի վերայ Արշակայ մահուանն աղաղակեա կոծմամբ լնուին զքաղաքն:
Աշխ. Գ. Արշակ առնու զկողմն Յունաց վասն հաւատակցութեանն:
Արտաշատ. Յաղթանակաւոր խրախութեամբ ի քաղաքն Արտաշատ մտանէր արքայն: Սեբէ. պատմ:
Ուր յԱրտաշատն էին քաղաք յոյժ յղփաւորք էին և հրճուէին:
Գայ ի չորեքդանեայ քաղաքն Արտաշատ:
Արտաշէս և Սաթենիկ. Արտաշէս զանձնուանէլի ազգն նշկահեաց զԱլանաց:
Արտաշէս չինէ զԱրտաշատ և չորեքանկիւնի քարամբք նշանէ զկողմն:
Արքայն ասպիկանական պատուով մեծարէ զԱրտաշէս: Յոհ. Պատմ. Գ.
Այսպէս զօրհորդն Ալանաց չարկապեցին արքային:
Զափուրապէս Արտաշէս զաշխարհն իւր յօրինէր կազմէր:
Սաթենիկ եհաս տիկնական պատույն: Մխ. պատմ.
Գնէլ. Արշակ իբր անկամակից սպանման Գնելայ՝ կոծ առնէ:
Հազիւ յերեսս Գնելայ բուսեալ էին վարսք՝ յորժամ թագաւորն..
Գր. Լուս. Սուրբն Գրիգոր Հայոց լուսաւորիչ և նախավարդապետ:
Երուանդ և Երուանդաշէրտ. Յանկուցանէր զԵրուանդ պաշտամատքար:
Բարկացաւ թագաւորն, զբանն խրթնածածկեաց Երուանդայ.
Երուանդ փոխաբերեաց զբանակն յայնկոյս գետոյն:
Երթայր զօրն քայլ առ քայլ՝ մինչև եհաս Երուանդ:
Պարսպացն խանթարմամբն առաւ Երուանդակերտ:
Տիգրան. «Զաղնուաքարոյսն Տիգրան արքայ ի պատիւ հանէր: Պատմ. Հ.
Զթագն ակնայլից եդ ի գլուխ Տիգրանայ.
Տիգրան ամենափարթամ արքայն մեր չինեաց.
Տիգրան Հայոց արքայն բազմակարող յամենայն.
Ի Տիգրանայ պատկման ոսկիս հաղայէին.
Տիգրան զաշխարհս Հայոց փարթամացոյց:
Տիգրան Ա. Տիգրան մեծն զաշխարհս մեր խաղաղաբար վարէր:
Աժդահակ զգիչերն ողջոյն մատուցանէ զՏիգրանայ.
Իբրև զհասեալ ծառս վայր անկանէին Մարք.

digitised by A.R.A.R.@

Տիգրան զանձնարեալ եղիտ ճար։
Տէէր—ն Բ. ԶԱրտաշիսի յաջորդութիւնն առնու Տիգրան.
Արքայն Տիգրան զնախարարսն յԱրտաշատ համակոչեաց։
Տրդ—դ. Ագոնավարն Տրդատ վեհագոյն այլոց գտաւ։
Խօսէին երկիւղաբար ընդ Տրդատայ.
Ցարաձգեսցի փառք արքայիս Տրդատայ ցյաւիտեանս։
Սաստելի էր ամենեցուն Տրդատ.
Տիկինն Աշխէն զամենեսեան մայրենական սիրով ընդունէր։

* * *

Քննենք ասոնց արուեստը։

Տարակոյս չկայ որ ասոնք արձակ գրութիւններ չեն. բայց միանգամայն և ոչ այն չափը ունին՝ որ ընդհանրապէս մեր շատ քերթող հեղինակաց յատուկ էր ու գործածական։ Ոչ յունական կամ լատինական արուեստին հետեւած են մեր երգիչքը, որուն թերեւս ծանօթութիւն ալ չունէին, և ոչ պարսիկ կամ արաբացի նմանաձայն չափուն՝ որ դեռ երեւցած չէր. այլ հին ազգաց մէջ գործածական համեմատութեամբ ու թուականութեամբ վարուած, իրենց այս երգերուն մէջ։ Ասանկ են ընդհանրապէս Եբրայեցւոց բանաստեղծական սքանչելի հատուածներն՝ որ սուրբ գրոց մէջ կը տեսնուին։ Եւ թէ որ այս երկու ազգաց մէջ ինչուան հիմայ մնացած բանաստեղծական հատուածները քննութեան առնունք, խիստ մեծ նմանութիւն մը կը տեսնենք արուեստի. այն արուեստին՝ զոր բնութիւնը սորվեցուցած է այս ազգերուն։ Անոնց քերթուածոցը մէջ գործածուած Զափականութիւնն ու Համեմատութիւնը կը տեսնուի նաև մեր քերթողաց երգերուն մէջ։ Մեր այս խօսքին ապացոյցը յայտնապէս պիտի նկատենք եթէ ուզենանք այս երկու ազգացմէ մնացած բանաստեղծական հատուածները իրարու հետ համեմատել։ Պիտի լսենք մեր Գողթան երգերը որ կը գրուցեն.

digitised by A.R.A.R.@

« Երկներ երկին եւ երկիր,
Երկներ եւ ծիրանի ծով...
Ընդ եղեգան փող՝ ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր ».

ու զԻսրայելացիս՝ որ Կարմիր ծովուն վտանգէն ազատած, թմբուկներով ու պարերով կ՚երգեն.

« Ա՜ քոյ, տէր, փառաւորեալ է զօրութեամբ իւրով.
Ա՜ քոյ տէր խորտակեաց զթշնամին...
Պաղեցան որպէս պարիսպք՝ ջուրք,
Պաղեցան ալիք ի մէջ ծովուն »։

Դարձեալ Դեբովրայ օրհնութեանը մէջ.

« Տէր, յելանել քոյ ի Սէիրայ,
Եւ ի չուել քում յանդաստանացն Եդովմայ,
Երկիր շարժեցաւ, եւ երկինք խռովեցան.
Լերինք շարժեցան յերեսաց Տեառն Եղովայ Սինայի,
Յերեսաց Տեառն Աստուծոյ Իսրայէլի »։ —
« Կապուտ երանգոյն Սիսարայ,
Կապոյտ երանգոցն զոյնազոյն նկարուց,
Նարօտ պէսպէս նկարուց,
Այն էր պարանոցին նորա կապուտ »։

Այս երգոցը չափուն մէջ թէպէտ և կատարեալ ազատութիւն մը կը տեսնուի, բայց տարակոյս չկայ որ այն ազատութիւնն ալ իւր քերթողական չափուն մէջ մնալու համար սահման մը ունեցաւ, որ մեզի համար դեռ բացայայտ չէ։

* * *

Թէ Գողթան երգիչք՝ ունեցան իրենց յաջորդքը, ոչ լոկ ենթադրութիւն, այլ և պատմութիւն կը հաւաստմացընէ, այլ և այլ հատուածք հասուցանելով առ մեզ, և որ աւելի կարևորութիւն կ՚առնու Նոր մատենագրու-

digitised by A.R.A.R.@

թեան յաճախ բերանացի աւանդիւք ինչուան առ մեզ եկած ժողովրդային բանաստեղծութեամբ։ Ասոնց վրայ խօսիլը՝ աւելի նոր մատենագրութեան կը վերաբերի։ Ի հնոց յիշենք հատուած մը զոր կը գտնենք առ Յովհաննու Մամիկոնեան պատմչի, հետաքննական յինքեան բայց աւանդ ունենալու Գողթան երգոց իմաստից և ոճոյ բարձրութիւնն և լեզուի գեղեցկութիւն.

« Կերան զազանք զմարմինս զիականցն Վարազայ, և գիրացան.
Կուզ կերեալ, ուռաւ որպէս զարջ.
Աղուէս՝ հպարտ եղեւ քան զառիւծ։
Գայլ՝ քանզի շատակեր էր պայթեաց.
Եւ արջ՝ քանզի զոր ուտէն չհայ առ ինքն, ի սովու մեռաւ։
Անգեղք՝ քանզի աղաւնք էին՝ նստան և այլ ոչ կարացին վերանալ.
Մկունք քանզի շատ կրեցին ի ծակսն ագին մաշեցան »։

digitised by A.R.A.R.@

ԳՐԱԻՈՐ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԻԲԱՍ ԿԱՏԻՆԱ[1]

(149 Քրիստոսէ առաջ)։

Բաղդէացիք։ — Նախնական մատենագրութիւն։ — Վաղարշակ 'ի Հայաստան։ — Մարիբաս կատինա։ — Արքունի հրամանաւ և յանձնարարութեամբ երթն 'ի Նինուէ։ — Նինուէի մատենադարանաց մէջ ըրած գիւտը։ — Իր պատմական գրուածքը՝ ըստ Խորենացւոյն։ — Անոր սկզբնաւորութիւնն և քանի մը հատուածք։ — Բանասիրաց հակառակամարտ կարծիք նկատմամբ մարիբասեան գրոց և իր անձին։ — Գաղղիական թարգմանութիւն իր գրոցը։

Հին աշխարհի պատմութեանց մէջ՝ Բաբելոն մտաւորական զարգացման յառաջադէմ կեդրոն մը սեպուած էր։ Արիական տոհմէ սկզբնաւորութիւն ունեցող ժողովուրդ մը, բաժնուելով յԻրանեանց, և Եւքսինեան Պոն-

1. Թէ առաջին և թէ մանաւանդ գրուածքիս երկրորդ մասին մէջ աւելի ուզեր ենք պահպանողական երեւնալ, առանց ուզելու մատադրութիւն ընել նոր երևցած երկասիրութեանց։ Պատճառը յառաջաբանին մէջ ուզեր կամ կարծեր ենք զրուցել. Նշանակելով նաև այն գրուածոց անուանք և հեղինակները։

digitised by A.R.A.R.@

տոսի մէջերկրեայ ափանց վրայ եղող Խաղտեաց լեռներէն եկելով. գաղթական գնացեր էր 'ի կողմանս Եփրատայ և Տիգրիսի, և այնպիսի գիպաց ու արկածից չարայարութեամբ՝ որ պատմութեան մէջ անծանօթ մնացած են, յաջողեր էր տիրապետել Բաբելոնի՝ ութերորդ դարուն սկիզբները, յառաջ քան զհասարակաց կամ զքրիստոսական թուաբերութիւն։ Այս ժողովուրդը՝ որուն Հեբրայեցիք կամ աստուածաշունչ գիրք և յունական մատեանք Քաղդէացւոց անունը կու տան, ըստ Հեբրայեցւոց գինուորական ժողովուրդ մ'էին, իսկ ըստ Յունաց կամ Հերոդոտեայ՝ քրմական ցեղ մը և յետոյ նաև իմաստնոյ անուն ժառանգող ազգ մը։ Այս յետին կարծեաց ստուգութեան Հաւատարիմ երաշխաւորութիւն մ'է նաև Դանիէլի մարգարէութեան գիրքը։

Ե՞րբ սկսան ծաղկիլ ուսմունք և գիտութիւն Քաղդէացւոց մէջ։ — Իրենց պատմութեան Հնութիւնը՝ անլուծանելի ըրած է մեզի Համար այս Հարցման պատասխանն։ Այս միայն կրնայ Հաւանական ենթադրուիլ թէ Քրիստոսէ շատ յառաջ Քաղդէաստանի մէջ, բաց 'ի Հրէից յօրինուած գրքերէ, և Քրիստոսէ ետքը՝ 'ի քրիստոնէից շարագրուած սուրբ մատեաններէ, արամէական՝ Հեթանոսական և արտաքին ընդարձակատարր մատենագրութիւն մ'ալ կար, որ բոլորովին կորսուած է։

Արդի Հնախօսական գիտութեան մեծ ջանքն և պարապմունք եղած է, այս անՀետացեալ դպրութեան Հետքը փնտռել. և բանասիրութիւնն յաջողած է՝ կարևոր Հատուածներ 'ի լոյս Հանել՝ իրենցմէ ետքը և Համեմատութեամբ նորագոյն սերուած մատենագրութեանց մէջ. և 'ի մասնաւորի՝ Օարէացւոց, Արաբաց, Ասորւոց և Հայոց մատենագրութեանց մէջ։

Այս դպրութիւն՝ որուն Յոյնք քաղդէական անունը տուած են, և սկզբնաւորութիւնն 'ի Բաբելոն, և երկար դարեր յառաջադիմութիւնն եղած է յարևմտեանն Ասիա, Համանման էր անշուշտ այն մտաւոր մշակութեան՝ զոր

digitised by A.R.A.R.@

Արաբացիք Նաբատեանց կ՚ընծայէին, նոյն սեպելով զանոնք Քաղդէացւոց և Բաբելացւոց հետ։ Եւ յիրաւի Նաբատեանք, եթէ Արաբացւոց մեզի տուած նկարագրին հետեւինք, հռչականուն ժողովուրդ մը եղած են յերկրագործութեան, 'ի բժշկութեան և 'ի մոգութեան. և ասոնք բնակիչք են Քաղդէաստանի։

*
* *

Այս Նաբատեան կամ Քաղդէական կոչուած մատենագրութենէն քիչ բան հասած է առ մեզ։ Բայց Արաբաց, Յունաց և Լատինացւոց՝ Քաղդէական մատենագրութեան վրայ մեզի տուած տեղեկութիւններէն զատ, ուրիշ ժողովրդոց քով կը գտնենք ամենայայտնի յիշատակութիւնք Քաղդէական գրոց, և զորս չեն տարակուսիր հմուտք Նաբատեան հանճարոյ և գիտութեան վերագրել։ Եբրայոս, Բարդածան և Մովսէս Խորենացի, արեւելեան երեք զանազան ազգութեանց վերաբերող անձինք, իրենց գրուածոցը մէջ կը յիշեն յաճախ Քաղդէական մատենագրութեան վերաբերեալ գրուածներ. որոնք թէպէտ երբեմն խարդախեալ կամ անհարազատք. սակայն անտարակոյս կտորանք են այն ուսումնական մտաւոր մշակութեան որ հին դարերէն մինչև քրիստոնէութեան մերձաւոր ժամանակներն արեւմտեան Ասիոյ մէջ մեծ պայծառութիւն, և կարգէ դուրս ազդեցութիւն ունեցաւ յոյն և հռովմէական աշխարհին ուսումնական զարգացման վրայ։

Քաղդէական կամ Նաբատեան մատենագրութիւնն յերկարակեաց եղաւ քան զմեծ իշխանութիւնն՝ որոյ մէջ ծնած և զարգացած էր։ Ի Բաբելոնէ տարածեցաւ մինչև 'ի Միջագետս, ուստի ծաւալեցաւ յարեւմուտս։ Քրիստոնէութիւնն՝ որ իմաստասիրական և կրօնական հին մոլար վարդապետութեանց ընդդիմամարտ մաքառելու գործն ու պաշտօն ունէր, առանց ուզելու բոլորովին փճացընել

digitised by A.R.A.R.@

քաղդէական մատենագրութեան ազդեցութիւնն, գըլխաւոր պատճառ մը եղաւ անոր կերպարանափոխութեանն 'ի Միջագետս՝ արամէական ժողովրդոց մէջ, նոր մատենագրութեան մը՝ ասորականին երեւնալուն։ «Զարմանալի է մեզ համար, կ'ըսէ Րընան, որ մէկէնիմէկ նախընթաց չունեցող մատենագրութիւն մը երեւան ելլէ. մինչդեռ անկէ հնագոյն ազգային գրականութեան մը աւանդութիւնն չկայ. բայց այս յանկարծական երեւման պատճառած զարմանքն ուրիշ բանի արդիւնք չէ՝ բայց եթէ մեր տգիտութեանն հին արամէական գիտութեանց վրայ»։ Բաց աստի՝ լեզուաքննական հետազօտութիւնք ասորական լեզուն՝ նաբատեան բարբառոյն քրիստոնէական շարունակութիւնն կը համարին. և Բարդածանի վրայ ունեցած տեղեկութիւննիս և անոր գրուածներէն մինչև առ մեզ հասած քանի մը հատուածք՝ յայտնապէս կը հաւատարմացընեն թէ այս գնոստիկեանն՝ քաղդէական դպրոցի աշակերտ էր. և որուն հակառակամարտ ախոյեան երեւցաւ սուրբն Եփրեմ՝ Եդեսիոյ քրիստոնէական դպրոցին փառաւոր ներկայացուցիչը։

Այս նախարան տեղեկութիւնք հարկաւոր էին լաւ հասկըցընելու համար այն կապը զոր քաղդէական մատենագրութիւնը՝ ասոր—քրիստոնէականին հետ ունի, և ընթերցողին մտադրութիւնն դարձնելու այն ազդեցութեան վրայ՝ զոր ասորի մատենագրութիւնն պիտի բանեցընէր՝ իրեն դրացի Հայոց վրայ, որք ժամանակ մը Ոսրոենայ իշխանութեան տակ 'ի մի ձուլուած էին։ Եդեսիա՝ որ այն կէս ասորի և կէս հայ իշխանութեան մայրաքաղաքն եղաւ, և որուն արքունական գահոյից վրայ փոփոխակի նստան ասորի իշխանաց հետ՝ արշակունի տոհմի իշխանք, մտաւորական շարժման և յառաջադիմութեան նշանաւոր կեդրոն մը եղաւ, և անուանի դպրոցի մը աթոռ՝ որ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ քրիստոնեայ Հայաստանի մատենագրական կազմակերպութեան և յառաջադէմ բարգաւաճանաց վրայ։

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Հայք՝ դեռ քրիստոնէական կրօնից իրենց մէջ մուտ չգտած, ամփոփ մատենագրական շարժում մը ունեցած կ'երևին։ Հնութեան այս նկատմամբ մեզի աւանդած տեղեկութիւնք խիստ անկատար են. անանկ որ յանգիր ժամանակաց և 'ի դարուց մինչև առ մեզ հասած նշանաւոր և բուն ազգային՝ քանի մը Գողթան երգոց հատակտորք են՝ ինչպէս տեսանք։ Եւ 'ի հակառակէն՝ աւելի մեզի աննպաստ յիշատակութեանց կրնանք հանդիպիլ՝ նոյն իսկ Խորենացւոյն գրոցը մէջ, անդրադարձընելով անոնց բանաւոր երգարանաց անտիրելութիւնն, և ազգային պատմութեան և աւանդից հետամտութեան անհոգութիւն. և դատաստանական և ընտանի յարաբերութեանց ուղղութեան «անրաւ գրուցաց մատեանքը» յիշատակելէն ետքը՝ իրաւացի զարմանք մը կը յայտնէ թէ ինչպէս քաջութեամբ և հնութեամբ այսչափ անուանի ազգ մը՝ իր տարեգիրքն ու պատմութիւնը չունենայ։

Այս զարմանքն ունեցաւ Հայոց արքունական աթոռոյն վրայ բազմող մեծ Թագաւոր մը, և որուն արդիւնք և հետևանքն եղաւ մեր պատմութեան հետաքննութիւնն ու գիւտ։

Հայոց պատմութիւննիս կը յիշեցընէ Վահէ մը՝ որ Մեծին Աղէքսանդրի դէմ խիզախելով 'ի պատերազմ, անոր բովանդակ աշխարհի վրայ դրած ծանր լծէն՝ զինքն ու իր երկիրը խալըսել ուզած ատեն, կորոյս կեանքն ու թագաւորութիւնը։ Ինք եղաւ Հայկազանց հարստութեան վերջին իշխողը։ Իրմէ ետքը՝ մինչև Արշակունեաց իշխանութեան սկզբնաւորելը, Քրիստոսէ դարուկէս յառաջ, Հայաստան՝ արևմտեան Ասիոյ մեծ տէրութեանց՝ մերթ մէկուն և մերթ միւսին հպատակելով, պարզապէս առաջին կարգի նախարարութիւն մը կը ձևացընէր. նախ Ասորւոց իշխանութեան տակ, յետոյ Բաբելացւոց, Մա-

digitised by A.R.A.R.@

րաց և Պարսից։ Իսկ երբ Արշակ Ն Մեծն, որ Միհրդատ Ա ալ կը կոչուի, իր իշխանութեան հպատակեցուց միջին ու արեւմտեան Ասիոյ ժողովրդոց մեծ մասը։ Հայաստանի ժառանգական կառավարութիւնը իր Վաղարշակ եղբօրն յանձնեց, ապսպրելով որ կարգաւորէ զաշխարհն, ու Պարթեւաց ինքնակալութեան օրինաց ու կարգաց համեմատ՝ տեսչութիւն և կառավարութիւն հաստատէ։ Վաղարշակ իր եղբօրը պատուիրած քաղաքական բարեկարգութիւնն ՚ի Հայաստան մտցընելու համար ամէն ջանքն ըրաւ։

Իրմէ առաջ, կ՚ըսէ պատմագիրն, չկար հաստատուն օրէնք մը նոյն երկրին մէջ՝ ուր իշխելու և կարգաւորելու կը հրաւիրուէր, այլ ամենայն ինչ քմահաճոյ՝ և տիրող օրէնքն բռնութիւն էր. նախարարք և նահանգապետք՝ երկրին մէկ մասին տիրելով իշխանութիւնն մէկմէկու ձեռքէն յափշտակել կ՚ուզէին. կալուածոց, ստացուածոց, սեպհականութեանց օրէնք չկար. այլ ամենայն ինչ խառնիխուռն և անկերպարան։

Վաղարշակ այսպիսի անկարգ դրութեան մը վախճան տալու համար՝ միտքը դրաւ նախարարաց իշխանութիւնն կարգաւորել, անոնց երկիրներուն սահմաններն որոշել դատել, և մեկուն մէկալին սահմանն անցնիլը արգիլած ատեն ամենուն ապահովութիւն տալ. անով աշխարհն հանդարտեցընել, քաղաքակրթութիւնն՝ արուեստ ու մշակութիւն բարգաւաճ ընել։ Այս նպատակին հասնելու համար՝ հրամայեց որ փնտռուի հին ազգային պատմութիւն մը նոյն իսկ Հայաստանի մէջ։ Սակայն իր ջանքն ընդունայն եղաւ. այն աշխարհին մեծ և երկայն յեղափոխութեանց համար՝ հարկ էր որ օտար ազգաց դիւաններուն մէջ փնտռել տայ իր ուզածը. ու այս վախճանաւ զատ Մարիբաս կամ Մար Աբաս Կատինա անուանով իմաստուն և սրամիտ[1] ասորի մը քաղդէական և յոյն լե-

1. Ասիկայ է ըստ Ասեմանեայ ասորի լեզուին մէջ Կ—տ—ին— բառին և անուան նշանակութիւնը։

digitised by A.R.A.R.@

գուաց հմուտ, և գրկեց 'ի Նինուէ ընծայութեան նամակաւ մը՝ իր Արշակ եղբօրը, աղաչելով որ հրաման տայ բանալու անոր հետախոյզ աչացն առջև Նինուէի մատենադարանը, որպէս զի կարենայ իր փափաքելին գտնել։

Կարդաց Արշակ իր եղբօրը գրած թուղթը, և գովեց անոր խնդիրքը։ Հրամայեց բանալ Մարիբասայ համար Նինուէի արքունական մատենադարանը. ուր գտաւ Մարիբաս գիրք մը յունարէն գրով ու այսպիսի վերնագրով. «Այս մատեան՝ հրամանաւ Աղեքսանդրի 'ի Քաղդէացւոց բարբառոյ փոխեալ 'ի յոյնն, որ ունի զբուն հնոցն և զնախնեացն բանս»։

Այն գրքին մէջ գտաւ Մարիբաս՝ Վաղարշակայ փափաքանօք խնդրած պատմութիւնը, Հայկայ օրերէն գրեթէ ինչուան Աղեքսանդրի ժամանակ. և գրելով յոյն և ասորի լեզուով՝ բերաւ 'ի Մծբին, Վաղարշակայ յանձնեց։ Թագաւորն ալ չափէն աւելի ուրախանալով հրամայեց որ իր գանձարանին մէջ պահուի ամենայն զգուշութեամբ. և անոր մէկ մասն ալ՝ արձանի վրայ գրուի։

*
* *

Մարիբասայ գիրքը ձեռուընիս հասած չէ։ Սակայն բարեբաղդաբար՝ մեր հինգերորդ դարու մատենագիրն Մովսէս Խորենացի իր Հայոց պատմութիւնը շարադրելու ատենը կարդաց զայն, և ոչ միայն անոր հետևեցաւ, հապա նաև քանի մը երևելի հատուածներ թարգմանելով մեզի հասուց։ Այս հատուածներն ընտիր ու հնագոյն գանձեր սեպելով ազգային գրականութեան՝ կ'արժէ որ ամբողջ օրինակենք։

Խորենացին Մարիբասայ ջանիցը անօգուտ չըլլալը ու գտած արքունի գրոց մէջէն քաղածը՝ Վաղարշակայ յանձնելուն պատմութիւնն ընելէն ետքը, կ'աւելցընէ նաև գրքին սկզբնաւորութիւնը, որ էր այսպէս.

digitised by A.R.A.R.@

« Ահեղք և երևելիք առաջինքն 'ի դիցն, և աշխարհի մեծամեծ բարեաց պատճառք, որ սկիզբն աշխարհի և բազմամարդութեան։ Եւ 'ի սոցանէ հատեալ գոտն ազգ սկայից, անհեդեդք, յաղթանդամք մարմնով և վիթխարիք. որք յղացեալ ամբարտաւանութեամբ ծնան զամբարիշտ խորհուրդ աշտարակաշինութեանն, և 'ի նոյն լինէին 'ի գործ անկեալք. յոր հողմ ահագին իմն և աստուածային շնչեցեալ 'ի դիցն ցասմանէ, ցրէ զամբարտակն, և մարդկանն անլուր բարբառս իւրաքանչիւր ումեք բաշխեալ, աղմուկ շփոթի 'ի մէջ արկանէին։ Յորոց մի էր և յապետոսթեանն Հայկ, անուանի և քաջ նախարարն, կորովաձիգ և հաստաղեղն »։

Գրքին սկզբնաւորութիւնը դնելէն ետքը, Խորենացին խօսքը կը դարձընէ. որովհետև, կ'ըսէ, մեր կամքը ամբողջ պատմութիւն մը շարադրել չէ, հապա միայն ցուցընել մեր բուն նախնեաց ծագումը, զոր նոյն գիրքն կը ցուցընէ այսպէս։ Յապետոսթէ, Մերոդ, Սիրաթ, Թակլաթ, որ է՝ Յաբեթ, Գամեր, Թիրաս, Թորգոմ։ Ետքը, նոյն ժամանակագիրը խօսքը առաջ տանելով՝ կը գրուցէ. Հայկ, Արմենակ, և անոնցմէ ետքը եկողները. վերջէն Հայկայ գեղեցիկ պատմութիւնը բուն իսկ Մարիբասայ խօսքերով մէջ կը բերէ.

« Այս, ասէ, Հայկ գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջագանգուր, խայտակն և հաստաբազուկ. սա 'ի մէջ սկայիցն քաջ և երևելի լեալ, ընդդիմակաց ամենեցուն, որ ամբառնային զձեռն՝ միապետել 'ի վերայ ամենայն սկայիցն և դիւցազանց։ Սա խրոխտացեալ ամբարձ ըզձեռն ընդդէմ բռնաւորութեանն Բելայ, 'ի տարածանել ազգի մարդկան ընդ լայնութիւն ամենայն երկրի, 'ի մէջ բազմակոյտ սկայիցն, անհուն խօլից և ուժաւորաց։ Քանզի անդ մոլեգնեալ այր իւրաքանչիւր սուր 'ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով, ջանային տիրել 'ի վերայ միմեանց.

digitised by A.R.A.R.@

ուր պատահմունք 'ի դէպ եղանէին Բելայ՝ բռնանալ ամենայն երկիր: Որում ոչ կամեցեալ Հայկայ՝ հնազանդ լինել Բելայ, յետ ծնանելոյ զորդի իւր զԱրմենակ 'ի Բաբելոնի, չու արարեալ գնայ յերկիրն Արարադայ, որ է 'ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդւովք իւրովք և դստերօք և որդւոց որդւովք, արամբք զօրաւորօք՝ թուով իբրև երեքհարիւր, և այլովք ընդոծնօք, և եկօք յարեցելովք 'ի նա և բոլոր աղխիւ: Երթեալ բնակէ 'ի լեռնոտին միում 'ի դաշտավայրի, յորում սակաւք 'ի մարդկանէ յառաջագոյն ցրուելոցն դադարեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայկ, շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց, և տայ 'ի ժառանգութիւն Կադմեայ որդւոյ Արմանեկայ»:

Խորենացին այս հատուածը մէջ բերելէն ետքը՝ կը յաւելու. «Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ գրոյցս»: Որով անշուշտ կ'ակնարկէ կամ Ողոմպիադոր փիլիսոփային պատմած աւանդութեանց, (զորս ինքն նախ կը յիշատակէ), և կամ ուրիշ հին աւանդութիւններու, որ բերնէ բերան անցնելով մինչև Խորենացւոյն ժամանակ հասած էին: Ետքը դարձեալ Մարիբասայ գրածը կը թարգմանէ.

«Եւ ինքն խաղայ այլով աղխիւն ընդ արևմուտս հիւսիսոյ. գայ բնակէ 'ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեռնադաշտակին Հարք, այս ինքն, աստէն բնակեալքս, ազգի տանն Թորգոմայ: Շինէ և գիւղ մի, և անուանէ յիւր անուն Հայկաշէն:

» Ի հաստատել տիտանեանն Բելայ զթագաւորութիւն իւր առ ամենեսեան, առաքէ 'ի կողմն հիւսիսոյ զմի ոմն յորդւոց իւրոց առ Հայկ՝ արամբք հաւատարմօք գալ նմա 'ի հնազանդութիւն և կեալ խաղաղութեամբ: Բնակեցեր, ասէ, 'ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց. այլ ջեռուցեալ մեղկեա զցրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բա-

digitised by A.R.A.R.@

րուցդ, և հնազանդեալ ինձ՝ կեաց 'ի հանդարտութեան, ուր հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան: Եւ 'ի բաց դարձուցեալ Հայկայ զպատգամաւորսն Բելայ խըստութեամբ պատասխանեաց: Դառնայ առաքեալն անդրէն 'ի Բաբելոն:

» Ապա զօրաժողով լինի 'ի վերայ նորա տիտանեանն Բէլ ամբոխիւ հետևակ զօրաց, գայ հասանէ 'ի հիւսիսի երկիրն Արարադայ մերձ 'ի տունն Կադմեայ: Փախըստական լինի Կադմոս առ Հայկ, քաջ ընթացիկս առաջի իւր առաքէ. Գիտեա, ասէ, ով մեծդ դիւցազանց, զի դիմեալ գայ 'ի վերայ քոյ Բէլ յաւերժիւք քաջօք և երկայնադիզօք հասակօք սկայիւք մրցողօք. և իմացեալ իմ զմերձ լինելն նորա 'ի տուն իմ, փախեայ, և գամ աւասիկ տագնապաւ: Արդ աճապարեա խորհել որ ինչ գործելոց ես:

» Իսկ Բէլն, յանդուգն և անհնարին զօրութեամբ ամբոխին՝ որպէս յորձան ինչ սաստիկ ընդ զառիվայր հեղեալ՝ փութայր հասանել 'ի սահմանս բնակութեան Հայկին, 'ի սիրտ և 'ի մարմին վստահացեալ արանց զօրաւորաց: Այս ուշիմ և խոհեմ սկայն, քաջագանգուրն և խայտակն, աճապարեալ հաւաքէ զորդիս իւր և զթոռունս, արս քաջս և աղեղնաւորս, թուով յոյժ նուազունս, և զայլ ևս որ ընդ իւրով ձեռամբ հասանէ յեզր ծովակի միոյ, որոյ աղի են ջուրքն, մանունս ունելով ձկունս յինքեան: Եւ կոչեցեալ զզօրս իւր ասէ ցնոսա. Յելանելն մեր հանդէպ ամբոխին Բելայ, դիպեալ ջանասցուք տեղւոյն՝ ուր անցեալ կայ 'ի մէջ խուռն քաջացն Բէլ: Զի կամ մեռցուք, և աղխ մեր 'ի ծառայութիւն Բելայ կացցէ, կամ զաջողութիւն մատանց մերոց 'ի նա ցուցեալ, ցրուեսցի ամբոխն, և մեք եղիցուք յաղթութիւն ստացեալք:

» Եւ յառաջ կոյս անցեալ բազմանդակ ասպարէզս՝ հասանեն 'ի միջոց ինչ դաշտաձև լերանց բարձրագունից. և յաջմէ ջուրցն հոսանաց 'ի բարձրաւանդակումն կուռ

կալով 'ի տեղւոջ. 'ի վեր գերեւս ամբարձեալ, երեւեցաւ նոցա բազմութիւն անկարգ հրոսակի ամբոխոյն Բելայ ցան և ցիր յանդուգն յարձակմամբ ընդ երեսս երկրին սուրալով. իսկ Բէլ հեզ և հանդարտ ամբոխիւ մեծաւ 'ի ձախմէ ջուրցն 'ի վերայ սարոյ միոյ իբրեւ 'ի դիտանոցի: Ծանեաւ Հայկ զխումբ վառելոյ ջոկատին, յորում Բէլ առաջի ամբոխին եկեալ հասեալ ընտրիւք և վառելովք ոմամբք. և երկար միջոց ճանապարհին ընդ նա և ընդ ամբոխն. և ինքն գլխանոց ազուցեալ երկաթի, նշանաւորօք վերջօք, և տախտակս պղնձիս թիկանց և լանջաց, և պահպանակս բարձից և բազկաց. գօտեւորեալ զմէջսն, և յահեկէ դաշինն՝ երկսայրի. և նիզակն արի 'ի ձեռին իւրում աջոյ, և յահեկումն վահան, և ընտիրք յաջմէ և 'ի ձախմէ: Եւ տեսեալ Հայկին զտիտանեանն կուռ վառեալ, և զարս ընտիր ընդ նմա, աջինս և ահեկինս, կարգէ զԱրմենակ երկու եղբարբք ընդ աջմէ, և զԿադմոս և զայլս երկուս յորդւոց 'ի ձախմէ, զի արք կորովիք էին յաղեղն և 'ի սուսեր. և ինքն առաջի, և զայլս հրոսակին զկնի իւր կարգեաց. երեքանկիւնի իմն կարգեաց ձեւով, հանդարտ յառաջ մատուցանելով:

» Եւ հասեալ երկոցունց կողմանց սկայիցն 'ի միմեանս, ահագին դղրդիւն 'ի վերայ երկրի առնէին շաչատակելովն, և ահս պատուցանողս տարագուք յարձակմանցն զմիմեամբք արկանէին: Անդ ոչ սակաւք յերկոցունց կողմանց սկայիցն արք յաղթանդամք բերանոյ սրոյ դիպեալք, տապալ յերկիր կործանէին. և մարտն յերկոցունց կողմանց մնայր անպարտելի: Զայսպիսի անակնունելի դիպուած տարակուսանաց տեսեալ արքայն Տիտանեան՝ զարհուրեցաւ, և 'ի նոյն բլուր՝ ուստի էջն՝ վերջոտնեալ ելանէ. քանզի խորհէր 'ի մէջոցի ամրանալ ամբոխին, մինչև հասցէ բովանդակ զօրն, զի միւսանգամ ճակատ յօրինեսցէ: Զայս իմացեալ աղեղնաւորին Հայկայ, յառաջ վարէ զինքն, մօտ հասանէ յարքայն, լի քարշէ զինդ զլայնալիճն, դիպեցուցանէ զերեքթեւեանն կրծից

տախտակին. և չէր ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ՝ յերկիր անկանէր սլաքն. և այսպէս ճախացեալն Տիտանեան կործանի՝ յերկիր զարկուցեալ. և փչէ զոգին: Իսկ ամբոխն տեսեալ զայսպիսի աջագին գործ քաջութեանն, փախեան իւրաքանչիւր դէպ երեսաց իւրեանց: Եւ վասն այսորիկ այսչափ բովանդակ լիցի ասել:

» Բայց զտեղի ճակատուն շինէ դաստակերտ, և անուն կոչէ Հայք, վասն յաղթութեան պատերազմին. այսորիկ աղագաւ և գաւառն այժմ անուանի Հայոց ձոր: Իսկ բլուրն, ուր քաջամարտիկքն անկաւ Բէլ անուանեաց Հայկ Գերեզմանս. որ այժմ ասին Գերեզմանք: Բայց զդիակն Բելայ պաճուճեալ խմ դեղովք, հրամայէ Հայկ տանել 'ի Հարք, և թաղել 'ի բարձրաւանդակ տեղւոջ, 'ի տեսիլ կանանց և որդւոց իւրոց »:

Հայկայ պատերազմէն ետքը՝ ուրիշ զանազան բաներ ալ կը պատմուին, կ'ըսէ Խորենացին, այն գրքին մէջ. բայց մենք մեր հաւաքմանը հարկաւոր եղածները մէջ բերինք. ու կը սկսի իրեն համառօտ ոճովը քաղել Մարիբասայ գրոցը մէջէն կարեւոր և մտադրութեան արժանի սեպածները:

* * *

Խորենացւոյն պատմութիւնը այլ և այլ արեւմտեան լեզուներով եւրոպական գիտնոց ծանօթանալէն ետքը, անոնց երկար և քննադատ հետազօտութեանց նիւթ եղաւ: Մարիբասայ առաքումն 'ի Նինուէ, Պարթեւաց թագաւորին քով գտած ընդունելութիւնը, արքունի դիւանաց մէջ խուզարկութիւնք, Վաղարշակայ փնտռած Հայոց պատմութեան գիւտը, շատ բանասիրաց համար խնդրոյ և երկմտութեան նիւթ մը դառնալով, անկէ քաղուած ու 'ի Խորենացւոյ մեզի աւանդուած գիտուածոց և անցից ստուգութիւնն ալ կեղակարծ, և անստոյգ, ա-

digitised by A.R.A.R.@

աանց պատմական հաւաստեաց՝ ուստի քմահաճոյ յե-
րիւրեալ հիւսուածք մը սեպեր են։ Ասոնց մէջ գլխաւորք
եղած են Ֆրէրէ, Գաթրըմէր, Կուտշմիթ և այլք՝ մին-
չեւան մեր օրերը, և ունեցեր են իրենց համամիտքն ու
հետեւողք՝ նոյն իսկ մեր ազգին մէջ, և որք ազգային
պատմութիւն մ'ալ՝ բոլորովին օտար 'ի Մարիբասեան
աւանդից և 'ի Խորենացւոյ, ուզեցին ընծայել «ազգին
լուսաւորեալ մասին, որ գիտէ ինննեւտասներորդ դարու
քննադատական ոգին, և որ կամէր փողուց տեսանել
այն ոգին մուծեալ և յազգային պատմութիւն մեր»։
Թէպէտ և մերազգի բանասէրք, և յառաջ քան զնոսա
հմուտ հայագէտն Տիւլորիէ, ասոնց կարծեացը դէմ մա-
քառեցան, բայց իրենց տարակոյսները բոլորովին ցրե-
լու բաւական չեղուեցան բերուած պատճառներն[1]։

Մենք հակառակորդաց քանի մը պատճառներն միայն
յիշատակենք, որոնցմով կ'ուզեն Մարիբասայ գոյութիւնը
ժխտել կամ տարակուսի տակ ձգել։ Նախ կ'ըսեն թէ
հինն Նինուէ արդէն կործանած էր, և հաւատալի չե-
րեւնար որ Պարթեւաց և Սելեւկեանց պատերազմին ատեն
Ասորեստանեայց նոր տէրութեան մը մայրաքաղաք ձեւա-
ցած ըլլայ։ Դարձեալ կ'ըսեն թէ Աղեքսանդր ոչ ժամա-
նակ և ոչ ալ կամք ունեցած ըլլայ՝ քաղդէականէն 'ի
յոյն թարգմանելու պատմական գիրք մը. Մար Իբաս
կատինային անունն ալ՝ Արշակայ ժամանակին չվերա-
բերիր, կ'ըսեն, այլ բառերուն կազմութենէն կ'երեւնայ
Ասորւոց քրիստոնէական ժամանակի անուն։ Այս պատ-
ճառներով զՄովսէս Խորենացի եթէ ոչ խաբեբայ՝ գէթ
խաբուած կը համարին այս եւրոպացիք, և թէ կարծե-
ցեալ Մարիբասեան գիրքը՝ Բերոսոսի գրուածքին մէկ օ-
րինակը պիտի ըլլայ անշուշտ։ Գաթրըմէրի հետեւողք ալ

1. Փափագողք կրնան տեսնել Բուզանդիոն ու Արեւելեան Մամուլ կոչուած հանդէսներու մէջ (1882-1883) եղած տարակուսութիւնքն և անոնց ցրելու փորձանաւ տրուած պատասխանները։

digitised by A.R.A.R.@

կը յաւելուն թէ եղեսական դպրոցին վերաբերող Ասորւոյ մը գրուածք է Մարիբասայ պատմութիւնն, որ Խորենացւոյն ձեռքն անցած, և իբրև հաւատարիմ պատմիչ մը կարծուեր է։

Ազգային բանասիրութեան մաս մ'ալ, և Տիւլորիէ, կը ջանան ցուցընել թէ Մարիբասայ գրուածքը՝ յիբաւի ըստ աւանդութեան Խորենացւոյն Վաղարշակայ առեն շարադրուած է, և թէ անկարելի չէ՝ որ Նինուէի դիւաններն Սելեւկիացւոց ձեռքէն Պարթեւաց թագաւորներուն ձեռքն անցած ըլլան, և հոն իմաստուն ասորին հանդիպած ըլլայ այդ գրքին։ Եւ ցուցընելու համար թէ Մարիբասայ անունը կրնար Քրիստոսէ առաջ ալ գործածուած ըլլալ, Արգարու և Քրիստոսի ժամանակակից Մար Իհար անուն մը կը յիշատակեն. վասն զի Մար՝ Տէր ըսել է, որ ամէն պատուաւոր անձանց ալ կը տրուի։

*
* *

Մարիբասայ՝ կամ 'ի Խորենացւոյ իրեն ընծայուած մասերն՝ հայերանագէտ գաղղիացին Վիկտոր Լանկլուա յիւրում Հաւաքման հին և նոր պատմչաց Հայաստանի (Collections des Historiens anciens et modernes de l'Arménie), առաջին անգամ իբրև առանձին գիրք հրատարակեց գաղղիական թարգմանութեամբ՝ ընդարձակ և հմուտ կանխաբանութեամբ և ծանօթութեամբք, յորոց օգտուեցանք մեր այս գրուածքին մէջ։ Խորագիրն է․ Mar Apas Catina, Histoire ancienne de l'Arménie, extraite de l'histoire des premiers ancêtres, traduite de chaldéen en grec par ordre d'Alexandre-le-Grand, et conservée en partie par Moïse de Khorène. Traduction nouvelle en français, avec des notes historiques, critiques et philologique, par Victor Langlois. Paris, Librairie de Firmin-Didot frères, fils et Cie. MDCCCLXVII.

digitised by A.R.A.R.@

Մեր վերը յիշած մարիբասեան հատուածներէն զատ՝ Հայոց սկզբնաւորութեան և Հայկայ պատերազմին վրայ, Թարգմանիչն 'ի մի կը գումարէ առ Խորենացւոյն գըտնուած ու Մարիբասայ ընծայուած հետևեալ գլուխներն։ Առաջին գրքէն՝ գլուխք ԺԲ, ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ, ԺԶ, ԺԷ, ԺԸ, ԺԹ, Ի, ԻԱ, ԻԲ, ԻԳ, ԻԴ, ԻԵ, ԻԶ, ԻԷ, ԻԸ, ԻԹ, Լ, ԼԱ, ԼԲ։ Երկրորդ գրքէն. Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը, Թ. ուր հետևեալ խօսքերը կը յաւելու Խորենացի. «Աստանօր սպառին բանք ծերունւոյն Մար Աբաս Կատինայ»։

ՄԱՐԻԲԱՍԷՆ ԻՆՉՈՒԱՆ ՉՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐ

Արտաւազդ Ա։ — Աբգար։ -- Եդեսիոյ դիւանն։ — Արտաշէս Բ։

Վաղարշակ՝ որ Հայաստանի թէ քաղաքական թէ ուսումնական բարգաւաճանացը փոյթ ունենալով՝ Հայոց առաջին և ընտիր պատմիչը երեւցուց, յամենայնի իրեն արժանի յաջորդ չունեցաւ։ Արշակ, Արտաշէս*, Տիգրան, իրենց փառքն ու մեծութիւնը՝ աւելի հարստութեան և երկրակալութեան վրայ դրած ըլլալով, անոնց համար յոգնեցան. և իրենց զէնքերուն ուժովը համբաւնին բոլոր աշխարհք, ու վախերնին մերձակայ ազգաց վրայ տարածեցին։

Տիգրանայ յաջորդն Արտաւազդ Ա, եթէ իր նախնեացը պատերազմասէր աշխոյժն ալ ունէր՝ բայց ոչ յաջող բաղդը։ Հայոց պատմութեան մէջ գրեթէ անօրինակ դէպքով մը՝ ոսկի շղթաներով կապկըպած Հռովմայեցւոց ձեռքը գերի կ՚իյնայ. և թագաւորին գլուխը՝ իր օտա-

digitised by A.R.A.R.@

ութեան ու ամօթոյն ցաւերը մեղմացընելու միակ հընարք՝ բանասիրութիւնը կը գտնէր, անոր անոյշ զբաղմանցը մէջ իր ձախող բաղդին վիշտերը թաղելով։ Պլուտարքոս կ՚աւանդէ թէ իր գերութեանը մէջ այլ և այլ թատերական քերթուածներ, ճառեր, ու պատմական գըրուածներ շարադրած է Արտաւազդ, որոնք ժամանակակցացը աշխ. մեծապէս յարգի եղած են[1]։

Արգար՝ Արտաւազդայ յաջորդ Արշամին որդին՝ արքունական աթոռը ելած օրէն Աւագ այր կոչուեցաւ, ու իր խելքովն ու իմաստութեամբ այնչափ հաճոյացաւ Օգոստոս կայսեր, որ չէր ուզեր զանիկայ հեռացընել քովէն։

Արգարու Հռովմ եղած ատենը՝ այն համբաւաւոր քաղաքը ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև ուսումնական փառաց լման մէջ էր։ Հռովմէական մատենագրութեան ոսկեդարն էր այն ժամանակը. ու Արգարու սէր և թափանցող միտքը տեսաւ ու նախանձեցաւ վրանին; ու զՀայաստան ջանաց հետեւող ըլլալ անոնց։ Անոր համար իր թագաւորական աթոռը դառնալէն ետքը՝ Եդեսիա քաղքին մէջ տիեզերահռչակ դիւան մը բանալ տուաւ. հոն փոխադրել հրամայեց Մծբին քաղաքին ամէն դիւանական մատեանները. նոյնպէս ալ Պոնտացւոց Սինոպ քաղաքին մեհենական պատմութեանց գրքերը։

Այս դիւանը՝ Երուանդայ երկրորդի օրովը ա՛լ աւելի ճոխացաւ, երբոր Հայք՝ Հռովմայեցւոց հարկատու եղան, ու անոնց կողմանէ գրուած կուսակալներն ջանացին զարգարել զայն. որովհետեւ յԵդեսիա՝ իբրև 'ի միջավայրի հաստատուած էին 'ի Հայոց, 'ի Միջագետաց և յԱսորւոց ժողովելիք հարկերը. ուստի հոն ժողվել տուին ուրիշ գլխաւոր քաղաքաց հարկերուն դիւաններն ալ։ Եդեսիայ

1. «Արտաւազդ ինքնին և ողբերգութիւնս եւս քերթեալ ունի, և ճառս և արձանագրեալ պատմութիւնս, յորոց կէսք կան և մինչև ցայսօր»։ Պլուտ. Զուգակշիռ., Հատ. Դ. 158։

digitised by A.R.A.R.@

դիւանը՝ ինչուան Քրիստոսի հինգերորդ դարը սրբավայր մը սեպուած էր ամենայն ազգաց իմաստնոց. գիտութեանց մէջ ծերանալու փափաքող մարդեր՝ կ'ախորժէին հոն անցընել իրենց օրերը: Հոն Յուլիոս Ափրիկանոս մեծանուն ժամանակագիրն կ'երթար «գաղափարել որ ինչ 'ի քարտէզս այնր դիւանին յաղագս թագաւորացն առաջին ժամանակաց և գործոց նոցա»: Հոն Սեբերիանոս եմեսացի և Պրոտոգենէս քահանայն վարժուող և վարժիչ կ'ըլլային: Հոն կ'երթար նաև Եւսեբի կեսարացի, որ և կը վկայէ Եկեղեցական պատմութեանը մէջ թէ ինչ որ Աբգարու վրայ գրած է, բոլորն ալ Եդեսիոյ դիւանէն քաղած է: Հոն սուրբն Մեսրոպ ալ՝ հայ գրոց գիւտէն առջը՝ իր աշակերտացը մէջ երկու գլխաւորներն կը ղրկէր, զԵզնիկ և զՅովսէփ պաղնացի, որ օտար գրով դրոշմուած գրքերը հայերէնի դարձնեն:

Հոս միայն չսահմանուիր Աբգարու ուսումնասիրական եռանդը: Քրիստոնեական լուսոյն ճշմարտութիւնն ընդունելէն ետքն ալ՝ նոյն սուրբ կրօնքը հաստատուն գործելու համար՝ սուրբ հնարքներէն զատ՝ սուրբ գրոց ասորի թարգմանութիւն մըն ալ ընել տուաւ, զոր ազգային և օտար յետագայ պատմիչք, և մանաւանդ կերպով Վարդան, կը յիշատակեն[1]:

1. Վարդան կը գրէ առ Հեթում թագաւոր. «Թարգմանեցին յասորի գիր և 'ի լեզու... և հայերէն գիր չկայր, վասն այն ասորի գրով թարգմանեցին: Այս 'ի ձեր նախնոյն յիշատակ»: Նոյնն Թագէական թարգմանութենէն օրինակ մ'ալ մէջ կը բերէ՝ Ծննդոց գրքին սկզբնաւորութիւնը. «Ի սկզբանէ արար Աստուած զէութիւն երկնի և զէութիւնն երկրի. և այս գեղեցիկ է, զի ցուցանէ թէ յոչէից արար. և ըստ եօթանասնիցն բազում երկինս ցուցանէ... խիստ անոյշ է»: Կը վկայէ և Միխայէլ ասորի. «Ըստ Աբգարուն՝ գրով ասորիք վարին». և Ապուլֆարաճ ասորի կամ հայ. և յառաջ քան զասա՝ Ջուաս կամ Եսուաս՝ եպիսկոպոս Հագգենայ կամ Հադրենայ ասորւոց:

digitised by A.R.A.R.@

Սակայն Աբգարու մահուընէն ետքը՝ կրօնական ու քաղաքական յեղափոխութիւնք տակնուվրայ ըրին զՀայաստան։ Անանէ ու Սանատրուկ՝ իրենց հօրն ու մօրեղբօրը հաւատքը արհամարհելէն ետքը՝ զէնքերնին ալ իրարու դէմ կը դարձընեն. Սանատրուկ իր հակառակորդէն զօրաւոր և երկարակեաց ըլլալով, բոլորովին քաղաքական շինութեանց ու Մծբին արքունի քաղաքը զարդարելու զբաղեցաւ։ — Իր որդւոյն Բ. Արտաշիսի ատեն՝ բոլոր Հայաստան կերպարանափոխ ըլլալու վիճակի մը մէջ կը մտնէ. այդ մեծ և սիրելի Թագաւորը՝ Հայաստանը Ելլադա, Լատին մը դարձընելու փափաքով վառուած անձ մըն է. « Թէպէտ և կարգք և սովորութիւնք գեղեցիկք հաստատեցան 'ի Վաղարշակայ և յայլոց առաջնոց Թագաւորացն, այլ 'ի մեծամեծ արուեստից և 'ի գիտութեանց ունայնացեալք էին, կ'ըսէ Խորենացին. զշարաթուց աւուր և զամսոց և զտարեաց բոլորմանց։ Եւ այս ամենայն յօրինի յաւուրս Արտաշիսի »։ Իրեն խաղաղասէր իշխանութեանը ժամանակ՝ ազգային ոգին մեր մատենագրութեանը մէջ առաջին տեղը բռնեց. բանաստեղծութիւնն՝ միւսանգամ իւր աշխոյժն ու թռիչքը Թագաւորական գահէն կ'առնուր։ Թագաւորին որդւոց մէկը, արքունի հազարապետն Վրոյր, նշանաւոր բանաստեղծ մըն էր. և թերևս հայկական վիպասանութեան շարագրողաց մէկն, որ երգեց Արտաշիսի երջանիկ օրերն, և անոր հռչակաւոր Սմբատ սպարապետին քաջութիւններն։ Ասանկ ալ Արտաշիսի միւս որդւոց մէկը՝ Մաժան, որ մեհենաց վրայ վրակեցու դրուած էր, և Անի քաղաքին մէջ եղած Արամազդայ մեհենին քրմապետը՝ հաւանականաբար շարագրող է նաև մեհենական պատմութեանց։

Արտաշիսի յաջորդաց ատենէն մինչև Տրդատայ ժամանակը, հեթանոսութիւնն՝ քրիստոնական կրօնից դէմ վերջին ուժով պատերազմել կ'երեւնայ։ Հայաստան՝ անոր երկնաւոր լուսոյն առջև արդէն սասանեալ՝ իր հին

digitised by A.R.A.R.@

կրօնքը հաստատուն պահելու համար երկար և ունայն աշխատանքներէ վերջը կը յաղթուի, ու այն երջանիկ յաղթուելուն պարտական է իւր առոյգ փառքն ու մեծութիւնը :

ՔԱՆԻ ՄԸ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ

Ուղիւպ : — Բարդածան : — Խոռոմբուռս · — Արտիրէոս :

Արդարէն ինչուան Լուսաւորիչ, երեք դարու միջոց, միայն քանի մը մատենագիրք երևցան Հայոց մէջ. կամ թէ աւելի ճիշդ խօսելով, հաւանաբար այնպիսի բարեկարգ թագաւորութեան մը մէջ ծաղկող մատենագրաց՝ միայն մէկքանիին անուանքը հասան մինչև առ մեզ: Մեր այս յիշատակած անձանց ազգայնութիւնն ալ՝ կամ բուն մեր ազգին պատկանիլը տարակուսական կրնայ համարուիլ, ինչպէս նաև իրենց գործածած լեզուն:

Ասոնց մէջ գլխաւոր է

ՈՒՂԻՒՊ կամ Ոլիմպիոս քուրմ. Պարսից Դարեհ Վողոգէսի ու մեր Արտաշիսի թագաւորութեանատեն ծաղկած Քրիստոսի երկրորդ դարուն երկրորդ կիսուն: Հանի կամ Անի ամրոցին ուր քրմապետական պաշտամամբ մեծարուած էր, մեհենական պատմութիւնը շարադրեց Ուղիւպ, յորում աւանդուած էին Դարեհի և Արտաշիսի թագաւորութեան ժամանակաց դէպքերը. և կ'երևնայ թէ անոր գրուածներէն քաղած է Խորենացին՝ ինչ որ Արտաշիսի վրայ կը պատմէ, վասն զի անոր պատմութիւնն ըրած ժամանակ՝ կը յաւելու. « Եւ զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ուղիւպ քուրմ Հանւոյ, գրող մե-

digitised by A.R.A.R.@

հնական պատմութեանց, և զայլ բազում գործս՝ զոր ասել կայ մեզ առաջի, որում և Պարսից մատեանքն վը-կայեն և Հայոց երգն վիպասանաց »: Հաւանական կ'ե-րենայ թէ Բարդածան և Եւսեբիոս ալ Եդեսիոյ դիւա-նին մէջ հանդիպեր են սոյն գրուածքին, և անոնցմէ օգտուած:

* * *

ԲԱՐԴԱԾԱՆ. Անտոնինոս Կարակալլա և Լուկիոս Վե-րոս կայսերաց ատենն էր Բարդածան՝ յաջողակ 'ի բան և 'ի գիր, և հայկական ուսմանց ոչ անտեղեակ: Ծնած է յասորեստան, և հաւանականաբար յԵդեսիա: Յայլ և այլ մատենագրաց հնոց՝ որ իր յիշատակութիւնն կ'ը-նեն, երբեմն ասորի և պարթեւ կոչուած է, մերթ մի-ջագետացի, մերթ բաբելոնացի, և յայլոց նաև հայկազն: Կրնայ ենթադրուիլ թէ իրարմէ ուրիշ՝ բայց համանուն անձինք ըլլան, որոց գրուածք և գնացք, վրիպակաւ կամ չփաթմամբ իրարու ընծայուած: Այս պատճառաւ է ան-շուշտ՝ որ երբ յոմանց արդի քննադատից՝ համաձայն ընդ հնոց, Կարակալլայի ժամանակակից կը համարուի, յայլոց՝ մանաւանդ 'ի գերմանացի գիտնոց, ասորի կայ-սերաց ատեն ծաղկած կ'ենթադրուի, և իրեն ընծայուած Բաշխից կամ Գուշակութեանց վրայ յօրինուած գրուած-քին մէջ տեղ մը հելլենադաւան կայսեր ակնարկութիւն մ'ալ կը կարծեն տեսնել:

Ընտիր դասախօսութիւն մը տուած էր կ'ըսեն Բար-դածան Եդեսիոյ իշխանաց արքունեաց մէջ. և բարեկամ Աբգարու Ը՝ ութերորդ Մանուայ որդւոյն, որ Օսրոենաց աթոռը գրաւեց 152-153էն մինչև 'ի 187-188. սիրող և հետամուտ գիտութեանց և արուեստից, ու իր դա-րուն և ժամանակին մատենագրաց մէջ նշանաւոր անձ մը: Ետեւէ եղաւ նաև գիտութեան զաղանեաց կամ քաղդէութեան, աստեղաց շրջաններուն կամ շարժմանց՝

digitised by A.R.A.R.@

մարդկային բաղդի և ազգային վրայ ունեցած և ըրած ազդեցութեանց. և անգղիացի բանասէրն Գիւըրդոն՝ իր անունը կրող այսպիսի գրութեան մը հատուածներուն հանդիպած է Նիտրիոյ վանքի մը մատենադարանին ձեռագրաց մէջ և հրատարակած յիշուած Ասորական Հաւաքման:

Որչափ ալ հետամուտ արևելեան տիեզերագրական և իմաստասիրական գրութեանց, սակայն մեծ փոյթ և ջանք ալ ցըցուց Բարդածան նաև արևմտեան գիտութեանց՝ որք անհրաժեշտ լրումն կը սեպուէին Ասիական դպրոցաց ուսման, և 'ի մասնաւորի Եդեսիոյ, որ Աղեքսանդրիոյ ու Աթենքի վարժոցներէն ետքը՝ ամենէն հռչակաւոր էր: Հմուտ կատարելապէս յոյն լեզուի, տեղեակ էր նաև հելլեն դպրութեանց. և կը վկայէ Եպիփան՝ վարդապետ եկեղեցւոյ, որ նոյն լեզուով այլ և այլ գըրուածքներ ալ շարագրած ըլլայ: Սակայն իր լիուլի հըմտութիւնը ասորականին մէջ էր, որով յօրինած է ընդհանրապէս իր ամէն երկասիրութիւնքը, և զոր կը խօսէր բնիկ ոճով և հրավառ ճարտարախօսութեամբ: Ինք եղաւ հեղինակ նոր քերթողական չափու մը յասորի մատենագրութեան. և այն չափաւ շարագրեց հարիւր և յիսուն եկեղեցւոյ պաշտամանց վերաբերեալ երգեր, և որք գրեթէ երկու դար 'ի կիրառութեան էին Ասորւոց մէջ՝ իր Հարմոնիոս որդւոյն շարագրածներուն* հետ: Իրեն կ'ընծայուի դարձեալ և եղանակաց ներմուծումը յարևելեան եկեղեցիս:

Առաջ հաւատարիմ եկեղեցւոյ վարդապետութեանցը, իր զօրաւոր լեզուն և ճարտասանութիւնը անոր պաշտպանութեան գործածած էր, և այն գրչով ու սրտով որուն վրայ կը զարմանային սուրբն Հերոնիմոս, Աւգոստինոս և Նիկեփոր, կորաւոր ու ամօթապարտ լռեցուցած էր Ասորւոց աշխարհին մէջ իր ժամանակին բազմաթիւ հերետիկոսներն. Բայց կենացը վերջի տարիներն՝ ինքն ալ մոլորական վարդապետութեանց մէջ ինկաւ,

digitised by A.R.A.R.@

նախ՝ նա եւ ըստ Խորենացւոյ, Վաղենտինեանց աշակերտելով, «զոր յետոյ յանդիմանեալ անարգեաց, կ'ըսէ, ոչ գալով 'ի ճշմարտութիւն, այլ միայն 'ի նմանէ զատուցեալ՝ այլ հերձուած յարդարեաց յինքենէ»:

Երբ Կարակալլա կայսրն 'ի գահին յարշաւանաց Եգիպտոսի՝ անցաւ 'ի Միջագետս, ու գահընկէց ընելով յիշխանական աթոռոյն զԱբգար Թ որդի Մանուայ Թ, ու ձմերելով յԵդեսիա՝ Օսրոենայ վայրապետութիւնը հռովմէական գաւառի մը վերածեց, բռնադատուեցաւ Բարդածան հեռանալ 'ի հայրենեացն: Անշուշտ այն միջոցին է՝ որ Հայաստան ալ եկաւ, յոյս ունենալով զոմանս աշակերտել իրեն. բայց տեսնելով թէ ընդունայն է աշխատանքն, Հանի ամրոցը գնաց, ու հոն մեր ազգին մեհենական պատմութիւններն ու առաջին թագաւորաց գործերը կարդալով, յասորի լեզու թարգմանեց զանոնք. ու այլ և այլ թագաւորական դիւաններէ զանազան տեղեկութիւններ ժողվելով, պատմական գրուածք մը շարագրեց, զոր յետոյ իր աշակերտեալքը՝ փոխեցին 'ի յոյն, և Եդեսիոյ դիւանին մէջ պահուեցաւ:

Թէ Եւսեբիոս և թէ մեր Խորենացի՝ իրեն գրուածքներէն կը քաղեն այլ և այլ ժամանակակից դիպուածոց յիշատակութիւններ. «Էր, կ'ըսէ Խորենացի, այր կորովի բանիւք. որ և առ Անտոնիոս համարձակեցաւ գրել թուղթ. և բազում ասացուած արար ընդդէմ աղանդոյն Մարկիոնացւոց և բաշխից և կռոց պաշտաման, զոր 'ի մերում աշխարհիս... Պատմէ 'ի մեհենիցն պաշտամանց, վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ Մաժանայ քրմապետի 'ի բագնացն աւանի, որ 'ի Բագրեւանդ գաւառի, բագին 'ի վերայ գերեզմանին շինեալ՝ զի 'ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեսցեն, և ընդունիցին հիւրք երեկօթիւք... Յայսմ պատմութենէ առեալ մեր երկրորդեցաք քեզ 'ի թագաւորութենէն Արտաւազդայ մինչև յարձանն Խոսրովու»:

digitised by A.R.A.R.@

Ոչ անծանօթ է Բարդածան նաև մեր ուրիշ պատմիչաց ալ։ Զենոբ Գլակ, չորրորդ դարու մատենագիր, կ'ըսէ. «Եթէ ստուգիւ կամիս գիտել զայսոսիկ, ով երանելիդ Բեկտոր, ընթերցիր զԹագաւորութիւն Հեփթաղինեկայ Հելլենացի գրով, և կամ զԹագաւորութենէն Ճենաց, զոր գտանես յՈւռհա քաղաքի առ Բարդայ պատմագրի»։ Ուխտանէս պատմիչ. «Եթէ ստուգիւ կամիք տեղեկանալ, ասէ, ընթերցջիք զվերջին գրուածն Բարդընծանայ Ուռհայեցւոյ, զոր կարի գեղեցիկ ասէ և ըղբանն՝ զոր խօսեցան ընդ միմեանս Տրդատ և Հրաչեայ արքայ. և կամ թէ յետոյ զինչ արարին զՀրաչէ՝ ոչ գիտեմ ասէ պատմագիրն»։

Եւսեբիոս 'ի Պատմութեան Եկեղեցւոյ (Դպր. դ. 30) հետևեալ տեղեկութիւններն կ'աւանդէ Բարդածանի վըրայ. «Ի նմին իսկ արքայութեան Անտոնինոսի Վերոսեայ, բազում էին աղանդք հերձուածոց 'ի Միջագետս յՈւռհայ. Բարդեծան այր երևելի, որ ասորի լեզուաւ իմաստուն կարօղի էր յոյժ, և ընդդէմ Մարկիոնացւոցն և այլոցն որ վերակացու էին որոշեալ աղանդոյն, եկաց բանիւ իւրով. և գրեաց նա զխօսսն յիւր լեզու հանդերձ այլովք խօսիւք բազմօք. և էին նորա ընկերք և ծանօթք բազումք և զօրագոյն էին բանիւք. և նոքա հանէին զխօսս նորա 'ի լեզուէ ասորոց 'ի յոյն. և 'ի նոյն խօսն իւր է մաքառումն մի զոր ասացեալ է նորա մեծապէս վասն բաշխից զոր գրեացն Անտոնինոսի։ Եւ այլ բազումս ասեն զնմանէ թէ գրեաց 'ի պատճառս հալածանացն որ եղեն յայնմ ժամանակի։ Բայց էր սա յառաջագոյն յուսման անդ Վաղենտինիանոսի. իսկ իբրև անարգեցաւ յաչս իւր սա, և կշտամբեալ յանդիմանեաց զբազում պատմութիւնս նորա. և խորհեցաւ թէ որպէս ինքն յանձնէ իւրմէ փոխեսցի 'ի խորհուրդս առաւելս. այլ ոչ լի կատարեալ ջնջեաց նա յիւրմէ զաղտ առաջին հերձուածոյն»։

Ինչպէս Մարիբասայ, ասանկ ալ Բարդածանայ նկատ-

digitised by A.R.A.R.@

մամբ հայ պատմութեան գրուածոցը հաւաքում և թարգմանութիւն մը ընծայեց Լանկլուա, մեր արդէն յիշատակած հաւաքման մէջ՝ այսպիսի խորագրով․ Bardesane. Œuvres historiques et philosophiques, pupbliées d'après les sources Arméniennes, Grecques et Siriaques, avec des notes historiques, critiques et philologiques, par Victor Langlois. *Այս գրուածքին մէջ՝ Հատուածք Հայկական պատմութեան* (Fragments d'une histoire de l'Arménie, par Bardesane) *վերնագրով կը խմբագրէ առ Խորենացւոյն իրեն ընծայուած գլուխները․ և են երկրորդ գրքէն գլուխք, ԿԱ, ԿԲ, ԿԳ, ԿԴ, ԿԵ, ԿԶ։ Կը յաւելու ապա իրեն անուամբ գտնուած ուրիշ քանի մը երկասիրութեանց մնացորդք։*

* * *

ԽՈՌՈՀԲՈՒՏ․ *Նոյնպէս 'ի Խորենացւոյ յիշատակուած, ու միայն անուամբը մեզի ծանօթ մատենագրաց կարգէն է նաև Խոռոհբուտ, Պարսից Շապուհ թագաւորին դպիրը, որ Քրիստոսի* 362 *թուականին Յուլիանոս Ուրացողին ձեռքը գերի ինկաւ, ու անոր ուրիշ արքունի պաշտօնակալացը հետ Յունաստան անցնելով՝ քրիստոնէութիւնն ընդունեցաւ, ու Եղիազար կոչուեցաւ։ Հոն Բարսումա անունով Ասորւոյ մը, զոր Պարսիկք Ռաստ-սոհուն կը կոչէին, մէկ գիրքը 'ի յոյն թարգմանեց։*

Պատմական գրուածք մըն ալ շարագրած է Խոռոհբուտ, որուն համար կը վկայէ Խորենացին թէ Շապհոյ, Յուլիանոսի և Խոսրովու գործերը աւանդող ուրիշ պատմագիրներէն աւելի ստուգապատում է, թէպէտ և գտնուին իր գրոցը մէջն ալ այլ և այլ առասպելներ թէ Պարսից և թէ Հայոց վրայ։ Այս առասպելներէն մէկ քանին կը յիշէ Խորենացին իր պատմութեանը մէջ․ « Անտեղի է մեզ, կ'ըսէ, այժմ երկրորդել զառասպելսն յաղագս Երազոյն փափագոյ, և արտադատութեան Հրոյն

digitised by A.R.A.R.@

մանուածոյ՝ որ 'ի Օսսանայ, և պատուէն դշօտիւն, և լուսնակն, և ախտարմաղացն յառաջասացումն, որ են քաղդեայք, և որ ինչ զկնի այսորիկ. և պոռնկական խորհուրդն Արտաշրի հանդերձ ազանութեամբք, և անմիտ հանճարարանութիւն մոգին դատեր վասն նախազին, և որ ինչ այլն ամենայն։ Նաև այծին գինցումն մանկանն ընդ հովանեաւ արծւոյն, և գուշակումն ագռաւուն, և գերապանծին պաշտպանութիւն առիծուն հանդերձ որբանեկութեամբ գայլուն, և միայնամարտութեանն առաքինութիւն, և որ ինչ այլաբանութեանն բերէ կարգ »։

*
* *

ԱՐՏԻԹԷՈՍ· Հայ քրմի մը որդի էր· բայց սրբոյն Գրիգորի ձեռքովը ու ջանիւք՝ ճշմարտութեան քարոզ եղաւ, և ուսումնական ընթացքը կատարելով՝ իր արժանաւորութեամբը ինչուան եպիսկոպոսական աստիճանի բարձրացաւ։

Արտիթէոս՝ Մարկոս անունով միայնակեցի մը խնդրանօքը, որ Ագուաձան ըսուած կղզին առանձնացած էր, Լուսաւորչայ վարուց պատմութիւնը շարագրեց նամակի ձևով. և իրմէն առած է Խորենացին՝ ինչ որ նոյն սրբոյն մանկութեան և երիտասարդութեանը վրայ կ՚աւանդէ, ինչուան անոր Տրդատայ քով ծառայութեան մտնելը։

digitised by A.R.A.R.@

ՂԵՐՈՒԲՆԱ

Իրեն ընծայուած գրքի մը գիւտը: — Ասորի բնագիրը: — Գրուածքին նիւթը: — Հարազատութիւնը: — Այլ և այլ տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք:

Աբգարու ժամանակակից պատմիչ մը կը յիշատակէ Խորենացին՝ Ղերուբնա անունով, Ափշադարայ քրմի որդի, մեհենական պատմութեանց համար, որ Աբգարու և անոր որդւոյն Սանատրկոյ պատմութիւնը շարագրած է. «Ղերուբնա, կ'ըսէ, որդի Ափշադարայ դպրի՝ գրեաց զամենայն գործս՝ որ ինչ յաւուրս Աբգարու և Սանատրկոյ, և եդ 'ի դիւանին՝ յԵդեսիայ»:

Այս գրուածը կորսուած կը համարուէր ընդհանրապէս. որովհետև միայն Խորենացին կը յիշէր այն երկասիրութիւնը, առանց յայտնապէս ըսելու թէ արդեօք ինքը տեսա՞ծ էր այն գրուածը. իսկ իրմէ ետքը եկող պատմագիրներէն ոչ ոք՝ — բաց 'ի Մխիթարայ այրիվանեցւոյ՝ յերեքտասաներորդ դարու, դնելով 'ի կարգի պատմչաց իր անունը յետոյ քան զՏատիանոս և յառաջ քան զՄարիբաս, — ոչ զինք կը յիշէ, և ոչ ալ անոր իրաւամբ հետաքրքրական երկասիրութեան վրայ տեղեկութիւն մը կու տայ:

Բայց ետքի տարիներս (1853) Փարիզու ազգային մատենադարանին հայկական ձեռագրաց մէջ՝ Հայաստանի հին քրիստոնէութեան վրայ համառօտ բայց ընտիր գրուածք մը գտնուեցաւ՝ այսպիսի մակագրութեամբ. «Թուղթ Աբգարու Թագաւորի Եդեսիայ քաղաքի՝ որ է

digitised by A.R.A.R.@

յասօրի լեզու Ուռհայ, որդւոյ Մանուէլայ»: Այս թէ մեր
լեզուին և թէ եկեղեցական պատմութեան համար ծան-
րակշիռ գրուածին հեղինակ՝ նոյն ինքն Դերուբնա կար-
ծուեցաւ ոմանց հմուտ. և կամ աւելի հաւանականա-
բար՝ անոր երկասիրութեան մէկ մասը. որովհետև նոյն
գրուածքին վերջերը հեղինակին անունն ալ կը յիշատա-
կուի հետևեալ խօսքերով. «Զամենայն ինչ զոր հրամայեն
թագաւորք, և զամենայն որ ինչ միանգամ լինի առաջի
նոցա, գրի և դնի 'ի տունս յիշատակաց. այնպէս և
յՈւռհա քաղաքի՝ Դըբուբնեա որդի Անակայ, որդւոյ Ար-
դաշարագայ, դպրի թագաւորին. գրեաց զամենայն ինչ
որ միանգամ ինչ եղեն Ագէի առաքելոյ, 'ի սկզբանէ
մինչև ցկատարած. միաբանութեամբ ձեռն արկանելով և
Աննա (Անան) հաւատարիմ թագաւորին. և եդին 'ի տանն
յիշատակաց քարտիսից, ուր դնին մատեանք և օրէնք
արքունականք. և որք գնեն և վաճառեն և գրին 'ի միջի
նոցա մուրհակք հաստատութեան, անդ պահին հաստա-
տութեամբ առանց արհամարհանաց»:

* * *

Հայկական ձեռագրին այս նշանաւոր գիւտէն տաս-
նըմէկ տարի յառաջ, երբ դեռ հրատարակուած չէին տը-
պագրութեամբ ոչ հայերէնն և ոչ եւրոպական լեզունե-
րով թարգմանութիւնք նոյն գրուածքին, անգղիացի ա-
նուանի ասորագէտ վարդապետն Կիւրըթոն՝ ասուրիա-
կան աշխարհի իրաւամբ մեծ ցաւ պատճառող իր մահուը-
նէն քիչ յառաջ՝ ուզեց գիտնալ թէ հայկական մատե-
նագրութեան մէջ կա՞ր արդեօք Աբգարու պատմութեան
վերաբերեալ հին գրուածք մը, զոր ինք յաջողեր էր գըտ-
նել այն տարի գրչագրաց մէջ՝ զոր հայրենակիցք բերեր
էին յԱնգղիա՝ Եգիպտոսի Նիտրիոյ վանքերէն: Այս գը-
գրուածքն էր նոյն՝ Փարիզու գրատան մէջ գտնուած հայ-
կական օրինակին հետ, ինչպէս յայտնի տեսնուեցաւ երբ

digitised by A.R.A.R.@

Գիւրըթոնի մահուընէն ետքը և նոյն տարին (1864)՝ իր բարեկամն և ուսմնակից Վրայթ հրատարակեց՝ ասորի բնագրին վրայ աւելցընելով նաև անգղիական թարգմանութիւն մ'ալ հետևեալ խորագրով· Ancient Syriac Documents relative to the earliest establishment of Christianity in Edessa. Հրատարակողն կը ծանուցանէ թէ 1848 տարիէն Աբգարու այս Թուղթին հանդիպած էր Գիւրըթոն երկու հին ասորական ձեռագրաց մէջ· յորոց միոյն համար կը կարծէ որ սկզբնագիր եղած ըլլայ հայ թարգմանութեան, գրուած ըլլալով ինչպէս կ'ենթադրէր 'ի սկզբան հինգերորդ դարու· իսկ միւսն 'ի վեցերորդին՝ բայց դժբաղդաբար երկուքն ալ խիստ անկատար, գրուածքին գրեթէ կէս մասը պակսելով ասորւոյն մէջ, ուր հայերէն թարգմանութիւնն ամբողջ է և անթերի:

Ասորի բնագրաց և այս հայկական թարգմանութեան մէջ եղած տարբերութիւնը խիստ քիչ է: Միայն նշանակութեան արժանի այն է՝ որ այս երկու գրուածք ինչուան վերջը չեն շարունակեր 'ի համաձայնութեան ընդ միմեանս· այլ 'ի վերջ կոյս պատմութեանն իրարմէ կ'անջատին· և մինչ ասորին մահուանը պատճառաւ անհետ կ'ընէ զառաքեալն Թադէոս, հայկականն ճանապարհորդել կու տայ անոր յԵդեսիոյ յաշխարհս արևելից:

Հայերէն օրինակն հրատարակուեցաւ յամի 1868 'ի Ս· Ղազար Վենետիկոյ 'ի Մխիթարեան Հարց այսպիսի խորագրով· « Լաբուբնեայ դիւանագիր դպրի Եդեսիոյ, Թուղթ Աբգարու, յեղեալ յասորւոյն, լուսաբանեալ »: Նոյն տարին գաղղիական թարգմանութիւն մ'ալ այն գրուածքին 'ի նոյն Հարց· Lettre d'Abgar, ou Histoire de la conversion des Edesséens, par Laboubnia, écrivain contemporain des Apôtres, traduite sur la version arménienne du V.me siècle.

Նախընթաց 1867 տարւոյն Թուագրով ուրիշ գաղղիական թարգմանութիւն մ'ալ հրատարակուեցաւ 'ի 1868

digitised by A.R.A.R.@

'ի Փարիզ, Լանկլուայի Հայ պատմագրաց Հաւաքման մէջ. Léroubna d'Edesse. Histoire d'Abgar et de la prédication de Thaddée, traduite pour la premiére fois sur le manuscrit unique et inédit de la Bibliothèque Impériale de Paris, par Jean Raphaël Emine. Paris, Librairie de Firmin-Didot frères, fils et C.ie Հայկական թարգմանութեան ուրիշ տպագրութիւն մ'ալ դարձեալ 'ի 1868 յերուսաղէմ, ի տպարանի սրբոց Յակոբեանց. « Ղերուբնա Եդեսացի, Թուղթ Աբգարու թագաւորի Հայոց, և քարոզութիւնք սրբոյն Թադէի առաքելոյն։ Մակագիրն ըստ ձեռագրաց. Թուղթ Աբգարու թագաւորի Եդեսիայ քաղաքի, որ է յասորի լեզու Ուռհայ, որդւոյ Մանովայ »։

*
* *

Գրուածքիս հաւատարմութեան գլխաւոր նշանը՝ յամենայնի ընդ Խորենացւոյն զուգընթացութիւնն է. և յայլուստ գիտենք թէ Խորենացին՝ Ղերուբնայէն քաղած է Աբգարու պատմութիւնը։ Եւ գրուածքիս մէջ անանկ դիպաց յիշատակութիւնք կան և մանր պարագաներ՝ որոնք երկասիրութեանս սկզբնագիր ըլլալուն ապացոյցներ են։ Քանի մը օրինակով հաւատարմացընենք խօսքերնիս։

Խորենացին պատճառ մը չիտար թէ ինչու Աբգար չկրցաւ անձամբ Պաղեստին երթալ, ու Քրիստոսէ բժշկութիւն խնդրել. կամ գէթ կ'իմացընէ թէ հիւանդութիւնն էր պատճառ որ զինքը այն ճամբորդութենէն ետ կը կեցընէր։ Իսկ գրուածքիս հեղինակը քաղաքական բարակ տեսութիւն մը մէջ կը բերէ. « կամեցաւ, կ'ըսէ, ինքնին երթալ 'ի Պաղեստին, զի աչօք իւրով տեսցէ զՔրիստոս և զամենայն զքանչելիս զոր առնէր. և վասն զի չէր իւր իշխանութիւն աշխարհն Հռովմոց՝ ընդ որ ինքն եր-

digitised by A.R.A.R.@

թալոց էր, գտեղի կալաւ, զի մի պատճառք ինչ լինիցին թշնամութեան»։

Մանր զանազանութիւններ ալ կ՚ընէ որ աւելի ժամանակակից անձի և գրչի յատուկ են։ Այսանկ են թուահամարոց մանր իջնելներն, որ Խորենացւոյն գրոցը մէջ չեն երեւնար. ինչպէս Մարիհաբ, Շամշագրամ և Անան իշխանաց առ Սաբինոս Եւստրգեայ դրկուելնուն ժամանակը որոշելը՝ Աբգարու թագաւորութեան երեսունութերորդ տարին, Տրէ ամսոյն տասուերկուքին։ Դարձեալ Անանայ հաւատարմին ձեռքով առ Քրիստոս թղթելը, ու անոր՝ արեգ ամսոյն չորեքտասաներորդ օրը Ուռհայէն ելլելը, ու ահկի ամսոյն երկոտասաներորդ՝ չորեքշաբթի օրը Երուսաղէմ մտնելը, ու զՔրիստոս՝ Հրէից Գամաղիէլ քահանայապետի տան մէջ տեսնելը։ Նոյնպէս Թադէոսի Ուռհա քաղաքէն ելլելը հինգշաբթի օրը մարերի ամսոյն տասնուչորսին։

Աբգարու առ Քրիստոս թղթոյն օրինակը՝ նման է ըստ ամենայնի Խորենացւոյն մէջ գտնուածին, բաց 'ի քանի մը մանրմունր տարբերութիւններէ. միայն թէ Խորենացւոյն մէջ Յիսուսի փրկիչ անունը կը դրուի յԱբգարէ. իսկ հոս՝ բժիշկ մեծ կ՚անուանի, որ թերեւս աւելի վայելուչ է տակաւին հեթանոս թագաւորի մը բերանը՝ որ միայն անոր բժշկութիւններէն գուշակած է անոր մեծ ու երկնաւոր անձ ըլլալը։

Արքունի գերդաստանին նկատմամբ ալ ծանօթութիւններ կու տայ՝ որ ուրիշ պատմչաց մէջ չեն երեւնար, և ըստ մեզ ապացոյցք են անոր հնութեանը. վասն զի կը յիշէ զԱւգոստինէ՝ Աբգարու մայրը, ու անոր կինը Շղամաթէ՝ զոր Միհրդաթայ դուստր կը կոչէ։ Դարձեալ իրեն պաշտօնեայքը յանուանէ կը յիշատակուին փոկրէ, Աբեթշէմէ, Շամշագրամ, Աբդիու, Աղի և Բարքագաբա, Ղաբբու, Խափէս, Խոսրով և Դրուբնիս, Շաւիթա, Գերոգ, Գանկով, և այլ ուրիշ նախարարք։

digitised by A.R.A.R.@

Խորենացին կը գրուցէ թէ երբ Քրիստոս Աբգարու կողմանէ գրուած նամակը ընդունեցաւ, Թովմայի առաքելոյն պատուիրեց որ այն թղթոյն պատասխանը տայ: Այսպէս նաեւ Եւսեբիոս յեկեղեցական պատմութեան, Պրոկոպիոս և այլք: Իսկ գրուածիս հեղինակը կ'աւանդէ, — և որ հաւանականագոյն թուի, — թէ Տէրն մեր Աբգարու թղթոյն պատասխանը ոչ գրով՝ այլ բերնով եհետ տուած ըլլայ, վասն զի կ'ըսէ. «Ընկալեալ Յիսուսի ըզթուղթն 'ի տան քահանայապետին Հրէից, ասէ ցԱնան հաւատարիմ արքային. Երթ և ասա տեառն քում որ առաքեաց զքեզ առ իս. Երանի է քեզ զի հաւատացեր յիս մինչչեւ տեսեալ քոյ զիս. զի այսպէս գրեալ է վասն իմ: Եւ զի գրեցեր դու առ իս՝ գալ ինձ առ քեզ. վասն որոյ առաքեցայ ես յաշխարհ, կատարեալ է ամենայն». և այլն:

Խորենացին կը յաւելու. «Զայս թուղթ եբեր Անան սուրհանդակ Աբգարու. ընդ որում և զկենդանագրութիւն փրկչական պատկերին». ու չի նշանակեր թէ ինչպէս նկարեցաւ այն պատկերը. ուստի և ոմանք ետքէն յարմարցուցած կ'աւանդեն, թէ Քրիստոս տեսնելով որ Աբգարու կողմանէ ղրկուած նկարիչ չկրցաւ իր աստուածային դէմքը պաստառի վրայ առնուլ, ձեռքն առաւ պաստառը, երեսացը վրայ դրաւ, և աստուածային դիմացը նկարագիրը տպաւորեցաւ այն պաստառին վրայ: Այս պարագայն չյիշատակեր բնաւ գրուածքիս հեղինակը, այլ կ'ըսէ յայտնապէս, թէ «(Անան) առեալ նկարեաց զպատկերն Յիսուսի ընտիր դեղովք. քանզի արուեստաւոր թագաւորին էր. և բերեալ մատոյց Աբգարու թագաւորի տեառն իւրում» [1]:

1. Ի Գենուա (Ճենովա) Իտալիոյ յեկեղեցւոջ սրբոյն Բարթուղիմէոյ Հայոց (S. Bartolommeo degli Armeni) մեծարուած և պատմական հնութիւն ունեցող Քրիստոսի դաստառակ մը, որուն համար աւանդութիւնը առ Աբգար ղրկուածն է կ'ըսէ, արուեստիւ դեղոց նկարուած է ըստ հմտից և քննողաց:

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Աբգարու թղթոյն գլխաւոր նիւթը Թադէոս առաքելոյն քարոզութիւնն է, զոր ինք Ադէ կ՚անուանէ, հանդերձ այն հրաշքներով՝ զորս արդէն ազգային եկեղեցական պատմութիւննիս մեզի կ՚աւանդէ: «Եւ ոչ միայն Հայք, կ՚ըսէ պատմիչը, այլ բազումք յարեւելից 'ի նմանութիւն վաճառականաց յիշխանութենէ Հոռոմոց գային տեսանել զնշանսն զոր առնէր Ադէ առաքեալ. և աշակերտեալքն 'ի նմանէ ընդունէին զձեռնադրութիւն քահանայութեան. և յաշխարհին իւրեանց յԱսորեստանի զգաւառականս իւրեանց աշակերտէին. և տունս աղօթանոցս շինէին 'ի ծածուկ վասն երկիւղի այնոցիկ՝ որ երկիր պագանէին կրակի և պաշտէին զջուրս»:

Խորենացւոյն պատմութեան մէջ թուղթ մը կը կարդանք գրուած յԱբգարէ առ Ասորեստանեայց մանուկ թագաւորն Ներսեհ: Գրուածքիս հեղինակը այն նամակը մէջ չբերեր, այլ պարզապէս նոյն պատմութիւնը կ՚աւանդէ. «Ներսեհ թագաւոր Ասորեստանեայց, կ՚ըսէ, յորժամ լուաւ զգործսն զոր առնէր Ադէ առաքեալ, յղեաց նա առ Աբգար թագաւոր և ասէ. կամ տուր ածել ինձ զայրդ որ զնշանսդ առնէ առ քեզ, զի տեսից զդա և լուայց զբանս դորա, և կամ տուր գիտել ինձ զամենայն ինչ որ միանգամ արարեալ է դորա 'ի քաղաքիդ քում[1]: Այս գրեալ Աբգարու Ներսեհի թագաւորի Ասորեստանեայց և իմացուցեալ նմա զամենայն պատմութիւն իրացն՝ զոր արար Ադէ առաքեալ 'ի սկզբանէ մինչեւ ցկատարած. և ոչ եթող ինչ զոր ոչ իմացոյց նմա

1. «Այլ վասն այնր զի գրեցեր առ իս թէ տուր ածել զայրդ բժիշկ՝ որ զնշանսդ առնէ և քարոզէ այլ Աստուած 'ի վեր քան զհուր և զջուր, զի տեսից և լուայց զդա. նա ոչ էր բժիշկ ըստ արուեստի մարդկան. այլ աշակերտ էր Որդւոյն Աստուծոյ՝ արարչի հրոյ և ջրոյ.» և այլն: Աբգար՝ — Խորենացւոյ:

digitised by A.R.A.R.@

գրով: Եւ իբրեւ լուաւ Ներսեհ զգրեալսն առ նա՝ հիա-ցեալ զարմանայր. և մեծապէս ցանկութեամբ կամէր տե-սանել զնա »:

Աբգարու մահը ու անոր Սանատրուկ որդւոյն Թագա-ւորելը և կրկին 'ի պաշտօն կռոց դառնալը՝ համառօտիւ կը յիշատակուի Խորենացւոյն մէջ. և պատճառը մէջ կը բերէ. «Զայս, կ'ըսէ, ծայրաքաղ արարեալ համառօտ յիշատակեցաք, որպէս զառ 'ի յայլոց պատմեալ նախկին», որով անտարակոյս զՂերուբնա կ'ակնարկէ, ինչպէս ա-ռաջ ալ ըսինք: Ղերուբնա՝ կամ իրեն ենթադրուած գը-րուածիս հեղինակը՝ ասանկ մանրապատում կ'ընէ նոյն ժամանակաց դէպքերը.

« Յետ ամաց ինչ մեռաւ Աբգար թագաւոր, և եկաց 'ի թագաւորութեան մի յորդւոց իւրոց, այր չար և ա-պըստամբող. լի ամենայն անօրէնութեամբ, որ ատէր զխաղաղութիւն և ոչ ընդունէր զվարդապետութիւն քա-րոզութեան աւետարանին. յղեաց առ Ագէ եպիսկոպոս մինչդեռ նստէր յեկեղեցւոջ, և խօսէր զպատգամս գրոց որոց յականջս ժողովրդեան, և ասէ. «Արա ինձ խոյրս ոսկեղէնս զոր օրինակ անէիր յառաջ հօրն իմոյ»: Եւ ոչ առ յանձն Ագէ. առաքեաց անդրէն և ասէ. «Ոչ թողում ես զպաշտօնս Քրիստոսի որ աւանդեցաւ ինձ յԱդդէէ առաքելոյ, և առնեմ խոյր անիրաւութեան»: Եւ իբրեւ ետես նա եթէ ոչ հաւանի նա կատարել զկամս նորա, յղեաց և խորտակեաց զսրունս նորա՝ մինչդեռ նստէր յեկեղեցւոջ և թարգմանէր 'ի մէջ ժողովրդեանն: Եւ 'ի մեռանելն իւրում երդմնեցոյց զփղոս և զԱրշղա-մայ՝ եթէ աստէն իսկ 'ի տանս յայսմիկ ուր մեռանիմս վասն ճշմարտութեան սորա՝ դիք զիս, և աստէն թաղե-ցէք: Եւ որպէս երդմնեցոյց զփղոս և զԱրշղամայ՝ նոյն-պէս արարին. թաղեցին զնա անդէն 'ի ներքոյ քան զմի-ջին դուռն եկեղեցւոյն, 'ի միջի՝ ընդ արս և ընդ կա-նայս: Եւ եղեւ սուգ մեծ և դառն յեկեղեցւոջն և յա-մենայն քաղաքն վասն իւրացն եղելոցն. որպէս եղեւ սուգ

digitised by A.R.A.R.@

և տրտմութիւն՝ յորժամ վախճանեցաւ բարիոք վկայութեամբ Ադէ առաքեալ վարդապետն նորա 'ի ձեռաց ամպարշտաց՝ 'ի կողմանս արեւելից »:

Հաւանական կարծեմք հմտագունից՝ ըստ մեծի մասին Ղերուբնայ և կամ Լաբուբնեայ դիւանագրի Եդեսիոյ, ժամանակակցի առաքելոց և աշակերտաց կը վերաբերի այս գրուածքը. սակայն երկու հարիւր տարուան միջոցի մէջ շատ փոփոխութիւններ կրած՝ ու երբեմն նաեւ յաւելուածներ յիրահամարձակ ձեռաց և գրչաց. և վերջին ու գլխաւոր խմբագրութիւնն՝ երրորդ դարուն առաջին կիսուն մէջ եղած կ'երեւնայ: Սակայն եթէ մէկ կողմանէ հայկական թարգմանութեան ընտիր և յստակ ոճը, ասորի բնագրին հետ համաձայնութիւնը, հնութիւն ձեռագրաց յորս պահուած և առ մեզ հասած է, տարակոյս չեն ձգեր թէ արդէն 'ի հինգերորդ դարու կար գրեթէ մի և նոյն կերպարանքին մէջ՝ յորում այսօր, և մեր հին տօնացոյց գրոց մէջ՝ որոց կարգադրութիւնը սրբոյն Սահակայ պարթեւի կ'ընծայուի, 'ի 23 դեկտեմբերի պատուիրելով կատարել զտօն Ադդէի հայրապետին Եդեսիայ քաղաքի, աշակերտին Թադէոսի, և կը յաւելու. « Ընթեռնուլ զԹուղթն Աբգարու և զգիրս նորին ». միւս կողմանէ ալ չենք կրնար կարծել թէ աստուածաբանական քանի մը կանխահաս կամ անընդունելի մանրամասնութիւնք վրիպած ըլլան 'ի լուսաւոր աչաց Մովսէսի Խորենացւոյ մը կամ մեծին Սահակայ պարթեւի: Ուստի կը բռնադատուինք յետագայ դարուց ընդօրինակողներու ընծայել այս յաւելուածներն, և հաստատել թէ ըստ մեծի մասին նոյն գրուածքն է՝ ինչ որ էր 'ի ժամանակս և առաջի աչաց մեր հիմա իսկ յիշատակած անձանց, և Եւսեբեայ. որով և մեծարելի և հետաքննական յիշատակարան մը հին քրիստոնէութեան:

Ասիկայ է գաղղիարէն թարգմանչին կարծիքը 'ի յառաջաբանին:

Այլեւայլ թարգմանութիւնք և լուսաբանութիւնք եղած

digitised by A.R.A.R.@

են այս գրուածքին։ Բայց ՚ի արդէն վերը յիշուածներէն աւելցընենք նաեւ

The doctrine of Addai, the apostle, now first edited in a complet form in the original syriac, with in english translation and notes, by Georges Philipps. London, 1876.

digitised by A.R.A.R.@

ԴԱՐ Դ

Քրիստոնէական կրօնից կրկին հաստատութիւնն 'ի Հայաստան: — Անոր ազդեցութիւնն և արդիւնք մեր մատենագրութեան վրայ:

Չորրորդ դարուն մէջ նշանաւոր կերպարանափոխութիւն մը կրեց Հայաստան: Սուրբ աւետարանին քարոզութիւնը՝ որ դեռ գրուած չգրուած՝ Հայաստանի մէջ ալ պատմուելով, երկար տեւողութիւն մը չունեցաւ հօն, չորրորդ դարուս մէջ կրկին հաստատութիւն առաւ այն նշանաւոր անձին ձեռքով որ արժանապէս Լուսաւորիչ կոչուած է տասնուհինգ դարերէ վեր: Տրդատ թագաւորը՝ որ նոյն սուրբ կրօնից քարոզիչը մեռցընելու համար իր ամէն ոյժը բանեցուց, անոր երկնահրաշ զօրութենէն յաղթուեցաւ. այն երկնաւոր լուսոյն դէմ երկար ատեն մաքառելէն ետքը՝ ինքը նոյն լուսով լուսաւորուեցաւ. ու հրաման հանեց որ Հայաստանի հին կրօնից մեհեաններն կործանին, ու անոնց վրայ՝ միայն և ճշմարտին Աստուծոյ անուանը փառաւորութեան տաճարներ կանգնուին:

Ասանկ կրօնական մեծ կերպարանափոխութիւն մը՝ ինչպէս քաղաքականին վրայ իր զօրաւոր ազդեցութիւնն ունեցաւ, ասանկ ալ ուսումնականին վրայ: Հաւատքը քարոզելը բաւական չէր. այն հաւատքը ընդունելի և տեւական ընել տալու համար՝ հարկ էր նաեւ մտքերն ընդելացընել և կրթել. ու այս կրթութիւնը անհրաժեշտ

digitised by A.R.A.R.@

կը պահանջէր զուսումն։ Տարակոյս չկայ որ նոյն ուսումը առաջ տանելու համար ամենազօրաւոր միջոց մը կը պակսէր, կամ գէթ բոլորովին կազմակերպուած չէր, գիրը․ հետագայ ոսկեղէն դարու ջանից արդիւնք․ որով կարելի չէր թէ կրթութիւնը և թէ ուսումը ընդհանուր ընել այնպիսի ընդարձակածաւալ աշխարհի մը մէջ․ և սակայն ոչ գրոյն պակասութիւնը և ոչ աշխարհին ընդարձակութիւնը յուսահատեցուցին զԳրիգոր և զՏրդատ։ Ագաթանգեղոս կ՚աւանդէ թէ Տրդատ երկու ազգ դպրոցաց կանգնեց․ յորոց մէկը թագաւորական կը կոչուէր, արքունի և իշխանական տոհմէ եղողներուն կրթութեանը համար, և որոց գլուխ կ՚ըլլար ինքն Տրդատ․ «Առնոյր այնուհետև սուրբն Գրիգոր զԱրշակունեաց տոհմի որեարն, 'ի վարժս վարդապետութեան պարապեցուցանէր․ որոց առաջնոյն Տրդատ անուն, որ և թագաւոր իսկ էր, ամենայն տամբ իւրով»։ Աշխարհին այլ և այլ կողմերը կը հաստատէր նաև հասարակաց կրթութեան պատշաճեալ ուսումնարաններ, ինչպէս կը վկայէ նոյն ինքն Ագաթանգեղոս․ «Ի տեղեաց տեղեաց սահմանացն հայոց տայր հրաման թագաւորն Տրդատ իւրոյ իշխանութեանն՝ յաշխարհաց և 'ի գաւառաց բազմութիւն մանկտւոյ ածել յարուեստ դպրութեան, և կարգել 'ի վերայ հաւատարիմ դպրապետս․ առաւել զազգս պղծագործ քրմացն, զմանկունս նոցա 'ի նոյն ժողովել գումարել յարժանաւոր տեղիս դասս դասս, և դարման ռոճկաց կարգել։ Եւ զնոսա յերկուս բաժանեալ, զոմանս յասորի դպրութիւն կարգեալ և զոմանս 'ի հելլէն․ և անդէն յական թօթափել՝ վայրենամիտքն և դատարկասունքն և անանապարոյ աշխարհքն՝ մարգարէագէտք և առաքելածանօթք և աւետարանաժառանգք լինէին, և ամենայն աւանդելոցն Աստուծոյ ոչ իւիք անտեղեակք»։

Չորրորդ դարուն Հայերը սովորութիւն ունէին Աթէնք, Կեսարիա, Բիւզանդիոն, Եդեսիա և Աղեքսանդրիա երթալ, և հոն ոչ միայն կրօնական, այլ և արտաքին ուս-

մանց ետեւէ ըլլալ։ Ասկէց է որ նոյն դարուն մէջ ուսման պարապողներն հաւասարապէս կը ճանչնային թէ իրենց հայրենական լեզուն, և թէ յոյն և ասորի լեզուները. ուր հասարակ ժողովուրդը այն լեզուաց կատարեալ տեղեկութիւնը չունենալով, որով եկեղեցական պաշտամունքը կը կատարուէին, պէտք կ'ունենար երբեմն նաև թարգմանի։ Ծանօթ էր շատերուն նաև պարսկերէն լեզուն, 'ի պատճառս քաղաքական այլ և այլ յարաբերութեանց։

Այսպիսի ուսումնական դրից մէջ էր Հայաստան 'ի չորրորդ դարու։ Քիչ մատենագրաց անուանք կը յիշատակուին՝ որ այն ժամանակին ծաղկած ըլլան. կամ հնութիւնը՝ անոնց անուանքը մինչուան մեզի չհասոյց, և կամ ընդհանուր և ըստ արժանւոյն չծաղկած ուսումնականութիւն մը չկրցաւ անկէ աւելին երևցընել։

Տեսնենք հիմայ նոյն ատենը ծաղկող մատենագրաց ուսումնական արդիւնքը։

digitised by A.R.A.R.@

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ

Իր ջանքն և արդիւնք նաև ուսմանց յառաջադիմութեան համար։ — Հաստատած դպրոցներն։ — Յաճախապատում գիրքը։ — Անոր նիւթն ու բովանդակութիւնը։ — Որ լեզուով գրուած ըլլալը։ — Լուսաւորչի անուամբ ուրիշ երկասիրութիւնք։

Ինչպէս հաւատոյ՝ ասանկ ալ դպրութեանց նորոգմանը հայր և հեղինակ է սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ։ Ազգային եկեղեցական պատմութեան կ'իյնայ այս անզուգական անձին արդիւնքը հաշուել՝ զոր ունեցաւ սուրբ հաւատոյ 'ի մէջ հաստատութեան նկատմամբ։ Մենք պարզապէս իբրև մատենագիր պիտի նկատենք զինքը հոս։

Լաւ գիտնալով սուրբ Լուսաւորչին թէ ուղիղ գիտութիւնը ոչ միայն չհակառակիր հաւատոյ, այլ նաև մեծապէս նպաստամատոյց է անոր յառաջադիմութեանն և բարգաւաճանաց, առջի ջանքն եղաւ հաւատքով ազգը լուսաւորելէն ետքը, այն հաւատոց մշտնջենաւորութիւնը ապահովցընել՝ գիտութեամբք. անոր համար դպրոցներ հաստատելու եռանդ եղաւ։ Ինչպէս հաւատոց քարոզութիւնը՝ ասանկ ալ ուսումնական կրթութիւնը իշխաններէն սկսաւ. ամենէն առաջ բացած վարժարանը՝ թագաւորական դպրոց մը եղաւ, և հոն կրթեց իշխաններ, ու նաև զնոյն ինքն Տրդատ թագաւորը, ինչպէս քիչ մ'առաջ ալ յիշեցինք։ Ասկէ զատ համոզեց զՏրդատ թագաւոր՝ որ այլ և այլ տեղուանք հասարակաց դպրոցներ հաստատէ. « Հաւանեցուցանէր կ'ըսէ պատմիչը, զթագաւորն զի 'ի գաւառաց գաւառաց, և կողմանց կող-

digitised by A.R.A.R.@

մանց 'ի տեղիս տեղիս ժողովեցին բազմութիւն մանկըտւոյ առ 'ի նիւթ վարդապետութեան » . և այլն : Ագաթանգեղոսի խօսքերէն առնելով կ'աւանդէ և Վարդան · « Դպրոցս յօրինէր , մանկունս հաւաքէր , վարդապետս յոյն և ասորի գրոյ և լեզուի գիտակս կացուցանէր , ռոճիկս կարգէր յարքունուստ » : Այս արդիւնքը Տրդատայ կու տայ Բիւզանդ · « կարգէր , կ'ըսէ , և 'ի տեղիս տեղիս դպրոցս յունարէն և ասորերէն՝ յամենայն գաւառս Հայոց » :

*
* *

Այս դպրոցաց հիմնարկութենէն զատ՝ մասնաւոր գրուածմըն ալ հասած է ձեռքերնիս՝ որոյն Գրիգորի աշխատասիրութեանը արդիւնք , Յաճախապատում կոչուած : Այս գրքին հարազատութեանը կը վկայեն ոչ միայն յետին ժամանակի մատենագրաց մէջ Խոսրով Անձևացեաց եպիսկոպոսն , իր որդին Նարեկացին Գրիգոր , Մագիստրոս , Գրիգոր Սարկաւագապետ , հապա նոյն իսկ իրեն ժամանակակից պատմիչն Ագաթանգեղոս հետևեալ խօսքերով · « Ապա յետ այսպիսի գործոց՝ առաւել բարձրագոյն վարդապետութիւն սկսեալ երանելւոյն Գրիգորի 'ի ճառս յաճախագոյնս , դժուարապատումս , առակս խորհրդոց , դիւրալուրս , բազմադիմիս , շնորհագիրս , յարդարեալս 'ի զօրութենէ և 'ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց , ըն ամենայն ճաշակօք կարգեալս և յօրինեալս՝ աւետարանական հաւատոցն ճշմարտութեան · յորս բազում նմանութիւնս և օրինակս 'ի յանցաւորաց անտի՝ առաւել վասն յարութեան յուսոյն 'ի հանդերձեալսն՝ յորդորեալ · զի հեշտընկալ և դիւրահաս՝ տխմարագունից և մարմնաւոր իրօք զբաղելոց լինիցին առ 'ի ստանալ · զուարթացուցանել , զօրացուցանել և հաստատահիմն առ 'ի խոստացեալ աւետիսն քաջալերել » : Յովհան իմաստասէր Հայրապետն ալ Ագաթանգեղեայ այս խօսքերուն

digitised by A.R.A.R.@

հետեւողութեամբ կ՚ըսէ եկեղեցւոյ վրայ յօրինած ճառին մէջ. « Ըստ նմին օրինակի և իմ պսակաւորն է Հայրապետն սուրբ Գրիգոր՝ ըստ տէրունական առակին՝ զյարութիւն մեռելոց բուսոց և տնկոց օրինակէր 'ի գարուն բուսաբեր, և 'ի զալարանալ մարդկան 'ի գերեզմանէ »:

Քսանուերեք ճառով կը բաղկանայ սրբոյն Գրիգորի այս երկասիրութիւնը. որոց մէջ նախ սուրբ Երրորդութեան խորհրդոյն և աստուածածանօթութեան վրայ խօսելով, անկէց արարչին՝ իր արարածոց վրայ ունեցած մարդասէր խնամոց վրայ կը ճառէ: Ապա իւր խնամոցը ու գրեթէ իւր արեանը գին սիրելի Հօտին՝ ամենուն վիճակին յարմար յորդորական, ամոք ու ողոքիչ խրատներ կ՚աւանդէ, որդեսէր Հօր մը սրտովն ու լեզուով: Վերջը միակեցական կենաց նուէր եղողներուն յարմար պատուիրաններ ու խրատներ մէջ կը բերէ:

Հետագայ ցուցակը ընթերցողին աչքին դիմաց պիտի դնէ՝ իր անուամբը ինչուան առ մեզ հասած ճառից գլխակարգութիւնը:

Ա. Յաղագս ամենասուրբ Երրորդութեան:
Բ. Վասն առանձնաւորութեան Երրորդութեան:
Գ. Վասն մտաց հաւատոյ:
Դ. Վասն յանդիմանութեան մոլար մտաց և ընծայութիւն 'աստուածպաշտութեան:
Ե. Վասն հաստատութեան ճշմարտութեան և առաջնորդութեան կենաց խրատու:
Զ. Վասն յանդիմանութեան ծածկութեց իրաց, որ զանհրեւոյթն յերեւելիս ածէ:
Է. Վասն յօրինուածոց արարածոց:
Ը. Վասն յանդիմանութեան զմնդակ վարուց և ընծայութիւն առաքինութեան հանդիսից:
Թ. Վասն ամենարուեստ կատարեալ պահոց:
Ժ. Վասն երախտաւորութեան անդեղջ բարերար կամացն, և յորդորումն 'ի լաւն և յառաւելն ըստ ճշմարիտ առաքինութեան:
ԺԱ. Վասն վարուց առաքինութեան որ հանդիսիւք լաւութեան պսակեալ երանին:
ԺԲ. Վասն խնամոց արարչին և կշտամբութիւն անձնադանդ սաս-

digitised by A.R.A.R.@

հակութեան և առաջնորդութիւն բարութեան բարուցն լաւութեան։

ԺԳ. Վասն լաւութեան յիշատակաց 'ի պէտս օգտից, զաներեւոյթն յերեւելիս ցուցանելով 'ի գործ առաքինութեան փոխել 'ի յոյս կենացն։

ԺԴ. Վասն մարդկութեան որ յԱստուծոյ խնամք տեսչութեան կան։

ԺԵ. Վասն հոգւոց մարդկան բացայայտութիւն։

ԺԶ. Վասն մարտիրոսաց վարդապետութիւն ուսմանց։

ԺԷ. Զգուշութիւն զգաստութեան ընդ մտերիմս և ընդ դժնդակս պատիւ և պատիժս։

ԺԸ. Վասն զօրութեան Աստուծոյ երախտեացն հանդիսիւք մարտիրոսաց քաջայայտ։

ԺԹ. Վասն յորդորման ապաշխարութեան։

Ի. Վասն խորագիտութեան և մարտից։

ԻԱ. Վասն սրոց իմաստութեան որ 'ի Հոգւոյն սրբոյ պարգեւեցաւ։

ԻԲ. Վասն անփոփոխ բնութեան էութեանն Աստուծոյ։

ԻԳ. Վասն խրատու հզնաւորաց յառաքինութիւնս յորդորումն 'ի Քրիստոս Յիսուս։ Նորին Աղօթք։

Այս ճառերուն մէջ աստուածանուէր սրտով ու սիրով լեցուն հոգիէ զատ, յունական հարց նմանողութիւն և անոնց խօսքի ոճը կը բանեցընէ Գրիգոր։ Իր նուիրական վարուց պատմութիւնը մեզի կը ցուցնէ՝ թէ ինչպէս հօրը հետ մէկտեղ, պատժապարտին Անակայ, նաեւ բովանդակ ընտանեաց բնաբարձ ջընջման հրամանէն՝ բարերար ձեռք զինք փրկեցին, փոխադրելով 'ի Կեսարիա, ուր հաւատոց սրբութեան մէջ սնաւ և զարգացաւ։ Հոն ատեն անցնելէն ետքը՝ դրկուեցաւ եպիսկոպոսական սուրբ աստիճանն ընդունելու։ Այս ամէն պարագայք ընդելացուցին և կրթեցին զնա 'ի յունական ուսմունս, յոճ և 'ի լեզու։ Հոն սորված վարդապետութիւնը՝ զոր դիցապաշտ Հայաստանին կ'ուզէր ծանօթացընել, անոնց լեզուովը կ'աւանդէ, ցուցընելով կրթուած միտք ու հանճար։ Մեր ազգին մէջ քիչ հայրապետք կրցած են աստուածութեան վրայ խօսած ատեննին այն վարժ գրիչը և լեզուն գործածել, որուն առաջին վարդապետն ու հեղինակ է ինքն սուրբն Գրիգոր։

digitised by A.R.A.R.@

Խնդիր է թէ ինչ լեզուով շարագրած է այս գիրքս Լուսաւորիչ։ Ոմանք կը համարին թէ հայերէն շարագրած ըլլայ, այլ յունարէն. և պատճառ կը բերեն, թէ այն ժամանակ հայերէն գիր չըլլալուն, հարկ էր որ յունարէն գրէր։

Աւելի հաւանական երեւածն է որ Հայոց համար եղած աշխատութիւն մը բնականաբար պէտք էր որ այն լեզուով գրուէր՝ որ ազգին մեծագոյն մասին հասկնալի ըլլար. ապա թէ ոչ՝ ընդունայն աշխատութիւն և անպատճառ յոգնիլ կ'ըլլար։ Հայերէն գիր չըլլալուն, անշուշտ ինքն ալ՝ ինչպէս իր ժամանակակիցք՝ յոյն տառերը գործածած են, հայկական բառեր արտադրելու համար։ Բայց պատմական ստուգութիւն մը չունենալով այս կարծեաց, բանասէրք չեն ուզեր պնդել որ բուն ինքն սուրբ Գրիգոր հայերէն գրած ըլլայ այս ճառերը, մինչ ազգաւն ու լեզուով օտար ու անծանօթ անոնց, որոց սրտին և հոգւով հայր էր գործակցութ, կրնար իր յունարէն շարագրածը հայերենի վերածել տալ ուրիշի [1]։

*
* *

Բաց 'ի Յաճախապատում 'գրոց, և Ագաթանգեղայ պատմութեան կարեւոր մէկ մասը կազմող վարդապետական քարոզութենէն, Լուսաւորչայ կ'ընծայուին նաև քանի մը ուրիշ մանր երկասիրութիւնք։ Ասոնց մէջ գլխաւոր է երեսուն թուով կանոններ, որոնք կանոնգրոց մէջ Լուսաւորչի անունը կը կրեն, և թերեւս յաւելուած են Նիկիոյ ժողովոյն մէջ սահմանուած կանոններուն,

1. Յաճախապատում գրոց օրինակաց միոյն մէջ հետեւեալ հնադարենական յիշատակարանը կը կարդանք «Կատարեցաւ.. գիրքս որ կոչի Յաճախապատում... էր օրինակ սորին Գ.ՃԸ. տարի էր առաջի թըւականին Հայոց 'ի Լուսաւորչէն. և առեալ օրինակ 'ի մայրաքաղաքն

digitised by A.R.A.R.@

որոնք բերաւ 'ի Հայաստան սուրբն Արիստակէս, և զորս ընդունեց իր և Հայաստանեայց սուրբ հայրն՝ Լուսաւորիչ, անոնց ընդունած հանգամանքին վրայ աւելցնելով «Իսկ մեք փառաւորեսցուք» աղօթքը: Կը վկայէ և Խորենացին. «Ընդ որ ուրախացեալ, կ՚ըսէ, սուրբն Գրիգորի, սուղ ինչ կանոնս յինքենէ 'ի կանոնս ժողովոյն (Նիկիոյ) յաւելու, վասն առաւել զգուշութեան իւրոյ վիճակին»:

Այս երեսուն կանոններէն դուրս՝ ձեռագրաց մէջ կը հանդիպինք նաև ուրիշ մետասան կանոնաց կամ հարցմանց, որոնք սրբոյն Գրիգորի անունը կը կրեն, այսպիսի խորագրով. «Կանոնք սրբոյն Գրիգորի Պարթևի. դարձեալ՝ հարցումն և պատասխանիք նոցա»: Հրատարակողն Աբէլ արքեպիսկոպոս յԱրարատ ամսագրի Էջմիածնի (1873 յէջ 409) յաւելու. «Բաց յերկուց աստի կանոնացս եղելոց 'ի կանոնագիրս մեր՝ որպէս ասացաք, անուամբ սրբոյն Գրիգորի երկրորդ Լուսաւորչին մերոյ, գտաք դարձեալ 'ի նմին և զերկուս ճառօրէն կանոնս նորին Գրիգորի. առաջին մասն կարգի ուխտի և որոշում վանաց, և երկրորդն յաղագս նուիրանաց քահանայից և վանորէից՝ կոչեցեալն Ագապ, թարգմանեալ յաւուրս սրբոյն և մեծին Սահակայ ընդ ձեռն Եզնակայ, որպէս է տեսանել 'ի վերնագրին յորոց երեւի առեալ սրբոյն Սահակայ, և ընդարձակեալ զկանոնս սրբարեալս նորա յամին 426»:

Կիլիկիա, որ է 'ի ժամանակին Հայոց թագաւորաց, և քաջաց իմաստնոց»: Դարձեալ 'ի վախճան գրոցն. «Եղբարք իմ, զայս յաճախապատումս օրինակն Սըսայ գրքատանն առաք՝ 'ի մեր թուականն ԳՃԸ թիւն էր. այժմուս մեք գտաք՝ մեր օրինակաց ժամանակին թիւն էր ՌՃԻԲ»:

Լուսաւորչայ Յաճախապատում գիրքը երկու անգամ տպագրութեամբ հրատարակուած է, մէյմը 1737ին 'ի Կոստանդնուպոլիս՝ Պօղոսաւոր գրքին չանիւքը. մէյմ՚ալ 1838ին 'ի Վենետիկ Մխիթարեանց վանքը, ձեռագրաց բաղդատութեամբ և հաւատարիմ ընթերցուածով:

digitised by A.R.A.R.@

Լուսաւորչին է նաև ժամագրոց մէջի մաղթանքը « Աստուած մեծ, հզօր և փառաւորեալ ». որուն համար աւանդութիւնը կը գրուցէ թէ երգած ըլլայ Հռիփսիմեանց ու Գայիանեանց մարմինները ամփոփելու ժամանակ։ Ասկէ զատ ուրիշ երկու աղօթք ալ իր անուամբն. « Օրհնեալ է մարդասիրութիւն քոյ տէր իմ ». և միւսը՝ « Աղաչեմ զքեզ »։

Վերջի տարիներս գտնուեցաւ Լուսաւորչայ անուամբ նաև Պատարագամատոյց գիրք մը, որուն վրայ մեր այս երկասիրութեան Թարգմանութեանց մասին մէջ, նոյն նուիրական գրոց վրայ խօսելու առեններս ընթերցողաց մտադրութիւնն դարձուցեր ենք։

---

digitised by A.R.A.R.@

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ

Ո՞վ էր Ագաթանգեղոս։ — Հնոց կարծիքը իր վրայ։ — Յառաջաբանին բուն յունական օրինակին։ — Ագաթանգեղեայ պատմութեան նիւթն։ — Իր գրոց հարազատութեան վրայ տարակոյսներ։ — Ո՞ր լեզուով գրուած ըլլալուն խնդիրը. — Հայկական և յունական օրինակք։ — Առ Սեբէոսի համառօտ մը իր անունով. — Դաշանց թուղթ ու անոր հարազատութեան վրայ կարծիք և գրութիւնք։ — Իր անունով յիշուած մանր երկասիրութիւն մը։ — Ագաթանգեղեայ գրոց տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք։

Լուսաւորչի ձեռքով Հայաստանի մէջ գործուած զարմանալի դէպքերը ու աստուածային նախախնամութեան սքանչելիք՝ արժան էր որ յետագայից մտքին մէջ Հաստատուն մնալու համար գրով մշտնջենաւորուէին։ Այս փափաքը ունեցաւ նաև Տրդատ թագաւորը, ու յանձնեց Ագաթանգեղոսի որ ազգաւ Հռոմայեցի էր, ու Տրդատայ հետ մէկտեղ՝ իբրև արքունի քարտուղար՝ Հռոմէն Հայաստան եկած։ Ասկէ աւելի տեղեկութիւն մը չեն աւանդեր մեզի ոչ ինքը և ոչ պատմութիւնն՝ իր կենացը առաջին կամ վերջին հանգամանացը վրայ։ Միայն ինքն իր անձին համար այս վկայութիւնը կու տայ, զոր թողած Պատմութեան գիրքն ալ կ'երաշխաւորէ, թէ հռոմերէն և յունարէն դպրութիւն սորված էր։

Որչափ ալ ժամանակակից, կամ գրեթէ ժամանակակից դիպաց պատմող պիտի ըլլար Ագաթանգեղոս, սա-

digitised by A.R.A.R.@

կայն զանազան հին գիրքաց յիշատակութիւնք ալ մէջ մտնելով, պէտք էր որ իրմէ առաջ եղող պատմագրաց գրուածներէն քաղէր զանոնք։ Այս վախճանաւ ինչուան իր օրերը գտնուած՝ ու ցրիւ աւանդուած պատմութիւնները մէկտեղ բերաւ, անոնցմով կազմելու իր պատմութեան գրքին առաջին մասը. «Հասեալ առ իս, կ՚ըսէ, հրամանի 'ի մեծ արքայէն Տրդատայ, կարգել ինձ 'ի ձեռնարկութենէ նշանագիր ժամանակագրաց՝ զհայրենականացն գործս քաջութեան»։

Տարակոյս չկայ որ պատմութիւնը անկենդան դիակ մըն է, ու զանիկայ ախորժելի ընծայելու համար՝ բաւական չէ գոյնզգոյն ու գեղեցիկ պատմուճան մը ձգել անոր վրայ. այլ պէտք է կենդանութեան շունչ ազդել այն դիակին, որպէս զի պատմութիւնն ըլլայ խօսողը՝ չէ թէ պատմողը։ Այս յատկութիւնը կարգէ դուրս կերպով մը ունի Ագաթանգեղոս։ Իրաւ է որ պատմութիւնը ինքնիրմէն գեղեցիկ է ու զարմանահրաշ, բայց գրողին ճարտարութիւնն ալ մեծապէս օժանդակած է այն գեղեցկութեանը։ Այսպիսի կարգարանութիւն մը ունի գրուածը, որ յայտնապէս կ՚երեւցընէ թէ Հռովմայ մէջ ծնած ու դաստիարակուած հանճար մըն է. այն քաղաքին՝ որ հաւասարապէս գիտցաւ գործածել զզէնս և գրիչ։

* * *

Իր այս ամէն յատկութեանցը համար՝ մեծապէս յարգի էր թէ ինքը և թէ իր գրուածը, ոչ միայն իրմէն ետքը եկող՝ հապա նաև իրեն ժամանակակից մատենագրաց առջև։ Զենոբ Գլակ երկիցս կը յիշատակէ Ագաթանգեղոսի անունը և գրուածքը. և տեղ մը՝ իրմէ առաջ գրելն ալ կը ծանուցանէ։ «Դուք մի ինչ աղարտէք, կ՚ըսէ, զանկաւ պատմութիւնս կամ եթէ Ագաթանգեղոս զայդ ոչ յիշէ. զի ես յառաջագոյն գրեցի քան զնա»։ Խո-

digitised by A.R.A.R.@

բննացին՝ որ իր գրուածոցը մէջ ընդհանրապէս համառօտախօս ոճ մը կը բանեցընէ, երբոր կ՚ուզէ որ ընթերցողք աւելի կատարեալ տեղեկութիւն մը ստանան՝ Ագաթանգեղոսի կը ղրկէ, ու աչող քարտուղար Տրդատայ կը կոչէ զինքը: Փարպեցին ալ իր Պատմութեան գրքին սկիզբը շատ կը խօսի անոր վրայ. «Ընդ բազում ճառս մատենից առաջնոց պատմագրացն Հայոց անցի. յորոց ըստ երկար ընթերցողութեան գտի 'ի Նոցանէ զժամանակաց և զդարուց աշխարհիս Հայոց բազմազիմի յեղափոխութիւնս, յ՚առաջ և յանսխալ կարգաւորութենէ առաջին գրոցն, զոր յարմարապէս պատմեալ ծանույց մեզ երանելին Ագաթանգեղոս. այր բանիբուն գիտութեամբ և լի ամենայն հրահանգիւ, ստուգաբան 'ի կարգադրութիւն ճառից, և յարմարագիր 'ի պատմութիւնս ասացուածի իւրոյ: Սա զնուազումն թագաւորութեան արշակունեայն Արտաւանայ և զզօրանալն Սասանեանն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ՝ ստուգապէս յօրինուածով կարգեալ դրոշմեաց, զքինախնդրութիւնն Խոսրովու... Զայս ամենայն, ես առաւել քան զայն գիտութիւն յիւրում հաստատուն և անսխալ կարգաւորութիւնն պատմեաց մեզ երանելի այրն Աստուծոյ Ագաթանգեղոս»: Ժամանակակից կրտսեր պատմիչք ալ՝ նոյնպիսի գովութեամբք զԱգաթանգեղոս կը մեծարեն. որոնցմէ Աղուանից և Սիւնեաց պատմիչքն նոր դէպք մը կ՚աւանդեն. Շապուհ Պարսից թագաւորն ուզելով Հայոց նախարարներուն ազնուականութեան կարգը ստուգել, հարցուց անոնց թէ ունի՞ն այնպիսի գիրք մը յորում անսարակուսելի հաւաստեօք ապացուցուած ըլլայ այս բանս: Այն ատեն Հայոց նախարարներն մէջերնին խորհուրդ ընելով, թագաւորին առջեւ դրին «զցանկալին ամենայն տարից՝ զհրաշափառականն տպաւորումն, զգրաւորական զգիրս ցանկալւոյն սրբոյն Գրիգորի՝ որ Ագաթանգեղն կոչի»: Թագաւորը հրամայեց որ իր լեզուովը թարգմանեն այն գիրքը. և իմանալով թէ իր նախնեայն Արտաշիրի օրերէն կը սկսի, Պարսից աշխար-

digitised by A.R.A.R.@

հաժողով գնգին առջև կարգէ դուրս ուրախութիւն ցը-
ցուց։ Ետքը ձեռքն առնելով այն գիրքը, կը համբուրէր
ու Պարսից լեզուով այլ և այլ գովութիւններ կու տար։
Անկէց տեղեկանալով Հայոց առաջին կարգի ազնուական
ցեղերը, սկսաւ նոյն կերպով նախապատիւ ու գահերէց
բազմեցընել զանոնք արքունական տաճարին մէջ։

Մեր ամէն պատմագիրք միաձայն են ի գրուատել զԱ-
գաթանգեղոս և իր նշանաւոր երկասիրութիւնն։

Փարպեցին կ՚ըսէ. «Սկիզբն առաջին գրոց պատ-
մութիւնն Հայոց, որում սկիզբն արարեալ պատմեաց
սուրբ այրն երանելի Ագաթանգեղոս...։ — Խորենա-
ցին՝ «Յաղագս սորա (Խոսրովու արքայի առաջնոյ) և
համառօտեցից կարճ ի կարճոյ իմն անցանելով աջող
քարտուղարն Տրդատայ Ագաթանգեղոս, փոքր ի շատէ
պատմէ զմահն Արտաւանայ Պարսից թագաւորին...
Արդ թէպէտև Ագաթանգեղոս այսպէս համառօտ էանց
ընդ այն, բայց ես հաւանեալ եմ յաւէտ ձիգն եր-
կայն առնել զպատմութիւն ժամանակիս։» — Յովհան-
նէս կաթուղիկոս. «Որպէս լիապէս իսկ մեզ ուսուցանէ
աջողակ պատմագիրն Ագաթանգեղոս»։ — Կիրակոս
պատմիչ. «Սքանչելի և կորովամիտն Ագաթանգեղոս, որ
թարգմանի բարի հրեշտակ. զոր եցոյց հրամանաւ մե-
ծազօր և քաջ արքային Տրդատայ զհանգամանս իրաց
եղելոց առ Հայս, ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի պարթեւի, և
խոստովանողին Քրիստոսի զգործած նշանաց և արուես-
տից և սքանչելագործութեանց. և զպատճառ լուսաւո-
րութեան ազգիս Հայոց, գեղեցիկ և պայծառ պատմու-
թեամբ աւարտէ»։ — Գրիգոր Մագիստրոս ի թղթին առ
Պետրոս Գետադարձ կաթուղիկոս. «Բարի յիշատակի
յիւրն աստուածեղէն տաս արժանի եկեալ գրէ Ագա-
թանգեղոս»։ — Սամուէլ երէց. «Իսկ մերայինս, ազգի
առել առաջին պատմագիր զԱգաթանգեղոս, որ գրեաց
զպատճառ լուսաւորելոյ զՀայն սուրբն Գրիգորի Նորա-
սքանչ համբերութեամբ»։

digitised by A.R.A.R.@

Անանուն գրուածքի մը մէջ ալ՝ որ յետ յիշելոյ զայլ-եւայլ յունական պատմական երկասիրութիւնս՝ կը յաւելու. «Իսկ ըստ Հայումս՝ նախ առաջին քաջն Ագաթանգեղոս, որ նորաքանչ հրաշիցն և աստուածածանօթութեան մերոյ է պատմիչ»։

* * *

Ագաթանգեղեայ պատմութեան հայկական օրինակները՝ Պարսից թագաւորութեան նուազելէն կը սկսին. բայց որովհետև նոյն գրոց յունական օրինակ մ'ալ կայ, ինչպէս ետքը պիտի տեսնենք, անոր մէջ քանի մը էջ աւելի կը գտնենք, որ հետաքրքրական ըլլալուն՝ հարկ սեպեցինք թարգմանել զայն 'ի յունէ, և դնել հոս։

Ա. Ըղձիւք ըղձացեալքն յօժարութեամբ ընդ ծով նաւարկութեան, ինքնակամ մղին 'ի ջուրցն վտանգ. զըւարթամիտք ձեռն մխեն 'ի շինուած նաւուց, և ախորժեն ծովային անցուցանել կեանս. կայմս կանգնեն, և թեւօք առագաստաց զալեացն խորտակեն զբռնութիւն. և ընդ որ կոյս կամք իցեն՝ զնաւն ուղղեն. զհաստատիչ՝ զծոցաւոր զատախտակն իբրև զկրմուղ ըստ կամի սանձավարեալ։ Որոց ոչ ինչ ահ արկանէ, ոչ կոհակացն ուժգնութիւն, և ոչ քարաժայռիցն ընդ առաջ ելք կասեցուցանեն. վասն զի 'ի վտանգս յաճախեալ զկենցաղական ընթացս՝ 'ի հպաւորոն մահու զեղերել ցանկան, զի կարող լինիցին զկարեւորն անձանց մատակարարել։ Են որ 'ի սակս քաղաքացն ապրանաց ճարակի՝ ուղի հատանեն, և են որ 'ի պէտս զարդու պճնութեան արանց և կանանց, մինչև ցՀնդկայինն նաւարկեալ ծով, և զազնուագիւտ ականց խնդութիւնս՝ բաղձացելոցն բերեալ մատուցանեն։ Յայսպիսիս զօգցես անդունդս խորոց և իմ միջամուխ լեալ, 'ի տուրեւառս Հայաստան աշխարհի, բուռն հարից 'ի գիր արձանացուցանել զեղեալսն, զգործեցեալս յաշխար-

հին Պարսից և 'ի Հայոց, և զմարտս պատերազմաց զոր եղեն ընդ միմեանս։

Բ. Պարթեւք՝ իբրեւ դէպք 'ի բարի յաջողէին նոցա, զթագաւորութիւն Պարսից, զՀայոց և զՀնդկաց՝ որ սահմանակիցք են արեւելեայ Պարսից, նա և զխստաբուծ զազգն Մասքթաց յինքեանս կորզեալ ժառանգէին, այսպիսի իմն կարգաւ. երիցագոյնն 'ի Պարթեւաց տոհմէ, որ ապա զարշակունի ընկալան անուն, հասակաւ բարգաւաճ և արութեամբ չքեղ, գեր 'ի վերոյ քան զայլս երեւեալ, նա կալաւ զիշխանութիւն արքայութեանն Պարսից։ Եւ որ երկրորդն էր զկնի նորա, զՀայաստանեայց առնոյր յինքն զթագաւորութիւն. իսկ որ երրորդն էր՝ զՀնդկացն կալաւ զտէրութիւն, զհզաւորն սահմանաց Պարսից։ Իսկ չորրորդն 'ի նոցանէ՝ զՄասքթացն ընկալաւ զիշխանութիւն թագաւորութեան։ Այս կարգ էր տոհմին Պարթեւաց, և սովիմբ զբազում ժամանակս յերկարեցան յաջողութեամբ։

Գ. Անտի սկիզբն արարից՝ ուստի զիւրոյ զլորման ծագ եցոյց Պարթեւն։ Արտաւան որդի Վաղարշայ 'ի Պարթեւական ծննդոց, քաղդէիցն գոլով գիտութեամբ ներհուն, և զընթացս և զհոլովմունս աստեղացն համարեալ; և իրացն հանդերձելոց կանխագէտ, իբրեւ յառագաստ էր ընդ կնոջն, ամբառնայր զաչսն յաստեղս 'ի վեր, և խորհրդոց լեալ հասու, ասէ առ թագուհին. Տեսի զընթացս աստեղ. և այս թուի ինձ նշանակ, զի եթէ ոք վտարանջեալ 'ի տեառնէ իւրմէ, ելցէ ընդդէմ նորա մարտիւ պատերազմաւ, յաջողեսցի նմա տանել 'ի գլուխ զյաղթութիւնն և նկուն առնել զտէր իւր։ Զայս ասացեալ՝ 'ի քուն լինէր։ Եւ որպէս զիարդ օրէնք են, մի 'ի նաժշտաց թագուհւոյն 'ի նմին սենեկի առագաստին ունէր իւր զադար անկողնոյ առ 'ի պէտս կարեւոր հարկի սպասարկութեան առ 'ի նմանէ հրամայելոցն։ Դուստր էր սա ուրումն յաւագ ծառայից, և ընտանի մերձաւոր ամենին 'ի գլխաւոր իշխանաց, որոյ անուն Արտաշիր.

'ի գաւառէն Ասորեստանեայց, յորոյ 'ի ցանկութիւն տարփանաց ըմբռնեալ խակ էր: Վասն որոյ 'ի լսել անդ զբանս թագաւորին, եւ 'ի սենեկէ անտի գանխուլ յարքայէն և 'ի տիկնոջէն, ընթացաւ առ Արտաշիր որդի Սասանայ, յորմէ Սասանականքն՝ որ 'ի նմանէ՝ և 'ի թագաւորացն Պարսից ընկալան զծագումն:

Դ. Մտեալ սորա 'ի խորանն՝ քանզի և ոչ որ 'ի սպասաւորաց կարէր արգելուլ զնա, գիտելով զառ միմեանս սիրելութիւնն, այսպէս խօսէր ընդ նմա. Սիրեցեալդ իմ Արտաշիր, 'ի բաց արա զքուն յարտեւանանց քոց, և թուան հարցես զխորհրդոցն զոր խորհեցար երբեմն. զօրացիր և քաջ լեր 'ի վերայ հասեալ գուշակութեան արքային. քանզի ժամ է արդ գեղեցիկ զինուորութեան, արդ ընդ իմաստունս խորհրդակցութեան, արդ դէպ ժամանակ 'ի ճակատ գումարելոյ զբազմութիւն գնդիցն. վասն զի քննեաց թագաւորն զընթացս աստեղաց և ասէ. Եթէ որ 'ի ծառայից ընդդէմ դարձցի տեառն իւրում, յաղթեսցէ. և արդ երթ 'ի խորհուրդ ժողովեա, և կարկառեսցես առ իս զաջ քո, և հաստատեսցես երդմամբ զբանս իմ. և եթէ յաջողեսցի քեզ բերել 'ի ձեռս զարքայութիւն Պարսից, և զիս մի՛ մոռասցես յանկողնայդ. զի զդոյն հանապազ ասէիր, յորմէ հետէ եղև 'ի սրտի քում խորհուրդ այդ և ինձ պատմեցաւ: Զայսոսիկ Արտադուխտ:

Իսկ Արտաշիր շնորհս կալաւ զնմանէ. և աջոյն 'ի վեր յերկինս բարձրացուցեալ զձեռս կնոջն, ասէ. Ահաւադիկ տեսցեն յանդիման դիցն զօրութիւնք, արև և հուր, օդ և հող, զի յայսմ և 'ի սոյն աւուր խորհուրդ արարեալ ընդ աւագաց Պարսից, և նշկահեալ զարքայն, վաղվաղակի 'ի պատիւ տիկնութեան ամբարձից զքեզ:

Ե. Եւ զայս լուեալ Արտադուխտոյ ասէ. Արդ ես ճեպիմ փութամ 'ի խորան թագաւորին, զի պարտ է ինձ այսօր զանցելոց աւուրց տանել 'ի գլուխ զպաշտաւորութիւն. զի թէ և յաջողեսցի մեզ հնարագէտ ճարտարու-

digitised by A.R.A.R.@

թեամբ բերել 'ի ձեռս զազատութիւն, բայց հարկ 'ի վերայ կայ այսպէս առնել 'ի պէտս արքունի: Եւ զայս առացեալ՝ երթայր 'ի խորան արքայի, և գայր 'ի մահիճան ընկողմանէր: Իսկ Արտաշիր յարուցեալ ժողովեաց զմեծամեծս 'ի Պարսից և յԱսորեստանեայց, ընդ որս և զառաջինն 'ի խորհուրդ մտեալ էր. եկաց 'ի մէջ նոցա և ասէ. Ո՜ քաջքդ Պարսիկք և Ասորեստանեայք, զդաւողութիւն Պարթևաց 'ի վաղ ժամանակաց գիտեմք, և թէ զիա՞րդ զայլոցն վաստակս յափշտակեն՝ ճանաչեմք. պարծին յանիրաւել իւրեանց, ոչ դադարեն տարապարտ ապականել. զարշին 'ի Պարսից և յԱսորեստանեայց՝ Պարթևքդ եկամուտք 'ի մեր աշխարհ յերկրէ բարբարոսաց: Եւ արդ զի՞նչ ունիք ասել. եթէ արդարև սուտ իցեն բանք իմ, կացցէ մեռացէ նա որ թագաւորէն անիրաւութեամբ. այս եթէ խօսեցայ ճշմարտութեամբ, զինու զարդու վառեցուք. զի լաւ է մեզ մեռանել, քան եթէ ծառայել թագաւորի անիրաւի: Զայսասիկ Արտաշիր:

Զ. Իսկ իշխանքն Պարսից զասացեալսն խնդամիտ ընդունէին, քանզի ցանկային թօթափել զլուծ տէրութեանն Պարթևաց, և յիւրեանց 'ի բնիկ ազգատոհմէն Պարսից ունել զոք թագաւոր. որոյ վասն ասեն առ Արտաշիր. Դու լիջիր առաջնորդ ասացուածոց և արգեանց գործոց ընտրեալ առ 'ի մէնջ. որոց զիմաստուն խորհրդոց քոց առեալ է զփորձ, և գիտեմք զհրամանատարութիւն քոյ առաքինի ուղղութեամբ 'ի վեր երևել. և արդ զոր կամիս արա. և առաջնորդ զքեզ ընծայեցո. աւասիկ մեք պատրաստ եմք հետևել զկնի բանից քոց, առնել որ ինչ միանգամ յօգուտ երկաքանչիւր կողմանց իցէ: Ապա 'ի ծագել առաւօտուն 'ի մարտ պատրաստեալ Պարսից, հանդերձ Արտաշիրաւ առաջնորդաւ իւրեանց, զդեսպանս արձակեցին նախ առ արքայ Արտաւան զՁիկ և զԿարէն, զանուանեալս զգլխաւոր նահապետութեանց և զզօրավարս զօրաց: Երթեալ սոցա յանդիման եղեն մեծի արքային, և այսպէս խօսել սկսան ընդ նմա և ասեն. « Հրեշտա-

digitised by A.R.A.R.@

կութեամբ եկեալ հասեալ եմք յաշխարհէն Պարսից. եթէ հանդարտեսցեն միտք քո ՚ի լուր պատգամացն Պարսից, խօսեսցուք և մեք զբանս հրեշտակութեան մերոյ աներկիւղ և անվտանգ. քանզի և այս հրամանք օրինաց են՝ կարգեալ յառաջնոց տերանց, որ ազատ կացուցին զդեսպանս յամենայն վնասու և արդ եթէ տացես հրաման, արքայ, խօսեսցուք:

Եւ թագաւորն Արտաւան հրամայեաց նոցա՝ ասել զոր կամէին:

Է. Յայնժամ խօսել սկսան և ասեն. փոյթ պնդութեան է արքայ առ մեզ Պարսիկս՝ ծառայից հպատակ կալ արքայի, իբրու գոլով նորուն ամենայնի տէր. և թագաւորին՝ հաւասարութեամբ և արդարութեամբ լինել իւրացն խնամատար, և հեռի ՚ի խժդժագոյն բարուց կառավարել. ահարկու առ թշնամիսն երևել և մարդասէր առ հպատակս: Քանզի զիա՞րդ իցէ նմա զանիրաւս պատուհասել, եթէ ինքն ինքեամբ յանիրաւութիւնս հասեալ իցէ. որպէս զեղեռնագործս ընդ տանջանօք արկանել, եթէ ինքն ՚ի չարիս վնասակարս իցէ յօժարեալ: Արդ մեր ՚ի վերայ հասեալ ծանր վնասուց քոյոցդ յանցանաց, ՚ի բաց որոշեցաք զմեզ ՚ի քումմէ իշխանութենէդ. ոչ ՚ի հպատակութենէն տաղտկացեալք, այլ յապիրատ թագաւորէն խուսափեալք. ոչ զբռնաւորութենէ բուռն հարեալք, այլ անագորոյն մտաց բռնաւորի տանել չկարացեալք »:

Զայս խօսեցան Պարսիկք ընդ արքային:

Իսկ թագաւորն Արտաւան զաչս ՚ի խոնարհ ունելով՝ զմեծ ժամս զյատակս տանն նշմարէր, խրագէտ, կանխագէտ կործանման թագաւորութեան իւրոյ: Հայեցեալ ապա առ պատգամաւորսն ասէ. Ես ինքն եմ պատճառ չարեացս, զի զմանս ՚ի ձէնջ իշխանութեամբ և աւագութեամբ մեծարեցի, զայլս ընչիւք ճոխացուցի, և զյոլովս արքունի պարգևօք ագարակաց և կալուածոց տեարս կացուցի: Հա՛պա դուք փութայջիք ՚ի կատարումն խոր-

digitised by A.R.A.R.@

հրդոյ ձերոյ, և զիս ինքն տեսանիցիք 'ի ձերդ խորհուրդ պատշաճեալ, տալ ձեզ գիտել չլինել ընդդիմակաց Թագաւորի. իսկ դուք որ առաքեալքդ էք 'ի բաց գնացէք. և մի ևս յաւելուցուք այսպիսեաց բանից լինել սպասաւորք, գուցէ արդեօք 'ի ձէնջ սկսայց զվրէժ չարեաց յիս անիրաւելոյ:

Ը· Չայսոսիկ իբրև լուան Ձիկ և Կարէն՝ չոգան յատեան խորհրդոյ Պարսից, և պատմեցին զամենայն Արտաշրի և աւագանւոյն Պարսից, և յաւելին 'ի կարգի բանիցն՝ զյանդուգն սրտմտութիւն յիմարութեան Թագաւորին, որ ոչ ևս այնուհետև սպասեալ մնայր պատգամաց, այլ զխորհուրդս իւր զինեալ էր ընդդէմ իշխանացն: Իսկ Արտաշիր յղեալ առ Արտադուխտ՝ 'ի բաց կորզեաց զնա. և արգել փակեաց զնա աղխիւքն հանդերձ յամուր դղեկի. և ինքն միաբանութեամբ ընդ Պարսից և ընդ Ասորեստանեայց վառեալ կազմէր ընդդէմ Արտաւանայ արքայի մեծի: Եւ 'ի վերայ հասեալ Արտաւանայ իրացն, եթէ պատրաստին 'ի մարտ ընդդէմ իւր, պատրաստէր և ինքն միաբանութեամբ Պարթևաց, ունելով և 'ի Պարսից ոչ սակաւ՝ համակամս և հաւանս: Եւ յառաջնում յարձակման անդ՝ յորում հարան ընդ միմեանս, բազումք յերկաքանչիւր կողմանց թաւալգլոր անկանէին 'ի Պարսից և 'ի Պարթևաց. այլ զօրանայր կողմն Արտաշրի՝ ի լքանել թողուլ և այլոց ևս բազմաց զԱրտաւան, և գալ յենալ յինքն յԱրտաշիր: Ապա իբրև յերկրորդում նուագի անդ հարան ընդ միմեանս, բազումք անկանէին 'ի Պարթևաց, և ինքն Արտաւան անճապարէր 'ի փախուստ. բայց ապա դարձաւ միւսանգամ 'ի տեղի մարտին: Արդ իբրև զամիսս երկոտասան ճակատեալ կացին ընդդէմ միմեանց, երբեմն 'ի մարտ մատուցեալք և երբեմն դադարեալք, ապա միւսանգամ բուռն հարեալ զմարտէ, իբրև այն ինչ առ միմեանս մերձեցեալ կամէին յիրեարս խառնել, ձայնեաց առ արքայ Արտաւան, և ասէ...

digitised by A.R.A.R.@

Թ· Թագաւորեաց 'ի վերայ Ծնացելոցն Պարթեւաց և Պարսից և Ասորեստանեայց· զամենայն ինչ բարեկարգութեամբ ուղղեալ, սիրող երևեալ արդարութեան և հաստարադատ իշխանութեան· քանզի զուն գործէր արժանի երևել զովութեան, որ կորզեաց յանձն զարքայութիւնն Պարսից:

Այս ամենայն անցք որ գործեցան լու եղեն յականջս խաորովու արշակունւոյ. Թագաւորին Հայոց մեծաց, եթէ որդին Սասանայ Արտաշիր զօրացեալ բռնացաւ 'ի վերայ Թագաւորութեան Պարսից, և կորոյս զերբայր նորա զԱրտաւան: Յաւելին գուժկանքն և ասեն թէ և Պարթեւք հաճեալ հաւանեալ են յոյժ ընդ Թագաւորութիւն Արտաշրի, քան ընդ համազգւոյն նորա և արեան հարազատին. և զի վաղվաղակի լքին խոտեցին…

Այս հատուածը նկամուտ կամ անհարազատ պէտք չէ սեպել, ու մեր ձեռքը եղած Ագաթանգեղոսի պատմութեան գրչագրացը մէջ չգտնուելուն համար՝ մերժել· այլ անտարակոյս կորուած, ու միայն յունական թարգմանութեան մէջ մնացած: Վասն զի խորենացին ալ՝ մեր մեծն խոսրով Թագաւորին վրայ խօսելու ատեն՝ այսպէս կը գրուցէ· «Յաղագս սորա և համառօտիցն յԱգաթանգեղեայ պատմեալ փոքր 'ի շատէ զմահն Արտաւանայ Արքայից արքայի և զբառնալ տէրութեան Պարթեւաց յԱրտաշրէ որդւոյ Սասանայ»: Ուստի և հաւանական կ'երևնայ թէ Մովսէս խորենացւոյն ձեռքն եղած օրինակին մէջ այս հատուածը կը գտնուէր, որովհետև հիմայ հայերէնին մէջ Արտաւանայ մահը չյիշուիր:

* * *

Այս վերը յիշուած հատուածէն ետքը՝ կը սկսի Ագաթանգեղոս իր սիրելի պատմութիւնը: Պատմութիւն մը՝ որուն առջի երեսէն կ'երևնայ թէ ինչպէս Աստուծոյ միայնոյ հնարաւոր է՝ մարդկանց աչաց աղէտք ու չարեք կարծուածներէն՝ բարութիւն առաջ բերել: Հայաստանի երջանկութեան և հաւատոց լուսաւորութեան դարը

հասեր էր. Աստուծոյ՝ մէկ բարերար նայուածքովը՝ Թադէի ու Բարթուղիմէայ առաքելութեանց պտուղը կ՚երեւնար, ու անոնց արեան արգասաւորութիւնը։

Այն ժամանակները՝ արեւելից իշխանութիւնը կարգէ դուրս ցնցում մը կ՚իմանար. Պարթեւք չկարենալով Սասանեանց դէմ դնել, կը խոնարհէին անոնց առջեւ, ու մեր Խոսրով թագաւորը իր շինանիստ քաղաքներն ու ամրաստան տեղուանքը թողլով՝ ինչուան այն օրերը իմաստութեամբ գործած խաղաղարար վարչութեան գաւազանը կը թողու, ու անոր տեղ զէնք առնելով՝ Պարսից վրայ պատերազմի կ՚ելլէր, ու յաղթական փառքով իր հայրենիքը կը դառնար։ Բայց որովհետեւ իր կեանքը յարատեւ տագնապ էր Սասանեանց, ու անոր զէնքին վախովը միշտ ահուդողի մէջ էին, բնական էր որ նաեւ ըլլային այն կեանքը վերցընելու հնարք մը փնտռել։ Այս սեաւ խորհրդայն գործադրութիւնը իր վրայ առաւ Անակ, ու բարեկամութիւն կեղծելով Խոսրովու հետ ընտանեցաւ. եւ այն մտերմութեան տուած համարձակութեամբը՝ որսի մէջ զինքն սպաննեց։ Թագաւորը դեռ բոլորովին մահուամբ չծանրացած աչուըները զինքը սպաննող Անակայ վրայ դարձընելով, կիսահագագ ձայնովը հրամայեց որ այն անօրէնին տունը տեղն ու ցեղը ջնջուի։ Այն ընդհանուր մահուան մէջէն միայն սուրբն Գրիգոր եւ իր Սուրէն եղբայրը կ՚ազատին։ Գրիգոր կեսարիոյ օտարութեանը մէջ սրտի ու մտաց կրթութիւն մը ընդունելով, իր հօրը Անակայ յանցանքը քաւելու համար՝ յանձն կ՚առնու Խոսրովու որդւոյն Տրդատայ ծառայութեան մէջ մտնել։ Այն հաւատարիմ սպասաւորութեան ժամանակ կ՚իմանայ Տրդատ Գրիգորի հաւատարմութիւնը նաեւ առ Աստուածն քրիստոնէից, ու չարաչար տանջանքներով անոր հաւատոյ հաստատութիւնը փորձելէն ետքը, երբոր կ՚իմանայ ալ թէ իր հօրը սպանողին որդին է, արեան անարժան սեպելով այնպիսի կեանք մը, կը դատապարտէ որ Արտաշատու խոր վիրապին մէջ դժնդակ մահուամբ իր հօրը յանցանքը քաւէ։

digitised by A.R.A.R.@

Երբոր Աստուծոյ կամօք՝ Գրիգոր վիրապին մթութեան մէջ տասն և հինգ տարի անյուսալի կենդանութեամբ կ'ապրէր, ուրիշ սրտաշարժ տեսարանի մըն ալ ականատես կ'ըլլար Հայաստան: Հռովմայ Դիոկղետիանոս կապաշտ կայսեր ձեռքէն կը փախչէին Գայիանէ և իրեն հետեւող կուսանաց խումբ մը. որոնց մէջ ամենէն աւելի կը փայլէր Հռիփսիմէ, որ իր գեղեցկութիւնը երկնքի ընծայած, Դիոկղետիանոսի հարսնութենէն փախած ժամանակ, Տրդատայ աչքն ու սէրը իր վրայ կը դարձընէր: Սակայն Տրդատ իր ամէն ուժովը, չի կրնար արկար կուսի մը դէմ դնել. անոր հետ պատերազմած ժամանակ կը յաղթուի իրմէն. ու դեռ անոր գեղեցկութեամբը կուրացած չիկրնար ուրիշ կերպով մը յաղթել, բայց եթէ զինքն ալ իր ընկերներն ալ սպաննել տալով:

Դեռ անոնց մարմինը անթաղ՝ բայց անապական մնացած տեղն, աստուածային բարկութեան գաւազանը թէ զՏրդատ թագաւոր և թէ զբովանդակ նախարարները կը զարնէր: Նաբուգոդոնոսորայ պատիժը կը կրկնուէր Տրդատայ վրայ: Այս անակնկալ ու սաստիկ պատուհասը այնպիսի շփոթութիւն մը կը ձգէր նախարարաց մէջ, որ հնարք կը փնտռէին այն պատուհասէն ազատելու: Նոյն հնարքը՝ աստուածային տեսլեամբ կը յայտնուէր Խոսրովիդխտոյ, որ կը հրամայէր զԳրիգորիոս հանել վիրապէն, ու իրմէն փնտռել այն բժշկութիւնը: Հնազանդեցան տեսիլքին, ու անկէց՝ զոր աշխարհի վնասակար ու կենաց անգամ արժանի չէին սեպեր, կը խնդրէին իրենց ցաւոց դարմանը: Սուրբն Գրիգոր ալ, չէ թէ միայն անոնց մարմնոյն՝ հապա նաև հոգւոյն բժշկութիւնը կը պարգևէր՝ աստուածուսոյց խրատներով ու բանիւք: Այս քարոզութիւնը՝ Ագաթանգեղեայ գրոցը մեծ մասն է:

Անկէ ետքը կը պատմէ Ագաթանգեղոս՝ Գրիգորի և Տրդատայ ձեռքով եղած բարեկարգութիւնները 'ի Հայաստան. անոնց 'ի Հռովմ ճանապարհորդելը, Նորէն

digitised by A.R.A.R.@

դառնալը, Նիկիոյ ժողովոյն հրաւէրը առ Լուսաւորիչն Հայաստանի, ու ասոր՝ իր որդին փոխանակ ղրկելը ու առանձնութիւնը։ Հոս կը լմընայ Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը։

*
* *

Այլ և այլ խնդիրք յուզուած են առ բանասէրս՝ Ագաթանգեղեայ գրոց հարազատութեան վրայ։ Թէ Ագաթանգեղոս՝ ժամանակակից և ականատես անձն, Տրդատայ և սրբոյն Գրիգորի պատմութիւնը շարադրած է, իր դարուն մէջ Զենոբ Գլակ, և անմիջապէս հետեւեալ դարու պատմիչք մեծարոյք և պատուական իրենց հնութեամբն և հաւատարմութեամբ, անտարակուսելի վկայութիւնը կու տան։ Խնդիրը կը մնայ թէ անոնց յիշատակած ու մեր ձեռքը գտնուած ու Ագաթանգեղոսի անունը կրող գիրքը՝ արդեօք և մի և նոյն երկասիրութի՞ւնն է, թէ վերջինս փոփոխութիւններ և այլայլութիւն կրած է։

Այս ենթադրութեան կամ կարծեաց պատճառը՝ վիճի նիւթ եղող գրքին պատմական հանգամանքն է. յորում ողջամիտ քննադատութեան թերութիւններ ենթադրելով նկատել, չեն յօժարիր ոմանք ընծայել զայն Ագաթանգեղեայ. որ իբրև քարտուղար՝ ընդունելով 'ի Տրդատայ հրաման՝ գրելու անոր թագաւորութեանը անցից պատմութիւնը՝ ոչ յանձնողին արքայական մեծութեան և ոչ ալ գրողին կրնար պատշաճիլ, կ՚ըսեն, այդպիսի ոճով և բացատրութեամբ աւանդել յետագայ սերնդոց՝ թագաւորին կիրքը, ամօթն ու չարագունանք, երկնատատ պատուհասի մը հետեւանք դէպքերն, և այլն։

Այսպիսի կարծիք և զգուշաւոր շրջահայեցութեան պարտք մը՝ կրնայ պատշաճական սեպուիլ այնպիսի անձի մը համար՝ որ պատմութիւնն շարադրել տուած ատեն՝ իր փառքն, համբաւն ու պատիւը կը փնտռէ. բայց ոչ անշուշտ այն մեծ թագաւորին՝ որուն համար այդպիսի

digitised by A.R.A.R.@

երկնահրաշ պարտութիւն մը 'ի վեր էր քան զամենայն փառս. զորմէ վկայէ Խորենացի թէ « Յետ հաւատոյն որ 'ի Քրիստոս ամենայն առաքինութեամբք բացափայլեալ... ընկեցեալ զերկրաւոր պսակս՝ զհետ ընթանայր երկնաւորին »: Աշխարհահռչակ պատմութիւն մը խարդախել, և կամ սուտ 'ի ճշմարտութենէ գոյն և կերպարանք տալ անոր՝ ոչ Տրդատայ և ոչ իր պատմչին կրնանք վերագրել:

Միւս առարկութիւն մ'ալ, բովանդակ պատմութեանն հրաշապատում ըլլալը, եթէ ոչ բոլորովին առասպել՝ գէթ առասպելախառն կարծուիլը:

Ասոր ալ պատասխանը հետեւեալ իրաւացի անդրադարձութեանց մէջ կը համարինք լիուլի ամփոփուած տեսնել, որ ոչ մեր՝ այլ հմուտ ու բանիբուն քննադատի մը խօսքերն են. « Ագաթանգեղեայ պատմութիւնն, կ'ըսէ, իր ամէն մանրամասնութիւններովն անտարակուսելի ենթադրել՝ անհանճար գործ մը կրնայ սեպուիլ. վասն զի այսպիսի յատկութիւն՝ մարդկային ո՛ր և իցէ գրուածքի մը չի կրնար տրուիլ. մանաւանդ ուր տեղեաց և ժամանակաց հեռաւոր անցից և դիպուածոց վրայ է պատմութիւնն: Բայց եթէ մատենագիրք կը սխալին, կը սխալին նաև անոնց քննադատք. և այնչափ աւելի՝ որչափ ջանան սուր միտք և հանճար ունեցող երեւալու փափաքով դիմացինին պարզմտութիւնն արհամարհել: Չեմ հասկնար թէ ինչո՛ւ քրիստոնէութեան հաստատութիւնն 'ի Հայաստան՝ պէտք է որ առանց հրաշից կատարուած ըլլայ, մինչդեռ առողջ քննադատութիւնն՝ ուրիշ երկիրներու մէջ եղածներն տարակուսի տակ չի ձգեր: Թող զի յԱգաթանգեղեայ պատմուածներուն մէջ եթէ լաւ մտադրութիւն ըլլուի անոնց, նշանակութեան արժանի այն է որ շատ բան կրնայ պատշաճապէս մեկնուիլ նաև ըստ մարդկային հաւանական կարծեաց. ինչպէս Թագաւորին անբանական մոլեգնութիւնն, և իրեն հետ նաև նախարարացն՝ կամ առ տագնապ խղճի, կամ նմանութեամբ,

digitised by A.R.A.R.@

և կամ արքային հաճոյական երևնալու համար. — բարեպաշտ այրւոյ մը ձեռքով՝ այնչափ տարի սրբոյն Գրիգորի ապրիլը 'ի գբին՝ ուստի նաև Աստուծոյ թոյլտըւութեամբ և խնամօք՝ նաև բնական պատճառներով կըրնային տեղի տալ հեռանալ օձք. — սրբոյն և սրբուհեաց՝ երկար տանջանաց դիմանալը, մինչ գիտենք՝ թէ հոգեկան ոյժը կ'իշխէ զգացման ցաւոց, և կամ թերևս նոյն իսկ տանջողք՝ առ հիացման և գթոյ՝ կրնային տանջանաց սաստկութիւնն մերթ ընդ մերթ մեղմացընել... Մեծագոյն հրաշք, կրնանք սրբոյն Աւգոստինեայ հետ կըրկնել, այնչափ բազմութեան փոփոխութիւնն է:

« Եթէ աւելի մանրամասնութեանց իջնենք՝ քննադատից առարկութիւններն իմաստակութիւնք կ'երևին մեզ, օրինակ իմն երբ Ագաթանգեղոս կ'ըսէ թէ ամէն պատմածներուն ականատես եղած է, քննադատը ապացուցանելով թէ անանկ չէ, կը հետևցընէ թէ ոչ ինչ է ճշմարիտ 'ի պատմեալսն: Ով որ կը պատմէ այնպիսի դէպքեր՝ որոնց մասամբ ականատես է, և մասամբ յայլոց հաւաստարիմ տեսողաց լսած. կամ կը տեսնէ արդէն պատմուածներուն մերձաւոր արդասիքը, և կամ գործողաց շատին հետ կենակից եղած է և ապրած, առանց ստելու՝ Ագաթանգեղոսի իր ստուգախօսութեան համար գրուածը կրնայ երկրորդել...

« Անհաւատալի կը թուի որ Տրդատ բարձր լերան մը ծայրէն՝ ուսոցը վրայ շալկելով՝ փոխադրէ այն քարինքը՝ որոնցմով պիտի բարձրանար իրմէ 'ի մահ մատնուած սրբոց մահուան հանգստարանը, մինչ զանոնք տեղափոխելու ուրիշ շատ միջոցք կային... Եթէ Տրդատ արքայական մեծութեանը վրայ՝ իր քննադատէն տարբեր կարծիք ունէր՝ ինչ կրնանք ըսել... Այլ ինձ հաճոյ է այն ոչ անարգ նուաստութեանը մէջ՝ արքայական մեծվայելչութիւն մը նկատել. և առաւել կը մեծարեմ զՏրդատ

digitised by A.R.A.R.@

իր այդ խոնարհութեանը մէջ՝ քան զՄաքսիմիանոս յաղթող և յաղթական »[1]:

*
* *

Սեբէոս եպիսկոպոս Մամիկոնենից, եօթներորդ դարու մատենագիր, իր պատմական երկասիրութեանը մէջ՝ Հայոց հին պատմութեան վերաբերեալ հետաքննական ու բաւական ընդարձակ հատուած մը մէջ կը բերէ՝ Ագաթանգեղեայ ընծայուած։ « Հայելով, կ'ըսէ, 'ի մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ, զոր եգիտ գրոշմեալ ի վերայ արձանի 'ի Մծբին քաղաքի՝ յապարանսն Սանատրուկ արքայի հանդէպ դրան արքունական տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայենից։

« Քանզի զսիւնս տաճարին խնդրեալ 'ի դուռն արքային Պարսից, և բացեալ զաւերածն վասն սեանցն ըստ դիպան արձանագրին գրոշմեալ 'ի վերայ վիմի զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց՝ յունարէն դպրութեամբ, զոր իմ գտեալ 'ի Միջագետս՝ 'ի նորին աշակերտացն, կամեցայ ձեզ ցուցակարգել․ քանզի այսու ունէր վերնագիրն այսպէս․ « Ես Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի 'ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ, առեալ 'ի դիւանէ արքունի »։

Այս պատմական քաղուածը՝ կ'ամփոփէ մարիբասեան ոճով Հայոց պատմութիւն մը՝ 'ի սկզբանաւորելոյ ազգին մինչև ցթագաւորութիւն Պապայ, Տրդատայ մահուընէն վաթսունուերեք տարի ետքը։ Ասով յայտնապէս կ'իմացուի որ եթէ գրուածքին հեղինակը ինքն Ագաթանգեղոս ալ ըլլայ՝ չարունակութիւնն ուրիշի է։ Մեր ազգին պատմութեան վրայ բոլորովին նոր մանրամասնութեանց կը

1․ ԴՈՄՄԱՃԵԱՆ, 'ի յառաջաբանի իտալական թարգմանութեան Ագաթանգեղեայ։

digitised by A.R.A.R.@

հանդիպինք՝ ի սմա, և որ 'ի Խորենացւոյն աւանդուած չեն, և որ իրեն բոլորովին անծանօթ երկասիրութիւն մը պիտի չըլլայ, ինչպէս կ'ակնարկէ Սեբէոսի պատմութեան նոր հրատարակողն (Պատկանեան)։ Վասն զի Ագաթանգեղեայ ընծայուած այս հատուածին մէջ՝ Բագարատ և իրեն տոհմը՝ սերեալք ասին յԱրամենակայ և ոչ 'ի Հրէից՝ ինչպէս կ'աւանդէ Խորենացին, և կը յաւելու. «Ասելն ոմանց անհաւատաի մարդոյ, ըստ յօժարութեան և ոչ ըստ ճշմարտութեան, 'ի Հայկայ զթագադիր ազգ լինել Բագրատունեաց։ Վասն որոյ սուտ, մի այդպիսեաց յիմար բանից հաւանիր... զի 'ի բայ բանից և անոճ իմն յաղագս Հայկայ և Նմանեացն կակազէ»։ Սակայն ինչ ալ ըսուի՝ հնագոյն և պատուական նշխար մ'է ազգային պատմութեան, մեր ձեռքը չհասած պատմական վաղեմի աղբիւրներէ քաղուած։

Լանկլուա իւր Հաւաքման մէջ (Հատ. Ա. 195) հրատարակելով այս գրուածքը՝ խորագիր կը դնէ. Le Pseudo-Agathange, Histoire ancienne de l'Arménie.

* * *

Խնդիր է դարձեալ թէ ինչ լեզուաւ շարագրեր է Ագաթանգեղոս իր Պատմութիւնը։ Վասն զի ոմանք տեսնելով թէ անիկայ հռովմայեցի էր, օտարազգւոյ համար անկարելի սեպեցին անանկ ճշգրիտ ու ընտիր հայկաբանելը. ուստի և ըսին թէ ինքը յունարէն շարագրած է այս գիրքը, ու ետքը 'ի թարգմանչաց 'ի հայ լեզու փոխուած։ Իրենց այս կարծեացը հաւաստիք մէջ կը բերեն թէ Ագաթանգեղոսի յունարէն օրինակը կը գտնուի առ Սիմէոնի Մետափրաստեայ, որ ուրիշ սրբոց վարուցը և վկայաբանութեանց հետ՝ սրբոյն Գրիգորի վարքն ալ կ'աւանդէ Ագաթանգեղեայ խօսքերն մէջ բերելով, բայց 'ի երկար վարդապետութենէն, և որ 'ի մատենադարանին Փլորենտիոյ պահուած միակ յոյն օրինակին հետեւողութիւն է։

digitised by A.R.A.R.@

Այս կարծեաց հերքումը, ըստ մեզ, իր մէջն է: Ագաթանգեղոս հռովմայեցի էր, իսկ գրուածքը՝ յունարէն. պէտք էր որ լատին կամ հռովմայեցի լեզուով շարագրած ըլլար երկասիրութիւնը՝ որպէս զի այս տարակոյսը իր վրան չըլլար: Իսկ եթէ յունարէն գիտութեանը համար ինքը Ագաթանգեղոս կը վկայէ, ինչ զարմանք թէ հայերէն ալ սորված ըլլայ, որ այնչափ ատեն Հայոց արքունիքը կեցաւ, ու նախարարաց ու պաշտօնէից հետ խօսակից ու կենակից:

Երկրորդ՝ Ագաթանգեղոս կ'աւանդէ թէ Տրդատայ հրամանաւ ձեռք զարկաւ այս երկասիրութեան, ու Տրդատայ կամքն էր որ մեր թագաւորաց և արքունի դիւաններուն մէջ մնայ. որպէս զի ըլլայ « յօրինակ քաջալերիչ հոգևոր ծննդոց իւրեանց » . « զի և որդիք, կ'ըսէ, որ ծնանին՝ յարիցեն և պատմեսցեն որդւոց իւրեանց. զի դիցեն առ Աստուած զյոյս իւրեանց, և մի մոռասցին զգործս Աստուծոյ. խնդրելով խնդրեսցեն՝ զի մի եղիցին իբրև զհարս իւրեանց »: Ուրեմն Հայոց համար գրուած երկասիրութիւն մը՝ հարկ էր որ անոնց լեզուովը գրուէր. և որչափ ալ ենթադրենք թէ յունական լեզուին ուսումը հասարակ էր մեր մէջը, սակայն տարակոյս չկայ որ ամենուն հասկընալի լեզու չէր: Փարպեցւոյն խօսքը՝ իր ժամանակի Հայոց համար, երաշխաւորութիւն է մեր այս կարծեացը. « Ոչ ինչ էին, կ'ըսէ, կարող՝ լսել և օգտել ժողովուրդքն այնպիսի մեծ աշխարհի »: Ագաթանգեղոսի սկզբնագրին յունական սեպուհելուն գլխաւոր պատճառ, ինչպէս ըսինք, նոյն լեզուով իր երկասիրութեան գտնուիլն է: Բայց այս պատճառը եթէ զօրեղու ըլլար՝ հաւասարապէս պիտի գրուցուէր նաև հայկականին համար: Ուստի այս խնդրոյն վրայ ստուգութեամբ դատաստան ընելու համար՝ հարկ է երկուքն ալ իրարու հետ բաղդատել, և անանկով խնդրոյն լուծումը դիւրացընել: Մենք ալ այս հնարքին ձեռք զարնենք:

digitised by A.R.A.R.@

Ա. «Զի գետն Երասխ (Ἔρασαχ) յարուցեալ գայր գարիւ և գարիւ»։

Թէ որ սկզբնագիրը յունարէն ըլլար, Երասխ գետին անունը Երասախ չէր դնէր, հապա ըստ յունին Արաքսէս Ἀραξ̃ης·

Բ. «Երթեալ հասանէր յամուր տեղին Անի, 'ի թագաւորաբնակ կայանս հանգստանոցացն գերեզմանաց թագաւորաց Հայոց. և անդ կործանեցին զբագինս դիցն Արամազդայ՝ հօրն անուանեալ դիցն ամենայնի». (τοῦ Κρονοῦ του πατρὸς Διὸς παντοδαίμονος)։

Ահաւասիկ յայտնի նշան մըն ալ թէ յոյնը հայերէնէ թարգմանուած է. վասն զի հայերէնին մէջ Կրոնոս բառը չկայ, ու զԱրամազդ հայր կը սեպէ ամէն աստուածոց. իսկ յոյն թարգմանիչը աւանկ կարդացեր է, «զբագինս դիցն՝ Արամազդայ հօրն՝ (Կրոնոսի), անուանեալ դիցն ամենայնի». ու այս վերջին երկու բառերը՝ Դիոսի ածական ըրեր է παντοδαίμονος բառով։

Գ. «Գայր հասանէր 'ի Մրհականն մեհեանն անուանեալ որդւոյն Արամազդայ (εν τοῦ ἱερῳ Ηφαιστοῦ) 'ի գիւղն զոր Բագաւայիճն կոչեն 'ի պարթեւարէն լեզուէն»։

Միհր աստուածը՝ ըստ արեւելեան աւանդից՝ արեւն է, չէ թէ կրակը կամ Հեփեստոս։ Հոս ալ թարգմանչին՝ արեւելեան դիցաբանութեան անհմտութիւնը կ'երեւնայ։

Դ. «Ի կողմանս Կապադովկացւոց 'ի քաղաքն Կեսարացւոց՝ (εἰς πολην Καισαροίον) զոր ըստ հայերէն լեզուի Մաժաք (Μασαχ) կոչեն, զի տարեալ զԳրիգոր՝ քահանայապետ կացուցեն իւրեանց աշխարհին»։

Յունականին՝ հայերէն ատմամբ դնելը 'ի կողմն Կեսարացւոց, փոխանակ ըսելու իրենց յատուկ ոճովը εἰς Καισαρειαν կամ εἰς πολην Καισαρειαν, յայտնի քննադատական նշան է թէ հայերէնէն թարգմանուած է յունականը։

digitised by A.R.A.R.@

Ե. «Եւ հրամայեաց կատարել անդ ամ յամէ 'ի նմին տեղւոջ ժողովել ամենեցուն 'ի յիշատակ սրբոյն, որ օր եօթն էր սահմի ամսոյ. (τοῦ μηνὸς σαομὴ κατὰ χωραν (λεγομενοῦ, κατα δε ρωμαίους οκτοβριοῦ):

Սահմի ամսոյն մեկնութեան այս յաւելուածը, - կամ յունին «ըստ համեմայեցւոց հոկտեմբերի» բանը, հաւանական փաստ մըն է մեր կարծեաց ստուգութեանը:

Զ. «Եւ զյիշատակ վկայիցն բերելոց ժամադրեաց 'ի տօն մեծ Հռչակեալ յառաջագոյն կարծեցեալ սնոտեացն պաշտաման, ի ժամանակի դիցն ամանորաբեր նոր պտղոց տօնին՝ հիւրընկալ դիցն Վանատրի. զոր յառաջագոյն իսկ 'ի նմին տեղւոջ պաշտէին յոր ուրախութեան նաւասարդ աւուր»:

Այս հատուածին մէջ հիւրընկալ դիցն Վանատրէ կոչուած տօնը յատուկ էր Արամազդայ. որովհետեւ այս աստուածը միայն թէ յունաց եւ թէ լատին մատենագրութեանց մէջ Հիւրընկալ կոչուած է: Արդ մէկ աստուածոյն տեղ՝ յունին բազմաւորական ξενοδέκτον θεῶν Հիւրընկալ աստուածոց բանը՝ զօրաւոր ապացոյց մըն ալ է անոր սկզբնագիր ըլլալուն. վասն զի մեր լեզուին դիք ձայնը՝ բազմութեան վրայ առած է՝ փոխանակ միայն Արամազդայ:

Է. «Այս եկեալ գտանէին 'ի Դարանաղեաց գաւառին, 'ի լերինն որ կոչի Մանեայ այրք»:

Յոյնը հոս ալ փոխանակ դնելու σπήλαιον Μανῆς, հայերէն ձայնով կը դնէ Μανααρχ.

Ը. «Զճաշապն Նաճապիրանի եւ զիշխանն սպասկապետութեան» (πασκαπετέων):

Անհասանելի ուրիշ փաստ մըն ալ. Սպասկապետութիւն բառին նշանակութիւնը ծանօթ է մեզի իսկ նոյն ձայնով յունական բառը՝ թէ՛ մեզի եւ թէ Յունաց անծանօթ:

digitised by A.R.A.R.@

Թ. «Առնոյր (Գրիգոր՝ զԱրշակունեաց տաճարի ոսկերն» ։ Յոյնը՝ Մարակիևոսաց կը դնէ ։

Այս քանի մը օրինակք՝ բաւական կրնան սեպուիլ 'ի հաւատարիմ առնել ենթադրութիւն մը՝ որում համամիտ և զուգաձայն են նաև բազմագոյնք յազգային և յօտար բանասիրաց, թէ Ագաթանգեղեայ գրոց միակ գրչագիր յունական օրինակն որ 'ի լաւրենտեան մատենադարանի Փլորենտիոյ է թարգմանութիւն 'ի հայկականէ ։ Աւելի և նորագոյն հաւաստեաց փափաքողք և սիրողք՝ կրնան գտնել ուրիշ հմուտ երկասիրութեանց մէջ, ինչպէս և ի Հանդէս ամսօրեայ, (Դ տարի յէջս 129–134).

Յունականն՝ բաց 'ի քաղուածոյ հրատարակութենէն առ Մետափրաստեսի, ինչպէս յիշեցինք, առաջին անգամ հրատարակուեցաւ 'ի Ստիլտինգայ՝ լատին թարգմանութեամբ և ընտիր ծանօթութիւններով. երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ ըրած է Լանկլուա 'ի Հաւաքման հայ պատմագրաց ։ Վարդապետական մասն, որ Ագաթանգեղոսի գրոց երկրորդ մասն է, կը պակասի նաև 'ի յոյն ձեռագրին[1] ։ Վերջին և ընտրելագոյն հրատարակութիւնն է Պ. Լաճարտի ջանքով եղածը (1887) ։

Որչափ ալ միաբանին բանասէրք յայսմ ենթադրութեան, սակայն ոչ սակաւք 'ի նոցանէ, ինչպէս ըսինք, կը զլանան տալ Ագաթանգեղեայ թէ յոյն և թէ հայ լեզուով մեր ձեռքն հասած գրուածքին այն հարազատութիւնը, զոր մեզ փափաքելի է չկապտել 'ի նմանէ, հնդետասան դարուց աւանդական կարծեաց և համոզման դէմ տարակոյս վերցընելով ։ Այս է կարծիք եւրոպական նոր քննադատ

1. Գէլցեր, իտալացի հմուտ հայագէտն և քննադատ, վերջի տարիներս ընտիր տեսութիւն մը հրատարակեց՝ Ագաթանգեղեայ գրոց յոյն օրինակին վրայ՝ իրենց ուսումնական օրագրի մը մէջ, բաղդատելով ձեռագիրն ընդ տպագրաց, և իրարմէ ունեցած բազմաթիւ ընթերցուածոց տարբերութիւններն նշանակելով ։

digitised by A.R.A.R.@

քննախոսութեան, որուն կը ձայնակցին և ոմանք 'ի մերազգի հմտից: Կը համարին թէ հեղինակին ժամանակէն մինչև 'ի հինգերորդ դար, յորում իր պատմական երկասիրութիւնը թարգմանուած կը կարծեն ի հայ, մեծ կերպարանափոխութիւն և այլայլութիւն կրած ըլլայ սկըզբնագիրը. և հայ ազգին երախտագէտ մեծարանքն առ սուրբն Գրիգոր, օրինաւոր սեպել տուած է այլ և այլ յաւելուածներ: Հետևաբար՝ Ագաթանգեղոսի բնագիրն, — ո՛ր լեզուով ալ գրուած սեպենք, — հիմա կորսուած կը համարին. և « արդի երկլեզու Ագաթանգեղոսն յետին ժամանակի մը գործ կ'երևնայ, կ'ըսեն, որ հին Ագաթանգեղոսի գործը իրեն հիմն գրեր է, բայց պատմութիւնը բոլորովին այլափոխուեր, և դիւանական և ատենական գրուածքն՝ վկայաբանութեան փոխուեր »: Սակայն այսպիսի կարծեաց ընդունելութեան դժուարութեանն ալ անծանօթ չեն. « Զարմանք է, կ'ըսեն, որ մեր հնաւանդ տարեգիրք՝ արդի Ագաթանգեղոսը կը ճանչնան, և հայ օրինակին լեզուին յստակութիւնն, ճոխութիւնն և հմտութիւնն ալ թարգմանչաց դարու արժանաւոր է, և մանաւանդ թէ ուրիշ յետնագոյն դարու մը ընծայելը՝ ազգային մատենագրական պատմութեան ընդդէմ է »:

Երեք մասն կը բաժնուի Ագաթանգեղոսի գրուածքն. առաջինն՝ Լուսաւորչայ, Հռիփսիմեանց և Գայիանեանց վկայաբանութիւնն կ'ամփոփէ: Երկրորդ մասը 'ի հեղինակէն մակագրուած է. Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի առն Աստուծոյ. իսկ երրորդին խորագիրն է. Դարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան ընդ ձեռն սրբոյ նահատակի: Իր գրոցը քննադատք կը կարծեն թէ « Որչափ ալ երեք մասին ալ մատենագրական ոճը նոյն երևնայ, սակայն անիրաւ չէ երկրորդ մասն եկամուտ սեպել, և երրորդն յաւելուած. վերջնոյս ալ մեծ հաւաստիք են Կորիւնի հետ ունեցած անթիւ նմանութիւնք բանից և բառից »:

digitised by A.R.A.R.@

Մենք կը կրկնենք թէ Ագաթանգեղեայ և Թարգմանչաց մէջ եղած ոչ այնչափ երկար միջոց ժամանակի, և մանաւանդ այս վերջնոց վրայ ազգային անընդհատ և իբաւացի մեծարանքն՝ դժուարին կ'երեւցընէ այդպիսի գրականական անհաւատարմութիւն մը՝ այնպիսի անձանց և գիտուածոց նկատմամբ՝ որ աշխարհածանօթք և աշխարհալուրք էին։

* * *

Ագաթանգեղայ գրոց մասին կը սեպեն ոմանք նաև Դաշանց կոչուած Թուղթը։

Պատմութիւննիս կ'աւանդէ թէ երբոր Տրդատ Թագաւոր և Գրիգոր Լուսաւորիչ լսեցին Կոստանդիանոսի հաւատալը 'ի Քրիստոս, այն հրաշալի փոփոխմանը խնդակից ըլլալու համար՝ անձամբ ելան 'ի Հռովմ գնացին, և այն առթով՝ իրարու հետ բարեկամական դաշինք դրին։

Այս դէպքին ստուգութիւնը՝ Ագաթանգեղոսի խօսքերուն մէջ յայտնի կը տեսնուի. «(Կոստանդիանոս), կ'ըսէ, և արքային Տրդատայ եղբօր սիրելւոյ սէր ցուցեալ ուրախութեամբ մեծաւ, մանաւանդ վասն աստուածածանօթութեանն նորա՝ տուեալ դաշինս կռէր ընդ նմա. միջնորդ կալեալ զհաւատսն որ 'ի տէր Քրիստոսն էր. զի անշուշտ մինչ 'ի բուն զհաւատարիմ սէրն 'ի մէջ թագաւորութեանցն պահեսցեն»։

Իրմէ ետքը եկող պատմագիրներն աւելի բացայայտ կերպով կը խօսին այս բանին վրայ։ Բիւզանդ կ'աւանդէ թէ երբոր Հայաստան աշխարհքը կը նեղուէր 'ի Թըշնամեաց, Վաղէս կայսեր կ'իյնար՝ իրմէն օգնութիւն խնդրելով, անիկայ ալ յանձն կ'առնայր, «զուխտն յիշեալ, կ'ըսէ, զդաշանցն կռելոց՝ զերդմանցն հաստատութեան միջնորդութեամբ 'ի մէջ կայսերն Կոստանդիանոսի և 'ի մէջ Թագաւորին Տրդատայ եղեալ էր»։ Նոյն դաշանց հաստատութեան ստուգութեանը վկայութիւն կու տայ

digitised by A.R.A.R.@

և Զենոբ. «Ի ժամանակին յայնմիկ, կ'ըսէ, լուր եհաս 'ի դուռն արքային եթէ Կոստանդիանոս կայսրն հաւատաց 'ի Քրիստոս Աստուած, դադարեցոյց զհալածումն եկեղեցեաց, քաջութեամբ կալեալ զթագաւորութիւնն, ապա խորհուրդ 'ի մէջ առեալ գնալ 'ի դուռն կայսեր վասն գնելոյ դաշինս խաղաղութեան 'ի մէջ իւրեանց»: Այս խօսքէն անանկ կը հասկցուի թէ Տրդատայ Հռոմ երթալուն գլխաւոր պատճառը՝ այդ դաշանց հաստատութեան համար էր:

Տրդատայ մահուընէն ետքը՝ երբոր Հայաստանի ընտանի երկպառակութիւնքը իրենց առիթ առնելով՝ թըշնամիք վրան կը վազէին անոր ստացուածքներուն ու կողոպուտով հոխանալու, ինքզինքը պաշտպանելու անկարող Հայաստան՝ այն դաշանց թղթոյն զօրութեամբը կայսերաց օգնութիւնը կը խնդրէր: Նոյն դաշինքը և՛ ուխտերը կը յիշեցընէր սուրբն Վրթանէս՝ Կոստանդ կայսեր գրած թղթին մէջ, երբոր Տրդատայ Խոսրով որդին՝ անոր իշխանական աթոռոյն վրայ կ'ուզէր նստեցընել: Զնոյն և սուրբն Յովսէփ կաթուղիկոս Թէոդոս կայսեր կ'երկրորդէր, երբոր Պարսիկք՝ մոգութեան կրօնքը կ'ուզէին Հայաստան մտցընել. «Նոքա, կ'ըսէ Եղիշէ, ընթերցան զգիր պաղատանաց Հայոց աշխարհին և զյիշատակարանս նախնեացն. բազում մատեանք 'ի մէջ եկեալ ընթերցան, որ զնոյն ուխտ հաստատութեան 'ի ներքս դանէին»:

Այսչափ ստուգապատում վկայութեանց առջև տարակոյս չմնար թէ Տրդատայ ու Կոստանդիանոսի, Սեղբեստրոսի ու Գրիգորի մէջ դաշինք գրուեցան. և հաւանական ալ է թէ այն ատեն գրուած դաշանց թղթոյն յօրինողն Ագաթանգեղոս եղած ըլլայ: Ասիկայ ոչ միայն իր ատենադպրութեան պաշտամանը յատուկ ծառայութիւն մըն էր, այլ նաև խորհրդոյն մէկ խօսքէն կրնայ գուշակուիլ: Որովհետև Վրաց աշխարհին առաքելուհի սըրբուհւոյն Նունեայ վրայ խօսելու ատեն: Ագաթանգեղոս

digitised by A.R.A.R.@

քեզի կը սովրեցընէ, կ՚ըսէ, թէ ինչպէս քարոզեց, «Ի Կղարջից սկսեալ, առ դրամբք Ալանաց և Կասբից մինչև 'ի սահմանս Մազքթաց»: Բայց Ագաթանգեղոսի պատմագրութեանը մէջ Նունեայ և ոչ անունը կը տեսնուի, այլ միայն 'ի Դաշանց թղթին. ուստի կամ պիտի ըսենք թէ Ագաթանգեղոսի երկասիրութիւնը ամբողջ մեր ձեռքը հասած չէ, և կամ թէ անորն է նաև Դաշանց թղթոյն յօրինուածը:

Բայց թէ որ Ագաթանգեղոսի պատմութեան ոճը՝ Դաշանց թղթոյն հետ բաղդատենք, թէ գրութիւնը և թէ լեզուն յայտնի կ՚աղաղակեն թէ կամ բոլորովին անհարազատ է այս գրուածքը, և կամ այնչափ ձեռնամուխ եղած՝ որ անհարազատութեան վիճակի մէջ ընկեր է:

Նախ լեզուին անտեղութիւններէն սկսինք:

Ոչ միայն Ագաթանգեղոսի յատուկ վայելուչ ու հայկաբան ոճը չերևնար այս թղթոյս մէջ, այլ զանգուած մըն է զանազան նոր ազգաց լեզուացը բառերուն: Ռամտի և տաճկական ուլէհ և ռաճճախ բառերը կը գործածէ. արաբական վէյէտի բառը, գաղղիացի ֆրէր (frère) ու քամբր (chambre) ձայները. դուխճայ կամ դոքսիքայ կը կոչէ զԽոսրովիդուխտ, որ է տիւշէս (duchesse) կամ տուքեսսա (duchessa). Նոյնպէս լատինական օֆրանտ (offrand) նուէր բառը: Կը թողունք ուրիշ առանց նման անհարազատ բառերը, որոնցմով յայտնի կ'երևնայ թէ Կիլիկեցւոց կամ Խաչակրաց ժամանակակից էր այս թղթոյն յօրինողը՝ կամ անոր սկզբնագրին խանգարիչը: Նման՝ ու նոյն ոճով և իմաստներով թղթերու կը հանդիպինք նաև արևմտեան մատենագրութեանց մէջ, և որք ընդհանուր անուամբ Մուրհակք պարգևատրութեանց Կոստանդիանոսի (Donations de Constantin) կը կոչուին, միջին անուանեալ դարուց չարագրութիւնք և յօրինուածք:

Լեզուին խառնութեանը հաւասար աչքի կը զարնեն նաև այնպիսի դիպուածոց յիշատակութիւնք՝ զորանք անկարելի էր որ Ագաթանգեղոսի պէս կիրթ ու հմուտ միտք

digitised by A.R.A.R.@

մը մտածէր ու գրի վրայ առնուր։ Ասոնց կարգէն է այն վիշապին պատմութիւնը որ կ'ահարեկէր բոլոր Հռովմայեցւոց քաղաքը, ու Տրդատ սպաննեց զանիկայ. և ինչպէս յետին ու տխմար գրիչ մը կը յաւելու՝ այն յաղթամարմին վիշապին գլուխը մինչև 'ի դուռն քաղաքին բերաւ, զոր ետքէն յիսունուերկու եզինք հազիւ կրցան ձգել։

Սրբոյն Սեղբեստրոսի այնչափ ինքզինքը մեծցնելն ալ՝ ոչ իրեն սրբութեանը և ոչ վիճակին բարձրութեանը կըրնանք պատշաճեցընել։ Իրեն աթոռը նստող հայրապետներէն ոչ ոք այն լեզուն գործած է։ Եւ անիկայ որ ինքզինքն այնչափ կը մեծցնէ՝ գրեթէ հաւասարապատիւ իշխանութիւն կու տայ նաև սրբոյն Գրիգորի. բոլոր արեւմտից և արևելից եպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսապետաց և պատրիարքաց կ'արգելու որ չըլլայ թէ համարձակին Գրիգորի վրայ ձեռք դնել. այլ Հայոց կաթուղիկոսը միայն իրեն եպիսկոպոսներէն կարենայ ձեռնադրութիւն առնուլ, և թէ սրբոյն Գրիգորի և յաջորդաց հաւանութեամբ պիտի դրուին Երուսաղեմի, Անտիոքայ և Աղեքսանդրիոյ մետրապոլիտք. և թէ յարևելս՝ առաքելական գահուն փոխանորդ սեպուհն Հայոց քահանայապետք։

Դարձեալ՝ ռամկական աւանդներ ալ տեսնուին թըղթոյս մէջ։ Ասոնց կարգէն են՝ թէ Նոյ Փռիւգիոյ մէջ շիներ է իր տապանը. թէ Կոստանդիանոս՝ Բեթղեհէմ քաղաքը ընծայեր է Տրդատայ, և թէ Տրդատ՝ իր հետ եղող կորիճներէն իւրաքանչիւր հոգի Կոստանդիանոսի արքունեաց մէջ ձգեր է անոր խնդրանօքը, որ ետքը կայսեր անձնապահապետներն եղեր են 'ի պատերազմունս, և այլն։

Ասոնցմէ զատ ժամանակագրական այլ և այլ սխալներ ալ կան։ Ինչպէս, կ'ըսէ թէ Կոստանդիանոս իր մօրը Հեղինէի ձեռքով գտնուած կենաց փայտին մէկ մասը շնորհեր է Տրդատայ. ուր ճշմարիտ պատմութիւնն կ'աւանդէ թէ Կոստանդիանոսի դարձէն շատ տարի ետքը

digitised by A.R.A.R.@

եղաւ խաչին գիւտը Հեղինէի ձեռքով: Կը թողունք ուրիշ աւանդութեան կարօտ խօսքերը. ինչպէս Կոստանդիանոսին՝ իրեն մօրաքեռորդի կոչել զՀռիփսիմէ, ու զՏրդատէս փեսայ:

Այս ամէն հաւաստիք յայտնի կը ցուցընեն թէ հիմակուան մեր ձեռքն եղած Դաշանց թուղթը անհարազատ գործ մըն է յետին ժամանակաց, կամ՝ ինչպէս վերն ըսինք, Ագաթանգեղեայ ձեռքով յօրինուածին՝ չէ թէ մասնաւոր՝ հապա ամբողջական խանգարումն:[1]

* * *

Ագաթանգեղոսի անուամբ ձեռագրաց մէջ ուրիշ մանր երկասիրութիւն մ'ալ կայ այսպիսի խորագրով. Վասն վանօրէից որ 'ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ: յԱգաթանգեղեայ պատմութենէն, որ էր գրչապետ սուրբ Լուսաւորչին, և համառօտ ստորագրութիւն կամ անուանակոչութիւն մ'է յԵրուսաղէմ և 'ի մերձակայս սրբոյ քաղաքին գտնուած վանօրէից, զորս՝ ըստ ձեռագրին, հիմներ ու հաստատեր են Տրդատայ թագաւորութեան և սրբոյն Գրիգորի հայրապետութեան ժամանակ « գլխաւոր և անուանի իշխանք Հայաստանեայց »: Հաւանականաբար անհարազատ է այս գրուածքը, բայց ունենալով նաև պատկառելի հնութիւն մը՝ 'ի վերջ եօթներորդ կամ 'ի սկիզբն ութերորդ դարու. վասն զի գրուածքին մէջ կը յիշատա-

1. Օրինակի մը մէջ որ կը գտնուի ի Վատիկան Հռոմայ, ի վերջն այսպիսի ծանօթութիւն մը կը տեսնենք գրուած. « Ես Գրիգոր սարկաւագ Հայոց ի Հռոմայ, տանեմ վկայութիւն, որպէս զայս գիրս գրեցի ի յօրինակէ և ի հին գրոց, ի կաթողիկոսարանէն Սիսոյ. և է նման օրինակին և ուղղագրան. և ի վկայութիւն այսմ բանիս՝ գրեցի ձեռօք իմովք »: Ի ցուցակս մատենից Էջմիածնի կը գտնուի բուսական հնագիր օրինակ մը, զոր քիչ ետքը պիտի յիշենք, յորում և Բուզանդ [illegible], որուն հրատարակութիւնը փափաքելի է, նորագոյն գրչաց իրաւամբ կամ ենթադրեալ խանգարմանքն պիտի յայտնէ:

digitised by A.R.A.R.@

կուի թէ Անաստաս անունով Հայ վարդապետ մը շարագրած է զայն 'ի խնդրոյ Համազասպայ Կամսարական իշխանի Պահլաւունւոյ՝ որ էր 'ի վերջ եօթներորդ դարու, և որ ազատեց 'ի ձեռաց պատրիարքին Երուսաղեմի Հայոց այս վանքերը, ուր յոյնք կ'ուզէին Յոբնաղի վարդապետութիւնը մուծանել. և թէ այս պատճառաւ նոյն վանաց միաբան Հայ կրօնաւորք ժողով մը գումարելով, բողոքեցին առ կաթուղիկոսն Յովհաննէս՝ որ էր յերկրորդ կէս վեցերորդ դարու (557–574). Կը հաւատարմացընէ զայս ձեռագրի մը յիշատակարանը, յորում կ'ըսուի թէ «գտաք յերկրին Գաղատացւոց, յԱնկիւրիա քաղաքի, սրբոյ Լուսաւորչի ընծայուած եկեղեցւոյ մէջ գիրք մը՝ և յորում այս հատուածը, և թէ Անաստաս կոչուած Հայոց վարդապետ մը երթալով յԵրուսաղէմ, աչքովը տեսեր է Հայոց ազգին պատկանող այս վանքերը, եօթանասուն թուով, ամէնքն ալ մէկ միհակի մէջ. և գրի վրայ առնլով՝ բերեր հետը Ծոփաց գաւառը, որ հիմա Չմշկածագ կը կոչուի. ուր հանդիպելով իր գրուածքին, գաղափարեցինք հաւատարմութեամբ»: Չի գիտցուիր թէ ո՞վ է այս ծանօթութեան հեղինակը, բայց եօթնևտասներորդ դարէն յառաջ ըլլալը անտարակուսելի կ'երևնայ:

Ագաթանգեղոսի կամ Անաստասայ ընծայուած այս գրուածքը՝ քանի մը տարի յառաջ (1883) գաղղիական թարգմանութեամբ հրատարակուեցաւ 'ի Փարիզ (Archives de l'Orient latin II) այս մակագրով. Anastase d'Arménie, (VIIme siècle). Les LXX Couvents Arméniens de Jérusalem.

* * *

Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ գտնուած Ագաթանգեղեայ հնագոյն գրչագիրք հետևեալքն են՝ ըստ տպագրեալ Կարենեան ցուցակին.

1. Մեծագիր՝ բոլորագիր գրեալ 'ի թղթի 'ի Յովհան-

նավանս որ 'ի կարբի 'ի թուին Հայոց ՉԽԲ (1293)։ յորում նաև թուղթն դաշանց, և Յաճախապատում գիրք որոյ Լուսաւորչին։ Աւելի հնագոյն օրինակ մ'ալ, բայց միայն Դաշանց թղթոյն (Թիւ գրչ. 1630) գրուած «'ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ ի թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ ի թուին Հայոց ՇՂԵ»։

2. Մեծագիր բոլոր հին ընտիր գրչութեամբ յանապատն Ակներ։ — Ներքոյ Լուսաւորչի յՈսկերբերանէ։

3. Մեծագիր բոլորագիր 'ի Բաղէշ 'ի մենաստանն Խնդրակատար, 'ի թուին Հայոց ՌԺԹ։

Մեր Մատենադարանին վեց և աւելի գրչագրաց մէջ ընտրելագոյնն է հնութեամբ և ստուգագոյն ընթերցուածովք գաղափարեալն յօրինակէն որ յազգային Մատենադարանին Փարիզու. և որոյ վրայ եղած են կրկին տպագրութիւնք 'ի Ս. Ղազար։ «Գրեալ, ինչպէս յիշատակարանն կը ծանուցանէ, 'ի Վարդանայ քահանայէ 'ի թուականիս Հայոց ՉԳ, 'ի քաղաքն Ուխմ, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարին որ յանուն սուրբ աւետարանչացն Յովհաննու և Մատթէոսի, ուր էր նա հոգեւորուն Հայոց»։

Ասոնցմէ ամենէն աւելի հին է՝ Ագաթանգեղոսի երկաթագիր կրկնագիր օրինակ մը 'ի Մատենադարանի Մխիթարեանց 'ի Վիեննա։

«Այս կրկնագիր ձեռագրին բուն երկայնութիւնը մէկ ոտնաչափ ու լայնութիւնն ութը մատնաչափ է։ Վրայի գրուածն է ամենէն հին բոլորագրով Անդրէի եպիսկոպոսի Կեսարու Կապադովկացւոց՝ մեկնութիւնն Յայտնութեան Յովհաննու առաքելոյ, Ս. Ներսէս Լամբրոնացւէն թարգմանուած, որուն գիրք առջինին չորս մասին մէկ մասն է. որովհետև առիկայ գրողը՝ Ագաթանգեղոսին ամէն մէկ թերթը չորս ծալլած է։ Տակի գիրը միջին երկաթագիր է, ուսկից յայտնի կ'երևայ որ ութերորդ կամ իններորդ դարերուն մէջ գրուած պիտ' որ ըլլայ։...

«Օրինակին ընտրութեանը վրայ խօսք ընելը աւելորդ կը համարինք. արդէն կրկնագիր ըլլալը ու հնութիւնը՝ ա-

digitised by A.R.A.R.@

նոր ընտրութիւնն ալ կը ցուցնեն. այս միայն կ՚աւելցընենք որ մինչեւ հիմա գտնուած ամէն օրինակներէն շատ աւելի աղէկ եւ ընտիր է. անանկ որ Փարիզի Թագաւորական գրքատան օրինակն ալ, որ մինչեւ հիմա գըտնուած օրինակներուն մէջ ամենէն ընտիրն է, շատ տեղեր առով կը սրբագրուի, մէջի սխալ կամ մթին բառերն ու իմաստները կ՚ուղղուին, միանգամայն անկից աւելի կտորներ ալ մէջը կը գտնուի: Օրինակի համար, հոս քանի մը կտորներ դնենք: Փարիզի օրինակին յառաջաբանութեան մէջ (Տպագր. Վենետիկ 1835) երես 4 այսպէս գրուած է. «... Յանքոյթ նուաճանգիստ հասանել կարասցեն. այլ առ չգոյութեան աղքատութեան», եւ այլն. իսկ մեր կրկնագրին մէջ. «... Յանքոյթ նուաճանգիստ հասանել կարասցեն, արդարեւ իսկ շատ այնք իսկ են, որ ոչ վասն ագահութեան զանձինս ՚ի մահ դնեն, այլ առ չգոյութեան աղքատութեան»: Նոյնպէս նոյն երեսին մէջ տող 24 Փարիզի օրինակը կ՚ըսէ. «Երկպատիկ օգտութեան աւելի եղագս գտանել կարասցեն. միանգամայն զպարտաւորսն հանել». իսկ կրկնագիրը՝ «Երկպատիկ աւգտութեան եւս աղագս գտանել կարասցեն. միանգամայն զպարտաւորսն հանել»: Երես 7 տող 3 Փարիզեան օրինակը. «Ըստ վարիչ ոգւոյն». կրկնագիր. «Ըստ վարգիչ աւգոյն»: Երես 8 տող 2 Փարիզեան օր. «Յանգգնութեամբ բարբառովք». կրկնագիր. «Յանդգնութեամբ տղայաբար բարուք»: Երես 10 տող 4 Փարիզեան օր. «Երկայն ճանապարհացն». կրկնագիր. «Երկայնուղայ ճանապարհաց»: Երես 17 տող 16 Փարիզեան օր. «Անութեան». կրկնագիր. «Բանութեան»: Երես 20 տող 22 Փարիզեան օր. «Ո՛ դք ուստեք, որ զայսպիսի շնորհով աստուածեղէն երեւեցաւ». կրկնագիր. «Ո՛ դք ուստեք որ զայս նորոգատուր զառաքելական շնորհս յանձինս ցուցանելով, այնպիսին աստուածեղէն շնորհաւ երեւեցաւ»: Նոյնպէս նոյն երեսին մէջ տող 12. «Զալեաք ժամանակագրական ծովուս. որք հար-

digitised by A.R.A.R.@

ցեալ զհայրական մատեանս պատմեսցի նոցա ». իսկ կըրկ-նագիրը կ'աւելցընէ. « Զալեալք ժամանակագրական ծովուս, պատմել յազգս յայդ զժողովրդին (զժողովրդենէն) առաջելոյ, որք աշխննեցին զանի, որք յետ այսր անցեալ ժամանակաց գալոցն իցեն. որք հարցեալ զհայրական մատեանսն, պատմեսցի նոցա », և այլն: — Բոլոր գըրքին մէջ այսպէս տարբերութիւններ ու գեղեցիկ յաւելուածներ կը գտնուին: Բայց ափսո՛ս որ կատարեալ ամբողջ չէ. ինչու որ վրան նորէն օրինակողը՝ շատ անգամ հին մագաղաթին սիւներուն կէսէն կարած է, որով տողերուն կէսը դուրս մնացած է »[1]:

Այլ և այլ անգամ տպագրուած է Ագաթանգեղոսի գիրքը. անոնց մէջ առաջին է 'ի Կոստանդնուպոլիս եղածը 1759ին Էջմիածնի նուիրակ Աստուածատուր վարդապետի մը ձեռքով: Վերջի երկու տպագրութիւնքն եղած են 'ի Վենետիկ, Մխիթարեանց վանքը, 'ի 1835 և 'ի 1862, ընտիր և ճարտար ընթերցուածով. որոց խնամքով թարգմանուած է նաև իտալերէն և տպագրած հոն, 'ի 1843: Նորագոյն տպագրութիւն մ'ալ հայ բնագրին 'ի Թիֆլիզ, 'ի 1882:

Ագաթանգեղեայ գրոց եւրոպական թարգմանութիւնքն են, բայց յիշատականէն զոր յիշեցինք. լատինն մանական Agathangel: Acta S. Gregorii Illum. (Bolland. Acta Sanctorum; Sept. VIII, 321 : Գաղղիականն. Agathange, Histoire du règne de Tiridate et la prédicatiou de S. Grégoire l'Illuminateur, avec suppressions des passages purement religieux, sur le texte arménien, accompagnée de la version grecque, par V. Langlois; Paris, 1867. Մատենագիտական քննադատութիւնք. Agathangelos et la doctrine de l'Église arménienne au V. siécle... par Garabed Toumajan; Lausanne. — Agatangelus, von Alfred von Gutschmid, ու ձեր վերը ակնարկած Գէզա իտալացւոյն գրուածը:

1. Ճռաքաղ, շաբաթական լրագիր, 1848, թիւ 9.

ԶԵՆՈԲ ԳԼԱԿ

Ո՞վ էր Զենոբ։ — Զենոբայ պատմական երկասիրութիւնը և նիւթը։ — Իր գրուածքին գլխաւոր աղբերք. — Ի՛նչ լեզուով գրեր։ — Տպագրութիւնք բնագրին և թարգմանութիւնք։

Ասորի էր Զենոբ, ու սրբոյն Գրիգորի հետ Կեսարիայէն 'ի Հայաստան եկած, կրօնաւորական կենաց կարգերը՝ որուն նուիրած էր ինքզինքը, նորահաւատ աշխարհին մէջ ծաւալելու։ Այս փոխճանաւ Լուսաւորիչ Տարօնոյ մօտ Իննակնեան՝ կամ սրբոյն Կարապետի վանքը հաստատելով, հոն առաջնորդ և վանահայր կարգեց ըզ-Զենոբ։

Այսչափ է Զենոբայ վրայ ունեցած տեղեկութիւննիս։ Քանի մը խօսք ալ իր երկասիրութեանը վրայ զրուցենք, յորում պիտի տեսնուի թէ ինչ պատճառաւ և երբ գրեց իր պատմութեան գիրքը։ Իր և Ագաթանգեղոսի գրոց մէջ եղած տարբերութեանց վրայ պէտք չէ զարմանալ, որովհետև ինչպէս ինքն ալ կ'ըսէ, Ագաթանգեղոսէն առաջ շարադրած է իր գիրքը։

*
* *

Զենոբ իր պատմութեան գիրքը քանի մը նամակներով կը սկսի։ Ասոնցմէ առջինը՝ սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ կը գրէ առ Ղևոնդիոս հայրապետ Կեսարու. յորում նախ շնորհակալ կ'ըլլայ սրբոյն Յովհաննու Մկրտչի նշխարքը իրեն ղրկելուն համար, և անոր ձեռքով

digitised by A.R.A.R.@

Հայաստանի մէջ կատարուած հրաշալի դէպքերը կը պատմէ Գիսանեայ կռոց պատկերին կործանմամբը։ Շնորհակալ կ'ըլլայ դարձեալ Անտոն և Կրոնիդէս ճգնաւորաց համար, զորոնք նոյն սուրբ հայրապետը զրկած էր 'ի Հայաստան, և կը խնդրէ որ անոնց նման ուրիշներ ալ յուղարկէ, մանաւանդ զՏիմոթէոս և զԵղիազար՝ սրբութեամբ նշանաւոր անձինքը։

Ղեւոնդիոս այս թղթոյն փոխարէնը կը դարձնէ առ Լուսաւորիչն։ Ուրախակից կ'ըլլայ այն աստուածահրաշ փոփոխութեանց համար՝ որոց հանդիսարան եղած էր Հայաստան. ու այլ և այլ զգուշութիւններ կը պատուիրէ սրբոյն Գրիգորի։ Իսկ այն կրօնաւորաց համար՝ զորոնք կը խնդրէր իրմէ, կը ծանուցանէ որ ուրիշ տեղ են։ Սուրբն Գրիգոր այս թուղթն առնելով շատ ցաւեցաւ, ու Թագաւորին և իշխանաց հետ մէկտեղ թուղթ մը գրեց առ Եղիազար և առ Տիմոթէոս։ Ասոնց գործակից ու վաստակակիցք Բեկտոր, Անաստաս, Աքիւղաս և Մարկեղիոս նոյն ժամանակները Բիւզանդիոն քաղաքը եկեր էին. հոն հանդիպեցան իրենց քանի մը անձինք որ Տարօնոյ Աշտիշատ քաղաքէն եկած էին. ու պատմեցին թէ ինչ զարմանալի գործեր կատարեց Աստուած սրբոյն Գրիգորի ձեռքովը. և փափաքելով այս դիպաց մանրամասն տեղեկութիւնը ունենալ, մասնաւոր թղթով մը աղաչեցին զսուրբն Գրիգոր որ իրեն պաշտօնէիցմէ մէկուն պատուիրէ՝ որպէս զի այդ ամէն հանդիպած դէպքերը գրով մը իրենց ծանօթացընէ։ Սուրբն Գրիգոր երբոր այս թուղթն առաւ, Զենոբայ Ասորւոյ հանձնեց որ առջի ու երկրորդ պատերազմաց պատմութիւնը նամակով մը անոնց իմացընէ։ Զենոբ ուզեց որ Խոսրովու մահուընէն սկսի պատմութիւնը. բայց սուրբն Գրիգոր յանձն չառաւ. հապա միայն անոնց խնդրածը գրել պատուիրեց։

Այս առթով շարադրեց Զենոբ իր Պատմութիւնը։ Համառօտիւ կ'աւանդէ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին պատմութիւնը, Խոսրովու մահը Անակայ ձեռքով, անոր աղ-

digitised by A.R.A.R.@

գաւառին բոլորովին ջնջուիլը, ու միայն երկու հոգւոյ ազատիլը, ու անոնցմէ մէկուն՝ ժամանակ անցնելէն ետքը Տրդատայ քով ծառայութեան մտնելը, ու կռոց պաշտօն չմատուցանելուն համար այլ և այլ տանջանաց մատնուիլը, վիրապը իջնելը, անկէց դուրս ելլելով զամէնքն աշակերտելը քրիստոսական հաւատոյ, եպիսկոպոս ձեռնադրելը 'ի Ղեւոնդեայ: Գործեալ կը պատմէ թէ ինչպէս սուրբն Գրիգոր Կեսարիայէն դառնալու ատեն ամէն ջանքը բանեցուց կռատուններն ու մեհեանները կործանելու, և այն պատճառաւ կռապաշտ Արձան ու Դեմետր իշխաններն և իրենց համախոհքն՝ Գրիգորի ու Տրդատայ հետ միաբան եղող հաւատարիմ ու քրիստոնեայ բանակին հետ պատերազմեցան: Ասով կը լմննայ Զենոբայ գրոց առջի պատճէնը:

Երկրորդ պատճէնին խորագիրն է «Վասն պատերազմին որ յԱրձանն եղև». յորում նոյնպէս Տրդատայ ըրած պատերազմներուն և քաջութեանց պատմութիւնն ընելով կը լմնցընէ երկրորդ թուղթը, որ միանգամայն իր գրոցն ալ լրումն է:

* * *

Այլ և այլ աղբիւրներ ունեցած է Զենոբ այս գիրքը շարադրելու համար. ու անանկ պատմագիրներ կը յիշատակէ որ կամ միայն անուամբ յայտնի և կամ բոլորովին անծանօթ են մեզ: Ասոնց կարգէն են Բարդա կամ Բարդեծան և Պիսիդոն Թարգմանիչ: Ուր որ ինքը ստիպուած է համառօտ ոճով անցնիլ, հոն երբեմն այս պատմագրաց կը ղրկէ իր ընթերցողքը. «Ընթերցիր, կ'ըսէ տեղ մը, զԹագաւորութիւն Հեփթաղինեկայ հելլենացի գրով, և կամ զԹագաւորութիւնն ձենաց զոր գտանես յՈւրհայ քաղաքի առ Բարդայ պատմագրի»: Ուրիշ տեղ մըն ալ. «Զոր եթէ ստուգիւ կամիք իմանալ, զՊիսիդոն Թարգմանիչ ասորի՝ հարցէք»:

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Ինչպէս ո՛ր և իցէ հին երկասիրութիւնք, ասանկ ալ Զենոբայ գրուածքը շատ աղաւաղութիւն կրած է անհմուտ և ձեռնամուխ գրիչներէ, որով թէ լեզուին և թէ պատմութեան մէջ այլ և այլ կերպարանափոխութիւնք մտած։ Ասկէց առաջ եկած է լեզուին խառնութիւնը, բառից և դարձուածոց սխալ կամ անհարազատ իմաստներով ու եղանակաւ գործածուիլը, երբեմն ալ ամբողջ խօսքերուն մութ և անիմանալի միտքը։

Զենոբայ ինչ լեզուով գրելուն վրայ տարակոյս կայ. հաւանականաբար հայերէն լեզուով գրած չէ, որովհետև Թուղթը Ասորւոց համար ըլլալով՝ հարկ էր որ անոնց լեզուով շարագրեր։ Ոմանք կը համարին թէ նախ ասորերէն գրած ըլլայ, ու ետքը թարգմանած 'ի հայ. որովհետև 'ի գրչագրաց ոմանք այս խորագիրը կը դնեն նոյն գրքին. Պատմութիւն Տարօնոյ՝ զոր թարգմանեաց Զենոբ ասորի։ Բայց եթէ մէկը՝ թարգմանեալ բառը շարագրելու տեղ գործածուած հասկընայ՝ խօսքին իմաստն այլայլած չըլլար։ Կարելի է որ հայերէն թարգմանութիւնը ժամանակաւ ետքը եղած ըլլայ. և որովհետև Զենոբայ և անոր պատմութիւնը շարայարողին՝ Յովհաննու Մամիկոնենի գրոցը մէջ նմանութիւն կը տեսնեն ոմանք, հաւանական կը սեպեն որ նոյն ինքն Մամիկոնեանն եղած ըլլայ թարգմանիչը։

Զենոբայ գրոցը առաջին տպագրութիւնն եղած է 'ի Կոստանդնուպոլիս 1719ին, ջանիւք և օրհնութեամբ Պաղտասար դպրի. իսկ երկրորդ և ընտրելագոյն տպագրութիւնն 'ի Վենետիկ, Մխիթարեանց վանքը 1836ին. այլ և այլ ձեռագրաց բաղդատութեամբ. յետ որոյ ուրիշ հին և ընտիր օրինակ ալ գտուած է։ Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց ցուցակին մէջ՝ երկու օրինակ կը գտնենք Զենոբայ պատմութեան գրոց, մին բոլորագիր և միւսն նոր՝ անթուականք (թիւ 1641, 1642)։

digitised by A.R.A.R.@

Կրկին թարգմանութիւնք եղած են իր գրոցը 'ի գաղղիական բարբառ. առաջինն, Histoire de Daron par Zénob de Klag, évêque syrien, traduite pour la première fois de l'arménien, et accompagnée de notes, par Ev. Prud'homme. Paris 1864. *Իսկ երկրորդն*, Zénob de Glag, évêque syrien; Histoire de Daron, traduction nouvelle par V. Langlois. (Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, publiée en français.) Paris. Librairie de Firmin-Didot frères, fils et C. Tome I, 1867.

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՐԹԵՒ

—

Սրբոյն Ներսէսի փառաց համառօտութիւնը: — Իր արդիւնքը նկատմամբ մեր քաղաքական պատմութեան: — Բանասիրականին վրայ ունեցած ազդեցութիւնը: — Իրեն ընծայուած երկասիրութիւնը:

Այս նուիրական անուան առջեւ՝ մեր քաղաքական պատմութիւնը նոր կերպարանք մը կ'առնու. Հայաստանի արքունական տատանեալ գահոյքը՝ մէկ երկու անգամ իրեն պարտական է իր հաստատութիւնը. Թագաւորաց սատարիչ, նախարարաց ու ժողովրդեան խրատող ու քարոզ, ամենուն հաւասար հայր եղած, և ազգին անմահական երախտագիտութեանը արժանի: Սակայն ոչ ժամանակն իրեն, և ոչ ինքը ժամանակին արժանաւոր կ'երեւնայ. իր ամէն ջանքովը՝ զՀայաստան վերանորոգելու, գրեթէ աչքովը կը տեսնէ անոր անկումը, և հոգեխառն զմայլմանցը մէջ՝ արցունքով կը նկատէ անոր գլուխը գալիք փորձանքները. անանկ թշուառութիւններ՝ երկնից կամքովը սահմանուած, որոնց առջեւն առնելու համար՝ բաւական չըլլար իր մեծ հոգին և անխոնջ եռանդը:

digitised by A.R.A.R.@

Մանաւանդ թէ պատմութեանց մէջ քիչ անգամ իրեն նմաններն ունեցող դէպքով մը՝ անօրէնութիւնը դժնդակ յաղթանակ մը կը կանգնէ, և այն լեզուն և սիրտը՝ որուն խրատուց չկրնար հանդուրժել, և որուն առաքինութեանց նմանիլը վատութիւն կը սեպէ, բոլորովին կը համրացընէ, թոյն խմցընելով անոր՝ որ իր հայրենեացը անմահութեան բաժակը մատուակելէն չէր յոգնած:
Այս է մեծին Ներսէսի վարուց համառօտ ուրուագիծը: Տխուր դէպք մը, որուն ամօթը՝ դարուց հեռաւորութիւնն չէ կրցած փարատել:

* * *

Ինչպէս ազգին քաղաքական կենացը, ասանկ ալ բանասիրականին վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է Ներսէս. թէպէտ և պատմութիւննիս՝ այս նկատմամբ խիստ քիչ տեղեկութիւն կ'աւանդէ:

Դպրութեան հասակին Կեսարիա գնացած է Ներսէս, և հոն իմաստասիրական ուսմանց մէջ ունեցած յառաջդիմութեամբը՝ աշակերտակցացը սիրելի, վարդապետաց ալ զարմանալի երևցած, ինչպէս կը վկայէ Բիւզանդ: Անկէց Կոստանդնուպոլիս անցնելով, հոն Յունաց երևելի իշխաններուն մէկուն դուստրն իրեն ամուսնացուց, և այն զուգութեան միակ պտուղն եղաւ սուրբն Սահակ պարթև:

Հայաստան դառնալէն ետքը՝ Փառներսեհի յաջորդ եղաւ 'ի կաթուղիկոսութեան: Այն պաշտամանը մէջ մօտանց տեսնելով հայրենեաց խեղճութիւնը, անոր միակ դարման սեպեց ժառանգաւորաց կրթութիւնը. անոր համար բոլոր Հայաստանի մէջ վանքերը շատցուց. որոնց թիւը ոմանք ինչուան երկու հազարի կը հանեն, և անոնց բարեկարգութեանն համար կարգեր ու կանոններ սահմանեց, ինչպէս որ տեսած և սորված էր առ Յոյնս:

« Զօրաւորն 'ի բան և 'ի գործ, կատարեալ աշխար-

digitised by A.R.A.R.@

հսկայն հոգւոյ՝ չէ թողուցած մեզի մասնաւոր երկասիրութիւն մը իւր մտաց և գրչի արդիւնք. սակայն կարելի՞ է մտածել որ հայրապետ մը ունեցած չըլլայ վերաբերութիւններ ընդ Թագաւորս դրացիս, ընդ իւր սարակարգ եպիսկոպոսունս և ընդ բոլոր ազգին՝ զանազան առիթներով։ Բայց այս տեսութիւններէս քան մ'ալ աւելի կ'ենթադրենք, որ սուրբ հօրս արդիւնք եղած է մեր Մաշտոցն, չըսեմ նաև Պատարագամատոյցն և Ժամագիրքն, այնպիսի մատեանք որ միակ կարևորք էին յամենայն ժամանակի, կը յիշէ Բուզանդ, որ սուրբն Ներսէս 'ի սպանութեան Գնելոյ առաւօտեան ժամերգութիւնը կը կատարէր, և Մեսրոպ երէց կը յիշէ Թափոր խաչի և աւետարանաւ. կրնանք համարել միանգամայն որ սուրբն Ներսէս իբրև զսուրբն Բարսեղ յարդարած ըլլայ զեկեղեցական մատեանս ըստ մասնէ։ Վկայէ ինքն Մեսրոպ որ մեր Մաշտոցին քահանայաթաղն՝ աղօթքն և հրաժարականքն՝ այն խօսքերն են զոր արտաբերեցին երջանիկ շրթունքն հոգևացեալ մարմնոյն Ներսէսի 'ի ժամ արբման բաժակին։ Երկարատև ազդեցութիւն մը ունեցաւ թոյնն 'ի նմա, և բուռ առ նախարարս արտասուաց հրաժեշտն՝ զոր կ'ընթեռնունք յիւր աշակերտին գրուածս. կը դարձընէ սիրտն տալով քան զաչն՝ առ շրջակայս և կ'ըսէ. «Ողջոյն ձեզ դասք քահանայից, ողջոյն ձեզ կարգ սարկաւագաց, ողջոյն ձեզ մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ, ողջոյն ձեզ հաւատացեալ եղբարք. ես ճանապարհորդեցի առ արարիչն իմ. թողի զամենայն զկեանս իմ, և թողի զժառանգութիւնս իմ. ըստ հրամանի քում դարձայ 'ի հող յորմէ ստեղծայ։ Ահա հրաժարիմ 'ի քէն սուրբ եկեղեցի։ Ահա մեկնիմ 'ի ձէնջ սիրելի եղբարք, ի կոչումն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»... Այս ողջոյնքն են զորս կ'արտաբերէ ցարդ հանգուցելոյն 'ի Քրիստոս՝ բերանով քահանային, որով Մաշտոցին գեղեցիկ դրուագ մը իր մասերուն անկէ առնուած է։

« Բայց մարդկային միտք շատ անգամ եղածովն գոհ

digitised by A.R.A.R.@

հըլլալով, կը սիրէ և կ'ախորժի նաև յաւելուլ և բարդել. այսպիսի գրուածներ ստեղծած է մեր պատմութիւնն վասն սրբոյն Ներսիսի։ Ինչպէս Մեթոդիոս պատարացի, և Աղաթրոն մը 'ի մեզ, և Հիպպողիտոս մը գրած ըլլալնին կ'աւանդուի, Նեռին և վերջին փախստեան համար և կատարածի աշխարհիս, ոչ ինչ նուազ գրութիւն մ'ալ մերոնք կու տան Ներսիսի, որպէս թէ 'ի կատարած կենացն խօսած ըլլայ Հայոց ազգին և կատարածին վրայ և Նեռին. և այս պատմողն և մանրամասն գրողն է ինքն Մեսրովպ երէց վայելչաբան ոճով պատմիչն, որ և... կը յաւելու թէ որ սրբոյն Ներսիսի մահուանն առաջիկայ գտան երկուք ոմանք՝ Մեսրոպ և Եպիփան՝ աշակերտք սրբոյն, որ և զհայ գիրն գտան[1]։

1. Բազմավէպ, 1877, յէջ 337։

digitised by A.R.A.R.@

Բ Ի Ւ Զ Ա Ն Դ

Բիւզանդ և իր անձին և ազգին վրայ եղած այլևայլ ենթադրութիւնք։ — Փարպեցի և իր խօսքերը Բիւզանդայ վրայ։ — Բիւզանդայ պատմական գիրքը՝ համեմատուած ուրիշ ազգային պատմչաց հետ։ — Անեցմէ օտարանալն շատ դիպուածոց յիշատակութեան մէջ՝ օտարութիւն կ'ենթադրէ նաև ազգաւ։ — Սահառունի կոչուիլը, ու այդպիսի անուանակոչութեան հաւանական սեպուած պատճառ մը։ — Ո՞ր լեզուով գրուած է իր երկասիրութիւնը։ — Արդեօք ամբողջ հասա՞ծ է ձեռուընիս Բուզանդայ յօրինած պատմութիւնը։ — Բուզանդարանի նիւթը։ — Տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք։

Չորրորդ դարուն գլխաւոր մատենագրաց մէկն է Բիւզանդ Փաւստոս, նշանաւոր իր ընտիր և գեղեցիկ երկասիրութեամբը, և դարձեալ իր վրայ եղած զանազան կարծիքներովը։ Մենք երեքի կրնանք վերածել այս կարծիքները. նախ թէ ո՛վ է Բիւզանդ և ինչ ազգէ. երկրորդ թէ ինչ լեզուով պատմագրեց, և երրորդ թէ արդեօք իր գրուածքը ամբողջ հասա՞ծ է մեր ձեռքը։

Բիւզանդայ համար ոմանք կը գրուցեն թէ Յոյն էր ազգաւ, և այլք թէ Հայ։ Երկու կարծեաց հետևողները ալ պէտք եղած հաստատուն պատճառները կը պակսին իրենց գրութիւնը հաստատելու կամ այլոց կարծիքը հերքելու համար։ Այն վախճանաւ հարկ է որ այս խնդրոյս լուծումը հիներուն գրոցը՝ կամ աւելի լաւ՝ Բիւ-

digitised by A.R.A.R.@

զանդայ գրոցը մէջ փնտռենք: Բանանք անոր վեցերորդ դպրութեան ցանկը. և հոն կը տեսնենք մասնաւոր գլխոյ մը նշանագրութիւն հետևեալ խօսքերով. « Սորոտ ամենայն պատմութեանց՝ յաղագս իմ տեղեկութեան, որ միանգամ զմատեանս ընթեռնոյք, տունք տասն՝ համարական Թուօք »: Սակայն գրուածքին մէջ այս նշանաւոր և հետաքրքրական գլուխը պակաս կը գտնենք: Միայն նոյն գրոց հինգերորդ և վեցերորդ գլուխներուն մէջ Փաւստոս անունով եպիսկոպոս մը կը յիշատակուի, որոյն Ներսիսի եպիսկոպոսապետին ժամանակ, և անոր տանը Թելակալ կամ հոգաբարձու, և իր Աւստոմ եղբայրը, որոնց համար յայտնապէս կ'ըսէ պատմագիրն թէ « էին սոքա լեալ ազգաւ հոռոմ »: Թէ որ հոս յիշուած Փաւստոսը՝ նոյն է պատմութեան գրոց հեղինակին հետ, ամէն տարակոյս կը վերցուի, և իր ազգութիւնը կը յայտնուի: Ուրիշ վկայութիւն մըն ալ այս կարծեաց կրնանք սեպել Փաւստոսի պատմութեան երրորդ դպրութեան վերջին գլխոյն այս խօսքերը. « Կատարեցաւ երրորդ դպրք, քան և մի պատմութեանց դպրութիւնք, (այսինքն նոյնչափ գլուխք) ժամանակագիր կանոնք Փաւստեայ Բիւզանդեայ ժամանակագիր մեծի պատմագրի, որ էր ժամանակագիր Յունաց »:

Սակայն ոմանք այս վկայութիւնները բաւական չսեպելով, և տեսնելով որ Բիւզանդ հայերէն յօրիներ է իր պատմութեան գիրքը, կարծեցին թէ մեր ազգէն ըլլայ, և միայն Բիւզանդիոնի մէջ իր ուսումը կատարած ըլլալուն համար Բիւզանդ կամ Բիւզանդացի կոչուած. ինչպէս նաև ոմանք մեր Թարգմանիչներէն Աթէնքի մէջ իրենց ուսման ընթացքը ըրած ըլլալուն համար Աթենացի կոչուած են: Բայց մեզի այս կարծիքը անընդունելի կ'երևնայ. 'ի հաւաստիս՝ մէջ կը բերենք նախ վերի յիշուած երկու վկայութիւնները. երկրորդ՝ ուրիշ թէ ժամանակակից և թէ իրմէն ետքը եկող պատմագրաց խօսքերը, և երրորդ՝ ատոնցմէ ամենէն աւելի իր պատմութեան գիրքը:

digitised by A.R.A.R.@

Այս երկրորդ ու երրորդ հաւաստեաց վրայ քիչ մը երկընկեկ խօսինք:

*
* *

Բիւզանդայ վրայ խօսող պատմագրաց մէջ գլխաւոր է Ղազար Փարպեցի՝ որ ժամանակաւ իրմէն քիչ ետքը կ'իյնայ: Ասիկայ Ագաթանգեղեայ վրայ գովութեամբ խօսելէն ետքը կը յաւելու. « Երկրորդ գրոցն անուանեն զոմն պատմագիր կոչեցեալ՝ Փաւստոս Բիւզանդացի. և վասն զի կարգեալցն առ 'ի նմանէ 'ի տեղիս ուրեք, կարծեցին ոմանք բանք ինչ ոչ յարմարք և դիպողք, յերկուացեալ հարկաւորին՝ չասել զայնպիսի անպատշաճ կարգաւն Բիւզանդացւոյ ասելոյ »: Ետքը Բիւզանդիոն քաղաքին վրայ մեծ համարմամբ խօսելէն վերջը, կը գրուցէ. « Յայնպիսումն քաղաքի, և 'ի մէջ այնչափ բազմութեան ուսելոյ վարժեալ այրն Փաւստոս, այնպիսի ինչ արդեօք անհաճոյս լաղաց կարգէ՞ր 'ի պատմութեան իւրում. քաւ և մի լիցի. ուստի և անհաւատալի խմամ որկարամտութեանս կարծեցեալ գործն, առեմ թէ այլ ոք յանդուգն և անհրահանգ բանիւ լրբաբար ձեռն արկեալ՝ յիւրոն գրեաց զինչ պէտս ըստ կամի... և անուամբ Փաւստոսին՝ զիւրոյ յանդգնութեան սխալանս համարեցաւ ծածկել. և այն յայտնի երևի ամենայն հայցողաց. քանզի են ուսեալ 'ի Յոյնս, այլ մանաւանդ յԱսորիս »:

Փարպեցւոյն այս խօսքերը թէ որ մտադիր ու անաչառ քննութեան տակ ձգուին, մեզի կ'երևնայ թէ մեր կարծեացը զօրաւոր և անհակառակելի վկայութիւնք են: Իրաւ է որ ոչ հայ և ոչ յոյն ըլլալուն որոշ խօսք մը կայ աս հատուածին մէջ, բայց յոյն՝ մանաւանդ թէ, ինչպէս ոմանք կ'ենթադրեն, ասորի ըլլալուն աւելի կրնան վերաբերիլ: Փարպեցւոյն պէս հմուտ անձի մը ագիտութիւնը այս խնդրոյս վրայ աւելի մեծ ագիտութիւն մը կ'ենթադրէ ազգին մէջ. և թէպէտ իր պատմութեան

digitised by A.R.A.R.@

գիրքը յունարէն կամ ասորի լեզուով գրուած ըլլայ, և իրմէ կամ ուրիշէ մը հայերէն թարգմանուած, բայց կ'երեւնայ թէ ժողովրդեան մէջ Բիւզանդայ անունը կար, իսկ իր անձին վրայ ստոյգ տեղեկութիւն մը պակաս էր։ Փարպեցին ալ չափազանց խղճմտութեամբ՝ որ իրեն պատիւ է, ազգին մէջ նոյն հեղինակին համարումը չկոտրելու համար, քաղաքէն՝ քաղաքացին կը սկսի գովել. ուստի և անոր գրոցը մէջ եղած անտեղութիւնքը ուրիշ տեղէ մը կ'ուզէ ընծայել, որ յանդգնութեամբ, կ'ըսէ, եաք գարկաւ, ու անանկ իմաստուն մարդու մը գըրուածքը խանգարեց. և թէ այս դէպքը զարմանալի կամ անօրինակ բան մը չէ. վասն զի կայ այդ սովորութիւնը Յունաց մէջ, բայց մանաւանդ Ասորւոց։

* * *

Սակայն Փարպեցւոյն անորոշ խօսքերէն աւելի՝ Բիւզանդայ գիրքը անոր ազգութիւնը կը յայտնէ։ Կարգէ դուրս անմանութիւն մը կը տեսնուի անոր գրոցը մէջ հայկական պատմութեանց վերաբերեալ դիպուածոց նըկատմամբ՝ տարբեր յայլոց պատմչաց բանից, որ համազգեայ մը համար անկարելի էր. և ալ աւելի՝ չափազանց ատելութեան ոգի մը ընդդէմ Հայոց։ Փարպեցւոյն մեղադրանքն ու զարմանք ալ այս կէտին համար է, և ըղպատմիչն արդարացընելու ջանից նպատակն։ Մէկ քանի օրինակ մէջ բերենք։

Սուրբ Յակոբ Մծբնայ հայրապետը՝ որ գրեթէ Բիւզանդայ ժամանակակից կը սեպուի, և զոր մեր ամէն՝ թէ հին և թէ յետին ժամանակաց պատմիչները՝ որպէս Գրիգորի Լուսաւորչին հօրաքեռորդին կը սեպեն, ազգաբանութիւնն ալ մէջ բերելով, 'ի Բիւզանդայ երկրայութեամբ մը կը յիշուի. «Որ փոխանակ ազգաւն պարսիկ կոչէր» կ'ըսէ։

Նոյն սուրբ հայրապետին համար Խորենացին և իրմէ

digitised by A.R.A.R.@

ետքը եկող ուրիշ պատմիչներ կ'աւանդեն, թէ Ուշտունեաց Մանաճիհր իշխանը՝ Ասորւոց կողմի Բակուր բդեշխին վրայ պատերազմի ելլելով զանիկայ կը մեռցնէր. ու թէ 'ի զինուորաց և թէ ռամիկ մարդիկներէն շատերը գերելով, սրբոյն Յակոբայ ուխտը սարկաւագունքն ալ ծովը նետել կը հրամայէ: Բիւզանդ այն ութ անձինքը ութհարիւրի կը հանէ. « Եւ նա վայրենի բարուցն զոր, ունէր, կ'ըսէ, յանձին իւրում, իբրև նմա հեճուկս առնելոյ, ութ հարիւր այր որ կային 'ի կապանս առանց յանցման, ետ ածել առաջի նորա, և հրամայեաց 'ի դահճէ միջէ 'ի ծով անդր հոսել, և զայնչափ հոգի առանց յանցման կորուսանել »: Այս անգթութեան նախընթաց պատճառ եղող Բակուրայ պատերազմը և ոչ իսկ կը յիշէ, այլ Մանաճիհրի համար չար ու ազգամ մարդ մը ըլլալը կը գրուցէ, և թէ սուրբն Յակոբ գնաց առ նա, որպէս զի խրատելով ուղիղ ճամբու բերէ զինքը: Այս խրատին հետևանք կ'ենթադրէ յիշուած անգթութեան գործը:

Դարձեալ թէ 'ի Խորենացւոյն և թէ ուրիշ պատմիչներէ գիտենք սրբոյն Յուսկան նահատակութեան պատճառը: Յայտնի է մեզի թէ Տիրան թագաւորը ուզեց Յուլիանոսի պատկերը եկեղեցեաց մէջ դնել. և երբոր սուրբ հայրապետը այդ անօրէն գործը խափանելու ետևէ եղաւ, իր աստուածային նախանձուն մէջ գտաւ չարաչար մահը: Բիւզանդ բոլորովին տարբեր կերպով կ'աւանդէ այս դէպքը. « Օր մի, կ'ըսէ, յաւուրց տարեկան՝ դիմեաց գալ թագաւորն Տիրան հանդերձ այլով աւագանւովն մտանել յեկեղեցին. իսկ նա ընդդէմ բարբառեալ ասէր. Չես արժանի, հեմ դաս. մի՛ գար 'ի ներքս: Վասն որոյ անդէն 'ի ներքս քարշէին զնա յեկեղեցւոջն. բրածեծ եղեալ ջախջախէր քահանայապետն Աստուծոյ սուրբ երանելի մանուկն Յուսիկ. կիսամահ կոչկոճեալ ընկեցեալ լինէր »:

Տիրանայ կուրանալուն պատմութիւնն ալ բոլորովին

digitised by A.R.A.R.@

տարբեր կերպով կ'աւանդէ։ Ցայտնի է մեզի յայլոց պատմչաց թէ Տիրան՝ Ուրացող Յուլիանոս թագաւորին օգնականութեան ձիոց տուաւ Պարսից դէմ. ու երբ Պարսիկք յաղթող ելան՝ Նապուհ թագաւորը կուրցնել տուաւ զՏիրան։ Բուզանդ այս պատժին տարբեր պատճառ մը մէջ կը բերէ. Տիրան թագաւորը, կ'ըսէ, ճարտուկ ճանճկէն երիվար մը ունէր. Նապուհ ուզեց իրմէ այս ձին. իսկ Տիրան յանձն չառնելով իրմէ օտարացնել՝ բոլորովին անոր նման երիվար մը գտաւ ու ղրկեց Նապհոյ։ Իմացաւ Նապուհ խարդախութիւնը, ու 'ի պատիժ հրամայեց զՏիրան կուրացընել։

Կը թողունք յիշատակել ուրիշ ասոնց նման զանազան դէպքերը, ինչպէս Գնելի ու Փառանձեմայ պատմութիւններն, Արշակայ ու Պապայ, և այլոց վրայ աւանդածներն, որոնք բոլորովին կ'օտարանան յայլոց պատմչաց, և մանաւանդ 'ի Խորենացւոյն։ Բայց այս յիշուած մէկ քանի օրինակներն ալ բաւական են հաւաստամացընելու թէ ազգային պատմչի մը համար անկարելի է այդպիսի անգիտութիւն, ու ան ալ՝ իրեն սանկ մերձաւոր ժամանակաւ մարդիկներու ու դէպքերու նկատմամբ։ Բայց ա՛լ աւելի իրեն ազգը քարոզողը՝ հնցած ատելութիւնն է, որով միշտ առիթ կը փնտռէ մեր ազգը վար զարնելու։

Ճշմարիտ ու հայրենասէր Հայու մը համար՝ սրբոյն Գրիգորի ու Տրդատայ պատմութենէն աւելի սրտաշարժ դէպք մը չկայ։ Բոլոր Հայաստանին մէկ ծայրէն մէկալը աւետարանին քարոզութիւնը անանկ մտադիւրութեամբ ընդունելը, մէկ օրուան մէջ հազարներով մարդիկներու մկրտուիլը, բոլոր աշխարհին մէկ սիրտ մէկ հոգի ըլլալը, կռոց տաճարները քանդելու և անոնց աւերակացը վրայ Աստուծոյ տուները բարձրացընելու, ասոնք անանկ դէպքեր են որ նոյն գործը կատարող ժողովրդեան վրայ թէ սէր և թէ զարմանք կը յաճախեն։ Իսկ Բուզանդ այն երջանիկ ժամանակաց համար ալ սանկ կը խօսի. «Զի 'ի վաղնջուց, կ'ըսէ, յորմէ հետէ առին նոքա զՀա-

digitised by A.R.A.R.@

ւատս քրիստոնէութեան, լոկ միայն իբրև զկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց և ոչ ջերմեռանդն ինչ հաւատովք ընկալան, այլ իբրև զմոլորութիւն իմն մարդկութեան 'ի հարկէ, ոչ եթէ որպէս պարտն էր գիտութեամբ, յուսով կամ հաւատով ... խառնաղանճ բազմութիւն մարդկան ժողովրդոցն, նախարարացն և կամ չինականութեանն »:

Ասոր նման ուրիշ շատ օրինակներ ալ կրնայինք մէջ բերել՝ թէ որ խօսքի երկարութենէն չխորշէինք:

Տարակոյս չկայ որ ուրիշ աստուածարեալ հայք ալ անաչառ և խիստ լեզու մը կը բանեցընեն ազգին պակասութեանցը դէմ, և երբեմն ինչուան իրենց նուիրական շրթունքը յանէծս կը շարժեն. բայց նոյն խստութեան և նոյն իսկ անիծին մէջ ուրիշ գորովալիր սիրտ և ուրիշ հայրենի խանդաղատանք մը կը նկատուի:

Բիւզանդայ օտարազգի ըլլալուն ուրիշ փաստ մըն ալ այն կրնանք սեպել, որ ոչ երբէք իր Պատմութեանը գըրքին մէջ աշխարհս Հայոց, թագաւորն մեր կը գրէ, այլ պարզաբար աշխարհն Հայոց, թագաւորն Հայոց, և այլն. Իսկ եթէ Յունաց վրայ ըլլայ խօսքը, ասանկ կը գրէ. « մեծ թագաւորն Յունաց, մեծ Աթենացւոց քաղաք », և այլն:

* * *

Իսկ որոնք որ զՓաւստոս Բիւզանդ Հայ կը սեպեն, նոյն լեզուով պատմագրելէն զատ ուրիշ մէկ քանի փաստեր մէջ կը բերեն: Նախ Բիւզանդացի կոչուիլն հայրենեացը յայտարարութիւն չեն սեպեր, այլ ուսմունքը հոն ըրած ըլլալուն համար այնպէս անուանած, ինչպէս վերն ըսինք, և ապացոյց մէջ կը բերեն Թարգմանիչներէն ոմանց Աթենացի կոչուիլը, ինչպէս նոյն ինքն Ղազար Փար-

digitised by A.R.A.R.@

պեցին ալ Սիմոն Ապարանեցիէն Աթենացի կոչուած է[1]. Եղիշէ այլ որոյն Եպիփանու Արարածոց գրոցը մեկնութեան թարգմանչէն՝ Բիւզանդացի կը կոչուի։ Բայց անոնց միտքը ոչ եթէ Եղիշէի կամ Ղազարայ հայրենիքը ցուցընել է, այլ անոնց յաւմանս գերազանցութիւնը. ընդհակառակն Փարպեցւոյն միտքը Բիւզանդայ համար՝ բոլորովին տարբեր մտքով կը հասկցուի, ինչպէս վերը ցուցինք։

Ասկէ աւելի զօրաւոր ապացոյց մը կը սեպուի անոնց առջև Բիւզանդայ Սահառունի կոչուիլը. որովհետև ինքը պատմիչը իւր գրոց երրորդ Դպրութեան մէջ կ'աւանդէ « Եւ զմերոյ տոհմի ազգի իշխան Սահառունեաց, և զԱբա իշխան Գնունեաց »։

Բայց մենք կրնանք ենթադրել թէ կամ Սահառունեաց ցեղին հետ խնամեցած էր Բիւզանդայ տոհմը և կամ գրչի սխալ մը պիտի ըլլայ անշուշտ այս հատուածին մէջ։ Վասն զի ինչպէս խիստ լաւ կ'առարկէ բանասէր մը, Բիւզանդ որ ուրիշ ամէն ցեղերուն նախարարաց անուանքը կը յիշատակէ այն գլխոյն մէջ, իրեն սեպհական ցեղին նախարարին անունը առանց յիշատակութեան կրնա՞ր թողուլ. ուստի և հաւանական կ'երևնայ՝ ըսել թէ Մերոհզահզատ իշխանին անունը փոխուէր եղեր է « մերոյ տոհմի »։ Որովհետև նոյն իսկ Սահառունեաց տոհմէն ալ այնչափ բարեկամ չէ Բիւզանդ, որուն վկայ կրնայ ըլլալ Բասայ Սահառունւոյ պատմութիւնը՝ հինգերորդ Դպրութեանը մէջ։

Մէկ գլխաւոր պատճառ մը կրնայ առարկուիլ, վերը յիշուածներէն ամենէն աւելի զօրաւոր. և է Բիւզանդայ հայերէն լեզուով մատենագրելը։ Թէպէտ և եղած են ա-

1. « Ի յունական երկիր գնացեալ
Եւ զարտաքնոց հանճարս ուսեալ,
Աթենացի զինքն անուանեալ
Քան ըղնոստ այլ հռմացեալ »։

digitised by A.R.A.R.@

մանք որ կարծեցին թէ սկզբնագիրը յունարէն կամ ասորի լեզուով եղած ըլլայ, ու ետքը թարգմանուած 'ի հայ, բայց հայկական լեզուին քաջ տեղեակ ոմանց բանասիրաց անհաճոյ կը թուի այդ կարծիքը։ Սակայն այս ալ բաւական պատճառ չէ մատենագրի մը ազգը յայտնելու. ուր բազմալեզու մատենագիրք պակաս չեն թէ հին և թէ նոր ազգաց մէջ, որ հաւասարապէս կրցեր են գրել թէ իրենց և թէ օտար լեզուներով։ Ասանկ՝ մեր մատենագրութեան մէջ Ագաթանգեղոս, ինչպէս ցուցինք, և լատին դպրութեանց պատմութեանը մէջ կարքեդոնացին Տերենտիոս, որ լատին բարբառը իբրև իրեն յատուկ լեզուն գործածեց, և ընտիր օրինակագիր մը եղաւ։

Այս կարծիքը ունեցողներուն մէջ առաջին ըլլալով մեր Ինճիճեան վարդապետը, իր պատճառներն ուզեցինք մէջ բերել, իր ձեռագիր գրուածոց մէկուն մէջ գտնելով. «Փաւստոս անձին համար՝ որովհետև ինքզինքը յայտնապէս Սահակունի կը կոչէ, ուստի Հայոց ազգէն կը սեպեմ զինքը, բայց սնած և սորված առ Յոյնս, և ինչպէս հաւանական կ'երևի, 'ի Բիւզանդիոն. ինչպէս ասանկ ուրիշ շատերն ալ եղած են մեր ազգին մէջ. ետքը Հայաստան գալով՝ հոն յօրինած ըլլայ այս Պատմութիւնը. և որովհետև Բիւզանդիայէն եկած ըլլալովը յունական Փաւստոս անունը ընդունած էր, կարծուեցաւ թէ ինքն ըլլայ այն հռչակաւոր Փաւստոսը՝ որուն վրայ կը խօսի Ղազար։ Ինծի կ'երևնայ թէ զայս կ'ակնարկեն երրորդ Դպրութեանը վերջը գրուած մթին խօսքերը. «Փախստեայք Բիւզանդեայ ժամանակագիր, մեծի պատմագրի որ էր ժամանակագիր Յունաց»։ Զոր ես այս կերպով կը կարդամ. «Փախստեայք Բիւզանդեան ժամանակագիրք, ըստ մեծի պատմագրին Փաւստոսի Բիւզանդայ՝ որ էր ժամանակագիր Յունաց»։ Բայց թէ որ այս մեր Փաւստոսին համար զուրցուած սեպեն այս խօսքը՝ Յունաց ժամանակագիր կոչուած, մենք չենք հակառակիր. վասն զի թէպէտ ինքը հայկազուն էր, բայց որովհետև Յունաց մէջ մեծցած էր կրնար նաև Յունաց պատմական ժամանակագրութիւն մըն ալ գրած ըլլալ։

Իսկ իւր այս Հայկական պատմութեանը համար՝ ես կը կարծեմ թէ Բիւզանդ շատ բան Հայոց մատեաններէն ու դիւաններէն քաղած է՝ որ այն ատեն կը գտնուէին. վասն զի իւր գրոցը մէջ այնպիսի բազմազան պարագաներ կը նկատենք, որ կը յարմարին ու կը լուսաւորեն Խորենացւոյն պատմութիւնը. կը գտնենք նշանակուած գաւառաց

digitised by A.R.A.R.@

ու գիւղօրէից անուանքը՝ ուր որ այն գործքերը կատարուեցան. Նոյնպէս ալ շատ անձանց անուանք, որոնց համար ինքնահնար ըսելը անկարելի է։ Թէ որ Խորենացին ընդարձակ գրած ըլլար իւր պատմութիւնը, և իւր 'ի համառօտ փութալը շատ տեղ չյայտնած, այն ատեն կարելի էր տարակուսիլ և քննել թէ ինչ պատճառաւ զանցառութիւն ըրած է այն դէպքերը յիշելու։ Անոր համար իմ դատմանս համեմատ՝ միշտ պէտք է այս երկուքը միաբանելու աշխատիլ. և զայն մերժել որ յայտնապէս կ'ընդդիմանայ Խորենացւոյն պատմութեանը։ Ահաւասիկ Բիւզանդայ աւանդած Դրաստամատ Ներքինւոյն պատմութիւնը՝ Արշակ Թագաւորին ինքնասպան ըլլալուն պատճառները ընդարձակ կը մեկնէ, որուն վրայ Խորենացին բան մը չնշանակեր. Նոյնպէս ալ Արշակունի չարեացը ստորագրութիւնը՝ Խորենացւոյն համառօտ խօսիցը բացատրութիւն է։ Ուստի այնպիսի և ուրիշ նման դիպուածները իմաստասիրելով, պէտք չէ, կ'ըսեմ, 'ի Բիւզանդայ պատմուած այն ամէն դէպքերը մերժել, որ չեն գտնուիր առ Խորենացւոյն. զոր օրինակ Մուշեղի ու Մանուէլի զօրավարութիւնը և անոնց քաջագործութիւնները, որոնց վրայ Խորենացին բան մը չաւանդեր. վասն զի յայտնի է թէ այն ատեն Հայերը քաջագործութեամբ անուանի զօրավարներ ունէին, որոց և ոչ անուանը յիշատակութիւնը կայ առ Խորենացւոյն։ Անշուշտ մեր այս կարծիքը ունեցան նաև Մեսրոպ Երէց, Կիրակոս և Վարդան, որոնք այլ և այլ պատմութիւններ և դէպքեր քաղեցին Բիւզանդայ գրքէն՝ իրենց պատմական երկասիրութեանցը մէջ »։

* * *

Կը մնայ երրորդ խնդիր մըն ալ թէ արդեօք Բիւզանդայ երկասիրութիւնը ամբողջ հասած է մեր ձեռքը՝ թէ անկատար. որովհետև Բիւզանդարանը երրորդ դպրութենէ կը սկսի, և ուրիշ երկու նախընթաց դպրութիւնք ալ ենթադրել կու տայ։ Բայց որովհետև ինքը մատենագիրը իր յատուկ յառաջաբանին մէջ հետևեալ խօսքերը մէջ կը բերէ, « Այս ինչ է 'ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս. ժամանակագիր կանոնք մատենից, և առ նմին դպրութիւնք երեք, այս ինքն են աղքա չորք մատեանք. և չորեքին միոյ իրաց յիշատակարանք են »։ Այս խօսքերը յայտնապէս կը ցուցնեն թէ չորս գիրք կամ դպրութիւն շարագրած է Բիւզանդ. որով ինքնիրեն կը

digitised by A.R.A.R.@

լուծում այս երկբայութիւնը․ և հաւանական կ՚երևնայ կարծելը թէ առաջին և երկրորդ դպրութիւնք կ՚ենթադրէ հեղինակը իրմէ առաջ եղող ուրիշ երկու պատմագրաց գրուածներն, որոնք սրբոյն Թադէոսի և սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին պատմութիւնքը կ՚աւանդէին․ գուցէ Ղերուբնայի ու Ագաթանգեղոսի կամ Զենոբայ գըրուածներն ակնարկելով։ Ուստի և գրչագիրք ալ ընթերցողաց մաքէն ամէն տարակոյս վերցընելու համար այս գրքին ամբողջութեանը նկատմամբ, առեր են երրորդ դպրութեան վրայ Սկիզբն բառը դնել։ Ասոնցմէ մին՝ մասնաւոր կերպով ալ հարկ կը համարի ծանուցանել թէ «Երրորդ դպրութիւն սկիզբն է»։

* * *

Բուզանդարանի նիւթն է 29 տարուան պատմութիւն․ և իրեն գլխաւոր նպատակն է Տրդատայ որդւոյն Խոսրով երկրորդին իշխելէն, մինչեւ Արշակայ և Խոսրով երրորդի թագաւորելուն, և Սսպուրակէսի կաթողիկոսութեան պատմութիւնն ընել։

Համառօտ ոճով մը կը նշանակէ Թադէի առաքելունէն մինչեւ Տրդատայ օրերուն անցքերը․ վասն զի «այն ամենայն ՚ի ձեռն այլոց գրեցան» կ՚ըսէ, ակնարկելով անշուշտ Ղերուբնայի երկասիրութիւնքը և Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը։ Բայց հոնկէց՝ ուր անոնց պատմութիւնը կը դադրի, կը սկսի ինքն ճոխարար աւանդել․ և Լուսաւորչայ նախրական ցեղին վրայ՝ ուր այլք ՚ի պատմչաց համառօտ և ոչ այնչափ գոհացուցիչ պատմութիւններ կ՚աւանդեն, ինքը տեղնիտեղը և մանրապատում յիշատակութիւններ կ՚ընէ։ Ասանկ են սըրբոյն Վրթանայ, անոր որդւոցը՝ Գրիգորիսի և Յուսկան, ու այս վերջնոյս անարժան որդւոց՝ Պապայ և Աթանագինէի, և սրբոյն Դանիէլի ասորւոյ վարքերն․ անանկ յիշատակութիւններ՝ որ մեր եկեղեցական պատ-

digitised by A.R.A.R.@

մութիւնքը փառաւորելով՝ քաղաքականին վրայ ալ մեծ լոյս մը կը ձգեն:

Ասոնց նուիրած կրնանք սեպել Բիւզանդայ երրորդ Դպրութիւնը:

Բայց անոնց օրովը՝ Հայաստանի մէջ անցած քաղաքական դէպքերն ալ անյիշատակ չիթողուր Փաւստոս: Հոն կը կարդանք Մանաւազեան և Որդունի նախարարութեանց իրարու դէմ տուած հակառակամարտ կռիւները, ու իրենց օրովը մէկզմէկ սպանուելը: — Մազքըթաց թագաւորին Հայաստանի վրայ վազելը, ու ամօթապարտ յաղթուիլը, Բակուր բդեշխին ապստամբութիւնը, Բզնունեաց ազգահատութիւնը, Վաչէ մեծ զօրավարին առաջնորդութեամբը՝ Հայոց ու Պարսից իրարու դէմ տուած պատերազմները, ու իրեն և արքունեաց վրայ եկած հասած խեղճ դիպուածները: Ասանկ տխուր դիպաց ու աղետից և չփոթութեանց մէջ կը դադրեցընէ Բիւզանդ իրեն երրորդ Դպրութիւնը:

Տիրանայ որդւոյն Արշակայ թագաւորութեամբը կը սկսի Բիւզանդ իր չորրորդ Դպրութիւնը. Հայաստանի նեղութեանց ու թշուառութեանցը մէջ՝ երկնաւոր աստուածախնամ տեսչութիւնը՝ Աթանագինէի անարժան՝ բայց երկնից արժանի ու Հայաստանի բազմավրդով տառապանացը սփոփանք Ներսէս մը կ՚ընծայէին, այն Պարթեւ հայրապետը՝ որուն նման և ոչ մէկն ՚ի մերոց թագաւորաց՝ այնչափ ազդեցութիւն ունեցած է Հայաստանի քաղաքական իշխանութեանը վրայ, և որուն հաւասար անձ մը կրնանք ըսել թէ հին և նոր պատմութեանց մէջ սակաւագիւտ է: Անոր պատմութիւնը Բիւզանդայ չորրորդ գրոց մեծ մասը գրաւած է. իր ծնունդը, Կեսարիա երթալը, Հայոց հայրապետական գահը նստիլը, Հայաստանի արքունական սասանեալ աթոռը փրկելու համար՝ մինչև առ Վաղէս ճանապարհորդելը, հոն իրմէ աքսորուիլը, կրկին կայսեր հետ տեսնուիլը, ու ընդ Արշակայ թագաւորի զանիկայ հաշտեցընելը, ու ՚ի հայրենիս վերադարձը:

digitised by A.R.A.R.@

Սակայն Ներսիսի սրտին, հոգւոյն ու հայրագութ թելադրութեանցը անարժան անձ մըն էր Արշակ, որ այնպիսի բարերար հօր մը ձայնին մտիկ չընելով՝ անօրէն գործքերովը բոլոր Հայաստանին ատելի կ՚ըլլար. իրեն կրիցը միայն լսելով իր եղբօրորդին՝ Գնէլ՝ կը սպաննէր, ու անոր Փառանձեմ կնիկը իրեն առնլով Հայոց արքունի տանը ընտանի խաղաղութիւնը կը վրդովէր: Վերջապէս ինքը Արշակ Թագաւորն ալ՝ Շապհոյ Պարսից արքային ձեռքն իյնալով, Անյուշ բերդին մէջ յուսահատ կեանքէ մը ետքը՝ աւելի յուսահատ մահուամբ կը մեռնէր: Ո՜րչափ սրտաշարժ ու ճարտասան լեզուով կ՚աւանդէ Բիւզանդ այս դէպքերը: Արշակայ մահուամբը կը գագրի Փաւստոսի չորրորդ Դպրութիւնը, մէջ բերելով նոյն միջոցին Հայաստանի մէջ եղած այլ և այլ դէպքերու յիշատակութիւնը, և մանաւանդ Շապուհ Պարսից Թագաւորին՝ Հայոց հետ ունեցած վերաբերութիւններն:

Արշակայ յաջորդը եղաւ Պապ, հօրը արժանի որդի մը, որուն պատմութիւնը կ՚ընէ Բիւզանդ իր հինգերորդ Դըպրութեանը մէջ: Կը պատմէ անոր Մուշեղ զօրավարին Պարսից Թագաւորին դէմ տուած պատերազմները. ժամանակին այլ և այլ նախարարական տանց մէջ անցած դէպքերը, Պապայ անօրէն ու անկարգ վարքը, ու սուրբն Ներսէս մահադեղով սպաննելը. Թագաւորին՝ իր խառնակ կենացը արժանի մահուամբ մը՝ Յունաց զօրագլխէն սպաննուիլը. Վարազդատայ՝ անոր տեղ Թագաւորելը, ու մէկէնիմէկ Հայոց Մուշեղ զօրավարը սպաննելը ու ետքը Մանուէլ զօրավարին Պարսից գերութենէն դառնալը, ու Մուշեղայ մահուանը վրէժը խնդրելով, ու Վարազդատը Հայաստանէն ու Թագաւորական աթոռէն մերժելը: Դարձեալ նոյն Մանուէլ զօրավարին Պարսից հետ միաբանիլը 'ի խաղաղութիւն աշխարհին, ու ետքը Մերուժանայ արծրունւոյ Թելադրութեամբ՝ պատերազմաց յուզմունքը, ինչուան որ այս վերջինս Պարսից զօրացը հետ միաբան Մանուէլի վրայ գալով, յաղթուեցաւ ու

digitised by A.R.A.R.@

սպաննուեցաւ․ և այն առեն Մանուէլ Թագաւորեցոյց զԱրշակ, և ինքն ալ մեռաւ։ Իր մահուամբը կը վերջացընէ Բուզանդ հինգերորդ Դպրութիւնը։

Բուզանդարանի վեցերորդ գիրքը՝ ամենեւին անարժան կրնայ սեպուիլ առջի իրեք Դպրութեանց. վասն զի ոչ առջիններուն մէջ երեւցած հետաքննական գիտուածոց շարունակութիւնք են, և ոչ ալ անոնց ոճովը գրուած․ այլ ժամանակին Հայաստանի մէջ երեւցած քանի մը եպիսկոպոսաց վրայ կենսագրական տեղեկութիւններ, բաց 'ի առջի գլխէն՝ յորում Հայոց Թագաւորութեան երկու բաժնուելուն պատմութիւնը կ'ընէ․ այս ինքն Յունաց Թագաւորին հրամանաւ Արշակայ իշխելը ու Պարսից կողմանէ ալ Խոսրովու Թագաւորելը, ու անով Հայաստանի Թագաւորական իշխանութեան ակարանալը։

Երեք տպագրութիւնք եղած են Բիւզանդեայ գրոցը․ 1721ին ('ի Կոստանդնուպոլիս)․ 'ի Վենետիկ 1831ին, ընտիր ընթերցուածով և հմուտ յառաջաբանութեամբ, և նորագոյն տպագրութիւն մ'ալ 'ի Ս․ Փեթերբուրգ (1883) 'ի ձեռն Քերովբէի Պատկանեան։

Եւրոպական լեզուով թարգմանութիւնք․ Faustus de Byzance, Bibliotèque historique en quatre livres; traduite pour la première fois de l'arménien en français, par Jean-Baptiste Emine, directeur du gymnase impérial de Vladimir sur le Kliazma- (Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, par Victor Langlois). Paris, Librairie de Firmin-Didot frères, fils et C. 1867. *Բազմահմուտ թարգմանիչն 'ի յառաջաբանին՝ Բիւզանդեայ անձին ու գրոց վրայ յայտնած կարծեաց մէջ քանի մը տեղ մեզմէ կը տարբերի։ Սկզբնագիրն յունարէն կը համարի, և յառաջին կէս հինգերորդ դարու թարգմանուած 'ի հայ։*

Des Faustns von Byzanz Geschichte Armeniens. Aus dem Armenischen uebersetzt und mit einer Abhandlug über die geographie Armeniens eingelates von D.r M. Lauer. Köln, 1879.

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Ինչպէս Խորենացւոյն, ասանկ ալ բիւզանդայ պատմական երկասիրութիւնն, կարեւորութիւն ունի և առատ նիւթ կը մատակարարէ Հայաստանի քաղաքական ու եկեղեցական հին պատմութեանց հետամուտ եղողներուն։ Հմուտն Սէն-Մարդէն շատ կը յարգէր այս գրուածքը, և յոյժ բազմապատիկ տեղեկութիւններ և դիտուածներ քաղելով՝ ճոխացոյց Լըպոյի Արեւելեան կայսերաց պատմութեան նոր տպագրութիւնը։

ՊՐՈՅԵՐԵՍԻՈՍ

Հայք յԱթէնս և 'ի Հռովմ։ — Պարոյր և իր ուսումը։ — Յառաջադիմութիւնն և պատիւ 'ի Հռովմ։ — Իր անուանը և համբաւոյն կանգնուած արձան։ — Գրիգորի աստուածաբանի վերտառութիւնը։

Այս չորրորդ դարուս մէջ կը յիշուին 'ի Յունաց շատ բանասէր Հայկազունք, որ ուսմունք առնելու համար կ'երթային Աթէնք ու Հռոմ և ուրիշ գլխաւոր քաղաքներ. որոց մէջ գլխաւորն է Պրոյերեսիոս կամ Պարոյր Հայկազն, որ այնչափ անուանի եղաւ ճարտարխօսութեան ուսման և հրահանգաց մէջ՝ որ մինչեւ Աթէնքի և Հռոմայ մէջ արձաններ կանգնեցին իրեն պատուոյն ու թագաւոր ճարտարախօսաց կոչեցին։

Սակայն ցաւալին այն է որ այսպիսի հայկական գրութեանց պարծանք անուանի անձին վրայ՝ մեր նախ-

digitised by A.R.A.R.@

նիք տեղեկութիւն մը չեն տար, ու կը ստիպեն որ օտար աղբերաց դիմելով՝ ազգային ճոխութեան խելամուտ ըլլանք: Պարոյրի վարքը գրողաց մէջ գլխաւոր Եւնաբիոս յոյն ու իրեն ժամանակակից հեղինակ ըլլալով, հարկ է որ իրմէ քաղենք այս հարկաւոր ու հետաքրքրական տեղեկութիւնները՝ մեր ամենէն մեծ ճարտասան անձին վրայ:

Պարոյր, կ'ըսէ պատմիչն, իրեն ծերութեան ատենն ալ այնպիսի դիմաց վայելչութիւն և գեղեցկութիւն ունէր, որով յայտնի կ'երևնար երիտասարդութեան ժամանակ ունեցած կորովն ու համեմատ կազմուածքը: Հասակին բարձրութիւնն ալ խելքէ մտքէ ու սովորական կարգէ դուրս բան մը կընար սեպուիլ. վասն զի ութը ոտք բարձրութիւն ունէր, և իրեն ժամանակակից բարձրահասակ մարդիկներուն քովն ալ՝ մեծ հսկայ մը կ'երևնար: Պատանեկութեան ատենը իրեն հայրենի Հայոց աշխարհէն ելլելով՝ Անտիոք գնաց, որովհետև առջի բերան Աթէնք երթալու յօժարութիւն մը չէր զգար. հոն յետին կարօտութեան մէջ ինկաւ, որովհետև դիմացը վայելչութեան հետ՝ աղքատութեան պարգեն ալ երկընքէն ունեցեր էր: Ուստի Ուլպիանոսի դիմեց, որ այն ժամանակներն Անտիոքի մէջ ճարտարխօսութեան լսարան սահմանած էր. և անոր աշակերտացը մէջ քիչ ատենէն ամենէն աւելի յառաջադէմներէն մէկն եղաւ Պարոյր:

Շատ ժամանակ իր քովը կենալէն ետքը՝ Աթէնք երթալով՝ հոն ալ մեծ պատիւ և անուն ստացաւ: Աթէնքի մէջ Հեփեստիոն անունով ընկեր մը ունեցաւ Պարոյր, և մէկմէկու հետ մտերիմ սիրով մը կապուեցան. և ինչպէս աղքատութեամբ՝ ասանկ ալ ճարտարխօսական արուեստի մէջ մէկմէկու հետ մրցանաց եղածի պէս՝ մէկ զմէկ գերազանցել կը ջանային: Մէկ պատմուճանէ ու մէկ վերարկուէ զատ բան մը չունէին. իրեք կամ չորս ալ կապերտի կտորուանք, որոնք հնութենէ մաշեր ու գունաթափ եղեր էին: Զարմանալի միաբանութիւն մը ունէին այս երկու անձինքն իրարու հետ. անանկ որ կար-

digitised by A.R.A.R.@

ծես թէ մէկ հոգի էր երկու մարմնոց մէջ․ երբոր Պարոյր տնէն դուրս կ՚ելլէր, Հեփեստիոն ներսը քաշուած կը մնար, ճարտարխօսութեան հրահանգն առաջ տանելու․ նոյնպէս ալ Պարոյր՝ երբ Հեփեստիոն լսարանը կ՚երթար․ վասն զի այն աստիճանի յետին աղքատութեան մէջ ինկած էին խեղճերը, որ հազիւ մէկ դրսի զգեստ մը ճարած էին և փոփոխակի կը հագնէին։ Աթէնքի մէջ իրենց ճարտասանութեան վարպետը՝ Կապպադովկացին Յուլիանոս՝ մեծ համարում ունէր Պարոյրի սրամտութեան ու հմտութեանը վրայ․ և երբոր ինքն Աթէնքէն հեռացաւ, շատերն ուզող եղան իրեն ճարտարախօսութեան աթոռը ժառանգելու․ բայց հմուտք՝ այն շատերուն մէջէն Պարոյրը, Հեփեստիոնը, Եպիփանը ու Դիոփանտէսը առաջարկեցին․ և որովհետև թիւը լրացած չէր, հարկ եղաւ որ Սոպոլիտէս ու Պառնասիոս անունով մարդիկն ալ առաջարկուին, թէպէտ և առաջիններուն համբաւը չունէին։ Վասն զի Հռովմայեցիք Աթէնքի մէջ օրէնք մը հաստատեր էին՝ որ ինչպէս ունկնդիրք՝ ասանկ ալ ճարտարախօսք բազմաթիւ ըլլան։

Երբոր ընտրուեցան՝ իրենց մէջէն նուաստագոյնքը՝ վարժապետի միայն անունն ունէին, և իրենց կարողութիւնը դպրոցին պատերուն և տանանին մէջ էր միայն։ Իսկ աւելի համբաւ և իմաստութիւն ունեցողներուն համար՝ քաղաքը զանազան հերձուած բաժնուեցաւ․ և չէ թէ միայն քաղաքը՝ հապա նաև բոլոր Հռովմայեցւոց հպատակ ազգերը։ Արևելքի մեծ մասը զԵպիփանիոս կ՚ընտրէր․ Արաբիա՝ զԴիոփանտէս, Հեփեստիոն՝ Պռոյերեսեայ համար Աթէնքէն ալ ելաւ, ու նաև կեանքէն ալ․ Իսկ Պռոյերեսի՝ բոլոր Պոնտացիք և մերձակայ գաւառներն աշակերտներ կը ղրկէին՝ իբրև ծանօթի և իրենց մէջ համբաւ ունեցող հռչակաւոր մարդու։ Անկէց զատ բոլոր Բիւթանիա և Հելլեսպոնտոս, և Ասիոյ այն մասը որ Կարիայէն ինչուան Լիկիա և Պամփիւլիա և Տորոս լեռները կը տարածուի, ու Եգիպտոսէն ու Լիբիայէն՝

digitised by A.R.A.R.@

իրեն հանճարոյն վրայ զարմացողքը գունդագունդ կը վազէին. որով Պրոյերեսիոսի փառքը անանկ հայրենիք մը ունեցաւ՝ որուն սահմաններն դեռ ևս անծանօթ երկիրներ են։

Բայց փառաց զուգորդ է նախանձն. Պրոյերեսեայ ընկերակից ճարտարխօսութեան վարպետները չկրցան դիմանալ և հնարք չմնաց որ չբանեցընեն. ինչուան քաղքին իշխանն ալ կաշառելով իրենց կողմը ձգեցին, և ըզՊրոյերեսիոս Աթէնքէն աքսորել տուին։ Հայկազն ճարտարախօսին հեռանալովը՝ սկսան իրենք պատիւ ու մեծարանք գտնել. այն աստիճանի հասած էր առաջինին փառքն ու համբաւը։

Խեղճ Պարոյրը աքսորանաց դառնութեան հետ՝ դառնագոյն ցաւ մըն ալ ունեցաւ աղքատութիւնը. բայց քիչ ատենէն նորէն Աթէնք դարձաւ։ Ուրիշները ոսկւոյ զօրութեամբը կրնային դառնալ, իրեն համար լոկ ճարտարխօսութիւնը բաւական եղաւ. ինչպէս Հոմերոսի հագներգութեանց մէջ ճարտարխօսութեան աստուածը Հերմէս՝ առանց թշնամեաց բազմութենէն վախնալու՝ Պրիամոսի հետ ինչուան Աքիլլեայ վրանը կ'երթայ։ Պարոյր երբոր Աթէնք դարձաւ, բաղդը իրեն ձեռնտու գտաւ. որովհետև քաղաքին իշխանը փոխուեր էր, որուն արդէն մեծ վիշտ ալ էին այնպիսի ճարտարախօսի մը քաշած նեղութիւններն. և թէպէտ իրեն թշնամիքը դարձեալ ետևէ եղան զինքը նորէն աքսորելու, բայց ճար չեղաւ. Պարոյր՝ Աթէնք դառնալուն՝ ինչպէս նոր Ոդիւսեւս մը իր ծանրատաղտուկ գերութենէն ետքը, բարեկամներէն ու ընկերակիցներէն քիչ հոգի գտաւ ողջ և առողջ. որոնց մէջ էր նաև Տուսկիանոս, զոր Սուիդաս անհնազօր ճարտարախօս կ'անուանէ, և որուն համար Պարոյրի վարքն մեզի աւանդողն Եւնապիոս՝ կ'ըսէր. թէ ինքը միայն արժանաւոր էր Պրոյերեսիոս ըլլալու՝ թէ որ ինքն Պրոյերեսիոս ողջ չըլլար։

Իշխանը երբոր Աթէնք դարձաւ, իմաստուններն խոր-

digitised by A.R.A.R.@

հրդի կանչեց և զանազան առաջարկութիւններ դրաւ առջևնին որ լուծեն։ Բայց որովհետև իրենց տուած պատասխաններովը չկրցան զիշխանը գոհ ընել, այն պատճառաւ Պարոյրի բարեկամներն ալ սրտաթափ եղան։ Բայց բդեաշխը նորէն կանչեց զիրենք, ըսելով թէ առջի երախտեաց մրցանակը պիտի ընդունին. ամէնքը վազող վազողի եղան։ Պարոյրն ալ առանց իրենց գիտնալուն կանչուած էր։

Բդեշխը դարձաւ՝ մէկ նոր առաջարկութիւն մըն ալ, ըսաւ, պիտի ընեմ ձեզի. դուք մէջերնէդ մէկն ընտրեցէք որ կարենայ լաւ ճառել. անկէ ետքն ալ Պրոյերեսիոս ճառէ։ Իմաստակքն զարհուրելով Պրոյերեսի անունէն, մենք առանց պատրաստութեան բան չենք խօսիր, ըսին։ Այն ատեն բդեշխն ակնարկեց Պրոյերեսեայ, որ գովելով անոր առաջարկութիւնը, այսինքն յանպատրաստից բան խօսելը, ատենին մէջ կեցաւ. և անվախ դըրգուեց իրեն թշնամեաց գլխաւորները՝ որ իրենք իրենց ուզած առակը իրեն առաջարկեն. անոնք ալ չարութեամբ անանկ դժուար նիւթ մը ընտրեցին՝ որ ոչ միայն անյարմար էր պերճախօսութեան, այլ գրեթէ և անկարելի էր յանպատրաստից խօսելու։ Սակայն Պրոյերեսիոս չը հրաժարեցաւ. մանաւանդ թէ խնդրեց որ նշանագիրք գրի առնուն իր խօսելիքը՝ որ յետոյ վէճ չըլլայ ըսածին չըսածին վրայ. դարձեալ խնդրեց ալ որ բոլոր ատեանն լուռ կենայ և ծափահարութիւն չընէ՝ ինչուան որ ինքն խօսքը չըլմնցընէ։ Ատենախօսութիւնն այն աստիճան զարմանալի, պերճաբան և իմաստալից եղաւ, որ ունկնդիրք կը նեղուէին ծափահարութիւն չընելնուն և լռութեան համար, նշանագիրք ալ հազիւ կը հասնէին խօսքին ետևէն. որ մինչդեռ լմնցած կարծուէր, Պրոյերեսիոս երկրորդ մաս մ՚ալ սկսաւ ըսել՝ առջինէն աւելի զօրաւոր և գեղեցիկ. և երբ լմնցուց, Կարելի է ըսաւ, սխալ բան մը ըսած եմ կամ սխալ գրած ըլլան. նայեցէք թէ չիտամ է. և նորէն սկսաւ բոլոր ճառը առջի բառէն մի-

digitised by A.R.A.R.@

չուան վերջինը անփոփոխ կարգաւ ըսել: Այս բանս այ այնքան զարմացուց լողները, որ երբ լսեց՝ ամէնքն վազեցին իրեն խնդակցելու, ոչ ճարտասան մը՝ հապա նոր Հերմէս մը՝ աստուած մը անուանելով: Բդեաշխն զինուորական հանդիսիւ հանեց զՊրոյերեսիոս յատեանէն և իր արժանաւոր աթոռը տուաւ: Բայց իմաստակաց նախանձն դարձեալ հնարք գտաւ՝ զաշակերտները խաբելով անվայել հնարքներով՝ վարպետնին աթոռէն ձգել: Պրոյերեսիոս անտրտունջ կը կենար յԱթէնս իբրև սովական մը, երբ Անատոլիոս Պերիթացի՝ որ իմաստութեամբ անուանի եղած եպարքոսութեան պատուոյ հասեր էր՝ եկաւ յԱթէնս, և իր նախորդին նման իմաստակները կանչելով իրենց ճառի նիւթեր տուաւ. բայց զամէնքն ալ արհամարհելով՝ աթոռէն ելաւ, միայն Պրոյերեսիոսը մեծարեց և իր սեղանը նստուց:

Այս միջոցներս, կամ քիչ մը յառաջ, Կոստանդ կայսր 'ի Գաղղիա հրաւիրեց զՊրոյերեսիոս, որ և գնաց և զարմացուց զԿոստանդ և բոլոր արքունիքը, ոչ միայն իր հանճարովը, այլ և իր վարքովը և կենաց տնտեսութեամբն՝ վասն զի հոկահասակ և գեղապատշաճ անձն էր մեր հռետորն և ամէն կերպերովը սիրելի. ապրուստն ալ ամենապարզ և զարմանալի. մինչև Գաղղիոյ ցուրտ ձմեռներուն մէջ ալ՝ միայն մէկ պարեգօտ կը հագնէր, գրեթէ բոպիկ կը պտըտէր, ոչ միայն ջուրը պաղ կը խմէր, այլ տաք կերակուր ալ չէր ուտեր: Կոստանդ շատ պատուով խաւրեց զինքն 'ի Հռոմ. հոն ալ քաղքին մեծերն պատուելով զնա խնդրեցին որ գովեստ մը խօսի իրենց չնաշխարհիկ քաղքին վրայ: Պրոյերեսիոս հոս այլ այն աստիճան գերազանց ճարտարախօս երևցաւ, որ թերևս ինքնին Կիկերոն՝ եթէ ողջ ըլլար՝ ինքն իր վրայ միայն չպարծէր. Հռովմայեցիք արժանաւոր վարձք ընծայեցին իրենց գովասանին՝ պղնձէ ամբողջ անդրի մը կանգնելով Պրոյերեսեայ, և վրան գրելով, Թագուհին Հռոմ թագաւորի

digitised by A.R.A.R.@

*Բանին [1] ։ Զգիտեմ թէ ուրիշ ալ տրուած է այսպիսի
պատիւ ։ Հռոմայեցիք խնդրեցին ՚ի Պրոյերեսեայ որ գո-
նէ իրեն տեղը աշկերտներէն մէկը խաւրէ իրենց, ան
ալ խաւրեց զԵւսեբիոս Աղեքսանդրացին ։*

*Պրոյերեսիոս դարձաւ նորէն յԱթէնք՝ Զինապետի պա-
տուանուամբ՝ զոր իրեն տուեր էր Կոստանդ կայսր, և
յորդորեր ալ էր որ ուրիշ բան մ'ալ խնդրէ իրմէ ․ իսկ
նա իբրև փոխարէն երախտեաց և փառաց զոր իմաս-
տութեան մայր սեպուած Աթէնքի մէջ գտեր էր, խըն-
դրեց որ քաղաքը մնած ցորենին մաքսը վերցուի ․ և այս
բանս կատարել տուաւ վերոյիշեալ Անատոլիոսի ձեռօք ․
որուն հրաւիրանաւն ալ ներբող մը խօսեցաւ ՚ի պատիւ
Կոստանդ կայսեր՝ այս ցորենին ազատութեան բրած շնոր-
հաց համար ։ Ասկէ ետև դարձեալ Աթէնքի հարստա-
նութեան աթոռը նստաւ Պրոյերեսիոս, և հոն էր Յու-
լիանոսի ինքնակալ ընտրուելու ատենն ալ ․ այս իմաս-
տակ կայսրս որ թէ զէնքով և թէ գիտութեամբ ու հռե-
տորութեամբ մէկէ մը վար մնալ չէր ուզեր, իրեն նու-
աստութիւն չսեպեց զՊրոյերեսիոս պատուելն ․ և առ նա
գրած նամակի մը մէջ կ'անուանէ զնա « Յորդառատ և
անարգել գետ պերճախօսութեան, և հզօր զրուցուածովն՝
ամենևին Պերիկլեայ նման » [2] ։ Յուլիանոս մեծ ակնկա-
լութիւն մ'ալ ունէր ՚ի Պրոյերեսեայ, որուն իր բանած
կարգէն դուրս շնորհք և բացառութիւն մ'ալ բրաւ ․ կը
փափագէր և կը յուսար որ Պրոյերեսիոս գրէ իր գի-
նուորական գործոց պատմութիւնը, որոց նա ականատես
ալ էր մասամբ՝ ՚ի Գաղղիա, և այս բանս թերևս իրեն
յաւիտենական պարծանք պիտի սեպէր, որոյ չէր արժա-*

1. Regina rerum Roma, Regi Eloquentiæ. Η βασίλισσα Ῥώμη, τοῦ βασιλέως Λόγων.

2. Hominem ita in dicendo copiosum et abundantem, ut flumina cum in patente campo influunt: hominem æmulantem eloquentia Periclem.

digitised by A.R.A.R.@

նի․ վասն զի ինքն Քրիստոսի հաւատոց յայտնի ուրացող և հալածող մ'էր, իսկ Պրոյերեսիոս պատուաւոր և պատուելի քրիստոնեայ մը․ Յուլիանոս թշնամաբար բոլոր քրիստոնեայ վարժապետները հեռացուց իրենց աթոռներէն, միայն զՊրոյերեսիոս թողուց իր սուտ յուսովը, բայց այն մեծ անձն որ ինքն իրեն և ամէն ճանչցողաց պատիւ էր, կամաւ և ազատաբար հրաժարեցաւ իր աթոռէն, այն սիրելի ճարտասանութեան աթոռէն՝ որով այնչափ բարձրացեր և զոր այնչափ բարձրացուցեր էր, բայց անոնցմէ գերագոյն դասեց ճշմարիտ հաւատոց փառքը։

Արդէն այս ատեն 90 տարու մօտ ծերունի մ'էր Պրոյերեսիոս, և գեղեցիկ երկայն արծաթափայլ ալեօք զարդարեալ․ բայց դեռ կայտառ երեսօք և երիտասարդական ուժով․ այս ատենս էր որ Եւնաբիոս՝ իր վարուց գրողն՝ 17 տարուան պատանի մը, աշակերտեցաւ անոր սանը մէջ հինգ տարի քովը կենալով, և տեղեկանալով անոր դիպուածներուն՝ աւանդեց մեզի։ Իր բաժնուելէն քիչ վերջ մեռաւ Պրոյերեսիոս իբրև 95 ամեայ, լի տարւօք և փառօք։ «Ցեսի զնա, կ'ըսէ Եւնաբի, ալեօր ոսկիակաճեր արծաթափայլ, անցեալ զութսուննեւօքն ամօք, որպէս ինքն ասէր, բայց էր ժիր յոյժ զորպիսի ալեօր չէր իմ տեսեալ երբէք, և համարեցայ զնա անմահ ոք»։

Վերոյիշեալ քանի մը ճառերէն զատ կը յիշուին թէ շատ ուրիշ հռետորական ճառեր ալ գրեր էր, աւելի իբրև դամբանական կամ ներբողեան․ որոց և ոչ մէկն ալ մեզի հասած է, ժամանակին կամ նախանձու անգթութեամբ․ թէպէտ և իր փառաց և արժէից համար բաւական սեպուին իր վրայ պատմուածքն և ըսուածքն, և աշակերտօքն․ որոց մէջ գտնուեցաւ և Կեսարիոյ աթոռոյն պարծանքն՝ մեծն Ս․ Բարսեղ, և իր սիրելին ու համանման յունական մատենագրութեան և ընդհանուր եկեղեցւոյ պարծանք՝ սուրբն Գրիգոր աստուածաբան, որ իր խորունկ ու զարմանալի իմաստութիւնը՝ կերպով մը

digitised by A.R.A.R.@

Պրոյերեսեայ ջանիցն ու հանճարոյն պարտական կը ճանչնայ, 'ի մօտոյ զինքը ճանչցած 'ի մանկութեան, հասուն հասակին մէջ յետագայ տողերը իրեն կը նուիրէր.

« Մի՛ եւս յայսըմ հետէ բարձր 'ի գլուխ պարծի Նեկրոպլիս.
Ոչ է օրէն 'նդ. արեգական զաղօտալոյսըն կըշռել ջահ.
Ոչ մահացուի 'նդ. Պրոյերեսեայ գալ 'ի պայքար հռետորական.
Որ զհամօրէն նուաճեաց զերկիր 'ի ճարտասան բանիցն հանդէս:
Ի չանթեացն՝ յեղակարծուց սասանեցաւ Ատտիկատան,
Եւ ընդհանուր կոկովարան իմաստակաց կոկոզ կաճառք՝
Տեղի ետուն Պրոյերեսեայ. տալ ետ տեղի եւ ինքըն բաղդ.
Անշըքեցան փառքն Աթենայ պայծառք՝ 'ի դառն 'ի յորհասէն.
Փախերուք այսուհետեւ 'ի Նեկրոպեայ մանկունք համբակք »:

Դիոփանտոս՝ ժամանակին ճարտարախօսաց մէջ հռչակաւոր, մասնաւոր ճառիւ դրուատեց զյիշատակ նորա յետ մահուանն. և որոյ արձանականէն՝ հետեւեալ տողերը հասած են առ մեզ. « Ո՞վ Մարաթոն, ո՛վ Սալամին. լռութիւն ահա մածեալ ունի զմեծապայծառ անուանս ձեր. կորուսէք զպայծառացուցիչ զրօշ յաղթանակաց ձերաց »:

Պրոյերեսեայ ժամանակակցաց մէջ և քիչ մը իրմէն վերջ ալ՝ դարուն ամենէն անուանի իմաստակ և հռետորն եղաւ Լիբանիոս, որ հեթանոս էր և մնաց, անոր համար պատուեցաւ 'ի Յուլիանոսէ. այս հռետորս ալ իր նամակաց մէջ մեծ գովութեամբ կը յիշէ զՊրոյե-

digitised by A.R.A.R.@

բեսիոս, և կը վկայէ թէ նա պերճախօսութեամբ աշխարհ-քըս գրաւեր է, համբաւով արձաններու արժանի եղած էր, վարքովն ալ ազնիւ անձ։

Այս սքանչելի և անծանօթ անձին վարքը բովանդակելու համար՝ ըսենք որ կենդանի յիշատակներ ալ թողուց. տարիքն առնելէն և անգամ մը Աթէնքէն հեռանալէն ետև՝ Փոքր Ասիոյ Տրալլի քաղաքը գտնուած ատենը՝ Ամփիկլէա անուամբ կին մ'առաւ և երկու դուստր ունեցաւ. զորոնք ատենին հարսնացուց ալ, և բաժնուելուն վրայ շատ ցաւ քաշեր է կ'ըսեն։ Հեթանոսութիւնն՝ իր անհաշտ ատելութեամբն զոր ունէր ընդդէմ քրիստոնէութեան, վայրկեան մը տեղի տուաւ մոլեռանդութեան և Մելեսիոս քերթող և քուրմ՝ ուզեց և ջանաց իր տողերովն ու տաղիւք մխիթարել զինքը այն դառն կորստեանն համար։

digitised by A.R.A.R.@

ԴԱՐ Ե

Մեր մատենագրութեան ոսկեդարը։ — Որուն կը վերաբերի այս արդիւնքը։ — Դարուս ազդեցութիւնը և ուսումնական արգասիք։

Հայկական դպրութեանց ամենէն աւելի նշանաւոր ժամանակն է հինգերորդ դարը։ Թագաւորական իշխանութիւնը և եկեղեցական նախապետութիւնը իրենց ամէն ազդեցութիւնն ու փոյթը կը բանեցընեն՝ ուսմանց և գիտութեանց մուտք, աճողութիւն և պահպանութիւն տալու Հայաստանի մէջ։ Իրենց ջանիցն արժանաւոր պտուղները կը տեսնուին։

Ուրիշ ազգերու մտաւորական զարգացմանց պատմութեանը մէջ՝ շատ անգամ զուսումն և զկրթութիւն՝ գաղթականութեանց արգասիք կը տեսնենք։ Ասանկ Եգիպտոս, Փիւնիկէ, Յունաստան, Հռոմ և Իտալիա՝ իրարու պարտական են. շահավաճառք, պատերազմունք և յաղթութիւնք՝ ուսմանց և գիտութեանց տեղափոխութեան պատճառ կ՚ըլլան։ Հայաստան չունեցաւ այս բաղդը, անոր համար հարկ եղեւ — ինչպէս յառաջ ալ առիթ ունեցանք յիշատակել — իր քաջուշիմ երիտասարդութիւնը հո՛ն ղրկել ուր դեռ ևս կը ծաղկէին դպրութիւնք. և անոնց ջանքովը նոր կերպարանափոխութիւն մը տալ իր մտաւորական յառաջադիմութեանը։

digitised by A.R.A.R.@

Որչափ զարմանալի է Թարգմանչաց ժամանակը, որ իրաւամբ մեր ուսումնականութեան ոսկեդարը կը սեպուի : Ազգաց պատմութեանը մէջ նման դէպք մը փնտռելու՝ ընդունայն պիտի աշխատինք. ինչպէս նաև անոնց ջանքովը եղած ուսումնական արդեանցը հաւասարը նկատել, քիչ ատենուան մէջ՝ այնչափ ինքնագիր երկասիրութիւն և բազմապատիկ թարգմանութիւն, այնպիսի կիրթ ախորժակաւ և ընտիր լեզուով:

Իրենց ազդեցութիւնն ալ մեծ եղած է ժամանակակցաց վրայ: Հայաստան գրեթէ ուսմանց անճաշակ, մէկէն կ՚իմանար անոնց քաղցրութեան ճաշակը. դպրոցներ կը յաճախէին, աշակերտք կը բազմանային, գիտութիւնք կը ծաւալէին, և ինչպէս ժամանակակիցն Կորիւն կը վկայէ, « Յայնմ ժամանակի երանելի և ցանկալի աշխարհն Հայոց անպայման սքանչելի լինէր ». և կամ ինչպէս ուրիշ պատմիչ մը կը գրուցէ, « Սկիզբն դպրութեանս Հայոց լինէր սկիզբն մեծի գիտութեան » :

Ափսոս որ սկզբանը արժանաւոր շարունակութիւնը պակսեցաւ. Հայաստանի թագաւորական ու հայրապետական աթոռներն մէկէն 'ի մէկ ինկան կամ իրենց նախկին պայծառութիւնը կորսնցուցին. արտաքին պատերազմունք և ընտանի երկպառակութիւնք՝ կարկտախառն փոթորիկով մը Հայաստանի գեղեցիկ ու ծաղկազարդ գարունը կ՚անապատացնէին:

digitised by A.R.A.R.@

Ս· ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒ

Սուրբն Սահակ Պարթեւ։ — Համառօտութիւն իւր սուրբ և բազմարկածեան վարուց։ — Ազդեցութիւնն ազգիս քաղաքական պատմութեան և մտաւոր բարգաւաճանաց վրայ։ — Գրուածները։

Մեծին Ներսէսի որդին էր սուրբն Սահակ Պարթեւ, ուր իւր հօրը մահուանն ատեն՝ Կոստանդնուպոլսի մէջ ուսմանց կը պարապէր։ Հօն սրբասէր ու մաքուր հոգին՝ աշխարհի կեանք ընտրելը հարկ սեպեց, որպէս զի Լուսաւորչայ նուիրական ցեղը Հայաստանէն չվերցուի։ Բայց Աստուած՝ որ իւր բարեացն ու շնորհաց չճանչցող Հայաստանը խրատելու աղէտք սահմանած էր, ուզեց որ նոյն ցեղին վերջին շառաւիղն ըլլայ սուրբն Սահակ. ուստի միայն դուստր մը պարգեւեց իրեն Սահականոյշ անունով։

Այս բանիս համար՝ կարգէ դուրս տխրութեան մը մէջ ինկած էր սուրբն Սահակ, և անոր դարմանը յԱստուծոյ կը խնդրէր, Վաղարշապատու եկեղեցւոյն մէջ իւր սրտին ցաւերն ու վիշտերը՝ մխիթարիչ Աստուծոյ մը առջեւը ձգելով արտասուօք, հոն տեսլեամբ մը յայտնեց Աստուած քիչ ատենէն Հայոց աշխարհին վրայ հասնելու չարիքն, ու անոնց հետեւանք Թագաւորական ու Հայրապետական իշխանութեանց միանգամայն դադրիլը։

Գերագոյն կամաց հպատակելով Սահակ, ինքզինքը բոլորովին Աստուծոյ ու ազգին բարւոյն ընծայեց. մէկ կողմանէ աղօթից ու ճգնութեանց պարապելով, և մէկալ

digitised by A.R.A.R.@

կողմանէ ալ իրեն արժանի աշակերտներ բազմացընելով, և անոնց թէ՛ հոգևոր և թէ մտաւոր յառաջադիմութեան համար ջանալով ու յոգնելով։

Անով ազգին մէջ ընդհանուր և սիրելի համբաւ մը առանալով, Ասպուրակէս կաթուղիկոսին մահուընէն ետքը՝ բոլոր ժողովուրդն իր Խոսրով թագաւորին հետ մէկտեղ՝ անոր յանձնեց հայրապետական աթոռը։ Բայց որովհետև այս ընտրութեան մէջ՝ նախ Պարսից թագաւորին կամքը չէր հարցուած, ուստի Շապուհ՝ Խոսրով թագաւորին վրայ բարկանալով, թէ՛ զինքը և թէ զսուրբն Սահակ զրկեց իրենց իշխանութենէն. թէպէտ քիչ ատենէն նորէն հաստատեց զինքը իւր պատւոյն մէջ ու Խոսրովու տեղն ալ թագաւորեցուց անոր Վռամշապուհ եղբայրը։

Այն միջոցին սուրբն Մեսրոպ եկաւ առ Սահակ, և այս երեք նշանաւոր անձանց ջանքովն ու աշխատութեամբ՝ հայերէն մատենագրութեան ոսկեդարին հիմունքը ձգուեցան։ Վասն զի անոնց փութովն եղաւ հայերէն գրոց գիւտը, անոնք բացին այլ և այլ վարժարաններ՝ Հայաստանի մանկութիւնն ու երիտասարդութիւնը կրթելու, և այս երկուքին ձեռքովն եղաւ աստուածաշունչ գրոց թարգմանութիւնն։

Երբոր իրենք այս գործերուն զբաղած էին, Վռամշապուհ թագաւորն մեռաւ. ուստի և նախարարք՝ զսուրբն Սահակ ղրկեցին առ թագաւորն Պարսից Յազկերտ Ա, խնդրելով որ զԽոսրով Գ՝ զոր Շապուհ արքայն իշխանութենէ զրկելով՝ բանտի մը մէջ փակեր էր, նորէն թագաւորեցընէ Հայոց վրայ. Յազկերտ ալ՝ սրբոյն խնդիրքը կատարեց։ Այսպէս քանի մը տարի վերջ ալ՝ երբոր նոյն Յազկերտ թագաւորը՝ Պարսկաստանի մէջ բնակող քրիստոնէից դէմ սաստիկ հալածանք մը հանեց, սուրբն Սահակ իւր իմաստուն խօսքերովն՝ անոր սիրտը քաղցրացուց քրիստոնէից վրայ։

Տարի մը ետքը երբոր Յազկերտ մեռաւ, և այն պատ-

digitised by A.R.A.R.@

ճառաւ այլ և այլ խռովութիւններ ելան Պարսից աշխարհին մէջ, Սահակ հետ առնելով իւր թոռները՝ Մեսրովպայ հետ մեկտեղ Հայաստանի այն մասը գնաց որ Յունաց իշխանութեան տակն էր. բայց որովհետև այն գաւառներն Կեսարիոյ եպիսկոպոսին վիճակն էին, ուստի տեղւոյն վերակացուքն չընդունեցան զսուրբն Սահակ. որ այս բանին վրայ վշտանալով՝ զսուրբն Մեսրովպ իւր Վարդան թոռանը հետ ղրկեց առ Թէոդոս փոքր. և խնդրեց իրմէ որ կարենայ իւր հայրապետական իշխանութիւնը բանեցընել Հայաստանի այն բաժնին վրայ ալ՝ որ Յունաց իշխանութեան տակն էր: Կայսրը շնորհեց իրեն խնդիրը. և զսուրբն Վարդան՝ ստրատելատութեան պատուով մեծարեց:

Բայց նախարարք զինքը նորէն Պարսից բաժնին մէջ հրաւիրեցին, որպէս զի Վռամայ ձեռքովը թագաւորեցընէ զԱրտաշիր՝ որդին Վռամշապհոյ: Սուրբն Սահակ յանձն առաւ իրենց առաջարկութիւնը, և սկսաւ աւելի փութով մը ետևէ ըլլալ Հայաստանի բարեկարգութեանը: Սակայն երբ Արտաշիր իր անառակ վարքովը՝ նախարարաց սիրտը իրմէն պաղեցուց, անոնք ուզեցին զինքը Վռամայ ձեռքով Հայոց թագաւորութենէն զրկել, և խընդրել իրմէ որ անկէ ետքը պարսիկ մարզպան մը ղրկէ Հայաստանի վրայ. և այս իրենց խորհրդեանը կամակից կ'ուզէին զսուրբն Սահակ: Աստուածարեալ հայրապետին ոչ արցունքէն կակղացան, և ոչ զօրաւոր խօսքերովը համոզուեցան այն վնասակար խորհրդէն ետ կենալու. մանաւանդ թէ տեսնելով որ կը հակառակի իրենց կամացը, նախարարներ ղրկեցին առ Վռամ, և միանգամայն ամբաստանեցին թէ զԱրտաշիր և թէ զՍահակ: Թագաւորը երկուքն ալ դուռը կանչեց, և զրկեց՝ մէկը իւր արքունի և մէկալը հայրապետական իշխանութենէն: Բայց երբ ետքը նորէն իւր հայրենիքը կը ղրկէր զՍահակ, և միայն ձեռնադրութեան իշխանութիւնը տալով կը յորդորէր զինքը որ միամտաբար Պարսից ծառայութեան

digitised by A.R.A.R.@

մէջ Թուայ, և Յունաց հաւատակցութեամբը չխաբուի, հրաշալի ատենախօսութիւն մը ըրաւ հօն սուրբն Սահակ. ցուցընելով, կ՚ըսէ Խորենացին, «զերախտիս ծառայութեան և զապերախտն 'ի նոցանէ լինել. ընդ նմին և զկեղծաւոր քաղցրաբանութիւն նոցա յանդիմանելով և զդաւանութիւն խորհրդոց, և զգործս չարաչարս. յարելով 'ի նոյին զընդդիմաբանել անմիտ հայհոյութեանց արտաճառելոց, զոր առաց մոլար հաւատակցութիւն. և զնոցայն խայտառակելով պաշտամունս, կատարեաց 'ի հրաշալի աստուածաբանութիւն, ըստ հանդուրժելոյ հեթանոսական լսելեաց». անանկ որ մոգերուն բերանը խօսք չմնաց. Թագաւորն բոլոր անձնադեղ Պարսից հրապարակին բազմութեամբ զարմանքով մտիկ ընելէն ետքը, հրաման տուաւ որ շատ ստակ տան իրեն՝ «իբրև քաջարանի և ուժգնաարտի առն համարձակախօսողի առաջի այնքանեայ Թագաւորին»: Բայց սուրբն Սահակ ոչ իրեն և ոչ իրեններուն զարմանքը բանի տեղ դրաւ, և ոչ ալ տուած ընծաներուն մօտեցաւ:

Ժամանակ անցնելէն ետքը՝ նախարարք անոր աթոռը անարժանապէս դրաւողներուն ձեռքէն ձանձրանալով, խնդրեցին իրմէ որ նորէն նոյն նուիրական գահուն վըրայ նստի. բայց սուրբն Սահակ յանձն չառաւ. «Քահանայանալ 'ի վերայ տիրանենգ ժողովրդոց ոչ կարեմ» ըսաւ. ու Դուին քաղքին քովերը քաշուեցաւ. յետոյ Բագրևանդայ մէջ կնքեց իր բազմարդիւն կեանքը, գրեթէ իննսնամեայ հասակի մէջ:

Սահակայ վրայ թէ ժամանակակից և թէ յետագայ պատմիչք՝ ամենքը զարմանքով կը խօսին, հաւասար գովելով անոր սրբութիւնն և իմաստութիւնը: Մենք բազմապատիկ վկայութեանց մէջէն՝ միայն Խորենացւոյն խօսքերը մէջ բերենք. «Մաշկանացու ծնեալ՝ անմահ զիւրն յիշատակ եթող. պատուեաց զպատկերն, պատկառեաց 'ի կոչնականէն, փոխանորդեաց զկեանն»:

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Սահակայ գրուոր երկասիրութեանցը մէջ նշանաւոր եղած են այլ և այլ թարգմանութիւններ, և մանաւորաբար Աստուածաշունչ գրոց թարգմանութիւնն, որուն վրայ զատ պիտի խօսինք:

Ինքնագիր գրուածոցը մէջ ամենէն աւելի նշանաւոր կրնանք սեպել, դէթ ինչուան հիմա մեր ձեռքը հասածներուն մէջ, կանոնական թուղթ մը՝ վեց գլուխ բաժնուած, զոր 'ի Վաղարշապատ գումարած ժողովքէն վերջը գրեց, գեղեցիկ և ընտիր շարագրութեամբ: Մեր եկեղեցական պատմութեան և մատենագրութեան արժանապէս պարծանք այս գրոց խորագիրքն են.

Ա. Յաղագս եպիսկոպոսաց թէ ո՛րպէս պարտ է ունել զընտանիս սուրբ եկեղեցւոյ:

Բ. Թէ ո՛րպէս պարտ է զկանոնական զկարգն հաստատուն պահել յեկեղեցիս Աստուծոյ:

Գ. Կարգ քահանայից առ ժողովրդեանս, և նոցին ժողովրդականաց հնազանդութիւն, և կարգ ուղղութեան առ քահանայս:

Դ. Թէ ո՛րպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշման վանաց:

Ե. Թէ ո՛րպէս պարտ է եպիսկոպոսին պահել զգանձս եկեղեցւոյ, կամ որոց ո՛րպէս մատակարարել:

Զ. Գիր աւանդութեան յաղագս կարգի սպասաւորաց սրբոյ եկեղեցւոյ և պտղոց ժողովրդականաց ընծայելոց 'ի տուն Աստուծոյ:

Զորրորդ գլխոյն վերջը՝ հետևեալ յիշատակարանը գըրուած կը տեսնենք. «Այս սահմանադրութիւն կարգաց գրեցաւ հրամանաւ սրբոյն Սահակայ մեծ հայրապետին Հայաստան աշխարհի, ընկալեալ 'ի քաջ նահատակէն 'ի տեառնէն Գրիգորէ՝ թարգմանեցաւ միայն 'ի Յունէ 'ի

digitised by A.R.A.R.@

Հայս »: Խորենացի մէջ կը բերէ 'ի Սահակայ գրուած թղթեր առ կայսրն Թէոդոս, առ Ատտիկոս եպիսկոպոս, առ Անատոլիոս, և իրենցմէ ընդունած պատասխաններն: Ասոնցմէ զատ հասած են առ մեզ երկու դաւանական թուղթեր առ Պրոկղ հայրապետ Կոստանդնուպոլսի, և առ Ակակ եպիսկոպոս Մելիտինոյ:

Փարպեցւոյն գրոցը մէջ՝ Վաղարշապատու եկեղեցւոյն մէջ յայտնուած տեսլեան նկարագիրն ալ կայ՝ իրմէն պատմուած առ նախարարս. զոր յետին դարուց մատենագիրք ալ կը յիշատակեն, և մասնաւորաբար Մագիստրոս. նոյնպէս կը յիշէ զայն Վասիլ կայսեր թոռն Կոստանդին Պորփիւրոժէն, ու կը յարմարցընէ զայն Վասլի թագաւորութեանը: Լամբրոնացին որովհետև նոյն տեսլեան վկայութիւնը չգտներ Խորենացւոյն գրոցը մէջ, ուստի և անոր հարազատութեան վրայ տարակուսիլ կը ցուցընէ. « Տեսիլն այն, կ'ըսէ, ոչ հաստատի առ մեզ գոլ սրբոյն Սահակայ, այլ 'ի կարծիս միայ, վասն ոչ առնելոյ նմա 'ի գիրս իւր յիշատակ Մովսիսի Խորենացւոյ »:

Ազգային եկեղեցական գրոց կարգաւորութեանը մէջ ալ շատ աշխատանք ունի սուրբն Սահակ. բայց օրհնութիւնաբեր կոչուած ցուցակին մէջ՝ մասնաւորաբար իրեն կ'ընծայուին հետևեալներն. « Իսկ զՔահանայօրհնէքն՝ սրբոյն Սահակայ գծեալ՝ յետ քանեմի ամի արքեպիսկոպոսութեան իւրոյ՝ 'ի նաւասարդ ամսոյ որ օր մի էր, և 'ի Քահանայաթաղն այլ՝ յաւել եօթն աւետարան. նոյնպէս և զԱշխարհաթաղն, 'ի Քաղաքուդաշտի 'ի վկայարանս սրբոց Հռիփսիմեանց, յետ հարիւր և քան և մի ամին սրբոյն Գրիգորի, զի մինչև ցայն վայր հնոյն վարէին: Արար սուրբն Սահակ և զչորս քարոզն զգիշերոյ և զնոցին աղօթսն »: Յովհան Իմաստասէրն ալ կը յիշէ թէ ինքը սուրբն Սահակ յօրինած ըլլայ գիշերային ժամակարգութեան չորս աղօթքները. բայց իւր մէջ բերած աղօթքները կը զանազանուին հիմակուաններէն: Յայսմաւուրաց մէջ ալ կը կարդանք. « Կարգեաց կանոնս

digitised by A.R.A.R.@

համաշխարհականս՝ եպիսկոպոսաց և աշխարհի երիցանց և վանաց՝ զի մի ամբոխեսցին ընդ միմեանս, վասն մըտիցն որ 'ի ժողովրդեանէն: Նոյնպէս և վանաց որ ասըն-թեր գիւղից և քաղաքաց էին, և անապատականաց. զի ամենայն ոք գիտասցէ զիւր մասն: Արար և զչորս աղօթսն՝ որ ասի 'ի գիշերի, իւրեանց քարոզիւքն և հանգըստիւքն »:

Աւագ շաբաթուն մէջ երգուած շարականներն՝ Պարթեւ հայրապետին կ'ընծայուին, որոնք իրենց պարզ ու մաքուր լեզուովը, բանաստեղծական հանճարով և ամփոփած գեղեցիկ իմաստներով՝ նոյն սքանչելի գրքին գերազանց կտորներն կրնան սեպուիլ արժանապէս:

Ս. Սահակայ Կանոնական թղթին և գրած նամակներուն տպագրութիւնն եղած է 'ի Վենետիկ (Սոփերք հայկականք Հատ. Բ) 'ի 1852. առաջինն հրատարակուած է նաև «Արարատ» ամսագրի Էջմիածնի և առանձինն:

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

Ս. Մեսրովպայ վարքը: — Արքունեաց մէջ ապաստաւորութիւնը: — Առանձնութիւնն և հրաժեշտ յաշխարհէ: — Աշակերտութիւնն ընդ սրբոյն Սահակայ: — Հայկական գրոց գիւտը: — Իր մեծ արդիւնքը նկատմամբ հայկական մատենագրութեան: — Գրաւոր երկասիրութեանց յիշատակը:

Հայկական դպրութեանց ծաղկելուն նախկին աւիթ ու բարգաւաճեցընող սեպուած անձը՝ երանելին Մեսրոպ կամ Մաշտոց՝ Տարօն գաւառին Հացեկաց գեղէն էր, Վարդան անունով մէկու մը որդի: Մանկութեան հասա-

digitised by A.R.A.R.@

կէն հելլենական դպրութեամբ վարժած՝ Հայոց Արշակունի թագաւորաց Վաղարշապատ քաղաքը եկաւ, ու արքունական դիւանին պաշտօնէից մէկն եղաւ։ Տեղեակ և հմուտ աշխարհական կարգերու, զինուորական արուեստին ալ իր ձեռքին տակն եղած զինուորներուն սիրելի անձ մըն էր։

Բայց քիչ ատենէն յաշխարհական մեծութեանց հրաժարելով՝ Թողուց արքունիքը, ու լերանց և անապատներու միայնութեան մէջ Աստուծոյ հաճոյ ըլլալու կը ջանար։ Իր սրբակեաց վարուցը հետևողներ ալ ունեցաւ Մեսրոպ. ու անոնց հետ մէկտեղ գնաց Գողթն գաւառը, տեսաւ այն երկրին բնակչաց վայրենութիւնը, և թափանցող մտքովը իմացաւ թէ աւերիչ տգիտութիւնը իր երկաթի ու ծանր ձեռքը տարածելով բոլոր Հայաստանի վրայ՝ այն նախանձելի աշխարհը անմարդի վայրենեաց բնակարան մը պիտի դարձընէր։ Ասիկայ իր սրտին մեծ ցաւ եղաւ. և դարմանը գտնելու համար գնաց առ սուրբն Սահակ. և երկուքը միաբան առ Վռամշապուհ թագաւոր, ու հայերէն գրոց գիւտին համար կ'աշխատէին. որուն համար եղած ջանքը և յաջողութիւնը արդէն գրոց պատրաստութեան մէջ պատմած ենք։

Երբ իմացան թագաւորն և սուրբն Սահակ՝ Մեսրոպայ եղած աստուածային յայտնութիւնը, ու անոր դառնալն ՚ի Հայաստան և թագաւորական քաղաքին մօտենալը, բոլոր նախարարներն իրենց հետ առած՝ Ռահ գետին քովերը հանդիպեցան երանելւոյն, և կարգէ դուրս ուրախութիւն և աստուածային խնամոց շնորհակալութիւն մատուցին։

Այն ատեն թագաւորէն հրաման առաւ Մեսրոպ՝ Մարաց խուժադուժ կողմանքն ալ հրահանգելու. ու թէ անոնց և թէ բոլոր Հայաստանի օգտին համար ձեռք զարկաւ Թարգմանելու Աստուածաշունչ գիրքը. և նախ քանի մը օգնական հետը առնելով, (որոց առաջինոյն անունը Տիրայր Խորձենացի, և երկրորդին Մուշէ Տարօ-

նացի, և ուրիշներ) անոնցմով Գողթն գաւառը իջաւ, ու Շաբիթ անունով իշխանի մը ձեռնտուութեամբը սկսաւ քարոզել և ուսուցանել:

Անկէ՝ Գողթն գաւառին սահմանակից Սիւնեաց աշխարհքը գնաց. ու տեղւոյն Վաղինակ իշխանէն օգնականութիւն գտնելով, դայեկաբար՝ կ'ըսէ պատմիչը, գազանամիտ, վայրենագոյն, և ճիւաղաբարոյ մարդիկը կը խրատէր. ու Անանիա անունով մէկը տեղւոյն եպիսկոպոս կարգելով, բոլոր աշխարհքը վանականներով կը լեցընէր:

Քիչ ժամանակ անցնելէն ետքը՝ աստուածային տեսլեամբ նաև Վրաց աշխարհին նշանագիր ստեղծեց: Ետքը իր ընտիր աշակերտներէն ոմանք իր հետն առնելով ներկայացաւ Վրաց Բակուր թագաւորին և Մովսէս եպիսկոպոսին, ու թէ՛ անոնց ու թէ բոլոր աշխարհին գլխաւորներուն ընդունելի եղաւ: Ջաղա անունով մէկը գտնելով՝ Վրաց լեզուին թարգման, գրագէտ ու ճշմարտահաւատ անձ մը, թագաւորին հրամանով աշակերտաց բազմութիւն ժողվեց, ու յանձնեց անոնց կրթութեան խնամքը:

Իրեն աշակերտած գաւառացը կրկին այցելութիւն ընելէն ետքը՝ սուրբն Մեսրոպ սկսաւ մտածել Հայաստանի այն մասին վրայ՝ որ Յունաց թագաւորին իշխանութեան տակն էր. ու շատ աշակերտներ հետն առած հոն անցաւ. և որովհետև արդէն իր բարի համբաւն տարածուած էր, ուստի և մեծ սիրով կ'ընդունէին զինքը աշխարհին եպիսկոպոսունքն և իշխաններն ու գաւառականները. և մանաւանդ Անատոլիոս սպարապետն՝ որ Յունաց երկիրը մտնելուն պէս սիրով ընդունեցաւ զՄեսրոպ և առ Թէոդոս կայսր մասնաւոր նամակ մը գրեց սրբոյն համար. որով և թագաւորն ալ հրամայեց որ Ակումիտ պատուանունը տան սրբոյն:

Մեսրոպ իւր աշակերտները Մելիտինէ քաղաքը տանելով տեղւոյն Ակակիոս եպիսկոպոսին յանձնեց գա-

digitised by A.R.A.R.@

նոնք. երբը անոնցմէ գլխաւորներէն մէկը՝ զՂեւոնդ հոն թողլով, ինքն առաւ հետը Դերջանայ եպիսկոպոսը՝ զ-Գինթ, և ուրիշ քանի մը հոգի և անոնցմով գնաց 'ի Բիւզանդիոն. ուր թէ՛ կայսրէն և թէ Ատտիկոս հայրապետէն մեծարանք, պատիւ և ընդունելութիւն գտաւ։

Հոն քիչ մը ատեն կենալէն ետքը՝ իմացուց կայսեր իր իշխանութեան տակ եղող Հայերուն խեղճ ու ցաւալի վիճակը, ու հրաման առաւ իրմէ՝ որ կարենայ դպրոցներ բանալ՝ ու պէտք եղած տեղերը նաև եկեղեցիներ հաստատել։ Մեծ պատուով և փառօք դարձաւ Մեսրովպ իրեններովն իր նպատակին տեղը, և հոն Հայոց սպարապետին պատահելով, կայսեր տուած հրամանագիրը ցըցուց. նա ալ՝ մէկէն մարդիկ ղրկեց, բոլոր այն գաւառները, շատ տղայոց բազմութիւն ժողվել տուաւ, և անոնց ռոճիկ սահմանեց. սուրբն Մեսրոպ ալ իրեններովը մէկտեղ զանոնք սորվեցընելու ետևէ կ'ըլլար։

Անկէ ետքը, կ'ըսէ պատմիչը, «երանելւոյն գիր վարդապետութեանն պայման արարեալ, սկսեալ և վճարեալ, և բազում շնորհագիր մատեանս զհարցն եկեղեցւոյ սացեալ, ծաւալեցուցանէր զվարդապետութեանն զխորութիւն, և լցեալ զեղայր ամենայն բարութեամբ»։

Այն օրերը Բենիամին անունով Աղուան մը եկաւ առ սուրբն Մեսրոպ, ուսկից տեղեկանալով Աղուանից լեզուին հանգամանքը, անոնց ալ նշանագիր ստեղծեց ու խաւրեց հոն իր աշակերտներէն զԴանան և զՅոնաւք։ *Իսկ ինքը շատ աշակերտներով նորէն Վաղարշապատ քաղաքը դարձաւ առ Ս. Սահակ և առ Թագաւորն, պատմելով անոնց աստուածային շնորհաց յաջողութիւնները։

Վերջը Աղուանից կողմերը անցաւ, ու տեսաւ գաւառին եպիսկոպոսը զԵրեմիա, ու անոնց Արսվաղէն Թագաւորը. ու իմացընելով անոնց իր գալստեան պատճառը, յորդորեց իրենց յանձն առած դպրութեանը իրնամբ տանիլ։ Անոնք ալ հրաման տուին բոլոր գաւառներէն և իրենց իշխանութեան տեղերէն դաս դաս տղայոց գումարել, և դարմանել արքունի ծախքով։

digitised by A.R.A.R.@

Երբ այս հրամանը թէ արգելմամբ և թէ գործով կը կատարուէր, Երեմիա եպիսկոպոսն աստուածաշունչ գրոց թարգմանութեան ետևէ կ'ըլլար. որով նոյն աշխարհին շատ մեծ օգուտ առաջ կու գար: Հոն սուրբն Մեսրոպ իւր Յովնաթան աշակերտը ձգելով, Վրաց աշխարհը անցաւ. ու Տաշրաց Աշուշայ իշխանին ձեռնտուութեամբը թէ գրութիւնը և թէ հաւատոց ճշմարտութիւնը նորէն հաստատեց:

Անկէ Հայաստան դարձաւ Մեսրոպ, ու Սահակայ հետ մէկտեղ սկսան թարգմանութեան ետևէ ըլլալ. «Սկըսեալ, կ'ըսէ Կորիւն, երանելոյն Մաշթոցի (Մեսրոպայ) ձեռս յաճախագոյնս դիւրապատումս շնորհագիրս բազմադիմս, 'ի լուսաւորութենէ և 'ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց կարգել և յօրինել, լի ամենայն ճաշակօք աւետարանական հաւատոցն ճշմարտութեան. յորս բազում նմանութիւնս և օրինակս 'ի յանցաւորաց աստի, տաւեխագոյն վասն յարութենական յաւտյն առ 'ի հանդերձեալսն՝ յերիւրեալ կարգեալ, զի հեշտընկալք և դիւրահասոյցք ունկնդրացունիցն և մարմնական իրօք զբաղելոցն լինիցին. առ 'ի սթափել և զարթուցանել, և տաշհիմն առ 'ի խոստացեալ աւետիսն քաջալերել»:

Այսպիսի արդիւնաւոր կեանք մը կնքեց Մեսրոպ, սըրբոյն Սահակայ մահուընէն գրեթէ վեց ամիս ետքը. ու Օշական գիւղին մէջ ամփոփուեցաւ. «Գերազանցեալ, կ'ըսէ Խորենացին, քան զամենայն որ զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք: Քանզի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճութիւն 'ի նորա վարս տեղի գտանել երբեք ոչ կարացին. այլ հեզ և լաւակամ և բարեխորհուրդ գոլով, և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր: Վասն զի գոյր տեսլեամբ հրեշտակական, մտօք ծննդական, բանիւք պայծառ, գործովք ժուժկալ, մարմնով արտափայլեալ, արարսիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ողիղ, յուսով համբերող, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձրայթ»:

digitised by A.R.A.R.@

Մեսրովպայ ուրիշ անանուն կենսագիր մ՚ալ այսպէս կը գրուատէ զինքը. «Էր վարդապետն Մեսրովպ ամենևին հեզ բարուք և երկայն խորհրդովք, տեսլեամբն հրեշտակակերպ և ծննդական մտօք ՚ի բանս. բանիւ պայծառ և խորհրդովն մաքուր. գործովն ժուժկալ և հաւատովն ուղղափառ. յուսով համբերող և սիրովն անկեղծ. ուսուցանող անձանձրոյթ, և ՚ի պատասխանատրութիւնս առաջարան. որ և երկրորդ Լուսաւորիչ գտաւ Հայոց յետ սրբոյն Գրիգորի։ Եւ ՚ի սուրբ հայրն մեր և վարդապետն Մեսրովպ, բնաւ ամբարտաւանութիւն և մարդահաճութիւն ոչ գտաւ երբեք»։

Մեսրովպայ մեծարեալ և նուիրական դամբանին վրայ՝ Վահան Ամատունի 441ին սուրբ եկեղեցի մը կառուցանել տուած էր ՚ի յիշատակ և ՚ի փառս իր մեծ և բարերար անուանը և արդեանց։ Փիլիպպոս կաթողիկոս 1635ին նորոգել տուաւ զայն։ Ժամանակին աւերիչ ձեռք և բռնութիւնք՝ այն սիրալիր սրբավայրին ալ չխնայելով՝ լքեալ և խոպան դիրքի մը մէջ գտաւ զայն կաթողիկոսն Գէորգ Դ. և Ռուսիոյ Հայոց յօժարափոյթ նուիրօք՝ հոյակապ եկեղեցի մը կառոյց ՚ի 1879։ Իսկ ՚ի 1882՝ Էջմիածնի միաբաններէն Անդրէաս եպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսեցի՝ սուրբ գերեզմանին վրայ մանուար տապանաքար մ՚ալ դնել տուաւ հանդերձ արձանագրութեամբ։

*
* *

Մեսրովպ իր այնչափ աշխատանացը մէջ անդադար էր և ՚ի թարգմանութիւնս. ինքը առաջին եղաւ՝ որ իր աշակերտացը գլխաւորներուն հետ մէկտեղ՝ հայերէն գրոց գիւտը յԱստուծոյ ընդունածին պէս, սուրբ գրոց թարգմանութեան ձեռնէ եղաւ. դարձեալ ինքն եղաւ ազգային եկեղեցական ծիսարանը կարգի դնող, այլ և այլ աղօթքներու թարգմանութեամբ կամ ինքնագիր յօրինմամբ,

digitised by A.R.A.R.@

որ և իր մականուամբը Մաշտոց կոչուած է։ Գեղեցիկ, և իր տեսակին մէջ անհամեմատ երկասիրութիւն մը, որուն մէջ հաւասար կը փայլին յօրինողին աստուածապաշտ եռանդը, բնատուր հանճարը և մաքուր լեզուն։ Ասոնցմէ զատ՝ աւանդութիւնն իրեն կ'ընծայէ նաև մեծ պահոց շարականներն և քանի մը համառօտ աղօթքներ։ Այսպէս նաև ի վերջ սրբոյ լուսաւորչին ընծայուած Պատարագամատոյցի՝ ընտիր ու ջերմեռանդն աղօթք մը յանուն «Մեսրոպայ վարդապետի»։ — Իր աշակերտն և վարուց պատմիչ՝ Կորիւն կ'աւանդէ թէ բաց 'ի թարգմանութեանց, կենաց վերջի տարիներուն և աստուածանուէր առանձնութենէն «բազում թուղթս խրատագիրս և զգացուցիչս ընդ ամենայն գաւառս առաքէր»։

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՔ

Թարգմանիչք և իւրեանց դասակարգութիւնն։ — Ուսումնական ուղեւորութիւնն յԵդեսիա, 'ի Կեսարիա, յԱղեքսանդրիա, յԱթենս, 'ի Հռոմ և 'ի Բիւզանդիոն։ — Դարձն 'ի հայրենիս։ — Հայաստանի քաղաքական վիճակն։ — Գործ ընդունելութիւնն և չարակրութիւնք։ — Թարգմանչաց թիւք։ — Առաջին թարգմանիչք։ — Երկրորդ կամ կրտսերագոյն թարգմանիչք։

Հայերէն դպրութեանց պատմութիւնը կ'աւանդէ, թէ սուրբն Սահակ և Մեսրոպ՝ մեր լեզուին գրոց գիւտը անմիջապէս կատարելէն ետքը՝ եռանէ եղան աշկերտներ ժողվելու և զանոնք կրթելու․ լեզուն սովրեցընելու, և աղ-

digitised by A.R.A.R.@

գին պիտոյից յարմար ծառայութեան վիճակի մը մէջ գտնելու։ Ասոնք են որ ընդհանուր անուամբ Թարգմանիչք կը կոչուին։

Այն քսան տարուան միջոցին մէջ՝ որ ընդ գիւտ գըրոյն և Արշակունեաց թագաւորութեան իյնալը և Հայաստանի Պարսից բռնութեանն առնակոխ ըլլալը, անտարակոյս բազմաթիւ աշակերտներ հասուցած պիտի ըլլան՝ Հայաստանի ամէն կողմերը հաստատուած վարժարաններն։ Բայց անոնց շատին՝ և ոչ իսկ անունը հասած է մեզի, ինչպէս այն դարուն արդիւնք և մեր գրաւորական պատմութեանց պարծանք՝ բազմապատիկ երկասիրութեանցն մնացածներուն ալ՝ ո՛րն ո՛րուն ըլլալը անծանօթ է։

Մենք այնչափ երկար միջոցի մէջ վարժուած աշակերտաց թիւը՝ յերկուս դասակարգութիւնս կը բաժնենք, զոմանս առաջին Թարգմանիչք կոչելով, և զայլս երկրորդ կամ կրտսեր Թարգմանիչք։ Առաջին սեպուած են անոնք որ սրբոյն Մեսրոպայ հայերէն գիրը հնարած կամ կատարելագործած ժամանակ՝ բաւական հասակ ունէին, և կրնային իրենց վարդապետացը օգնական և գործակից ըլլալ՝ ի թարգմանութիւնս. իսկ կրտսերագոյն Թարգմանիչք անոնք են՝ որոնց համար կ՚աւանդուի թէ առաջին Թարգմանչաց աշակերտներ էին, և անոնց քով իրենց ուսումը կատարէն ետքը՝ ղրկուեցան իրենց վարդապետներէն յայլ և այլ քաղաքս, աւելի հմտանալու այն արուեստին։ Այս կարծեաց ստուգութեան երաշխաւորութիւն կրնանք սեպել այլ և այլ ժամանակակից պատմագրաց խօսքերն։

Ասոնց վրայ՝ գրուածքնիս տանելուն չափ՝ համառօտ տեղեկութիւն մը տանք։

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Վռամշապուհ Թագաւոր ըստ խնդրոյ Ս. Սահակայ և Մեսրովպայ մասնաւոր արքունական հրամանով մը պատուիրեց որ բոլոր Հայոց աշխարհքին մէջ ուշիմ և իրենց ապագայ յառաջադիմութեան վրայ յոյս տուող մանկունք ընտրուին ու ղրկուին առ Թագաւորն: Հրովարտակը՝ իր ազդեցութիւնն ունեցաւ. ու Մեսրոպայ և Սահակայ պատրաստած վարժարանաց մէջ ցրուեցան մանկունքն՝ յունական, ասորի և պարսիկ լեզուաց գիտութեան զբաղելու, (որովհետև այն լեզուներն էին ժամանակին մեր մէջը գործածական բարբառները). ու նոյն միջոցին իրենց վարդապետացը հետ աշխատիլ՝ հայերէն գրոց գիւտին համար: Երբ Ս. Մեսրովպ իր փափաքած խնդրոյն հասաւ, Թագաւորն սուրբ հայրապետին հետ մէկտեղ հրաման տուաւ որ այն գրերուն աշակերտող քաջավարժ մանկունքն առաջ անցնին, և անոնցմէ ընտրեցան վաթսուն հոգի, որոնց համար ժամանակին ամէն պատիւքը՝ տրամախոհք, քաջուշեղք, փափկավանդք, երկարազիք, կատարեալ և ամենայարմար անուններ կու տան:

Թագաւորը՝ իր բոլոր արքունական գանձը, այժմ ու ազդեցութիւնը՝ անոնց ու աշխարհին յառաջադիմութեանը կը գործածէր. անոնք ալ Թագաւորին ջանիցն ու փութոյն արժանաւոր կ'երևնային. Հայաստան հայրենեաց ուսումնական յառաջադիմութեանը համար ամէն ջանք, ամէն աշխատութիւն դիւրին կ'երևնար իրենց աչքին. « Գումարէին, հանդերձէին, յաղթանակէին, երկայնաձիգ ճանապարհ հորդէին, 'ի ծովս ընթանային, 'ի թեւս թեթեւս թռչէին, յերկվարս փայտակերտս եղանէին, 'ի սաստկունս դաշտս անհատատս յածէին, զմահ քան ըզկեանս միշտ ընտրէին, աներեւոյթ նպատակի ուշ ունէին »: Ան տեղներն էր որ յԵդեսիա, 'ի Կեսարիա, Աղեքսանդրիա, Աթէնք, Հռոմ, Բիւզանդիոն ճանապար-

400–421.

digitised by A.R.A.R.@

հորդութիւններ կ՚ընէին. ու ամէն տեղ արժանաւոր պատիւ և մեծարանք գտնելով, ժամանակին ուսումնականացը մէջ համբաւաւոր, ու անոնցմէ շատերէն գերազանց երևնալով՝ ինչուան ոմանց նախանձու ալ առիթ տուած են: Իրենց հոն ունեցած ուսումնական աշխատութիւններն՝ այսպէս կը համառօտէ գրեթէ ժամանակակից անձ մը. «Ջանային, տքնէին, աշխատէին, ուսանելով, կրթելով, վարժելով, վաստակելով, պատրաստելով զանձինս յերկս օգտակարս և 'ի գործս շահաւէտս. ոմանք զտառից գծագրութիւնս շահաւորեալ, ոմանք զիմաստս հաւաքեալ՝ զուսումնականն, զքնարականն, զհամարողականն, զերաժշտականն, զաստեղաբաշխականն, զքերականն և զքերթողական, զգործնականն և զտեսական իմաստասիրութիւն: Ոմանց հաւասարէին գիտութեամբք, քան զոմանս վեհագոյնք երևէին, ոմանց զարմանալիք թուէին... ընդ ոմանս զատէին քննութեամբ, զոմանս պատասխանւոյ արժանի ոչ համարէին, հարցաւէրք, բանաւէրք, ընթերցաւէրք»:

Ի Բիւզանդիոն՝ կայսրն Թէոդոս, ու Ատտիկոս և Սիսինիոս հայրապետք՝ իրենց արժանաւոր առատամտութեամբ մեծարեցին այն օտարական հանճարները, որոնք քիչ մը ատեն Յունաստան կենալով, ոչ միայն յայն եկեղեցւոյ բոլոր փառքը 'ի Հայս փոխադրելու աշխատութիւնն վրանին առած էին, այլ և յունական լեզուին կատարեալ գիտութեամբը՝ զամէնքը կը զարմացընէին: Անյաղթն Դաւիթ իր յունական իմաստասիրութեամբը՝ յաղթութեան պարծանքը կը յափշտակէր. Խորով՝ յոյն եկեղեցեաց մէջ՝ սրբոյն Բարսղի օրհնութիւնները կը կարդար. Մամբրէ՝ Ոսկեբերանի ճառերը կ՚արտասանէր. Ղազար և ուրիշներն ալ այնչափ խորամուխք էին յունականին գիտութեանը մէջ՝ որ Աթենացի կոչուելու պարծանքը կը ստանային:

Այն երկար ու դժուարին ճանապարհորդութիւնները լմնցընելու ատեններն՝ իրենց բարերար Վռամշապհոյ

digitised by A.R.A.R.@

մահը լսեցին. իմացան թէ իրենց թողած Հայաստանը չէր որ կը սպասէր իրենց, և որուն անձկանօքը կը մաչէին. պարսկական բռնութիւնն սկսած էր զօրանալ. հաւատք իրենց նախկին մաքրութիւնն ու սրբութիւնը՝ աշխարհային չահուց և փառաց զոհելու վտանգի մէջ էր. անոր համար կը փութային ժամ մը առաջ դառնալ իրենց հայրենիքը. տեսնել հօգևոր ծնողքնին, և գէթ անոնց տեսութեամբը սրտերնուն ցաւը մեղմացընել. իրենց գիտութեամբն և յառաջադիմութեամբ՝ վրանին աշխատող արդիւնաւոր հանճարները մխիթարել:

Սակայն բոլորովին տխուր տեսարան մը կը սպասէր իրենց Հայաստանին մէջ: Կը դառնային իրենց հայրենիքը. և ահաւասիկ տխուր մահն հողոյ աւանդած էր իրենց սիրելի վարդապետքը՝ զուրբն Սահակ և զՄեսրովպ: Այն ցաւին վրայ՝ ուրիշ դժնդակ տագնապ մըն ալ կը հասնէր երանելի Թարգմանչաց վրայ, ընտանի երկպառակութիւն մը Հայաստանին մէջ, ու անոր հետևանք կրօնական պատերազմն ընդ. Պարսս:

Այնպիսի սպառնացող ահաւոր չարեաց առջևն առնելու համար՝ Հայաստան աղետից և թշուառութեանց թատր կը դառնար. և մոգութիւնն այն ատեն միայն ամօթապարտ կ'ըլլար՝ երբ Հայաստանի որդիքը թէ 'ի զինուորական և թէ յեկեղեցական դասու՝ իրենց արեամբը փրկութեան զոհ կ'ըլլային հայրենեաց համար:

*
* *

Այս քաղաքական մեծ յուզմանէն զատ, որով կործանման վերահաս վտանգի մէջ էին հայրենիք, ուրիշ դժբաղդութիւն մ'ալ կը սպասէր Թարգմանչաց. — իրենց ազգակցաց ապիտութեան և նախանձու հետևանք կրելք դառն հալածանք մը: Իրենցմէ շատին գրուածներէն, և մանաւանդ Փարպեցւոյն առ Մամիկոնէից իշխանն Վահան ուղղած նամակին խօսքերէն՝ այնպիսի բացայայտ

ակնարկութեանց կը հանդիպինք ժամանակին աբեղայից վրայ, որ դժբաղդաբար շատ հեռի են անոնց ուսումնասիրութեան եւ ազգին քաղաքավարութեան վրայ լաւ տպաւորութիւն մը ազդելէն: Որչափ Թարգմանչաց վրայ ամենընտիր սիրտ եւ եռանդուն գործունէութեան ջանք մը կը նկատենք ազգին մտաւոր եւ բարոյական զարգացմանն ու յառաջադիմութեան օժանդակելու՝ այնչափ ալ իրենց անուանն ու համբաւոյն նախանձորդ ու մախացող Թշնամեաց վրայ, — զի հարկ է այս անունով կոչել զիրենք, — հակառակամարտ ու յարատեւ փոյթ մը գիրենք եւ ուսումնին անպատիւ ընելու, այս վախճանին եւ նպատակին հասնելու համար նաեւ անարժան միջոցներու եւ գինուց կիրառութեամբ:

Սահակայ եւ Մեսրովպայ, իրենց խնամոտ եւ հայրագութ դաստիարակաց կենդանութեանն ատեն՝ դժուարին էր որ հակառակորդք կարենային իրենց դիտմանն հասնիլ. այլ այն մեծ եւ հաշտական վարդապետաց մահը՝ իրենց աշակերտացն երկարատեւ հալածանաց եւ նեղուԹեանց սկզբնաւորութիւն պիտի ըլլար. որով Թէ իրենք եւ Թէ հայրենիք պիտի վնասէին: Ուստի եւ իրաւամբ կը փնտռէր զանոնք Խորենացի՝ հառաչանաց արտասուօք Պատմութեան գրոցը վերջը արտասուչ խօսքեր նուիրելով անոնց անմոռանալի յիշատակին, եւ որ դարէ դար աւանդուելով մինչեւ առ մեզ հասան. «Ողբամ զքեզ, կ'ըսէր, Հայոց աշխարհ. ողբամ զքեզ, համօրէն հիւսիսականաց վեհագոյն. զի բարձաւ Թագաւոր եւ քահանայ, խորհրդական եւ ուսուցող. վրդովեցաւ խաղաղութիւն, արմատացաւ անկարգութիւն, դրդուեցաւ ուղղափառութիւն, կայկայեցաւ տգիտութեամբ չարափառութիւն: Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի Հայաստանեայց, խրթնացեալ 'ի բարեզարդութենէ բեմբին, 'ի քաջէն զրկեալ հովուէ եւ հովուակցէ»: Ու խօսքը յառաջ տանելով. «Եւ մինչ նորա զմերն յուսային դարձ, եւ պատուասիրել իմով ամենիմաստ արուեստիւ եւ կատա-

digitised by A.R.A.R.@

ընտրագոյն յարմարութեամբս, համայն և մեք փութապէս դիմեալք 'ի Բիւզանդիոյ, յուսայաք հարսանեաց պարել՝ անվեհեր երանութեամբ կրթեալք. և առագաստի տեսել երգս, արդ փոխանակ խրախճանութեանն՝ 'ի վերայ գերեզմանի ողբս առեալ ողորմելի հառաչեմ. ուր և ոչ տեսութեանն ժամանեցի աչաց նոցա կափուցմանց, և լսել զվերջին բարբառն և զօրհնութիւն: Այսպիսի անձկաւ հեղձամղձուկ եղեալ՝ վտանգիմ կարօտութեամբ մերոյ հօրն: Ո՞ւր է քաղցր աչացն հանդարտութիւն... ո՞ւր զուարթ շրթանցն ժպտումն առ բարի աշակերտացն հանդիպումն. ո՞ւր խնդամիտ սրտին ընդունող արբանեկաց. ո՞ւր երկայն ճանապարհաց յոյս հեշտացուցիչ, աշխատութեանցն հանգուցող: Կորեաւ ժողովողն, թաքեաւ նաւահանգիստն, ելեք օգնականն, լռեաց ձայնն յորդորեցուցիչ: Ո՞վ այսուհետև զմեր յարգեսցէ զուսումն. ո՞վ ուրախասցի ընդ յառաջադիմութիւն աշակերտին, ո՞վ ըղհայրականն բարբառեսցի զուարճութիւն, մասամբ ինչ յաղթահարեալ յորդւոյս: Ո՞վ կարկեսցէ զյանդգնութիւնն ընդդէմ առողջ վարդապետութեանն հակառակ յարուցելոցն. որք ամենայն բանիւք քակտեալք և քայքայեալք... զծիծաղելն զմեւք և զարհամարհելն իբրու զանհաստատանովք, և որ ոչինչ պիտանացու ունիցի արուեստ: Ո՞վ զնոսա ըմբերանեսցէ սաստելով, և զմեզ սփոփեսցէ գովելով, և չափ դնէ բանի և լռութեան... Ոչ գիտեմ եթէ զիարդ յարմարեցից զողբերգութիւնս, և կամ զո՞վ արտասուեցից... Զհա՞յրն իմ և զքահանայապետ... զծնո՞ղն իմ աղբիւր վարդապետութեան, զարդարութեանն առողջ, և հեղեղաւ զամբարշտութիւնն սահմանելով. եթէ զնա երաշտացեալ և թարշամեալ պտղութեամբ արբուցման խրատու»:

Ուրիշ մ'ալ՝ ժամանակաւ ոչ այնչափ կրտսերագոյն, հեծեծեալ խօսքերով կը նկարագրէ սրբոց թարգմանչաց ողորմ վիճակը, յետ դարձի նոցա յուսումնական և 'ի բազմաշահ շրջագայութեանց. «Վաճառականք մեր հօ-

գեղովք, կ՚ըսէ, յորժամ դարձան ՚ի մեծայած ուղևորութենէն, ոչ գտին զառաքիչսն իւրեանց. զի փոխեալ էին սուրբքն, և բարձեալ թագաւորութիւնն. քայքայեալ վայելչութիւնն և սպառեալ ուսումնասիրութիւն... Նսեմացեալ ճշմարտութիւն և զօրացեալ ստութիւն: Վասն որոյ ողբս առնեալ հառաչէին, հաշէին, արտասուս յաչաց կաթեցուցանէին, ձեռն ՚ի ծնօտի հարեալ ողբային... ՚ի զուր ժրացաք, ասէին, ունայն վաստակեցաք, յանդէտ ջանացաք, ընդ վայր իմաստնացաք, յանչափս գեղգեղեցաք: Աւա՜ղ երկայնութեան ճանապարհին, մեծագոյն տքնութեանն, յոլով աշխատութեանն, ՚ի ծովս ալէկոծութեանն, ՚ի ցամաքի վաստակելոյն, մեծագին բեռանց կապելոյն: Վաճառականքս պատրաստք, և վաճառականք չեն ՚ի միջի. պատկերն մերձ, և պատկերիքս յօժարք, և ոք պատկերին չիք առաջի. բանքս ՚ի բերան և բանաբերքս իմաստունք, և խնդրողք բանի ոչ երևին: Վարդապետք հեզ և ուսումն ազնիւ, և աշակերտեալք ոչ հանդիպին »:

Այս հակառակութիւնն այնչափ բանացաւ, որ Թարգմանիչք ալ չկրցան հանդուրժել. ուստի և ոմանք ՚ի նոցանէ լաւագոյն համարեցան թողուլ քաղաք, եկեղեցի, վանօրայ, տեղիք բնակութեան և ուսմանց, և անապատներու լռութեան՝ անձաւաց միայնութեան մէջ ողբալ թէ իրենց և թէ հայրենեաց վիճակը: Եղիշէ հեռուէն կ՚ըղձար անանց՝ որոց երկնակրօն քաղաքավարութիւնն կը տարագրէ ամենեղէն լեզուովը. « որ խայս առին ՚ի խորս և ՚ի տոռոտս անապատ վայրաց, զի տեսանեն զաշխարհս լի ամենայն չարեօք »: Այսպէս նաև ուրիշ շատերն:

Եղան և այլք՝ արիաբար նահատակողք, մինչուան վերջի շունչերնին մաքառելով. թէպէտ վերջապէս բռնադատուեցան տեղի տալ հալածչաց բազմութեանն և ուժգին կրից՝ ասպարիզէն քաշուելով: Փարպեցին առ Վահան գրած թղթին մէջ համառօտ բայց ազդու խօսքով և լա-

digitised by A.R.A.R.@

զուով քանի մը դէպք մէջ բերէ, ինքզինքն ալ կրողաց և յանիրաւի հալածուողաց թուոյն մէջ խառնելով. «Երանելի փիլիսոփան Մովսէս, կ՚ըսէ, որ արդարև մինչ դեռ էր 'ի մարմնի՝ ցանկ երկնային զօրացն էր քաղաքակից, ո՞չ ապաքէն տեղւոջէ 'ի տեղի աբեղեանդ հալածական արարին: Ո՞չ զլուսաւորիչն և զօգխտահալած զգրեանն նորա առ անգիտութեանն փարաղիկեա կոչէին, և այլ բազում ինչ իրօք թշնամանեալ՝ յետոյ ապա յաղագս այլոց ամօթոյ զխաբէական զեղխկոտութիւնն նման դեղոց մահու արբուցեալ սրբոյն հեղձուցին... Զոսկերսն 'ի գերեզմանէն հանել տային և 'ի գետ արկանել»: — «Եւ զհրեշտականման այրն զՏէր՝ Նոյն անհանգիստ հալածանօք վախճանեցուցանելով, որք և այժմ դեռ ես անյագութեամբ գինով ընդ մեռելոյն կագին»: Նոյնպէս վարուեցան, կ՚ըսէ, և «ընդ անարատ և ամենեցունց յարգելի յոյս Տէր Խոսրովիկ, զայս և ընդ Տէր Աբրահամ և ընդ այլս բազումս, որոց ոչ բացեալ 'ի բարերան զլեզուս իւրեանց... խստագոյն վշտիւ վախճանեցան»: Ուրիշ յիշատակագիր մ՚ալ հետեւեալ խօսքերով երանելի թարգմանչաց տխուր վիճակը կը նկարագրէ. «Յետ փոխման սրբոյն եկին աշակերտք նոցա յԱթենայ, ճոխացեալ և փարթամացեալ ուսմամբ. Մովսէս քերթողն, և Դաւիթ Անյաղթն, Մամբրէ Վերծանողն, և Եղիշէ Պատմագիր, Ղազար Փարպեցի և Եղնիկ Կողբացի, Ստեփանոս Ասողնիկն և այլք ոմանք: Եւ ոչ ժամանեալ սուրբ հարցն ի կենդանս, ողբս առեալ լացին 'ի վերայ գերեզմանացն, և նստան լռութեամբ. անընդունակ լեալ 'ի խստասրտանց... ազգէս Հայոց»:

*
* *

Վահանայ մարզպանութեանն ատեն պարզական գրբ-գաւթեանց հանգիստայան եղող Հայաստանը՝ քիչ մը ա-

տենուան համար իր հանգստութիւնը գտնելու բաղդը կ'ունենար, որով և Թարգմանչաց ալ ժամանակ և պատեհ կու տար իրենց ուսումնական զբաղմանց հետ ըլլալու:

Թարգմանչաց գլխաւոր երկասիրութիւններն՝ Թարգմանութիւնք ըլլալով, անոնց վրայ զատ պիտի խօսինք: Բայց որովհետև գտնուած են մէջերնին այնպիսիք ալ՝ որ ինքնագիր երկասիրութիւններ թողուցած են, կարգաւ մը անոնց վրայ խօսինք համառօտիւ, և նախ անոնց Թուոյն վրայ:

Թարգմանչաց Թուոյն վրայ՝ որոշ տեղեկութիւն չենք կրնար ունենալ. բայց որովհետև զանազան դպրոցներու մէջ և այլ և այլ ատեն կրթուեցան, մեզի կ'երևնայ թէ սուրբն Մեսրովպ և Սահակ՝ բոլոր Հայաստանի մէջ եղող դպրոցներու մէջ իրենց արժանի բազմաթիւ աշակերտներ ունեցած պիտի ըլլան. որոնց շատին և ոչ անունը ինչուան մեզի հասած է: Գրոց մէջ յիշատակուողներն ասոնք են.

Առաջին աշակերտք

ՅՈՎՍԷՓ 'ի Վայոց Ձորոյ, որ կաթուղիկոսական աթոռոյ արժանի եղաւ, և Արտաշատու ժողովոյն մէջ նախագահ բազմեցաւ, ինչպէս իր ընկերակիցն Կորիւն վկայէ. «Գլխաւոր վերակացուս տեղապահս յայտ արարին, կ'ըսէ, հարցն կատարելոց: Որոց առաջին Յովսէփ՝ Գլխաւոր ժողովոյն».

Յովսեփայ հետ վերակացու և տեղապահ կարգեցաւ նաև

ՅՈՎՀԱՆ, որ սրբոց Ղևոնդեանց մահուընէն ետքը՝ Տիգրոն քաղաքին մէջ Քրիստոսի յուսոյն համար այլ և այլ չարչարանք քաշելով՝ խոստովանող կոչուեցաւ: «Երկրորդն այլ աշակերտ, կ'ըսէ նոյն Կորիւն, Յովհան անուն, այր իսկ սուրբ. վարդապետակէր և ճշմարտապա-

digitised by A.R.A.R.@

տում. որում դէպ լինէր յետ վախճանի սորայն՝ բազում և ազգի ազգի փորձութեանց և կապանաւոր վըշտաց մենամարտիկ երկպատական բանութեանն 'ի Տիզբոն քաղաքի՝ վասն Քրիստոսի յաղթութեամբ տարեալ համբերեաց »:

ՂԵՒՈՆԴ երէց 'ի Վանանդայ, որ իր երկնատուր ուժովը, աստուածասէր սրտով և հրեղէն լեզուով պարսկական մոլութիւնը Հայաստանէն վռնտեց, և աստուածազդեցիկ խօսքերովը Վարդանայ բանակը քաջալերեց, փառաւոր մահուամբ մը՝ թէ իրենց և թէ հայրենեաց անմահ փրկութիւնը ստանալու: Այս մեծ ու փրկարար ծառայութենէն առաջ, այլ և այլ ուսումնասիրական աշխատաւորութիւն ալ մատուցած է ազգին: Ինքն էր գլխաւոր այն աշակերտաց՝ զորս Մեսրոպ մէկտեղ Մելիտինէ քաղաքը տարած էր, և Անատոլիս զօրավարին խնդրանօքը՝ քաղաքին Ակակ եպիսկոպոսին քով թողած էր: Մեսրովպ Շաղագոմք անապատին մէջ՝ առաջին դասու աշակերտաց ուսումը բովանդակել տալէն ետքը, նոյն տեղւոյն վերակացու կարգեց զՂեւոնդ. որ լսելով թէ իր ընկերներէն ոմանք 'ի Բիւզանդիոն գտնուելով հոն թարգմանութեանց և հելլէն լեզուին ուսմանը կը պարապին և վախնալով որ չըլլայ թէ ինքն անոնցմէ վար մնայ, Կորեան հետ մէկտեղ՝ առանց իրենց վարդապետաց կամքը հարցընելու՝ 'ի Բիւզանդիոն գնաց և ուրիշներուն պէս մեծ պատիւ գտաւ քաղաքին Մաքսիմինոս եպիսկոպոսէն: Անկէց Նիկիական և Եփեսոսի տիեզերական ժողովոց կանոններով և Աստուածաշունչ գրոց ընտիր օրինակներով՝ դարձաւ իր վարդապետացը քով. « Յետ ժամանակի 'ի մէջ անցանելոյ, կ'ըսէ Կորիւն, դէպ լինէր ոմանց եղբարց 'ի Հայաստան աշխարհէս գնալ 'ի կողմանս Յունաց, որ և Ղեւոնդէս առաջնոյն անուն էր, և երկրորդին Կորիւնս, և մատուցեալ յարէին յԵզնիկն, իբր առ ընտանեգոյն սննդակից 'ի Կոստանդինական քաղաքին. և անդ միաբանութեամբ հոգևոր պիտոյից զինըն-

digitised by A.R.A.R.@

գիրն վճարէին։ Որոց յետ այնորիկ հաստատուն օրինակօք աստուածատուր գրոց և բազում շնորհագիւտ հարց յետ այնր աւանդութեամբք, և Նիկիական և Եփեսոսական կանոնօք գային երևելով յաշխարհին Հայոց. և առաջի դնէին հարցն գրերեալ կտակարանս եկեղեցւոյ սրբոյ »։

ԵԶՆԻԿ } որոնց վրայ մասնաւոր գլխով պիտի խօ-
ԿՈՐԻՒՆ } սինք։

ՄՈՒՇԷ Տարօնեցի } Երբոր Մեսրովպ ուզեց ան-
ՏԻՐԱՅՐ Խորձենացի } ձամբ 'ի սփիւռս հեթանո-
սաց երթալով քարոզել ու սովրեցնել, հետն առաւ նաև այս երկու անձինքը, զՄուշէ Տարօնեցի և զՏիրայր կամ Տէր Խորձենացի, որոնց համար պատմիչն կը վկայէ թէ էին սուրբք և զուարթագոյնք. և թէ անոնց հետ կային նաև շատ աշակերտներ, « զոր չեմք բաւական ըստ անուանցն նշանակել »։ Փարպեցին ալ կը գրուցէ թէ սուրբըն Սահակ՝ Մեսրոպայ օգնական տուաւ « արս բանիբունս և մտացիս 'ի քաջանայից Հայոց, որք էին և նոքա սակաւ մի մերձաւորեալք 'ի յունարէն հեղենայսն, ... որոց անուն էր Տէր 'ի Խորձենոյ և Մուշէ 'ի Տարօնոյ. որոց օգնելով գործէր երանելին Մաշթոց »։ Նոյն պատմիչը առ Մամիկոնեան Վահան գրած թղթին մէջ կ'ըսէ. « Զհրեշտականման այրն զՏէր (Խորձենացի) նոյն անհանգիստ հալածանօք վախճանեցուցանելով »։

Որիշ է ի սմանէ Տէր՝ զոր կը յիշէ նոյն Կորիւն. « Յետ այսորիկ, կ'ըսէ, առնոյր հաւանութիւն երանելին Մաշթոց, որպէս զի Տէր եպիսկոպոսն ի կայենականն, և նա ի սփիւռս հեթանոսաց զրանն կենաց սերմանիցեն »։

ՅՈՎՍԷՓ Պաղնացի } Այս երկու անձինքը՝ թարգ-
ՅՈՎՀԱՆ Եկեղեցացի } մանչաց մէջ գլխաւորներէն
կը սեպուին արժանապէս, և որոյն Մեսրովպայ հզօր աջակից եղած 'ի հրահանգել զաշակերտս, և 'ի թարգմանութիւնս գրոց սրբոց։ Կորիւն, Խորենացի և Ղազար՝ միաձայն են այս վկայութիւնը տալու անոնց համար։

digitised by A.R.A.R.@

Կորիւն կ'աւանդէ թէ Մեսրոպ աստուածային օգնութեամբ հայերէն տառից պակասութիւնը գտնելէն ետքը, հոն մէկէն 'ի Սամոս, « Ի թարգմանութիւնս գաւնային հանդերձ արամբք երկու՝ աշակերտօք իւրովք, որոց առաջնոյն Յովհան անուն կոչէին յԵկեղեցեաց գաւառէն, և երկրորդին Յովսէփ անուն 'ի Պաղանական տանէն, և եղեալ սկիզբն յառակացն Սողոմոնի »: Նոյնը կը գրուցէ նաև Խորենացի. « Իսկոյն 'ի թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսանելով յառակաց, բովանդակ զքսանևերկու յայտնիս, և զնոր կտակս յեղուլ 'ի հայ բան. նաև աշակերտք նորա՝ Յովհան Եկեղեցացին և Յովսէփ Պաղնացի »:

Վերջը երբ Մեսրոպ Դուգարաց աշխարհէն դարձաւ, Եղնրկայ հետ մէկտեղ Միջագետաց Եդեսիա քաղաքը ղըրկեց զՅովսէփ Պաղնացի, « զի որ միանգամ գտցի անդ գիրք սացեալ հարցն առաջնոց, թարգմանեալ 'ի մեր լեզու՝ բերցեն փութով », որպէս զի ետքը նոյն վախճանաւ նաև 'ի Բիւզանդիոն ղրկէ զանոնք: Երբ Եդեսիա երթալնէն ետքը՝ քանի մը սուտագրոյններէ լսելով թէ սուրբն Սահակ և Մեսրոպ կը պատրաստուին ուրիշները ղրկել 'ի Բիւզանդիոն, առանց հրամանի հոն գնացին. և « Նախանձաւորս բարեաց եղեալ ուսմանց, և քաջ վարժեալ հելլէն դպրութեամբ՝ ձեռնարկեցին 'ի թարգմանել և 'ի գրել »: Այն դէպքը՝ հետևեալ խօսքերով կ'աւանդէ Կորիւն. « Դէպ լինէր եղբարս երկուս յաշակերտացն յուղարկել 'ի կողմանս Ասորւոց, 'ի քաղաքն Եդեսացւոց, զՅովսէփ՝ զոր 'ի վերոյն յիշեցաք, և երկրորդն Եզնիկ անուն՝ յԱյրարատեան գաւառէ 'ի Կողբ գեղջէ, զի յասորական բարբառոյն՝ զնոցին հարցն սրբոց զաւանդութիւնս, հայերէն գրեալս դարձուցեն: Իսկ թարգմանչացն հասեալ ուր առաքեցանն, և կատարեալ զհրամանն, և առ պատուական հարսն առաքեալ, անցեալ գնացին 'ի կողմանս Յունաց. ուր և ուսեալք և տեղեկացեալք՝ թարգմանիչս կարգէին ըստ հելլենական լեզուին »: Անկէց Հայաստան

digitised by A.R.A.R.@

դառնալնէն ետքը՝ Տարօնոյ Աշտիշատ քաղաքին մէջ դրան իրենց վարդապետներն, ու Եփեսոսի ժողովոյն թղթոցն ու կանոնաց հետ մէկտեղ՝ աստուածաշունչ գրոց ստոյգ օրինակ մըն ալ մատուցին անոնց. « Զոր առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրովպայ, դարձեալ թարգմանեցին ըզ-միանգամ թարգմանեալն, փութանակի հանդերձ նոքօք վերստին յօրինել նորոգմամբ »:

ԵՆՈՎՔ | ԴԱՆԱՆ | Երբոր Մեսրոպ՝ Աղուանից լեզուին գրերը գտնելով՝ պիտի դառնար 'ի Հայաստան՝ հոն անոնց վրայ վերակացու թողուց իւր աշակերտնե-րէն երկու հոգի՝ զԵնովք և զԴանան, որոնց համար վը-կայէ Կորիւն. « արք կրօնաւորք և յառաջադէմք յաւե-տարանական ապաստաւորութեան »:

ԵՐԵՄԻԱ, որոյն Սահակայ սարկաւագապետը զոր կ'անուանէ Կորիւն այր սուրբ և բարեպաշտօն, որ և թաղեց իր սուրբ հայրապետը 'ի Տարօն գաւառի:

ԹԱԴԻԿ կամ **ԹՈԴԻԿ**, որոյն Մեսրովպայ աշակերտը. որ երջանիկ մահը մօտեցած տեսնելով, իր աշակերտացը մէջէն գլխաւոր դաս մը կը կազմէր. և այն ժողված աշակերտներուն մէջէն երիցագոյններէն մէկն էր Թա-դիկ « այր զգաստ՝ և զգուշագոյն հրամանաց վարդա-պետութեան ». որ վարդապետին մահուընէն ետքն ալ՝ անոր տեղապահութեանը պաշտօնն ըրաւ: Իրեն ընկե-րակիցք էին Յովսէփ՝ որ թերևս դատ չէ 'ի համանուն եպիսկոպոսէն զոր վերը յիշեցինք, և Յովհան, որոց հա-մար կը վկայէ Կորիւն. « Վերակացուս ժողովրդեան ըստ յայտնութեան սուրբ հարցն՝ զՅովսէփ և զՅովհաննէս կա-ցուցանէին արս ճշմարտասէրս և աշխատասէրս. որոց դէպ լինէր յետ վախճանի սրբոցն ազգի ազգի փորձութեանց 'ի վերայ եկեալ 'ի բռնաւորաց, մենակեաց մենամար-տիկ 'ի Պարսս 'ի Տիսպոն քաղաքի վասն Քրիստոսի. ո-րոց և գխոստովանողական անուն ժառանգեալք, 'ի նոյն վերակացութիւնն վարդապետութեան դառնային յերկիրս Հայոց »:

digitised by A.R.A.R.@

ԳՆԻԹ՝ Դերջանայ եպիսկոպոսը, որ 'ի Շաղագոմս իրենց ուսումը կատարող գլխաւոր աշակերտաց մէկն էր:

ԱՐՁԱՆ արծունի, որ ուրեք Արջեւան կամ Արդեւան ալ կոչուած է, ընկերակից Կորեան. և անշուշտ զատ է համանուն Արձան կամ Աղան արծրունիէն, զոր անանուն պատմիչ մը՝ կրտսերագոյն թարգմանչաց կարգէն կը սեպէ: Այս հասակաւ երիցագոյն և ուսմամբ հմտագոյն Արձանը՝ առաջին աշակերտաց մէկն է, որ Յովհաննու Եկեղեցացւոյն հետ թարգմանութեան պատճառաւ գնաց 'ի Կեսարիա, որոնց համար կ'ըսէ Խորենացին. « Կանխագոյն առաքեալ էր (զնոսա) մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ, որոց յուլաբար ուղեւորեալ և ծուլաբար դեգերեալք՝ պարապեցան 'ի Կեսարիա »:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Տարօնացի. սրբոյն Մեսրոպայ աշակերտաց հետ յիշատակուած կը գտնենք հին յիշատակարանի մը մէջ. « Գտաք, կ'ըսէ, այլ պատմութիւն մի հնագոյն և անվերծանելի, որ շարունակաբար անցուցեալ էր 'ի գիր յաջորդութիւն սուրբ առաքելոյն Թադէոսի 'ի Կեսարիա Կապադովկացւոց վիճակին 'ի Թէոփիլոսէ աշակերտէ առաքելոյն, գրեալ հանդերձ ժամանակագրութեամբ. և անուն Նորին Ստեփանոս Տարաւնացի, որ էր աշակերտ սրբոյն Մեսրոպայ »[1]:

Ասոնցմէ զատ առաջին աշակերտաց կարգէն կը սեպուի Ղազարիկ կամ Ղազրիկ անունով մէկը, որ այլ է 'ի Փարպեցւոյն:

Երկրորդ աշակերտք

Երկրորդ կարգի աշակերտք, որոնց վրայ՝ մեր գրոց մէջ բաւական պատմական ծանօթութիւն և անուանի երկասիրութիւններ գտնելնուս համար՝ մասնաւոր պիտի խօսինք, ասոնք են.

1. Արարատ, ամսագիր Էջմիածնի, Ա. տարի, 105:

digitised by A.R.A.R.@

Դաւիթ Անյաղթ.
Գիւտ կաթուղիկոս.
Յովհան Մանդակունի.
Եղիշէ.
Մովսէս Խորենացի.
Մամբրէ Վերծանող.
Ղազար Փարպեցի.

Եզրաս Անգեղացի, զոր ոմանք 'ի պատմիչաց Խորենացւոյ աշակերտ կը սեպեն, և որուն համար կ'ըսեն թէ «բազմացոյց զդասս ճարտասանաց»:

Այսոնցմէ զատ կը յիշատակուին անորոշ ժամանակաւ, և տանոնց ո՛ր դասուն վերաբերելնուն.

Խոսրով, որուն համար կը յիշատակուի թէ գրած ըլլայ պատմութիւն վարուց սրբոյն Սահակայ հայրապետի և 'ի Նոր Ջուղա պահուած ձեռագրաց թուոյն մէջ կը յիշուի գիրք մը հետեւեալ խորագրով. «Խոսրովայ Թարգմանչի՝ պատմութիւն սրբոյն Սահակայ»: Ձեռագրաց ցուցակի մը մէջ ալ կը հանդիպինք (Մատենադարան Էջմիածնի, թիւ 920). «Արտասանութիւն Խոսրովկայ Թարգմանչի 'ի մեկնաբանութիւն Դաւթի և Գողիաթու». և սկզբնաւորութիւնն է «Պատերազմական հանդիսիցն զումարք»: Իրեն կ'ընծայուի դարձեալ Ջրօրհնեաց կանոնին թարգմանութիւնն 'ի յունէ: Պատառիկ մը կայ առ մեզ «վասն կարգի կաթուղիկոսաց» խորագրով որ Խոսրովու կը կարծուի:

Յովհաննէս.

Աբրահամ կամ Աբէլ. Եղիշէ իր պատմութեան գրոց մէջ կը յիշէ զԱբրահամ խոստովանող՝ ընկեր Ղեւոնդեանց 'ի գերութեան: Կը գտնենք տեղ մը հետեւեալ համառօտ տեղեկութիւնն. «Արեւելեան վկայիցն պատմութիւնք, որ թարգմանեցաւ յԱբրահամ խոստովանողէ, մինչ բանդարկեալ կայր 'ի Պարսիկս, 'ի պարսիկ լե-

digitised by A.R.A.R.@

զուէ » ։ Մեր մատենագրութեան մէջ, ինչպէս ծանօթ է բանասէր հմտից, կայ համանուն երկասիրութիւն մը, արժանաւոր հինգերորդ դարու ոսկեղէն լեզուին, և որ արդէն հրատարակեալ է տպագրութեամբ․ և յետոյ գըտնուած է նաև ամբողջն՝ ընտրելագոյն ընթերցուածովք[1]։ Արծրունին ալ կը յիշատակէ զԱբրահամ և իր պատմական երկասիրութիւնն․ « Պատմի այս, կ'ըսէ, 'ի համառօտութեան Աբրահամու խոստովանողի » ․ Թէպէտ և իրմէ մէջ բերուած հատուածը չի վերաբերիր յառաջ յիշուած վկայաբանութեան․ այլ մասն է Վարդանայ և իր առաջնորդութեամբ տրուած պատերազմին պատմութեան ․ « Պատահի յառաջ, կ'ըսէ, Նաւասպ Արծրունի․ յորոյ վերայ կալեալ և կանչեալ քաջն Վարդան իբրև զաւիծ և զկորիւն առիւծու․ և առ ուժոյ և երագութեան ձեռինն 'ի վերայ ձգեալ զմիողնին՝ յերկուս կորէ զնաւասպն » ։ Ուրիշ տեղ մ'ալ նոյն պատերազմին առթիւ․ « Ի վեր կառուցեալ զաչս սրբոյն Վարդանայ՝ տեսանէ զանօրէնն Վասակ Սիւնեաց տէր․ և զհետ նորա աճապարեալ՝ արկանէն զնա 'ի յամբափակ զինեալ փաչտն 'ի մէջ փղացն․ և քաջն Վահան Արծրունի ընդ նմա նիզակակցեալ մեռանին » ։ Էջմիածնի Մատենադարանին ցուցակաց մէջ ալ կը հանդիպինք (Թիւ գրչ․ 920)․ « Երանելւոյն Աբրահամու խոստովանողին ասացեալ 'ի վկայսն արևելից ։ — Սկսայց այսուհետև պատմել զօղալով զչարչարանս որ եկն 'ի վերայ ազգիս մերոյ » ։

Աւանիա․

Յովնաթան․

Խուչիկ կամ Խաչատուր․

Թաթուլ․

Անդրէաս․ Անչուշտ զսա ակնարկէ գրչագիր մը հետևեալ խօսքերուն մէջ․ « Իսկ Ափոց եպիսկոպոս գրանն

1․ Ի շարս Հայկական Սոփերաց, Հատ․ Ի։

digitised by A.R.A.R.@

արքունի. և Անդրէաս վանական որ գերիս որդիս և զմի դուստր բդեշխին կնքեալ էր և որդիացուցեալ, այր երկիւղած յԱստուծոյ, որ եկեալ էր զկնի տիկնոջն յաշխարհէն Մամիկոնեանց՝ վանական ի Ղազարու վանաց ի յերկրէն Տարաւնոյ՝ և ինքն խարազնազգեստ և բոկագնաց եղեալ. մնեալ առ ոսս սրբոյն Սահակայ. և յաւերմանէն Հայոց անդ հասեալ խաղաղեալ կայր. քանզի բազում կործանումն էր հասեալ աշխարհիս Հայոց. յաս և աւար և ի սով և ի գերութիւն մատնեալ Պարսից. և նախարարք Հայոց սպառեալ էին. և Յոյնք ոչ փոխանեան տեղի տային գերեացն Հայոց. և ամուրք ոչ պահէին զատագնապեալսն. զի աստուածաստատ էր բարկութիւնն»։

Ու կ՚աւանդէ թէ այն երանելի այրն Անդրէաս կը փափաքէր սրբոյն Նունէի հետը տարած սուրբ խաչին նշանը՝ այլազգեաց նախատինքէն խալըսել։ Ու այն կը բըռնադատէր զինքն և Շուշանիկ տիկին, աղաչելով որ «փութանակի առցէ զսուրբ նշանն Նունէի և զայլ եւս բազում ակերս սրբոցն ի սրբոյն Գրիգորէ առ Նա հասեալ նշխարքն և այլս եկեղեցեաց և բազում խաչեր։ Զայն ամենայն առեալ և երթեալ բանայր զխաչն Նունէի ի բըրէն. քանզի եկեալ մոգքն տագնապէին զտունն տուն կրակի կացուցանել։ Իսկ Ջօջիկ եղբայր բդեշխին օգնական լինէր տիկնոջն և Անդրիասու. և այլխատակափառ զարդուք զարդարէր զսուրբ նշանն. և բանայր ի սպիտակ ջորիս և ի ձիս, և յղարկէր յարեմուտս կոյս, դադարէր ի յամուրս Խաղտեաց։ Իսկ սուրբն Անդրէաս ոչ հաւանեաց դադարել ի մէջ ամրոցին. առեալ զխաչն Նունէի և բնակեցաւ ի Սպեր գաւառի 'ի խորշ մի լերինն Պարխարու. և կացեալ անդ ամս եւթն՝ մինչև լուաւ զվախճանն սրբոյն Շուշանկան։ Ապա այնուհետև ի տարակոյս եղեալ տագնապէր, եթէ զինչ արասցէ ըզսուրբ նշանն Նունէի. և զայլ ակերս սրբոցն։ Յայնժամ յարուցեալ տեղեկանայր ի տունն Մամիկոնէից. եթէ ո՛ որդեաւք իցէ կենդանի. և ոչ զոք յընտանի նախարարացն

digitised by A.R.A.R.@

գտանէր. ապա գտեալ զոմն մանուկ որդի Հմայեկի եղբաւր Վարդանայ, անուն Գրիգոր, որ բունացեալ ունէր մանուկն զամուրս Կապուտա լերին և զձորն Երասխա. և զփոքր Բասեան՝ որ այժմ կոչի Վանանդ. և զփոքր ամրոցն Կարննեաց: Զայս իմացեալ Անդրիասու ցուցանէ նմա զամենայն: Իսկ երանելի մանուկն Գրիգոր ուրախացաւ յոյժ և համարեալ զզաւրս իւր առն և ձիոյ երեք հազարաց. ոչ զանգիտացեալ ի զաւրացն Յունաց որք կային ի Թէոդոսուպաւլիս, այլ առիւծաբար յարձակեալ ընդ մէտ ձորոցն Տայոց պատճառելով զիւր հաւրն Հմայեկի գնչխարսն գտանել. և անցեալ ի յամուրսն Պարխարու, հանդիպի իւրում տենչանացն: Եւ երանելի առն ծերոյն բացեալ զգանձս աստուածայինս, աւանդեաց Գրիգորոյ զամենայն. զի էր այրն մերձ ի վախճանել. և համբարձեալ զձեռս իւր՝ աւրհնեաց զնա և զնչխարս նորա: Եւ աղաչէր զԳրիգոր աստուածպաշտութեամբ և հայրենի ուղղութեամբ կալ. և ինքն փառս տուեալ Աստուծոյ աւանդեաց զհոգին. զի էր այր ծերացեալ և անցեալ ժամանակաւք. և բազում վիշտս յաղագս կործանման աշխարհիս Հայոց կրեալ »:

Վարոս. Յայսմաւուրաց մէջ կը կարդանք. « Սուրբն Վարոս՝ երէց եղբայրն Թաթլոյ՝ որ յետոյ Գիւտ կոչեցաւ, բնակեցաւ յանձաւս լերինն՝ որ կոչի Դիցմայրի. խստարուտ եղեալ և վայրի մրգօք շատանայր ժամանակս բազումս. մինչև գտեալ զնա արք ոմանք ըստ խնամոցն Աստուծոյ, և խնդութեամբ լցեալ անուանեցին զնա Գիւտ: Այլ զտեղի նորա շինեցին վանք, որ մինչև ցայսօր կոչի Գիւտի վանք » : Իսկ Թաթլոյ համար. « Էր փոխանորդ վարդապետութեամբ Թաթուլ սրբոյն Մեսրոպայ և Ղեւոնդի վարդապետացն Հայոց. որպէս ի կամսարականաց յիշէ պատմութեան որ առաւել ասէ քան զՄեսրոպ և զԳաւնիկ և զՂեւոնդ: Նաև երանելին Մովսէս քերթողահայրն, ի պատմութեան ուրեմն յիշէ և այսպէս ասէ. « Զայսու ժամանակաւ երանելին Թաթուլ՝ երկրորդ Անտոն. ընդ

digitised by A.R.A.R.@

վիշապս և ընդ գազանս բնակեալ ընտանենայր. և իբրև
զանմարմին՝ մարմնով հանդիսանայր ». և այլ ոչ ինչ ա-
ւելի քան զայսոսիկ գեղեցկագոյն հիւսէ պատմութիւնս...
Բարձրագոյն այրն Աստուծոյ քրիստոսազգեաց ճգնաւորն
Թաթուլ էր ի ժամանակս Թէոդոսի փոքու ծիրանազգեստ
քրիստոսապսակեալ թագաւորին Հոռոմոց և Յազկերտի
Պարսից արքայի. որ հակառակ Հայոց շարժեցաւ յազդմանէ
չարին, և ի սուր և ի գերութիւն մաշեաց զերկիրս Հայոց:
Իսկ սուրբ Թաթուլ էր ծննդեամբ ի Բզբուջ գեղջէ. և անտի
գնացեալ բնակեցաւ ի քաղաքագիւղն Տիկոր. որ մերձ է
յորքայանիստն յԱնի. և պարապեալ ի վարժումն գրոց,
սուրբ վարդապետութեամբ լուսաւորէ զբազումս. և շնորհք
տուաւ նմա յԱստուծոյ՝ որպէս սրբոյն Մեսրոպայ. զոր բո-
վանդակ որպիսութիւն գտանես ի պատմութեանն կամսա-
րականաց: Արդ ի սաստկանալ բարկութեանն Պարսից առեալ
զկրտսեր եղբայրն իւր զՎարոս՝ որ այժմ կոչի Գոււկ, յանա-
պատ փութայր որպէս ի նաւահանգիստ. և եկեալ՝ ի տեղին
որ կոչի Վիշապաձոր, բնակեցաւ ի նմա խստաբուռ տքնու-
թեամբ և մերկութեամբ... և այսպէս կացեալ բազում ժա-
մանակս. և ապա առ սակաւ սակաւ խաղաղանայր բար-
կութիւնն Պարսից: Ընդ այն ժամանակս լինէր կատարումն
սրբոց Ղեւոնդեանց ի Վարդէսն. և կարմիրն Վարդան
յԱրտազական դաշտին պատերազմեալ կատարեցաւ ի Քրիս-
տոս, որդւովն իւրով Զուրայիւ և այլ ազատովք: Եւ
սուրբն Սահակ փախի ի Քրիստոս ի Բագրեւանդ գաւառ:
Արդ ի խաղաղանալ խռովութեանն Պարսից՝ յայժ ու-
րախանային սուրբքն և առ ըստ աւրէ յաւելուին ի
ճգնութիւնն:

digitised by A.R.A.R.@

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ

Եզնիկ՝ սրբոյն Սահակայ և Մեսրովպայ առաջին աշակերտներէն, և իր ուսումը: — Թարգմանութիւնք և Եղծ աղանդոց գիրքը: — Իր իմաստասիրական հմտութիւնը այդ երկասիրութեան մէջ: — Մատենագրական ու հնախօսական գիտութիւնը: — Մանր երկասիրութիւնք: — Պատմական գրուածքի մը յիշատակութիւնը և անոր քանի մը հատուածք: — Արդիւնքը եւրոպական գիտութեան առջև և իր գրոց տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք:

Սրբոյն Սահակայ ու Մեսրոպայ երիցագոյն աշակերտներէն էր Եզնիկ Կողբացի, հմուտ՝ հայ, յոյն, պարսիկ և ասորի լեզուաց: Անոր համար՝ ինչպէս նախընթաց գլխոյն մէջ տեսանք, Հայկական գրոց գիւտէն ետքը՝ իր Յովսէփ աշակերտակցին հետ Ասորւոց Եդեսիա քաղաքը զրկուեցաւ 'ի սրբոյն Սահակայ, որպէս զի ասորի լեզուով գտնուած գրքերը՝ Հայերէն տառերով գրեն կամ փոխադրեն. անկէ ետքը գիրենք Բիւզանդիոն զրկելու միտք ունէր նոյն վախճանաւ. իրենք իրենցմէ գնացին հոն և սկսան թարգմանելու և գրելու ետևէ ըլլալ. և իրենց ուրիշ աշակերտակիցներուն պէս մեծ պատիւ գտան Բիւզանդիոնի Մաքսիմինոս Հայրապետէն:

Իւր ուսմունքը Բիւզանդիոնի մէջ գովութեամբ կատարելէն ետքը՝ Հայաստան դարձաւ Եզնիկ միւս ընկերակցացը հետ մէկտեղ, և Տարօնոյ Աշտիշատ քաղաքը գալով, հոն գտաւ իւր վարդապետներն, ու Եփեսոսի ժո-

digitised by A.R.A.R.@

ղովոյն կանոններն, ու աստուածաշունչ գրոց « ստոյգ և հաստատուն » օրինակներն անոնց յանձնեց. և սուրբն Սահակ՝ Եզնիկայ մասնաւոր գործակցութեամբը՝ միանգամ թարգմանուածը նորէն կրկին թարգմանեց 'ի յունէ։

Եպիսկոպոսական աստիճանի ալ բարձրացած է Եզնիկ, և Բագրևանդայ վիճակին հովիւ կարգուած. ուստի և Յովսէփ կաթողիկոսին յԱշտիշատ գումարած ժողովքին մէջ ալ ներկայ գտնուեցաւ, ինչպէս կը վկայեն Եղիշէ և Փարպեցին։

* * *

Այլ և այլ թարգմանութիւններէն զատ՝ որ կամ պատմագրաց ստոյգ վկայութեամբը և կամ կարծեօք Եզնըկայ կ'ընծայուին, ինքնագիր գեղեցիկ երկասիրութիւն մըն ալ թողուցած է, որ թէ հեղինակին և թէ իր ժամանակին մեծ պատիւ կ'ընէ. և այս է Եղծ աղանդոց Գիրքը։ Պարսկաստան սկսած էր այն ատենները իր վնասակար ազդեցութիւնը Հայաստանի վրայ տարածել. արքայից արքայք՝ իրենց կրօնական պարտք մը սեպած էին՝ անթագաւոր և իրենց հպատակ եղող Հայոց ազգը՝ Պարսից կրօնից աշակերտել. Նախարարաց մէջն ալ կը գըտնուէին ոմանք՝ որ երկրաւոր թագի մը ընծայած փառքը՝ աներևոյթ յոյսէ մը վեր գնելու սկսած էին։ Միւս կողմանէ ալ յունական ուսումը սկսած էր մեր ազգին մէջ տարածուիլ. և այն պատճառաւ՝ ոչ միայն վարդապետական գրուածներ, այլ նաև հին դասական մատենագրութիւնք կը սկսէին ծանօթանալ Հայաստանի. և եպիսկոպոսաց և առաջնորդաց սիրտը խռովեցի վախ մը կը ձգէին՝ որ չըլլայ թէ ուսմանց հետ անանկ կարծիքներ ալ սպրդին 'ի Հայաստան՝ որ կրօնից վնասակար ըլլան։ Ասոնցմէ զատ՝ նաև քրիստոնական կրօնից ծագէն երևցած Մարկիոն մըն ալ սկսեր էր իր աղանդը տարածել. և այնպիսի համաճարակ կերպով մը, որ վախ կու տար Հայաստանի մէջ ալ մուտ գտնելու։

digitised by A.R.A.R.@

Այս ամէն վնասուց առջեն առնելու համար՝ շարագրեց Եզնիկ իւր Եղծ աղանդոց գիրքը, չորս մասն բաժնուած. և առանձին կերպով մը խօսելով Հեթանոսաց, Պարսից, Յունաց իմաստնոցը և Մարկիոնի աղանդոյն դէմ: Հին իմաստնոց դէմ իմաստասէր լեզու, գրիչ և հանճար գործածելով. և անոնցմէ ամենէն աւելի զօրաւոր զէնքով մը, հաւատոց ճշմարտութեամբ՝ անոնց մոլորամիտ գրութիւններն եղծանելով:

* * *

Իր իմաստասիրական հմտութիւնը ցուցընելու համար՝ երեքի բաժնենք. 'ի Բնականս, յԲարոյականս և 'ի բուն Իմաստասիրականս: Բնական մակացութեանց մէջ՝ թերևս մեր նախնեաց մէջ մէկը չկայ որ Եզնկայ գիտութիւնն և հմտութիւնը ունենայ: Մեր այս խօսքին վկայ կրնան ըլլալ իրեն ստոյգ վարդապետութիւնքը թէ տարերաց և թէ բնութեան երևութից վրայ, և թէ տարբեր կերպով մտածողներուն կարծիքը հերքելուն մէջ: Բնական սեպենք՝ շատերէն մէկ քանի բան մէջ բերել: Թէ որ իրմէն ուզենանք պատճառը հասկընալ թէ ինչու արևուն ծագելուն և մտնելուն ժամանակ կը կարմրանան երկինք, պատասխան կու տայ մեզի. Վասն զի, կ'ըսէ, արևուն ծագելուն ատեն՝ օդը ջրոց խոնաւութիւնը առնելով՝ արևուն ճառագայթիցը վրան կը ձգէ. և որովհետև դեռ օդը թանձրացած ու ամպացած չէ, քիչ մը արևուն նշոյլքը արգիլելովը՝ արևը կը կարմրցընէ ու չիմթընցըներ: — Հարցընենք թէ առաւուն ցօղը ինչ բանէ առաջ կու գայ. կը պատասխանէ. Վասն զի, կ'ըսէ, օդը որ ինչուան առաւու կ'ուռի (կը ծանրանայ) ջրային խոնաւութենէն, արևուն ճառագայթից ջերմութիւնը վերայ հանելով՝ թացութիւնը կը չքթեցընէ. ուստի չէ թէ միայն այն տեղը՝ հապա ամէն տեղ արևուն ծագելուն ժամանակ ցօղ կ'իջնայ: — Լուսնին չորս կողմը ե-

digitised by A.R.A.R.@

բեցած բակին պատճառն ալ կու տայ. լուսինը, կ՚ըսէ, օդին խոնաւութենէն նեղուելով կ՚ուզէ խոնաւութիւնը իր վրայէն փարատել. ուստի խոնաւութիւնը մօտենալով ու իրեն չհասնելով՝ չորս կողմը կը կենայ. որով յայտնի կ՚ըլլայ անձրեւին նշանը: Նոյնը կ՚երեւնայ, կ՚ըսէ, նաեւ ճրագին վրայ. և այլն:

* * *

Եզնիկայ Աստղական հմտութեանցը վրայ չխօսած՝ պէտք է յիշեցընենք ընթերցողաց. թէ որովհետև գիտութեանց յառաջադիմութիւնը դարուց հոլովման ու շըրջանին արդիւնք է, կը հանդիպի երբեմն որ ուղիղ կարծուած դրութիւնք սխալի կերպարանք կ՚առնուն, և երբեմն սխալ երեւցածներուն ուղղութիւնը կ՚երեւնայ: Ուստի հին մատենագրաց գիտութիւնը քննելու ատեն՝ մեր ժամանակաց գիտութիւնը պէտք չէ անոնց վրայ փնտռել, այլ մտքով երթալ անոնց դարը, ու այն ատենուան գիտութեանց չափովը զիրենք քննել: Այս նկատմամբ այլ և այլ սխալ կարծիքներ ունի Եզնիկ, որ աւելի իր ժամանակին սխալները կրնան սեպուիլ: Օրինակ իմն, սաստիկ կերպով կը հերքէ այն կարծիքը՝ որ դարեր անցնելէն ետքը հաստատութիւն գտաւ, թէ երկիրս արեւուն վրայ իր ընթացքը կ՚ընէ. այլ նոյն շրջանը արեւուն կու տայ, և իր կարծեաց հաստատութեան մէջ կը բերէ սուրբ գրոց այլ և այլ խօսքերը և դէպքերը, ինչպէս Յեսուայ արեւը իր շրջանէն կեցընելը, Եզեկիայի ժամանակ՝ Աքազու արեւադէտ ժամացուցին ստուերին ետ դառնալը, և այլն: — Երկրիս դրից ու շարժմանը վրայ՝ Յունաց հին իմաստունքը կատարեալ տեղեկութիւն ունէին. անոնց կարծեացը հմուտ էր Եզնիկ, բայց ժամանակին նախապաշարմունքը անկարելի կ՚ընէր թոյլ տալ իրեն՝ անոնց խօսիցը հաւանելու, նուիրական պարտք մը կը սեպէր ամէն ջանքովը դէմ կենալ այն կարծեաց որ հեթանոսաց գիտութեանցն արգասիք կը սեպուէին:

digitised by A.R.A.R.@

Աստեղագիտաց կամ հմայից վրայ խօսելու ատենը՝ մեծ ճարտարութեամբ և հանճարով կը հերքէ անոնց բաջաղանքը. ոչ միայն Պարսից օրինաց հետևողքը ըմբերանելով, այլ նաև ինչուան յետին դարուց ճակատագրականքը։

Բնագանցականին մէջ ուրիշ ամէն մասէն աւելի յայտնի և որոշ կ'երևնայ Եզնիկայ հմտութիւնը։ Կարդացողն կը տեսնէ թէ ինչ զօրաւոր ապացոյցներ ու հաւաստիք մէջ կը բերէ Աստուծոյ գոյութեանն ու անոր ստորոգելեացը. չէ թէ միայն աստուածաբանական ցուցակութեամբք հաւաստարմացնելով իր խօսքերը, այլ նաև բնական ու անհակառակելի փաստեր մէջ բերելով, և երբեմն ալ նոյն իսկ հեթանոսաց առասպելներովը՝ անոնց կրօնքին ստութիւնը, ու աստուածային հաւատոյ ճշմարտութիւնը հռչակելով։ Նոյնպէս երբոր Յունաց իմաստանոց և անոնց կարծեացը վրայ կը խօսի, կարգէ դուրս հմտութիւն մը կը ցուցընէ անոնց տեսակ տեսակ վարդապետութեանցը. համառօտ կերպով մը անոնց ուղիղ կամ թիւր տեսութիւնքը կը զանազանէ, ու զօրաւոր լեզուով մը անոնց պատասխանը կու տայ[1]։

* * *

Մատենագրական հմտութեանց նկատմամբ՝ առաջինն է Եզնիկայ լեզուին գեղեցկութիւնը։ Երեք ազգ գեղոյ կը նկատենք Եզնիկայ գրոցը մէջ. նախ բառից ճշգրիտ նշանակութեամբ. երկրորդ՝ զուրցուածքի գեղեցիկ կերպովը, և երրորդ՝ ընտիր դասաւորութեամբ։

Հնախօս գիտութեանց մէջ՝ յազգային մատենագիր նշանաւորներէն մէկը կրնայ սեպուիլ Եզնիկ։ Հաւասար

1. Եպիփանու Հերձուածոց դէմ գրած մատենին մէջ՝ շատ տեղ Պարսից աղանդոյն և Մարկիոնի դէմ խօսած ատենը՝ համաձայն կը գտնենք զնա ընդ Եզնկայ։

digitised by A.R.A.R.@

գիտութիւն կը ցուցընէ թէ հայրենի և թէ օտար հնութեանց։ Առաջիններուն կարգէն կրնան սեպուիլ արուեստից սկզբանը, ցլու արեանը, թերիակէին, մանրագորին, հազարին, և այլն, վրայ տուած տեղեկութիւններն։ Նոյնպէս Արալէզին, վիշապազանց, Արտաւազդայ, ծովային նհանգաց վրայ խօսելու, և մարմնոց բնական ազդեցութեանց վրայ ազգային գուշակութիւններն մէջ բերելուն ատեն։ Իսկ օտար ազգաց հնախօսութեանը մէջ ունեցած գիտութիւնը յայտնապէս կը ցուցընէ Եզնիկ՝ երբոր Պարսից առասպելոց, անոնց կրօնական արարողութեանցը, զանդիկ և մոգութեան կրօնից, Նախնի Յունաց, Հերակլեան արձանաց և անոնց վրայ եղած գրուածոցը, Հեսիոդեայ, Հոմերոսի և Պղատոնի վրայ կը խօսի։

* * *

Եզնիկայ խրատք անուամբ ընտիր խրատներ կան, հեղինակին արժանի լեզուով ու սրտով գրուած․ բայց որովհետև անոնք Նեղոսի սուրբ հօրն սկզբնագիր երկասիրութիւնք համարուած էին, ուստի հաւանականաբար Թարգմանիչ է Եզնիկ այն խրատուց, և անոր մէկ մասը իրեն ընծայուած։

Եզնիկայ Կողբացւոյն անուամբ ձեռագրաց մէջ երկու համառօտ երկասիրութիւնք ալ գտնուած են հետևեալ խորագրով․ — Ա․ «Հարցումն Աբրահամու և պատասխանիք Եզնիկայ Կողբացւոյ ուղղափառ վարդապետի»։ — Բ․ «Հարցումն Աշոտոյ որդւոյ Սմբատայ և պատասխանի Եզնիկայ Կողբացւոյ Հայոց վարդապետի»։ Հրատարակողք կը ծանուցանեն վասն առաջնոյն․ (Մասեաց աղաւնի, Զ տարի 125, 166)․ «Ընտիրս այս նշխար երկասիրութեանց Արձանայ Արծրունւոյ մերոյն Թարգմանչի և հոգելից վարդապետին Եզնիկայ... հանեալ է 'ի գրչագիր մատենէ Թուագրելոյ յամին ՉԽԱ։ — Մեզ ոչինչ

digitised by A.R.A.R.@

ընաւ կասկածելի է հարազատութիւն հատուածոյդ, զի և բանից գեղեցկահիւս շարամանութիւն և բառից յըստակութիւն զնոյն յայտ առնեն »: Իսկ երկրորդին համար. « Թէպէտ և գրուածքին յստակ և գեղեցիկ ոճը յայտնապէս կը ցուցընէ որ հին և ընտիր մատենագրութեան կտոր է այս, բայց վերնագրին մէջ ժամանակի անյարմարութիւն մը կայ՝ որոյ պատճառը հասկընալ շատ դժուար է: Վասն զի Աշոտ որդի Սմբատայ, որ է անշուշտ Բագրատունեաց ցեղէն մեր առաջին թագաւորը, որդին Սմբատայ Խոստովանողի, թագաւորեց 883էն մինչև 889 թուականը. իսկ Եզնիկ Կողբացի (եթէ մեզի ծանօթ սուրբ թարգմանիչն է) 430ի առեններ ծաղկած էր. ուստի և գրեթէ չորս հարիւր յիսուն տարի յառաջ է քան զԱշոտ թագաւոր: Հարկ է ուրեմն ըսել թէ կամ այս վերնագրին անուանց մէջ սխալ մը կայ, և կամ մեր Աշոտ առաջին թագաւորին ատենն ալ Եզնիկ Կողբացի անունով վարդապետ մը կայ եղեր՝ առաջնոյն անուանակից և հետևող. բայց այս երկրորդ կարծիքը մեզի ալ հաւանական չերևիր: Թերևս չենք սխալիր ըսելով թէ հաւանական է որ այս հատուածը Համամ վարդապետի գրուածներէն է, որ Աշոտոյ ժամանակակից էր, և այն ատենի մատենագրաց մէջ իւր յստակ և համառօտախօս ոճովը անուանի »:

Առանցմէ զատ կը գտնենք ՚ի ձեռագիրս նաև հետևեալ քանի մը հատուածներն. « Եզնըկայ Կողբացւոյ Հայոց վարդապետի վասն պատրաստութեան հաղորդողաց: — Եզնակայն ասացեալ վասն արարչութեան: — « Սահմանադրութիւն կարգաց[1] ընծայեալ ՚ի նախատպին տեառն Գրիգորի. թարգմանեցաւ ընդ ձեռն Եզնակայ՝ հրամանաւ Երանելոյն Սահակայ Եպիսկոպոսապետին Հայոց, և նորին Արտակցաց, բն որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի

1. Արարատ, ամսագիր Էջմիածնի, 1875, յէջ 446:

digitised by A.R.A.R.@

և որոշումն վանաց» ։ — Յաղագս որոշմանն զանազան հերձուածոց ։

Ճառընտրաց մէջ կը գտնուին երկու հատուածք ճառից՝ խորագիր կրելով․ «Եզնիկայ առ սուրբն Մաշդոց» ։ Նոյն գրոց մէջ քանի մը ուրիշ անհարազատ երկասիրութիւններ ալ կան Եզնիկայ անուամբ, համառօտ և իրենց գիտութեանը և հանճարոյն ոչ այնչափ արժանաւոր, որոնց համար պէտք ըլլայ անշուշտ յետին պատմագրաց մէկուն, Կիրակոսի, ըսել Եզնիկայ համար, թէ «խօսս յոլովս եթող յօգուտ լսողաց» ։

* * *

Պատմական գրուածքի մը՝ ու անկէ քանի մը կցկտուր հատուածոց յիշատակութիւնը կը գտնենք Եզնիկայ անուամբ առ Ստեփաննոսի Ռոշքեան Կամենիցացւոյ, իր հմուտ Բառագրոց կարգին մէջ ։ Չենք կրնար որոշակի զըրուցել թէ արդեօք Կողբացւո՞յն է թէ ուրիշ համանուն և ժամանակաւ կրտսերագոյն անձի մը ։ Իբրև հնաքըննութեան արժանաւոր նիւթ՝ այս հատուածներն կ՚ամփոփենք ։

«Ետես խարտեաշ և գգխակաւոր մանուկ» ։

«Կայր մանուկն ընդ ոգին անկեալ» ։

«Աւէ․ Թախանձ մեր եղեր խնդրելոյ զայսքան խըրատս» ։

«Որպէս քարինք առ ջուրս լռանան, նոյնպէս և որք ՚ի մեղս են» ։

«Հարկն զսուրբն խթանաւոր վարոցաք» ։

«Առաւել զատու քան զհամալսականն Պղատոն» ։

«Պատուեն զնա հիւրընծայիւք» ։

«Առեն զշանգլուխ խառն գեղ տապատի» ։

«Հեծաւ յատանաւոր ձի, բայց ՚ի թօթափելոյն խօթացաւ» ։

«Մի՛ ով կեցցէ չարակամաբար ընդ ընկերին» ։

digitised by A.R.A.R.@

« Խոկալ պիտոյ է պատրաստութեամբ զելս հանդերձելոցն »:

« Յաստեացս փաղաքշաբար փոխի »:

« Կոշտք տափանոք... և մարմինն ձգամբ »:

« Արծիւն յորժամ ձագք իւր փետրաւորին՝ յանդիման արեւու կացուցանէ »:

Այսոնք խրատական գրուածքի մը մասն կ՚երեւնան։ Իսկ յետագայքն՝ պատմական կը թուին.

« Առ ժամ մի տեղի տալ ընդդիմարանից »:

« Ի ձին խամթաւոր նստեալ վազէր »:

« Երբեր նմա խանկաւ գալար թուղս »:

« Խմբական զօրքն 'ի ճակատ դարձան »:

« Որպէս զփայտ հերձանելի՝ զքարինս ճեղքէր »:

*
* *

Արդի գաղղիացի հայերէնագէտ մը՝ Մարթէն (P. P. Martin) հետագայ խօսքերով և զարմացմամբ կը դրուատէ զԵզնիկ.

Eznigh fut un des amis les plus dévoués de saint Sahag et de saint Mesrob, un de leurs plus zèlés cooperateurs, celui de leur disciples qui eut le plus leur confiance. Il fut envoyé par eux, d'abord, à Édesse et ensuite à Constantinople, dans le but de préparer la traduction des Saintes-Écritures, et celles des Pères grecs et syriens.

Ce fut lui qui rapporta de Costantinople, les Actes du Concile d'Éphèse (431) et les Manuscrits grecs sur lesquels fut terminée, en 433, par saint Sahag et saint Mesrob, la version arménienne des Saintes-Éritures. On voit, par ces détails, qu'Esnigh, loin d'être le premier venu, était au contraire un personnage fort distingué au point de vue intellectuelle et moral... Si nous ajoutons qu'Esnigh possédait,

digitised by A.R.A.R.@

outre l'arménien, le grec, le persan et le syriaque, nous aurons fait cannaître, dans ces grands lignes, le personnage. *Ու իրեն գործած ու վրան աշխատած Աղանդոց գրքէն վկայութիւններ մէջ բերելէն ետքը, կը յաւելու:* C'est là... un témoignage de première importance; le témoignage d'un grand écrivain, ... d'un savant qui connaît les langues hébraïque, grecque, syriaque et persan, et les nations qui parlent ces langues; le témoignage d'un auteur qui n'est pas demeuré étranger à la rédaction de la traduction armenienne (de la Sainte Bible). Aucun d'autre témoignage ne pourrait passer avant celui-là, à moins qui s'emanent de saint Sahag et de saint Mesrob.

Եզնկայ Եղծ աղանդոց գիրքը նախ տպագրեցաւ ՚ի Զմիւռնիա յամին 1763. երկրորդ և երրորդ անգամ ՚ի Վենետիկ ՚ի Մխիթարեանց (1827. 1863) ընտիր մատենագրաց կարգին մէջ: Գաղղիարէն ալ թարգմանուած է այս գործը ՚ի Լըվայեան Ֆլորիվալայ հայերէնի վարժապետէ, և տպագրած ՚ի Բարիզ յամի 1833: Այս թարգմանութեան վրայ քննադատական հատուած մը հրատարակեց Արման Տըմէրէրին գաղղիացի՝ Eznigh de Goghpe ... et son traducteur français խորագրով ՚ի Հանդէս Ասիականէ ամսագրի. (Հատ. Ե. 207–216): Մասնական թարգմանութիւն մ'ալ նոյն լեզուաւ ՚ի Հատընտիր հին և նոր դաստիարաց Հայոց Լանկլուայի, այս խորագրով. Eznig de Goghp; Extrait du Chapitre II. Réfutation de la religion des Perses; traduction nouvelle, par un membre de l'Académie arménienne de Saint-Lazare de Venise. Մանէսի և Պարսից աղանդոյն վերաբերեալ տեղեկութիւնքը թարգմանեցին ՚ի գերմաներէն Նոյման (Zeitschrift für die historische Theologie) և Վինտիշման (Bayerische Annalen, 1834): Եղեան Կ. Յաւէտ հարցաքննութեան նախնէ մատենից ռուսերէն գրուածքին մէջ այլ և այլ հատուածներ թարգմանած է յԵզնկայ, ինչպէս նաև Յաւէտ աշխարհագրութեան Պարսից հատուածի մը հեղինակէն վերը յիշուած Հանդէս Ասիականի ամսագրին մէջ: Ըստ մասին թարգմանեալ է և անգղիարէն և հրատարակեալ բանասիրական օրագրի մը մէջ: — Խորագրեն այլ տպագրուած են ՚ի Վենետիկ:

digitised by A.R.A.R.@

ԿՈՐԻՒՆ

Կորիւն 'ի դասուն առաջին թարգմանչաց: — Իրմէ շարադրուած կենսագրական գրուած մը: — Իր ոճը: — Ագաթանգեղոսի և Բիւզանդայ գրոց հետ նմանութիւնք: — Տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք:

Առաջին թարգմանչաց դասէն էր նաև Կորիւն, որ Եզնիկայ ու Յովսեփայ Պաղնացւոյ Բիւզանդիոն եղած ատեն՝ Ղևոնդեայ հետ հոն ղրկուեցաւ թարգմանութեանց պարապելու, ու ետքը Ընծակայ հետ Երուսաղէմ գնաց, ուսկից սրբոյն Կիւրղի Երուսաղեմացւոյ աշխատասիրած Ապաշխարող արձըկելու կարգը բերաւ:

Սրբոյն Մեսրովպայ ձեռքով Վրաց աշխարհքը գրով, գիտութեամբ և հաւատքով լուսաւորուելէն ետքը, Սահակ Հայրապետ զԿորիւն Վրաց եպիսկոպոս ձեռնադրեց, և անշուշտ այն պաշտաման մէջ իր կեանքը կնքեց. որովհետև աւելի տեղեկութիւն մը չեն ընծայեր մեզի ժամանակակիցք իր վարուցը և զբաղմանց վրայ:

Զանազան թարգմանութիւններէն զատ՝ իր վարդապետին, սրբոյն Մեսրովպայ պատմութիւնը շարագրած է Կորիւն: Այս աշխատասիրութեան՝ որ իր ժամանակին գրաւորական պատմութեանը վրայ մեծ լոյս կը ծաւալէ, զինքն յորդորած են սուրբն Յովսէփ կաթողիկոս և իր ուրիշ աշակերտակիցներն. որոնք այլ և այլ աշխարհներ իրենց ուսումը կատարելէն ետքը դարձան 'ի Հայաստան ու տեսան որ արդէն վախճանած էին իրենց և ընդհանուր Հայրենեաց բարերար վարդապետներն, ու-

digitised by A.R.A.R.@

զԿորիւն աշակերտին՝ որ անշուշտ անոնց կենաց վերջի տարիներն 'ի Հայաստան կը գտնուէր, որոյն Մեսրովպայ վարքը գրել։

Կորիւն ալ յանձն առաւ ու շարագրեց, «ոչ եթէ, ինչպէս կ'ըսէ, 'ի հին համբաւուց տեղեկացեալ, այլ որոց մեր իսկ ականատես եղեալ կերպարանացն, և առընթերակաց հոգևոր գործոցն, և լսող շնորհապատում վարդապետութեանն, և նոցին արբանեակք ըստ աւետարանական հրամանացն»։

Որոյն Մեսրովպայ ամբողջ կենսագրութիւնը չի կրնար սեպուիլ այս գրուածքը. վասն զի Մեսրովպ կրկին վիճակ կենաց ունեցած է. մէկը 'ի դրան արքունեացն Հայոց՝ պատուեալ իշխանական պաշտամամբ, մէկն՝ ալ առ Սահակայ Հայրապետի։ Կորիւն իր վարդապետին կենացը առաջին մասին վրայ՝ ամենևին, կամ խիստ քիչ տեղեկութիւն կ'աւանդէ. և իր այս զանցառութեան պատճառը՝ ինքը մէջ կը բերէ. «Ոչ սուտապատում, կ'ըսէ, ճարտարախօս եղեալ, առ 'ի մերոց բանից զհօրն իմոյ կարգեցաք, այլ զյաճախագոյնն թողեալ, և 'ի նշանագիմակացն քաղելով զհամառօտն կարգեցաք. որք ոչ միայն մեզ՝ այլ և որք զառեալսն ընթեռնուն՝ յայտնի է։ Քանզի չէաք իսկ հանդուրժողք զամենայն արարեալն կարգաւ զիւրաքանչիւրոն, այլ 'ի դիւրագոյն և 'ի հեշտագոյնս՝ յառաքելական անդր զանձինս պատսպարեցաք, որոց անցեալ զբազմախուռն արգասեօք որոցն՝ առ 'ի մանրակրկիտ առնելոյ զկարևորագոյնս պատմելոյ ըզհանգամանս՝ առացաք»։ Հեղինակին այս մութ խօսքերը հետևեալ կերպով կրնանք պարզել, թէ միայն որոյն Մեսրովպայ հոգևորական աշխատանացը ու վարդապետութեանց վրայ խօսեցանք. իսկ այն գործերուն վրայ՝ որ իր աշխարհիկ կամ զինուորական կենացը կը վերաբերին, և որոնք շատ են, լռեցինք. որովհետև այն գործերը չէ թէ միայն մեզի, այլ նաև ատենը կարդացողաց յայտնի են։

digitised by A.R.A.R.@

Իսկ սրբոյն կենացը երկրորդ մասին վրայ՝ բաւական ընդարձակ ու յագեցուցիչ կերպով կը խօսի Կորիւն, տեղն 'ի տեղը և իրեն յատուկ ոճով մը պատմելով այն մեծ մարդուն ձեռքովը Հայաստանի մէջ եղած մտաւոր լուսաւորութեան արդիւնքը:

***

Իրեն յատուկ ոճով մը ըսինք, որովհետև ընդհանրապէս ընտիր ու հայկաբան լեզուի հետ՝ մութ ու խրթին դարձուածներ կը բանեցընէ, որոնցմով իր խօսքերը շատ տեղ անիմանալի կը մնան: Այս թերութիւնը՝ թերևս գրչագրաց ալ թերութիւն է, որոնք շատ տեղ, ինչպէս նաև ուրիշ զանազան գրուածներ, ասանկ ալ Կորեան այս երկասիրութիւնը՝ ուզածնուն պէս համառօտեր են, առանց գիտնալու կամ ուզենալու մտադրութիւն ընել թէ պակսած կտորը՝ մնացածին հետ անմիջական վերաբերութիւն ունենալովը, այն պակասը մեծ վնաս կը բերէ գրուածին ամբողջութեան:

Ասանկ Մեսրովպայ ձեռքով եղած Վրաց դպրութեան գիւտը պատմելէն ետքը կը յաւելու. «Եւ արդ զնոսա որ յայնչափ 'ի մանաւոր և 'ի բաժանեալ լեզուաց ժողովեցան, միով աստուածաբարբառ պատգամօքն մի ազգ կացեալ՝ փառաբանիչք միոյ Աստուծոյ յօրինէր. յորոց և իմ անարժանիս եղեալ 'ի կարգ՝ եպիսկոպոսութեան վիճակ»: Հոս խօսքին կարգը մէկզմէկ չբռնելով՝ պակասութիւն մը կ'ենթադրէ: Այսպէս ուրիշ զանազան տեղուանք ալ՝ զորս աւելորդ կը սեպենք մի առ մի նշանակել:

Ագաթանգեղոսի և Բիւզանդայ գրոց հետ շատ նմանութիւն ունի Կորեան այս գիրքը, մանաւանդ առջինին. ուսկից ամբողջ խօսքի հատուածներ մէջ կը բերէ: Վասն որոյ ոմանք համարեցան թէ այն գրոց թարգմանիչն եղած ըլլայ Կորիւն, և այն է պատճառը այնչափ նմա-

digitised by A.R.A.R.@

նութեան։ Բայց մենք որովհետեւ այն կարծիքն ունինք թէ Ագաթանգեղոս եւ Բիւզանդ սկզբնագիր երկասիրութիւնք են, ուստի անոնց շատ ընթերցմանը արդիւնք կը սեպենք այն նմանութիւններն։

Այս հատուածներէն մէկ երկու գլխաւորն մէջ բերենք։

« Եւ զի ըստ օրինակի գրեցելոցս առ 'ի մէնջ հարքըն 'ի կատարումն դարձան, ոչ եթէ 'ի հին համբաւուց տեղեկացեալ եւ մատենագրեալ զայս կարգեցաք, այլ որոց մեզ իսկ ականատես եղեալ կերպարանացն, եւ առընթերակաց հոգեւոր գործոցն, եւ լսող շնորհապատում վարդապետութեանն », եւ այլն։

« Որոց անցեալ զբազմախուռն արգասեօք սրբոցն, առ 'ի մանրակրկիտ առնելոյ, զկարեւորագոյնն եւ զօգտակարագոյնն պատմել։ Ուստի եւ մեր առեալ հանգոյն ասացաք, ոչ 'ի պատիւ ընտրելոց Քրիստոսի, որք ամենապարծ եւ կենդանատուր խաչին ծանուցեալք յարգեցան. այլ յօրինակ քաջալերիչ հոգեւոր ծննդոց իւրեանց՝ նոքա պատմելոց իցեն յազգս ազգաց, ըստ բանի հոգեւորական երգչին՝ որպէս ասէ. Զի զոր ինչ միանգամ պատուիրեաց հարցն՝ ցուցանել զայս որդւոցն, զի ծանիցէ ազգ այլ. որդիք որ ծնանիցին յարիցեն եւ պատմեսցեն որդւոց իւրեանց, զի դիցեն առ Աստուած զյոյս իւրեանց »։

Մեր տպագրին (1833) յէջ 1. « Եկեալ հասանէր առ խս հրաման ».., հատուածը կը գտնուի առ Ագաթանգեղայ յ'էջ. 20 (տպ. 1862)։

Յ'էջն 7. « Ամենայն կրթութեան հոգեւորացն զանձն տուեալ միաւորութեամբ, լեռնակեցութեան... առ Ագաթանգեղ։

Ի նոյն էջ 7. « Առեալ այնուհետեւ երանելւոյն զհաւատացեալս իւր... առ Ագաթանգ.։

digitised by A.R.A.R.@

Կորեան պատմութիւնն տպագրուած է 'ի Վենետիկ 'ի շարս գործոց նախնեաց (1833)· դարձեալ ուրիշ հին օրինակէ 'ի կարգի Սոփերաց (1854) ընտրելագոյն ընթերցուածովք: Գերմաներէն թարգմանութեամբ հրատարակեց հայագէտն Վելդէ 'ի Թիւպինկէն (1841) 'ի քսանեւհնգամեակի թագաւորութեան Գուլիելմոսի Ա թագաւորին Վիւրթեմպերկի (Goriun's Lebensbeschreibung des bl. Mesrob): Գաղղիական թարգմանութիւնն ալ 'ի Հաւաքածոյ հին և նոր պատմագրաց Հայոց Լանկլուայի. (Հատ. Բ.). Goriun : Biographie du bienheureux et saint docteur Mesrob, traduite pour la première fois en français, par Jean-Raphael Emine.

ԴԱՒԻԹ ԱՆՅԱՂԹ

Դաւիթ Անյաղթ 'ի թուոյ կրտսերագոյն թարգմանչաց: — Իր ուսումն և համբաւ առ Յոյնս: — Գրաւոր երկասիրութիւնք: — Ներբող 'ի սուրբ Խաչն: — Սահմանաց գիրք: — Թարգմանութիւնք:

Մովսէսի Խորենացւոյն քեռորդի էր Դաւիթ, Տարօնոյ մօտ Հարք գաւառին Հերեթ կամ Հերեան գիւղէն, և կամ ըստ այլոց՝ Ներգին աւանէն, ուստի է Ներգինացի կոչուած[1]:

Սահակայ ու Մեսրովպայ ձեռքով ընտրուած վաթսուն փափկաձայն, ուշեղ և երկարոգի աշակերտաց դասէն էր Դաւիթ, և կամ անոնց վերջիններէն մէկը· բայց իր ուսմամբը անոնց հաւասարած, և մանաւանդ իմաստասիրութեամբը մէջերնէն ամենէն աւելի գերազանց

1. Գրչագրի մը մէջ կը գտնենք Անյաղթի համար՝ թէ «էր ի Հարթըն գաւառէ և ի Հերեթն գեղջէ»:

digitised by A.R.A.R.@

երեւցած. ուստի և իրեններէն, և անոնցմէ՝ ուր ուսմանցը ընթացքն կատարելագործեց զօրութեամբ, մերթ Անյաղթ կոչուած, իբրև թէ անհաւասար, և ամենէն վեր իր գիտութեամբը, և մերթ Աստուածաւանք իր բարեպաշտութեանը համար, և առհասարակ յամենեցուն իմաստասէր կամ փիլիսոփայ կոչուած, և երբեմն նաև Ամենագիտուն, եռամեծ փիլիսոփայ. և պատճառը կու տայ Շնորհալին հետևեալ խօսքերով. « Ունիմք սովորութիւն փիլիսոփայ ասել, որ յերաժշտական արուեստի կատարեալք են. այսպէս և Դաւիթ՝ ոչ միայն փիլիսոփայ, այլ յաստուածեղէն և յարտաքին հրահանգս անթերի և վսապատար էր, նորին աղագաւ կոչի փիլիսոփայ, զպատիւն զեկուցանելով »:

* * *

Այնչափ մեծանուն հանդիսացաւ Դաւիթ իր իմաստասիրական ուսմամբքը, որ ինչուան Յոյնք՝ այնպիսի պարծանք մը չուզելով իրենցմէ օտարացընել, որովհետև Դաւիթ այլ և այլ երկասիրութիւններ ունի յոյն լեզուով շարագրած, ուստի իրենցմէ մէկը ուզեցին սեպել զանիկայ: Ազգային յիշատակարանք կ'աւանդեն (թէ և աւելի պարծենկոտութեամբ քան ստուգութեամբ) թէ Դաւիթ 'ի Կոստանդնուպոլիս գտնուած ժամանակը՝ այլ և այլ ընդդիմադրութիւն ունեցած է փիլիսոփայական, ոմանք կ'ըսեն նաև հաւատոյ խնդրոց վրայ, Մարկիանոս թագաւորին արքունեաց իմաստասիրաց հետ, որք իրենց գիտութեամբը նշանաւորք էին. այսինքն Յորնադայ, Մելիտոսի, Մամբրէի եպիսկոպոսի և անոնց նմանեացը հետ. ու երբ իր քեռայն Մովսէս Խորենացւոյն հետ արքունական պալատը երեւցան, ամէնքը իրենց աչքը անոնց վրայ դարձուցին. « վասն զի, կ'ըսէ պատմիչն, էին ծերացեալ, կերպարանքն և խօսքն աթենացիք. զի երեսուն տարի էին յԱթէնս »: Եւ երբ Յորնադ անոնց իմաստու-

digitised by A.R.A.R.@

թիւնը կ'արհամարհէր, Մովսէս իրաւացի պարծանքով մը զինքն յանդիմանելով կը գրուցէր. « Ո՛վ Յոյնաղ, ճանաչէ՛ս զիս. Մովսէս եմ, և սա Դաւիթ. բազում դպրութեան ազգաց հմուտ և պարծանք Աթենացւոց, կենդանեաց և գերեզմանաց, եւ առաւել Հայոց աշխարհին »:

Մարկիանոս թագաւորն հրամայեց որ իր իմաստնոցը հետ խօսի Դաւիթ. « Եւ յարեաւ, կ'ըսէ պատմիչն, յաղթող և քաջ ապառաժէնն Դաւիթ. եկաց յատին առաջի բազմութեանն՝ որպէս զամուր լեառն երկաթի »: Ու երբ այնպիսի պատրաստութեան արժանի հանճարով ու լեզուով խօսեցաւ իր ընդդիմադրին հետ, Կորնթացւոց Մամբրէ եպիսկոպոսը՝ իմաստասիրական ուսմամբքը ուզեց զինքը յաղթահարել. « Հպարտացեալ փիլիսոփայական արուեստիւ, յառաջ վազեաց և 'ի դիմի հարաւ քաջին Դաւթի և մեծ անյաղթն կոչեցեալ փիլիսոփայի, և ասէ. « Զի՞նչ անուն և զի՞նչ մակածութիւն »: Եւ այն ընդդիմամարտութեան մէջ ալ իրեն արժանաւոր պատասխաններն ընդունելով՝ լսեցին իմաստակներն, աւելի մեծ համարում ստանալով անոր գիտութեանն վրայ[1]:

Հայաստան դառնալէն ետքը՝ տեսնելով Դաւիթ իր հայրենեաց խեղճութիւնը, և գիտութեանց անպատիւ մնալը, քաշուեցաւ, աղօթքը՝ արտասուաց, հանճարը՝ գր-

1. Երեքտասաներորդ դարու քերթող մատենագիր մը Վարդան Հայկազն, թուի ակնարկել դայս հետագայ տողերուն մէջ.

« Մովսէս պիտէր Խորենացի
Քերդողահայրըն կենդանի.
Իմաստութեամբն անչափելի
Զերդ հոգեւոր տուն և տեղի:
Կամ յընկերացն իւր նազելի
Բանիւք հզօրքն 'ի հանդիսի.
Յորոց անուանցն էին յահի
Յունաց ճարտարքն և յերկիւղի:
Զէին կարող կալ 'ի դիմի
Կամ բան մի տալ պատասխանի...
Այլ նոքա չէն աստ 'ի միջի »:

digitised by A.R.A.R.@

րոց հետ խառնելու. և մեռնելով թաղուեցաւ Տարօնոյ մօտ Ղազարու վանքը, ուր մինչեւ հիմայ կը ցուցընեն իր գերեզմանը. և ուր դեռ ևս կը յաճախեն իմաստութեան և ճարտարխօսութեան ձիրքը խնդրելու և ընդունելու փափաքող յուսով:

Ուրիշ գրչագրի մը մէջ ալ կը կարդանք թէ Աստուածաշունչ գրոց թարգմանութեան համար ի Բիւզանդիոն ղրկուած երիցագոյն աշակերտներէն մէկը՝ սուրբն Սահակ և Մեսրովպ ուրիշ հինգ անձինք ալ յղեցին զԱնյաղթ, զԽորենացի, զՄամբրէ իմաստասէր և զԱբրահամ հռետոր. և զՊաւղոս՝ նմանակից սոցա. « Եւ կայսրն, կ՚ըսէ, զԴաւիթ և զՄովսէս դաստուար կացոյց ի տան հայրապետանցին, և ի թարգմանութիւնէ ոչ դադարէին: Ապա կամեցեալ նոցա երթալ յԱթէնս, չեթող կայսրն. այլ կարգեաց զնոսա վերակացուս մէն մի ի վերայ շինուածոյ երկուց քաղաքացն՝ Կարնոյ և Ցամթայ՝ զոր էր շինեալ հայրն Արգարու զառաջինն: Յետ շինութեան քաղաքացն՝ երթան յԱթէնս հրամանաւ Թէոդոսի թագաւորի հնգեքին ևս. ուսեալ և աւարտեալ յամս եօթն զիմաստասիրական ուսմունս. ընդ փորձ քննութեան անցանեն ըստ սովորութեան Աթենացւոց, ընդ այլոց յիսուն և չորս աշակերտելոց. և կացուցանեն զամենեսին ի հանդիպոյ սեան միոյ՝ յորոյ վերայ գրեալ էին բանք եօթն թագաւորաց, և որ ոք լուծանէր զնոսա՝ հասանէր յաստիճան վարդապետութեան յայն եօթն ամին »: Առաջ կ՚անցնի Դաւիթ այդ հանդէսին մէջ, իր ամէն ուսմակիցներէն աւելի խրախուսուելով համարձակօրէն, ուր այլք պշու-

Ներբողական տրուած հանելուկներուն մէջ, Դաւթի համար.

« Իմաստուն մի ի յԱթենայ.
Էր ի յազգէն Հայոց մեծաց.
Խոսրովային հաւ մի ասաց,
Ու չոր հաւուր վարդապետաց.

Վիպասանութեան մէջ կը վկայէ վասն թարգմանչաց

« Մինչ զի Յունաց գերազանցեալ »:

digitised by A.R.A.R.@

ցեալ կը նայէին ի սիւնն, ու բան առ բան կը լուծանէ եօթն Թագաւորաց խօսքերը ։ Հանդիսականք կ՚ապշէին կը մնան Դաւթի իմաստութեան և հանճարոյն վրայ, կը փութան մարգրտայեա և ականակուռ ոսկեղէն սապար մը կը բերեն, և բարձրացընելով զԱնյաղթ այն փառաց ու հիացման սապարին վրայ, ուսումնակիցքն ուսերնուն ու գլխոց վրայ կ՚առնուն ու ընդ բոլոր քաղաքն կը շրջեցուցանեն, մինչ ձայնք տաւղի և փողոց կը հռչակեն իր անյաղթելի իմաստութիւնն ։

* * *

Այսչափ է Դաւթի իմաստասիրին վարուցը վրայ ունեցած տեղեկութիւննիս ։ Քանի մը խօսք ալ իր գրաւոր երկասիրութեանցը վրայ գրուցենք ։ Ասոնք գլխաւորաբար երկու դասակարգութիւն կրնան բաժնուիլ, մէյմը ինքնագիր, մէյմըն ալ թարգմանութիւնք ։

Առջիններուն մէջ ամենէն աւելի նշանաւորն և մտադրութեան արժանին է

Խաչին ներբողը. — Որուն մասնաւոր յառաջաբանութեանը մէջ՝ աւանդուած է թէ ինչ պատճառաւ երկասիրած է Դաւիթ այս գրուածքը ։ Հայոց Գիւտ կաթուղիկոսին իշխանութեան օրերը՝ Օշին գեղջէն Կոստանդին, Պետրոս և Թէոդորոս անունով երեք անձինք եկան, որ ժողովուրդը խաբելու համար՝ ամէն արտաքին պատրուակ ունէին. խարազն կը հագնէին, բոկագնացք, պահօղք ու կեղծաւորք. որ սուրբ Կուսին համար կը քարոզէին թէ աստուածածին չէ. և Աստուծոյ մարդացելոյ խաչին ալ՝ փրկութեան փայտ չէին սեպեր, այլ գողոց պատժարան ։

Գիւտ կաթուղիկոս երբոր լսեց թէ Դաւիթ և իր ընկերներն Աթենքէն և ուրիշ քաղաքներ ուսմանց համար ճանապարհորդելէն դարձեր են, նամակ մը գրեց առ նա, աղաչելով որ իր իմաստուն գրիչը և զօրաւոր լեզուին սուրբ խաչին գովութեան ու պաշտպանութեան գործածէ. որ-

digitised by A.R.A.R.@

պէս զի « բարձցի, կ'ըսէր, հերեսիովտաց հերձուածն, և խլեսցին յագարակաց փուշք, և որոմն սատանայական սերմանց, որ 'ի մարդ յուսան և ոչ յԱստուած »:

Դաւիթ պատասխան տուաւ կաթողիկոսին, յօժարամիտ յանձն առնլով հրամանը, յորմէ թէպէտ իւր տկարութիւնն զինքը ետ կը նահանջէր, բայց միանգամայն հայրապետին աղօթքին վստահացած կը քաջալերուէր: Դաւթի առ Գիւտ գրած թղթին վերջը՝ այսպիսի ծանօթութիւն մը կ'աւելցընեն գրչագիրք. « Եղև այս 'ի ժամանակս մարզպանութեան և սպարապետութեան Վահանայ՝ որդւոյ Մագնոսի, որդւոյ Վարդանայ, կամ որպէս ասեն՝ եղբօր: Փորձօղք և գիտօղք սուտ ասեն զայլ պատճառն յԱթէնս կամ 'ի Բիւզանդիոն կամ յԵրուսաղէմ. կամ յորժամ 'ի Պարսից դարձաւ խաչն՝ և խօսեցաւ »:

Այս ծանօթութեանն մեկնութիւնը կու տայ Շնորհալին՝ Անյաղթին այս ճառին վրայ գրած բացատրութեանը մէջ: Կը պատմեն, կ'ըսէ, թէ սուրբն Սահակ և Մեսրովպ զոմանս իրենց աշակերտներէն՝ իմաստութիւն սովրելու համար, Յունաց աշխարհին կողմերն ու անոնց Աթէնք մայրաքաղաքը ղրկեցին. որոնք հելլենական լեզուին թարգմանիչ եղան. որովհետև նախ հարկաւոր էր որ ամէն իմաստասիրականաց հմտանան, բառերու և ոլորակներու, և նոքը համարձակին 'ի թարգմանութիւն: Եւ ըսին ոմանք թէ Աթենացւոց մէջ սովորութիւն կար եօթը տարի աշակերտութիւն ընել. ու այն եօթը տարուան լմննալէն ետքը՝ բարձր տեղւոյ մը վրայ կ'ելլէր աշակերտը, ու ժամանակին և լսողաց պիտոյիցը յարմար բան մը կը խօսէր: Դաւիթ ալ՝ որ այն աշակերտաց մէկն էր, նոյն սահմանին հասնելով, նշանին առջևը եղող աշտարակին կամ սեան վրայ ելաւ, և հօն զրուցեց այս ճառը՝ յուրախութիւն լսողաց և 'ի պատիւ խաչին: Ուրիշներն ալ կ'ըսեն թէ Աթենքէն Կոստանդնուպօլիս դարձած ատենը՝ իր ընկերներն զինքը մեծա-

digitised by A.R.A.R.@

բեցին, ու Վերացման խաչին որը այս Ներբողը գուրցընել տուին։ Ոմանք ալ թէ յԵրուսաղէմ սուրբ Խաչին առջև, և այլք՝ թէ խաչը Պարսկաստանէն դառնալէն ետքը, և ոմանք ալ թէ անապատի առանձնութեան մէջ յօրինուած է այս ճառը։ Բայց թէ Շնորհալին, և իրմէն աւելի Գիւտ կաթողիկոսին ու Դաւթայ վաւերական թղթերը ամէն տարակոյս կը վերցընեն, յայտնապէս ցուցընելով թէ երբ և ինչ վախճանաւ յօրինուած է այս ճառը։

Սահմանաց գիրք կամ Սահմանք իմաստասիրութեան.— Հին Յունաստանի մէջ ծաղկող փիլիսոփաներէն մէկը, Պիհռոն, մանաւոր և անօրինակ աղանդ մը հնարած էր, ամէն բանի վրայ տարակուսիլ, և այն տարակոյսը և դեգևեալ վարանքը իրեն աչքը իմաստութիւն սեպուած էր. որով և բազմաթիւ աշակերտներ ստացած, որք ժամանակ անցնելով իրենց վարդապետին կարծեացը վըրան ալ հաստատուն չկենալով, շատ աւելի անդին անցեր էին. և բոլոր մարդկութիւնն իրեն ամէն գիտութեամբը, ուսմամբք և կրօնիւք՝ անէակ կը կարծէին, և ինչուան կենաց և մահուան մէջ խտրութիւն չէին դնէր։ Այսպիսի սխալ և մոլորական դրութեան մը դէմ գրեցաւ Դաւիթ իր այս գրուածքովը, զոր ինքն կամ գըրչագիրք կը կոչեն «Ընդդէմ առարկութեանցն չորից Պիհռոնի իմաստակի, և սահմանք և տրամատութիւնք իմաստասիրութեան»։

Միւս այլ գրչագրի մը յիշատակարանին մէջ. «Այսպէս պարտ է իմանալ զպատճառն գրոցս։ Յորժամ գնայ մեծ Փիլիսոփայն Դաւիթ ի մայրաքաղաքն իմաստութեան յԱթէնս. և վարժեալ եղև ամենայն կատարելութեամբ, մինչև ընդ առաջին իմաստասէրս համարել զնա. եղև ի ժամանակին յայնմիկ բազում հակառակութիւն ի մէջ իմաստասիրացն վասն իմաստասիրութեան. ոմանք անգոնելով և այլք օրինակ ի մէջ բերելով, որպէս էքս ի համան և ի ծորման են, և ոչ ունին դադարումն, այնպէս

և իմաստասիրութիւն գոյութիւն ունի, բայց ոչ գաղարի․ և ոչ միաբանէին ընդ միմեանս ասացեալքն։ Եւ այսպէս բազում վրդով էր ի մէջ նոցա, զոր մի ըստ միոջէ ցուցանէ մեծս Դաւիթ, յինքն առեալ զամենայն հոգս իւրին, և եղծ զամենայն հակառակութիւն նոցա․ և եցոյց զիմաստասիրութիւնն գոյութիւն ունել։ Եւ առեալ զբանս իմաստասիրացն, եցոյց միմեանց հակառակ գոլ։ Եւ ինքն նախ սկիզբն դնէ և լուծանէ զնոցայն իմաստութիւն․ և ապա հաստատէ զիմաստասիրութիւնն… Եւ յամանց ասի թէ ոչ յԱթէնս, այլ յորժամ եկն ի Հայք ի բնիկ գաւառն իւր ի Հայք, յայնժամ եհաս համբաւս այս ի լսելիս նորա գալով ոմանք յուսումնակցացն և պատմելով զանհաշտ խռովութիւն որ էր ի մէջ իմաստասիրացն։ Յայնժամ արարեալ զգիրս զայս առաքէ առ նոսա, զի բարձցի ի նոցանէ վրդովն․ և արարեալ օրինակ, զօրինակն թողու ի Հայք, որ է այս գիրս… բայց թէ ի վերադրութեանն զանունն ոչ դնէ․ քանզի ոչ ընդունէին հպարտ ազգս Հայոց զիմաստս վարդապետաց իւրեանց, ոչ եդ՝ զի մի կորուսցեն և կամ զի մի գիտասցեն և պատուեսցեն զնա։ Իսկ ի Բարձրացուցէքն, զի ի սկիզբն գրեալ է անուն նորա, վասն զի յետոյ կարգեցին։ Եւ այս գիրս ոչ գտեալ եղև յայնմ ժամու, և յետոյ ոչ աբարին փոյթ կարգել զանունն»։

Իմաստասիրական ուսմանց կարգէ զուրս փափաքով մը եռեէ եղած էր Դաւիթ․ և իրեն անանկ կ'երևնար թէ «որք միանգամ իմաստասիրութեան տենչան բանից, և առ 'ի նմանէ հեշտութեանց ծայրիւ մասին միայն հանդիպին ճաշակեալք, ամենայն կենցաղական հոգոց բարեաւ մնալ ասացեալք, ողջախոհ իմն մոլութեամբ առ այսոքիկ վարեալք բերին»։ Այս փափաքին արժանաւոր գիտութիւն և լեզու բանեցուցած է Դաւիթ՝ Սահմանաց Գրքին մէջ։ Հին յունական իմաստասիրութեան կատարեալ և ամբողջ տեղեկութիւն մը կը տեսնուի, ու իմաստասիրութիւնը՝ իմաստասիրութեամբ կ'ապացուցանէ,

digitised by A.R.A.R.@

մէջ բերելով իմաստակաց ամէն առարկութիւնները, և անոնց ամենուն պատասխանը տալով։ Ուստի և իրաւամբ կը գրուցէ Ստեփաննոս Սիւնեցի. «Արդ թէ զինչ է բնութիւնս մեր, յատկապէս ուսաք 'ի Դաւթայ նամեծէ. այն՝ որ ընդդէմ Ակադեմայցն և Պիւռհոնացեացն դիմակայէ քաջապէս, որք ջանային եղծանել զգոյութիւն իմաստութեան» [1]։

Հայերէն մատենագրութիւնը՝ ճիշդ իմաստասիրական ըսուելու գրուածք մը ինչուան այն ժամանակ արտադրած չէր. ուստի և ինքն Դաւիթ եղաւ առաջին՝ բուն իմաստասիրութեան պարապող, և անոր յատուկ լեզուն գործածող։ Ուստի ինչպէս ուսման, ասանկ ալ լեզուին,

1. Առաքել Սիւնեցի, ('ի Մեկն. Սահմանաց) կ'ըսէ. «(Դաւիթ) գրեաց նախ զՍահմանքս, երկրորդ զՏարածրացուցէքն, երրորդ զՊէտքն, չորրորդ զՄեկնութիւն քերականին, հինգերորդ զՄեկնութիւն Պորփիւրի և զԱրիստոտէլին». և կը յաւելու. «Իսկ թէ վասն էր ոչ արդիւնացաւ բանք նորա 'ի Հայս, այնպիսոյ փառաւոր առն և առաքինւոյ և իմաստասիրի։ Եւ այս վասն հինգ պատճառի. նախ՝ զի յետ Վարդանանց պատերազմի զանձացեալ էին Հայք, և ամենայն բան աչաց եղեալ էր նոցա վասն աւերութեան աշխարհիս և կոտորման իշխանացն. երկրորդ՝ զի ոչ գոյր ուսումնական,... երրորդ՝ զի յանդիմանեալ 'ի նմանէ՝ անարգեցին զնա և զբանս նորա, և հարեալ վիրաւորեցին զնա. և նա գնացեալ 'ի Վիրս, անդ կացեալ վախճանեցաւ. չորրորդ՝ զի անիշխան էր ազգս և ոչ ոք էր որ յարգէր զնա»։ Ուրիշ գրչագիր մ'ալ կ'ակնարկէ թէ Ս—հմ—նաց գրոց յօրինման պատճառն հետևեալն է «Մեծն Դաւիթ, կ'ըսէ, և Եզնակ Կողբացին գնացին յԱթէնս, և լուան և տեսին բիծս ի վերա վարդապետացն, և զայրացեալ մեղադրեցին։ Եւ նոքա զչարեալ առին զՀայս կործեցիս և չարճճիս և հակառակօղս և փորձօղս. զոր յիշէ Աստուածաբան. և խորշել չթողուլ անդ զոք ի Հայոց ուսանել. և չգոյր պատճառ այլ, բայց աւելի իմանալն քան զայլս յազգաց։ Եւ զի էր ի նոսա չար ինչ հակառակութիւն, Պիհռոնացիք և... որք Ակադիմեանք կոչին»։

Ուրիշ գրոց մէջ ալ կը գտնենք Անյաղթի համար, «Կարող էր և բազմաց աստուածատուր իմաստիցն, զի զընականն և զչնորհականն քաջ ունէր զատ յուսմանէն. այլ վասն անիշխանութեան և ազգիս անդելութեան խափան եղև»։

digitised by A.R.A.R.@

պէտք էր որ ինքն ըլլար հեղինակ։ Այս պարծանքը աւելի արժանապէս կրնայինք իրեն ընծայել՝ եթէ իմաստասիրական ուսմանը հաւասար՝ լեզուին կատարելութեանն ալ պարապելու ետեւէ ըլլար, կամ թէ այնչափ յունականութեան ետեւէ չըլլար, ուսմանը պէս՝ լեզուն ալ անոնցմէ փոխ առնլով։

Դաւթի իմաստասիրական ոճոյն և հմտութեան չափը այսպէս կը գրուատէ հայագէտն Վիլֆաուա գաղղիացի. «Թերեւս թուիցի ումեք ասել թէ Դաւիթ ծառայաբար զհետ երթեալ իցէ Պղատոնի և կամ Արիստոտելի։ Ոչ այդպէս։ Զի գիտէ նա և ընտիր առնել ի մէջ միոյ կամ միւսոյն. գիտէ հերքել հաստատութեամբ զկարծիս՝ որք հեռեւիցին նմա ճշմարիտ։ Եղանակ գրութեան նորա գերազանցեալ է յոյժ. ձեռնարկէ որոշ և հաստատուն, և յառաջ խաղայ կարգաւոր և ընտիր ոճով. առաջի առնէ իմաստս մտաց իւրոց այնպիսի և այնչափ յստակութեամբ մինչև ի պարմանս և ի հիացումն կրթել զընթերցողն։ Ոճ նորա ինքնաբերական է յոյժ և համառօտ. և գրուածքն ոչ միայն չապառուցանեն զընթերցողն, վասն նիւթոյն ցամաքութեան որ ի նոսա, այլ և բռնադատեալ տանին զնա անդրագոյն, զոր ոչն գիտէր ի սկզբան»։

Դաւթի այս գրուածքին յունարէնն ալ կը գտնուի, (Τοῦ αὐτοῦ κατὰ Μανιχαίων λόγος, δώδεκα συλλογισμῶν, ὅτι τὸ κακὸν, φθαρτὸν καὶ γενητὸν καὶ ἀνίπαρκτον, καὶ ὁ τούτου δὲ πατὴρ διάβολος οὐκ ἀγέννητος). *ուստի և ոմանք կարծեցին թէ Անյաղթ՝ իւր մէկ քանի գրուածներն առաջ յունարէն լեզուով շարագրած է՝ Յունաստանի մէջ գտնուած ատեն, անոնց կիրառութեանը կամ գիտութեան համար, ու ետքը զանոնք 'ի յունէ 'ի հայ թարգմաներ։ Ոմանք ալ համարեցան թէ Սահմանաց ամբողջ գիրքը՝ թարգմանութիւն ըլլայ և ոչ սկզբնագիր, որովհետեւ նոյն գըրքին վերջին գլուխը՝ որ կը սկսի «Ամենայն չար տանջելի», Նիւսացւոյն Գրիգորի ընծայուած է՝ անոր անուամբը տպագրուած երկասիրութեանց հետ մէկտեղ։*

digitised by A.R.A.R.@

(Προλεγόμενα τῶν πέντε φωνῶν τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ φων τοῦ θεοφιλεστάτου φιλοσόφου... Կարծիք ալ կայ թէ ուրիշ անձ մը թարգմաներ է Դաւթայ գործը 'ի հայերէն Զ. դարուն մէջ։ Դաւթի Անյաղթի անուամբ ուրիշ գրուածք մ'ալ կայ հետեւեալ խորագրով. «Դաւթի Անյաղթ վարդապետի հայկաղնի՝ գովեստ ներբողական 'ի սուրբ Եկեղեցի—յԵրուսաղէմ»։ Որչափ ալ ոճոյ նմանութիւն ենթադրենք գտնել այս ճառին և իր անունը կրող ուրիշ երկասիրութեանց մէջ, բայց հարազատութիւնը միշտ տարակուսական կը մնայ։ Թարգմանութեանցը վրայ պիտի խօսինք գրուածքիս երկրորդ մասին մէջ։

Դաւթայ անուամբ գտուած ամենայն գործքն տպագրուած են 'ի Վենետիկ յամի 1833։

Գ Ի Ւ Տ

——

Գիւտայ վարքը։ — Կաթողիկոսութիւնն և յարքունիս Պարսից կոչուիլը։ — Գրաւոր երկասիրութիւնները։

Դաւթի Անյաղթին ժամանակակից էր Գիւտ, Տայոց գաւառին Արահեզայ գիւղէն, կրտսեր թարգմանչաց մէջ, ուսաւ և յիշատակարանի մը մէջ աշակերտ կոչուած սրբոց քահանայից, այսինքն Ղեւոնդեանց, որոց 'ի Պարսկաստան նահատակուելէն տասը տարի ետքը՝ Հայոց կաթողիկոսական աթոռը նստաւ։ Փարպեցին այս համառօտ խօսքերով՝ թէ անոր վարուցը և թէ գիտութեան վկայութիւնը կու տայ. «Այր լի գիտութեամբ Հայումս և առաւելեալ յունին, յորդասաց բանիւ և առատաբուղխ վարդապետութեամբ, զոր ոչ երբեք արգելայր ան-

digitised by A.R.A.R.@

գիտութեանն վարդապետութիւն. այլ զծածուկս տառացեալ Հոգւոյն՝ նոյն սուրբ Հոգւոյն շնորհ յայտ արարեալ՝ նովաւ լուսաւորապէս ուսուցանէր բովանդակ ժողովրդոց. որոյ բանք իւր՝ նման յորդառատ անձրևի՝ զամենայն լոգի ծաղկեցուցեալ պտղաբերէր զոգիս »։

Սակայն Պարսիկք այն ատեններն իրենց բռնաւոր ազդեցութեամբն սկսեր էին ինչուան նախարարաց սիրտը հեռացընել 'ի սուրբ հաւատոց։ Ուստի սկսան ոմանք կրակատուններ ալ բանալ իրենց իշխանութեան տակ եղած երկիրներուն մէջ. և անով քաղաքական պատիւներու մէջ մեծնալով, ձեռուընուն տակ եղած հպատակաց մոլորելու և գայթակղելու պատճառ ըլլալ։

Այսանկ ատենի մը մէջ հայրապետական աթոռոյն վրայ նստող Գիւտ կաթողիկոսը՝ իւր ամէն ջանքը կը բանեցընէր անարատ պահելու հաւատոց գանձը՝ որուն աւանդապահն էր. ուր իրեն աշակերտակիցքն՝ Եղիշէ, Խորենացի և այլք, գրեթէ յուսահատեալ ազգին բարելաւութենէն՝ անապատները քաշուեր առանձնացեր էին։

*
* *

Երբ տեսաւ Գիւտ թէ իւր ամէն ջանքովն ալ համաճարակ աղետից առջևն առնելու բաւականութիւն չունի, սկսաւ խօսքովն ու գրով ուրացողներն յանդիմանել, և իրենց հաւատոցը մէջ հաստատուն մնացողները քաջալերել ու պատուել։ Այս արդարադատ խորութեան վրայ Դժարեցաւ Գադիշոյ Խորխոռունի, որ ուրացողաց մէջ ամենէն աւելի չարաչարն էր, և ամենէն աւելի իւր ջանքն ու ազդեցութիւնը բանեցընող՝ որ իրեն հետեւող ընէ զազգը։ Ու չկարենալով ուրիշ կերպով վրէժն առնել, Պարսկաստան գնաց, ու Պերոզ թագաւորին առջև ամբաստանեց զԳիւտ։

Պերոզ՝ արքունի դուռը կանչեց զկաթողիկոսն, որպէս զի իրմէն լսէ վրան եղած ամբաստանութեանց ջատա-

digitised by A.R.A.R.@

գովութիւնը. բայց հոն՝ զինքն արհամարհող ու նախատող հեթանոսութիւնն անգամ իրմէ պատկառեցաւ, ինչպէս կը վկայէ Փարպեցի:

Թագաւորն իշխան մը ղրկեց առ Գիւտ, և ամբաստանութեանց սուտութիւնն անոր յանձնեց: Գեղեցիկ ատենախօսութեամբ մը Գիւտ արդարացուց ինքզինքն, և թէ ինչպէս իրեն համար նուիրական պարտըք մըն է սիրել քրիստոնէութիւն: Եւ որովհետև ուրիշ ամբաստանութիւն մըն ալ դրած էին վրան, Հոռոմոց հետ շատ վերաբերութիւն ունենալը, անոր ալ պատասխանը տուաւ համարձակ. «Իսկ որ ասէ թէ ունի երթևեկ 'ի Հոռոմս, ոչ ըստ ամբաստանողին կարծեաց են իրքդ, այլ վասն զի զդպրութիւն և զգիտութիւն և զամենայն իմաստս բանաւոր ուսմանց յաշխարհին Հոռոմոց ստացեալ եմք, և են իմ անդ ծանօթք և բարեկամք բազումք և ուսումնակիցք»: Աներկիւղ համարձակութեամբ Գիւտ զարմացուց զիշխանն ալ, թագաւորն ալ, որ չկարենալով իր չարութեան խորհուրդը անոր վրայ կատարել, ղրկեց զինքը 'ի հայրապետական պատուոյ:

Այն վիճակին մէջ վրայ հասաւ Գիւտայ մահը:

* * *

Իբրև թարգմանիչ՝ անշուշտ գլխաւոր մաս մը ունեցած պիտի ըլլայ Գիւտ իր աշակերտակցացը մէջ. որովհետև մեծ է իր գիտութեան և իմաստութեան գովութիւնը: Բայց իբրև ինքնագիր մատենագրութիւնք՝ քիչ բան հասած է մեր ձեռքը. յորս գլխաւոր կրնայ սեպուիլ Թուղթ մը առ Դաւիթ Անյաղթ, Խաչին ճառը իրմէն խնդրելով, որուն վրայ առաջ խօսեցանք:

Կաղանկատուացին կը յիշատակէ Գիւտայ անուամբ Թուղթ մը առ Վաչէ արքայ Աղուանից, որ իր թագն ու մագութեան կրօնքը, միանգամայն նուիրելով աւետա-

digitised by A.R.A.R.@

բանին ճշմարտութեանը, միանձնական կենօք փափաքած էր երկնաւոր թագաւորութիւն մը փնտռել. այսպիսի ընթացքի մը հարկաւոր և էական խրատները կը բովանդակէ Գիւտ թղթին մէջ:

Կ'երևնայ թէ ժամագրոց և հասարակաց աղօթից կարգաւորութեանն ալ ձեռնտու եղած է Գիւտ, որովհետև նոյն գրքին խորագրոցը մէջ իւր անունն ալ կը յիշուի, թէպէտ և առանց մասնաւոր աղօթք մը իրեն յատկացընելու:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

Մանդակունի և Հայաստանի վիճակը: — Վահանայ մարզպանութիւնը: — Մանդակունւոյ ընծայուած ճառեր: — Մանր գրուածք:

Արշարունեաց Տախնոտ[1] գեղէն էր Յովհան Մանդակունի, որքոյն Սահակայ ու Մեսրովպայ աշակերտաց կարգէն. ու եօթանասուն և հինգ տարուան հասակին՝ կաթուղիկոսական աթոռը նստաւ Վահան Մամիկոնեանին յորդորանօքը:

Դժուարին դրից մէջ էր իր առենը Հայաստան: Վահան Մամիկոնեան՝ իր կտրուկ ու յաղթող սրոյն՝ ու Աստուծոյ անուանը վրայ երդուընցեր էր՝ խաղաղութիւն պարգևել Հայաստանի: Բայց իր այս ջանիցը ոխերիմ թշնամի էին Պարսիկք, ու անոնց ընկեր եղած 'ի Հայոց

1. Ձեռագրի մը մէջ կը կարդանք. «Յովհաննու Մանդակունւոյ 'ի գաւառէն Արշարունեաց՝ 'ի գեղջէն Տաղկեաց»:

digitised by A.R.A.R.@

ուրացելոց խումբ մը։ Միաբանելոց հաւատքն ու քաջութիւնը ամրացընող ու խրախուսող էր Մանդակունի՝ իրեն հայրենասէր սրտովը, ու հայրապետական բարձր աստիճանով։ Ինքը զանոնք՝ պատերազմին դաշտը չմտած, մահուան արհաւիրքը չտեսած, սուրբ եկեղեցի կը միաբանեցնէր, կ՚օրհնէր անոնց զէնքերը, ու հայրենեաց փրկութեանը զօրաւոր ախոյեաններ՝ Վահանայ ձեռքը կը յանձնէր։ Պատերազմաց մէջ ալ անոնց յաջողութեամբը կ՚ուրախանար, զինուց ձախողելուն ատեն՝ աղօթքովը այն քաջերուն օգնութիւն կը խնդրէր, որոնց յաղթանակը՝ հաւատոց յաղթանակ պիտի ըլլար։

Այս վախճանին հասնելու համար՝ ծերութիւնն իրեն փոքր արգելք մը կ՚երեւնար, ինչուան պատերազմաց բանակներուն մէջ իր խրախուսիչ ձայնը բարձրացընելով, ու մարտից խառնուրդին մէջ Պարսիկներէն մահաբեր վէրք մը ընդունելով, մեռելոց դիականց մէջ՝ իբրեւ մեռեալ կ՚իյնար, ու Աստուծոյ մասնաւոր հրաշքովը՝ կրկին կենդանութեամբ հայրենեաց կը պարգեւէր։

Բայց վերջապէս իր վախճանին հասաւ Մանդակունին։ Վահան որ իր սրոյն եւ քաջութեան վախովը զՊարսս սաստանեցուցեր էր, անոնց սիրելի կ՚ըլլար՝ իր «Իմաստից յառաջատեսութեամբն, արդարախոհութեամբն, աշխարհագիտութեամբն ու քաջութեամբ», ու 'ի Պարսկաստան կանչուելով՝ Հայոց աշխարհին մարզպանութեան իշխանութեամբը կը փառաւորուէր, եւ արքունական հրովարտակով՝ կրկին իր հայրենիքը կը դառնար։

Այն հրամանագիրն առնելով՝ մէկէն Դուին քաղաքը հասաւ Վահան, ու սուրբ կաթուղիկոսին դիմեց յեկեղեցին։ Ուրախալի լրոյն համբաւը բոլոր քաղաքին մէջ կը տարածուէր. Նախարարք եւ ազատանի, իշխանք եւ ռամիկք, արք եւ կանայք, ծերք եւ տղայք, ամէնքն հոն կը վազէին, անանկ որ ընդարձակ սրբավայրը՝ այդ բազմութիւնը չէր կրնար տանիլ. ու չորս կողմի փողոցներն ու հրապարակներն՝ բազմութեամբ կը լեցուէին։ «Եղե

digitised by A.R.A.R.@

օրն այն, կ'ըսէ ականատես պատմիչը, անյագ խնդութիւն և անսպառ ուրախութիւն աստուածասէր բարեսիրացն, և ողջախորհուրդ մտաց լուսահայեցաց. և սուգ թախանձալից և տրտմութիւն անմխիթար խոթամտացն»:

Այն սրտաշարժ տեսարանին՝ չէր կրնար Մանդակունին իր ուրախութեան արցունքը բռնել. կ'ելլէր սուրբ բեմին վրայ, ու խաղաղութեան ողջոյնը՝ իբրև առհաւատչեայ աստուածաշնորհ խաղաղութեան իր ժողովըրդեանը տալով, ու այն զարմանալի փոփոխութեան վրայ՝ չկարենալով իր հիացումը բռնել, «Յեկեղեցիս, կ'ըսէր, օրհնեցէք զԱստուած, և զտէր յաղբերացն Իսրայէլի: Ահա սիրեցէք զեկեղեցիս, և սիրեցայք յեկեղեցւոյ. ըզթագաւորս քաղցրացոյց եկեղեցի, զգազանս ընտելացոյց, զգայլս՝ գառինս արար, զձեզ պայծառացոյց, զթշնամիս ճշմարտութեան ամաչեցոյց»: Եւ երբ՝ հայրենեաց բարօրութեան համար հանապազատարած ձեռուըներն երկինք վերցընելով, «Օրհնեալ տէր Աստուած Իսրայէլի, կ'ըսէր, որ ետ ինձ տեսանել զորդիս եկեղեցւոյս՝ որ ինձ հաւատացան, պատուով՝ չքեղութեամբ պայծառացեալ 'ի Քրիստոսէ»: Ու օրուանը գեղեցիկ հանդիսին և տեսարանին արժանի լեզուով մը, կորովով ու իմաստիւք լի ճառ մը կը խօսէր. անանկ որ իր աստուածազդեցիկ սիրելի լեզուին լսելէն ու անոյշ ձայնին դադրելէն ետքն ալ, դեռ եւս եկեղեցւոյն մէջ լալու և արտասուաց ձայնը կը շարունակուէր. ոմանց առ խնդութեան, այլոց առ զղջման, ու ամենքը միաբան զՎահան ողջունելով և 'ի հայրապետէն օրհնուելով՝ նոր ջանքով մը հայրենեաց երջանիկ օրեր պարգևելու աշխատանքին երդմունքն կ'ընէին:

Վեց տարի հայրապետական գահը արժանապէս գրաւելէն ետքը վախճանեցաւ Յովհան, ու Ծիրակ գաւառին Բեանոս ըսուած գիւղը թաղուեցաւ:

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Այլ և այլ երկասիրութիւնք կ'ընծայեն Մանդակունւոյն մեր տասներորդ կամ մետասաներորդ դարուց պատմիչք: Ասողնիկ կ'ըսէ. «Երանելին Յովհան Մանդակունի՝ զՀայոց բազում կարգս ուղղութեան կատարեաց. զքարոզս գիշերի և տուընջեան, զկարգս մկրտութեան և զսարկաւագի, զքահանայի և զեպիսկոպոսի, և զօրհնութիւնն եկեղեցւոյ, և զլխովիմբ զպատարագամատոյցն՝ զոր Աթանասի ասեն լինել»: Յովհան կաթուղիկոս. «Մանդակունին աւլցեալ ամենայն հոգևոր հանճարով, և կարգս յօրինեալ ճոխացուցանէ պայծառապէս զամենայն աթոռականսն, ժամակարգութիւնս եկեղեցւոյ սրբոյ. և յարդարէր ես ճառս զգուշացուցիչս գիտաւորական կենցաղոյս, որ բերէ զոգւոցն փրկութիւն»: Կիրակոս. «Մանդակունի ... բազում կարգաւորութիւնս եդեալ յեկեղեցի, կարգեաց զքարոզս աղաւաղացիցն և զաղօթս նոցա. զերրորդ ժամին և զչորրորդին և զիններորդին, և զեկեղեցւոյն հիմնարկէքն և ժամաշարի, սկիզ և զմաղզմային գիրք և բանք, խաչօրհնէք և պսակ»: Վարդան պատմիչ. «Յաջորդէ զնա Մանդակունին, իմաստասէր և լի հոգւով Աստուծոյ, որ բարիօք յօրինեաց զկարգ ձեռնադրութեան և ճառս խրատուց: Սա թարգմանեաց զերրորդ կորնթացի թուղթն, զՅովհաննու, և այլ բազում օգուտս գործեաց 'ի կեանս իւր»:

Ասոնք են աչաւասիկ յետին պատմչաց՝ Մանդակունւոյն ընծայած երկասիրութիւնները, և իրենց խօսքերը՝ որչափ ալ մթին և ըստ արժանւոյն գոհացուցիչ չընպենք, յայտ կը միաբանին թէ այլ և այլ ճառեր շարադրած է Յովհան, և թէ հինգերորդ դարուն մէջ եղած եկեղեցական կարգաւորութեանց մեծապէս ձեռնտու եղած է, այլ և այլ աղօթից շարագրութեամբը և կամ թարգմանութեամբ:

digitised by A.R.A.R.@

Երուսաղէմի Մատենադարանին գրչագիր մը (թիւ 989) հետեւեալ ճառերը կ'ընծայէ Մանդակունւոյն, Ա. վասն մկրտութեան: — Բ. վասն հաւատոյ: — Գ. վասն Քրիստոսի մարմնոյն՝ մահուն և խաչին: — Դ. վասն երկու բնութեան: — Ե. վասն ծննդեանն Քրիստոսի: — Զ. վասն որովայնամոլութեան: — Է. վասն շնութեան: — Ը. վասն գրկանաց: — Թ. վասն դաւանութեան: — Ժ. վասն գիշերային աղօթից: — ԺԱ. վասն յիշոցատուաց: — ԺԲ. վասն շնութեան: — ԺԳ. վասն խոստովանութեան: — ԺԴ. վասն անասնագիտաց և արուագիտաց: — ԺԵ. վասն ահեղ հարուածոյ: — ԺԶ. վասն փոխոց և վաշխից: — ԺԷ. վասն սիրոյ և մախանաց: — ԺԸ. վասն չբամբասելոյ զքահանայս: — ԺԹ. վասն երկիւղի և զգուշութեան: — Ի. վասն ոխապահաց և քինահանաց: — ԻԱ. վասն գողութեան: — ԻԲ. վասն ընդդիմամարտութեան դիւաց: — ԻԳ. վասն տասն պատգամաց: — ԻԴ. վասն հնոց և նորոց նշանաց համեմատութեան:

*
* *

Գլխաւոր երկասիրութիւնք կը սեպուին իւր ճառերը, և որոնք արդէն տպագրութեամբ ի լոյս ընծայուած են [1], քսանեւթ խրատական կամ վարդապետական ճառեր, այլ և այլ բարոյական նիւթերու վրայ, ընտիր ոճով. և չորրորդ դարուն՝ յունական եկեղեցւոյ մէջ պայծառացած վարդապետներուն ոճոյն, ոգւոյն և լեզուին հետեւողութեամբ:

Այս սքանչելի հետեւողութիւնը՝ տարակոյս ձգած է ոմանց մտքին մէջ ասոնց հարազատութեանը վրայ. չէ թէ երկբայելով՝ որ Մանդակունւոյն պէս հանճար մը չը-

1. Ի կարգի Մատենագրութեանց Նախնեաց. Վենետիկ. 'ի Ս. Ղազար, 1836, 1860:

կարենայ նման բան մը արտադրել, այլ քանի մը ձեռագրաց մէջ՝ Ոսկեբերանի և Եփրեմի ընծայուելուն համար։

Այս տարակոյսը՝ գրչագրաց և գաղափարողաց անհըմուտ անհոգութեանը արգասիք կրնայ սեպուիլ, վասն զի յիշեալ երկու վարդապետաց յունական և ասորի սկզբնագրաց մէջ՝ այս ճառերուն և ոչ մէկը կը տեսնուի. և թէ որ կորսուած ալ համարինք անոնց սկզբնագիրը, ինչպէս նոյն սրբոց ուրիշ այլ և այլ ճառերը, բայց քանիեութիւն ալ միանգամայն կորսուիլը իրաւամբ տարակոյս կը ձգէ մեր մտքին մէջ՝ թէ անոնց պիտի չըլլայ այդ երկասիրութիւնը։

Բայց թատերաց վրայ, կ՚ըսեն, կը խօսի Մանդակունին, և այն անանկ ժամանակի մը մէջ յորում Հայաստան ներքին և արտաքին խռովութեանց նշաւակ, աչուըները բանալու ատեն չունէր, թող թէ գուսանաց հանէ ըլլալու. մանաւանդ որ այն ժամանակին չի յիշատակուիր ՚ի Հայաստան թատերաց գոյութիւնը։ Յօտար պատմչաց, ՚ի Յունաց և ՚ի Հռովմայեցւոց ունինք յիշատակ թատերական տեսարանաց ՚ի Հայաստան. և զԱրտաւազդ երկրորդ՝ որ ըստ Պլուտարքեայ՝ այնպիսի քերթուածոց գրութեամբ ալ և յօրինմամբ կը զբաղէր, և յորոց հատուածք հասած էին մինչև պատմչին ժամանակ։ Կը վկայէ նաև ազգային պատմութիւն՝ թատերաց և գուսանաց գոյութեանն ՚ի Հայաստան Տիգրանայ երկրորդի ժամանակ։ Բայց թէ առաջինքն և թէ յետինք՝ յոյն լեզուաւ գրուած և նոյն ազգին գուսանաց կը վերաբերին, և Մանդակունւոյն խօսքերը՝ անշուշտ յունական ծաղկեալ ու բարեկարգ թատերք չեն ենթադրեր. և որոնք իրեն ժամանակ չկային և չէին ալ կըրնար ըլլալ ՚ի Հայաստան. բայց ամենևին անպատեհ է կարծելը թէ գուսանաց տեղուանք չըլլային առ մերոն, և թէ հօն գուսանաց պատշաճը չպահուելով, կը ստիպուէին սուրբ հայրապետքն ու վարդապետք՝ եկեղեցւոյ

բեմերուն վրայէն իրենց ձայնը բարձրացընել: Թող որ մեր ուրիշ հեղինակաց մէջ ալ չիպակսիր թատերաց յիշատակութիւն: Այսպէս Խորով. «Ի խաղս և 'ի թատերս և 'ի ժողովս այլանդակաց»: Նարեկացին. «Առ թատերս տեսարանաց»: Ուրիշ անանուն վարդապետ մը. «Յորժամ թատերախաղքն հարկանեին՝ յայնժամ ողբայ եկեղեցի զկորուստ ժողովրդեան»: Սարկաւագ. «Ի տեսարանի աշխարհիս կարգեաց կացոյց տէր՝ իւր հանդիսականս անթուելիս»:

Այնուհետեւ զատ Մաշտոցին կարգաւորութեանը մէջ՝ իրենն է Մկրտութեան կանոնը, խաչ օրհնելու, պսակի, եկեղեցւոյ հիմնարկէից օրհնութիւնը, տաճարի սրբութիւնն, ժամաչարի, սկւոյ, մաղզմայի, սպասու և աւազանի օրհնութիւնը: Պատարագամատուցին մէջ այլ և այլ քարոզներ ու աղօթքներ, ու 'ի մասնաւորի՝ սրբոյն Աթանասի կոչուած պատարագամատոյցը: Ժամագրոց մէջ ալ գիշերային ժամուն՝ Զարթուցեալք և Զքեզ գոհանամք աղօթքները, և ճաշաժամուն երեք քարոզներն ու աղօթքներն: Խորանք վանականաց միաբանից գրուածքի մըն ալ յիշատակութեան հանդիպեր ենք յանուն Մանդակունւոյ, որ մեզի անծանօթ երկասիրութիւն է:

Բայց 'ի սոսնցմէ Դրունայ եկեղեցւոյն մէջ խօսած ճառտասան ու գեղեցիկ ատենաբանութիւնն, զոր վերը յիշեցինք, և զոր աւանդած է Փարպեցին իւր Պատմութեան գրոցը մէջ:

Հին ճառընտրի մը մէջ (որ ի Ս. Սարգիս Բաղիշու) Մանդակունւոյ կ'ընծայուի հետեւեալ խորագիրն ունեցող երկասիրութիւնն. «Պատմութիւն և գիւտ փոխման աստուածածնին և մաւր տեառն. թէ որպէս եղև փոխումն, կամ որպէս շնորհեցաւ անարատ պատկերն ի փայտն, և տուաւ Հայոցս:

digitised by A.R.A.R.@

ԵՂԻՇԷ

Եղիշէի վարքը։ — Յաղագս Վարդանայ և Հայոց պատերազմին գրուածքը։ — Անոր ճահճառօտ բովանդակութիւնը։ — Յաղագս Միանձանց ճառը։ — Մեկնութիւն Յեսուայ և Դատաւորաց։ — Ճառերն։ — Արարածոց մեկնութիւն։ — Անհարազատ կամ երկբայական ճառեր։ — Պատմութեան գրքին և մատենագրութեանցը զանազան տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք։

Կրտսերագոյն Թարգմանչաց՝ կամ երկրորդ աշակերտաց դասէն էր Եղիշէ, սրբոյն Վարդանայ ատենադպիրն, և ինչպէս հաւանական կ'երեւնայ, նաև անոր մերձաւորն ազգականութեամբ [1]։

1. « Եղիշէ էր զինուորեալ Վարդանայ զօրավարին, և էր դպրապետ. և տեսող լեալ ամենայն անցիցն որ անցին ընդ զօրսն Հայոց 'ի Յազկերտէ Պարսից արքայէ. և յետ նահատակութեան զօրացն Հայոց՝ թողեալ զզինուորութիւնն կրօնաւորեցաւ, և բնակէր ճգնութեամբ և խստակրօն վարուք յանապատի. պահօք և աղօթիւք պարապեալ, խստաքուն և գետնախշտի լեալ յաշխարհին Մոկաց և 'ի ծովեզերն։ Եւ անդ գրեաց զպատմութիւն սրբոց Վարդանանց և ըզգիրս կանոնականս. և զմեկնութիւն խաչելութեանն Քրիստոսի և այլ գիրս օգտակարս »։ Այսպէս նշանակուած կը տեսնենք 'ի հին ճառընտիրս։ Այս կարծեաց հաւատարմութիւնը նոյն իսկ Եղիշէի գրոց մէջ կը կարծեն ոմանք տեսնել, երբ 'ի Հայաստան Արտաշատ քաղաքին մէջ ժողովք կը գումարուէր 'ի տալ պատասխանի թղթոյն Միհրներսեհի, Եղիշէ Վարդանայ քով էր կ'ըսեն, և իրեն նախարարաց հետ 'ի դրան արքային Յազկերտի. « Եւ ինքնին, կ'ըսէ, անձամբ 'ի տեղւոջն պատահեցայ և տեսի. և լուայ զձայն բարբառոյ յանդըգնաբար խօսելոյ »։

digitised by A.R.A.R.@

Թէպէտ և ընդհանրապէս վարդապետ կը կոչուի Եղիշէ՝ թէ իւր գրոց խորագիրներուն մէջ, և թէ ուրիշ պատմիչներէն, բայց յոմանց կարծուի թէ եպիսկոպոսութեան աստիճանին ալ բարձրացած է, և թէ յԱրտաշատ գումարուած եպիսկոպոսաց ցուցակին մէջ նշանակուած համանուն Ամատունեաց եպիսկոպոսն՝ ինքն ըլլայ, ուրիշ միաբանակից պաշտօնակցաց հետ աւելցընելով նաև իր ստորագրութիւնը յաշխարհին Պարսից՝ ուր կը գտնուէր նոյն ատենը։

Հայաստանի թշուառ օրերուն ականատես, երբոր սըրբոյն Վարդանայ և իրեն քաջ ընկերաց ինկնալը տեսաւ, ու այն պատճառաւ՝ հայրենեաց գժնդակ աղխտից մէջ թաւալիլը, չկրցաւ զիմանալ, ու այնպիսի կեանքը՝ մահուանէ մը դառնագոյն սեպելով, մենաւոր առանձնութեան մէջ ուզեց իր կենաց մնացորդը սպառել։ Ինքզինքը ծածկելով 'ի մարդկանէ, քաշուեցաւ Մոկաց լեռներուն մէջ, ու խոտերով կ'ապրէր։ Այն լերանց վրայ պտըտող հովիւները՝ գտան անոր առանձնութեան վայրը․ տեսան խստակրօն վարքն ու ճգնութիւնը, և բոլոր մերձակայ գաւառներուն հռչակեցին։ Ստիպուեցաւ Եղիշէ Մոկաց լեռներէն հեռանալ, և Ռշտունեաց գաւառը քաշուելով, հոն Աստուծոյ հաճոյական վարքը կնքեց։

«Դեռ չմտած Հայոց ձորը, — կ'ըսէ ազգային ու ազգասէր նոր ճանապարհորդ մը, — Ոստանայ ծառաստանեաց յաջ կողմն քիչ մը խոտոր, այս անշուք շէնքին, մինակ մենաստանին երթանք ուխտ։ Մի նայիր արտաքին խրթնութեան, գեղեցկակերտ է ներքին տաճարն... Իսկ այդ շիրիմն, պաշտելի նշխարք ադու Եղիշէին կը գտնէ․ Վարդանայ դպրին, Հայոց վարդապետին, հրեշտակակենցաղ ճգնաւորին։

«Համբո՞յր իւր խոնաւ հողին։

«Հոս կը հանգչի անապական, անարձան, անյիշատակագիր, նա՝ որ անմահ արձանացոյց Վարդանն և իր դարը... իսկ վանքը կը կոչուի Զաղար Սուրբ Նշան, որ

digitised by A.R.A.R.@

ըստ աւանդութեանն, որոյն Եղիշէի սրբանեալ լանջքէն կախուած Սուրբ Նշանն է. քանի՛ փափագելի։ Խաչ՝ որ Քրիստոսի աստուածային մարմինը իր վրայ կրելով, կրեցաւ մեր Սրբոյն՝ Քրիստոսի և Ազգին սիրով հրավառ սրբազան ծոցը և կուրծքին վրայ...»

«Մարդ քանի որ կենայ, քանի որ նայի, քանի որ խորհի, այնքան իր ուշքը կը բացուի, այնքան կարօտ կը շատնայ, այնքան սխրալի զմայլմանց և խորին զգացմանց խորեր կը պարզուին իւր առջև։ Ինչե՞ր կը քարոզէ այս լռին գերեզման։ Ի՞նչ ձայներ կու գան այս տապանաքարի տակէն. անմունջ աղաւնին կը մնջէ և կը մրմնջէ սրտաճմլիկ մրմունջներով։ Գերեզման, ուր իւր չքնաղ մատենին չափ վսեմ լեզուով կը խօսի աղուն Եղիշէ. ուր կը ննջէ անմահն Եղիշէ»[1]։

Այսչափ է Եղիշէի կենսագրութեանը վրայ ունեցած տեղեկութիւննիս, աւելի ծանօթ մնալով իւր անմահական երկասիրութեամբքը, որոնց մէջ գլխաւոր կը սեպուի իրաւամբք Պատմութեան գիրքը։

* * *

Աւելի վիպասանական քերթուածի քան թէ պարզ պատմագրութեան կը նմանի Եղիշէի այս սքանչելի երկասիրութիւնն։ Ընտիր նիւթ մը, ընտիր հանճարոյ և գրչի հանդիպած։

Եղիշէ համառօտ ընծայականէ կամ յառաջաբանէ մը ետքը՝ կը սկսի իր պատմութիւնը։ Արշակունեաց թագաւորութեան վերցուելէն կը սկսի խօսիլ. այն դէպքէն՝ ուր Խորենացի լռելով դադրեցուցեր է իր Պատմութիւնը, և որ Հայաստանի դժբաղդութեանցն սկիզբն է։ Մերձաւոր ուժով ազգ մը՝ Սասանեանք կամ Պարսիկք՝ այլ և այլ կերպերով Հայոց թագաւորութիւնը

1. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ (Գ. Վ.) Համով-Հոտով 106։

digitised by A.R.A.R.@

տկարացընելէն ետքը՝ կը մտածէն քրիստոսական կրօնքն ալ անհետացընել. որովհետև անիկայ միայն մեծ արգելք էր իրենց ուխտը հաստատուն կառուան մը գտնելու Հայաստանի մէջ: Ասով կը սկսի Եղիշէի պատմութիւնը: Անհնարին ոխութիւն մը կը նկատենք Պարսից Յազկերտ թագաւորին վրայ, մեծ ատելութիւն մը ընդդէմ քրիստոսական կրօնից. յոր աւելի գրգռուած իր մոգերէն՝ թուղթ մը կը գրէ իր ձեռքին տակն եղած հպատակ ազգաց. կ'իմացընէ իրենց թէ միտքը դրած ըլլալով Քուշանաց վրայ պատերազմի երթալ, իրենց օգնութեանը կը կարօտի. ուստի կը հրամայէ որ բոլոր ձիաւոր զօրքերնին հետերնին առած Ապար աշխարհքը ժողվուին:

Հայաստան ալ կը հասնի այս հրամանը: Ոմանք միամտութեամբ, այլք 'ի հարկէ կը ստիպուին հնազանդիլ այնպիսի հրամանի մը՝ որուն հետևանաց դէշ ըլլալուն իրենց միտքն ալ կը վկայէր: Գուշակութիւններն ալ սուտ չելան: Թագաւորը հրաման տուաւ զիրենք չարչարել, ինչուան որ հաւատքնին ուրանան. անտէր Հայաստանին ալ ուրիշ խեղճութիւն մը պատրաստեր էր: Դենշապուհ անունով մէկը ղրկեց որ երթայ Հայոց աշխարհքը նստի, և զիրենք խաբելու համար ամէն պատրողական հնարք 'ի գործ դնէ: Բայց աստուածապաշտ Հայաստանը այն նենգաւորին խօսքերէն չխաբուեցաւ. և իրեն սուրբ հայրապետաց հետ միաբանած՝ քաջութեամբ ընդդէմ դարձաւ Դենշապհոյ, ու Արտաշատ քաղաքին մէջ գումարուած եպիսկոպոսաց ձեռքովը՝ Միհրներսեհի հրապուրողական ու ամբարիշտ թղթոյն պատասխանը տուաւ:

Թագաւորն ու իրեն համախոհ մոգպետը՝ երբոր այն քրիստոնէական ոգւոյն թելադրած անվեհեր թուղթը կարդացին, ա՛լ աւելի զայրացան. մանաւանդ մոգպետը, այն դառնացեալ ծերը, որ կարծես թէ կը փափաքէր իր աչքովը տեսնել Հայաստանի կործանումը, ու իր ձեռքովը՝ սուրբ եկեղեցեաց աւերակներուն վրայ՝ ատրու-

digitised by A.R.A.R.@

չանաց հիմունքը ձգել· խրատ տուաւ Թագաւորին որ քաղցրութիւնը մէկդի դնէ, ու այնպիսի ապստամբ ազգը բռնութեամբ ընկճէ։ Հաւանեցաւ Թագաւորը, ու կծու թղթով մը հրաման ղրկեց որ Հայոց գլխաւորները արքունի դուռը գան։ Հնազանդեցան անոնք· Յովսէփ կաթուղիկոսին օրհնութիւնը և քաջալերութիւնն առնելնէն ետքը՝ հասան 'ի Պարսկաստան· տեսան իրենց ընկերակցաց նեղութիւնը, արտասուեցին անոնց վշտացը վրայ· բայց Թագաւորին սիրտը աւելի չզայրացընելու համար՝ հանդարտութիւն կը կեղծէին։

Իսկ նա իր սրտին թոյնը դուրս թափելու չուշացաւ· նոյն իսկ հասած օրերնին՝ ինչուան այն ատեն սովորական եղած ընդունելութեան օրէնքները չկատարելէն զատ՝ ալէկոծ ծովու մը պէս, ինչպէս գեղեցիկ կը նկարագրէ պատմիչն, տակնուվրայ եղաւ, երդում ըրաւ արևուն վրայ՝ որ ամէն նեղութիւն իրենց գլուխը հասցընէ, եթէ երկրորդ օրը անոր առջևը ինկած երկրպագութիւն չմատուցանեն արեգական։ Ի՞նչ դժնդակ հրաման աստուածատէր նախարարաց համար· այն օրն՝ յորում կ'ուզէր զՀայս արևապաշտ ընել, զիրենք իր արեամբը փրկող Ճշմարիտ Աստուծոյն հրաշափառ յարութեան օրն էր։ Այս բանիս յիշատակն ու մտածութիւնը միայն զիրենք կը սարսափեցընէր· ուստի և քաջութեամբ դէմ կեցան Թագաւորին, յիշեցուցին թէ ինչպէս իրենց կրօնիցը վրայ հաստատուն են, և թէ առ Ճշմարիտ Աստուածն ունեցած սէրերնին ամենևին արգելք չըլլար իրենց պարտքերնէն պակսելու զոր ունին առ երկրաւոր Թագաւորս· ինչպէս իրօք ալ զօրութեան արժանի սեպուեր են հին արքայից ատեն, և այլ և այլ պիտանի ծառայութիւններ մատուցած։

Բայց Յազկերտի առջև այն ամէն արդիւնքն ընդունայն էին։ Յաւիլ կը ցուցընէր իրենց ապիրատութեան վրայ ու թէ ինչպէս արեգական ու կրակի երկրպագութիւն չընելով՝ վնասակարք են աշխարհի։ Ալ չդիմացան նախա-

digitised by A.R.A.R.@

բարքն. երբոր հաւատոց համար վկայելու տեղն եկաւ՝ ամէնքը ձայներնին բարձրացուցին. խոստովանեցան թէ ինչպէս հաստատուն է իրենց հաւատքը, և անընկճելի սուրբ եկեղեցին: Այսպիսի հաստատուն հիման մը վրայ կռթնած՝ չենք վախնար, ըսին, ոչ քու սպառնալիքնե-րէդ և ոչ ալ տուած պատիժներէդ:

Պատմիչը հոս բառ չի կրնար գտնել Թագաւորին սրտմը-տութիւնը բացատրելու. կը ստորագրէ այնպիսի դառն սրտի մը մաղձերուն դուրս թափուիլը. և թէ ինչպէս անդարձ երդմամբք կը սպառնար՝ կտտամահ վերցընել այն պատուական անձինքը: Սակայն սպառնալեաց ալ արդիւնքը չտեսաւ. հրամայեց որ բանտի մէջ արգելուն զիրենք:

Հոս տխուր ու սրտաշարժ տեսարան մը կը բացուի աչքերնիս: Ամէն նեղութեանց, ամէն վշտաց ու դառ-նութեան համբերող սրտեր՝ հայրենեաց սիրով կը լքա-նին. այն սէրը կը յորդորէ զիրենք այնպիսի բանի մը ձեռք զարնելու՝ որ երբեք չէր կրնար արդարանալ, որուն եթէ նախ իրենց արցունքովը ու ետքը արեամբ քաւու-թիւնը չփնտռէին: Կը ստիպուին գէթ առ երես, գէթ մէկ անգամուան համար արտաքին երկրպագութիւն ընել. որպէս զի Քրիստոսի հաւատքը անվտանգ պահուի Հա-յաստանի մէջ:

Հարկ չէ ըսելը թէ որչափ մեծ կ՚ըլլայ Թագաւորին ուրախութիւնը. մտացը մէջ ալ ամենևին տարակոյս չը-մնար Հայաստանի վրայ տիրապետելու. ուրախութեամբ ամենայն պատիւ ու մեծարանք կը հրամայէ որ ըլլուին նախարարաց. հետերնին մոգեր ու մոգպետներ դրած Հայաստան կը ղրկէ:

Նոյն միջոցին այսպիսի՝ դժնդակ լուր մը՝ բերնէ բե-րան, գաւառէ գաւառ անցնելով, ինչուան Հայոց մայ-րաքաղաքը՝ Վաղարշապատ, ու սուրբ Յովսէփ կաթու-ղիկոսին ու իրեն համախոհից ականջը կը հասնի: Ցաւ ու տագնապ կը պաշարէ զիրենք, ու միաբան ժողովք

digitised by A.R.A.R.@

գումարելով՝ կը ստիպուին արտասուօք երդնուլ սուրբ աւետարանին վրայ, որ չէ թէ միայն իրենց արիւնովը սուրբ հաւատքը պաշտպանեն, այլ չխնայեն նաև իրենց կարևոր սիրելեացն ալ, եթէ անոնք ուզենան Հայաստանի մէջ արևու պաշտօնը տարածել: «Հայրը իր որդւոյն չխնայէ, ըսին, որդին ալ այդպիսի առթի մէջ հօրմէն չպատկառի. կինը՝ իր էրկանը հետ կռուի, ծառան ալ տիրոջը դէմ ելլէ. աստուածային օրէնք թագաւորեն ամենուն վրայ. և այն օրինաց համեմատ՝ ամէն յանցաւորք իրենց պատիժը գտնեն»: Ի՞նչ սրտաշարժ դէպքեր: Հին Հռովմայ պատմութեանցը մէջ յիշատակուած Կարթագինէի պատերազմունքն՝ որչափ իրենց ուժէն կը կորսընցընեն:

Մինչդեռ Հայաստանի մէջ այս գործողութիւնները կը կատարուէին, մէկալ կողմանէ ալ ուրացեալ Հայոց բանակը մոգերով ու մոգպետներով Հայաստանի մօտեցեր ու բանակած նստեր էին. իրենք ալ կ'իմանային թէ ինչ դժուարին արգելք մը կար առջևնին՝ թագաւորին անօրէն կամքը առաջ տանելու համար: Իրենց ժողովուրդը անտերունչ չթողլու պատճառաւ հաւատքնին ձգող նախարարները կը տեսնէին որ նոյն ժողովուրդը զիրենք կը մերժէ: Քսանըհինգ օր այնպէս անգործ առթի կը սպասէին, շատերն իրենց մտաց ուղղութիւնը կերպով մը անոնց իմացընելու համար, և սակաւք՝ թագաւորին սև խորհրդոցը արբանեկելու: Ինչուան գլխաւոր մոգպետը սիրտ ըրաւ, հետը խումբ մը զօրաց առնելով՝ կիրակի օր մը եկեղեցւոյն վրայ վազեց, ու դռները խորտակելով՝ կ'ուզէր ներս մտնել: Հոն էր երանելին Ղևոնդ երէց իր քանի մը խորհրդակիցներովը. աչքովը տեսաւ մոգպետին անօրէնութիւնը, չկրցաւ համբերել, և ոչ ալ սպասել եպիսկոպոսաց՝ որպէս զի անոնց խորհրդովը շարժի. հրաման տուաւ հաւատացելոց որ կռուին անոնց հետ: Անդէն՝ բայց հաւատով զինուորեալ ժողովուրդը՝ քարերով վռնտեցին թէ մոգպետը և թէ անոր համախոհքը.

digitised by A.R.A.R.@

և ինքը եկեղեցին դառնալով այն յաղթութիւնը պարգևող Աստուծոյն շնորհակալութեան մաղթանքը շարունակեց:

Այն տագնապին ձայնը բոլոր Հայաստանի մէջ տարածուեցաւ. ամէն կողմանէ այր և կանայք նոյն տեղը կը դիմէին, ու եղածը լսելով՝ մէկ կողմանէ շնորհակալ կ'ըլլային Աստուծոյ, միւս կողմանէ ալ հաւատոց համար վերահաս վտանգ մը աչուընուն առջև տեսնելով՝ արտասուաց գետեր աչուըններնէն կը վազցընէին. կը փափաքէին, կ'ըսէ պատմիչը, որ երկիրը պատռի ու իրենց գերեզմանն ըլլայ, որպէս զի չտեսնեն այն դժնդակ հրամանաց կատարումը:

Զարմացաւ Միհր մոգպետը, ու իրեն ամէն համախոհքը. «Այնպիսի մարդկանց դիմաց, կ'ըսէր զարմանալով մը, որ զմահ նախամեծար կը համարին քան զկեանս՝ ո՞վ կրնայ դիմանալ»: Ուստի որոշեց՝ Յազկերտ թագաւորին գրելով՝ ամէն բան տեղեկութը իմացընել անոր, և յորդորել որ այսպիսի խորհրդոյ մը գործադրութենէն ետ կենայ:

Սակայն Հայ նախարարաց մէջ անանկներ ալ կային որ 'ի սրտէ ուրացեր էին Քրիստոսի հաւատքը. և անոնց մէջ գլխաւոր էր Վասակ Սիւնի, որուն հոգւոյ աչուըները փառասիրութեամբ կուրցած՝ կ'ուզէր քրիստոնէական հաւատոց ջնջմամբը Հայոց թագաւորութիւնը ձեռք ձգել: Տեսնելով Վասակ թէ մոգպետը յուսահատեցաւ թագաւորին կամքը առաջ տանելէն, քաջալերել սկսաւ զինքը. այն դժուարին գործոյն կատարման յանձնառութիւնը իր վրայ առնելով՝ խոստացաւ ջանալ որ եկեղեցւոյ ուխտին մէջ երկպառակութիւն ձգէ. և թէ որ այս բանս յաջողցընեմ՝ ալ այն ատեն, կ'ըսէր, ամենեւին չեմ տարակուսիր թէ թագաւորին կամքը պիտի կարենամ 'ի գլուխ հանել: Սուրբ հաւատոց գնովը կ'ուզէր տանել այն երկրին թագաւորութիւնը՝ որուն անարժան էր:

digitised by A.R.A.R.@

Ծածուկ հնարագիտութեամբք կը սկսի Վասակ մտքի դրած չարութեան խորհուրդը առաջ տանելու աշխատիլ։ Նախարարաց ու ազնուականաց տները մտքեր ու մտպետներ կը ցրուէ. և այն կերպով կը ջանայ զանոնք մոլորցընել։ Բայց սուրբ եպիսկոպոսունքն ամենայն արթնութիւն կը բանեցընեն անոր հնարագիտութիւնները խափանելու։ Տեսնելով թէ սատանայական խորհուրդն առաջ կ'երթայ, սուրբ աւետարանը ձեռուընին, Հայոց սպարապետին՝ սրբոյն Վարդանայ՝ տունը կը վազեն, իմանալու համար թէ արդեօք ի՞ր խորհրդովը այնպիսի անօրէնութիւնք կը կատարուին. «Թէ որ առանկ է, կ'ըսէին, նախ մեր գլուխը կտրեցէք, ու ետքը եկեղեցեաց վրայ ձեռուընիդ զարկէք»։ Արդէն բոլորովին խռոված էր Վարդան իր պատճառաւ Հայոց աշխարհքին վրայ հասած աղետիցը համար, արդէն սրտովը լացեր էր ուրացութեան ակամայ յանցանքը, ու առիթ կը փընտռէր թէ ինքն և թէ իրեն հետ եղող հաւատարիմ նախարարք որ իրենք զիրենք յայտնեն։ Ալ չկրցաւ դիմանալ, անոնց առջն ինկաւ, իր մտացն ուղղութիւնը լալով պատմեց անոնց, և թէ պատրաստ է նոյն սուրբ հաւատքին համար ինչուան արիւնն ալ թափելու։ Մէկէն հրաման տուաւ որ համախոհքը ժողվուին, ու եղածը դարմանելու փութան։

Վասակ դարձեալ մէջ կը մտնէր՝ Հայոց միաբանութիւնը աւրելու։ Սրտովը 'ի հաւատացելոց ուծացեալ, բերնով անոնց հետ ինքզինքը մէկ կը ցուցնէր. կը խառնուէր մէջերնին, ու անանկով կը ջանար զանոնք իրարմէ երկպառակել։ Այնչափ և այնպիսի վստահութիւն կ'ազդէր իր վրան, որ Պարսից դէմ պատերազմել ուզած ժամանակնին, անոր ձեռքը կը յանձնէին զօրաց մէկ գունդը։ Երբոր բաւական վստահութիւն գտաւ Վասակ, ա՛լ անկէ ետքը իր երկպառակութեան և անմիաբանութեան խորհուրդը սկսաւ յայտնել։ Ասով կը սկսի Եղիշէ իր չորրորդ գիրքը։

digitised by A.R.A.R.@

Միհրներսեհ Պարսից մեծ հազարապետը՝ տեսնելով թէ իրեն դժուարին պիտի ըլլայ Հայոց միաբանութեան դէմ դնել, ու միանգամայն գիտնալով Վասակայ 'ի սերտ սրտէ ուրացութիւնը, քովը կը կանչէ զինքը, ու իմանալով իրմէ թէ որչափ ջանացեր է Հայաստանին մէջէն վերցնել սուրբ կրօնքը, ու անով Թագաւորին կամացը գործակատար ըլլալ, սիրտ տալով, մեծամեծ պարգևներ կը խոստանայ՝ միայն թէ կարենայ իր միտքը դրած խորհուրդները առաջ տանիլ։ Անօրէն խոստումը ընդունեցաւ Վասակէն։ Մէկէն իրեն հետ միաբանեց Վասակ այլ և այլ ուխտադրուժ նախարարներն. և անոնցմով ու անոնց հպատակներով զօրաց բանակ մը պատրաստեց, ու սկսաւ իր հայրենեացն ու կրօնիցը դէմ պատերազմի պատրաստուիլ. «Մոռնալով, ինչպէս կ'ըսէ պատմիչը, որդւոյն Աստուծոյ գալուստը, ու սուրբ աւետարանին քարոզութիւնը չյիշելով. իր սուրբ հաւատոցը ոչ սպառնալիքներէն վախնալով, և ոչ աւետեօքը մխիթարուելով»։ Ասանկով Հայաստան երկու մասն բաժնուեցաւ, հաւատացեալ և ուրացող։

Եղիշէին հինգերորդ գիրքը կամ յեղանակը կը սկսի սքանչանալով աստուածային սիրոյ մեծութեանը վրայ, որուն արդիւնքը յայտնապէս կ'երևնար հաւատարիմ հպատակաց ու անոնց զօրացը վրայ. որոնք ամէնքը ժողվուեցան իրենց սպարապետ մեծին Վարդանայ քովը՝ վաթսունեվեց հազար հոգի, և անոնց հետ Յովսէփ կաթողիկոս և Ղևոնդ երէց և ուրիշ բազմութիւն քահանայից։ Ամբողջ բանակը քաջալերուեցաւ նախ սրբոյն Վարդանայ իրախուսական և պերճաբան խօսքերովը, ու ետքը Ղևոնդեայ երիցու սրտաշարժ յորդորանքներովը. և պատերազմին նախընթաց գիշերը՝ հաղորդեցան սուրբ խորհրդոյն, ու պատրաստուեցան 'ի մարտ, փափաքանօք սպասելով այն արշալուսոյն՝ որ իրենցմէ շատերուն համար արքայութեան դուռը պիտի բանար, ու իրենց արեամբը՝ փրկութիւն պիտի պարգևէր Հայաստանեայց։ Ասով կը լմնցընէ Եղիշէ իր հինգերորդ յեղանակը։

digitised by A.R.A.R.@

Կը սկսի վեցերորդը։ Փափաքելի առաւօտը կը հասնի․ Պարսիկ ու Հայ սպարապետները փոփոխակի իրենց բանակը կը սկսին քաջալերել․ միանգամայն զօրքերնին պատերազմի կը պատրաստեն․ ու Տղմուտ գետին քով ահաւոր ճակատամարտ մը կը սկսի, և հոն Վարդան իր բազմաթիւ քաջերովը կ՚ինկնայ։

Մահուանէ ազատող Հայոց քաջերը բերդերու մէջ կ՚ամրանան․ ու փափաքելով մահակից ըլլալ իրենց նիզակակցացը՝ ամենևին չեն շարժիր՝ ոչ ՚ի խոստմանց և ոչ ՚ի սպառնալեաց։ Բայց երբ կ՚իմանան թէ Վասակ ամէն ջանք կ՚ընէ որ զիրենք ալ կորսնցընել տալով բոլոր աշխարհին անկմանը պատճառ ըլլայ, կ՚իմացընեն Պարսից զօրապետին անոր ըրած ամէն չարութիւնները, ու թէ ինչպէս թէ Պարսից և թէ Հայոց աշխարհացը վնասակար է․ ու անօրէնութեամբ առած պատիւներէն զինքը զրկել կու տան, որ իրենց հետ մէկտեղ բանտակից կ՚ըլլայ, առանց անոնց մխիթարութիւնն և սփոփանքն ունենալու։ Նախանձեցաւ ուրացողն անոնց երջանկութեանը վրայ, ու ինքը չկրցաւ նմանիլ, ու չարաչար կեանքով մը ապրելէն ետքը, գժնդակ ու դառն մահուամբ ալ մեռաւ։

Եղիշէ իր Յառաջաբանին մէջ խոստացած էր եօթն յեղանակօք կամ գլխով աւարտել իր Պատմութիւնը, բայց ետքը Արտաքոյ եւթն յեղանակին ութերորդ մըն ալ կ՚աւելցընէ․ որուն մէջ տեղնիտեղը կը պատմէ թէ ինչ նեղութիւնք ու չարչարանք կրեցին այն սուրբ քահանայք՝ որ Վարդանանց պատերազմէն ետքը ախոյեան հանդիսացեր էին Հայաստանի մէջ հաստատուն պահելու սուրբ հաւատքն ու ազգութիւնը։ Նոյնը աւանդած է և Ղազար Փարպեցի․ բայց Եղիշէ աւելի մանրամասն կերպով ու աւելի յստակ և ընտիր ոճով։ Վերջն ալ մասնաւոր հատուած մը կ՚աւելցընէ այն սուրբ կանանց համար՝ որ իրենց արանցը արժանաւոր երևցան սիրով ու սրտով, հաւասար քայլելով թէ առաքինութեամբ և թէ քաջութեամբ։

digitised by A.R.A.R.@

Եղիշէի այս պատմութեան գիրքը՝ խարդախած կը համարի Թովմաս Արծրունի, ու այլ և այլ հատուածներ անոնց մէջէն պակաս: Արծրունին՝ որ իւր ցեղին պարծանքն ու փառքը նորոգելու և անմահացընելու նպատակաւ՝ ձեռք զարկած է իր գրոցը, կրնան, կ՚ըսէ, զարմանալ ընթերցողք թէ ինչո՞ւ Եղիշէ իւր պատմութեան մէջ ամենևին չի յիշատակեր Վահանայ Արծրունւոյ վկայական մահը. և այս բանիս՝ հետևեալ պատճառը մէջ կը բերէ:

Պարսից Պերոզ թագաւորին ատենը՝ Բարծումա նեստորական աղանդաւորն՝ Մոկաց աշխարհը եկաւ իւր մոլորութիւնը սերմանելու. և որովհետև այն միջոցին Մոկաց աշխարհին մէջ կը բնակէր Եղիշէ, Բարծումա իւր պատմութեան գիրքը խնդրեց իրմէ, ու խնդիրը ընդունեցաւ: Բայց Արծրունեաց Մերշապուհ իշխանը՝ որ այն ատեններն Տմորեաց բերդին մէջ ամրացած էր, լսելով Բարծումայի իւր սահմաններն մտնելը, ստիպաւ հրամայեց հեռանալ անկէ, ու սաստիկ պատիժներ և աքսոր սպառնացաւ թէ որ իւր հրամանացը մտիկ ընելու չըլլայ: Ան ատենը Բարծումա՝ վրէժխնդիր հոգւով Եղիշէի Գրոցը մէջ եղած ամէն Արծրունեաց տան վրայի յիշատակութիւններն հանեց, ու անոնց հետ նաև Վահանայ Արծրունւոյ մարտիրոսութեան պատմութիւնը: Նոյն իսկ մեր ունեցած Եղիշէի օրինակներէն կրնանք գուշակել Բարծումայի խարդախութիւնը. վասն զի Եղիշէ ինն նախարարաց հետ՝ երկու հարիւր եօթանասուներեք հոգւոյ նահատակութիւնն յիշելէն ետքը կ՚ըսէ թէ ասոնցմէ զատ «են յարքունի տանէն և 'ի տանէն Արծրունեաց և յիւրաքանչիւր նախարարաց տանէն, ... այլ ևս եօթնհարիւր քառասուն այր». որով յայտնի կ՚ըլլայ թէ Բարծումա չկարենալով բոլորովին Արծրունեաց յիշատակութիւնը վերցընել՝ Վահանայ անունը և իրեն հետ իր ցեղէն մեռնողներուն թիւը վերուց, և մնացած Հայոց ցեղէն ինկածներուն հետ խառնեց անոնց թիւը գումարե-

digitised by A.R.A.R.@

լով եօթնհարիւր քառասունը․ և անոր համար կը հարկադրի հոս յիշել զԱրծրունիս։ Եղիշէ՝ Ռշտունեաց գաւառին ծովեզերքն առանձնացած ըլլալով՝ ատեն չունեցաւ իր գրուածքը միւսանգամ աչքէ անցընելու, որովհետև հոն եղաւ իր երջանիկ փոխումը։ Այս պատճառաւ ոմանք կարծեցին թէ անանկ անկատար թողած է իր գործը սուրբ վարդապետս[1]։

* * *

Պատմութենէն զատ՝ որ Եղիշէի գլուխ գործոցը կը սեպուի, ուրիշ գեղեցիկ երկասիրութիւններ ալ թողուցած է սուրբ վարդապետս, և որոնց մէջ գերազանց կը սեպուի խրատամբ Միանձանց ճառը։ Պատմութիւննիս կ'աւանդէ թէ հինգերորդ դարուն քաղաքական յեղափոխութեանցը մէջ՝ երբ Թարգմանիչք դարձան իրենց հայրենի երկիրը, ու Վռամշապհոյ օրովը ծաղկած Հայաստանը՝ ներքին երկպառակութեանց, արտաքին մարտից և պարսկական բռնութեան նշաւակ տեսան, երիտասարդութիւննին՝ իրենց սիրելի երկրին երջանկութեանը նուիրող սրտերն՝ անոր ապագայ բարօրութենէն յուսահատածի պէս եղան, ու շատերնին՝ անանկ թշուառ կեանքէ մը աւելի մահը նախամեծար սեպելով, անապատներու լռութեանը մէջ իրենց սրտին խաղաղութիւնը և հոգ-

1․ Էջմիածնի Մատենադարանը՝ քառածալ երկաթագիր օրինակ մը ունի Եղիշէի այս սիրելի և ընտիր երկասիրութեան «գրեալ 'ի վանս Գօշայ Աստուածածնի 'ի թուին Հայոց ՈԻԱ (թիւ գրչ․ 1645)»։ Յիշուած ուրիշ երկու օրինակք (թիւ 1643 և 1644) նօտրագիր են։ Հին և ընտիր օրինակ է ըստ Անչէռաշէանցի կոչուածը, որուն համեմատուած է Թէոդոսեայ տպագիրը։ Հին երկաթագիր օրինակ մ'ալ կայ յանապատն Լիմ։ Մեր քով եղած օրինակները նշանակուած են արդէն 'ի յառաջաբանի տպագրին։ Արղնոյ Բարձրահայեաց Ս․ Աստուածածին Մատենադարանին մէջ պահուած գրչագիր մ'ալ (թիւ 212) հետևեալ խորագիրը ունի․ «Յիշատակարան և պատմութիւն սրբոյն Վարդանայ քաջի և Հայոց սպարապետի»։

digitised by A.R.A.R.@

տոյն փրկութիւնը փնտռել փութացին։ Անոնցմէ մէկն էր նաև Եղիշէ։ Այն առանձնութեանը մէջ՝ խրատական ու գեղեցիկ ճառ մը գրեց առ միանձունս իւրոյ ժամանակին, հին անապատաւորաց օրինակաւը՝ անոնց կատարելութեանը փափաքողներն քաջալերելու նպատակաւ։ Ո՜րչափ գեղեցիկ լեզու, քանի՜ ընտիր խմաստներ, և ինչ վշտահար սիրտ մը կը ցուցընէ Եղիշէ՝ իւր այս գրուածքին մէջ. բայց ան էր այն ժամանակին Հայաստանին նկարագիրը՝ որ զինքը սիրող սրտերուն ըսել կու տար համարձակ, թէ «ամենայն չարիք եկին հասին 'ի վերայ մեր... կենդանեաւ մերով տեսաք զգիակունս անձանց մերոց»։

Այս գրուածք շատ նմանութիւն ունի Փիլոնի Հեբրայեցւոյ «Յաղագս կենաց վարուց տեսականի» կոչուած ճառին հետ, որոյ թարգմանութիւնն ի յունէ՝ հինգերորդ ոսկեդարուս մէջ եղած կը համարուի։

* * *

Եղիշէի միւս այլ երկասիրութիւն է Մեկնութիւն Յեսուայ և Դատաւորաց։ Թէ այս, և թէ ասկէ ետքը յիշատակելիք քանի մը ճառերնիս՝ ժամանակաւ երիցագոյն կ'երևնան քան զգրութիւն պատմութեան և ճառին Միանձանց։ Ոճոյ մեծ զանազանութիւն մը կը տեսնուի անոնց մէջ, և հարկաւ կ'ենթադրէ ժամանակի երիցութիւն մը, յորում հեղինակը դեռ չէր ստացած ոչ այն հմտութիւնը և ոչ լեզուի մաքրութիւնը։ Ասոնք են Տէրունական աղօթից կամ Հայր մերի մեկնութիւնը, այլ և այլ ճառեր ու քանի մը աղօթքներ։ Անոր համար ուզած են ոմանք տարակուսիլ անոնց հարազատութեանը վրայ. սակայն պատմիչք յայտնապէս անոր ուրիշ երկասիրութեանցը մէջ կը յիշատակեն այս ճառերն, և 'ի մասնաւորի՝ Կիրակոս. «Եղիշէ (գրեաց) զպատմութիւն սրբոց Վարդանանց և զգիրս կանոնացն, և այլ մեկնութիւնս գրոց սրբոց և զչարչարանաց փրկչին»։

digitised by A.R.A.R.@

Արարածոց մեկնութիւն մըն ալ շարադրած էր Եղիշէ, որուն կորուստը՝ մեծ զրկում մըն է հայերէն դպրութեանց. և այս կորստեան ցաւը աւելի զգալի կ'ընեն անոր հատուածները, զոր համանուն երկասիրութեան մը մէջ առաջ կը բերէ Վարդան յանուն Եղիշէի։ Յայսմաւուրք ալ կ'աւանդեն վասն Եղիշէի. «Արար Մեկնութիւն գրոցն Արարածոց, և ճառս վասն Չարչարանացն Քրիստոսի, Թաղմանն և Յարութեանն. և գիրս կանոնականս համեղ և ախորժ բանիւք»։

Այլ և այլ անգամ տպագրուած է Եղիշէի Պատմութեան գիրքը։ Անոնց մէջ առաջին կը սեպուի 1764ին 'ի Կոստանդնուպոլիս հրատարակուածը, զոր Էջմիածնի միաբան Աբրահամ վարդապետը տպագրել տուաւ։ Որուն կրկին տպագրութիւնն է 'ի Փեթրպուրկ հրատարակուածը՝ 'ի ձեռն իշխանազն Յովսէփ Արղութեանց արքեպիսկոպոսի։ Վերջը քանի մը անգամ տպագրուած է 'ի Վենետիկ (1825), և 'ի 1838 և 1860 ամբողջ Մատենագրութեանցը հետ մէկտեղ։ Անցեալ տարիներ (1861) նոր տպագրութիւն մըն ալ եղաւ 'ի Թէոդոսիա, ըստ Անչաւոյեալ (?) օրինակի կոչուած, որ թէպէտ բառ ընթերցուածոյն մեծ տարբերութիւն մը չունի իրմէն առաջ հրատարակուածներէն, բայց իր հնութեամբը և յիշատակներով՝ պատուական։ Գրութեան թուական չունի, այլ մէջը գտնուած յիշատակարաններէն՝ իննհարիւր տարու գրուածք կրնայ սեպուիլ. վասն զի անոնց մէկուն մէջ կը յիշատակուի «տէրն Անձևացեաց Ատոմ», զոր հրատարակողը նոյն կը համարի ընդ Ատոմայ, որ կը յիշատակուի առ Յովհաննու կաթողիկոսի, և որ Գուրգենայ որդի կը կոչուի։

Եղիշէի պատմութեան գիրքը՝ այլ և այլ եւրոպական լեզուներով ալ թարգմանուած է։ Անոնց մէջ առաջին է անգղիականը, զոր 'ի 1830 տպագրեց 'ի Լոնտոն՝ Նայման գերմանացի արևելագէտն, խորագիր դնելով։ The history of Wartan and of the battle of the Armenians, containing an account of religions wars betowen the Persians and Armenians, by Elisaeus Bishop of the Amadunians. Translated from the armenian by C. J. Neumann' London, 1830. Անկէ ետքը 'ի 1840 իտալական թարգմանութիւն մը հրատարակուեցաւ 'ի Վենետիկ՝ Գաբբէլլէդդի հայագէտ քահանային աշխատասիրութեամբը, Eliseo storico armeno del V secolo; versione del prete Giuseppe Cappelletti. Venezia, tipografia Alvisopoli, և 'ի 1844 'ի Փարիզ գաղղիական լեզուով Գապարաճեան Գրիգոր վարդապետի ձեռքով. Soulevement national

digitised by A.R.A.R.@

de l'Arménie chrétienne au V.me siècle contre la loi de Zoroastre, sous le commandement du prince Vartan-le-Mamigonien. Ouvrage écrite par Élisée Vartabed, contemporain, sur la demande de David-le-Mamigonien, son collègue; traduit en français par M. l'abbé Grégoire Kabaragy Garabed. Paris, 1844. Նոյն լեզուաւ նորագոյն թարգմանութիւն մ՚ալ ՚ի Հաւաքման հին եւ նոր պատմագրաց Հայոց Լանկլուայի. Élisée Vartabed; Histoire de Vartan et de la guerre des Arméniens. Traduction nouvelle, accompagnée de notes historiques et critiques, par V. Langlois. Paris, 1869. Ռուսերէն թարգմանութիւն եւ տպագրութիւն մըն ալ եղած է ՚ի Փեթերպուրկ։ — Կը թողունք յիշատակել բնագրին զանազան տեղուանք նոր հրատարակութիւններն, եւ աշխարհիկ կամ գաւառական լեզուով թարգմանութիւններ ՚ի Թիֆլիզ։

digitised by A.R.A.R.@

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Խորենացի և իր ուսումնական դաստիարակութիւնն և ճանապարհորդութիւնք։ — Դարձն 'ի հայրենիս և կրած նեղութիւնները։ — Երկասիրութիւնները։ — Պատմութիւն Հայոց։ — Աղբերք։ — Առաջին պատմիչք։ — Սուրբ գրոց հետեւողութիւն մանաւանդ 'ի ժամանակագրական մասին։ — Իր Պատմութեան գրոց նիւթը։ — Չորրորդ գիրք իր այս երկասիրութեան։ — Խորենացւոյն արժէքը իբրու պատմաբան և ժամանակագիր։ — Եւրոպական և ազգային քննասիրութեան կարծիք։ — Պատմութեան գրոց տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք։ — Աշխարհագրութիւնն ու անոր հարազատութիւնք։ — Պիտոյից գիրք։ — Հռիփսիմեանց ճառ։ — Վարդավառի ճառ։ — Այլ և այլ մանր երկասիրութիւնք։ — Իրեն ընծայուած անհարազատ գրուածք։

Հայ պատմագրաց հայրը, ազգային ծանօթ բանասիրութեան մէջ ամենէն բարգաւաճ միտքն և եւրոպական գիտութեանց առջև ամենէն մեծ և ստոյգ պարծանք՝ կը սեպուի արժանապէս Մովսէս Խորենացի։ Չորրորդ դարուն վերջերը Տարօնոյ Խորնի կամ Խորոնք գեղը ծնած է Մովսէս և այն պատճառաւ Խորենացի կոչուած։ Իր մանկութեան ատեն Վռամշապհոյ և սրբոյն Սահակայ և Մեսրովպայ ջանքով Հայաստան նոր կերպարանափոխութիւն մը կ'առնէր ուսումնական զարգացմանց մէջ. և Մեսրովպ՝ հայերէն գրոց գիւտը հնարելէն ետքը՝ ու-

digitised by A.R.A.R.@

րիշ փափկաձայն, ուշիմ և հանճարեղ մանկանց հետ՝ ասոր ալ, որ իւր քեռորդին էր, դաստիարակութեանը խնամք ունեցաւ ու իր աշխատանաց արդիւնքը յայտնապէս տեսաւ անոր զօրաւոր մտացն ու հանճարոյն վրայ :

Իր միւս աշակերտակցացը պէս՝ Մովսէս ալ իր անմիջական դաստիարակաց ձեռքին տակ մեծ յառաջադիմութիւն ցուցընելէն ետքը՝ անոնց հրամանաւը ճանապարհորդութիւններ ըրաւ 'ի Սիւնիս, յԵդեսիա, 'ի Բիւզանդիոն, յԱթէնս, 'ի Հռոմ, յԱնտիոք, 'ի Պաղեստին և յԱղեքսանդրիա, մտացը գաղափարներուն աւելի ընդարձակութիւն տալու, և հայկական թարգմանութեանց արուեստին կատարեալ հմտութիւն ունենալու համար. քննեց մատենադարաններն ու գրքերը, ու իր ժամանակին անուանի իմաստնոց աշակերտելով՝ եղաւ գերագոյն և ամենահմուտ բանագիտաց մէկն : Թարգմանչաց ու Անյաղթին վրայ խօսելու ատեննիս՝ տեսանք թէ ինչ պատիւ ունեցաւ իր ընկերակցացը պէս նաև Մովսէս՝ 'ի Բիւզանդիոն, ու Մարկիանոս կայսրն (ըստ աւանդութեան մը) զարմանալով անոր հմտութեանն և իմաստութեան վրայ, և ճարտասան լեզուին զօրաւոր ազդեցութենէն յաղթուելով, « Ո՜վ Մովսէս, կ'ըսէր, յաչս ամենեցուն ընտրեալ են բանք բերանոյ քոյ, որպէս զաւաջինս 'ի հնոտաց. և դու կարի քաղցացար յոյժ » :

* * *

Սակայն միւս Թարգմանչաց պէս՝ Մովսէս ալ չկրցաւ ոչ իւր հոգևոր ծնողաց կրկին տեսութեամբը մխիթարել և մխիթարուիլ, և ոչ ալ ուզածին պէս օգտակար ընել Հայաստանի՝ իւր այնչափ ջանքով և յարատեութեամբ ժողոված հմտութեանց գանձը : Դարձաւ 'ի Հայս յետ երկար ճանապարհորդութեանց, և իր սակաւամեայ պանդխտութեանը միջոցին՝ վերիվայր եղած տեսաւ իր հայ-

digitised by A.R.A.R.@

րենիքը։ Վասն զի, ինչպէս ուրիշ շատ անգամ յիշեցինք, կործաներ ինկեր էր Հայաստանի թագաւորութեան աթոռը, վախճաներ էին Սահակ ու Մեսրովպ, ու Հայաստանի վրայ սոսկալի ու դժնդակ աղետից նախագուշակութիւն մը ամէն կողմանէ յայտնի կը տեսնուէր։

Անանկ դժնդակ տանի մը մէջ՝ ազգը ոչ միայն ժամանակ չունեցաւ, այլ նաև չուզեց ճանչնալ անոր արդիւնքը. ուստի հեռացաւ քաշուեցաւ Մովսէս ալ անծանօթ տեղուանք, թէ իր վարդապետը՝ և թէ աւելի հայրենիքն արտասուելու. երախտապարտութեան աշխայժ տարիները՝ հայրենեացը մտաւոր սնունդ պատրաստելու համար յոգնողն՝ ծերութեան հասակին մէջ օրուան հացին կարօտ եղաւ, ինչպէս տխուր աւանդութիւն մը կը յիշատակէ, ու պարկը կռնակը զարկած՝ դռնէ դուռ կը քալէր, ու իրեն նախատիպ օրինակ Քրիստոսի պէս՝ գլուխը հանգչեցընելու տեղ մը չէր գտներ այն Հայաստանին մէջ՝ զոր պիտի անմահացընէր իր երկասիրութեամբը։

Տասը տարի այսպիսի թշուառութեամբ անցուց իր կեանքը Մովսէս, մինչև Հայաստանի վիճակը սկսաւ քիչ մը կերպարանափոխ ըլլալ. պարսկական բռնութիւնը այնչափ անհամար անմեղ արիւններ թափելէն ետքը յոգնեցաւ, ու կաթուղիկոսական աթոռոյն վրայ նստելով Գիւտ՝ անակնկալ կերպով մը ճանչցաւ իր հին և սիրելի աշակերտակիցն՝ զՄովսէս, աղքատութեան տառապանացը և աղքատ գըղեկին մէջ, մխիթարեց զինքը, և Հայաստանի՝ իրեն աննման բարերարը ճանչցընելով։ Եզնըկայ Կողբացւոյն մահուընէն ետքը՝ Բագրևանդայ և Արշարունեաց եպիսկոպոս դրաւ, ուր վարժարաններ բանալով՝ կրթեց իր նոր աշակերտաց դասերը. այս ալ կէս մը բառ աւանդութեան։

Որոշ չենք կրնար գրուցել թէ ե՞րբ եղած է Մովսէսի մահը, այլ ժամանակագրութիւն մը կը յերկարաձգէ անոր կեանքը մինչև Զենոնի կայսրութեան տարիները՝ կամ ՚ի 487. և դար մը կամ աւելի ապրած կը սեպէ։

digitised by A.R.A.R.@

Տարօնոյ գաւառին մէջ հանդիպեցաւ անոր երջանիկ փոխումը, եւ մարմինն ալ նոյն գաւառին սուրբ Առաքելոց վանաց եկեղեցւոյն մէջ ամփոփեցաւ:

* * *

Խորենացւոյն երկասիրութիւնքը. — Մովսէսի երկար կեանքը՝ աստուածպաշտութեան եւ ուսմանց նուիրական եղած է, եւ ոչ երբեք ուզեր է ձգել ձեռքէն գրիչը: Բայց կ'երեւնայ թէ իր գրուածոց եւ երկասիրութեանց գլխաւոր մասն՝ թարգմանութիւնք եղած ըլլան, ինչպէս ինքն ալ «այր ծեր եւ անպարապ 'ի թարգմանութեանց» կը կոչէ ինքզինքը. հին յիշատակագիր մ'ալ կը վկայէ թէ «Մովսէս թարգմանական աշխատանօք ծերացաւ»: Որչափ ստոյգ է թէ հինգերորդ դարուն մէջ եղած թարգմանութեանց մէջ մեծ մասն ունեցած պիտի ըլլայ Խորենացին՝ իր անխոնջ եւ բազմավաստակ գրչովը, այնչափ չենք կրնար որոշակի հաստատել թէ որո՛նք են իրեն հարազատ թարգմանութիւնք. միայն քանի մը գրոց վրայ եղած կարծիքները պիտի յիշատակենք՝ թարգմանութեանց վրայ խօսած ատեննիս:

Հիմայ իր ինքնագիր երկասիրութեանցը վրայ խօսինք: Ասոնց մէջ ամենէն գերագոյն տեղը կը բռնէ իրաւամբք իր Պատմագրութիւնը, որ այսօրուան օրս այլ եւ այլ լեզուներ թարգմանուած, եւ գրեթէ աշխարհածանօթ գիրք մը եղած է:

Հեղինակին բուն նպատակն եղած է այս գրքիս մէջ՝ Հայոց պատմութիւն մը շարագրել, այն ազգին ծագմանէն ինչուան իր օրերը: Ասիկայ էր նաեւ Սահակայ Բագրատունեաց իշխանին փափաքը, որ զԽորենացի ստիպեց այն երկասիրութեան ձեռք զարնելու:

Բայց Հայոց պէս հին ազգի մը պատմութիւնը այլ եւ այլ վերաբերութիւններ ունեցած էր ուրիշ թէ դրացի եւ թէ մերձաւոր ազգաց եւ աշխարհաց հետ. որով ըն-

կանարար Հայոց պատմութեան հետ այն ազգաց պատմութիւնն այլ իր մասը կ՚ունենար այս գրուածքիս մէջ. և այս նկատմամբ աւելի սիրելի և հետաքննութեան արժանաւոր սեպուած է Եւրոպացւոց Խորենացւոյն գրուածքը։ Այս վախճանին հասնելու համար՝ հարկ էր որ Մովսէս չէ թէ միայն ազգային՝ այլ նաև օտար աղբերաց դիմէ, և անոնց գրուածոց քննութեամբը աւելի հաւատարիմ և արժանաւոր ընէ իւր պատմութիւնը։ Ուստի և Մովսէս գլխաւորաբար հինգ գլխաւոր աղբերաց օժանդակութեանը փայթ ունեցեր է, և են Ա. Ցայն անգիր և գրաւոր մատենագիրք։ Բ. Ասորի և պարսիկ մատենագիրք։ Գ. Եդեսիոյ, Մծբնայ և Սինոպի դիւանագիրք, կամ մեհենական պատմիչք։ Դ. Քաղդէական հեթանոս մատենադարանք և մատեանք՝ ասորի կամ յոյն թարգմանութեամբ։ Ե. Հնոյն Հայաստանի ժողովրդական և ազգային երգերն, զրոյցք և վէպք՝ որ մինչև ցհինգերորդ դար կենդանի և 'ի գործածութեան էին յազգին։

Բաց արտաքին պատմիչներէ, չէ ուզած ամենևին օտարանալ նաև 'ի սուրբ գրոց, ինչպէս իւր վիճակն, գիտութիւնը և սրբութիւնը կը պահանջէր, ուստի և ջանացած է սուրբ գրոց ծննդաբանութիւնքն համեմատել, և կարելի եղածին չափ յարմարցընել իւր ազգային աւանդութեանցը. և 'ի հարկէ ունեցած է ասոր մէջ իւր դըժուարին աշխատանքը. և չկարենալով յամենայնի զուգընթանալ ոչ նուիրական և ոչ ալ ազգային, կամ արտաքին օտար աւանդութեանց և պատմութեանց հետ, հարկ եղեր է երբեմն որ այս վերջիններուն հակառակի, և անով ոմանց առջևը կասկածելի եղեր է իր հաւատարմութիւնը։ Այս դժուարութեանց մէջ աւելի խոհեմութիւն և պարզ սեպեր է Մովսէս՝ սուրբ գրոց հետևիլ. և ամենէն աւելի իրեն գրուածքին նմանողութեան զաղափար առնուլ զԵւսեբիոս. ինչպէս որ այլ և այլ տեղ, և 'ի մանաւորի առաջին գրոց երրորդ գլխոյն մէջ կը գրուցէ։ Եւ սակայն պատմութեանցը մէջ՝ հին ժամա-

digitised by A.R.A.R.@

նակաց վրայ խօսելու ատեն՝ քրիստոնեայ հեղինակաց կարծիքները մէջ չիբերեր, այլ Բազմավէպ Աղեքսանդրի, Աբիւդենայ, Կեփաղիոնի և այլոց, որոց գրուածներն առիթ տուած են իրեն քննելու և վճռելու՝ սուրբ գրոց և հին հեթանոսութեան պատմական աւանդիցը մէջ եղած, և իրարու հակառակամարտ կարծիքները։ Այս աշխատանաց մէջ ալ ընդհանրապէս հետևող եղած է Խորենացին Եւսեբիոսի. վասն զի անանկ արտաքին պատմիչներ կը յիշատակէ՝ որոնք իւր ժամանակը արդէն կորսուած էին, և որոնց միայն քանի մը հատուածքը՝ իրմէ ժամանակաւ երիցագոյն՝ Կեսարիայ եպիսկոպոսին (Եւսեբիոսի) ձեռքն անցած էին։

* * *

Տեսնենք հիմայ այն մատենագիրներն՝ որոց գրուածոց օժանդակութեամբն և քննութեամբ շարադրեր է Մովսէս իր Պատմութիւնը։ Ասոնց մէջ թէ կարգաւ՝ թէ մատուցած կարևոր ծառայութեամբը առաջին է Մարիբաս, որուն վրայ արդէն խօսեցանք։ Իրմէ ետքը կու գայ. Բերոսոս, կամ իւր շարադրողը՝ Աղեքսանդր Բազմավէպ, որ Քրիստոսէ 100 տարի առաջ է, և որուն բազմաթիւ հետաքրքրական գրուածոց մեծ մասը կորսուած են։ Հնոց մէջ յարգի էին Բազմավիպին գրուածները, և որուն երկասիրութեանց միջնորդութեամբը այլ և այլ պատմական ընտիր հատուածներ հասած են ձեռուընիս. որոնք ընդհանրապէս իւր Քաղդէական կամ Ասորական գրքերէն առնուած են, և գՀրէից կոչուած գրուածէն։

Այլ և այլ տեղուանք կը յիշատակէ Խորենացին ըզ-Յովսեպոս, և կ՚երևնայ թէ հմուտ Հեբրայեցւոյն գրուածոցը կատարեալ տեղեկութիւն ունեցած ըլլայ։ Իրմէն առնելով կը յիշատակէ Սեթայ կանգնած երկու սիւները. Յուլիոս Ափրիկանոսի ժամանակագրական պատմութեան հինգերորդ գրոց մէջ աւանդուածներն՝ անոր խօս-

digitised by A.R.A.R.@

քերթուած կը համառօտէ. և դարձեալ քանի մը խօսքով Հրէայ պատմչին մէկ հատուածը կը հաւատարմացընէ՝ Միհրդատայ մահուանը նկատմամբ, զոր Պոմպէոս Երիքովի քով լսեց։

Կը յիշատակէ դարձեալ Խորենացի և զԿեփաղիոն՝ առեալ յԵւսեբեայ, երբոր Շամիրամայ 'ի Հնդիկս ըրած արշաւանաց պատմութիւնը կ'ընէ։ Ու տարակուսելով անոնց հարազատութեանը վրայ, ստուգագոյն կը սեպէ 'ի Մարիբասայ պատմուածները։ Ծանօթ է իրեն նաև Պորփիւր բազմահաւակ անձն, և իմաստասէր անուանի. որուն հինք ընծայած են այլ և այլ գրուածք, և 'ի մէջ այլոց՝ պատմական երկասիրութիւն մը 'ի հինգ գիրս, յորմէ կը տեսնենք առ Եւսեբիոսի ('ի ժամանակագրութեան) հատուած մը՝ գրանաքաղ մատենագրաց։

Սիբիլլայից ալ յիշատակութիւնը կ'ընէ Խորենացին։ Հինք Սիբիլլայից կամ մարգարէուհեաց գուշակութեանը մեծապէս հաւատք կ'ընծայէին, և բոլոր Յունաստանէն, Ասիայէն և Եգիպտոսէն կը հաւաքէին խնամով անոնց շատ անգամ աննշան և անհաւատալի պատգամները։ Վարրոն կ'աւանդէ իրեն ժամանակին համար՝ թէ տասնէն աւելի Սիբիլլայք կը համրուէին. և թէ անոնց պատգամները զգուշութեամբ պահուելով Հռովմայ մեհեաններուն մէջ, ինչուան իր ատենը հասած էին։ Անոնց մէջ նշանաւոր և աւելի համբաւեալ սեպուածն էր Պարսկային կամ Քաղդէական սիբիլլայն։ Ասիկայ է նաև Խորենացւոյն յիշատակածը, զոր Բերոսեան կը կոչէ՝ անկէ յիշուած ըլլալուն համար։

Խորենացին՝ Արշակայ առաջնոյ թագաւորութեանը վըրայ խօսելու ատենը, այլ և այլ յոյն հեղինակաց հատուածները մէջ կը բերէ, որոց շատին՝ լոկ անուանքը՝ և այլոց ալ միայն գրուածոց քանի մը հատուածներն հասած են ձեռուընիս։

Ասոնց կարգէն է Հիւպպոլիտոս մատենագիր մը, որուն միայն անունը մեզի հասած է, կամ թէ ըսենք՝ նոյն

digitised by A.R.A.R.@

իսկ անունն անծանօթ է շատ հմուտ բանասիրաց: Վասն զի չենք կրնար կարծել թէ Խորենացին ուզենայ ակնարկել զՀիպպոլիտոս եպիսկոպոս Բոստրացւոց, որուն բարոյական քանի մը ճառերուն հատուածները հասած են մինչեւ մեր ձեռքը հին թարգմանութեամբ:

Նեկտանեբոսի վրայ խօսելուն ժամանակ՝ կը յիշատակէ Մովսէս և զՄանեթոն. և զՆեկտանեբոս՝ հայր կը համարի մեծին Աղեքսանդրի: Բայց որովհետեւ աշխարհածանօթ է անուանի ինքնակալին հայրը՝ Փիլիպպոս Մակեդոնացի, հաւանականաբար Աղեքսանդրի վրայ եղած առասպելախառն պատմութիւններէն առած է Խորենացին:

Հինք՝ այլ և այլ երկպառակ կարծիքներ ունէին Կիւրոսի՝ Կրեսոսի դէմ տուած պատերազմին վրայ. և այս նկատմամբ ալ բազմաթիւ յոյն պատմագրաց հատուածները մէջ կը բերէ Խորենացին: Իրեն քննած և ձեռքն ունեցած շատ պատմագրաց կարծեաց համեմատ, ոչ եթէ Կիւրոս՝ այլ Արտաշէս եղած է Լիւդացւոց թագաւորին հետ պատերազմողը, զինքը բռնողը և մահուան դատապարտողը: Իւր այս կարծիքը հաստատմացընելու համար՝ Խորենացին մէջ կը բերէ Պողիկրատ, Եւագր, Կամադրոս և Փլեգոնիոս (Փլեգոն) պատմիչները:

Պողիկրատ այն մատենագիրներէն մէկն է՝ որոնց միայն անունը մեզի հասած է: Աթենէոսի մէջ բերած մէկ հատուածէն՝ կրնայ ենթադրուիլ թէ այլ և այլ գրուածներ շարադրած ըլլայ այս մատենագիրը: Աթենէոսի հատուածը՝ Լակոնական ըսուած գրքէն է, ուր Խորենացւոյն յիշատակածը տարբեր գրքէ մը կ'երեւնայ, որ հաւանականաբար կ'աւանդէր Ասիոյ մէջ հին ատենէն 'ի վեր կատարուած դէպքերը:

Եւագրոս՝ նոյն է անշուշտ ընդ Եւագորայ՝ որ եգիպտական պատմութիւն մը շարադրած է, զոր կը յիշատակէ Սուիդաս, և որուն գրուածքը ծանօթ էին Պլինիոսի:

digitised by A.R.A.R.@

Կամադրոս հեղինակ է պատմական գրքի մը՝ որ կորսուած է, և զոր միայն Խորենացին կը յիշէ։

Իսկ Փլեգոն՝ Տրալլացի պատմիչ մըն է, որուն հատուածները կը յիշեն Սուիդաս, Ստեփանոս Բիւզանդացի, Յուլիոս Ափրիկանոս. նաև կը յիշեն Եւսեբիոս, Փոտ, Որոգինէս, Սինկելլոս, Կոստանդին Պորփիւրածին, և այլք։

Յոյն պատմագիր մըն է նաև Արիստոն Փելլացի, որուն գրուածքէն առած կ'երևնայ Խորենացին Հրէից ապստամբութեան դէպքը Արտաշէս երկրորդի մահուընէն ետքը։

Խորենացին երբ կը հասնի Պարթևաց հարստութեան ժամանակը, և Սասանեանց՝ Պարսից աթոռոյն տիրապետելը, ուրիշ աղբերաց դիմելու հարկ կը տեսնէ։ Եւ թէպէտ ընդհանրապէս Խոռոհբուտի հետևող կը ցուցընէ ինքզինքը այն ժամանակաց դէպքերուն գրութեանը մէջ, սակայն մեզի գրեթէ բոլորովին անծանօթ քանի մը յոյն պատմիչներ ալ մէջ կը բերէ։ Ասոնք են Պաղեփատ, Պորփիւր և Փիլեմոն։ ԶՊաղեփատ կը յիշատակեն Սուիդաս և Ստեփան Բիւզանդացի։ Սակայն կը կարծուի թէ այլ և այլ համանուն պատմիչներ եղած ըլլան. յորոց մին Եգիպտացի կամ Աթենացի քերական մը կամ փիլիսոփայ, որուն կ'ընծայուին զանազան պատմական շարագրածք, և 'ի մասնաւորի, զառասպելաց հնոց։ Կայ և համանուն Աբիդենացի յոյն պատմիչ մը՝ ժամանակակից Աղեքսանդրի, և գրած է, կ'ըսեն, այլ և այլ մատեանս, որք և կը կոչուէին Կիպրիական, Դեղփական, Ատտիկեան, և այլն։ Պորփիւր Տիւրացի պատմիչ մըն է, որուն գրուածոցը այլ և այլ հատուածները հասած են մինչև առ մեզ։ Իսկ Փիլեմոն՝ բոլորովին անծանօթ անուն մըն է. և անտարակոյս զատ է այն համանուն մատենագրէն՝ զոր Պլինիոս կը յիշատակէ։

Կը թողունք յիշել զԵւսեբիոս, զՓիրմիլիանոս և զայլս։

Բաց 'ի յունական աղբերաց՝ ուրիշ պատմական հա-

digitised by A.R.A.R.@

բուստ բովք մըն ալ հետազօտեր է Խորենացին. այսինքն արամեայական դպրութեան աղբերքը, որ ինչպէս ուրիշ տեղ ալ առիթ ունեցանք յիշատակելու, հեթանոս ժամանակաց մէջ՝ քաղդէական դպրութիւն կը կոչուէր, և քրիստոնէական դարուց մէջ ասորականի փոխուեցաւ։ Այս դպրութեանս կը վերաբերին Բերոսոս, Սանքոնիատոն, Աբիւդենոս, և վերջին ժամանակաց մէջ՝ Բարդածան, և այլք։

Բերոսոսի անունը՝ մեծապէս յարգի ու ծանօթ էր հնոց, և մանաւանդ Յունաց մէջ, որոնք ընդհանրապէս իրեն կ՚ընծայէին այն ամէն քաղդէական դպրութեան վերաբերեալ գրուածներն, որոնց տեղեկութիւնը ինչուան իրենց հասած էր։ Խորենացին ալ՝ հաւանականաբար առանց տեսած ըլլալու անոր գրուածներն, զինքը 'ի վկայութիւն կը կոչէ, յԵւսեբեայ առնելով, ինչպէս որ Եւսեբիոս ալ Բազմավէպ Աղեքսանդրէն։ Կ՚երեւնայ թէ ինքն Բերոսոս ժամանակաւ մերձաւոր էր Աղեքսանդրի, և ըստ յունական աւանդութեանց՝ ոչ միայն այլ և այլ պատմական գրուածներ շարագրած էր, հապա նաև աստեղաբաշխութեան և աստեղագիտութեան վրայ գրուածներ։

Ասոնցմէ զատ աչքին առջև ունեցած էր Խորենացին Ղերուբնա, Ողիւպ, Բարդածան և Խոռոհբուտ պատմըչաց գրուածները, որոնց վրայ արդէն խօսած ենք համառօտիւ։ Դարձեալ ազգային դիւանական գրուածներ, որոնք բազմաթիւ էին իր ժամանակները, այլ և այլ ազգային աւանդութիւններ և երգեր։

Ասոնք են Խորենացւոյն հետազօտած օտար, արտաքին և ազգային աղբերք։

*
* *

Երեք գիրք բաժնուած է Խորենացւոյն Հայոց Պատմութիւնը։ Առաջինը՝ զոր ինքն Ծննդաբանութիւն Հայոց

digitised by A.R.A.R.@

մեծաց կը կոչէ, Հայկազանց թէ Նահապետական և թէ Թագաւորական պատմութիւնը կը բովանդակէ. ու կը սկսի մասնաւոր թղթով մը կամ ընծայականաւ առ Սահակ ասպետ Բագրատունի՝ որ նոյն պատմութեան շարագրութիւնը խնդրած էր իրմէ: Ետքը իւր աշխատասիրած գրքին աղբերացը վրայ խօսելով, կը ցուցընէ թէ աւելի Յունաց հետևող եղած է քան թէ Քաղդէացւոց և Ասորւոց. որոնք աւելի կերպով մը մեր ազգային յատուկ յիշատակներն ամփոփելուն համար՝ յարմարագոյն կրնային՝ կամ պէտք էին սեպուիլ նմանողութեան. սակայն Խորենացին իւր բռնած հակառակ ընթացքն արդարացընելու համար՝ Յունաց ազգին ուսումնական գերազանցութիւնը, պատմութեանց ճշդութիւնը, և հետազօտութեանց փոյթը մէջ կը բերէ; որով իրաւամբ «մայր և դայեակ ամենայն իմաստութեան» կոչուած են, և մեծարուած:

Բայց որովհետև արտաքին աղբերք բաւական չէին ազգային պատմութիւն մը ամբողջ կազմելու համար, հարկ էր որ նոյն ազգին մէջ գտնուած պատմագրաց հետ ալ խորհրդակցի. և ահա հոս էր Խորենացւոյն համար ամենամեծ դժուարութիւն մը. որովհետև ինքը պիտի ըլլար ամբողջ ազգային պատմութիւն մը առաջին շարագրողը. և այն պատմութեան յօրինմանը համար պէտք եղած նիւթերը մատակարարող ազգային պատմիչներ կը պակսէին:

Ինչէ՞ն առաջ կու գար այս պակասութիւնը: — Խորենացին ազգին Նախարարացը և Թագաւորաց անիմաստասէր բարուցը կու տայ. «Իրաւ, կ՚ըսէ, պզտիկ՝ սակաւաթիւ, քիչ զօրութիւն ունեցող և շատ անգամ ուրիշ զօրաւոր ազգաց հպատակ ժողովուրդ մը եղած ենք, բայց մեր մէջն ալ քաջութեան անուանի գործեր շատ հանդիպած են. որոնք կրնային պատմչի մը արժանաւոր նիւթ պատրաստել, ինչպէս նման դէպքեր մատակարարած են Քաղդէացի, Ասորի, Եգիպտացի և յոյն

digitised by A.R.A.R.@

պատմչաց։ Սակայն մեր իշխաններն չունէին, կ'ըսէ, այն իրաւացի փառասիրութիւնը, իրենց անուանքը և քաջութեանց և գործոց յիշատակը աւանդելու յետնոց». ուստի և իրաւամբ կը զարմանայ Բագրատունեաց վրայ, զոր ազգին մէջ առաջին և միակ կը գտնէ այսպիսի բանի մը փափաքող. և այդ փափաքը արդիւնացընելու համար՝ ամէն դժուարութիւն յանձն կ'առնու պատմիչը։

Եւ որովհետև, ինչպէս առաջ ալ յիշատակեցինք, Մովսէս իրեն գլխաւոր աղբիւր հետևողութեան ուղեր էր բռնել սուրբ գիրս, և օտարին պատմչաց խօսքերն և աւանդութիւններն կարելի եղածին չափ անոր հետ ընդելացընել, այս աշխատանքը Ադամէն և նահապետներէն կը սկսի, որոց վրայ ուրիշ կերպով կը խօսին սուրբ գիրք. և բոլորովին տարբեր լեզու մը կը բռնեցընեն Բերոսոս, Բազմավէպ Աղեքսանդր և Աբիւդենոս, թէ անոնց անուանը նկատմամբ և թէ այն գործերուն զոր Աստուածաշունչը կու տայ անոնց. և կը ջանայ սուրբ գրոց ժամանակագրութիւնը՝ օտարին պատմչաց հետ համաձայնեցընել։ Այս դժուարին՝ բայց հետաքննական աշխատանքին նուիրուած են Խորենացւոյն պատմութեան առաջին գրոցը՝ ինչուան ութերորդ գլուխները։

Այն գլխէն կը սկսի Մարիբասայ արդէն ծանօթ պատմութիւնն ընել, Վաղարշակայ հրամանաւ մինչև 'ի Նինուէ երթալը, հոն արքունի մատենադարանին մէջ ընդհանուր ազգաց պատմութիւն մը գտնելը, և անկէց Հայոց աշխարհին և պատմութեան վերաբերեալ տեղեկութիւնները 'ի մի հաւաքելը, և անոր առաջնորդութեամբը՝ շատ անգամ նաև խօսքերով մէջ կը բերէ Հայկայ, անոր որդւոցը՝ Արմենակայ, Հարմայի, Արամայ, Արայի, և այլն, պատմութիւնները։ Այս յետին նահապետը՝ որովհետև պատերազմ ունեցաւ Նինուէի հռչակաւոր Շամիրամ թագուհւոյն հետ, և փառաւոր մահ մը, և այն մահուամբ Շամիրամ կրցաւ ինչուան Հայաստան մտնել և հոն իրեն բնակութեան քաղաք հաստատել, Խորենա-

digitised by A.R.A.R.@

ցին նոյն թագուհւոյն իւր որդիքը կոտրելը, Զրուան մագէն 'ի Հայաստան փախուստը, և Նինուասայ իւր որդւոյն ձեռքով մեռնիլը՝ կը յիշատակէ, Կեփաղիոնի հետեւողութեամբ. բայց աւելի հաւանականագոյն կը սեպէ Մարաբասայ պատմութիւնը՝ որ Շամիրամայ ինչուան 'ի Հնդիկս բրած արշաւանքը պատմելէն ետքը՝ անոր մահը կը դնէ 'ի Հայաստան, զոր և ազգին քանի մը հանճարեղ առակներովն ալ կը հաւաստարմացընէ :

Շամիրամայ մահուընէն ետքը պատահած դէպքերը, և Հայոց վրայ իշխող նահապետաց և թագաւորաց ժամանակագրութիւնը նորէն հարկ կը սեպէ Խորենացին միաբանել սուրբ գրոց և Քաղդէացւոց ժամանակագրութեանը հետ, յԱրայէ մինչև 'ի Զարմայր, որոնց համառօտ պատմութիւնը կ'ընէ, յերկարելով իրեն ախորժական ու սիրելի Երուանդեան Տիգրանայ վրայ :

Վահէին՝ որ Աղեքսանդրի հետ պատերազմեցաւ, ու կեանքն և թագաւորութիւնը կորսընցուց, կը վերջացընէ Խորենացին իր Պատմութեան առաջին գիրքը, մանաւանդ յաւելուած մ'ընելով այն գրոց մէջ շատ անգամ յիշատակուած Բիւրասպի Աժդահակայ վրայ, և այն անձին նկատմամբ պարսկական առասպելաց մէջ գտնուած դէպքերու :

* * *

Մովսէս իր երկրորդ գիրքը՝ Բան միջակ պատմութեան Հայոց կոչած է. և կը բովանդակէ միջոցը՝ որ 'ի մեծէն Աղեքսանդրէ մինչև 'ի Տրդատ, Հայոց պատմութեան ճոխագոյն և ընտիր մասը : Որովհետև Արշակունեաց թագաւորութեան ծագումը՝ Աղեքսանդրի մահուամբ և անոր ընդարձակ տէրութեան բաժանմամբ եղած է, հարկ կը սեպէ պատմիչն այն հռչակաւոր աշխարհակալին մահը, և թագաւորութեանը բաժանելուն յիշատակութիւնն ընել. որուն մահուընէն ետքը Սելեւկոս կը թագաւորէ

digitised by A.R.A.R.@

'ի Բաբելոն, կը նուաճէ զՊարթեւս, ու երեսուն և մէկ տարի թագաւորելէն ետքը իրեն յաջորդ կը ձգէ զԱնտիոքոս, որուն իշխանութեան մետասաներորդ տարին՝ Պարթեւք Մակեդոնացւոց լուծը կը թօթափեն, և որոց վրայ կը թագաւորէ Արշակ. և բոլոր արեւելքը իր իշխանութեան տակ ձգելով՝ Մակեդոնացիքը Բաբելոնէն կը մերժէ, Հռովմայեցւոց հետ ալ կը կռուի, և իր քաջութեանը և համբաւոյն արշաւօքը բոլոր տիեզերքը կը լեցնէ: Իրեն կը յաջորդէ Արտաշէս, և Արտաշիսի՝ մեծն Արշակ, որ Դեմետրեայ ու անոր որդւոյն Անտիգոնոսի հետ կը կռուի, որուն չի կրնար դէմ դնել Անտիգոնոս, ու զէնքերը ակամայ ձգելով՝ շղթայիւք կը բերուի 'ի Պարթեւս: Այսպէս աշխարհի երրորդ մասին տիրեց, կ'ըսէ, Արշակ: Այն փառաց և յաջողութեանը մէջ՝ իր Վաղարշակ եղբայրը Հայոց վրայ թագաւոր կը դնէ Արշակ. և աշխարհը անոր յանձնելով, սահմաններն ընդարձակելը իր զինուցը յաջողութեան և քաջութեան կը յանձնէ: Իրեն վստահութեանը արժանի կ'երեւնայ Վաղարշակ. ոչ միայն աշխարհքին ներքին բարեկարգութիւնը հոգալով, այլ նաև տարածելով իր իշխանութիւնը մինչև Պոնտոսի բնակչացը վրայ և մինչև 'ի Փաւիգաստան. զորոնք ռնով և մանրապատում կ'աւանդէ Խորենացին: Քսանուերկու տարի կը թագաւորէ Վաղարշակ, ու իրեն յաջորդ կը թողու զԱրշակ:

Անոր թագաւորութեան պատմութեամբը՝ Մարիբասայ երկասիրութիւնն ալ կը լմննայ. ուստի և ուրիշ աղբիւրներէ հարկ էր հաւաքել հետեւեալ դէպքերը: Խորենացի Եղեսիոյ դիւանացը մէջ՝ Ափրիկանոսի պատմութեան գրոցը հանդիպած էր, որ մեր պատմութեանց վերաբերեալ ամէն դէպքերը՝ նոյն դիւաններէն համառօտեր էր: Իրմէ և ուրիշ պատմագիրներէ կը սկսի շարայարել Խորենացին իր երկասիրութիւնը, սկսանելով յԱրտաշիսէ առաջնոյ որ 'ի Պարսից նախագահութեան իրաւունքը յափշտակեց, և անուանի եղաւ յաղթանա-

digitised by A.R.A.R.@

կաց բազմութեամբ, և հաչակաւոր նաև յոյն պատմագրաց գրուածոց մէջ. որոց այլ և այլ վկայութիւններն ալ մէջ կը բերէ Խորենացին. ու Լեւդացւոց թագաւորութեան կործանումը, և Կրեսոսի մահը, զոր Հերոդոտ, Պղուտարքոս, Յուստինոս և Վաղերիոս Մաքսիմոս Կրեսոսի կ'ընծայեն, զայն այլ և այլ յոյն պատմչաց յատուկ խօսքերովը Խորենացին Արտաշէսի կու տայ. թէպէտ և նախ ինքն ալ կը տարակուսի. «Ընդ որ տարակուսեալ մեր՝ բազում խոյզ խնդրոյ արարաք, քանզի լուաք 'ի պատմութեանց ոմանց՝ Կիւրոսի սպանեալ զԿրիսոս». և այս է տայգն. իսկ այն Յոյն պատմչաց ըսածն Արտաշէսի վրայօք՝ դեռ մեզի ալ տարակուսելի և անլոյծ կը մնայ։

Անկէ առաջ կը տանի Մովսէս իւր պատմութիւնը՝ Տիգրանայ հետաքննական և մտադրութեան արժանի գիպուածոց վրայ, և վերջը յաջորդաբար մինչև Տրդատայ թագաւորելը և անոր մահը։ Բայց այն դէպքերը՝ զոր արդէն այլք իրմէ առաջ աւանդած էին, ինչպէս Ղերուբնա, Ագաթանգեղոս, Գլակ և ուրիշները, ինքը համառօտ կերպով մը կը յիշատակէ։

* * *

Խորենացւոյն երրորդ գիրքը՝ Աւարտաբանութիւն մերոց հայրենեաց կը կոչուի, և որուն նպատակն է 'ի սըրբոյն Տրդատայ մինչև իւր օրերը հանդիպած դիպուածները յիշատակել. մինչև այն թշուառ ատենները յորս աչքովը տեսաւ Հայոց հայրապետական և արքունի աթոռոց ընկնալն. և այնպիսի փառօք լեցուն պատմութիւն մը զաւն և արտաշարժ ողբերովը կը լմընցնէ։ Ողբ մը՝ որ եթէ գրողին սրտին արժանի ընթերցողներ ունենար՝ անշուշտ ազգին ապագային վրայ մեծ տարբերութիւն պիտի տեսնուէր։

Խորենացիէն քիչ առաջ՝ նման դէպքի և գրկման մը

digitised by A.R.A.R.@

մէջ գտնուելով Գրիգոր Աստուածաբան, սրտաշարժ արձանական մը յօրինէր էր 'ի սուրբն Մելիտոս Անտիոքայ հայրապետ. այն ճառին ընթերցումը այնպիսի տպաւորութիւն մը բրած էր Խորենացւոյն սրտին վրայ՝ որ գրեթէ շատ անգամ անոր իմաստները և խօսքերը կը գործածէ այս ողբին մէջ։ Նման ցաւոց հանդիպած ու հանգունատիպ աղետից ականատես, զուգակից հանճարներ՝ նման լեզու ալ կը գործածէին։ Վասն զի Աստուածաբան՝ զՄելիտոս կ'ողբար, որ ամուր ապաւէնն էր Քրիստոսի հաւատոյն, ուսկից կ'ակնածէր և ուրացողն Յուլիանոս. իսկ Մովսէս՝ զՍահակ և զՄեսրոպ՝ որ հաստատութիւն էին Հայաստանի հաւատոյն և քաղաքականութեան, և որոնց մահը՝ բոլոր աշխարհին կործանումը կրնար ըլլալ։ Անոր համար հառաչանօք կ'աղաղակէր Գրիգորիոս, «Ողորմիմ քեզ, ով եկեղեցիդ. առ քեզ է բանս Անտիոքու քաղաքդ. ողորմիմ քեզ յանկարծակի փոփոխմանդ այդմիկ»։ Եւ Խորենացին. «Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի Հայաստանեայց»։ Աստուածաբանն. «Նաւահատակէր յաղագս ճշմարտութեանն քըրտամբք. իսկ հարսն համբերէր՝ ողջախոհութեամբք զամուսնութիւնն պահելով. ժամանակ էր 'ի մէջ յոլով, և ոչ սեղեխարար յանդգնէր յանարատ առագաստն, այլ հարսն ոչ ապականեալ»։ Եւ Խորենացին. «Երանի առաջնոյ և երկրորդի փոփոխմանն. զի էր ինչ ժամանակ հեռանալոյ փեսային և փեսաւէրին, և հարսնդ համբերէր՝ ողջախոհութեամբ զամուսնութիւն պահելով»։ Կը թողունք յիշատակել ուրիշ քանի մը նմանութիւններն ալ։

*
* *

Խորենացւոյն այս ընտիր և անզուգական երկասիրութիւնը՝ գտած է իր արժանաւոր յարգն ալ ոչ միայն ազգայնոցն առջև, այլ նաև բուն գիտութիւնն և իմաստութիւնը յարգող Եւրոպայի դիմաց։ Ազգին մէջ այն-

digitised by A.R.A.R.@

չափ մեծ էր իր համբաւը՝ որ ինչպէս Յունաց մէջ պատմագրաց հայր սեպուած էր Հերոդոտ, և իւր հեղինակութեամբն ամենուն աջև պատկառելի, այսպէս ալ Խորենացին՝ իւր ազգային պատմութեան ունեցած հմտութեամբը, և հաստուն անկողմնասէր քննադատութեամբ. անոր համար Ասողիկ՝ լոկ պատմագիր ըսելով զինքը կը հասկընայ. և ուրիշ տեղ մըն ալ իւր պատմութեան գրոցը մէջ կը կոչէ զնա «Մեծն Մովսէս հանգոյն Եւսեբեայ, որ քերթողացն անուանի հայր»: Աւելորդ կը սեպենք յիշել ուրիշ վկայութիւնները՝ որոնցմով լեցուն են Խորենացիէն ետքը եկող պատմագրաց երկասիրութիւնները: Բայց ամենէն աւելի իրենց առ Խորենացին ունեցած մեծարանքը անով կը յայտնուի՝ որ իրենք ալ իրենց կողմանէ ազգային պատմութիւն մը շարագրելու ձեռք զարկած ատեննին՝ կը ջանային յամենայնի իրեն հետևող ըլլալ, ու երբեմն գրեթէ ընդօրինակող: Այսպէս վարուած են Յովհաննէս կաթուղիկոս, Ուխտանէս, և ինքն իսկ Ներսէս Շնորհալի իւր վիպասանականին մէջ:

Ազգային նոր բանասիրութիւնն ալ՝ ինչուան դարուս սկիզբը՝ նոյն յարգանաց մեծարանօք վարուած է միշտ այս մեծանուն անձին և իր բազմահմուտ երկասիրութեանը նկատմամբ: Պատմական ասմանց նորագոյն հետազօտութիւնք՝ որչափ ալ կասկածելի երևցուցած են իրմէ պատմուած և իբրև ստոյգ յառաջ բերուած զանազան դէպքեր, սակայն երբէք չեն կրցած ժխտել անոր ծայրացեալ հմտութիւնն՝ և իբրև պատմաբան և մատենագիր ունեցած արժէքը: Անոնց մէջ ամենէն աւելի Խորենացւոյն անձին և երկասիրութեան վրայ խիստ լեզուով և քննադատութեամբ վարուող մը՝ կը բռնադատուի հետևեալ տողերով հռչակել և խոստովանիլ անոր արդիւնքը:

«Խորենացւոյն թէ իբրև մատենագիր և թէ իբրև պատմիչ՝ առաւելութիւններն չեն կրնար ուրացուիլ: Ընդհանրապէս խօսելով, իբրև հայերէն մատենագրութիւն,

digitised by A.R.A.R.@

Խորենացւոյն գիրքը մեր նախնի մատենագրութեան մնա-ցորդաց մէջ երևելիներէն մին է։ Ոչ բոլորովին յատուկ, բայց ինքեան յատուկ ընտիր բառերով, հակիրճ՝ այլ պերճ և հարուստ, միանգամայն զուարթ ոճով, մանաւանդ նկարագիրներու մէջ, Խորենացին կը հաւասարի իւիք իրօք քան զնա առջիններուն. որպիսի են Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ, Եզնիկ. իսկ քան զնա յետնոց՝ Եղիշէի, Փարպեցւոյն և այլոց մէջ խորհնեան ոճոյ ըստուերն անգամ չի տեսնուիր։ Հայկայ պատերազմին, ինչպէս նաև Զիրաւի ճակատուն, տեղագրութեանց մէջ՝ Արագածու գաշտին և Երուանդակերտի նկարագիրներն և ուրիշ ոչ սակաւ նկարագիրք, ոչ մերայոց միայն, Յոյն և Հռովմայեցի մատենագրաց մէջ անգամ հազիւ ունին գիւրեանց նմանն. գրեթէ չիք գլուխ ուր չիցէ տեսանելի մատենագրական հանճար հեղինակին. ամէն դէպք, ամէն պարագայ ընդ գրչաւ Խորենացւոյն առնու գեղեցկութիւն, վսեմութիւն, ոյժ և կենդանութիւն։ Պարբերութիւն չկայ, իմաստ չկայ որ բոլոր գրքին հիմը կազմող բարձրութենէն անկանի կամ նուաստանայ։ Միով բանիւ Խորենացւոյն պատմութիւնը բազմարուեստ ճարտարագործ պատկերներու թանգարան է որ կը հիացընէ և կը յագեցընէ տեսանողը մինչև ցմայլումն։ Ստոյգ է թէ խորհնեան ոճոյն մատենագրական գերազանցութիւնը բնագրին կից է, ինչպէս մարմնոյ մը յատկութիւնը մարմնոյն հետ. գէթ մինչև ցարդ թարգմանութիւն մը չկրցաւ կաղապարել այս բնագիրն ինչպէս որ է իր բանաստեղծական գոյներովը. այնպէս որ Խորենացին իբրև մատենագիր, պարտ է նոյն իսկ Խորենացւոյն մէջ տեսնել։ Մի միայն թերութիւն ոճոյ նորա են ստէպ զեղչմունք և զարտուղութիւնք, որովք կամի կարճառօտ և ազդու երևել. բայց, հակառակ կանոնաց լեզուի, երբեմն այնպէս կը խրթնանայ մինչև յանել լաբիւրինդոս արկանել ընթերցողն։

«Ոչ ինչ ընդհատ երևելի է Խորենացին նաև իբրև

digitised by A.R.A.R.@

պատմագիր։ Դիպաց զանազանութիւն և հարստութիւն ոճոյ պատմական շեղումներով, որ կամ անձանց և տեղեաց նկարագիրներ են և կամ հանճարեղ գիտողութիւններ, միանգամայն ազգային երգերու և աւանդութեանց ոճոյ յիշատակութիւնք, ապացոյց են պատմական հմտութեան և ճաշակի նորա. երկու գլխաւոր յատկութիւնք՝ որ մեր հին պատմիչներէն և ոչ միոյն, իսկ արտաքիններէն սակաւուց քով կը տեսնուին։ Այսպիսի և այսչափ եզական յատկութեանց հետ ցաւ է տեսնել մեր ծերունի պատմագիրը քննադատութեան կողմանէ թերի »[1]։

*
* *

Արևմտեայց մէջ ունեցած յարգն ու մեծարանքն ալ, իր Պատմութեան գրոցը բազմապատիկ թարգմանութիւններէն, ու գրեթէ եւրոպական գիրք մը ըլլալէն կը յայտնուի։ Այս արժանաւոր յարգը և իրաւացի մեծարանք համառօտ կը գտնեն ընթերցողք անոնցմէ միոյն, գիտութեամբն ու մատենագրական հմտութեամբ նշանաւոր, և արդէն մեզմէ յառաջագոյն յիշուած անձի մը, հետագայ դատաստանին մէջ մեր Քերթողահօր այս երկասիրութեան վրայ։

« Ամէն գրուածներէն աւելի Խորենացւոյն հանճարոյն ու սրտին պատիւ ընողը՝ իր Հայրենեաց պատմութիւնն է։ Իշխանի մը խնդրանօք կը գրէ զայն. բայց զինք կամ իր ցեղը շողոքորթելու համար՝ ճշմարտութիւնն անպատիւ չըներ կամ չի աղօտեր։ Կը սիրէ ու շատ կը սիրէ իր Հայաստանը, և սակայն յայտնապէս կը մերկանայ իր աղէտքը. անցեալներն խստիւ կը յանդիմանէ, ըլլալիքն ալ յառաջ կը ծանուցանէ։ Ու որովհետև ազգը՝

1. ԳԱՐԱԳԱՇ (Ա. Մ.) Քննական պատմութիւն Հայոց. Մաս Ա. 91։

digitised by A.R.A.R.@

շուտ կամ անագան, կը ճանչնան ճշմարիտ սիրոյ լեզուն, Հայաստան զինք կը մեծարէ և կը սիրէ, և այդ քանի մը խօսքերը՝ նուիրականք են իրեն համար։ Զի ծածկեր իշխողաց յանցանքը. բայց երբ ազգէն յատուկ թագաւորի մը ընտրութեան խօսքը կ՚ըլլայ, ինք ալ՝ իր վարդապետին հետ կը խրատէ համբերել։ Կը սիրէ ուսուցիչքը, իբրև հոգւոյ ծնողս, գորովով լի խօսքեր կը գտնէ անոնց մահը արտասուելու։

«Ստուգախօս, ինչպէս արժան է ըլլալ պատմագրին, և որ այնչափ սակաւագիւտք են։ Ոչ է սիրող հրաշալեաց, և կ՚ըսէ զայն։ Հայկական այրուբենից գիւտին խօսքն ըրած ատեն, աստուածային ազդմամբ կը համարի զայն եղած, ոչ տեսլեամբ կամ զգալի երևմամբ, այլ յայտնութեամբ Բանին 'ի միտս ջերմեռանդն հայցողին։ Առաւելագոյն մեծարանաց արժանաւոր է երբ այնպիսի դէպքեր մէջ կը բերէ՝ որուն ուրիշ պատմիչք չեն վկայեր կամ կը հակառակին. ինչպէս Քրիստոսի թղթերը առ Աբգար, և Հայ թագաւորին արշաւանքն 'ի Յունաստան՝ բոլորովին նման և ժամանակաւ յետոյ Քսերքսեայ բեկման։ Անստոյգ դէպքերն՝ իբրև անհաւաստի կ՚աւանդէ. առասպելեաց խառն եղածներն՝ մեծ ըզգուշաւորութեամբ. յորոց և զոմանս՝ իբրև յաւելուած մը կը կարգէ առաջին գրոցը։ Այսպիսի յիշատակութիւններ մէջ կը բերէ՝ չէ թէ իրեն հաճոյական սնոտիներուն, այլ լոկ ցուցընելու համար առ Բագրատունին ունեցած մեծարանաց և սիրոյ չափը։ Տարբեր կամ հակառակ կարծիքներն ալ յիշելով, կարելի եղածին չափ ճշմարիտը կ՚ընտրէ և կ՚աւանդէ։

«Ամէն կարելի աղբերաց դիմեց. պատմագիրք և ժամանակագիրք, դիւանական գրութիւնք՝ զորս Աղեքսանդր փոխադրել տուած էր 'ի յոյն լեզու. և յորոց թերեւս օգտուեցան Կեփաղիոն, Աբիւդենոս և այլ պատմիչք։ Այսպիսի հրաման մը մեծ պատիւ կը բերէ երիտասարդ աշխարհակալին հանճարոյն, և անգութ ամբարտաւա-

digitised by A.R.A.R.@

նութեամբ իրմէ թափուած արեան մէկ մասը կը ջնջէ, և կը ցուցընէ թէ ինչպէս Նախախնամութեան ձեռքն է աւերման և կործանման գործիները՝ կենդանագործ քաղաքակրթութեան գործի ընել։

«Կը պակսէին Խորենացւոյն անընդհատ շարք ազգային վաւերական գրուածոց. սակայն քաղաքապետական դիւանաց մէջ կը պահուէին գաւառաց, գիւղից՝ ու ինչուան նաև մասնաւոր ընտանեաց յիշատակարանք՝ պարզ և յոյն տառերով։ Իր քննած և խորհրդակցած մատենագրաց մէջ հնագոյնն է Մարիբաս... կը յիշէ նաև հին իմաստնոց խօսքերը, և Բերոսեան Սիբիլլայն. ազգային երգոց մէջ՝ կը տեսնէ անոնցմէ ելած պատմական ջերմ լոյսը. և յորում աւելի պատմաբան է և աւելի քերթող՝ քան զյոյնն, զՀռովմայեցիս և զմեր իտալացիս։ ... Նորագոյն պատմագրաց մէջ կը յիշէ զԱփրիկանոս։ Որոգինեայ ժամանակակից, և յԵւսեբեայ յիշատակուած ... իր ատենի մատենագիրներէն շատէն վեր է հմտութեամբ և դատմամբ. իսկ 'ի հնախօսական գիտութեան՝ առաւել միայն քան զԱփրիկանոս և զԵւսեբիոս։

«Փոքր բռնած է իր երկասիրութեան ուրուագիծը, բայց բովանդակութիւնն մեծ։ Իբրև պատմիչ՝ ինքն է ստուգապէս Հայկազանց Մովսէսը։ Ի նմա՝ իբրև յաղբեր ամփոփեալ են՝ ցրուած ջուրք աւանդութեան, որոբուած մաքրուած, հաւելով հանդարտ ներդաշնակութեամբ։ Անցելոյն մթութեան մէջ՝ ինք միակ առաջնորդ՝ մարդկային ազգը իրեն պարտական է ժողովրդեան մը յիշատակարաններն՝ որ թէպէտ սակաւաւոր թուով, և պատերազմական անիրաւութեամբք ոչ այնչափ հռչակեալ, այլ արևելից և արևմտից մեծ ազգերուն հետ միացած՝ իբրև քոյր մը անոնց և ազգակից։ Ի Խորենացւոյ կ՚իմանանք թէ ինչ վերաբերութիւններ ունեցաւ Հայաստան Ասորեստանեայց հետ Շամիրամայ ատեն. Եթովպացւոց և ասիակողման Յունաց Տրոյիոյ կոչուած

digitised by A.R.A.R.@

պատերազմին ժամանակ, և որ նշանակ մ'էր, ինչպէս Հերոդոտ ալ տեղ մը կ'ակնարկէ, արևելից և արևմտից մէջ դրուած արգիլնարբեր մըցման: Չորրորդ Հայոց իր գաղթականութիւնները տարածելն մինչև 'ի Կապադովկիա, կը ցուցընէ զՀայս առիական ուրիշ ազգերէն ալ մերձաւոր կերպով եղբայրացած եւրոպական արեան հետ . . . : Բայց հայ ազգին պատմութիւնը թէ եւրոպականին մերձաւոր և թէ հեռի նկատել ալ ուզենանք, կրկին տեսակէտով ալ արժանաւոր է ծանօթանալու: Խորենացի՝ թէ վաւերական գրութեանց նուազութեան համար, թէ աճապարանօք իր գրուածքը յօրինելուն, և թէ ընդհանրապէս ուրիշ ամէն պատմչաց ոճին հետևելով՝ որոնք ազգի մը պատմութիւնն ըրած ատեննին՝ անոր սովորական և ներքին վիճակը նկարագրելէն աւելի, յաղթանակացը և պարտութեանց, նուաճելուն կամ նուաճուելուն դէպքերովը կը զբաղին, քիչ բան կ'ըսէ երկրին սահմանադրութեանց վրայ, բայց թերևս աւելի քան ըզպատմիչս հռչակաւորագոյն ժողովրդոց: Հետաքննական են իր պատմութեան մէջ ասդին անդին նշանակուած յարաբերութիւնք նախարարաց ընդ արքայի, և թէ քանի խոհական խելամտութեամբ կ'ընծայէ այս տեղեկութիւններն. որովք պիտի տեսնուի թերևս՝ թէ ինչպէս նախնական թագաւորութեանց մէջ, ազնուապետութիւնը կը բարեխառնէր բարւոյ ու չարի քմահաճութիւններն, և ժողովրդեան ու թագաւորին մէջ անանց պարիսպ մ'էր . . . :

« Այսպիսի փութաջան ու խոհական անձի մը ու մանաւոր ժամանակաց համար գրեթէ միակ մատենագրի տուած տեղեկութիւնք՝ պատուականք են: Այլ և այլ դիպաց մէջ ընդ Փարպեցւոյն համաձայնութիւնը (ուր երկուքն իրարու գրութիւնը տեսած չեն), ինչպէս նաև ընդ պատմչաց Յունաց և Հռովմայեցւոց և յիշատակարանաց՝ կ'աստատէ իր հեղինակութիւնը. և զոր լիուլի կերպով ունեցած է իր ազգակցաց քով . . . : Պատմելու պարզ կեր-

digitised by A.R.A.R.@

պուլը՝ աւելի հաւատարմութիւնը կ՚աւելցընէ. ծանրութեան հետ խառնուած պարզութիւն մը: Խնամքով հեռի կը պահէ իր գրիչը ամէն աւելորդաբանութիւններէ. այն ամէն խօսելու կերպերէն՝ որ հռետոր պատմչաց և ոչ հռետորաց՝ փափաքելի զարդարանք սեպուած են.... բայց պէտք եղած ատեն գիտէ ճարտարխօսութիւն ալ գործածել, ինչպէս երկրորդ և երրորդ գրոց վերջը: Արուեստեան չքեղութենէ կը զգուշանայ. միայն տեղ տեղ նշանակ մը, իբրու երիտասարդական տիոց թել մը որ լսելի կ՚ընէ իր ձայնը ուժամբ և տաքնութեամբ ծայրացեալ հասակին մէջ: Քանի մը երկար նկարագրութիւններ, ինչպէս երբ քաղաք մը՝ մարդկային երեսաց կը նմանեցընէ, և ուսումը՝ երկնային լուսոյ ծագման, թերևս տարօրինակ նմանութիւնք կարենան սեպուիլ՝ բայց ոչ սուտ:

«Ոճը ամփոփ՝ բայց ոչ ցամաք. տեղ տեղ անհաւասար. իմաստներն երբեմն մութ, և իրարու հետ խառնուած, մանաւանդ ուր պատմութենէն իմաստասիրելու կ՚անցնի: Լեզուն ընտիր է կ՚ըսեն, բայց այլ և այլ հելլենաբանութեամբք խառն. որ չէ արուեստակութիւն, այլ արդասիք աղեքսանդրեան հրահանգաց, յունական լեզուի անընդհատ ուսման, Աստուածաշունչ գրոց 'ի յունէ թարգմանութեան, յորում հարկ էր ամէն բառ կշռել և վրան երկար խորհրդածել՝ բնիկ լեզուին մէջ անոր համաձայնը գտնելու համար: Յայտնապէս կը վկայէ թէ բառից ընտրութեան ժամանակը կը պակսի. և որ ուրիշ ապացոյց մ՚է թէ ստորամոլ փառասիրութեան փափաք մը չէ այն, այլ թէ շատ՝ անհոգութեան»[1]:

Խորենացւոյն առաջին թարգմանիչն եղած է Պրէննէր անունով շուէտացի մը, որ նշանաւոր անձ մըն է իր ազգային մատենագրութեան մէջ, և քաղաքական պաշտօնատար մը Ռուսաց Մոսկուա քաղաքին մէջ

1. ԳՈՄՄԱՃԵԱՆ, 'ի յառաջաբանի իտալական թարգմանութեան Պատմութեան Խորենացւոյն:

digitised by A.R.A.R.@

արգիլուած էր 'ի բանտի: Հօն իրեն քով բանտակից և կենակից ունեցաւ զՅովհաննէս Բարթուղիմէոս Յակինթեան Դոմինիկեան կրօնաւորը, անգէտ հայերէն լեզուի. որ ձեռուըներն կշռալով խորենացւոյն այս պատմական երկասիրութիւնը, հայագէտ կրօնաւորը քաղելով կամ համառօտելով կը թարգմանէր 'ի լատին, և Պրէննէր ծանօթութեամբ կը ճոխացընէր, և զոր ետքը տպագրեց Ստոքհօլմի մէջ յամի 1723: Խորագիրն է. Epitome Commentariorum Moysis Armeni, de origine et regibus Armenorum et Parthorum, item series principum Iberiæ et Georgiæ, a Brennero. Իրմէ ետքը երկու անգղիացի եղբարք, Գուլիէլմոս և Գէորգ Վիստոն, թարգմանեցին 'ի լատին թէ խորենացւոյն պատմութիւնը և թէ աշխարհագրութիւնը, 1726ին տպագրեցին 'ի Լոնտրա: Moysis Choronensis Historiæ Armeniacæ libri III. Accedit ejusdem Scriptoris Epitome Geographiæ, Præmittitur Præfatio, quæ de Litteratura ac Versione Sacra Armeniaca agit . . . Armeniace ediderunt, latine verterunt, notisque illustrarunt Gulielmus et Georgius Gul. Whisthoni filii; Aulæ Clarensis Cantabrigiensi aliquandiu Alumni. Ասոնց հայրը՝ Գուլիէլմոս Վիստոն՝ Հնդկաստանի Մատրաս քաղաքին մէջ անգղիական լեզուի ուսուցիչ էր՝ հայազգի Աղամիրեան Գրիգորի որդւոցը, ասոնցմէ սորվեցաւ Գուլիէլմոս հայերէն լեզուն, ու Լոնտրա դառնալով սորվեցուց իր երկու որդւոցը:

Վիստոնեանցմէ զատ մը ետքը գաղղիական թարգմանութիւն մը բրաւ Լըվայեան, դասատու հայկական լեզուի յազգային Մատենադարանին փարիզու. և երկու անգամ տպագրեց, նախ 'ի փարիզ 1836) և ապա 'ի Վենետիկ (1841) բնագրին հետ և զոր ետքը հաճխացուց խորենացւոյն գրոցը մէջ եղած այլ և այլ անուանց երկար և հետախոյզ ծանօթութեամբք, և նոր տպագրութիւն մը բրաւ 'ի փարիզ 'ի 1855: Histoire d'Arménie de Moïse Khorénatzi, auteur arménien classique du V.me siècle, traduite par P. E. Le Vaillant de Florival. Paris, 1836. — Moïse de Khorène, auteur du V.me siècle. Histoire d'Arménie, texte arménien et traduction française, avec appendice, contenant notice géographique, précis de toute l'histoire d'Arménie; tableau de la littérature arménienne par P. E. Le Vaillant de Florival, chevalier de la Légion-d'Honneur, professeur d'arménien à l'école royale et spéciale des langues orientales vivantes près la Bibliothèque du Roi à Paris, etc. Venise, typographie arménienne de Saint-Lazare, 1841.— Moïse de Khorène,... ouvrage dedié à S. M. Impériale Nicolas Ier, Empereur de toutes les Russies, par P. E. Le Vaillant de Florival... Paris, 1845: Սորին գաղղիական թարգմանութիւն մ'ալ 'ի Հայր. Յ. [illegible]

digitised by A.R.A.R.@

պատմագրաց Հայաստանի Լանկլուայի։ Moïse de Khorène, Histoire d'Arménie en trois livres, traduction nouvelle accompagnée de notes historiques, critiques et philologiques, par Victor Langlois. Paris, 1870. Ընտիր իտալական թարգմանութիւն մըն ալ հրատարակուեցաւ 'ի Վենետիկ 'ի Ս. Ղազար, ու երկու անգամ տպագրեցաւ (1841, 1850) հմուտ ծանօթութեամբք։ Storia di Mosè Corenese, versione italiana illustrata dai Monaci Armeni Mechitaristi, ritoccata quanto allo stile da N. Tommaseo. Venezia, tipografia armena di S. Lazzaro. 1841ին նոյն քաղքին մէջ հրատարակուեցաւ ուրիշ իտալական թարգմանութիւն մը Գափփէլլէթթի հայագէտ երիցուն աշխատասիրութեամբը։ Mosè Corenese, storico armeno del V° secolo, versione di Giuseppe Cappelletti, Venezia. Կրկին ռուս թարգմանութիւնք ալ եղած են այս գրքիս, առաջինը Յովհաննիսեան սարկաւագին ձեռքով, որ և տպագրուած է 'ի Փեթերպուրկ. իսկ երկրորդը Մ. Էմինեան հմուտ բանասիրին ջանիւքը, տպագրեալ 'ի Մոսկուա 'ի 1858։ Կայ նաև թարգմանութիւն մը 'ի լեզու գերմանական։ Moses von Chorene, Geschichte Gross-Armeniens, aus dem Armenischen übersetz, von Dr M. Lauer, Regensbourg, 1869. — Այլ և այլ ժամանակ և տեղուանք եղած հայկական բնագրին և հեղինակին ուրիշ գրուածոց տպագրութեանց նկատմամբ տես 'ի ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ։

* * *

Այսպիսի երկար և մթին ժամանակաց և զանազան ազգաց ու դիպուածոց պատմիչն՝ եթէ հիմակուան բանադատութեան առջև տեղ տեղ սխալած ալ երևնայ զարմանք չէ. բայց յիրաւի զարմանալի է Խորենացւոյն քիչ սխալիլն և անչափ աշխատանքն ու քննութիւնն ստուգութեանց համար, մանաւանդ 'ի ժամանակագրականս. որոց համար կ'երևայ թէ Յաւելուած կամ չորրորդ գիրք մ'ալ գրած էր։ Այս Չորրորդ գիրքը կը յիշէ Թովմա Արծրունի, և կ'իմացընէ որ անոր մէջ կ'ամփոփուէին այն ամէն անցքերը՝ որ 'ի բարձմանէ Թագաւորութեանն Արշակունեաց՝ մինչև Զենոն կայսեր ինքնակալութիւնը. «Սահակս այս, կ'ըսէ Արծրունին, այն Սահակ է՝ որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս, տիեզերահռչա-

digitised by A.R.A.R.@

չակեալ քերթողն, զգիրս պատմութեան Հայոց մեծաց, հրաշազան յօրինուածով, սկսեալ յԱդամայ մինչ 'ի կայսրն Զենոն։ Որոյ ժամանակ կենացն ձգեալ տեւեալ ամս հարիւր և քսան, լի և պարարտ ծերութեամբ. որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս 'ի չորրորդ գրուագի խոստաբանեալ պատմութեանն Մովսիսի Խորենացւոյ՝ մեկնաբանութեան 'ի վերայ երեցունց գրուագեալ հատուածին»։ Բայց այս չորրորդ գիրքը ձեռուընիս հասած չէ, գէթ ամբողջ[1]. ինչպէս նաև երրորդ գրոցը ցանկին վերջը յիշուածը «Տաղք չափաւ յինք և 'ի Սահակ Բագրատունի»։

Խորենացւոյ Պատմութեան գրոց հին գրչագիրք 'ի վանս Էջմիածնի. 1. Մեծադիր բոլորագիր, գրեալ 'ի թղթի 'ի գիւղն Ալիփուզար. 'ի թուին ՌՃԽԷ, յորում ամփոփին և Ստեփանոս Տարօնացի, Արիստակէս Լաստիվերտցի, Զենոբ Գլակ, Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ Փաւստոս, Եղիշէ, Ստեփանոս Օրբելեան, Վարդան պատմիչ, Կիրակոս Գանձակեցի, Եւսեբիոսի և Սոկրատայ եկեղեցական պատմութիւն, և այլն։ (Թիւ գրչ. 1619)։ — 2. Մեծադիր բոլորագիր գրեալ 'ի թղթի. յորում Եղիշէի պատմութիւն Վարդանանց, համառօտ պատմութիւն վասն ամբարշտութեանց Բարծումայ եպիսկոպոսի ասորւոյ 'ի Թովմաս վարդապետէ։ — 3. Ցերկրին Մոկաց 'ի Սուրբ գեղջ 'ի թուին ՌՁԸ։ Ուրիշ այլ և այլ նորագիր օրինակք ՌՉ, ՌՃԻԵ, ՌՃԼԹ, ՌՃԽ թուականներով։ — Մեր Մատենադարանին գրչագիրք նշանակուած են 'ի Յառաջաբանի Մուսին–Ֆլորի–Բիւրոնց Խորենացւոյն (ի 1845 և 'ի 1863)։

*
* *

Խորենացւոյն անուամբ մեր ձեռքն հասած Աշխարհագրութիւն կոչուած գրուածքը՝ այլ և այլ քննադատութեանց ենթակայ եղաւ յեւրոպացի՝ նաև 'ի մերոց գիտնոց և բանասիրաց, և ինչուան նաև անհարազատ դատուեցաւ։ Ասոնց պարագլուխ հայերէնագէտ գաղղիացին Սէն-Մարթէն՝ բոլորովին մերժեց Աշխարհացոյց առոյ

1. Տես Բազմավէպ, 1851, Մարտ։

Մովսիսի Խորենացւոյ կոչելով զայն. իսկ այլք՝ ինչպէս նաև մերազգի հմուտ բանասէրն Պատկանեան՝ առանց յանձն առնլոյ ընծայել զայն Խորենացւոյ, եօթներորդ դարու՝ և հաւանականաբար Անանիայի Շիրակունւոյ երկրաչափութիւն համարեցան: Այս կարծեաց առիթ և հաւանականութիւն տուած են՝ իրենց ծանօթ ձեռագրաց և անոնց վրայ եղած տպագրութեանց անընդունելի ընթերցուածք, յաւելուածք և համառօտութիւնք. զորս ուղղելով ըստ հնագոյն ու աւելի հարազատ գրչագրաց, կը հաւանին հմուտք — առանց ժխտելու անոր կրած բազմապատիկ փոփոխութիւններն, — Խորենացւոյն ընծայել զայն:

Պտղոմէոսի համանուն երկրաչափութեան համառօտութիւնն է այս գրուածքը. զոր մօտէն քննողը յայտնի կը տեսնէ ամէն աշխարհաց ստորագրութեան, տուած սահմաններուն, գաւառներու բաժանման և անուանց մէջ: Հեղինակն հայկականին և չարագրող, որ մեր ոսկեղէն դարու նշանաւոր անձնաւորութիւն մ՚է, խորունկ հմտութիւնը կը ցուցընէ նաև 'ի յունական լեզուի այնպիսի գրուածքի մը չարագրութեան մէջ որ դժուարին է 'ի համառօտել, և դժուարագոյն 'ի ճշդել զանուանս գաւառաց, աշխարհաց և քաղաքաց: Թէպէտ և հետեւող Պտղոմեայ, այլ մերթ կ'ուղղէ անոր վրիպակներն՝ տեղ տեղ իրեն հետ համամիտ և համաձայն չըլլալն յայտնելով. սակայն և այնպէս նախամեծար սեպելով զնա քան զայլս, որովհետև՝ ինչպէս հեղինակն ալ կը վկայէ, երկարժամանակեայ վաստակոց և ճանապարհորդութեանց արդիւնք էր իր գրուածքը:

Երկրաչափութեանս մէջ յիշուած աշխարհագիրք բաց 'ի Պտղոմեայ, են Հիպպարքոս, Մարինոս Տիւրացի, Կաստանդին Անտիոքացի, Պապ յԱղեքսանդրիոյ, Դիոնեսիոս և Ապողոն: Առաջին երկու անձինք յիշուած են նաև 'ի Պտղոմեայ, ուստի առեր է և Խորենացի, իրենց ընծայուած խօսքերով. «Իպպաքոս, կ'ըսէ, զքաղաքս ծո-

digitised by A.R.A.R.@

վական չափով աւանդեաց, և զլուսնի պակասութիւն յԱրբիլայ ութ ժամ աւանդեալ, 'ի Կարքեդոն երկրատա-սան արժանաւորեալ: Բայց Մարին Տիւրենացի յերկրական բոլորակէն ուղղեալ՝ որչափ կարէ ցուցանել ժամագիտակն, առնէ զտիեզերագրութիւն ըստ համապարհա-կցութեանն ընդ օդս անցանելով, 'ի ձեւն գործարանացն նկատելով զնշոյլս արեգական և լուսնի և աստեղաց, ըստ անձնիւր եօթն նահանգաց փոփոխման սահմանաց »: Կոստանդին Անտիոքացի՝ մեզի անծանօթ անձ մ'է, եթէ անուան շփոթութիւն մը չկայ. որովհետև իրեն ընծայուած Տեղագրութիւն քրիստոնէական գրուածքին հեղինակ կը համարուի Կոզմաս անունով մէկը որ կոս-տանդիկէ միայնակեաց ալ կոչուած է: — Պապ կամ Պապպոս Աղեքսանդրացի ծանօթ էր հնոց. բայց աշխարհագրական գրուածք իր անուամբը առ մեզ հասած չէ: Որոշ տեղեկութիւնք կը պակսին մեզ՝ 'ի Խորենացւոյ յիշուած յետին երկու անձանց Դիոնեսիոսի և Ապողոնի վարուց և երկասիրութեանց:

Առաջին երկու գլուխներուն մէջ ընդհանրապէս աշխարհագրութեան վրայ խօսելէն ետքը, հայ հեղինակն կը խօստանայ իւրաքանչիւր աշխարհաց և քաղաքաց վրայ խօսիլ առանձինն, հետևելով Պտղոմեայ գրութեան, թէպէտև Պապայ համառօտութիւնն ուզելով ընել, ինչպէս կ'ըսէ. ուր այս վերջինս ալ քաղեր էր 'ի Պտղոմեայ, ինչպէս հայ օրինակին՝ Պտղոմէոսի յունական սկզբնագրին բաղդատութենէն յայտնի կ'երևնայ:

Գալով գրուածքին հարազատութեան, բաւական է բաղդատել զայն Խորենացւոյ պատմութեան գրոց հետ. որուն վրայ աւելցընելով նաև ոճոյ նմանութիւն մի և նոյն հեղինակի ընծայուած այս կրկին երկասիրութեանց մէջ՝ կը հաւանին բանասէրք պնդել և հաստատել թէ որչափ ալ ժամանակաւ մեծամեծ այլայլութիւններ կրած է այս գրուածը, ուստի և իրաւամբ կասկածելի եղած արդի գիտութեան համար, բայց նախկին շարագրու-

digitised by A.R.A.R.@

թիւնը Խորենացւոյն է։ Զայս ուզած է հաւաստարմացնել ընդդէմ Սէն-Մարթէն գաղղիացւոյն և համախոհից՝ հայկական հնախօսական և աշխարհագրական գիտութեամբ պատկառելի Ինճիճեան վարդապետը[1], և Խորենացւոյ այս գրուածքին՝ յընտիր օրինակաց 'ի գաղղիական լեզու վերածող նոր թարգմանիչն՝ հմուտ տեսութեամբքն և բազմապատիկ ծանօթութիւններով, և յունականին հետ բաղդատութեամբ[2]։

Աւելորդ չենք համարիր Պատկանեան Քերովբէ հմուտ և ամենայն մեծարանաց արժանի բանասէրին կարծիքն մէջ բերել այս գրուածքիս նկատմամբ. «Հինգերորդ դարու Հայոց պատմաբան Մովսէս Խորենացու աշխատութիւնը յայտնի եղաւ ուսումնական աշխարհին մանաւանդ այն օրից երբ անգլիացի Վիստոն եղբարք 1736 թուին Լոնտոնի մէջ լատիներէն լեզուով տպեցին։ Դեռ ևս այն ժամանակն դորան կից տպած էր և յիշեալ աշխարհագրութեան թարգմանութիւնը։ Երկրորդ թարգմանութիւնը այդ աշխատասիրութեան արաւ գաղղիացի հայագէտ Սէն-Մարտէնը. բայց սա այդ աշխատութիւնը մի խիստ քննութեան տակ ձգեց. և մի քանի չափ պատմական սխալներ գտնելով, իրաւունք համարեց կարծել, թէ դա 950 թուականի գրութիւն է։ Որպէս թէ ի պատասխան այդ քննութեան, Վենետիկցիք տպագրեցին յիշեալ աշխարհագրութիւնը նորից 1843 թուին. և որովհետև համեմատած էին դոքա մօտ տասուերկու ամենահին և ամենաընտիր գրչագիր օրինակներ, վասն որոյ այս նոր տպագրութեան միջից վերացած է պատմական սխալներից մեծ մասը։ Այսու ամենայնիւ այս

1. Հնախօսութիւն Հայաստանեայց. Հատ. Գ. 313–14։

2. Տպագրին խորագիրն է. «Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացւոյ յաւելուածովք նախնեաց»։ Վենետիկ 'ի տպարանի Մխիթարեանց. 1881. Géographie de Moïse de Khorène, d'après Ptolémée. Texte arménien traduit en français par le P. Arsène Soukry, Mékhitariste.

digitised by A.R.A.R.@

ուղղած և բուն բնագրին աւելի մօտ եղած տպագրութիւնն ևս տեղիք է տալիս կարծելու, որ դա հինգերորդ դարուց յետոյ է գրուած: Ներկայ ժամանակներում բոլոր մասնագէտները, ի թիւս որոց Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը և Կիպէրտը, համաձայն են որ մեր ունեցած աշխարհագրութիւնը շինած է կամ եօթներորդ դարու սկիզբին, կամ արաբաց առաջին արշաւանքին ժամանակ ի Հայաստան, այսինքն նոյն եօթներորդ դարու կիսին: Ուրեմն ինչպէս Սէն-Մարտէնը և իրաւացի կերպով կարծում է, այդ աշխարհագրութիւնը չի կարող Մովսէս Խորենացու աշխատութիւնը լինիլ»: Պատկանեանի հետազօտութեանցը նայելով, դորա հեղինակը եօթներորդ դարու մէջ է ապրած, ժամանակակից է Մաւրիկիոս կայսեր և Խոսրով Պարթեւի, և կարծելու է որ Անանիա Շիրակացին լինի:

*
* *

Պիտոյից գիրք. — Այս անունով գրուած մը կ'ընծայուի Խորենացւոյն: Հեղինակը Թէոդորոս անունով աշակերտ մը ունեցած է, որուն ճարտասանականին ուսումը աւանդելէն ետքը, նոյն ուսման հրահանգացը մէջ զինքը վարժեցընելու համար, հարկ սեպեր է վարդապետն ինք իր կողմանէ օրինակներ ալ ընծայել, և անոնց նմանողութեանը փութաջան և յորդորամիտ ընել զինքը, և յունական ձայնով Պէտք կամ Պիտոյից (Χρῆα) կոչեր էր այն գիրքը:

Տասն ճառ կամ Գիրք կը բովանդակէ այս երկասիրութիւնը, և որոնց վերնագիրքն են Պէտք, Խրատ, Եղծումն, Հասարակ տեղի, Ներբողեան, Պարսաւ, Բաղդատութիւն, Բարաբանութիւն, Արտասանութիւն և Դրութիւն: Ասոնք, ինչպէս ընթերցողը գիտէ, ճարտասանական ձևեր են. և այն ձևերուն վրայ վարժելու համար՝ այլ և այլ օրինակներ մէջ կը բերէ: Բայց այն օրինակ-

digitised by A.R.A.R.@

ները ընդհանրապէս շատ հեռու կը մնան ճարտասանականին ուսումը աւանդող՝ կամ իրենց գրուածներովը անոր կանոնները սահմանող յոյն և լատին մատենագիրներէն. և աւելի մերձաւոր կրնան սեպուիլ թէ ոճով և թէ գրուածքի կերպով այն ճարտասաններուն երկասիրութեանցը՝ զորոնք Եղլադա աւերիչ և խանգարիչ կը սեպէր բուն և հարազատ ճարտասանութեան, և ընդհանրապէս ասիատէս կամ խմաստակ անունը կու տար անոնց: Ասոնց կարգէն կրնային սեպուիլ Հերմոգենէս Տարսոնացի, Թէոնէ, Ափթոնիոս գրամարտիկոս, Լիբանիոս՝ Բարսղի բարեկամը և Ոսկեբերանի վարժապետը, և այլք:

Այս պատճառաւ ոմանք Խորենացւոյն այս երկասիրութիւնը անհարազատ կը սեպեն և կամ թարգմանութիւն. և իրենց տարակուսանացը գլխաւոր պատճառ կը համարին այն ոճոյ զանազանութիւնը՝ որ յայտնապէս կը տեսնուի Պիտոյից գրոց և Պատմագրութեանը մէջ. մանաւանդ որ ոճն ու դասաւորութիւնը յար և նման կրնայ սեպուիլ՝ դեռ քիչ մը յառաջ յիշատակուած Լիբանիոսի Նկարագրութեանց:

Փրանկիսկոս Սկոպարիոս յամի 1597 ի Գինեւա Զուիցերիոյ տպագրութեամբ հրատարակեց Αφθόνιου σοφίστου Προγυμνάσματα καὶ μῦθος, յորում հաւաքուած են չորեքտասան հրահանգք կամ ներվարժմունք որ ընծայուած են Ափթոնի, Թէոնիոսի և Հերմոգենեսի: Գլխակարգութիւնք հրահանգացն՝ հետեւեալքն են. Ο՛ μῦθος, Fabula. — Δίμνημα Narratio. – Χρεῖα Chria, – Γνώμη Sententia, — Ανασκουὴ Refutatio, — Κατασκίνη Confirmatio, — Κοινὸς τόπος Communis locus, — Εγκώμιον Laudatio, — Χόγος Vituperatio, — Δύγκρισις Բաղդատութիւն, — Η՛ θοποΐα:

Բայց ազգային ընդհանուր աւանդութիւն մը դէմ կ'ելլէ այս կարծեաց, որ Պետրը՝ Մովսիսի հարազատ կը համարի. և որուն կրնայ երաշխաւորել ժամանակաւ կըր-

digitised by A.R.A.R.@

ներ պատմչի մը, Կիրակոս Գանձակեցւոյն վկայութիւնը, որ յայտնապէս կը գրուցէ. « Սքանչելին Մովսէս (շարագրեաց) զՀայոց պատմութիւնն 'ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունւոյ... և զՊէտքն 'ի խնդրոյ Թէոդորոսի ումեմն »: Իրեն ձայնակից է Ասողիկ. « Ի ժամանակս (Գիւտայ կաթողիկոսին) էր մեծ փիլիսոփոսն Հայոց Մովսէս, որ զճարտասանական արուեստ 'ի գործ ածնէ 'ի Հայս »: Նոյնպէս ալ, թէպէտ աւելի անորոշ խօսքերով, Արծրունին, Գրիգոր Սարկաւագապետ և այլք, որք միաբան անուանի փիլիսոփա և քաջ հռետոր կոչեն զինքը, և քերթող և քերթողահայր [1]:

Մեզի հաւանական կ'երեւնայ ազգային աւանդութեան և անոր պատմչաց ձայնակցիլը, անոր դէմ հակառակող քանի մը պատճառները ցրելու աշխատելով: Այս պատճառներուն մէջ գլխաւոր կրնայ սեպուիլ գրքին հելլենաբանութիւնը: Այդ թերութիւնը, եթէ հաճոյ երեւնայ մէկուն տառանկ անուանել, Մովսէսի ուրիշ գրուածոցը, և նոյն իսկ Պատմութեանը մէջ ալ կը տեսնուի. և ասիկայ արդիւնք է այն լեզուին ուսմանցը մէջ անխոնջ պարապմանը, և քիչ մըն ալ հելլենասիրութեանը, որուն մէջ ընկած կրնան սեպուիլ ոչ միայն Խորենացին, այլ իւր աշակերտակիցներէն ալ մէկ քանին, և այն պատճառաւ իբրեւ նորութեան մը հեղինակք՝ ազգին մէջ բաւական հակառակութիւն և ընդդիմութիւն ալ կրեցին:

1. Միայն յետին դարուց հեղինակ մը, Առաքել վարդապետ, Անյաղթին կ'ընծայէ Պիտոյից գիրքը. և որուն վկայութիւնը մէջ բերինք յառաջ Դաւթի վրայ խօսելու ատեններս: Բայց ուրիշ անանուն ժամանակագիր մը՝ Պիտոյից տեղ Անյաղթին երրորդ երկասիրութիւնը կը սեպէ Է-Լ-Յ գիրքը: Է-Լ-Յ գրքի մը նկատմամբ՝ հետեւեալ յիշատակարին հանդիպած ենք դրչագրի մը մէջ. « Գեորգ քարտուղար Հայոց մեծաց և սուրբ թագաւորացն պատուոյս (?) զարմանալի ի նախկի յիշատակի գրոցս այսմիկ. եթէ գրեցաւ գիրքս այս Է-Լ-Յ հրամանաւ թարգմանեալ ի յունաց ի հայս տեառն հրամանաւ Մովսիսի Հայոց կաթողիկոսի Գաբեղենացւոյ, ի քսան և հինգ թուականին Հայոց: Վկայ է այսմիկ Սարգիս Աբրաքացի եպիսկոպոս ճշմարիտ վկայութեամբ »:

digitised by A.R.A.R.@

Երկրորդ պատճառ, ոճոյ և մտածմանց տարբերութիւն, որ մեծ խտիր մը կը դնէ Պատմութիւնը և այս երկասիրութիւնը արտադրող հանճարոյն մէջ: Սակայն նոյն ոճը և գրիչը կրնանք նկատել յայտնապէս նաև այն ճառին մէջ՝ զոր Խորենացին յօրինած է 'ի գովեստ սրբուհւոյն Հռիփսիմեայ, և որուն վերջերը՝ զօրաւոր պատճառ մը ինքը կու տայ՝ արդարացընելու իր ոճը. այսինքն հասակին մանկութիւնը: Նման պատճառ մը թերևս առիթ եղած է Խորենացւոյն՝ Պիտոյից գրոցը մէջ այդպիսի ոճ մը բանելու. իր ժամանակին ճարտասանական արուեստին տղայութիւնը, որ չէր ուզեր իրեն նմանողութեան գաղափար ընտրել նուիրական բեմերու վրայէն որոտացող սուրբ հայրապետաց աննման լեզուն, այլ լսարանաց մէջ գործածուած, ու փիլիսոփայութիւնը ճարտասանութեան հետ խառնել կարծող վարժապետաց լեզուն և ոճը:

Ուրիշ պատճառ մըն ալ՝ որով կը հաւանինք Պիտոյից գիրքը Խորենացւոյն ընծայել՝ այս կ'երևնայ՝ որ ինչպէս 'ի Պատմութեան, ասանկ ալ ասոր մէջ շատ անգամ վկայութիւն կը բերէ Փիլոնի խօսքերէն, նման շարադրութեամբ:

Բայց եթէ յունական մատենագրաց աւելի հմտութիւն մը երևնալով այն գրքին մէջ, այն պատճառաւ ուզենայ մէկը թարգմանութիւն սեպել Պիտոյիցը, կըրնանք ալ կարծել թէ թարգմանաբար յօրինած ըլլայ Խորենացին այս երկասիրութիւնը. թէպէտ և յունական մատենագրութեան հմտութիւնն ալ կրնանք ընծայել համարձակ՝ իր կենաց մեծ մասը անոնց գրուածոցը ու մատենադարանաց և ճեմարանաց մէջ անցընող անձի մը:

Միայն թէ կրնայ ալ ենթադրուիլ թէ գաղափարողք ոչ լոկ շարադրութեան և լեզուին մէջ մտահաճոյ յաւելուածներ ըրած ըլլան, այլ նաև նիւթոյն մէջ փոփոխութիւն մտցընելով ու ճառերէն մէկ քանին աւելցընելով: Ասանկ կրնան համարուիլ Պիտոյից գրքին վերջը եղող երեք Բարսանութեան օրինակներն, որ անհմուտ անձի,

digitised by A.R.A.R.@

և կամ թերևս աշակերտի արտադրութիւնք են։ — Հին ձեռագրի մը մէջ ալ Դաւթի և Գողիադայ մենամարտութեան նկարագրութիւնը՝ կ՚ընծայուի Խոսրովայ թարգմանչի, ինչպէս յառաջ ալ յիշատակեցինք։

Այսչափը ըսելնէս ետքն ալ, աւելի ու մանրախոյզ քննութիւնը՝ ժամանակին կը յանձնենք, յիշեցնելով Պատկանեանէր Հայագիտին երկասիրութիւնը այս նիւթիս վրայ։

Պիտոյից գիրքը առաջին անգամ տպագրուած է օրինակաց բաղդատութեամբ և հմուտ ծանօթութեամբք 'ի Ս. Ղազար (Հ. Յովհաննէս Վ. Զօհրապ.) 'ի 1796. որուն համեմատ եղած է նոր տպագրութիւն 'ի 1845։

Խորենացւոյն մանր գրուածները։ — Խորենացւոյն մանր գրուածոցը մէջ առաջին է Պատմութիւն սրբուհւոյ Աստուածածնի և պատկերի նորա կոչուածը։ Ազգային եկեղեցական պատմութիւնը կ՚աւանդէ՝ թէ Հոգւոց վանացը մէջ՝ յերկրին Անձևացեաց, կիպարիս փայտէ յօրինուած սրբոյ Կուսին պատկեր մը կը մեծարուէր, Յովհաննու աւետարանչին ձեռագործ սեպուելով։ Աստուածածնայ մահուանը ժամանակ՝ երբ մասնաւոր հրաշքով մը ամէն առաքեալք իրեն քովը գտնուեցան, Բարթուղիմէոս՝ որ 'ի Հայս առաքելութեամբ սուրբ աւետարանը կը քարոզէր, չկրցաւ անոնց հետ միաբան գտնուիլ. ու Սրբուհւոյն մեռնելէն ու մարմնոյն 'ի գերեզման ամփոփուելէն ետքը հասնելով, միւս առաքեալք անոր սըրտին ցաւը մեղմացընելու համար՝ այն պատկերը իրեն պարգևեցին։ Բարթուղիմէոս ալ դառնալով 'ի Հայս՝ եկեղեցւոյ մը մէջ դրաւ զայն 'ի յարգութիւն, քովն ալ վանք շինեց, որ կոչեցաւ Հոգեաց վանք։ Արծրունեաց իշխանը Սահակ՝ որ իր համանուն Բագրատունւոյն խընդրանօքը՝ Խորենացւոյն յօրինած Պատմութեան գիրքը կարդացեր էր, աղաչանաց նամակ մը գրեց առ Մովսէս՝

խնդրելով իրմէ որ Հագւոց վանքին մէջ եղած պատկերին վաւերական պատմութիւնն ընէ ու իրեն ղրկէ : Այն թղթին մէջ՝ « Հրեշտակ և սպասաւոր մեծութեանցն Քրիստոսի, կը կոչէ զնա, և այր երկնակենցաղ և լուսաւորիչ խաւարելոց... երկրորդ Սահակ և Մեսրովպ՝ յետ գնալոյ նոցա առ Աստուած » : Խորենացին ալ կատարեց անոր փափաքը[1] :

Մեստասաներորդ դարու գրչագիր մը՝ հետեւեալ հետաքրքրական տեղեկութիւնը կու տայ Խորենացւոյն այս երկասիրութեանը վրայ. « Զայս ցանկալի պատմութիւնս՝ բազում ըղձիւ և ցանկալի յօժարմամբ գտեալ մեծ հռետորն Մովսէս՝ որ կոչի Խորենացի գրեաց (դգ)ըստուգիւ հաւաստեաւ. և քանզի էր աղօտացեալ յաւագաց մերոց, և ուր ուրեք գտանէին. մինչև 'ի ձեռն կրօնաւորի միոջ գտեալ՝ որ էր յերկրէն Խոր Հայոց, 'ի գաւառէն որ կոչի Զորայ գետ, 'ի համբաւեալ ուխտէն Սանահնին անուանեալ, պատահումն բարի իմն եղև. և հրամայեաց մեծն և բնաւն 'ի լաւս՝ Ատոմ, որդի Սենեքարիմայ, Հայոց նահանգի Վասպուրական կոչեցեալ. որոյ մասն փրկութեան հաւատացեալ էր Ատոմայ՝ պատկեր մօր տեառն 'ի բաժին Անձաւացեաց. հրամայեաց գրել մեծաւ յուսով և խնդութեամբ բազմաւ. որոյ անուամբ պարապեալ եղիցի մեծաշուք իշխանութիւն նոցա, չորից հարազատ եղբարց՝ Դաւթի և Ատոմայ, Կոստանդեայ և Համազասպայ, գեղեցիկ և չքեղազարդ Բագրատունեաց »[2] :

1. Հնագիր ճառընտրի մը մէջ որ ի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ Բաղիշու՝ Յովհաննու Մանդակունւոյ կ'ընծայի հետեւեալ վերնագրով. « Յովհաննու Մանդակունւոյ ասացեալ պատմութիւն և գիւտ փոխման Աստուածածնին և մօր տեառն. թէ որպէս եղև փոխումն, կամ որպէս շնորհեցաւ անարատ պատկերն ի փայտն, և տուաւ Հայոց » :

2. Ըստ այլոց « ուրեք ուրեք գտանի յարկեղ դիւանի մերում : Վասն որոյ բազում փութով խնդրեալ Ատոմայ որդւոյ Սենեքերիմայ, գտանէ 'ի մեծ սուրբ ուխտն Սանահին կոչեցեալ : Եւ ի ձեռն մեծազգոյն զար-

digitised by A.R.A.R.@

Ներբող 'ի սուրբ Հռիփսիմէ. — Երախտապարտութեան առոյգ հասակին մէջ շարագրեց Խորենացին այս ներբողը, գրուատելով այն հրաշագեղ կուսանը և իր ընկերակիցքը, որոնք 'ի Հայաստան՝ իրենց արեամբը աստուածանգիտութեանն խաւարը փարատելու նախկին առիթ եղան։ Այնպիսի սրտաշարժ պատմութիւն մը, և անանկ արգասաւոր վկայութիւն, նոր եռանդ մը ազդած են 'ի Մովսէս, վառվռուն և աշխոյժ իմաստներով և բացատրութեամբք՝ իր սրտին զգացմունքը, և իրեն ոգւոյն առաջին քրտունքը նուիրելու անոր որ «զքեզ սիրէ՝ սիրեցեալդ յիսկապէս բարւոյն»։ Ասկէ զատ է Հռիփսիմեանց ճանապարհորդութեան պատմութիւնը։

Ճառ Վարդավառի. — Զոր Խորենացւոյն ուրիշ գրուածոցը հետ կը յիշատակէ Կիրակոս. բայց իմաստներուն և ոճոյ անհամեմատ տարբերութիւնը կարծել կու տայ թէ ուրիշ համանուն Մովսիսի մը գրուածքն ըլլայ։ Ըստ ձեռագրաց՝ խորագիրն է. «Երանելւոյն Մովսիսի Խորենացւոյ սուրբ և ընտրեալ վարդապետի արարեալ, որ 'ի Կարխաթարիմ, որ բերէ զտաւն վարդավառի»։ Իսկ ըստ այլոց. «Մովսիսի քերթողահաւրն՝ վասն վարդավառի տաւնին»։

Ց'Օրհնութիւնաբեր ցուցակի կը տեսնենք հետևեալ յիշատակագիրը. «Երանելին Մովսէս թարգմանիչ, որ էր գրիչ սրբոյն Սահակայ որդւոյ սրբոյն Ներսիսի. յորմէ և

գեղոյն և զլոյս ձեռին՝ հայցէ ի նոցունց. և բերեալ գրով ստուգապէս հաւաստի պատմութիւնս։ Եւ տայ դնել մերձ առ պատկեր սրբոյ Կուսին, բնաւորեալ սուրբ հոգւոյն։ Վասն զի որք կամիցին գիտել զպատճառ սպասաւորեալ սուրբ պատկերի Աստուածածնայն, ընթերցեալ գիրեաւ ի վերայ հաւանիցեն ամենայնի հաւաստի ի վերայ հաւնեալ ստոյգ գիտութեամբ։ Որում անկեալ իմ առաջի սուրբ պատկերին մեծաւ երկիւղիւ և զղջութեամբ և բազում արտասուաւք հայցել ի սուրբ Կուսէն պաշտպանութիւն վերայ հոգւոյն իմոյ, և զբարեխաւսութիւն առ որդին իւր և աստուած մեր»...

digitised by A.R.A.R.@

տաւաքի յերրորդ ամի գիւտի հայերէն գրոց 'ի Նազիանզ՝ յաթոռ Աստուածաբանի. և բերէ անտի զՄերմնօրհնէքն զկայլ և զշնձանի՝ զշարադրեալսն յԱստուածաբանէն 'ի հինգերորդ ամի հայրապետութեան իւրոյ»: Դարձեալ նոյն Մովսէս՝ յերեքտասաներորդ ամի թարգմանութեան սրբոյն Սահակայ՝ կարգի դրաւ, կ՚ըսէ ցուցակը, զկանոնս օրհնութեան այլ և այլ իրաց, զորս 'ի զանազան կողմանց բերեր էր:

Անհարազատ կամ երկբայական գրուածներ. — Մովսէս անուամբ այլ և այլ վարդապետներ երեւցած են մեր ազգային եկեղեցական նուիրապետութեան մէջ, յորոց և ոմանք քերթող ալ կոչուած, ինչպէս Սիւնեաց եպիսկոպոսը, զոր ետքը պիտի յիշատակենք. ասոնց գրուածքը երբեմն իրարու ընծայուած են. ինչպէս երբեմն Խորենացւոյն երկասիրութիւնքը՝ ասոնցմէ մէկուն, այսպէս ալ անոնց գրուածքը՝ Խորենացւոյն կարծուեր և այսպէս աւանդուեր են: Այսպիսեաց կարգէն է նաև Մեկնութիւն կարգաց եկեղեցւոյ, որուն մէկ քանի հատուածքը Խարովու համանուն երկասիրութեանը մէջ կը տեսնուին այսպիսի մակագրով. «Մովսեսի քերթողի». և Արշարունեայն Ընթերցուածոց մեկնութեան հնագիր օրինակին մէջ. «Մովսիսի Քերթողահօր Հայոց վարդապետի և իմաստասիրի յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ»: Դարձեալ իր անունը կրող ճառական գրուած մը 'ի ձեռագիրս. «Երանելւոյն Մովսիսի Խորենացւոյ՝ սուրբ և ընտրեալ վարդապետի, ասացեալ պատճառս վասն սուրբ Մարգարէից»: — Ուրիշ մ՚ ալ. «Յիշատակ սուրբ վկային Թէոդորոսի որ յաղուհացքն տաւնի, 'ի Մովսիսի պատմութենէն. — Ի ժամանակին յորում Մակեդոնացին Աղեքսանդրոս Փիլիպպեան կոչեցեալ՝ բազում բիւրովք»: Սրբոյն Սահակայ վարք մ՚ ալ կը գտնուի 'ի քերթողական գրոց, զոր կ՚ախորժինք Խորենացւոյ վերագրել:

Հայոց ԶԽԸ թուականին 'ի Համկլայ գրչագրեալ մատենի մը մէջ՝ երկար վարդապետական գրուածի մը կը

digitised by A.R.A.R.@

հանդիպինք այս խորագրով. «Երանելւոյն մեծի Քերթողահօրն Մովսեսի Խորենացի եպիսկոպոսի»։ Սկզբնաւորութիւնն է. «Յաղագս 'ի յոլովից կատարեալ կենդանի ընդէ՞ր մի բնութիւն. այլ միոյ կենդանւոյն՝ հարկ է և բնութեան մի լինել»։

Այս անհարազատ գրուածոց կարգէն կրնան սեպուիլ նաև քերականական երկասիրութիւնք։ Որչափ ստոյգ է թէ մեծ հմտութիւն ունեցած էր Մովսէս յայսմ գիտութեան, և թէ այն պատճառաւ ալ եղած է իր Քերթող կամ Քերթողահայր կոչումը, այնչափ ալ անստոյգ կամ անհարազատ՝ քերականական գրուածոց մէջ իրեն ընծայուած քանի մը հատուածները, թէպէտ և որոշ և բացայայտ խորագրով։ Ասոնցմէ կրնան սեպուիլ,

1. «Մովսիսի Խորենացւոյ բան իմաստութեան» կոչուածը. որ ընդհանրապէս քերականական արուեստին վրայ համառօտ տեղեկութիւն մըն է։

2. «Սուրբ երջանիկ հօրն Մովսիսի թարգմանչի և քերթողի՝ մեկնութիւն քերականի». որ Դիոնեսիոսի Թրակացւոյ յոյն լեզուի քերականութեան մեկնութիւնը կրնայ սեպուիլ. և որուն հետևողութեամբ վարուած են իրենց ժամանուն երկասիրութեանցը մէջ՝ Խորենացիէն ետքը եկող գրեթէ ուրիշ ամէն քերականները։

3. «Մովսիսի Քերթողի յաղագս քերականութեանց»։ Այս գրուածքը՝ քերականութենէ բարձր նպատակ մը ունի, լեզուի ուսմանէն աւելի հաւատոյ և աստուածաբանական ճշմարտութեանց տեղեկութիւնը աւանդելու։ Մասնաւոր անձի մը գրուածք չէ ասիկայ, այլ 'ի զանազան հեղինակաց հաւաքեալ. որոնց և անուանքը նշանակուած են գրոց լուսանցիցը մէջ՝ և են բաց 'ի Մովսիսէ քերթողէ, Դաւիթ Անյաղթ, Ստեփաննոս Սիւնեցի, Մագիստրոս, Համամ, Արիստակէս, Գէորգ, և այլք։

Համառօտ մաղթանք մըն ալ կը գտնենք յԱղօթագիրս՝ Խորենացւոյն ընծայուած։

digitised by A.R.A.R.@

ՄԱՄԲՐԷ

Մամբրէ Վերծանող՝ եղբայր Խորենացւոյն։ — Իր անուներ կրող գրուածք։ — Ճառ 'ի Յարուցումն Ղազարու և անոր հարազատութիւնը։ — Ճառ 'ի Գալուստ Տեառն յԵրուսաղէմ։ — Պատմական գրուածք մը։

Խորենացւոյն կրտսեր եղբայրն էր Մամբրէ, ու Սահակայ և Մեսրոպայ աշակերտներէն մէկը, Վերծանող կոչուած. որուն վրայ մեծ յարգութեամբ կը խօսին թէ ժամանակակից և թէ յետագայ ազգային մատենագիրք, փիլիսոփայից մէջ երրորդ կամ երկրորդ դասելով, անշուշտ Խորենացիէն ու Դաւիթ Անյաղթէն ետքը։ Իր ուրիշ աշակերտակցացը պէս ճանապարհորդեց Մամբրէ յԱղեքսանդրիա, յԱթէնս և 'ի Բիւզանդիոն, ու ամէն տեղ իր հանճարոյն մեծ պատիւ գտաւ։

* * *

Կ'երևնայ թէ այլ և այլ երկասիրութիւններ ալ թողուցած ըլլայ, բայց մեր ձեռքը հասածներն են երկու ճառ, մէկը Ղազարու յարութեան վրայ, և միւսը Քրիստոսի Երուսաղէմ մտնելուն։

Եկեղեցւոյ հին վարդապետներէն շատին անունովը Ղազարու յարութեան վրայ բազմաթիւ ընտիր ճառեր կը գտնուին. որոնցմէ մէկ քանին թարգմանութեամբ աւանդած է մեզի հայկական դպրութիւնը։ Այս պատ-

ճառս՝ անՀմուտ գրչագիրք մէկուն գրուածքը մէկալին կ՚ընծայեն։ Նոյնը Հանդիպած է նաև Մամբրէի այս երկասիրութեանը. վասն զի գրչագիրներէն ոմանք Մամբրէի Վերծանողի կ՚ընծայեն զայն, «Յովհաննու աւետարանին մեկնութենէն ասացեալ» կոչելով. որով կամ կարծել կու տան թէ Մամբրէ Յովհաննու աւետարանին մեկնութիւն մը չարագրած ըլլայ, որ դեռ ձեռուընիս Հասած չէ, և կամ նոյն դիպուածը Յովհաննու աւետարանին մէջ պատմուած ըլլալը կը նշանակեն։ Ոմանք ալ Ոսկեբերանի կ՚ընծայեն զայն, որուն պերճախօս գրչին արժանաւոր երկասիրութիւն է. բայց անոր գրուածոցը մէջ չի գտնուելով, Հաւանական կը կարծուի թէ սխալմամբ իրեն կ՚ընծայուի այս ճառը, այլ իրեն Հանճարոյն նախանձորդ և Հետևող Մամբրէի գրչին և սրտին արդիւնք է։ Եղիշէի անուամբ ալ գրուած կայ այս ճառս։

Ոչ նոյն գեղեցկութիւնը և ոչ լեզուի ընտրութիւնն ունի Մամբրէի միւս ճառը 'ի Գալուստն Քրիստոսի յԵրուսաղէմ. անոր Համար ոմանք ուզած են երկբայութեան տակ ձգել անոր Հարազատութիւնը։ Բայց Կիրակոս յայտնապէս իրեն կ՚ընծայէ. «Մամբրէ Վերծանող, կ՚ըսէ, ասաց ներբողեան 'ի յօրն արմաւենեաց՝ 'ի գալուստն Քրիստոսի յԵրուսաղէմ յաւանակաւ»։

Արծրունին՝ պատմական գրուածք մըն ալ կ՚ընծայէ Մամբրէի որ մեր ձեռքը Հասած չէ. իր Արծրունեաց ցեղին սկզբնաւորութեանը վրայ խօսելով կ՚աւանդէ, «Իսկ առ մեզ Հասին գրոյցքս այս ըստ յաջորդաց պատմագրացն առաջնոց, 'ի Մամբրէէ Վերծանողէ և 'ի Նորուն եղբօրէ Մովսէս կոչեցելոյ ... որ Հրամանաւ ՎաՀանայ Արծրունւոյ փոյթ յանձին կալեալ խուզել, քըննել, կարգել 'ի Համառօտ բանս զանցմունս ազգացն անցելոց, ոչ կարի ինչ ընդ երկայնագոյնս աշխատասիրաբար անցանել պատմութիւնս»։

Հետևեալ քանի մը Հատուածներ Մամբրէի անուամբ պատմական երկասիրութենէ մը քաղուած են 'ի Հայ-

digitised by A.R.A.R.@

լատին Բառարանի Ստեփանոսի Ռոշքեան Կամենիցացւոյ: Առանց ուզելու երաշխաւորել թէ Թարգմանչին և իր կորսուած գրուածին վերաբերին, իբրև բանասիրաց հետաքննելի՝ աւելորդ չենք համարիր մէջ բերել զանոնք·

« Ըղձիցն խորհանց փափաքանաց հասին սուրբքն »: —
« Ընդ այնքան ժամանակ ոչ փտեցան մարմինք սրբոցն »: —
« Նախնիք մեր հակամիտաբար հետեւէին սուրբ հարցն »: —
« Աշխարհ օրինագրութեամբ Թագաւորաց յարդարի »:

Մեկնողական երկասիրութենէ մ՚ալ այսպէս վկայութեանց կը հանդիպինք նոյն Բառգրոց կարգին մէջ, որք թերևս իր անուամբը յիշուած Յովհաննու կամ աւելի հաւանականաբար մովսիսական գրոց մեկնութեան վերաբերին: Հին քերականաց մէջ քանի մը հատուածներ կան Մամբրէի անուամբը: Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց ցուցակին մէջ ալ (Թիւ 1756) Մամբրէի կ՚ընծայուի ճառ մը « Ի ծնունդ փրկչին »:

Մամբրէի ճառերը հրատարակուած են 'ի Վենետիկ 1833ին և 1890ին, Նախնեաց մատենագրութեան շարքին մէջ:

digitised by A.R.A.R.@

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ

Փարպեցւոյն ծնունդն։ — Իր տոհմն ու Վահան Մամիկոնեան իշխանին հետ մտերմութիւնը։ — Հրաժեշտն յաշխարհական փառաց։ — Էջմիածնի կաթուղիկէին վերակացու դրուիլը։ — Այն պատճառաւ կրած հակառակորդութիւններն ու թշնամութիւնք։ — Ինքզինքը ջատագովելու համար առ Վահան մարզպան գրած թուղթը։ — Պատմութեան գրոց նիւթը։ — Աղբերը այդ երկասիրութեան։ — Տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք։

Հինգերորդ դարուն վերջերը ու վեցերորդին սկիզբները ծաղկեցաւ Ղազար։ Թշուառ տեւն մը, յորում Արշակունեաց թագաւորութիւնը վերցուած, մարզպանաց ձեռքն էր Հայաստանի քաղաքական իշխանութիւնը. նախարարաց մէջ անմիաբանութիւնն սկսած էր իր աւերիչ գլուխը վերցընել և աշխարհը կործանման վտանգի մէջ ձգել. «Եւ էր տեսանել յաշխարհին Հայոց, կ'ըսէ ինքն հեղինակն, զլաւութիւն հեռացեալ, զիմաստութիւն կորուսեալ, զքաջութիւն հեռացեալ և մեռեալ, զքրիստոնէութիւն թաքուցեալ»։

Դեռ ևս պատանեակ՝ աշխարհի փառքն ու մեծութիւնն արհամարհելով Ղազար, իշխանական պաշտօնանին տեղ՝ խոնարհ ու անպաճոյճ մենակեցութեան պերճն ընտրեց, ու վանական առանձնութիւնը՝ երկնահրաշ ասպարէզ հոգեկեցոյց յառաջադիմութեան։ Ոչ նոր և անսովոր էր այս իր մտածութիւնն նաև յայնմ ժամանակի։

Արդէն հեռաւորութեան նախանձելի օրինակն ունէր՝ իր իմաստուն և սրբակրօն պատրիարքին՝ Աղանայ արծըրունւոյ վրայ. ու երկոցունց իրաւամբք սիրելի ու սխրալի մեծին Մեսրովպայ, որ «ընկեցեալ յետս զմարմնական պատիւն... խնդրէր զանապատ»: Իր այսպիսի որոշման ոչ լոկ օրինակ և խրախուսիչ՝ այլ և գործադիր եղաւ նոյն ինքն Աղան. «Զատոյց զիս, կ'ըսէ Ղազար, պարեգօտիւք 'ի ծառայութենէ աշխարհի. և ազատութեան եղև մեզ առիթ»:

Ծննդեան թուականին որոշ տեղեկութիւնը կը պակսի. բայց կարելի է գուշակել զայն իւր իսկ խօսքերով: Ինքզինքը Վահանայ Մամիկոնենոյ խաղակից և սննդակից կը կոչէ, յաւելլով միանգամայն թէ ըստ տիօք աւագագոյն քան զքեզ եմք. որով հասակի քիչ տարբերութիւն պէտք է ենթադրել երկուքին մէջ[1]:

***

Ղազար կ'երևնայ թէ ընտիր և ազնուական ցեղէ էր. վասնզի առ Վահան Մամիկոնեան գրած թղթին մէջ՝ պարծանքով մը կը գրուցէ թէ «Դու յայց եղեալ խնդրել զիս, և գտեալ յաշխարհին յայնմ՝ ածեր 'ի տուն, ոչ իբրև զաղքատ զոք 'ի կարմածէն և 'ի մանկտայն, և ոչ իբրև օտար զոք 'ի քէն, և կամ ծառայ ուրուք»: Տղայութեան հասակին՝ իր նախնական կրթութիւնն առաւ Ղազար Վրաց Աշուշայ բդեշխին տանը մէջ, որ Վահանայ Մամիկոնենոյ Անոյշ-վռամ քորաքրոջը հետ ամուսնացած էր: Ղազար Վահանայ սիրելին և մտերիմ, երկոցուն իսկ մանկութեան դրօսանաց ժամանակ՝ ինքն կը

1. Ազգային հմուտ բանասէրն Գր. Խալաթեան իր երկասիրութեանը մէջ՝ Ղազար Փարպեցի և իւր Երկը, պատմական այլ և այլ հանգամանք մէջ բերելով զՎահան 443–449 թուականին ծնած կը համարի, և զՂազար 440–443. այս երկու թուականներուն մէջ և ոչ յառաջ կամ յետոյ դնելով անոր ծննդեան տարին:

digitised by A.R.A.R.@

կրէր անոր արկանելիքը։ Իր թղթին մէջ ալ նոյն մարգպան՝ կը յիշէ և կը յիշեցնէ թէ ինչպէս «'ի Դրան Աշուշայի սնուցանէր մայրն ձեր օրհնեալ և Անոյշ-վռամ՝ ըստ իւրեանց հոգեսիրութեանն՝ և զմեզ ընդ ձեզ և որպէս զձեզ»։ Այս խօսքերով կրնայ հաւանական ենթադրուիլ որ Մամիկոնեանց ազնիւ ու նախարարական տոհմին հետ մերձաւոր ազգականութիւն ունեցած ըլլայ Ղազար։ փարպեցի կոչուելուն ալ պատճառը՝ որով թէ ինք և թէ ալլք սովոր են որոշել զնա ուրիշ համանուն անձերէ՝ Փարպի գիւղը ծննդավայր ունենալուն համար է. թէպէտև յարգի բանասիրաց ոմանք ուրիշ պատճառներ ալ ուզած են տալ այդպիսի անուանակոչութեան։

Նոյն ժամանակները՝ ինչպէս հիմա ալ յիշեցինք, Հայաստանի մէջ հռչակաւոր էր Վասակայ Արծրունւոյ որդին Ատոմ։ Վասակ՝ Մեհրուժանայ՝ հայրենեաց կրօնքին և անկախութեանը թշնամի նենգաւորին հետ՝ սէր և բարեկամութիւն կը ցուցընէր. անով ոմանց կասկածելի, ու շատերուն խիթալի կ'ըլլար։ Ատոմ իր հօրը այս բռնած կերպին վրայ իրաւամբ տժգոհ, գնաց առ սուրբն Սահակ հայրապետ, և իր զինուորութեան զգեստը թողլով, սուրբ կաթուղիկոսէն կրօնաւորութեան սքեմը խնդրեց, ու Գողթն գաւառը առանձնանալով՝ եղաւ, ինչպէս կ'ըսէ Թովմա Արծրունի, «երանելի մարդկան, ահարկու դիւաց»։

Ատոմայ քով աշակերտեցաւ Ղազար, և երկար ատեն ուսմանց պարապելէն ետքը, իր վարդապետացը՝ Սահակայ և Մեսրովպայ հրամանաւը՝ Յունաստան գնաց, ու հոն հելլենական ուսմանց և իմաստութեան հետևելով, ամէն բանէ աւելի հռետորական արուեստի տուաւ ինքզինքը, և անշուշտ այն պատճառաւ ճարտասան կոչուած է։ Անկէց իր հայրենիքը դառնալով Մամիկոնեանց ազգական Կամսարականաց տիրոջ քով կեցաւ։

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Դառն և մթին էր ժամանակն: Աչքովը տեսնելով Հայաստանի վրայ եկած հասած տեսակ տեսակ թշուառութիւններն, ու չկարենալով հանդուրժել, ելաւ Սիւնեաց աշխարհքը գնաց, ու երկու տարի հոն կեցաւ, «անցուցանելով, ինչպէս ինքը կ'ըսէ, զձմեռն 'ի քարայրի առ առն միում հռչակելոյ 'ի բնակչաց գաւառին՝ յամենայն կրօնաւորութիւնս, որում անուն էր Մովսէս, և տեղին Անձուկ. և զամառն՝ յաղագս տօթոյ տեղւոյն՝ քահանայապետ աշխարհին տէր Մուշէ՝ տանէր զնա առ ինքն, ուր և լինէր 'ի հովու»:

Երբոր Վահան՝ Պարսից Վաղարշ թագաւորէն Հայաստանի մարզպանութիւնն առաւ, ու անով Հայաստան՝ քիչ մը ժամանակ 'ի շփոթմանց և 'ի պատերազմաց հանգարտեցաւ, Նոր մարզպանն՝ իր հայրենիքը բարեկարգելու ետևէ եղաւ. ու զանազան վկայարաններ, եկեղեցիներ ու վանքեր շինելէն կամ նորոգելէն ետքը, շատ ծախքով Էջմիածնայ կաթուղիկէն զարդարեց: Անկէ ետքը իր հին բարեկամը՝ զՂազար, փնտռելու ետևէ եղաւ, որ մէկէն ձգեց Սիւնեաց աշխարհքը, ու եկաւ գըտաւ զՎահան. հոն տեսաւ Փարպեցին նաև Վահանայ Վարդ եղբայրը և ուրիշները, և Գիւտ կաթուղիկոսին եղբօրորդին՝ Յովհան Մանդակունին, որ այն ատեններն Հայոց կաթուղիկոսական աթոռը կը նստէր: Հոն խօսք բացուելով Նորաշէն կաթուղիկէին համար՝ կը մտածէին որուն յանձնել անոր կառավարութիւնը: Յովհան կաթուղիկոս, — ատանկ կ'աւանդէ Ղազար, — ուրիշ քանի մը անձինք առաջարկեց այն պաշտօնին. բայց Վահան՝ Ղազարու յանձնել տուաւ սուրբ կաթուղիկէին հոգաբարձութիւնը. մանաւանդ երբ տեսաւ որ ուրիշ թեկնածուք անարժան միջոցներու ալ կը դիմէին՝ կաշառոյ և ընծայից մատուցմամբ և խոստմամբք կարծելով բանադատել իր ընտրութիւնը:

digitised by A.R.A.R.@

Անզգոյշ և տկարամիտ գտնուեցայ, — կ՚ըսէ Փարպեցին առ Վահան գրած թղթին մէջ, — ընդունելով այդ առաջարկութիւնը. «Ոչ զգուշացի ժամոյն դաւոյն. այլ պարտ էր փութով և երագ երագ անկանիլ յոտս արտասուօք և աղաչելով ՚ի բաց փախչիլ ՚ի հոգաբարձութենէ տեղւոյդ: Եւ ահա լինէի պրծեալ ՚ի չարաթոյն ժանեաց գազանացն. որք յայնմհետէ դարանամտեալք ՚ի ծածուկ և ըստ անհամար մեծութեանց իւրեանց սաստիկ կարասեաւ գնեալ բազում յեսան՝ սրեցին որպէս սուսեր զլեզուս իւրեանց, և թոյնք իժից էին ՚ի ներքոյ շրթանց... որոց հետամտեալ այնուհետև խափանեցին զգնացս իմ և հասեալ խոցոտեցին զիս ՚ի մահ»:

Մարզպանին վստահութեանը արժանաւոր եղեւ Փարպեցին. քիչ ատենի մէջ՝ մեծ բարեկարգութեան ու պայծառութեան հասուց այն վանքը: Հայաստանի ամէն կողմերէն հոն կը վազէին՝ ուսանելու, կամ արդէն սովորածնին զարգացնելու համար. և ժամանակին ուսումնասէր ու բարեպաշտ իշխաններէն ալ՝ Վահանայ եղբարքն, Ներսեհ և Հրահատ Կամսարականներն, Համազասպ Մամիկոնեան, Վահանայ եղբօրորդիքը, և Արծրունից իշխանը Գագիկ՝ պէտք եղած օգնութիւնն ընելէն ետ չէին կենար:

Վանքին բարեկարգութիւնը, արդէն Ղազարայ դէմ եղող աբեղաներու նախանձը ալ աւելի շարժեց. զինքը վար զարնելու և իր համբաւը աղօտացընելու համար՝ ամէն ջանքերնին բանեցուցին. անոր ուսմանցն ու գիտութեանը հետ՝ հաւատոյ վարդապետութիւնն ալ կը պախարակէին: Իրենց ամբաստանութիւնքն՝ ինչուան Վահանայ ականջն ալ հասուցին. և այնչափ պղտորեցին մարզպանին միտքը՝ որ երդմամբ սպառնացաւ ոչ միայն զՂազար՝ այլ և ոչ իրեններէն մէկը թողուլ այն վանքին մէջ:

Խռովեցաւ Փարպեցին, ու չէր գիտեր ինչ կերպով իրեն դէմ բացուած անդուան բերանները լռեցնել. իր

digitised by A.R.A.R.@

հակառակորդացը հետ խօսիլ ու զանոնք համոզելն՝ իրեն համար ընդունայն աշխատանք մը կ՚երեւնար. այնչափ ատելութեամբ իրեն դէմ զինուած էին, որ Փարպեցին իր ամէն գիտութեամբն ու սրբութեամբն ալ՝ պիտի չըկարենար իր անմեղութիւնը ցուցընել։

Ուստի հարկ սեպեց դիմել առ քահանայապետն Յովհան Մանդակունի, և իրմէն խնդրել իր նեղութեանը մէջ այն օգնութիւնը՝ որուն կարօտ էր։ Ընտիր տոհմէ սեպուհ մը ղրկեց առ քահանայապետն, ու ցաւօք և տագնապով կ՚իմացընէր իր ինչ վիճակի մէջ ըլլալը. «Փութա, կ՚ըսէր, հաս յօգնել. խոցոտեցայ թշնամիէն՝ անթիւ նետերով. կարեվէր եմ ու մահուան մօտեցած. ասկէ ետքը քեզի հարկ է դեղը տալ ու բժշկել։ Իսկ թէ որ մեռնելու ըլլամ՝ գերեզման տանիլ ու թաղել»։ Երբոր պատգամաւորին բերնովը իր ուզած պատասխանը չառաւ Ղազար, հարկ սեպեց անձամբ երթալ առ Մանդակունին։ Քահանայապետն անհաւատալի տկարութեամբ մը, զոր պատմութիւնը ուրիշ առիթներու մէջ չիտար իրեն, չուզեց և ոչ իսկ տեսնել զինքը, թող թէ լսել և իրաւացի դատաստանը կտրել. «Ես և 'ի տեսանել իսկ, — կը գրէր առ նա, — չիշխեմ զքեզ առ երկիւղի. դու ասա, եթէ զամ բժշկեմ և կամ թաղեմ. մի գուցէ զգացեալ ուրուք և զիս ընդ քեզ թաղիցէ»[1]։

1. Բանասէրն Գր. Խալաթեան, վերը յիշուած երկասիրութեանը մէջ կը ջանայ ցուցընել թէ Մանդակունին՞ չըլլայ 'ի Ղազարայ յիշուած իր սրբազան աստիճանին և կոչման անարժան հայրապետը, որ թղթոյն գրութեան ժամանակ արդէն վախճանած էր և որուն վրայ այնչափ գովութեամբ կը խօսի՝ ժամանակաւ և գրութեամբ կրտսերագոյն Պատմութեան գրոցը մէջ։ Ո՞վ էր արդեօք այդ հայրապետն. — Մանդակունւոյն յաջորդքը Բաբգէն 487–491) թէ Սամուէլ (490–502) թէ Մուշէ (502–510), և հաւանականագոյն կը համարի այս վերջինը։

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Ղազարու թշնամիքը երբոր տեսան թէ ամենէն երեսի վրայ ձգուած է, ա՛լ չվախցան. անգթութեամբ զինքը վանքէն վռնտեցին, ունեցածը չունեցածը յափշտակեցին, և ինչուան իր քովն եղած յոյն լեզուով գրքերն ալ չտուին. « որ կան այդր, կ'ըսէ գանգատելով, ընկեցեալ 'ի կերակուր ցեցոյ. բայց արդեօք կարդացեալ լուսաւորեցին 'ի դոցանէ բնակեալքդ 'ի տեղւոջդ, և կամ զայլս լուսաւորեսցեն » :

Սիրտը կոտրած և յուսահատած՝ ելաւ վանքէն ու Ամիթ քաղաքը գնաց. հոնկէց ինքզինքը Վահան Մամիկոնեանին առջևը արդարացընելու համար թուղթ մը գրեց, ու Համազասպ Մամիկոնեան նախարարին ձեռքովը ղրկեց անոր. յորում իրեն վրայ եղած ամէն ամբաստանութիւնները նշանակելով՝ անոնց ամենուն պատասխանը կու տայ ճարտարութեամբ. և անմեղութեան յաղթանակը կանգնելէն ետքը՝ զինքը բամբասողաց անկարգ վարքը և տգիտութիւնը կը յանդիմանէ :

Կ'երևնայ թէ այս թուղթը՝ պէտք եղած ազդեցութիւնն ըրած է Վահանայ վրայ, որ մէկէն կանչեց զինքը իր քովը. և հաւանական կ'երևնայ թէ անկէց ետքը առաջարկած է որ Պատմութեան գիրքը շարադրէ : Եւ ահա թղթէն զատ իր երկասիրութիւններէն մեր ձեռքը հասածն է այս պատմութիւնս :

*
* *

Փարպեցւոյն Պատմութեան նիւթը : — Գրոց սկիզբը կը յիշէ Փարպեցին իրմէն առաջ եղող պատմագիրքն, ու անոնց իրաւացի արժէքը կը ճանչընէ : Ասոնք են Ագաթանգեղոս ու Փաւստոս Բիւզանդ, որոնց շարայարութիւն կը սեպէ իւր գրուածքը, առ որ զինքը յորդորեր էին

digitised by A.R.A.R.@

իշխանաց հրամաններն ու սրբոց վարդապետաց խօսքերը. «Տուաք, կ'ըսէ, զանձինս յայսպիսի գործ կարեւոր, չիշխեցեալք ընդդիմանալ, կարգել մի ըստ միոջէ գիր և զգործս, զբազմայեղանակ դիպմունս Հայաստան աշխարհիս բաժանմանց յերկու թագաւորութիւնս, և 'ի վիճակէ բաժնոյ օրինացն՝ արանց քաջաց 'ի տոհմէ Նախարարաց Հայոց՝ տալ զանձինս անհամարս 'ի նահատակութիւնս, 'ի վերայ ուխտին սուրբ եկեղեցւոյ, և կիսոցն համբերել կապանաց և բանտից... Հեղուլ քահանայից ընտրելոց Աստուծոյ և ճշմարիտ հովուաց՝ զարիւն 'ի պարանոցաց իւրեանց 'ի վերայ ընտրեալ բանաւոր հօտին Քրիստոսի. և ոմանց յընկերակցաց Նախարարացս և յայլ ազատ մարդկանէ՝ դառնալ յետս յուխտէ սրբութեանն, և անշէջ յաւիտենից հրոյն լինել լուցկիք, պատրաստելոյն սատանայի և նորին արբանեկացն: Եւ գրել զայս ամենայն մինչև ցոր սկզբան մարզպանութեան Հայոց Վահանայ Մամիկոնէից տեառն և մեծի զօրավարին Հայոց և մարզպանի. և դադարեալ հանգուցից յայնմ տեղւոջ զբան վաստակոց պատմութեանցս այսոցիկ»:

Ասիկայ է Ղազարայ Փարպեցւոյն պատմութեան նիւթն ու նպատակը: Յորում կ'աւանդէ թէ ինչպէս Հայոց աշխարհին առ Աստուած դառնալէն ետքը՝ այն զարմանալի դէպքին, և անոր գործադրին սրբոյն Գրիգորի պատմութեան արժանի գրիչ եղեւ Ագաթանգեղոս: Բայց իրմէ ետքը, կ'ըսէ, երբոր քաղաքական փոփոխութիւններ Հայաստանի մէջ տեսակ տեսակ շփոթութիւն յաճախեցին, ապէտ և յանդուգն մարդիկ՝ իրենք իրենցմէ ընդունայն ու անպիտան գրուածներ շարագրեցին, ու գիտուն և իմաստուն անձանց երկասիրութեանցը հետ՝ իրենց գրուածները խառնեցին: Այն անտեղութենէն զգուշանալու համար Վահան Մամիկոնէից իշխանը կը ստիպէ զՓարպեցին՝ որ իրեն ժամանակաց դէպքերը գրի վրայ առնու: Վերը յիշուած դժբաղդութեան հանդիպած կը համարի նաև Բիւզանդայ գիրքը, ինչպէս ուրիշ տեղ ալ խօսեցանք:

digitised by A.R.A.R.@

Կը սկսի Ղազար իր պատմագրութիւնը Արշակունեաց թագաւորութեան երկուքի բաժնուելէն. երբոր քաղաքական կերպարանափոխութեանց համար՝ Հայաստանի արեւմտեան մասը Յունաց կայսեր իշխանութեան տակն ընկաւ, ու արեւելեան մասն ալ Պարսից թագաւորին: Այն ատեններն՝ Պարսից վիճակին մէջ եղող Հայոց նախարարներն՝ թագաւորին երթալով խնդրեցին իրմէ՝ որ իրենց բնիկ Արշակունեաց ցեղէն թագաւոր մը դնէ վրանին: Շապուհ թագաւորը կատարեց անոնց խնդրուածքը, ու Արշակունեաց ցեղէն Խոսրովը դրաւ. որովհետև անկէց առաջ Արշակ թագաւորը տեսնելով Հայոց ազգին մէջ տիրած անմիաբանութիւնը, և հանչնալով որ այն երկպառակութեանց վախճանը՝ բոլոր աշխարհին աւերումը պիտի ըլլայ, թողուց Այրարատ գաւառը Պարսից ձեռքը, որ կարենայ խաղաղութիւն գտնել թէ իր անձին և թէ աշխարհին, ու գնաց Յունաց աշխարհին ժառանգութեանը մէջ նստաւ: Հոս արտուղութիւն մը կ'ընէ Փարպեցին, Այրարատ գաւառին գովեստն ընելով, որ իր պատմագրութեանն ընտրելագոյն մասերէն մէկը կրնայ սեպուիլ:

Ժամանակ անցնելէն ետքը՝ Հայոց նախարարք թշնամացան իրենց թագաւորին հետ, ու Պարսից թագաւորին առջև ամբաստանեցին զինքը, որպէս զի չխաբուի Խոսրովու արտաքին բարեկամութենէն զոր կը ցուցընէր իրեն, և թէ անոր միտքը ուրիշ բան չէ բայց եթէ Յունաց հետ միաբանիլ: Շապուհ սիրով մտիկ ըրաւ անոնց ամբաստանութեանցը. իրեն կանչեց զԽոսրով ու պատժեց զինքը. և Հայոց նախարարաց մատնութիւնն ալ վարձատրելու համար՝ անոնց խօսքին դէմ մէկ անգամ մը մտիկ ըրաւ, ու զՎռամշապուհ վրանին թագաւորեցուց:

Մեր գրականութեան պատմութեանը մէջ՝ մատենագրական դարագլուխ մը կրնայ սեպուիլ Վռամշապհոյ թագաւորութիւնն. ուստի և Ղազար ճոխաբար կ'աւանդէ ինչ որ իրեն ժամանակ բարիք եղան ազգերնուս՝ Սահակայ հայրապետի ու Մեսրոպայ վարդապետի ձեռնտու-

digitised by A.R.A.R.@

ութեամբը։ Կը պատմէ նաև Վռամշապհոյ մեռնելէն ետքը Խոսրովու կրկին անգամ թագաւորելը Վռամայ ձեռքով։ Բայց երբոր Վռամայ մահուընէն վերջը՝ անոր եղբայրը Յազկերտ թագաւորեց Պարսից վրայ, չուզեց որ Արշակունեաց ցեղէն թագաւոր նստի 'ի Հայաստան. ուստի իր Շապուհ որդին դրկեց հոն իշխան։ Իսկ երբ Հայերը գոհ չեղան անոր իշխանութենէն, Յազկերտի որդւոյն Վըռամայ թագաւորութեան ժամանակ՝ խնդրեցին իրմէն ու Խոսրովու որդին Արտաշէսը թագաւորեցուցին։

Արտաշէս անարժան վարքովը ատելի եղաւ ամենուն, և նախարարք մտածեցին ձգել զինքը իշխանական պատուէն անոր ձեռքովը՝ որով զինքը այն մեծութեան հասուցեր էին։ Ջանացին որ իրենց կամակից առնուն նաև զսուրբն Սահակ։ Աստուածարեալ անձը որչափ իրաւացի կը գըտնէր անոնց բողոքը թագաւորին անարժան վարուցը համար, յանձն չէր առնուր որ խորհրդոցն ալ կամակից երևնայ։ Այս առթով գեղեցիկ խօսակցութիւն մըն ալ ըրաւ անոնց, զոր մէջ կը բերէ պատմիչը. բայց նախարարք մտիկ չըրին, ու չէ թէ միայն իրենց ձեռքովը թագաւորը մատնելով իշխանութիւննին վերուցին, այլ նաև իրենց խորհրդոցը դէմ կեցող սուրբ հայրապետն ալ՝ Պարսից դուռը բանտարկել տուին։

Այս դէպքով Հայաստանի թշուառութիւնը սկսաւ։ Ու երբ նախարարք իրենց անմիտ գործոյն վրայ զղջալով փութացին առ սուրբն Սահակ՝ որ իր աստուածատուր իմաստութեամբը դարման մը ընէ այն աղետից, ու կ'ուզէին միւսանգամ հայրապետական աթոռը նստեցընել զինքը, յանձն չառաւ Սահակ. ու արտասուալից աչքով մը՝ Վաղարշապատու եկեղեցւոյն մէջ եղած տեսիլքը պատմեց անոնց ու մեկնութիւնը տուաւ. իմացընելով թէ ինչպէս իրենք իրենց ձեռքովը, բայց միշտ աստուածային թոյլտուութեամբ, կորսնցուցին իրենց իշխանութիւնը և կործանումը փութացուցին։ Անկէ քիչ ետքը հանդիպեցաւ Սահակայ ու Մեսրովպայ մահը, որով աւելի կերպով

digitised by A.R.A.R.@

մը համարձակութիւն տուին անմիաբանութիւնք և թուլահաւատութիւն․ Նախարարք իրարու հետ սկսան կռուիլ, ու մէկմէկու ձեռքէ իշխանութիւնը յափշտակելու համար գիրար Պարսից դուռը ամբաստանել։ Ասոնց մէջ գլխաւոր եղաւ Վարազվաղան, որ իր փեսային՝ Վասակայ՝ մեծնալը ու իշխանութեան հասնիլը տեսնելով գնաց ուրացաւ հաւատքը, ու սկսաւ իր փեսային վրայ ամբաստանութիւններ ընել․ կը ջանար անոր տեղն անցնիլ, խոստանալով որ եթէ այս մեծութիւնը իրեն տրուի, ինքն ալ երախտապարտ ըլլայ Պարսից, ու բոլոր Հայաստանը անոնց կրօնից աշակերտէ։

Այս խոստումը՝ մեծ ուրախութիւն ազդեց Միհրներսեհի, որ Յազկերտի առաջին հրամանատարն էր․ սկսաւ յորդորել զԹագաւորն որ փոխանակ զէնքերով իրեն իշխանութեան սահմանը ընդարձակելու, կրօնից տարաբէգը լայնցընէ․ Թագաւորին կողմանէ ու անոր հրամանաւ թուղթ մը գրեց Հայոց՝ որ ետ կենան իրենց կրօնքէն, ու ընդունին այն հաւատքը զոր Պարսից Թագաւորը կը դաւանի։ Երբոր Հայք յանձն չառին, ու անոր թղթոյն անհամեմատ խօսքերը՝ իմաստութեամբ ըմբերանեցին, իրեն քով կանչեց Թագաւորը անոնց գլխաւոր նախարարներն ու բանտերու մթութեան դատապարտեց, որպէս զի ստիպուին մտիկ ընելու իր հրամանին։ Երբ անոնցմէ ոմանք առ երեսս, և այլք սրտի մտօք ընդունեցան Պարսից կրօնքը, մեծապատիւ փառօք ղրկեց զանոնք 'ի Հայաստան։

Հոս կ'աւանդէ Ղազար Վարդանանց հրաշալի պատմութիւնն ու յաղթանակը․ անոնց միաբան նահատակութիւնն ու մահը՝ զոր արդէն իրմէ առաջ ստորագրած էր Եղիշէ։ Անկէց Ղեւոնդեանց պատմութեանը կ'անցնի, գրեթէ Եղիշէի կերպովը, բայց աւելի համառօտ ոճով։ Եղիշէ իր պատմութիւնը մինչեւ Յազկերտի մահը ու նախարարաց դարձը կը հասցընէ․ իսկ Ղազար անկէ ալ անդին կ'անցնի, սկսելով Գիւտ կաթուղիկոսին օրերէն։ Կը

digitised by A.R.A.R.@

պատմէ թէ ինչպէս անոր թշնամիքը Պարսից դուռը ամբաստանեցին զինքը, ու ինքն ալ հոն երթալով արդարացաւ․ բայց թագաւորը չուզեց միւսանգամ հայրապետական աթոռոյ վրայ նստեցընել զինքը, այլ ամենայն պատիւ տալով սահմանեց որ ուզած տեղը նստի։ Գիւտ ալ երկար ատեն Պարսից դուռը կենալէն ետքը՝ ետ դարձաւ։

Նոյն ժամանակները Մամիկոնեանն Վահան կը պայծառանար։ Գադիշոյ Մալխազը և իրեն հետ քանի մը ուրացող նախարարք նախանձեցան վրան, ու ուզելով զինքն իշխանութենէ ձգել, ամբաստանեցին թէ ապըստամբ է, և թէ անոր ձեռացը տակ ամենևին ապահով չի կրնար ըլլալ Պարսկաստան՝ իր Հայաստան աշխարհին աւարին վրայ։

Ինքզինքը արդարացընելու համար ելաւ Պարսկաստան գնաց Վահան, ու տեսնելով թէ անոնց նախանձը ամենևին պիտի չլռէ, և իրեն ալ անկարելի պիտի ըլլայ խաղաղութիւն գտնել, հաւատքին մէջ տկարացաւ։ Անանկով մեծապատիւ դարձաւ 'ի Հայաստան․ հոն իր ուրացութեան վրայ զղջալով, հետը միաբանեց հաւատացեալ նախարարքը, ու Պարսից դէմ պատերազմի սկըսաւ․ ու զանազան անգամ անոնց զէնքերը փշրելէն և ույժը խորտակելէն ետքը՝ հետերնին հաշտութեան դաշինք դրաւ։ Հայաստանն ազատեց, անոր կրօնքն ու ինչքը ապահովցուց, և ինքը մեծ փառքով պատուեցաւ․ ուստի և իրաւամբք Մամիկոնէից տէր և Հայոց սպարապետ ու մարզպան ընտրուեցաւ։

Այս հրաշալի ու անակնկալ փոփոխութեան վրայ զարմացան Հայք, ու իրենց արժանաւոր հայրապետն Յովհան Մանդակունի՝ ատեանը ելլելով ու խաղաղութեան ողջոյնը տալով աւետեց իր հաւատացելոցը այս զարմանալի ազատութիւնն, ու յորդորեց զիրենք որ փառք տան Աստուծոյ։

Այն գեղեցիկ ու պերճախօս ատենաբանութեամբը կը կնքէ Փարպեցին իր պատմութեան գիրքը։

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Փարպեցւոյն պատմութեան գրոց աղբերք. — Փարպեցի իր պատմութեան գրոց սկիզբը՝ իրմէ առաջ միայն երկու ազգային պատմիչք կը յիշատակէ, ըսինք, զԱգաթանգեղոս և զԲիւզանդ. տեղ տեղ ալ Կորեան անունը. և երրորդ ինքզինքը և իր գիրքը կը կոչէ. որով բանասէրք և քննադատք ենթադրեցին և գրեցին թէ իր ժամանակին երկու գլխաւոր անձնաւորութեանց, Եղիշէի և Խորենացւոյ գրքերը անծանօթ եղած ըլլան իրեն, կամ ն և իցէ պատճառաւ՝ Ղազարայ ձեռքն անցած չեն իրենց երկասիրութիւնք: Նոր հետազօտութիւնք և բանասիրաց բաղդատական քննադատութիւնք (և առանձինն Գր. Խալաթեան), այս կարծեաց չեն համաձայնիր. մանաւանդ թէ հակառակ կարծեաց պաշտպանք, օրինակներով ալ կը ցուցընեն թէ Փարպեցւոյն ոչ լոկ Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ և Կորիւն ծանօթք էին, այլ նաև Խորենացի և Եղիշէ. և թէ ինչպէս առաջնոց՝ բայց մանաւանդ վերջնոցս պատմական գրուածներէն մեծապէս օգտուած է իր պատմական շարագրութեանը մէջ: Ուստի և երկուքի կը բաժնեն իրեն աղբերքն. նախ յանուանէ յիշատակեալքն 'ի նմանէ, և երկրորդ՝ կարևորագոյնքն քան զնոսա, և մեզի անծանօթ պատճառաւ մը յանուանէ իրմէ չի յիշատակուածքն:

Ագաթանգեղոսէն առած է՝ Լուսաւորչի տեսլեան պատմութեան պարագաներն, որոնք կը նոյնանան իմաստիւք և բառիւք ընդ տեսլեան սրբոյն Սահակայ, զոր կը պատմէ Փարպեցի: Իրմէն առնուած է դարձեալ երկար հատուած մը բանի՝ 'ի տեսլենէ Լուսաւորչին, զոր Փարպեցի կը յարմարցընէ Վարդանայ պատերազմին՝ ուխտապահ և ուխտազանց նախարարքն իրարու հետ բաղդատելով: Ի Բիւզանդայ եկամուտ է իր գրոց մէջ սրբոյն Ներսեսի անէծքն առ Արշակ թագաւոր, և գուշակօրէն

digitised by A.R.A.R.@

տեսութիւնը Հայոց արքայական իշխանութեան բարձմանը 'ի ցեղէ Արշակունեաց։ Իսկ 'ի կենսագրական աշխատութենէ Կորեան քաղուած կ'երեւնան Մեսրովպայ վարուց, նշանագրաց գիւտին եւ սրբոյն Սահակայ մահուան վրայ գրածները, եթէ՝ ինչպէս մեզի հաւանական կ'երեւնայ, 'ի դիւանական գրութեանց առնուած չեն։

Բայց առնցմէ աւելի կարեւորագոյն աղբերք եղած են, — ըստ իրեն նոր քննադատից, — Խորենացի եւ Եղիշէ։ Ի գրոց առաջնոյն քաղած է Բիւզանդայ պատմութեան դադրելէն մինչեւ ցվախճանել Սահակայ եւ Մեսրովպայ՝ վաթսունուերկու տարիներու անցից եւ դիպուածոց պատմութիւնն։ Իսկ Եղիշէ միակ աղբիւր է Փարպեցւոյն՝ Վարդանայ պատերազմին պատմութեան համար։ Մերթ, — նաեւ գլխաւոր պարագայից մէջ, — կը տարբերի իրմէ, թերեւս ոչ առանց մասնաւոր դիտման. բայց Եղիշէ՝ մերձաւորագոյն ժամանակաւ, ականատես եւ կենակից՝ իրմէ պատմուած անցից եւ անձանց, միշտ մեծագոյն հաւատարմութեան արժանի կը սեպուի իրաւամբ։ Այս նմանութեանց գլխաւորներն կ'ամփոփենք 'ի ծանօթութեան [1]։

Գալով Փարպեցւոյն մատենագրական արժէքին՝ 'ի հնոց իրեն ընծայուած ճարտասանն մակդրին ոչ անարժան կը տեսնենք զնա՝ թէ 'ի պատմութեան, եւ թէ մանաւանդ առ Մամիկոնեանն Վահան ուղղած թղթոյն մէջ. կարելի

1. Ի Խորենացւոյ առնուած են հետեւեալ հատուածք. (էջքն նշանակուած են ըստ Վենետկեան նորագոյն տպագր.)։ Խոր. Գ. 55. — Փարպ. էջ 51։ — Խոր. Գ. 55։ — Փարպ. 51։ — Խոր. Գ. 63։ — Փարպ. 58, 60։ — Խոր. անդ։ Փարպ. 61։ — Խոր. Գ. 65։ — Փարպ. 62։ Նմանութիւնք ընդ Եղիշէի. (ըստ տպ. Վենետ. 1849). Եղիշէ, էջ 9։ — Փարպ. 121։ — Եղիշէ 22։ — Փարպ. 124։ — Եղիշէ 32։ Փարպ. 134։ — Եղիշէ 39։ — Փարպ. 154։ — Եղիշէ 49։ — Փարպ. 176։ — Եղիշէ 57։ — Փարպ. 183։ — Եղիշէ 58։ — Փարպ. 185։ — Եղիշէ 59։ — Փարպ. 192։ — Եղիշէ 61։ — Փարպ. 193։ Առնցմէ աւելի զգալի ընդօրինակութիւններ. Եղիշէ 26։ — Փարպ. 291։ — Եղիշէ 139։ — Փարպ. 303։ — Եղիշէ 140։ — Փարպ. 407։ — Եղիշէ 141։ — Փարպ. 313։

digitised by A.R.A.R.@

ոճ մը, ուժով բացատրութիւնք, գեղեցիկ նկարագրութիւններ, սուր տեսութիւնք, և մանաւանդ գրիչ զոր կը գործածէ յանկրաւի զէնք և իր վարքն ու գործերը բամբասողաց և անգոսնողաց դէմ: Իսկ հայ լեզուն՝ գեղեցիկ վայելչութեամբքն՝ Թարգմանչաց դարուն և դպրոցին արժանաւոր, ունի նաև թերութիւններն՝ կրելով ժամանակին աշխարհիկ խօսից կերպարանքը. թէպէտ և այն իսկ յետագայից համար մեծապէս օգտակար, իր հետաքննական պատմութեանն հետ ուսանելով մասամբ նաև այն դարուց մէջ խօսուած լեզուին հանգամանքը:

Փարպեցւոյն պատմութեան գրոցը մէկ հետաքննական մասն ալ՝ սրբոյն Սահակայ տեսիլքն, և անոր մեկնութիւնն է: Ղազար իբրև հաւատարիմ դէպք մը կ'աւանդէ զայն. սակայն նոյն իսկ հինք՝ չժխտելով տեսլեան ստուգութիւնը՝ անոր մանրապատում նկարագիրն ու մեկնութիւնը վաւերական չեն համարիր, ուրիշ ժամանակակից պատմչաց մէկուն քով չտեսնելով անոր յիշատակը. որով և կը կարծուի թէ Փարպեցւոյն գրոց մէջ յետոյ աւելցուցած են այլք՝ իրմէ ետքը եկող դարուց մէջ: Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց մէջ (թիւ 920) այս տեսլեան խորագիրը նշանակելով՝ բանասիրաց քննութեանը կը յանձնենք. «Յառաջաբան տեսլեան սըրբոյն Սահակայ Պարթեւի, զոր եցոյց նմա Բարձրեալն անբաւ մարգարէութեամբ իւրով». և սկզբնաւորութիւնն է. «Եւ յետ մահուան Յազկերտի որդւոյ Շապհոյ թագաւորին Պարսից՝ թագաւորեաց Վռամ որդի նորա 'ի վերայ աշխարհին Արեաց»: — «Ի յիշատակի սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի 'ի քերթողական գրոց, յաղագս վարուց և կենաց նորա. և վասն տեսլեան զոր ականաց պատմեաց նախարարաց Հայոց: — «Յայնժամ ժողովեալ 'ի միասին ամենայն նախարարացն Հայոց՝ չոգան առ մեծն Սահակ»: — «Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի հայրապետի Հայոց, զոր ետես յԱյրարատ գաւառի 'ի Վաղարշապատ քաղաքի, յորժամ

digitised by A.R.A.R.@

նստէր նա 'ի ժամ պաշտաման 'ի կաթուղիկէ սուրբ եկեղեցւոյ՝ 'ի վերայ բեմին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ: — Մեկնութիւն սրբոյն Սահակայ տեսլեան »:

Յովհս. « Քրիստոսասիրի Վարազդայ Գարեղենից տեառն, աղաչեալ զՅովհս ճշմարտախոհ և երկիւղած 'ի տեառնէ, զատուցել զպատմութիւն երանելեացն Թաթլոյ և Գիւտի և Թովմասու և վարուց ճգնաւորաց Քրիստոսի »: Սկզբնաւորութիւնն է. « Ընդալա զՔրիստոս հարկեցուցանող խնդիրդ մանաւորապար խնդութեամբ 'ի Քրիստոս և երկիւղիւ ». (Մատենադարան Երուսաղեմի, թիւ 278):

Փարպեցւոյն Պատմութեան գրոց բնագրիր առաջին տպագրութիւնն եղած է 'ի Ս. Ղազար Վենետիկոյ յամի 1793. երկրորդ և նորագոյն հրատարակութիւն մ'ալ դարձեալ նոյն տպարանէն հանդերձ Թղթով Վահան Մամիկոնեան 'ի 1873: Այս թղթոյն առաջին տպագրութիւնն եղած է 'ի Մոսկուա 'ի 1853, 'ի ձեռն Լազարեան արևելեան լեզուաց ճեմարանի Տեսչին Մկրտչի Էմին. աշխարհիկ լեզուով թարգմանութիւն մը և քաղուածք 'ի Մ. Նալբանդեանց, և հրատարակուած 'ի Փեթերպուրկ (1868): Պատմութեան 'ի գաղղիական լեզու թարգմանութիւն մը 'ի Ղանգլուայի. Lazare de Pharbe: Histoire de l'Arménie, traduite pour la première fois en français et accompagnée des notes historiques et critiques, par le P. Samuël D.r Ghésarian (Cantar), membre de l'Académie nationale arménienne de St. Lazare de Venise. Մասնական թարգմանութիւն մ'ալ. Abrégé de la vie politique et guerrière du prince Vahan-le-Mamigonien, par Lazare de Pharbe. Traduit par le P. Garabed Kabaragy. Paris, 1843:

digitised by A.R.A.R.@

ԴԱՐ Զ

Դպրութեանց անկումն վեցերորդ դարուս մէջ: — Քաղաքական յուզմունք և կրօնական խնդիրք և խռովութիւնք պատճառ անկման:

Հայկական դպրութիւնք մէկէնիմէկ մեծ ու զարմանալի յեղափոխութիւն մը կը կրեն վեցերորդ դարուս մէջ. և զարմանք չէ. որովհետև աշխարհին քաղաքական դիրքն ալ բոլորովին փոխուած էր: Վարդանանց և Վահանեանց ջանքը՝ ուրիշ արդիւնք մը չէր ունեցած՝ բայց եթէ արգելուլ զՍասանեանս որ չկարենան իրենց մոգի դրած կերպով տիրել Հայոց վրայ:

Նոյն ժամանակները պատահած կրօնական դէպք մըն ալ՝ թէ ժամանակին և թէ անոնցմէ ետքը եղող մեր մատենագրաց սրտին ու մտքին վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ. — Քաղկեդոնի ժողովոյն գումարումը: Ազգային եկեղեցական պատմութեան թողլով այս նկատմամբ ազգին մէջ պատահած դէպքերը, միայն յիշեցընենք թէ այն ժողովքին պատճառաւ՝ արտաքին պատերազմներէ զատ՝ ներքին գժտութիւնք և հակառակութիւնք ալ սկըսան մտնել մեր ազգին մէջ: Անով թշնամական ատելութիւն մը մտաւ Հայոց մէջ Յունաց ազգին հետ, ու անոնց կրօնքէն խորշելնուն պատճառաւ, երթեւեկք և մը-

digitised by A.R.A.R.@

տեղական յարաբերութիւնք պակսեցան, որով սկսան գըրութիւնքն ու գրքերն ալ արհամարհուիլ: Ալ խափանուեցաւ յունական լեզուին ուսումը, ու անոնց օգտակար կամ դասական գրոց թարգմանութիւնք: Քանի մը սկզբնագիր գրիչք ալ՝ որ վեցերորդ դարուս մէջ երեւցան, աննշան երկասիրութիւններ թողուցին. սակ հայ մատենագրութեան ամփոփ հորիզոնին մէջ մնած ու մեծցած հանճարներն, ասոնցմէ աւելի նշանակութեան արժանի արտադրութիւններ դժուարաւ կրնային թողուլ:

ԱԲՐԱՀԱՄ ԵՊ. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոս: — Խրատական գըրուածք իր անուամբ: — Պատմութիւն ժողովոյն Եփեսոսի: — Փիլաքսիանոս Նարովկայ եպիսկոպոս:

Հինգերորդ դարուն վերջերը ու վեցերորդին սկիզբները կ'իյնայ Մամիկոնէից եպիսկոպոսը Աբրահամ, որ Աղուանից Վաչագան թագաւորին խնդրանօքը՝ քանի մը խրատական գրուածներ յօրինեց. մասնաւորաբար՝ սրբոց նշխարքը պատուելու և ննջեցելոց հոգւոց հանգստեան համար աղօթք ընելու վրայ: Այնչափ համառօտ գրուած մըն է ասիկայ՝ որ մասնաւոր քննութեան իյնալուն չարժեր:

Աբրահամու անուամբը ուրիշ երկասիրութիւն մըն ալ կայ. Քրիստոսի 431 թուականին յԵփեսոս գումարուած տիեզերական սուրբ ժողովքին պատմութիւնը ընտիր ոճով և կարգադրանութեամբ գրուած. և որովհետև ձեռագրաց մէջ գտնուած օրինակներու վրայ Վաչագանայ ա-

digitised by A.R.A.R.@

նունը կը յիշուէր, ուստի և կը կարծուէր հաւանականաբար թէ այս գրուածքն ալ նոյն թագաւորին ընծայած ըլլայ. բայց ետքի տարիներս ուրիշ գրչագիր մըն ալ երևնալով՝ իմացուեցաւ թէ նոյն պատմութեան հեղինակն է Փիլաքսիանոս անունով մէկը՝ որ Մաբուգ քաղաքին եպիսկոպոսն էր, և Կոմիտասայ Հայոց կաթուղիկոսին խնդրանօքը շարագրեց այս գրուածքը, ինչպէս յայտնի կ'երևնայ այն ընդարձակ յառաջաբանէն՝ որ Աբրահամու անուամբը յիշուած ձեռագրաց մէջ կը պակսի։ Հաւանականաբար Աբրահամ եպիսկոպոս մը՝ եղած է նոյն պատմութեան թարգմանիչ։

ՊԵՏՐՈՍ ԵՊ. ՍԻՒՆԵԱՑ

Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց և իր ժամանակը։ — Ճառեր՝ որ իր անուամբ հասած են առ մեզ։ — Պատմական գրուածք մը։ — Քանի մը հատուածք այդ երկասիրութենէն առ Ստ. Օրբելեան։ — Համբաւն ու 'ի պատմչաց գովութիւնք իրեն և գրուածոցը։

Նշանաւոր անուն մը, մեր պատմագրաց շատերէն յիշուած և Սիւնեաց անուանի վարդապետանոցին մէջ կրթուած անձինքներուն գլխաւորներէն մէկն։ Որչափ ալ քիչ ըլլան իր համբաւոյն արժանաւոր երկասիրութիւնք, այս պակասութիւնս՝ անշուշտ աւելի ժամանակին տալու է, որ ուրիշ այնչափ հռչակաւոր իմաստնոց երկասիրութիւնը մեզմէ ծածկած է. ապա թէ ոչ, անտարակոյս առանց պատճառի չէր այն համբաւը, և ոչ թէ միայն մեր ձեռքը հասած գրուածքներուն համար։

digitised by A.R.A.R.@

Մեր պատմիչներէն ոմանք, ինչպէս Ասողիկ և Ստեփանոս Ուռպելեան՝ սրբոյն Մովսէսի Խորենացւոյ աշակերտ կը համարին զՊետրոս. բայց այս ենթադրութեանս մէջ՝ ժամանակագրական սխալ կայ, և հաւանական կ'երեւնայ ըսելը թէ Խորենացւոյ աշակերտի մը աշակերտ եղած ըլլայ Պետրոս:

Պետրոսի անուամբ մեզի հասած երկասիրութիւններն են.

Սուրբ Աստուածածնայ վրայ գովեստից ներբողեան մը, «Բազմաշնորհեալք քրիստոսասէր ժողովուրդ». որ թէպէտ համառօտ գրուած մըն է, բայց նոյն իսկ համառօտութեան մէջ հոգեւէր եռանդ մը ու վարժ գրիչ կ'երեւցընէ[1]:

Քրիստոսի ծննդեան վրայ ճառ մը, որուն միայն մէկ հատուածը ձեռուընիս հասած է. «Ցնծալի խմբաւորել՝ Աստուած մարդացելոյ»:

Վաչագան արքային խնդրանօքը՝ անոր այլ և այլ հարցմանց պատասխանիք, այսպիսի մակագրութեամբ. «Պատասխանիք առ հարցմունս Վաչագանայ իշխանի». ընդհանրապէս Մարդեղութեան սուրբ խորհրդոյն վրայ: Բայց ինչպէս ասոր նման ուրիշ երկասիրութեանց, ասանկ ալ ասոր մէջ, — եթէ յիրաւի Պետրոսի երկասիրութիւնը սեպենք, — օտարի ձեռք խառնուած կ'երեւնայ, որոնք իրեն լուսաւորեալ մտաց հարազատ ծնունդքը չեն կրնար ըլլալ, որ թէ՛ գրութեան կերպէն և թէ՛ ոճէն կը յայտնուի:

1. «Երանելւոյն Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի ասացեալ գովեստ յամենասուրբ Աստուածածին կոյսն Մարիամ և 'ի Հանգստեան տօնին նորա»: (Մատենադարան Էջմիածնի, թիւ գրչագրաց 915)։ Նոյն Մատենադարանին ուրիշ գրչագրի մը մէջ (թիւ 917) վերջի տողին տակ. «Ըստ յորջորջման նորին և 'ի սուրբ գրոց լուծմունք նորին հոգեւոր իմաստից». Դարձեալ նոյնաթիւ գրչագրին մէջ նշանակուած կը գտնենք՝ Պետրոսի Սիւնեաց ընծայեալ ճառ մը [illegible]։

*
* *

Այս գրուածներէն զատ կը յիշատակուի Նախնեաց մէջ իր անուամբը՝ Պատմական գրուածք մ՚ալ. վասն զի Ուսպելեանը՝ սրբոյն Մեսրովպայ Աղուանից գրերը հնարելը, և Անանիա Սիւնեաց եպիսկոպոսէն պատուիլը նշանակելէն ետքը՝ կը յաւելու. «Ահա ցուցանէ մեզ զայս սուղ ինչ՝ Մովսէս քերթողահայրն. և զրովանդակն ճըշգրիտ՝ աշակերտ նորա Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց»: Ուսպելեանին խօսքին հաւաստարմութեանը նշան կրնայ սեպուիլ՝ Մովսիսի Կաղանկատուացւոյն գրոցը մէջ գըտնուած Բաբկայ Սիւնւոյ՝ Հոնանդաւր Հոնին դէմ տուած մենամարտութեան պատմութիւնը, որ թէպէտ համառօտ գրուածք մըն է, բայց ընտիր գրչի մը ամէն կատարելութիւնքը կը տեսնուին վրան:

Նոյն Ուսպելեան պատմիչը կը յիշատակէ թէ մասնաւոր զովեստ ալ շարագրած ըլլայ Պետրոս՝ սոյն Բաբկայ, որ Վասակայ ուրացողին հայրն էր. «Յերանելւոյն, կ՚ըսէ, Պետրոսէ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ 'ի ներբողմանէն տեսաք, զոր արար 'ի վեհն Բաբիկ, զոր և Պարսիկք՝ յիւրեանց լեզուն լաւ կոչէին»: Մեր վերը յիշատակած հատուածը՝ արդեօք այս ներբողեանէն առնուած է, թէ իր անուամբը յիշատակուած պատմութեան մասն սեպուած՝ որոշ չենք կրնար գուշել:

Ուսպելեանը՝ Պետրոսի Սիւնեցւոյն պատմական գրուածքէն՝ հետեւեալ ամբողջ հատուածները կը գաղափարէ:

Գլ. Թ. Վասն Անդովկայ Սիւնեաց իշխանի թէ զինչ գործ գործեաց. և թէ որպիսի անցք անցին ընդ աշխարհն Սիսական՝ 'ի Շապհոյ Պարսից արքայէ, և երթն նորա առ կայսրն Յունաց առ մեծն Թէոդոս և անդ վախճանիլն. յաւանդուածոց սրբոյն Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի:

Ժ. Վասն գալոյ Բաբկայ 'ի Հոռոմոց առ Շապուհ, և քաջութեանն զոր եցոյց. և վերստին տիրելոյն սեպհական հայրենեաց իւրոց աշ-

digitised by A.R.A.R.@

խորհիս Սիւնեաց և շինութեան նորա, և նախադաս պատուելոյն ընդ Բագրատունիս. 'ի նոյն ժամուցն տեառն Պետրոսի:

ԽԱ. Յայտնութիւն եկեղեցւոյն Շաղատայ. և գիւտ այնչափ սրբոցն որ 'ի նմա:

ԽԲ. Դարձեալ 'ի նոյն ժամուց տեառն Պետրոսի. յետ բազում ժամանակաց գրոյցք վասն գիւտի նշխարաց սրբոց որ 'ի Շաղատայ եկեղեցին. և որ յաւուրս Յովակիմայ եպիսկոպոսի վիճմունք, և սակս նախադասութեան աթոռակալաց և գիւղից Սիւնեաց. և թէ ո՛ որ նախապատիւ և գահագլուխ սահմանեցաւ:

Ուղղելեանին զովեստից խօսքերը իրաւամբ մեծ ցաւ զգալ կու տան այսպիսի անձի մը գրաւոր երկասիրութեանց կորսուելուն: Մենք՝ համառօտութեան երաշխաւորութիւնը բոլորովին իր զովարանին վրայ ձգելով, միայն անոր վրայ զուրցած խօսքերը մէջ բերենք. «Եւ ապա եղև, կ'ըսէ, (Սիւնեաց իններորդ եպիսկոպոս), բազմերջանիկն և անհամեմատն 'ի մարդկանէ Պետրոս՝ աշակերտ Մովսէսի քերթողահօրն, քաջ հռետորն և անյաղթ փիլիսոփան, լի իմաստութեամբ և կատարեալ առաքինութեամբ. նախաթոռ վարդապետաց Հայոց, քերթող և թարգմանիչ, որ արար բազում թարգմանութիւնս, և արար ճառս իմաստալիցս 'ի ծնունդն Քրիստոսի, և այլ յոլովս, և մեկնեաց զխրթին և զդիւրիմաց բանս հին և նոր կտակարանաց: Սա գնաց ընդ այլոց վարդապետաց Հայոց՝ Մամբրէի, Եղնիկայ, Կորեան, Դաւթի՝ 'ի թագաւորական քաղաքն Կոստանդնուպոլիս... և կեցեալ յաթոռն ամս տասն՝ մեռանի»: Եղնիկայ և Կորեան ընկերակից ըլլալ՝ անկարելի է այս Պետրոսի:

Պետրոս Քերթողին ուրիշ մէկ գլխաւոր արդիւնքն ալ՝ Հայոց տումարը նորոգելն է. վասն զի երբոր Մովսէս կաթողիկոս Եղիվարդեցի՝ Հայոց տումարը նորոգելու համար՝ ազգին ամէն գլխաւոր քաղաքաց իմաստունքը հաւաքեց 'ի Դուին՝ ժողովք ընելու համար, նոյն ժողովքին գլխաւորներէն մէկն էր, ինչպէս Վարդան կը յիշատակէ, Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսը, Ներշապուհ Տա-

digitised by A.R.A.R.@

րոնացին և Արգիշոյ Սասնեցի։ Բայց Ասողիկ նոյն պատմութիւնը ուրիշ կերպով աւանդելով՝ կը զրուցէ թէ Ներսէս Աշտարակեցի կաթուղիկոսին օրովը գումարած ժողովոյն մէջ՝ Հայոց տումարին վրայ խօսք ըլլալով, Հայոց թուականը հաստատեցին Պետրոս քերթողը և Ներշապուհ Տարօնացին։ Այսպէս կ'աւանդեն յերուսաղեմեան մատենադարանի պահուած գրչագրի մը (թիւ 1422) պատմական կամ ժամանակագրական յիշատակարանի մը հետեւեալ խօսքերը. «Մովսէս կաթողիկոս ի գիրն թուականի, իսկ այլք ասեն Ներսէս և Պետրոս եպիսկոպոս քերթող ի Սիւնեաց և Ներշապուհ ի Տարօնոյ. սոքա էին ի ժողովն որ զթուականն եդին»։ Քիչ մ'ալ յետոյ 'ի ՃԻ թուին Անաստաս կաթողիկոս ... խորհեալ Հայաստանեայս կարգել տումար անշարժ ըստ այլոց ազգաց, և հրամայէ Անանիայ Շիրակացւոյ կարգել զքննիկոնն հրաշապան. յորում զտումարս մեր կարգեաց անշարժ. և Անաստաս խորհեալ ժողովք և եպիսկոպոսօք հաստատել զքննիկոնն, և վախճանի, կացեալ յաթոռն ամս վեց»։ Սակայն ընդհանրապէս մեր ամէն պատմիչք այս նորոգութեան պարծանքը Մովսէս կաթուղիկոսին կու տան։

digitised by A.R.A.R.@

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ

—

Մովսէս Եղիվարդեցի։ — Հայոց մէջ գործածուած հին թուականներ։ — Եղիվարդեցւոյն ձեռքով ու ջանիւք եղած նորոգութիւն։ — Հայոց թուական և անոր սկզբնաւորութիւնը։

Մովսէս՝ Արագածոտն գաւառին Եղիվարդ գիւղէն էր, և կաթողիկոսութեան աթոռը նստաւ Քրիստոսի 551 թուականին, և իրեն գլխաւոր գործն կը համարուի Հայոց տումարին նորոգութիւն կամ հաստատութիւնն։ Հաւանական կ'երևնայ թէ Հայք 'ի սկզբանէ իրենց տումարը ունեցած ըլլան· կամ իրենց գործածած գլխաւոր տումարը՝ Նաբոնասարայ թուականը եղած ըլլայ· վասն զի այն ատեն հաստատուեցաւ այս թուականը՝ երբ Վարբակէս Մար և Բելեսիս—Նաբոնասար՝ Պարսից հետ միաբանելով՝ Ասորեստանեայց թագաւորութիւնը վերուցին, և իրենք թագաւորութեան պսակ ընդունելով՝ սահմանեցին անկէ ետքը նոյն թուականը գործածել· (Քրիստոսէ 743 տարի առաջ)։

Արեգակնային էր այն ժամանակը Հայոց տարին, իրենց մերձաւոր ազգաց՝ Բաբելացւոց, Պարսից, Մարաց և Եգիպտացւոց նմանութեամբ։ Բայց որովհետև Յուլեան տումարին ճշդութիւնը չունէր, հարկ կ'ըլլար որ ամէն անգամ տարւոյն օրերը փոփոխութիւն կրեն։ Տասներկու ամիս բաժնուած էր տարին, ամէն մէկ ամիս երեսուն օրով· և հինգ օր ալ Աւելեաց, որ է ըսել 365 օր և հասարակ տարի։ Սակայն Յունաց և Հռովմայեցւոց տա-

digitised by A.R.A.R.@

րիները չորս տարին հեղ մը նահանջ ունենալով, համե-մատութեամբ չորս տարին մէյմը Հայոց տարւոյն մէկ օ-րը կը պակսէր, և ուրիշ ազգաց տոմարէն առաջ երթա-լով՝ հարկաւ շփոթութիւն կը ծագէր։

Այս Թուականէն զատ՝ մեր ազգին մէջ գործածական էր նաև Հայոց լուսաւորչաբերեան թուականը, որ երբեմն գրչագրաց մէջ ալ կը գործածուի նոյն անուամբ։ – Սուրբ Լուսաւորչէն քիչ ետքը՝ սկսեր էին Հայք գործածել նաև Անդրէաս Բիւզանդացւոյն հինգհարիւրեակի շրջանը, որ 532 տարուան մէջ կը լմնար։ Այս շրջանին լմննալէն ետ-քը՝ որովհետև շփոթութիւն ծագեցաւ, մանաւանդ Զատ-կի տօնը կատարելու համար, այն ատեն Մովսէս կա-թուղիկոս՝ ազգին մէջ իմաստութեամբ և տոմարական հմտութեամբ նշանաւոր եղած անձինքը քովը ժողվեց, և անոնց խորհրդովը և առաջնորդելով Հայոց թուականը հաստատեց, որ ինչուան հիմայ կը գործածուի։

Ոմանք կարծած են՝ թէ Մովսէս կաթուղիկոս ուզելով իր ազգը Յունաց հաղորդակցութենէն բոլորովին զատել, կրօնական խռովութեանց պատճառաւ հաստատած ըլլայ այս թուականը․ բայց ասիկայ ձրի ենթադրութիւն մըն է, և մեր ազգային պատմչաց շատին խօսքերէն հա-կառակ կ՚ելլայ, որոնք կաթուղիկոսին ձեռքովը եղած այս նորոգութեան մէջ ուրիշ բան չեն նկատեր՝ բայց միայն ուսումնական հետազօտութեան պտուղ մը և արգասիք։

Մասնաւոր գրաւորական երկասիրութեանց յիշատա-կութիւն չկայ Մովսէսի վրայ։ Միայն իրեն յաջորդը Ա-բրահամ կաթուղիկոս՝ առ Կիւրիոն Վրաց հայրապետ գրած թղթերուն մէջ կը յիշատակէ թէ մասնաւոր թուղթ մը գրած ըլլայ առ նոյն ինքն Կիւրիոն, զգուշացնելով զինքը որ չըլլայ թէ Նեստորականաց հետ հաղորդակցու-թիւն ընէ։ «Յառաջագոյն, կ՚ըսէ, երանելի հայրապետն մեր Մովսէս՝ գրեաց առ ձեզ մեղադրութիւն, յաղագս հաղորդելոյն ձեր ընդ այնոսիկ՝ ընդ որս չէր պարտ»։ Նոյնը կը հաւաստացընէ նաև Վրթանէս քերթող՝ առ

digitised by A.R.A.R.@

նոյն Կիւրիոն գրած թղթին մէջ. «Յառաջագոյն առ պատուականութիւն ձեր գրեաց երանելի հայրապետն մեր Մովսէս՝ յաղագս Խուժիկ չեպիսկոպոսին խայթէութեանց» [1]:

1. Մովսէսի Եղիվարդեցւոյ տրուած է 'ի նախնեաց այս գիւտ և փոփոխութիւն: Անոնց հետեւեր են Զամչեան, Ինճիճեան և Ալիշան Վարդապետներ իրենց երկասիրութեանց մէջ: Բայց վերջինս հաւանականագոյն կը համարի և նոր քննութեանցը արդիւնք զՆերսէս Գ կաթուղիկոս Աշտարակեցի: Տես 'ի Շիր–կ. ժ' էջ 37, 'ի ծան. 3:

ԿԻՒՐԻՈՆ ՎՐԱՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԵՒ
ԱԲՐԱՀԱՄ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Քաղկեդոնի ժողով ու այն պատճառաւ յուզմունք յեկեղեցւոջ: — Աբրահամ կաթուղիկոս: — Կիւրիոն Վրաց կաթուղիկոս: Թղթակցութիւնք ընդ հայրապետեանն Հայոց: — Առաքեաց թուղթ առ Ներսէս կաթուղիկոս, և վերջնոյս պատասխանն: — Հայոց իշխանաց կողմանէ գրուած նամակ մը:

Հինգերորդ դարուն մէջ պատահած կրօնական դէպքը՝ առիթ տուաւ այս դարուս վերջերը այլ և այլ խօսակցութեանց և թղթակցութեանց և գումարման ժողովոց: Քրիստոսի 451 թուականին՝ Քաղկեդոնի մէջ ընդհանուր ժողով մը գումարուեցաւ Եւտիքէսի մոլորութեանցը դէմ: Առջի գումարուած երեք ժողովոց մէջ Հայերն ալ իրենց կողմանէ պատգամաւորներ ունեցած էին, և անոր

համեմատ՝ ստոյգ տեղեկութիւն առած նոյն ժողովոց սահմանադրութեանցը վրայ. բայց այս չորրորդ ժողովոյն ժամանակ՝ որովհետև Հայաստան պատերազմաց և աւարառութեանց պատճառաւ տնանկօխ եղած և նեղութեան մէջ էր, չկրցաւ իրեն կողմանէ մարդ ղրկել, և եղածին վրայ ճիշդ տեղեկութիւն մը ունենալ. այն պատճառաւ նոյն ժողովոյն թշնամիքն առիթ և համարձակութիւն ունեցան՝ իրենց հարցը հաւատոցը վրայ հաստատուն կեցող Հայաստանի բնակիչքը ջանալ օտարացընել նոյն ժողովքէն՝ մոլար վարդապետութեանց սահմանադիր քարոզելով։ Բայց որովհետև անոր ջատագովքն ալ պակաս չէին, Հայաստանն ալ տախպուեցաւ՝ այս պատճառաւ գումարած ժողովքներուն մէջ՝ երբեմն ընդունել զայն իբրև ուղղափառական, և երբեմն ալ մերժել իբրև մոլորամիտ։

* * *

Այս ժամանակներս՝ Վրաստանի կաթուղիկոսական աթոռը կը նստէր Կիւրիոն արքեպիսկոպոս, որ Մովսէսի Եղիվարդեցւոյն աշակերտն էր, յոյն, հայ, պարսիկ և վրացի լեզուաց հմուտ։ Ճանչցաւ Կիւրիոն նոյն ժողովքին ուղղափառական սահմանադրութիւնները, և մտադիւրութեամբ ընդունեցաւ. ու փափաքելով որ ուրիշներն ալ իրեն հետևող ըլլան, Կոստանդնուպոլսէն բերել տուաւ նոյն ժողովքին վաւերական պատմութիւնը, ու Ս. Լևոնի Հռովմայ հայրապետին տումարը. անոնց ընթերցմամբը ճանչցաւ բոլոր վրացի ազգը նոյն ժողովքին ուղղութիւնը և ընդունեցաւ։

Իր այս գործոյն հակառակող երևցաւ Ցուրտաւ քաղքին Մովսէս եպիսկոպոսը. ու այլ և այլ ամբաստանութիւններ ըրաւ վրան առ զանազանս, և մասնաւորաբար առ Աբրահամ կաթողիկոս Հայոց։ Կաթողիկոսն ալ մեղադրանաց թղթեր գրեց առ Կիւրիոն։

Ինքզինքը և իր գործը ջատագովելու համար նամակ-

digitised by A.R.A.R.@

ներ գրեց Կիւրիոն, ու 'ի կաթուղիկոսէն և 'ի զանազանից անոնց պատասխաններն ընդունեցաւ։ Այս բոլոր թղթերը որ երեսնի չափ են՝ հաւաքած և պատմութեամբ աւանդած է Ուխտանէս պատմիչ տասներորդ դարու մէջ, որ վերջի տարիներս տպագրութեամբ հրատարակուեցաւ Էջմիածնի տպարանէն։

Երեքտասաներորդ դարու գրչագրի մը մէջ թուղթ կամ նամակ մ'ալ կայ զոր Ներսէսի Բ կաթուղիկոսի Հայոց ուղղեր են Ասորիք՝ նոյն ժամանակներն յուզուած կրօնական խնդրոց վրայ։ Այս նամակը կը գրեն «Սամուէլ քորեպիսկոպոս և Դանիէլ վանից երեց, և Սիմոնական Սարերայի, Գաբրիէլ վանից երեց Ովփեսի, և Եղիա Սիմոնական և վանից երեց Սուսինայի, և Ճապուհ վանից երեց Գնիսթայի, և Յազդէն վանից երեց Դումայի, և Դանիէլ վանից երեց Բըղնայի և Բդեշխ վանից երեց Սաղիմայի, և Մեղքի վանից երեց Յովտամիայ և Դաւիթ վանից երեց Սաքփանէի, և այլ երիցունք և սարկաւագունք գաւառիս եկեղեցեաց և վանից պաշտաւորք, և ամենայն ժողովրդականք ուղղահաւատք 'ի Քրիստոս». և զոր կ'ուղղեն այս մեծարանաց խօսքերով. «Լուսոյ, ճըշմարտից և աստուածասիրաց հովուաց արդարոց և հարանց հոգևորաց, որ էք լոյս աշխարհի և սիւնք հաւատոյ, քարոզիչք արդարութեան և աշակերտք առաքելոց, ընկերք սրբոց և բարեկամք արդարոց, սիրելիք Քրիստոսի և պաշտպանք խաչին նորա. Տէր Ներսէս կաթուղիկոս Հայոց մեծաց, և Մերշապուհ եպիսկոպոս Տարաւնոյ և Մամիկոնենից, և այլ աթոռակցաց և իշխանաց աշխարհիդ»։

Հաւատոյ խնդրոց համար իրենց 'ի հակառակորդաց կրած նեղութիւնները բացատրելէն՝ ու իրենց ճանչցած և ընդունած ճշմարտութեան վրայ անշարժ մնալու հաստատուն կամքն յայտնելէն ետքը, կը յաւելուն. «Վասն այսորիկ 'ի ձեզ ապաւինեցաք յետ Աստուծոյ, և ընտրեցաք արս 'ի մէնջ և առաքեցաք ձեզ և թուղթս աղա-

digitised by A.R.A.R.@

չանաց որ ծանուցանեն զսիրտ մեր և զխորհուրդս. և արս զորս առաքեցաք առ ձեզ, անուանք են այսքիկ. Աշարոն վանից երեց Մարհալայ, Դաւիթ վանաց երեց Խուփայի... Զայդ եղբարս և միապաշտօնս որ առն ձեզ զԹուղթս աղաչանաց և մատուցանեն առաջի ձեր կամօք մեր և կամօք սրբոյ Հոգւոյն, զՇեղ այրդ Աբդիսոյ երեց 'ի վանաց Սարեբայի, մեք խնդրեմք 'ի ձեզնէ ողորմութեամբն Աստուծոյ՝ զի իշխանութիւն զոր ընկալայք 'ի Քրիստոսէ տայցէք ձեռնադրութիւն զմա որ ընդրեցաւ. և առաքեցէք զդա մեզ զարդարեալ լուսով Աստուծոյ՝ 'ի ձեռն ճշմարտութեան ձերոյ, և դարձցի առ մեզ վառեալ 'ի ձեռն գրոյ ձերոյ և սինոդ հրամանաւ »:

Հայոց կաթուղիկոսն այս նամակն և Թղթաբերքն ընդունելով կու տայ պատասխանին, քաջալերելով զնոսա 'ի հաստատութիւն. և կատարելով յայտնած փափաքնին՝ իրենց կողմանէ խրկուած անձին եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն տալով: « Պատասխանի թղթոյն Ասորւոց 'ի Ներսիսէ Հայոց կաթուղիկոսէ և 'ի Մերշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսէ »: Նամակին սկզբնաւորութիւնն է. « Ի բազում ժամանակաց լուեալ զեղբայրութեանդ ձերոյ ուղղափառութիւն համբաւով, իսկ այժմ ընկալաք գրով առ 'ի ձէնջ աներկբայելի սրբոյ հաւատոյ հաստատութիւն »:

Նոյն ինքն Ներսէս ուրիշ թուղթ մ'ալ գրած է առ եպիսկոպոսունս ոմանս հայկական գաւառաց, որոնց վրայ անշուշտ 'ի Նեստորականաց զգոյշ Թալու և զգուշացընելու հարկաւոր արթնութիւնը չէր տեսած: Այս նամակին խորագիրն է « Տեառն Ներսեսի Հայոց կաթուղիկոսի թուղթ մեղադրութեան առ եպիսկոպոսունս ». և ուղղած է « Սրբասիրաց և քրիստոսասիրաց աթոռակցաց մերոց Գրիգորի Արծրունեաց եպիսկոպոսի, Սահակայ Ռշտունեաց եպիսկոպոսի, Սողոմոնի Մոկաց եպիսկոպոսի, Ստեփաննոսի Անձեւացեաց եպիսկոպոսի, Միքայէլի Զարեհաւանից եպիսկոպոսի, Աստուածատրոյ

digitised by A.R.A.R.@

Բզնունեաց եպիսկոպոսի, Թադէոսի Մեհնունեաց եպիսկոպոսի.— Ի Ներսէսէ Հայոց կաթողիկոսէ, 'ի Մերշապհոյ Տարաւնոյ և Մամիկոնեաց եպիսկոպոսէ, 'ի Գրիգորէ Մարդպետական եպիսկոպոսէ, 'ի Պարգեւայ Հարքայ եպիսկոպոսէ, 'ի Տիրկանէ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսէ, 'ի Գրիգորոյ Բասենոյ եպիսկոպոսէ, 'ի Պետրոսէ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ, 'ի Մաշտոցէ Խորխոռունեաց եպիսկոպոսէ, հոգեւոր սիրով ողջոյն»: Կը յիշեցընէ թէ ինչպէս նեստորականք վաճառաշահութեան պատրուակաւ մուտ գըտնելով 'ի Հայաստան, իրենց մոլորական վարդապետութիւնքը սկսան սերմանել ու ծաւալել, ու ազգին կողմանէ թուլութիւն կամ անտարբերութիւն գտնելով, համարձակեցան «իւրեանց պղծութեան հաւատոյ աւաչնորդ չեպիսկոպոս ածեալ և մեզ լուսաւոր և ուղղափառ հաստատուն հաւատոյս խաչ ընդ ակն կացուցանել»: Եւ կը յաւելու. «Յառաջագոյն վասն նորին իրաց մեք և աշխարհիս մերոյ տանուտեարք և ազատք միաբանութեամբ 'ի ձեռն գրոյ հրաման արարաք վասն ձեր, փութալէս 'ի Դուին 'ի սուրբ եկեղեցիս ժողովելոյ և սոր միաբանութեամբ ըստ հաճոյից Աստուծոյ առնել խորհուրդ և հնար լինել բառնալ զայսպիսի աղէտս և զհանապազորդ հեծութիւն յոգւոց մերոց. և ձեր ոչ ունելով զնախանձ վասն Աստուծոյ հեղգացեալք սպաժեցէք... Արդ վասն նորին զայս գիր միաբանութեամբ առ ձեզ հրամայեցաք առնել». և կը յորդորէ որ ամենք գումարին գան 'ի ժողով, սպառնալով եպիսկոպոսական պատուէն զրկել զորս հեղգութեամբ կամ պատճառանօք այս հայրապետական պատուիրանին կամ կոչոյն անհնազանդ երեւնան:

Այս առիթողական նամակէն զատ՝ Ներսէսի անուամբ ուրիշ կարեւոր գրուած մ'ալ կայ հետեւեալ խորագրով· «Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս 'ի ձեռն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի, և Մերշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի, և Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, և այ-

digitised by A.R.A.R.@

գոց աթոռակցաց, և տանուտերանց և ազատաց և համօրէն ժողովրդականաց »: Նամակին նիւթն է՝ հակառակիլ նեստորական անձանց վարդապետութեան և անոնց յառաջադիմութեան, մերժելով գիրենք և իրենց կարծիքը, քանդելով իրենց ժողովոյ տեղիք կամ եկեղեցիքը, միաձայն հաւանութեամբ խոտան և արհամարհ հռչակելով անոնց ձեռքով և եկեղեցեաց մէջ մատակարարուած խորհուրդները: Այս թղթին ձեռնագիր կը գըտնեն՝ Ներսէս Հայոց կաթողիկոս, Մերշապուհ Տարաւնոյ և Մամիկոնէից եպիսկոպոս, Գրիգոր Սեպհական գնդին եպիսկոպոս, Պարգեւ Հարքայ եպիսկոպոս, Տիրուկ Բագրեւանդայ եպիսկոպոս, Գրիգոր Բասենոյ եպիսկոպոս, Ներսէս Մարդաղաղոյ եպիսկոպոս, Վահան Արշամունեաց եպիսկոպոս, Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, Գրիգոր Արծրունեաց եպիսկոպոս, Մարկոս Բագրեւանդեայ եպիսկոպոս, Մաշտոց Խորխոռունեաց եպիսկոպոս, Յոհան Ապահունեաց եպիսկոպոս, Արգիսոյ Ասորոց ուղղափառաց եպիսկոպոս, Յովհան Վանանդայ եպիսկոպոս, Հաւուկ Արշարունեաց եպիսկոպոս, Քրիստափոր Պալունեաց եպիսկոպոս, Յոյս Գողթան եպիսկոպոս, Թադէոս Մեհենունեաց եպիսկոպոս, և ամենայն եպիսկոպոսունք Հայոց աշխարհին, և իշխանք:

Վասն զի այս նամակին տակ՝ բաց յեկեղեցական աւագաց, իշխանական դասէն ալ այնչափ անձանց ստորագրութիւնը կայ, և են Համազասպ 'ի Գուգ Վառամեան 'ի տանէ Մամիկոնից, Գարջոյլ Հայոց Մաղխազ, Սամեղ յԱրտաւազդան սպարապետ, Գրիգոր 'ի Հմայական, Սահակ 'ի Վանդանեան, Աստուածատուր Վանանդայ տէր, Դատոյ 'ի Գարջուղեան, Գրիգոր և Վարդան 'ի Վասակայ, Զօրակ 'ի Գղաւոնեան, Վարազ–Յոհան 'ի Յոհանեան, Վարդան 'ի Մուշեղեան, Համազասպ, Սահակ 'ի Հմայակեան, Գնեալ Գնունի, Վարազ Գաբեղեան, Գրիգոր Աբեղեան, Մերշապուհ 'ի Շինական, Համազասպ Ձինականնեան, Աստուածատուր Հաւենունի, Արշոտ 'ի

Վարազտիրոցեան, Մուշեղ 'ի Հմայեկեան, Վրէն յԱր-տաշրան, Աստուածատուր Արշարունեան, Սամուէլ 'ի Մա-մակեան, Վարդ 'ի Հմայակեան, Ներսէս 'ի Սամսոնեան, Վարդան Վաշնէունի, Հմայեակ Վարաժնունի, Մանուէլ Սպանդունի, Վարդ և Արտաւազդ 'ի Մամակեան, Համա-զասպ 'ի Սահակեան, Սահակ 'ի Մանուեղեան, Վարդան Մուշեղեան։

Այս միաձայն հերքման որոշումը Նեստորականաց և իրենց վարդապետութեան, Ներսէս կաթողիկոս, Մեր-շապուհ Տարօնոյ և Մամիկոնէից, և Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսունք պաշտօնական գրով մը կը հաղորդեն՝ Գրիգորի Մարզպետական և Գրիգորի Արծրունեաց եպիս-կոպոսաց «ուղղափառաց և ճշմարիտ հաւատացելոց ա-թոռակցաց»։ Այս գիրը, որ մեր ձեռքն հասած է, խո-րագիր կը կրէ · «Որոշումն Նեստորականաց 'ի սրբոյ Ե-կեղեցւոյ»։

---

digitised by A.R.A.R.@

ԴԱՐ Է

ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Ո՞վ էր Կոմիտաս։ — Ի պատիւ Հռիփսիմեանց երգած Անձինք շարականը։ — Անոր վայելուչ ու քերթողական ոճը։ — Կոմիտասայ անուամբ յիշատակուած հարազատ կամ ոչ հարազատ երկասիրութիւնք։

Աբրահամ կաթուղիկոսին յաջորդն էր Կոմիտաս՝ Տարօնոյ եպիսկոպոսը և Գլակայ վանից առաջնորդը։ Իր հայրապետութեանը ժամանակ՝ սրբոց Հռիփսիմեանց վըկայարանները նորոգել ուզեց. և անոնց սուրբ մարմնոյն տապանակներն՝ հողէն դուրս հանելուն ժամանակ՝ տեսնելով որ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին և Սահակայ Պարթև հայրապետին կնիքներովը վաւերացած են, չուզեց դպչիլ. այլ իր կնիքն ալ դարնելով՝ արժանաւոր պատուով ամփոփել հրամայեց անոնց սուրբ մարմինները։

Այս առթով սրբոց կուսանաց վրայ շարադրեց շարական մը այբուբենի կարգաւ, որ իր անուամբը մեզի հասած գլխաւոր երկասիրութիւնն է, և կ՚ըսուի

Հռիփսիմեանց անձինք. — Գեղեցիկ քնարերգական բանաստեղծութիւն մըն է այն սուրբ կուսանաց յիշատակին և փառացը նուիրուած, որոնց արեանը պարտա-

digitised by A.R.A.R.@

կան է Հայաստան իր լուսաւորութեան գլխաւոր մաս մը: Հռիփսիմեանց սրտաշարժ պատմութիւնն՝ ազդած է Քերթողին այս անման և սիրելի երգը վրանին յօրինելու: Որչափ կարուկ և բանաստեղծական՝ միանգամայն պարզ լեզուով նկարագրուած են իրենց պատմութեան գլխաւոր մասերը, մանաւանդ սրբուհւոյն Հռիփսիմէի, այն հրաշագեղ կուսին՝ որուն գեղեցկութիւնը՝ կը յիմարեցնէ զԹագաւորն. Հեթանոսք կը սքանչանան իրենց անմիտ իմաստութեանը մէջ՝ այնպիսի տեսքի մը արհամարհուելուն համար, և Հրեշտակք՝ ուրախութեամբ կը տօնեն՝ փափուկ կուսի մը մահը և զաշխարհս արհամարհելը: Իրար կ՚անցնին բոլոր աշխարհք. մէկ պատուական մարգարտի մը (Հռիփսիմէի) վրայ խնդութեամբ կը վազեն ամենայն Հեթանոսք. արեւմուտք և արեւելք, Դիոկղետիանոս և Տրդատ, իրարու կ՚իմացընեն այն հրաշալի գեղեցկութիւնը. և մինչդեռ խօսքով իրարու կը խոստանան, ծածուկ հնարքներով կը ջանան յափշտակել իրարմէ: Աշխարհիս առջև զօրաւոր սեպուած մարդիկներուն զէնքերը կը թուլնան. ուր ընդհակառակն տկար կարծուած կանայք աստուածազդեցիկ զօրութեամբ քաջալերուած՝ զօրութեամբ և փառքով պերճացեալ թագաւորը՝ կուսական ձեռօք կը յաղթահարեն: Որչափ գեղեցիկ, պարզ և բանաստեղծական են այն նմանութիւնքը, մերթ առ Աստուած, մերթ առ կուսանս և մերթ առ տօնողս դառնալները. որով իրաւամբք ազգային բանաստեղծութեան գլխաւոր յիշատակարաններէն մէկը կը սեպուի[1]:

1. Մեր դարուն հռչակաւոր Իտալացի քերթող մը, Լուիճի Գարրէր, գեղեցիկ ոտանաւոր թարգմանութիւն մը ըրած է այս երգին, և որ հրատարակուած է ՚ի Ս. Ղազար Վենետիկ յամի 1843:

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Կոմիտասայ անուամբը չիշատակուած ուրիշ երկասիրութիւնք. — Ուսպենեան և Կաղանկատուացին ուրիշ այլ և այլ ճառեր և գրուածներ կ՚ընծայեն Կոմիտասայ։ Ասոնց մէջ գլխաւոր կրնան սեպուիլ առ պատրիարքն Կոստանդնուպոլսոյ գրուած քանի մը թղթերը՝ հաւատոյ դաւանութեան և այլ և այլ ազգային ծիսից վրայ։ Այս թղթերէն մէկ քանին Կաղանկատուացւոյն գրոցը մէջ կը տեսնուին, ու արժանաւորք են Կոմիտասայ հանճարոյն, ոճին ու գիտութեանը։ Իրեն կ՚ընծայուին ուրիշ քանի մը քննադատական կամ աստուածաբանական համառօտ գրուածներ, որ իրենց իմաստներովն ու լեզուով շատ կը հեռանան Կոմիտասայ գիտութենէն ու ընտիր և կիրթ ախորժակէն. ասոր և հաւանականաբար ուրիշ հակառակասէր ու ագէտ անձանց գրուածներ են՝ իրեն անուամբը հրատարակուած։ Ասոնց կարգէն են անշուշտ իրեն անունը կրող Հարցմունք որ ձեռագրաց մէջ կ՚երևնան, և « Հարցումն Պետրոսի Կոստանդնուպոլսի հայրապետի և Կոմիտասայ Հայոց կաթողիկոսի », և Թուղթ վասն հաւատոյ։

ՔԱՆԻ ՄԸ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ

Եզնիկ Երէց։ — Եզր կաթողիկոս։ — Մաթուսաղա։ — Ուշակերտանի գովութեանց խօսքերը։ — Իր համբաւը։ — Գրիգորատուր վարդապետ։ — Յովհան Մայրագոմեցի։

ԵԶՆԻԿ ԵՐԷՑ

Այս առեններս կը յիշատակուի Եզնիկ երէց կամ վարդապետ մը, որ Կոմիտաս կաթուղիկոսին ժամանակ և անոր ձեռքովը եղած սրբոց Հռիփսիմեանց մարմնոյն փոխադրութեանը ականատես, և այն դէպքին պատմութիւնն գրած է, քանի մը խօսքով յիշատակելով սուրբ Թարգմանիչքը, և անոնց ձեռքովն եղած ազգային բարիքը։ Ձեռագրաց ցուցակին մէջ հանդիպած ենք նաև հետևեալ երկասիրութեան. «Եզնիկ վարդապետի վասն արարչութեան աւուրց», և որ ցարդ խորագրովս միայն մեզի ծանօթ է։

ԵԶՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Կոմիտաս և Քրիստափոր կաթուղիկոսաց յաջորդն էր Եզր, Նիգ գաւառին Փառաժնակերտ գեղէն. որ մեր եկեղեցական պատմութեանց մէջ նշանաւոր Կարնոյ ժողովքը գումարեց, Յունաց Հերակլ կայսեր յորդորելովն և ստիպմամբ։ Եկեղեցական ուրիշ այլ և այլ բարեկարգութիւններ ալ ըրած է. մանաւորաբար ժամակարգութեան և հասարակաց աղօթից մէջ։ Այս խօսքիս ստուգութեան երաշխաւորութիւն կու տայ Յովհան Իմաստասէր, որ Արեւագալի կարգը իրեն կ'ընծայէ։

Եզրի ժամանակակից ուրիշ քանի մը անուանի վարդապետք ալ կային, թէ՛ բարեպաշտութեամբ և թէ գիտութեամբ նշանաւոր անձինք։ Ասոնց մէջ անուանիներէն կը սեպուէր

digitised by A.R.A.R.@

ՄԱԹՈՒՍԱՂԱ

Այսր գովեստը կ՚ընէ Ուռպելեան, Սիւնեաց փառացը և պատմութեան հանդիսացընողը: Կ՚աւանդէ թէ Դաւիթ Սիւնեաց արքեպիսկոպոսին վախճանելէն ետքը՝ միաբան հաւանութեամբ տեղապահ ընտրուեցաւ Մաթուսաղա, որ «մեծ քերթող և անյաղթ փիլիսոփայ կ՚անուանէ. զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ, ուսեալ զքերթողութիւն և վարժեալ ճարտասանականաւն. հմտացեալ փիլիսոփայական արուեստից, լի ամենայն իմաստութեամբ և կատարեալ գիտութեամբ: Եւ զի էր մեծարոյ և նախաթոռ 'ի հայրապետն Սիւնեաց, զի էր 'ի վաղնջուց հետէ հրամայեալ զթարգմանութիւնն և ըզմեկնողութիւնն նոցա ունել 'ի սրբոցն Սահակայ և Մեսրոպայ, և գլուխ կալ և հրամանատար ամենայն վարդապետաց Հայոց: Վասն որոյ տեսեալ յայնմ ժամանակի պայծառացեալ իմաստայեղց ճառագայթիւք զերանելին Մաթուսաղայ, վարժեալ և սնեալ 'ի նոյն տան՝ կացուցանեն յաստիճան վարդապետութեան եկեղեցւոյ. և նըստուցանեն գլուխ ամենայն վարդապետացն 'ի վերայ բարձըր և աչարկու ամբիոնի բարունարանին, յորմէ բղխէր գետորէն աստուածային իմաստութիւնն և փարթամացուցանէր զամենայն աշակերտեալսն»:

Մաթուսաղայի այս համբաւը լսեց Կոմիտաս կաթուղիկոս. և թէպէտ կաթուղիկոսարանին մէջ ուրիշ այլ և այլ վարդապետք կային, Արշարունեաց գաւառին մէջ ալ հռչակաւոր վարդապետարան մը յԵրասխաձոր, Վարդիկ հայր կոչուած, ուր գիտութեանց ետևէ եղող և ուսումնասէր մանկունք կը կրթէին «ճարտարք և գիտունք Հայոց», սակայն իր Թէոդորոս եղբօրորդւոյն դաստիարակութեան խնամքը Մաթուսաղայի յանձնեց: Կաթուկոսին վստահութեանը և համարման արժանաւոր երևա-

digitised by A.R.A.R.@

ցու Մաթուսաղա, կ'ըսէ պատմիչը. վասն զի «մեծաւ զգուշութեամբ ուսոյց և հասոյց 'ի գլուխ կատարման»:

* * *

Կոմիտաս և Քրիստափոր կաթուղիկոսաց մահուընէն ետքը՝ Եզրի հայրապետութեանը ժամանակ՝ Յունաց Հերակլ կայսրը հրաման հանեց որ թէ Հայք և թէ Ասորիք ժողովին 'ի քաղաքն Կարնոյ՝ հաւատոյ խնդրոց քննութեան զբաղելու, և նոյն ժամանակաց մէջ յուզուած հերձուածքը խափանելու համար: Այս վախճանիս դիւրաւ հասնելու նպատակաւ՝ կայսրն հետը բերած էր Յունաց իմաստուններ: Այս հրամանը առնելնուն պէս՝ Թէոդորոս Ռշտունի և ուրիշ նախարարք ժողով գումարեցին Եզրի քով, և իրենք շուտով դէպ 'ի Կարին ճամբայ ելլելով, պատուիրեցին Հայոց կաթուղիկոսին որ ինքն ալ իր ազգին իմաստուններն ու եպիսկոպոսներն առնու, և անանկ երթայ ժողովքի. բայց աղաչեցին որ չըլլայ թէ առանց Մաթուսաղայի երևնայ ժողովքին մէջ: Այսչափ մեծ էր ժամանակակցաց համարումը իր գիտութեանն և իմաստութեան վրայ:

Եզր մարդիկ ղրկեց առ Մաթուսաղա, թէ իր և թէ ուրիշ եպիսկոպոսաց և նախարարաց կամքն ու բաղձանքն անոր յայտնելու: Բայց Մաթուսաղա որովհետև իր ամէն փոյթն ու խնամքը վարժարանին բարեկարգութեանը վրայ դարձուցեր, ու անոր յառաջադիմութեան համար գիշեր ցորեկ կ'աշխատէր, յանձն չառաւ անոնց խնդրուածոյը զիջանիլ: Կաթուղիկոսը երբոր կրկին անգամ մարդիկ ղրկեց, Մաթուսաղա առջի պատճառներուն վրայ տկարութիւնն ալ աւելցնելով, տեղը ղրկեց Կոմիտաս կաթուղիկոսին եղբօրորդին և իր աշակերտը՝ զԹէոդորոս, և անոր ձեռքը տուաւ հաւատոյ դաւանութեան թուղթ մը, պատուիրելով որ նոյն թուղթը կարդան ժողովքին մէջ: Ժողովոյն լմըննալէն ետքը՝ Մաթուսաղա եկաւ առ

digitised by A.R.A.R.@

Եզր, և մեծ պատիւ գտնելով իրմէն, Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, ու նորէն իր վիճակը դառնալով, իր նախկին ջանքն ու փոյթը շարունակեց:

Օրպելեանը իր Պատմութեան մէջ ամբողջ կը դնէ Հաւաստոյ դաւանութեան գիրը՝ զոր Մաթուսաղա տուաւ Հերակլ՝ յանուն Եզրի:

Մաթուսաղա տասնեւութ տարի Սիւնեաց մետրապոլտութիւն ընելէն ետքը վախճանեցաւ:

Նոյն ժամանակներն ծաղկեցան նաև Գրիգորատուր և Յովհան Մայրագոմեցի վարդապետք:

ԳՐԻԳՈՐԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ Արձախից ձոր կոչուած գաւառէն. որուն համար կ'աւանդէ Շապուհ Բագրատունի՝ թէ Մայրագոմեցւոյն և անոր մոլորամիտ վարդապետութեանց դէմ կռուած ըլլայ երկար ժամանակ: Բայց իր գրուածներէն բան մը ձեռուընիս հասած չէ: Բագրատունւոյն գրուածոց մասն կը համարուի (անշուշտ ի ճառէն պահոց) հետևեալ հատուածը՝ որոյ կը հանդիպինք ի գրչագիրս (Մատ. Երուս. 999). «Այր ոմն, անուն Գրիգորատուր, 'ի գաւառէ Արձախից ձորոյ, այլ ուղղափառ հաւատովք և զօրութեամբ արուեստիւք. յաւուրս նորա Համք սիրէին զմեզ[1]... զՅովհաննու Մայրագոմեցւոյ զաղանդն խափանեաց»:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՑԻ՝ սրբոյն Գրիգորի եկեղեցւոյն փակակալն էր, և նոյն ատեններն ազգին մէջ յուզուած կրօնական խնդրոց մէջ՝ Յունաց և անոնց ընդունած վարդապետութեանց դէմ կը հակառակէր: Այս վախճանու երեք գրուածք ալ շարագրեց, կ'ըսեն Ասողիկ և Վարդան պատմիչները. բայց որովհետև զանա-

1. Ի Մատ. Էջմիածնի տէրէն ձգ:

digitised by A.R.A.R.@

գան մոլորական վարդապետութիւններ կը բովանդակէին այն գրքերը, չհամարձակեցաւ Յովհան իր անուամբն հրատարակել, այլ անծանօթ անուններ դրաւ վրանին, այսինքն Խրատ վարուց կամ Խրատավարք, Հաւատարմատ և Նոյեմակ[1]: Բայց ազգը չընդունեցաւ այս գրուածները, և անհետ ըրաւ. Եզր կաթողիկոսն ալ զրկելով զինքը ամէն իշխանութենէ, մասնաւոր տեղ մը վռնտեց:

Ուռպելեանը կ'աւանդէ, թէ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէրն և իրեն հետ եղող Նախարարք ստիպած ըլլան զԵզր՝ որ Մաթուսաղայի հետ Կարնոյ ժողովքը տանի նաև ըզՄայրագոմեցին, և անոնց աստուածաբանական տեղեկութեամբքը Յունաց դէմ դնէ. և թէ Եզր արհամարհելով զՄայրագոմեցի՝ անոր խօսքը մտիկ ըրած չըլլայ, և թէ անով իր և Ռշտունեաց իշխանին մէջ գժտութիւն ինկած է:

Բայց այս դէպքը անհաւատարիմ կ'երևնայ, նախ որ ինչպէս տեսանք, զարմանալի համարման արժանաւոր անձ մը սեպուած չէր Յովհան, և երկրորդ որ՝ Փոտ Կոստանդնուպոլսի հայրապետն առ Զաքարիա կաթողիկոս գրած թղթին մէջ՝ բոլորովին հակառակ վկայութիւն մը կու տայ, թէ Թէոդորոս Ռշտունի բռնած ըլլայ զՅովհան, և աղուխադրոշմ խարան մը դնելով անոր ճակտին վրայ, ինչուան 'ի Կովկաս աքսորած ըլլայ:

1. Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց ցուցակին մէջ (թիւ 1500) կը նշանակուի. « Յովհաննու Մայրավանեցւոյ գիրք Արմատ հաւատոյ », որ անշուշտ յետին դարուց գրուած է, և հաւանականաբար համանուն Որոտնեցւոյն:

digitised by A.R.A.R.@

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Յովհան Մամիկոնեան պատմիչ: — Իր երկասիրութեան նիւթը: — Մատենագրական ոճը: — Տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք իր գրուածքին:

Ներսէս Շինող կաթուղիկոսին օրովն էր Յովհան Մամիկոնէից եպիսկոպոսն, և նոյն հայրապետին հրամանաւ պատմական գրուածք մը շարագրեց, որ կերպով մը Զենոբայ ասորւոյն պատմութեան շարայարութիւնն ըլլալով, նոյն անուամբ Տարօնոյ պատմութիւն կը կոչուի:

Պատմութեանը Յիշատակարանին մէջ կը պատմէ թէ Զենոբայ ժամանակէն 'ի վեր հաճոյական բան մը սեպուած էր Տարօնոյ մէջ, որ իւրաքանչիւր առաջնորդ՝ իր ժամանակին իշխող գլխաւորին քաջութիւնները և պատերազմունքը և բարեկարգութիւնները գրէ, և Գլակայ վանաց և եկեղեցւոյն յիշատակ թողու. ասանկով որ օրուան վրայ պատմութիւնը կը շատնար, և կը կոչուէր Ասորւոց պատմութիւն. որովհետև մինչուան Թոդիկ վանահօր ժամանակ՝ վանքին առաջնորդքն ասորի էին ազգաւ, և ինքն եղաւ որ թէ զիրենք և թէ իրենց կարգերն և լեզուն հալածական ըրաւ: Բայց ես, կը յաւելու Մամիկոնեան, տեսայ որ Խոսրովու ժամանակէն ի վեր մինչուան Տրդատայ թագաւորութեան ատենը Մամիկոնէից տան մէջ հանդիպածները՝ գրի վրայ առնուած չէին. ետքէն տեղեկացայ թէ Ուռհայի կողմերը Մարմաա կոչուած կրօնաւոր մը կայ՝ որ այդպիսի գիրք մը ունի քովը, գնացի քննելու, և տեսայ որ նոյն Իննակնեան վան-

digitised by A.R.A.R.@

քին մէջ գրուած էր, և հաւանականաբար թշնամեաց յարձակման կամ աւարառութեանը պատճառաւ անոր ձեռքն ինկած։ Եւ որովհետև քով արդէն տասը գլուխ բան կար գրուած, քսանըութ գլուխ ալ անկէ թարգմանեց, և բոլորը մէկէն երեսուն գլուխ՝ մէկ գրքի մէջ հաւաքելով, ինծմէ ետքը եկողներուն յիշատակ ձգեց։

Բայց մատենագրին յիշատակած երեսունեւութ պատճէններէն միայն ութը ձեռուընիս հասած են․ և ասոնցմէ հինգը Զենոբայ անուամբն են, միւս երեքն ալ Յովհաննու Մամիկոնենի։

* * *

Մամիկոնեանի պատմութեան նիւթը․ — Գլակայ վանից առաջնորդներուն շարակարգութեամբը կը սկսի Մամիկոնեանն իր պատմագրութեան գիրքը, Զենոբ ասորւոյն օրուընէն ինչուան Թոդիկ վանահայր, որուն ժամանակ Գլակայ վանքը թէ շէնքերով և թէ բարեկարգութեամբ պայծառացաւ։

Անկէ ետքը կը պատմէ թէ ինչպէս Փոկաս զՄորիկ հայկազն կայսրը սպաննեց, և անոր անպարտ մահուանը վրէժխնդիր եղաւ Խոսրով Պարսից թագաւորն․ և ուզելով որ Տարօնոյ Մուշեղ իշխանն ալ հետ միաբանի․ մարդ ղրկեց իրեն այս փափաքը իմացընելու․ ապա թէ ոչ՝ կը սպառնար որ Յունաց երկրէն դառնալու ժամանակ՝ Հայաստանէն և Տարօնոյ երկրէն անցնի աւերելով և քանդելով։ Մուշեղ և ոչ պատասխան տուաւ․ ու մէկալ կողմանէ սկսաւ երկիրը ամրացընել։

Խոսրով շատ զօրքով Յունաց երկիրը արշաւելէն ետքը իր Միհրան քեռորդւոյն ձեռքը երեսուն հազար զօրք տալով՝ 'ի Տարօն ղրկեց, որոնք մէկէն Մեղտի և Աստեղունք կոչուած բերդերը սփռեցան․ ոմանք ալ Արձան ըսուած տեղւոյն վրայ դիմեցին։ Հոն տեղւանքը բնակող եօթն խոստաճարակ ճգնաւորները՝ մէկէն Տարօնոյ սուրբ Կա-

digitised by A.R.A.R.@

րապետ վանքը վազեցին, և տեղւոյն միաբանիցը խմացընելով, ստիպեցին զիրենք որ փախչին երթան, և իրենք մնացին նոյն տեղը. վրայ հասան Պարսիկք և սպաննեցին սուրբ ճգնաւորները: Ասոնց արեանը՝ և թշնամեաց ձեռքով Տարօնոյ երկրին մէջ եղած արիւնհեղութեանց վրէժն առնելու համար՝ Մուշեղ իր Վահան որդին կանչեց, և յիշեցընելով իրեն թէ ինչպէս շատ տարիներէ ՚ի վեր պատերազմի մէջ մտած և միշտ յաղթական ելած, հիմայ ծերութեան հասակին պատճառաւ ալ չի կըրնար զէնք բռնել, իրեն յանձնեց որ Պարսիցմէ վրէժն առնու:

Մամիկոնեանն կը սկսի անկէ ետքը Գայլ Վահանայ հնարագիտութիւնքն և յաղթութիւնները պատմել, աշխոյժ և զուարճարան ոճով մը. բայց շատ անգամ այնպիսի պարագաներով որ կարծես թէ ստուգութենէ հեռանալով առասպելաց կերպարանք կ'առնուն: Վասն զի երբեմն՝ հարիւր տարուան մէջ հանդիպած դէպքերը՝ իբրև մէկ կամ երկու տարուան դիպուած կը յիշատակէ. երբեմն ալ անոր հակառակ՝ քանի մը տարուան դիպուածոց՝ երկայն ժամանակ կու տայ: Անձինքը շատ անգամ իրարու հետ կը շփոթէ. անոր համար մէկուն ձեռքով եղած գործ մը՝ իբրև ուրիշի ձեռքով եղած կ'աւանդէ: Առանց յերկուանալու՝ առասպելախառն դէպքեր՝ իբրև ճշմարիտ պատմութիւն կը գրուցէ. և ընդհակառակն առասպելաց կերպարանք կու տայ այնպիսի դէպքերու՝ որոնց ճշմարտութիւնն ուրիշ պատմագրաց գըրուածներէն յայտնի է: Երբեմն ալ իր գրոցը մէջ այնպիսի դիպուածոց յիշատակութիւնք կը գտնուին՝ որ իր մահուընէն ետքը պատահած են:

Գլխաւոր մէկ պակասութիւնն ալ՝ շատ տեղերու և քաղաքաց ստուգաբանութիւններ են, որոնք ընդհանրապէս իմաստակական են, և ինքն իբրև իրական կ'աւանդէ: Օրինակ իմն, երբոր Վահան քսանեւութ հազար հոգւով Ոսեհանայ դէմ պատերազմի կ'երթար, Հաշտենից իշխանը

digitised by A.R.A.R.@

կաշառելով Ոհճանայ գլխոյն տեղ երեսուն հազար դահեկան թշնամիներէն առած՝ ետ կը դառնար, Վահան աստուածային նախանձով վառուած՝ թշնամեաց վրայ վազեց, անոնք ալ Վահանայ դառնալով ըսին. « Աւ ի՞նչ դարձայք, ո՛վ աւելախօսք ». և անոր համար, կ'ըսէ, տեղւոյն անունը Աւինչք կոչուեցաւ: Նմանապէս երբոր Վարազայ և անոր համախոհ Պարսից դէմ գնաց պատերազմաւ, թշնամիքն աճապարելով սկսան գոչել թէ կորուեցանք՝ « Կորեաք ». և թէ այն պատճառաւ տեղւոյն անունը մնացած ըլլայ « Կորի »:

Այսպիսի անտեղութեանց պատճառ կրնայ սեպուիլ նաև օտար անձանց ձեռք խառնելը Մամիկոնէնի պատմութեան մէջ. մանաւանդ որ ինքը Յիշատակարանին մէջ ազատութիւն տուած, կամ աւելի լաւ ըսենք՝ առիթած է՝ որ իրենց ժամանակին դէպքերը աւելցընեն, և զարմանք չէ որ երբեմն ագէտ և անգրագէտ անձինք ալ գեղծած ըլլան իր այս թոյլտուութեամբը: Խօսքերնուս ստուգութեանը գլխաւոր ապացոյց է ձեռագրաց մէջ եղած զանազան տարբերութիւնները:

Պարզ ու գրեթէ ռամկական ոճ մը ունի Մամիկոնեանն. և իր գիրքը աւելի յարգի կրնայ սեպուիլ իբրև պատմութիւն՝ քան թէ իբրև մատենագրութիւն:

Յովհաննու Մամիկոնէնի պատմութեան գիրքը տպագրուած է նախ 'ի Կոստանդնուպոլիս 1719ին, ու ետքը ձեռագրաց բաղդատութեամբ 'ի Վենետիկ 1832ին և 1889. Զենոբայ ասորւոյն Տարօնոյ պատմութեանը հետ: Գաղղիական թարգմանութիւն մ'ալ 'ի Հ[illegible] Լանկլուայի 'ի 1869: Jean Mamigonien, continuation de l'histoire de Daron, traduite pour la prèmiere fois de l'arménien par Jean-Raphaël Emine.

digitised by A.R.A.R.@

ՍԵԲԻՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Սեբէոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց: — Իր անձին վրայ տեղեկութիւն: — Պատմութեան նիւթը: — Այդ երկասիրութեան շարադրութեան մէջ իր ունեցած մասը: — Սեբէոսի ոճն: — Պատմական արժէքը: — Իր գրուածքին տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք և մատենագիտական քննադատութիւնք:

Մեր պատմչաց կարգին մէջ յետ ոսկեղէն դարու մատենագրաց՝ յետագայ պատմիչք կը դասեն զՍեբէոս եպիսկոպոս, յիշելով իր Պատմութիւնն 'ի Հերակլ, կամ Պատմութիւն Հերակլի կայսեր պատերազմաց ընդ Պարսից. որ և շատոնց անծանօթ մնացած՝ հազիւ ասկէ յիսուն տարի մ'առաջ յերևան ելաւ և հրատարակեցաւ: Իր անձին և ուրիշ գործոց վրայ տեղեկութիւն չունինք, բայց միայն որ Բագրատունեաց ցեղի եպիսկոպոս էր, ինչպէս որ ստորագրած է անունն 'ի գործս ժողովոյն Դունայ՝ Գ Ներսէս կաթուղիկոսին ատեն, 'ի կէս Է դարու:

* * *

Սեբէոսի Պատմութեան նիւթն. — Յետ յաւերժայիշատակ դիպուածոց Վարդանայ և Վահանայ, զոր անմահացուցին ճարտար գրիչք Եղիշէի և Ղազարու, գրեթէ ամբողջ դար ու կէս՝ ոչ ոք ոճով Հայոց պատմութիւն մը գրած էր, և թէ գրած ալ էր՝ ոչ միայն մեզի հա-

digitised by A.R.A.R.@

տած չէ, այլ և ոչ Սեբէոսի, որ Է դարուն սկիզբներն ծնած ըլլալու է. ինչպէս կը վկայէ և ինքն. թերևս Հայոց անիշխան ըլլալուն և թշուառութենէ զատ նշանաւոր գործ մը, մանաւանդ ազգային քաղագործութիւն մը չըլլալուն համար՝ յօգուտ հայրենի աշխարհին. բայց Զ դարուն վերջերը և Է^ին կիսուն՝ ոչ միայն Պարսից և Յունաց մէջ նշանաւոր գործեր եղան՝ դաշանց և պատերազմաց, այլ և Հայք անոնցմէ նեղեալք կամ ձանձրացեալք կամ անհամբերք՝ թէ ապստամբութեան և թէ քաջութեան գործեր ըրին, որ երկու ինքնակալ պետութեանց մէջ ալ հռչակուեցան և անոնց մտադրութիւնն արթնցուցին: Սեբէոս ետքի և գլխաւոր գործերուն ականատես՝ ուզեց զանոնք գրով աւանդել, մանաւանդ ամենէն հռչակաւոր դիպուածն, որ էր Հերակլ կայսեր արշաւանքն ՚ի վերայ Պարսից, անցնելով կրկին անգամ ընդ Հայաստան: Այսր պատերազմներն ընդ Պարսից, և այս եաքիններուս տէրութեան չփոթութիւնն Ապրուէզ Խոսրով թագաւորին ատեն, և քիչ մ՚ առաջ ու ետև, ու անոնց տէրութեան նախ տկարանալն հարուածովք Հերակլի, ու յետոյ վերցուիլն ՚ի ձեռն նորահաստատ տէրութեան Մահմէտի, գլխաւոր նպատակն են մեր պատմչին. անոր համար ալ իր գրուածն կ՚անուանի յանուն Հերակլ՝ ՚ի Սեբէոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ:

* * *

Իրմէ առաջ երկայն ատեն ազգային պատմիչ չըլլալն՝ բնական պատճառ մը պիտի սեպուէր Սեբէոսի՝ համառօտաբար յիշելու այն միջոցին կամ առաջին դիպուածներն. և յիրաւի իր նպատակած պատմութենէն առաջ՝ Վահանայ մեծին գործքն համառօտ կը յիշուին, և իրմէ վերջին եղածներն. բայց անկէ առաջ ալ Հայոց Արշակունի թագաւորաց և իրենց ատենի Պարթևաց և Յունաց կայսերաց՝ համառօտ ժամանակագրական ցանկ մը

digitised by A.R.A.R.@

կայ, 'ի Մովսիսէ Խորենացւոյ և 'ի Ստեփանոսէ Տարօնացւոյ առնուած, ըստ խորագրին, ինչպէս որ գրուած է տպագրելոյն մէջ ալ [1]. և ուր աւելի առաջ Հայոց ազգին 'ի Հայկայ սկզբնաւորութեան, և անոր պատերազմին ու իր պայազատաց յիշատակութիւնք կ'ըլլան, հին ու վսեմ. ոճով. որ ոչ միայն Սեբիոսի գրածն չէ, այլ թերևս և ոչ իրեն գրածն 'ի սկիզբն պատմութեան իւրոյ. այլ այն հին և պատուական հատուածքն՝ Ագաթանգեղոսի և Ղազարայ Փարպեցւոյ ծանօթ պատմական գըրքերէն դուրս գրուած գործքեր՚ն են. Նոյնպէս ժամանակագրականքն ալ՝ անյարմար թուականներով՝ յետին և ոչ շատ հմուտ գործ են: Երկուքն ալ անհարազատ սեպելով Սեբիոսի՝ ուղղորդ կը սեպենք հոս քննել զանոնք: Իր հարազատ գործն կը սկսի տպագրին Գ դպրութիւն ըսած տեղէն, որոյ երկու առաջին գլուխքն համառօտ յիշատակք են իրաց, և Հայոց իշխանաց կամ մարզպանաց, 'ի մեծէն Վահանայ մինչև ց'Բ Խոսրով թագաւորն Պարսից. և այս միջոցիս գլխաւոր դիպուածն է Վարդան Մամիկոնեին (որ կարծի թոռն եղբօր Վահանայ) Պարսիկ Սուրէն մարզպանը սպաննելն, և փախչիլն 'ի կողմն Յունաց, որոց օգնութեամբ դէմ կեցաւ և յաղթեց Ա Խոսրովու Անուշաւանայ: Այս թագաւորիս համար կ'ըսէ պատմիչս՝ նման քանի մը ուրիշներու՝ թէ մահուան ատեն հաւատաց 'ի Քրիստոս ու մկրտեցաւ:

* * *

Ասկէ ետև ոճով կը պատմէ Սեբիոս անոր որդւոյն Որմզդի անխոհեմ նախանձն 'ի վերայ քաջ զօրավարին Վահրամայ՝ որ յաղթեր էր Մազքթաց. և ասոր ապըս-

1. «Արդ թէ պիտոյ է քեզ, ով ընթերցասէր, երկրորդեցից 'ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացւոյ և Ստեփաննոսի Տարօնացւոյ հաւատոյ և ճշմարիտ մատենագրաց՝ զորդի 'ի հաւրէ համաչել»: (Ի [illegible] Բ. [illegible]).

digitised by A.R.A.R.@

տամբիլն, և առ Հայոց Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետն ալ գրել ու յորդորելն որ իր հետ միանայ․ բայց Հայք, Յոյնք և Պարսիկք միաբանին ընդ Խոսրովայ Ապրուէզի՝ որ կը թագաւորէ փոխանակ հօրը՝ Որմզդի սպանելոյ․ և միաբանութեամբ կը յաղթեն ապստամբին Վահրամայ։ Խոսրով շնորհակալութեամբ ինքզինքն որդեգիր սեպէ կայսեր Յունաց (Մորկայ)․ բայց կասկածանօք պատիւ չի տար Մուշեղի, որուն երախտապարտ էր՝ իր թըշնամւոյն հետ չմիաբանելու համար․ Մուշեղ ալ զժարած՝ կ'իմանայ Խոսրովայ թեթևամտութիւնը և կը գուշակէ որ ժամանակաւ Յունաց ալ ապերախտ ու վնասակար պիտի ըլլայ․ և խորհուրդ կու տայ որ վերցնեն զայն ալ․ բայց Յոյնք չեն հաւանիր ու զգուշութեան համար Մուշեղ կը կանչուի կայսեր քով։ Յունաց և Պարսից մէջ խաղաղութիւն կ'ըլլայ․ զոր և անխռով պահելու համար՝ Հայոց կտրիճ իշխանաց միջէն կասկածաւորները և երբեմն անկասկածելիներն ալ կը ջանան տեղերնէն հեռացընել։ Յոյնք կը խաւրեն զանոնք ընդդէմ Բուլղարաց 'ի պատերազմ։ Սմբատ Բագրատունի Բազմայաղթն՝ Հայոց գիւցազանց և հսկայից մէկն, այս վտանգին մէջ չընկնալ ուզելով՝ աւելի մեծ վտանգներու կ'ինկնայ Յունաց ձեռքը․ և երկրորդ անգամ մ'ալ բաղդով ազատելով կ'ապաւինի առ Խոսրով, և մեծամեծ քաջութիւններով անուանի եղած՝ Վրկան աշխարհին մարզպան կ'ըլլայ, Հայոց շինութեան և խաղաղութեան պատճառ, և Պարսից մէջ թագաւորէն ետև երկրորդ մեծ իշխան, և լի փառօք կը մեռնի հոն․ փառաց արժանի կը սեպուի իր Վարազտիրոց որդին, որ յետոյ կ'անցնի 'ի Յունաց կողմն, և ուրիշ Հայ Նախարարաց հետ կասկածելի կ'ըլլայ․ որոց ոմանք անխոհեմութեամբ ալ գործելով՝ յիրաւի կը պատժուին։

Խոսրով լսելով Մորկայ սպաննուիլն 'ի Փոկասայ, իր հայրագրին վրէժն առնուլ կ'ուզէ․ պատերազմ կը բանայ ընդդէմ Յունաց, 'ի ձեռն քաջ զօրավարին Խոռ-

digitised by A.R.A.R.@

ման Խոսեմայ, որ երկայն տարիներ տագնապեցընէ զՅայնս, շատ երկիրներու տիրելով և ինչուան զԵրուսաղէմ ալ առնլով, ու Քրիստոսի սուրբ Խաչը գերելով և տանելով 'ի Պարսկաստան: Այս սրբազան գերութիւնը դարձընելու և Յունաց կորանքը կանգնելու համար՝ Հերակլ սպաննելով զՓոկաս և յաջորդելով, Պարսից դէմ կ'ելլայ՝ ինչուան իրենց մայրաքաղաքը դիմելու. ուր և կը հասնի յետ երկար ու երագ յարձակմանց: Խոսրով կը սպաննուի 'ի Պարսից, տեղը կը դրուի Կաւատ և յետոյ այլք. որոց հետ հաշտութիւն կ'ընեն Յոյնք. Հերակլես կը դառնայ, սուրբ Խաչն ալ կը դարձընէ իր տեղը:

Այս գլխաւոր գործքէն զատ Սեբէոս կը պատմէ Պարսից վերջի ակար ժամանակը ու Սասանեանց 400 տարուան աշխարհակալ տէրութեան վերջանալը՝ աւելի զօրաւոր տէրութեան ձեռքով, որ է Մահմէտի հաստատածն. կը պատմէ սոր ծագումն և առաջին զօրավարաց ու յաջորդաց պատերազմներն և աշխարհակալութիւնքն 'ի Յոյնս, 'ի Պարսս և 'ի Հայս, մինչև ցամ Տեառն 660. յիշելով այն ատեններուն Հայ իշխանաց գործերն ալ, որոց գլխաւորքն են նախայիշեալ Վարազտիրոցն, իր որդին Սմբատ, և Թէոդորոս Ռշտունի:

Քաղաքական դէպքերէ զատ կը պատմէ Սեբէոս եկեղեցական խնդիրն ալ՝ Հայոց և Յունաց հետ միաբանութեան համար, ստիպմամբ Կոստանդ կայսեր, Հայոց ժողովն 'ի Դուին և առ կայսրն պատասխանն: Իսկ Եզրի ատեն հանդիպածը հազիւ թէ կը յիշէ: Երուսաղեմի առմանէն ետև ալ հոն պատրիարքի տեղ դրուած Մոդեստոսի թուղթ մը մէջ բերէ առ Կոմիտաս կաթուղիկոս մեր և սոր պատասխանը[1]. թէ սոր և թէ ուրիշ կաթուղիկոսաց գործերն ալ համառօտիւ յիշէ պատմիչս:

1. Այս թուղթն ալ աւելցընելու է Կոմիտասայ կաթուղիկոսի ուրիշ հարազատ գրուածոց հետ՝ զոր յիշեցինք գրուածքիս մէջ յ'էջ 425:

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Սեբէոսի ոճն և պատմական արժէքն. — Սեբէոսի լեզուն մերձաւոր է մեր մատենագրութեան ոսկի դարուն հեղինակաց. դեռ կը պահէ այն նախնական հնութեան ոճն և պարզութիւնը, որ յաջորդ դարուն մէջ կը խառնուի արտաքին բազմաբանութեան: Պատմելու եղանակին մէջ ալ ընդհանրապէս համառօտ և ուժով երագութիւն մ՚ունի, որ կարծես թէ իր դիւցազին՝ Հերակլ կայսեր՝ արագարագ արշաւանացը կ՚ուզէ նմանցընել: Առանց երկար խորհրդածելու՝ իրաց և անձանց որոշ և ճշգրիտ կերպարանքը կը յայտնէ, անկողմնասէր կամ անաչառ տեսութեամբ, որ ինչպէս ամէն պատմչի կը վայլէ՝ մեր հին պատմչաց այլ ձիրքն է, բայց դժբաղդաբար ո՛չ յետնոց ալ: Ի ժամանակագրութեան թէ և տեղ տեղ կը յիշէ Յունաց կամ Պարսից թագաւորին թագաւորութեան տարին, բայց ոչ ամէն տեղ, և ոչ ալ Հայոց թուականը կը բանեցընէ. որով ամէն պատմածին տարին որոշ չգուշակուիր, և մութ կը մնայ. մանաւանդ երբ այն դիպուածներն ուրիշ պատմիչներէ յիշուած չըլլան: Կան ալ այսպիսի դիպուածներ. և ասոնք են ըստ պատմականին աւելի արժէք տուողն Սեբէոսի պատմութեան, ուսկից առած են շատ բան ժ դարու պատմիչքն, Յովհաննէս կաթողիկոս, Թովմա Արծրունի և այլք. և կան քանի մը կարևոր ազգային դիպուածք՝ որ ուրիշներէ յիշուած չեն, և ոչ ալ դեռ մեր ընդհանուր պատմութեան մէջ անցած: Հերակլ կայսեր արշաւանաց մէջ ալ՝ թէ և շատ բան յիշուած է 'ի Բիւզանդացւոց, բայց կան նոր և կարևոր դիտելիք տեղեաց և գործոց, որ արևելեան կայսերութեան և արևելից պատմութեան այն ժամանակին պիտանի լոյս կ՚ընծայեն, և պէտք է պատմասէրք յարգեն զանոնք:

digitised by A.R.A.R.@

Սեբէոսի պատմութիւնը տպագրած է 'ի Կոստանդնուպոլիս յամին 1851 թուականին Թադէոս Միհրդատ Միհրդատեանց, բաղդատութեամբ երկուց օրինակաց, մէկն գրուած յամի 1568, միւսն 1572։ Ռուսերէն ալ թարգմանած և տպագրած է ծանօթութեամբք 'ի Փետերբուրգ, յամի 1862, աշխատասիրութեամբ գիտնական ազգայնոյ Ք. Պատկանեան, որ 'ի 1879 նաև բնագրին երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ հրատարակեց նոյն քաղաքին մէջ։ Այս երկրորդ տպագրին մէջ որ ըստ ընթերցուածոցն էական տարբերութիւն մը չունի յառաջնոյն, նշանակուած են այն ամէն հատուածները՝ որ 'ի Սեբէոսէ ետք եկող պատմագրաց փոխ առնուած են 'ի գրոց նորա, ու Թովմայի Արծրունւոյ, Յովհաննու կաթուղիկոսի, Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ և Վարդանայ։

Պատկանեանի ռուսերէն թարգմանութենէն զատ, Հիւպշման գերմանացի հայագէտը մասնական թարգմանութիւն և տեսութիւն մը հրատարակած է։ Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kreige der Araber. Aus dem Armenischen der Sebeos, von D.r H. Hübschmann. Տիւլորիէ գաղղիացին ալ այլ և այլ թարգմանութիւններ բրած է Սեբէոսի գրքէն իր Recherches sur la Chronologie arménienne գրոցը մէջ։

---

digitised by A.R.A.R.@

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑԻ

Կաղանկատուացի և իր ժամանակը։ — Պատմութեան նիւթը։ — Աղուանք և իրենց ծագումը և յառաջադիմութիւնը։ — Իրենց նոր հայրապետութիւնը։ — Կաղանկատուացւոյն պատմական արժէքն և ՛ոճը։ — Մատենագրական լեզուն։ — Շարունակութիւն պատմութեան Աղուանից։ — Կաղանկատուացւոյն գրոց տպագրութիւնք 'ի հայ և յօտար լեզուս, և քննադատական տեսութիւնք։

Դարուս մատենագրաց նշանաւորներէն մէկն և պատմչաց ամենէն նշանաւորն է Մովսէս Կաղանկատուացի, որ Սեբէոսի նման՝ ինչուան ասկէ քառասուն կամ յիսուն տարի առաջ՝ շատոնց անծանօթ մնացած և կորսուած կը սեպուէր. և միայն 'ի նախնեաց կը յիշուէր 'ի շարս պատմչաց, թէպէտ և անոնց խել շատերուն ալ շատ ծանօթ եղած պիտի չըլլայ, որովհետև ոչ անկէ վկայութիւն մը կը բերեն, և ոչ ալ ստոյգ ժամանակը գիտեն. այլ ոմանք ճշմարտապէս այս Է դարուս կը ցուցընեն, և ոմանք տասներորդ դարուն. ինչու որ իր անուամբ ընծայուած գրոց պատմութիւնն՝ ինչուան Ժ դարուն վերջերը կը հասնի. յորմէ նաև հիմակուան բանասիրաց ոմանք ալ Ժ դարու հեղինակ կը սեպեն զա, մանաւանդ Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ ժամանակագրութեան խօսքին նայելով, որ ՆԼ և ՆԾ (980–1000) թուականաց մէջ կը դնէ, ըսելով. « Սա Աղուանից պատմագիր Մովսէս Կաղանկատուացի, և Գրիգոր Նարեկա-

digitised by A.R.A.R.@

ցի », և այլն։ Թէ և նոյն ինքն Մխիթար ուրիշ տեղ 'ի շարի պատմագրաց Հայոց, աւելի վեր կը դնէ զսա, յառաջ քան զՂեւոնդ՝ և զՅովհաննէս կաթուղիկոս։ Արդ մենք աներկբայ ենք որ բուն Աղուանից պատմիչն Մովսէս էր 'ի Կաղանկատուք գեղէ ընդ Ուտի գաւառին, և Պարտաւ մայրաքաղաքի առ Տրտու գետոյն մօտ (որ հիմայ Թարթառ կ'ըսուի), իսկ գեղն ալ ըստ ծանօթից այն կողմերուն՝ հիմայ Պարունկաթաղ կամ Վարունկաթաղ կ'ըսուի եղեր. և եօթներորդ դարու մէջ ծնած է, հաւանօրէն և ծնած։ Աղուանից Վիրոյ կաթուղիկոսին քով փոքրաւորի պէս կ'երեւի՝ անոր հետ Խազրաց բանակը գացած ատեն յամի 629. վասն զի իբրև ականատես կը ստորագրէ և կ'ըսէ ալ. « Անդ տեսաք զբազմացս Նոցա », և այլն։ Իսկ իր պատմութիւնը գագրեցուցած է 683–5 թուականին մէջոց. ինչպէս կը յայտնուի պատմածէն և ոճէն և գրոց բաժանմունքէն, որ երեք գիրք են. երկուքն մեծաւ մասամբ իրենն է հարազատ. երրորդն որ եօթն երկու կամ երեք հարիւր տարուան դէպքեր կը պատմէ կամ կը յիշէ համառօտարար, ուրիշի գրած է, որ և իրեն համանուն ըլլալով՝ նոյն մէկ անձն կարծուած է։

*
* *

Կաղանկատուացւոյն Պատմութեան Երգն. — Հին ատեն արեւելեան իշխանութիւնքն ալ իրենց ցեղին և իշխանութեան գործոց առանձին յիշատակագիր և պատմիչ ունէին. մեր ազգին մէջ ալ ոչ միայն թագաւորն՝ այլ և գլխաւոր նախարարք իրենց ազգաբանութիւնը և ժամանակագրութիւնը խնամով գրել կու տային. և այսպէս ընդհանուր ազգային պատմութենէ զատ՝ կային այլ և այլ մեծամեծ ցեղերու մասնաւոր պատմութիւնք ալ, ինչպէս Սիւնեաց, Արծրունեաց, Մամիկոնէից, Բագրատունեաց, և այլն. յորոց ոմանք ինչուան մեզի հասած են. ասոնց մէջ ամենէն հինն է (բաց յանկատար պատ-

մաւթենէն Մամիկոնէից կամ մանաւանդ Տարօնոյ) մեր հեղինակին Պատմութիւնն Աղուանից։ Այս ազգս որ հին կովկասեան ազգաց մէջ զօրաւորագոյնն էր, մինչեւ մեծին Պոմպէոսի զէնքերն իր վրայ դարձընել տալու, և ծանօթ Յունաց և Հռովմայեցւոց, կ'արժէր իր առանձին պատմիչն ունենալ. բայց թէ ինչուան մեր հեղինակին ժամանակ ունեցե՞ր էր ոեւէ ժամանակագիր մը, շատ հաւանական չէ. վասն զի կէս լեռնցի և բարբարոս խըռնալեզու ազգ մ'էր. ծագումն ալ ոչ շատ ծանօթ. սակայն մերձաւորութեամբ մեր ազգին և ազգախառնութեամբ՝ ընտելացած քաղաքական օրինաց, ևս առաւել քրիստոնէական կրօնից ընդունելութեամբ. զոր թէպէտ և անմիջապէս առաքելոց աշակերտաց քարոզութեամբ ընդունած էր, ըստ աւանդութեան Պատմչիս և այլոց, այլ շուտով խափանուած էր սուրբ կրօնքն, մինչեւ մեր Լուսաւորիչն Գրիգորիոս անոնց ալ կրկին լուսատու եղաւ, և իր հաւանուն թոռը անոնց առաջին կաթողիկոս դրուեցաւ. մեր ուսմանց լուսատու կամ դպրութեանց հայր Ս. Մեսրովբ՝ նոյնպէս եղաւ անոնց ալ, գիր ստեղծելով, թարգմանութիւն ընելով Ս. Գրոց, և ալխազուր լեզունին կանոնաւորելով ըստ կարելւոյն։ Այն ատեններն մեր ազգային տէրութիւնն տկարացած և վերջին շունչն հասած էր. իսկ Աղուանք՝ իրենցմէ աւելի հիւսիսային և հեթանոս Կովկասաբնակներէն նեղուած՝ իրենց լեռներէն իջնելով անցեր էին զԿուր գետ, և Հայոց Ուտի, Փայտակարան և Արցախ նահանգաց՝ քիչ շատ տիրած, որոց վրայ իշխեցին նաև յետագայ դարուց մէջ՝ իրենց այլ և այլ իշխանական հարստութեամբք, մինչեւ գրեթէ յԺԲ և ԺԳ դար. և բոլոր այս իշխանութեան այն հին հայկական նահանգներն՝ կոչուեցան Աղուանք կամ Աշխարհ Աղուանից, փոխանակ լեռնային և կովկասեան աշխարհին, ուր Քրիստոսի գալստենէն դարերով առաջ ալ հին Աղուանք թագաւորութիւն ունէին։ Ե, Զ, Է դարերն են նոր Աղուանից ծաղկած և վայե-

digitised by A.R.A.R.@

լուչ ժամանակն, որոց վերջերը մեր հեղինակն՝ ականատես մեծամեծ քաղաքական դիպուածոց և իր դիւցազնացուցեալ Ջուանշէր իշխանապետին, չարժեցաւ գրելու իր ազգին պատմութիւնը. թէ և ճշգակի ըսելով այն ատեն Աղուանք կոչեցելոց մեծ մասն Հայք էին, և հայերէն կատարուէին կրօնական և քաղաքական մեծ պաշտամունք. իսկ Աղուան լեզուն երթալով կը նուազէր, թէ և ինչուան հիմայ կը լսուի քանի մը տեղ՝ Կուր գետոյն երկու կողմն ալ, և Ուտիք կամ Ուտէացւոց լեզու կ'ըսուի: Ս. Մեսրոպայ քարոզութիւնը յիշող հեղինակաց անուանեալ Գարգարացւոց, Գարդմանայ, Ուտէացւոց և Աղուանից լեզուքն՝ ամենն ալ նոյն կը սեպուին, և հիմկու մնացորդէն անտարակոյս կ'ըլլայ՝ որ անոնց վկայածին համեմատ՝ խեցբեկ, կոկորդախօս, այլագոյր լեզու մ'էր, և անարժան կիրթ մտաց գործածութեան: Այս պատճառներով գրեթէ հարկ էր որ Կաղանկատուացին ալ իր պատմութիւնը հայերէն գրէր. ինքն իսկ ազգաւ Հայ էր՝ Ուտեցի ըլլալովն. իսկ Ուտիք և մերձակայ գաւառաց բնակիչք՝ ըստ մեր պատմչաց աւանդութեան, և նոյն իսկ հեղինակիս, սերեալ են յԱռանայ, զոր Վաղարշակ առաջին թագաւոր մեր՝ կարգեց վերակացու կամ իշխանապետ Աղուանից. և ասկէ կը սկսի մեր հեղինակն ալ իր աշխարհին իշխանաց կամ թագաւորաց ազգաբանութիւնը կամ շարակարգութիւնը. վկայելով ընդ Խորենացւոյն՝ որ յիշեալ Առանն այր էր 'ի ցեղէ Սիսակայ Հայկազնոյ՝ յորմէ և Սիւնիք. իսկ անկէ (Առանէն) առջի Աղուանից պատմութեան համար, կը խոստովանի որ « չունիմ ինչ ասել զատայգն 'ի պէտս լսողաց, մինչև ցՎաղարշակ արքայն Հայոց »:

Թէպէտ անկեղծ և խոհեմական խոստովանութիւն, այլ և կը ցուցընէ թէ որչափ նուազ էր Աղուանից Մովսէս պատմչին հմտութիւնն քան զՀայոց պատմչին Մովսիսի Խորենացւոյ, որ Վաղարշակէ առաջ ալ իր ազգին պատմութիւնը գտեր էր մինչև 'ի նահապետաց դարն և

digitised by A.R.A.R.@

'ի ջրհեղեղն հանելով, և Հայկազանց ատենն ալ կը յիշէ զԱղուանս: Կաղանկատուացին յուսահատելով այս հին ժամանակներէն լոյս հանել՝ իր Պատմութեան (որ երկու գիրք բաժնած է) սկիզբը՝ երեք գլուխ համառօտիւ կը կարգէ Նահապետաց անուանքն և Թուականը, սկսեալ յԱդամայ. յետոյ Նոյի երից որդւոց ցեղերը, և թէ որ ազգեր գիր ու դպրութիւն ունին. այս կարճ և անկատար յիշատակներն ալ առած է իրմէ առաջ Թարգմանուածներէ, և Յունաց զատկական բոլոր ժամանակագրութենէն: Չորրորդ գլխոյն մէջ կ'իմացընէ վերը բաժնիս վասն Առանայ, և թէ 'ի Սիսակայ էր, և սա ալ 'ի Յաբեթայ: Հինգերորդ՝ քանի մը տող կարճ գլխով՝ կ'իմացընէ Աղուանից աշխարհին բնական գիրքը և բերքը. զոր արժան էր երկարօրէն նկարագրել, և դժար ալ չէր իրեն: Յաջորդ գլխով կը խոստովանի դարձեալ թէ նաև յԱռանայ մինչև 'ի Վաչագան Թագաւոր ալ՝ «պատմութիւն ճշմարիտ... այլ ինչ ոչ գտաք». և չգտնելուն պատճառն ալ կու տայ (եօթնի գլխուն մէջ), թէպէտ «յոյժ ցանկալի էր ըստ կարգաց գիտել զպատմածս որ ինչ յԱռանայ նախագահութենէն ցայսօր գործք. բայց արևելեայցս բազմազգութիւն ամբոխեալ ցուցանէ զորպէսն, և կատարանացն հրկիզութիւնք: Սակայն յայսմ վայրի նպաստաւորէ մեզ քերթողահայրն Մովսէս՝ զպատերազմեղն Արտաւազդայ (Ա) ընդ Հռովմայեցիսն», և այլն: Եւ կարճ խօսքով կը յիշէ որ Աղուանք ալ օգնական էին Հայոց այն պատերազմին մէջ: Յետոյ ջանալով կը գըտնէ սուրբ պատմական մանուանց կրօնական դիպուածներ ալ, Քրիստոսի առաջին հինգ դարուց մէջ, և նախ քան զՎաչագան եղած, և կարգաւ կամ եւս առաջ կը յիշէ զանոնք. շատ տեղ իրմէ առաջ գտած յիշատակագրութիւնքն օրինակելով: Այսպէս են Թադէոս առաքելոյ աշակերտ Եղիշէի գալն և զԱղուանս լուսաւորելն քրիստոնէութեամբ, իր նահատակիլն, և յետ ժամանակաց նշխարացը յայտնուիլն. Ուռնայր Թագաւորի հաւատալն

digitised by A.R.A.R.@

'ի Քրիստոս, և մկրտին 'ի Ս. Լուսաւորչէն մերմէ. Տրդատայ և իր յաջորդացը գործերն յԱղուանս. Գրիգորիսի հայրապետ կարգին Աղուանից, և նահատակին 'ի Մազքթաց. և իր և իրեն բերած սրբոց նշխարաց ծածկուիլն ու Վաչագանայ ատեն յայտնուիլն. ասոր հօր Վաչէ թագաւորին տկարանալն 'ի հաւատս և դարձեալ զօրանալն, և մեր Գիւտ կաթողիկոսին առ նա գրած թուղթն, որոյ համար պարտական ենք հեղինակիս: Որ և հոս հանելով նորէն (գլ. ժէ.) Յաբեթէն սկսեալ Հայոց նահապետներ և Հայկազուն թագաւորները կ'անուանէ. կը յիշէ զԱռան 'ի նոյն Հայկազանց. և ապա Արշակունեաց ցեղէն թագաւոր մը Աղուանից՝ Վաչագան քաջ, որ իրբեւ Գ տարուան կիսուն թագաւորած կ'երևի, և անոր պայազատները կը համրէ՝ մինչև յ'Գ և մեծն Վաչագան, որ կ'ըլլայ տասներորդ 'ի թագաւորս, և Լ տարուան վերջերն իշխանութեան հասած: Ասոր գործերը մանրամասն կը պատմէ (ԺԶ-ԻԶ գլխոց մէջ), թէ քաղաքաշինութեան, թէ ուսմանց զարգացման և թէ մանաւանդ կրօնական բարեկարգութեանց, հեթանոսութեան հետքը ջնջելով, եկեղեցիներ շինելով, ժողովք մ'ընելով 'ի Պարտաւ, Գրիգորիսի և ուրիշ սրբոց անյայտ եղած նշխարքները փընտռել տալով: Շատ հետաքննական է Աղուանից քրմաց մարդահատութեան հեթանոսական և անգութ սովորութիւնն՝ զոր ջնջեց Վաչագան: Այս թագաւորիս գործերը յիշելէն ետև՝ կ'անցնի պատմիչն Ս. Մեսրոպայ քարոզութեանը յԱղուանս, և անոր աշակերտաց բնակութեանն 'ի Ջրաբ (Խաչենու կողմերը), և նահատակուիլն 'ի Հոնաց՝ որ հոն արշաւեր էին, զորս և Եզեկիէլ մարգարէին տուած անուամբ Ռոսմոսոքեան և Թորեղական զօրք կ'անուանէ. և ասոնց զօրավարին հաւատալն 'ի Քրիստոս և նահատակիլն: Հոս կը լմըննայ Ա գիրք պատմութեանն. Թէպէտ և Երկրորդին առջի գլխոց մէջ ալ դարձեալ Մեսրոպայ յիշատակ կ'ըլլայ և անկէ առաջ Վարդանանց, զորս հարկ էր յիշել նախ քան զգործս Վաչագանայ.

digitised by A.R.A.R.@

յայտնապէս շփոթութիւն կայ գլխակարգութեանց մէջ, նաև պակասութիւն գրոցն. վասն զի ոչ Վաչագանայ մահն և ոչ յաջորդքն կը յիշուին, այլ պատմութիւնն կ'անցնի 'ի կէս Զ դարու, 'ի սկիզբն Հայոց թուականին, երբոր Աբաս կաթուղիկոս նստաւ Աղուանից և աթոռն 'ի Չողայ փոխեց 'ի Պարտաւ, ուր և ժողովով մերժեց աղանդաւորները, որոց համար գրեր էր առ նա կաթուղիկոսն Հայոց։ Անկից ալ դարձեալ 75 տարուան միջոց մ'անցնելով՝ կու գայ իր ժամանակ՝ զինքն ափշեցընող դիպուածները պատմելու, ինչպէս ինքնին կը վկայէ (գլ. Թ.) խոստովանելով թէ «Մոռացայ զկարգ բանին». և կը սկսի Քրիստոսի 625 թուականէն պատմել Պարսից Բ Խոսրովու և Հերակլ կայսեր պատերազմները, Յունաց ակարանալը և օգնութիւն խնդրելը 'ի Խազրաց, որք կ'արշաւեն 'ի Վիրս և յԱղուանս. երկու կողմէն նեղեալ Խոսրով՝ իր բնիկ ազգէն, ընտանիքէն և յորդւոցն ալ կը մերժուի ու կը սպաննուի. այս ողբերգական դէպքը ճարտար կը պատմէ հեղինակս (գլ. ԺԴ.)։ Խոսրովայ սպանութեամբ իր բռնութենէն գերեալ և կապեալքն կ'արձակին. ասոնցմէ է Աղուանից կաթուղիկոսն ալ Վիրոյ, որ երկար տարիներու տառապանքէ ետև կը դառնայ իր եկեղեցին բարեկարգելու. բայց Խազիրք իր հայրենիքը պաշարած են, կը ստիպուի իբրև գերի երթալու անոնց ահաւոր խաքանին որդւոյն բանակը, և պատիւ գտնելով կը դառնայ տեղը։ Այս ուղեգնացութեան ընկեր էր մեր պատմիչն ալ, որ շատ հետաքննական և պիտանի տեղեկութիւններ կու տայ այն ատենուան ամենէն զօրաւոր ազգին՝ Խազրաց վրայօք։

* * *

Ասոնք յիշելէն ետև կը սկսի Աղուանից նոր հարըստութեան պատմութիւնը, որ նոյն վերյիշեալ Խոսրովու Միհրան անուն ազգականաց մէկէն առաջ եկած է, ա-

digitised by A.R.A.R.@

նոր համար Միհրական ցեղ կ'ըսուի. որ և նախ փախչելով 'ի Խորովայ, վերջը անոր հաւանութեամբ կը բնակի մեր Գարդման գաւառը՝ 30000 տուն հետը բերած, որովք կը զօրանայ. մինչև իր թոռնորդին Վարդան՝ խարդախութեամբ կը ջնջէ Առաւանից Թագաւորաց ցեղը՝ որ Առանշահիկ կ'ըսուէր, և ինքն կը տիրանայ. ասոր թոռն Վարազ՝ կ'ընդունի զքրիստոնէութիւն մկըրտուելով 'ի Վիրայէ, և կը կոչուի Վարազ-Գրիգոր. ասոր որդին է Ջուանշէր քաջն և մեր պատմչին դիւցազնն, որոյ գործերը երկար կը պատմէ: Արժանի իսկ մտադրութեան. դժուար դրից և ժամանակի մէջ ըլլալով՝ յորում չորս մեծամեծ տէրութեանց հետ վարուելու էր, որ են Պարսիկք, Յոյնք, Խազիրք և նոր տիրապետող Արաբացիք. որոց ամենուն հետ ալ ճարտարութեամբ կը յարմարի Ջուանշէր, ամենուն իշխողաց քով ալ կ'երթայ զանազան անգամ, ամենուն սիրտը կը շահի, ամենէն ալ մեծ պատիւ և ընծաներ առնլով կը դառնայ իր աշխարհը շինելու շէնցընելու. եկեղեցեաց շինութեան և բարեկարգութեան ալ պարապելով՝ օգնական կ'ունենայ պաշտօնասէր եպիսկոպոսներ և քահանաներ, որոց աղօթիւք և ջանիւք կը յաջողուին Ս. Մեսրովպայ աշակերտաց ծածկած նշխարները և խաչը. որոց համար եկեղեցիք կը շինուին: Բայց յամենայնի բարեբաղդն Ջուանշէր՝ դժբաղդ վախճան մը կ'ունենայ՝ դաւաճանութեամբ սպաննուելով. զոր ոչ միայն կենդանի կերպով նկարագրէ պատմիչն, այլ և մէջ կը բերէ քերթողական ողբ մը՝ զոր երգեց «ճարտասան ոմն 'ի մէջ անցեալ՝ որ տեղեակ էր արհեստական իմաստից, Դաւթակ անուն կոչեցեալ, հնարագիւտական վարժիւք յաջողակ, և վերծանական քերթութեամբ յառաջադէմ.... սկսաւ նա երգել ըստ այփափետաց գլխակարգութեանց զողբս զայս», և այլն. զոր յետոյ առանձինն կը յիշենք: Ջուանշէրի կը յաջորդէ եղբօրորդին՝ Վարազ-Տրդատ, զոր կը նեղեն հոնք արշաւանօք, իբր թէ 'ի վրէժ մահուան հօրեղբօրն.

digitised by A.R.A.R.@

իսկ նա խորհրդակցութեամբ իշխանաց և կաթողիկոսին՝ պատգամաւոր կը խաւրէ մինչև 'ի Վառաչան մայրաքաղաք Հոնաց (Թարքուի մօտ) Մեծկուննեաց գաւառին եպիսկոպոսը՝ Իսրայէլ, որ սրբութեամբ վարուց և ճգնութեամբ անուանի եղած էր շատոնց. Իսրայէլ ոչ միայն հաշտութեան դաշինք հաստատել կու տայ, այլ և գրագումս 'ի Հոնաց դարձընէ 'ի քրիստոնէութիւն իրենց ծառապաշտութենէն և Թանգրի–խան հսկայ չաստուծոյ պաշտամանէն. մինչև թագաւորն Հոնաց ինքնին եկեղեցիներ կանգնել կու տայ, և կը խնդրէ յԱղուանից և 'ի Հայոց կաթողիկոսէն՝ որ զԻսրայէլ իրենց հովիւ տան։ Աղուանք շատ դժարութեամբ և վախով կը հաւանին, բայց խնդրելով որ երբեմն երբեմն իրենց ալ այցելութիւն ընէ սիրելի եպիսկոպոսն։

Հօս (գլ. ԽԵ.) կը լմննայ բուն մեր Կաղանկատուացւոյն պատմութիւնն. իսկ Բ գրոց ետքի գլուխներն (ԽԶ–Ծ.) որ կրօնական խնդրոց վրայ գրուածներ են, կամ կարգէ դուրս գրուած են, և կամ աւելի հաւանօրէն՝ ուրիշէ աւելցուցած են. մանաւանդ որ մէկուն մէջ (ԽԸ.) ինչուան Ը դարու վերջերուն յիշատակ կայ։ Վերջին երկու գլուխներն (ԾԱ, ԾԲ.) Երուսաղէմի եկեղեցեաց և Աղուանից անուամբ հոն եղած վանաց յիշատակն են, որք անդէպ չեն մեր պատմչէն կարգած ըլլալ 'ի լրումն պատմութեան Աղուանից։

*
* *

Կաղանկատուացւոյն պատմական արժէքն, և ոճն. — Նախագրեալ համառօտութենէս կ'իմացուի որ պատմիչս մասնաւոր ազգի կամ ցեղի մը դիպուածներ պատմելով, և անոր հետ հիւսիսային Կովկասեան ազգաց և մանաւանդ Հոնաց վրայ տեղեկութիւններ տալով, աներկբայապէս շատ հետաքննելի և պիտանի գրուած մը թողած է. և հարկ է ընդհանուր պատմչի մը՝ առ նա դիմել այս

digitised by A.R.A.R.@

տեղեաց և ժամանակաց վրայ գրելու համար. զոր և ոչ ուրիշ մէկն գրած է, կամ մեզի հասուցած: Այս ծանօթութիւններս ալ աւելի յարգ մ'առին հիմայ Ռուսաց տիրելովն Աղուանից և Հոնաց աշխարհաց վրայ, և Փեթրբուրկի ճեմարանին քննասէր ուսումնականք շատ լոյս պիտի առնուն 'ի Կաղանկատուացւոյն, շնորհապարտ ըլլալով թէ հեղինակին և թէ անոր ռուսերէն թարգմանչին, մերազգի բանասիրի Ք. Պատկանեան: Սեբէոսի պէս ժամանակակից ըլլալով Է դարուն կիսուն հանդիպած մեծ յեղափոխութեանը, Սասանեանց տէրութեան կործանելուն և Արաբացւոց կանգնելուն, կարեւոր են Մովսիսի պատմածներն ալ գոնէ իբրև փոխահանալի հաստատութիւն մը ուրիշներուն պատմածին: Մեր ազգային պատմութեան գալով, աւելի եկեղեցական դիպուածոց տեղեկութիւն կ'առնումք հեղինակէս քան քաղաքական. և թերևս երկուքէն աւելի՝ մատենագրական. վասն զի ոչ միայն Ս. Մեսրովպայ և աշակերտացն վրայ նոր ծանօթութիւններ կու տայ, այլ և ոչ սակաւ Ե, Զ, Է դարուց Հայոց հեղինակաց թըղթեր և գրուածներ կ'աւանդէ մեզի, զոր ուրիշ տեղէ չունէինք. այսպիսիք են Թուղթքն Գիւտայ, Աբրահամու Մամիկոնէից եպիսկոպոսի, Մաթէի երիցու առ Վաչագան, Յովհաննու կաթուղիկոսի Հայոց առ Աբաս կաթուղիկոս Աղուանից, Աբրահամու կաթուղիկոսի թուղթն, Յոհ. Մայրագոմեցւոյ գրուածն վասն Պատկերաց պաշտաման, և այլն: Ասոնց կարգը, և թերևս աւելի վեր դնելու է վասն նորութեանն և աշխուժին՝ վերոյիշեալ Դաւթակայ ողբն 'ի Ջուանշէր, այբուբենից գլխակարգութեամբ տնատեալ, ըստ ոճոյ Կոմիտաս կաթուղիկոսին երգած Հռիփսիմեանց Անձինք շարականին. քան զոր աւելի ազատ և արձակ կ'երևի Դաւթակայ ողբերգս, բայց ոչ ինչ ընդհատ ներդաշնակաւոր և արուեստաւոր: Արժան է յիշել՝ որ ձեռագրաց ոմանց մէջ մինչև 'ի Ճ տան կը հասնի ողբս, իսկ ոմանց մէջ մինչև 'ի Ք հասուցած է. սակայն այս երկրորդ մասն առջինին չի

digitised by A.R.A.R.@

նմանիր, և յայտնապէս օտար և նոր գրչի հիւսուած է։ Հեղինակին հմտութեանը գալով՝ շատ ընդարձակ ասպարիզի տէր չէ, և ոչ յունական լեզուի և գրութեանց հետամուտ. սխալ կարծեացն մէջ նշանելի է Ալանաց և Աղուանից շփոթութիւն (Ա գիրք, Ը գլ.) մեր Բ Արտաշիսի պատերազմը և Սաթինկան խնամութիւնը պատմելու ատեն։ Ուրիշ կողմանէ՝ բաւական անաչառ և ազգական ոգի և լեզու կը բանեցընէ, առանց երկար և բարակ խելամտութեանց։

*
* *

Ըստ ոճոյ մատենագրութեան՝ Կաղանկատուացւոյն լեզուն յստակ և հարուստ է, և դեռ առաջին ընտիր դարուց հայկաբանութիւնն կը փայլէ 'ի նմա, բայց ոչ բոլորովին. վասն զի տեղ տեղ, թէ և քիչ, մթարանութիւն ունի, և աւելի շատ տեղ ծանրաբանութիւն մը, որ թէպէտ իրմէ վերջիններուն պէս չափազանց չէ, բայց և ոչ առաջնոց չափ ճշդած և սքանչելի պարզութեամբ։ Ի վերայ այսր ամենայնի՝ կենդանի և վառվռուն պատցուածք մ'ունի, և աշխոյժ ու գրեթէ բանաստեղծական նկարագրութիւններ՝ ուր որ նորանշան բան մը տեսնէ կամ երևակայութիւնն գրգռի. ինչպէս Պարսից յետին և Հագարացւոց առաջին դիպուածները պատմել սկսելու ատեն (Բ. Թ.) կամ Ջուանշէրի՝ Խալիֆայէն առած ու բերած ընծաները տեսնելով, որ են պապկայն (թութակ,) փիղն ու տաճիկ երիվարներ, զորս զմայլմամբ և ճշգրիտ երևոյթներով կը նկարէ։ Խօսրովու և Ջուանշէրի սպանութիւններն ալ աղէկ և սրտառուչ պատմուած են, բայց նաքինին մէջ մթարանութիւններ կան. Հոնաց և Խազրաց աւարութիւններն ալ թէ ըստ նորութեանն և թէ ըստ գրութեանն հաճոյ են կարդալու։

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Շարունակութիւն պատմութեան Աղուանից. — Ինչպէս 'ի սկզբան ըսինք՝ Կաղանկատուացւոյն պատմութեանն եւս Գ գիրք մ'ալ աւելցուցած է 23 գլխով. որ համառօտ և աւելի ստորին ոճով Աղուանից յետագայ դիպուածները կը պատմեն, մինչեւ 'ի կէս Ժ դարու կամ աւելի անդին: Բայց այդ գլխոց մէջ հեղինակին Մահմէտի ծագման և անոր յաջորդաց պատմութիւնը կ'ընէ. յետոյ կրօնական դէպքերու կ'անցնի որ 'ի սկիզբն Ը դարու հանդիպեցան, պատճառաւ Աղուանից կաթուղիկոսին ընդունելուն զժողովն Քաղկեդոնի և Հայոց Եղիա կաթողիկոսին գալուն յԱղուանս ու ուրիշ կաթողիկոս դնելը, և ատոնց բրած ժողովները: Յետոյ կը պատմէ (ուսկից որ Կաղանկատուացին լսեր էր) Վարազ-Տրդատ իշխանապետին երթալն և արգելուիլն 'ի Կոստանդնուպոլիս ու դառնալն հնարագիտութեամբ. նոյնպէս իրեն օրուց դիպուածն ալ. ապա կը յիշէ Արաբացւոց արշաւանքն 'ի Հայս և յԱղուանս յէ և Ը դարս. և դարձեալ 751 թուականէն մինչեւ Ժ դարուն սկիզբները հանդիպածներն յԱղուանս: Վերջընթեր գլխով մը կը համառօտէ Միհրական Աղուան ցեղին յաջորդութիւնն և անոր խնամենալն ընդ Սիւնեաց, և աս ասոր անցնիլն Աղուանից իշխանութեան, որ և 'ի Թագաւորութիւն փոխեցաւ յիշխանութեան Յովհաննու Սենեքերիմայ, յետ կիսոյ Ժ դարու: Վերջին գլուխն է Աղուանից կաթողիկոսաց կարգը, որ և կը հասնի մինչեւ 'ի վերջ Ժ դարու, յորում դեռ կը թագաւորէր Յովհ. Սենեքերիմ: Արդ թէ ուսկից ալ, թէ Մխ. Այրիվանեցւոյն բանէն յայտնի է՝ որ այս ժամանակս, այսինքն 'ի վերջ Ժ դարուն, գրած է զատոնք՝ Աղուանից պատմութեան շարունակողն, որ է անշուշտ Մովսէս Դասխուրանեցի, յիշեալ յ'ԺԲ դարու հեղինակէ մը:

digitised by A.R.A.R.@

Աղուանից Պատմութիւնն այլ և այլ օրինակաց բաղդատութեամբ, ծանօթութեամբք և երկար յառաջաբանիւ, Աղուանից վրայ, հրատարակեց տպագրութեամբ 'ի Փարիզ՝ յամին 1860, Շահնազարեան Կարապետ վարդապետն, որ և իր գրչագրաց հետևելով Կաղանկայտուացի կ'անուանէ: Նոյն տարին հայկական բնագրին ուրիշ տպագրութիւն մ'ալ ըրաւ՝ հմուտ բանասէրն Մ. Էմին 'ի Մոսկուա: Ռուսերէն թարգմանութիւնն յիշեցինք, տպագրեալ 'ի Փեթրպուրկ: Գաղղիական թարգմանութեամբ համառօտութիւն մ'ալ 'ի Փարիզ՝ Katkantouni Moïse: Histoire des Aghovans, extrait et traduction du manuscrit arménien, par E. Boré, avec des annotations par M. Vivien de St.-Martin. — Extraits de l'Histoire des Aghovans en arménien, par Mosé Caghancatovatsi; par M. Brosset. St.-Pétersbourg, 1851.

ԴԱՒԻԹ ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԱՑԻ

Դաւիթ Բագրեւանդացի: — Իր անունով գտնուած ճառ մը: — Իրեն ընծայուած երկասիրութիւն մը: — Ս. Բարսղի ճառից թարգմանութիւն:

Ներսէսի Շինող հայրապետին կաթողիկոսութեան օրերը ծաղկած է նաև Դաւիթ անունով մէկը՝ Բագրեւանդ գաւառին Բագաւան գեղջէն, զոր մեծապէս կը գովէ Ասողիկ՝ իմաստասէր և մեծ փիլիսոփայ կոչելով: Ասիկայ 648ին ժամանակները՝ Կոստանդ կայսեր հրամանաւ դեսպանութեամբ գնաց 'ի Հայս, և անոր կողմանէ բերաւ հրովարտակ մը առ Ներսէս կաթողիկոս, և առ եպիսկոպոսունս և առ կիւրապաղատն Սմբատ Վարազտիրոցեան, և ուրիշ իշխաններուն: Անոնցմէ մէկն՝ Աշոտ պատրիկ, յորդորեց զԴաւիթ՝ որ իւր գիտութեանը

digitised by A.R.A.R.@

արժանաւոր գրուածով մը ցուցընէ թէ ինչ կերպով կամ իմաստով ուղղափառապէս կրնայ գրուցուիլ երկու բնութիւն ՚ի Քրիստոս. Բագրեւանդացին ալ ճառ մը շարագրեց, որ մեր ձեռքն ալ հասած է:

Գրչագրաց մէջ ուրիշ գրուած մըն ալ կայ, Քրիստոսի ներգործութեանց վրայ, այսպիսի խորագրով. «Հարցումն Դաւթի իմաստասիրի», որ թերեւս այս Դաւթի երկասիրութիւնն է եւ ոչ Անյաղթին. որուն թէ՛ համբաւոյն եւ թէ գիտութեանը արժանաւոր գրուած մը չի կրնար սեպուիլ:

Սրբոյն Բարսղի ճառերուն թարգմանութեանցը երկաթագիր օրինակի մը մէջ, Քրիստոսի ծննդեանը վրայ գրուած ճառին թարգմանութենէն ետքը՝ հետեւեալ ծանօթութիւնն գրուած է. «Դաւիթ թարգման Տարօնացի զճառս զայս յետոյ դարձոյց ՚ի յունէն ՚ի հայ բարբառ, ՚ի Դամասկացւոց քաղաքին, հրամանաւ Համազասպայ կուրապաղատի Մամիկոնէից տեառն»: Ըստ ոմանց այս Դաւիթս ալ Բագրեւանդացին է: Իսկ Համազասպ կիւրապաղատին համար մեր ազգային պատմիչք կ՚աւանդեն թէ ընթերցասէր եւ հմուտ անձ մը եղած ըլլայ:

Ոմանք կը համարին թէ սրբոյն Բարսղի ուրիշ ճառերուն թարգմանութիւնքն ալ՝ սոյն Բագրեւանդացւոյս ձեռքով եղած ըլլան, եւ ոչ առաջին թարգմանչաց երկասիրութիւն: Բայց վերը յիշուած յիշատակարանին խօսքը՝ «յետոյ դարձոյց ՚ի յունէն ՚ի հայ բարբառ», ըսել կ՚ուզէ թէ մէկալներն կամ շատերն առաջուց թարգմանուած էին:

digitised by A.R.A.R.@

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ

Անանիա Շիրակացի։ — Իր վարքը։ — Անանիայի գրուածները։ — Աստեղաբաշխութիւն։ — Շիրակունւոյն աստեղաբաշխական կարծիք և դրութիւն։ — Ազգին մէջ ունեցած յարգը իր գրուածոց։ — Ժամանակագրութիւն։ — Յաղագս կշռոց և չափոց։ — Անհարազատ և անծանօթ գրուածք Անանիայի անուամբ։ — Ազգային պատմչաց թուոյն մէջ յիշուիլը։ — Իր ոճը։

Ազգային հին մատենագրութեան պատմութեանը մէջ համարողական և թուաբանական գիտութեանց տեսէ եղող գլխաւոր՝ և թերևս իրեն նմանն չունեցող անձը՝ Անանիա Շիրակացի կամ Անեցի՝ այս եօթներորդ դարուս մէջ ծաղկեցաւ։ Տղայութեան հասակէն ուսմանց և գիտութեանց չափէ դուրս սէր և եռանդ ունենալով քիչ ատենուան մէջ զարմանալի երեցաւ բարոյական և աստուածաշունչ գրոց գիտութեամբը։ « Բայց ետքը, կ'ըսէ ինքն Շիրակացին՝ իր վարուցը պատմութեան մէջ, հակընալով թէ թուաբանական գիտութիւնքն են մայր ամենայն իմաստից » անոնց ետևէն սկսաւ ըլլալ[1]։ Տեսնելով որ Հայաստանի մէջ ոչ վարդապետ և ոչ գրուածք կայ այս ուսման՝ ելաւ Յունաստան երթա-

1. Շիրակացւոյն այս հետաքննական երկասիրութեան խորագիրն է ըստ ձեռագրաց. « Անանիայի Շիրակվանցւոյ երիցս երանեալ վարդապետին վասն որպիսութեան կենացն »։

digitised by A.R.A.R.@

լու. Նախ Թէոդոսուպոլիս կամ Կարին քաղաքը գնաց. հոն Եղիազարոս անունով իմաստուն մարդ մը պատմեց իրեն, թէ Չորրորդ Հայոց մէջ Քրիստոսատուր անունով գիտնական մը կայ. մէկէն քովը երթալով՝ վեց ամիս աշակերտեցաւ անոր. և հասկընալով թէ համբաւոյն համեմատ չէր անոր գիտութիւնն, այլ ասդիէն անդիէն կցկտուր բան մը, ելաւ անկէ Կոստանդնուպոլիս գնաց։ Ուր իրեն ծանօթ մարդիկ խրատեցին զինքը թէ «Որովհետև այդչափ դժուարութիւն և ճամբորդութիւններ յանձն առեր ես, գնա՛ Տրապիզոն քաղաքը. հոն Տիւքիկոս անունով մէկը կայ, որուն հզօր գիտութեանն համբաւը ինչուան Թագաւորաց քով հասած է. և աչքովնիս ալ տեսանք որ Կոստանդնուպոլսոյ Հայրապետին Փիլագրոս սարկաւագը՝ բազմաթիւ տղաք կը սանէր առ նա յաշակերտութիւն»։ Աս որ լսեց Անանիա, մեծ ուրախութեամբ ելաւ անոր քովը գնաց։ Սիրով և ուրախութեամբ ընդունեցաւ զինքը Տիւքիկոս, և ունեցած ուրիշ ամէն աշակերտներէն աւելի ուրախ եղաւ Շիրակացւոյն վրայ. վասն զի կ'ըսէր թէ «Ատենօք ես ալ շատ կեցեր եմ Հայոց մէջ, և աղէկ գիտեմ թէ որչափ մեծ կարօտութիւն ունին այսպիսի գիտութեան մը»։

Անանիա՝ իր վարդապետին սիրոյն և համարմանն արժանաւոր երևցաւ, կարգէ դուրս յառաջադիմութեամբը. անանկ որ աշակերտակիցքն սկսան նախանձիլ վրան։ Ութ տարի կեցաւ 'ի Տրապիզոն, և Տիւքիկոսի քով գտնուած ամէն տեսակ գրքերը, որոնց թարգմանութիւնը չկար մեր ազգին մէջ, կարդաց և հմտացաւ անոնց։

Մեծապէս կը գովէ Անանիա զՏիւքիկոս իր վարպետը. ոչ միայն համարողականին մէջ ունեցած հմտութեանը նկատմամբ, այլ նաև հայկականին. անանկ որ, կ'ըսէ, ո՛ր և իցէ օտար լեզուով գրուած գիրք ձեռքը առնուր՝ իբրև թէ հայերէն լեզուով գրուած ըլլար՝ անանկ կը կարդար։

Իրմէ համարողական ուսմանց ամէն մասունքը սորվե-

digitised by A.R.A.R.@

ցաւ Շիրակացին, առանց ուրիշի մը ձեռնտուութեան, այլ միայն իր անխոնջ ջանքովը և անդադար յարատեւութեամբ: Ինքը նոյն ուսումը բերաւ 'ի Հայաստան. «Թէպէտ և ոչ ոք եղև շնորհակալ իմոյ աշխատութեանս, կ'ըսէ. զի ոչ սիրեն Հայքս իմաստ կամ գիտութիւն, այլ ծոյլք են և ձանձրացողք»: Վասն զի շատերն եկան իր քովը սորվելու համար. և հազիւ թէ քիչ մը բան վեր-ջերանց սորվելով, բաւական սեպեցին այնչափ գիտութիւնը, և սկսան մէկուն մէկային վարդապետել. և որ զմնդակն էր վար զարնելով թէ զԱնանիա և թէ իր գիտութիւնը: Այս բանիս վրայ դառնապէս կը գանգատի Շիրակացին: Սակայն ունեցաւ քանի մը աշակերտք ալ՝ որ մեծապէս օգտուեցան իր գիտութեամբը. և անոնց մէջ յանուանէ նշանաւոր եղած են Հերման, Տրդատ, Ագարիս, Եզեկիէլ և Կիրակոս:

* * *

Անանիայի գրուածները. — Շիրակացւոյն երկասիրութեանցը մէջ նշանաւորներն են

Աստեղաբաշխութիւն կամ Աստեղագիտութիւն, որ մեծ պատիւ կ'ընէ հեղինակին: Գրչագիրք ընդհանրապէս պարզ Յաղագս երկնի կը կոչեն այս գիրքը, ոչ միայն անոր համար որ աստեղաբաշխական ուսմանց գլխաւոր առարկէքն երկինքն է, այլ նաև անով որ հեղինակը գրքին սկիզբը կը սկսի երկնքի վրայ խօսիլ, և թէ ինչ այլ և այլ կարծիք ունեցեր են հին իմաստասէրք՝ երկնից և անոր ձևակերպելուն վրայ: Անկէ ետքը երկրիս վրայ կը խօսի, և ապա կարգաւ՝ ծովու, երկնային զարդուց, երկնի և երկրի մէջ եղած շարժմանց, ծիր կաթին, լուսնի, արեգական, կենդանատեսակաց, աստեղաբաշխութեան, կենդանատեսակ բոլորատեսութեան կամ կենդանակերպից, և խառնարան աստեղաց վրայ: Բայց մեր ձեռքը

digitised by A.R.A.R.@

հասած գրչագրաց մէջ՝ պակասաւոր կը թուի այս ընտիր և օգտակար երկասիրութեան շարայարութիւնը[1]։

* * *

Շիրակունւոյն աստեղաբաշխական կարծիքը. — Անանիա եօթը պարունակ կը բաժնէ գերկինս, և առանձնակ գօտիք կը կոչէ այն պարունակները։ Այս եօթն գօտիները կամ պարունակքն են այրեցեալ գօտի կամ շարաճիճակ, մեծասիր գօտի, խառնարան գօտի կամ երեր, յորում կը գնէ զարեգակն, գեղեցկական գօտի, յորում անկայուն մոլորակաց, և խոնարհ գօտի՝ որ միւս գօտւոյն մօտ է, ուր երերն է, և անկէ կ'ըլլան հրացանութիւնք և փայլատակմունք, ամպոց խլրտմունք, անձրևք և բուսոց սնունդը։ Այս եօթն գօտիները իրարու հակառակ կը համարի Շիրակացին։ Երկնից ու երկրի վրայ ընդհանրապէս ուղիղ և ուսումնական կարծիքներ ունի. թէպէտ և երբեմն հին յոյն իմաստասիրաց գրութիւնները պախարակելով, կը ստիպուի դէմ խօսիլ այն կարծիքներուն՝ որ ըստ ինքեան ուղիղ են, և սուրբ գրոց՝ միայն առ արտաքս դէմ երևնալնուն պատճառաւ՝ հին հարց առջև արհամարհելի սեպուած են։ Բայց ինքը Շիրակացին ընդհանրապէս սրբոյն Բարսղի հետևող է, որ ինչպէս յայտնի է իր գրուածներէն՝ սուրբ հարց մէջ ամենէն աւելի ուսումնական հանճարն է։

Ծովու վրայ խօսելով՝ վար կը դարնէ Անանիա հին

1. Նոյն օրինակն է տպագրութեանը հրատարակեալն ՚ի Փեթերպուրկ Ռուսաց ՚ի Ք. Պատկանեան բազմահմուտ բանասէրէ։ Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ եղած օրինակը (Թիւ գրչ. 2152) ամբողջ կ'երևնայ. «Աստղաբաշխութիւն Անանիայի Շիրակացւոյ. — Նորին՝ Մեկնութիւն ամսոց և յաղագս կչռոց և կշռորդացն և համարողականն»։ Բարձրաճոյեան Ս. Աստուածածնի վանքը Մատենադարանին գրչագիրն ալ (Թիւ 229) կը յիշատակէ իր անունով «Անանիայի Շիրակունւոյ համարողի Թիւք կշիռք»։

digitised by A.R.A.R.@

իմաստասիրաց այն կարծիքը որ կ՚ըսէին թէ երկրիս չորս կողմը պատած է ծովը, և ծովուն մէջ՝ իբրև կղզի մըն է երկիրս. անանկ որ չորս կողմերնիս՝ մթնոլորտէն դուրս բոլոր ջուր է, և այն ջրոց անհուն և անսահման ընդարձակութեան մէջ՝ հաստատուած է երկիրս: «Իսկ ես, կ՚ըսէ, բարի և ուղղախոհ իմաստասիրաց կարծեացը հետևող եմ՝ որ կ՚ըսէին թէ երկրէս դուրս ծով չկայ, այլ երկրիս մէջ եղած ծովերն են միայն, և իրարու հետ մերաբերութիւն կամ կցորդութիւն ունին, և այլ և այլ տեղեաց ու դրից նկատմամբ՝ զանազան անուանք ունին»: Կը զանազանէ ծովակը ծովէն, և առջիններուն կարգը կը սեպէ Հրէաստանի մօտ եղող Ասփալդէս ծովակը (Մեռեալ ծով), զՍերբինիդիս՝ որ Եգիպտոսի և Պաղեստինի մէջ է, Բզնունեաց ծովակը՝ որ Հայաստանի մէջ է:

Խնդիր կը հանէ թէ ինչպէս կ՚ըլլայ որ ծովը միակերպ միակշիռ կը մնայ, որովհետև ամենայն գետք և ուղխք 'ի ծով կը թափուին և չլեցուիր: Նա կը պատասխանէ՝ թէ ասոր պատճառ՝ արեգական ջերմութիւնը սեպուեցաւ յիմաստասիրաց, որ իր գոլորշեաք կը ծծէ անոյշ, նուրբ և թեթև նիւթերը ու վեր կը հանէ զանոնք. իսկ թանձր և ծանր նիւթերը մէջը կը մնան, և անոր համար է որ ծովը միշտ աղի է: Համոզիչ և դիւրըմբռնելի օրինակ մը մէջ կը բերէ՝ կրակի վրայ դրուած ջրով լեցուն կաթսայն, և թէ ինչպէս ջուրը կը պակսի՝ գոլորշւոյն վեր ելլելովը. անանկ որ եթէ երկար ատեն կրակի վրայ թողուս, և մէջը նորէն ջուր չդնես, բոլորովին կը սպառի և կը լմննայ: Ծովու վրայ համբորդութիւն ընողները կ՚ըսէ՝ երբոր ջրի նեղութիւն քաշեն, աղի և դառն ջուրը կ՚առնուն, և կաթսայի մէջ դնելով կրակի վրայ կը դնեն. կաթսաներուն վրայ ալ խուփի տեղ՝ սպունգներ կը դնեն. երբոր սպունգները՝ ջրոյն գոլորշեաւը ծանրանան, կը քամեն և անոյշ ջրի տեղ կը խմեն:

digitised by A.R.A.R.@

Ծիր կաթին վրայ խօսելու առեն՝ կը մերժէ հին իմաստասիրաց այլ և այլ առասպելախառն կարծիքները, թէ ինչպէս ոմանք Պերսեփոնէի առագաստ կոչեցին, ոմանք հին արեգական ճամբուն հետքը համարեցան, ոմանք ալ ըսին թէ Հերակլէս նոյն ճամբէն վարնտեց զԱնտէոգերիոն [1]: Կ'աւանդէ նաև հին Հայոց դիցաբանութեան ժամանակի առասպելը Ծիր կաթին համար, թէ խիստ ձմրան ժամանակ՝ Վահագն՝ Բարշամայ Ասորւոց նախնայն յարդը գողցաւ, և ճամբան տանելու առեն՝ գետին թափթփած յարդերէն ձևացաւ այն լուսեղէն ճանապարհը. և թէ այս պատճառաւ Յարդգողի հետք կոչուեցաւ Հայոց մէջ այս ճամբան: Շիրակացին իր կողմանէ հիմնական աստեղաբաշխից ուղիղ կարծիքը մէջ բերելէն ետքը՝ թէ յարդգողը բազմութիւն է աստեղաց, որոնք մեղմ հեռու ըլլալնուն համար՝ իբրև մէկ լոյս մը կ'երևնան մեզի, մե՛նք, կ'ըսէ, Եկեղեցւոյ վարդապետաց կը հետևինք՝ որ կ'ըսեն թէ ամենայն «զգայութիւնքս վերինք և ներքինք՝ ունին խառնուած միաբանութեան առ իրեարս, և է դա անգայտութիւն գունոյն վերնոյ, զթաղկեալ հնոյն նշոյլս հեղլով՝ի վայր, երևումն գործէ տեսողացն»: Այլ և այլ տեղեկութիւններ կու տայ նաև լուսնի, արեգական և կենդանատեսակաց վրայ խօսելուն առեն, որոնց մէջ թէպէտ և միջնադարեան կարծիքներ ալ ունի, բայց կան նաև ուղիղ և ուսումնական տեսութիւնք [2]:

1. Ի տպ. Փեթերպուրկի Հ-Ն-դ-ե- Գ-ի-չ-ի-ն-ի: Բարշամայ անուան տեղ ալ՝ ինչպէս կը գտնէ մեր Մատենադարանին ընտրելագոյն գրչագիրը, տպագիրն կ'ըսէ (յէջ 48). «Ոմանք յառաջնոցն Հայոց առացին՝ թէ խիստ ձմերանի Վահագն նախնին Հայոց՝ գողացաւ զյարդն Բարշամայ Ասորւոց նախնւոյն, զոր և մեք տեսանեմք ընախօսութեամբ Յարդգողի հետ անուանել»:

2. Այս երկասիրութեան Թ- կամ վերջին գլուխը, զոր Շիրակացին կը կոչէ Պօղոսի Աղեքսանդրացւոյ Նախերգան 'ի Նեփեադաբինէ յայտ, թարգմանութիւն է 'ի յունէ. և որուն բնագիրն լատին թարգմանութեամբ հրատարակեալ է 'ի 1586 'ի Վիթթէմպէրկ. լատինականին խորագիրն է; Paulus Alexandrinus: Introductio ad Astrologiam.

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Շիրակացւոյն Աստեղագիտութիւնը մեծ յարգ ունէր մեր նախնեաց առջեւ՝ թէ իրեն պարզ և դիւրըմբռնելի ոճովը՝ և թէ մեր մէջ ուրիշ նմանօրինակ երկասիրութիւն չգտնուելուն համար։ Մագիստրոս՝ առ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոս գրած թղթին մէջ՝ այնպիսի թախանձանօք կը խնդրէ այս գիրքը՝ որ յայտնի նշանակ է ունեցած մեծարանքին առաւելութեանը. « Համարձակիմք, կ'ըսէ, մինչ սովորեալ յառաջաձիր պարգեւ՝ ըզկարեւորն և գլխաւորացուս յարատեւական բաշխելով քեզ, որ ոչդ երբէք դանդաղիս, հայցել 'ի քէն զգիրս Անանիայի Շիրակայնւոյ, որ բազում աշխատութեամբ և յածաչու խոնջմամբ հաւաքեալ 'ի բազմազան և յօրնաբեղուն մատենից... յորում և ենթայակայացեալ են ոչ միայն քառից արուեստք, այլ բոլոր էակացն խոկմունս... կայացեալ ամենայն արուեստ մակացութեան։ Եւ նախադասեալ է թուականութեանն և երաժշտականութեան, որք են 'ի տարրոյ քանակէ տարակացեալք. նաեւ երկրաչափութեանն և աստեղաբաշխութեանն, որք են 'ի պարունակ քանակէ։ Եւ զկնի այսորիկ յարամանեալք արուեստք և մակացութիւնք և մատենագրութիւնք. և գրեթէ ամենայն բոլոր վարժումն ճռետորական... Եւ արդ քանզի սակս մատենին Անանիայի եղև յիշատակ իմաստասիրելոյս մեզ, բեր՝ ոչ ինչ խրթին և անյայտաբար կամիմք զհարցուած մեր ծանուցանել մերոյ լուսաւորչիդ. 'ի բազմաց անփոյթ եղելոյ այսպիսի գործառնութիւնք և հանդէսք. որ ոչ երբեք 'ի ստատին վարժելոց գրամարտկաց և քերթողաց հնացեալ՝ 'ի մոռացումն այսպիսւոյ մատենի եղև անկանել »։

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Ժամանակագրութիւն. — Ոչ այնչափ ստուգութեամբ՝ որչափ կարծեօք կրնանք ընծայել Անանիայի՝ ժամանակագրական երկասիրութիւն մը, Խորենացւոյն և Անդրէասայ խօսքերով և չարայարութեամբ՝ մինչև 'ի ժամանակս Շիրակացւոյն։ Ընտիր և օգտակար երկասիրութիւն մըն է ասիկայ, և մեր մէջ գտնուած համանուն երկասիրութեանց մէջ գլխաւոր, կամ գլխաւորներէն մէկը, թէ կարգաբանութեամբը, թէ ոճով և թէ հմտութեամբ։ Անանիայի ընծայելնուս գլխաւոր պատճառն ալ մէյմը այն է՝ որ ինչուան իր ժամանակը կը հասնի ('ի ՃԼԴ թուականն Հայոց) և հոն կը դադրի, մէյմ'ալ որ գրչագիրք անմիջապէս Անանիայի ուրիշ երկասիրութեանց հետէն ասիկայ ալ կը չարայարեն՝ առանց անուան մատենագրի։

*
* *

Յաղագս կշռոց և չափուց. — Այս անուամբ համառօտ երկասիրութիւն մըն ալ հասած է ձեռուընիս Անանիայի Շիրակունւոյ անուամբը. և որուն գլխաւոր նիւթն է՝ սուրբ գրոց մէջ յիշատակուած և գործածուած չափուց և կշռոց համառօտ մեկնաբանութիւն, ընդհանրապէս սրբոյն Եպիփանու Կիպրացւոյն հետևողութեամբ։ Որչափ ալ իմաստուն երկասիրութիւն մը սեպենք այս գրուածքը, և հեղինակին քննութեանց և տեսութեանց արժանաւոր, աւելորդ կ'երևնայ մեզի խօսքերնիս երկընցընել այնպիսի գրուածոց վրայ՝ որ ընդհանրապէս մատենագրութեան չեն վերաբերիր։ Յիշեցընենք միայն թէ Եպիփանու և Շիրակացւոյն այս գրուածները՝ հանդերձ կարևոր տեղեկութեամբք և դիտողութեամբք՝ տպագրուած են 'ի Վենետիկ՝ 'ի 1821, աշխատասիրութեամբ Հ. Յարութիւն Վ. Աւգերեան։

digitised by A.R.A.R.@

Վեցհազարեակ կամ Եօբեագրեանք. — Գրուածք մը՝ որուն յօրինողը ուզեր է Շիրակացւոյն անունով իր երկասիրութեան յարգ մը տալ. գիտնալով ազգին մէջ անոր վայելած համարումն և մեծարանքը: Բայց այս գիրքը այնչափ հեռու է Շիրակացւոյն ընծայուելու հաւանականութենէն, որչափ որ լուսաւորեալ էր անոր միտքը, և անկարելի որ այսպիսի անհաճ երկասիրութիւն արտադրէր:

Ընծայեալ գրուածներ. — Անանիայի անուամբը ուրիշ քանի մը գրուածք կամ ճառեր ալ գտնուած են, որոնցմէ ոմանք իրենց ոճովը և ոմանք ալ իրենց հոգւով Շիրակունւոյն հոգիէն և ոճէն կը հեռանան, և անշուշտ ուրիշ համանուն վարդապետաց երկասիրութիւնք են: Անոնց կարգէն են Յաղագս զղջման և ապաշաւանաց ճառ մը՝ 'ի խնդրոյ Գրիգորի միայնակեցի. ուրիշ ճառ մըն ալ Յաղագս խոնարհութեան: Քրիստոսի ծննդեան և Զատկի տօնին վրայ հակաճառական գրուածներ՝ Յունաց և անոնց հաւատոց և վարդապետութեանցը դէմ: Այս ճառից խորագիրքն են. «Անանիայի Շիրակայնւոյ Համարողի ասացեալ 'ի Յայտնութիւն Տեառն և Փրկչին մերոյ: — Անանիայի Շիրակայնւոյ Համարողի ասացեալ 'ի Զատիկն Տեառն»:

Գրչագրաց ցուցակաց մէջ ուրիշ երկասիրութիւն մ'ալ կը տեսնենք՝ Անանիայի անուամբը. «Անանիայի գիր խոստովանութեան յաղագս սուտ կարծեաց 'ի վերայ նորա, և բացայայտութիւն թուոց»: Այս վերջին խօսքը՝ հաւանական կ'երեւցնէ մեզ Շիրակունւոյն ընծայել զայն, և ոչ ուրիշ նոյն անունը կրող վարդապետի մը:

Յովհան կաթուղիկոս կ'աւանդէ թէ Անաստաս հայրապետը ուզելով որ Հայոց ազգին տումարն ալ՝ ուրիշ ազգաց տումարին պէս անշարժ ըլլայ, գլխաւորապէս սրբոց տօներուն դիւրութեանը համար, իրեն կանչեց զԱնանիա, և յորդորեց որ այս բանիս մէկ ճարը տեսնէ: Ետքը երբ եպիսկոպոսաց մասնաւոր ժողովք ալ գումարելով կը փափաքէր այս բանս յառաջ տանիլ, մահը

digitised by A.R.A.R.@

վրայ հասաւ. ու թէ բաղձանքը և թէ անոր գործադրութիւնը անկատար մնաց։

Իմաստասիրական և ուսումնական գրութեանց յատուկ ոճ մը կը բանեցընէ Շիրակացին. և ինչպէս ուսմանը՝ տանկ ալ լեզուին գլխաւոր հեղինակը սեպուած է արժանապէս։ Փափաքելի էր տեսնել 'ի նմա՝ աւելի ճշգութիւն 'ի կարծիս և պարզութիւն 'ի բացատրութեան, որով յաճախ մութ և անիմանալի կը մնան յետագայից։

Ազգային պատմչաց թուոյն մէջ տեղ մը յիշատակուած կը գտնենք նաև զՇիրակացին, հետևեալ խօսքերով նշանակելով նաև գրուածքին նիւթը. «Սկիզբն արարեալ յԱզգամայ համառօտ գաւազանաւ՝ իջանէ մինչև 'ի ժամանակս Անաստասայ կաթուղիկոսի»։ Թերևս կամ վերը յիշուած ժամանակագրական երկասիրութիւնն, և կամ Կայսերաց պատմութիւն կոչուած ընտիր գրուածք մը ուզենան ակնարկել, որուն հատուածք հասած են մինչև առ մեզ՝ հետագայ խորագրով. Կայսերք Հռոմոց թէ որչափ ամս կալան ժամանակս, և զինչ գործ գործեցին, զոր ոմանք Շիրակացւոյ կ'ընծայեն և այլք Ուխտանիսի։

ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԹՈՂ

Վրթանէս Քերթող։ — Ընդդէմ Պատկերամարտաց ճառ։ — Զանազան նամակներ Վրթանայ անուամբ։ — Գրիգոր Քերթող։

Վեցերորդ դարուն վերջերը կամ 'ի սկիզբն եօթներորդին կը յիշատակուի Վրթանէս Քերթող, որուն անուամբն հասած է առ մեզ համառօտ՝ բայց ոճովն ըն-

digitised by A.R.A.R.@

տիր և նիւթովն հետաքննական գրուած մը Յաղագս Պատկերամարտաց կոչուած ։ Այս աղանդոյն հետեւողք՝ 'ի Բիւզանդիոնէ՝ ուր սկսաւ, և 'ի Հռոմայ աշխարհէ՝ ուր ծաւալեցաւ, մինչև 'ի Հայաստան մտաւ և յոմանց նաև ընդունելութիւն գտնելով, իրենց դէմ գրեցին Քռթենաւորն Թէոդորի ու իր պանծալի հռչականուն աշակերտին Իմաստասէրին լեզուն ու գրիչը անոնց դէմ, « որք չարեաց 'ի չարիս վերացեալ եղին, կ'ըսէ Օձնեցին, 'ի պատկերամարտութենէ 'ի խաչամարտութիւն և 'ի քրիստոսատեցութիւն » . և Վրթանէս Քերթող ալ այս գրուածքին մէջ կը վկայէ թէ « մթաւորական ուսմանց խոշալք, որք չըլլին յաղջամուղջ խաւար ընդվայրայածք չաղեալք՝ ուսանին զանհեթեթս, պատրեն զտխմարս անմեղացն, և մուծանեն հերձուածս յեկեղեցի » . ու հին և նոր կտակարանաց խօսքերով ու պատմական վկայութեամբ անոնց մոլորութիւնները ըմբերանելէն ետքը, յոյն եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն ալ մէջ կը բերէ յՈսկեբերանէ, 'ի Սեւերիանոսէ, յեկեղեցական պատմութենէ Եւսեբեայ . ապա նաև Գրիգորի Լուսաւորչի խօսքերը և Հայոց եկեղեցւոյն սովորութիւնն՝ անդստին յընդունելութենէ հաւատոց սրբութեան, թէ ինչպէս « յեկեղեցիս քրիստոնէից և յարկս վկայից Աստուծոյ տեսանեմք նկարեալ զսուրբ Գրիգոր, և աստուածահաճոյ չարչարանք իւր և սուրբ առաքինութիւնք, և զՍտեփանոս նախավկայ 'ի մէջ քարկոծչացն, զերանելի և զփառաւոր կոյսն սուրբ զԳայիանէ և զՀռիփսիմէ հանդերձ ամենայն ընկերօքն և յաղթող նահատակօք » ։ Իսկ որովհետև հակառակողք կ'ըսէին թէ չկար առ հինս մեր այդ սովորութիւն, և թէ Պապ Թագաւոր 'ի Յունաց աշխարհէ եմոյծ զայն 'ի Հայաստան, կը պատասխանէ . « Այդ ամենեցուն յայտնի է թէ սուտ խօսիք ։ Քանզի 'ի Հայք պատկեր ոք չգիտէր առնել մինչև ցայժմ, բայց 'ի Հոռոմայ բերէին . և մեր ուսմունքն անտի էին, և եթէ նոքա չէին կարաւեալ, և քան զՊապ յառաջ այլ թագաւորք

digitised by A.R.A.R.@

էին, և պատկերս և նկարս առնէին յեկեղեցիս յանուն Քրիստոսի. և գարշեալ զկնի Պապայ և այլ Թագաւորք եղեն 'ի Հայս, և Հայրապետք՝ որպէս երանելի սուրբն Սահակ և Մեսրոպ և Եզնիկ և Արձան և Կորիւն և ընկերք նոցա. որ և 'ի ձեռն խոկ նոցա Հայոց դպրութիւն շնորհեցաւ 'ի տեառնէ Աստուծոյ. և ոչ ոք 'ի նոցանէ վասն պատկերաց և նկարուց եկեղեցւոյ բանս ինչ ոք արար. բայց միայն պիղծն մոլին Թադէոս և Եսայի և ընկերք նոցուն »:

* * *

Վրթանայ Քերթողի անուամբ, որ սրբոյն Գրիգորի տեղապահ ալ կոչուած է, այլ և այլ նամակներ կան թէ առ Ուխտանէս պատմըչի, և թէ թղթոց հաւաքմանց մէջ առ զանազանս, հաւատոյ վերաբերեալ նիւթերու վրայ. և մանաւանդ իր դարուն երևցած խակական կամ ենթադրեալ հերձուածոց կամ մոլորութեանց դէմ։ Ասոնց մէջ է Շրջագայական կոչուած թուղթ մը ուղղեալ « Սըրբասիրաց ուղղափառաց և ճշմարտից և վանաց երիցանց և գեղջ քահանայից, ազատաց և շինականաց, ծերոց և տղայոց համօրէն ամենայն ժողովրդականաց հայալեզու աշխարհացդ որ էք ընդ իշխանութեամբ եկեղեցւոյն Ցուրտաւայ, 'ի Վրթանիսայ և յայլ պաշտօնէից սրբոյ եկեղեցւոյս »: Այս թղթին պատասխանը կ'ընդունի Վըրթանէս, յորում գոհութեամբ կը վկայեն թէ « Տեսաք զԹուղթ ուղղափառ հաւատոյ ձերոյ և լուաք զողջոյն ձեր... և որպէս երկիր ծարաւի 'ի բաղձում երաշտութենէ պապակեալ, ընդունելով անձրև չայեկան... յիշեցուցանելով սուրբ և զուգիդ հաւատն զոր մեծին սրբոյն Գրիգորի սերմանեալ էր յայս 'ի կաւկասայսն կողմանս »: Ցուրտաւայ եպիսկոպոսն Մովսէս կը գրէ թուղթ մը առ Վրթանէս, և կ'ընդունի իրմէն պատասխան. « Զգիր ողջունի սրբութեան քո ընկալեալ, կ'ըսէ, զԱստուծոյ գո-

digitised by A.R.A.R.@

հայցաք. և ուրախ եղեաք որ տէրդ պաշտպանութեամբ ամենասուրբ Երրորդութեանն ողջ է»։

Թուղթ մ՚ալ կը գրէ առ Պետրոս եպիսկոպոս, զոր ՚ի սկիզբն նամակին կը կոչէ «Փառաւորեալ տեառն Պետրոսի, աստուածաշնորհ պարգեւօք պայծառացելոյ, ՚ի Վրթանիսայ և ՚ի միաբանական սրբոյ եկեղեցւոյ պաշտօնէից՝ տերամբ ողջոյն»։ Նամակ մ՚ալ առ Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոս, միւս մ՚ալ ՚ի պատասխանի երրորդ թղթոյն զոր ուղղեր էր առ Մովսէս եպիսկոպոս։ Այսչափ փոփոխակի գրուած և ընդունուած գրութեանց և Մովսէս կաթողիկոսի մահուանն աթիւ գումարի ժողովն Դըւնայ, ուր հաւատոց ուղղութեան համար կանոններ կ՚առաջարկուին և կը սահմանուին, և զորս իրենց ձեռնագրով կը վաւերացընեն Թէոդորոս Մարդպետական, Յովհաննէս Արծրունեաց, Քրիստափոր Սիւնեաց, Մանասէ Բասենոյ, Աբրահամ Ռշտունեաց, Յովհաննէս Ամատունեաց, Գրիգոր Անձեւացեաց, Սիոն Գողթան, Ահարոն Մեհնունեաց, Ներսէս Բաժունեաց, Յոհանիկ, Թադէոս եպիսկոպոսունք. «եպիսկոպոսք յիսուն, ինչպէս կ՚ըսէ, հարք և քահանայք երեքհարիւր և վեց, կամօք և այլոց հաստատել սահմանս կանոնականս»։

Վրթանայ Քերթողի անունը կրող թուղթ մ՚ալ կայ ՚ի գրչագիրս առ Աղուանս, իրենցմէ առ Հայս գրեալ նամակին պատասխան, ՚ի դիմաց Աբրահամու կաթողիկոսի, և եպիսկոպոսացն Թէոդորոսի Մարդպետականի, Դաւթի Սիւնեաց, Ստեփաննոսի Բագրեւանդայ, Մովսիսի Խորխոռունեաց, Քրիստափորի Ապահունեաց, Մատթէոսի Ամատունեաց, և «յայլ եպիսկոպոսաց և յուխտէ սրբոյ եկեղեցւոյ, և յազատ մարդկանէ և ՚ի ժողովրդականաց»։

* * *

Այս տեններս կը յիշատակուի նաև Գրիգոր Քերթող, որուն մէկ նամակն հասած է առ մեզ ուղղեալ առ

digitised by A.R.A.R.@

Աբրահամ կաթողիկոս՝ և նոյն նպատակ ունենալով հաւատոց համար յուղուած խնդիրներ։ Այն փոխճանու գրուած են նաև այլ և այլ նամակներ «'ի Սմբատայ Գուրկան (կամ Գրկան) մարզպանէ և տերանց զինուորէ, և 'ի Գիգայ Գաշտկարանէ, և 'ի Վարդապետէ Հայոց Նաղաապարէ և յայլ ազատորերոյ» առ Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոս և Ատրներսեհ իշխան և առ Մովսէս եպիսկոպոս, և անոնց պատասխանները։ Եղած խնդրոց, վիճմանց և հակառակութեանց լուծումը տալու համար՝ Աբրահամ կաթողիկոս գրած է Շրջագայական թուղթ մը, և որ նախընթացից հետ հասած է մինչև առ մեզ։

ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՔՈԹԵՆԱՒՈՐ

Քոթենաւորի վարքը։ — Ճառ ընդդէմ Մայրագոմեցւոյն։ — Ուրիշ ճառեր։ — Գրութեան ոճը։

Իսրայէլ կաթողիկոսին ժամանակ ծաղկիլ սկսաւ Թէոդորոս անուամբ խարազնազգեաց և սրբակրօն ճգնաւոր մը՝ Քոթենաւոր կոչուած, թէ հայկական և հելլենական գիտութեամբքը և թէ աստուածային ուսմամբը նշանաւոր, իմաստութեամբն և առաքինութեամբ անուանի։

Արագած լերան ստորոտը կառուցուած Սուրբ Աստուածածին վանքին վանահայր եղաւ, և հոն շատերը աշակերտեցան իրեն. որոնք ետքը թէ իրենց վարդապետին և թէ ազգային դրականութեան պարծանք եղան։

Իր աշակերտաց մէջ յանուանէ նշանաւոր եղան՝ Սահակ և Յովհաննէս Իմաստասէր՝ որք յետոյ կաթողիկոս եղան. այս ետքինս մեծապէս կը գովուէ իր վարդա-

digitised by A.R.A.R.@

պետը, և իբրև յԱստուծոյ իրեն եղած մասնաւոր շնորհք կը համարի՝ այնպիսի մարդու մը աշակերտիլը: Ոմանք կ'աւանդեն թէ այս Թէոդորոս ըլլայ՝ Կոմիտաս կաթողիկոսին եղբօրորդին և Եզրի քեռորդին, որ Սիւնեաց հռչակաւոր վարդապետանոցը գնաց սորվելու, և Մաթուսաղայի աշակերտեցաւ՝ ինչպէս վերն յիշեցինք:

* * *

Թէոդորոսի ժամանակներն սկսան զօրանալ Մայրագոմեցւոյն աշակերտեալքը, և իրենց մոլորական ու վնասակար վարդապետութիւնքը սերմանել. և ստիպեցին զԹէոդորոս՝ որ իր հանճարովը և աստուածապաշտ եռանդով անոնց դէմ դնէ: Այս վախճանաւ յօրինած է ընդդէմ Մայրագոմեցւոյն ճառը, որով անոր հետևողացը սուրբ հաւատոց որչափ վնասակար ըլլալնին կը ցուցնէ, և թէ վարքերնին՝ իրենց արտաքին խոշոր ձևոյն և ճգնութեանը դէմ է բոլորովին: Հակառակորդաց այլ և այլ առարկութիւնները մէջ բերելով կը հերքէ զանոնք. և Բանին Աստուծոյ մարդեղութեան հրաշալի խորհուրդը զօրաւոր փաստերով կ'ապացուցանէ. և զնոյն կը հաստատէ նաև Յունաց բազմաթիւ աստուածաբան հայրապետաց վկայութեամբը, ինչպէս Բարսղի, Գրիգորի աստուածաբանի, Ոսկեբերանի, Եպիփանու Կիպրացւոյ, և այլն: Վերջը առ մոլորեալսն կը դարձնէ խօսքը, յորդորելով զիրենք որ դառնան 'ի ճանապարհս ուղղութեան:

Այս ճառով Թէոդորոսը հանճարի տէր, և ճարտարխօսութեան ձիրքն ունեցող կ'երևնայ. հմուտ սուրբ գրոց և հարց, և արտաքին իմաստասիրութեանց ալ լաւին տեղեակ. հայկական լեզուի հմտութեամբն ալ ոչ աննշան, իրեն յատուկ ոճովը և բացատրութեամբ, մանաւանդ եթէ յունաբանութիւնք յաճախ չըլլային, և իմաստից և բանից խրթնութիւնք և բարդութիւնք, որոնցմով ճոխ

digitised by A.R.A.R.@

պարզութիւն և գրուցուածքի յստակութիւն փնտռողաց համար կը պակսեցընէ իր գրուածոց յարգը: Այս թերութիւնքն առաւելապէս կ'երևնան հետագայ երկասիրութեանց մէջ:

*
* *

Ներբողեան 'ի սուրբ Խաչն աստուածընկալ. — Ընտիր և գեղեցիկ իմաստներով, և հետևողութեամբ Դաւիթ Անյաղթի համանուն գրուածքին:

Գովեստ 'ի սուրբ Աստուածածինն և 'ի կոյսն Մարիամ. — Խաչի ճառին զուգուածքէն շատ աւելի խրթին լեզու մը կը բանեցընէ Թէոդորոս այս գովասանութեան մէջ. անոր համար բանասէրներէն ոմանք կը տարակուսին հարազատութեանը վրայ. այլ կամ նոյն անունն ունեցող ուրիշ վարդապետի մը կու տան, և կամ Թադէոս անունով մէկու մը, որուն ուրիշ քանի մը ներբողական գրուածները ձեռուընիս հասած են, նոյն դժուարիմանալի լեզուով և խրթին կամ աւելորդ բառերով:

Հարկ է կրկին յիշեցընել թէ Քռթենաւոր՝ որչափ ալ պարծանք սեպուի մեր հայկական դպրութեանց իբրև սկզբնագիր հեղինակ մը, հետևողութիւնը զգուշալի է համբակաց, որովհետև այսպիսի երկասիրութիւնք կրնան ախորժակը կրթելու տեղ՝ վնասակար ըլլալ, և միանգամայն լեզուներնուս վայելչութիւնը խանգարել, որուն գեղեցկութիւնը և հոգին՝ իր պարզութեանը մէջ է:

Քռթենաւորի ճառերը տպագրուած են 'ի Վենետիկ 1833ին, Նախնեաց մատենագրութեան դասակարգութեանը մէջ:

digitised by A.R.A.R.@

ՄՈՎՍԷՍ ՍԻՒՆԵՑԻ

Մովսէս Քերթող։ — Իր անձին և գրուածոց վրայ կարծիք։ — Քերականական երկասիրութիւնք։

Այս դարուս մէջ ծաղկեցաւ Սիւնեաց եպիսկոպոս մը՝ Մովսէս անունով, որ յունական դպրութեանց, և մանաւանդ հայկական հռետորութեան տեղեակ ըլլալուն համար՝ Քերթող և Քերթողահայր կոչուեցաւ։ Ձեռագրաց մէջ շատ քերականական և ճարտասանական գրուածներ կան՝ որ անոր կ'ընծայուին։ Ոմանք Խորենացւոյն անուամբը ծանօթ՝ Պիտոյից գիրքը՝ անոր ուզեցին սեպել. բայց այս կարծիքս ընդհանրապէս անհաւանական կ'երևնայ. մանաւանդ թէ այլք՝ ինչուան Քերականի մեկնութեանց մէջ գտնուած երկասիրութիւնները Խորենացւոյն կ'ուզեն ընծայել. որովհետև ազգերնուս մէջ որպէս Մովսէս Քերթող միայն Խորենացին կոչուած է. անշուշտ այս պատճառաւ է որ Կիրակոս՝ Խորենացւոյն կ'ընծայէ զանոնք։ Ուռպէլեան՝ որ Սիւնեաց ամէն փառացը հանդիսացընող է և պատեհ չփախցըներ զանոնք գովելու, այս Մովսէսը՝ որ Սիւնեաց իննևտասներորդ եպիսկոպոսն է և Ստեփաննոսի Սիւնեցւոյն ուսուցիչ՝ Քերթող անուամբ յիշած չէ։

Այս խնդրոյս վրայ՝ պէտք եղածը գրուցեր ենք Խորենացւոյն վրայ խօսած ատեննիս։

digitised by A.R.A.R.@

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ

Գրիգոր Արշարունի։ — Ընթերցուածոց մեկնութիւն։ — Որուն խնդրանօք այս երկասիրութեան ձեռք զարնելը։ — Հայերէն լեզուն և ոճը։

Վահան Կամսարականին ժամանակ անուանի եղաւ Գրիգոր կամ Գրիգորիս անունով մէկը, որ 684ին Սահակ կաթուղիկոսէն Արշարունեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ։ Ետքը նոյն Վահանայ Կամսարականի խնդրանօքը՝ Ընթերցուածոց գեղեցիկ մեկնութիւն մը շարադրեց, երեսունեչորս կամ երեսունեհինգ գլխոց մէջ ամփոփուած, ընտիր լեզուով և իմաստներով։ Հմտաբար և վայելուչ ծանրութեամբ կը խօսի թէ ազգային և թէ Յունաց տօներուն վրայ, և հարկ սեպելով ազգայիններն արդարացընել այնպիսի փոփոխութեանց համար՝ որ չեն մասն հաւատոյ, կը պաշտպանէ իրենները, առանց վար զարնելու կամ նախատելու զուրիշները։

Շարադրութիւնը հայկաբան և ընտիր, և հեռաւորութեան յարմար, մանաւանդ վարդապետական ոճոյ մէջ. յորում մերթ Մամբրէի և Եղիշէի կերպը փոխ կ'առնու, և մերթ Շնորհալւոյն համբոյր և քաղցր լեզուին նախագաղափարը կու տայ։ Սամուէլ Կամրջաձորեցի կ'աւանդէ թէ Յովհան Իմաստասէրին խնդրանօքը շարադրած ըլլայ այս գիրքը. Ասողիկ ալ՝ Ներսեհ Կամսարականին հրամանաւը։ Յառաջաբանին մէջ՝ որ գեղեցիկ օրինակ է ընծայականի՝ մեծապէս կը դրուատէ Արշարունին զՎահան պատրիկ Կամսարական, թէ հաւատով և թէ իմաստու-

թեամբ ծերունի կոչելով զինքը, և իբրև Թագաւոր մը՝ պարգևեալ յԱստուծոյ ազգերնուս. անոր համար չկրցայ, կ'ըսէ, քու հրամանիդ դէմ կենալ. և որչափ որ մնացս աղքատութիւնը ներեց՝ քու փութով յինէն պահանջած խնդիրքդ՝ յամր քեզի ընծայեցի:

Աստղիկ՝ Ներսէս Կամսարականին վրայ խօսած ատեն, « Ի սոյն աւուրս, կ'ըսէ, պայծառանայր Գրիգորիս Արշարունեաց քորեպիսկոպոս՝ փիլիսոփայական արուեստիւ », և կ'աւանդէ թէ Յովհաննէս Օձնեցւոյն 'ի Մանազկերտ գումարած ժողովքին վարդապետաց մէջ գըտնուեցաւ նաև « Գրիգորիս փիլիսոփայ՝ քորեպիսկոպոս Արշարունեաց »:

ՓԻԼՈՆ ՏԻՐԱԿԱՑԻ

Տիրակացւոյն ժամանակը: — Յօրինած Եկեղեցական պատմութիւնը: — Սոկրատ Սկոլաստիկոս: — Փիլոնի գործերուն ոճը և իր պատմութեան շարունակութիւնը:

Անաստաս կաթողիկոսին ժամանակ ծաղկեցաւ Փիլոն Տիրակացի կամ Շիրակացի [1], որ Ներսէս Կամսարականին խնդրանօքը՝ Սոկրատ Սկոլաստիկոս նոյն եկեղեցական պատմութեանն գրուածքը թարգմանեց 'ի հայ: Եօթն գիրք բաժնուած է այս երկասիրութիւնը. և Եւսեբիոսի համանուն գրոց շարայարութիւնը կրնայ սեպուիլ. Կոստանդիանոսի մահուընէն մինչև փոքուն Թէոդոսի կայսրութիւնը հասցընելով, որուն ժամանակակից էր Սոկրատ:

1. Յոմանց նաև Թրակացի կոչուած:

digitised by A.R.A.R.@

Փիլոն այս աշխատասիրութեան մէջ որչափ ալ ջանացած է ընտիր լեզու և մատենագրական ոճ գործածել, հաւատարմութեան կողմանէ չէ կրցած անպարսաւ մնալ, այլ հեղինակէն դուրս, և իրեն բերնովը՝ այլ և այլ պատմութիւններ մէջ բերած է թէ՛ 'ի հայ գրոց, և թէ մանաւանդ յասորի պատմութեանց. Փլաբիանոսի, Եւտիքէսի ու Եփեսոսի երկրորդ ժողովոյն վրայ խօսք ընելով՝ յորում ժամանակի արդէն մեռած էր Սոկրատ: Կրնայ ըլլալ որ այս բանս գրչագրաց աղաւաղութենէն ալ առաջ եկած ըլլայ, և այն ատեն թարգմանիչը կ'արդարանայ: — Իբրև ինքնագիր երկասիրութիւն, և ոչ 'ի կարգս թարգմանութեանց սեպելնուս, և յիշատակն ընելնուս պատճառն այս է:

ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Ձորափորեցի Սահակ կաթողիկոս: — Առ Մոհմատ Հագարացի իշխանն գրած թուղթը: — Իրեն ընծայուած երկասիրութիւնք:

Քաթենաւորին աշակերտ էր Սահակ Ձորափորեցի, որ 677ին կաթողիկոսութեան աթոռը նստաւ. և իր խոհականութեամբն և իմաստութեամբը ամենուն յարգի և պատկառելի եղաւ:

Յովհան կաթողիկոս կ'աւանդէ թէ երբ 'ի Դամասկոս գերի էր այս սուրբ հայրապետը, Սմբատ իշխանն մանաւոր ապաշխանաց թուղթ գրեց անոր, խնդրելով որ երթայ Հագարացւոց Մահմատ ոստիկանին սիրտն իջեցընէ, որ բազմաթիւ զօրքով Հայոց վրայ պատերազմի կ'երթար,

digitised by A.R.A.R.@

Յանձն տուաւ Սահակ. բայց երբոր Խառան հասաւ, հիւանդանալով՝ իմացաւ թէ ալ իրեն համար բժշկութեան յոյս չկայ, ու Արաբացւոց լեզուով աղաչանաց գիր մը գրեց առ նոյն ինքն Մոհմատ, և իրեն մարդկանցն ալ պատուիրեց՝ որ երբ մեռնի՝ նոյն թուղթը իր ձեռքին մէջ դնեն, և երբոր ոստիկանը գայ՝ տան որ կարդայ: Յոյս ունէր թէ մեռելի մը ձեռքէն աղաչանաց գիր ընդունելովը՝ սիրտը շարժի, ու միտքը դրածէն ետ կենայ: Մոհմատ երբոր լսեց թէ կաթողիկոսն իրեն գալու առենը մեռեր է, արգիլեց որ չթաղեն. ու ինքն 'ի Խառան երթալով երբ մտաւ այն սենեակը՝ յորում երանելւոյն մարմինը դրուած էր, իբրև կենդանւոյ ողջոյն տուաւ իրեն. անիկայ ալ՝ ինչպէս կ՚աւանդեն պատմիչք, բարեն ընդունելով՝ ձեռքն երկնցուց որ թուղթը մատուցանէ: Զարմացաւ ոստիկանը, ու կարդալով անոր աղաչանքը, կատարեց խնդիրքը: Այս թղթին հարազատ թարգմանութիւնը պահած է Ղեւոնդ երէց՝ իր Պատմութեան գրոցը մէջ:

Շարականաց հին գրչագիրք՝ ընդհանրապէս իրեն կ՚ընծայեն Նաւակատեաց և սուրբ Խաչի շարականներն, որոնք գերազանց բանաստեղծութիւններ են: Նոյնպէս իրեն կ՚ընծայուի Արմաւենեաց կամ Ողոգոմեան (Ծաղկազարդի) տօնախմբութեան վրայ ճառ մը, ընտիր ոճով և շարագրութեամբ, տպագրած 'ի Վենետիկ 1834ին [1]:

1. Գրչագրաց մէջ՝ մերթ պարզապէս կը յիշատակուի. «Ասացուած Իսահակայ յաւուր արմաւենեաց, որ է ողոգոմեան»:

digitised by A.R.A.R.@

ԴԱՐ Ը

ՅՈՎՀԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ

Իմաստասիրին մանկութիւնը: — Քռթենաւորի աշակերտիլը: — Կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալը: — Առանձնասիրութիւն: — Ճառ ընդդէմ Երեւութականաց: — Ընդդէմ Պաւղիկեանց ճառը: — Գործածած լեզուի յատկութիւնները եւ ոճ: — Ուրիշ երկասիրութիւններ: — Եկեղեցական կանոնադրութիւններ: — Երկրպագական գրուածներ: — Իր ձեռաց բնագրին տպագրութիւններ եւ թարգմանութիւններ:

Տաշրաց գաւառին Օձին կամ Օձուն գեղջէն էր Յովհան, և մանկութեան հասակէն աշակերտած Թէոդորոսի Քռթենաւորի, որ անոր մատաղ և թարմ մտացը վրայ՝ ապագայ հանճարոյն կնիքը և մեծութեան նշանակը դրոշմուած տեսնելով, ամէն ջանքն ըրաւ որ ընտիր դաստիարակութեամբ արգասաւոր ընէ այն միտքը՝ որ տարիքը առնելէն ետքը կրցաւ իբրև զնոր մի Սողոմոն պարծենալով զրուցել. «Մանուկ էի մտաւարժ և ոգւոյ բարւոյ դիպեցայ» [1]: Այնչափ մեծ էր Քռթենաւորին խնամքը

1. «Սուրբ հայրապետն Յովհաննէս էր 'ի գաւառէն Տաշրայ՝ որ արդ կոչի Լոռի, 'ի գիւղաքաղաքէն Օձնոյ, յազգէ տանէ, քաջարդի,

digitised by A.R.A.R.@

իր աշակերտին վրայ, որ ինքն Իմաստասէրն կը գրուցէ. «Ոչ գտու յինքենէն ևեթ բաւականանայր շահմարանել յիմումս ոգւոյ զբարին, այլ և 'ի յոլովից զպայծառագոյնն ծաղկաքաղ առնելով զշնորհաց, լիացուցանել զադահութեանն իւրոյ ինև ջանայր զուսումնասիրութիւն»: Ժամանակը՝ Յովհաննու մտացը վրայ իր զօրաւոր ազդեցութիւնն ընելով, անոր հանճարոյն և իմաստութեանը վրայ սքանչացող ազգայինքն՝ սրբոյն Գրիգորի աթոռոյն ժառանգ ըրին զինքը, կաթուղիկոսական պատուով մեծարելով:

Մեր Նախնեաց մէջ՝ իր վրայ զարմացողաց մէկը, այսպէս կը գրուատէ զինքն . . . «Մեզ բաւական համարելի է զտակաւն ի բազմաց, զոր ունին գիրք յիշատակարանաց, և զլուրն գիտողական յաւանդութեանց, և անտի կազմեցաք բարեբաղդ ստագաստի մեծին Յովհաննու հիւսակ պսակի. որպէս առ քաջն Պինդարոս իբրև զփունջ մի վարդի ընկենլով զայն ի գոգս կաթողիկէ եկեղեցւոյ. ի փառս անմահ փեսային Աստուծոյ մերոյ Յիսուսի: Արդ հայրն մեր աստուածապարգև և հայրապետն փառազգեաց Յովհաննէս էր, որպէս գիրք պատմագրաց ցուցանեն, աշխարհաւ երկոտասաներորդ ի Գուգարաց, գաւառաւ չորրորդ ի Տաշրայ, բնակութեամբ ի նշանաւոր գիւղաքաղաքէն Ուձնայ 'ի յարենէ ծննդեան յազատ տանէ: Քաջարոյս գոլով մանուկ և ուշիմ 'ի վարժս կրթութեան, հռետորական ուսման և փիլիսոփայական արհես-

վայելչագեղ, և գեղեցկատես. ուշիմ և հանճարեղ 'ի վարս ճգնողական և յիմաստ կրթութեան, հռետորական ուսման և փիլիսոփայական արուեստից: Զտիս տղայական մանկութեանն առ հանճարեղ անցուցանէր: Վասն որոյ առեալ զիմաստասիրականն անուն . . . Երթայր այնուհետև եռանդնաջարժ սիրով, ազդմամբ հոգւոյն սրբոյ առ մեծ ճգնաւորն և անուանի վարդապետն Թէոդորոս՝ Քաթեննաւոր կոչեցեալ, և յանձն առնոյր զխոշոր և զնուրբ վարս նորա յաւելուածովք. որով և զխորգն զարկհամաև զգենոյր ծածկաքար մինչև ցկատարումն կենաց իւրոց»: Ի Ցայսմաւուրս:

digitised by A.R.A.R.@

տից պարապել. զսխս տղայութեան անցուցանէր առ հանճարեղս, քանզի գոյր յայնժամ այսպիսի ուսման դըպրոցք յաշխարհին Հայոց և Յունաց և Ասորոց ճարտարաց. յորոց ուսաւ և զիմաստասիրական անունն կոչմամբ և արդեամբ զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ: Երթայր այնուհետև եռանդնոտ բնութեամբն... առ մեծ ճգնաւորն և անուանի վարդապետն Թէոդորոս, Քռթենաւորն կոչեցեալ... զորոյ սիրեցեալ զվարս սուրբս, խոշորս և պարկեշտս, յանձն առնոյր յաւելուածով... ուսանէր ի նմանէ ըստ հաճոյ կարգին զամենայն գիրս աստուածաշունչս հին և նոր մատենից, որովք ընդարձակեալ սրտիւ աճէր խոստմբեր վարուք և հանճարով գրոց, փառաւորեալ յԱստուծոյ և ի մարդկանէ:... Զոր տեսեալ Հայրն նորա ըստ հոգւոյ՝ տայր նմա կոչել զնա յաստիճան շնորհաբաշխութեան. ՚ի կատարման մարմնաւորական և հոգեւորական հասակին և մօրուաց՝ ի կարգ սարկաւագութեան և ՚ի պատիւ քահանայութեան, որովք և աղբիւրանայր յորդառատ իմաստութեամբ, և թարգմանութեամբ և մեկնութեամբ գրոց զարդարէր զեկեղեցի, և ժիր և մաքուր քահանայագործութեամբ հաշտեցուցանէր զԱստուած ընդ կենդանիս և ընդ մեռեալս: Քանզի թէպէտև թագաւոր ոչ գոյր աշխարհիս Հայոց յայնմ ժամանակի, այլ ընդ ծառայութեամբ Տաճկաց էին, որ կոչին Ամիր Մումնիք, սակայն ՚ի գթութիւնս եդ Տէրն զազգս առաջի նոցա ազօթիւք սրբասիրին Յովհաննու, և որք ընդ նմա զկամս Աստուծոյ կատարէին ուղղափառ հաւատով և խաչաչարչար ճգնութեամբ առ լերամբն որ Սաթից կոչի, Դէորգ վարդապետն սքանչելագործ և Մաթէոս խոստաճարակն, և իւր իսկ վարդապետն և այլ բազում խստակրօնք և երկնաթափիչք»:

* * *

Կաթողիկոսական պաշտօնն ՚ի գործ դնել սկսաւ Յովհաննէս՝ ժողովրդեան մէջ մնած անկարգութեանց զար-

digitised by A.R.A.R.@

մանը մատուցանելով: Այս փախճանաւ ժողով մը գումարեց 'ի Դուին, իր հայրապետութեանը երկրորդ տարին. ու ժողովոյն առջի գումարումը՝ սուրբ հայրապետաց գովելի սովորութեան համեմատ՝ ատենախօսութեամբ մը սկսաւ, իմացնելով թէ ինչու գումարեց զիրենք 'ի ժողով, և թէ անհրաժեշտ էր այն գումարումը:

Գեղեցիկ և ընտիր ոճոյ ամէն յատկութիւններն ունի այս Ատենախօսութիւնը. խօսքի վսեմ ծանրութիւն մը, իմաստից առատութիւն և ընտրութիւն, աստուածաշունչ գրոց, սրբոց հարց և հին առաքելոց հմտութիւն, և ամէն բանէ աւելի բարւոյ նախանձ մը: Կը յիշեցնէ հին եկեղեցւոյ բարեզարդութիւնքը, և թէ ինչպէս ժամանակը՝ իր ապականիչ և խանգարող ձեռքը՝ նաև այն սրբազան և աստուածային շէնքին վրայ ձգած է՝ ապականել զայն մերթ հերձուածոց երեւմամբ, մերթ տգիտութեամբ, մերթ անհոգութեամբ: Մարդկային հասակին կը նմանցնէ՝ եկեղեցւոյ վիճակը. թէ ինչպէս անմեղ է մանկութիւնը, անգէտ չարի, անհմուտ մեղաց. և թէ ատեն անցնելով՝ նոյն անմեղութիւնը չարութեան կերպարանք կ'առնու: Իր անձին օրինակովը՝ այս բանս հաւատարմացընել կ'ուզէ Օձնեցին. առանց պարծենալ ուզելու՝ կը յիշեցնէ իր այն մատաղ հասակին մէջ տուած յոյսերը՝ թէ զինքը տեսնողաց և թէ իր վարդապետին Թէոդորի. և խորունկ սրտէ առաջ եկած հառաչանքով մը՝ Յովբայ խօսքերը կը կրկնէ: «Ո՞վ տանէր զիս ըստ աւուրցն առաջնոց»: Անկէց ետև կ'առնու հայաստանեայց եկեղեցւոյն մէջ սպրդած անկարգութիւններն յիշեցընել, և թէ ինչ կերպով և կանոններով դէմ դնելու է անոնց. որպէս զի չըլլայ թէ հաւատացեալ ժողովրդոց մէջ ճարակելով թէ հաւատոց, և թէ նոյն հաւատքը դաւանողաց բարոյութեանը վնասակար ըլլայ:

Ոճոյ կողմանէ ընտիր հայկաբանութիւն՝ միանգամայն և քիչ մը հելլենաբանութիւն կ'երեւնայ այս ճառին մէջ: Անանկ լեզու մը գործածել ուզած է Իմաստասէր՝ որ նի-

digitised by A.R.A.R.@

թոյն ծանրութեանը և մեծվայելչութեան արժանաւոր ըլլայ ։

* * *

Ճառ ընդդէմ Երևութականաց· — Հեղինակին գըլխաւոր դիտումն եղած է այս ճառով ցուցընել՝ Քրիստոսի երկու բնութեանց վարդապետութիւնը, Նեստրական աղանդաւորաց դէմ, թէ ինչպէս 'ի մի անձն Քրիստոսի անշփոթ միացեալ են մարդկային և աստուածային բնութիւնք, և թէ սխալ է դրուցելն մի բնութիւն 'ի Քրիստոս՝ շփոթելով զերկոսս բնութիւնս 'ի մի անձն նորա ։ Այս աստուածաբանական խորունկ և դժուարին խընդիրը՝ իր մաքին և հանճարոյն արժանաւոր պարզութեամբ կ'ապացուցանէ երանելի վարդապետս, հին յոյն հարց լեզու և հմտութիւն գործածելով[1] ։

Երևութական կ'ըսուէին այն հերետիկոսները՝ որ Քրիստոսի տնօրէնութիւնը ոչ իրական ճշմարտութիւն՝ այլ առաչօք կը համարէին. և ասոնց մոլորամիտ վարդապետութիւնքն ինչուան 'ի Հայաստան ալ տարածուելով, Յովհաննու Մայրագոմեցւոյն աշակերտներէն ոմանք հետևող եղեր էին անոնց, և իրենց դէմ գրգռած՝ Քըրթենաւորին զօրաւոր և յաղթահարող գրիչը ։ Բայց երբ իր մահուընէն ետքը՝ Մայրագոմեցւոյն աշակերտը Սար-

1· Որովհետև մեր հին պատմագիրներէն ոմանք կը շփոթեն իրարու հետ զՅովհան Մանազկերտցի և զՅովհան Օձնեցի կամ զԻմաստասէր, առջինին մոլորութիւնքը երկրորդին ընծայելով, և երկրորդին հմտութիւնն ու գրուածները առջինին սեպելով, Չամչեան Հ. Միքայէլ վարդապետ՝ Հայոց պատմութեան մէջ երկար և անժխտելի փաստերով ցուցընելով թէ որչափ կը սխալին թէ՛ նկատմամբ պատմութեան և ժամանակագրութեան և թէ նկատմամբ ոճոյ և գրութեան, որոնք իրարու հետ այս երկու անձինքը կը շփոթեն, գուշակօրէն դրուցեց որ եթէ Յովհան Իմաստասէրին Երևութականաց դէմ ճառը գտնուի, ուղղափառական և ողջամիտ պէտք ըլլայ այն երկասիրութիւնը. իր խօսքին հաւաստիքին ապացուցութիւն սեպելով Գրի-

digitised by A.R.A.R.@

գիս, զոր Իմաստասէրն՝ խանգարիչ տանս Հայոց կը կոչէ, սկսաւ նորէն գլուխ վերցընել, և կրկին կենդանութիւն տալ այն մաշաւիթ վարդապետութեանց, Քրիստոսի ուղղափառ հաւատոց զէնքը ձեռքն առած՝ երեցաւ Յովհաննէս յաղթարիգի. « Վասն նորա (Քրիստոսի) — իր գերազանց խօսքերը մէջ բերելով, կ՚ըսէ, — գիր հանեմք, և յանուն նորա խրախոյս բառնամք. յաղագս նորին աշաւասիկ և առեամք զատեկիս նորա. զկատարելագոյն զնասին առնեցուք զատելութիւն » :

Այսպիսի խրատացի առելութեան մը՝ ամէն էական յատկութիւններն ունի Իմաստասիրին այս ճառը: Նուրբ և խորունկ գիտութիւն աստուածաբանական ճշմարտութեանց, զօրաւոր և անսկուն ճարտարախօսութիւն՝ հակառակողաց բերանը սանձելու, և ընտիր լեզու մը՝ որուն նման մեր մէջ քիչ կը գտնենք, և որ ազգակից է յայն եկեղեցական մատենագրաց գործածած լեզուին. համախոս Աստուածաբան մը, Բարսեղ կամ Կիւրեղ: Ուստի և խրատամբք զմայլած էին այս գրուածքիս վրայ մեր հին հայրապետքն. և Գրիգորիս Վկայասէր՝ իրեն համար մանաւոր օրինակ մը գաղափարել տալով, ճառին վերջը իր ձեռքով սանկ գրած էր. « Այս է գիրք կատկի ուղղափառութեան հօր մերոյ սրբոյն Յովհաննու կաթողիկոսի Հայոց և Իմաստասիրի Օձնեցւոյ: Եւ ես Գրիգո-

գորի Վկայասէրի, Ներսէսի Կլայեցւոյն, Գրիգորի Տղայոյ և Ներսէսի Լամբրոնացւոյ գովութեան խօսքերը, որոնք անկարելի էր որ այսպիսի հայրապետ մը՝ անանկ լեզուով մը գովէին, եթէ անոր կրօնական համոզումը՝ իրենց համոզմանէն տարբեր ըլլար՝ հաւատոց այսպիսի նիւթի մը մէջ:

Այս ճառը գտնուելուն պէս՝ ՚ի գրատան Փարիզու, Աւգերեան Հ. Մկրտիչ վարդապետը մէկէն ծանօթութեամբք հրատարակեց (1807) բնագիրն ու լատինական թարգմանութիւնը, թէ Հեղինակին և թէ անոր պաշտպանին ուղղափառութիւնն և արդիւնքը հանդիսացընելով. զոր և լատին աստուածաբանք՝ թէ իրենց գիտութեամբը և թէ հին Հարց գործածած լեզուին նմանութեամբը նշանաւորք, լիուլի վկայութեամբ հաստատեցին:

digitised by A.R.A.R.@

բէս նուաստս՝ նորին հաւատոց որդի և աշակերտ՝ ձայնակից եմ այսմ խոստովանութեան և աւանդման. և որք այլապէս դաւանեն քան զայսոսիկ և նորաձևս առնեն՝ (նզովեալ լիցին)» :

Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսն ալ կը գրուցէ. «Խնդրելի է՝ թէ յետ այսորիկ ո՞վ ոք 'ի հարցն սրբոց յայսոսիկ դրդուեցաւ. եթէ զՅովհաննէս ասեմք զԻմաստասէրն՝ որ և աթոռակալ սրբոյ աթոռոյս, և նա այսոցիկ հետևեցաւ շաւղաց ուղղափառութեան. և մերն այլ սուրբ նախնիքն զնորայն ընկալան խոստովանութիւն, և ձեռնագրեցին անխախտելի մեալ գիրս, Գրիգոր Վկայասէր և Բարսեղ հետևող նորին, և միւս Գրիգորիս և Ներսէս՝ մերս հարք. և է յարկեղս գրոց մերոց՝ ընկալեալ 'ի նոցանէ» : Ուրիշ տեղ ալ «Երջանիկ և սուրբ հայրապետ» կը կոչէ զինքը, և անոր խօսքերը՝ «հոգեշունչ բանք» :

Շնորհալի ալ Թէորիանէ յոյն աստուածաբանին հետ խօսած ատենը՝ այսպէս կը դրուատէ զԻմաստասէրն. Հայոց կաթողիկոս մը կար, կ'ըսէ, Յովհաննէս անունով, որ իր վարքովը և խօսքով սուրբ հարց զուգահաւասար էր. ու արտաքին գիտութեանց և փիլիսոփայութեան ալ ոչ անտեղեակ. իսկ աստուածային վարքովը՝ թէ ոչ քան զամենեսին, այլ քան զբազումս գերազանց» : Կը միաբանի և Յովհաննէս կաթողիկոս. «Հմուտ և տեղեակ գոլով նա, կ'ըսէ, բոլոր քերթողական շարադծաց՝ մասանց բանի և մանուածականաց, այլ և վարժից սեռից՝ և որք ընդ գոյացութեամբ են սեռական տեսակարարութիւնք՝ մինչ ցանհատս վայր. և տարբերութեանցն եւ հանգամանաց, և պատահմանց անջատից և անանջատից՝ ոչ անտեղեակ : Դարձեալ և կրթական վարժից թէոնականաց՝ որ զարուեստին ծառոյ պտուղս՝ առագանապէս ներադրէ յարուեստասէրն... Սա ամենայն առաքինի քաջողջութեամբ զինքն առեալ՝ աշխատասիրաբար կրթական ջանիւ զինքն զինէր յերգս հոգևորս, պաշօք և աղօթիւք և ամենագիշեր տքնութեամբ» : Գրիգոր Մագիս-

digitised by A.R.A.R.@

տրոս ու կաթուղիկոսն Սարուց գրած թղթին մէջ Թոնդրակեցի աղանդաւորաց վրայ խօսելու ատեն կը յաւելու, — անշուշտ զՕձնեցի ակնարկելով, — « Երանելի քահանայապետն մեր սուրբն Յովհաննէս, և վարդապետն Անանիա գրեալ զչարափառութեան նոցա զազրափելի հերձուածս » :

* * *

Ճառ ընդդէմ Պաւղիկեանց. — Առջի երկու ճառերուն արժանի երկասիրութիւն մըն է նաև սակայն: Պաւղիկեանք՝ հերետիկոսներ էին, հետևողք Պօղոսի Սամոստացւոյ, և որոց արբանեակ երևցաւ Մայրագոմեցւոյն վերայիշեալ Սարգիս աշակերտը, ու Յուլիանիտաց, Ապողինարեանց, Մարկիոնեանց և Սաբելեանց աղանդները մէկի վերածելով սկսաւ իր մոլորամիտ վարդապետութեանցը զհայաստան աշակերտելու եռանդ ըլլալ: Ասոնց խարէութեանցը դէմ սրեց իր գրիչը Իմաստասէր Հայրապետն Յովհան: Կարծես թէ մեզի մերձաւոր ժամանակաւ՝ Նորաղանդ հերձելոց մոլորութիւնքն գուշակօրէն նկատեր էր, որոնք եկեղեցի բարեկարգելու պատրուակաւ՝ իրենց ախտերուն ու կրից համարձակութիւն և ազատութիւն փնտռեցին:

« Այս դասու, — կ՚ըսէ Յովհան, Պաւղիկեանց վրայ խօսելով, — որոգայթ իբրև զվարմ հաւորսաց ձգեալ 'ի մէջ ժողովրդեան ազգի իւրոյ, ըմբռնել զախմարս և զպարզամիտս 'ի մարդկանէ, որք չարեաց 'ի չարիս եկին. 'ի պատկերամարտութենէ 'ի խաչամարտութիւն և 'ի քրիստոսատեցութիւն. և անտուստ յանաստուածութիւն և 'ի դիւապաշտութիւն » : Ամբարշտութեան այս ծայրը հասած՝ սկսան արհամարհել և անգոսնել Քրիստոսի եկեղեցւոյն հաւատքը, և իրենց թիւր վարդապետութիւնքը՝ սուրբ գրոց նուիրական խօսքերովը կ՚ուզէին ապացուցանել: Խաչին ընծայուած պաշտօնը կռապաշտութիւն

digitised by A.R.A.R.@

կը սեպէին, պատկերաց յարգանքը՝ աւելորդապաշտութիւն, և այլն։ Ասոնց դէմ կը խօսի Իմաստասէրն, ու սուրբ գրոց խօսքերովը զանոնք կ՚ըմբերանէ․ կը ցուցընէ՝ սքանչելի գիտութեամբ նաև հին կրօնական պատմութեանց, թէ որչափ կը զանազանին ՚ի միմեանց՝ կռապաշտութիւնն՝ զոր կը մերժեն քրիստոնեայք, և անոնց ընդունած խաչի և պատկերաց պաշտօնն։

* * *

Յաղագս կարգաց Եկեղեցւոյ․ — Երկու մասն կը բաժնուի այս ճառը․ առջինին մէջ համառօտ մեկնաբանութիւն մը կ՚ընէ ժամակարգութեան, գիշերային պաշտամանէն մինչև ՚ի հաշտաժամն․ իսկ երկրորդին մէջ կը բացատրէ՝ հաշտաժամէն մինչև ցիններորդ ժամ, կամ ցերեկայեան ժամակարգութիւնը։ Համառօտութեանը մէջ գեղեցիկ, յստակ և կատարեալ երկասիրութիւն մըն է։ Անշուշտ այս ճառերուն համար կ՚ըսէ Յովհաննէս կաթուղիկոս․ «Յաւէտ իմն հմտագոյնս գրով դրոշմեալ տայ եկեղեցւոյ Քրիստոսի զբովանդակ կարգաւորութիւնս պաշտաման ժամուց, գեղեցիկ իմն յօրինուածով հանգցուցեալ, և բացայայտեալ եւս զմիոյ միոյ կարգացն զմեկնութիւնս, ՚ի մխիթարութիւն գղերց եկեղեցւոյ։ Այլ և ճառս եւս ինքնախօսս՝ բանաստեղծս յարդարեալ զզգացուցիչս չար գործոց, և յորդորականս ՚ի պէտս ապաշխարութեան սակի»։ Սամուէլ ալ կը գրուցէ, «Սուրբ Իմաստասէրն Յովհան կանոնական կարգօք պայծառացոյց զեկեղեցիս»։ Ասոնց կարգէն և առոնց նման գըրուածներ են Յաղագս մեծի աւուր միաշաբաթու ճառը, և Հատուածք բանից։

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Շարականք. — Շարականները յօրինողաց ցուցակին մէջ կը տեսնենք որ Իմաստասէր հայրապետիս կ՚ընծայուին Աւագ տօնից շարականներն. այսինքն Դաւթի մարգարէին և Յակոբայ առաքելոյն, Ստեփանոսի Նախավկային, գլխաւոր առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի և Որդւոց Որոտման շարականները։ Եղքի իրեքն ալ՝ եթէ հաւանինք Իմաստասիրին ընծայել, իրեն թէ ոճոյն, թէ հմտութեանը և թէ բանաստեղծութեան անպատիւ բան մը ըրած չենք սեպուիր. բայց Դաւթի մարգարէին և Յակոբայ առաքելոյն վրայ երգուածը՝ այն աստիճանի օտար է, որ իրաւամբ գրուած է հմուտ բանասիրին մէկը՝ թէ և ոչ Իմաստասիրին աշակերտի մը կրնայ ընծայուիլ այնպիսի խակ և անոճ շարագրութիւն։ Այս սխալման գլխաւոր պատճառ՝ Կիրակոս պատմչին մէկ խօսքն եղած կ՚երևնայ որ կ՚ըսէ, «Երգեաց շարական և գծարգ՝ Մեղաք յամենայնի, որ մինչև ցայսօր պաշտի յեկեղեցին Հայոց»։ Մտադրութեան արժանի է որ պատմիչն երգեաց կ՚ըսէ և ոչ թէ յօրինեաց. որով անշուշտ կ՚ուզէ հասկցընել թէ խափանուած էր այն շարականին երգեցումը, և թէ Իմաստասէրը սահմանեց որ նորէն երգեցուի։ Նոյնը կը հաստատեն նաև Յայսմաւուրաց խօսքերը։ — Հռիփսիմեանց տօնին օրը երգուած Անկիզբն Աստուած համբարձի շարականին յօրինումն ալ՝ ոմանք ուզած են Իմաստասիրիս ընծայել. բայց այլք աւելի հաւանականաբար այն երգին հեղինակ կը համարին զՄանդակունի։

* * *

Իմաստասիրին մէկ նշանաւոր աշխատանքն ալ եղած է՝ հին Հարց և ժողովոց սահմանած կանոններն կարգի

digitised by A.R.A.R.@

և դատաւորութեան վրայ առնուլ, և իր Հայրապետական իշխանութեամբը՝ անոնց կարևոր հաստատութիւնը տալ. որպէս զի իւրաքանչիւր ոք ըստ հաճոյս կանոններ չաւելցընէ, կամ արդէն սահմանուածները չվերցընէ: Այս փափաքանաւ՝ նոյն Հաւաքմանէն ետքը մասնաւոր Յիշատակարան մըն ալ աւելցուց, իմացընելով թէ ինչ փափաքանաւ և դիտմամբ եղած է այս աշխատութիւնս: Բայց Իմաստասէր Հայրապետը իր դիտմանը չհասաւ. ժամանակ անցնելէն ետքը՝ ագէտ և ձեռներէց ընդօրինակողք՝ եկամուտ և անհարազատ կանոններ մտուցին սուրբ առաքելոց և Հայրապետաց անուամբ աւանդուած սահմանադրութեանց մէջ. և Օձնեցւոյ այս Յիշատակարանն ալ իրենց օրինակացը մէջէն վերուցին:

Իմաստասիրին բուն խօսքերն են. « Կամեցայ զբովանդակ զսա 'ի նոցանէն կանոնական սահմանեալ բան՝ 'ի միում տեղւոջ գեղեցկագործ մատենիւ 'ի Հայրապետանոցի աստ արձանացուցանել. ուրանօր և զիս աստուածային Հոգին վերակարգեաց յաթոռ սրբոյն Գրիգորի, 'ի կաթուղիկոսութիւն աշխարհիս Հայոց. Յովհաննէս՝ նուաստագոյն յիմաստասիրականաց խմբից, և 'ի բոլորից մեկին մնացեալ ըստ մարմնոյ յազգականաց: Եւ ընկալեալ զայս ջան՝ նախկին, վասն կանոնականաց իմոց զարմին, զի ըստ Հրամայողական անուանն՝ առընթեր կայցեն և Հրամանացն գումարութիւնք. և թէ պարտ է սպասաւորաց բանին՝ աստուածախօսանակ հարցն բանիւք կնքել բանիս: Երկրորդ, զի զուսումնասիրաց անձանց՝ իմով աշխատութեամբ սիրով կամեցայ հանգուցանել զբազմախոյզ խնդիրս: Քանզի գրեցաք 'ի սմա ոչ միայն զկանոնական սահմանեալն նոցա շարակարգութիւնս, այլ և զժամանակն և զպատճառն 'ի սոյն յայս 'ի ներքս ածեալ յաւելուածս. ընդ նմին և զգլուխս անցնիւրոց համառօտեալ բանիւք 'ի սկզբան անդ նախակարգեցաք. զի անաշխատաբար անդրուստ զբանն յիւրում տեղւոջն գտցէ խնդրողն »:

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Ուրիշ այլ և այլ երկասիրութիւնք ալ կը յիշատակուին Իմաստասիրիս անուամբը, յորոց ոմանք կորուսած են, և այլք երկբայականք : Առջիններուն կարգէն կը համարուին՝ Ապաշխարութեան և փառաց զգաստութեան վրայ ընտիր ճառեր, զորս Յովհան կաթուղիկոս կ'աւանդէ թէ շարագրած ըլլայ, և մեր ձեռքը հասած չեն :

Երկբայականաց կարգէն են՝ Եկեղեցւոյ Հիմնարկէից վրայ երկու ճառ, Հիմնարկէք Եկեղեցւոյ կոչուածները : Այս ճառերէն առջինին մէջ կը խօսի հեղինակն՝ տաճարաց հիմնարկութեան վրայ. երկրորդին ալ՝ թէ Նորաշէն եկեղեցեաց մէջ ինչպէս տաճար կանգնելու է. և վայելուչ ոճով մը կը խօսի այն արարողութիւնքը կազմող խորհրդաւոր աղօթից և սաղմոսաց վրայ : Երկբայականներէն կը սեպուի նաև սուրբ Եկեղեցւոյ վրայ ընդարձակ ճառ մը, յորում հին և նոր, ստորին և վերին եկեղեցեաց բաղդատութիւնը կ'ընէ :

Կամ Օձնեցւոյս և կամ Մանդակունւոյ, և կամ ուրիշ համանուն հայրապետի մ'է ՉԽԸ թուին 'ի Համկլա գրուած մասնի մը մէջ աստուածաբանական տեսութիւն մը՝ այս խորագրով. « Երանելոյն Յովհաննու Հայոց եպիսկոպոսապետի ապացոյց յերկուց բնութեանց ասել զՓրկիչն, կամ մի բնութիւն » : Սկզբնաւորութիւնն է. « Եւ քանզի առաքելականն և մարգարէիցն կանոքն ոչ ուրեք յիշատակեն զերկուց բնութեանց այլութիւն, ապա պարտ է անզրդուելի խոստովանութեամբ դաւանել 'ի սուրբ Երրորդութեանն զԲանն աստուած մարմնացեալ » :

Այս ամէն ճառերն՝ բաց 'ի վերջնոյս, Իմաստասիրին հարազատ երկասիրութեանցը հետ տպագրեցան 'ի Վենետիկ, 1833. ու լատինական թարգմանութեամբ ալ ծանօթացան արևմտեայց :

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԻՒՆԵՑԻ

Սիւնեցւոյն վարքը և ուսումը։ — Ճանապարհորդութիւնները ՚ի Բիւզանդիոն և Հռոմ։ — Երկասիրութիւնները։ — Իրեն ընծայուած շարականք և անոնց հարազատութիւնը։ — Ուրիշ գրուածք։ — Թարգմանութիւնք։

Դուին քաղքին աւագերիցուն որդին էր Ստեփանոս Սիւնեցի, որ Հայոց կաթուղիկոսարանին մէջ՝ ինչպէս կ՚աւանդէ Ուռպելեան, իր նախնական ուսումքն ընելէն ետքը, երբ հասակը քիչ մ՚առաւ՝ Մաքենեաց կոչուած հռչակաւոր կրօնաստանը գնաց, նոյն վանքին առաջնորդ՝ ու գիտութեամբն և աստուածպաշտութեամբ նշանաւոր Սողոմոն վարդապետին քով։ Հոն երկար ժամանակ կըրթուելէն ետքը՝ Սիւնեաց վարդապետարանը գնաց, առ Մովսէս եպիսկոպոս Սիւնեաց. որուն ջանքովը նոյն վարդապետարանը շատ ծաղկած էր գիտութեամբ [1]։ Այնպիսի հմուտ անձի մը առաջնորդութեամբ՝ քիչ ատենուան մէջ կատարեալ տեղեկութիւն առնլով աստուածային գիտութեանց, եպիսկոպոսին հրամանաւ րաբունական ամպիոնը նստաւ, և սուրբ գիրքը կը մեկնէր նոյն

1. «Փութայ նմա, կ՚ըսէ Ուռպելեան, յաղբիւրն իմաստից ՚ի վարդապետարանն Սիւնեաց, որ էր գլուխ ամենայն գիտնոց Հայոց, և պայծառացեալ դպրոցքն որ ՚ի նմա. քանզի որպէս Աթենացիքն ՚ի մէջ Հոռոմոց և Յունաց հռչակեալ էին և մայր իմաստից կոչեցեալ... ուսին և հելլէն դպրութեամբ, այսպէս և սոքա ՚ի տանս Թորգոմայ յաշխարհիս Հայոց»։

digitised by A.R.A.R.@

վարժարանին աշակերտացը։ Երբոր Մախսի մեռնելու օրերը մօտեցան, նոյն աթոռոյն հոգաբարձութիւնը իրեն յանձնեց։ Ստեփանոս ալ Անանիա անունով մէկը՝ որ թէ վարքովը և թէ գիտութեամբ մտադրութեան արժանաւոր անձ մըն էր՝ հետը առնելով, Դուբին գնաց առ կաթուղիկոսն և Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրել տուաւ ու զրկեց։ Իսկ ինքն չուզեց հոն դառնալ, հապա հոն կաթուղիկոսարանին մէջ նստած՝ հին և նոր կտակարանաց մեկնութիւն կ՚ընէր։

*
* *

Նոյն ատենները՝ Սմբատ Բագրատունի անունով իշխան մը՝ հաւատոյ խնդրոց վրայ հակաճառելով Սիւնեցւոյն հետ, չհաւանեցաւ անոր խօսքին. բայց միանգամայն չկարենալով դէմ դնել՝ անարգեց զՍտեփաննոս, ու ետևէ եղաւ գիրքը հալածելու. Ստեփաննոս ալ Դուբին քաղաքէն ելլելով՝ փախստական գնաց 'ի Կոստանդնուպոլիս, ուր միայնակեցի մը քով բնակեցաւ, որ արտաքին հմտութեանց ալ տեղեակ անձ մըն էր. և հոն յոյն և լատին լեզուները սորվեցաւ, և գիշեր ցորեկ գիտութեանց հմտանալու կը ջանար։ Ետքէն Կոստանդնուպոլիս դառնալով, կ՚երթար 'ի սուրբն Սոփի, և հոն եկեղեցւոյն մատենադարանին մէջ գտնուած գրքերը կը կարդար։ Լսեց զայս Սմբատ և Լեւոն կայսեր իմացուց թէ թագաւորութեանդ անարգիչ և սուրբ հաւատոյդ հայհոյիչ մը՝ մեզմէ հալածուած՝ միայնաւորի սուտ անուամբ ու ձեւով՝ ձեր քովը եկած է։ Լեւոն բարկութեամբ հրամայեց փնտռել գինքն, ու ածել 'ի դուռն արքունի։ Սիւնեցւոյն ընկեր միայնակեացը՝ խրատ տուաւ իրեն՝ անազգի և օտարական անձ մը ձեւացնել ինքզինքը, և թէ մոլորելու պատճառաւ եկած էր 'ի թագաւորեալ քաղաքն։ Զոր երբ լսեց Լեւոն՝ բարկութենէն իջնելով, թոյլ տուաւ և յազատութեան։ Ստեփաննոս յետոյ Աթէնք ալ գնաց, և

digitised by A.R.A.R.@

հոն ըրաւ իրեն թարգմանութիւններն, որոնց վրայ ետքը պիտի խօսինք։

Երբոր Սիւնեցւոյն իմաստութեան համբաւը կայսեր ականջը հասաւ, կանչեց զինքը, ու հաւատոյ խնդրոց համար կը հարցընէր։ Պատասխան տուաւ Ստեփանոս. Հրաման տուր որ կայսերական մատենադարաններն բացուին իմ առջևս, և ես խօսք կու տամ այնպիսի գըրքեր գտնել անոնց մէջ՝ յորս ուղղափառական դաւանութեանց էութիւնը ամփոփուած ըլլայ»։ Երբ թագաւորը հրամանը տուաւ, ոսկի տուփի մը մէջ պահուած գիրք մը գտաւ Սիւնեցին, ուղղափառ հաւատոյ վրայ գրուած, ու թագաւորին առջևը բերաւ։ Կայսրը ուրախանալով, «Դուք Հայք ալ, ըսաւ, այս հաւատքը կը դաւանի՞ք»։ Եւ երբ Սիւնեցին հաստատուն վկայութեամբք հաւատարմացուց թէ նոյն հաւատքը ունին Հայք, կայսրը պատուիրեց իրեն որ Հռոմ երթայ, և մեծ եկեղեցւոյն մատենադարանին մէջ ալ եթէ երեք գիրք գտնելու ըլլայ նոյն ճշմարիտ հաւատոց ուղղութեանը վրայ ճառող, խոստացաւ բոլոր աշխարհքը՝ նոյն կրօնից աշակերտիլ տապել։ Սիւնեցին Հռոմ գնաց, ու առջի գտածին միաբան և համախորհուրդ ուրիշ երեք գիրք ալ գտաւ. այսինքն՝ սրբոյն Կիւրղի Պարապմանց և Գանձուց գիրքը, Աթանասի աղեքսանդրացւոյ և Եպիփանու Կիպրացւոյ երկասիրութիւնքը։ Այն գրքերը հետն առնելով՝ կասկածեցաւ որ եթէ դառնայ 'ի Կոստանդնուպօլիս՝ կայսրը իրեն տուած խոստումը պիտի չպահէ, ուստի Հռոմէն անցաւ 'ի Հայաստան, և աշխարհը աւերեալ ու ապականած գտաւ յԱրաբացւոց։ Կաթողիկոսն ալ վախճանած ըլլալով, անոր յաջորդն եղեր էր Դաւիթ, որ հայրապետական աթոռը փոխադրեր էր յԱրամոնս։ Սիւնեցին՝ թէ սրբոյն Գերմանոսի թուղթը՝ որուն հայ թարգմանութիւնն ըրեր էր, և թէ մէկալ գրքերը կաթողիկոսին ընծայեց. անիկայ ալ մեծապէս ուրախանալով՝ հրամայեց որ բերած թղթոյն պատասխանը ինքը տայ.

digitised by A.R.A.R.@

Ստեփանոս ալ յանձն առաւ, ու բան առ բան ամէն խնդիրները լուծեց։

Նոյն միջոցին Սիւնեաց աշխարհին կը տիրապետէր Բաբկէն, որ Դաւիթ կաթողիկոսին մարդիկ ղրկեց, որպէս զի Հայրապետը՝ եպիսկոպոսական աթոռը և Սիւնեաց մետրապոլտութիւնը յանձնէ Ստեփանոսի։ Դաւիթ ուրախութեամբ յանձն առաւ այն առաջարկութիւնը. ու մէկէն Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրելով զինքը՝ միանգամայն անոր յանձնեց եպիսկոպոսաց գլուխ կամ գահերէց կոչուելու պատիւը։ Այն պաշտամամբ իր վիճակը դարձաւ Ստեփանոս, ու մէկ տարի մը միայն, կամ ըստ ոմանց՝ ութ տարի նոյն իշխանութիւնը վարելով՝ անգութ մահուամբ մեռաւ. վասն զի անզգամ կին մը՝ անկարգ վարուցը համար յանդիմանուելով սուրբ Հայրապետէն՝ անոր առանձնութեանը և քնոյ մէջ սրով սպաննեց զինքը։ Թանահատի կոչուած միաբանակեցաց վանքին մէջ թաղուեցաւ Սիւնեցին։

*
* *

Սիւնեցւոյն երկասիրութիւնները. — Այլ և այլ գրուածներ կը յիշատակուին Սիւնեցւոյն անուամբ, որոնց մեծ մասը թարգմանութիւնք են։ Ասոնց մէջ գլխաւոր կրնանք սեպել՝ մեր արդէն յիշատակած Ս. Գերմանոսի Կոստանդնուպոլսոյ Հայրապետին թուղթը, որուն պատասխան այս է։ Ստեփանոս առեն մը Յունաց եկեղեցիքը երթալէն կը խորշէր. Ս. Գերմանոս Հայրապետն կանչեց զինքը և պատճառը հարցուց. ու կասկածելով որ չըլլայ թէ այն խորութիւնը մոլորութենէ առաջ եկած ըլլայ, հաւատոյ դաւանութիւն մը ուզեց իրմէն։ Յանձն առաւ Ստեփանոս, և գրով ուզեց տալ նոյն դաւանութիւնը՝ յորում կը խոստովանէր իւր ուղիղ հաւատքը ըստ երից ժողովոցն՝ Նիկիոյ, Եփեսոսի և Կոստանդնուպոլսի. բայց Քաղկեդոնի ժողովոյն և անոր դաւանութեան խօսքը չէր

digitised by A.R.A.R.@

ըներ։ Այն ատեն Գերմանոս ուզեց համոզել զինքը՝ այն ժողովքին ողջմտութեանը վրայ․ և թէպէտ հաւանեցաւ Սիւնեցին, բայց յանձն չէր առնուր Յունաց հետ հաղորդիլ, պատճառ բերելով թէ քանի որ ազգը նոյն ուղղութեանը խելամուտ եղած չէ, իրեն հալածանք և այլոց գայթակղութիւն կ՚ըլլայ։ Այն ատեն Գերմանոս գրեց թուղթ մը առ Հայս՝ որուն սկզբնաւորութիւնն է. «Քրիստոս է խաղաղութիւն մեր»․ և յորում իմաստալից ու յայտնի խօսքերով կը ցուցընէ Քաղկեդոնի ժողովոյն ուղղափառութիւնը․ և թէ Յոյնք՝ երկու բնութիւն 'ի Քրիստոս ընելով ուրիշ բան չեն հասկընար, բայց եթէ զմի անձն Քրիստոսի՝ որ ունի զճշմարիտ աստուածութիւն և զճշմարիտ մարդկութիւն, և թէ Քրիստոսի աստուածութիւնը և մարդկութիւնը 'ի միաւորման իւրեանց, իրարու հետ չշփոթեցան․ այլ երկու բնութիւնքն ալ կատարեալ մնացին 'ի մի անձն Քրիստոսի․ որով մի և նոյն Քրիստոս՝ կ՚ըլլայ և է ճշմարիտ Աստուած ըստ աստուածութեան, և ճշմարիտ մարդ՝ ըստ մարդկութեան։ Նոյն թուղթը թարգմանեց 'ի հայ Սիւնեցին, և բերաւ առ կաթուղիկոսն․ և իրեն հրամանաւը գրեց նոյն թղթին պատասխանը, ինչպէս վերն ալ յիշեցինք։ Այս թղթին հայերէն օրինակը՝ ժամանակ անցնելէն ետքը՝ հակառակասէր անձանց ձեռքն իյնալով խանգարեցաւ, և անոր համար իրաւամբ կ՚արժամարհէ զայն Լամբրոնացի։ Բայց նոյն իսկ Լամբրոնացւոյն օրերը խնդիր ելաւ ազգին մէջ՝ թէ արդեօք Սիւնեցւոյն պէս իմաստուն և կիրթ միտք մը՝ կրնա՞ր այնպիսի գրութիւն հրատարակել ընդդէմ Գերմանոսի և եկեղեցւոյն Յունաց, որոց թէ՛ բարեկամութիւնը և թէ ձեռնտուութիւնը վայելեր էր․ ու Գրչագրաց մէջ փնտռելով այն թղթին վաւերական օրինակը գտան, որ բոլորովին կը տարբերէր ազգին մէջ գտնուածէն․ ինչպէս կը վկայէ Վանական վարդապետն ալ, թէ «Ի գալ Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ՝ եբեր թուղթ յաղագս Հայոց․ այլ ոչ եք պատասխանւոյ փոյթ չարար․

digitised by A.R.A.R.@

ինքն գրեաց, բայց մինչև յայն տեղին թէ «Սերմանողք այսոցիկ 'ի հանդերձեալն ունին զպտուղն»։ Իսկ զայն որ նախատինք է՝ այլք են գրեալ»։

Մոտերս ուրիշ երկու թուղթեր ալ գտնուեցան յանուն Սիւնեցւոյն. մէկը գրուած առ պատրիարքն Անտիոքայ, և մէկալը առ վարդապետս Աղուանից, որ համառօտ գրուած մըն է. իսկ առջինը ընդարձակ, յորում Հայոց եկեղեցւոյն դաւանութեան խօսքը ընելէն ետքը, պաշտպան կ'ելլէ նաև անոր ծիսական աւանդութեանցը և տօնախմբութեանց, ընդդէմ Յունաց. և 'ի հաւատարմութիւն իւր բանիցը այլ և այլ պատմութիւն մէջ կը բերէ, որոնք առաւել առասպելաց կերպարանք ունին քան թէ ճշմարտութեան[1]։ Նման ոճով ուրիշ երկու ճառեր ալ գտնուեցան, որոնց ամենուն հաւատարմութիւնը կըրնանք տարակուսի տակ ձգել իրաւամբք։

*
* *

Շարականք. — Ոմանք մեր ազգային մատենագրութեան մէջ երկու Ստեփանոս Սիւնեցի դնելով, առաջնոյն ընծայած են Աշագ օրհնութիւնքը՝ բաց 'ի վառ ձայնէն, որ Շնորհալւոյն երգածն է, և երկրորդին կու տան Խաչի շարականաց կարգին մէջ գտնուած Որբուրհեն սրբոց վսեմ' և իմաստալից երգը։ Բայց որովհետև ըստ պատմութեանց մի է Ստեփանոս Սիւնեցին՝ քերթող և թարգմանիչ և

1. Խորագիրն է. «Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի մեծի իմաստասիրի պատասխանի թղթոյն Անտիոքու եպիսկոպոսի զոր վասն հաւատոյ գրեալ էր»։ Իսկ միւս ճառից խորագիրք. «Յաղագս եկեղեցաւորհնեաց կարգաց թէ զինչ է խորհուրդն. — Վէմն անտաշ և անկոփ եղեալ ի հիմանս»։ — «Խորհուրդ և կարգաւորութիւն եկեղեցւոյ» — Ուրախ լեր եկեղեցի սուրբ, իմանալի դրախտ աստուածատունկ»։ — «Նորին և այլոց վարդապետաց, ի նոյն խորհուրդ եկեղեցւոյ. — Նաւ է եկեղեցի. նաւապետ հայր, նաւավար որդի, նաւահանգիստ սուրբ հոգին»։

digitised by A.R.A.R.@

գրական կոչեցեալ, բնականաբար այս շարականներն ալ՝ մեր Սիւնեցւոյն քերթողական հանճարոյն արգասիքն են։ Խօսքերնուս ստուգութիւնը կը հաւատարմացընէ և Ուռպելեան. « Բաժանեաց, կ'ըսէ, և զութ ձայնն. և կարգեաց շարեաց շարականս՝ զյարութեան օրհնութիւնս. երգեաց և կցորդս քաղցրահամս. յարմարեաց և զստուղոգին յինանցն, եօթն եղանակօք յայժ խորհրդաւոր »: Կը միաբանի և Կիրակոս. « Արար և երգս հոգևորս քաղցր եղանակաւ, շարականս, կցորդս և երգս »:

Ազգային պատմագիրք ուրիշ այլ և այլ երկասիրութիւնք ալ կ'ընծայեն Սիւնեցւոյս, որոնք մեր ձեռքը հասած չեն. ինչպէս Արարածոց, Յոբայ, Դանիէլի և Եզեկիէլի մարգարէութեանց մեկնութիւնները։ Միայն այս վերջիններս հատուածներէն քանի մը կտոր բան մնացած է։ Դանիէլի մեկնութեան հատուած մ'ալ ընտիր ոճով, որ թերևս Սիւնեցւոյն ըլլայ[1]:

Խոսրով Անձևացեաց եպիսկոպոսն ալ կ'աւանդէ թէ եկեղեցական կարգաւորութեանց մեկնութիւն մըն ալ շարադրած ըլլայ, և անշուշտ անոր հատուածն է որ ճառընտրի մը մէջ կ'երևնայ այսպիսի խորագրով. « Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի ասացեալ, վասն Նախերգանի աղօթից որ 'ի մէջ գիշերի կատարի »: Կիրակոս ալ կը գրուցէ թէ սուրբ աւետարանաց մեկնութիւն մը յօրինած ըլլայ, որ դարձեալ՝ մեզի անծանօթ երկասիրութիւն է։ Միայն զանազան քերականական գրութիւնք հասած են ձեռուընիս Սիւնեցւոյն անուամբ, և անոնց համար է քերթող կոչուիլը։ Հետևեալ մակագրով գրուածքի մ'ալ կը հանդիպինք գրչագրաց մէջ և զոր ենթադրութեամբ կրնանք ընծայել Սիւնեցւոյս՝ եթէ ուրիշ

1. « Մեկնեաց, կ'ըսէ Ուռպէլեան, և գրեանս բազումս, զԱրարածքն, զՅոբն, զԵզեկիէլն և այլ բազումս. որոյ բանքն նշանաւոր 'ի մէջ այլոց մեկնչաց՝ փայլին որպէս ջահ պայծառ: Արար և ճառս բազումս »:

համանուն անձի մը երկասիրութիւն չէ. «Վասն անապականութեան մարմնոյն որք ասեն թէ որ աճէ՝ և նուազէ. Ստեփաննոսի իմաստասիրի ասացեալ»: Ուրիշ գըրչագրի մը մէջ ալ յիշուած կը գտնենք նոյնպէս մեզի անծանօթ երկասիրութիւն մը որ Ստեփաննոսի իմաստասիրի անունը կը կրէ. «Աշխարհացոյց Ստեփաննոսի Հայոց իմաստասիրի ՚ի գրոց մեկնութենէ»:

Բանք ընդդիմաճառական ՚ի Նեստորս հաւատոյ քաղկեդոնիկս գլխովք ՚ի Ստեփաննոսէ Սիւնեաց: Կը գտնուի ՚ի Մատենադարանին Էջմիածնի: Արդընոյ Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանաց Մատենադարանին մէջ գրչագիր մ՚ալ, որ նոյն է անշուշտ այս գրութեան հետ. «Ստեփաննոսի Սիւնեաց տեառն պատասխանիք ընդդէմ ազգին Տաճկաց»:

Ստեփաննոսի թարգմանած գրոց մէջ մեզի ծանօթք և ծագեալքն են Ս. Դիոնեսիոսի Արիսպագացւոյ գրուածքն, Ս. Կիւրղի Պարապմանց գիրքն, Գր. Նիւսացւոյ Յաղագս Բնութեան մարդոյ գիրքն, Ղեւտական գրոց մեկնութիւն մը, զորոնք ամենն ալ թարգմաներ է ՚ի Կոստանդնուպոլիս՝ Դաւիթ Հիւպատ անուամբ ազգակցի մը օգնութեամբ:

digitised by A.R.A.R.@

ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ

Ղեւոնդ Երէց և իր պատմական գրուածքը։ — Անոր կեանքը։ — Ոճը։ — Պատմական արժէք իր գրուածին։ — Բնագրին տպագրութիւնն և թարգմանութիւն։ — Մէկ գաղղիացի արևելագիտին կարծիք։

Ղեւոնդ պատմագրին թէպէտ ծննդեան և մահուան տարին որոշ չեն նշանակեր ժամանակագիրք, բայց յայտնի կ'երևնայ թէ ինչուան ութերորդ դարուն վերջերը ապրած ըլլայ, որով հետևաբար ականատես վկայ՝ պատմած վերջին դէպքերուն։

Ձեռուընիս հասած Ղեւոնդեայ գրոց գրչագիրներուն խորագիրն է. «Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց որ յաղագս երևելոյն Մահմէտի. և զկնի նորին թէ որպէս, և կամ որով օրինակաւ տիրեցին տիեզերաց, նա առաւել թէ Հայոց ազգիս»։ Բայց գրոցը մէջ Մահմէտի ծննդեան և ոչ խօսքը կ'ըլլայ. և առջի բանն որ աչքիդ կը հանդիպի՝ անոր մահն է. որով Ղեւոնդեայ պատմութիւնը Մահմէտի մահուընէն ետքը կը սկսի, և սրբազան սկսուած պատերազմէն՝ զոր Աբուբէքիր, Ոմար և Օսման խալիֆաները հրատարակեցին իրենց դենին չհետևողաց դէմ։

Բաց աստի, Ղեւոնդ համառօտ յիշատակութեամբ մը կ'անցնի՝ Մահմէտի անմիջական յաջորդ երեք խալիֆայից ժամանակ Հայաստանի մէջ պատահած դէպքերուն վրայ։ Իր բուն պատմութիւնը կը սկսի Քրիստոսի 661 թուականէն, Ումմիատեանց առաջին խալիֆային՝ Մուավիէի

digitised by A.R.A.R.@

իշխանութեան առնէն, որ իր թագաւորութեան աթոռը՝ Արաբիայէն յԱսորիս փոխադրեց, և իր ժամանակը Հայք բոլորովին Արաբացւոց լուծին տակ ընկան, և երդումն հպատակութեան տուին. և 662ին Գրիգոր Մամիկոնեանը առաջին իշխան եղաւ Հայոց, զոր Արաբացւոց խալիֆայն անուանեց: Ղեւոնդ մինչեւ Քրիստոսի 788 թուականը կը հասցընէ իր պատմութիւնը, յորում Ստեփանոս Հայաստանի կաթողիկոս ընտրուեցաւ. որով 156 (կամ 128) տարուան պատմութիւն կ՚աւանդուի իր գրոցը մէջ: Հոն կը լմցնէ Ղեւոնդ իր Պատմութիւնը, և գրչագիրք կը յաւելուն. «Կատարեցաւ վարդապետութիւն Ղեւոնդի վասն ժամանակագրաց տանս Թորգոմայ, 'ի հրամանէ տեառն Շապհոյ Բագրատունւոյ»:

Ոճոյն նկատմամբ՝ շատ պարզ և հեշտակ է, և գր՚-թէ հասարակաց խօսից ոճէն չտարբերիր: Տարակոյս չկայ թէ հինգերորդ դարուն պատմչաց ոճը՝ Ղեւոնդեայ երիցուն գրքին մէջ չտեսնուիր. բայց եթէ ուզենանք նկատել զինքն իբրև ութերորդ դարու մատենագիր մը, մեզի համար թէ ոճովը և թէ պատմագրելով՝ մտադրութեան արժանի անձ մը կ՚երևնայ Ղեւոնդ. իր ժամանակին աղխոյցը մէջ կրթուած հանճար և սիրտ մը կը ցուցընէ: Պատմութիւնը ճիշդ, ժամանակագրութիւնը ուղիղ՝ կարելի եղածին չափ, համառօտախօս և սուգաբան:

Եւրոպական գիտութեանց օգտակար ծառայութիւն մը ընելու դիտամբ՝ Էջմիածնի միաբան Շահնազարեան Կարապետ վարդապետն գաղղիական թարգմանութեամբ հրատարակեց Ղեւոնդեայ պատմագրութիւնն 'ի Փարիզ: Այս հրատարակութիւնը Ասիական ընկերութեան կաճառոյն հաղորդելուն առթիւը՝ անուանի արևելագէտն Մոհլ հետեւեալ քննադատութիւնն կ՚ընէ հեղինակին անձին և ոճոյն վրայ՝ «Ղեւոնդ, կ՚ըսէ, իւր գրքի վերջի մասին անցքերուն ժամանակակից և ականատես եղած է. ասով մեծ յարգ ունի. բայց ուրիշ կողմանէ մեծ իմաստուն և հանճարեղ մարդ մը չէ. երկրին վիճակը խեղճ կերպով կը բացատրէ, լաւ ալ չի հասկըցուիր թէ ինչ էին այն քաղաքական երկպառակութեանց պատճառները որ առիթ կու տային Արա-

digitised by A.R.A.R.@

քացւոց 'ի Հայաստան արշաւելու. և գրքին երրորդ մասը բռնած է Լեւոն Իսաւրացիին ու Ոմար Բ դրած աստուածաբանական մէկ նամակը, որ թերևս վաւերական չէ. վաւերական ալ ըսուի, Հայաստանի պատմութեան հետ ամենևին վերաբերութիւն չունի: Այսու ամենայնիւ, Ղեւոնդ պատմիչը այնպիսի մատենագիր մըն է, որ իր յայտնի ճշմարտախօսութեանն համար շատ յարգի է, և իր սաստիկ հայրենասիրութիւնը իրեն բաւական պերճախօսութիւն մը կու տայ հայրենեաց թշուառութիւնը գրելու ատեն՝ որոնց ականատես եղած է »: — Նոյն Շահնազարեան վարդապետ Ղեւոնդեայ պատմութեան բնագրին տպագրութիւնն ալ հրատարակած է 'ի Փարիզ ի 1859: Պատկանեան ալ ռուս թարգմանութիւն մը 'ի Փեթերպուրկ յամի 1862:

---

digitised by A.R.A.R.@

ԴԱՐ Թ

ԶԱՔԱՐԻԱ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

Զաքարիա կաթողիկոս և Փոտ պատրիարք Կոստանդնուպոլսի։ — Շիրակաւանի ժողովը։ — Թղթակցութիւնք ընդ Փոտ պատրիարքի։ — Զաքարիայ անուամբ գրուած ճառերը։

Քրիստոսի 854 թուականին երբ Յովհաննէս կաթողիկոս վախճանեցաւ, Սմբատ իշխանաց իշխանն հրամայեց որ Շիրակայ Երազգաւորս աւանաքաղաքը եպիսկոպոսաց ժողովք մը ըլլուի՝ նոր հայրապետի ընտրութեան համար. և վիճակը ելաւ Զաքարիա անունով սոսկական անձի մը, զոր՝ մի և նոյն օրուան մէջ՝ ժամանակին կարճութենէն ստիպուած՝ սարկաւագ, քահանայ, եպիսկոպոս և կաթուղիկոս ձեռնադրեցին։

Այն ատենները Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռը կը նստէր Փոտ. և սկսեր էր Յունաց իշխանութեան մէջ բնակող Հայերը հալածել, և նախատանօք վարուիլ անոնց հետ, Քաղկեդոնի ժողովքը մերժելնուն համար։ Զաքարիա կաթուղիկոս որ չէր գիտեր թէ ինչ հնարագիտութեամբք այն մեծ իշխանութեան հասեր է Փոտ, սիրոյ թուղթ գրեց առ նա, միանգամայն խմացը-

digitised by A.R.A.R.@

նելով թէ Հայք ինչ պատճառաւ կը խորշին 'ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, և աղաչեց որ ճշմարտութիւնը ծանուցանէ իրենց: Տեղնիտեղը պատասխանեց իրեն Փոտ, իմացընելով թէ ինչպէս սուտ համբաւներ հասեր են Հայոց ականջը. և որովհետև Զաքարիա կաթուղիկոս գրած էր թէ Հայք հերձուածողաց հետևողք չեն ամենևին, այլ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, Փոտ՝ անկէց առիթ առնելով կը ցուցընէ իր ու բոլոր եկեղեցւոյն Յունաց նոյն սուրբ հօր վրայ ունեցած մեծարանքը, և միանգամայն խրատելով կ'ըսէ. «Եւ վասն զի այդպիսի հրաշափառ վարդապետի աշակերտք էք, ոչ է պարտ հետևող լինել մտաց ձերոց, այլ սուրբ և աստուածապաշտ գրոց հետևել»:

Զաքարիա կաթուղիկոս երբոր Փոտայ թուղթը կարդաց, հետն առնելով Նանա ասորի և Յովհան կամ Վահան եպիսկոպոսը՝ Երազգաւորս աւանը գնաց առ Աշոտ իշխան, և Փոտայ թուղթը տուաւ անոր:

* * *

Այն ատեն Աշոտայ հաճութեամբ և կաթուղիկոսին հրամանատրութեամբ Շիրակաւանի ժողովքը գումարեցաւ. յորում Վահան երկար և լուսաւոր վարդապետութեամբ ճառ մը խօսեցաւ՝ սուրբ Երրորդութեան և Մարդեղութեան խորհրդոց վրայ: Ետքը երբոր նոյն ժողովոյն մէջ հնգետասան գլուխք բանից կամ վարդապետութիւնք սահմանեցան. Վահան եպիսկոպոս միւսանգամ սկսաւ խօսիլ ժողովոյն կողմանէ, ցուցընելով երկուց բնութեանց անճառ և անշփոթ միութիւնը 'ի մի անձն Քրիստոսի:

Շիրակաւանի ժողովքէն քիչ ետքը՝ Սահակ Մռուտ կամ Ապլիկուրէշ վարդապետը, զոր Վարդան Տայոց Աշունք տեղւոյն եպիսկոպոս կ'անուանէ, Զաքարիա կաթուղիկոսին քով գալով, և իմանալով իրմէ թէ Յունաց և

digitised by A.R.A.R.@

Հայոց մէջ միաբանութիւն եղեր է, շատ փշտացաւ. ու յանդիմանութեան թուղթ մը գրեց առ Փոտ, Յունաց եկեղեցին մոլորեալ ցուցնելով: Բայց այն թուղթը Կոստանդնուպոլիս չհասաւ: Այս դէպքը՝ բոլորովին հակառակ կերպով կ'աւանդէ Կիրակոս, և որ աւելի համաձայն է 'ի հնոց առ մեզ հասած յիշատակարանաց: Փոտ մանաւոր թուղթ մը գրեց, կ'ըսէ, առ Աշոտ իշխան, ու թղթոյն հետ Քրիստոսի տնօրինական խաչէն մաս մը ղրկեց անոր. Աշոտ իշխանին հրամանաւ Սահակ վարդապետ այն թղթին պատասխանը տուաւ, գեղեցիկ և իմաստասիրական: Ասողիկ ալ կը վկայէ թէ «գրեաց պատասխանի թղթոյն Փոտայ Յունաց պատրիարքի, լի իմաստութեամբ և գիտութեամբ»: Այս երկու թղթոց օրինակներն ալ հասած են առ մեզ: Փոտայ առ Աշոտ գրածին խորագիրն է. «Պատճէն թղթոյն հայրապետին Կոստանդինուպաւլսի Փոտայ առ Աշոտ իշխանաց իշխան: Քաջայայտ բարեպաշտութեամբ, հզաւրագոյնդ ճոխութեամբ, բարձրագոյնդ 'ի համանեա՝ Աշոտդ իշխանդ Հայոց. Փոտ՝ շնորհիւն Աստուծոյ գլուխ եպիսկոպոսաց Նոր Հռովմայ, և պատրիարք հանուրց»: Աշոտայ կամ իր կողմանէ գրուածին ալ. «Պատասխանի թղթոյն Փոտայ գրեալ Սահակայ Հայոց վարդապետի՝ հրամանաւ Աշոտեայ Հայոց իշխանաց իշխանի: Քահանայապետ ըդգաւնացեալ պարկեշտ և առաքինազէր որ 'ի Քրիստոս մարւք Փոտ, վերադիտող թագաւորական մեծ քաղաքիդ Նոր Հռոմայ պատրիարք, Աշոտ իշխանաց իշխան Հայոց մեծաց: Զգիր հանճարեղ խոհականութեան ձերոյ, ով աստուածարեալդ, ընթերցայ, և յոյժ բարերանեցի ուրախութեամբ զերկնաւորն զՔրիստոս զՓրկիչ մեր»:

Վերը յիշուած թղթէն զատ՝ այլ և այլ ճառեր (մեզի ծանօթք՝ հնգետասան թուով) շարագրած է Զաքարիա կաթողիկոս Քրիստոսի տնօրինականացը վրայ, ընդհանրապէս վայելուչ ոճով և շարագրութեամբ, և յոյն եկեղեցւոյ վարդապետաց քիչ շատ հետևողութեամբ: Ասոնք

digitised by A.R.A.R.@

են իր հաւերը Քրիստոսի Ծննդեան, Մկրտութեան, Գալստեան յԵրուսաղէմ, մեծի Երկուշաբաթին, մեծի Երեքշաբաթին, մեծի Չորեքշաբաթին, վասն կատարածի աշխարհիս, վասն Մատնութեանն Յիսուսի, 'ի խորհուրդ մեծի Հինգշաբաթուն, Տէրունական ընթրեաց, 'ի Չարչարանս տեառն յօր մեծի Ուրբաթուն, Թաղման, 'ի Ծրագալուցի պատկին, 'ի Յարութիւնն, 'ի Համբարձումն տեառն, 'ի սուրբ Խաչն աստուածընկալ 'ի տօնի սուրբ Նշանին, 'ի սուրբ Եկեղեցին և 'ի Ննջումն ամենասուրբ կոյս Աստուածածնին:

Զաքարիայի կ'ենթադրուին Տօնապատճառի մը մէջ (Մատենադարան Երուսաղեմի, թիւ 413) գտնուած հետեւեալ հաւերը. Յաղագս տապանակին խորհրդոյ. – Յաղագս Այլակերպութեան տեառն մերոյ, և Աստուծոյ. — Ի նոյն խորհուրդ վարդավառի տօնին յաւակցն Սողոմոնի. — Յաղագս Նաւակաթին: — Զաքարիայի կաթողիկոսի և Մովսէսի քերթողի ի փոխումն Աստուածամօրն և պատկերի նորին:

ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Շապհոյ պատմական երկասիրութիւնը: — Իր անուանն և երկասիրութեանց յիշատակութիւնը առ նախնիս:— Գրութեան ոճը: — Իրեն ընծայուած անհարազատ գրութիւն մը:

Շապուհ Բագրատունի՝ Աշոտոյ անթիպատրկի որդին էր: Հայոց, կամ աւելի ճիշդ խօսելով, իր ժամանակին պատմութիւնը շարադրեց Շապուհ, ինչպէս որ կը վկայէ

digitised by A.R.A.R.@

Յովհան կաթողիկոս, բայց իր պատմութեան գիրքը ինչուան մեր օրերը դեռ տեսնուած չէ։ Յովհաննու կաթողիկոսի խօսքերէն կ՚երեւնայ՝ թէ աւելի Բագրատունեաց եւ անոնց ծագելուն պատմութիւնն է գրած, վասնզի հին ժամանակաց անցքերը աւանդելէն ետքը՝ համառօտ կերպով մը պիտի անցնիմ, կ՚ըսէ, այն դէպքերուն նկատմամբ՝ զորս Շապուհ Բագրատունին աւանդեր է, տեղնիտեղը պատմելով Սմբատայ սպարապետին որդւոյն՝ Աշոտայ՝ պայազատելը, եւ թագաւորական հանգամանաց կարգը, Բուղա ոստիկանին գերի տարածներուն դարձը, եւ իւրաքանչիւր նախարարաց իրենց սեպհական իշխանութեան մէջ հաստատուիլը, եւ անոնց՝ թշնամեաց դէմ ըրած զանազան յաղթութիւնքը։ Քիչ մը ետքը՝ Գրիգոր Արծրունեաց իշխանին սպանումը պատմելէն ետքը՝ կը յաւելու Յովհան կաթողիկոս. «Բայց զմնացորդս բանիցս այսոցիկ՝ զօրութեանց եւ քաջութեանց եւ մրցարանաց եւ պատերազմաց եւ բազում բարի օճանից, աշաւասիկ գրեալ է 'ի գիրս պատմութեանց Շապհոյ Բագրատունւոյ, բաւական քեզ կացուցանել տեղեկագոյն ռանն բարեբաստութեան». այսինքն է Աշոտ Արծրունեաց իշխանին վարուցը, որ մօր կողմանէ Աշոտայ Բագրատունեաց առաջին թագաւորին՝ թոռն էր։ Յովհաննու կաթողիկոսին խօսքերէն յայտնի է որ Շապուհ երիցագոյն ըլլալով ժամանակաւ քան զինքն եւ ժամանակակից պատմած դէպքերուն՝ արժանահաւատ անձ մըն է [1]։ Գէորգ Ա կաթողիկոսի օրով՝ առ Նուագութեան մեծամեծաց 'ի մերում աշխարհի, պակասեաց՝ կ՚ըսէ, 'ի

1. Յեսուին դարուց նորագոյն յիշատակագիր մը պատմչաց զաւակարգութեանը մէջ կը թուէ նաեւ «Շապուհ պատմութիւն. որ է գիրք որդւոյն Սմբատայ սպարապետին եւ այլ սուրբ նահատակացն. թուին Հայոց ՅԲ»։ Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանաց ձեռագրաց ցուցակի մը մէջ ալ կը գտնենք ի թիւս այլոց։ «Շապուհ պատմագիր, որ է պատմութիւն Որմըզդաքաղաքայ եւ այլոց սրբոց նահատակաց որ ի թուին ԳԾԲ»։

digitised by A.R.A.R.@

պատմութենէ մեր իշխանաց վրայ գրոյցք. և վրայ կը բերէ. «Բայց եթէ գուցէ գտցի ինչ՝ բաւական քեզ բերցի նախ քան զմեզ պատմեալն 'ի Շապհոյ պատմագրէ»: Ուրիշ տեղ մ'ալ. «Ի մանկութենէ մինչև ցերեւոյթս երիտասարդութեան զԱշոտոյ որդւոյ Սմբատայ սպարապետի զզօրութիւնս և զքաջութիւնս և զպատերազմունս և զհրոմունս 'ի յայլս, և զայլոց եւս 'ի նա բաւական բերցի քեզ առ 'ի Շապհոյ պատմեալքն»: Ասողիկ ալ կը գրէ. (Կոստանդիանոս մեծն) «խնդրեաց և սա զնախկի թագն Դաւթի մարգարէին 'ի Շապհոյ Պարսից արքայէ, զոր բարձեալ էր 'ի գլխոյն Յեքոնիայ որդւոյ Յովիայ, Նաբուգոդոնոսոր արքայ: Որպէս ուսուցանէ քեզ պատմութիւնն Շապհոյ Բագրատունւոյ»: Կիրակոս 'ի չորս ուրիշ ազգային պատմչաց կը յիշատակէ և զնա. «Եւ Շապուհ Բագրատունի»: Նոյնպէս ալ Սամուէլ երէց:

Ոճոյն նկատմամբ կ'երևնայ թէ այնչափ ընտիր եղած պիտի չըլլայ. գէթ ըստ Յովհաննու կաթողիկոսի, որ թէպէտ պատմութեան ստուգութիւնը անհակառակելի կը համարի, բայց «զբոլորովին բաժանումն ապացուցից՝ ոչ կարացեալ ըստ քերթողական հրահանգացն համառօտաբար ընձեռել, սակայն ըստ իւրումն ժամանակի ընտանի գալով նորա զրուցացն ամենայնի, փեղջալ բանիւ բաւական քեզ առ պատճառս տեղեկութեան»:

Յանուն Շապհոյ Բագրատունւոյ՝ պահոց վրայ գրուած ճառ մը կայ, որ թերևս ուրիշ համանուն անձի մը երկասիրութիւն է: Աւելցընենք միայն որ յԵրուսաղեմեան Մատենադարանի պահուած գրչագրի մը մէջ (թիւ 999) նշանակուած կը գտնենք այսպէս. «Ի Շապհոյ պատմութենէն. Այլ քանզի ստանգանեաց նախահայրն՝ յերկիր դարձաւ ուստի առաւն»: Այս համառօտ խօսքէն եաքը, որ մասն է Պահոց ճառին, աւելցուած է հետագայ տեղեկութիւնը Շապհոյ պատմչի անձին վրայ. «Այս ի պատմութենէ Շապհոյ Բագրատունւոյ է որդի Աշոտի ապուհի պատ

digitised by A.R.A.R.@

պարկի, յանուն Դաւթի Բագրատունւոյ որդւոյ Աշոտի իշխանաց իշխանի. զոր ձեռնատեալ և ընկալեալ յօժարութեամբ հօր Դաւթի առաջնորդի վանաց սրբոյն Ստեփանոսի ի Բագրեւանդ գաւառի և յոյժ բերկրեալ յաղագս հեռի լինելոյ ի ստութենէ, և զի ճշմարտութեամբ յաւել յինքենէ զճառս բանից աստուածայնոց»:

ՄԱՇՏՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

Մաշտոց և իր վարքը ըստ ժամանակակից յիշատակագրաց: — Աշոտ թագաւոր: — Դուինայ շարժը: — Մաշտոցի գրած թուղթը: — Իրեն ընծայուած ուրիշ երկասիրութիւնք:

Աշոտ և Սմբատ թագաւորաց օրերը ծաղկեցաւ Մաշտոց վարդապետն, որ Կոտէից կամ Արագածոտն գաւառին Եղիվարդ գեղէն էր, քահանայի որդի «ի ժառանգաց մենաստանաց, — ինչպէս իրեն ժամանակակից յիշատակագիր մը կ'աւանդէ, — որ անուամբն սրբոյն Թէոդորոսի էր»: Երբ այլազգիք զօրացան բռնութեամբ այն գաւառին վրայ, հայրը՝ մանկութեան հասակին բռնադատեցաւ երթալ պանդխտութեամբ 'ի Սոթից գաւառ. ուր մնալով 'ի կարգ աշխարհի, ծնաւ Մաշտոց: Հօրը դաստիարակութեան տակ՝ ուսմանց, մանաւանդ աստուածայնոց պարապեցաւ. անոր մահուընէն ետքն ալ աշակերտեցաւ Գեղարքունեաց գաւառին Մաքենոցք կրօնաստանին մէջ գտնուող Թէոդորոս անունով միանձի մը, կամ նոյն վանաց առաջնորդ՝ Ստեփանոս վարդապետին, ինչպէս կ'աւանդէ Ուսպենեան:

digitised by A.R.A.R.@

Քահանայութեան աստիճանն ընդունելով՝ իր բարեկրօն, ճգնասուն և աստուածահաճոյ վարուք ամենուն սիրելի եղաւ: Բայց առաւելագոյն կատարելութեան փափաքանօք, «Նկն, — կ՚ըսէ իր վարուց պատմագիրն, — բնակեցաւ 'ի կղզւոջս (Սեւան) սովին վարուք. և թողլով զառ 'ի բնակութենէ մարդկան, սիրողն 'ի պատուի և յանարգանս՝ բազմաց նշողացուցանէր զինքեան և զտեսակ առաքինութեան. զոր թէ ունիցին հասել՝ վարատան հողմով 'ի ձորս և 'ի փապարս կորստեան: Այլ սա ոչ այսպէս. այլ գնացեալ բնակեցաւ յապայերին, յայս կղզւոջ. ուստի հարկաւորեալ բազում թախանձանօք՝ իմաստուն և հանճարեղն և լաւութեան սիրողն, 'ի Մարիամայ Սիւնեաց տիկնոջէ կանգնեալ զսա ուխտ: Եւ ժողովեալ եղբարս միանձնականաց դասս՝ վասն հոգւոց տեառն իւրոյ, յորեւապէս վախճանելոյ Վասակայ Սիւնեաց իշխանին. յորում ունկնդիր եղեալ՝ յետոյ հաւատացաւ ասէ՝ Եթէ յԱստուծոյ է հրամանս, ես ոչ ընդդիմացայց. և շինեաց վանս, և ժողովեալ եղբարս՝ կալով կրօնաւորական կարգաւ: Եւ զարդարեալ բազմախուռն պատուիրանօք վայելչական սպասուք. և անձին իւրում յաւելոյր որ ըստ օրէ զգործ մշակութեան առաքինութեան շնորհօքն Քրիստոսի: Եւ այսչափ առաւելեալ 'ի մարմնի իւրոյ տանջանս, մինչ զի մեկնէր եւս 'ի մրգոյ և 'ի ջրոյ անգամ: Եւ զարմանալի այս էր թէ զհարդ ոչ ինչ ուրուք իւրաց նուազ գտանէր. քանզի զազօթսն հանապազորդ կարգաւ՝ անխափան ունէր զցայգ և զցերեկ. և զընթերցասիրութիւն գրոց սրբոց ոչ կասեցուցանէր. այլ և առնէր իսկ, և խրատէր զամենեսեան 'ի նոյն կարգ...

«Եւ եղեալ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ իշխանն Հայոց Աշոտ 'ի կողմանս Վրաց վասն ապստամբելոց ոմանց յելուզակաց.. առ յեզերբ գետոյն հզաւրի որ կոչի Կուր. Դարձեալ ընդ խաղաղութեամբ ճանապարհորդէր առ եզերբ ծովակին: Եկեալ զումարեցաւ 'ի տեղւոջ միոջ, հանդէպ կղզւոյն որ կոչի Բանակեառ. հայցէր տեսանել

digitised by A.R.A.R.@

զերանելւոյն Մաշթոց. որ իբրև տեսին զերեսս, բազում ուրախութիւն եղև երկուցունցն. ապա յոյժ սիրեալ և մեծապէս ընկալեալ զնա բարեպաշտ իշխանն Աշոտ. որ և թագաւոր իսկ եղև յետոյ։ Ապա շնորհէր երանելի հօրն Մաշթոցի զկայսն մշտնջենաւոր. զոր արձակեալ էր նմա արքային Յունաց Վասիլ։ Յոտն կացեալ և արտասուօք հանդերձ առեալ յինքն զսուրբ խաչն, զոր պնդեալ էր ոսկւով և զարդարեալ գեղեցկազան գործով, ընդելուզեալ մարգարտով. և առեալ եդ ի վերայ աչաց իւրոց և համբուրեաց զնա։ Եւ երկիր պագեալ իշխանն՝ զաջ նորա համբուրէր... ապա հրաժարեցին 'ի միմեանց. իշխանն գնաց զճանապարհ իւր, և նա դարձաւ 'ի մենաստան իւր... Յայսմ ամի յորում կարգեցի զաշխատաւոր զրումս՝ էր ամք կենաց նորա աւելաւ ինչ քան զվաթսուն ամ. իսկ որ մեկնեալ էր 'ի կերակրոց և 'ի բոլոր իսկ հեշտութեանց մարմնոյ՝ երեսուն և երեք ամք. և 'ի շինութեան տեղւոջս քան և երկու ամք»...

Աբաս սպարապետն տեսնելով որ իր եղբօրորդին Սմբատ՝ Բագրատունեաց վրայ թագաւորեց, Գէորգ կաթողիկոսէն օծուելով, անկէ վրէժն առնելու համար՝ ուզեց զԳէորգ ձգել յիշխանութենէ, ու անոր տեղ նստեցընել զՄաշտոց. ուստի և մասնաւոր թուղթ գրեց անոր։ Մաշտոց՝ այնպիսի առաջարկութիւն մը թէ իր սըրտին և թէ մտածմանցը հակառակ տեսնելով, բացէ 'ի բաց հրաժարեցաւ. ու չէ թէ միայն չուզեց համախոհ ըլլալ Աբասայ հետ, այլ նաև մասնաւոր խրատական թուղթ մը գրեց առ Աբաս, յորդորելով որ այնպիսի վնասակար խորհուրդներէ ետ կենայ. կը ջատագովէր Գէորգ կաթողիկոսը, իրեն դէմ եղած ամբաստանութեանց սուտութիւնը և անիրաւութիւնը ցուցընելով։ Երբ այն թուղթն առաւ Աբաս, սաստիկ ամօթէն և ոչ իր մտերիմ համախոհիցը ցըցուց. և երբ իր կուսակիցներէն շատն աստուածառաք պատիժներով պատուհասեցան, Աբաս անձամբ գնաց թողութիւն խնդրեց Գէորգ

digitised by A.R.A.R.@

կաթուղիկոսէն, ու ետքը իր եղբօրորդւոյն՝ Սմբատ Թագաւորին հետ ալ հաշտուեցաւ։ Մաշտոցի առ Աբաս գրած թղթին ամբողջ օրինակը մէջ կը բերէ Յովհան կաթուղիկոս իր Պատմագրութեանը մէջ։ Հոն կը կարդանք նաև առ Դըւնեցիս ուղղած թուղթ մը, զոր հետևեալ պատճառաւ շարագրած է Մաշտոց։

Քրիստոսի 894 թուականին՝ հոկտեմբեր ամսոյն 13ին գիշերը՝ յանկարծական սասանութեամբ մը Դուին քաղաքին մեծ մասը կործանեցաւ, և բնակչաց շատը մեռան։ Այն խեղճ գոյժը՝ մեծ տպաւորութիւն ըրաւ ուրիշ քաղաքաց մէջ բնակող Հայոց վրայ. և Մաշտոց վարդապետն ալ՝ որ նոյն ժամանակները Սևան կղզւոյն մէջ կը բնակէր, սրտաշարժ ու գեղեցիկ ոճով մխիթարութեան թուղթ մը գրեց այն սաստիկ հարուածէն ազատող խեղճերուն։

Յետ վախճանի Գէորգ կաթուղիկոսի՝ ամենուն հաւանութեամբը անոր յաջորդ ընտրուեցաւ Մաշտոց, որ միայն եօթն ամիս կրցաւ հայրապետական աթոռը նստիլ։

* * *

Ուսպէնեանը կ'աւանդէ թէ նոյն միջոցները այլ և այլ երկպառակութիւնք կային Հայոց, Վրաց, Աղուանից և Յունաց մէջ, հաւատոյ խնդրոց և եկեղեցւոյ ինն դաւանագրութեանց վրայ. որոնց ամենուն լուծումը տալու, կ'ըսէ՝ Մաշտոց վարդապետ, այն թղթովը՝ զոր 'ի հրամանէ և 'ի խնդրոյ Գէորգեայ կաթողիկոսի գրեց. բայց այս թուղթը մեր ձեռքը հասած չէ, ինչպէս նաև ոչ այն նամակը զոր Յովհ. կաթուղիկոս կ'աւանդէ թէ գրած ըլլայ՝ երբ դեռ Սևան կղզւոյն մէջ էր, Աշոտոյ առաջնոյ թագաւորութեանը ժամանակ, անոնց դէմ՝ որ 'ի Քաղկեդոն և 'ի Շիրակաւան գումարուած ժողովոց հակա-

digitised by A.R.A.R.@

ռակ կը խօսէին։ Օրպելեանը պատմագրական երկասիրութիւն մըն ալ կ'աւանդէ Մաշտոցի անուամբ. վասն զի Թանահատի կոչուած վանքին մէջ գտնուող միանձանց ճգնութիւնները ստորագրելէն ետքը կը յաւելու, թէ «Զայս ծանոյց մեզ պատմութիւն երանելւոյն Մաշտոցի որ 'ի Սեւան»։ Ուրիշ տեղ մ'ալ. «Թէ զկնին և զերկայնն կամիս լսել՝ ընթերցիր զՈւխտանէսն և զԱղվանից պատմութիւնն և 'ի Գիր թղթոցն տեղեկացիր. եւս և զՏեառն Մաշտոցին որ 'ի խնդրոյ Գէորգեայ Հայոց կաթողիկոսի գրեալ է»։ Այս պատուական ու փափաքելի երկասիրութիւնն ալ դեռ մեզի անծանօթ է։

Արծրունին՝ Մաշտոցի ճգնողական վարքին հետ մեծապէս կը գրուատէ զինքը նաև յուսումնասիրութեան. վասն զի կ'ըսէ. «Այր և ուսումնական բանգիտութեամբն յոյժ հմտագոյն»։ Սամուէլ ալ իր ժամանակագրութեանը մէջ. «Մաշտոց ճգնաւորական հանդիսիւ և իմաստասիրական արհեստիւ պայծառանայր»։

Ոմանք ուզեցին կարծել թէ նոյն Մաշտոց հայրապետին երկասիրութիւնն ըլլայ՝ նաև ազգային եկեղեցական արարողութեանց հաւաքման գիրքը կամ ծիսարանը, որ սովորական անուամբ Մաշտոց կը կոչուի։ Այս յայտնի սխալման գլխաւոր պատճառ եղած է նախ անուան նմանութիւնը. որովհետև այն ծիսարանին հեղինակ՝ որքան Մեսրովպայ անունն ալ շատ անգամ Մաշտոց կը կոչուի. և երկրորդ՝ Յայսմաւուրաց և Կիրակոս պատմչին խօսքերը, որոնք թերևս փոխանակ ըսելու թէ ծիսարանին մէջ քանի մը բան կարգաւորեց, կամ քանի մը սաղմոս և աղօթք աւելցուց, որ հաւանական կրնայ սեպուիլ, կ'աւանդեն թէ ինքը եղած ըլլայ այն աղօթքները ժողվող և կարգի դնող։ Ահաւասիկ Կիրակոսի խօսքերը. «Սա կարգեաց զգիրս՝ որ ըստ անուան իւր Մաշտոց կոչի. ժողովեալ զամենայն կարգեալ աղօթս, և ընթերցուածս 'ի միասին յարմարել յաւելուածով յիւրմէ. որ ունի յինքեան զամենայն կարգս քրիստոնէութեան»։

digitised by A.R.A.R.@

Բայց իր խօսքին դէմ կ'ելլէ ընդհանուր ազգին աւանդութիւնը, և սուրբն Ներսէս Շնորհալի, որ առ Միջագետացիս գրած թղթոյն մէջ յայտնապէս կը գրուցէ, թէ ո՛րչափ անտեղի է այս կարծիքը:

ՅՈՎՀԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Յովհան կաթողիկոս յաշակերտաց Մաշտոցի: — Հայրապետական աթոռը եղեր: — Պատմութիւնն և անոր նիւթը: — Արժէքը այս երկասիրութեան: — Գրաշարական ոճը: — Բնագրին հրատարակութիւն և թարգմանութիւն:

Այս անուամբ՝ Հայաստանի հայրապետական աթոռը նստողաց վեցերորդն է Յովհաննէս, և ընդհանրապէս կը կոչուի՝ Յովհան կաթողիկոս կամ Պատմաբան: Դրասխանակերտ աւանին մէջ ծնած էր Յովհան, Դուին քաղաքին մօտերը. բայց ո՛չ ծնողքն և ոչ ալ ծննդեանը ճիշդ տարին յայտնի է: Ի խորին ծերութեան վախճանեցաւ Քրիստոսի 925 թուականին: Իր ուսմունքը՝ Մաշտոց վարդապետին ձեռքին տակ ըրաւ, որոյ և ազգական էր, նաև մասնաւոր բարեկամութեամբ մտերմացաւ Գէորգ կաթուղիկոսին ալ, ու անկէ և Մաշտոցէ ետև նստաւ 'ի հայրապետական աթոռն, Ա. Սմբատայ թագաւորութեան ժամանակ:

Իր Պատմագրութեանը երեսներորդ երկրորդ գլխոյն մէջ՝ այն պատուոյն հասնելուն պատմութիւնը կ'ընէ՝ կար-

գէ գուրս խոնարհութեամբ մը [1]. մեծարանօք և գովութեամբ կը խօսի իրեն նախորդ Մաշտոց հայրապետին վրայ, ողբալով անոր վաղահաս մահը, զոր թէ Հայոց աշխարհին և թէ իր անձին համար աղետալի դէպք մը կը համարի. որովհետև կ'ըսէ թէ 'ի մանկութենէ անոր հայրական խնամոցը յանձնուած ու աշակերտած էր:

Չգիտցուիր թէ երբ կամ ո՛ր իշխանին խնդրովը և առաջարկութեամբ ձեռք զարկաւ իր Պատմագրութիւնը շարագրելու: Ոմանք կարծած են թէ տասներորդ դարուն սկիզբները սկսած ըլլայ յօրինել իր երկասիրութիւնը, հայրապետական աթոռը նստելէն ետքը. բայց աւելի հաւանական կ'երևնայ այլոց գրուածը՝ որ կը համարին թէ մի և նոյն միջոցի երկասիրութիւն չէ սակայ. այլ մէկ մասը՝ 897 թուականէն առաջ շարադրուած է, միւսմասները անկէ ետքը: Այս կարծեաց ստուգութեանը գլխաւոր պատճառ այն կը սեպեն, որ Քաղկեդոնի ժողովոյն վրայ խօսելու առենները՝ գրքին առջի մասին մէջ, խիստ և ուժով լեզու մը կը բանեցընէ նոյն ժողովոյն դէմ, բայց անկէ ետքը լեզուն կը փոխէ. և թէ կրօնական համոզմամբ՝ թէ քաղաքական պատճառաւ, գիտնալով որ ինչուան յունական կայսերութիւնը վրանին ձեռք չդնէ՝ անկարելի է որ Հայաստանի խռովութեանց դարման մը ըլլայ, կը սկսի չափաւորել խօսքը, թէ նոյն ժողովոյն, և թէ անոր սահմանադրութեանցը հպատակող Յունաց նկատմամբ: Ինչ աստիճանի ստուգութիւն ուզենանք տալ այս ենթադրութեանս, այս յայտնի է որ Յովհան կաթողիկոս գրեթէ ինչուան մահը աշխատեցաւ իր Պատմագրութեանը վրայ. որովհետև Քրիստոսի 925 թուականին մեռաւ, և իր պատմած դէպքերն ալ ինչուան 923 կամ 924 թուականը կը հասնին:

1. « Զկնի այսր՝ հեգս եւս և թշուառականս և պարտեալս ըստ հոգևոր սնուցմանս խրատուն Յովհաննէս, որ զայն զայս գրեցի գիրք՝ ոչ ըստ արժանեաց ածայ յաթոռ սրբութեան... զի թէպէտ և յաշակերտութենէ առն սրբոյն Մաշտոցի, և 'ի մանկութենէ իմմէ, այլ և ազգակից հարազատութեան նորա ըստ մարմնոյ »:

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Պատմութիւնն և անոր ձիրքը. — Հարիւր ութսուն և ութը գլուխ կը բաժնուի Յովհաննու պատմութիւնը: Առջի երկուքին մէջ հեղինակը իր երկասիրութեան յատակագիծը կը դնէ, ու միանգամայն կ'իմացընէ թէ իր վախճանն է աւելի համառօտութիւն մը՝ քան թէ բուն ընդարձակ պատմագրութիւն մը շարագրել: Իր այս խոստմունքը կը պահէ՝ մինչեւ այն ժամանակաց պատմութեանը մէջ՝ որոնց ականատես վկայ է: Ժամանակին ու ազգային պատմչաց սովորութեանը համեմատ՝ ջրհեղեղէն կը սկսի իր Պատմութիւնը, և կ'իմացընէ թէ պատմածներուն գլխաւոր աղբերքը երկու են. աշխարհածնութեան համար՝ սուրբ գիրք, և պատմութեանց համար օտար և ազգային պատմիչք: Բայց ընդհանրապէս ազգային պատմչաց կը հետևի, և գլխաւորաբար՝ Մովսէսի Խորենացւոյ, իրեն ժամանակաւ մերձաւոր դէպքերուն նկատմամբ՝ Շապհոյ Բագրատունւոյ և ուրիշ ազգային պատմչաց: Բայց որովհետև միտքը դրած է այսպիսի վայելուչ ոճ և լեզու մը գործածել 'ի պատմագրութեան՝ զոր Խորենացիէն ետքը ուրիշները գործածած չեն, իր այս ջանքը չափազանցութեան մէջ կը ձգէ զինքը. վասն զի ուզելով զարդարուն ոճ մը գործածել, վայելչականէն անդին կ'անցնի, այնպիսի լեզու մը բանեցընելով որ ըստ ինքեան այնչափ գովելի և հետևելի չէ, ոչ ըստ ոճոյն և ոչ ըստ լեզուին: Բայց ասիկայ արևելեան՝ և մանաւանդ Յովհաննու ժամանակացը ընդհանուր թերութիւնն է: Մեր ազգին սովորական գրչաց՝ մէկ չափաւորելի սովորութեանն ալ հետևած է Յովհան, սուրբ գրոց խօսքերը յաճախ իր պատմութեան գրոցը մէջ բերելով, յարմար կամ անյարմար վկայութիւնները շատցընել:

Պատմութեանը Գ–Ը գլուխներուն մէջ՝ Յովհան կաթողիկոս Հայոց ազգին սկզբնաւորելուն վրայ կը խօսի.

digitised by A.R.A.R.@

Մարիբաս Կատինայի ու Խորենացւոյն հետեւելով Հայոց ազգը Յաբեթի ցեղէն առաջ եկած կը սեպէ։ Ութերորդ գլխոյն մէջ կը սկսի Հայկայ պատմութիւնն ընել, և անոր օրինաւոր յաջորդացը, մինչև 'ի մեծն Աղեքսանդր, որ՝ ինչպէս պատմութիւնն կ'աւանդէ, եկաւ Հայաստանի ալ տիրեց։ Անկէ ետքը Արշակունեաց պատմութիւնը կը սկսի աւանդել, համառօտագոյն ոճով, և անոնց ինկնալը և մարզպանաց յաջորդելը, և անոնցմէ ետքը Հայաստանի վրայ իշխելը մերթ կիւրապաղատից և ոստիկանաց, զորս երբեմն Յունաց կայսերք կը ղրկէին, և երբեմն Դամասկոսի և Պաղտատի խալիֆաները։ Այս առթով կը ցուցընէ Բագրատունեաց ցեղին իշխաններէն ոմանց զօրանալը, ինչուան այն ժամանակ՝ յորում Աշոտ Ա կամ Մեծն՝ անկախ իշխան և Հայոց թագաւոր ճանչցուեցաւ խալիֆայէն։

Գրքին ԺԸ—ԽԸ գլուխներուն մէջ կ'աւանդէ Աշոտոյ առաջնոյ թագաւորութեան, անոր որդւոյն Սմբատայ, և այլն, պատմութիւնը։ Յովհաննու կաթուղիկոսին երկասիրութեան այս մասը՝ աւելի մանրամասն և հետաքննական տեղեկութիւն կը պարունակէ Բագրատունեաց և Արծրունեաց թագաւորաց վրայ։ — ԽԹ գլխոյն մէջ կը սկսի խօսիլ՝ Սմբատայ և Յուսուփայ մէջ ծագած գժտութիւններուն և տարաձայնութեանց վրայ, որոնք այնչափ արիւնհեղութեանց պատճառ եղան։ Արտաքին թշնամութիւնք կը լռեն, և աւելորդագոյն աղէտք և պատերազմունք Հայաստանի մէջ կը սկսին երևնալ՝ ներքին անմիաբանութեանց պատճառաւ. իշխան իշխանի դէմ, նախարար նախարարի դէմ կ'ելլեն. ժողովուրդք ալ մերթ մէկին մերթ մէկալին կողմը բռնելով իբրև ընդ թշնամեաց կը պատերազմին։ Առիթ կ'առնու Յուսուփ Հագարացի ոստիկանը՝ Հայոց ներքին անմիաբանութիւնը. ու Նսր անունով մէկը Ատրպատականի վրայ կը ղրկէ շատ զօրքով. ան ալ կու գայ ու Ճաշն-չակ Աշոտին հետ երկար ու խիստ կռուով կը պատե-

digitised by A.R.A.R.@

բագմի, գինքը ստիպելու համար որ խալիֆային հնազանդութեան տակ մտնէ։ Աշոտ Սեւան կղզին կը քաշուի, Գեղայ կոչուած բերդին մէջ. ինչուան որ Աշոտայ կուսակիցներէն մէկը Գորգ՝ կը պատերազմի անոր դէմ, Նորայ՝ Դուին քաղքին մէջ դրած Բշր (Պէշիր) ոստիկանը կը սպաննէ, և Արաբացւոց թշնամի գունդերը կը ցրուէ։ Այն ժամանակն է՝ յորում Յովհան կաթուղիկոս Աշոտ Շահնշահին քով կ'երթայ, երկար ատեն նոյն իշխանին արքունեաց մէջ կը բնակի, և սիրոյ ու մեծարանաց նըշաններ կ'ընդունի իրմէն։ Անկէց Գագիկ թագաւորին արքունիքը կ'անցնի, ու թէ իրմէն ու թէ անոր եղբօրմէն մեծ սիրով կ'ընդունուի։ Նոյն ժամանակները՝ այս երեք իշխանաց վրայ ալ սպառնալիք կը հասնին, և Գեղայի մէջ եղած զօրքերը՝ թշնամեաց ուժէն վախնալով անձնատուր կ'ըլլան։ Արաբացւոց սպարապետը կը տիրէ բերդին, ու անանկով իր իշխանութեան տակը կ'իյնան մերձակայ քաղաքներն, աւաններն ու երկիրներն։

* * *

Հոս կը դադրեցընէ իր պատմութիւնը Յովհաննէս կաթուղիկոս։ Արդէն հասակն առած՝ ու իր մահը մերձակայ տեսնելով, Խորենացւոյն պէս իր գրքին վերջարան Գլուխ մը կը դնէ, ողբալով այն աղէտքը որ Հայաստանի վրայ ծանրացեր էին. բայց միանգամայն կը քաջալերէ՝ գուշակօրէն գրուցելով, թէ ատեն պիտի գայ՝ յորում մեր Հայրենեաց աղետից վախճանը պիտի հասնի, քրիստոնական կրօնք յաղթանակեն, և հաւատացեալք իրենց թշնամեաց վրայ զօրանան։ Անկէ խօսքը առ թագաւորս, իշխանս, պետս և հրամանատարս Հայաստանեայց կը դարձնէ, իմացընելով իրենց թէ ինչ պատճառի համար և ինչ նպատակաւ այս Պատմագրութիւնը գրելու ձեռք զարկաւ. կը ցաւի այն ուրացութեանց վրայ՝ որոց ականատես կամ պատմիչ եղաւ, և Հայաստանի իշխա-

digitised by A.R.A.R.@

նացը՝ և անոնց հպատակաց՝ իմաստուն խորհուրդներ և խրատներ կու տայ։ Այս սրտաշարժ և ազդու վերջաբանով կ՚աւարտէ իր Պատմութեան գիրքը։

Կենացը վերջին տարիները Ձորոյ վանքը քաշուեցաւ Յովհան, և հոն մեռաւ, 925 թուականին, քսանեւութ տարի Հայոց կաթուղիկոսական աթոռը նստելէն ետքը։ Իր յաջորդն եղաւ Ստեփանոս Բ, որ հայրապետական աթոռը Աղթամարայ կղզին փոխադրեց։ — Չենք գիտեր թէ արդեօք ուրիշ գրուածք ալ շարադրած է Յովհան. ազգային հեղինակք՝ իր Պատմագրութենէն զատ ուրիշ երկասիրութիւն չեն յիշատակեր իր անուամբը։

* * *

Մեծ յարգանօք կը խօսին նոյն ազգային պատմիչք Յովհաննու կաթուղիկոսի թէ կենացը և ուսմանց, և թէ այս Պատմագրութեան վրայ. Թովմա Արծրունի՝ «Սնեալ և ուսեալ էր, կ՚ըսէ, առ ոտս սրբոյն Մաշտոցի, նորին հրահանգեալ կրթարանի ուսումնասիրութեան վարժիւք առոգացեալ. այր քաղցրաբարոյ և հեզահայեաց»։ Եւ Յուսուփ ոստիկանին զօրացը ձեռքով Հայաստանի մէջ եղած անթիւ արիւնհեղութեանց վրայ խօսելով, կը յաւելու. «Զօր այլ զօրաւոր և մտահարուստ ոմն հանճար մեծ՝ նախ քան զմեզ վերագրեաց և աւանդեաց 'ի գանձս արքունի»։ Սամուէլ՝ գեղեցկաբան շարագրութիւն կը կոչէ անոր պատմութիւնը. Ասողիկ՝ ճարտասան և պատմագիր կ՚անուանէ զինքը. Կիրակոս՝ գեղեցկայարմար պատմութիւն կը կոչէ։ Տարակոյս չկայ որ ճարտասան պատմիչ մըն է Յովհան, և աւանդած դէպքերուն շատին ալ ականատես ըլլալով՝ այն աղէտքն տպաւորագոյն ազդեցութիւն ըրած են սրտին վրայ, և արժանի լեզու մը բանեցընելով՝ 'ի գութ կը շարժէ թէ լսողը և թէ ընթերցողները։ Բայց ճարտասանական արուեստը Յովհաննու գրչին տակ՝ երբեմն սովորական սահմանէն դուրս ելած

digitised by A.R.A.R.@

է. լեզուն ալ, ինչպէս քիչ յառաջ յիշատակեցինք, արուեստակութեան կերպարանք առած. անով է որ՝ որչափ ալ գեղեցիկ երեւնայ ոմանց իր կերպն եւ շարագրութեան ոճը, անընտիր հետեւողութիւնն զգուշանալի է։

Իբրեւ պատմիչ՝ ընտիր բարեմասնութիւն մըն ալ ունի Յովհաննէս, որ մեր՝ մանաւանդ յետին պատմչաց մէջ՝ սակաւագիւտ յատկութիւն է, հաւատարմութիւնը. անով է որ ամէն լսած դէպքերը չպատմեր. եւ եթէ պատմելու ալ ստիպուի՝ երաշխաւորութիւնը վրան չառներ։ Օրինակ իմն՝ երբոր Սմբատայ առաջնոյն մարմնոյն վրայ լոյս իջնելուն պատմութիւնը կ'ընէ, եւ թէ ինչպէս թէ հաւատացեալք եւ թէ անհաւատք տեսած ըլլան այն ճառագայթաւէտ պայծառութիւնը, կը յաւելու. « Եւ որք տեսինն զայս՝ ստուգութեամբ իմն հաւաստի գրանն առնէին. բայց մեք զայսոսիկ 'ի տեսողս անդր թողացուցեալ, եւ զորս աչօք իսկ տեսեալ է մեր, ոչ զանգաղեցուք պատմել »։ « Ետես աչօք, — կ'ըսէ Վարդան պատմիչ — զխաւարաբեր ժամանակն, եւ գրեաց 'ի յիշատակ ապագայից »։

Յովհաննու կաթողիկոսի պատմութիւնը՝ տպագրեցաւ յԵրուսաղէմ (1843)։ Այդ թուականէն երկու տարի յառաջ Գաղղիոյ Հասարակաց կրթութեան Պաշտօնէին հաճութեամբ հրատարակուեցաւ անոր գաղղիական թարգմանութիւնն 'ի Փարիզ, զոր անուանի արեւելագէտն Սէն-Մարդէն երկասիրեր էր, ու իր մահուընէն շատ տարի ետքը Ֆելիքս Լաժառ տպագրեց։ — Խորագիրն է. Histoire d'Arménie, par le Patriarche Jean VI, dit Jean Catholicos, traduit de l'arménien en français par M. Saint-Martin. Ouvrage posthume, publié sous les auspices du ministère de l'Instruction publique, par Félix Lajard, 1841. Մատենախօսական հատուած մ'ալ հրատարակած է Նէվ հայագէտն պելճիքացի. Examen de l'histoire Jean VI le Patriarche, traduite de l'arménien par Saint-Martin, par Félix Nève; Louvaine, 1843։ Հայկական բնագիրն երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ ունեցած է 'ի Մոսկուա (1853), ջանիւք Մկրտչի Էմին, Տեսչի Ճեմարանի Արեւելեան լեզուաց։

digitised by A.R.A.R.@

ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Թովմայի Արծրունւոյ ժամանակը։ — Գագկայ իշխանի յանձնարարութեամբ Արծրունեաց պատմութիւն գրելը։ — Այդ երկասիրութեան աղբերք։ — Արծրունւոյն պատմութեան նիւթը։ — Գրութեան ոճը։ — Բանասիրական արժէքը։ — Բնագրին տպագրութիւնն ու թարգմանութիւնք։

Յովհաննու կաթուղիկոսի գրեթէ ժամանակակից՝ կամ անկէ քիչ կրտսերագոյն է Թովմա Արծրունի։ Ժամանակաւ որչափ ալ մերձաւոր՝ բայց 'ի հմտութեան մեծ տարբերութիւն կը տեսնուի այս երկու անձանց մէջ. որով և արժանապէս առաջին կարգի պատմագիր կրնանք սեպել զԱրծրունին, թէ որ քանի մը թերութիւններէն զգուշանար, մանաւանդ լեզուի խրթնութենէն։ Եղիշէ վարդապետին աշակերտ կը համարուէր Արծրունին. որովհետև իր պատմութեան խորագրոցը մէջ՝ նոյն վարդապետին աշակերտ կ'անուանի [1]. անոր համար քանի որ իր պատմութեան գիրքը գտնուած չէր, վեցերորդ դարու պատմիչ կը կարծուէր Թովմաս. բայց երբ երկասիրութիւնն երևան ելնելով՝ յայտնապէս տեսնուեցաւ այն ենթադրութեան սխալ ըլլալը, թէ որ ուրիշ համանուն վարդապետի մը աշակերտ չուզենանք սեպել զինքը։

Տասներորդ դարուն սկիզբը Գագիկ Արծրունեաց տէր

1. « Պատմագիր վասն Արծրունեաց ազգին, զոր արարեալ է Թովմա վարդապետի՝ աշակերտի Եղիշէի »։

digitised by A.R.A.R.@

և Վասպուրականի իշխանն՝ իւր հայրենասէր քաջագործութեամբքն ամենուն աչքը իւր վրայ դարձուցեր էր, անոր յաղթական զինուց վրայ՝ 'ի թշնամեաց հարստահարեալ ազգին վերանորոգութիւնք կը փափաքէին տեսնել. այն յոյսն և ակնկալութիւնն արդիւնաւորելու գեղեցիկ պարծանքն, իրեն վրայ առած էր Գագիկ: Եւ որովհետև իւր զէնքերուն փառքը մինչև հեռաւոր ժամանակաց վրայ կ'ուզէր տարածել, և պատմութեանց մէջ՝ իրեն փառաց արձագանգը թողուլ Բագրատունեաց Սահակ իշխանին պէս՝ ուզեց որ իրեն ու իր փառաւոր Արծրունեաց ցեղին պատմութիւնք թողու ազգին. ու իր այս կամացը և փափաքին գործադրութիւնք յանձնեց Թովմայի. որուն արդէն իր հայրն ալ նոյնը յանձնած կ'երևի. վասն զի Թովմա իր յառաջաբանին ետքը կ'ըսէ առ Գրիգոր Արծրունեաց Տէր և Վասպուրական իշխան, որ անշուշտ Դերենիկն է. «Ընկալեալ զհրաման պատուիրանի քո... ձեռն 'ի գործ արկի» և այլն: Իսկ Ա դըպրութեան վերջը՝ խօսքն առ Գագիկ կ'ուղղէ:

Չխալեցաւ Գագիկ իւր ընտրութեանը մէջ. վասն զի Թովմաս ոչ միայն ժամանակին հմտագոյն հանճարներէն մէկն կրնար սեպուիլ, այլ ինքն իսկ Արծրունեաց ազգէն ըլլալով, հին ու անցած փառքերը՝ հնութեան աւանդիցը և գրքերուն մէջ փնտռելու յարմարութիւն և անխոնջ յարատևութիւն ունէր. ու ամէն բանէ աւելի հայրենասէր, կամ լաւ ևս ըսելով, ցեղասէր ոգի մը:

Բայց այն առաջարկութեան գործադրութեանը ամէն դժուարութիւնները իւր աչքին առջեն էին: Հայոց պատմութիւններ, զանազան անձանց ու այլ և այլ ժամանակաց երկասիրութիւնք հասեր էին իր ձեռքը. բայց Արծրունեաց ցեղին վրայ լիակատար ու յագեցուցիչ գըրուածք մը պակաս էր. իրեն հնութեամբը պատկառելի ցեղ մը՝ սակայն այն հնութիւնը ընդարձակ ասպարէզ մը պէտք բանար իւր առջեւ հետազօտութեանց, և հարկ էր պատմութեան մնացութիւնք դարմանել, փառաց պարծանքը նորոգել, կամ ուրիշներէն յափշտակել:

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Արծրունին առաջնորդ առած է իրեն այս երկասիրութեանը մէջ բաց յաստուածային գրոց, մարդկութեան նախնական ստեղծմանը և ընդ ամենայն աշխարհ ցրուելուն՝ նաև օտարին պատմիչներ. և մասնաւորաբար մէջ կը բերէ Եւսեբիոսի, Ափրիկանոսի, Բերոսոսի, Մանեթոնի, Արիստոնի Կեսարացւոյ, Յուլիանոսի Աղիկառնացւոյ, Փիլոնի Աղեքսանդրացւոյ, և այլոց կարծիքները[1]: Ծանօթ կը ցուցընէ ինքզինքը նաև Հերոդոտեայ պատմութեանը, և անոր հետևողութեամբ կ'աւանդէ Պարսից պատմութեան այն մասը՝ որ Հայոց ազգին պատմութեան հետ վերաբերութիւն ունի: Ազգային պատմչաց հետ ալ կը խորհրդակցի Արծրունին, և գլխաւորաբար Մովսէսի Խորենացւոյ. և Արծրունեաց ցեղին պատմութիւնն ընելու ժամանակ կ'աւանդէ, թէ նոյն ցեղին սկզբնաւորութեան վրայ խօսած ըլլան Մամբրէ Վերծանող և անոր եղբայրը Մովսէս և Թէոդորոս Քերթող: Այս երկու պատմիչները միայն անուամբ ծանօթ են մեզի, և իրենց երկասիրութիւնները կորսուած:

Սակայն անոնց գրուածոցը մէջ եղած տեղեկութիւնքը անբաւական կը սեպէ իր առաջարկութեանը. ուստի «փոքր ինչ և ղուզնաքեայ, կը կոչէ, զմնացորդս յիշատակարանացն 'ի յառաջագոյն և հին պատմագրացն, զմեր ընիկ տերանց տոհմին Արծրունեաց»: Այն պատճառաւ հարկ սեպած է՝ ուրիշ քննութեանց տալ ինքզինքը, և մանաւանդ ճարտար և ստուգախօս պատմա-

1. «Օժանդակեալ 'ի գրոց հնադէտ պատմութեանց մարգարէականաց. և նորոց վարդապետաց եկեղեցւոյ Քրիստոսի, և օտարին վիպասանացն՝ աշխատասէր և մտահարուստ արանց. որք զայնեկարգ յանձնեցին մեզ յետոյ եկելոցս՝ զառաջ և զառանց խորհրդաբանութեան ճաշակս համեղագոյն և կարևորագոյն կերակրոց, յորբաւ կատարեալ գիտութեանն տանել հասուցանել զուսումնասէրն»:

digitised by A.R.A.R.@

բանից համեմատ՝ այն դիպուածոց և քաջութեանց հան-
դիսարան գաւառներն ու քաղաքները քալել անձամբ.
ու պատմութեանց մէջ մոռցուած անցքերը՝ հոն անոնց
հնաւանդ յիշատակարանաց մէջ փնտռել: Ինքը Արծրու-
նին ալ կը վկայէ. «Որ ինչ 'ի սկզբանց անտի շինու-
թեանց աշխարհիս Հայոց, 'ի Հայկայ աղեղնաւորէ և 'ի
Նորուն զարմից, և ցկամթոտ և փառաշուտ Շամիրամն տի-
կին Ասորեստանեայց, և 'ի Նմանէ յայլս. և յայլոց եւս
յաւէտ ձեռակերտք և շինուածք յիւրաքանչիւրոցն յեր-
կրիս մերում եղեն, մեր առ ամենայն անձամբ հասեալ
և աչօք տեսեալ: Զկտեալ և 'ի հեռաւոր աշխարհս, մինչև
ցԿղարջս և Նաւշեթացիս, և առ լերամբն Կաւկասայ, և
յԱհրիզ, մինչև 'ի մասան 'ի Գազա, և ընդ Տայաստան,
և ընդ ամենայն հիւսիսականս և ընդ արևելս. 'ի հեռաւոր
գնալով տեսաք զգործ քաջաց և նախնեաց»: Ուրիշ տեղ
մըն ալ. «Իսկ Գուրգէն (Արծրունի) որ ըստ օրէ աճէր
զօրութեամբ 'ի բազում քան թէ 'ի սակաւ տեղիս. զոր
'ի Տարօն և զոր յԱնձաւացիս և զոր յԱրզն, և զոր ա-
ռաւել ամենայն ուրեք, որպէս ցուցանեն յիշատակա-
րանքն՝ որք յառաջ քան զմեզ հօգացան»:

Այսպէս կը վարուի ժամանակիս իմէ հեռու եղած
դէպքերու նկատմամբ: Իսկ ուր հարկ էր որ մերձաւոր
պատմութեանց յիշատակութիւնն ընէ, հոն բաւական
չի սեպեր վեր 'ի վերոյ քննութիւն մը, այլ անձամբ քըն-
նած է անոնց ստուգութիւնը և այնպէս աւանդած: Իր
պատմութեանը շատ դէպքերը կը հաւատարմացընեն այն
խօսքը զոր կ'ըսէ իր անձին համար. «Ոչ իբրև յայլոց
համբաւուց տեղեկացեալ՝ ընծայեալ արձանացուցանեմ
քեզ ստայօդ բանից պաճուճեալ առասպելս, այլ ակա-
նատես և ականջալուր և իմով իսկ ձեռօք շօշափեալ,
պատմեմ քեզ հաւաստապէս զեղելոցն զարմանս»: Այս
խօսքիս ստուգութիւնը յայտնի կը ցուցընէ, երբոր Խու-
թայ լեռնականներէն Յովսեփայ Հաղարացւոյն մահը
պատմելէն ետքը, «Ես ինքնին, կ'ըսէ, աչօք իմովք տե-

digitised by A.R.A.R.@

սի գայլն գայն՝ որ հարեալն էր զնա, (զՅովսէփ Հագաբացի), և 'ի նմանէ առուգեցի վասն նորա »: Այսանկ՝ Ուշտունեաց աշխարհին մէջ բազմաթիւ անձինք դեռ կենդանի են, կ'ըսէ, տեսողք վկայական մահուան Ապուսահակ Երանելւոյն, յորոց լսեր էր պատմիչը մանրամասն հանգամանքը և իր պատմութեան գրքովը աւանդեր յետնոց:

* * *

Արծրունւոյն Պատմութեան նիւթը. — *Բիւզանդայ նըման չորս դպրութիւն բաժնած է Թովմաս իրեն այս պատմական գրուածը՝ և գլխաւոր դիտմունքն եղած է, ինչպէս ըսինք, Արծրունեաց պատմութիւնը շարագրել· ափելկայ էր նաև Գագկայ Վասպուրականի իշխանին խնդիրքը: Բայց Արծրունին՝ մեր ազգին շատ պատմագրաց սովորութեանը համեմատ՝ իր պատմութիւնը կը սկսի Ադամէն և Նոյէն, ու մարդկութեան բաժանմանէն. և որովհետև Հայկայ քաջութիւնները, և անոր Բելայ վրայ ըրած յաղթութիւնն ալ կը պատմէ, այն առթով նաև Բաբելացւոց և անոնց առասպելացը վրայ կը սկսի խօսիլ, համառօտ քննելով և աւանդելով քաղդէական գըրոյցը, և թէ ինչ՞ն կամ ե՞րբ սկսան անոնց պաշտամունքը: Անկէց Ասորեստանի թագաւորութեան վրայ խօսելու կ'անցնի, ու Զրադեշտի և Մանիթօսայ կամ Մանեթովայ ուսմանց վրայ, և Զրադաշտէն՝ Զրուանայ որդւոցը՝ Որմզդի և Արհմենի թագաւորելուն, համեմատ այն առասպելաց զորս Եզնիկ և Եղիշէ կ'աւանդեն: Պարսից կրօնիցը վրայ խօսելու առեն՝ այն առասպելքն ալ կը յիշատակէ՝ զոր աւանդութեամբ կը պատմէին Նախրիք կոչուած գիւղականքն, որոնք Ապլաստան աշխարհը կը բնակին, կ'ըսէ, և յորոց լսած է պատմութեան մէջ յիշատակուած դէպքերը: Այն աւանդութեանց յիշատակութենէն ետքը՝ Կիւրոսի պատմութեանը կ'անցնի. և*

digitised by A.R.A.R.@

Ասորեստանեայց ու Մարաց թագաւորութեան բարձումը պատմելով, այն պատճառաւ Հայոց իշխանութեան մեծնալուն և ընդարձակուելով փառաւորելուն խօսքը կ'ընէ: Յետոյ Դարեհ տկարանալը և Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ աշխարհակալութիւնը պատմած ատեն, կը յիշէ Արծրունեաց ցեղին Աստղ նահապետը՝ Դարեհի նիզակակից, որ գերի բռնուած 'ի Յունաց՝ քաջութեան համար Աղեքսանդրէն տրուեցաւ առ Պտղոմէոս. որ և տարաւ զնա յԵգիպտոս և իրեն զօրավար ըրաւ: Աղեքսանդրէն ետև Արշակունեաց թագաւորութեան կանգնիլը կը պատմէ, Հայոց ալ նոր թագաւորութեան, զոր և մինչեւ վերջանալը 'ի Ե դարու՝ կը յիշէ. և իւրաքանչիւր թագաւորաց ատեն Արծրունեաց իշխանաց կամ անոնց երկրին մէջ հանդիպածները՝ որչափ որ գտած է՝ կը յիշէ. բաւական ու նոր տեղեկութիւններ տալով Արշամայ, Երուանդայ, Արտաշիսի՝ թագաւորաց ատենին. նոյնպէս ալ Տրդատէն ետև հանդիպած բաները, անաչառապէս յիշելով և գտնելով Մեհրուժանայ և Շահապայ պէս ուրացող Արծրունեաց ըրածները: Արշակունեաց թագաւորութեան հետ կ'աւարտէ Թովմաս իր Ա Դպրութիւնը:

Բ դպրութիւնը չորս հարիւր տարուան դիպուածոց պատմութիւն է, Վարդանանց պատերազմէն մինչեւ 'ի գալ Բուղայի՝ Հայոց նախարարները ջնջելու կամ գերի տանելու. նախ կ'իմացընէ թէ Վարդանայ նիզակակից Արծրունեաց Վահան նահապետին պատմութիւնն՝ Եղիշէի գրոց մէջ չգտնուելուն պատճառն է՝ Բարսումա Ասորւոյն չարութիւնն, որ այն պատմութեան բնագիրը ձեռք բերելով մէջէն հաներ ջնջեր էր իշխանին յիշատակը, որովհետև անոր յաջորդն Մերշապուհ իշխան՝ վռնտեր էր զադանդաւոր ասորին իր երկրէն: Յետոյ կարգաւ կը յիշէ Վահանայ Մամիկոնենոյ քաջագործութիւնքըն ընդդէմ Պարսից, անոնց պատերազմները Զ և Է դարուց մէջ ընդ կայսերաց Յունաց, Հերակլ կայսեր քա-

digitised by A.R.A.R.@

ջութիւնները. Պարսից տկարանալը և յետոյ նուաճուիլն յԱրաբացւոց. ասոնց զօրանալն, Մահմէտի նոր օրինադրութիւնը, և իր յաջորդաց աշխարհակալութիւնը. զօրանք համառօտիւ կը յիշէ, մինչև Ջափր (Ճեաֆար) ամիրապետին տէրութիւնը, որ խիստ ոստիկաններ ղըրկեց 'ի Հայս. ասոնք ալ չգիմանալով դէմ կեցան. և յետոյ Սասնեցիք սպաննեցին Յուսուֆ ոստիկանը. այս գործոց մէջ Արծրունիք ալ մասնակից էին: Հոս կ'աւարտէ Թովմաս Բ դպրութիւնը, հետաքրքրական տեղեկութեամբ մը Սասնոյ լեռնցոց վրայօք: Դիտելու արժանի է որ այս 400 տարուան կարևոր միջոցիս գրեթէ բնաւ չէին յիշուիր Արծրունեաց նախապետքն, և ոչ Ս. Սահակայ և Համազասպայ Արծրունի իշխանաց նահատակութիւնն, զոր կը վայլէր ոճով պատմել. թերևս գրած ալ ըլլայ Թովմաս և հիմայ գրքէն պակսած, ինչպէս որ պատմութեան սկիզբն և ուրիշ տեղ տեղ ալ Ա դպրութեան մէջ յայտնապէս պակաս և կիսատ մնացած է, ինչուան հիմայ մեր ձեռքը հասած օրինակաց մէջ:

Գ դպրութիւնն գրեթէ 30 տարուան պատմութիւն է, սկսեալ 'ի կիսոյ Թ դարու, որ և պատմչին տղայութեան ատենն կ'ըլլայ. գլխաւոր և երկարագոյն մասն պատմածին առջի չորս հինգ տարուան դիպուածքն են. և են Բուղայի պատերազմներն և կերպ կերպ հնարքներով Հայոց իշխանները բռնել և 'ի Բաբելոն խաւրելն: Այս բաներս պատմած պիտի ըլլայ Բագրատունեաց պատմիչն Շապուհ ալ, բայց անոր գրոց կորուստն աւելի ցանկալի կ'ընէ Արծրունւոյն այս պատմածը որ կրնայ իր լաւագոյն և կենդանագոյն ոճով գրուած մասը սեպուիլ. յորում կը սկսի ստորագրել ամիրապետին բարկութիւնը 'ի լսելն Սասնեցւոց և Վասպուրականի Աշոտ իշխանին ըրածը, զօրք ժողովելն և յանձնելն Բուղայի. որ կու գայ նախ 'ի Խլաթ քաղաք, հոն Սմբատ Մոկաց իշխանն՝ իրեն անձնատուր կ'ըլլայ. բայց ուրիշներն քաջութեամբ դէմ կը կենան իր զօրաց. ոմանք ալ բռնուելով կը նահատակուին,

digitised by A.R.A.R.@

և նախ Ապուսահակ՝ Նախջաւանայ եպիսկոպոսին եղբայրն։ Աշոտ Վասպուրականի իշխանն առջի բերան դէմ կը կենայ Բուղայի, յետոյ անոր խոստման վստահացեալ՝ անձնատուր կ'ըլլայ իր Գրիգոր որդւովը։ Նոյնպէս անձնատուր կ'ըլլայ Գուրգէն իշխանն ալ, բայց յետ կտրիճ դիմակայութեան Կորճայից լերանց մէջ Զապ գետոյն եզերքը. շատ բնական և վառվռուն նկարագրած է այս դիպուածս. Նոյնպէս ալ յետոյ Աղուանից կամ Արցախոյ մէջ անոնց իշխանին Ապումուսէի երկար պատերազմները և դիմակայութիւնը. որուն դէմ Բուղայի ճարն հատնելով գրեց ամիրապետին և հրաման առաւ՝ որ բռնութիւն չընէ. այլ պատուով հրաւիրէ զքաջն երթալու առ ամիրապետըն, ինչպէս որ ըրաւ Ապումուսէ ալ։ Ուրիշ պատերազմներէ և կտրիճ վկայներ ալ նահատակելէն ետև, Բուղա երեք տարուան մէջ բռնած իշխանները կը տանի առ ամիրապետն, իր տեղ կուսակալներ թողլով. որոց դէմ կը կենայ ուրիշ Գուրգէն (որդի Ապուպէլճի) Արծրունի իշխան մը. ինչուան որ յետ վեց եօթն տարուան գերութեան իշխանաց Հայոց՝ ամիրապետն անոնցմէ տըկարները հաւատքէ կը հանէ և կը դարձընէ իրենց երկիրը, հաստատ կեցողներէն ոմանք կը նահատակէ, զոմանս ալ կը թողու բանտի մէջ մեռնելու. ասոնցմէ եղաւ Սմբատ Բագրատունի Հայոց իշխանապետն, որ և անոր համար Խոստովանող կը կոչուի. որուն տեղ Բուղա Հայոց գլխաւոր թողեր էր անոր որդին Աշոտը, այն որ յետոյ ամիրապետին հաւանութեամբը ոչ միայն Հայոց իշխանապետ՝ այլ և թագաւոր եղաւ։

Գերութենէն դարձող իշխանաց մէջ առջիններէն եղաւ Գրիգոր Դերենիկ որդին Աշոտոյ, և յետոյ հայրն ալ. աս երկուքն ալ հակառակելով կը կռուին Գուրգէնի հետ նախիշխանութեան վրայ, ինչուան որ Գուրգէն Անձեւացեաց երկիրն առնլով՝ մէկալ կողմերը կը թողու անոնց։ Աշոտ՝ ուրիշ տեղուանք ալ այլազգեաց ձեռքէն ազատելով, և իր ակամայ ուրացութիւնը ապաշխարելով՝

digitised by A.R.A.R.@

կը մեռնի տարիքը չառած։ Հոս կ՚աւարտի Գ դպրութիւնն ալ։

Գրին մէջ կը պատմէ Թովմաս իր ժամանակին ականատես պատմութիւնը, որոյ գլխաւորն է՝ յետ Գրիգորի Դերենկայ և անոր անդրանկին Աշոտոյ գործոց, ատոր միջին եղբօր՝ Գագկայ՝ գործքերն։ Գագիկ որ և Խաչիկ՝ ծնած էր յամին 879, և քան զԱշոտ ու իրենց կրսեր եղբայր Գուրգէնը՝ ամենայն բարեմասնութեամբ առաւելեալ էր, թէ մարմնաւոր ձրիւք և քաջութեամբ, թէ իմաստութեամբ և հնարագիտութեամբ և թէ քաղաքական կարգաւորութեամբք և շինութեամբք. և ըստ Նկարագրի պատմչին՝ միանգամայն դիւցազն է և աշխարհաշէն իշխան. և այսպիսի բարեմասնութեանց արժանաւոր վարձք կը սեպէ Արծրունեաց թագաւոր և թագաւորութեան հեղինակ ըլլալն. որ ուրիշ աչքով նայելով՝ փառասիրութեան և ապերախտութեան արգասիք կը սեպուի։ Վասն զի Գագիկ երկար ատեն անգութ և չարահնար Յուսուփ ոստիկանին վարպետութեամբ հակառակելէն ետև, անոր աչքը մտաւ, և իր Արծրունեաց երկրին վրայ թագաւոր եղաւ, որով զատեց այն երկիրը Հայոց թագաւորութենէն, զոր իմաստութեամբ և քաջութեամբ կը կառավարէր իր քեռին Սմբատ Բագրատունի, որդի Ա Աշոտոյ. աս երկուքն ալ շատ բարեկ ըրած էին Գագկայ հօրը և իրեն ու եղբարցը՝ հօրեղ-նուն մեռնելէն ետև։ Ասով Սմբատ իր մեծ օգնականը և յոյսը կորսնցուց, և յետոյ ստիպուեցաւ անգութ ոստիկանին ձեռքն իյնալ և նահատակուիլ։ Այս խորհըրդածութիւնները չի կրնար ընել մեր պատմիչն և ոչ մեղադրել իր դիւցազնը. թէպէտ և չի զլանար զՍմբատ ալ մեծապէս գովել ու անմահ մարդ մ՚անուանել։ Երկիրը խաղաղելէն ետև Գագկայ շինութիւնները կը ստորագրէ պատմիչն՝ տեղ տեղ բանաստեղծական աշխուժիւ. Աղթամար կղզւոյ մէջ Ս. Խաչ եկեղեցին, որ մինչեւ հիմայ ալ կանգուն է՝ թէ և քանդակքն և նկարքն մա-

digitised by A.R.A.R.@

չած և թափած, և նոյն կղզւոյն ու Ոստանայ մէջ արքունի ապարանից չէնքերն, որ հիմայ բոլորովին անհետ եղած են Վանայ ծովուն մէջ, ուր և ամբարտակ մը չինէր էր մեծամեծ քարերով: Պատմելով Գագկայ վերջին քաջագործութիւններն որ 'ի Դուին՝ օգնական երթալով Աբասայ թագաւորի՝ որդւոյ Սմբատայ, և որ ընդդէմ Դեյլմկաց, մեր հեղինակն կ'ուզէ պատմութիւնը վերջացնել Գագկայ վրայ գովեստով մը, սկսելով իր արտաքին կերպարանքը նկարագրել, և անցնելով իր բարուց, քաջութեան և իմաստութեան վրայ: Անչուշտ ընծայականով մը, կամ խօսքն առ Գագիկ դարձընելով՝ աւարտած էր Թոմաս իր երկասիրութիւնը, ուրախութեամբ և փառօք կնքելով խօսքերը. սակայն այս վերջաբանը մեզի հասած չէ. հոս կիսատ կը մնայ գիրքն. և թէպէտ դեռ ուրիշ բաներ կը կարդանք Արծրունւոյն անուամբ հրատարակեալ գրոց մէջ, և Ե դպրութիւն մ'ալ, բայց իրմէ ետքի գրողի և շարունակողի գործ է այն. մասամբ կրկնութիւն ընելով Գագկայ և իր եղբօր Աշոտայ պատմութեանն, մասամբ Գագկայ ցեղին վերջին պայազատին՝ Սենեքերիմայ Արծրունեաց յետին թագաւորին յիշատակն, և անոր ցեղէն իջած Աբդլմսեհ իշխանի ու ասոր որդւոց. որոնց դարձեալ ուրիշ յիշատակագիրք ալ՝ պակասաւոր շարունակութեամբ՝ մինչեւ 'ի ԺԴ դար կը հասցընեն Արծրունեաց յիշատակները:

* * *

Արծրունւոյն ոճը. — Ըստ լեզուի մաքրութեան տարակոյս չկայ որ Թովմաս պատմիչ ալ լաւ հայկաբան է. բայց տեղ տեղ՝ ինչպէս ի սկզբան ալ ըսինք՝ խրթնաբանութեամբն կամ պակաս ընտրութեամբ բառից՝ կը հեռանայ 'ի յստակութենէ. և ընդհանրապէս խիստ քան փափուկ կրնայ ըսուիլ. գլխաւոր պակասութիւնն ալ յայսմ մասին է իր դարուն քաղաքական ազդեցութեամբ

digitised by A.R.A.R.@

տուած նկամուտ ոճը, այսինքն արտաքական պերճաբանութիւն մը կամ բանութիւն բառից, որ թէ և շատ տեղ աստկութիւն կու տան բացատրութեան՝ այլ ընտիր նախնեաց պարզութեան շնորհքը չունին։ Ի վերայ այսր ամենայնի գիտելով պատմութեան կարգաբանութիւնը, միակերպ պահած ոճը, վաւերուն և երբեմն բանաստեղծական նկարագրութիւնները, դիմացնիս դրած միջ գրուող տեսարանները, կարիճ ոգի մը՝ որ բոլոր պատմածին և գրուածին վրայ կը փայլի իբրև անդրադարձութիւն մը Հոգւոյ Հեղինակին, բաւական անաչառ դատաստանները, և յաջողութիւնը կերպ կերպ իմաստներ և կրքեր կենդանագոյն ներկայացընելու. առանց զԹովմաս առաջին պատմիչ կ՚ընծայեն մեզի յետ ոսկեգիր պատմչաց Ե դարուն և Աղուանից պատմչին, իրմէ վերջ եկողներէն ալ ամենէն գերագանց, յիշեալ ամենայն բարեմասնութիւնքը մէկտեղ առնլով։

Գիտնական և պատմական արժէից դառնալով, բաց ՚ի պէսպէս յիշեալ գիտուածներէն երախտապարտ ենք իրեն մեր հին և կորուսեալ քանի մը Հեղինակաց գործքերէն յիշածներուն, և քանի մ՚ալ գործոց յիշատակութեանն համար. ինչպէս են Մովս. Խորենացւոյ պատմութեանն Դ գիրքը, անոր եղբօր Մամբրէի և Թէոդորոսի դրած Հայոց Ծացորդ պատմութիւնները, Աբրահամ Խոստովանողին Համառօտ պատմութիւնը Վարդանանց, և այլն։ Ասոնցմէ ալ հին՝ Հայոց կամ գէթ Արծրունեաց պատմութիւն մը, թերևս Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ ատեն կամ քիչ վերջ գրուած, որոյ օրինակն կը գտնուէր ՚ի հռչակաւոր գրատան Աղեքսանդրիոյ Եգիպտոսի, ուսկից բերել տուաւ Ա Տիգրան Արշակունի, խնդրելով ՚ի Կղէոպատրայ Թագուհւոյ։ Թովմա երկու տեղ կը յիշէ հին պատմագիր մ՚ալ և Հատուածներ կը բերէ, որք մարգարէական ոճով կէս ողբական և սպառնական խօսքեր

digitised by A.R.A.R.@

են Պարսից կամ Ելիմացւոց վրայ. և բանասիրաց հետաքննութեան արժանի գլուխ մ'է այս [1]:

Յարգի են մեզի նաև Թովմայի յիշած քանի մը պատերազմական և քաղաքական օրինաց սովորութիւններ, զորս ուրիշ տեղէ չենք գիտեր:

Աստուածաբանական խնդրոց մէջ ալ կ'երևի որ Թովմաս ոչ միայն բաւական հմտութիւն ունէր, այլ և դատող և ոչ ծառայական միտք. և երբ պատմութեան կարևոր դիպուածն կը պահանջէ՝ կ'իջնայ քննութեան և ընտրութեան. խստիւ կը յանդիմանէ զԲագարատ իշխան Տարօնոյ և Հայոց իշխանապետ, որ ուրացութեանը վրայ պատրուակ աւելցընելով ըսեր էր, թէ ակամայ ուրացութիւնն մեղք չէ: Անսովոր և համարձակ կարծեօք մ'ալ կը հաւանի՝ թէ ջրհեղեղի ատեն Նոյի տապանին մէջ Ս. Գրոց յիշած ութ անձանցմէ զատ ուրիշ անձինք ալ եղած ըլլան, ինչպէս տապանը շինողներէն ոմանք, և ճարտարապետն ու Նոյի մէկ դուստրն, ըստ ոմանց աւանդութեան. և այս բանս կ'արդարացընէ Պետրոս առաքելոյն վկայութեամբ վասն ապրելոցն 'ի ջրհեղեղէն «ոգիք իբրև ութ»: Ընթերցողք 'ի հարկէ կը խորհրդածեն թէ ինչ պէտք էր Թովմայի՝ Արծրունեաց պատմութեան ատեն՝ այսպիսի խնդրոց մէջ մտնել. — իրաւացի է. Թովմաս 'ի սկզբան պատմութեանն ալ այսպիսի աւելորդաբանութիւն կ'ընէ նաև նախաջրհեղեղեան նահապետաց վրայ, մանաւանդ Կայէնի վրայ իմաստասիրելով:

Թովմա Արծրունի իր պատմութեան պատրաստութիւնը սկսելէն ինչուան գլխաւորելը՝ իբրև 40 տարի ան-

1. «Առ փոքր ինչ և դուղնաքեայ զհետազօտս յիշատակարանացն 'ի վաղնջացոյն և հին պատմագրացն՝ զմեր բնիկ տերանց տոհմին Արծրունեաց. զիրն և զանցսն բացայայտեսցուք 'ի պատմութեան աստ, զի ծայր յանդիման երևեսցին արիութիւնք առաքինութեանց, ըստ անուանց և տեղեաց և ժամանակաց». (Ա. Դպրաբնեան):

ցուցեր է. որովհետև Գրիգոր Դերենիկ՝ որոյ առաջար-կութեամբ ձեռք զարկաւ պատմագրութեանը, մեռած է յամին 886, իսկ ինքն գրեթէ ինչուան 930ի հանդիպած բաները կը պատմէ։

Թովմայի Արծրունւոյ Պատմութիւնն առաջին անգամ տպագրեցաւ 'ի Միջագիւղ Պոլսոյ յամին 1852, Աղթամարայ մէջ գրուած օրինակէ մը, որ հիմայ 'ի Կ. Պոլիս է, և ասկից գաղափարած կ'երևան ուրիշ անդ մեզի ծանօթ օրինակք ալ։ Ասկէ զատ քննադրին տպագրութիւն մը եղած է ի Պատկանեան Քերովբէ ուսումնականէ ի Փեթերպուրկ։ Նոյն մայրաքաղաքին մէջ նաև գաղղիական թարգմանութիւն մը Պրոսէի ձեռքով. և հրատարակեալ յերկհատոր Հաւաքման Հայ պատմըչաց, կրկլով խորագիր Histoire des Ardzrouni, par le Vartabed Thoma Ardzrouni; traduite par M. Brosset. Saint-Pétersbourg, imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, 1874. Մատենախօսական հատուած մ'ալ հրատարակած է զարձեալ նոյն հայագէտ բանասէրը Արծրունւոյն պատմական երկասիրութեան վրայ. Notice sur l'histoire arménien de Thoma Ardzrouni, Xe siècle. Tiré des Mélanges Asiat. IV, 686-763. — Ուրիշ հատուած մ'ալ իր թարգմանութեան վրայ. Sur l'histoire composée en arménien par Thoma Ardzouni, traduite en français par M. Brosset. Mélanges Asiat., VI, 226-232.

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐՔ

---

1. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԺԻՇԿ. — Իններորդ դարուս մէջ կը յիշատակուի Յովհաննէս անունով բժիշկ մը, որ սրբոյն Դիոնեսիոսի պատմութիւնը գտնելով 'ի յունականէն փո-խադրեալ 'ի Վխիփականն (?) հայերէն թարգմանեց մեր ՅԻԹ (Քրիստոսի 880) թուականին։

2. ԱՀԱՐՈՆ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ զոր գրչագիրք Թոռն կը կոչեն Ղևոնդեայ երիցու յԻջաւանից գեղջէ։

digitised by A.R.A.R.@

3. Նոյնպէս Բագրեւանդ գաւառին Ս. Ստեփանոսի վանուց ԴԱՒԻԹ վանահայրն, որուն համար այսպէս կը գրուցէ յիշատակարան մը. « Այս 'ի պատմութենէ Շապհոյ Բագրատունւոյ է, որդւոյ Աշոտոյ Ապուհիպատ պատրկի, յանուն Դաւթի Բագրատունւոյ՝ որդւոյ Աշոտոյ իշխանաց իշխանի. զոր 'ի ձեռն առեալ և ընկալեալ յօժարութեամբ հօր Դաւթի՝ առաջնորդի վանից սրբոյն Ստեփանոսի 'ի Բագրեւանդ գաւառի, և յոյժ բերկրեալ՝ յաղագս հեռի գոլոյ 'ի ստութենէ և լի ճշմարտութեամբ, յաւել յինքենէ զհատս բանից աստուածայնոց »:

4. ՍՏԵՓԱՆՈՍ աշակերտ Մաշտոց կաթողիկոսի, որ Մաշտոց գիրք մը օրինակած է յամին 893, և վերջը իր վարդապետին՝ Մաշտոցի վարքը գրած. թերևս աս ալ պատճառ եղած է այս Մաշտոց վարդապետը կարծելու հեղինակ նոյն գրոց, որ կ'ընծայուի Ս. Մեսրովպայ— Մաշտոցի:

5. ԳՈՒՐԳԷՆ Արծրունի Անձեւացեաց տէրն, իններորդ դարու մէջ Աբդլմսեհի վկայաբանութիւնը թարգմանել տուաւ 'ի հայ. « Թարգմանեցաւ վկայաբանութիւն ծառայիս Աստուծոյ յասորի գրոց ի հայ, հրամանաւ աստուածապաշտ տեառն Գուրգէնայ Արծրունւոյ Անձեւացեաց տեառն, ՅԻԲ (873) թուականութեանս Հայոց. յօգնականութիւն անձին իւրոյ և ամուսնոյ իւրոյ Հեղինէի աստուածասիրի, և որդւոց իւրոց Տաճատայ և Ատոմայ »:

6. ԳԷՈՐԳ Բ կաթողիկոս Գառնեցի, որ հաւատոյ խնդրոց վերաբերեալ թուղթ մը գրած է առ Յովհաննէս պատրիարք Ասորւոց:

digitised by A.R.A.R.@

ԴԱՐ

ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Անանիա Նարեկացի, և իր յիշատակութիւնք առ Եսախեխ։ — Ճառ ընդդէմ Թոնդրակեցւոց։ — Ուրիշ հարազատ կամ կեղակարծ գրութիւնք իր անուամբք։

Տասներորդ դարուն սկիզբները ծաղկեցաւ Անանիա, որ Նարեկայ վանքին առաջնորդն ըլլալուն համար՝ անոր անուամբ կոչուեցաւ։ Թէպէտ և իր գրուածներէն քիչ բան ձեռուընիս հասած, բայց ազգային պատմիչք մեծապէս կը գովեն թէ երկասիրութիւնքը և թէ զանոնք երկասիրող անձը. մերթ՝ մեծ փիլիսոփոս կոչելով զինքը, մերթ՝ երևելի վարդապետ. իսկ Կիրակոս՝ այր անուանի և գիտնական, լուսաւորիչ եկեղեցւոյ, ճառաշար և հանճարեղ և աստուածային գրոց մեկնող կ'անուանէ։ Նոյն պատմիչը՝ նաև տումարական արհեստից գիտակ կը համարի զԱնանիա, թերևս շփոթելով համանուն Շիրակացւոյն հետ։ Ուխտանէս պատմչին վրայ խօսելու ատեննիս ալ՝ պիտի լսենք իր գրուածոց խօսքերն առ Անանիա՝ յընծայականի երկասիրութեանն։

Անանիայի Նարեկացւոյ գլխաւոր երկասիրութիւնն ե-

ղած է՝ Թոնդրակեցւոց մոլորութեանը դէմ գրուած մը, Անանիա կաթուղիկոսին հրամանաւը շարագրած, որ գովութեամբ կը յիշատակուի թէ 'ի Շնորհալւոյն և թէ 'ի Մագիստրոսէ։ Այս գրուածքն է անշուշտ որ յամի 1892 հրատարակուեցաւ առաջին անգամ 'ի Վաղարշապատ՝ հանեալ ի մատենադարանաց Մայր Աթոռոյ Էջմիածնի։ Խորագիրն է «Երանելւոյ հաւր Անանիայի գիր խոստովանութեան որ յաղագս սուտ կարծեացն որ ի վերայ նորա»։ Մեզի արդէն ծանօթ էր այդ մակագրութիւն, բայց և ոչ գրուածքն, և մրիպակաւ ենթադրեր էինք թէ համանուն Շիրակունւոյն ըլլայ, ուր եթէ պարունակութեանն տեղեակ ըլլայինք, ժամանակագրական այդ սխալման մէջ չէինք իյնար։

Գրուածքէն յայտնի կ'երևնայ թէ վրան ամբաստանութիւն կամ կարծիք եղած ըլլայ համամտութեան ընդ աղանդաւորս, ուստի և ի հօգևորական իշխանութենէ բանադադուած յարդարացուցումն կամ ի հերքումն։ Հրատարակողին հետ (Միաբան) կը համաձայնինք ըսել թէ ինչ որ կրնայինք յուսալ տեղեկութիւն աղանդին վերաբերմամբ, Անանիայի նորագիւտ երկասիրութիւնը կերպով մը յուսախաբ կը ձգէ զմեզ, չգտնելով ի նմա՝ ինչ որ փափաքելի կրնար սեպուիլ։ Աւելի անձին պաշտպանութիւն մ'է, և ոչ այլ ինչ. կ'անիծանէ և լիուլի բերնով և ոճով հարկ կը համարի նզովել զԹոնդրակեցիս որպէս զի անոնց համամտութեան արատը սրբէ վրայէն և արդարանայ. «Տարօրինակ և սրտաշարժ տեսարան, կը յաւելու հրատարակողն. — Հայոց ամենամեծ վարդապետներէն մէկը, Նարեկեան դպրոցի հիմնադիրը, յոր ծերութեան, հիւանդանութեան անկողնում մեղադրւում է աղանդաւորութեան մէջ նոյն իսկ իւր ընկերակից կրօնաւորից, որոյ կեղտ անունը ջնջուել է պատմութեան էջերից և մեզ չէ հասել… Դառն և արդարացի ցասմամբ մի խօսքերով է դատում Անանիա Նարեկացին իւր անուանակից, հայրենակից Անանիա կաթողիկոսին, որ իր-

մէ ուղղափառ խոստովանութեան գիր էր պահանջում և անէծք Թոնդրակեցիներին։ Եւ իսկապէս այս առաջին անգամ լոյս տեսնող թղթի ամենէն չահաւոր մասը այդ սրտաշարժ, զգացուած յառաջաբանն է և մասամբ ալ նոյն ոգւով գրուած վերջաբանը։ Այդ մի քանի տողերը՝ ամբողջ դարի պատկերն բաց անում մեր առաջ[1]»։ Կիրակոս կ'աւանդէ թէ առաքելական թղթոց մեկնութիւն մըն ալ շարագրած է Անանիա դիւրիմաց բանիւք և հետևողութեամբ Եփրեմի, Ոսկեբերանի և Կիւրղի և ուրիշ վարդապետաց։ Կ'ըսէ դարձեալ նոյն պատմիչը, թէ աւետարանաց համեմատութիւն և խորհրդական և մտաւոր տեսութիւնք շարագրած ըլլայ. և ճառ մը՝ ցուցընելու համար թէ ինչպէս ուղղափառ մտքով կ'երգեցուի սուրբ Աստուած մաղթանքը խաչեցարիւ։ Շողակաթի վրայ ճառ մը շարագրած է, կ'ըսէ, որ անշուշտ եկեղեցւոյ վրայ խօսած ճառն է՝ մեր ձեռքը հասած, իմաստալից գրուած մը, բայց անսովոր բառերով և ոճերով։

Ճառընտրաց մէջ կը հանդիպինք հետևեալ խորագրով յիշատակուած երկասիրութեանց. «Շնորհալից վարդապետին Անանիայի Նարեկացւոյ ասացեալ վասն աղօթից, պահոց և արտասուաց»։ Ասկէ զատ ուրիշ ճառի մը՝ խորագրովը առջինին նման՝ բայց իմաստիւք տարբեր. «Անանիայի հոգելից վարդապետի և Նարեկայ վանից առաջնորդի ասացեալ վասն զղջման և արտասուաց և աղօթից»։

Դարձեալ. «Անանիայի հոգենորոգ վարդապետի խրատ հոգևոր՝ ցուցեալ թէ որպէս կարասցէ մարդ որոշել ըզմիտս յերկրաւորացն և զայս կեանս արհամարհել, և Աստուծոյ միայն ցանկալ և արքայութեան նորա։ — Արդ եթէ կամիս որ յաղթես աշխարհիս, և ոչ ըմբռնիս 'ի կենցաղոյս պատրանս»։

1. Տես Բազմավէպ 1893, շատ տեղեկութիւններով նիւթիս վրայ՝

ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՑԻ

Խոսրով Անձեւացի՝ հայր Նարեկացւոյն։ — Ժամագրոց մեկնութիւն։ — Մեկնութիւն խորհրդոյ սրբոյ Պատարագին։ — Իր անուամբ յիշատակուած ուրիշ գրութիւն մը։ — Տպագրութիւնք իր երկասիրութեանց։

Տասներորդ դարուն մատենագրական պատմութեանը պարծանք է իր հանճարովը և իմաստութեամբ՝ մեծն Խոսրով Անձևացեաց եպիսկոպոսը. որ տղայ հասակէն ուսմանց և գիտութեանց եռանդ եղաւ, և վերը յիշուած Անանիա Նարեկացւոյն եղբօրը դստեր հետ ամուսնանալով՝ երեք որդի ունեցաւ, Յովհաննէս, Սահակ և Գրիգոր, որոնց վրայ ետքը պիտի խօսինք։ Ժամանակ անցնելէն վերջը հրաժարեցաւ աշխարհէ, ու վանք մը քաշուեցաւ. և քանի մը տարիէն Անձևացեաց գաւառին եպիսկոպոս ընտրուեցաւ։ Իր եպիսկոպոսութեանը ժամանակ շարագրեց հետևեալ գրուածները։

Ժամագրոց մեկնութիւն. — Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հասարակաց աղօթիցը ընտիր և սրտեռանդն մեկնութիւն մըն է, որուն յառաջաբանին մէջ այս պատճառը կու տայ. « Թէ որ իշխանաց և թագաւորաց առջև խօսելու ատեննիս ամենայն զգուշութիւն, մտադրութիւն և արթնութիւն կ՚ընենք, որպէս զի չըլլայ թէ անվայել կերպ կամ խօսք մը տեսնուի վրանիս և մեր բերնին մէջ, ևս առաւել նոյն զգուշութիւնը պիտի բանեցընենք թագաւորին թագաւորաց՝ Աստուծոյ հետ խօսակցելու ժամանակնիս. և այս փախճանաւ յօրինեցի նոյն սուրբ աղօ-

digitised by A.R.A.R.@

թից մեկնութիւնը » ։ Աւելի տգիտաց համար շարագրեցի, կ՚ըսէ, այս երկասիրութիւնը. ուստի և կ՚աղաչէ որ չըլլայ թէ գիտունք արհամարհեն այն գրուածը՝ որ իրենց օգտակար ըլլալու դիտմամբ գրուած չէ. այլ պարզապէս անոնց համար՝ որ կ՚աղօթեն առանց նոյն աղօթից միտը և խօսքերուն զօրութիւնը հասկընալու ։

Որչափ պարզ՝ այնչափ ալ ընտիր է այս մեկնութիւնը. համառօտ՝ բայց առանց կարևորը դուրս թողլու ։ Աստուածասէր հոգի և կիրթ միտք մը կը ցուցընէ Խոսրով այս երկասիրութեան մէջ. եկեղեցական գրոց և իմաստից ալ ընդարձակ հմտութիւն. անոր համար շատ անգամ՝ յայն եկեղեցւոյ վարդապետաց խօսքերն ալ մէջ կը բերէ ։

* * *

Նոյն ոճով ու սրտով գրուած է, և Մեկնութիւն խորհրդոյ սրբոյ Պատարագին, թէպէտ և առանց ունենալու այն հմտութիւնն ու լեզուն՝ զոր Լամբրոնացին բանեցուցած է համանուն երկասիրութեանը մէջ ։ Ինչպէս առջի գրուածքին, ասանկ ալ ասոր շարագրութեանը մէջ ուրիշ վախճան ունեցած չէ սուրբ հայրապետս, բայց միայն իր պաշտաման պարտքը անթերի կատարել. « Ոչ եթէ անձինս փառք ստանալու համար էր, կ՚ըսէ, որ այս գրուածքիս ձեռք զարկի, այլ որովհետև եպիսկոպոսութեան սահման ունիմ, և շատերուն քով ամենամեծ տգիտութիւն տեսայ, անոր համար հարկ սեպեցի այս գրուածքս յօրինել, իմանալով թէ անկարելի էր միայն խօսքով անոր կարևոր զարմանը մատուցանել » ։

Մեր քովը գտնուած գրչագրաց մէջ յիշատակարան մը կայ՝ Խոսրովու որդւոյն Սահակայ ձեռքովը գրուած, որ իր հօրը երկասիրած Պատարագի մեկնութիւնը գաղափարելով կ՚աւանդէ այսպէս.

« Շնորհիւն Աստուծոյ եղև մեկնութիւն այսմ գրոց 'ի ձեռն Խոսրովայ Անձևացեաց եպիսկոպոսի, յայժ հե-

digitised by A.R.A.R.@

տուողի պատուիրանացն Աստուծոյ. զոր մեզ և զաւել անճառ է, զի մի զայթակղեսջիք 'ի նոյն, վասն գոլոյ նորին հայր իմ ըստ մարմնոյ. որոյ չեմ արժանի կոչել որդի և ոչ վարձկան, ըստ գրեցելումն. այլ 'ի գրելոցդ՝ լիցին հասու խնդրողքդ վասն նորա, որք սրտի մտօք ունկն դնիցեն. որք և աղօթիւք փոխադարձել պարտին ընդ տուեցելոյս. և հաստատակաց տուողն Աստուած՝ և ձեզ հայցողացդ ձիրեսցէ զիւրականն պարգև: Այլ յոյժ ամաչեցեալ և տարակայ գտանիմ, ես Գրիգոր պարտաւոր պատուիրանաց սուրբ գրոցս: Արդ առաջին սուրբ գրոցս այսորիկ զծագրութիւն եղև ձեռամբ Սահակայ՝ որդւոյ տեառն Խոսրովու, այս սուրբ գրոցս մեկնողի ՅՂԹ թուականութեանս Հայոց »: Այս խօսքերէն կ'երևնայ թէ Խոսրովու թելադրութեամբ՝ որդին գրի վրայ կ'առնուր: Զայս ակնարկէ անշուշտ Այրիվանեցին. « Խոսրով Անձևացեաց եպիսկոպոս արար զմեկնութիւն Աղօթամատոյցին՝ զոր գրէր Սահակ որդի իւր »:

Բանք երանելւոյն Խոսրովայ խորագրով երկասիրութեան մը յիշատակութեան հանդիպեր ենք (Մատենադարան Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնին վանաց, թիւ 229), որ հաւանականաբար Անձևացւոյն է:

Խոսրովու Ժամագրոց մեկնութեան տպագրութիւնն եղած է 'ի Պօլիս յամի 1730–36: Իսկ Պատարագին Խորհրդոց 'ի Ս. Ղազար 'ի 1869:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Նարեկացի և իր սրբակրօն վարքն: — Երկասիրութիւնները: — Ապարանից խաչին պատմութիւնը: — Ներբող 'ի սուրբ Աստուածածինն: — Ճառ 'ի գովեստ Առաքելոց: — Գովեստ 'ի սուրբն Յակոբ Մծբնայ: — Երգերգոցի մեկնութիւն: — Աղօթք կամ Նարեկ: — Նարեկացւոյն մանր երկասիրութիւնները: — Անհարազատ գրուածներ:

Խոսրով Անձևացեաց եպիսկոպոսին որդին էր սուրբն Գրիգոր, որ 951 թուականին ծնաւ, ու մանկութեան հասակէն Ռշտունեաց գաւառին մէջ եղած Նարեկայ վանքին առաջնորդ Անանիա վարդապետին իմաստուն խնամքը յանձնուեցաւ: Հոն իր վարուցը սրբութեամբն ու անարատ քաղաքավարութեամբ՝ մարմնաւոր հրեշտակ մը երևցաւ. իսկ գիտութեամբն ու իմաստութեամբը՝ ժամանակին ամենէն անուանի հանճարներէն մէկն: Անանկ որ քսանվեց տարուան առոյգ հասակին՝ Թագաւորներ իրենց տարակուսանացը լուծումը կը խնդրէին իրմէ: Բայց հանճարն ու սրբութիւնը իրեն դէմ յարոյց ժամանակին ագէտ ու ինքնահաւան գլուխները, որոնք ինչուան Անի քաղաքը գնացին՝ կաթուղիկոսին առջևը զինքն ամբաստանելու, իր միաբանասէր եռանդը՝ յանցանք սեպելով: Կ'աւանդեն թէ կաթուղիկոսն ալ քանի մը վարդապետաց հետ խորհուրդ ընելով, նուիրակներ ղրկեց անոր, ու զինքը դատաստանի կանչեց: Իմացաւ Գրիգոր անոնց գալստեան դիտումը, ու սիրով ընդունելութիւն

digitised by A.R.A.R.@

ընելով՝ ուրբաթ օր մը զանոնք կերակուրի հրամցուց, և խորոված աղաւնի դրաւ առջևնին։ Երբ անոնք մէկ կողմանէ իրենց ծուռ կարծեացը վրայ հաստատուելով մէկալ կողմանէ կը գայթակղէին վրան, ու օրուանը պահք ըլլալը կ'իմացընէին, Նարեկացին ներումն խնդրեց անոնցմէ գործած վրիպակին համար, ու խորոված աղաւնիներուն դառնալով՝ հրամայեց որ ելլեն երթան. որոնք մէկէնիմէկ ողջըննալով՝ թռան։ Ասով չարախօսաց բերանը կարկեցաւ, ու սրբոյն արժանաւոր համբաւը ալ աւելի շատցաւ։

Անկէց ետքը ինքզինքը բոլորովին ներանձնական կենաց ու գրաւորական զբաղմանց տուաւ Գրիգոր. ու իր մեծ և անզուգական հանճարը երկնից ու երկնքի արժանաւոր նիւթերու նուիրելով՝ իբր 60 տարուան փոխեցաւ առ Աստուած, ու Նարեկայ վանքին մէջ թաղուեցաւ, ուր ինչուան հիմա աւանդութեամբ կը ցուցընեն իր սուրբ և նուիրական շիրիմը։

* * *

Նարեկացւոյն երկասիրութիւնները. — Նարեկացւոյն բազմապատիկ երկասիրութեանցը մէջ նշանաւորներէն կրնան սեպուիլ իր ճառերը. որոնց մէջ առաջին է

Ապարանից խաչին պատմութիւնը. — Վասիլ ու Կոստանդ հարազատ եղբարց կայսերաց ժամանակ՝ Մոկաց աշխարհէն ազնուական անձ մը՝ գնաց նոյն ինքնակալաց դուռը զինուորելու. այս մարդս եղբօրորդի ըլլալով Դաւթի՝ Մոկաց հռչակաւոր և սքանչելագործ եպիսկոպոսին, անոր տապանին հողէն կտոր մը քովը պահած էր իբրև 'ի մխիթարութիւն, և անկէց այլ և այլ հրաշքներ կ'ըլլային։ Բարեպաշտ ինքնակալքն այս բանս իմանալով, ալ աւելի պատուեցին զինքը. ու ետքէն իմանալով թէ անոր Ստեփանոս քեռորդին՝ նոյն սքանչելագործ Դաւթին՝ աթոռոյն վրայ նստած է, ուղեցին անոր

digitised by A.R.A.R.@

գերեզմանին ընծաներ ղրկել: Բայց Մոկացի ազնուա-
կանը հրաման ուզեց ինքնակալներէն, որ ղրկէ իմանայ
թէ իր ազգայնոցը՝ աւելի ո՛ր ընծայն հաճոյական կ՚ան-
ցնի. և լսեց թէ շատ փափաքելի է անոնց՝ կենաց փայ-
տին մէկ երևելի մասն ունենալը: Թագաւորք սքանչա-
ցան անոր բարեպաշտութեանը վրայ. ու կենաց փայ-
տին վրայ աւելցուցին՝ Քրիստոսի տեառն մերոյ տանջ-
ւայի ժամանակ ափածած զենջակէն մաս մը, նոյնպէս 'ի
փշեղէն պսակէն, 'ի սպնգէն, բևեռներէն և 'ի խան-
ձարրոցն: Այս ամէն պարգևները՝ նոյն ազնուականն ան-
ձամբ Մոկաց գաւառը տանելով՝ յանձնեց իւր Ստեփա-
նոս քեռորդւոյն. ու մեծահանդէս փառօք՝ նախ Դաւթի
հանգստարանին քով ամփոփելով, յետոյ սրբոյն Յովհան-
նու Կարապետի տաճարին մէջ դրին. ու վերջէն ալ՝ ա-
ւագ ուրբաթի օր մը՝ սուրբ Աստուածամօր եկեղեցին փո-
խադրեցին: Այն վերջին ու հանդիսական փոխադրու-
թեանը ներկայ գտնուեցան՝ երեք թագազարմ արծրու-
նի հարազատք՝ Սենեքերիմ, Գուրգէն և Աշոտ:

Նոյն հանդիսին ստորագրութիւնն ըրաւ Նարեկացի
այն գրուածքին մէջ՝ որ սովորաբար Ապարանից խաչին
պատմութիւն կը կոչուի, և ըստ ձեռագրաց « Յիշատա-
կագրութիւն պատմարանութեան ամենազօր նշանի աս-
տուածեան խաչին որ ... 'ի սորին կողմանց կայից աշ-
խարհի ազգացն Յունաց՝ բերեալ հանգուցաւ 'ի սահմանս
վայրից գաւառին Մոկաց, 'ի շինուած բնակութեան ուխ-
տին սրբութեան՝ որ կոչի Ապարանք »: Այս պատմու-
թեան շարայարութիւն յօրինած է նաև սուրբ Խաչին
վրայ Ներբող մը, որ լի է ընտիր իմաստիւք և գեղեցիկ
խօսքերով, ու Նարեկեան հանճարոյ յատուկ և անհաւա-
սարելի արժանաւոր գեղեցկութեամբ մը:

digitised by A.R.A.R.@

***

Խաչին գովեստին կամ ներբողին հետ մէկտեղ շարագրած է նաև սուրբ Աստուածածնի հռչակաւոր ներբողը՝ որ սովորաբար ճառին սկզբնաւորութեամբը Գովեալք խմբից կը կոչուի: Ինչպէս առջի երկու ճառերը, այս երրորդս ալ նոյն Ստեփանոս եպիսկոպոսին խնդրանօքը յօրինեցաւ: Եւ ասոնց ամենուն գրութեան ժամանակը՝ յառաջ է քան զգրութիւն Աղօթամատոյց գրքին, այսինքն ՆԼԲ և ՆԾԱ թուականութեանց միջոց:

Այս ճառերուն գրութենէն ետքը՝ ընծայական մ'ալ շարագրած է Նարեկացին՝ առ խնդրող բանիցն Ստեփանոս եպիսկոպոս, յորում հետևեալ խօսքերը կը կարդանք, «Աճանացուցի ամէն անջինջ յիշատակ՝ զանուն տենչալի ձերումդ կոչման, տէր Ստեփանոս, ընտիրդ Մոկաց հզօր գիտապետ. որպէս զի մնասցեն յարակայ 'ի սայն համառօտագիծ մատենի՝ յաւուրս անթիւս և յամս հազարաւորս խմով սակաւամասնեայ իմաստիւ: Ես Գրիգոր՝ յետին վարժապետաց և կրտսեր բանասիրաց, որդի դըս-տեր եղբօր՝ հօր Անանիայի հոգեզարդ և մտավարժ փիլիսոփայի, և ըստ վարուց մաքրութեան կրօնից գովելոյ և հռչակելոյ. և ընծայեցի քումդ եկեղեցեաց՝ զայս նուէր բարեաց բանից ցանկալեաց:... Յիշատակեսցես... զիս և զեղբայրն իմ զանդրանիկ զՅովհաննէս ցանկալի անուն 'ի միում կարգի, որ գիտականն է և հանճարեղ իմաստասէր քան զիս առաւել 'ի յամենայնի»:

Այս յիշատակարանին մէջ՝ Նարեկացին կերպով մը ազատութիւն կու տայ իւրաքանչիւր վանականաց՝ որ իր պատմութեանը և ճառերուն մէջ՝ պակաս երևցած մասերն ու խօսքերը լրացընեն. և այս բանս համարձակութիւն տուած է քանի մը ձեռներէց կամ անզգոյշ գաղափարողաց՝ անանկ բաներ ալ մէջը խառնել՝ որ կրնան

digitised by A.R.A.R.@

անհաւատարմութեան կասկած տալ, այնպիսի դէպքեր ու խօսք յիշատակելով զորս Գրիգոր չէր կրնար գրել իր ժամանակէն ետքը հանդիպած ըլլալնուն համար։

* * *

Ճառ 'ի գովեստ Առաքելոց. — Թէ առաքելոց և թէ եօթանասունևերկու աշակերտաց վրայ յօրինած ներբողական ճառը՝ Աղօթամատոյց գրքին շարագրութենէն առաջ յօրինած է Նարեկացին։ Այս կարծեաց ստուգութիւնը յայտնապէս կ'երևնայ նոյն աղօթից գրոց այս խօսքէն. « Զորոց զգովեստն արժանաւորութեան՝ ըստ իմում կարի յայլում բանի պաշտեցի » (ԶԲ. 2)։

Գովեստ 'ի սուրբն Յակոբ Մծբնայ հայրապետ. — Այս ճառին իմաստներն ու զուրցուածքի կերպը կը հաւատարմացընեն թէ Նարեկացւոյն երկասիրութիւնն ըլլայ. բայց թէ ինչ պատճառաւ շարագրած է այս ճառս, ոչ ինքը և ոչ ուրիշներն յայտնի բան մը աւանդած են։ Ոմանք կը համարին թէ սուրբն Գրիգոր Առաքելոց վրայ գովեստ մը յօրինելէն ետքը՝ ուզած ըլլայ նաև հայրապետաց վրայ ներբող մը շարադրել, անոնց խմբէն նիւթ առնելով զսուրբ հայրապետն Մծբնայ։ Ոմանք ալ կ'ըսեն թէ որովհետև Ուշտունեաց գաւառին մէջ կը բնակէր Նարեկացին, ուստի և ուզած է գրուատել այն մեծ հայրապետը՝ որ նախ անիծեց այն երկիրներն ու ետքը օրհնեց։

Բայց այս ճառին գրութեան բուն գլխաւոր պատճառը՝ սրբոյն Յակոբայ պատմութեանը մէջ փնտռելու է։ Որովհետև Մարուգէ ճգնաւորին աշակերտներէն մէկը՝ Մաղաքիաս՝ կ'աւանդէ, թէ 'ի Հայոց ոմանք սրբոյն Յակոբայ նշխարաց մէկ մասը խնդրելով՝ առին Աղձնեաց գաւառին մօտ տեղ մը դրին։ Ուրիշ հին պատմագիր մ'ալ կ'ըսէ, թէ Հայերը՝ Մծբնացւոյն մասին կոճը առնելով Աղձնեաց գաւառը հասան, Երկաթահանք կոչուած

բլուրը. և երբ անկէց լեռնէն վար դէպ 'ի Ռշտունեաց երկիրը կ'իջեցնէին այն պատուական նշխարքը, անշարժ մնացին. և տեսիլքով հրաման ընդունեցան որ հո՛ն հանգուցանեն. ուր փառաւոր եկեղեցի շինեցին՝ և տեղը յետոյ Մոգս բռուեցաւ: Ժամանակ անցնելէն ետքը՝ այն տեղը գնեց Արծրունեաց ցեղէն Հայոց թագաւոր մը, և հոն փառաւոր եկեղեցի՝ և քահանայից և կրօնաւորաց բնակութեան տեղ և վանք շինեց: Վարդան պատմիչն ալ կ'ըսէ թէ Նարեկայ վանքին մէջ կը պահուէր սրբոյն Յակոբայ ձկոյթ մատը, և Ընձաքիսարայ վրայ վանք մը կար նոյն սրբոյն անուամբը:

Այս պատմութիւններէն կրնանք գուշակել նաև գրութեան պատճառը, և թէ Նարեկացին ուզած ըլլայ պատուել անոր սրբազան յիշատակը այն տեղուանքին վրայ՝ ուր միշտ կենդանի էր սրբոյն անունը և մեծարելի: Հաւանական կ'երևնայ կարծելը թէ Նարեկացւոյն ժամանակ եղած ըլլայ այն Արծրունի թագաւորը՝ որ յիշատակուած լեռը գնեց, և փառաւոր եկեղեցի և վանք շինեց. և անոր Նուակատեաց աթիւը՝ խօսեր է սուրբն Գրիգոր այս ճառս: Թերևս այս կարծեաց ստուգութիւնը կ'ակնարկեն նոյն ճառին հետևեալ խօսքերը. «Հիմնեցուցեր զայս քար գովեստի 'ի շինուած յարկի քումդ հանգստի՝ դաւանարանի այս բարի հովուի»:

* * *

Երգերգոցի մեկնութիւն. — Նարեկացւոյն երկասիրութեանց մէջ ժամանակաւ առաջին կը համարուի այս մեկնութեան գիրքը՝ ըստ հաւանագոյն կարծեաց: Վասն զի քսանևվեց տարուան հասակին՝ երբ նոր ընդունած էր քահանայական աստիճանը, Գուրգէն Արծրունի՝ Անձևացեաց թագաւորին խնդրանօքը շարագրած է յետ շատ հրաժարելու. վասն զի, կ'ըսէր, մեծն Գրիգոր Նիւսացին իսկ չէր համարձակեր այսպիսի խորիմաստ գրոց

digitised by A.R.A.R.@

մեկնութեան ձեռք զարնել, որչափ աւելի եւ՛ որ ոչ անոր գիտութիւնն ունիմ և ոչ ալ աստուածազդեցիկ միտքը: Բայց ետքը նոյն սրբոյն Գրիգորի մեկնութեան չաւղացը հետեւելով՝ չարագրեց պարզ, համառօտ և ընտիր մեկնաբանութիւն մը, ինչպէս որ առաջարկողը ուզեր էր: Սակայն իր համառօտախօսութեանը մէջ ալ անանկ ընտիր ոճ մ՚ունի՝ որ նոյն իսկ եւրոպացի բանասէրք՝ որոնք կամ ազգային բնիկ լեզուով և կամ թարգմանութիւնը կարդացած են, սքանչացեր են վրան. և գաղղիացի աստուածաբան մը՝ Գուլիէլմոս Վիլֆրաւս կ՚ըսէ թէ Երգերգոց գրոց այսպիսի ընտիր մեկնութիւն մը ուրիշ ազգի մը մէջ տեսնուած չէ: Ոճոյն պարզութեանը գլխաւոր պատճառն այն եղած է՝ որ Նարեկացին ուզած է դիւրիմաց ընել նոյն սուրբ գրքին իմաստները կարդացող հասարակ անձանց և կանանց անգամ, որոնք եկեղեցեաց մէջ այս գիրքը լսելով ուրիշ մաքեր ու իմաստներ կու տային Հոգւոյն սրբոյ ազդեցութեամբ ներշնչուած ու հոգեւորական նիւթ ու նպատակ ունեցող այն խօսքերուն:

* * *

Աղօթք կամ Նարեկ. — Հռչակաւոր ու մեր ազգին մէջ սիրելի ու փափաքելի ու գրեթէ ամենուն ծանօթ և Նարեկացւոյն սրտին և գրչին արժանաւոր երկասիրութիւն մը: Ողբերգութիւնք ալ կը կոչուի այս հոգւոյ ու մտաց հետ խօսող գերազանց երկասիրութիւնը. և իրեն խրթին մթութեամբն հանդերձ՝ անանկ զարմանալի գեղեցկութիւն և ոճոյ քաղցրութիւն ունի՝ որ ոչ միայն ազգային, այլ նաև շատ օտար բանասէրք միաձայն վկայած են թէ այսպիսի գրուած մը ուրիշ ազգաց մէջ դեռ երեւցած չէ. այնչափ գեղեցիկ ու զմայլեցուցիչ է բանաստեղծական հիւսուածին ոճը, իմաստները այնչափ վսեմ և անակնկալ, ու պերճախօսութիւնը առատ:

digitised by A.R.A.R.@

Իննսունեւհինգ գլուխ բաժնուած են այս աղօթքները, զորս ինքն 'ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ՝ կը կոչէ. ասոնցմէ դուրս է այն յիշատակարանը՝ որ գրքին վերջը դրուած է, և յորում իր ըստ մարմնոյ և ըստ հոգւոյ հարազատ եղբայրը զՅովհաննէս՝ մէջ կը բերէ իբրև գործակից 'ի յօրինուած աղօթագրոցս: Բայց որովհետև թէ ընդհանուր ազգին աւանդութիւնը և թէ նոյն իսկ որոյն խօսքերը՝ յայտնապէս կը ցուցընեն զինքը միայն հեղինակ, անոր համար հաւանական կ'երևնայ կարծելը թէ այս օգնականութիւնը՝ պարզ խորհրդակցութեանը՝ կամ սուրբ գրոց քանի մը տեղուանքը քննելուն համար ղուրցուած ըլլայ: « Այս պզտի մատենին մէջ, կ'ըսէ նոր բանասէրներէն մէկը, բանական արուեստ ընդ աստուածային կը միաւորէ սուրբ Նարեկացին. տեսական աստուածաբանութիւնն խորհրդականին հետ, սուրբ գրոց պատմողական առածը՝ մեկնողականին հետ, աղօթից հոգին՝ բանաստեղծականին հետ. սիրոյ հետ վախը, զղջման հետ յոյսը, Աստուծոյ բարութիւնը՝ մարդկան չարութեան հետ. համառօտ ըսենք՝ զԱստուած ընդ մարդոյ »: Գրուածքիս ընտիր, ճարտարարուեստ՝ անթուական բոլորգիր գրչագրի մը հետևեալ յիշատակարանը կը գըտնենք. « Շնորհիւ քո բարերար փրկիչ աշխարհի, Քրիստոս օրհնեալդ յաւիտեանս, որ յանդ հանեալ կատարեցի զխօստովանականս մատեան ողբոց աղաղակի, որ է կշտամբող և կափիչ անձինս մեղապարտի, և լալագին պաղատանաւք որդւոյ անառակի. զի սովաւ զղջացեալ դարձայց ամաչեցեալս 'ի գաւիթս հայրենի տանն Հաւր քո գթածի և մարդասիրի, և Հոգւոյդ Նորոգչի և կենսաբաշխի. քև և բանիւ քո՝ ի յոյս քո համարձակեալ յեցեալ և հաստատեալ. խրախուսեալ ի հրաման խնդրելի բանիդ տերունի. որ զփրկաւէտ քո աստուածային եկաւորութիւն տացեր լինել, ոչ ի սակս արդարոց, այլ փրկչական քո պաշտելի ձայնիւ կոչել զմեղաւորս յապաշխարութիւն... Վասն որոյ ոչ վատիմ բազմադալս յան-

digitised by A.R.A.R.@

ցաւորս խոցեալս յոգի վիրաւոր, ոչխարս քո բանաւոր՝ մոլորականս և յոգնախտաւորս: Դարձեալ կարօտիմ ի ձայն քո հովիւ բարի երկնաւոր, թէ կոչեսցես վերստին և մուծցես ի փարախ հօտի քո երանաւոր. և իմս ալեղանեաց քաղցրութեան դեղոյ քոյ աղերսաւոր, թէ պատեսցես զվէրս իմ բժիշկդ հնարաւոր, և արկցես ի նոյն ձէթ և գինի խորհրդաւոր: Այլ և յայսմ մատենէ շնորհեսցես ինձ զղջումն դարձի ապաշխարութեան. բարեխօսութեամբ բարերգակ ողբացողին Գրիգորի մեծի հռետորին, աղօթանուէր վարդապետին, այսմ մատենի մատենագրին »:...

Այսպիսի ընտիր երկասիրութիւն մը՝ զարմանք չէ որ իր արժանաւոր յարգն ալ գտած ըլլայ մեր ազգէն, գրեթէ ամենայն հոգեսիրաց ձեռքը ընտիր աղօթից գիրք մը ըլլալով, անոր համար ալ շատ անգամ տպագրուած է այլ և այլ տեղուանք, և որոնց մէջ նախընծայ է 'ի Մարսիլիա տպագրուածը 'ի 1673. իսկ 'ի Կոստանդնուպոլիս տպագրուածներուն մէջ ընտրելագոյն կրնայ սեպուիլ 1790ին եղածը, զոր Մուրատեան Գասպար ամիրայն՝ Հայաստանի վանքերէն ընտիր գրչագիրներ ժողվելով՝ անոնց համեմատութեամբ տպագրել տուած է:

Նարեկացւոյն խրթին ոճը և մթին զուգուածքի կերպը՝ յորդորեց զՅակոբ Նալեան պատրիարք անոր լուծումը և մեկնութիւնը շարագրել: Իր այս աշխատասիրութեանը մէջ գաղափար ունեցաւ՝ հին ատենները շարագրուած լուծմանց գիրք մը, վրիպակաւ Սարգսի Շնորհալւոյ կամ Լամբրոնացւոյն ընծայուած. որ ընդհակառակն ԺԴ դարու մէջ երեւցած անանուն մարդու մը երկասիրութիւն էր: Լամբրոնացին՝ որովհետև սուրբ պատարագի խորհրդոյն մէջ գործածուած երկու Նարեկեան աղօթից մեկնութիւնն ըրած էր, կարծուեցաւ թէ բոլոր Նարեկ գրոց մեկնութիւնն ալ շարագրած ըլլայ:

Ասկէց զատ կայ ուրիշ լուծմանց գիրք մըն ալ՝ աւելի համառօտ ոճով, և վերոյիշեալ ընդարձակէն քաղուած. յարգն ալ՝ անոր ունեցածին նման:

digitised by A.R.A.R.@

Այս լուծմանց անբաւականութիւնը տեսնելով Հ. Գաբրիէլ Վ. Աւետիքեան, ընդարձակ մեկնութիւն մը շարադրեց թէ՛ աղօթամատոյց գրոց և թէ՛ տաղերուն, ընտիր տեսութիւններով և հմուտ աստուածաբանութեամբ, որ ազգին մէջ իր արժանաւոր ընդունելութիւնը գտաւ։

*
* *

Նարեկացւոյն մանր երկասիրութիւնները. — Բաց 'ի վերոյիշեալ գրքերէն՝ այլ և այլ մանր երկասիրութիւններ ալ ունի Նարեկացին, գանձեր, մեղեդիք և տաղեր. որոնց մէջ յայտնի կ'երևնայ իր բանաստեղծական հոգին, հանճարն ու աշխոյժը։ Գանձերը երեք են թուով, այսինքն 'ի Գալուստ Հոգւոյն սրբոյ, 'ի սուրբ Խաչն և յեկեղեցի։ Իսկ տաղերն ու մեղեդիքը՝ քսանէն աւելի մեր ձեռքը հասած և տպագրուածքն իր Մատենագրութեանցը մէջ, որոց վրայ աւելցած են յետոյ և այլք։ — Թուղթ մը Կճաւայ վանից առաջնորդին, զգուշացընելով յաղանդոյն Թոնդրակեցւոց։

Նարեկացւոյն անճարազատ գրուածները. — Այս գրուածներէս դուրս կը յիշուի յանուն Նարեկացւոյն՝ Յովբայ գրոցը մէջ եղած Ո՛վ է դա ընթերցուածին մեկնութիւնը։ Այս հարազատութիւնը խիստ տարակուսական է, ոչ միայն բոլորովին ոճոյ տարբերութեանը համար, այլ նաև անով որ պատմչաց մէջ մէկը չիկայ որ այս բանս յիշատակէ. ուստի և հաւանական կ'երևնայ կարծելը թէ իրմէ ետքի դարերուն մէջ երևցած Գրիգոր անունով մէկու մը գործ ըլլայ [1]։ Ասկէ զատ՝ գտնուե-

1. ՉԽԸ (1299) գրչագրած օրինակի մը յիշատակարանին մէջ կը կարդանք. «Յամի եւթնհարիւրերորդի քառասներորդի ութերորդի թուաբերութեանս Հայոց աւարտեցաւ մեկնութիւնս երջանիկ նահատակին Յովբայ յայլ և այլ ժամանակ և տեղի զանազան գրչաւք. 'ի դաստանս Կիլիկեցւոց՝ հուպ յանառիկ ղղեակս Բարձր կոչեցեալ՝ 'ի

ցաւ նաև ուրիշ գրուած մը այսպիսի մակագրութեամբ «Հօրն և երջանիկ քաշանայապետին Գրիգորի Նարեկացւոյ խրատք վասն աղօթից և վասն արտասուաց, յուսոյ և սիրոյ»: Ասիկայ թէպէտ և բոլորովին աննշան երկասիրութիւն մը չէ, բայց այլք աւելի հմտութեամբ Եփրեմի սուրբ հօրն կ'ընծայեն. և այս անուամբ տպագրուած է նոյն ճառը 'ի Կոստանդնուպոլիս[1]:

Նոյեան պատրիարքին տպագրութեանը մէջ կայ նաև հոգևորական խրատ մը որ Հրաճանգ ճաշատոյ կը կոչուի. և ուսկից իմմէն առաջ ալ Շրատէր գերմանացին վկայութիւն կը բերէ իր Արամեան Գանձարանին մէջ, և Նարեկացւոյ երկասիրութիւն կը համարի: Մեր տեսած գըրչագրաց մէջ այս հրահանգին վերնագիրն է. «Սրբոյ վարդապետի յոքնեբանեան մենաւորի Գրիգորի՝ համառօտեալ բանք խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ և մաքուր վարուց առաքինութեան, 'ի խնդրոյ նորին հարազատի Վարդանայ դիւանագրի»: Այս վերնագրին մէջ որովհետև Նարեկացւոյն անունը չի գտնուիր, հաւանական կ'երևնայ թէ ուրիշ համանուն Գրիգորի մը երկասիրութիւն ըլլայ, որ հայերէն լեզուի կարգաւորեալ հմտութիւն, և աստուածաբանական իմաստից ալ ներհուն և քաջավարժ տեղեկութիւն ունեցեր է: Ոմանք ալ կարծեցին թէ Գրիգորի Սկևռացւոյ կամ Լամբրոնացւոյ աշխատասիրածն ըլլայ: Նարեկացւոյն չըլլալուն գլխաւոր ապացոյցն ալ այն կ'երևնայ որ Վարդան անուամբ եղ-

բանորդոյն ժամանակի յորում յայժ գգուիմք յանուրինաց... Այդ զՆարեկացւոյն Գրիգորի բանսն որ յՈվ է գայն է խաւսեալ, և սոդ ինչ Յիսուքոսի բանից՝ գրեալ յայլոյ ումեքէ մասոյց մեզ 'ի ձեր ձենորհի քահանայ ամն Կարապետ անուն. և մեր գթերին լցեալ՝ ընծայեցաք զկնի եկելոցդ»:

1. Էջմիածնի Մատենադարանին ցուցակը՝ Անանիայի Նարեկացւոյ կ'ընծայէ զայս ճառ: Մեր քովն ալ գտնուած Եւագրի վարուց պատմութեան գրչագիր մը՝ նոյնպէս Անանիա անունով վարդապետի մը՝ առանց որոշելու թէ որն 'ի համանունից, յառաջաբանական յաւելուածով մը:

digitised by A.R.A.R.@

բայց չունէր Նարեկացին, այլ ըստ աւանդելոյ պատմութեան՝ երեք եղբարք էին սոցա, Սահակ, Յովհաննէս և Գրիգոր :

Նարեկացւոյ այլևայլ երկասիրութեանց բնագրին բազմաթիւ և բազմատեսակ տպագրութեանց վրայ՝ տես 'ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ :

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐՔ

Այս դարուս մէջ Հայոց հայրապետական աթոռոյն վրայ նստաւ ԽԱՉԻԿ կաթողիկոս, որ նախ քան զամբառնալն ի հայրապետական աթոռ Էջմիածնի, եպիսկոպոս էր Արշարունեաց, և Շիրակ գաւառին մէջ բազմաթիւ հոյակապ և գեղեցկակերտ տաճարներ շինելէն զատ՝ փառաւոր դրատուն մըն ալ կանգնեց, ու հոն հաւաքեց այլ և այլ արտաքին և վարդապետական գրքերու բազմութիւն մը : Ձեռագրաց մէջ կը կարդանք թուղթ մը . « Տեառն Խաչկայ Հայոց կաթուղիկոսի բան խոստովանութեան, պատասխանի Յունաց գրոյն զոր արձակեալ էր սա առ մետրապոլիտն Մելիտինոյ » : Եւ 'ի լուսանցսն . « Թուղթ Սամուէլի Կամրջաձորեցւոյ Հայոց փիլիսոփայի, պատասխանի թղթոյն Թէոդորոսի մետրապօլտի Մելիտենւոյ՝ գրեալ հրամանաւ Խաչկայ Հայոց կաթողիկոսի » :

Ասկէ զատ նաև կոնդակ մը՝ հեռևեալ աթօռ գրուած և տրուած : Բարգէն՝ զոր Խաչիկ կաթողիկոս եպիսկոպոս ձեռնադրած էր Նախավկայի բեմին վրայ, զՎահան ի կաթողիկոսութենէ ձգելու ժամանակ կուսակից էր Խաչկայ . ուստի երբ 971 թուին Ստեփանոս կաթողիկոս գնաց ի Վասպուրական՝ ուր փախստեայ ապաւինած էր Վահան, Ստեփանոսի հետ էր նաև Բարգէն վանա-

digitised by A.R.A.R.@

կան՝ կոչեցեալն Սիւնեցի: Վասպուրական նահանգին այն մասն ալ՝ ուր է Նախավկայի վանքը, Սիւնեաց նահանգին սահմանակից լինելով, յիշեալ մասին վրայ կաթողիկոսը եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ զԲարգէն, և Աշոտ Թագաւորի հրամանաւ նորա վիճակ և Թեմ կը հաստատէ Նախիջեւանայ գաւառը, մանաւոր կոնդակաւ մը՝ որոյ սկզբնաւորութիւնն է. « Անուամբ անեղին Աստուծոյ Հաւր, և ի փառս ծնեցելոյն ի նմանէ... Այս մեր գիր հոգեւորական բարձր հրամանի հաստատութիւն է և աւրհնութիւն, և 'ի հոգեւոր հովուութեան տեառն Խաչկայ Հայոց կաթուղիկոսի, և ըստ մեծի մերոյ տէրութեան արեւելից հարաւոյ Հայոց Թագաւոր Աշոտ յորջորջեալ անուամբ բարեպաշտ և մեծ Շահանշահի. եւ Աշոտ Թագաւոր Թագաւորաց ամենայն տիեզերաց, եկեալ ի սուրբ ուխտս աստուածաբնակ Նախավկային հանդերձ գաւառաւքս, Թագաւորաւք և իշխանաւք »...

Կը յիշատակուի դարձեալ այս դարուս մէջ ԴԱՒԻԹ անուամբ վանահայր մը, որուն երկասիրութիւն կը սեպուի Պահոց վրայ գրուած մը այս վերնագրով. « Հարցմունք երկուց փիլիսոփայից ընդ միմեանս »:

Այս ատենները կը յիշատակուին քանի մը վարդապետք, ինչպէս Պետրոս՝ մեկնիչ գրոց կոչուած. Մովսէս Տարօնեցի, Սարգիս, Ստեփանոս, որ Թերեւս Մոկաց եպիսկոպոսն է, և որուն կ'ընծայուի Սրբուհին սրբոց շարականը. Դաւիթ Մաշկոտն, Դաւիթ եպիսկոպոս Մոկաց՝ և այլն: Բայց ասոնց ամենուն ալ մատենագրական երկասիրութեանցը վրայ մանաւոր յիշատակութիւն չկայ:

Տասներորդ դարուս մէջ է նաև՝ Տիմոթէոս անունով վարդապետ մի՝ որուն կ'ընծայուի Արարածոց մեկնութիւն մը:

digitised by A.R.A.R.@

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ

Ասողիկ և իր վրայ կենսագրական տեղեկութիւնք: — Պատմութեան գիրքը և բովանդակութիւնը: — Մեկնութիւն Երեմիայ մարգարէութեան: — Տպագրութիւնք բնագրին և թարգմանութիւնք:

Տասներորդ դարու ազգային պատմագրաց նշանաւորներէն սեպուած է ընդհանրապէս Ստեփանոս, որ 'ի Տարօն ծնած ըլլալուն՝ Տարօնեցի ալ կը կոչուի, և յոմանց ալ Ասողիկ կամ Ասողնիկ, թերևս երաժշտական արուեստի և երգոց ունեցած հմտութեան պատճառաւ, ինչպէս կարծեցին ոմանք 'ի բանասիրաց: Ոչ ծննդեանն և ոչ մահուան ճիշդ թուականն յայտնի է: Բայց հաւանական կ'երևնայ թէ տասներորդ դարուն վերջերը և մետասներորդին առաջին կիսուն ապրած ըլլայ Ասողիկ. որովհետև իր պատմութիւնը՝ զոր շարագրած է Սարգիս կաթուղիկոսին հրամանաւ, կը հասցընէ մինչև 'ի 1004 թուականն Քրիստոսի՝ Գագկայ առաջնոյ թագաւորութեան հնգետասաներորդ տարին: Մագիստրոսի առ Գէորգ վարդապետ գրած թղթին մէկ խօսքէն, զոր յետոյ պիտի յիշատակենք, կը գուշակուի թէ մինչև 'ի խորին ծերութիւն հասած ըլլայ. ուստի և ոմանք 117–122 տարուան կեանք տուած են իրեն, որ անհաւանական կ'երևնայ: Կենացը հանգամանքն ալ անծանօթ են մեզ. հոգևորական կոչման նուիրուած և սուրբ գրոց գիտութեան հետամուտ և բաւական տեղեակ անձ մը կը թուի: Կը յիշէ մանկական հասակի մէջ ծանօթութիւնն և տեսու-

digitised by A.R.A.R.@

թիւն ընդ այլեայլ ծերունի վարդապետս ժամանակին. ինչպէս Կամրջաձորոյ առաջնորդ Պօղիկարպոսի, Ստեփանոս՝ մականուն Հօգեւոր, և Մովսէս վարդապետաց, որք միաբանեցան յԱնի 'ի քննել և 'ի գտանել զՎահան կաթողիկոս, և իւրն պաշտպանն և 'ի կրօնականս համամիտ զԱպուսահլ՝ թագաւոր Վասպուրականի: Այս գիպաց յիշատակութենէն կրնայ ենթադրուիլ թէ Ասողիկ՝ մանուկ հասակէն իր ուսումն ըրած էր յԱնի, ուր զարգանալով ուսմամբ և գիտութեամբ, և բարձրանալով 'ի պաշտօն սրբութեան սեղանոյն, աջակից և օգնական եղած ըլլայ Սարգսի կաթուղիկոսի:

*
* *

Պատմութիւն. — Մեր ուրիշ շատ պատմչաց պէս՝ բայց անոնցմէ շատէն պակաս կարգաւորութեամբ և հմտութեամբ՝ յարարչագործութենէ կը սկսի իւր պատմութիւնը Ասողիկ, հետևելով մանաւանդ Եւսեբիոսի՝ հին աւանդները մէջ բերելուն ժամանակ, և Մովսէսի Խորենացւոյ՝ ազգային պատմութեանց մէջ, զոր և շատ տեղ գրեթէ գաղափարելով կ'երկրորդէ: Երեք գիրք՝ կամ ինչպէս ձեռագրաց խորագիրք կ'ըսեն՝ հատուած բաժնուած է իր այս գործը. և երրորդ մասը միայն կրնայ սեպուիլ բուն Ստեփանոսի երկասիրութիւն. որովհետև ընդհանրապէս իր ժամանակին անցքերը կ'աւանդէ, զորս չէր կրնար ուրիշ պատմիչներէ քաղել. և այս պատճառաւ երրորդ գրոց խորագիրն է Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ պատմութիւն ժամանակաց, ինքնախօսութիւն. մինչդեռ առջի երկու գրքերը Պատմութիւն բանից պատմագրական տառից կը մակագրին: Արարչագործութենէն կը սկսի իր պատմութիւնը Ասողիկ, և առաջին գլխոյն մէջ Իսրայելացւոց ծագմանը, անոնց ցեղերէն ելած թագաւորութեանց և յաջորդութեան և ժամանակագրութեան վրայ կը խօսի: Անկէ ետքը Եգիպտոսի մէջ Պտղոմեանց ցե-

digitised by A.R.A.R.@

ղէն Նաստող թագաւորաց վրայ, ու վերջը նորէն Հրէից դառնալով, կրկին հին ժամանակաց վրայ կը սկսի խօսիլ, Ասորւոց՝ Մարաց ու Պարսից թագաւորութեանցը. նորէն Պարթեւաց ծագմանը վրայ ծառելով, կը հասցնէ խօսքը մեր Արշակունի թագաւորաց ժամանակ: Այս մասին մէջ՝ ինչպէս ըսինք, գլխաւորաբար առաջնորդ բռնած է իրեն զՄովսէս Խորենացի, թէպէտ ինքը 'ի պատմագրելն ինքզինքը հետեւող կը ցուցնէ Ագաթանգեղոսի, Բիւզանդայ, Խորենացւոյ, Եղիշէի, Փարպեցւոյն, Սեբէոսի, Ղեւոնդեայ երիցու, Շապհոյ Բագրատունւոյ և Յովհաննու Հայոց կաթուղիկոսի: Վաղարշակայ թագաւորութեանը օրերէն մինչև 'ի Տրդատայ մանկութիւնը հասցնելով պատմութիւնը, առաջին գիրքը կը լմցնէ. իսկ երկրորդ գիրքը Տրդատէն կը սկսի, և կը հասցնէ մինչև 'ի Յովհան Իմաստասէր, և անկէ ալ մինչև 'ի թագաւորութիւն Աշոտոյ Բագրատունւոյ: Մասնաւոր գլխով մը կը խօսի նաև Սասանեան Պարսից թագաւորաց վրայ, անոնց Արտաշիր թագաւորէն սկսելով, ու կը հասցնէ մինչև 'ի Յազկերտ որդի Կաւատայ, թոռն Խոսրովու: Եւ որովհետև Խոսրովու մահուընէն քիչ առաջ երեւցեր էր Մահմէտ, և իրմով Հագարացւոց իշխանութիւնն ու ցեղապետութիւնը, ուստի այս երկրորդ գրոց չորրորդ գլուխը անոնց վրայ կը ճառէ, մասնաւոր խօսելով. Ամիր—ալ—մումնիք Տաճկաց, և որ ինչ յաւուրս նոցա գործեցան, և Մահմետէն սկսելով՝ կը հասցնէ մինչև 'ի Մրուան և յԱբդլլա, և անով կը լմնցնէ երկրորդ գիրքը:

* * *

Աշոտոյ թագաւորութեամբը կը սկսի Ասողիկ Գ գիրքը, որ ինչպէս առաջ ալ ըսինք, իր պատմութեանը գլխաւորագոյն և էական մասն է. վասն զի ընդհանրապէս իր ժամանակին և կամ իրեն մերձաւոր դէպքերու

digitised by A.R.A.R.@

վրայ կը խօսի՝ բաւական հմտութեամբ և ոճով. որով ազգային պատմութեան վրայ՝ բաւական գոհացուցիչ լոյս մը կը ծագէ, նորանոր դէպքեր աւանդելով, և կամ այլոց պատմածը աւելի կերպով լուսաւորելով: Այս պատճառաւ պիտի ըլլայ անշուշտ՝ որ իրմէ ետքը եկող պատմչաց գովեստին արժանի եղած է. որոնց մէջ Լաստիվերտցին՝ յիշելով Գագիկ Ա Շահնշահի ատեն ծաղկած վարդապետները, գլխաւոր կը սեպէ անոնց մէջ այս «Ստեփաննոս Տարօնացին՝ որ զաշխարհապատում գիրսն շարագրեաց, սքանչելի յօրինուածովք սկսեալ 'ի մարդն առաջին. և գայ բովանդակէ զպատմութիւն իւր 'ի վախճան Գագկայ՝ վասն որոյ պատմութիւնս է»:

Ոմանք կ'աւանդեն թէ Ասողիկ՝ Երեմիա մարգարէին գրոցը մեկնութիւն մըն ալ շարագրած ըլլայ. և իրենց կարծեացը երաշխաւորութիւն կը սեպեն Մագիստրոսի հետեւեալ խօսքերը, զոր իր Թղթերէն մէկուն մէջ գրած է առ Գէորգ վարդապետ. «Վասն որոյ բանս հայցէ 'ի քէն զմեկնութիւն Երեմիայի մարգարէի, զոր գրեալն է Ասողնկայ՝ երջանիկ ծայրագոյն ծերոյ՝ շնորհել մեզ»: Այս երկասիրութիւնը մինչեւ հիմայ երեւցած չէ. և ուրիշ համանուն մեկնութիւն մը կայ՝ զոր գրչագիրք Մխիթարայ Գետկացւոյ կամ Գօշի կ'ընծայեն, և որ ստուգիւ հեղինակ է Երեմիայ մարգարէին մեկնութեան:

Ասողկայ Պատմութեան առաջին տպագրութիւնն եղած է 'ի Փարիզ յամի 1859 այս խորագրով «Տիեզերական պատմութիւն Ստեփանոսի վարդապետի Տարօնեցւոյ 'ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց՝ միաբան սրբոյ Էջմիածնի»: Երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ 'ի 1885 'ի Փեթերբուրգ· «Ստեփաննոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան պատմութիւն Տիեզերական» հմտական յառաջաբանով և բազմապատիկ ծանօթութեամբք Ստեփանոսի Մալխասեանց, և նուիրեալ «'ի յաւերժական յիշատակ ազգասէրն առն Ցոլակեան Իզմիրեանց Դլլարեցւոյ»: Գաղղիական թարգմանութիւնն ըստ հանրածանօթ հայագէտն Էդ. Տիւլորիէ, և իր մահուընէն ետքը առաջին հատորն հրատարակուեցաւ, խնամակ մերձաւոր տպագրութեան երկրորդին, 'ի Գարրիէր հայագիտէ գաղ-

digitised by A.R.A.R.@

ղիացւոյ։ Խորագիրն է. Histoire Universelle, par Étienne Açogh'ig de Daron; traduite de l'arménien et annotée par Ed. Dulaurier, Membre de l'Institut, Professeur à l'École des langues orientales vivantes. Première partie, Paris; Ernest Leroux, éditeur, 1883. Ռուս թարգմանութիւն մ'ալ ըրած է բազմահմուտն Մ. Էմին, և տպագրեալ 'ի Մոսկուա 'ի 1864։

ՈՒԽՏԱՆԷՍ

Ուխտանէս պատմիչ։ — Պատմութեան նիւթը։ — Պատմական և բանասիրական արժէք իր երկասիրութեան։ — Բնագրին տպագրութիւն և թարգմանութիւնք։

Տասներորդ դարուս մէջ ապրած է նաև Ուխտանէս պատմիչ, որուն մէկ պատմական երկասիրութիւնն թէպէտև քիչ ատենէն 'ի վեր գտնուած և հրատարակուած է, բայց իր անունը և գրուածոց նիւթին յիշատակութեանը կը հանդիպինք առ Կիրակոս պատմչի և Ստեփաննոսի Ուռպելեան։ Առաջինն՝ ուրիշ ազգային պատմըչաց թուոյն մէջ կը յիշատակէ և զնա. «Ուխտանէս եպիսկոպոս Ուռհայի, կ'ըսէ, որ գրեաց զբաժանումն Վրաց 'ի Հայոց՝ 'ի ձեռն Կիւրիոնի»։ Ուրիշ տեղ մ'ալ. «Յայնմ հետէ բարձաւ ձեռնադրութիւն Վրաց որ 'ի Հայոց. զի սկսան զյունօք թեւակոխել. զայս ամենայն ստուգութեամբ ուսուցանէ քեզ Ուխտանէս եպիսկոպոսն. զի նա զամենայն լիով գրեաց, զթուղթսն և զպատասխանիսն և զվաջութիւն Պետրոսի եպիսկոպոսի, որ պատգամաւոր էր առեալ Աբրահամու առ Կիւրիոն, զոր Վիրք վասն համարձակութեան նորա Գայլ կոչեցին զնա»։ Դարձեալ. «Եւ զպատճառս բանիցն՝ որպէս վերագոյնս խօսեցաք,

բացայայտեցից սակաւուք, որպէս հաւաստի ուսաք 'ի սրբոյն Ուխտանիսէ Սեբաստացւոց եպիսկոպոսէ»։ Կը յիշատակուի նաև առ Այրիվանեցւոյն։

Պատմութեանը խորագիրն է (ըստ միակ ծանօթ օրինակին որ պահի 'ի Մատենադարանին Էջմիածնի). «Զպատմութիւնս յերիս հատուածս, զոր արարեալ է սրբոյն Ուխտանէսի Սե(բաստացւոց) եպիսկոպոսի, 'ի խնդրոյ հաւրն Անանիայի Նարեկավանից առաջնորդի և նախաշար վարդապետի. հատուածն առաջին՝ յաղագս թագաւորաց և հայրապետաց մերոց. և երկրորդն՝ վասն բաժանման Վրաց. և երրորդն յաղագս մկրտութեան ազգին այնմիկ Ծադն կոչեցեալ»։ Այս երեքմասնեայ գրութենէն, — ինչպէս կը ծանուցանեն հրատարակողք 'ի յառաջաբանին, — միայն առաջինն ամբողջ հասած է առ մեզ. երկրորդն՝ թերի, իսկ երրորդն բոլորովին անհետ եղած։ Բայց թէ հեղինակին յօրինուածն ամբողջ էր, կը վկայէ և ինքն Ուխտանէս յընծայականին առ խնդրող պատմութեանս. «Կարգել մի ըստ միոջէ՝ ըստ իւրաքանչիւր խորհրդոյ. նախ զթիւ թագաւորացն և հայրապետացն մերոց. և զբաժանումն Վրաց 'ի Հայոց միաբանութենէ. և յետ այնորիկ զմկրտութիւն ազգին որ Ծադն կոչի. նաև զգաւառս և զգեղս գլխաւորս, և զքաղաքս և զբերդս իւրաքանչիւր գաւառաց՝ որ են յաշխարհին յայնմիկ, որպէս և կամք քո հրամայեցին, և զվանորայս հանդերձ վանականօք՝ անուամբ իւրաքանչիւրոց»։ Գրուածքիս այս հետաքննական մասն կորսուած է։

* * *

Պատմագրեան ոճերը. — Հաւաստիւ իր խոստմանն՝ հեղինակն գրուածքին առաջին մասն կամ հատուածը կը նուիրէ Հայոց թագաւորաց և հայրապետաց պատմութեանը, 'ի գլուխ գրոցն կարգելով ընծայական մը առ խնդրողն, զոր «աստուածազարդ և վսեմական տէր, կը

digitised by A.R.A.R.@

կոչէ, տիեզերական վարդապետ, իբրեւ ծառ խիտ բազմապտուղ եւ բարձր 'ի մէջ վայելուչ եւ աստուածատունկ դրախտին Նարեկայ կոչեցեալ ուխտի, սաղարթ առեալ եւ վարսաւորեալ վարուք առաքինութեան»: Կ'անուանէ զնա եւ բանիբուն պոետիկոս եւ հռչակաւոր հռետոր, գըրուատելով նաեւ անոր ուսումնական եռանդն ու փոյթը: Յետոյ կը սկսի իր պատմական երկասիրութիւնն՝ յԱդամայ եւ յորդւոց նորա. Նոյի ու սերնդոցը վրայ խօսելու ատեն կը յիշատակէ եւ զՀայկ 'ի ցեղէ Յաբեթի. «Ի սոցանէ, կ'ըսէ, եղեւ սկիզբն թագաւորութեան 'ի Հայք, 'ի զաւակն Հայկայ եւ յանուանել զիւր անուն. եւ յայնմ հետէ տիրել 'ի նմանէ եւ անդր ամենայն աշխարհի, արեւմտից եւ հիւսիսի»: Այսպէս կը շարունակէ Ուխտանէս աստուածաշունչ գրոց ծննդաբանութեամբք եւ համառօտ տեղեկութեամբ կամ յիշատակութեամբ անուանց լերանց, ծովուց, գետոց եւ բաժանման աշխարհաց մինչեւ 'ի գլուխն ԺԵ. որ նուիրուած է Հայկայ եւ իր պատերազմին ընդդէմ Բելայ Խորենացւոյն խօսքերովը, եւ նոյն ոճով եւ հետեւողութեամբ կը շարունակէ՝ համառօտելով զպատմութիւն նորա՝ եւ յարգական մեծարանօք խօսելով հեղինակին վրայ, զոր մերթ անունովը կը կոչէ, եւ մերթ լոկ պատմագիր ըսելով գոհ կ'ըլլայ: Փոփոխակի համառօտելով զպատմութիւն Հրէից, Հայոց, Պարսից եւ Յունաց, 'ի գլուխն ԻԵ Տիգրանայ առաջնոյ վրայ խօսած ատեն՝ կը տարբերի քիչ մը 'ի Խորենացւոյն՝ իրեն որդի ու յաջորդը Բապատիրան կոչելով. «զորոյ քաջութեան զովութիւն, կ'ըսէ, երգիչք երգէին 'ի դարս խաղուց, զոր եւ աստուածացուցեալ զնա ամեն Վրաց աշխարհին. եւ զչափ հասակի նորա անդրի կանգնեալ՝ պատուէին զոհիւք, ասէ մեզ ստուգիւ պատմագիրն: Եւ Տիգրան, ասէ, ընդվզեալ մեռանի յԱղեքսանդրացւոց Մակեդոնացւոց»:

Ի գլուխն ԻԶ կը խօսի յաղագս թագաւորելոյն Արշակունեաց 'ի վերայ Պարսից եւ Հայոց, ու կը շարայարէ

(ԻԷ) 'ի վերայ Թագաւորաց Հայոց որ 'ի Պարթեւաց, Արտաշիսի, Արտաւազդայ ու Արգարու և իրենց յաջորդաց, նշանակելով համառօտիւ նաև Հռովմայեցւոց կայսերքն՝ և իրենց ժամանակաց դէպքերն, եկեղեցւոյ վրայ յարուցած հալածանք և արկածք 'ի ներքին անմիաբանութեանց և 'ի հերձուածոց՝ բաւական ստուգապատում և հետաքննական ոճով։ Այս կերպով յառաջ կը վարէ գրուածքն մինչև 'ի գլուխն ՀԶ որ վերջին է առաջին հատուածին կամ գրքին։ Միայն վերջընթեր գլխոյն մէջ Նապհոյ Բագրատունւոյ պատմական գրուածքէն հատուած մը մէջ կը բերէ Ուխտանէս, այս խորագրով. «Յաղագս թագին երանելոյն Կոստանդիանոսի՝ թէ ուստի կամ որպէս յաջողեալ եղև նմա 'ի Տեառնէ՝ Նափոյ որիոյ (Նապհոյ՝ որդւոյ) Աշոտոյ ապահի պատրակի տացեալ 'ի Պատմութեան իւրոյ»։ Այս հատուածը կը յիշատակէ և Ասողիկ՝ Բագրատունւոյն անուամբ։ Վարդան պատմիչն ալ. «Յետ այսորիկ խաղաղութիւն խնդրեաց Նապուհ Պարսից արքայ 'ի Կոստանդեայ, նեղեալ 'ի Տրդատայ արքայէ. և նորա հաւանեալ խնդրեաց 'ի նմանէ զթագն Դաւթի մարգարէի, զոր առ Յովաբ յորդւոցն Ամոնայ 'ի տանէ Մեղքոմայ. և եդ 'ի գլուխն թագաւորին Դաւթի, և անկաւ 'ի Բաղդէացիսն, և ապա 'ի Կիւրոս, և 'ի Դարեհէ յԱղեքսանդր, որով պսակեցան Մակեդոնացիքն մինչև ցԱնտիոքոս, զոր սպան Պարթեւն Արշակ և առ 'ի նմանէ, և եկն մինչև ցՆապուհ. յորմէ խնդրեաց կայսրն՝ զի օրինակաւն արասցէ իւր թագ, և զայն առ նա դարձուսցէ. և յորժամ ետ կազմել՝ եդ զերկոսին 'ի վերայ սեղանոյ, ասաց ծառայիցն Նապհոյ առնուլ զիւրեանցն. և նոցա աչք կալեալ առին զնորն և գնացին. քանզի խնդրեաց յԱստուծոյ Կոստանդիանոս զի առ ինքն մնասցէ Դաւթի մարգարէի յիշատակն»։

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Ուխտանէսի գրոց երկրորդ մասն կամ հատուածը կը կոչուի՝ ինչպէս ըսինք, Պատմութիւն բաժանման Վրաց 'ի Հայոց։ Զենք կրնար ըմբռնել թէ ի՛նչ վերաբերութիւն ունի այս մասը առջինին հետ, ինչպէս նաև կորսուած երրորդը՝ երկու նախընթացներուն հետ. եթէ չուզենանք ենթադրել որ մի և նոյն հեղինակի այլեայլ նըպատակ ունեցող շարադրութիւնք ըլլան՝ ըստ հայցման և առաջարկութեան խնդրողին, և ապա իրարու հետ միացած 'ի գաղափարողաց և այնպէս առ մեզ հասած։ Ընդհանրապէս ժամանակին եկեղեցական պատմութեան կարևոր և հետաքննական յիշատակարանք են՝ հաւաքեալք յՈւխտանիսէ յայլեայլ դիւանաց և 'ի գրոց. և զորս մարթ է ամբողջացընել 'ի թղթոց կոչուած մասէնից, յորս հաւաքուած են այսպիսի թղթակցութիւններ։ Ինչպէս խորագիրն ալ կ'ակնարկէ, Քաղկեդոնի ժողովոյն պատճառաւ Հայոց 'ի Վրաց բաժանման պատմութիւնն է. և մինչ հայրապետք Հայոց և ժողովք կը զգուշացընեն զՎիրս յընդունելոյ զժողովն, կամ արդէն ըրուած համաձայնութենէն ետ կենալու, Վիրք ալ իրենց գործը և համոզումը կ'արդարացընեն. և այս փախճանաւ եղած են փոխադարձ թղթակցութիւնք Մովսէսի Հայոց կաթուղիկոսի առ Կիւրիոն, Վրաց հայրապետին առ Մովսէս, Մովսէսի եպիսկոպոսի Ցուրտաւայ թուղթք առ Վրթանէս Քերթող, և սորա պատասխաններն, և այլն, և այս թղթակցութեանց պատճառաւ այլ և այլ դիպուածք, ժողովք և բանակցութիւնք։ Գրեթէ բովանդակ այս նիւթերով կը զբաղի Ուխտանէս իր գրոց երկրորդ մասին եօթանասուն գլուխներով. յորոց վերջինը՝ Աբրահամ Հայոց կաթուղիկոսին շրջաբերականն թերի կը մնայ 'ի գրչագրին՝ որով նաև 'ի տպագրին Էջմիածնի։

Երրորդ հատուածը, հետաքննականն անշուշտ քան

digitised by A.R.A.R.@

զաւաշխնան, ծադ ազգին մկրտութեան վրայ, բոլորովին կորսուած է ըսինք։

Ուխտանէսի լեզուն, պատմական արժէք, գրութեան ոճ՝ ունին իրենց յարգը, ուստի և իրաւամբ հաճոյ բանասիրաց։ Այլևայլ աղաւաղութիւնք գրչագրին կ՚երևնան, քիչ մ՚ալ տպագրողաց. որով շատ տեղ ընթերցուածոց հաւաստարմութիւնք կասկածելի կը մնան, ու փափաքելի կ՚ընեն նոր և ընտրելագոյն գաղափարաց գիւտը և հրատարակութիւն։

Հայկական բնագիրն հրատարակուեցաւ յԷջմիածին, յամի 1871՝ Գաղղիարէն թարգմանութիւնն Բրոսէի ձեռքով. Histoire en trois parties, composée par l'évéque Ter-Oukthanès, à la prière d'Ananie, superieur du Couvent de Narek, et Vartabed de premier rang, par M. Brosset; Saint-Pétersbourg, 1870. Մատենախօսական կրկին հատուածք ալ նոյն հայագիտին. Études sur l'historien arménien Oukthanès, Xe siècle, par M. Brosset; Mélanges Asiatiques, VIe. — Histoire de la scission religieuse entre les Georgiens et les Arméniens, depuis la fin de Ve siècle; Saint-Pétersbourg, 1851.

digitised by A.R.A.R.@

ՄԵՍՐՈՎՊ ԵՐԷՑ

Մեսրովպ Երէց։ — Իր անուամբ գտնուած պատմական երկասիրութիւն մը։ — Ի հնոց գրուած Մեծին Ներսէսի հայրապետի վարք։ — Ծաղկաքաղ այդ գրուածին 'ի Մեսրովպայ։ — Նիւթը և արժէք։ — Տպագրութիւնք և թարգմանութիւն։

Այս դարուս մէջ ապրած և մատենագրած է Մեսրովպ անուն երէց, վայելչաշնիս գրիչ վարուց և կենաց սրբոյն Մեծին Ներսիսի Պարթևի։ Ի վերջ այս երկասիրութեան դըրուած ինքնագիր յիշատակարանին խօսքերն են՝ զոր մէջ կը բերենք. «Ի ՆԾԶ թուականիս Հայոց և 'ի վերադիտողութեանն Տեառն Վահանայ Հայոց կաթողիկոսի, և յամս Աշոտոյ Բագրատունւոյ Հայոց թագաւորի 'ի տանէն Շիրակայ, ես Մեսրովպ նուաստ քահանայ 'ի Վայոց ձորոյ 'ի գեղջէ Հողոցմանց, ուստի Յովսէփ էր երանելի նահատակն յաւուրս սրբոյն Վարդանայ... մեծ ցանկութեամբ ծաղկաքաղ արարի զգիրքս զայս 'ի Հայոց Պացորդաց յԱրևելից գրոց. զյաղթութիւն և զվատթարութիւն թագաւորացն Հայոց և Վրաց, և զտառապինութիւն և զքանչելիս Հայրապետաց տոհմից սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, և զանուն և զկատակ սրբոյն Ներսիսի. և զքաջութիւն և զյաղթութիւն արիական ազգին Մամիկոնէից... Ես Մեսրոպ ազգակից սրբոյն Յովսեփայ երիցու, իմացուցանեմ վասն նորա, զորս ոմանք ասեն եթէ եպիսկոպոս գոլով նորա, չէ ճշմարիտ. վասն զի Ղևոնդ երէց Վանանդացի, որ է նահատակակից սրբոյն

digitised by A.R.A.R.@

Յովսեփայ, յաւուրս սրբոյն Վարդանայ, ի ժամ մարտիրոսութեանն ասէր ցՅովսէփ, յառաջ մատիր զի դու աստիճանաւ ի վեր ես. աստիճան ասաց և ոչ աթոռ. զի երիցու կարգ և սարկաւագի և դպրի՝ աստիճան է և ոչ աթոռ: Յորժամ ձեռնադրի եպիսկոպոս կամ կաթողիկոս, յայնժամ լինի աթոռոյն տուն օրհնութեան: Եւ արդ յառաջ քան զվախճանելն Սահակայ կաթողիկոսի, տայր զտեղապահութիւն աթոռոյն սրբոյն Գրիգորի՝ Մեսրոպայ վարդապետին. և Մեսրոպ տայր Յովսէփ երիցու: Եւ ի չփաթմանէ ժամանակին ոչ ժամանեաց Յովսէփ ձեռնադրիլ եպիսկոպոս կամ կաթուղիկոս, այլ մնայ երէց և 'ի նմին վախճանեալ: Եւ արդ զայս հանեալ յԱրեւելից գրոց 'ի Հայոց մնացորդացն պատմութեանց. և եսու օրգինացելոյն իմոյ սուրբ աւազանին ծննդեամբն՝ Վահանայ Մամիկոնենոյ, 'ի գեւղն որ կոչի Վարժի»:

Աւելորդ է անդրադարձնել թէ նոյն իսկ երկասիրողին վկայութեամբ՝ լոկ ծաղկաքաղ մ՚է արդէն ազգին մէջ իր ատեն զանուած և ծանօթ ընդարձակագոյն երկասիրութեան մը՝ 'ի Հայոց մնացորդաց յԱրեւելից գրոց: թէ ինչ կը նշանակէ այս խորագիրը՝ չենք կրնար ստուգութեամբ զրուցել. բայց այդ անունը կրող գրուածքին գոյութիւնը մեր դպրութեան մէջ արդէն յիշատակեցինք, նախնեաց իսկ վկայութեամբ ընծայելով զայն Աբրահամու Խոստովանողի, մին 'ի կրտսերագոյն Թարգմանչաց: Բայց որովհետև մեր ձեռքն հասածը Մեսրովպայ երիցու աշխատասիրածն է՝ և ոչ իրմէ յիշուած նախնական երկասիրութիւնն՝ որ կորսուած կ՚երևի, ուստի և իր անուան և ժամանակին տակ ուզեցինք զետեղել:

* * *

Հնութեան ոչ լոկ հետք՝ այլ նաև յարգը կը կրէ իր վրայ այս համառօտ բայց ընտիր գրուածը. «Խուն ստ մեծութեամբ Ներսիսի, — ինչպէս կ՚ազդեն հրատարա-

digitised by A.R.A.R.@

կողք, — զի զի՞նչ իսկ այնպիսում գեր եղելոյ 'ի մարդիկ գուցէ հնար պատշաճեցուցանել. այլ առ մեզ մի ճանաչի 'ի գեղեցիկ չափով և համով սափերաց դպրութեան հայ լեզուի, մանաւանդ ըստ վիպասանութեան առանձին կենցաղականաց »: Բիւզանդ՝ արդէն իր աստատարան և պաճուճեալ լեզուով և ոճով հաշակած էր զսուրբ Հայրապետն Ներսէս. բայց թերևս որբագրի մը ոչ այնչափ պատկանաւոր կերպով ու բացատրութեամբ՝ որ իսկապէս արժանի ըլլայ այն անզուգական անձին՝ որ սրբակենցաղ քաղաքավարելովն՝ յերկրի երկնաքաղաքացի, ու երկրաւոր հայրենեաց ճշմարիտ բարւոյն համար տոչորող սրտիւը՝ իրաւամբ Հայր հայրենեաց կոչուած է: Բիւզանդայ քով թերի սեպուած մասը՝ երկրորդիս մէջ լրացած կը գըտնենք:

Ո՞վ եղած է սկզբնագիր հեղինակ այս վարուց սրբոյն Ներսիսի: — Բանասիրութիւնը՝ դէթ ինչուան հիմայ չունի որոշ պատասխան մը այս հարցման: Երկու տեղ 'ի պատմութեանն կը յիշուի Մեսրովպայ — Մաշթոցի անունը, մէյմը՝ իբրու ընկերակից սուրբ Հայրապետին առաքելական վաստակոց, և միւս անգամ մ'ալ՝ յերկրէ յերկինս մահաքիրան՝ բայց յաղթական ու քրիստոսանուէր անցից ժամանակ երբ « քիրտն, — ինչպէս կ'ըսէ պատմիչն, — ոռոգանէր զանձամբն, և ցաւն սաստկէր զնա ուժգին. և նա ձեռկէր 'ի հանգիստն: Եւ յարուցեալ յաթոռոյն եկ 'ի գաւիթս եկեղեցւոյն, և տարածեալ զձեռս իւր, հայեցաւ յերկինս զուարթ սրտիւ. և յիշէր յաղօթս իւր զամենայն աշխարհ, զհեռաւորս և զմերձաւորս: Եւ ունկն դնէր նմա Մեսրովբ աշակերտն իւր, որ անուանեցաւն Մաշդոց »: Այսպիսի հրաշալի նուիրման և մահուան մը տեսարանին ներկայ՝ ու հոգեհրատ խօսքերուն ականջալուր վարդապետն աշակերտը՝ ոմանք հաւանականաբար նաև գրիչ ուզեցին սեպել առաքինակրօն վարուցը: Այլք Խորենացւոյն ընծայեցին, որովհետև 'ի ցուցակս Մատենադարանին որ 'ի Ս.

digitised by A.R.A.R.@

Յակոբ Երուսաղեմի կը յիշատակուի, կ՚ըսեն, այսպիսի գրութիւն մը յանուն Մովսէսի. ոմանք ալ Աբրահամու Խոստովանողի։

Գրուածքիս խորագիրն է. «Յաղագս զարմից սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի և պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Հայոց հայրապետի»։ Կը սկսի սրբոյն Գրիգորի մահուընէն, տալով նաև իր որդւոց վրայ համառօտ և արդէն ծանօթ տեղեկութիւններ։ Անոնցմէ բնականաբար կ՚անցնի 'ի սուրբն Ներսէս. իր ուսումն 'ի Կեսարիա, անդ 'ի կարգ աշխարհի մնալով՝ Մամիկոնեան ցեղէն ընդ Սանդուխտ օրիորդի ամուսնութիւնն ու զաւակ մը ունենալը, զսուրբն Սահակ, յետ երից ամաց կնոջը մահը, ու Ներսեսի յարքունական սպաս Արշակայ թագաւորի մտնելը իբրու սենեկապետ։ Տխուր գոյներով, — ինչպէս էր իրաւամբ, — կը ստորագրէ նոյն ժամանակի Հայաստան աշխարհին քաղաքական վիճակը. և թէ ինչպէս անոր դարմանն գտնելու համար՝ միայնակեացք սրբակրօնք 'ի ժողով գումարէին, և հոգեկան ազդեցութեամբ կը գուշակէին թէ այն փափաքելի բարեկարգութեան հասնելու միակ միջոցն էր՝ Լուսաւորչի ցեղէն մէկը բարձրացնել յաթոռ նորա հայրապետական. որոց համախոհ և ձայնակից՝ Շիրակայ գաւառէն մեծ նախարար մը, Գարթեւ անուն, ուրախարար աւետիք կու տար գումարելոցն թէ «Ես տեսի 'ի տան թագաւորին յազգէ սրբոյն Գրիգորի մանուկ մի, որում կոչի անուն Ներսէս, կատարեալ հասակաւ և լի իմաստութեամբ և շնորհօք Աստուծոյ»։ Արշակ թագաւորն ալ որ յայտնապէս կը տեսնէր հայրենեաց անկումը, պատճառը ուրիշ բան չէր գտնէր, կ՚ըսէ պատմիչը, բայց «զի պակասէր քահանայապետ 'ի ցեղէ սրբոյն Գրիգորի, և զօրավար՝ 'ի քաջ և 'ի տիրասէր ազգէն Մամիկոնէից». և իբրև իշխան և պետ՝ 'ի կորուստ դիմող ազգին այս կարևոր պակասը լեցնելու փափաքանօք, զչորս հարազատս, զՎարդան, զՎասակ, զՎահան և զՎը-

digitised by A.R.A.R.@

բուժ՝ զորդիս Արտաւազդայ Մամիկոնենոյ կարգէր 'ի զօրավարութիւն Հայոց, զորս կը գրուատէ պատմիչն, « աներկիւղք 'ի պատերազմունս, – կոչելով զնոսա, — աջողակք 'ի մարտս պատերազմաց, բարեհամբաւք, բարենշանք, աղեղնադրոշք, 'ի մարտս պատերազմաց իբրեւ զուր ընդ եղէգն ընթանային » : Այս մեծ կարգաւորութենէն ետքը՝ կը հրամայէ Թագաւորն աշխարհաժողով բազմութեամբ և հաւանութեամբ փութալ յընտրութիւն Ներսիսի. և արքունական փառօք և ճոխութեամբ կը ղրկէ զնա 'ի Կեսարիա՝ եպիսկոպոսական օծութիւն ընդունելու:

Հայրապետական շքով և իշխանութեամբ 'ի հայրենիսն դառնալով, ոչ ևս յերկրէ, այլ Աստուծոյ և հայրենեաց բոլորանուէր հոգի, անձն և սիրտ, իրեն վաստակոց և հայրագութ խնամոց լայն ու ընդարձակ ասպարէզ մը կը բացուի. և նախ՝ անշուշտ Թագաւորական բարեհաճութեամբ և առաջարկութիւամբ, 'ի Խոսրովայ և յայլ Թագաւորաց սահմանուած ու գրուած Հայոց իշխանաց գահը կը նորոգէր. « Զնոյնն և նա, կ'ըսէ պատմիչն, կարգէր 'ի ժամ ճաշոյն 'ի սեղան արքային Արշակայ՝ բարձս չորեքարիւր ». յորոց հարիւր և վաթսուն և աւելի հետաքննական ցուցակս յանուանէ կը յիշատակէ, և որ մեծ յարգ և նշանակ մ'է երկասիրողին հմտութեանն և հնութեան, և կը յաւելու. « Այս են գահոյք և այլ ևս յոլով, զոր ծանր համարեցայ արկանել ընդ գրով. զոր նորոգեաց Արշակ Թագաւորն և կարգեաց 'ի ժամ ճաշոյն իւրոյ 'ի սեղան իւր. բարձս չորեքարիւր՝ հրամանաւ մեծին Ներսիսի » : Իշխանական դասու և տոհմի բարեկարգութենէն կ'անցնի Հայրապետն նաև եկեղեցական նուիրապետութեան մէջ սպրդած անպատշաճութիւններն և անվայելուչ գեղծմունք բառնալ. զորս մի ըստ միոջէ կը յիշատակէ պատմիչս, աւանդելով նաև իր ձեռքով և հրամանաւ կատարուած բազմաթիւ շինութիւնք 'ի պատսպարան և 'ի սփոփումն աղ-

digitised by A.R.A.R.@

քաղաց, հիւանդաց և ուրկաց, յորոց բազումք անխնամ և անայցելու և հալածեալք յանբնակ տեղիս՝ «գազանակուրք, գետամէժք, ձիւնախեղդք և անգիւտ կորընչէին»:

* * *

Այսպիսի փրկարար և բարեգործ արդիւնք հաշակելէն ետքը, պատմիչը նոր և հրաշափայլ անձնաւորութիւն մը կ'երեւցընէ մեզ զՆերսէս, նկարագրելով իր գրաւած մեծ և կարևորագոյն դերը ազգային պատմութեան մէջ. և ուր աւելի է նենգագործ չարութիւն՝ հոն աւելի կը փայլեցընէ անոր բարութիւնը. ուր յաղթողի մը խրոխտանօք կ'երեւնայ անիրաւութիւն, զՆերսէս աներկիւղ 'ի խորտակել և 'ի փշրել անոր զէնքերը. ուր անխուսափելի են վտանգք՝ ինքն է առաջին յանձնառութեան 'ի փրկել զհայրենիս. ուր արտասուք՝ հոն կը հասնի 'ի մխիթարել և 'ի սփոփել: Այսպէս՝ երկասիրութեան առաջին երեսներուն մէջ՝ երբ անմեղին Գնելայ անպարտ ու դաւաճան մահուան նկարագրութիւնը կ'ընէ. երբ կը ցուցընէ զՓառանձեմ՝ որ կը տեսնէ թագաւորին ղըկած սուսերաւոր և վաճանակիր հետևակաց գունդը, որք փայլական պէս վրայ կը հասնին, կը ձգեն զպատանեակն Գնէլ յերիվարէն, կը կապեն կը կապկըպեն անոր ձեռքերը, ու կը տանին 'ի տեղի սպանման: Այն անգութ և անողորմ տեսարանին ականատես անզէնն Փառանձեմ՝ ճիչ վերցընելով կը դիմէ առ սուրբն Ներսէս, կը գտնէ զնա դեռ եւս 'ի պաշտաման առաւօտու աղօթից. կը փարի անոր ոտիցը, կը թանայ ջերմիկ և յորդառատ արտասուօք. «Զպատանեակն Գնէլ՝ զոր դուն սիրէիր, կ'ըսէ, զամուսին իմ, առանց իրիք յանցանաց կորուսանել կամին: Կենդանի է Տէր, ոչ թողից զպարշապարս քո, մինչև ցուցցես խաւարեալ աչաց իմոց զըրբութեամբ ամուսինն իմ զպատանեակն Գնէլ: Վա՜յ

digitised by A.R.A.R.@

հանիր սուրբ Հայրապետ, վա՜յ հանիր, զի զմատաղիկ ուղն հատանեն ի յորթոյ. վա՜յ հանիր սուրբ Հայրապետ անօգնականին Գնելոյ, ոչ գոյ զի օգնեսցէ պատանեկին. և զաղանքն ոչ ողորմին նմա »: Սուրբ Հայրապետն այս գուժին՝ մէկէնիմէկ կը խափանէ առաւօտեան մաղթանքն. կը փութայ 'ի խորանն արքունի: Կ'իմանայ Արշակ այդ անակնկալ գալստեան պատճառը. արքունական քօղովը գլուխը կը ծածկէ, կեղծելով զքուն: Ներսէս կը բռնէ անոր ձեռքէն՝ 'ի գահոյիցն վեր վերցընելու, մինչ Արշակ կը շարունակէ իր կեղծիքը, սպառնելով որ իմէ տրուած անօրէն հրամանն ելնէ 'ի գլուխ: Այն ատեն Ներսէս կը հրամայէ երիվար մը պատրաստել. ու սուրհանդակի մը պէս կը վազէր, կ'ըսէ պատմիչը, որպէս զի ատենին հասնի անմեղին Գնելոյ մահը խափանելու: Հազիւ բանակէն դուրս ելած է, և ահա կը հասնին բանբերք՝ աւետելու արքայի որ հրամանը կատարուեցաւ: Չի թողուր Ներսէս որ վայրկեան մ'ալ ուրախ ըլլայ Թագաւորն իր խորհրդոցն յաջողութեան համար. այլ անոր պարտուոր գըլխոյն վրայ՝ երկնազդեցիկ արիութեամբ կը տեղայ կը թօթափէ կայծականց ու անիծից շանթեր. ու չխարուելով անոր սուտ արտասուքէն՝ կը քաշուի իր վրանը ողբալ զԹագաւորն և զհայրենիս:

Գիտամբ յերկարեցինք խօսքերնիս այս գեղեցիկ դըրուագին վրայ, և որուն ոչ անարժան է Մեսրովպայ ծէր բովանդակ երկասիրութեան մէջ: Վասն զի համանման և ընտիր դրուագք են՝ Արշակայ խոնարհիլն կինալը յառ Ներսէսի՝ իր անձին ու հայրենեաց փրկութիւնը խնդրելով յարգարադատ ցասմանէ Վաղեսի. սուրբ Հայրապետին փութալն 'ի Պոլիս առ կայսրն, առաքելանման համարձակախօսութիւնն ընդ նմա, կամակոր աքսորանքն, Վաղեսի երկնաւոր պատուհասն, որրոյ Պարթեւին դարձն 'ի հայրենիս, Արշակայ գերութիւնն յԱնյուշ բերդի, Պապայ բազմարկածեան Թագաւորութիւնը, Ներսէսի աղօթիւք 'ի Նպատական լերին Հայոց բանակին յաղթու-

digitised by A.R.A.R.@

թիւնը, Մուշեղ և իր արութիւնները, և վերջապէս սուրբ հայրապետին մահը, և այլն. ասոնք ամէնքը որոտաշարժ ոճով ու լեզուով պատմուած են 'ի Մեսրովպայ:

Մեսրովպայ Երիցու այս գրուածքը առաջին անգամ տպագրուած է 'ի Մատրաս Հնդկաց 'ի Յակոբայ Շամիրեան 'ի 1775: Նորագոյն և ընտիր տպագրութիւն մ'ալ 'ի 1853 'ի Ս. Ղազար Վենետիկ 'ի չորս Հայկական Սոփերաց: Գաղղիական թարգմանութիւնն ալ 'ի Հաւաքման պատմչաց Հայոց Լանկլուայի (Հատ. Բ.). Généalogie de la famille de Saint-Grégoire Illuminateur de l'Arménie, et Vie de Saint-Nerses, patriarche des Arméniens, par un auteur anonyme du Ve siècle. Ouvrage traduit pour la premère fois en français, par Jean-Raphaël Emine, Paris, 1869.

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐՔ

Այս դարուս մէջ կը յիշուին, ՄՈՒՇԵՂ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ, որ Կարուց Թագաւոր կ'երեւնայ, ու Աշոտոյ Երկաթի եղբայրը, որով տասներորդ դարուն առջի կիսուն մէջ կ'իյնայ: Անանուն վարդապետ մը՝ իւր խնդիրքովը Արիոսեանց, Եւտիքեանց, Նեստորականաց ու Քաղկեդոնականաց դէմ գրուած մը շարադրած է, այսպիսի սկըզբնաւորութեամբ. « Ո՛վ քաջ բանասիրաց, տէր իմ Մուշեղ Բագրատունի, պերճաբանդ և հանճարեղ գունակացեալդ առ ծայրագոյն խորոց խոհեմագոյն, ըստ գործնականին և տեսականին գրով սորոգութեանց »:

Նոյն Թուականին գրուած մատենի մը մէջ ալ կը յիշատակուի ԱՏՈՄ ԱՆՁԵՒԱՑԻ, տասներորդ դարուն առջի քառորդին մէջ ապրած, որուն հրամանաւը՝ Արտաշադ Մաղազուենաց տէրն « բացայայտեաց զսուրբ պա-

digitised by A.R.A.R.@

տուփրանս »: Ներբողեան մ'ալ կայ 'ի գրչագիրս 'ի սուրբ Կարապետն Յովհաննէս « երանելւոյն տեառն Ատովմայ Անձեւացեաց եպիսկոպոսի ասացեալ. Զկարապետին մեծի գլխատակս տօնելով, զկուսութեանն հանդէս գովեսցուք »: (Մատենադարան Էջմիածնի, թիւ գըրչագրաց 920):

Հաւաքում մ'ալ յօրինեց սրբոց վարուց և դասաւորեց համմէջական ամսոց օրերով. այս պատճառաւ յոմանց Ատոմագիր ըսուեցաւ իր անունովը և յոմանց Հոռոմագիր. ոմանք ալ Տօնացոյց կամ Տօնացուցակ կ'անուանեն զայն: Աստղիկ՝ Ատոմայ սուրբ ուխտին առաջնորդ Գագկայ կ'ընծայէ այս կարգաւորութիւնը: Յիշատակագիր մը Վարագացի կը կոչէ զսա, և կը յաւելու թէ ի թուին ՆԾ « զՀոռոմագիրն կարգաւորէր »:

Կը յիշատակուի նաև Ատոմ ան, որ ունի թուղթ առ Ատովմ Անձեւացեաց իշխան՝ վասն պէսպէս հարցմանց, և սկզբնաւորութիւնն է. « Աստուածապաշտ և աստուածասէր իշխանիդ իմոյ մեծազաշի. — Աստուածատունկ մատանցդ գիր և հրաման եհաս առ իս »:

Իրեն ժամանակակից ՍԱՄՈՒԷԼ ԿԱՄՐՋԱՁՈՐԵՑԻ յօրինեց զՏօնապատճառ գիրս:

Դարձեալ ՏԱՃԱՏ անունով կրօնաւոր վարդապետ մը, որ իրեն աստիճանակից Թովմայի մը հարցմանցը պատասխան կու տայ: Այս հարցմանցը վերջը՝ հետևեալ խօսքերը կը կարդանք. « Կիւրեղ Երուսաղեմի վկայէ և Յովհան Բիւզանդացի և Եղիշա Կողբացի, որով և զաեղիւդ ոչ բացայայտեցաք ». թերևս զԵզնիկ և զԵղիշէ շփոթելով:

Ճառընտրաց մէջ կը յիշուի սրբոց Ատովմանց վկայաբանութիւնը՝ « զոր արարեալ է Տաճատ հայրն Վարագայ »: — Կայ թուղթ մ'ալ յանուն Թովմայի առ Ատոմ իշխան:

digitised by A.R.A.R.@

ԴԱՐ ԺԱ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈԶԵՌՆ

Յովհաննէս Կոզեռն: — Իր վարքը: — Երկասիրութիւնք: — Պատմական գրուածքի մը յիշատակութիւն:

Մետասաներորդ դարուն սկիզբները, Խաչիկ Բ կաթողիկոսին օրերը ծաղկեցաւ Յովհաննէս վարդապետ Կոզեռն Տարօնացի, զոր գովութեամբ կը յիշատակէ Մ. Ուռհայեցին, և կ'ըսէ. «այր բանիւ և մեծ գիտութեամբ բացայայտէր զգիտութիւն գրոց սրբոց». ուրիշ տեղ մ'ալ «այր ճգնազգեաց և բանիբուն հռետոր» կոչուած կը գտնենք զինքը: Կը պատմեն Լաստիվերտցի և Ուռհայեցի թէ Հայոց ՆՁԵ թուականին՝ արեգական մեծ և սաստիկ խաւարում մը պատահեցաւ. Պետրոս կաթողիկոս և Յովհաննէս թագաւոր՝ զԳրիգոր Մագիստրոս և ուրիշ ազնուական և գիտուն անձինք և քահանաներ ղըրկեցին առ Կոզեռն վարդապետ, որպէս զի այս նշանին մեկնութիւնը տայ, և իրենց վարանեալ միտքը հանդարտեցընէ: Երբ զանոնք տեսաւ Յովհաննէս վարդապետ, հառաչեց ու սկսաւ բարձրաձայն լալ. պատգամաւորք ալ աւելի շփոթեցան. և այն ատեն մեկնեց թէ Յիսուսի Քրիստոսի խաչելութեան հազարերորդ թուականը լե-

digitised by A.R.A.R.@

ցուելով՝ սատանայ պիտի արձակուի 'ի շղթայից, և բոլոր աշխարհս տակնուվրայ պիտի ընէ. Թագաւորք՝ թագաւորաց, և ազգք ազգաց վրայ պիտի ելլեն, և բազմապատիկ թշուառութիւնք պիտի հասնին Հայաստանի վրայ: Ուռհայեցի պատմագիրը, որ այս դէպքը կ՚աւանդէ, Հայաստանի վրայ հասած այլ և այլ աղէտքն աչքով տեսնելէն և զանոնք ողբալէն ետքը, կը յաւելու. «Զոր խօսեցաւ 'ի մերում ժամանակիս սուրբ վարդապետն Հայոց Յովհաննէս՝ որ ասի Կոզեռն. սա խօսեցաւ բազում բանս, որպէս զմարգարէութիւն 'ի վերայ այսմ ժամանակիս, և խափանելոյ աստուածպաշտութեան յամենայն մտաց, և թուլանալոյ հաւատոց. և զայս ասաց 'ի նոյն գիրքս յառաջ ժամանակաց»:

Լաստիվերտցին կը գրուցէ Կոզեռն վարդապետին համար, թէ «զհաւատոց գիրս գրեաց». բայց այսպիսի գրուած մը դեռ ձեռուընիս հասած չէ: Ուրիշ գրքի մ՚ալ, այսինքն տումարական արուեստի և թուականաց և շրջանաց վրայ գրածէն՝ 'ի խնդրոյ Անանիայ եպիսկոպոսի Վաղարշակերտցւոյ, միայն հատուած մը հասած է մեզի: Հաւանականաբար այս գրուածն է որ կը նշանակէ յէջմիածնեան Մատենադարանին (թիւ 1975) այսպիսի խորագրով. «Մեկնութիւն տումարի 'ի Յովհաննէս Կոզեռն վարդապետէ»:

Պատմական գրուած մ՚ալ կը յիշատակուի իր անուամբ՝ որ մեզ անծանօթ է. «Յովհաննէս Կոզեռն, կ՚ըսեն յիշատակագիրք, որ արար զոր ինչ եղեն 'ի ժամանակս իւր»:

Կոզեռն Վարդապետի ուրիշ գրուածք մ՚ալ կայ հետեւեալ խորագրով. «Յովհաննիսի Հայոց վարդապետի, որ և մականուն Կոզեռն, ասացեալ վասն Վարդավառին. եթէ վասն է՞ր յընթերցուածն ոչ շարագրեցաւ, որ ի Յակոբայ մեծէ, որ է եղբայր տեառն, և ոչ ի Պետրոսէ, և ոչ զկնի նորա յայլոց վարդապետաց և յառաջնորդաց եկեղեցւոյ»:

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ

Մագիստրոսի տոհմը: — Քաղաքական դիրքը: — Կոստանդնուպոլիս երթալը և հոն 'ի Բիւզանդական արքունեաց մեծարուիլը: — Մատենագրական կեանքը՝ — Այս նկատմամբ իրեն տրուած գովութիւնք: — Թղթերը: — Վարդապետականք: — Իմաստասիրականք: — Ընտանեկանք: — Քերթուածք: — Հազարտողեանն առ Մանուչէ արարացի: — Քերականականք:

Պահլաւունեաց տոհմէն Վասակ Նահատակին որդին էր Գրիգոր Մագիստրոս, որ իւր հօրը մահուընէն ետքը ուրիշ Նախարարաց հետ միաբանեցաւ, ու Գագիկ Բ Բագրատունին թագաւորեցուց Հայոց վրայ: Բայց ետքը Վեստ Սարգսի քսութեամբը Գրիգորի հետ թշնամացաւ թագաւորը. որովհետև Անւոյ կողմերը Հայոց 'ի Յունաց կրած փնասուց պատճառ և թելադիր կը սեպէր զնա. որով տխրեցաւ Մագիստրոս Արարատեան աշխարհը թողլով՝ Տարօնոյ գաւառը առանձնանալ. և հոն սկսաւ վանքեր շինել, և սրբոյ Կարապետին ժամատունը: Բայց նորէն հալածուելով 'ի Գագկայ, այն շինութիւններն իւր Հրաչատ գործակալին յանձնեց, ու ինքը գնաց 'ի Բիւզանդիոն: Կայսերական քաղաքին մէջ իւր արժանաւոր պատիւն ու մեծարանքը գտաւ. ու բաց 'ի Յունաց գլխաւոր պաշտօնակալներէն՝ ծանօթացաւ նաև այլազգի Մանուչէ և Աբրեհիմ իշխանաւորաց հետ:

Կոստանդին և Մոնոմախոս կայսերաց առջևն ալ իւր

digitised by A.R.A.R.@

հաւատարմութեամբ նշանաւոր երեւնալով, և անոնց սահ-մաններուն մէջ քաջութիւններ գործելով՝ Մագիստրոս և Դուքս կոչուեցաւ: Այս պատիւներն ու ընդունելութիւնները՝ ալ աւելի հաստատեցին Գագիկ Թագաւորը իր կարծեացը մէջ, և սկսաւ իբրև 'ի մատնիչ նայիլ անոր վրայ, ինչուան յանդիմանութեան թուղթ մըն ալ գրեց առ Գրիգոր: Բայց Մագիստրոս իր ճարտար և իմաստուն գրիչը շարժեց ինքզինքը պաշտպանելու համար. որով Թագաւորը առանց բոլորովին իր կարծիքը անոր վրայ փոխելու՝ աչքի ատելութենէն ինջաւ:

Երբոր Յոյնք մատնութեամբ Անի քաղաքը յափշտակեցին, Մագիստրոս Կոստանդնուպոլիս գնաց, ուր էր այն ատենը Գագիկ Թագաւորը, որպէս զի իրեն օգնական ըլլայ՝ կործանման վերահաս վտանգի մէջ եղող Հայոց աշխարհին Թագաւորութիւնը կանգնելու: Բայց տեսնելով թէ իր փափաքանաց և ջանքին գործադրութիւնը անկարելի է, ինքն ալ Յունաց ձեռքն յանձնեց իր հայրենի ամրոցները՝ Բջնի, Կայեան և Կայծոն, ու փոխարէն՝ Միջագետաց աշխարհին մէջ քաղաքներ ու գիւղեր առնելով հոն քաշուեցաւ. և Թոռնիկ Մամիկոնեանին յանձնեց Տարոնոյ մէջ ունեցած իշխանութիւնն:

Անկէց ետքը իր կեանքը բոլորովին բարեպաշտական ու մատենագրական պարապմանց տալով, իր արդիւնաւոր օրերը կնքեց յամի 1058:

*
* *

Այսչափ ընդհանուր և համառօտ կերպով մը՝ Մագիստրոսի քաղաքական կենաց ընթացքը յիշատակելէն ետքը, անցնինք նկատել զինքը իբրև մատենագիր:

Այս մասին՝ նոյն իսկ իրեն քաղաքական ընթացքը իր գրող մատենագիրք՝ մեծ գովութեամբ կը խօսին իր վրայ: Շնորհալին՝ որ թէ ժամանակաւ և թէ ազգակցութեամբ մերձաւոր էր իրեն, ասանկ կը գրուցէ իր Վիպասանութեանը մէջ.

digitised by A.R.A.R.@

« Յորմէ Գրիգոր որդի ծընեալ
(Որ) Մագիստրոս վերապատուեալ,
Աստուածային շընորհօք լըցեալ
Իմաստութեամբ պայծառացեալ...
Ի յորքայէն Յունաց պատուեալ
Եւ նահանգաց յոգունց տիրեալ.
Տեառկանաւըն հոխացեալ,
Եւ երկիւղիւըն զարդարեալ.
Ըստ Հոմերի տաղաչափեալ՝
Ըստ Պղատոնի պերճաբանեալ:
Յունականին ներհուն եղեալ,
Յօքնիմաստիցըն մակացեալ.
Զաստուածաշունչ տառ վերծանեալ,
Որ ըստ օրէ 'ի նոյն կըրթեալ »:

Լաստիվերտցին ալ կը վկայէ թէ « Այր իմաստուն էր և խոհեմուտ յոյժ աստուածային գրոց՝ որպէս թէ ոչ այլ ոք »: Ինքն իսկ Մագիստրոս իր թղթոցը մէջ երբ որ հարկ կ'ըլլայ իր անձին վրայ խօսիլ, կը յիշատակէ իր ուսումնասիրութիւնը և անպարապութիւնը յուսումնական վաստակոց: « Եւ զի բազում աշխատութեամբ խոնջեալ և տագնապեալ, մինչ տակաւին յՄուանտիական եղեալ տիս, հայիւ հազ մակացու այսմ եղեալ, սուղ ինչ էակացն հասեալ, ըստ որում են յԱրաբացւոց և Քաղդէացւոց և Յունաց, ոչ դանդաղեցայց քննութեամբ զփորձ առնուլ »: Ուրիշ անգամ մըն ալ Հագարացւոց Աբրեհիմ ամիրային գրելով, կը գրուցէ պանծանօք. « Մեք զամենայն մատեանս որ միանգամ յաշխարհի՝ ընթերցեալ, ոչ անտեղեակք եմք եթէ Քաղդէացւոցն անվաւերական պատմութեանն, և եթէ Հելլենացւոցն, եթէ Կապադովկացւոցն, եթէ Եթովպացւոց, թէ Պարսից և այլոց բազմաց, զորս ոչ եմք բաւական զբոլորն յայտնի կացուցանել »: Առ աշակերտսն իր Բարսեղ և Եղիշէ կը գրէ խրթնաբանելով. « Քանզի տրամադրութիւնս այս վաղ ուրեմն պատահեաց մեզ, մինչ

digitised by A.R.A.R.@

տակաւին պատանեակ եղելոյ (այսինքն՝ պարապել յուսումն ստորոգութեանց Արիստոտելի)։ Իսկ թէ որչափ ջան եդեալ ոչ խոնջանս վարկանել վասն տափելոյն, յաւէտ այսպիսի ժողովմանց որոց տեղեակ էք դուք, 'ի պարսկականէ անտի և յիսմայելացւոց, և այժմ Յունաց, անդանդաղ քաւիցն արշեաւից հետևաբար մասին ինչ տեղեակ լինել. քանզի յայսուիկ կրթեալ զմեզ վեհագոյն վարկանէի, անկողոպտելի և անծանրագոյն ստանձնել քան զամենայն ինչ որ 'ի կենցաղումս ազնուագոյն»։ Ուրիշ տեղ մ'ալ իրաւացի պարծանօք կը վկայէ վասն անձին. «Եթէ ձկնորսացն եմ աշակերտ, կ'ըսէ, սակայն ոչ եմ անտեղեակ Աթենացւոցն ստորոգութեանց և հելլենական հանճարոյ. սակայն հաւատք մեր ծածկեցին զիմաստութիւն»։

Ներսէսի Շնորհալւոյն վարուցը կենսագիր մը, որ ժամանակաւ ալ մերձաւոր էր Մագիստրոսի, ասանկ կը խօսի իրեն վրայ. «Յոյժ իմաստուն և հանճարեղ, և ներքին և արտաքին ուսմամբ ներակրթեալ վարժմամբ 'ի մանկական տիոց՝ հայկական և յունական դպրութեամբ, մինչև հասեալ 'ի հռետորական աստիճան փիլիսոփայութեան. որ և ուղևորեալ 'ի թագաւորական քաղաքն Կոստանդնուպոլիս յանդիման լինէր թագաւորին, և պատուեալ յինքնակալէն և 'ի մեծամեծաց պալատանն՝ ըստ արժանեաց քաջատոհմութեանն և ըստ մեծիմաստ գիտութեանն և հանճարոյն. քանզի ընդ իմաստունսն Յունաց ունէր բազումս 'ի հարց և 'ի փորձ դժուարալոյծ բանից մաքառեալ ըստ փիլիսոփայական սարասի, և ըստ եկեղեցական օրինաց և կարգի յաղթէր բնաւիցն. տկարագոյն զամենեսեան երևեցուցանէր անճշմարիտ գիտութիւնս. հզօր գոլով նորա 'ի պատասխանիս, և հանճարեղ և խոհական 'ի դարձուածս բանից»։ Ուրիշ յիշատակագիր մ'ալ կ'ըսէ. «Մագիստրոս հմտագին քերթող էր»։ Նոյնն դարձեալ. «Գրիգոր Եվրիկոնացին (?) վասն ձաւս իմաստասիրութեան իւրոյ Մագիստրոս անուանեցաւ»։

digitised by A.R.A.R.@

Այլ և այլ աշակերտներ ունեցաւ Մագիստրոս, որոնց մէջ անուամբ մեզի ծանօթ եղողներն են Բարսեղ և Եղիշէ, որ ժամանակ անցնելէն ետքը եպիսկոպոսութեան աստիճանի ալ հասան, ինչպէս նաև իւր որդին ալ Գրիգոր Պահլաւունի կամ Վկայասէր, իր հօրը անմիջական խնամացը տակ թէ բարեպաշտութեան և թէ ուսումնական հրահանգաց մէջ կրթուելով՝ կաթողիկոսական աթոռը նստաւ:

Մագիստրոսի համար այսպիսի յիշատակութիւն մը կը գտնենք ի գրչագիրս. «Մոնոմախին որ կոչաւ զԴագիկ թագաւորն՝ ետ զիշխանութիւն երկրիս Գրիգորի Մագիստրոսի, որ շինեաց զեկեղեցին Կեչառուաց: Սա է որդին Հոլում Վասակայ Շինողին Բջնոյ և Կայենոյ և Կարծանոյ, զոր յանգէտս սպանին ի Սերկեւլէ»:

* * *

Մագիստրոսի թէ արձակ և թէ ոտանաւոր գրուածոցը մէջ իրաւամբ գլխաւոր տեղ մը կը գրաւեն

Թուղթերը, որոնք ութսունի չափ են, և որոնց մէջ երեւցած իմաստից գեղեցկութիւններն և գիցաբանական գիտութիւնը՝ յայտնի կը ցուցնեն մատենագրին հանճարն և հմտութիւնը. — հայ միտք մը՝ ելլադական գիտութեամբ սնած և մեծցած: Բայց որովհետև Բիւզանդիոն՝ ուր երկար ատեն կեցաւ Մագիստրոս՝ հին Աթէնք չէր, անոր համար ալ իր գրուածոցը մէջ յայտնապէս կը տեսնուի՝ դպրութեանց կողմանէ ալ ապականեալ աշխարհի մը գաղափար: Ասկէց է իր Թղթերուն մէջ երեւցած թէ իմաստից և թէ շարագրութեան խրթնութիւնը, կիրթ ախորժակաց կանոններուն հակառակ. որով զանազան անգամ ու մտադրութեամբ զանոնք կարդալնէս ետքը դեռ մութ աշխարհքի մը մէջ կը գտնենք ինքզինքնիս. և Մագիստրոսի հանճարը գոված ժամանակնիս ալ՝ գա-կասութիւն մը ահոյ կը տեսնենք վրան՝ և սրտերնիս

ռաջ չերթար գրուած է։ Այս խրթնութեան մէկ պատճառն ալ՝ իր գրոց լաւ և ընտիր օրինակներ չունենալնէս է, երկրորդ և գլխաւոր պատճառ մ'ալ՝ այլ և այլ ու բազմապատիկ նիւթոց վրայ գրած ըլլալն։ — Ասուտի Մագիստրոսի թղթոցը վրայ չխօսած՝ կրնանք այլ և այլ դասակարգութեան բաժնել զանոնք. այսինքն վարդապետական, իմաստասիրական և ընտանեկան թղթեր։ Անոնց մէջ ամենէն աւելի գիւրիմաց են վարդապետականները, որոնց մէջ ժամանակաւ երիցագոյն կը սեպուի այն թուղթը՝ զոր գրած է առ կաթողիկոսն Ասորւոց. երբոր ինքն Միջագետաց կողմերը դքսութեան իշխանութիւն կը վարէր, հոն համարձակութիւն առնող Թոնդրակեցի և Մանիքեցի աղանդաւորները իր տէրութենէն հալածեր էր. անոնք ալ Ամիթ կամ Տիգրանակերտ քաղաքը գնացին, ու տեղւոյն Ասորւոց կաթողիկոսին ապաւինելով, զանգատ ըրին իրեն այն կարծեցեալ բռնաւորական կերպերուն վրայ՝ զոր իրենց դէմ բանեցուցեր էր Մագիստրոս։ Կաթողիկոսն ալ չկարենալով որոշել թէ յորում էր անոնց վարդապետութեան ծռութիւնը, և իրենց խօսքերէն զիրենք անմեղ ենթադրելով մեղադրանաց և զանգատի թուղթ մը գրեց առ Մագիստրոս։ Այս թղթիս պատասխանն է Մագիստրոսի չարագրածը, յորում տեղնիտեղը պատասխան տալով անոր մեղադրանացը, կը ծանուցանէ թէ ինչ իրաւացի պատճառներ ունէր զանոնք հալածելու, և կը ցուցընէ թէ ինչ բանի մէջ օտարաձայն են յուղիղ վարդապետութենէ եկեղեցւոյ, և թէ այն պատճառաւ հարկ ու պարտք է որ ինքն ալ նոյնէ ըլլայ զանոնք մերժելու, և անոնց խաբէական խօսքերուն հրապուրանացը մէջ չիյնալու։

Այս թղթոյն խորագիրն է. «Պատասխանի թղթոյն կաթողիկոսին Ասորւոց, 'ի ժամանակին յորժամ էր դուքս 'ի Վասպուրական և 'ի Տարօն, զկնի բառնալոյն զՄանիքեցւոն յաշխարհէն Յունաց. և 'ի Թոնդրկաց մնացելոյն նոցա կործանեալ ազգն, չոգան առ կաթողի-

digitised by A.R.A.R.@

կոսն Ասորոց 'ի քաղաքն Ամիթ. զի թերեւս խարէութեամբ հաւանեցուսցեն զնա: Զոր նորա գրեալ թուղթ 'ի Գրիգոր Մագիստրոսն յԱրշակունին: Եւ այս է պատասխանին »:

Հատուած մը միայն այս նամակէն, զոր մէջ կը բերենք, բաւական է 'ի ցուցանել Մագիստրոսի ճարտարախօս լեզուն, սուր և կորուկ զուրցուածքն ալ. « Զինչ երկարագոյն քեզ ատացից կամ գրեցից քրիստոսաէր անձինդ. այլ սակաւուք հաստանել յօժարանամ. զի բոլոր աղէտ տարակուսանաց նոցա անբարի բարեձեւութեանն, և խորամանկ խարէութեանն, և տղայաբար անուսումնութեանն, և անսատուած վարդապետութեանն, և անճոռոմ ճոռոմաբանութեանն, և անտեղի հաւանութեանն, .. անքահանայապետ քահանայագործութեանն, և խաւարչտին ձեռնադրութեանն, և անշնորհ մկրտութեանն, և անզամպարափայլ նուսմութեանն, և անյոյս դաւանութեանն և աներկիւղ երկիւղածութեանն, և խաւարասէր լուսաւորութեանն, հրեշտակակերպ գիւազգեցութեանն, ... աշակերտակցաց սատանաէրն Սմբատայ՝ սատանողին հիման առաքելոց և մարգարէից »: Երկար ու հետաքննական թուղթ մ'է. ու Թոնդրակեցւոց աղանդին և իրենց ծխից, արարողութեանց, հաւատալեաց և ծաւալման վրայ կարեւոր տեղեկութիւններ կը բովանդակէ:

Ասոնց հետեւողք էին և Թուլայլեցիք կոչուածներն, որոնց դէմ իր ամէն իշխանական ոյժն ու խստութիւնը գործածեց Մագիստրոս, աղանդն անհետ ընելու և զիրենք շահելու դիտմամբ. ու երբ անոնք ալ դիմեցին առ կաթուղիկոսն Ասորւոց, և կ'ուզէին խաբել զնա, Մագիստրոս երկրորդ թուղթ մ'ալ գրեց. « Պատասխանի թըղթոյն Թուլայլեցւոցն Յացելոցն 'ի նորոց Մանիքեցւոց Թոնդրակեցւոցն, որք եկեալ էին առ կաթուղիկոսն Ասորոց և կամէին խաբել զնա »: Կը յիշեցնէ իրենց թէ « Փրկիչն հրամայէ երկիցս և երիցս բաղձել եղբօրն. ապա եթէ ոչ լուիցէ՝ եղիցի իբրև զայլազգի և զհեթա-

digitised by A.R.A.R.@

նոս. և փոխանակ երկուց և երից բողոքելոյ՝ զհարիւր և զեւթանասուն ամ երեքտասան քահանայապետք Հայոց մեծաց, նոյնչափ Աղուանից, և բիւր եպիսկոպոսունք և անթիւ քահանայք և սարկաւագունք բողոքեցին ձեզ և ոչ լուայք. խօսեցան և յանդիմանեցին, և ոչ պատկառեցէք. անիծեցին և արտաքսեցին, և ոչ զղջացայք. մինչև Հոգին սուրբ առաջնորդեաց ինձ. և աղօթք նախահօրն և հաւուն իմոյ սրբոյն Գրիգորի. և եկեալ 'ի Միջագետս՝ հանդիպեցայ մահաբեր և մրրկեալ պղտորեալ վտակաց՝ որ հոսէր մահացու արտաթօրեալ՝ յանիծելոյն Սմբատայ, որ 'ի Թոնդրակաց. և մաքրեալ զայնոսիկ՝ խաղացի չու արարեալ մինչև յակն յորում բուսեալ էր իմն և քարըն և վիշապն չարութեան. և խլեալ զնոսա տապալեցի, զոր օրինակ հաւն իմ զԱշտիշատն... և յուսամ 'ի տէր Աստուած՝ այն որ նախին 'ի քրմբէական յաթոռ՝ զի 'ի ձեռն իմ ծագեսցէ առ ձեզ զողորմութիւն մարդասիրութեան իւրոյ »:

Համառօտ՝ բայց ընտիր նամակ մ'ալ է զոր կ'ուղղէ « Առ հոգևոր տէրն Պետրոս կաթուղիկոս, 'ի ժամանակին յորում 'ի կապանաց իւրոց վերստին յաջորդեաց յաթոռ իւր, խնդրեալ 'ի Գրիգորէ զգիր սրբոյն Եփրեմի Հաւատոյն՝ զոր ընթեռնոյր մինչ 'ի բանտին էր »: Ուրիշ հմտական և գեղեցիկ նամակներ ալ ունի ուղղած առ նոյն հոգևոր տէրն « Ի ժամանակի խուժան յառնելոյն 'ի քաղաքին 'ի վերայ նորա, բան մխիթարական. և հայցումն Անանիայի գրոց Շիրակայնւոյն, զոր մեծ Փնիկոնն անուանեն »: — « Պատասխանի տեառն Պետրոսի Հայոց կաթուղիկոսի, 'ի ժամանակի քանզի խընդրեաց յաշակերտաց իւրոց զոմանս՝ զԲասիլ և զՆեղիսէ »: — « Պատասխանի տեառն Պետրոսի կաթողիկոսին Հայոց մխիթարական թղթին » և այլն:

Վարդապետական թղթոց մէջ գերազանցներէն կրնանք սեպել այն թուղթը զոր գրած է առ Պետրոս կաթուղիկոս Գետադարձ, որ իմացուցած էր իրեն թէ Գագիկ

digitised by A.R.A.R.@

եւնէ է որ զքեզ ձեռք ձգէ և սպաննել տայ: Կաթուղիկոսին այս թղթին՝ ընդարձակ պատասխան մը կու տայ Մագիստրոս, և յորում նոր Դաւիթ մը կը նկատենք զինքը 'ի վիշտս, հեզութեամբ, անոխակալութեամբ և աստուածպաշտութեամբ սքանչելի, Աստուծոյ կամացը նուիրուելով: Ասոր նման է նաև այն թուղթը՝ զոր գրած է առ առաջնորդն Սեւանայ Սարգիս, մինչդեռ Գագիկ թագաւոր կը հալածէր զինքը. առ նոյն Սարգիս՝ 'ի պատասխանի իրեն թղթոյն, և յորում ողբ 'ի վերայ Արամեան նահանգի. դարձեալ՝ առ Յովհաննէս Սիւնեաց արքեպիսկոպոս, 'ի պատասխանի անոր մէկ մխիթարական թղթին զոր գրած էր իր հօրեղբօրը՝ Վահրամայ մարտիրոսական վկայութեամբ նահատակուելուն պատճառաւ:

Մտադրութեան արժանաւոր են դարձեալ և այն երկու թուղթերը զորս ուղղած է առ Աբրեհիմ ամիրայ Հագարացի, որուն մայրը հայկազն էր՝ սխակեան ցեղէն. և այն պատճառաւ ընտանի ըլլալով իրեն քրիստոնէութեան օրէնքը, աւելի կերպով մը կը փափաքէր տեղեկութիւն առնուլ: Ուստի քրիստոնէական կրօնից վրայ ունեցած գլխաւոր տարակոյսները տասնուերկու գլուխ բաժնելով՝ թուղթ մը գրեց առ Մագիստրոս, անոնց լուծումը իրմէն խնդրելով: Մագիստրոս ալ սքանչելի վարդապետութեամբ անոր ամէն տարակոյսներուն մեկնութիւնը տալով՝ անանկ անդիմադրելի ցըցուց քարոզութեան ստուգութիւնը, որ Հագարացին զարմանալով մասնաւոր թղթով մը խնդրեց իրմէ՝ որ դարձեալ գրէ նոյն նիւթոց վրայ, և քանի մը խօսք ալ իմաստութեան վրայ աւելցընէ. զոր և մտադիւրութեամբ կատարեց իշխանը: Այս երկու թղթոց մէջ, ինչպէս նաև յառաջագոյն յիշուածներուն, խորունկ փիլիսոփայութիւն, իմաստուն աստուածաբանութիւն և կենդանի հաւատք կ'երևնայ, որոնք մեծ պարծանք են այնպիսի քաղաքական զբաղմանց մէջ իր կեանքը և սիրտը մաշեցընող իշխանի մը, ինչպէս էր Մագիստրոս: Շարագրութեան կող-

digitised by A.R.A.R.@

մանէ ալ՝ ասոնց մէջ ընդհանրապէս իրեն յատուկ և հաճոյական ոճոյ մթին խրթնութիւնը չի գործածեր։ Այս երկու թղթերը խորագիր կը կրեն, առաջինն՝ «Առ Արբեհիմ ամիրայն վասն հաւատոց, Գրիգորի որդւոյ Վասակայ ասացեալ»։ Իսկ երկրորդն. «Պատասխանի թըղթոյն Արբեհիմի ամիրայի, զոր խնդրեաց մի՝ վասն իմաստասիրութեան, և մի՝ վասն հաւատոց»։

Իմաստասիրական թղթոց մէջ գլխաւորներէն են, այն թուղթը՝ զոր գրած է, առ Եփրեմ Բջնոյ եպիսկոպոս, իրեն ընծայ ղրկած նաւնցը համար, և առ Մամիկոնեանն՝ կարմրախայտ ձկանց ընծայից առթիւը. որոնց մէջ բառերու խրթնութիւնն և խաղերը՝ ինչուան իմաստակութեան կը տանին զհեղինակը։ Քանի մը թղթեր ալ ունի՝ անանկ խառն և խրթին բառերով և իմաստիւք լցուած, որոնց մեկնութիւնը թերևս ոչ ոք պիտի կարենայ գըտնել։ Ասանկ են այն թղթերը՝ զոր գրած է առ Վահրամ Վեստ որդին իւր. և միւսը՝ զոր իր աշակերտաց մէջ ծուլացունից ուղղած է, և զոր հանճարեղք անգամ և հմտագոյնք չէին կրնար լաւ արժանւոյն հասկընալ։ Անշուշտ կամաւ այնպիսի խրթին ոճ մը բանեցուցեր է, որպէս զի ծոյլերը մէկդի ձգեն իրենց թուլութիւնը, և ջանան հասկընալ իրենց ուղղած թուղթը, յորում իրենց վարդապետին հանճարը կ'երևնար։ Ասոնց կարգէն կըրնայ սեպուիլ նաև այն թուղթը որուն սկզբնաւորութիւնն է. «Դամագատական գեղանամ», և որոյ սկզբնատառքն իր անունը կը կայեն։

Ընտանեկան թղթոց մէջ յիշատակենք առ Մամիկոնեան գրած քանի մը նամակներ. «Սակս ծառայն զոր խնդրէր 'ի պէտս սեղանոյ»։ — Առ նոյն՝ «Խոստացար երբեմն մեզ նպաստ առաքել լուղակս, և այն յատուկ»։ — Առ նոյն Մամիկոնեան՝ զոր կոչեալ 'ի տօնի նաւակատեաց եկեղեցւոյն»։ Առ վարդապետն Անանիա այլ և այլ նամակներ. առ Դանիէլ՝ յաղագս քնոյ. առ իշխան ոմն՝ «որ խոստացեալ էր կաթսայ, և հեզգայր առա-

digitised by A.R.A.R.@

քել » : — « Ա՛ս կարծեցեալ ամն գիտնական, զոր և յայժ տգէտ գտեալ. և զգիրս արտաքին և զաստուածաշունչ արտաքի մեկնէր » : — « Ա՛ս ամն իմաստասէր՝ ոչ ուղղապէս » և այլն :

* * *

Մագիստրոսի քերականական գրուածոց մէջ՝ գլխաւոր և միակ երկասիրութիւն կրնանք սեպել Հին քերականին մեկնութիւնը, զոր Համանուն գրուածքին մէջ շատ անգամ կը յիշատակէ Երզնկացին, և նախադրութեանը մէջ ասանկ կը զրուցէ՝ « Բայց ցուցից քեզ և զայս. զի մի յաւելորդս և յանպէտս թուեսցի աշխատութիւնս մեր: Վասն զի մեծապատիւ իշխանն Մագիստրոս՝ որդի Վասակայ մարտիրոսի, և Հայր կաթողիկոսին տեառն Գրիգորիսի՝ տէր Վահրամ կոչեցելոյ, աշխատեալ էր 'ի Հաւաքումն մեկնութեան սորա, և մինչ առ մերս ժամանակ այնու վարժէին վարդապետք մեր զաշակերտեալսն » : Ետքէն անոր պակասութիւնը, և թէ ինչ պատճառաւ այս գործը շարագրելուն ձեռք զարկաւ՝ կը յիշատակէ. զոր իւր վրայ խօսելու առենիս պիտի նշանակենք :

Մագիստրոսի այս երկասիրութեան խորագիրն է ըստ ձեռագրաց որ առ մեզ. « Գրիգորի Մագիստրոսի և Կիւռանի (?) որդւոյ Վասակայ մարտիրոսի, մեկնութիւն Քերականի՝ զոր եղեալ է զայլոցն, և այլ ևս յաւելեալ յիւրոց իմաստից » : Յորում նախ քերականութեան արուեստին կամ ուսման վրայ խօսելով, մասնաւոր գլխով մը կը ճառէ վասն գրագիտի, և կ'ըսէ. « Գտեալ զգիր նախ՝ Փիւնիկեցիք. երկրորդ՝ Եգիպտացիք. երրորդ՝ Եբրայեցիք. չորրորդ՝ Ասորիացիք. Հինգերորդ՝ Քաղդէացիք. վեցերորդ՝ Հելլենացիք. եօթներորդ՝ Հայք, և ապա այլք » : Կ'աւանդէ թէ ո՛վ եղաւ առ Հինան գտիչ արուեստիս, և կը Համարի նաև ըստ Հնոց՝ զՀոմերոս, զոր

որդի կոչէ Մելամպոդոսի՝ այսինքն Սեւ ոտն, և մօր Եւմիտիդեայ՝ յազգէ Կռմենեայ, և կատարելագործող արուեստին գծանօթն Դիոնեսիոս Թրակացի: Գրագիտութեան այլեւայլ բաժանմանց վրայ հատելէն ետքը՝ առանձին գլուխ մը կը կարգէ Յաղագս Վերծանութեան. յետոյ կարգաւ Յաղագս Ոլորակի, Յաղագս Կէտի, Վասն Հագներգութեան, Յաղագս Տառի, Վասն Վանգի, Յաղագս երկար Վանգի, Յաղագս սուղ Վանգի, Յաղագս հասարակ Շաղաչարաց, Յաղագս Բառի, Յաղագս Բանի, Յաղագս Անուան, Յաղագս Բայի, Յաղագս Լծորդութեան, Յաղագս Ընդունելութեան, Յաղագս Յօդի, Յաղագս Դերանուանութեան, Յաղագս Նախադրութեան, Յաղագս Մակբայի, Յաղագս Շաղկապի, Յաղագս Առոգանութեան, Յաղագս Ոտից. և որ վերջին գլուխ է Մագիստրոսի այս գրուածքին, ուր շատ հմտութիւն և տեղեկութիւնք ամփոփուած են, բայց նաև շատ այլայլութիւնք 'ի գաղափարաց:

*
* *

Քերթողական գրուածներ. — Զանազան նիւթոց վրայ այլ և այլ բանաստեղծական գրուածներ շարագրած է Մագիստրոս. և ասոնց մէջ գլխաւոր կը սեպուին Թուղթերն, բայց անոնցմէ՝ զոր վերը յիշատակեցինք, և որոնց մէջ առաջին կը սեպուի առ անանուն ոմն գըրածը՝ որուն սկզբնաւորութիւնն է.

« Լուաք թէ եկըն պապըն Պաղակ
Վարդանատարըն պխաակ ».

Որ ինչ արուեստով յօրինուած ըլլալուն վրայ այսպիսի բացատրութիւն մը կ'աւելցընէ հեղինակը. « Ազէ սա ընթերցիր զարհեստ ոտանաւորացդ. գիւտացնական է տաղդ, քաջոլորեալ և տաղ պապղուն, օղուն և գեղուն,

digitised by A.R.A.R.@

եւակի վանկօք շարակայեալ, լի, հոյծ, կատարուն, շարժուն. ոչ վիժեալ գծի, ոչ նուազեալ յօդի, ոչ փոփոխեալ տառի. կարեկցաբար առ իս ձգելով զձայնակիցն սուգաբանութեամբ. և շարակայացուցեալ շարժելով կամ ծորոգելով»: Բացատրութիւն մը՝ որ նիւթէն աւելի դժուարին է յիմացումն:

Երկրորդ ոտանաւոր գրուածն է Ներբող 'ի սուրբ խաչն աստուածընկալ, որ կը սկսի. «Օրհնեալ ես փայտ կենաց, բարերանեալ, երկրպագեալ» որուն մէջ բանաստեղծական հանճար, ու այլ և այլ ընտիր գրուածք կան:

Երրորդ, այն ատեններ Հայաստանի կաթուղիկոսական աթոռը նստող Պետրոս Գետադարձ Հայրապետին՝ խաչանշան գաւազանի մը հետ ընծայած ոտանաւոր մը, այս սկզբնաւորութեամբ.

«Ընծայեմ քեզ տարեկան
Նորոյ նաւեալ ձեզ բարութեան»:

Այս քերթուածէն ետքը՝ արձակ շարագրութեամբ տեղեկութիւն մը կը յաւելու վիպասանական քերթութեան կամ հանդերգութեան վրայ:

Ասոնցմէ շատ աւելի ընդարձակ ու մտադրութեան արժանաւոր գրուած մըն է՝ Հազարտողեան ոտանաւորը՝ աստուածաշունչ հին և նոր գրոց պատմութիւնը բանաստեղծական չափու վրայ առած, զոր շարագրած է ըստ խնդրոյ Մանուչէի Հազարացւոյ. որուն հետ ծանօթացեր էր 'ի Բիւզանդիոն, որ և հռետորական արուեստի հմուտ անձն էր, ու այլ և այլ լեզուաց՝ ինչպէս նաև հայկականին ալ տեղեակ. և իրեն քաջարուեստ տաղաչափութեանը համար՝ մեծ պատիւ գտած թէ Եգիպտոսի ամիրայէն, թէ Պաղտատու ամիրապետէն և թէ Յունաց կայսրէն: Քրիստոնէական կրօնից ալ տեղեակ, և անոր վարդապետութեանը վրայ պաշտպանած էր. միայն

digitised by A.R.A.R.@

արհամարհելի կ'երեւնար իրեն թէ հին և թէ նոր կտակարանին պարզ և անզարդ ոճը, և կը գովէր իրենց ղուրանին կամ օրինաց գրքին ընտիր լեզուն և գեղեցիկ տաղաչափութիւնը։ Մագիստրոս ուզելով հասկըցընել անոր թէ տաղաչափութիւնը մարդկային գիւտ է, աստուածային սքանչելիքն անոր կարօտութիւն չունին, խոստացաւ որ թէ հին և թէ նոր կտակարանը երեք օրուան մէջ ոտանաւորի վրայ առնու, միայն թէ Հագարացին ալ խոստանայ որ եթէ յաջողի իր այս գործառնութեանը մէջ, թողու իւր հաւատքը և քրիստոնէական կրօնից աշակերտի։ Խօսք առաւ իրմէ, և աստուածային շնորհաց վրայ վստահացած՝ երեք օրուան մէջ հազար տուն ոտանաւորի մէջ բովանդակեց հին և նոր կտակարանի պատմութիւնը և ընծայեց Մանուչէի։ Ան ալ զարմացաւ Մագիստրոսի հանճարոյն վրայ, և տուած խօսքին վրայ կենալով՝ քրիստոնէութիւնը ընդունեցաւ։ Ասիկայ է այն քերթութիւնը՝ որուն սկզբնաւորութիւնն է, «Մեծ են գործք Աստուծոյ»։

* * *

Այս ինքնագիր երկասիրութիւններէն զատ՝ շատ թարգմանութիւններ ալ ըրած է Մագիստրոս, և որոնք իրեն գլխաւոր պարապմունքն եղած են. թէպէտ այս աշխատասիրութեանց մեծ մասը կորսուած են. ինքը կը վկայէ թէ «Ոչ եւք դադարեալ 'ի թարգմանութենէ, և գրագոյն մատեանս՝ զորս ոչ եւք գտեալ 'ի մեր լեզուս, զերկուս մատեանսն Պղատոնի՝ զՏիմէոսի Տրամաբանութիւնն և զՓեդոնի, յորս բոլոր մասն նախագիտականին այն պարփակեալ կայ, և զայլս բազումս յիմաստասիրացն։ Իւրաքանչիւր մատեանքս այս մեծագոյն է քան զտարեար տօնականս... Բայց և զերկրաչափականն զԵւկլիդեսին սկսայ թարգմանել։ Եւ եթէ տակաւին կամեսցի Տէր յերկարանալ մեզ 'ի կենցաղումս, բազում հագս յանձ-

digitised by A.R.A.R.@

ձին կալեալ զմնացեալսն բոլոր Յունաց և յԱսորւոց՝ թարգմանել ոչ դանդաղեցայց։ Եւ կարօտիմք քեզ մերձ նոյ մեզ օգնականութեան այսպիսում իրողութեանց. ապա թէ ոչ՝ աղօթիւք օգնեսցես մեզ... Բայց և գտեալ մեր իսկ է 'ի հայ լեզու գրեալ թարգմանչացն զգիր Ողոմպիոդորոսի՝ զոր Դաւիթ յիշատակէ, կարի յոյժ պանծալի և հրաշալի բանաստեղծութիւն, մակաւասար բոլոր իմաստասիրական բանից. գտեալ եմ և զԿալիմաքոսի և զԱնդրոնիկեայն 'ի հայ լեզու»։

Այս յիշատակուած գրքերէն՝ միայն Պղատոնի գիրքը՝ զոր Մագիստրոս Տիմէի և Փեդոնի տրամախօսութիւն կը կոչէ, հասած է մեր ձեռքը. յորում նախ բնութեան և բնական իրաց վրայ կը խօսի, հին հեթանոս իմաստասիրաց կարծիքները մէջ բերելով. երկրորդ՝ օրինաց վրայ ընդհանրապէս, և երրորդ՝ յաղագս օրէնսդրութեանց. տասներկու գիրք, այլ և այլ անձանց մէջ տրամախօսութեան ձևով։

Ոմանք կարծեցին թէ այս գրքին թարգմանութեան ժամանակը՝ երիցագոյն է քան զՄագիստրոս, և թերևս ինչուան հինգերորդ դարու երկասիրութիւն, կրտսեր՝ կամ երկրորդ թարգմանչաց ձեռքովը եղած. և թէ հաւանականաբար մի և նոյն անձն է անշուշտ՝ որ Փիլոնի և Պղատոնի իմաստասիրական գրքերը թարգմանած ըլլայ։ Եւկլիդեսի երկրաչափութենէն քիչ բան ձեռուընիս հասած է. իսկ մէկալ գրքերէ՝ զորս կը յիշատակէ Մագիստրոս, այսինքն Ողոմպիոդորոս, Կալլիմաքոս և Անդրոնիկոս իմաստասիրաց գրքերը՝ կորսուած, կամ դեռ մեր ձեռքը հասած չեն։

Մագիստրոսի դրուածքներէն քանի մը թղթեր և տաղանաւորներ միայն հրատարակուած են ծաղկաքաղ գրոց կամ օրագրաց մէջ։ Հազարամեան քերթուածն ալ առ Մանուչէ՝ տպագրուած է 'ի Վենետիկ. 'ի 1868։ Եւկլիդեսի հատուածն 'ի Բ—զ՛—վէպ Հանդիսարանի (1884, յէջ 30)։ Լանկլուա գաղղիացին ալ մատենախօսական յօդուած մը Մագիստրոսի և իր երկասիրութեանց վրայ։

digitised by A.R.A.R.@

Մագիստրոսի ժամանակակից գրաւոր անձանց մէջ գըլխաւորներէն են,

ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁ կաթողիկոս, որ առէպ կը թղթակցէր Մագիստրոսի հետ, և մեծ մասն ունեցաւ անոր քաղաքական կենաց ընթացքին մէջ. շատ ալ հաչակաւոր եղաւ թէ ազգին թէ օտարաց: Իր նախնական ուսմանց հրահանգը Տրապիզոնի վանքին մէջ առաւ Պետրոս. մատենագիրք և աւանդութիւնն կը հաւաստամացընեն թէ ոչ միայն սրբազան գիտութեանց, այլ նաև արտաքին իմաստասիրութեանց և չափաբերականին մէջ անուանի եղած ըլլայ: Բայց մեր ձեռքը հասած երկասիրութիւնքը թէպէտ և ընտիր՝ բայց չեն կրնար առիթ ըլլալ այն փառաւոր գովեստներուն՝ որոնց արժանի եղած է: Այս գրուածներս են ութ ձայնի վրայ առած մարտիրոսաց և հանգստեան շարականները, և քանի մը շարականներ՝ որ ընդհանուր անուամբ Մանկունք կը կոչուին, և որոնց մէջ փայլուն շարագրութեան և ոճոյ հետ հաւասար կը փայլին բանաստեղծական հանճար և աշխոյժ [1]. Կ՚աւանդի դարձեալ թէ այլ և այլ գեղեցիկ ճառեր ալ շարագրած ըլլայ Գետադարձ, որոնք մեր ձեռքը հասած չեն:

Հետաքննական է Մոնոմախոս կայսեր իրեն ըրած փառաւոր ընդունելութիւնն ի Բիւզանդիոն, զոր քաղելով կը դնենք, ՚ի պատմագրաց. «Ընդ այն ժամանակս (՚ի ՂԲ թուի) լուեալ Մոնոմախ թագաւորն Յունաց զբարի համբաւս անուան տէր Պետրոսի, և յղեալ սիրով կոչէ զնա գալ առ ինքն: Եւ սուրբ հայրապետն պատրաստեցաւ ի գնալ. և օրհնեաց ի տեղի իւր կաթողիկոս Հայոց զամենապատիւ Խաչիկ զքուերորդին իւր. և ինքն եկ և

1. «Նա արար զերկու կարգս շարականաց Մարտիրոսացն և ըզհանգստեան». (Յովս.):

գնաց ի կոչն կայսեր երեք հարիւր ձիաւորօք և հարիւր քսան կարգաւորօք․ որք էին եպիսկոպոսք, վարդապետք և անուանի փիլիսոփայք և երկու հարիւր հետևակ սպասաւորօք։ Եւ ի մտանելն ի Կոստանդնուպօլիս չքեղ և զարմանալի փառօք, և քաղաքն ամենայն ելին ընդ առաջ, և տարեալ զայն որ իջուցին ի սուրբն Սոփի։ Եւ ապա ի վաղիւն գնացին ի պաղատն արքունի։ Որոց ընդ առաջ ելեալ թագաւորն երկիր եպագ հայրապետին ի վերայ երեսաց երկրի, և ապա ետուն միմեանց զհամբոյր ողջունին և նստան։ Եւ իբրև ելին խրախութեանցն, տէր Եղիսէ զոսկի սելին յորոյ վերայ նստեալ էր կաթողիկոսն ՚ի վեր եկալ և յինքն էառ։ Եւ հարցեալ թագաւորն ըզպատճառն, և ասէ տէր Եղիսէ, թէ հայրապետական աթոռ է, և չէ պարտ այլ ումեք նստել։ Ասէ թագաւորն․ Իրաւ հրամայես, քսան հազար դահեկանի է․ պահեա զայդ առան քո։

ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ․ — Մագիստրոսի ժամանակակից էր սա և Սանահնի վանաց միաբան․ Գէտադարձ հայրապետին խնդրովքն՝ Պօղոս առաքելոյն չորեքտասան թղթոց մեկնութիւնք շարագրեց, հաւաքելով ՚ի բանից Ոսկեբերանի, Եփրեմի և Կիւրղի։ Այս բանս իրենց պատմութեան գրոցը մէջ կ՚աւանդեն Կիրակոս և Վարդան. Կիրակոս կ՚ըսէ թէ «Անանիա վարդապետ, սորա ասեն ՚ի մի հաւաքեալ ՚ի մեկնութիւն գրանն Եփրեմի, և Յովհաննու Ոսկեբերանի և Կիւրղի և այլոցն, արարեալ համառօտ վասն դիւրահասութեան ընթերցողաց։ Սորա և խորհրդական և մտաւոր տեսութիւն և համեմատութիւն աւետարանացն օրինակս։ Գրեաց և լուսաւոր իմացուածս վասն խորհրդական արարողութեանն՝ որ յեկեղեցիս ուղղափառաց խաչեցարիւ առի, և զներբողեան շողակաթին»։ Իսկ Վարդան․ «Եւ նախ քան զսոսա Անանիա՝ որ զՄաքեալն համառօտեաց հրամանաւ կաթուղիկոսին Պետրոսի, Սանահնեցին»։ Բայց ո-

digitised by A.R.A.R.@

րովհետև այս գրուածքին գրչագրաց մէջ՝ որ մեր ձեռքը հասած են, Անանիայի անունը չյիշատակուիր, ոմանք անոր երկասիրութիւնն ըլլալուն վրայ կը տարակուսին։

Երկրորդ գիրքը՝ զոր 'ի խնդրոյ Գետադարձ հայրապետին շարադրեց Սանահնեցին, ու անոր յաջորդ Խաչիկ կաթողիկոսին նուիրեց, ընդդիմադրութեան գիրք մըն է՝ ընդդէմ Յունաց, այսպիսի մակագրով, «Անանիայի վարդապետի Հայոց՝ բան հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց. զոր գրեաց հրամանաւ տեառն Պետրոսի Հայոց վերադիտողի»։ Եւ կը խօսի այն զանազան խնդրոց վրայ՝ որոնք Յունաց և Հայոց մէջ հակաճառութեան նիւթ եղած են. այսինքն անխտիր ընդ միմեանս հաղորդուելուն վրայ, մեծի հինգշաբաթուն վրայ, անոնց դէմ՝ որ ապականացու կը համարին զմարմին Քրիստոսի. նորքինացեալներու դէմ, պատկերաց պաշտաման, Քաղկեդոնի ժողովոյն, Վրաց բաժանմանը վրայ, չորս աթոռներուն, մեռոնին, բաղարջին, Քրիստոսի ծննդեան տօնին, և երից սրբասացութեանց համար՝ զոր Հայոց եկեղեցին կ'երգէ 'ի դէմս Որդւոյ։ Կիրակոս պատմիչ միայն այս վերջին նիւթը կը յիշատակէ՝ երբոր կը գրուցէ թէ, «Գրեաց և լուսաւոր իմացուածս վասն խորհրդական սրբասացութեանն՝ որ յեկեղեցիս ուղղափառաց խաչեցարիւ ասի»։ Շարագրութեան ոճը գեղեցիկ է և զարդարուն, և ճարտասանական աղուոր զուրցուածները յաճախ. ափսո՜ս որ հակառակութեան նիւթ եղող, և արդէն ազգին մէջ այլ և այլ տարաձայնութեանց և երկպառակութեանց առիթ խնդրոց վրայ խօսելու ատեն՝ պէտք եղած զգուշութիւնը և անկողմնակալութիւնը չի ցուցըներ։

Կիրակոս՝ երրորդ երկասիրութիւն մըն ալ կ'ընծայէ Սանահնեցւոյն, խորհրդական և մաքուր տեսութիւն մը և համեմատութիւն աւետարանչաց՝ որուն գրչագիրը դեռ ձեռուընիս հասած չէ։ Նոյնպէս ալ Շողակաթի ներբողեան մը, որ թերևս մեր քովը գտնուածն է, և որուն

digitised by A.R.A.R.@

վերնագիրն է. «Երանելւոյ հօր Անանիայի հոգեվարժ փիլիսոփայի՝ Ներբողեան, ասացեալ 'ի սուրբ կաթուղիկէն՝ որ է 'ի Նոր քաղաք՝ որ այժմ կոչի Վաղարշապատ»։ Թէպէտ և այս գրուածքը՝ ուրիշ համանուն վարդապետի մը կ'ընծայուի յոմանց, ինչպէս նաև ուրիշ քանի մը գրուածներ, որոնց միայն խորագիրները կը գտնենք հոս.

Ա. Անանիայի վարդապետի խրատ հոգեշահ, թէ ո՛րպէս կարասցէ զմիտս որոշել յերկրաւորացս։

Բ. Խրատք քահանայից։

Գ. Ի խորհուրդ Յովնանու մարգարէի։

Դ. Ի խորհուրդ կատարման սուրբ առաքելոյն Պետրոսի։

Ե. Անանիայի Հայոց վարդապետի գրուած 'ի սուրբ Մկրտիչն Յովհաննէս. «Ի ձեռն առեալ զիմաստ հոգւոյն ձեռնտուութեամբ շնորհաց իմաստութեան ըստ չափոյ տկարութեանս իմոյ»։

Իրեն կամ համանուն վարդապետի ուրիշ գրուած մ'ալ կը տեսնենք հետևեալ խորագրով. «Երանելւոյն Անանիայի խօսք և խրատք աւետարանական, որ տանի ըղձեղ 'ի կեանս յաւիտենական, և ոչ տայ խոտորել յաջ կամ յահեակ». և սկզբնաւորութիւնն. «Քանզի գրեալ և պատուիրեալ է մի խոտորել»։

ՍԱՐԳԻՍ ՍԵՒԱՆԵՑԻ. — Մագիստրոսի գլխաւոր թղթակիցներէն ու մտերիմներէն մէկն էր նաև Սարգիս վարդապետ՝ Սևան կղզւոյն առաջնորդը, գիտնական ու լեզուագէտ անձ մը, որուն իմաստութեանն ու գիտութեան վկայութիւնը կու տայ Մագիստրոս հետևեալ խօսքերով. «Զի՞նչ արդեօք հզօրդ հանոր և աստուածային տեսնոխ. մի և առեցեա՞լ 'ի գիր 'ի մէնջ կամ թէ արհամարհեալ. զի միանգամ և երկիցս ոչ տաս պատաս-

խանի, որ միշտ կարօտեալ եմ բանի քում և գրի: Քանզի հզօր ես 'ի պուետիկոսական մատենագրութեան. և սիրելի ինձ ոչ այլ ինչ եթէ ոչ այնպիսի ինչ լսել կամ առել»: Ուրիշ թղթի մը մէջ ալ իր թարգմանութեանց և գրաւորական վաստակոց վրայ խօսելու առենը կ'ըսէ. «Կարօտիմք քեզ՝ մերձ լեալ մեզ օգնականութեան այսպիսում իրողութեանց»:

Սեւանեցւոյս համար կ'աւանդի թէ այլ և այլ ճառեր և թարգմանութիւն և մեկնութիւններ երկասիրած ըլլայ. սակայն անոնցմէ բան մը ձեռուընիս հասած չէ. միայն Սարգիս վարդապետի մակագրութեամբ ճառ մը կայ Ննջեցելոց վրայ՝ 'ի յունականէն թարգմանուած 'ի Հայ՝ հանդերձ մասնաւոր յիշատակարանով մը, զոր ոմանք Սեւանեցւոյս կ'ընծայեն:

Ասոնց նման անուանի եղած են նաև ուրիշ քանի մը վարդապետներ, ինչպէս Խնասի վանաց առաջնորդ Սամուէլ Հերթողեր, Գէորգ անունով վարդապետ մը, Տէրտէր Պահլաւունի պատմիչ. որոց գրաւոր երկասիրութիւնը ձեռուընիս անցած չէ:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՑԻ

Լաստիվերտցի և իր վայրը։ — Պատմական երկասիրութիւնը։ — Նիւթն ու բովանդակութիւնը։ — Բանասիրական և մատենագրական արժէք։ — Իրեն ընծայուած Ընթերցուածոց մեկնութիւն մը։ — Պատմութեանը բնագրին տպագրութիւն և գաղղիական թարգմանութիւն։

Այս դարու մատենագրաց մէջ նշանաւոր կրնայ սեպուիլ Արիստակէս Լաստիվերտցի՝ իւր պատմական երկասիրութեամբը։ Իր վրայ կենսագրական տեղեկութիւն մը չունինք ամենևին. միայն գրուածքէն և պատմագրելու ոճէն կ՚երևնայ թէ եկեղեցական էր, և թէ բաւական ընդարձակ հմտութիւն ունէր աստուածաշունչ գրոց։ Աս գիտութիւնը ուզած է ցուցընել նաև պատմագրութեանը մէջ, և անով գրուածոցն յարգը մասամբ կորընցուցած. վասն զի թէպէտ յաշխարհի ամենայն ինչ յԱստուծոյ կը սահմանուի, բայց զայդ խօսք 'ի պատմութեան յայտնապէս ցուցընելու համար՝ մասնաւոր իմաստասիրական տեսութիւններ պէտք են, ու մտածութեանց ընդարձակութիւն և խորութիւն, և բաւական չէ յաճախ մարգարէից խօսքերը կրկնելը։

* * *

Լաստիվերտցւոյն պատմութեան նիւթը. — Հայաստանի թշուառ ժամանակացը ականատես, ականջալուր և ըն-

digitised by A.R.A.R.@

տուգապատում վիպագիր մ'է Արիստակէս: Անգութ և անողորմ թշնամիք՝ մեր աշխարհին նիւթական և բարոյական խեղճութիւնը իրենց նպաստաւոր գտնելով, դանիկայ յափշտակելու և կամ աւերմամբ ոտնակոխ ընելու համար՝ ամէն չարութեան ձեռք զարնելու պատրաստուեր էին: Ուստի իրաւամբ Լաստիվերտցին իւր պատմութեանը նախերգանացը մէջէն կը սկսի ողբալ ազգը, և անոր գլխուն գալիք ապագայ թշուառութեանց աղէտքը կը նկատէ. «Փառք մեր, կ'ըսէ, դարձան յապականութիւն. շունչ 'ի մեզ ոչ մնաց, զօրացաւ մահ և եկուլ. ամենեցուն յարձակեցան 'ի մեզ ձեռք. 'ի սիրելեաց քակտեալք՝ զորս ոչ սուր սատակեաց, ցրուեցաք զորէն աստեղաց մոլորական կոչեցելոց»:

Այս տխուր նախերգանքէն ետքը կը սկսի Լաստիվերտցին իւր Պատմութիւնը: Կը յիշատակէ Դաւթի Կիւրապաղատին թագաւորութիւնը, այն աշխարհաշէն, մեծապարգև և աղքատասէր իշխանին, որուն ատենը հանդարտութիւն և խաղաղութիւն կը գտնէր Հայոց աշխարհքը: Կը յիշատակէ դարձեալ Սմբատայ ու Գուրգենայ եղբօր՝ Աշոտայ Բագրատունւոյ՝ թագաւորութեանը ժամանակը, որ 'ի պատերազմունս հզօր և յաղթող ըլլալով 'ի խաղաղութեան պահեց Հայոց աշխարհքը: Բայց մահուընէն ետքը անոր որդիքը Սմբատ Յովհաննէս և Աշոտ հակառակելով իրարու սահմանաց և իշխանութեան վրայ, Ափխազաց Գորգի թագաւորին դիմեցին. Գորգի անոնց մէջ ուզելով խաղաղութիւն ընել՝ ձեռքն ու զէնքը երկընցուց Հայաստանի վրայ. Յունաց կայսրն ալ իրեն դէմ ելաւ, և այն պատճառաւ իրարու հետ պատերազմներ ունեցան, որոնց վնասն ու աւերմունքը Հայաստան կրեց:

Անկէ ետքը Արիստակէս՝ Բիւզանդիոնի այլ և այլ թագաւորաց յաջորդութեան շարը կը դնէ իւր պատմութեանը մէջ, և այն վերաբերութիւններն՝ զորս անոնց հետ ունեցաւ Հայաստան: Այն ատենուան ազգային պատմութեան անցիցը մէջ նշանաւոր է Անի քաղաքին

digitised by A.R.A.R.@

վաճառումը առ Յոյնս, որով Գագիկ Բ թագաւորը զրկուեցաւ արքունական գահէն, ու արտասուելով ազգին աղէտիցը վրայ՝ թէ կեանքը և թէ բովանդակ թագաւորութիւնը կորսնցուց: Այս վաճառման գլխաւոր պատճառը՝ մեր քանի մը իշխանաց անմիաբանութիւնն էր, ու երիցու մը արծաթասէր շահախնդրութիւնը: Այն ցաւալի դէպքը սրտաշարժ գրչով մը և հայրենասէր արցունքով կ'աւանդէ Լաստիվերցին. կը յիշատակէ Անի թագաւորանիստ քաղաքը իր ամէն շինուածոցն ու կազմութեանց վայելչութեամբ. իսկ ետքը « Թագաւորն անկեալ 'ի պատուոյ, իբրև զգերի կալանաւոր նստի 'ի հեռաւորն տեղիս... հայրապետական աթոռն ամայացեալ՝ ցուցանի տխուր դիմօք, իբրև զկին նորահարսն մնացեալ յայրութեան... յողբս փոխեցաւ մեզ ամենայն »:

Այսպէս Հայաստան անտերունչ վիճակի մը մէջ համարձակութիւն կու տար իր չորս կողմը բնակող և իրեն կորստեանը սպասող թշնամիներուն: Անոնց ձեռքովը Բասենոյ գաւառին ու Սմբատայ լերան ու Արծնի մէջ սոսկալի ու գժնդակ կոտորածներ կ'ըլլան, կը գերուի Կարս քաղաքը. վրայ կը հասնի Ալփասլան՝ արիւնարբու և մահաշունչ սուլդանը, կը խորտակէ՝ կը տապալէ Մանազկերտ քաղաքը. ու անլուր կոտորածք և աւարառութիւնք կ'ըլլան Խորձեանի ու Հանձէթի, Դերջանայ ու Եկեղեաց մէջ, որոնց տխուր պատմութիւնները՝ մատենագրին սիրտը առաջ չերթար նշանակելու. վասն զի՝ կ'ըսէ « հառկլիմ արտասուօք, փղձկի սիրտ իմ, և յիմարին միտք և զդողանի հարկանին ձեռքս »:

Սակայն և այնպէս հայրենեացը խեղճութեանը ուրիշ ցաւալի դէպքերն ալ յիշատակելու չդանդաղիր: Անի քաղաքը՝ որ նոյն ժամանակաց գլխաւոր շահաստանն էր, իր փառքովը ու մեծութեամբը՝ յաղթողաց ձեռքը անզթութեան և չարութեան խաղալիկ մը կ'ըլլայ. և անոր գլուխը եկած ցաւալի դէպքերը կ'աւանդէ Լաստիվերտցին: Ասիկայ է իր պատմագրութեան գլխաւոր մասը՝

digitised by A.R.A.R.@

գոր գեղեցիկ և սրտաշարժ ոճով և բանաստեղծական հանճարով կը ստորագրէ. և անով կը լմնցընէ իր երկասիրութիւնը:

Ոմանք Լաստիվերտացւոյն գրուածքը՝ խիստ ողբական ոճով շարադրուած կը գտնեն: Տարակոյս չկայ որ այս մասին մէջ չափաւորութիւն պահած չէ հեղինակը, որով թերևս ընթերցողաց սիրտը շարժելու տեղ՝ մերթ տաղտկութեան պատճառ ալ ըլլայ: Կ'երևնայ թէ մատենագիրը այն հանճարներէն է՝ որոնք ախտութեան հակամէտ բնաւորութիւն կ'ունենան. բայց և այլոց վրայ ոչ նուազ ազդեցութիւն պիտի ընէին անշուշտ իր ժամանակացը տխուր և եղերական դէպքերը:

Արիստակէս վարդապետի անուամբ, որ մեր հեղինակն կը կարծուի, կան Ընթերցուածոց մեկնութեան ճառք կամ հատուածք բանից, վայելուչ շարադրութեամբ:

Լաստիվերտացւոյն Պատմութիւնն տպագրուած է 'ի Ս. Ղազար Վենետիկ, յամին 1844: Գաղղիարէն թարգմանութիւն մ'ալ 'ի Բարիզ 1864, Բրիւտոմ հայագիտին ձեռամբ, այսպիսի խորագրով. Histoire d'Arménie, comprenant la fin du royaume d'Ani, et le commencement des invasions des Seldjoukides, par Arisdaguès de Lasdiverd; traduite pour la première fois de l'arménien et accompagnée de notes par M. Ev. Prud'homme. Paris, 1864.

digitised by A.R.A.R.@

ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԷՐ

Վկայասէր և իր վարուց համառօտութիւն: — Ըրած թարգմանութիւնք: — Ճանապարհորդութիւններն յԵրուսաղէմ և յԵգիպտոս: — Երկասիրութիւնք: — Մեկնութիւն Գործոց: — Գէորգ Լամբրոնեցւոյ ընծայուած համանուն գրուած մը: — Գրիգորի թարգմանութիւնք: — Կիրակոս աշակերտ և վաստակակից Վկայասիրին: — Մատթէոս: — Գէորգ Մեղրիկ: — Թէոդորոս Աշխուսիկ: — Միխանոս Սեբաստացի: — Պօղոս Տարօնեցի:

Մետասաներորդ դարուն մատենագրաց մէջ թէ թարգմանութեամբ և թէ ուսումնասիրութեամբ անուանի հանդիսացաւ Մագիստրոսին որդին Գրիգոր Վկայասէր, որուն առջի անունը Վահրամ էր: Հօրը աչքին և խնամոց տակ կրթուելով՝ թէ հօրը և թէ հայրենեաց և եկեղեցւոյ արժանաւոր եղեւ: Ուսմանցը հրահանգը կատարելէն ետքը՝ աշխարհք մտաւ, և ըստ աշխարհի առաքինութեամբքն ալ մեծ համբաւ ստանալով, Բիւզանդիոնի կայսրէն զանազան պատիւներ առաւ, ու դուքս պատուանունով իր հօրը իշխանական աթոռը նստաւ: Բայց քանի մը տարի անցնելէն ետքը՝ ամէն երկրաւոր մեծութիւններէ հրաժարելով, ինքզինքը միայնակեցական կենաց առանձնութեան տուաւ, սրտին ու հոգւոյն խաղաղութիւնը փնտռելով: Սակայն իր ամէն ջանքովն ալ ինքզինքը չկրցաւ ծածկել անոնցմէ՝ որոնց արդէն հասեր էր իր առաքինութեան և սրբակրօն վարուց համբաւը՝

ուստի Խաչիկ կաթողիկոսին մահուընէն ետքը՝ անոր արժանաւոր յաջորդ մը փնտռելու ատեն՝ ամենուն աչքը անոր վրայ դարձաւ, ու մեծ աղաչանքով նստեցին զինքը Հայրապետական աթոռոյն վրայ, ու կոչեցին Գրիգոր երկրորդ:

Այլ և այլ եկեղեցական բարեկարգութիւններ ընելէն ետքը՝ ինքզինքը գրաւոր զբաղմանց տուաւ Գրիգոր, թէ անձամբ և թէ այլոց ձեռքով թարգմանութիւններ ընելով, և կամ սկզբնագիր երկասիրութիւնք շնորհելով ազգին. անոր համար է որ Շնորհալին՝ անոր հոգևոր և եկեղեցական արդիւնքը նշանակելէն ետքը՝ կը զրուցէ,

« Երկրորդ Մեսրովպ մեզ երևեալ
Զգիրս բազումս թարգմանեալ.
Առ 'ի Յունաց և յԱսորւոց
Ճառս սրբոց վերաբերեալ »:

Իր գրաւոր երկասիրութեանցը մէջ գլխաւոր եղան սրբոց վկայաբանութիւններն, զորս թարգմանեց և կարգի դըրաւ, և անոնց շատերուն տօները հաստատեց, և այն պատճառաւ Վկայասէր կոչուեցաւ:

Վարդան պատմիչ կ'աւանդէ թէ Վկայասէր Հայրապետը տարի մը չափ կաթողիկոսական աթոռոյն վրայ նստելէն ետքը 'ի Ծամնդաւ, նոյն աթոռոյն տեսչութեան հոգը թողուց Լուսեցի Գէորգ վարդապետին, և ինքը թարգմանութեանց համար անցաւ 'ի Կոստանդնուպոլիս: « Գայր հասանէր, — կ'ըսէ ժամանակաւ իրեն մերձաւոր պատմիչ մը, — 'ի թագաւորեալ քաղաքն Կոստանդինուպոլիս և յանդիման լինէր թագաւորին և պատրիարգին. որոց տեսեալ զայնպիսի աստուածազգեաց հայրապետ... մեծաւ պատուով ընկալան զնա... քանզի քաջ տեղեակ էր յունական լեզուին և դպրութեանն, և յիրս և 'ի բանս ըստ ամենայնի վարժ և կիրթ, 'ի հարցուածսն խոհեմ, և 'ի պատասխանիսն զգօն և հանդարտ. գեղ

երեսացն բարետեսիլ և հեղահայեաց, և բանք աստուածաներկ լեզուին համեստ և քաղցրագոյն. յորս կապեցան սիրով Թագաւորն և բովանդակ իմաստնոցն ժողով»: Անկէց այլ և այլ գրքեր հետն առնելով՝ երբոր կ՚ուզէր Երուսաղէմ երթալ, հովը հակառակ ըլլալով՝ ստիպուեցաւ ելլել յԵգիպտոս. և հին անապատաւորաց բնակութեան տեղուանքը պտըտելով, իր սրտին փափաքը և ուխտը կատարեց: Այդ հոգեւոր այցելութիւնը այնչափ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ իր եռանդուն և աստուածասէր սրտին վրայ, որ փափաքելով նորոգել գվանական և ըդմիանձնական կեանս 'ի Հայաստան՝ եռեւէ եղաւ հոն տեսած կրօնաւորական կարգերն ու լսած ու գտած վարքերն գրել, թարգմանել և ընտանեցընել իր հայրենակցաց. ու այս վախճանաւ կաթուղիկոսական պաշտամանէն ետքն ալ գնաց նաև 'ի Պաղեստին. տեսաւ հին ճըգնաւորաց մենաւորութեան տեղուանքը. հաւաքեց անոնց վարքը, որ թէ և իրմէ առաջ մասամբ ծանօթ էին Հայոց հին Նախնեաց թարգմանութեամբ, այլ ինքն եղած է երկրորդ հաւաքող և թարգմանիչ, օժանդակ և ձեռնտու ունենալով զԳրիգոր քեռորդի իւր: Զայս կ՚ակնարկեն անշուշտ Ուռհայեցւոյն բանք վասն Վկայասիրին թէ «Պայծառացոյց զկարգս կրօնաւորութեան».

Մեծ պատիւ գտաւ Եգիպտոսի սուլտանէն. և հոն բնակող Հայերը՝ երեսուն հազար հոգիէն աւելի՝ իր քովը ժողվուեցան. և ինքն Գրիգոր անոնց համար վանք շինեց, և վրանին գլխաւոր իր մերձաւոր ազգականը՝ ըզԳրիգորիս, զոր Վարդան՝ Վկայասիրին եղբօրորդին կը կոչէ, և Ուռհայեցին՝ քեռորդի: Կիրակոս կ՚աւանդէ թէ Եգիպտոսի մէջ վախճանած ըլլայ Վկայասէր. իսկ ուրիշ պատմիչք կը գրուցեն թէ դարձաւ 'ի Հայաստան, և Տօրոս լերան սահմաններն կամ Եփրատ գետին քով եղած Կարմիր վանքը բնակելով՝ հոն կնքեց իր բազմարդիւն կեանքը:

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Վկայասիրին երկասիրութիւնները. — Վկայասիրին երկասիրութեանցը՝ կամ իր ջանիւք և հրամանաւ եղած գրաւոր արդեանց մէջ, գլխաւոր կը սեպուի Գործոց Առաքելոց մեկնութիւն մը, որուն ինքնագիր յիշատակարանին մէջ սանկ կը պատմէ Գրիգոր. «Տուկիծ կայսեր որդւոյն Միքայելի թագաւորութեան ու Կոզմայի պատրիարքութեանը ժամանակ՝ Կոստանդնուպոլիս քաղաքը գնացի։ և հոն շատ ետևէ իյնալով՝ Յովհաննու Ոսկեբերան հայրապետին շարագրած Գործոց Առաքելոց գերահրաշ մեկնութիւնը ձեռքս անցաւ։ Հոն Կիրակոս անուամբ հմուտ հռետոր մը հանդիպելով, որ թէ հայկական և թէ յունական ուսմամբ անուանի էր, և առատ վարձք տալով իրեն՝ այս ցանկալի գիրքը թարգմանել տուի։ Եւ ինչպէս Նախամարգարէն Մովսէս օրինաց տախտակները՝ անանկ ուրախութեամբ այս նուիրական գիրքը հետս առած՝ շատ աշխատութեամբ Լիկիոյ և ափական ծովուն համատարածը անցայ, և Հոգւոյն սրբոյ խնամքովը՝ Սեմայ բաժնին մէջ Տարսոնի սահմանը եղող սրբոց հրեշտակորնակ կայարանը հասայ, և գտայ հոն՝ Կիրակոս հոգեշնորհ գիտնականը՝ որ իմ ըստ հոգւոյ որդիս է, և մեր փոխանորդին Գէորգեայ աշակերտը։ Ասիկայ իրեն հմտութեամբը՝ առջի թարգմանչին ունեցած անհարազատ ոճերն ու խորթութիւնները՝ մեր ազգին դիւրալուր և յարմարական ոճի մը վերածեց շատ աշխատութեամբ»։

Այս յիշատակարանը կը գտնուի այն գործոց մեկնութեան մէջ՝ որ ընդհանուր անուամբ Խմբագիր կը կոչուի, Ոսկեբերանէ և Եփրեմէ քաղուած ըլլալուն համար. և այս անուամբ ալ տպագրուած է 'ի Վենետիկ յամի 1839։

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Սակայն ոմանք կը կարծեն թէ այս խմբագիր մեկնութիւնը կրտսեր է ժամանակաւ քան զՎկայասէրն, որովհետեւ Շնորհալւոյն ու Լամբրոնացւոյն խօսքերէն ալ գանազան հատուածներ մէջ բերուած կը տեսնուին, և յընծայականին կը յիշատակուի Տէր Յովհաննէս արքայեղբայրն՝ Հեթմոյ Ա, և թէ անոր հրամանաւը ձեռք զարնուած ըլլայ այս երկասիրութեան։ Ուստի հաւանական կ'երեւնայ թէ ասոր ընդարձակ մեկնութիւնն էր զոր թարգմանել տուաւ Վկայասէր, և վրան ժամանակ անցնելէն ետքը՝ ուրիշ մը նոյնը համառօտեց՝ սրբոյն Եփրեմի և ուրիշ վարդապետաց խօսքերէն ալ այլ և այլ հատուածներ աւելցընելով։

Այս կարծիքը կ'արդարացընեն նորագիւտ յիշատակարանի մը խօսքերն՝ որ մեր յիշած երկասիրութիւնը Գէորգայ Լամբրունեցւոյ կու տայ, որուն վրայ ետքն ալ առիթ պիտի ունենանք խօսելու. «Արդ 'ի թուականիս արեւթական տումարիս՝ կ'ըսէ, յեւթն հարիւր և 'ի յիսուննի՝ եղև վախճան երջանիկ և հռչակաւոր մեծ բարունապետին և հանճար գիտնականին Գէորգայ Լամբրունեցւոյ, յունվարի ԺԱ. յաւուր չորեքշաբաթի...

» Եւ արդ սա ծնեալ 'ի նահանգին Կիլիկեցւոց, 'ի գաւառի մայրաքաղաքին Տարսոնի, յանառիկ դղեկին Լամբրուն կոչեցելոյ, որ 'ի յունական բարբառոյն 'ի հայ լեզու՝ կրակարան հրոյ. և այս յաւէտ յիրաւի, քանզի զհուր աստուածային սիրոյն յինքեան ջերմապէս բորբոքեալ. որով և սնեալ և վարժեալ 'ի հռչակաւոր սուրբ ուխտն Սկեւռայ կոչեցեալ, առ քեռայն իւրում տեառն Գրիգորի գիտապետի նմին ուխտի. որոյ և վարժապետ կարգեալ զի կրթեսցէ զնա գրովք սրբովք 'ի մանկական հասակին. յորում և քան զյոգունս առաւելեալ գտանէր. և յորժամ յարբունս հասանէր հասակի, ընթանայր

digitised by A.R.A.R.@

նա և յեւս աւելի. որ և դարձեալ լինէր անտի բազում բարգաւաճեալ փառօք. և եկեալ դադարէր 'ի տեղի իւր. և բնաւ ոչ այլ ինչ փափաքէր՝ բայց վերծանութեան աստուածային տառից…

» Առնէր և գանձս յոլովս տօնից տէրունականաց և սրբոց Աստուծոյ. գրէր և կանոնս կարգաւորս և բանս խրատականս վասն խոստովանութեան առ 'ի յօգուտ ոգւոց քահանայից: Առնէր համարս գլխոց և ցանկս, և նախագրութիւնս աստուածաշնչից տառից: Գրէր և ճառս ներբողականս 'ի պատիւ սրբոց: Առնէր և համառօտ մեկնութիւն Գործոց առաքելոցն 'ի խնդրոյ արքայեղբօրն տեառն Յովհաննու: Գրէր և մարգարէին Եսայեայ լայն և ընդարձակ մեկնութիւն հրամանաւ արքային Հայոց Հեթմոյ. բազում բանս պիտանիս հաւաքէր 'ի գանձուց աստուածայնոց առ 'ի վարժումն մանկանց նորագունից »:

*
* *

Վկայասէրին կ'ընծայուին յիշատակարանաց ստոյգ վկայութեամբը՝ Պրոկղի՝ սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանին վրայ շարագրած ներբողին թարգմանութիւնը, Ոտնլուայի կարգը, սրբոյն Եփրեմի՝ Յովհաննու Մկրտչին վըկայութեանը և Հերովդիադայ կաքաւմանը վրայ գրած ճառը, ինչպէս իրենց խորագիրներէն և յիշատակարաններէն կը հասկցուի: Իրեն աշխատասիրութեամբ եղած են դարձեալ սրբոց այլ և այլ վկայաբանութիւններ, շատը թարգմանութեամբ 'ի յունէ և կամ յասորւոյն. մեր ձեռքն հասած կամ մեզի ծանօթ վկայաբանութեանց մէջ կը գտնենք 15 կամ անկէ աւելի յիշատակարանք Գրիգորի Վկայասէրի, և կ'իմանանք անոնցմէ թէ զանազան վանքերու և քաղաքաց մէջ երկասիրուած են 'ի նմանէ: Բայց իր աշակերտ ու աշխատակցին Կիրակոսի վկայութեամբ շատ աւելի եղած պիտի ըլլայ անոնց թիւը,

digitised by A.R.A.R.@

և որ ցարդ մեզի անծանօթ մնացած են: Այս վկայաբանութիւններէն զատ թարգմաներ և հաւաքեր է Վըկայասէր նաև տէրունական կամ սրբոց տօնից պատշաճ ներբողներ ու ճառեր. թէպէտ և ոմանք այս վերջիններն փոքր Վկայասիրին կ՚ընծայեն:

Վկայասիրին երկասիրութիւնն է նաև սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի վարուց պատմութիւնը, ինչպէս յիշատակարանին մէջ կը պատմէ ինքն Վկայասէր թէ Քրիստոսի 1104 թուականին (ՇԾԳ) Ալեքս Կոմնենոս կայսեր իշխանութեանը ժամանակ՝ այլ և այլ հալածանքներէ շատ նեղուելով՝ Սեաւ լեռը քաշուեր է, և հոն սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի վարքը թարգմաներ. «Ի ձեռն առն մի՝ որում անուն էր Թէոփիստէ՝ ազգաւ յոյն. և ապա եւս վերստին արծարծել զսա 'ի տարարան և 'ի յստարաձայն բայից և բառից առաջին թարգմանութեանն՝ ըստ քերթողական իմաստից, միաչափ տալելով 'ի ձեռն Մատթէոսի քահանայի, որ սնեալ և վարժեալ էր ընդ մերով ձեռամբ»:

* * *

Վկայասիրին վրայ խօսելու առեններս՝ տեսանք թէ 'ի թարգմանութեան և թէ 'ի գիր՝ մեծապէս ձեռնտու եղած է իրեն ԿԻՐԱԿՈՍ անունով վարդապետ մը, որ՝ ինչպէս վերը յիշատակեցինք, Վկայասիրին փոխանորդ Գէորգ վարդապետին աշակերտն էր, և հայերէն լեզուի հմուտ ու տեղեակ. անոր համար Վկայասէրն ալ ուրիշներուն թարգմանած երկասիրութիւնքը՝ ասոր դարձեալ աչքէ անցընել կու տար: Նոյն աշխատասիրութիւնն ըրաւ Կիրակոս նաև Ոսկեբերանի՝ Յովհաննու աւետարանչին մեկնութեանը վրայ: Վասն զի սա ինքն Կիրակոս վարդապետս՝ Ոսկեբերան հայրապետին այս սքանչելի գըրուածը տեսնելով՝ Վկայասիրէն խնդրեց որ թարգմանել տայ 'ի հայ: Վկայասէրն ալ հարազատ յունական օրիգ-

digitised by A.R.A.R.@

բնագիրը քովը չունենալով՝ ասորի լեզուով եղած թարգմանութիւնը գտաւ, և նոյն լեզուին տեղեակ Անդրէաս անունով քահանայի մը որ հայկական լեզուի ալ բաւական հմտութիւն ունէր՝ յանձնեց որ նոյն գիրքը թարգմանէ: Բայց Կիրակոս տեսնելով թէ յասորի բարբառոյ մեր լեզուին դարձնելը դժուարին, ու «չաղփաղփ և այլատարազ» կ'ըլլայ, ինչպէս ինքը կ'ըսէ յառաջաբանին մէջ, Վկայասէրին աղաչեց որ նորէն թարգմանել տայ զայն 'ի յունէ: Անիկայ ալ Կիրակոսի թախանձանաց իրաւացի ըլլալը տեսնելով՝ ընդհատել տուաւ Անդրէի ձեռքով սկսուած թարգմանութիւնը, և նոյն Կիրակոսը ղրկեց 'ի Միջագետս Թէոփիւսէ յոյն հռետորին, որ նոյնպէս տեղեակ էր հայ լեզուի, և ատոր վարձք շնորհելով իրեն՝ թարգմանել կու տար նոյն գիրքը: Բայց որովհետև նոյն միջոցներուն պատահեցաւ Վկայասէրին երջանիկ փոխումը, Կիրակոս այս օգտակար աշխատասիրութիւնը խափանել չտուաւ. այլ նոյնպէս շատ ծախքով շարունակել տուաւ ու աւարտել նոյն ճառերը, որոնց ամբողջ թիւը յիսուն և հինգ է. որովհետև անոնց մէջ երեսուն և երեք ճառը շատ աշխատութեամբ գտած էր՝ թարգմանեալ 'ի նախնեաց, ուստի մնացածները նորէն թարգմանել տուաւ, և անոնց մէջ առջի տասուերեք ճառերը թարգմանուած են յասորի լեզուէ, իսկ մնացած քանը 'ի յունէ: Յիշատակարանին մէջ կը զրուցէ Կիրակոս թէ «բովանդակ գիրքն էր լեալ թարգմանած 'ի հայս. և 'ի ծուլութենէ և յանփոյթ առնելոյ այլքն կորուսեալ եղծեալ էին յօրինակս հինս ուր և կայր. և այս զոր գտաք՝ յախմար և 'ի ագէտ խաւարած գրագրելոյ այլայլած և թիւրած էր բանքն և տառքն, և աւելի և պակաս՝ անօգուտ 'ի կարդալոյ և իմանալոյ»:

Կիրակոսի նման վաստակակից և օգնական եղաւ Վկայասէրին նաև ՄԱՏԹԷՈՍ, որուն գլխաւոր երկասիրութիւնն եղաւ Յովհաննու Ոսկեբերանին վարուցը թարգմանութիւնը, ինչպէս յիշեցինք:

digitised by A.R.A.R.@

Նոյն ժամանակներն ծաղկած է նաև ԳԷՈՐԳ վարդապետ, որ քաղցրուսոյց վարդապետութիւն ունենալուն համար, ինչպէս կ'ըսէ Վարդան, Մեղրիկ կոչուեցաւ [1]: Վասպուրական գաւառին Անալիւր կոչուած գեղը ծնած էր Գէորգ, և ետքը կրօնաւորելով Դրազարկի սուրբ ուխտը նորոգեց։ Յիսուն տարի կրօնաւորական կեանք վարելէն ետքը՝ եօթանասնամեայ վախճանեցաւ բարի համբաւով և սրբութեամբ, « և թաղեցաւ 'ի գաւառն Անաւարզայ, 'ի մեծ յանապատն որ Դրազարկ կոչի », կ'ըսէ Մ. Ուռհայեցի։ Ուրիշ մ'ալ կ'աւանդէ թէ ոչ միայն 'ի Դրազարկ, այլ և « 'ի Խորին անապատն որ յաշխարհին Կիլիկեցւոց 'ի Սիս զոր նորոգեաց Թորոս իշխանն որդին Կոստանդեայ », եկեղեցական բարեկարգութիւնք և նորոգութիւններ մուծած ըլլայ։ Միւս կարևոր գործ մ'ալ ճաշոց գրոց կարգաւորութիւնն է, Վկայասէրին հաճութեամբ և հրամանաւ։

Անուանի եղաւ դարձեալ և ԹԷՈԴՈՐՈՍ վարդապետ՝ Ջահան գաւառին Հոնի քաղաքին եկեղեցւոյն փակակալը, որ ալէլուքը՝ քաղցրաձայն եղանակաւ նուագելուն համար Ալախօսիկ կոչուեցաւ. և ետքը ինչուան կաթողիկոսութեան աթոռն ալ գրաւեց։ Վասն զի անշուշտ իրեն կը վերաբերին Ուռհայեցւոյն այս խօսքերը. « Նըստուցանեն յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց զտէր Թէոդորոս, զդրան եպիսկոպոսն տեառն Սարգսի Հայոց կաթողիկոսի՝ զմեծ երաժիշտն ձայնաւորաց՝ որ մականուանի Ալախօսիկ »։ Դարձեալ. « Յայսմ ամի (ՇԽԴ) մեռաւ մեծ երաժիշտն և սուրբն արքայ եկեղեցւոյ տէր Թորոս կաթողիկոսն Հայոց, և թաղեցաւ 'ի Հոնին՝ մօտ 'ի տէր Սարգիս »։ Կ'աւանդեն ոմանք թէ չորս աւետարանչաց մեկնութիւն մը շարագրած ըլլայ Ալախօսիկ։

1. « Մեղրիկն ասացեալ էր՝ քաղցրախօս և ճարտարաբան » կ'աւանդէ յիշատակագիր մը։

digitised by A.R.A.R.@

Ժամանակակից է ասոնց նաեւ՝ ՍԻՄԻԱՆՈՍ կամ ՍԻՄԻՆՈՍ վարդապետ Սեբաստացի (ի գրչագիրս ուրեք Ստեփանոս կոչուած), որ իր հայրենեացը՝ իրենց վկայական մահուամբը և սքանչելեօք պարծանք եղող Քառասուն մանկանց վրայ ընտիր և գեղեցիկ ներբողեան մը շարադրած է: Յոմանց ՍԻՄԻՈՍ կոչուած է և ազգաւը «Ասորւոց վարդապետ և կրօնաւոր»: Ձեռագրաց խորագիրն է. «Երանելւոյն Սիմիանոսի վարդապետի խօսք ասացեալ յամենաժողով տօնի սրբոց Քառասնիցն և 'ի խորհուրդ սրբոց քառասնորդացն աղուհացից»:

Աւելորդ չենք սեպեր յիշել նաեւ զՊՕՂՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ, որ Տարօնոյ Ղազարու վանքը կը նստէր, և վերը յիշատակուած Թէոփիստէ յոյն կրօնաւորին դէմ գրուածք մը հրատարակեց լի հոգւով հակառակութեան: Եւ այն հոգին իրեն պարծանք սեպելով, Հոգւոյն սրբոյ տուրք կը սեպէր ըսելով համարձակութեամբ, թէ «Որպէս տուեալ է 'ի Հոգւոյն ումեմն այնպիսի շնորհք, և ինձ տուեալ է այսպիսի բանակռուութիւն»: Եւ թէպէտ Մխիթար կաթուղիկոսի ատեն գումարուած ժողովքի մը մէջ ազգը միաբանութեամբ մերժեց Տարօնեցւոյն այս գրուածքը, բայց շատ ժամանակէ ետքն ալ իրեն համախոհ տպագրիչ մը գտաւ 'ի Կոստանդնուպոլիս յամի 1752: — Ասկէ զատ և լաւագոյն գործ մ'ալ ունի Պօղոս, Վերլուծութիւն կարգաց եկեղեցւոյ, այսինքն պատճառք Տօնից, ժամակարգութեանց, Ընթերցուածոց, Ծիսից, և այլն. ուսկից կ'առնուն նոյն նիւթոց վրայ գրող յետագայ մեկնիչք: Իրեն են նաեւ հետեւեալ խորագրով ճառերը. «Յաղագս քառասնորդաց պահոց, Պաւղոսի վարդապետի Ղազարու վանից վանականի բացայայտեալ: — «Նորին Պաւղոսի յաղագս Առաջաւորաց պահոց»:

digitised by A.R.A.R.@

ԴԱՐ ԺԲ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳ

Սարկաւագայ տոհմն և դաստիարակութիւնը։ — Ուսումն 'ի Սանահին և 'ի Հաղբատ։ — Տոմարի նորոգութիւնը կամ Սարկաւագադիր շրջան։ — Գրաւոր երկասիրութիւններն։ — Պատմութիւնն։ — Բանի մը հատուածք մինչուան առ մեզ հասած։ — Յաղագս Քահանայութեան ճառ։ — Ներբողեան։ — Աղօթագիրք։ — Ի Սարեւակն։ — Սուրբ գրոց վրայ աշխատութիւնք։ — Ճառեր։ — Մանր գրուածներ։ Իր աշակերտներն։ — Երեմիա Անձրեւցին։ — Կունդ Սարգիս, և այլք։

Երկոտասաներորդ դարը՝ որ մեր հայկական դպրութեանց համար իրաւամբք գեղեցիկ Արծաթի դար կոչուած է, կ'ընծայէ մեզի նախ զՅովհաննէս Սարկաւագ վարդապետ, հայրենեօք Արցախու Փառիսոս գաւառէն, իր ուսումնական և բարոյական կրթութեանը խնամատար ծնողաց զաւակ. ծնած իբրև 'ի կէս ԺԱ դարու և վախճանած յամի 1129։

Սարկաւագայ հայրը՝ որ քահանայական դասուն կը վերաբերէր, և որդւոյն ապագայ յառաջադիմութեանը

digitised by A.R.A.R.@

վրայ մեծ փոյթ և յոյս ունէր, իրենց գիտութեամբը և ընտրած կարգերով համբաւուած Սանահնի և Հաղբատայ վանորէից մէջ աշակերտութեան կը դնէր. հոն կ'անցնէր Սարկաւագ իր մանկութեան աջի տարիները. ու կը տենէր՝ ինչպէս ինքն ալ կը վկայէ, «զօր ամենայն և զգիրսն բովանդակ՝ առ իմաստս ցանկութեամբ, նաև սիրոյն որ առ հանճար»: Ուրիշ տեղ մ'ալ. «Ի նախնեաց բարեպաշտից և յիմաստուն ծնողաց բուսեալ, որք մնացին գլխ օրինօք հօգւոյն կենաց՝ առնել քան ըստ բնութեան տածիք խնամս յառ մանկունս. որովք յառաջնումն հասակին դաստիարակեալ՝ յոյս տայի քաջութեան.»:

Այդ փափաքին արժանաւոր հանճար ալ ունենալով, իր ժամանակին ու հայերէն դպրութեանց գլխաւոր պարծանքներէն մէկն եղաւ Սարկաւագ. որով իրաւամբք իր վրայ զրանչացողներէն մէկն կը կոչէ զինքը «Մեծիմաստ գիտութեամբ քան զյոլովս և հանճարեղ յամենայնի և մտահարուստ... յոյժ իմաստուն և աստուածային շնորհօք զարդարեալ»:

Իր գլխաւոր արդիւնքներէն մէկն եղաւ՝ հայկական տոմարը նորոգելու համար ունեցած աշխատանքը. իրմէն առաջ Մովսէս Եղիվարդեցի և ուրիշներն ջանացեր էին այս բանին. բայց իրենց ջանքն անկատար կամ անգործ մնացած էր: Սարկաւագ կրկին աշխատեցաւ. որովհետև ուրիշներուն շտկած տոմարը շարժական ըլլալով՝ այլ և այլ շփոթութեանց պատճառ կ'ըլլար. և ուզեց հաստատուն տոմարի մը կարգաւորութիւն ընել, և այս է Սարկաւագադիր կոչուածը, որ չկրցաւ ազգին մէջ հաստատութիւն գտնել:

Գրչագրի մը մէջ հանդիպած ենք. «ՇԼԴ. Սկիզբն Նոր Թուականին որ կարգեցաւ ի Յովհաննէս վարդապետէ Հաղբատեցւոյ որ Սարկաւագ կոչեցաւ: Սա արար անշարժ տումար ընդ այլոց ազգաց: Համապատ ի Քաղոց ԻԹ Յայտնութիւն է. Մեհեկի Ը Տեառնընդառաջ է. Արեգի ԺԲ

գարուն. — Լ Աւետեաց, Աշեկի է Անկատեղ. Մա-
բերի ԺԷ Նշատեղ. Մարգաց ԺԳ Ամառն. Նաւասարդի Ե
Աստուածածնին. Հոռի Ե սուրբ խաչին. — Ի Աշունն.
Տրէ Թ Ցինակաց բարեկենդան. — Ժ Պաշքն Քաղոց Ժ
Ձմեռն. — ԻԱ Յայտնութեան բարեկենդան »:

Ուսմանց սիրովը վառուած՝ ուզեց իր օրինակաւն ու
ջանքով կիրթ ախորժակ, ուղիղ և ճշմարիտ գիտութիւն
խոթել Հայաստանի մէջ. և այս բանիս համար մասնա-
ւոր խնամք ունէր մանկանց դաստիարակութեանը վրայ,
խրատներով անոնց եռանդը վառելով, և իր զօրաւոր
խօսքերովը հասկըցընելով թէ իմաստութեան գանձուն
հաւասարապատիւ բան չկայ:

Հաղբատայ առաջնորդ ալ եղաւ Սարկաւագ, և այն
մեծ վանքին ուսմանց յառաջադիմութեանը գլխաւոր ար-
դիւնքն իրեն կրնայ սեպուիլ: Նոյնին բարեկարգութեանն
համար ալ շատ աշխատեցաւ անոյշ սրտովն ու լեզուովը
և հայրագութ խանդաղատանօքը:

Այս իր բարեմասնութեանցն համար՝ պատուական էր
ամենուն աչքը. իշխանք և թագաւորք մեծա-
րեցին անոր հանճարը, և զարմացան սրբութեանը վրայ.
և Դաւիթ Վրաց թագաւորին համար կ'աւանդեն թէ ա-
մէն անգամ որ կը տեսնէր զՍարկաւագ՝ նախատինք չէր
համարեր արքունի թագով զարդարուած գլուխը խոնար-
հեցընել անոր առջին և օրհնութիւնը խնդրել: « Ի ՇՀԸ
թուին, — կ'ըսէ Սամուէլ ժամանակագիր, — փոխե-
ցաւ 'ի Քրիստոս մաքուամբ սուրբ վարդապետն Սարկա-
ւագ 'ի Հաղբատ »: Նոյն վանքին Ս. Աստուածածին ե-
կեղեցւոյ դանդակատան տակ թաղուած է Սարկաւագ.
և մարմինը ամփոփող քարին վրայ գրուած հետեւեալ ար-
ձանագիրը. Արձանս այս սեւական է Մաիեառսի Սար-
կաւագին:

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Սարկաւագայ երկասիրութիւնքը. — Սարկաւագ վարդապետին անունը կրող երկասիրութիւնքն որչափ ալ ըստ ինքեան գեղեցիկ են, բայց իր իմաստութեանը և անխոնջ փութոյն քանի մը երախայրիք պիտի ըլլան անշուշտ, վասն զի հաւանական կ'երևնայ թէ իր գրուածներէն շատը կորսուած են, և որոնց մէջ գլխաւոր է

Պատմութիւնը՝ զոր կը յիշատակեն Կիրակոս, Վարդան, Մխիթար Այրիվանեցի, և քանի մը ընտիր հատուածներն իր ժամանակագրութեանը մէջ կը բերէ Սամուէլ Անեցի իր աշակերտը: Կ'երևնայ թէ այս պատմութեան գիրքը երկու մասն բաժնուած էր. մէկը ընդհանուր Սկիւթական ազգաց ծագման և արշաւանաց վրայ, որ ԺԱ դարէն սկսան գալ 'ի Հայաստան. Սէլճուքեանց ու Տուղրիլեանց, և Ալփասլանայ ու իր նախորդացը վրայ. մէկմըն ալ Ալփասլանայ որդւոյն Մէլիքշահի գործքերը, որուն մահուամբը դադրեցուցած կ'երևնայ Սարկաւագ իր պատմութիւնը:

Այս կարծեաց ստուգութեանը կ'երաշխաւորեն՝ իրմէ ժամանակաւ քիչ կրտսեր՝ ու իրեն պատմութեան գիրքը կարդացող հետևեալ պատմագիրներն: Կիրակոս կ'ըսէ. « Մինչև ցՄէլիք շահ սուլթանն՝ գրեալ էր պատճառ տիրելոյ նոցա մեծիմաստ վարդապետն որ Սարկաւագ կոչիւր »: Սամուէլ. « Իսկ յետ նոցա (Ամիրմումնեացն) Սկիւթացւոցն առնուլ զբռնակալութիւնն, այսպիսի պատճառաւ ընթերցաք, գրեալ վարդապետին մեծի՝ որ Սարկաւագ վերակոչի անուանեալ. զի ասէ թէ Պարսից և Մարաց զմիմեամբք եղանելով՝ տարեւորիկ փոփոխութեամբ մինչև ցաւուրս մեր: Զայսոսիկ նշանակաւ գրոյ եցոյց մեզ իմաստասէրն մինչև ցՄէլիքշահն, զոր յիւրում տեղւոջն գրեցից սորին ձեռնտուութեամբ: Իսկ զհօրն նորա ժամանակ՝ զարիւնախանձին Ալփասլանայ, և զնորին հօրն

digitised by A.R.A.R.@

և գջաւուց, զոր Տուղլու (Տուղրիլ) Բէկ և Մահմուտ, և Սարչուկ (Սէլճուգ) անուանք են նոցա: Տեսաք երբեմն գրեալ սորին ձեռօք սոյդ գուակու. եթէ հանդիպիմք մատենին՝ և մեք չարագրեսցուք, և թէ ոչ՝ լեցուք » և այլն: Սամուէլ՝ Մէլիք շահի թագաւորութեանը վրայ խօսելու ժամանակ՝ սակէ վկայութիւն կը բերէ՝ ըսելով. « Զի սաէ Իմաստասէրն աստուածային, թէ իբրև սանայր զփառս իշխանութեանն », և այլն: Դարձեալ յիշատակելով խաչակիր արևմտեայց գալուստը, և Ալեքս կայսեր անոնց ըրած նենգութիւնը, կ'ըսէ. « Եւ այս բանք գըրեալ էր վարդապետին Սարկաւագի »:

Այս ընտիր ու փափաքելի երկասիրութենէն մինչև առ մեզ հասած երկու հատուած մէջ բերենք, պահեալ առ Անեցւոյն. որով ինչպէս իրուամբ կ'անդրադարձնէ զանոնք առաջին անգամ հրատարակող բանասէրն, ամբողջ գրքին վսեմութիւնն ու ազնուութիւնը կրնանք ճանչնալ. և թէ ինչպէս այն պատմութիւնն մեր դրականութեան ընտիր գրուածքներէն մին էր, և իրեն ցեղին մէջ թերևս ամենէն ընտիրը.

« Իբրև սանայր զփառս իշխանութեանն՝ բարերարդն Մէլէք շահ, զկնի հօրն մահուանն՝ Ալփասլանն կոչեցելոյն, մեծապէս կարգօք յօրինէր զթագաւորութիւնն. ըստ անուանն եղեալ արդարև արքայ արքայից: Ոչ հետևեալ հօրն բարուց և կամաց, այլ և յաւէտ մանաւանդ զընդդէմն արարեալ, մինչ զի և մտահան եղեալ՝ զնորայն բարէր զխմացմունս, իբրև եղեալ հակառակ խաղաղութեան և կենաց մարդկան, արեամբ և զրկմամբ խանդացեալ: Իսկ ինքն իմաստաբար քաղաքավարութեան կարգօք պատրաստէր զամենայն: Արդ խօսեմն այն և արի քան զյոլովս 'ի թագաւորաց և քան զամենեսեան որ առ մեօք, ոչ այնքան տանէր հոգ՝ որքան արդարութեամբ առ ամենեսին վարել. զի մի ոք լիցի արտուժ 'ի զրկելոց, և հպարտ 'ի գոռոզաց: Էր և ազատաբարոյ և մեծախորհուրդ. այլ և տեսիլ մարմնոյն արժանի թագաւորու-

թեանն. ընդ որում հեզութիւն 'ի քաղցրութիւն բարուցն լծակցեալ՝ առնէր սիրելի ամենեցուն. զոր միայն կոչեցից թագաւոր և փարթամ: Սա 'ի դոյզն ժամանակի փոքր ինչ նուաղ զբոլորս հնազանդէր տիեզերս. զոր այլք 'ի թագաւորաց 'ի բազում ժամանակս և կամ ոչ բնաւ. բայց ոչ այնքան պատերազմաւ և բռնութեամբ՝ որքան սիրով և քաղցրութեամբ: Զի եթէ սակաւ ինչ ժամանակաւ այնքան զօրեաց՝ կարծեմ թէ և ոչ Ներոպէ կարէր ոչ տալ մուտս արքայութեան նորա, եթէ յոլովեալ էին՝ կենաց նորա ժամանակք:...

» Ի ՇԽԱ թուականին սպանաւ մեծ հազարապետն արքային Պարսից Մէլիք շահին, որում անուն էր Հասան. իսկ ըստ պատուոյ սատրիճանին՝ Վզրուկ խօճայ: Եւ զկնի աւուրց քանեաւթից մեռանի և ինքն Մէլիք շահն. զորմէ համբաւէր յոմանց դեղակուր 'ի կնոջէն լեալ. որ էր մեզ առ ամենեսեան և քաղցր բարուք յաւէտ առ ազգս քրիստոնէից: Եւ յետ մահուան նորա անպատմելի եղև խռովութիւն ամենայն ազգաց զամս չորս. զի եղբայր նորա Դդուշն և որդի նորա Բէքիարուխն՝ զայսսիկ զամս մարտիւ պատերազմաց զբարեյարմարութիւն զամենայն 'ի բաց կորեցին, վասն ոչ ընդ փոյթ միոյ 'ի նոցանէ տիրելոյ. համանց արեանց իբրև զուղխից լինէր, ոչ միայն զինակիր նահատակացն՝ այլ և առհասարակ ազանց և գաւառաց. և նեղութիւնք վշտաց սովու և գերութեան: Եւ այսպէս բարիքն 'ի բաց վճարեցան ընդ խզման կենաց թագաւորին. որոյ երկք և աշխատութիւնք թագաւորականք՝ սրոյն, և շահն և օգուտն՝ հասարակաց ամենեցուն, մեծամեծք և ընտրելքն. մանաւանդ գլխաղականան սանմ զկեանս և զանհակառակն. զի սիրէր զազգս մեր այնքան՝ զի աղօթս հայցէր և օրհնութիւնս. յորմէ և անդ երբեմն չոգաւ հայրապետն: Ո՛չ, թէ միայն էր աշակերտեալ քրիստոնական կրօնից և կարգաց »:

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Յաղագս Քահանայութեան ճառ. — Ինքզինքնին Աստուծոյ սեղանոյն նուիրող քահանայից համար զգուշութեան և խրատական ճառ մը։ Աստուածամերձ և ահաւոր սրբավայրին արժանաւոր և նիւթոյն վսեմութեան պատկանաւոր լեզու մը կը բանեցընէ Սարկաւագ այս ճառին մէջ. կը նկատէ զքահանայն իբրև պաշտօնեայ Աստուծոյ և մարդկան, ու կը յիշեցընէ անոր այլ և այլ պարտքերը։

Ներբողեան. — Կիրակոս՝ Սարկաւագայ վրայ խօսելով կ'աւանդէ թէ «գրեաց ճառս ներբողականս 'ի մեծազօր սրբոյն Հայոց Տրդատ, և 'ի սուրբ հայրապետն Ներսէս և 'ի սքանչելին Սահակ և Մեսրովպ»։ Այս ճառերը մեր ձեռքը հասած չեն։ Միայն 'ի պատիւ սրբոյ Լուսաւորչին ընտիր ներբողեան մը իր անունովը, զոր թերեւս ուզած ըլլայ ակնարկել Կիրակոս։ Մեր մատենագրութեան մէջ քիչ հանդիպած ենք այսպիսի հաճոյական ոճով ու կիրթ հանճարով յօրինուած ներբողենի մը։ Ոմանք սորա Թարգմանչաց վրայ ընդհանրապէս գրուած ներբողական ճառի մը հեղինակ ուզած են համարել զՍարկաւագ, և որ ձեռագրաց մէջ սովորաբար կը կրէ «Պատմութիւն վասն սրբոյն Սահակայ հայրապետին և Մեսրովբայ վարդապետին» խորագիրը։ Բայց այդ ճառը իւր հմուտ և ընտիր ոճովն ալ՝ Սարկաւագայ հարազատ երկն ըլլալուն իրաւցի տարակոյս կը վերցընէ առ բանասէրս։

Աղօթամատոյց. — Առ Աստուած դիմելու անձկանօք վառուած, ու աշխարհի ու մարմնոյ բազմադիմի յուզմանց, վարանմանց, լքման, վտանգաց, տագնապալի վայրկեաններուն երկնաւոր սփոփանաց և քաջալերութեան փափաքող մտքեր՝ ասկէ աւելի սրտաշարժ աղօթից գիրք մը դժուարաւ կրնան գտնել։ Սարկաւագ որ Հաղբատայ մենաւոր

digitised by A.R.A.R.@

առանձնութեան մէջ աշխարհքէս հեռացած, ու արդէն առ սեամս երկնից կը գեղերէր հոգւովն ու անձկանօք, այնպիսի փափաքելի մերձաւորութեան զմայլման թելադրութեամբ գրած է այս աղօթքները: Ամէն հատուածի, վիճակի եւ կենաց դիրքի մէջ գտնուող՝ իրենց սրտին, վիճակին եւ զգացմանցը համեմատ աղօթքներ կը գտնեն այս սքանչելի մատենիկան մէջ[1]:

Այնուհետեւ զատ ուրիշ քանի մը ընտիր համառօտ գրուածներ ալ ունի Սարկաւագ, որոց ամբողջը մեր ձեռքը հասած չէ. եւ են Վասն մասանց պատուոյ եւ պատկերաց ընդունելութեան. — Վասն շարժման երկրի. — Մեկնութիւն տումարի եւ յաղագս անկիւնաւոր թուոյ. — Յաղագս ամսոց Հայոց եւ տօնից, եւ չորեքտասաներորդ լուսնոյ պասեքաց: — Յովհաննու իմաստասիրի որ մականուանի Սարկաւագ, ասացեալ յաղագ բան գործոցին իւրոյ տումարին: — Բան խրատու առ ուսումնասէրս. — Տումար ժամանակաց եւ թուականաց. — Բան վասն հինգ հարիւրից. — Ի պատիւ սրբոց Ղեւոնդեանց երգուած Պայծառացիր գեղեցիկ եւ ընտիր շարականը: Դարձեալ՝ Սարեակ Թաշնոյն վրայ բանաստեղծական, ընտիր եւ գեղեցիկ քերթութիւն մը[2]: Մեր ազգային գրութեան մէջ այս իր տեսակին անհամեմատ աշխոյժ, եռանդուն եւ սիրելի արտադրութիւնը՝ այս խորագիրը կը կրէ. «Յովհաննու Սարկաւագի իմաստասիրի եւ վարդապետի ասացեալ բան խրատութեան առ ճագն՝ որ զաղօթանոցաւ նորա ճռուողէր քաղցրաձայն՝ որ կոչի Սարեկ»: Այնուհետեւ զատ կը յիշուին Սարկաւագայ անուամբ Հոգւոյն սրբոյ վրայ գրուած ճառ մը. — Ղուկաս Աւետարանին մեկնութիւն՝ զոր կը յիշէ իր աշակերտն Կունդ Սարգիս, եւ Տաղ մը 'ի Յարութիւն Քրիստոսի:

1. Քահանայութեան ճառը, ինչպէս նաեւ ներբողական գովեստք 'ի Ս. Լուսաւորիչն եւ 'ի Թարգմանիչս, եւ Աշխատասիրութիւնք հրատարակեալ են 'ի Վենետիկ, 'ի շարս Հայկական Մատենագրութեան 'ի 1853:

2. Հրատարակուած 'ի Բազմավէպի, Հատ. Ե. 221:

Կիրակոս՝ Սարկաւագայ համար կ'աւանդէ թէ «գրեաց և օրինակս ստոյգ գրոց»․ և կ'ուզէ անշուշտ ակնարկել նոյն վարդապետին Հաղբատայ վանուցը մէջ գտած հին սաղմոսագրոց օրինակ մը՝ Թարգմանչաց ժամանակ և անոնց մէկուն ձեռքովը գրուած։ Որովհետև ատեն անցնելէն ետքը՝ անոնց Թարգմանածէն զատ ուրիշ նոր կամ աւելի հնագոյն քան զընկալեալն յազգին՝ Թարգմանութիւն մըն ալ երևցեր էր ազգին մէջ, անկատար և աղաւաղ, որով շփոթութիւն կար, և բուն ստոյգ և հարազատ օրինակը գտնելու համար աշխատանք կը քաշէին։ Սարկաւագ գտաւ բուն և իսկական Թարգմանութիւնն և ազգին մէջ հրատարակեց[1]։

Աստուածաբանական գրուածներ ալ ունի Սարկաւագ, մանաւանդ այն խնդրոց վրայ որ Յունաց և Հայոց մէջ վիճի նիւթ էին, իր կորուն և զօրաւոր ոճովը, բայց կ'երևայ թէ անոնց մէջ օտար ձեռք մտած է։

1․ «Ապա ճանապարհ արարեալ (Յովհաննէս Գառնեցին է որ կը պատմէ), գնացի 'ի մայրաքաղաք մենաստանն 'ի Հաղբատ և գտի Թարգմանչացն գրած սաղմոս․ զոր առեալ սուրբ վարդապետին՝ Սարկաւագ կոչեցեալ, այն որ զտոմարն երևեցոյց գ՛ին Հայկին, և նա սերմանեաց զայս ուղիղ և զուգորդ սաղմոս, որ ամենայն այլ և այլ երևի 'ի սմա»։

Սաղմոս գրոց յիշատակարանի մը մէջ ալ կը կարդանք․ «...Սա է գաղափարն գերունակ սուրբ վարդապետին և մեծ ափիսաուին սուրբ ուխտին Հաղբատայ՝ Սարկաւագին... Եւ սա վճարեցեալ էր 'ի բազում ժամանակս վասն այլայլման Սաղմոսին․ և ոչ գիտէր զեղս իրացն թէ ո՛ սա ուստեք ճշգրտեսցէ․ և ապա մտեալ 'ի յարկեղս գրեանցն որ 'ի Հաղբատ՝ զամենայն որոնեաց․ և ապա հնւոյ քան զամենայն գրեանս 'ի ներքոյ՝ եգիտ Թարգմանչացն Սաղմոսարան ջինջ և նուազ գրով․ և առեալ զայն խնդութեամբ՝ համբուրեալ և եդ 'ի վերայ աչաց իւրոց․ և ապա արկեալ ձեռն 'ի գործ՝ բացայայտեաց անտի զծածկեալ զանձն և զեղծեալ ազգիւրն․ և ցրուեաց ընդ ամենայն սահմանս Հայաստանեայց զայս օրինակ։ Եւ այդ նշմար աւանի որ ծրի յառաջէ կայք, յայնմ օրինակէ է»։ Ուրիշ յիշատակագիր մ'ալ կը մաղթէ․ «Իմաստութիւն Հօր Յիսուս և բան, սիրողին իմաստութեան վարդապետին Սարկաւագ կոչեցեալ՝ աշխատանաց յաջողութիւն տացէ, զարժանն հատո յանդայալ ձրիցդ»։

digitised by A.R.A.R.@

Էջմիածնի Մատենադարանին ձեռագրաց տպագիր ցուցակին մէջ նշանակուած կը տեսնենք Սարկաւագայ անուամբ հետևեալ մեղի դեռ անծանօթ երկասիրութիւնք. Ա. «Հարցումն վարդապետաց առ Սարկաւագ»: Բ. «Յաղագս չորից առաքինութեանց 'ի Սարկաւագ վարդապետէ»: Նոյն գրչագրին մէջ կ'երևնայ նաև ընդդէմ երկաբնակաց մակագրով՝ գրուածք մը Սարկաւագայ ընծայուած: Քառածալ երկաթագիր գրչագիր մ'է, կ'ըսէ հրատարակողն, և թերի 'ի վերջէ: Նոյն ցուցակին մէջ (թիւ 519) «Սարկաւագ վարդապետի բանք ընդդէմ այնոցիկ, որք վասն բաժակին մալին»[1]:

Սարկաւագայ աշակերտաց մէջ կը յիշատակուին ԵՓՐԵՄԻԱ՝ որ Աճառեխի ալ կը կոչուէր, ՍԱՄՈՒԷԼ Երէց և ԱՆԱՆԻԱ, ԽԱՉԱՏՈՒՐ, ԳՐԻԳՈՐ և ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Անեցիք:

Ասոնցմէ զատ նաև ՍԱՐԳԻՍ վարդապետ ԿՈՒՆԴ կոչուած, Արարատեան գաւառէն, զոր ժամանակակիցք «աշխատասէր և արի մշակ տեառն կը կոչեն. հմուտ

1. Երուսաղեմի Մատենադարանին ցուցակը այս վերջին գրուածքը կ'ընծայէ Եսայեայ Նչեցւոյ. Սարկաւագայ տակավ ուրիշ համառօտ (մէկ վեց տողի մէջ ամփոփուած) գրութիւն մը այսպիսի սկզբնաւորութեամբ. «Զմինչև որդի մարդոյ և մատնել ընդ օրինօք»...: Նոյն ցուցակը (թիւ 384) հետևեալ խորագրով գրուածք մ'ալ կու տայ Սարկաւագ վարդապետի. «Յեկեղեցական պատմութենէ զոր երկրորդեալ է Սարկաւագ վարդապետի»:

Նոյն Մատենադարանին մէջ կը յիշուի նաև ուրիշ ճառի մը գոյութիւն՝ Սարկաւագայ անուամբ. «Հարցմունք Վրաց եպիսկոպոսէ ի Հայոց վարդապետէ Սարկաւագին, զեր զոլով յաղագս ամենայն, թէ զի՞արդ ունի երդք սաղմոսին ասացեալ. Դու խորտակեցեր զգլուխ վիշապաց ի վերայ ջուրց. դու փշրեցեր զգլուխ» և այլն: Ցանկոյն կը յաւելու. «Այս ճառ առ Մխիթարեանս մակագրի Վասն չարչարման և աստուածութեան Երկրէ եթէ չէցէ այս որիշ, զորմէ խօսի հեղինակս ի վերջաւորանին բերում, այսպէս. Իսկ եթէ ընդէ՞ր բարիք ընդ չարս մեռանին և անմեղք ընդ մեղաւորս, ի բանէ անտի ուսցիս զոր արարեալ է մեր բաւ կարողութեան յաղագս մեծի և աստուածական արեամբեալ չարչարմանն. և զայդ բաւական համարեալ՝ թողցուք զերկրպագութիւն քննախօսութեանն»:

և հանճարեղ իմաստիւք հոգւոյն»: Ղուկաս և Յովհաննէս աւետարանագրաց մեկնութիւնը շարագրած է Սարգիս՝ իր ծերութեանը հասակին, կամ Սարկաւագայ թուականին 63 տարւոյն մէջ: Ինքն հեղինակը մասնաւոր յիշատակարանով մը կ'աւանդէ թէ Եփրեմի, Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ, Ստեփաննոսի Սիւնեցւոյ և Իգնատիոսի և Յովհաննու Ոսկեբերանի և Գրիգորի Աստուածաբանի և Եպիփանու և Նարեկացւոյն և Սարկաւագայ և Անանիայի և Նանայի համանուն երկասիրութեանց հետեւողութեամբը շարագրած է այս գիրքը, ընդհանրապէս ընտիր ոճով և լեզուով:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՄԱՆՈՒԿ

Ստեփանոսի գիտութիւնն և համբաւ: — Արժանապէս կը մեծարուի ի Բարսեղ կաթողիկոսէ: — Իրեն ընծայուած գրուածները: — Աշակերտքը:

Ստեփաննոս Մանուկ, որ տղայութեան հասակէն իմաստութեամբն և սրբութեամբ համբաւաւոր, աշխարհէ հրաժարելով, Շուղր անապատին Կարմիր վանքն առանձնացեր էր, իր գիտութեամբն ալ աւելի մեծանուն հանդիսանալով, տեղւոյն ծերունի վարդապետացն հրամանաւ՝ բեմին վրայ կ'ելլէր ու սուրբ հաւատոց ճշմարտութիւնը սքանչելի վարդապետութեամբ կը քարոզէր ամենեցուն: Նոյն առենի վարդապետներէն ոմանք լսելով թէ Ստեփաննոս անանկ տարաժամ հասակի մը մէջ քարոզութեան սկսեր է, դժկամակեցան որ ութեւտասանամեայ պատանի մը այնպիսի մեծ պաշտաման ձեռք զար-

digitised by A.R.A.R.@

կեր է, թէպէտ և յաջող հանճարով և գիտութեամբ: Իրաւացի սեպեց անոնց գանգատը Բարսեղ կաթուղիկոս, և ուզեց անձամբ լսել անոր քարոզութիւնը, որուն վրայ այնչափ հաստատուն հանճարներ զարմանալէն չէին դադրեր. և երբ լսեց՝ ոչ միայն իրաւունք տուաւ այլոց խօսքերուն, այլ անձամբ հանեց իր մատանին ու ձեռքի գաւազանը անոր տալով հրամայեց որ շարունակէ այն պաշտօնը՝ զոր յօգուտ փրկութեան հոգւոց այնչափ յաջողութեամբ սկսեր էր: Երկրորդ օրն ալ կիրակի հանդիպելով Գող Վասլին իշխանութեան և հրամանացը տակ եղող գաւառներուն եպիսկոպոս ձեռնադրեց զինքը, ու Կարմիր վանքին առաջնորդութիւնը անոր յանձնեց:

Երբոր Գրիգոր Վկայասէր մեռաւ, սա ինքն Ստեփանոս Մանուկ անոր դամբանականը շարագրեց. և անոր սքանչելի սրբութեանը և անարատ վարուց արժանաւոր գովաբան երևցաւ: Ափսոս որ ոչ այս և ոչ իր ուրիշ երկասիրութեանց մէկը ձեռուընիս հասած է. միայն պատմութիւնն և իր աշակերտներն իր վրայի համբաւը կ՚արդարացընեն:

Այս աշակերտացը մէջ գլխաւոր են Գրիգոր Պահլաւունի և իր հարազատը Ներսէս Շնորհալի, և Սարգիս և Իգնատիոս վարդապետք:

digitised by A.R.A.R.@

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՀԼԱՒՈՒՆԻ

Պահլաւ Գրիգոր՝ եղբայր Շնորհալւոյն։ — Կաթողիկոսական աթոռը նստելը։ — Իր համբաւն և 'ի ժամանակակցաց ընծայուած մեծարանք։ — Հայկական գրականութեան ծաղկելուն համար ունեցած ջանք։ — Երկասիրութիւնք։

Բարսեղ կաթողիկոսին մահուընէն ետքը՝ իրեն մասնաւոր հրամանաւը և կարգադրութեամբ՝ նոյն հայրապետական աթոռոյն վրայ նստուցին զԳրիգոր կամ զԳրիգորիս Պահլաւունի՝ որ Վկայասէրին քեռորդի Ապիրատ իշխանին որդին էր, և Ներսէսի Շնորհալւոյ երէց եղբայրը։ Ասիկայ իր տղայութեանը հասակէն նախ Վկայասէրին ու ետքը Ստեփանոսի աշակերտելով, թէ առաքինութեամբը և թէ իմաստութեամբ անանկ մեծ համբաւ ունեցաւ, որ քսանամեայ հասակին հայրապետական աթոռը նստելու արժանի երևցաւ. և ինչպէս կը վկայէ Շնորհալին «Յոյժ հրաշափառագոյն բանիւ և գործով՝ քան զբազումս յաթոռակալացն զառ. նախնեաց, 'ի մաքրութիւն հոգւոյ ըստ հօրս գոլով զուգամանութեան, յիմաստս բանի և 'ի շարագրութիւնս գրոց ծայրագոյն, և 'ի խորհուրդ հանճարոյ՝ ըստ տէրունեան խրատու բարեաց խորագիտութեամբ»։ Սամուէլ ժամանակագիրն ալ կը յաւելու. «Յաղագս աստուածային շնորհի ընկալելոյ և որբական և մաքուր վարուցն պատուեալ փառաւորութեամբ ոչ միայն 'ի մերոյ ազգէս, այլ և յօտարանէ թագաւորաց և իշխանաց և պատրիարգացն։ Սա հոգա-

digitised by A.R.A.R.@

'ի քաղաքն սուրբ յԵրուսաղէմ ... և անդ ծանուցեալ և իմացեալ զառատահոս ծաւալումն աստուածային շնորհին 'ի վերայ հայրապետին ազգին Հռովմայեցւոց, իշխողք աշխարհացն որ Փռանգք կոչին, և ընդ վայելչազգեաց և պատշաճագեղ տեսիլ մարմնոյն՝ ծանեան և զհոգւոյն գեղեցկութիւն, և 'ի բանս հաւատոյ զճշմարտութիւն ամենևիմբ, զոր պայծառ և կանոնական կարգաւ և քանոնով վարդապետական ճոխութեամբ բարբառէր. ուրախացան հաճելութեամբ, և տուեալ սէր հաստատեցին ընդ հայրապետին և ընդ ազգս մեր »:

*
* *

Մեծ ջանքով եռանդ եղաւ Գրիգոր հայկական գրականութեան ծաղկելուն, և Վկայասիրին օրինակին հետևելով՝ իր ժամանակին անուանի վարդապետացը այլ և այլ երկասիրութիւն յանձնեց: Սամուէլ Երէց՝ իր հրամանաւը Քրոնիկոնը կամ ժամանակագրութիւնը շարագրեց. Իգնատիոս վարդապետ՝ Ղուկասու աւետարանչին մեկնութիւնը, Շնորհալին՝ իր այլ և այլ գրուածները, և հաւանական կարծեօք նաև Սարգիս վարդապետ՝ կաթուղիկեայց թղթերուն մեկնութիւնը:

Ինքը Գրիգորիս ալ՝ հայրապետական զբաղմունքներէ զատ գրաւորական երկասիրութեանց ալ պարապելու ատեն կը գտնէր: Իրենն է Աւետեաց շարականը Խորհուրդն անճառ, և Ծաղկազարդի երկրորդման օրը երգուածը Մեծահրաշ այս խորհուրդ. Զօրհնեաց գեղեցիկ տաղն Ո՜վ զարմանալի խորհուրդս. 'ի պատիւ Լուսաւորչի ալ ընտիր մեղեդի մը Ի յերս արևուզ արև: Վկայասիրին նման՝ սրբոց վկայաբանութիւններն ալ կարգի վրայ առնելու աշխատեցաւ. և սահմանեց որ ամէն մէկուն տօնին նախընթաց օրը՝ անոնց վարքը կարդացուին. անոր համար ալ է որ ոմանք զինքը փոքր Վկայասէր կոչեցին, ոմանք ալ այս երկուքին գրուածները իրարու հետ շփոթելով մէ-

digitised by A.R.A.R.@

կին երկասիրածը մէկային ընծայեցին։ Կիրակոս ասոր համար կ'աւանդէ՝ ինչ որ այլք Վկայասիրին համար գուցած են. « Սկսաւ թարգմանութիւն առնել աստուածային գրոց. և բազում գիրս ետ թարգմանել 'ի հայ լեզու՝ զորս ինքեամբ և զորս այլոց ձեռամբ »։

Իրենն է նաև բանաստեղծական բաւական ընտիր գըրութիւն մը վասն Երուսաղէմի և նորուսածոց քրիստոնէից կոչուած [1]։

1. Տիւլորիէ հրատարակեց այս քերթուածը 'ի Recueil des Historiens des Croisades, (Documents Arméniens), բնագիրն ու գաղղիական թարգմանութիւնը։

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Շնորհալի և իր նախնական դաստիարակութիւնն: — Քահանայանալը: — Ուսումն և կրթութիւնը: — Եպիսկոպոսական աստիճանի կը բարձրանայ: — Իր եղբօրը կը յաջորդէ յաթոռ հայրապետութեան Հայոց: — Ընդհանրականն առ ամենայն հայասեր ազինս: — Խնդիր միութեան ընդ եկեղեցւոյն Յունաց. և այս առթիւ գրուած թուղթք: — Շնորհալւոյն երկասիրութիւնք: — Թուղթք առ զանազանս: — Հրեշտակաց ներբող: — Բարձրացուցեալ մեկնութիւն: — Մեկնութիւն Մատթէի: — Մեկնութիւն կաթողիկեայց: — Մանր երկասիրութիւնները: — Խրատ ժամերգութեան: — Շնորհալի քերթող: — Եդեսիոյ ողբ: — Յիսուս որդի: — Բան հաւատոյ: — Յաղագս երկնից և զարդուց նոցա: — Մանր քերթուածք: — Մատենագիտական տեղեկութիւնք իր գրուածոց:

Այն ընտիր և սիրելի տոհմին՝ որ արդէն ընծայած էր Հայաստան եկեղեցւոյ և դպրութեանց զՄագիստրոս և զՎկայասէր և զԳրիգորիս, սերունդ էր սուրբն Ներսէս Կլայեցի, իրաւամբ Շնորհալի կոչուած իւր վարքով, խօսքով և գրչովը: Մագիստրոսի դստեր Ապիրատ որդւոյն զաւակ էր Ներսէս, և կրտսեր եղբայր Գրիգորիս Պահլաւունի կաթուղիկոսի. բայց թէ իր հարազատաց և թէ իր տոհմին մէջ անզուգական անձ մը կրնայ սեպուիլ Շնորհալին:

Երկոտասաներորդ դարուն սկիզբը ծնաւ Ներսէս (1102),

digitised by A.R.A.R.@

և տղայութեան հասակէն Գրիգորի Վկայասէրի արթուն և բարեպաշտ խնամոցը տակ մեծցած. նոքն ալ Սևալերան վրայ եղած Կարմիր վանից առաջնորդ՝ Ստեփանոս Գիտնականին աշակերտեցաւ, իրեն ուսումնակից ունենալով իր երէց եղբայրը ու զԻգնատիոս և զՍարգիս:

Սրբութեամբն և իմաստութեամբ՝ իրեն հանճարոյն և կոչմանը արժանաւոր յառաջադիմութիւն ցուցընելով, իր երէց եղբայրը Գրիգորիս երբ քսանուերկու կամ քըսանուիրեք տարուան հասակին կաթուղիկոսական աթոռը բարձրանալու արժանացաւ, քահանայ ձեռնադրեց զներսէս, ութևտասնամեայ պատանեակ՝ բայց հոգւովն ու սրտիւ արդէն հասունացած և արժանաւոր այն գերագոյն և սուրբ պաշտաման՝ յոր 'ի հոգւոյն Աստուծոյ առաջնորդեալ՝ կը հրաւիրէր զինք Գրիգորիս: « Անմարմնաբար և աստուածայնապէս սպասաւորեալ մեղաքաւիչ և կենարար սուրբ խորհրդոյն, օրինակ բարեաց տայ զանձն բազմաց, և նախանձելի լինէր ողջախոհ մոլողացն 'ի բարիս » հիանալով կը վկայէ իրեն վարուց գրիչ մը և ժամանակաւ մերձաւոր: Լամբրոնացին ալ կ'ըսէ. « Զանձն 'ի Փրկչին խաչ հեղուլ »:

Ուսմանց և կրթութեան տեղւանք սակաւաւորք կը թուին յայնժամ 'ի Հայաստան, և որոց կարօտութիւնը և պէտքը զգացած է և Շնորհալի՝ որ ատեն անցնելէն ետքն ալ հառաչանօք կը գրէր առ կայսրն Մանուէլ. « Ո՞ւր մեր վարժարանք՝ 'ի թագաւորական պատրաստեալ հրամանացն. և կամ յոյս փառաց և պարգևաց՝ յառաջացելոցն յիմաստս, որ մանաւանդ մանկաբարոյից՝ էն առաւելագոյնն պատճառ փութոյ կրթութեան »: Վիպասանականին մէջ ալ կը խոստովանի թէ

« Զի հրահանգից վարժարանի
Չեմ տակաւին ներկուռ քանի ». —
« Յաթենականըն քաղաքի
Զանձն իմաստիւք ոչ կըրթեցի.
Ուր լըսարանըն Պղատոնի

digitised by A.R.A.R.@

Եւ չափ ոտից Համբուշխի...
Ուր հոյլք ամէն հանգոյի,
Ժողովարան հարստանի
Ներհմտութիւն քերականի »:

Որչափ ալ արտաքին յարաբերութիւնք սկսած էին յաճախել իրմէ առաջ և իր ատենը, ընդ բիւզանդական արքունեաց, և թերևս աւելի սերտիւ քան 'ի հինգերորդ դարու, սակայն ոչ նոյնպէս և յունական դպրութիւնն և ուսում, որով կը բանադատուէին 'ի յոյն գրոց թարգմանութեանց հարկին մէջ այն ազգէն հայկական լեզուի հմուտ մը օժանդակութեամբն օգտուիլ՝ մեծ ջանքով ու ծախքով, ու անոնց անարուեստ թարգմանութիւնն՝ յղկել. որով հայ լեզուն գիրք մ՚ալ աւելի կ՚ունենար, բայց մատենագրական իսկական ճոխութենէ զուրկ մնալով։

Ազգին այսպիսի բանասիրական դիրքին մէջ Շնորհալւոյն ուսումն և գիտութիւնք՝ իր փափաքանաց համեմատ չբարձրացան. կամ աւելի ճիշդն ըսելով՝ անհաւասարելի բարձրութիւն մը ունեցան հոգեխառն գիտութեանց մէջ քան արտաքնոյն, եկեղեցական քան քաղաքական. աստուածաշունչ գրոց և սուրբ Հարց վարդապետութիւն և մեկնութիւն. եկեղեցւոյ և սրբոց պատմութիւնք, երաժշտութիւն եկեղեցական, և վայելուչ շարադրութիւն արձակ կամ ոտանաւոր բանիւ։ «Գրէր և շարժագրութիւն գրոյ, — կը վկայէ իր կենսագիրն, — հրաշատեսակ և վայելուչ 'ի զանազան կերպս, որպէս աստուածային մատամբք շարժահիւսեալ. և գիծք շնորհալիր և աստուածաներկ մատանցն, և բանք հոգեշարժք լեզուին՝ արտաբերեալք 'ի յոգնաշահճար մտացն, օտար և գեր 'ի վերոյ երևելին մարմնականաց գիտութեանց և իրաց։ Քանզի ոչ ունէր 'ի մարդկանէ և ոչ 'ի ձեռն մարդոյ, այլ 'ի ձեռն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ. որոյ մաքրեալ և յարդարեալ էր զհոգի և զմարմին և զմիտս »։

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Այսպիսի վարք, եռանդն և գիտութիւն փութացու-
ցին զԳրիգորիս, ու հայրապետական աթոռը Համկլայ
փոխադրելէն ետքը՝ եպիսկոպոս օծեց զՆերսէս:

Չսխալեցաւ Գրիգորիս իր ընտրութեանը մէջ. վասն
զի Ներսէս իր վիճակին բարձրութեանը համեմատ՝ ա-
մէն առաքինութիւն և կարևոր բարեմասնութիւն ցըցուց
իր վրայ. և ոչ միայն իր համազգեացը, այլ նաև
Յունաց և Հռոմայեցւոց, և ինչուան այլազգեաց առջև
ակնածելի և համբաւաւոր եղաւ: Ուստի երբ Գրիգորիս
տարիքն առնելով՝ հայրապետական հոգոց ծանրութենէն
ուզեց հրաժարիլ, արժանաւոր յաջորդ ճանչցաւ և ներ-
կայացուց զՆորշալի: Ընդունայն անոր ջանաց սա հրա-
ժարիլ և թաքստեամբ փախչիլ այն պատուէն՝ առ որ
կը կոչէին զինքը իր սրբութիւնն և ժողովրդեան միա-
բան ձայնակցութիւնն: Հարկ եղաւ որ հնազանդի անոնց,
և երկնքէն եկած անձայն հրամանի մը: Այն ատեն Գրի-
գորիս հայրապետական զգեստներն անոր հագցընելով,
կաթուղիկոսական կրկին քօղը գլուխը դրաւ. ու գա-
ւազանն ալ ձեռքը տալով նստոյց այն աթոռին վրայ,
ուսկից ինքը կ'իջնէր, ու ամենէն առաջ ինքը ողջունեց
զնա երկրպագութեամբ կաթուղիկոս ամենայն Հայոց:
Իրեն հետևեցան հոն գտնուող բազմաթիւ եպիսկոպո-
սունք, վանահայրք, երիցունք և ժողովուրդք: Այն բազ-
մութեան առջև՝ առաջին անգամ իբրև հայրապետ՝ բա-
ցաւ իր աստուածուսոյց բերանը սուրբն Ներսէս, ու գե-
ղեցիկ առենախօսութեամբ ցըցուց հովուական պաշտա-
ման ծանրութիւնը, ուսկից ինքն իրաւամբ կը հրաժա-
րէր, այնչափ հեռու տեսնելով ինքզինքը այն սրբութե-

digitised by A.R.A.R.@

նէն որ իրմէ կը պահանջուէր։ 1165ին հանգչեցաւ այս դէպքը ու երեք ամիս ետքը վախճանեցաւ Գրիգորիս։

Եղբօրը մահուան գոյժը հրատարակեց Ներսէս ամենայն Հայկազանց՝ Ընդհանրական Թղթով մը[1], յիշատակելով երջանիկ փոխումն առ Աստուած, և իւր անոր աթոռը և իշխանութիւնը ժառանգելը. «Ինքն նաւու հաւասով, կ'ըսէ, ընդ ծով աշխարհիս՝ հողմով հոգւոյն ուղղակի նաւապետեալ ճշմարտութեամբ և առաքինութեամբ՝ եհաս անվնաս յանքոյթ և առանց ալեաց նաւահանգիստն». և որովհետև, կ'ըսէ, գտնուած դիրքիս մէջ հարկ՝ բայց անկարելի է ինծի ըստ փափաքանացս ամէն մեկերնուդ հետ խօսիլ, և իմացընել իմ բաղձանքս՝ ինչպէս որ կ'ախորժիմ տեսնել զձեզ անխռով աստուածային ճանապարհաց ուղղութեան մէջ, ուստի եպիսկոպոսաց գաւառի սովորութեանը համեմատ՝ ուզեցի խրատել զամենքը։ Այսպիսի աստուածահաճոյ և օգտակար ձեռնարկի մը մէջ՝ գեղեցիկ օրինակ մ'ունէր Շնորհալի՝ զսուրբն Սահակ Պարթև, զԻմաստասէր Հայրապետն Յովհան և զայլս որք իրմէ առաջ պայծառացուցած էին իրենց սրբութեամբն և իմաստութեամբ զհայրապետական աթոռն Հայաստանի։ Մանաւանդ զի, — կ'ըսէ ցաւե-

1. Այս ընտիր երկասիրութիւնն յիշելով հետևեալ խորհրդածութիւններն կ'ընէ զաղղիացի բանասէրն և հայագէտ Վիքթոռ Լանգլուա մեզմէ դար մը և աւելի յառաջ. «Cette lettre est pleine d'une piété solide, et l'on y découvre partout les sentiments de respect, dont Nersès était pénétré pour la religion, l'église et la discipline ècclésiastique. Ce grand patriarche est un des plus éloquens péres de l'église d'Arménie. Il était la plume de Grégoire III, son prédécesseur. Très propre pour le gouvernement, il monte sur le trône patriarcal avec un applaudissement général. Son pontificat fut employé à chercher des voies de conciliation entre l'église Grecque et celle d'Arménie. Il y aurait sans doute réussi, car il avait gagné les cœurs des Grecs, qui étaient pleins de vénérations pour lui ; mais il ne fut que sept ans sur le siège patriarcal...

digitised by A.R.A.R.@

լով Հայրենեաց գտնուած վիճակին վրայ, — «Քաղաք թագաւորական և բազմամարդով ոչ գոյ ազգի մերում, որպէս զի անդանօր նստելով յաթոռ հայրապետութեան և վարդապետութեան՝ ուսուցանէաք ժողովրդեան մերոյ զաստուածային պատուիրանս, ըստ առաջին հայրապետացն. այլ եմք իբր զայծեամն յորսորդաց և 'ի շանց փախուցեալք՝ 'ի քարանձաւս յայս բնակելով»: Առաջ հաւատոյ դաւանութիւն մը կը դնէ, ու ետքը այլ և այլ վիճակներու պատշաճական՝ սքանչելի և հայրագութ խըրատներ: Նախ խօսքը կրօնաւորաց կ'ուղղէ, զանոնք երկնից աստեղաց նմանցընելով. ետքը վանաց առաջնորդներու՝ աչք կոչելով իրենց խնամոցը յանձնուած միաբան եղբայրութեանց մարմնոյն. ապա առ եպիսկոպոսունս, զորս մերթ գլուխ, մերթ տէր և տնտես կոչելով՝ կը յորդորէ յանպակաս կատարումն իրենց պարտուցը. ետքը առ քահանայս, զորս Քրիստոսի ժողովրդեան ծնողքը կը համարի: Ապա կարգաւ զգուշութեան գեղեցիկ խրատներ ու պատուէրներ կ'աւանդէ առ իշխանս, առ զինուորս, առ ժողովրդականս, և յետոյ առ կանայս: Վայելուչ և ընտիր հայկաբան լեզու մը գործածած է Շնորհալին այս գրուածքիս մէջ, և կարելի եղածին չափ պարզ ու դիւրիմանալի:

* * *

Այն ժամանակները կարևոր խնդիր մը կը յուզուէր Բիւզանդիոնի արքունեացը և Հայոց մէջ, կրօնական միութիւն մը հաստատելու համար զանազան տարաձայնութեանց՝ ու երբեմն կամ անտեղի պատճառներով իրարմէ հեռացած և օտարացած երկու եկեղեցեաց հետ: Այս խնդրոյն մէջ մտած է նաև Շնորհալի, ու բարենպատակ վախճանին հասնելու համար այլ և այլ թղթեր ալ գրած, որոնք ամենքը Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան կը կո-

digitised by A.R.A.R.@

չուին։ Յունաց Ալեքս իշխանը՝ որ Կիւռ Մանուէլ կայսեր փեսայն էր, Շնորհալւոյն հետ տեսութիւն մը ընելով 'ի Կիլիկիա, երկար խօսակցութիւն եղաւ մէջերնին այս կարեւոր խնդրոյն վրայ. ու երբ իշխանը աղաչեց որ բերնով խօսածները 'ի գիր անցընէ, և առնելով սկսան թղթակցութիւնքն։ Ի Շնորհալւոյն գրուած թղթերը՝ թէ 'ի դիմաց եղբօրը և թէ իր կողմէն ասոնք են.

1. Թուղթ առ մեծ իշխանն Ալեքս՝ փեսայ կայսեր, Հայոց ՈԺԴ (1165) թուականին գրուած, այսպիսի սկզբնաւորութեամբ. «Բանիւք գուղնաքեայ իմն խօսելով». յորում նախ համառօտիւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հաւատոյ դաւանութիւնը կ'ընէ, ու երբ Յունաց կողմանէ առարկուած այլ և այլ տարակոյսներուն պատասխանը կու տայ յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ և տօնից։ Այս թուղթը ընդունելով Ալեքս, երբ իրեն իշխանութեան համար սահմանուած ատենը լմընցաւ՝ 'ի Կոստանդնուպոլիս դառնալով՝ Մանուէլ կայսեր ներկայացուց այն թուղթը. որ զարմացաւ, կ'ըսէ պատմիչը, տեսնելով այն խօսքերուն մէջ պարունակուած իմաստից զօրութիւնը. անոր համար փութաց արձկել պալատին ներքինեաց մէկը, և թուղթ մը տուաւ անոր ձեռքը, ուղղեալ առ Գրիգորիս կաթուղիկոս, որպէս զի հրաման և հաւանութիւն տայ իւր եղբօրը՝ երթալու 'ի Բիւզանդիոն առ ինքնակալն։

2. Թուղթ առ կայսրն Մանուէլ, պատասխանն առ Գրիգորիս կաթուղիկոս գրուած թղթին, որ այն ատեն վախճանած էր։ Շնորհալին ծանուցանելով իւր եղբօրը մահը, կ'իմացընէ թէ հայրապետական զբաղմանց յաճախութիւնը չեն ներեր իրեն թագաւորին փափաքը կատարել։ Բայց կ'իմացընէ իւր կատարեալ հաճութիւնը առաջարկուած միաբանութեան համար, ու այս թղթին մէջ ալ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետութեանցը և աւանդութեանց վրայ խօսելով՝ կը լմընցընէ գիրը, յիշեցընելով թէ ինչպէս ջանացողաց հարիւրապատիկ կը

digitised by A.R.A.R.@

պտղաբերին ուխտարանական սերմանց արգասիք՝ սէրն ու խաղաղութիւնն։ Կայսրն ընդունելով այս թուղթը, և միշտ զարմանալով նամակագրին իմաստուն խօսքերուն վրայ, ինքն ալ ուրիշ գիր մը գրեց, ու Թէորիանէ ճարտար իմաստասիրին ձեռքը տուաւ, որ անձամբ երթայ առ Հայրապետն և թուղթին պակասը բերնով լրացընէ։

3․ Այն ատեն Շնորհալին ուրիշ երկրորդ թուղթ մը գրեց առ Մանուէլ կայսր, և որովհետև Յոյնք թէ՛ կայսեր թղթովը և թէ Թէորիանեայ բերնով այլ և այլ տարակոյսներ հաներ էին Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանութեանն ու կարգաց համար, հարկ կ՚ըլլար Շնորհալւոյն այս նիւթերուն վրայ դարձեալ գրել, 'ի խնդրոյ նոյն Թէորիանեայ։

4․ Դարձեալ առ կայսրն երրորդ համառօտ նամակ մը, յորում կը ցուցընէ Շնորհալին թէ Հայերը ինչ մտքով մի բնութիւն կը դաւանին 'ի Քրիստոս, ըստ վարդապետութեան սրբոյն Կիւրղի։

5․ Նոյն խնդրոյն վրայ դարձեալ թուղթ մը առ Միքայէլ պատրիարքն Յունաց, ընտիր ու գեղեցիկ շարադրութեամբ։

6․ Եւ որովհետև այս միութեան խնդիրն ըստ արժանւոյն 'ի գործ դնելու համար՝ հարկ էր նաև ընդհանուր Հայաստանեայց հաճութիւնն ընդունիլ, այս պատճառաւ Շնորհալին թուղթ մը գրեց առ եպիսկոպոսունս և վարդապետս Հայոց, Աղուանից աշխարհէն մինչև 'ի Կեսարիա և յարևմտեան կողմանս, որպէս զի եպիսկոպոսունք և վարդապետք և վանահայրք միաբանելով՝ քննեն 'ի Յունաց առաջարկուած միութեան խնդիրը, և անանկ պատասխանեն։ Բայց երանելին այն թղթոյն պատասխանը չընդունած, նոյն տարին փոխեցաւ առ Քրիստոս (1172) յամսեանն օգոստոսի։ Զոր լսելով կայսրն՝ հառաչեց ու ըսաւ. «Մեծ ու արթուն զգայարան մը

վերցուեցաւ այսօր Աստուծոյ եկեղեցիէն․ Հայաստանեայք զրկուեցան իրենց կրկին Լուսաւորչէն »[1]:

* * *

Շնորհալւոյն երկասիրութիւնքը․ — Ոչ միայն իբրև հայրապետ եկեղեցւոյ՝ մեծարգոյ և սիրելի է Շնորհալւոյն անունը, այլ իբրև ընտիր մատենագիր մըն ալ՝ գրչութեանց պատմութեանը մէջ նշանաւոր տեղ գրաւած է ։ Իրեն աթոռոյն և նախնեացը արժանաւոր է՝ երբոր պաշտամանը և հոգւոց փրկութեան նախանձովը վառուած՝ թուղթեր կը շարագրէ, և իւր վիճակին ամէն կողմերը կը տարածէ փրկարար վարդապետութիւնն քաղցր և հաճոյական լեզուով. երբոր եկեղեցւոյ բեմերուն վրայէն սուրբ աւետարանաց մեկնութիւնը կ'ընէ․ և երբ հայրապետական հոգերէն ու 'ի մտածմանց ծանրացեալ միտքին ախորժական պարապմունք մը հնարելու համար՝ հոգևոր երգեր, քերթուածներ և ինչուան հանելուկներ կը շարագրէ:

Այս երկասիրութեանց վրայ խօսելու համար՝ երկու դաս բաժնենք զանոնք․ ոմանք արձակ, և ոմանք ալ քերթողական չափու:

Արձակ գրուածոց մէջ գլխաւորներէն կրնան սեպուիլ իւր զանազան թուղթերը․ և որոնց մէջ առ ընդհանուր հայասէր ազգն և առ Յոյնս գրուածին վրայ խօսեցանք: Հիմայ մնացածներն համառօտիւ յիշատակենք:

Գիր շրջաբերական 'ի կողմանս արևելից 'ի Կարս. — Շնորհալւոյն հայրապետութեանը ժամանակ՝ Կարս քաղաքին Աբրահամ եպիսկոպոսը փոխանելով, քաղաքա-

1․ Թէ Ընդհանրականն և թէ Միաբանութեան թղթերն շատ անգամ տպագրուած են, առաջինն նաև թարգմանեալ 'ի լատին լեզու և տպագրեալ 'ի Վենետիկ 'ի Ս․ Ղազար յամին 1829, և ուրիշ գործքերով մէկտեղ՝ 1833:

ցուց առաջարկութեամբ և բարի վկայութեամբ անոր յաջորդ խնդրուեցաւ Խաչատուր անունով քահանայ մը: Շնորհալին քննելով անոր վարքը, և իմանալով արժանաւորութիւնը, եպիսկոպոս ձեռնադրեց զինքը. ու իր վիճակը զրկելու ատենը՝ մանաւոր շրջաբերական գիր մը տուաւ ձեռքը, օրհնութեան նամակ մը. որուն մէջ կ'իմացընէ նորընտիր այցելուին գալուստը, և իր հայրագութ սրտին և խոհական իմաստութեանը արժանաւոր խրատներ կու տայ քաղաքացւոց, թէ անոր և թէ իրարու հետ վարուելու համար:

Բան մխիթարութեան առ վտանգեալսն մարմնով. — Շնորհալւոյն հայրապետութեան օրերուն՝ դժնդակ ալրկութեան ախտ մը երեցաւ բոլոր Եդեսիա քաղաքին մէջ. ու բնակչաց մէջ հարուածելով՝ առողջ մնացողները չէ թէ միայն լոկ նախապահեստ զգուշութեան համար սկսան հեռու կենալ անոնցմէ, հապա նաև այն հիւանդութիւնը աստուածային պատուհաս մը սեպելով՝ սկսան նախատել ու արհամարհել բռնուածները: Անոնք ալ ցաւագին ու վշտահար սրտով գանգատանաց նամակ մը գրեցին առ Ներսէս, իմացընելով իրենց խեղճ վիճակը: Ընդունեցաւ Շնորհալին անոնց թուղթը, ու իրեն որդեգորով սրտին բնական սիրով ու գթով՝ այն խեղճութեան և թշուառութեան վրայ մինչև յարտասուս խանդաղատելով, սրտաշարժ գրչով ու լեզուով մխիթարութեան նամակ մը գրեց անոնց:

Յաղագս Արևորդեացն դարձի. — Սամոսատ քաղաքին Թորոս քորեպիսկոպոսը՝ իր քահանայակիցներովն և իշխանաց համախոհութեամբ թուղթ մը գրեց առ Ներսէս, ծանուցանելով թէ ինչպէս իրենց քաղաքին մէջ բնակող Արևորդիք՝ հեթանոսական կրօնքէն հրաժարելով, կը փափաքին քրիստոնէական ճշմարտութեան հետևիլ. Ներսէս պատասխանը գրեց, իմացընելով թէ այդ Արևորդիքը եկան մինչև առ ինքն ալ, և նոյն խնդիրքն ըրին: Այս առաջարկութեան վրայ՝ մեծ ուրախութիւն ունեցաւ Ներ-

digitised by A.R.A.R.@

սէս. որովհետև Արևորդիք՝ ազգաւ հայ էին, ու իրենց մէջ սովորութիւն եղած էր իբրև Աստուծոյ պաշտօն մատուցանել արևու և բարտի ծառոց. և թէպէտ սուրբ Լուսաւորիչ իւր քարոզութեանն ատեն շատ աշխատեցաւ զանոնք 'ի հաւատս ածելու համար, բայց վախճանին չկրցաւ հասնիլ. որովհետև անոնք հաստատուն մնացին իրենց մոլորութեանը մէջ: Բայց կ'երևնայ թէ ատեն անցնելէն ետքը՝ մերձակայ քրիստոնեայ ժողովուրդներէն ալ այլ և այլ ուանդութիւններ առնելով, կռապաշտ թիւրութեանց հետ՝ քանի մը քրիստոնէական պաշտամունք ալ խառն կը յարգէին: Շնորհալին այս թղթին մէջ ուրախութիւնը և սրտին գոհութիւնը յայտնելէն ետքը, զանոնք աշակերտելու և ընդունելու կերպը կը սորվեցընէ:

Առ Պօղոս քահանայ հայկազն. — Շատ անգամ առիթ ունեցանք յիշելու թէ ինչպէս Շնորհալւոյն և իւր նախորդին ժամանակ՝ թէ 'ի Յունաց և թէ 'ի Հայոց բանակցութիւնք կ'ըլլային, և հաւատոց միաբանութեան փափաք մը ու ջանք կ'երևնար: Նոյն ատենները՝ Պօղոս անունով հայկազն քահանայ մը որ 'ի Կոստանդնուպօլիս կը բնակէր, ու ազգութիւնը ուրանալով՝ հոռոմացած էր կը բամբասէր մեր ազգը, և ձեռքէն եկած ամէն հնարքը կը բանեցընէր այն միաբանութեան խորհուրդը ընդունայնացընելու համար. և իր ջանից արդիւնքը կ'իմացընէր 'ի Հայաստան եղող իւր մէկ համամիտ գործակցին՝ որ Սամուէլ կը կոչուէր: Իմացաւ Ներսէս անոր այս ընթացքը, և յանդիմանողական գրով մը ուզեց զինքը յուղղութիւն բերել:

Առ ժպիրհ ոմն. — Այս վերնագրով երեք թուղթ ունի Շնորհալին առ ոմն ժպիրհ և յանդուգն, որ ինչպէս կ'երևնայ, սրբոյն միաբանասէր և աստուածահաճոյ ջանից հակառակելով, բաւական չէր սեպեր անոր դէմ 'ի ծածուկ մենքենայել, այլ իւր մտածմունքն և թշնամանքը կը համարձակէր մինչև առ սուրբն հասցընել՝ յանդի-

digitised by A.R.A.R.@

մանրական և նախատալից գրերով: Հեզութեամբ՝ բայց այսպիսի լրբութիւն մը ջախջախելու ուժով և զօրութեամբ գրուած են Ներսէսի այս թուղթերը:

Առ Ստեփանոս ոմն. — Ստեփանոս անունով մէկը խընդրած էր 'ի Շնորհալւոյն որ Դաւիթ Անյաղթի Սահմանաց գրքին վերջին գլխոյն մեկնութիւնը իրեն շնորհէ. Ներսէս կատարեց անոր խնդիրքը, և համառօտ նամակաւ ձեռքը հասուց:

Առ երջանիկ վարդապետն Գէորգ, երեք համառօտ թուղթեր:

Հրեշտակաց ներբող. — Եկեղեցւոյ գլխաւոր վարդապետ մը, Արիսպագացին, իր երկնաւորաց և աստուածապարգև հանճարը գործածեր էր 'ի գրուածել այն երկնաւոր զօրութիւնքը՝ որ պաշտօնեայք են աստուածութեան, և պահապանք մարդկային ազգի: Նոյն նիւթին վրայ գրեց նաև Շնորհալին գեղեցիկ ներբողեան մը, Արիսպագացւոյն հետևելով, և շատ անգամ անոր իմաստները մէջ բերելով: Ասկէց է՝ Շնորհալւոյն միայն սա գրուածին մէջ երևցած յունաբանութիւնը և խրթնութիւնը: Ներբողէն զատ՝ ոտանաւոր գովեստ մըն ալ շարագրած է Շնորհալին, ու երկուքն ալ 'ի Համկլայ երկասիրած, Հայոց ՈԺԱ թուականին, իր եղբօրը, Գրիգորիս կաթուղիկոսին խնդրանօքը:

Մեկնութիւն Բարձրացուցեաց. — Դաւիթ Անյաղթին վրայ խօսելու ատեննիս յիշատակեցինք թէ սուրբ Խաչին վրայ ներբող մը շարագրած է, «Բարձրացուցէք զտէր Աստուած մեր» սկզբնաւորութեամբ: Բայց որովհետև Դաւթի ոճը իր խրթնութեամբը շատերուն անիմանալի եղած էր, ուստի Հաղբատայ վանից առաջնորդ Վարդան վարդապետ խնդրեց 'ի Շնորհալւոյն որ այն ճառին մեկնութիւնն ընէ. և թէ ինչ առթով եղած է անոր գրութիւնը: Շնորհալին ալ կատարեց խնդիրը:

Մեկնութիւն Մատթէի. — Մատթէոս աւետարանագրին մեկնութեանն ալ ձեռք զարկած էր Շնորհալին՝

digitised by A.R.A.R.@

իր կենաց վերջի տարիները, և չկրցաւ գլխաւորել, կէս մը օրհասին վրայ հասնելովը, կէս մըն ալ իր հայրապետական հոգոցը պատճառաւ: Ընդհանրապէս Ոսկերերանի հետեւող եղած է սուրբն՝ իր այս աշխատասիրութեանը մէջ. այն ոսկի բերանին բղխածն՝ իր արծաթափայլ բանիւ և գրչով յերիւրած յարմարած է հասարակաց մտաց դիւրահաս, և միջակ չափով. իբրև անարուեստ արուեստով մը, որ սքանչելի պարզութեան հետ՝ մտաց յագուրդ կու տայ և սրտի հանգիստ: Այս գործս Շնորհալւոյ գլխաւոր գործոց մէկն է, և ալ աւելի պիտի ըլլար, եթէ այնու ոճով շարունակուած մինչև 'ի վերջ աւետարանին՝ մեզի հասած ըլլար. սակայն իր գըրածն և մեկնածն մինչև յ'17 համար Ը գլխոյ Մատթէոսի հասած և հոն դադրած է. և այսպէս գտաւ հարիւր տարի վերջը՝ Կիրակոս պատմիչ. որ «ոչ գիտեմ, կ'ըսէ, թէ վասն ինչ պատճառի խափան եղև», շարունակութիւն մեկնութեանն. յիսուն տարի ետքն ալ (յամին 1316) մեծ բանաւէրն Յովհաննէս Երզնկայեցի շատ քննեց՝ բայց չկրցաւ ստուգել թէ ինչո՞ւ անկատար մնացեր էր Շնորհալւոյն երկասիրութիւնն. և թէպէտ «ոմանք զմահն ասացին խափանումն, և այլք զհոգ հայրապետական աթոռոյն, և կէսք՝ թէ գրեաց և չէ 'ի միջի, բայց սոքա ինձ ոչ եղեն հաւանելի» կ'ըսէ. և իր առանձին կարծիքը չյայտներ. բայց միայն կ'իմացընէ որ իրմէ առաջ ոմանք ձեռք զարկեր էին շարունակելու Շնորհալւոյ սկսածը. «սակայն ոչ էր կարգաւոր որպէս սորայն» [1]: Յիշատակարանի մը մէջ ալ կը կարդանք. «... Արդ թէպէտ ամենայն մեկնիչքն հարքն սուրբ և երանելիք, որպէս Ոսկիբերանն և Եփրեմ, և այլք բազումք եղեն մեկնիչք սորոյ աւետարանիս, ոմն յերկար և ոմն կարճ. բայց ոչ լինէր պիտանի յաղագս ձանձրութեան ընթերցողաց: Զայս տեսեալ երանեալ հեզահոգի պա-

1. Շնորհալի և Պարոնեան էջ. 118:

digitised by A.R.A.R.@

տրիարգն Հայոց տէր Ներսէս Կլայեցին, հարկեալ ՚ի սըրբոց վարդապետաց՝ սկիզբն արար հաւաքումն մեկնութեանն սորա. և ոչ կարաց աւարտել. վասն զի հանգստագիրն կոչեաց զնա ՚ի հանգիստն անվախճան... և էր այս մեծ աղէտ տարակուսանաց բանասիրաց անձանց»։

Մեկնութիւն Կաթուղիկեայց. — Նոյնպիսի ոճով և լեզուով, բայց աւելի համառօտութեամբ մեկնած է Շնորհալին նաև եօթն կաթուղիկեայ թղթերը, հետևելով Ոսկեբերանի, Կիւրղի, Բարսղի, Գրիգորեանց և այլոց վարդապետաց։ Գաղափարողաց մէկը ասանկ կը գրուատէ Շնորհալւոյն այս գրուածքը. «Ոմն ՚ի սրբազանից առաջնորդաց՝ հայրապետական արժանացեալ շնորհի, և վարդապետական վիճակեալ աստիճանի՝ տէր Ներսէս, մականուամբ Կլայեցի, հմտասիրացն հետևելով պարուց, երկասիրաբար ընթերցմամբ աշխատեալ ՚ի մատեան հոգեկիր արանցն, աստուածազան գլխաւորաց առաքելոցն դասուց, մանրամասն խուզմամբ եդեալ առընթեր զլուծումն տեսութեան ասացելոցն, գեղեցկանկար բաւիւք, համառօտ յարմարութեամբ. ըստ կարգի երջանկացն դասուց պաւետախօսաց որոց, ՚ի հրահանգ կրթութեան եկեղեցւոյ պաշտաման»[1]։

Գրչագիր մը հետևեալ խորագիրը կը դնէ այս գրուածքին. «Տեառն Ներսեսի Հայոց կաթուղիկոսի ա-

1. Ուրիշ յիշատակագիր մըն ալ կ՚աւանդէ թէ Գրիգորիս կաթողիկոսն, զոր «մեծ գիտնական և փիլիսոփայ առաջնորդ» կը կոչէ, մասնաւոր նամակով ու թախանձանօք հրաւիրեց ՚ի Հռոմկլայ՝ Տիրացու Ստեփանոս անունով ծերունի քաջանկար մը, որուն իմաստութեան և փութոյն վրայ մեծ համարում կը ցուցնէր կաթողիկոսը։ Ծերունին իր հոգևոր տիրոջը հրամանին չկարենալով դէմ կենալ, յանձն առաւ այն ճանապարհորդութիւնը, հետը առնելով նաև Յակոբ անուն ճարտար ընդօրինակողը. հոն տեսնելով Շնորհալւոյն աշխատասիրութեամբ մեկնուած կաթողիկեայ թղթերը, հրամայեց Յակոբին որ անոնց գաղափարը առնէ։ Նոյն օրինակը կը գտնուի Մխիթարեանց մատենադարանը ՚ի Վենետիկ։

digitised by A.R.A.R.@

բարեաւ Մեկնութիւն տաղերգական բանին ». և 'ի վերջ գրոցն կը յաւելու. « Առաջին գլուխ ընդդէմ Նոցա՝ որք ասեն ոչ գոլ Աստուած։ Երկրորդ ճառ՝ թէ մի է Աստուած. (Երրորդը չի կայ)։ Չորրորդ գլուխ ընդդէմ կռապաշտից։ Գլուխ հինգերորդ ընդդէմ Մանեայ »։

* * *

Շնորհալւոյն մանր երկասիրութիւնները. — Ասոնց մէջ առաջին կրնայ սեպուիլ իրաւամբ՝ իր տեսակին մէջ անհամեմատ « Հաւատով խոստովանիմ » հանրածանօթ գերազանց աղօթքը. քսանևչորս տուն՝ օրուան նոյնչափ ժամուց համար՝ ամէն հասակի ու պիտոյից յարմար աղօթք մը, և որ շատ անգամ հրատարակուած է նաև բազմալեզու տպագրութեամբ։

Շնորհալւոյն երկասիրածն է նաև սրբոյն Սարգսի վըկայարանութիւնը։ Հաղբատայ ուխտին առաջնորդ Գէորգ վարդապետը թուղթ մը գրեց առ Ներսէս, փափաքելով սրբոյն Սարգսի հարազատ վկայարանութիւնն ունենալ, Ան ալ Միխայէլ անունով ասորի քահանայի մը յանձնեց, որպէս զի ասորական բնագրէն թարգմանէ 'ի հայ. բայց որովհետև թարգմանիչը՝ հայկական լեզուի հարկաւոր հմտութիւնը չունէր, անոր համար Շնորհալին՝ անոր անհարթ ոճը մաքուր և ընտիր հայերէնի վերածեց, իր եպիսկոպոսութեան ժամանակ։ Կը վկայէ և յիշատակարանն. « Թարգմանեցաւ ճառս յասորւոցն 'ի մերս 'ի ձեռն Միխայելի ուրումն կրօնաւորի քահանայի ասորւոյ, և յարմարեցաւ ըստ կարի մերում լեզուի շարագրութեամբ 'ի Ներսեսէ եպիսկոպոսէ յեղբօրէ կաթողիկոսի Հայոց Գրիգորիսի, 'ի թուաբերութեանս Հայոց ՈԷ »։

Նոյն աշխատանքն ունեցաւ նաև Ոսկեբերանի Ներբողին վրայ, զոր խօսած էր 'ի պատիւ սրբոյ Լուսաւորչին. և զոր կ'ակնարկեն՝ Շնորհալւոյն ինքնագիր յիշատակարանին հետևեալ խօսքերը. « Ի թուականիս ՇՂ

digitised by A.R.A.R.@

թարգմանեցաւ հայս 'ի յունականէն 'ի մերս, 'ի ձեռն Աբրահամու գրամատիկոսի, 'ի հին և յեղծ օրինակաց. իսկ յարմարեցաւ ըստ բանից դպրութեան և բառից՝ յիմոյ նուաստութեան Ներսիսի, հրամանաւ տեառն իմոյ և հարազատի՝ Գրիգորիսի Հայոց կաթուղիկոսի »:

Խորան ժամերգութեան. — Շնորհալւոյն ժամանակ եկեղեցական արարողութեանց մէջ այլ և այլ նորաձեւութիւններ ու թիւրութիւնք մտած էին, զորս հարկ էր ուղղել: Եւ որովհետև Մաքենոցաց ու Թեղենեաց վանքերուն մէջ աւելի հաւատարմութեամբ կը պահուէին այն արարողութիւնք, Շնորհալին հմտացաւ անոնց, ու ըստ այնմ իրենց աջի ձեռին վերածելով՝ մասնաւոր խորան մըն ալ աւանդեց անոնց զգուշաւոր պահպանութեանն համար: Գրուածքիս խորագիրն է. « Կարգաւորութիւնք եկեղեցւոյ և արարողութիւնք ժամատեղայ, մինչև ցիններորդ ժամն, տեառն Ներսիսի Հայոց կաթուղիկոսի, որ ետ բերել 'ի մեծ ուխտէն Մաքենեաց. և զպակասն ելից և զխալն ուղղեաց »:

Հետեւեալ քանի մը տողքն յայտարարք են իր ամբիծ և եռանդուն սրտին և երկիւղած բարեպաշտութեան.

« Նորոգեցայ ի քէն, Յիսուս,
Եւ ի մեղաց խուսափեցայ
Երբեմըն քեզ հարսնացեալս
Եւ այժմ ի քէն այրիացեալս.
Բոլորանուէր ծաղկեա յիս լոյս
Եւ անհետ զքարեացըն քոյս,
Սիրել զփեսայդ իմոյ հոգւոյս
Ըստ պարադրեալ տառիս երգոյս:
Երանուհեայ հարսին լուսոյ
Լինել նըման սուրբ պսականոյս
Սրբել մաքուր ըստ նըմանոյս,
Ի կրից մեղաց ախտացելոյս:
Ի քեզ հոգիլ ինձ մեռելոյս
Եւ կեանս անուալ տարագրելոյս
Երեւել ի լոյս կենդանոյս
Յիմանալիդ ծագել ի լոյս »:

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Շնորհալի քերթող. — Ոչ միայն արձակ, այլ նաև զանազան քերթողական երկասիրութիւններ թողուցած է մեզի Շնորհալին։ Բանաստեղծութիւնը՝ որ քիչ յարգ ու յաջողութիւն գտած է մեր հին գրութեանց պատմութեան մէջ, Ներսէսի գրչովը աւելի ծանօթացած ու հաստատուն կանոնի մը մէջ մտնելու բաղդն ունեցեր է. և թէպէտ աշխոյժն ու խանդը, որոնցմով քերթողական լեզուն արտաշարժ ու ազդու կ'ըլլայ, նուազ է 'ի Շնորհալին քան թէ 'ի Նարեկացին և 'ի Մագիստրոս, բայց լեզուի գեղեցկութիւնը, իմաստից փափկութիւնն և հաստատուն կանոն մը՝ աւելի կը տեսնուի իր գրուածոցը մէջ։ Մեծ ու գլխաւոր թերութիւն մը՝ յանգի միակերպութիւնն է, զոր յԱրաբացւոց առնելով՝ սկսած էր գործածել նաև Մագիստրոս. բայց աւելի նմանաձայնութիւն և միակերպութիւն մը տուաւ անոր Շնորհալին, և անով թերևս քիչ մը տաղտկալի ըրաւ իւր ոճը։ Սակայն և այնպէս պէտք է որ յարգի սեպուին Ներսէսի այս գրուածները. վասն զի իրեն ժամանակը՝ բանաստեղծութեան դար չէր. ու երբ բոլոր աշխարհք գինուց և աշխարհակալութեանց զբաղած՝ արհամարհոտ մռայլութեան մը դատապարտած էր զքնար, անոր ձայնը նուաղ՝ բայց ախարժական եղանակով Հայաստանի մէջ կը հնչեցնէր Շնորհալին. ու կը լսեցնէր աստուածային պաշտամանց մէջ՝ իրեն սիրելի շարականներովը, ու 'ի ժողովրդեան՝ շարագրած ընտիր վիպասանութիւններովն, ողբերովը, ու զանազան՝ սրտի ու մտաց հետ խօսող՝ երգերով և տաղաչափութեամբք. ինչպէս Հռոմկլայի բերդին պաշտպանութիւնն ընող զինուորք, պատերազմի փողոց ահաւոր ձայներէն լսելով, ու հայրենեաց ապահովութեանը հա-

մար հակելու ստիպուած գիշերային ժամերը՝ անոր շարադրած աստուածազգեցիկ երգերովը կ՚անցընէին [1]:

Ազգային յետ դարուց քերթող մը, ի վերջ իր հանելուկներուն, ակնարկելով զՇնորհալի՝ կ՚ըսէ.

« Ինչպէս մի կայր յեկեղեցի,
Եւ 'ի ծայրագոյն աստիճանի․
Քան զոր չեղեւ ոք աւելի
Երգիչ տաղի և շարականի »:

Այս քերթողական երկասիրութեանց մէջ ամենէն նշանաւորն է

Եդեսիոյ ողբը. — Եդեսիա՝ Միջագետաց շահաստան քաղաքը, Արգարու թագաւորութեանն աթոռը, և Քրիստոսի անձեռագործ դաստառակին պատճառաւ նուիրական սրբավայրը, 1144 թուականին՝ Հագարացւոց Զանգի ամիրային զինուցը չկարենալով դիմանալ, ստիպուեր էր իր անկախութեանն ու հաւատոց թշնամին՝ իր պարսպացը մէջ ընդունիլ: Ահաւոր և դժնդակ կոտորած ու աւերմունք մը՝ կարապետ ու հետևանք եղան այս յաղթութեանը. բնակչաց շատը՝ անգութ և անյագ սուսերաց մատնուեցան, եկեղեցիք կործանեցան. ու քաղաքը աւարեցաւ, ու արհաւրօք և արեամբ ծածկուեցաւ այն՝ որ քերթողին գեղեցիկ ստորագրութեամբ ու բարանութեամբ՝

« Գետոց նըման վըտակ հոսէր,
Ըզգուրաստանս արբուցանէր․
Ծովն 'ի միջի իմ ծածանէր,
Քաղցրիկ օդովըն ծիծաղէր…

1. « Արար նա երգս և ուսոյց խիկ այնոցիկ որք պահէին զբերդն (Հռոմկլայու), զի փոխանակ վայրապար ձայնից զայն ասասցեն, որոյ սկիզբն է 'ի սաղմոսէն Դաւթի. Յիշեցի 'ի գիշերի զանուն քո տէր, և այսպէս խորհրդաբար ըստ կարգի, Զարթիք փառք իմ, որ այժմ ասի յեկեղեցի՝ 'ի ժամ գիշերային պաշտաման »․ Կիրակոս պատմ․

digitised by A.R.A.R.@

Սաղարթաբեր ծառովք ծոցէր
Առատագոյն պտղաւէտէր.
Տերեւախիտ հեզիկ շարժէր,
Հոն անմահից յիւրմէ բուրէր
Նարդոս քրքում խնձ ընձիւղէր,
Վարդ մանիշակ վերաբերէր,
Առաւօտուն ցօղն իջանէր,
Ոսկէնըման հաճանչ փայլէր»:

Այս սրտաճմլիկ լուրը հասաւ մինչեւ 'ի Հայաստան, եւ անանց թշուառութեան աղէտք՝ 'ի գութ եւ 'ի կարեկցութիւն շարժեցին զամենքը. յորոց Ապիրատ իշխանն՝ Շնորհալւոյ եղբօրորդին՝ փափաքելով այն ցաւալից կործանման ու թշնամեաց անգթութեան տխուր յիշատակը կենդանի պահել ապագայից մտքին ու սրտին մէջ, խնդրեց 'ի Ներսիսէ որ իւրն բանաստեղծական աշխոյժը բանեցընէ այս նիւթին վրայ: Անոր խնդրանացն արդասիքն է Եդեսիոյ ողբը, 1053 տուն քերթուած:

Չորս տպագրութիւն ունեցած է այս քերթուածս. մէկն 'ի Մատրաս (1810). 'ի Փարիզ հանդերձ ծանօթութեամբք 'ի Սէն-Մարթէնէ 'ի 1828. հետեւեալ տարին ալ 'ի Թիֆլիզ. 'ի Կալկաթա (1832): Առաջին կէսն 1358 տող՝ Տիւլորիէ ընծայեց գաղղիական թարգմանութեամբ 'ի Recueil des Croisades երկասիրութեան մէջ:

* * *

Յիսուս որդի. — Հին եւ Նոր կտակարանի համառօտ պատմութիւն մը կրնայ սեպուիլ այս ընտիր եւ սրտաշարժ տանաւոր քերթողական երկասիրութիւնը, երեք մասն՝ բաժնուած, եւ ընդհանրապէս զղջական աղօթքի եւ մաղթանաց ձեւով եւ լեզուով շարագրուած: Կամաւ քերթողաբար գրած է այս երկասիրութիւնս Շնորհալին, որպէս զի ընթերցողաց ձանձրութեան առիթ չտայ. այլ մանաւանդ զուարճութեամբ կարդալու, եւ այն՝ իրենց հոգե-

digitised by A.R.A.R.@

ւոր պտղովը ։ Հայոց Ո (1151) թուականին շարագրուած է այս գիրքս, և յիշատակարանին մէջ կը յիշատակէ հեղինակը իւր ծնողքը և Վասիլ եղբայրը, և քոյրն իւր Մարիամ ու անոր Վահրամ որդին ։ Եւրոպացի հայերէ-նագիտաց մէկը, Յակոբ Վիլլոտ, մանաւանդ արդարև աս-տուածային կը կոչէ այս գիրքը ։

Նման երկասիրութիւն մըն է նաև Բան հաւատոյ կո-չուածը ։ Հայոց վեցհարիւր թուականին՝ երբ Յունաց իշ-խանութիւնը կը տկարանար, ու անոր հակառակամարտ Հագարացւոց զօրութիւն մը բոլոր աշխարհին կը տիրա-պետէր, այն նեղութեան ժամանակ Գրիգորիս կաթու-ղիկոս՝ Ծովք դղեկէն ելլելով՝ Հռոմկլայի ամրոցը կ'ա-պաւինէր, իրեն ընկերակից ունենալով զեղբայրը՝ Շնոր-հալին ։ Այն առանձնութեանը մէջ շարագրեր է Ներսէս այս խրատական ու ջերմեռանդ գրուածը, նուիրելով դարձեալ իւր եղբարցը և ծնողաց և համատոհմից յիշա-տակին ։

Յաղագս երկնից և զարդուց նոցա. — Մխիթար ա-նուանով բժշկապետ ու աստեղագէտ մը, որ է ինքն Հե-րացին, խնդրեց 'ի Ներսիսէ որ երկնաւոր զարդուց վրայ ոտանաւոր քերթութիւն մը յօրինէ ։ Այս փոխանակ գը-րուած են երկու չափաբերական գրուածներն, յորոց եր-կրորդին տանց սկզբնագիրքն կը յօդեն, «Մխիթար բը-ժիշկ, ընկալ 'ի Ներսիսէ զայս բան» ։

Վիպասանութիւն. — Հայոց համառօտ պատմութիւնը, ութսուն ոտանաւորի վրայ առնուած, հեղինակին պա-տանեկութեանը գրուածքն է. անոր համար ոչ ուրիշ քեր-թողական երկասիրութեանցն աշխոյժը և ոչ ալ արուեստն կ'երևայ ասոր մէջ. թէպէտ և իբրև պատմութիւն՝ ունի իրեն մասնաւոր արժէքն ու պատուականութիւնը ։

Շնորհալին ունի նաև ուրիշ այլ և այլ մանր ոտանա-ւոր գրուածներ, որոնց միայն անուանց յիշատակու-թեամբը գոհ կ'ըլլանք. և են «Իմ եղական» և «Միշտ էիդ», զոր դարձեալ 'ի խնդրոյ Հերացւոյն երգած է.

digitised by A.R.A.R.@

« Ներբող սրբոյ խաչին », որ Անյաղթին՝ նոյն նիւթին վրայ գրած ճառին ոտանաւոր յարմարութիւն է · « Մաղթանք առ սուրբ հրեշտակս », 'ի խնդրոյ Գրիգորիսի կաթուղիկոսի · « Ի Սողոմոն, Յիշատակարան գրոցն Սողոմոնի », այլ և այլ տաղեր, թուղթեր, խրատներ ու հանելուկներ ։ Ասոնցմէ դուրս են շարականներն ։

Այս սուրբ և սիրելի հայրապետին բաւական ընդարձակ կենսագրութիւն մ'ալ հասած է մինչև առ մեզ՝ իր անմահական մահուանէն քիչ ետքը գրուած, հետևեալ խորագրով · « Պատմութիւն վարուց սրբոյն Ներսեսի կաթուղիկոսի Հայոց և տիեզերալոյս խմաստասիրի՝ սկսեալ 'ի նախնեաց անտի նորին » ։ Մեզի անուամբն անծանօթ հեղինակը գրած է այս ընտիր երկասիրութիւնը « 'ի հրամանէ և 'ի յորդորմանէ սուրբ վարդապետին Յովհաննու ... 'ի ժամանակս քրիստոսապսակեալ բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Հեթումայ յաշխարհիս Կիւլիկեցւոց, որ երրորդ է 'ի Լեւոնէ բարեպաշտէ տաճնոյ արքայէ այսմ նահանգի » ։ Հրատարակուած է 'ի Վենետիկ (1854) 'ի շարս Հայկական Սոփերաց (Հատոր ԺԴ) ։

Ուրիշ յիշատակարան մը՝ գրչագրողի վարուց սրբոյս · « Գրեալ ի թուականութեանս Հայոց ՁԻԲ · զկնի հարիւր և մի ամի վերափոխման սրբոյն Ներսիսի ի հրամանէ հօր Ստեփաննոսի աստուածազարդ ծերոյ և սպասաւորի սուրբ ուխտիս Ականց անապատիս շարագրեցաւ պատմութիւն սուրբ հայրապետին Ներսիսի և իւրոց նախնեացն՝ ճըշմարտաճառ և անսուտ պատմութեամբ · ի ժամանակս Քրիստոսապսակեալ բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Լեւոնի որդւոյ թագաւորին Հեթմոյ, յաշխարհիս կիլիկեցւոց » ։

Շնորհալի հայրապետին գրուածոց բազմաթիւ տպագրութեանց և թարգմանութեանց վրայ տես 'ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ յէջ 342–344 · 436–462 · 518–528 ։ Իրեն եկեղեցական և մատենագրական վարուց և գործունեայ վաստակոց վրայ լեուլի ու հետաքըն-

digitised by A.R.A.R.@

նական տեղեկութիւն տալու փափաքողք՝ կը գտնեն զայն մեծ հմտութեամբ ամփոփուած Շնորհալի եւ Պարագայ իւր կոչուած Ալիշան Հ. Ղեւոնդ վարդապետի երկասիրութեան մէջ՝ հրատարակեալ 'ի Ս. Ղազար Վենետիկ (1873)։

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Իգնատիոս և իր աշակերտակիցքը։ — Պահլաւունի կաթուղիկոսին առաջարկութիւնը։ — Ղուկաս աւետարանի մեկնութիւնը։ — Իգնատիոսի ոճը, լեզուն և հմտութիւնը այս երկասիրութեան մէջ։ — Բնագրին տպագրութիւնը։

Գրիգորի կաթուղիկոսի Պահլաւունւոյ և Ներսէսի Շնորհալւոյ և Սարգիս վարդապետին աշակերտակիցն էր Իգնատիոս, որ փառօք իւր ուսումնական ընթացքը կատարելով Կարմիր վանքին մէջ, Սեաւ լերան Նափիրին անապատը կամ վանքը առանձնացաւ։ Եւ երբ խոնարհութեամբ կը ջանար ինքզինքը այն լռութեան մէջ ծածկել, Պահլաւունի կաթուղիկոսին հետազօտ աչուըները գտան զինքը, և անոր հմուտ, վարժ և աստուածարան գրչին յանձնեց Ղուկասու աւետարանչին մեկնութիւն մը շարագրել։ Իւր մտաց չափաւորութիւնը և խօսքին անբաւականութիւնը մէջ բերելով՝ հրաժարեցաւ Իգնատիոս. և երբ Հայրապետը իր ամէն ջանքովը և յորդորանքներովը չկրցաւ զինքը համոզել, օր մը տեսլեանը մէջ տեսաւ Իգնատիոս լուսաւոր և գեղեցիկ տուն մը՝ յորում ժողվուած էին ամենայն վարդապետք, և ուզեց որ ինքն ալ մտնէ մէջերնին. բայց անոնք կ'արգիլէին ու չէին թողուր, որովհետև չուզեցիր, կ'ըսէին, աւետարանի մեկնութեան

digitised by A.R.A.R.@

թարգմանութիւնը յանձն առնուլ, հոս մեզի հետ մասն և բաժին չունիս: Այս տեսիլքէն ինքն իրեն եկաւ Իգնատիոս. ու իր տկարութիւնը Աստուծոյ առջևը դնելով՝ իրմէ զօրութիւն խնդրեց, և սկսաւ այս գրուածքս շարադրել: Հաւանական կ'երևնայ թէ 1146ին արդէն աւարտած ըլլայ այս երկասիրութիւնը. վասն զի Կունդ Սարգիս որ նոյն թուականին շարագրած է համանուն համառօտ երկասիրութիւնը՝ բաց յայլոց կը յիշէ նաև զԻգնատիոս:

Վարպետ գրուածքի մը ամէն կարևոր հանգամանքը պահած է Իգնատիոս իր երկասիրութեանը մէջ. ընտիր ոճ, գեղեցիկ լեզու և մեծ հմտութիւն սրբազան գրոց: Այս վերջինիս նկատմամբ՝ որ աստուածաբանական և մեկնողական գրքի մը համար ամենահարկաւոր է, ջանացած է Իգնատիոս յոյն եկեղեցւոյ հարց գրուածոցը կատարեալ հմտութեամբ ձեռք զարնել այս գրուածքին, մանաւանդ Ոսկեբերանի: Միջին ոճ մը բռնած է հեղինակս. ոչ խիստ երկայն՝ որ բառից շատութեան մէջ իմաստները կորսուին, և ոչ այնչափ համառօտ՝ որ սուրբ գրոց մեկնութեան հարկաւոր տեղուանքն անբացատրելի մնան: Ասիկայ է իրեն յատուկ ճարտարութիւնը. որով շատ անգամ այլոց երկայն բարակ բացատրածները՝ ինքը համառօտիւ քիչ խօսքի մէջ ամփոփելով կը գրուցէ. և երբեմն ալ անանկ վայելուչ կերպով կ'ընդլայնէ իր խօսքերն՝ որ ամենևին տաղտկութիւն չիբերեր ընթերցողին վրայ: Լեզուի նկատմամբ ալ՝ ընտիր և գեղեցիկ շարադրութիւն մը ունի, պարզ և հաճոյական:

Ընտիր գրչագիր մը երկասիրութեանս կը գտնուի յԵրուսաղէմ գրեալ ի ՊԼ (= 1383) «ի մայրաքաղաքիս ընդ ափն նաւագնաց ծովիս լատին ազգաց իշխանութեան, ընդ հովանեաւ առ ոտս Սուրբ Յակոբայ 'ի յանտիպեկի տեղն».

Այս գրուածքս կրկին անգամ տպագրուած է 'ի Կոստանդնուպօլիս 'ի 1735 և 'ի 1824:

digitised by A.R.A.R.@

ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Սարգիս Շնորհալի: — Մեկնութիւն կաթուղիկեայ թղթոց: — Անոր համառօտութիւնը: — Ոճը և լեզուն: — Կարապետ վարդապետ: — Սարգսի անձանօթ երկասիրութիւնք:

Իգնատիոսի և անոր ընկերացը աշակերտակից էր Սարգիս, անոնց հետ մէկտեղ կրթուած Ստեփանոսի ձեռացը և խնամքին տակ 'ի Կարմիր վանս: Հասակին առնելէն ետքը՝ առանձնութեան սիրով ըլլալով՝ Սեաւ լերանց վըրայ եղող Քարաշիթու վանքը քաշուեցաւ: Հոն բոլորովին հոգւոր և ուսումնական կենաց նուիրելով ինքզինքը, սըրբոց հարց գրոց ընթերցմանը պարապեցաւ, և մանաւանդ Ոսկեբերանի հրաշալի ճառերուն: Այն ընթերցմունքը՝ փափաք մը վառեց իր սրտին մէջ՝ նոյնպիսի ոճով ու սըրտով՝ Կաթուղիկեայց կոչուած եօթն առաքելական թըղթոց մեկնութիւնն ընելու. և իր այս յօժարութեանն գըլխաւոր պատճառն այն եղաւ որ նման երկասիրութիւն մը չէր գտած ազգային մատենագրութեանը մէջ:

Գրութեան թուականն 1156ին կ'երևնայ, ինչպէս ինքն ալ կ'ակնարկէ. իսկ համառօտութիւնն, զոր պիտի յիշենք, տասն տարի աւելի կրտսերագոյն է ժամանակաւ. «Հայ թուականին, կ'ըսէ, յայնմ ամի յորժամ կատարեցի զհամառօտս, յիշատակ ինձ և իմոցն, և 'ի վարժումն մանկանց նորոյ առագաստի մօրս մերոյ՝ վերինն Երուսաղեմի, հնգետասան էր ընդ վեց հարիւրի»: Տեղ մ'ալ կը յիշեցընէ թէ ծերութեան ատենն յօրինած է. «Աղաչելով, կ'ըսէ, վասն իմ ծերոյս Սարգսի զՏէր»:

digitised by A.R.A.R.@

Ինքնագիր յիշատակարանք Սարգսի յիւրագիր համառօտ մեկնութեան. (1166) «Յիշատակ անարժան գրչիս Սարգսի, արտագրութիւն ձառիցս այսոցիկ»։

«…Նախան զկրկին աշխատող գրոցս ի յերկս բանք մեկնութեան նախագունիցն, և ապա ի համառաւտել ըղղիտանացուն ընթերցաւղ լուսամիտ համբակացդ, ուսումնասիրացն քրիստոսասիրաց. զորս աղաչեմ սիրով հոգւոյն և մաղթեմ նախանձելով, մի անտես առնել զերկայն ժամանակաց աշխատութիւնս իմ. այլ որբամտոյց աղաւթիւք յիշել միշտ առաջի յաւայն մերոյ Քրիստոսի…»։

«Ով ընթերցասէր մանկունք եկեղեցւոյ, ցանկացողք վարդապետական իմաստից, որք հանդիպիք այսմ մատենի աստուածային գանձուս, և ընթեռնույք և զաւգուտն ձեր գտանէք ի նմա և կամ գաղափար առնուլ գրէք, զանձն իմ եղկելի զՍարգսի կրաւնաւորի և մեղապարտի, որ կրկին աշխատեցայ ի սմա վասն շահի ձեր. յիշեցէք առաջի Քրիստոսի աղաչեմ»…

«Եթէ արժանի համարիք զաշխատութիւնս իմ յիշատակի որ ընթեռնուքդ, աշա կարաւտ եմ յոյժ և արտասուաւք աղաչեմ և հեծեծանաւք մաղթեմ, և հոգւով խնդրեմ և սրտիւ հայցեմ և բաղձանաւք ի ձեզ նայիմ. և որք յիշէքդ՝ աղաչելով վասն իմ ծերոյս Սարգսի զՏէր»…։

«ԶՍարգիս մեղապարտ ծառայ Աստուծոյ և զանպէտ կրաւնաւոր յիշեցէք 'ի Քրիստոս աղաչեմ»…

«Յիսուս Քրիստոս, լոյս ճշմարիտ, սուրբ Հաւր Որդի. անոխակալութեամբ քո և մարդասիրութեամբ ողորմեա մեղապարտ ծառայի քոյ Սարգսի կրաւնաւորի և ողորմելւոյ. ՚և որք ընթեռնույքդ՝ և լուսաւորիք մտաւք, և որ լսէքդ և մխիթարիք սրտիւ՝ աղաչելով ասացէք, այո, ամէն, եղիցի, եղիցի»։

«Վասն որոյ և իմ աղաչանք են առ ձեզ եղբարք, սիրելիք Աստուծոյ, և սիրեցեալք 'ի Քրիստոսէ, և որ-

տատանեալք պաղատանք․ չ'առնել անտես զերկայն ժամանակաց աշխատութիւնս իմ յերկս վաստակոյ բանիս․ այլ՝ ընկալարուք ձեզ՝ 'ի փշոց վարդ և 'ի տատասկէ թուզ, և 'ի մորենոյ խաղող, և 'ի խորանորդն՝ զակնս պատուական, և 'ի գաղտակրայէ՝ զմարգարիտս գեղեցիկս։ Եւ ինձ հիքոյս՝ տուք վարձս բարեաց, զարտասուս և զողբս հառաչանաց, զաղաւթս պաղատանաց, զթողութիւն մեղաց հայցելով ինձ եղկելւոյս Սարգսի յաղէնիաղ Տեառնէն և յամենեցունց արարչէն... Հայ թուականն յայնմ ամի յորժամ կատարեցի զհամառաւտս յիշատակ ինձ և իմոցն, և 'ի վարժումն մանկանց Նորոյ առագաստի մաւրս մերոյ վերին Երուսաղեմի, ժԵ էր ընդ վեցհարիւրի»։

*
* *

Մեկնողական գրքի մը ամէն կարևոր յատկութիւններն ունի Սարգսի այս գրուածքը․ ողջամիտ վարդապետութիւն, եռանդուն լեզու և բաւական սուր քննադատութիւն մը, որոնցմով արժանապէս յարգ գտած է։ Ընդհանրապէս հետևած է Գրիգորի աստուածաբանի, Կիւրղի, Բարսղի և Եփրեմի, և ասոնցմէ ամենէն աւելի սրբոյն Ոսկեբերանի։ Այս նմանողութիւնը՝ որ ըստ ինքեան գովելի է, եթէ չափուն մէջ չմնայ՝ կրնայ ունենալ իրեն թերութիւնները։ Բայց Սարգիս այսպիսի հետևակ գրչաց կարգէն չէ։ Անշուշտ մեծապէս սքանչանալով Ոսկեբերանի աննման հանճարոյն և սքանչելի գրչին վրայ և չկարենալով անոր հաւասար լեզու մը գործածել, շատ տեղ իրեն զուրցուածքներն, ճարտասանական ձևերն և աշխոյժը, երբեմն նաև շարադրութեանն ալ եղանակը գործածեր է։ Ասկէց է այն նմանութիւնը որ այս երկու գրքերուն մէջ կը տեսնուի, մանաւանդ յորդորակաց մէջ։

Ուստի իբրև մատենագիր՝ ընդհանրապէս այն գեղե-

ցիկ յատկութիւններն ունի, թէպէտ և ոչ հաւասար աստիճանաւ, որ բոլոր աշխարհի սիրելի և զարմանալի ըրած են Ոսկեբերան Հայրապետին երկասիրութիւնք: Պերճախօս լեզու մը կը բանեցընէ, ու իր օրինակագրին պէս՝ ամէն հնարք և ջանք կը գործածէ՝ մարդկային սըրտից մէջ արմատացած կրքերն անհետ ընելու. անոր հակառակ՝ անոյշ ու փափուկ լեզու մը կը բանեցընէ առաքինութիւնը գրուատելու և սիրելի ընելու համար: Իր գլխաւոր թերութիւնը թերևս քիչ մը երկարաբան ըլլալն է. և անտարակոյս շատ աւելի մեծ պատիւ բրած կ'ըլլար թէ իրեն և թէ հայկական մատենագրութեան, թէ որ ասոր մէջ ալ ուզենար՝ կամ կարենար Ոսկեբերանի հետևիլ: Անշուշտ այս պակասութիւնս ինքն ալ իմանալով՝ ծերութեան ատենը, յամին 1166, համառօտութիւն մ'ալ գրեց նոյն մեկնութեան գրոց:

Ասկէ զատ է ուրիշ նման երկասիրութիւն մ'ալ՝ Կարապետ անունով վարդապետի մը ձեռքով եղած, ամենահամառօտ ոճով. որուն սկզբնատառքը իր անունը կը յօդեն, և որ տպագրած է 'ի Կոստանդնուպոլիս (1744) բուն Սարգսի ընդարձակ երկասիրութեանը հետ մէկտեղ:

* * *

Սարգսի կ'ընծայուի և Եսայեայ մարգարէութեան մեկնութիւն մը՝ որ մեզի անծանօթ է: Դարձեալ գրուածք մը կայ Առաջաւորաց պահոց վրայ՝ 'ի խնդրոյ Գրիգորի Պահլաւունւոյ գրուած 'ի Սարգսէ:

Լեզուն՝ դասական սեպուելու արժանացած է 'ի հըմտից, և իր դարուն ամէն որոշիչ և ընտիր յատկութիւններն ունի: Ոչ հինգերորդ դարու ոսկեղէն լեզուն, և ոչ ալ անկման դարուց ոճոյն հետքը կամ նշմարանքը կ'երևնայ այս մատենագրութեան մէջ. մանաւանդ թէ ինչպէս երկոտասաներորդ դարուս ուրիշ մատենագրաց շա-

digitised by A.R.A.R.@

տը՝ աւելի առաջինին մօտ է իր ոճովը, քան թէ երկրորդին։ Բայց որովհետեւ մի եւ նոյն ժամանակը՝ այլ եւ այլ տարբեր ազդեցութիւն կ՚ընէ զանազան հանճարներու վրայ, ուստի եւ զարմանք չէ որ այս նկատմամբ աւելի ստորին մատենագիր կրնայ սեպուիլ Սարգիս՝ քան Իգնատիոս եւ քան ուրիշ իր աշակերտակիցները։

ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ

Ներսէս Լամբրոնացի։ — Իր տոհմն ու ազնուականութիւնը։ — Վարուց համառօտութիւնը։ — Եպիսկոպոսութեան աստիճանի բարձրանալն։ — Երկասիրութիւնները։ — Ատենաբանութիւնն։ — Մեկնութիւն սրբոյ Պատարագի։ — Մեկնողական ուրիշ գրուածները։ — Ճառք։ — Թուղթք։ — Քերթուածք։ — Թարգմանութիւնք։ — Տպագրութիւնք իր գրուածոց։ — Ժամանակակից անձինք։ — Գրիգոր Գանձակեցի։ — Դաւիթ Ալաւկայ։ – Գրիգոր Յեսուշանց։ – Խաչատուր աշակերտ Լամբրոնացւոյ։ — Դաւիթ քահանայ։

Ընտիր ու սիրելի անուն եւ հանճար մը, որուն լեզուով ու գրչով անհամեմատ՝ ու մեր դպրութեանց պատմութեան մէջ գրեթէ իրեն նմանը չունեցող անուանի անձ մը. թէպէտ եւ իւր այնքան բարեմասնութեամբքն ալ՝ մանաւանդ թէ աւելի այն ձրից համար, քիչ անգամ մխիթարութեան, այլ շատ հեղ վշտաց եւ նեղութեանց հանդիպած։

Ներսէս Լամբրոնացին, 1154ին ծնած է, բարեպաշտ

digitised by A.R.A.R.@

և ազնուական տոհմէ. հայրը Օշին Լամբրոնի իշխանն էր որ դեռ զՆերսէս չատացած՝ իր բարեպաշտ ամուսնոյն Շահանդխտոյ հետ, որ էր եղբօրդուստր Ն. Շնորհալւոյ, Աստուծոյ ուխտ ըրած էր՝ անոր սեղանոյն նուիրել իր որդին։ Բայց զաւակն ունենալէն ետքը՝ անոր գեղեցիկ և վայելուչ կերպարանքը տեսնելով, կը սորջանային ծնողքը իրենց ուխտին վրայ, ու այնպիսի կայտառ ու զուարթ մանկութեան մը տուած յոյսերէն չէին ուզեր զրկել զաշխարհ։ Սակայն տղուն մահաւիթ հիւանդութեամբը զգաստացած՝ դարձեալ Աստուծոյ նուիրեցին, և յանձնեցին հաւատարիմ իրենց խնամանքը։

Մանուկ հասակէն Սմբատ, — տոհմիկ էր Լամբրոնացւոյն մկրտութեան անունը, — իր ապագայ սրբութեան և գիտութեան հաւաստի ապացոյցները կու տար։ «Սըխոյլի ամենեցուն, — կ՚ըսէ իր գովաբանն Սկեւռացի, — մանկական տիոցն երեւէր յառաջադիմութիւն. մինչ զի 'ի մօր եղեալ բազմոց, Զինչ կարի լինել մանուկս՝ առէին, զի ոչ զբօսամամբ ընդ հասակակիցսն, այլ ընդ կատարելոցն խրատու փարէր... ընդ աստուածայինս խօսելով օրէնս՝ զընդունայնարանութիւնս 'ի բաց վարէր. խոկալով միշտ 'ի վերինս՝ զանց ստորնայնովքս առնէր. և 'ի խուն ժամանակի՝ 'ի յոլովս աստուածային վարժիցն 'ի չափ հասանէր»։ Բիւզանդիոնի կայսրն, Անտիոքայ իշխողն և այլք, իրենց ամէն հրապուրանքներովն և երկրաւոր փառաց և հաճոյից խոստմամբք չէին կրնար Աստուծոյ ճամբէն զինքը դարձնել. այլ իր ծնողաց մեծութիւնն ու իշխանութիւնն արհամարհելով Սկեւռայ վանքը կը քաշուէր, ու հօն առաքինութեամբը՝ հոգին, միտքն ալ ուսմամբ կը զարդարէր. ու քիչ ատենի մէջ զարմանալի յաջողամութեամբ՝ յոյն, լատին եբրայական, և ուրիշ լեզուներ կը սորվէր։

Օշին՝ իր հօրը մեռնելէն ետքը՝ անոր մասնաւոր կըտակուն ու առանձին կամքով Ներսէս Սկեռայ վանքին առաջնորդ պիտի ըլլար. բայց անիկայ հրաժարեցաւ այն

digitised by A.R.A.R.@

պատուէն, ու նոյն իսկ քաղաքայական ատեանը գրեթէ բռնի իրեն ընդունել տուաւ Շնորհալին. որ աստուածաշնորհ ոգւով նկատելով անոր Աստուծոյ սեղանոյն սպասաւորութեամբը ազգին ընելիք բարիքը, բռնադատեց զինքն առ այն, առանց մտիկ ընելու անոր ընդդիմադարձութեանցը. ու փախստեանն ու առանձնութեան տեղուանքէն զինքը գտնելով, ութեւտասնամեայ հասակին Աստուծոյ ընտիր պաշտօնեայ մը ու ազգին մխիթարութեան առիթ մը ընծայեց: Իր անունն ալ օծութեան հետ տուաւ անոր:

Տեսնենք զԼամբրոնացի 'ի կայսերական արքունիս Բիւզանդիոնի՝ երբ դեսպանութեամբ ի թագաւորէն Հայոց Լեւոնէ գնաց 'ի քաղաքն՝ վասն կրօնական խնդրոց և վիճից: «Իբրև յառաջեաց սուրբն Ներսէս, — կ'ըսէ պատմիչն, — առաջի թագաւորին Յունաց և ետ ողջոյն, մատուցին զպատուէրս և զհրամանս և զթուղթս տեառն Գրիգորիսի Հայոց կաթողիկոսին և զթագաւորին Հայոց Լեւոնի. և նա մեծաւ ուրախութեամբ և պատուով ընկալաւ զսուրբն Ներսէս և մեծարեաց մեծաւ պատուով: Իբրև յառաջեցին ի սուրբ եկեղեցին և արարին ատեան՝ թագաւորն և պատրիարքն և այլ ամենայն փիլիսոփայք Յունաց ազգին, և ասէ թագաւորն ցսուրբն Ներսէս, եթէ մարդս յերկուց է՝ ի հոգի և 'ի մարմին. և նախամեծար՝ հոգին է քան զմարմին. արդ վասն քոյ գրեալ է կաթողիկոսն և թագաւորն թէ իմաստութեամբ կատարեալ ես. և զոր ինչ ի մեր մէջն թերութիւն կայ՝ դու լնուս: Եւ յետ պատարագին հանդարտեցաւ թագաւորն և պատրիարքն: Խօսեցաւ թագաւորն ընդ սուրբն Ներսէս և ասէ, թէ վկայեալ է կաթողիկոսն որ սուրբ և ճշմարիտ մարդ ես: Ետ պատասխանի և ասէ. Զճշմարտութիւնդ տուեալ տէրն իմ՝ որպէս զԱստուծոյ սուրբ և ընտրեալ հայրապետ. իսկ ես նուաստ եմ յամենայն ի Հայոց, և կամ առաջի ձեր. և զոր ինչ հարցանէք տամ պատասխանի. և թէ ի մէնջ թերութիւն կայ՝ մեր

digitised by A.R.A.R.@

սուրբ եկեղեցին կատարեալ է 'ի փառս Աստուծոյ, ի հաւատս և 'ի գործս... Եւ էանց ի վերայ այսոցիկ աւուրք ինչ մինչև ի Հոգւոյն գալուստն. գնաց և պատրիարքն և թագաւորն բազմախուռն ժողովով և եպիսկոպոսօք հանդերձ. կոչեցին և զսուրբն Ներսէս... և զօրացաւ սուրբն ի պատասխանիսն և հաճութեամբ ընկալաւ ամենայն ժողովն... Եւ յորժամ ել պատրիարքն, եկն ոմն իմաստասէր կրօնաւոր առ սուրբն Ներսէս. և ասէ թէ Առանձինն առեր գովութիւն ի մետրապոլտացն և ի կղերիկոսացն և յիշխանաց և առ հասարակ յամենայն ժողովրդոցն. զի որ ի մարտ ելանէ և ինքն գիտէ զիւր ըմբրին թափ տալն, բայց հայեցողքն առաւել եւս տեսանեն, այսպէս և մեք զքո յաղթութիւնդ հակառակամարտին: Նոյնպէս և իշխանքն գային և ասէին զարմացմամբ թէ մին մարդ՝ զայսքան մեծ ժողովս յաղթին կացոյց. և 'ի հարցանելն և 'ի պատասխանելն սորոյն Ներսիսի ափիբերան եղեն »:

*
* *

Քսանուիրեք տարուան հասակին Տարսոն քաղաքին եպիսկոպոսութեան աստիճանն ալ ընդունեցաւ Ներսէս, և Սկևռայ վանից առաջնորդութիւնը. և անով արդէն ստացած համբաւն՝ ա՛լ աւելի մեծցաւ: Ինքն իսկ Լամբրոնացի կը բանադատէ հակառակորդաց բերանը կարկելու համար՝ իրեն յատկանիշ ու սիրելի խոնարհութիւնը առ վայր մի մոռնալով, առաքելաբար պարծիլ: «Բարեհռչակիմ, կ՚ըսէ, 'ի Լատինացւոց եկեղեցին և 'ի Հելլենացւոց և Ասորւոց, և կամ 'ի Հայաստանս »:

Վասն զի իւր գիտութիւնն ու սրբութիւնը, և մանաւանդ միաբանասէր հոգին, իրեն դէմ հանեց ժամանակին ազէտ և ինքնահաւան մարդկան դաս մը, որ սորբոյն նախանձուն ու եռանդեանը մէջ ազգային եկեղեցւոյն անկումը կամ իրաւանցը բանաբարութիւն կը կար-

digitised by A.R.A.R.@

ծէին. և ժողովրդեան առջև զինքն ամբաստանելով ալ գոհ չըլլալով՝ ինչուան Թագաւորական արքունիքն իրենց ձայնը հասուցին, և կ՚ուզէին զՆերսէս թէ իր պաշտօմանէն զրկել և թէ անոր աստուածային օծութեամբ լեցուած լեզուն լռեցնել: Զխռովեցաւ Ներսէս. իր խղճին մէջ անմեղը՝ հակառակորդաց նախանձուն և ատելութեանը հարուածներէն չվախցաւ: Լսեց իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւններ, և արդարակշիռ պատասխաններն տուաւ առ իշխողն Լեւոն, Թուղթ մը՝ յորում սըրբոյն աստուածային նախանձը, անմեղութիւնն ու հանճարը միանգամայն կը տեսնուի. գրուած մը՝ յորում ամբաստանեալը կը սիրուի, և իրեն հակառակորդացը չարութիւնն աւելի ատելի կ՚ըլլայ:

Այդ աստուածազգեցիկ նախանձը՝ մէկալ կողմանէ ալ արգելք չէր ըլլար իրեն՝ ազգային իրաւանց անպարտ պաշտպանութեանը խնամատար ըլլալու. և այդ պատճառաւ ինչուան յԱնտիոք և 'ի Բիւզանդիոն ճանապարհորդութիւններ ըրած է, և այլ և այլ օգտակար ծառայութիւններ մատուցած ազգային եկեղեցւոյ ու հայրենեաց, զորոնք հրապարակել գովութեամբ՝ եկեղեցւոյ պատմութեանը կը վերաբերի:

Քառասունևվեց տարւան հասակին հանգչեցաւ Լամբրոնացւոյ երջանիկ փոխումը:

Լամբրոնացւոյն երկասիրութիւնները. — Վեշտասնամեայ՝ երբ այլոց դեռ սորվելու և հմտանալու տարիքին սկզբնաւորութիւնն է, տիրաբար վարդապետական գրիչը ձեռք առաւ Լամբրոնացի. և ինչուան 'ի մահ չըթողուց զայն. և այնպիսի արժանաւոր հռչակաւ և գովութեամբ, որ դեռ քսան և երեքամենի, 1175 թուականը կրող յիշատակարանի մը մէջ Տիեզերական վարդապետ կոչուած է 'ի գրչէն. ուրիշ մ՚ալ Անյաղթ վարդապետ և Թարգմանիչ կը կոչէ զնա: Լամբրոնացւոյն գրաւոր երկասիրութեանցը մէջ նշանաւորներէն մէկն է Ատենաբանութիւնը: Շնորհալւոյ և Գրիգորի Տղայոյ վա-

digitised by A.R.A.R.@

րուցը մէջ կը տեսնենք որ այն ատեններէն մեծ խնդիր մը սկսեր էր յուզուիլ Հայաստանի մէջ. մէկ կողմանէ յունական եկեղեցին կը ջանար կրօնական միութիւն մը հաստատել՝ արդէն իրեն հին դարերէ 'ի վեր ծանօթ և այլ և այլ ընտանի յարաբերութիւններ ունեցող Հայաստանեայց եկեղեցւոյն հետ. մէկալ կողմանէ ալ Խաչակիրք իրենց արեւելքի մէջ ըրած արշաւանքներով սկսեր էին Հայաստանի ծանօթանալ: Այս ծանօթութիւններն ու վերաբերութիւնքն ունէին իրենց հակառակորդքը, որոնք, ինչպէս ըսինք, կը վախնային որ չըլլայ թէ ազգային հաւատքը՝ զոր միայն ուղիղ կը կարծէին, ուրիշ կարծեցեալ մոլորական վարդապետութեանց զոհ ըլլայ: Այս խնդրոյս լուծումն՝ ու ակամայ կամ կամաւ ազիտացելոց միտքը լուսաւորելու համար՝ սահմանեցաւ Տարսոնի ժողովքը գումարել:

Հայաստանեայց եկեղեցւոյն՝ զոր այնչափ սուրբ և աստուածամերձ անձինք փառաւորած էին, առջի փառքը յիշելէն ետքը, իր օրերուն վիճակը արտասուաց ու ցաւոց արժանի կը գտնէ Լամբրոնացին: Աստուծոյ տունը՝ սուրբ եկեղեցին՝ սողոմոնեան տաճարին կը նմանցընէ, որուն պայծառութիւնն, մեծութիւնն ու գեղեցկութիւնը՝ քանսարկուն՝ Նաբուգոդոնոսորի ու Քաղդէացւոց պէս, վեր 'ի վայր ընելու կ'աշխատի. և որչափ ալ աստուածաշինին շէնքը չկրնար կործանել, սակայն սրով և հրով կ'աւերէ: Այս աւերման ու խանգարման պատճառ՝ սիրոյ պակասութիւնը կը գտնէ Լամբրոնացին. ազգին՝ յայլոց քրիստոնէից խորշելովը և անոնցմէ ուծանալով՝ Աստուծմէ հեռանալը կը ցուցընէ. և սոր դարմանը՝ դարձեալ սիրոյ ու միաբանութեան մէջ կը գտնէ: Որչափ զարմանալի է Լամբրոնացին իր այս խօսակցութեանը մէջ. Աստուծոյ ու ազգին սէրը՝ հաւասար իր սիրտը կը տոչորեն. Աստուծոյ փառացը առաւելութեամբը՝ իր ազգին բարոյական ապագայն հաստատուն գործել կը ջանայ: Այս փափաքն առաջ տանելու համար՝ ինչուան իր

digitised by A.R.A.R.@

ազգէն նզովքին ալ աչք կ՚առնէ։ Մեր ամբողջ հայերէն մատենագրութեան մէջ՝ այս ճառին նման սրտով, ուժով և գիտութեամբ գրուածք մը քիչ կը գտնուի. անոր համար Եւրոպացի իմաստուններէն մէկը «Թէ որ Դեմոսթենէս, կ՚ըսէ, նոյն առիթներուն մէջ գտնուած ըլլար, ինչ որ այս սուրբս, և անոր հաւատոցը ճշմարտութիւնը ճանչցած ըլլար, իրմէ տարբեր լեզու պիտի չգործածէր»։ Ուրիշ մըն ալ Կիկերոնի կը նմանցընէ զինքը, ոչ զՀըռովմ՝ ալ զեկեղեցի Աստուծոյ իւր թշնամեացը ձեռքէն թափելու համար։

* * *

Մեկնութիւն պատարագի. — Քսանևչորս տարուան հասակին՝ այս ընտիր, իմաստուն և բազմահմուտ մատեանը երկասիրեց Լամբրոնացին, երբոր Տաւրոս լերանց առանձնութեանը մէջ՝ աշխարհքի զբաղմունքներէն ու փառքէն հրաժարած, հոգւոյ անդորրութեամբը կը զմայլէր։ Հայաստան՝ որ քաղաքական ոյժն ու զօրութիւնը կորսնցընելով, օր օրուան վրայ կը վատթարանար, կարգէ դուրս զեղծմունքներ մտուցած էր ինչուան սուրբ սեղանոյն նուիրական պաշտամանց և պատարագին խորհրդոց և զոհին մէջ։ Հարկ էր այս զեղծմունքը վերցընել. բայց արդէն արմատացած և հինցալու սկսած սովորութեանց հետ կռուելու համար՝ Լամբրոնացւոյն պէս կորիճ ախոյեանի մը կարօտ էր ազգն։ Այդ ընտիր ախոյեանն, որ միայն Աստուծոյ փառքն ու երկիւղը իրեն շարժառիթ և նպատակ ունէր, այս գրուածքովս երիտասարդհասակին մէջ դատաւոր կը նստի ծերոց, ու իր վրայ կ՚առնէ անոնց նախապաշարմանցը հետ կռուիլ, մոլաց խաւարը լուսաւորել, ու աստուածային ուղիղ ճամբուն մէջ առաջնորդել։

Սակայն այս աստուածահաճոյ ջանքոյն ալ՝ յայտնի կը տեսնէր իրեն դէմ ելլելիք հակառակութիւններն։ Անանկ

digitised by A.R.A.R.@

տունի մը հանդիպած էր՝ յորում ոչ միայն ազգին բարւոյն վրայ մտածելը՝ այլ նաև անոր վրայ արցունք թափելն ալ կ'արգիլուին։ « Եւ ոչ ողբալոյ տան թոյլ, կ'ըսէր հառաչելով. զափս 'ի բերան եդեալ խփեն զճշտագովաց ճշմարտութեան զլեզուս, կամ այպանելով երգիծանեն, կամ սաստիւ կափահարեն, միայն զի մի 'ի ստութեան սուտք երևեսցին »։ Բայց Աստուծոյ քաղահաւատ պաշտօնեայն արհամարհեց այդ ամէն բռնութիւնները. և ընտրելի սեպեց այն երանութիւնը՝ զոր տէրն « հատոյց փոխարէն նախատանացն. և ախորժելի վասն նորին՝ մարդկան չարախօսութիւնն »։ Եւ այս վախճանաւ շարագրեց Պատարագի մեկնութեան գիրքը. յորում հզօր հանճարով, զօրաւոր լեզուով, աննախանձ սրտով և ծայրալիր հմտութեամբ կռուեցաւ ամէն նախապաշարմանց դէմ, ցրցուց ամէն զեղծմանց ապօրինաւորութիւնը, և ճշմարտին Աստուծոյ սեղանոյն վրայ՝ յաղթանակել տուաւ ճշմարտութեան։ Եւ այն գրքին՝ և անոր մէջ ամփոփուած իմաստից կարօտ ազգին՝ նուիրեց իր աշխատութիւնը. ու մէկ երկու անգամ ինչուան եպիսկոպոսաց առեանը հանեց որ կարդան, քննեն, ու իրեն սիրտը մրկող կրակովը՝ գէթ իրենք ալ ջերմանան. սակայն և ոչ ընթերցման կամ ունկնդրութեան արժանի եղաւ, ինչպէս զանգատելով կ'ըսէ վերջաբանին մէջ։

Իր մէկ երկասիրութիւնն՝ սիրելի քրոջը ընծայած է՝ հետագայ սրտազդեցիկ խօսքերով. « Աստուածային իղձս փափագանաց պատուականագունիդ ինձ գիտելով միշտ 'ի տէրունականսն, վասն որոյ ուրախացուցիչ առիթ մատուցանեմ քեզ նուէր, սիրելի հարազատ Մարիամ, զոր առ մեզ անցուցեալ աստուածային ոգւոյն փչմանէ միշտ ընդ տուօղին բարգաւաճելոյ առնն, 'ի ստիպմանէ խընդրոյ յորմէ որ վերագոյնդ յայտնէ բան, համանմանոյն երգ, զոր երկոք աշխատութեան արձանագրեալ քոյոյս Ներսէսի՝ ըստ այնմ յաղագս որոյ բանս է, քեզ ի սփոփանս ընծայեցի. գիտելով պատուականագոյն քեզ քան

digitised by A.R.A.R.@

զօրավք քամահեցեր, զօսկի և զականս պատուականս և զորս նոյնպիսի: Նաև յաղագս և յայս ես զքեզ յորդորելոյ, զի որպէս 'ի սկզբանց անտի սկսման քո 'ի կոչումնդ որ եսդ, և զանծուկ ընթացից ուղւոյն բուռն հարկանելով բարերանելոյդ էր նախանձարկութեամբ. նոյնպէս և յայսմ օրէ հետէ փութալ ի քեզ եղիցի ընդ սկզբանն, և կատարածին փոյթ լուր հանդիպել. Թէպէտ և բնաւիցն եմք օտար. զի մի յանձինս մեր աւարտիցի բանն առացեալ ի տեառնէ. Այս այր սկսաւ շինել՝ և ոչ կարաց կատարել: Այլ եղիցի արժանի լինել հաստատել զանձինս՝ որպէս զատ ի վերայ ամրագոյն վիմի անվըրդով յամենայն յարուցմանց »:

Այն ժամանակները, 1187ին, այլազգիք Երուսաղեմի տիրեցին, և անօրինական տեղեաց սպասաւորք, եկեղեցականք և իշխանք գերեցան: Այս համբաւը ինչուան արեւմուտք հասնելով, ամենայն ազգք թագաւորներով և իշխաններով, Հռովմայ հայրապետին հրամանաւ խաչակրութեան մը յորդորուեցան, և անթիւ բազմութիւն՝ նաւերով հասան եկան 'ի Պտղոմայիս: Այն միջոցին Լեւոն Ռուբինեանց պայազատն զրկեց զԼամբրոնացին 'ի Հռոմկլայ առ Գրիգոր կաթուղիկոս. ճամբուն վրայ՝ Մարաշ քաղաքէն անդին վրանին վազեցին Թիւրքմէնք, և Ներսեսի ուղեկից կրօնաւորներէն ու աշխարհականներէն գրեթէ քսան հոգի սպաննեցին, ու իրենց առացուածը հետ յափշտակեցին նաև Պատարագի մեկնութեան գիրքը. որուն վրայ անչափ տրտմութիւն ունեցաւ հեղինակը, որովհետև հաւասարը չունէր: Բայց քանի մը տարիէն ետքը Զահան գաւառին մէջ գտնուեցաւ, և գնոց առնելով նորէն Լամբրոնացւոյն ձեռքը անցաւ: Զայս ինքը Ներսէս կ'աւանդէ իւր յիշատակարանին մէջ:

digitised by A.R.A.R.@

***

Մեկնողականք. — Լամբրոնացւոյ կենսագիր մը կ'ըսէ, վկայելով իր եռանդուն և անդադար ուսումնասիրութեանն. «Յամենայն երեկոյի՝ մինչև այրէին մոմեղէնք՝ գրէր. և ապա անդէն յաթոռն իւր նստեալ՝ սակաւ մի ննջէր, և խակոյն յարուցեալ երթայր յեկեղեցին»: Իր նոր ու արժանաւոր գրուատիչ մ'ալ կը յաւելու. «Այսպիսի բանագրոս հնարիւք խաբեաց զմահ. և գէթ տասն ամ գողացեալ 'ի սուսերագիր մահուանէ՝ 'ի թմբրութենէ քնոյ աստ, ծախեաց զնոյն 'ի խոկմունս և 'ի լուծմունս աստուածաշունչ տառից, որոց իբր երկոտասանիցն ծանօթ են մեզ նորայն Մեկնութիւնք»: և են Արարածոց գրքինը, Սողոմոնի գրոց՝ այս ինքն Առակաց, Ժողովողի, Իմաստութեան և Երգոց երգոյն, երկոտասան փոքր մարգարէից[1], Դանիէլի և Սաղմոսաց. Նոր կտակարանէն ալ՝ Մատթէի մեկնութիւն, Կաթուղիկեայ թղթ-

1. Գրչագիր մը այսպէս խորագրով կը նշանակէ Լամբրոնացւոյն այս երկասիրութիւնը. «Սրբոյ հօրն մերոյ Տեառն Ներսէսի արքեպիսկոպոսի Տարսոնի մեկնութիւն երկոտասան մարգարէից՝ զոր 'ի թելադրութենէ արքայ Լեւոնի և Կիւրղի և յիւրոց յաւելուածոց մեծաց գեղեցկայարմար յեռեալ իբր ոսկի ընդ ատրգեան»:

Առակաց գրքին ինքնագիր յիշատակարանը. «Սկսեալ ի քննութիւն աստուածախօս իմաստիցս՝ երեք ամօք յառաջ քան զայս՝ որ է ՈԽԳ (=1194) թուականին, ի հիւանդոտ մարմնոյ, 'ի ծանրութենէ հոգւոյ զանգահեր միոց նաւաստութեան քննել, և ձեռն՝ ի գրել: Յայս ամ գնացեալ իմ ի Կոստանդնուպօլիս, և խնդրեալ ի նորին պատրիարգէն՝ զոր առ նոսին մեկնութեան Առակացս և Յովբայ, և ընթերցեալ, և տեղեկացայ՝ զի զոր առ ի մէնջ պատաքերէ շնորհք սուրբ Հոգւոյն՝ ոչ ինչ նուազ էր յայնմանէ, և նախքննեալն համաձայն էր և ոչ ստարանայր. եկեալ ի յարկս իմ՝ երկրպագութեամբ գոհացայ զԱստուծոյ և քաջալերեցայ ի քննութեանս, հայս Ներսէս՝ որ ի Տարսոն անուամբ այցելու և ի Սկեւռայն օթեւանիս բնակեալ ի հանգիստ»:

digitised by A.R.A.R.@

րոց, Տէրունական Աւակաց, Նշխան Յովհաննու՝ կամ էր քնդ եղբարսն ընթերցուածոյն որ 'ի վերջ աստուածաշունչ գրոց: Այսոց ամենուն մէջ ալ որ ընդհանրապէս հեղինակին երիտասարդական հասակին արդիւնքն են, յայտնապէս կ'երեւնայ իր հմտութիւնն և հանճարը: Բայց որովհետև ընդհանուր հաւատացելոց համար յօրինուած չեն այս մեկնութիւններն, այլ մասնաւոր կերպով մը ներանձնական կենաց փափաքող միանձանց հոգևոր օգուտը դիտելով, որոնց խնդրանքն ալ շարագրուած են, ուստի աւելի խորհրդական քան թէ նկարագրական իմաստներով մեկնաբանուած են: Յայսմաւուրք կ'աւանդեն թէ «Մեկնեաց և զքարոզս եկեղեցւոյ և զաղօթսն». որով հաւանական կ'երեւնայ թէ կ'ուզեն ակնարկել ժամագրոց մեկնութիւնը, և ուրիշ եկեղեցական աղօթից, որոց հարց դժուարիմաց խօսքերուն Լուծմունքը, ինչպէս Դիոնեսիոսի Արիոպագացւոյն, Նարեկացւոյն, և այլոց:

Վերջին գրուածքս խորագիրն է. «Տեսութիւն քննութեան աղօթից աւետարանչին Յովհաննու՝ ի խնդրոյ Ստեփաննոսի վարդապետի Յակոմբացւոյ, ի Ներսիսէ աշակերտէ իւր և հոգևոր որդեկէ: — Գիր քո պատուականութեանդ միանգամ և երկիցս, հայր սուրբ, եհաս առ իս՝ փութացուցանել առ 'ի խնդիր քննութեան աստուածաբան առաքելոյն Յովհաննու աղօթիցն»...: Եւ ի վերջն, «...Որ ամենայնիւ ես ճշմարտասէր և իմաստասէր, մինչ զի ոչ քոյովդ բաւականացեալ այլ և զմեզ ձգեցեր հաւանութեամբս 'ի յանդգնութիւն, ո՜ հայր պատուական Ստեփաննոս. զորոյ 'ի գլուխ ած շնորհն Աստուծոյ զխնդրելիս 'ի ձեռն աստուածպետայս գործարանի 'ի փառս իւր և 'ի վայելս քումդ հաւատոյ՝ և ճշմարիտ որ առ աստուածաբանս սիրոյ. ոչ թէ ըստ որում պարտ էր կամ զբովանդակն ածել 'ի լոյս զորս զօրութիւնն որ անհասն էր յինէն. այլ փութացեալ միայն որդիական հնազանդութեամբ հպատակութեամբ պատճառ նիւթել իմաստնոյդ»...:

Հետագայ տողերուն մէջ՝ որ իր աշակերտին սրտի ձայնն ու հառաչանք են, ամփոփուած կը գտնենք Լամբրոնացւոյ մեկնողական գլխաւոր երկասիրութիւններն:

« Ա՛ռ ձեզ խօսիմ, հին կտակարանք,
Եկէք որ լանք, զի անպիտանացայ:
Ե՛կ Սողոմոն, զի անպիտանացար.
Ե՛կ Դանիէլ, որ խոստանեցար.
Ե՛կ Արարածք, լա՛ց, որ փակեցար.
Ար՛եկ Դաւիթ, որ անպարտեցար:
Առնում լալով վայիս ձայնակից.
ԸզՅովհաննէս Որդին Որոտման.
Եկ ժողովէ զՏեսիլն ու պահէ,
Զի այլ չըկայ տէրն որ մեկնէ...
Լացող Թըղթոց կաթողիկէից,
Եկէք ու լէք վայիս ձայնակից...
Ե՛կ Առաքելըդ Տարսոնեցի
Ու ա՛ռ ամփոփէ զբանքս որ լսեցի:
Ե՛կ Աթանաս, լալոյս ձայնակից,
Բաներըս քո են 'ի Պատարագի.
Բայց իմ հըսկող տէրն չերեւի,
Ոչ մեկնըւի ու ոչ բացայայտի.
Ոչ այլ պայծառ Բարոզն ասուի,
Ոչ այլ Նըման քեզ տէր գըտանի »:

Ճառք. — Հինգ այլ և այլ ճառեր կ'ընծայուին Լամբրոնացւոյն. 'ի Համբարձումն Քրիստոսի, 'ի Գալուստ Հոգւոյն սրբոյ, 'ի Փոխումն Կուսին, յԱնառակ որդին, և 'ի Տնտեսն: Ասոնց մէջ առջի երկուքը ընտրելագոյն կը սեպուին իրաւամբք թէ լեզուի գեղեցկութեամբը և թէ ճարտասանական ոճով:

Թղթերուն մէջ ալ անուանի է առ Լեւոն իշխանն գըրածը, զոր առաջ յիշատակեցինք: Թուղթ մ'ալ առ Ոսկան ճգնաւոր, և առ Յակոբ ոմն Ասորի:

Բազմաթիւ և հետաքննականք են Լամբրոնացւոյ երկասիրութեամբ եղած թարգմանութիւնքը 'ի յունէ, յասորւոյ, 'ի լատին և 'ի փռանկ լեզուաց, որոց վրայ խօ-

digitised by A.R.A.R.@

սիլը գրուածքիս երկրորդ մասին կը պատկանի: Ոչ սակաւ են իրեն համբուրելի ձեռօք գրուած և մինչև առ մեզ հասած գրչագիրք:

Ունի Լամբրոնացին քանի մը կտոր մանր քերթողական գրուածներ ալ. բայց անոնց ոճը այնչափ հեռու է իր արձակ գրուածոց ոճէն, որ յայտնապէս կը տեսնուի թէ հռովմայեցի հարտասանին պէս միայն խօսելու ուժով և գեղեցիկ ու համոզիչ լեզուով ծնած էր Լամբրոնացին, քան թէ քերթողաբանելու: Այս գրուածքն են՝ քանի մը շարականներ, ու Ներսէսի Շնորհալւոյ վրայ գրուած վիպասանութիւն մը, և ուրիշ մանր քերթուածներ, ինչպէս 'ի Ս. Յովհաննէս աւետարանիչ, 'ի Հրեշտակապետս, 'ի Ս. Գէորգ, 'ի Թաղումն Տեառն, մեղեդի մը 'ի Ս. Կոյսն, որոնց ամենուն մէջ կը փայլի իր հոգեսիրութեան եռանդը:

Ժամանակաւ կրտսերագոյնք կ'ընծայեն իրեն նաև ուրիշ քանի մը երկասիրութիւնք՝ որ հիմա կորսուած կամ դեռ յայտնուած չեն. ինչպէս Վարք Գրիգորի Նարեկացւոյ, Մեկնութիւնք ութ խորհրդոց 'ի խնդրոյ Առամայ ճգնաւորի, Անուանք քաղաքաց շինողաց 'ի խնդրոյ Աբուսայիտ բժշկի: Լամբրոնացւոյն տրուած կը գտնենք նաև Տօնացոյց գրոց վերջին կարգաւորութիւնը, և զկանոնս կաթողիկոսօրհնէից և եպիսկոպոսօրհնէից, և քերթուած մ'ալ 'ի Սուրբ խաչն:

Յիշատակագիր մը հետևեալ հետաքննական տեղեկութիւնները կուտայ Լամբրոնացւոյն մէկ քանի երկոց յօրինման ժամանակին վրայ. «Ներսէս Լամբրոնացի արար զԹարգմանութիւն տեսլեան Յովհաննու և զմեկնութիւն նորին, և զԴարապմանց՝ գրեաց յայլեայլ ժամանակի. զԴարապմանցն ՈԽԴ թուականին, և զՅովհաննու տեսիլն ՈԽԷ. յորում ամի վերապատուեցաւ Ռուբէն թագաւոր Հայոց՝ յերկուց թագաւորաց, Հռոմայ և Յունաց: ՈԼԶ ամի անկաւ Երուսաղէմ 'ի ձեռս Իսմայէլացւոց, և բազում արեան հեղմունք եղեալ 'ի Լատինացւոց, մինչ 'ի

digitised by A.R.A.R.@

թագաւորելն Ռուբինեայ. յորում ամի թարգմանեաց զՏեսիլն. և զԽորհրդի և զԱղօթից մեկնիչն. և Էր ընդ եղբարսի մեկնութիւնն և զՆարեկացւոյ լուծմունքն »:

Յիշեալ ամենայն ծանօթ գրուածքն զանազան անգամ և տեղուանք տպուած են. որոց վրայ տես 'ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ, յէջ 60, 249: Լամբրոնացւոյն հոգևոր և ուսումնական կենաց արժանաւոր գրուած ու գրուագ մ'ալ 'ի ՍԻՍՈՒԱՆ, յէջ 86–95:

Այս հաչականուն մատենագրաց հետ՝ երկրորդաբար կը յիշուին դարուս մէջ,

ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ կամ Թոքակերի որդի, որուն կարգէ դուրս ուսումնասիրութեանը վրայ հետևեալ դէպքը կը պատմէ Կիրակոս: Օր մը, կ'ըսէ, այրի մը մէջ առանձնացաւ, ուր բազմութիւնք գրոց կային, և հետն ալ ուրիշ շատ ընկերակիցներ ունէր: Անոնք այրէն դուրս ելան ու մոռացմամբ զինքը հոն ձգեցին, կարծելով թէ անիկայ իրենցմէ առաջ ելած ըլլայ. ու դուռը փակելով գնացին: Գրիգոր՝ առանց ամենևին իմանալու՝ շարունակեց հոն գրոց ընթերցման պարապելու: Վրան օրեր անցնելէն ետքը՝ հարկաւոր բանի մը համար նորէն ելան այրը գնացին, ու զինքը հոն տեսնելով զարմացան, կը հարցընէին թէ ինչպէս առանց ուտելու խմելու կըրցաւ ապրիլ այնչափ օր. անիկայ գրքերը ցուցընելով կ'ըսէր. «Ասոնք եղան իմ կերակուրս և ըմպելիս»: Կ'աւանդեն թէ Ընթերցուածոց մեկնութիւն մը շարագրած ըլլայ:

Վարդան պատմիչ կը գրուցէ թէ Սարկաւագ վարդապետին մահուընէն տարի մը ետքը հանդիպեցաւ թէ Գրիգորի և թէ իրեն ընկեր հզնաաւն Սարգիս վարդապետի մահը՝ Գանձակայ երկրաշարժին փլատակաց տակ:

ԴԱՒԻԹ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ *վարդապետ Ալաւկայ որդի։ Սա Արքայութիւն կոչուած նորընծայ քահանայի մը խընդրանօք՝ կանոնական սահմանադրութիւններ գրեց, որոնց համար Կիրակոս կ՚ըսէ թէ գեղեցկայարմար ու պիտանացու երկասիրութիւնք ըլլան, ու Վարդան, թէ դիւրահաս կանոններ էին։ Մեր ձեռքն հասած* 97 *կամ* 98 *կանոններն՝ ասոնց դատաստանը չեն արդարացըներ։*

ԳՐԻԳՈՐ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ, *որ Մարաշու Յեսուանց անապատին միաբաններէն էր, և իր ընկերակիցներէն այս պատուոյ անուամբը մեծարուած։ Իր անունին ձեռուընիս գիրք մը հասած է՝ զոր հեղինակը Գիրք վայից և մեղայից կը կոչէ, պարզ և միջակ ոճով մը,* ՇՂԸ (1149) *թուականին յօրինուած։*

Կը յիշատակուի Լամբրոնացւոյ ժամանակակիցն և աշակերտ՝ ԽԱՉԱՏՈՒՐ *անունով մէկը. որ իր աստուածաշընորհ վարդապետին վրայ գեղեցիկ ու քերթողական ողբ մը շարագրած է ոտանաւոր։ Խորագիրն է. « Ողբք 'ի տէր Ներսէս արհին Տարսոնի, ասացեալ Խաչատուր պաշտօնէի նորուն աշակերտի »։*

Ուրիշ ԴԱՒԻԹ *քահանայ մ՚ալ կը յիշատակուի երկոտասաներորդ դարուս մէջ, և իր անունով գրուած մը. « Ի սքանչելի վկայն Քրիստոսի Յովսէփ պատանին, որ յԱյրարատոյ նահանգէն, ներբողական գովեստի բան »։*

digitised by A.R.A.R.@

ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ

Ուռհայեցւոյն ժամանակը։ — Իր պատմական երկասիրութիւնը։ — Բանասիրական արժէքը։ — Ոճ և լեզու։ — Գրիգոր Երէց՝ շարայարող իր պատմութեան։ — Բնագրին տպագրութիւն և թարգմանութիւնք։

Մատթէոսի Ուռհայեցւոյն վրայ գիտցածնիս՝ իր երկասիրութեանը երկրորդ և երրորդ մասերուն յառաջաբաններուն մէջ տուած տեղեկութիւններն են։ Ինքզինքը Ուռհայեցի կը կոչէ, այսինքն բնակիչ կամ մանաւանդ ծնունդ Ուռհայ (Եդեսիոյ), և իր այս քաղաքին մէջ ծնած ըլլալը յայտնապէս կ'աւանդէ։ Ուրիշ տեղ ալ ինքզինքը Վաներէց կը կոչէ։ Ծննդեանն ու մահուան տարին անստոյգ է. այս միայն յայտնի է որ իր կեանքը 1136էն աւելի անդին անցած է. որովհետև այն թուականին կը լմնցընէ իր գիրքը։ Զամչեան վարդապետը իր Հայոց պատմագրութեանը մէջ կը համարի թէ 1144ին, Ասորւոց աթաբէկներուն իշխան հռչակաւոր Նուրէտտինի հօրը Զանգիին ձեռքով եղած Եդեսիոյ կոտորածին մէջ՝ մեռած ըլլայ նաև Մատթէոս 'ի խորին ծերութեան։ Բայց այս կարծեաց ստուգութեան երաշխաւորութիւնը կը պակսի։ Կ'երևնայ թէ կենաց մեծ մասը անցուցած ըլլայ յԵդեսիա. որովհետև այն քաղաքին մէջ հաւաքեց և կարգի վրայ առաւ ժամանակագրութեանն նիւթը, որուն միայն երկու առաջին մասանցը վրայ տասնըհինգ տարի աշխատեցաւ։ Իր մէկ խօսքէն կ'երևնայ թէ կե-

digitised by A.R.A.R.@

Նացը վերջի տարիները Կոմագենի հիւսիսակողման Քեսուն քաղաքը քաշուած ըլլայ, որ Մարաշու պէս՝ Պօտուէն (Բալդուինոս անունով լատին իշխանի մը ձեռաց տակ էր)։ Ուռհայեցին կ՚աւանդէ թէ երբ Ամր—Գազի եկաւ պաշարեց զՔեսուն, 1136ին, հոն էր և ինքն Ուռհայեցին. և զՊօտուէն՝ կոմսն մեր կը կոչէ, անշուշտ անոր իշխանութեան հպատակ ըլլալը ուզելով հասկցընել։

*
* *

Իւր հայրենի քաղաքը՝ յորում էր այն վանքը որուն առաջնորդութեան պաշտօնը կը վարէր, պատմական հետազօտութեանց համար ընդարձակ դաշտ մը կընար սեպուիլ։ Նախ Միջագետաց հին և հռչակաւոր քաղաքը՝ արևմտեան Ասիոյ ծագկած մեծամեծ տէրութեանց մէջ, և յունական ու արևելեան աշխարհաց սահմանները կ՚ըլլար. արևելքէն սահմանակից ունէր Պարսից աշխարհքը, հիւսիսէն զՀայաստան, հարաւէն խալիֆայից իշխանութիւնը, արևմուտքէն զԱսորիս, զՊաղեստին, Բիւզանդիոյ կայսերաց ընդարձակ երկիրներն։ Իւր չորս դին կատարուեցան այն մեծ յեղափոխութիւններն՝ որոց արևելից այս մասը վկայ եղաւ։ Հին ատեններէն փառաբան մը սեպուած էր այն քաղաքը ասորի, յոյն և հայ դպրութեանց։ Հաւանական կ՚երևնայ թէ երկոտասաներորդ դարուն սկիզբները՝ յորում Մատթէոս գրեց, դեռ բոլորովին անհետացած չէր այն նախկին ուսումնական ախորժակը։

Շատ անգամ կը յիշատակէ Մատթէոս թէ իւր պատմութիւնը գրելու համար՝ ականջալուր աւանդութեանց և իրմէ առաջ եղող պատմագրաց դիմած ըլլայ։ Բայց թէ ով են այս պատմագիրները, ամենևին չըսեր մեզի. ոչ անուն մը կը յիշէ, և ոչ գրուած մը յանուանէ մէջ կը բերէ։ Ժամանակակից հայ մատենագրաց մէջ ալ չկայ մէկը որ նոյն դիպուածոց վրայ գրած ըլլալով կարենանք

digitised by A.R.A.R.@

իրենց գրուածքը Մատթէոսի երկասիրութեանը հետ համեմատել։ Նոյն իսկ յետագայ պատմիչք՝ կարծես թէ մեծ պիտանութիւն մը չէին ուզեր տալ իր գրուածքին՝ բաց 'ի Սմբատ Գունդստապլէն, որ երեքտասներորդ դարուն պատմիչ է, և իւր ժամանակագրութեանը առաջին մասին մէջ զՄատթէոս կը համառօտէ, առանց ամենևին իւր առաջնորդին անունը տալու։

Այս լռութեան հաւանական պատճառը այն կ'երևի որ Մատթէոս գլխաւորաբար արևմտեան Հայոց ու սահմանակից օտար գաւառաց պատմութիւնը գրեց. իսկ իրմէն ետքը երևցող պատմիչք՝ ինչպէս Կիրակոս և Վարդան, Սանահնի՝ Հաղբատայ և Գետկայ, արևելեան Հայոց հռչակաւոր դպրոցներու աշակերտք, գլխաւորապէս մեծ Հայոց վրայ կը գրեն՝ որով և Մատթէոսի հետ նոյն տեղւոյն վրայ չէին կրնար հանդիպիլ։ Մատթէոս՝ պարզ ժամանակագիր, բաւական կը համարի ամ՛ ըստ ամէ արձանագրել այն անցքերը՝ զորս կամ ծերունեաց խօսքերէն և աւանդական հմտութենէն, և կամ իւր ձեռքն եղած գրքերուն մէջէն ժողվեց։ Իւր հմտութիւնը, ինչպէս ինքն ալ անկեղծաբար կը խոստովանի, չափաւոր է. ոչ իւր ազգին հնախօսութիւնը կը ճանչնայ, և ոչ անոնց վրայ գրող ազգային հեղինակները։ Երբ իւր գրոցը առաջին գլխոյն մէջ Եդեսիոյ հիմնարկութեանը վրայ կը խօսի, չեմ գիտեր ո՛ր աւանդութենէ առած՝ Տիգրանայ կ'ընծայէ զայն, առանց ըսելու թէ Հայոց վրայ իշխող երեք Տիգրաններէն քանիերորդն է ասիկայ։ Յետագայ գլխոց մէջ՝ մինչև յերկրորդ մասն, բոլորովին կը չփոթէ Բագրատունեաց ժամանակագրութիւնը, թէ՛ և ժամանակաւ անոնց շատ մօտ է։ Որով յայտնի կ'երևնայ թէ և ոչ Շապհոյ Բագրատունւոյ, Յովհաննու կաթուղիկոսի և Ստեփաննոսի Ասողկան գրուածները ծանօթ են իրեն։ Կրօնական գիտութիւնն ալ՝ սուրբ գրոց բառական հակացողութենէն անդին չանցնիր, ուսկից աստէպ վկայութիւններ մէջ կը բերէ։ Անծանօթ են իրեն Յունաց և-

կեղեցւոյն սուրբ հայքը՝ որ իր հայրենակից հին վարդապետացն այնչափ ընտանի էին։

* * *

Իր կեանքը այն տեղուանքը անցուցած ըլլալով ուր ասորի դպրութիւնք երբեմն ծաղկած էին, կրնար կարծուիլ թէ բաւական օգտուած ըլլայ այն լեզուին յիշատակարաններէն։ Սակայն Մատթէոսէն ետքը եկող երկու ասորի, Միքայէլ ու Գրիգոր Աբուլֆարաճ պատմիչներէն դատելով կը տեսնուի, թէ ասորական դպրոցը որչափ կը տարբերէր հայկականէն, թէ կրօնական գաղափարներովը, թէ ազգային նախապաշարմամբք և թէ պատմական դէպքերը կշռադատելու կողմանէ։ Մատթէոս և Աբուլֆարաճ՝ երկու ամենևին իրարու հակառակ հոգւով լցուած են. առիթ չպակսիր որ առջինը՝ Ասորւոց ծանր նախատինքներ չտայ. երկրորդն ալ՝ ամէն անգամ որ կրնայ՝ գհայերը կը բամբասէ ու կը չարախօսէ։ Այս ներհակութենէն կրնամք հետևցընել թէ իրարու հետ հաղորդակցութիւն չունէին։

Նոյնը կրնանք ըսել եթէ Բիւզանդացի տարեգրաց հետ զՄատթէոս բաղդատենք։ Իւր տուած տեղեկութիւնները՝ մեզի հասած տարեգիրներէն այնչափ կը տարբերին՝ որ կարծես թէ ուրիշ աղբիւրներէ քաղած ըլլայ։ Օրինակի համար, եթէ Նիկեփորոս, Փոկասու և Զմշկիկի թագաւորութեան վրայ՝ Լևոն սարկաւագին պատմութեանը հետ զՄատթէոս բաղդատենք, թէպէտ և հիմնական գիպուածոց մէջ յոյն պատմչին հետ զուգընթաց է, բայց տարբեր յիշատակարաններու վրայ աշխատած կ՚երևնայ։ Այդ բաղդատութիւնը Կեդրենոսի, Զոնարասայ, Աննա Կոմնենի հետ ընելով, նոյն աննմանութիւնները կը գտնենք, որ ոչ միայն այս ժամանակագրաց ու Մատթէոսի հետ ունեցած ծանօթութեանց տարբերութենէ առաջ կու գան, հապա նաև իրենց տեսութեան տարբեր կէտէն։

digitised by A.R.A.R.@

թէ որ անոնք Կոստանդնուպոլսոյ արքունեացն ու կայսերութեան արեւմտեան գաւառներն յուզող խռովութեանց վրայ աւելի լաւ տեղեկութեամբ կը գրեն, չկայ մէջերնին մէկն որ ասիական գաւառաց վերաբերեալ բաները՝ Մատթէոսէն լաւ գիտնայ. ինքը կրնայ զանոնք սրբագրել և լրացընելու օգնել:

Այսպէս ահա հոգ տանելով աւանդել մեզի Զմչկիկի առ Աշոտ գրած թուղթը որ բիւզանդական պատմութեան ամենէն աւելի ազնիւ յիշատակարաններէն մէկն է, այսօրուան օրս այն կայսեր Ասորւոց մէջ բռնած ընթացքը կը հասկընամք այն մանր տեղեկութիւններով՝ զորս փուճ տեղ պիտի փնտռէինք Լեւոն սարկաւագին պատմութեանը մէջ: Այս թղթիս՝ որ բագրատունեաց դիւանէն հանած կ'երեւնայ, վաւերականութեանը վրայ տարակոյս չկայ: Վասն զի նոյն իսկ մէջը գտնուած սխալները կը ցուցընեն թէ յոյն բնագրի մը վրայէ թարգմանուած է 'ի հայ: Մատթէոս՝ ուրիշ պատուական բան մըն ալ պահած է. և այս է Գագիկ Բ թագաւորին Կոստանդնուպոլսոյ Սուրբ Սոփիայ մեծ եկեղեցւոյն մէջ խօսած ճառը, Կոստանդին Դուկաս կայսեր և Յունաց կղերին առջև, հայ և բիւզանդական եկեղեցւոյ մէջ եղած հաւատոյ վէճերուն վրայ: Անտարակոյս այս ճառը նախ հայերէն գրուած է, բայց յունարէն թարգմանուած ու խօսուած, որով սկզբնագիրը կ'ըլլայ զոր Մատթէոս մեզի կը հասցընէ: — Այսպէս չկարենալով ստուգել Մատթէոսի աղբիւրները, եթէ կարծիք մը հարկ ըլլար կազմել, պէտք էր ըսել թէ ինքը ոչ ասորի և ոչ բիւզանդացի պատմիչներ նայած ըլլալով, հարկաւ ուրեմն իրեն ժամանակակից հայկական յիշատակարաններ ու գրքեր պէտք է որ գործածած ըլլայ, որ այս օրուան օրս կորսուած են կամ ինչուան մեր ձեռքը չհասած:

Ժամանակագրութեան ոճն ալ յայտնի կը ցուցընէ թէ հեղինակն իւր ազգային դպրութեան անհմուտ է. ոչ միայն անոր ոսկի դարուն օրինակագրացը անծանօթ,

digitised by A.R.A.R.@

հապա նոյն իսկ ութերորդ, իններորդ և տասներորդ դարուն մատենագիրներէն ալ անրաւ հեռաւորութիւն ունի: Ոչ Արծրունեաց պատմիչ Թովմա Արծրունւոյն ճոխաբան, պաճուճեալ ու մթախօս կերպն ունի, ոչ Յովհաննու կաթուղիկոսի արուեստակեալ ու բառադարդ վայելչաբանութիւնը և հռետորական ձևերը, և ոչ Ասողկան հանճարեղ չափաւորութիւնը: Առանց ամենևին արուեստի՝ իր ժամանակին գրեթէ խօսուած լեզուովը կը գրէ: Հայոց մատենագրութեան ու ազգութեան վատթարանալուն ատենը գրուած ըլլալով՝ իր ժամանակակցաց գաղափարներն ու նախապաշարմունքներն ունի: Միամիտ է ու դիւրահաւան, իր տեսութեանցը մէջ անհաղորդական ու սահմանաւոր, թէպէտ և կեանքը անանկ քաղաքի մը մէջ անցուցած է որ ամէն քաղաքական ու մատենագրական ազդեցութեանց բաց էր:

*
* *

Իր ժամանակակցացը պէս սաստ Քաղկեդոնի ժողովոյն, թէ և անոր հետ երկու բնութիւն կը դաւանի ՚ի Քրիստոս, Յունաց դէմ ունեցած կրօնական հակակրութիւնը՝ ցասմամբ վրանին կը թափէ: Ոչ ինչ պակաս բուռն է նաև այլազգեաց ատելութիւնն ալ: Չխնայեր նաև Փըռանկաց, որ Հայաստանի գաւառացը մէկ մասին կ՚իշխէին: Թէ որ այս կէտը բան մը կրնայ արդարացընել՝ միայն հայրենասիրութիւնն է որով վառուած է. այն զգացմունքը՝ որուն չափազանցութիւնը շնչող պատճառին վեհանձնութենէն ու անշահասիրութենէն ներումն կը գտնէ: Բայց այս պակասութիւններն կերպով մը իրենց փոխարինութիւնն ունին: Իր պատմագրութիւնն որ վարժ արուեստի մը փափկութիւն չընդունիր, յղկած ոճէ մը աւելի ճշմարիտ և ազդու գործելով՝ իր ազգին մտաւոր և բարոյական վիճակը մեզի կը ներկայացընէ: Պատմագրելու այս անհարթ կերպին մէջ, և այն բարբարոս

digitised by A.R.A.R.@

և աղմկայոյզ ժամանակին՝ ուր որ այս կերպս կը գործածուէր, ներդաշնակութիւն մը կայ. կարծես թէ անհըմուտ ձեռքէ ելած պատմութիւններն՝ բուն իսկ նիւթին գեղեցկութիւնն աւելի դուրս կը ցատքեցընեն: Ի՞նչ ցաւալի տեսարան՝ անմեղ ժողովուրդ մը տեսնել՝ որ քրիստոնէական համակամութեամբ այլազգեաց անողորմ սրոյն տակ կ'իյնայ կը մեռնի հազարաւորը մէկտեղ: Ի՞նչ յօժարակամ անձնանուիրութիւն է՝ զոր Տաւրոսի Հայոց վրայ կը տեսնենք, որ Խաչակրաց հասնելու ատենը՝ խոնարհեալ խաչին վրէժը խնդրողներուն գալուստը կ'ողջունեն, կ'երթան անոնց օգնելու սովուն խստութեանը մէջ, և անոնց հետ պատերազմին ամէն վտանգներուն մասնակից կ'ըլլան: Ի՞նչպէս մեծ է Մատթէոս իւր հայրենասիրութեանը մէջ, երբ իր բնական զգացմունքն՝ ատելութեան ու կրից ամբոխմամբը չնուաստացըներ: Ո՞րչափ կը սիրէ իր հայրենիքը, և կը փառաւորէ Հայոց քաջութիւնը՝ որ իրենց աշխարհքը պաշտպանեցին: Ի՞նչ ճարտասան պարզութեամբ կը պատմէ այն հնգետասանամեայ դիւցազին մահը, որ հայրենի տունը կը թողու, կը վազէ սուրը ձեռքը այլազգեաց անհամար խումբերուն մէջ կ'իյնայ՝ հալածելու. անգին այս ցաւալի տեսարանին վրայ՝ պատանւոյն ծերունի պապուն բազուկները կը ջլատին, և սուրը գետին կ'իյնայ: Վսեմ է նաև գեղի խոնարհ հովուի մը՝ տէր Քրիստափոր երիցուն մահը, որ պաշարեալ յանկարծ յայլազգեաց՝ կ'աճապարէ իւր հօտը եկեղեցւոյն մէջ կը ժողվէ. որուն թէպէտ չորս կողմը առեր են թշնամիք, սուրբ խորհուրդը կը կատարէ, հացն ու գինին կը բաշխէ հաւատացելոց, որոնք մէկիկ մէկիկ բարբարոսաց սրոյն սպանդ կ'երթան. մինչև որ տէր Քրիստափոր և իր երկու որդիքը Թորոս ու Ստեփան՝ մինակ մնացած՝ իրարու վերջին համբոյրը կուտան, ու այն վսեմ ու հանդիսաւոր գրկախառնութենէն ետքը՝ երեքն ալ մէկտեղ կը վազեն տաճարին սեմոցը վրայ, մարտիրոսական պսակն ընդունելու: Ի՞նչպէս սիրտ

digitised by A.R.A.R.@

շարժող ոճով մը կը խօսի՝ Բագրատունեաց ազնուական ու մեծ ցեղին վերջին Գագիկ Բ թագաւորին վրայ. այն հոյակապ թագաւորին՝ որ իր գիտութեամբն ու քաջասրտութեամբ անուանի, իրեններէն կը մատնուի, իր հարցը ժառանգութենէն կը զրկուի, ու աքսորանաց և թշուառութեան մէջ կեանքը կ'անցընէ, և արտասուելի գուաճանութեամբ մը կը լմընցընէ։

Վերը յիշուած մատենագրական կրթութեանն պէտք է ընծայել հեղինակին միւս թերութիւններն, յորոց մըտաւոր մշակութեամբ մը կրնար զգուշանալ. ինչպէս չափազանցութեան սէրը, բացագանչութեան հակամիտութիւնը, նոյն դարձուածոց յոգնեցուցիչ կրկնութիւնը, կարևոր պարագայից մէջ ցուցած վերջի աստիճանի խօսքի ագահութիւնը, և անդին նուազ հարկաւորաց վրայ երկարաբանելը։

* * *

Ժամանակագրութեան շարայարողը ԳՐԻԳՈՐ իւր աշակերտը եղած պիտի ըլլայ, թէ որ Յունաց դէմ ցուցած ատելութեանը նայինք, զոր 'ի Մատթէոսէ ժառանգած կ'երևի։ Ինքզինքն Երէց կը կոչէ, բայց կ'երևնայ թէ իւր հայրենակցացը մէջ երևելի աստիճան մը ունէր. վասն զի կը տեսնեմք զինքը՝ որ Քեսնոյ մեծամեծացն ու կառավարչին կը դիմէ, երբ 1137ին քաղաքացիք այլազգիներէն պաշարուելով՝ թողուցին զՔեսուն. Գրիգոր կը յորդորէ որ իրենց պարիսպները պաշտպանեն, և անոնց հետ հոն կը փակուի։ Յունաց Կոմնենոս կայսեր կրկին ասպատակութիւնքն յԱսորիս և 'ի Կիլիկիա, Զանգիին Փանկայ ձեռքէն Եդեսիան առնուլը, Իկոնիոյ սուլտաններուն՝ Ռուբինեանց հետ մերթ թշնամութեան և մերթ բարեկամական վերաբերութիւնքն, Կապադովկիոյ Էմիրներուն և Տանիշմէնտի տանը հետ եղած պատերազմները, Քուրդընէ՝ գաղղիացի իշխանական ցեղին մաշիլը,

digitised by A.R.A.R.@

Խաչակրաց Նուրէտտինի դէմ ձեռնարկութիւնքն, Վրաց թագաւորաց Հայաստանի մէջ Անի և Դուին քաղաքաց դէմ ըրածները, Գրիգորի ժամանակագրութեան գլխաւոր նիւթերն են։ Գրութեան ոճն ալ Մատթէոսինէն ոչ ինչ ընդհատ ստորին է և ռամկական։

Մատթէի Ուռհայեցւոյն Պատմութեան բնագիրը հրատարակուած է յԵրուսաղէմ (1869) շատ ծանօթութեամբք։ Անկէ տասնըմէկ տարի յառաջ արդէն Տիւլորիէ գաղղիական թարգմանութեամբ ծանօթացուցեր էր արևմտեայց՝ միջին դարուց պատմութեան համար հետաքննական այս գրուածն հետևեալ խորագրով· Chronique de Mathieu d'Édesse (952-1136) avec la continuation de Grégoire-le Prêtre jusqu'en 1162; par Ed. Dulaurier. Մասնաւորական այլևայլ գրուածք ալ հրատարակուած են թէ՛ ՚ի Տիւլորիէէ և թէ յայլոց հայագիտաց, և են· 1° Notice de deux manuscrits arméniens contenant l'histoire de Mathieu Jierets, et Extrait de cette histoire, relatif à la première Croisade, en arménien et en français, par M. Chaban de Cirbied. Paris, 1812. — 2°. L'Histoire des Croisades, d'après les Chroniques arméniens, par Ed. Dulaurier. Paris, 1848. — 3° Les Chefs Belges de la première Croisade, d'après les historiens arméniens, par Félix Nève. — 4° Beitrage zu der Geschichte der Kreuzzüge aus armenischen Quellen, von H. Petermann. — 5° Այլ և այլ հատուածք բնագրաւն և գաղղիարէն թարգմանութեամբ ՚ի Recueil des Historiens des Croisades, (Documents Arméniens.). Հատոր Ա։

digitised by A.R.A.R.@

ՍԱՄՈՒԷԼ ԵՐԷՑ

Սամուէլ Երէց: — Ժամանակագրութիւնը կամ Գաւազանք: — Այս երկասիրութեան աղբերք: — Ոճը: — Եւրոպական լեզուով թարգմանութիւնք: — Բնագրին տպագրութիւն:

Ուռհայեցւոյն ժամանակակից կ'երևնայ նաև Սամուէլ, որ Անւոյ կաթուղիկէին աշխարհիկ երիցանց դասակարգութենէն ըլլալով Երէց և մերթ ալ Անեցի կը կոչուի: Ինքզինքը աշակերտած կ'աւանդէ Գէորգ անունով վարդապետի մը, որ հաւանականաբար Մեղրիկն է. ուրիշներն ալ՝ և մասնաւորապէս Վարդան պատմիչ, Յովհաննու Սարկաւագայ աշակերտ կը համարին զինքը:

Սամուէլի գլխաւոր՝ և մեր ձեռքը հասած երկասիրութիւնն է Ժամանակագրութիւնը կամ Գաւազանքը, զոր Պահլաւունի Գրիգոր կաթուղիկոսին խնդրանքը յօրինած է և իրեն ընծայած[1]: Ասանկ մեծ և կարևոր երկասիրութեան մը համար՝ իմաստութեամբ իրեն օգնական և ձեռնտու տուած է Սամուէլ՝ ուրիշ ազգաց մէջ արդէն գտնուած և մեծարգոյ համանուն երկասիրութիւններն, և մասնաւորաբար Եւսեբիոսի և Խորենացւոյն աշխատասիրածները: Ինքը հեղինակն ալ այս բանս կը խոստովանի յընծայական նամակին առ կաթուղիկոսն.

1. Ժամանակագրութեան գրոցը խորագիրն է. «Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ հաւաքմունք 'ի գրոց պատմագրաց, յաղագս գիտելի ժամանակաց անցելոց մինչև 'ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ»:

digitised by A.R.A.R.@

«Ջանացի, կ'ըսէ, զամենագեղեցիկ զաստուածաբեալ զպատմութիւնս Եւսեբեայ՝ կրկին գրելով, որպէս զցայտումն արեւու՝ որ 'ի մթին տեղիս ծագէ և լուսաւորէ»[1]: Ուրիշ տեղ մըն ալ. «Մոռացեալ զտգիտութիւն և զանուսումնութիւն իմ, 'ի թախանձելոյ քոյ, սրբազգեացդ Գրիգոր, յաղթեցայ 'ի սիրոյ կամաց ձերոց առ 'ի գրել զոր կամեցար. և այժմ օժանդակեալ 'ի Հոգւոյն սրբոյ՝ ժողովեցից 'ի սոցանէ կարճ 'ի կարճոյ զախորժակս ձեր՝ զբանից հանդէս, միայն զճշմարտութեանն գնալով զհետ. և 'ի յոլովից՝ առաւել զերկոքումբք թեւակոխեցուք, ձեռնտու ունելով զնոսա, զԵւսեբի ասեմ, և զՄովսէս Խորենացի»:

Իսկ երբ հին օրինակագրաց գրուածները կը սպառին, և հարկ կ'ըլլայ որ Անեցին ինքնիրմէ սկսի շարունակել, այն ատեն տարակոյսը զինքը կը պատէ. «Մինչև ցայսօրիկ ժամանեալ վայր՝ անկասկած հետեւմամբ, առաջնորդ ունելով զհաւատապատում գիրս զյառաջասացեալ վարդապետացն. իսկ յայսմ հետէ 'ի տեղւոջ՝ ուր պիտոյացաւ ա՛յլ ինչ յաւելուլ 'ի շարագրութիւնս մեր, աշխատութիւն և տարակուսանք անկաւ յաղագս անմիաբան գրելոյ պատմագրացն. ամն առաւել և ամն նուազ շարագրելով, և կամ թէ ոչ ընաւ: Սակայն մեք զընախօսիցն զօճ պահելով, սկսցուք ըստ կարի զհետ ճշգրտութեան հետեւելով, և զառաջին ամն Տրդատայ զուգել երրորդ ամին Դիոկղետիանոսի՝ ըստ Մովսիսի Հայոց պատմագրի»:

Սամուէլի ժամանակագրութիւնը կը սկսի յԱդամայ, ու կը հասնի մինչեւ իր օրերը, կամ Քրիստոսի 1179 թուականը: Սակայն իրմէ առջը ոմանք շարայարած են իր երկասիրութիւնը, նոյն ոճն ու համառօտութիւնը պա-

1. Ի վերջ ընծայականին՝ յայլմէ գրչէ յաւելեալ. «Սամուէլ քահանայ Անեցի ժողովող գրոյս, յամի մարդեղութեան փրկչին ՌՃՀԹ, և մերոյս թիւ Ո, 'ի քառասներորդ ամի կաթուղիկոսութեան Գրիգորի Գ Պահլաւունւոյ, և 'ի թագաւորութեան Հայոց Թորոսի Բ»:

digitised by A.R.A.R.@

հեղով։ Զոր կը վկայէ գաղափարողաց մէկը հետեւեալ խօսքերով. « Աստանօր զտեղի առեալ կացին չարագրութիւնք գեղեցկաբանին Սամուէլի. զոր բազում երկասիրութեամբ հոգ տարեալ ստուգագրութեան, եւ ճշգրտիւ հասուցեալ մինչեւ յիւրն ժամանակ։ Եւ վասն զի պատմագրութեանց սահման է՝ զանցեալսն եւ զներկայէն ճառել, իսկ յապաջիկայն ոչ գոյ հնար անցանել. այլ թէպէտ յայսմ հետէ մտանէ կանոն իշխանութեան Հայոց 'ի չարագրութիւնս աղիւսակիս, սակայն սխալ յոլով տեսանի կանոնացս. վասն զի յայսմ հետէ այլոյ ուրուք է չարագրութիւնս, եւ գրեթէ Քրիստոսի ծննդեանն ամք եւ թուականն Հայոց միայն գոյ անսխալ »։ Այս խօսքերէն ետքը՝ Հայոց ՇԻԵ թուականէն սկսելով՝ կը շարունակէ ժամանակագրական աղիւսակը մինչեւ ՉԺԱ թուականը։ Ուրիշ յետին ընդօրինակողք ալ զանազան յաւելուածներ ընելով անոր ժամանակագրական աղիւսակաց՝ մինչեւ ՌՃԼԱ եւ ՌՃԽԵ թուականներն հասուցած են։ Ասիկայ յիշուելու ատենը ընդարձակող Մաւռէլի կը կոչուի գրոց մէջ. եւ տուած տեղեկութիւններն ընդհանրապէս կարեւոր են, մանաւանդ Կիլիկեցի թագաւորաց ատեն պատահած անցքերուն։

Այսէ գրեթէ հօթանասուն տարի առաջ՝ անուանի ծիրանաւորն Մայ՝ որ այն ատեն Միլանու մատենադարանին տեսուչն էր, Եւսեբեայ Քրոնիկոնն հրատարակելու ատեն՝ յաւելներէն թարգմանեց նաեւ Սամուէլի Երիցու ժամանակագրութիւնը, եւ տպագրեց կրկին, մէյ մը 'ի Միլան (1818), երկրորդ անգամ 'ի Հռոմ (1839)· Samuelis presbyteris Aniensis, Temporum usque ad suam ætatem ratio e libris historicorum summatim collecta. Opus ex Haicanis quinque codicibus ab Joh. Zohrabo diligenter excerptum atque emendatum. Zohrabus et Ang. Majus nunc primum conjunctis curis latinitate donatum notisque illustratum ediderunt. — Գաղղիական թարգմանութիւն մ'ալ 'ի Հ[illegible] Հայ [illegible] Պրօսէի· Samuel d'Ani, Tables Chroniques, traduits par M. Brosset. Մատենախօսական եւ քաղուած· Samuel d'Ani, Revue générale de sa Chronologie, par M. Brosset. (Mélanges Asiati-

digitised by A.R.A.R.@

ques). — Extrait de la Chronique de Samuel d'Ani, Recueil des Historiens des Croisades, (Documents Arméniens), Հատ. Ա. 447–468. յորում նաև Սամուէլի ժամանակագրին հայ բնագիրն զուգընթաց թարգմանութեամբ 'ի 1178 թուականէն Քրիստոսի ց'1340: Հայ բնագիրն տպուեցաւ անցեալ տարի յԷջմիածին:

ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ

Ո՞վ էր Մխիթար Հերացի: — Բժշկական գիտութիւն և արուեստ 'ի Հայաստան: — Ջերմանց մխիթարութիւն: — Նիւթը: — Աղբերք Հերացւոյն: — Իր գրոց տպագրութիւն:

Երկոտասաներորդ դարուն մէջ կը ծաղկէր 'ի Հայս Մխիթար անուամբ հռչակաւոր բժշկապետ մը, որ Հեր քաղաքը ծնած ըլլալուն համար՝ ընդհանրապէս Հերացի կը կոչուի: Տղայութենէն Արաբացւոց, Պարսից, և Հելլենացւոց իմաստութեամբքը վարժած, բաւական հմտութիւն ունէր նաև փիլիսոփայական և աստղաբաշխական գիտութեանց: Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալւոյն մտերիմն էր, որ և Յաղագս երկնից և զարդուց նորա կոչուած ընտիր քերթուածը՝ իրեն ընծայած է, ինչպէս նաև Յաղագս Աստուծոյ և արարածոցքերթութիւնը, որուն սկզբնատառքը կը յօդեն, « Մխիթար բժիշկ, ընկալ 'ի Ներսիսէ զայս բան »:

Բժշկական արուեստն ու գիտութիւն՝ որ այնչափ սերտ կցորդութիւն և կարևորութիւն ունի մարդկային կենաց վրայ, անկարելի է բոլորովին անծանօթ ենթադրել առ հինսն մեր. բայց հաւանականաբար ոչ այնչափ ծաղկեալ և բարգաւաճ վիճակի մը մէջ, որպէս առ Յոյնս և

digitised by A.R.A.R.@

միջին կոչուած դարուց մէջ առ Արաբացիս. որով և աղօտ, և ոչ միշտ զերծ 'ի նախապաշարմանց իրենց գաղափարն նոյն արուեստին և գիտութեանը նկատմամբ: Երկար դարեր գոհ եղած կ'երևնայ հայկական դպրութիւնն այդ հարևանցի տեղեկութեամբք. մինչև Ռուբինեանց հարստութեան ժամանակ՝ յորում Հայք աւելի ծանօթութիւն ունեցան իրենց մերձաւոր ազգաց և անոնց գիտնոց հետ: Յառաջ քան զՀերացի՝ ու երեքտասաներորդ դարու վերջերը գաղափարուած ու բաւական հնութիւն ունեցող բժշկարան մը հասած է ձեռուընիս, որ մակագիր կը կրէ. Բժշկարանն զոր փոխած է 'ի տաճիկ լեզուէ 'ի հայս՝ 'ի ժամանակս յաղթող թագաւորին Հայոց Գագկայ, որ քաղուածոյ և թարգմանաբար երկասիրութիւն մը կը թուի, ինչպէս կը կարծենք որ ըլլայ նաև Հերացւոյն գրուածը, և իրմէ ետքը յօրինուած ուրիշ բժշկարաններ, որոց հեղինակք կը ճանչցուին Ամիրտովլաթ, Ասար և Պօղնեաթ Սեբաստացիք և այլք. որոց ամենուն գրուածոց աղբերքն արաբական կ'երևնան, ինչպէս կը վկայեն բժշկաց անուանքն և դեղոց և անոնց զուգութեան և բժշկական բառերուն անուններն: Վասն զի նոյն իսկ յոյն բժշկաց՝ արաբական թարգմանութենէ առնլով՝ արաբացի հնչումն տուած են մերքն. ինչպէս Իպպոկրատ հռչակաւոր բժիշկն՝ փոխուած է մեր բժշկարանաց մէջ 'ի Պուգրատ, Բուկրատ, Բագրատ. — Գաղենոս՝ Գելինոս, Ճալինոս. — Ռուփոս՝ Ըռուպուս, Ըռուպօս, Ըռօֆուս. — Որիբազ՝ Ռուբաս, Արպխասուս. — Ասկղեպիոս՝ Ակլիւղեպէս. — Պաւղոս Եգինացի՝ Փօլօս, Ֆլօս, Ֆուլուս, Ֆօլօս. — Դիոգենէս՝ Դեւճանիս, և այլն:

Հերացւոյն ալ գիտութիւնն, ուսումը և գործածած բժշկական լեզուն առանցմէ տարբեր չէր կրնար ըլլալ, ինչպէս նաև հետևողութեան աղբիւրներն, ինչպէս քիչ մը ետքը պիտի տեսնենք:

*
* *

Գրիգոր Տղայ կաթուղիկոսին, որուն մեծ մտերիմն էր Մխիթար, ու անոր յորդորելովն ու խնդրելովը՝ համառօտ բժշկական գիրք մը շարադրեց, թարգմանաբար հաւաքուած յոյն, պարսիկ և արաբացի բժշկաց գրուածներէն։ Գրքին անունը Ջերմանց մխիթարութիւն դրած է հեղինակը, ու այնպիսի անուանակոչութեան պատճառն ալ ինքը կու տայ. «Զի սա, կ՚ըսէ, մխիթարէ զբժիշկն ուսմամբ, իսկ զհիւանդն՝ առողջութեամբ»։ Երկայն ու արուեստին գիտութեանը արժանի ոճով մը կը խօսի երեք ազգ ջերմանց վրայ, զորոնք սանկ իրարմէ կը զանազանէ. Բորբոսային և անբորբոս, Սուր և երկարօրեայ, Նոպայով և աննոպայ։ Երբ այս հիւանդութեանց նկատմամբ այլ և այլ բժշկաց կարծիքները մէջ կը բերէ, անոնց անուանքն ալ շատ անգամ կը յիշատակէ. որոնց մէջ գլխաւորներն են Գաղենոս, Իպպոկրատ՝ զոր ինքն ալ Բագարատ կը կոչէ, Սահակ՝ հայկազն բժիշկ, Փօլոս, Մատայի, Մասր ձուէն, Մահամմատ Զաքարիա, Որիբադ, Դեւճանիս, Սապիթ–Կուրան, և այլն։

Գրոցը սկզբնաւորութեանը յառաջաբանին մէջ կը պատմէ նոյն երկասիրութիւնը շարագրելուն պատճառը. կ՚աւանդէ թէ ինչպէս 'ի մանկութենէ իմաստութեան և բժշկական արուեստից սիրող եղած ըլլայ, ու Պարսից, Յունաց և Արաբացւոց գրքութեամբը վարժուած։ «Թէ հիմնովին սորված էր բժշկականութիւն և արդեամբ իսկ 'ի գործ կը դնէր, զայդ կը ցուցընեն բաց յիւր այս հմտալից գրութենէն՝ իմաստուն բժիշկ, իմաստուն և ճարտար բժիշկ, իմաստուն բժշկապետ և այլ այնպիսի տիտղոսք՝ զոր կուտան իրեն ժամանակակիցք և յաջորդք։ Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ տեղեակ էր նաև աստեղագիտութեան, որովհետև զինքն իւր բարեկամութեամբ պատուող Շնորհալի՝ Բժշկապետ և աստեղագէտ տիտղոսն ի-

digitised by A.R.A.R.@

բեն կուտայ»[1]: Անոնց բժշկական գրքերը կարդալով «տեսի, կ՚ըսէ, զի ունէին զարուեստ բժշկութեան լի և կատարեալ ըստ առաջին իմաստնոցն. այսինքն զնախագիտութիւն՝ որ է իմաստ և վարդապետութիւն բժշկական արուեստից. և ՚ի Հայք բնաւ ոչ գտի զվարդապետութիւն և զիմաստ Նախագիտութեանն, այլ գտածուն միայն, և այս ոչ ըստ կարգի և լի, այլ համառօտ և ծաղկաքաղ աստի և անտի հաւաքեալ, յայլ և այլ գրչաց և մտաց այլայլած:

Կամեցայ ըստ իմոյ կարողութեան առնել զգիրքս զայս՝ միայն վասն երեք ազգ ջերմանցն համառօտ՝ Նախագիտութեամբն և ստածմամբն: Զբովանդակն որ վասն արուեստի բժշկութեանս թողի, և զերեք ազգ ջերմանցս միայն հաւաքեցի, և թարգմանեցի ի հայ բառ: Պատճառ ունելով այսմ աշխատութեան և զսէր զյօժարութիւն սրբոյ և աստուածապատիւ կաթուղիկոսին Հայոց տեառն Գրիգորի որ մակակոչի Տղայ, սմա որ էր առաջնորդ յաթոռ սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին Հայոց, զոր տեսի ամենայնիւ սիրող իմաստութեան և հմուտ: Եւ յաղագս այսորիկ յօժարեցի ի պէտս և ի յօգուտ սորա առնել զգիրքս զայս ի հոռոմ և ի յարապիկ և ի պարսիկ գրենաց, ըստ իմոյ կարողութեանս և շնորհի զոր ետ ինձ Տէր գիտութիւն լեզուաց և գրոց նոցա»: Ռամկօրէն՝ կամ ժամանակին սովորական լեզուով գրելուն ալ պատճառ կու տայ. «Զի դիւրահաս լիցի ամենայն ընթերցողաց»: Եւ կը յաւելու յայտնելով զորոշ թուական չարագրութեան. «Թարգմանեցաւ և գրեցաւ գիրքս այս յամի 1184 Տեառն մերոյ Քրիստոսի գալստեանն, յորում էր և թուականս Հայոց ՈԼԳ. ի հայրապետութեան սրբազան կաթուղիկոսին Հայոց տեառն Գրիգորի՝ որդւոյ Վասլի բարեպաշտ իշխանի Պահլաւունւոյ, որ և պատճառն է գրոցս»:

1. Հանդէս ամսօրեայ, Բ տարի (1888) նոյեմբեր:

digitised by A.R.A.R.@

Վերջին պարբերութեան մէջ, ինչպէս նաև ուրիշ տեղ մը, հեղինակին գործածած թարգմանել բառը իրաւացի խնդիր մը կը վերցնէ թէ արդեօք ինքնագի՞ր թէ յայլ լեզուաց ի մեզ փոխադրուած է Մխիթարայ այս երկասիրութիւնը:

Պատասխանը կու տանք հմուտ ազգային բանասէրի մը խօսքերով, զորս յօժարամիտ մեզի կ՚իւրացընենք. «Եթէ թարգմանել բացատրութիւնն ամենայն ճշգութեամբը առնունք, ի հարկէ կարծելու ենք թէ Թարգմանութիւն է: Բայց արդեօք պէ՞տք է այսպէս ճշգիւ և անձուկ մտօք առնուլ նոյն բացատրութիւնն. միթէ կարելի մանաւանդ թէ պատշաճ չէ՞ աւելի ընդարձակ միտք տալ ի կիր արկած բառին: Գիտէ ամենայն ոք որ թարգմանել բառն՝ այժմ յարդի լեզուիս միակ նշանակութեամբ կը գործածուի, իբր՝ միով լեզուաւ ըսուածն կամ գրուածն յայլ լեզու փոխել, յորում ինքնին կ՚իմացուի՝ սկզբնագրին բովանդակութիւնն առաջի ընթերցողաց դնել ճշգութեամբ, ամբողջապէս, առանց փոփոխութեան և յաւելուածոյ: Եւ եթէ Թարգմանիչ մի պատշաճ համարի ի տեղիս տեղիս իւր սկզբնագրէն շեղիլ, համառօտել կամ ընդարձակել, յաւելուլ կամ յապաւել, հաւատարմութիւնը կը պահանջէ որ յայտնապէս ծանուցանէ: Սակայն այսպէս չէր առ նախնիս: Իրենք թարգմանել բառն ոչ միայն մեր այժմու գործածութեան համեմատ կը վարէին, այլ նաև 'ի գործ կ՚ածէին՝ յայտնել, մեկնել, ընդարձակագոյնս բացատրել... նշանակութեամբ. ինչպէս ցայսօր արևելեան հին ազգաց մէջ ալ նոյն իմաստներն ունի այդ բառը:... Կը համարինք թէ Հերացի բժշկապետին ի կիր արկած Թարգմանել բառն հարկ չէ ոչ այնչափ անձուկ մտօք առնուլ... Մեզի այնպէս կ՚երևնայ որ Մխիթար «կամեցայ... առնել գիրքս... հաւաքեցի և Թարգմանեցի» ըսելով կը յայտնէ թէ ի ձեռին ունենալով այլ և այլ օտար լեզուաւ գրքեր, անոնցմէ քաղած, կարգի դրած, իւր անձնական գիտողութիւնքն ու

digitised by A.R.A.R.@

փորձառութիւնքն յաւելցուցած,... Նոր գիրք մը յօրինած է հայերէն լեզուաւ։ Եւ որովհետեւ ի ձեռին ունեցած գրքերն օտար լեզուաւ էին, անոնցմէ քաղած կամ հաւաքած մասունքն 'ի հարկէ թարգմանելու էր...

«Լեզուի նկատմամբ ալ Մխիթար, տարբեր ընթացք կը բռնէ այլ ասմկախօս մատենագիրներէն։ — Ոչ միայն հնագոյն ասմկագիրք, այլ նաեւ ոչ սակաւք ի յաջորդաց, եւ ոմանք ի յետնագունաց իսկ, սովորաբար իրենց գրութիւնն գրաբար կը սկսին, եւ ոճն աւելի՝ ոճն պակաս, բաւական տեղ նոյնպէս յառաջ կը վարեն՝ մէջ ընդ մէջ ասմկօրէն ընդելուզելով. եւ իրենց բնական լեզուին դառնալէն ետեւ ալ՝ երբեմն երբեմն երկայն կամ կարճ գրաբար հատուածներ կը մուծանեն. այնպէս զի բովանդակ գրութիւնն կ'ըլլայ ասմկախառն գրաբարի եւ գրաբարախառն ասմկօրէնի հիւսուած։ Այսր հակառակ՝ Մխիթար իւր Յառաջաբանէն ի զատ չունի ամենեւին անխառն գրաբար հատուածներ, եւ ոչ իսկ այնպիսի գրաբարախառն կտորներ՝ ինչպիսի էին ի վեր անդր գրուածներն։ Գրեթէ բոլոր գիրքն մի եւ նոյն ասմկօրէն լեզուաւ կը գրէ. ուստի եւ հազիւ աստ անդ կը գտնենք՝ գրաբարի յատուկ ձեւերէ եւ կազմակերպութիւններէ եւ ասացուածներէ զատ՝ միակ եւ առ առաւելն երկու տող միահետ բուն գրաբար նախադասութիւններ։

«Թէ (Մխիթարայ) առաջիկայ գրուածոյս եւ թէ այլ եւս ասմկօրէն գրուածոց յատկութեանց մին եւս այն է՝ որ հասարակօրէն լեզուն հետ զհետէ եւ աստիճանաբար կը ասմկանայ, մինչեւ ի վերջ կոյս զուտ ասմկօրէնի կերպարանք կ'առնու։ Յայտնի է որ ինչպէս յամենայնի՝ նոյնպէս նաեւ յայսմ բացառութիւնք կը հանդիպին» *։

Այսպիսի աշխարհիկ գիտութեան մը պակասութիւնը դարմանելու համար՝ ուզեց Մխիթար այս գիրքս շարադրել. եւ իրեն կարողութենէն վեր սեպելով բովանդակ

1. Հանդէս ամսօրեայ. վերը յիշուած թերթին մէջ։

բժշկութեան արուեստին վրայ գրելը, միայն երեք ազգ ջերմանց վրայ ուզեց համառօտիւ՝ նախագիտութեան և ստածման կամ դարմանելու եղանակին վրայ՝ պէտք եղած տեղեկութիւնները տալ․ «զոր չարեցաք և հաստատեցաք, կ'ըսէ, ըստ կարգի հին և նոր վարդապետացն»։ Բայց մեր բժշկարանաց մէջ ուրիշ հիւանդութեանց վրայ ալ կարճ գրուածներ կամ հատուածներ կան Մխիթարայ անուամբ, ինչպէս նաև գրուած մը Վասն քարանց և յատկութեանց նոցա և բժշկութիւն նոցա։

Հերացւոյն երկասիրութիւնը հրատարակուած է ՚ի Ս․ Ղազար Վենետիկ յամի 1832։

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ

Գրիգոր Տղայ։ — Հայրապետական աթոռը գրաւելը։ — Բանակցութիւնք ընդ կայսեր Բիւզանդիոյ։ — Տարսոնի ժողովը։ — Թուղթք։ — Առ Կիւռ Մանուէլ։ — Առ Միքայէլ պատրիարք Ասորւոց։ — Առ վարդապետս հիւսիսոյ։ — Առ Հաղբատացիս։ — Ողբք Երուսաղեմի։

Ներսէսի Շնորհալւոյն Վասիլ եղբօրը որդին էր Գրիգոր Տղայ, որ մանկութեան հասակէն իր հօր եղբօրը իմաստուն առաջնորդութեանը տակ՝ հմտացաւ աստուածային և արտաքին գիտութեանց, ու կաթողիկոսարանին մէջ եղող Կոստանդին յոյն քահանայէ մ'ալ տեղեկացաւ հելլենական դպրութեանց․ կ'երևնայ թէ հմուտ էր նաև եբրայական լեզուի, եթէ առ Տուտէորդին

digitised by A.R.A.R.@

գրած թուղթերուն խօսքերը իրեն վրայ ուզենանք հասկընալ :

Շնորհալւոյն յուղարկաւորութեան հանդիսին ներկայ գտնուելու համար՝ Հռոմկլայ եկած ըլլալով, հոն գումարուած ամէն եպիսկոպոսաց ընդհանուր հաւանութեամբը անոր յաջորդ ընտրեցաւ. վասն զի անոր ըստ մարմնոյ մերձաւորը՝ ժառանգ և հետևող տեսան նաև սորոյն լուսափայլ առաքինութեանցը. և իր ընտրութեամբը՝ ազգին այսպիսի հօտասէր հայրապետ մը գրկմանը ցաւը մեղմել ուզեցին :

Այն արժանաւոր ընտրութիւնը՝ ուրախացուց նաև զկայսրն Բիւզանդիոյ Կիռ Մանուէլ, որ մասնաւոր մխիթարութեան թուղթ մը գրելով առ կաթուղիկոսն, կը յորդորէր զինքը որ հօրեղբօրը ջանիւքն սկսած յոյն և հայ ազգաց եկեղեցական միաբանութեան խորհուրդն առաջ տանի : Անիկայ էր նաև Գրիգորի բաղձանքը. բայց կը վարանէր թէ ինչպէս պիտի կարենայ ամբողջ ազգի մը հաւանութիւնն առնուլ այնպիսի օգտակար խորհրդոյ մը գործադրութեանը : Այս վախճանաւ Շնորհալին՝ Ստեփանոս անունով վարդապետ մը արևելք ղրկած էր միութեան հակառակող եպիսկոպոսաց հետ խօսելու, և անոր մեծ օգտակարութիւնը հասկըցնելով՝ հաւանութիւննին առնելու : Ստեփանոս՝ Կլայեցւոյն մահուընէն ետքը՝ առաջնորդաց հաւանութեան գիրը բերաւ ու անոր յաջորդին յանձնեց. որով սիրտ առաւ հայրապետը, ու սկսաւ կայսեր ու Յունաց Միքայէլ հայրապետին հետ թղթակցիլ. և երկու ազգաց հաւատոյ մասանցը մէջ ունեցած զանազանութեանց մեկնութիւն տալով կամ ուզելով, կաթուղիկոսը Հռոմկլայ ժողվեց Հայոց, Աղուանից ու Վրաց եպիսկոպոսունքն ու առաջնորդները և վանահարքը : Այն գումարմանը մէջ Ներսէս Լամբրոնացին իր ազդու և գեղեցիկ ատենախօսութիւնն ըրաւ, որով շատերուն մտաց տարակոյսը լուծեց, զայն իրենց ուղղութեանը մէջ հաստատելով : Ժողովոյն լմըննալէն ետքը՝

digitised by A.R.A.R.@

ամէն գումարեալ եպիսկոպոսունքը իրենց հաւատոյ խոստովանութիւնը գրեցին, և անոր տակը դրին իրենց ստորագրութիւնը և ղրկեցին առ կայսրն։ Բայց նոյն միջոցին Միքայէլ կայսեր մահը և ուրիշ քաղաքական յեղափոխութիւնք վրայ հասնելով, միաբանութեան խորհրդոյն գործադրութեանը արգելք եղան։

Լատինացւոց հետ ալ սիրով և ընտանութեամբ էր Գրիգոր, և այն պատճառաւ Լուսիոս Գ Հռովմայ քահանայապետին ալ թուղթ գրեց, անոնց եկեղեցական պաշտամանց կարգաւորութեան գիրքը խնդրելով։ Լուսիոս կատարեց անոր խնդիրքը, ու 'ի պատիւ՝ հայրապետական խոյր, եմիփորոն և պալիում ղրկեց՝ կոնդակաւ մը, զոր Լամբրոնացին թարգմանեց։

Այն տարիները Հագարացիք նորէն Երուսաղեմի տիրեցին. Գերմանիոյ կայսրը Փրեդերիկոս Ա՝ խաչակրաց խմբով մը արևելք անցաւ, սուրբ քաղաքը նորէն քրիստոնէից դարձընելու։ Ռուբինեանց պայազատն Լևոն Բ երբ լսեց անոր գալուստը, կաթուղիկոսին հետ մէկտեղ կայսրը դիմաւորելու փութաց. և թէպէտ մեռած գտան զինքը, բայց իրեն իշխաններէն մեծարուելով դարձան իրենց աթոռը 'ի Հռոմկլայ. և հոն հանդիպեցաւ կաթուղիկոսին մահը՝ իւր վաթսուն տարուան հասակին (1193)։

* * *

Գրիգորի Տղայոյ երկասիրութիւններէ՝ միայն մէկ քանի թուղթերը ձեռուընիս հասած են։ Ասոնց մէջ գլխաւորներն են

Առ Կիւռ Մանուէլ կայսր 'ի Կոստանդնուպոլիս, Յունաց եկեղեցւոյն Հայոց հետ ընելիք միաբանութեան խնդրոյն համար, որուն սկզբնաւորութիւնը Շնորհալւոյն ատենէն եղած էր։ Շնորհակալ կ'ըլլայ կայսեր այն մխիթարական թղթոյն համար՝ զոր սրբոյն Ներսիսի մահուանը

digitised by A.R.A.R.@

սաթիւ գրած էր իրեն. կը խոստանայ առաջ տանիլ միաբանութեան խնդրոյն նկատմամբ եղած ձեռնարկութիւնը, թէպէտ և 'ի նմին ժամանակի առջևը կը դնէ նաև մեծամեծ դժուարութիւններն, և թէ անկարելի է որ Հայք ծիսականաց մէջ փոփոխութիւն ընդունին, ինչպէս կը պահանջէին Յոյնք:

Առ նոյն ինքն Կիւռ Մանուէլ, յորում կը յայտնէ կայսեր թէ կը փափաքին Հայք որ 'ի գործ դրուի այն միաբանութիւնը՝ զոր թէ թագաւորը և թէ երկու ազգաց օգուտը կը պահանջէր. և թէ մտադիր յանձն կ'առնու զայն նաև ազգային ընդհանուր եկեղեցական ժողովը՝ զոր ինքը գումարած էր, և որուն բերնէն հաւատոյ խոստովանութեան ընդարձակ Թուղթ մը կը հրատարակէ:

Առ Միքայէլ պատրիարք Հռոմոց 'ի Կոստանդնուպօլիս. գրեալ նոյն խնդրոյն վրայ, և Հայոց ազգային ընդհանուր ժողովոյն հաւանութեամբը: Այս թղթին վերջերը խօսք կ'ընէ հաւատոյ դաւանութեան վրայ՝ զոր առաջ տուած էին առ կայսրն. և կը բովանդակէ համառօտ քաղուած մը նոյն յայտարարութեան:

Առ Հաղբատացիս, և առանձին առ Գրիգոր Տուտէորդի. որ կարծելով ազգին ու եկեղեցւոյն իրաւանցը պաշտպանութիւն ընել իր տեսութեամբն ու գաղափարներով, դէմ ելած էր կաթուղիկոսին և Յունաց, ու անոնց հաւատոցը դաւանութեան վրայ այլ և այլ ազգիտական ամբաստանութիւններ ըրած, ու անարգական խօսքերով նախատած Հռոմկլայի ժողովքը: Սպառնալիք ալ ըրած էր կաթուղիկոսը իր իշխանութենէն ձգելու: Հանդարտ ոգւով՝ բայց լի քրիստոսահրաման սիրով և աստուածաբանական հմտութեամբ պատասխան տուած է իրեն Գրիգոր Տղայ, յորդորելով զինքն 'ի զգաստութիւն: Ոչ լոկ իրեն պաշտամանը և եկեղեցական սահմանին արժանաւոր օծութեան, այլ նաև մատենագրական ոճոյ և պերճախօսութեան ընտիր օրինակ մը կրնայ ըլլալ այս Թուղթս:

digitised by A.R.A.R.@

Առ վարդապետս Ճիշախոյ, որոնք կամ տգիտութեամբ և կամ նախապաշարմամբ դէմ կը կենային միաբանութեան, ու նոյն ձեռնարկին պատճառ և համամիտ եղող կաթուղիկոսը՝ իրաւունք և պարտք կը սեպէին թշնամանել։ Ասոնց ուղղուած է Գրիգորի Տղայոյ այս թուղթը, որ ժամանակաւ երիցագոյն է քան զգրութիւն թղթոյն առ Տուտէորդին։ Ընդարձակ ու աստուածային ոգւով վառուած կը խօսի այս թղթիս մէջ սուրբ հայրապետս, յորդորելով զվարդապետսն՝ որ ամէն բանէ աւելի նախամեծար համարին զսէր և զմիաբանութիւն։

Այս թղթերուն մէջ ընտիր, հարթ և ընդհանրապէս հասկաբան ոճ մը կը բանեցընէ Տղայն, և կը ջանայ Շնորհալւոյն հետեւող երեւնալ թէ՛ գրչովը և թէ սրտովը։ Միայն թէ Շնորհալւոյն վսեմութիւնը և քերթողաբան ոճը կը պակսի ասոր քով։ Տղայոյն թղթոցը մէջ ընտրելագոյն է առ Հաղբատացիս գրածը։

Գրիգորի կաթուղիկոսի կ՚ընծայուին ուրիշ երկու թըղթեր ալ. մէկը առ Լուսիոս հայրապետ Հռովմայ, զոր կը յիշատակէ Լամբրոնացին. իսկ միւսը կը յիշէ նոյն ինքն կաթուղիկոսն՝ կայսեր գրած թղթոյն մէջ, որ առ նա ուղղած էր անմիջապէս Շնորհալւոյն մահուընէն ետքը։ Այս երկու թուղթերն ալ դեռ մեր ձեռքը հասած չեն, բաց 'ի Լուսիոս քահանայապետին առ կաթողիկոսն Հայոց գրածէն՝ զոր 'ի լատինէ թարգմանեց 'ի հայ Լամբրոնացին։

Ողբք Երուսաղեմի. — Գրիգոր Տղայ իր օրերը հանդիպած Երուսաղեմի առումը յայլազգեաց՝ ողբերգական քերթուածով մը աւանդեց, հետեւելով և յայսմ իր հօրեղբօր Շնորհալւոյ ողբոցն՝ յառումն Եդեսիոյ. նոյն չափով ոտանաւոր ալ գրած է։ Բայց ինչպէս յարձակ գրութեանն՝ ասոր մէջ ալ տարբեր կը մնայ քան Շնորհալին, թէ և հիներէն ոմանք աւելի բանաստեղծ սեպեր են զսա, գուցէ ուրիշ գրուածոց համար՝ որ մեզի ծանօթ չեն։

digitised by A.R.A.R.@

Գրիգորի Տղայոյ Թուղթերը հրատարակուած են 'ի Ս. Ղազար (1838). իսկ Երուսաղէմի ողբը բնագրաւ և գաղղիական թարգմանութեամբ 'ի Փարիզ. (տես յէջ 620, ուղղելով անմտադրութեամբ եղած մեր վրիպակը)։

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ

———

Մխիթար Գոշ։ — Իր ուսումն։ — Համբաւը։ — Շինած վանքերը։ — Զաքարէ Սպասալար։ — Իր հրամանաւ գումարուած ժողովն յԱնի։ — Գոշի երկասիրութիւնք։ — Դատաստանագիրք։ — Աղբերք և ոմ։ — Հիմնութիւն։ — Պատմական գրուած մը Մխիթարայ անուամբ։ — Առակք։ — Մեկնութիւն Երեմիայ։ — Աղօթագիրք։ — Մանր երկասիրութիւնք։ — Տպագրութիւնք իր գրուածոց։

Լամբրոնացւոյն օրերը կը ծաղկէր Մեծ Հայաստանի մէջ Մխիթար անունով վարդապետ մը, որ Գոշ կոչուեցաւ՝ մօրուացը ուշ աճելուն պատճառաւ[1]։ Գանձակ քաղաքէն էր. ընտիր ու բարեպաշտ ծնողաց զաւակ, որոնք որբաղան ուսմանց նուիրեցին զինքը. և երբոր տարիքն առաւ՝ կուսակրօն քահանայ ձեռնադրել տուին։ — Շատ տարի քահանայական պաշտամունքը կատարելէն վերջը՝ փափաքելով կատարեալ հմտութեան սուրբ գրոց, և անոնց մէջ իրեն թաքուն մնացած ճշմարտութեանց, հանդիպեցաւ Տաւուշեցի կամ Ուշեցի Յովհան վարդապե-

1. «Այսպէս կոչեցին զնա՝ զի նուազագոյն էին ալիք նորա». Կիրակոս։

տին՝ որ նոյն ժամանակին մէջ գիտութեամբք համբա-
ւաւոր անձ մը սեպուած էր · յառաջագոյն աշխարհիկ,
ու ամուսնոյն մահուընէն ետքը կրօնաւորելով՝ քահա-
նայական օծութեան և վարդապետական աստիճանի
բարձրացած ։ Մխիթար աշակերտեցաւ յետոյ ուրիշ հո-
գեւորականաց ալ, և վարդապետական անուն և պատիւ
ստացաւ անոնց քով ։ Բայց ինքը անով գոհ չըլլալով,
դէպ 'ի արևմուտք գնաց, Սևու լերան վրայ բնակող
վարդապետներուն քով · և առանց իմացընելու թէ ինքն
ալ վարդապետական իշխանութիւն ունի, շատ օգուտ
քաղեց անոնցմէ · ու դարձաւ 'ի Կարին, ուր ծանօթա-
ցաւ Քուրդ անուն բարեպաշտ իշխանին, որ Վրաց թա-
գաւորէն սարտուցեալ եկեր էր հոն · և Մխիթար հետը
մտերմանալով՝ սիրելի եղաւ իշխանին ։ Անկէ վերադար-
ձաւ իր հայրենիքը · ուր իմաստութեամբը մեծ համբաւ
ստանալով, շատերը կու գային իրեն աշակերտելու · և
ինչպէս Կիրակոս պատմիչը կը վկայէ, ամենայն ոք կը
փափաքէր տեսնել զինքը, և իր խօսքը մտիկ ընել ։ Այն-
չափ մեծ էր անունը՝ որ ոչ միայն ուսմանց փափաքով
վառուած երիտասարդութիւնն, այլ նաև շատ վարդա-
պետներ իրենց մեծութեան աստիճանը ծածկելով, աշա-
կերտի պէս կու գային անոր քովը որ մտիկ ընեն · ետ-
քը իրմէն հրաման առնելով՝ նորէն վարդապետութեան
աստիճանը կ'ընդունէին ։ Եւ թէպէտ բազմաթիւ էին իր
անուանի աշակերտքը, բայց անոնց մէջ ամենէն աւելի
նշանաւորներն էին Թորոս անունով մէկը, որուն հայրը
հայկազն էր և մայրը ասորի, որ առաքինի և ուսումնա-
կան կեանք մը անցընելով, խոր ծերութեամբ վախճա-
նեցաւ ու 'ի Հաղբատ թաղուեցաւ · և Վանական Յով-
հաննէս վարդապետ՝ որուն վրայ առանձին պիտի խօսինք ։
Բայց Մխիթար իր հայրենի քաղաքին մէջ նեղուելով 'ի
Տաճկաց՝ յորդորանօք Ստեփաննոսի Աղուանից կաթուղի-
կոսի գնաց 'ի Խաչէն՝ Հաթերքոյ Վախթանկ իշխանին
և անոր եղբարց քով, և յորոց մեծապէս պատուեցաւ ։

digitised by A.R.A.R.@

Հոն քանի մը տարի կենալէն ետքը՝ իշխանն Քուրդ եկաւ յիւր հայրենիսն յաշխարհն Կայենոյ և 'ի բերդն Մահկանոյ. և Վրաց Թամար Թագուհին ոչ միայն սիրով և պատուով ընդունեցաւ զնա՝ դարձնելով հայրենական ստացուածոց ժառանգութիւնն, այլ նաև ուրիշ տեղեր ալ տալով իրեն։ Գոշ՝ յիշելով անոր բարեկամութիւն ու սէրը՝ փութաց առ նա։

Վարդապետն՝ որուն քով աշակերտած էր Գոշ՝ երբոր լսեց անոր իմաստութեան համբաւը, և եթէ կրկին դարձեր է իւր հայրենիքը, եկաւ անոր քով, ու իրենց հին սիրովը միաբանելով, կեցան Գետիկ վանքին մէջ, զոր նոյն ինքն Գոշ մեծածախ և փառաւոր շինել տուեր էր Հաղբատայ մօտ, Կայենոյ կամ Կայենական գաւառին մէջ։ Վանքին առաջնորդն որ Սարկաւագ վարդապետ կը կոչուէր, և յառաջագոյն աշակերտած էր Մխիթարայ, ուրախութեամբ ընդունեցաւ զինքը, և կը սպասաւորէր յօժարութեամբ այդպիսի հռչակաւոր անձի մը։ Երբոր նոյն վանքը կործանեցաւ սաստիկ երկրաշարժով մը, և նորոգութիւնն անհնարին կ'երևնար, բնակիչքն ուզեցին հեռանալ 'ի տեղւոյն և ցրուիլ. մանաւանդ որ նեղուէին ալ 'ի մերձակայից. որովհետև Սարգիս անունով իշխան մը՝ իր գեղէն հոն փոխադրուելով, վանք մ'ալ ինք շիներ, և երկու ուխտերու մէջ անհամաձայնութեանց և գժտութեանց առիթք չէին պակսեր։ Գոշ յորդորեց զիրենք չցրուիլ, և ինք անոնց բնակութեան համար ուրիշ վանք մը շինեց նոյն Գետիկ անուամբ՝ Տանձուտայ ձոր բռուած տեղը, Իւանէ մեծ իշխանին հրամանաւն ու օգնութեամբ։ Ուրիշ շատերն ալ օգնական եղան իրեն, և մասնաւորաբար Խաչենոյ իշխանը Վաղթանկ և անոր կինը, և Զաքարէ Սպասալար՝ եղբայրն Իւանէի։

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Այս Զաքարէ Սպասալար՝ մասնաւոր սէր և մեծարանք կը ցուցընէր Գօշ վարդապետին, և իրեն խոստովանութեան հայր ընտրած էր զինքը: Այն օրերը Հայաստանի արևելեան կողմի վանքերուն մէջ շատ տեսակ շփոթութիւններ ծագած էին, եպիսկոպոսական ու կաթուղիկոսական աթոռոց օրինաւոր յաջորդութեանն նկատմամբ: Այս պատճառաւ Զաքարէ իշխանը հրամայեց որ ժողովք մը գումարուի յԱնի Շիրակայ, ու հոն ժողվեցան նոյն վարդապետներն ու եպիսկոպոսունքը՝ որ առաջ գումարուած էին 'ի Լօռի: Բայց Մխիթար վարդապետը իւր ծերութիւնն ու հիւանդութիւնը պատճառ բերելով հրաժարեցաւ ժողովոյն ներկայ գտնուելէն. այլ թուղթ մը գրեց առ իշխանն Զաքարէ, թէ ինչ որ վարդապետք նոյն ժողովոյն մէջ վճռեն, ես ալ կ՚ընդունիմ ու կը հաւանիմ անոնց սահմանածին: Երբոր ժողովը գումարեցաւ, Զաքարէ ստիպեց զվարդապետս որ իր խնդրուածոցը հաւանին, և Սոյն ժողովոյն մէջ սահմանուածներուն ընդունելի ըլլալը՝ թղթով ալ իրեն ձեռքը յանձնեն: Երբ անոնք նեղը մտան, ամէնքը մէկ բերան գոչեցին. «Այդ բանը անկարելի է որ մենք կարենանք ընել առանց մեծի վարդապետին Մխիթարայ»: Այն ատենը Զաքարէ հանեց այն թուղթը զոր ընդունած էր 'ի Գօշէ. եպիսկոպոսներէն ոմանք հաւանեցան. ուրիշներն ալ չհամոզուելով Սպասալարէն ժամանակ ուզեցին որ իրենք ալ կարենան գրել առ Մխիթար, և խնդրել որ անձամբ յանձն առնու ներկայ գտնուիլ այն գումարման: Այս թղթին մէջ կ՚աղաչէին որ ամենայն նեղութիւն և դժուարութիւն յանձն առնելով գայ 'ի ժողովն. ու եթէ, կ՚ըսէին, ձմրուա մէջ մահ հանդիպի քեզի՝ անուանդ հին սուրբ հայրապետաց կարգը կը դնենք. միայն թէ դու յանձն առնուս գալ առ մեզ:

digitised by A.R.A.R.@

Մխիթար վարդապետ անոնց թուղթը կարդալով իմացաւ յայտնապէս թէ առանց իրեն անկարելի պիտի ըլլայ անոնց համոզուիլը. ուստի Գետկայ վանքէն ելլելով Անի քաղաքը եկաւ։ Բայց քաղքին դռնէն ներս չմտած՝ Զաքարէ մարդիկ ղրկեց որպէս զի ժողովքի չըգացած՝ իրեն երթայ. և թէպէտ Մխիթար չուզեց մտիկ ընել, բայց իշխանը բռնութեամբ ձիուն երասանակէն բռնելով Զաքարէի տարաւ զինքը։ Գումարուած վարդապետներ երբ այս բանս լսեցին, շատ խռովեցան. և մէկէն Ներսէս անունով վարդապետ մը ղրկեցին առ Մխիթար, որպէս զի Զաքարէի տունը չմտած՝ իրենց գայ։ Հասաւ Ներսէս, ու տեսաւ որ անիկայ Սպասալարին դրանէն ներս մտնելու վրայ էր. ու չկարենալով ինքն ալ մտնել, անոր ետևէն ձայնեց, ու ժողովոյն աղաչանքը ծանոյց անոր։ Բայց երբ չկրցաւ զինքը ետ դարձնել, անոր ու Զաքարէի վրայ շատ բան խօսեցաւ, ու մեծ շփոթութիւն ձգեց ժողովքին մէջ։ Իսկ Զաքարէ հարցուց Մխիթարայ կարծիքը. ու տեսաւ թէ անիկայ դէմ չկեցաւ, ա՛լ չուզեց ժողովոյն հաւանութեանը մնալ. «Որովհետև եկիր դու, ըսաւ, — ինչպէս կ'աւանդէ Կիրակոս, — ինձ ոչինչ փոյթ է զնոցանէ». ու հրաման ղրկեց ժողովքը գումարողներուն որ ամէնքը իրենց տեղը դառնան. Մխիթար ալ մասնաւոր թղթով յորդորեց զիրենք որ Սպասալարին խօսքը մտիկ ընեն, և իւրաքանչիւր ոք իր վանքը դառնայ։

Այս երկայն դէպքը պատմեցինք, ցուցընելու համար թէ որչափ մեծ էր և պատկառելի Մխիթարայ անունը թէ եկեղեցականաց և թէ աշխարհական իշխանաց առջև։ Ժամանակակից պատմիչք շատ կը գովեն զինքը. և Կիրակոս՝ հռչակաւոր և մեծիմաստ գիտութեամբ կը կոչէ. ուրիշ տեղ մըն ալ՝ այր իմաստուն և վարդապետական ուսմամբ հռչակեալ։ Վարդան պատմիչն ալ՝ սքանչելի գիտութեամբ կը կոչէ զՄխիթար։

Ի Գետիկ կամ 'ի Հաղբատ հանդիպեցաւ Մխիթարայ

digitised by A.R.A.R.@

Գօշի մահը, Հայոց ՈԿԲ (1213) թուականին «տկարեալ և լի աւուրբք... 'ի խորին ծերութեան»։

* * *

Գօշի երկասիրութեանցը մէջ նշանաւոր է Դատաստանագիրքը, զոր Խաչենոյ Վաղթանկ իշխանին ու Աղուանից Ստեփանոս եպիսկոպոսին խնդրանօքը յօրինեց Հայոց ՈԼԳ (1184) թուականին։ Այս գործոյն շարադրութեանը պատմութիւնը ինքը Մխիթար կ'ընէ համառօտիւ յիշատակարանին մէջ, հետևեալ խօսքերով. «Ձեռնարկութիւն մեզ յայսմ իրողութեան եղև 'ի թուականութեանս Հայոց ՈԼԳ, և շրջանին երթալոյ 'ի բաց ՃԱ, որ կոչի փոքր. իսկ հռոմին ՆԵ. յամս անիշխանութեան թագաւորութեան մերոյ. 'ի վաղնջուց 'ի ժամանակի մնացելոց սակաւ իշխանացս 'ի կողմանս Խաչենոյ, ընդ ժամանակս անուանելոյ Հասանայ որդւոյ Վախտանգայ կրօնաւորեցելոյ, և որդւոյ նորա Վախտանկայ, 'ի գղեկին որ կոչի Հաթերք, գլխաւորի այլոց իշխանաց։ Եւ կողմանցս Կիլիկիայ՝ մեծի իշխանին Ռուբենի, յամի յորում մեռաւ յաղթող թագաւորն Վրաց Գէորգէ. 'ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի Հայոց մեծաց, և գիտապետութեան տեառն Ստեփաննոսի տանն Աղուանից յաշխարհիս Առանայ, 'ի նահանգիս որ կոչի մայրաքաղաքին Գանձակայ, յանապատ և յեղբայրանոցս անուանեալ Դաանոյ, սկզբնաւորեալ 'ի լեռնակողմն մենաստանին կոչեցելոյ Հոռոմաշէն, ընդ հովանեաւ որոց եկեղեցեաց կուսաստանացն յիշեցելոց, ձեռնատուութեամբ հօր Յովսեփայ և եղբօր Պաւղոսի յորդորմամբ յառաջարկութիւնս։ Բայց գծագրութիւն յիշատակիս 'ի նախագրութիւն գրոցս դատաստանի եղև, զի կատարած սորա 'ի ձեռն մեր միանգամ ոչ է, որպէս ասացեալ է կանխաւ զպատճառն։ Եւ արդ որքան է կար, անկանիմք հիւսել զկնի գիրս դատաստանի. ընդ որս և զայս եւ

digitised by A.R.A.R.@

մաղթեմք,... եթէ հաճոյ ումանց թուի յօրինակէ աստի փոխել գիրս դատաստանի », և այլն:

Այս երկասիրութեան մէջ Մխիթարայ աղբիւրներն եղած են Բնական օրէնք, Քրիստոնեայ ազգաց իրաւաբանական աւանդութիւնք, մերթ նաև Մովսիսական օրէնք, Հին և Նոր կտակարանք, և մանաւանդ մովսիսեան Հնգամատեանը, Հայկական կամ ազգային ժողովոց կանոնք: Իրեք գլխաւոր մասերու բաժնուած է Դատաստանաց գիրքը. և ընդարձակ Նախադրութիւն մը. — Եկեղեցական կանոններ, ու — Աշխարհական օրէնք: Նիւթոյն արժանի հմտութիւն կը գործածէ Գոշ, և փութաջան հետազօտութիւն. անանկ որ կ'երևնայ թէ բաւական խորունկ ուսումն և հետևաբար տեղեկութիւն ստացած է օրինաց. և անով յաջողեր է այսպիսի գեղեցիկ և իրաւամբք ազգին հաճոյ և ընդունելի երկասիրութիւն մը արտադրել: Նախ իբրև յառաջաբանական տեղեկութիւնք՝ տասնումէկ գլուխք բանի կան, որոնց մէջ տեղն-խաեղը կը բացատրէ գրուածքին վախճանը, և իրեն ինչ ոճ բռնելը նոյն աշխատասիրութեան մէջ, նաև դէմն ելած դժուարութիւններն՝ ազգին համար նոր այսպիսի երկասիրութեան մը մէջ, զոր և կը յիշեցնէ՝ զայն իրեն յանձնող Ստեփանոս կաթողիկոսի Աղուանից. « Աղաչեմ զքեզ, կ'ըսէ, պատուական գլուխդ եկեղեցեաց տանս Աղուանից, մի վայրապար և թեթև գործ համարիր զհոգևոր հարկ զոր եդիր 'ի վերայ իմ »:

Այս տասնըմէկ գլխէն զատ՝ երկու հարիւր յիսունըմէկ գլուխք կը կազմեն Դատաստանաց գիրքը ու կանոններն, մասնաւոր ցանկով մը՝ որ նոյնպէս Գոշի աշխատասիրութիւնն է: Իր օրէնքները սահմանելու համար՝ ջանացած է Մխիթար՝ աստուածային ու քաղաքական օրէնքներն իրարու հետ միաբանել. այն վախճանաւ քաղուած մը կը սկսուի այս գիրքս սուրբ գրոց, առաքելական կանոնաց և ժողովոց սահմանադրութեանցը, և այլ և այլ ազգաց կանոններուն, համառօտ ու վայելուչ ոճով:

digitised by A.R.A.R.@

Աղուանից Ստեփաննոս կաթողիկոսին հրամանաւ շարագրուած է, ըսինք, այս գիրք. բայց ոչ յիշատակ և ոչ ալ պատմական երաշխաւորութիւն մը կայ՝ թէ Մխիթարայ երկասիրութիւնը պարտաւորիչ օրէնք կամ սահմանադրութիւն մը սեպուած ըլլայ երբէք ազգին՝ յատուկ ինքնօրինութիւն ունեցած ատենին ալ։ Առ այդ կը պահանջուէր քաղաքական ու եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութեանց հաւանութեան կնիքը՝ որ կը պակսի, ուստի ինչպէս հեղինակին ժամանակ, ասանկ ալ իրմէ ետքը՝ պարզապէս գիտնական հետազօտութիւն և արտադրութիւն մը սեպուած է։

*
* *

Ձեռագրաց մէջ երբեմն համառօտած ալ կը գտնանք այս գիրքս, ըստ պիտոյից տեղւոյն։ Այսպիսի աշխատասիրութիւն մը ըրած է նաև Սմբատ Գունդստապլ, ինչպէս ետքը պիտի տեսնենք։ Անւոյ գաղթականքն ալ 'ի Լեհս՝ թարգմաներ են Թաթարերէն և Լատիներէն. ետքինս տպագրեցաւ 'ի Վիեննա այսպիսի խորագրով. Das alte Recht der Armenier in Lemberg, von Dr. Ferdinand Bischoff. Wien, 1862. Թարգմանիչը յառաջաբան տեղեկութեանց մէջ կը ծանուցանէ թէ 'ի Լեհաստան գաղթող և տեղական իշխանութիւններէ զանազան պատուութեանց շնորհք վայելող Հայք՝ իրենց զարգացման ընթացքին շատ անգամ կը բռնադատուէին հակառակիլ գերմանական քաղաքային հասարակութեան հետ, մանաւանդ դատաստանական իրաւասութեանց մէջ. որովհետև Հայք իրենց հին աւանդութեանց վրայ հիմնուելով չէին ուզեր ճանչնալ ուրիշ դատաստանական իրաւասութիւն՝ բաց 'ի իրենց ազգային դատաւորաց և իշխանաց յատուկ և ընդունուած օրէնքէն։ 1518 թուականին Սիգիսմունդ Ա թագաւորն հրամայեց Հայոց որ թարգմանեն իրենց օրէնքն 'ի հայէ 'ի ռութեն և կամ

digitised by A.R.A.R.@

'ի լատին լեզու. և ներկայացընեն իրեն 1519ին գումարուելի պետական ժողովոյն մէջ. զոր և ըրին Հայք՝ լատինական թարգմանութեամբ 'ի Քրաքաւ քաղաքի ընծայելով թագաւորին: Սիգիսմունդ քննել տուաւ զանոնք, ու իր աւագանւոյն հետ խորհրդակցելով՝ քանի մը կարևոր սեղմուած փոփոխութիւններ ընելէն ետքը, հաճեցաւ տալ իր հաւանութիւնն և հաստատութիւնը Հայոց օրինագրքին:

« Տարակոյս չիկայ, կ'ըսէ Պիչոֆ, որ այս օրէնագիրքը ոչ միայն Լէմպէրկի՝ այլ Լեհաստանի ուրիշ քաղաքաց մէջ բնակող Հայք ալ ընդունած էին. և ասոր յայտնի նշանը՝ ձեռագիր օրինակաց զանազան տեղուանք գըտնուիլն է: Շքեղ կերպով զարդարուած և Սիգիսմունդ թագաւորին համար պատրաստուած բնագիրը հայերէն և լատին լեզուով կը գտնուի, կ'ըսէ, Զիպլինսկի կոմսին քով: Լատին թարգմանութեան ալ երկու ձեռագիր օրինակք կան 'ի Լէմպէրկ, յորոց մին կայսերական համալսարանի մատենադարանին մէջ հետևեալ խորագրով. Statuta juris Armenici per Sigismundum primum Regem Poloniæ potentissimum approbata et confirmata, jussuque ac mandato ejusdem Regiæ Majestatis ex lingua illorum nativa in latinum sermonem translata et hic fideliter ex exemplari descripta ».

Գաղթական հայ աւագանւոյն ձեռքով թարգմանուեցաւ այս օրինաց գիրքը նաև 'ի լեհ բարբառ յամի 1601 [1]: Պիչոֆի երկասիրութիւնն ալ Մխիթարեանք Վիեննայի հրատարակեցին աշխարհաբառ, 'ի Վիեննա 'ի 1890:

1· Մխիթարայ Դատաստանագրոց բնագրին առաջին և միակ տպագրութիւնն ըրաւ Բաստամեանց Վահան վարդապետ, և տպագրեց Էջմիածին 'ի 1880, ընդարձակ և հմուտ յառաջաբանով, բազմաթիւ ծանօթութիւններով և ընթերցուածոց բաղդատութեամբ և համեմատութեամբ: Աշխատասիրողին իրաւաբանական գիտութեանն և յարատև ուսմանց արժանաւոր պտուղ ըլլող երկասիրութիւն մը, յորմէ և մեք օգտուեցանք համառօտ տեսութեանս մէջ:

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Մխիթարայ ընծայուած է Դատաստանագրոց աննաշին և իրեն ժամանակակից գրչագրի մը մէջ, որ յումանց հաւանականաբար հեղինակին ձեռաց գիրը սեպուած է, նաև պատմական հետաքննին գրուած մը՝ այս մակագրով. «Նարք հայրապետացն Աղուանից և որ ինչ առ նոքօք դէպք»: Յօրինակին իննևտասն էջերու մէջ կ՚ամփոփուի այս գրուածքը. բայց յետին թուղթը առհնութեան եղծեալ և շատ տեղ անընթեռնլի կը մնայ. այսպէս նաև ուրիշ այլ և այլ տեղուանք՝ փափաքելի կ՚ընեն աւելի անաղարտ պահուած օրինակի մը գիւտը: Կ՚երևնայ թէ իրմէ առաջ պատահած անցիցը վրայ համառօտագրելով, երկար գրած է Մխիթար իր ժամանակին մէջ հանդիպած անցից վրայ. յորում անշուշտ նաև իրեն կրած հալածանաց վրայ, որ հոս հարևանցի կերպով մը յիշատակուած է: Զալալեան Սարգիս արքեպիսկոպոս՝ Ուղեւորութեան գրոցը մէջ Խաչապատ ձորոյ մենաստանին վրայ խօսելու ատեն որ յաշխարհին Աղուանից, կ՚ըսէ. «Գտաւ աստ և պատմութիւն անցից Գոշ Մխիթարայ»: Այրիվանեցին ալ ազգային ուրիշ պատմագրաց թուոյն մէջ կը յիշատակէ նաև իրեն անունը:

Այս եկեղեցական — պատմական գրուածքին սկզբնաւորութիւնն է, «Փառք Փրկչին մերոյ Յիսուսի, ընդ նմին Հօր և Հոգւոյն, որ ետ զդադարումն աստանօր տալ գրոցս Դատաստանի. զի թէ և յառաջագոյն ասացաք գրելով զսակս յիշատակարանն եթէ աւարտումն սորա ոչ է. սակայն մեք այժմ հանգուցանել կամեցաք գրելով ըստ կարի, ոչ խափանել զայլոց որք կամին գրել և յաւելուլ: Եւ թէպէտ յամի յորում սկսաք՝ գրեցաք զեղեալ չափս դատաստանի, սակայն յաղագս հալածանաց որ եհաս մեզ ընտանի և ոչ օտար, յապաղեաց գրել զյիշատակս զայսոսիկ:

digitised by A.R.A.R.@

« Բայց համարեցաք և զայս ևս հարկաւոր լինել, զի զչար կարգի հայրապետացն դիցուք զԱղուանից. զի և յայնոսիկ յամենեսեանն զասա որ այժմ ունին յարմարեսցուք. մի՛ ըստ այգմ գրեսցուք պատճառի. երկրորդ՝ զի թէ ոք յօժարեսցի գրել պատմութիւն զկնի գրեցելոյն պատմութեանն Մովսէսի Դասխուրանեցւոյն, որ ըզբովանդակ պատմէ զազգս Աղուանից, զիւրին լիցի յայտմանէ զչար հայրապետացն առնուլ. զի ոչ զամենեցուն անուն՝ 'ի նորայն գտցէ պատմութեան, բայց զայնոցիկ զորոց գրեաց: Զի յայնմ ժամանակէ մինչև ցայժմ՝ ոչ ոք գրեաց. և եթէ պատահի ոք՝ յոյժ հարկաւոր է: Եւ արդ դիցուք զկարգն »:

Եւ կը յարէ անմիջապէս. « Կարգ հայրապետացն Աղուանից, որք կացին զկնի տեառն Եղիշայի որ եկն յերուսաղեմէ »:

* * *

Առակք. — Հարիւր իննսունի չափ առակներ ալ շարադրած է Մխիթար, և իրաւամբ այս դժուարին արուեստին մէջ անուն ստացած ու Հայոց Եզովբոսը կոչուած: Իրաւ է որ իւր առակացը մէջ՝ ոչ յոյն քերթողին համճարն ու փիլիսոփայութիւնը կայ, և ոչ ալ Փեդրոս՝ լատին առակախօսին վայելուչ զրուցուածքը. բայց անանկով ալ աննշան երկասիրութիւն մը չէ, մանաւանդ լեզուին նկատմամբ: Գիւտերն ալ շատ անգամ հասարակ են, ու առանց նորութիւն մը ունենալու, որոնցմով անհամեմատ առաւելութեամբ հաճոյ կրնային ըլլալ իւր առակները: — Թէպէտ և Կիրակոս՝ Մխիթարայ գրուածոց խօսքն ըրած ատեն՝ Առակացս յիշատակութիւնը չըներ, բայց ձեռագիրք ընդհանրապէս իր անուամբը կը յիշատակեն:

Առակաց կրկին տպագրութիւն եղած է 'ի Վենետիկ. նախ 1790ին, և ապա 'ի 1842, որ թէ տպագրութեամբն և թէ ընթերցուածոց ուղղութեամբը ընտրելագոյն է քան զառաջինն:

digitised by A.R.A.R.@

Մեկնութիւն Երեմիայ. — Կիրակոս պատմիչը Մխիթարայ աշխատասիրութեանցը վրայ խօսելով, այսպէս կը գրուցէ. «Եթող նա յարձան և յիշատակ գերեզմանի՝ գիրս իմաստախօսս յօգուտ իմաստասիրաց, համառօտ մարգարէութեան Երեմիայի գեղեցկագիր կարգօք»։ Այս մեկնութիւնը ոմանք ուզեցին Սասղկայ ընծայել, ինչպէս առաջ յիշատակեցինք, բայց գրուածքին ոճն ու լեզուն աւելի կը հաստատեն անոնց կարծիքը որոնք Մխիթարայ կ'ընծայեն[1]։ Համառօտ՝ բայց ընդհանրապէս ընտիր երկասիրութիւն մըն է ասիկայ. և ինքը գրիչը կը վկայէ՝ թէ այլ և այլ պատճառներու համար ստիպուած ըլլայ՝ սակաւաբան ոճ մը գործածել։

Աղօթք. — Մխիթարայ անուամբը այլ և այլ ընտիր ու ջերմեռանդն աղօթքներ կան, պատարագի մատուցման ժամանակ զուրցուելու համար։ Դարձեալ խրատական գրուածք մը նոյն սուրբ խորհրդոյն սպասաւորելու համար, զոր կը յիշէ և Կիրակոս. «(գրեաց) սուղ ինչ կանոնս վասն սպասաւորելոյ մարմնոյ և արեան տեառն, թէ որչափ պատշաճ իցէ կամ որպիսի կարգօք»։ Ձեռագիրք կը խորագրեն. «Նամեծի և քաջ վարդապետի Մխիթարայ Գոշի ասացեալ զաղօթս 'ի ժամ սուրբ պատարագին»։

Կ'աւանդէ դարձեալ Կիրակոս թէ Մխիթար շարադրած ըլլայ նաև զանազան խրատական թուղթեր, և գիրք մը *Յայտարարութիւն ուղղափառ հաւատոյ* կոչուած, 'ի խնդրոյ Զաքարէ մեծ զօրավարին և անոր Իւանէ եղբօրը։ Ուրիշ գիրք մըն ալ որուն մակագիրն էր. «Ողբ 'ի վե-

1. Իր անունը կը կրէ նաև 'ի Մատենադարանին Էջմիածնի գտնուած օրինակը (Թիւ 1228)։ Արդնոյ Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանաց Մատենադարանին գրչագիրն ալ (Թիւ 224) Գոշի անունովը կը յիշատակէ. «Արարեալ կրկին աշխատութեամբ Գոշ վարդապետին Մխիթարայ. և զԹերի և զանյայտ բանս 'ի գիւտ և 'ի յայտ ածեալ սուղ և ստոյգ մեկնութեամբ առ 'ի պէտս ուսումնասիրաց»։

digitised by A.R.A.R.@

րայ բնութեան՝ 'ի դիմաց Ադամայ առ որդիս իւր, և 'ի դիմաց Նոյի առ դստերս իւր»։ Ղազարու յարուցեալ վրայ ալ ճառ մը կը յիշուի Մխիթարայ Գօշի անուամբ Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց ցուցակին մէջ (Թիւ 1227)։

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՏԱՐՕՆԱՑԻ

Խաչատուր Տարօնացի։ — Ազգային երաժշտական արուեստին մէջ ունեցած արդիւնքը։ — Խորհուրդ խորին երգը։ — Տաղեր — Վարդան Հայկազն։ — Դաւիթ Քոբայրեցի։ — Սամուէլ Սկեւռացի։ — Դաւիթ վարդապետ։ — Արիստակէս Վարդապետ և իւր աշակերտ Եփրեմ։ — Ստեփաննոս Տիրացու վարդապետ։ — Յովհաննէս կրօնաւոր։

Մխիթարայ Գօշի ժամանակակից էր նաև Տարօնացի Խաչատուր վարդապետն, որ Գուգարաց աշխարհքին մէջ եղած Հաղարծնի վանքին առաջնորդն էր. «Այր սուրբ և առաքինի, ասանկ կը վկայէ անոր վրայ Կիրակոս, և գիտութեամբ հռչակեալ, մանաւանդ երաժշտական արուեստի»։ Հաղարծնի վանաց ուխտը՝ որ իրմէն առաջ շատ խանգարած ու աւրուած էր, թէ՛ շինութեամբք և թէ բարեկարգութեամբ պայծառացոյց։ Մեծ պատիւ գտաւ Վրաց Գօրգի թագաւորէն։ Պատմիչը կ'աւանդէ թէ ինքը բերած ըլլայ խազը արևելքի կողմերը, այսինքն վերին կամ մեծ Հայաստանի մէջ. ու իրմէն առաջ եղող իմաստուն երաժշտաց երգերը՝ որ մոռցուեր կամ բոլորովին այլակերպուած էին, գրեց ու շատերուն ամբե-

ցուց: Հաղարծնի վանքին մէջ մեռնելով, եկեղեցւոյն ա-րևմտեան կողմը թաղուեցաւ:

Գանձարանաց ու տաղարաններու մէջ բազմաթիւ երգեր ու գանձեր կը գտնուին Խաչատրոյ անուամբը, և որոց շատին սկզբնատառքը իւր անունը կը յօդեն: Բայց ասոնց մէջ ամենէն աւելի գեղեցիկն ու մտադրութեան արժանաւորը՝ Խորհուրդ խորին երգն է, որ կ'երգուի քահանային զգեստաւորուելուն ժամանակ՝ սուրբ պատարագը մատուցանելու համար: Այս երգիս յօրինման պատճառը հետևեալ դէպքն եղած է. Զաքարէ սպասալար իշխանը տեսնելով որ պատարագի մատուցման արարողութեանց մէջ շատ քմահաճոյ նորութիւններ մտած են, մասնաւոր ժողովքով մը ուզեց այն անկարգութիւնները վերցնել: Երբ իւր վախճանին հասաւ, հրամայեց որ դուրսը բացօթեայ տեղ մը՝ սուրբ խորհրդոյն պաշտամանը վայելուչ խորան մը կանգնելով, հանդիսաւոր պատարագ մատուցուի՝ եկեղեցւոյ հին և հարազատ արարողութեամբքը: Այս առթով շարադրեց Խաչատուր վերը յիշուած ծանօթ երգը:

Տաղարանաց մէջ յիշատակուած երգերը հետևեալներն են, յորոց ոմանք Խաչատրոյ Կեչառեցւոյն են անշուշտ. բայց զանազանելը դժուարին ըլլալով՝ ամէնը մէկէն հարկ սեպեցինք նշանակել:

Խայտացելոյն յորովայնէ. — Յովհաննու կարապետին.
Խանդաղակից սրտիւ. — Քառասուն մանկանց.
Խանդաղակաթ սրտիւ. — Բեթղեհեմի մանկանց.
Խաչ կենաց նշան յաղթութեան. — Վարագայ խաչի.
Խաչաբարձ սրբի պանծալի. — Բարսղի.
Խաչաքարոզ խաչելոյն. — Ոսկեբերանի.
Խաչի քո Քրիստոս երկիր պագանեմք. — Գիւտ խաչի.
Խնամք խորհրդոյն, գութ արարչական. — Յարութեան.
Խնամք սիրոյ խնդիր փրկութեան. — Ծննդեան.
Խնդա խորան Աստուծոյ բանին. — Ծննդեան.
Խնդա Սիոն խորան խորհրդոյ. — Ծաղկազարդի.

digitised by A.R.A.R.@

Խնկա տաճար. մայր անուան Յիսուսի. — Ծննդեան.
Խնդահրաւէր դասք. — Ծննդեան.
Խնդահրաւէր մանկունք Սիոնի. — Թէոդորոսի և Գէորգեայ.
Խնդութեան ձայն, բարբառ աւետեաց. — Աւետեաց.
Խնդութեան ձայն բերկրական. — Տեառնընդառաջին.
Խնդութեան տօն այսօր կատարեմք. — Կիրակամտի:
Խնդութեան քարոզ՝ բարբառ կենդանի. — Ստեփաննոսի.
Խնկաբեր ծառ, ծաղիկ անթառամ. — Ծննդեան.
Խոնարհեալ բանին Աստուծոյ. — Մարտիրոսաց.
Խոնարհիմք հոգւոյն հեղութեամբ. — Լուսաւորչի.
Խոստովանիմք զքեզ միածին. — Ոսկեանց.
Խորան փառացն Աստուծոյ. — Ծննդեան.
Խորան քեզ ողբայ. — Վահանայ Գողթնացւոյ.
Խորհուրդ անշարժ հայրաշարժ. — Թադէի և Բարդուղիմէոսի.
Խորհուրդ անքննին անճառ. — Դաւթի և Յակոբայ.
Խորհուրդ ընտրեալ յառաջ գուշակեալ. — Խաչի.
Խորհուրդ հրաւիրմամբ քոյոյ. — Յովհաննու Երուսաղեմացւոյ.
Խորհուրդ հանդատեան. — Թաղման.
Խորհուրդ յառաջ քան զփակկրանէ. — Ղազարու.
Խորհուրդ հրաւիրեալ կամաց — Յարութեան.
Խորհուրդ սոսկալի անիմանալի. — Աւագ ուրբաթու.
Խորհուրդ որ ծածկեալ էր. — Աւագ ուրբաթու.
Խորհրդաբար պատուեալ պատկերին. — Սարգսի:
Խորհրդազգած քոյ մարդեղութեանդ. — Առաքելոց.
Խորք անքննին, անճառ անչափին. — Յովհ. և Յակոբայ.
Խրամատեալ կանոն օրինի. — Ղեւոնդեանց.
Խրատ մարդասիրին. — Անուանի:

*
* *

ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅԿԱԶՆ հեղինակ վերջի տարիներուս գտնուած քերթողական քանի մը էջ երկասիրութեան՝ հետեւեալ խորագրով. Տաղ գերեզմանականն վասն փոխման երանեալ և սուրբ կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորի Վկայասէրի: Առաջին անգամ զայն հրատարակողը՝ հետեւեալ տեղեկութիւնը կու տան իր վրայ:

« Հեղինակն՝ որպէս և իւր գրուածն « Տաղ գերեզմանական » նորոգ յայտնուած, տակաւին անծանօթ կը

digitised by A.R.A.R.@

ճեայ իր վարքովն, կարգաւ կամ աստիճանաւ. և զարմանալի խոկ Հայկազն կոչմամբը յերկոտասաներորդ դարու յորում գրեց, և ինչպէս խօսքերէն կրնայ ենթադրուիլ՝ 'ի սկզբան դարուն, ժամանակակից ըլլալով իրմէ ողբացեալ Վկայասիրին: Փափաքելի էր լսել իրմէ աւելի երկարապատում և հաւաստի տեղեկութիւններ անոր կենացն և գործոց վրայ, քան ողբական տողերուն կրկնութիւնը. Թէպէտև կը գտնուին անոնց մէջ ալ՝ այլ և այլ նոր և վայելուչ բաներ և ասացուածք ռամկական ոճոյ կամ բարբառոյ՝ կամ իր ժամանակին աշխարհիկ լեզուին՝ զոր ընտրեր է, յորում երիցագոյն ընծայուած քան զՆերսէս Շնորհալի 'ի Հանելուկսն, և զԼամբրոնացի 'ի Թուղթսն և քան զՄխիթար Հերացի 'ի Բժշկարանին: Աւրիշ կարևոր և մեր գրութեանց համար հետաքննական տեղեկութիւն մ'ալ կ'ամփոփէ այս քերթուած, իրեն մերձաժամանակ ու մեզի անծանօթ երկու ազգային քերթողք յիշատակելով զԳագիկ և զԱտրներսեհ, որոց վըրայ աւելի յագեցուցիչ տեղեկութիւնք փափաքելի են: Նորագիւտ քերթուածիս օրինակը գրչագրուած է 'ի ՉԾԵ (1306) թուականի »[1]:

Դնենք այս տողերն՝ յորս երկու քերթողաց յիշատակութիւնն կ'ընէ.

« Այլ նոքա չեն աստ 'ի մէջի
Այլ յանմարմնոցն դասն 'ի պարի.
Յաջորդ չըկայ և չերևի
Ոչ ժառանգորդ մեծն արուեստի:
Սրահքն աւեր ճեմարանի,
Ճեմողքն անհետ չեն 'ի մէջի.
Հիմքն խըլած վարժանոցի
Աթոռ չըկայ վարդապետի.
Վարժեալքն եղեն այգն ու գերի
Դատարկացած յամենայնի:
Բայց Էր չյիշեմ զոր 'ի մօտի

1. Բազմավէպ. (1873), 264:

Դեռ յերեկեան ժամանակի․
Գագիկ պետեր Բագրատունի
Ու Աշոտներուն Բագրեւանդի
Իւր պերճ քանիւքն էր պանծալի
Զափովք տաղի Հոմերոսի․
Դրուատ երգել քան տերունի
Աշխարհակալս որդւոյն չիրմի »։

ԴԱՒԻԹ ՔՈԲԱՅՐԵՑԻ․ Երկոտասաներորդ դարուն մէջ ծաղկեցաւ 'ի Հայաստան Դաւիթ Քոբայրեցի կամ Քոբարեցի, Հաղբատայ վանքին միաբաններէն, որ Զաքարէ սպասալարին գումարած ժողովականացը մէկն էր, և կ'երևնայ թէ անոր բարի գիտմանցն ու ջանից հաւատակողներէն։ Անշուշտ զայս կ'ուզէ ակնարկել Լամբրոնացին հետևեալ խօսքերով՝ զոր գրած է առ Լեւոն Թագաւոր․ « ԶԱնեցւոյն պատուղն դուք էք լսել, և զՁորոյ գետոյն, և անդ Տուտէորդին և Քոբայրեցին, և այլք իւրեանց տեսողքն և կենակիցք »։

Քոբայրեցւոյն անուամբը կը գտնուին Գրիգորի աստուածաբանին ճառից լուծմունքը, և համառօտ երկասիրութիւն մը այս վերնագրով․ « Թղթագրութիւն յաւետարանն Մատթէի՝ 'ի պէտս ատենաբանութեան Դաւթի վարդապետի »։ Յովբայ մեկնութիւն մըն ալ կը յիշատակուի իր անուամբ, ուսկից վկայութեան խօսքեր մէջ կը բերէ Վանական վարդապետ․ բայց ամբողջ գրուածը ձեռուընիս հասած չէ։

Այս դարուս վերջերը երևցած է նաև ՍԱՄՈՒԷԼ անուանով ծերունի մը, Սկեւռայ վանքին միաբաններէն, և այն պատճառաւ Սկեւռացի կոչուած։ Ասոր միակ երկասիրութիւնը՝ Լամբրոնացւոյն վարուցը համառօտ պատմութիւնն է, զոր անոր շարագրած Սաղմոսի մեկնութեան ետևը աւելցուց։ Ընտանի և մտերիմ էր սորոյն, ինչպէս նաև իւր երկու վանակիցքն Գրիգոր և Ներսէս։

digitised by A.R.A.R.@

ԴԱՒԻԹ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, *հեղինակ Մեկնութեան Եսայեայ մարգարէի, որ թերեւս ըլլայ առանց անուան յիշատակեալն 'ի Գէորգայ Սկեւռացւոյ՝ իւր Եսայեայ մեկնութեան մէջ:*

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ *և իւր աշակերտն* ԵՓՐԵՄ, *որ « աշխատեալ ժողովեաց զբանս մեկնչացն 'ի մի, յետ որոյն Ներսէսի » Շնորհալւոյ, և շարունակեալ յԵփրեմէ և յՈսկեբերանէ՝ Մատթէի աւետարանին մեկնութիւն մը գրեց:*

Համանուն Արիստակէս վարդապետի մը ընծայուած կը գտնենք Նաւակատեաց ճառ մը հետեւեալ խորագրով. « Առիստակիսի Հայոց վարդապետի վասն ութօրեայ նաւակատեաց, որ գլխի աստուածայայտնութեանն կատարի »:

Դարձեալ նոյն անուամբ ճառ մ'ալ, բաւական հնութիւն Տօնապատճառի մը մէջ յԵրուսաղէմ, (*թիւ* 414) *ի խորհուրդ Յորդանանին՝ այս սկզբնաւորութեամբ. « Աստուածապարտն շնորհիւ լցեալ որդիք Հաւատոյ »:*

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԻՐԱՑՈՒ *վարդապետ, Վարագայ կամ անոր մօտ Խաչի վանից առաջնորդն, և յետոյ նաեւ արքեպիսկոպոս Վանտոսպայ, մեծահամբաւ սրբութեամբ և իմաստութեամբ, զոր՝ թէպէտ և շատ ծեր էր՝ թախանձանօք հրաւիրեց և 'ի Հռոմկլայ բերել տուաւ Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսն, Լեւոնի մեծին արքայական օծման ուրիշ բազմաթիւ հրաւիրելոց հետ ներկայ գըտնուելու. գովութեամբ կը յիշէ զաս նաեւ Ս. Ներսէս Լամբրոնացին, բայց յանուանէ գրուած գործ մը չյիշուիր Ստեփանոսի:*

Երկոտասաներորդ դարուս մէջ կը յիշատակուի նաեւ Յովհաննէս կրօնաւոր մը որդի Մուղի?, որուն երկասի-

digitised by A.R.A.R.@

րած Եսայեայ Մեկնութեան սկզբնագիրն կը պահուի 'ի Մատենադարանին Էջմիածնի (թիւ գրչ. 1209) և կը վըկայէ ցանկողն. « երկաթագիր գրեալ 'ի թուղթ բամբակեայ, 'ի Տաոյ գաւառի 'ի գիւղն Մարմէտ՝ 'ի հեղինակէն, 'ի թուին Հայոց ՇԿԵ » :

ՎԱՆՈՐԱՅՔ Ի ԿԻԼԻԿԻԱ

Կիլիկիոյ վանորայք յերկոտասաներորդ դարու: — Դրազարկի վանք: — Սկեւռայ վանք: — Կոստանդին Բ կաթողիկոս: — Գէորգ վարդապետ հաւաքող Հարանց վարուց: — Ստեփանոս Սկեւռացի: — Գրչներոյ ոճեր: — Յովհաննէս արքայեղբայր: — Իր երկք և գրաւորական արդիւնք: — Անդրիասանց ոճեր: — Խորին անապատ: — Ակներոյ վանք և այլն:

Երկոտասաներորդ դարու վանական-ուսումնական նըշանաւոր հաստատութեանց մէկն է Դրազարկու կամ Թրազարկի վանքը, հեռի 'ի Սիս մայրաքաղաքէ Ռուբինեան հարստութեան միօրեայ ճանապարհաւ, և յԱնաւարզայ երկու օր հեռու. և այս վերջնոյս գաւառին մէջ կը դնէ Մատթէոս Ուռհայեցի, որ առաջին է 'ի պատմիչս մեր այդ տեղւոյն և հոն գումարուող վանականաց միաբանութեան յիշատակութիւնն ընողաց մէջ: Վանքին հիմնարկութեան ժամանակն անծանօթ է. բայց թուի յառաջ քան զգալուստ և զհաստատութիւն Ռուբինեան իշխանաց. իսկ յերկոտասաներորդ դարու նորոգեց զայն Թորոս Ա, երկու հռչակաւորուն վարդապետաց ձեռքով, —

digitised by A.R.A.R.@

զորս արդէն յիշատակեցինք, Գրիգորի Վկայասէրի ընտրելագոյն և համավստատ աշակերտաց. — և էին Գէորգ Մեղրիկ և Կիրակոս վարդապետք։ Մեղրիկ յիսուն տարի ճգնեցաւ այն Նուիրական սրբավայրին առանձնութեանը մէջ, անքուն և չորաճաշակ, և «օրինակ բազմաց եղեալ և հայր խոստովանութեան լինէր ամենայն Հայաստանեայցս, — ըստ Ուռհայեցւոյն. — և ժողովեաց զամենայն դասս ճգնաւորացն Քրիստոսի. և հաստատեաց անդ կարգ և կրօնք՝ զառաջին սուրբ հարցն». զոր և «հաստատեաց գրաւորական աւանդութեամբ, որ կայ մինչև ցայսօր» կ՚աւանդէ ուրիշ պատմիչ մը։ Հոն թաղուեցաւ ինքն Մեղրիկ վարդապետ[1], ու տասուերեք տարի ետքն ալ՝ իր գործակիցն և ճգնակից Կիրակոս «կանոնագիրն Դրազարկու, — ինչպէս կը կոչէ զինքն Սամուէլ Անեցի, — նմանեալ առաջին սրբոցն, ուսեալ զամենայն կտակագիրս Աստուծոյ, և ամենայն խորին քննութեամբ հասու եղեալ, լիապէս հասեալ 'ի վերայ հին և նոր կտակարանացն Աստուծոյ. և կոչեցաւ վանքն այն Գերեզմանատուն սուրբ վարդապետացն»։

Այն աստուածահրաւէր կոչման՝ յուսով սպասող հանգստարանին մահաքուն լռութեան մէջ ամփոփուեցաւ յամի 1162 նաև «ամենագովելին Բարսեղ վարդապետ՝ աստուածաշնորհ», Մարաշոյ և Քեսնոյ Բալդովինոս (Պատուէն կոմսին հայր խոստովանութեան. որ երբ աւելի սրտին քաջութեան՝ քան Բարսղի հայրագութ խրատուց անսալով, պատերազմի խառն մէջ գտաւ արիական բայց աղէտալի մահը, իր սրտին ու հոգւոյն սիրելւոյն վրայ արտասուեց Բարսեղ՝ ողբերգական սրտաշարժ ճառով մը, սգալով «զանգիւտ կորուստն», վասն զի

1. Ձեռագրաց մէջ հետևեալ երկասիրութիւնը կը գտնենք իր անուամբը. «Երգք օրհնութեանց ոգւոց արթնոց և մաղթանք մաքուր մտաց առ Աստուած, ասացեալ սուրբ վարդապետին Գէորգայ Մեղր կոչեցելոյ»։

digitised by A.R.A.R.@

չգտնուեցաւ անոր դիակն ալ. «Զտանին գնա, կ՚ըսէ, տիեզերք ամենայն. զի ծով աղաղակէ թէ ոչ առա. և երկիր գոչէ, թէ ոչ ծածկեցաւ ընդ հողով ի ծոց իմ. և օդ և ջուր՝ հրային մասամբն, եթէ ոչ մեք համարձակեցաք բանալ յայտնել ումեք... Մահ և գերեզման բողոքեն, թէ մեք ոչ ըմբռնեցաք և ոչ տեսաք իջեալ ի կարգս մեռելոց, և ի մէջ կենդանեաց ոչ ուրեք երևի... Ո՞ր ձեռք ամփոփեցին զհաստատեղց պնդութիւն կարծրացելոց ձեռաց հզօրին. կամ ո՞ր բազուկ տկար խոնարհեցոյց զանվանելի բազուկս անուանի քաջին... ո՞ր կատաղեցելոյ գազանի սիրտ ոչ խանդաղատեցաւ ի գեղեցկութենէ նորա, և ոչ ամաչեաց պատկառելով ի դիմաց նորա. ոչ գթացաւ ի գեղեցկութիւն նորա, և ոչ ողորմեցաւ մանկական տիոց վայելչութեան նորա, խնայելով ի հասակ տղայութեան... տեղի ոչ ուրեք երևեցաւ, կ՚ըսէ, գերեզմանի նորա. այնքան զօրաց տէր և երևելի իշխան,... և այժմ ՚ի մեռեալս ոչ յիշատակի... ՚ի կենդանութեան իւրում ոչ հանգեաւ, և այժմ ՚ի կատարածի կենաց իւրոց կորեաւ անյիշատակ»:

Ասոնցմէ զատ ուրիշ շատ մեծանուն և փառաշուք թագաւորաց, իշխանաց, հայրապետաց և վարդապետաց հանգստարան եղած է Դրազարկ: Յանուանէ կը յիշատակուին երեք Թորոսեանք՝ առաջինն, երկրորդ և երրորդ. Ռուբէն Բ մեծին Լևոնի եղբայրը, և Հեթում Ա որ քառասուն և հինգ տարի լի փառօք և յաղթական թագաւորութենէ մը ետքը «՚ի ժամ վախճանին բարիք խոստովանութեամբ կրօնաւորեցաւ և անուանեցաւ Մակար». ուր արդէն իննևտասն տարի յառաջագոյն արդարոց խաղաղ քունն կը ննջէր Զապէլ Ա իր լծակիցն և սիրելին, «զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ և բարեգործութեամբք»: Հոն թաղուեցան նաև Լևոն Բ թագաւորին երեք որդիքն, մանկիկն Ստեփանէ, Ալինախ և Օշին: Իսկ յեկեղեցական դասուէ և յուսագութեանց՝ Գրիգոր կաթուղիկոս Տղայ, Գրիգոր Քարավէժ, Յովհաննէս

digitised by A.R.A.R.@

Մեծաբարոյ, Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի և Կոստանդին Գ Լամբրունեցի.

Դրազարկի վանաց մէջ և 'ի միաբանիցն գրուած կամ գաղափարուած բազմաթիւ գրչագիրք կը ցուցընեն թէ ներանձնական կենաց սիրալիր ու քաղցր պարապմանց հետ՝ սիրելի էր իրենց նաև ուսումն և դպրութիւն, մանաւանդ սուրբ գրոց և հարց գիտութիւնն, որոց յառաջադիմութեան մեծապէս նպաստած են առաջնորդք տեղւոյն, որք հետզհետէ յաջորդած են երկու առաջին հիմնադրաց՝ Գէորգ և Կիրակոս վարդապետաց. և են ժամանակագրական կարգաւ Սամուէլ (1173–1182), Յովհաննէս Մեծաբարոյ (1198), որ յետոյ բարձրացաւ յաթոռ հայրապետութեան Հայոց. Հեղի–Հեթում՝ եղբայր Լամբրոնացւոյն (1200), Յովհաննէս Մեծաբարոյ՝ կրկին, զոր մերժեց Լեւոն 'ի հայրապետական աթոռոյ, և միւսանգամ հետը հաշտուելով Դրազարկի առաջնորդութիւնն իրեն յանձնեց (1218). Բարսեղ (1220), Բարսեղ արքայեղբայր (1241–1275) և այլք։ Ուսումնական բարգաւաճանք և վաստակք՝ ԺԲ դարէ մինչև ցկէս չորեքտասներորդին տեւողութիւն ունեցած են. ազգային իշխանական ինքնօրինութեան անկմամբ, և անոր հետևանք աղիտալի անցից տխուր և սրտաճմլիկ յիշատակաց մէջ կ'անհետանայ նաև վանքին անունն։ — Դրազարկի եպիսկոպոսաց մէջ կը յիշուի և Ներսէս մի, որուն ատեն առաջնորդն Բարսեղ 'ի Պոլսոյ կաթուղիկեայց մեկնութեան գիրք մը բերել տալով 'ի յոյն լեզու, Գրիգոր դպրին յանձնեց, որ թերևս Սկեւռացին էր, թարգմանել 'ի հայ, որ թէպէտ տեղեակ յոյն և ազգային լեզուի և դպրութեան, բայց թարգմանութիւնն պակասաւոր դատելով 'ի տեղեկագունից, յիշեալն Ներսէս եպիսկոպոս «յարմարեաց յետ մահուան տէր Բարսղի՝ ըստ քերթողական արհեստի»։ Այս գրուածքն ձեռուընիս հասած չէ։

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Հռչակաւոր եղաւ յայսմ դարու և Սկեւռայ վանքն Լամբրոնի. որուն հիմնադիրն և սկզբնաւորութիւնը անծանօթ, բայց ժամանակակից կ'երևնայ բերդին շինութեանն և պայծառանալուն՝ երբ առաջինն Օշին հաստատեց հոն իր բնակութիւնը. թերևս և հնագոյն իսկ, և 'ի Յունաց կառուցուած. որովհետև անունն ալ աւելի յունական կը թուի քան հայկական: Երկու մասն բաժնուած էր. մին՝ բուն վանքն, իսկ միւսն Անապատ կոչուած. ինչպէս էին ընդհանրապէս 'ի Հայաստան ուրիշ շատ վանքեր, խստակրօնք մին առաւել քան զմիւսն: Վանքին մէջ էր Սուրբ Աստուածամօր նուիրուած եկեղեցի մը, որուն շինութիւնը Օշնի երկրորդի կ'ընծայեն՝ հօր Լամբրոնացւոյն, ուր և առաջնորդ դրաւ զորդին. բայց կ'երևնայ թէ արքունական իշխանութեան բարձրանալէն յառաջ շինել տուած ըլլայ և կամ 'ի հօրէն և 'ի հաւոյն արդէն կառուցուածը աւելի ընդարձակած և փառաւորած. որովհետև հոն ստնդիայ մանուկ բերուեցաւ Լամբրոնացին՝ երբ «պատահեաց ախտ ցաւոց և ընծայեցաւ ամենօրհնեալ և միշտ փառաւորեալ Աստուածամօր, 'ի տաճար անուան իւրոյ որ 'ի վանքն Սկեւռայ... սկսեալ 'ի դեռաբոյս հասակէն՝ վարժեցաւ յուսումն դըպրութեան ծնողացն, ընդ այլ եղբարսն»: Հոն էր սուրբն՝ քանամենի պատանեակ, երբ 'ի Հռոմկլայէ Գրիգոր անունով մէկը գալով՝ վանքին մէջ պահուած աւետարանի մը ընդօրինակութեանն համար, 'ի յանձնարարութենէ Կոստանդնի ուրումն սպասաւորի Շնորհալւոյն, յիշատակարանին մէջ կ'աւանդէ թէ զայն «Շնորհեաց մեզ սուրբ և ընտրեալ քահանայն, որդի մեծազօր Սեւաստոսի Պատրոն Աւշնի, որ ամենեւին հանգիստ եղև գրչիս տկարութեան՝ յիւր սեպհական անապատն Սկեւռայ անուն կոչեցեալ, որ է մերձ յանուա գղեակն Լամբրուն»: Ցեա

digitised by A.R.A.R.@

Օշնի՝ Լամբրոնացւոյն անդրանիկ եղբայրն Հեթում Սեբաստոս, անոր եպիսկոպոսական ձեռնադրութեանն առթիւ «ամենապատիւ վայելչութեամբ շինեալ էր տաճար աղօթից 'ի սուրբ ուխտս (Սկեւռայ), և նկարագրութեամբ պատկերաց զարդարեալ. ընկալեալ՝ զկեալ յանապատէն զփեսայս (զՆերսէս), գեղեցկացեալ աստուածային հանճարովն՝ որպէս լուսին, և պայծառացեալ գիտութեամբ իբրու զարեգակն»:

Սկեւռայ վանաց մէջ սրբակրօն բնակութեամբ և մատենագրական վաստակօք փայլեցան՝ Խաչատուր Լամբրոնացւոյն աշակերտն, սիրողն և ողբասաց. զոր արդէն յիշատակած եմք: — Գէորգ ամն վարդապետ, նոյն սրբոյն վերակացութեամբ և առաջնորդութեամբ Հարանց վարք կոչուած գիրքը հաւաքող և կարգի վրայ դնող. «Շնորհիւն Աստուծոյ կատարեցի, — կ՚ըսէ 'ի յիշատակարանին — ընդ ձեռամբ հոգեւոր վերակացութեան տեառն իմոյ Ներսէսի արքեպիսկոպոսի սրբոյ. որ այժմ կայ 'ի գլուխ սուրբ և հռչակաւոր այս ուխտի միաբանութեան ժողովոյ, և հովուէ զմայրաքաղաքն Տարսոն հանդերձ գաւառօք Կիլիկիոյ»: Այդ միաբանակցաց մէջ նշանաւոր կը համարուի Գէորգ, ոչ միայն մասնաւոր վարժապետ կոչմամբ 'ի Սամուելէ՝ յընդօրինակողէ Սաղմոսամեկնչի Լամբրոնացւոյն, այլ նաև անով որ սրբոյն ընկեր և ուղեկից գրագինք Լեւոն երբ Ալամանաց կայսեր ընդ առաջ կը խըրկէր պատուիրակութեամբ իր կողմանէ յղլոյն: Ներսէսի քեռորդւոյն և համանուան 'ի պատիւ սրբոյն յօրինած երկասիրութեան մը մէջ գովութեամբ կը յիշուին 'ի միաբանս Սկեւռայ՝ Գրիգոր և Բասիլ «բարեկամք նորա և երջանիկ վարդապետքս մեր, առ որովք այժմ դեգերիմք 'ի վարժս. որով լցեալ առ մեզ լինին թերութիւնք սրբոյն յորմէ գրկեցաք, ոչ յաղօտ և 'ի նսեմացեալ ժամանակի մեր՝ որպէս զաստեղս լուսապայծառս փայլեն 'ի մէջ գիշերի»: Ասոնցմէ զատ կը յիշատակէ զԲասիլ քահանայ, զՅովհաննէս և զԲարդուղիմէոս զու-

digitised by A.R.A.R.@

սումնակիցս իւր, զԳէորգ, զՄխիթար և զմիւս այլ Գէորգ Սկեւռացի վարդապետս. որոց վրայ առանձին պիտի խօսինք հետեւեալ երեքտասաներորդ դարու մատենագրաց կարգին մէջ։

Սկեւռայ վանից առաջնորդաց մէջ կը յիշուի և Կոստանդին Բ կաթուղիկոս Հռոմկլայեցի, որ հայրապետական աթոռէն հրաժարած կամ բռնադատուած 'ի հրաժարել, — որովհետև ոմանք 'ի պատմչաց՝ կապանօք արգելեալ կը վկայեն 'ի Լամբրոն բերդի 'ի Թագաւորէն Հեթմոյ, — վանական առանձնութեան մէջ ապրեցաւ քանի մը տարի, մինչև կրկին կոչեցաւ բազմիլ յաթոռն յորմէ մերժուած էր։ Հոն եղած ատեն՝ չինել տուած է Կոստանդին ճարտարագործ և բազմադրուագ Սրբարան կամ Պահարան մը նշխարաց սրբոց, որ և ձեռքէ ձեռք՝ 'ի հինից և յասպատակաց զերծանելով՝ հասած է մինչև առ մեզ, գեղեցիկ և նախանձելի յիշատակ մեր նախնեաց բարեպաշտութեան։ Սրբարանին երկու դռնակաց վրայ հարիւր չորս ոտանաւոր տողերու մէջ ամփոփուած յիշատակարան մը կայ՝ երկաթիրութեամբ Կոստանդին կաթուղիկոսի յորում կ'աւանդուի իր հայրապետութիւնն և առաջնորդութիւն 'ի վանս Սկեւռայ.

« Հաստատեցաւ ինձ տարիճան,
Նըստել յաթոռ այցելութեան՝
Գաւազանաւս հովուական.
Արդ ըստ աստուածեան յաջողման,
Ի դէպ ժամու և պատեհման.
Բարոյն Հեթմոյ արքայութեան,
Որ զինուական էր սրբազան.
Եղի յաթոռ վանական
Սկեւռա վանացս 'ի հովուութեանն։
Եղայ տեսուչ այն մեծի տան,
Եւ վիճակին իւր սեպհական »։

Կոստանդնի ժամանակ անուանի եղան 'ի Սկեւռա Յով-հաննէս Սկեւռացի՝ որ ըստ Ուռպելեանի իր նախկին ու-

digitised by A.R.A.R.@

սումն և յառաջադիմութիւնը բրած էր յաշխարհին Սիւնեաց. Մարկոս վարդապետ և Ստեփանոս դպիր, և այլք չորեքտասաներորդ դարու առաջին քառորդին. որով կ'ենթադրուի թէ մինչև այն ատեն շէն էր վանքն և ուխտն. Թէպէտև Անեցւոյն ժամանակագրութեան շարունակողը կ'աւանդէ թէ յամի 1279–80ին հրոյ ճարակ եղած ըլլայ 'ի Թուրքաց:

* * *

Անուանի էր և Գնդևի կամ Գնդևոյ վանքն, « հռչակելի սուրբ ուխտ » կոչեցեալ 'ի Նախնեաց, և « մերձ յաստուածապահ դղեակն Բարձր Բերդ կոչեցեալ » : Միակ յիշատակ այս վանքին և փառք՝ Յովհաննէս Արքայեղբայրն և իր անունը հասած է առ մեզ, հռչակեալ իր տոհմին ազնուափայլ շքովն և մատենագրական սիրովն ու ջանիւք: Վասն զի էր, ինչպէս ինքն ալ և այլք զնըմանէ կ'աւանդեն, « որդի քրիստոսասէր և բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Կոստանդեայ Թագապահի և արքայահօր Հայոց, և եղբայր քրիստոսապսակ քաջ արքային Հայոց Հեթմոյ », յառաջագոյն Պաղտին կոչուած, ու եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան ժամանակ փոխելով զանունն 'ի Յովհաննէս. մանկութեան հասակէն խնամով ու փութով ու արքայական տոհմին արժանաւոր դաստիարակութիւն մը ընդունելով յեղբարցն, և մանաւանդ յարքեպիսկոպոսէն Բարսղէ, զոր « տէր որդւոյ իւրոյ կը կոչէ և երախտաւոր մարմնոյ » և կը յաւելու թէ « որոյ երախտիք գերազանց է քան զբանս և զմիտս՝ 'ի կրսերս իւր ». որուն խնամոցը և ձեռքին տակ կ'երևնայ թէ շարունակած է իր կրթութիւնն 'ի վանս Դրազարկի:

Յովհաննու Արքայեղբօր առաջին երկասիրութիւնն է, արգասիք երիտասարդական մտաց և հասակին, քերթուած մը « Յարքայն Հերովդի մինչ 'ի Տարաւն էր, որոյ նախագիծ տանցն բառ անուանցն է ողեալ ». վասն

digitised by A.R.A.R.@

գի տանգլուխ տառքն հետևեալը կը կարդեն. «Երգս Հերմոյ է արքայինն Հայոց. ա (ի) Յոհաննէսէ կրսերէ իւր»: Այս բուական ընտիր ոճով ու ընտրելագոյն սըրտով ու հոգւով շարագրածէն զատ՝ Արքայեղբօր անուամբն մասնաւոր երկասիրութիւն մը ձեռուընիս հասած չէ, բաց 'ի քանի մի տաղից. մին ի սուրբ Աստուածածինն «ուրոյ նախագիծ տանցն ըստ անուանն է ազգին. միւսն Յովհաննիսի վարդապետի ասացեալ, եղբօր Թագաւորին Հայոց», ինչպէս կը վկայէ հին և ընտիր տաղարանի մը մակագրութիւնը, և միւսն՝ ապաշխարութեան մեղեդի մը՝ որոյ սկզբնատառք կը յօդեն. Յովհաննէս վայ քեզ: Բազմաթիւ են իր խոկագիր կամ իւր յանձնարարութեամբ ընդօրինակուած գրչագիրք՝ մանաւանդ սուրբ աւետարանաց. որոց ընթերցուածոց ընտրութեանն համար շատ աշխատած է, ու տարբերութիւններն կը դնէ 'ի լուսանցս, և մերթ ալ կ'ազդէ թէ «յայս տագնապիս յուղղոյն գիւտ», կամ «յայս տաժանեցայ յուղղոյն գիւտ», որ այն ալ մեծ արդիւնք մ'է իրեն և յետագայից երախտապարտ մեծարանաց արժանի: Վայելուչ և ընտիր են ինքնագիր այլևայլ յիշատակարաններն՝ գըրուած իրմէ կամ իրեն համար ընդօրինակուած գրոց մէջ: Այս «սուրբ և ընտրեալ աստուածահաճոյ արքեպիսկոպոսն» — ինչպէս կը կոչեն զինք ժամանակակից գրչագրաց յիշատակարանք — մեռաւ 'ի ՉԼԸ Թուականին Հայոց: Իրեն յաջորդքն յաթոռ առաջնորդութեան Գռներոյ վանից եղան Ներսէս (1316) և Մխիթար (1341), որ Յակոբ կաթողիկոսէն ետքը բարձրացաւ 'ի գահ հայրապետութեան Հայոց, և կրօնական խնդրովք և հակառակութեամբք յուզուած ազգը խաղաղելու համար գումարեց ժողով 'ի Սիս նաև 'ի յորդորելոյ քահանայապետին Հռովմայ, և ժողովականաց հաճութեամբ և հաւանութեամբ խոհական մտքով ու սրտով երկար նամակ մը գրեց առ նա՝ յանդիմանելով ու սուտ հանելով հակառակորդաց ոմանց յազգայնոց ընդդէմ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բրած ամբաստանութիւններն:

digitised by A.R.A.R.@

Յիշենք մերձ 'ի Սկեւռա զանապատն Ս. Աստուածածին Սաղրուշի, ամայացեալ 'ի մէջ լերանց, ուր անմահն Լամբրոնացի «'ի գիշերի և 'ի տուընջեան անհանգիստ էր յընթերցումն. և միայն կատարէր զգործ սրբոյ պատարագին պաշտաման... ընդ հօգևոր դաստիարակին իւրում Յովհաննու՝ եղեալ մնայր 'ի միայնութիւն, և քաղցր էր նմա այն քան զամենայն հեշտութիւն»: — Ս. Գէորգ, ուր շարագրեց իր հրաշալի երկասիրութիւնը Մեկնութեան սրբոյ պատարագին:

*
* *

Պատմական և մատենագրական դիրօք և արդեամբք ոչ նուազ փայլ ստացած են Անդրիասանց կոչեցեալ ուխտըն՝ մերձ 'ի Բարձրբերդ, անապատն խորին՝ զոր արդէն յիշեցինք, Փերձեր կամ Պերձեր վանք. այլ ասոնցմէ շատ աւելի հռչականուն Ականց կամ Ակներոյ վանքը, առ ստորոտով Բարձրբերդոյ, մեծին Լեւոնի համակրութեանն ու սիրոյն արժանաւոր սրբավայր. որ թէպէտ տատանամիտ սրտիւ ու հոգւով և քաղաքագէտ մտօք՝ իր խնամքը շատ վանորէից վրայ տարածեց որ 'ի թագաւորական սահմանի իշխանութեանն, ու չխնայեց 'ի ծախս անոնց շինութեանն ու բարեզարդութեան համար. բայց անոնցմէ ամենէն աւելի սէր ու սիրտ կապեց ասոր վրայ. «Զի յոյժ սիրէր նա զայն վանս, — կը վկայէ Կիրակոս, — վասն բարիօք կարգաւորութեան նոցա և հաճոյական աղօթից». ու փափաքեցաւ մահուանէն ետքն ալ հոն հանգչիլ, թէպէտև իր այս կամքը մասամբ եւեթ կատարուեցաւ, զսիրտն և զփորոտին միայն փոխադրելով յԱկներ և զմարմինն 'ի Սիս: Հո՛ն վշտահար ու անմխիթար սրտին սփոփանք և գիւր խնդրեց նաև Հեթում Ա, երբ թշնամւոյն առջև տկարանալով տեսաւ որդւոցը մէկուն մահը ու մէկալին գերութիւնը. ու իրաւամբ «բեկաւ սիրտն 'ի կարի և յանհնարին տրտմու-

թենէ, — կը վկայէ ուրիշ պատմիչ մը, — և ոչ կարէր կանգնել զսիրտ իւր, մինչև եկն 'ի սուրբ և 'ի գերահռչակ ուխտն միանձանց, 'ի յԱկանց անապատն, և աստ մխիթարեալ սակաւ մի 'ի միեղէն եղբարց սուրբ ուխտին »: Հոն կնքեց նաև իր կեանքը, հրաժարելով յարքունական ծիրանեաց, ու անշուք կրօնաւորական սքեմուն ու Մակար անուան տակ ծածկելով աշխարհական փառք անցեալ մը, անմահական ու անանց երանութիւն մը փափաքանօք փնտռելով:

Ականց վանաց առաջնորդաց ու միաբաններու մէջ կը յիշուին Թորոս և Ստեփանոս վարդապետք, Ճլուզ կոչուած Յովհաննէս վարդապետ մը, որուն տաղարանք՝ ընտիր երգ մը կ'ընծայեն 'ի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ: Իբրև գիտնական ու ազգին մեծարանաց արժանի հաստատութիւն մը ծաղկած կ'երևի Լևոն Բ Թագաւորի ժամանակ և իրմէ ետքը. ինչպէս գուշակել կու տան Գրիգորի Անաւարզեցւոյ խօսքերն 'ի Թղթին առ Հեթում Բ Թագաւոր: Սոյն ու Մխիթար կաթողիկոսի գումարած ժողովոց մէջ ալ իրենց արժանաւոր ներկայացուցիչքն ունեցան:

Ց'Ակներոյ վանաց ոչ յոյժ հեռի՝ Զարոյն սուրբ Թորոս վանք, որոյ առաջնորդաց մէջ կը յիշատակուի՝ Թորոս Փիլիսոփայ կամ Երաժիշտ կոչուած, մի 'ի հարց ժողովոյն Սսոյ: Սոս է և Թիւրքքի վանք զոր ՉՁԴ Թուականին գրուած ձեռագրի մը յիշատակարան՝ մեծ և հռչակաւոր անապատ կը կոչէ, և կը յաւելու մաղթել. « երգ օրհնութեան և ձայն սաղմոսաց և լուցումն լապտերաց և բուրումն անուշահոտ խնկոց մի պակասեսցի 'ի սմանէ մինչև 'ի կատարած աշխարհի »: Վանահայրն Գրիգոր մի էր 'ի ժողովականաց Սսոյ: Ասոնց մօտ էին Ս. Յակոբ վանք, — Գայլոյ վանք՝ 'ի գետահովիտս Ջահանայ, Ս. Բասեանոս անապատ, և այլն:

digitised by A.R.A.R.@

ԴԱՐ ԺԳ

ԳՐԻԳՈՐ ՍԿԵՒՌԱՑԻ

Գրիգոր Սկեւռացի, մտերիմ Լամբրոնացւոյն: — Երթ նոցա առ կայսրն Փրեդերիկ: — Երկասիրութիւնք: — Ներբողեան 'ի Ս. Ներսէս Լամբրոնացի: — Ճառք: — Շարական 'ի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ: — Աղօթք:

Հայ մատենագրութեան անկման այս դարուն մէջ ժամանակաւ երիցագոյն կը սեպուի Գրիգոր Լամբրոնացի, Սկեւռայ միաբաններէն: Ներսէսի Լամբրոնացւոյ մտերիմն ու սիրելին եղած է Գրիգոր, և անոր հետեւող 'ի սրբութեան վարուց և 'ի մատենագրութեան: Իրեն յանձնած էր Սաղմոսի մեկնութեան խակական բնագրէն գաղափարելու հոգն ու խնամքը. զոր սիրով յանձն առաւ Գրիգոր, ու բաւական ալ յառաջ տարաւ. բայց ապա կարեւորագոյն գործով մը զբաղած, ընկերելու Լամբրոնացւոյն 'ի նուիրակութեան առ Փրեդերիկ կայսրն Ալամանաց, բռնադատեցաւ յանձնել զայն ծերունւոյն Սամուէլի: Լեւոն մեծն թագաւորն ալ՝ որ զինք իրեն հայր խոստովանութեան ընտրած էր, 'ի յունականէ 'ի հայ թարգմանել տուաւ Նիկիտայ արքեպիսկոպոս Կաւա-

digitised by A.R.A.R.@

նայ կամ Յովհաննու Թուղթը՝ զոր գրեր էր առ Զաքարիա կաթողիկոս Հայոց. ինչպէս կ'աւանդէ Անաւարզեցի « սուրբ և մեծ վարդապետ Հայոց » զնա կոչելով:

Այլ և այլ երկասիրութիւններ շարագրած է, յորոց ոմանք իւր՝ իսկ անուամբը կը յիշատակուին, և այլք անծանօթ մնացած, նոյն անուամբ ուրիշ հեղինակներ ալ ըլլալուն համար: Կան նաև այնպիսի երկասիրութիւններ՝ որոց յիշատակը կ'աւանդի գրոց մէջ, և կամ միայն քանի մը հատուածներ հասած են մեր ձեռքը:

* * *

Յայտնի երկասիրութեանց կարգէն են

Ներբողեան մը ի սուրբ Կոյսն, այս խորագրով. « Բան գովեստի պատմագրաբար յաղագս ծննդեան, ննջեան և քաղաքավարութեան և վերափոխման ամենասուրբ կուսին, ասացեալ ի Գրիգորէ մեծաւորէ ». (Մատենադ. Երուսաղեմի. Թիւ 41) ի հաւընտրի գրելոյ ի ՉՀ Թուին Հայոց, առ կենդանութեամբ հեղինակին, 'ի Վահանայ գրչէ:

Միւս այլ Ներբողեան 'ի սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի, զոր անոր Ներսէս քեռորդւոյն խնդրանօքը շարագրած է, ողբալով այնպիսի անդարման կորուստ մը, և անմոհացընելով այն մեծ ու նշանաւոր անձին վարքը, առաքինութիւններն ու իմաստութիւնը: Իբրև հռետորական գրուածք մը՝ իւր ժամանակին համար բաւական նշանաւոր երկասիրութիւն կրնայ սեպուիլ, բայց առանց նախագիծ գաղափար սեպուելու պատիւն ունենալու: Անշուշտ ոչ անծանօթ էր Գրիգորի գովելւոյն մեծութեան հետ նաև իր մտաց չափաւորութիւնը. ուստի առջի բերան չուզեց յանձն առնուլ իրեն եղած առաջարկութիւնը « սակաւ ինչ գովելի հակառակութեամբ բերեալ, — կ'աւանդէ Ներսէս՝ խնդրող բանին, — ըստ սրբոցն օրինի, գերազանցութիւն քան զչափ զօրութեանն զայս վարկա-

digitised by A.R.A.R.@

նելով»։ Այլ իր համարումը այնչափ մեծ էր Սկեւռացւոյն վրայ՝ որ ոչ միայն յետ մահուանն Յովհաննու՝ հայրապետական աթոռոյն վրայ բազմելու արժանաւոր կը սեպէր զնա եւ հետամուտ կ՚ըլլար, այլ զրկուելով ՚ի քեռւոյն կը փութար աշակերտիլ իրեն «որպէս կրկին ժառանգել զոր կորուսին»։ Սիրտն ու ճարտասանական հոգւոյն յատկութիւններն յայտնի կ՚երեւնան, բայց ճարտասանին խօսքերուն ոյժը կրկին աւելցընող կորուկ լեզու կը պակսի, եւ որով այնչափ փայլեր էր Լամբրոնացի. թէպէտ ջանացած իրեն նմանող երեւնալ, ուզելով իր ոճովն ու լեզուով զինք դրուատել[1]։

Ճառք. — Յիշատակուած ներբողէն զատ՝ քանի մը ուրիշ ճառեր ալ կը գտնուին Սկեւռացւոյն անուամբը. այսինքն Քրիստոսի յարութեան վրայ ճառ մը, եւ ուրիշ մըն ալ Եսայի մարգարէին «Տէր ո՞ հաւատաց» խօսքին վրայ։ Իրեն կ՚ընծայեն ոմանք կարծեօք Եւագրի Լուսաւոր պատերազմ կոչուած գրոց մեկնութիւնը, որուն միայն քանի մը պատառիկք հասած են մեր ձեռքը։ Տարբեր է այս գրուածքս Եւագրի գրոցը համառօտ լուծմունքէն, որ անանուն երկասիրութիւն մըն է եւ վերջին դարուց արժանի։

Շարականաց ցուցակներուն մէջ Սկեւռացւոյն կ՚ընծայուի Յովհաննու Կարապետին վրայ երգուածը, այբուբենից կարգով, եւ որուն սկզբնաւորութիւնն է «Արեգական արդարութեան»։ Հեղինակին պատիւ ընելու բանականութիւն ունեցող երգ մըն է ասիկայ, թէպէտ չերեւնայ մէջը այն բանաստեղծական ոգին՝ զոր Կոմիտաս ցուցած է Հախախմեանց շարականին մէջ, եւ ոչ այն ընտիր լե-

1. Հրատարակեալ ՚ի Ս. Ղազար ՚ի կարգի Հայկական Սոփերաց ՚ի 1854 (Հատ. ԺԵ)։ Բնագրին խորագիրն է. «Ներբողեան ասացեալ ՚ի վարս մեծի քահանայապետին սրբոյն Ներսեսի արհիեպիսկոպոսին Տարսոնի կիլիկեցւոյ ՚ի խնդրոյ նորին համանուն եւ համազգւոյ Ներսեսի քահանայի»։

digitised by A.R.A.R.@

գուն՝ որ ընդհանրապէս յատուկ է շատ շարականներու։

Ոմանք Սկեւռացւոյն կ'ընծայեն այն Հաւատոյ հրաւէրը, զոր այլք ուզած են Նարեկացւոյն սեպել, և որուն վարքը շարագրեց Սկեւռացի։

Ծանօթ են իր անուամբ քանի մը ջերմեռանդական աղօթք, և մանաւանդ առ սուրբ Կոյսն յօրինածը 'ի խնդրոյ Պետրոս անուն քահանայի մը։ Ասոնցմէ են աղօթք մը ի սուրբ Երրորդութիւնն, միւս այլ ի վերայ ութ խորհրդոց, և « աղօթք որ ի խորհրդական ժամու սրբոյ և մեղսաքաւիչ խորհրդոյն մատուցանի »։

ԳԷՈՐԳ ՍԿԵՒՌԱՑԻ

Սկեւռացի Գէորգ։ — Իր ուսումն և դաստիարակութիւն։ — Երկասիրութիւնք։ — Արուեստ գրչութեան։ — Մեկնութիւն Եսայեայ։ — Խմբագիր մեկնութեան Գործոց։ — Գէորգեայ աշակերտն Մովսէս։

Երեքտասաներորդ դարուս մէջ հռչակեցաւ 'ի վանս Սկեւռայ Գէորգ վարդապետ, վերը յիշատակուած Գրիգորի Սկեւռացւոյ քեռորդի, որ Լամբրոն դղեկին մէջ ծնած ըլլալուն՝ Լամբրոնացի ալ կոչուած է։ Մանկութեան հասակէն սիրող և հետամուտ ուսմանց՝ Բջնոյ Գրիգոր արքեպիսկոպոսի և իր հոգեսուն որդւոցը Վարդան և Գրիգոր քահանայից խնամքովը դաստիարակուած, շրջեցաւ վասն ուսման յայլեւայլ վանորայս. Նախ յուխտն Վիրապին « սակս կրթութեան 'ի մեծ վարդապետէն և յաստուածազգեաց առնէն Վարդանայ », որ էր մեծահռչակն Արեւելցի՝ պատմիչ և մեկնիչ, յետոյ 'ի Սաղ-

digitised by A.R.A.R.@

մասամանք և 'ի Թեղենիս, յորս իր մէկ պարապմունքն էր ընդօրինակութիւն գրչագրաց, յորոց Յօնապատճառ գիրք մ'ալ հասած է առ մեզ «'ի ձեռն տառաչխարհիկ պատանւոյ ուրեմն, — ինչպէս կը կարդանք յինքնագիր յիշատակարանին, — Թարմատար գրչի Գէորգեայ, 'ի Կիլիկեան յանմատչելի ամրոցէն Լամբրաւն կոչեցելոյ, որ է 'ի ստորոտ մեծի լերինն Տաւրոսի»: Այն հասակին կը զբաղէր նաև չափական քերթուածոց յօրինմամբ, յորոց միայն՝ որ հասեալ է առ մեզ, սկզբնատառքն յօդեն Գէորգ պատանին և գրեաց. և վերջնատառք՝ Գրիգորի վարդապետին:

Սկեւռայ դառնալէն ետքը Կոստանդին անունով մէկու մը, և յետոյ նաև Ստեփանոսի Գոյներ Երիցանց աշակերտութեամբն և խնդրանօք Գրչութեան արուեստին վերայ գրելու ձեռք զարկաւ, ընդարձակելով Արիստակեայ վարդապետի համանուն գրուածքը. «Ծաղկաքաղ արարեալ, — ինչպէս կ'ըսէ ինքն աշխատասիրողն, — զմասն ինչ գրելոցն յԱրիստակիսէ հաւաքր գրչէ՝ եդի աստ. և ինչ զոր լուծեալ 'ի նմանէ, և է յեղելոցս աստ տակաւին տարակուսիւ փակեալ. իսկ 'ի ծանօթ և յերկարեալ նորայն բանից՝ էր ինչ յորոց երկայնութենէն զանց արարի, և էր զոր վասն հաւաստի գոլոյն՝ թողի»: Ստեփանոս Գոյներ Երիցանց ալ կը վկայէ թէ «Արարեալ էր զսա յառաջագոյն Գէորգեայ վարդապետին 'ի խընդրոյ ուրումն, զորոյ զպակասն 'ի նմանէ՝ յետոյ իմ 'ի վարդապետէն խնդրեալ, և նա կատարեաց զխնդրուածս իմ, եդեալ յառաջ զԱրիստակիսի արարեալն, և զթերին 'ի նմանէ՝ կատարեաց ինքն, ինձ նուաստիս՝ Ստեփանոսի Գոյներ Երիցանց»:

* * *

Գէորգայ Սկեւռացւոյ երկասիրութեանց մէջ ընտրելագոյն է Եսայեայ մարգարէութեան մեկնութիւն մը, զոր

digitised by A.R.A.R.@

Հայոց Հեթում թագաւորին առաջարկութեամբն ու խընդրանօք յօրինեց. առաջնորդ ունենալով մանաւանդ առաջին գլխոց մեկնաբանութեան մէջ զԵփրեմ Խուրի ասորի, զՈսկեբերան և զԿիւրեղ Աղեքսանդրացի, և զՍարգիս ոմն վարդապետ՝ որուն համար կը վկայէ թէ իւրմէ յառաջ ձեռք զարկած էր այդպիսի աշխատասիրութեան, և որ մեզի համար ցարդ անծանօթ է անուամբն և գըրքով: Հետևող է և նմանող նաև Գրիգորի Սկեւռացւոյ ու երբեմն նաև Աստուածաբանին և Բարսղի և Աթանասի:

Մէջ բերենք իրեն ժամանակակցի և աշակերտին յիշատակարանին խօսքերը, յորմէ կ'իմանանք նաև այս գըրուածքիս պատճառ եղողին իմաստասէր փոյթը և ժամանակը:

«Ի թուականութեան Հայկազեան տումարիս ՉԽԴ, 'ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի և 'ի թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ բարեպաշտի. որ ճշմարտիւ թագաւորեաց 'ի վերայ մարմանջեցուցանաւղ և գունակ գունակ հեշտակարծ ախտիցն առաթուր կոխելով. և զրեթէ զամենայն աշխարհական փառսն ունայն և նանիր վարկանելով, որպէս և է: Նաև զանուն թագաւորութեան ծանր գրէր. և նուիրէր զանձն Աստուծոյ. և յոլով անգամ հրաժարէր 'ի հայրենական աթոռոյն՝ և զընայր աղքատանալ. զոր հաղիւ հայ մեծաջան տենչիւ ոչ կարէին յեղաշրջել զկամս նորա. և զայս գիտուածս Աստուծոյ 'ի յանձն առնեմք: Իսկ մինչ յայս էր՝ սիրէր զՔրիստոս և զեկեղեցի նորա, և զընթերցումն սուրբ գըրոց: Սա տեսեալ զմեկնութիւն համարձակախաւս աստուածատես մարգարէին Եսայեայ, և զի մեծն Եփրեմ կարճ և համառօտ քաջոլորակի բանիւք էր անցեալ ընդ նա: Իսկ աստուածաշնորհն Յովհան Ոսկեբերան յորջորջեալ վասն հագեչաճ վարդապետութեան և առատահոս իմաստից, որ 'ի բերանոյ նորա բղխեալ արբուցանէր զականջս եկեղեցւոյ, և սա ճոխարար խաւսեցեալ: Եւ քաջ

digitised by A.R.A.R.@

ախոյեանն ուղղափառ հաւատոյս ջանջելին Կիւրեղ. 'ի սակաւն և նա խաւսեցաւ:

« Արդ բարգաւաճս այս վսեմս Հեթում 'ի մտի եղեալ զոսա 'ի մի ժողովեալ զաւակ 'ի Սիոն զսա իւր և բարի նախնեաց զանձել տուն՝ խնդրեաց զայս տանել հարկեցուցիչ հրամանաւ 'ի յերր երջանիկ և 'ի լուսաբան րաբունապետէս Գէորգեայ, որ ընդ այսու ժամանակ առաքինութեամբ՝ յանձին ներգործութեամբ բնաւին փարթամացեալ, որ այժմս քրտնաջան երկամբք հրահանգէ զհամբակս, որ բանի են հետեւեալ զյոլովս:

« Իսկ սա որպէս քարոզ ճշմարիտ հնազանդեալ հարկեցուցանաւղ հրամանին. և զի էր Սարգսի վարդապետի հօգացեալ, առեալ և զայն. և զայլ բան որոց մեկնիչացն՝ համառաւտ զուգեաց առ իրեարս կարճաբանութեամբ եդեալ՝ զմտացն ամբողջ ունելով զզաւրութիւն և գրեալ ձեռամբ իւրով եւ նմա ի վայելումն վսեմ անձին և ի աւգուտ ամենայն վարդապետաց եկեղեցւոյ:

« Արդ ես զայս տեսեալ վերջինս 'ի բնաւից փցնամիտ աշակերտս սորին Գէորգեայ... պիտակագործ անուանեալ Երեմիայ յորջորջեալ, յետին աշխատեալ, երկու անգամ առ Թագաւորն իմ երթեալ, խնդրեցի զաբարեալ աւրինակն. և վասն սիրոյ նորին ետու գրել զսա Լեւոնի զպրի, լաւ արհեստի գրչի 'ի յիշատակ բարի », ... և այլն:

Ուրիշ գրչագրող մ'ալ կը ծանուցանէ որ Թէպէտ արդէն կային յազգին Եփրեմի, Կիւրղի և Ոսկեբերանի համանուն երկասիրութիւնք, և « իւրաքանչիւր ասացուածովքն կատարեալք էին յիւրաքանչիւր գիրս, և օգտակարք, բայց գրչաց մեծագունի կարօտէին և լայն մեծատար մտաց. յաղագս որոյ օգտէին, այլ ոչ գրեթէ ամենեքին: Զայսոսիկ տեսեալ մեծիմաստ արքայն Հայոց Հեթում՝ Մխակեցն կոչեցեալ, և խնդրեալ 'ի հռետոր վարդապետէն Սկեւռացւոյ Գէորգ կոչեցելոյ, որպէս զի ըստ յօժարութեանն իւրում աշխատեսցի 'ի սմա, և ըստ

46

digitised by A.R.A.R.@

խմաստութեանն համառօտեաց է և 'ի մի վայր հաւաքեա-ցէ, որպէս զի հանդիպեալքն ամէն՝ առանց աշխատանաց և ամենեքեան վայելեսցեն 'ի սոցանէ: Իսկ նորա 'ի յանձն առեալ և կատարեալ զխնդիրս նոցա գեղեցիկ յօրինուածով »:

Կը վկայէ նաև Եփրեմ կաթողիկոս 'ի պատմութեան կաթողիկոսացն Սսոյ թէ « Ըստ խնդրոյ արքային Հայոց Հեթմոյ՝ արար զմեկնութիւն մարգարէութեանն Եսայեայ՝ սուրբ վարդապետս այս Սկեւռացի »: Ուրիշ երկասիրութիւն մ'ալ կու տայ իրեն Եփրեմ. « Առ սովաւ (Յովհաննու եպիսկոպոսի Արքայեղբօր), էր մեծիմաստ վարդապետն Գէորգ Սկեւռացի, որ ըստ խնդրոյ սորա արար դրուատ ներբողական առ սուրբ աւետարանիչն Յովհաննէս, որոյ և մակագիրն է այսպէս, — Դրուատ ներբողական բանի յաստուածաբան աւետարանիչն Յովհաննէս. 'ի պատկառեցուցիչ խնդրոյ Յովհաննու եպիսկոպոսի՝ եղբօր բարեպաշտ արքային Հեթմոյ 'ի թուականիս ՉԼԲ. Գէորգայ վարդապետի երջանկի Սկեւռացւոյ ասացեալ »:

Նոյն Արքայեղբօր առաջարկութեամբն յօրինած է Ս-կեւռացի և Խմբագիր մեկնութիւն մը Գործոց առաքելոց. և որուն վրայ արդէն խօսած ենք [1]:

Գէորգայ մահը հանդիպեցաւ 'ի ՉԾ թուին: Իր աշակերտն Մաղաքիա գրեց « Դրուատ բանի սուղ ինչ պամագրաբար յերջանիկ րաբունապետն և 'ի քաղցրաբարբառ վարդապետն Գէորգ Լամբրունեցի ». յորում ողբալով իր մահը՝ հետևեալ սրտառուչ տողերով կը պատուէ անոր յիշատակը. « Աւա՜ղ ինձ յետնելոյս, թէ ուրպիսի հայր կորուսի. զորպիսի դաստիարակ, զորպիսի յորդորիչ և մխիթարիչ... Ո՜ հայր պատուական, ա՜յլ ո՞չ գրես առ իս գրան և զկիր քո պատուական. ա՜յլ ո՞չ լսեմ զբերկրական լուր քո 'ի հեռաստանէ »: Նոյն վարդապետասէր և երախտապարտ աշակերտն կը վկայէ թէ « Գծէր և

1. Տես յէջ 399:

digitised by A.R.A.R.@

կանոնս կարգաւորս, և բանս խրատականս վասն Խոստովանութեան առ 'ի յօգուտ տգիտաց քահանայից, ունէր Համարս գլխոց և Ցանկք և Նախադրութիւնս Աստուածաշնչից տառից. գրէր և Ճառս ներբողականս 'ի պատիւ սրբոց... բազում բանս պիտանիս հաւաքէր 'ի գանձուց աստուածայնոց, առ 'ի վարժումն մանկանց նորագունից »: Ուրիշ մ'ալ կը վկայէ թէ այլեայլ Գանձք ալ յօրինած ըլլայ, և որ հաւանականաբար կը խառնուին կամ կը շփոթին ուրիշ համանուն անձանց յօրինածներուն հետ:

ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ

Մխիթար Անեցի կամ Երէց: — Ժամանակակցաց իրեն ընծայած գովուածք: — Պատմական երկասիրութիւն մը: — Անոր մէկ մասին գիւտն և հրատարակութիւն: — Անեցւոյն պատմութեան նիւթը և աղբերք: — Արժէքն և մատենագրական ոճ:

Երկոտասաներորդ դարուն վերջերը և 'ի սկիզբն երեքտասաներորդին ծաղկեցաւ 'ի Հայաստան Մխիթար անուամբ քահանայ մը՝ որ Անւոյ կաթուղիկէին երիցանց դասակարգին պատշաճելուն՝ ընդհանրապէս Անեցի կոչուած է: Իր անուամբը քանի մը պատմական երկասիրութիւններ կը յիշատակուին մեր պատմչաց քով, յորոց գլխաւոր կրնայ սեպուիլ Հնախօսական Պատմութիւն մը Հայոց, Պարսից, Վրաց և Արաբացւոց: Վարդան պատմիչ՝ Վրաց սկզբնաւորութեան վրայ խօսելով Թորգոմէն ինչուան Աբաս՝ որ Ափխազաց վրայ թագաւորեց, կը յա-

digitised by A.R.A.R.@

ւելու. «Այս ըստ Մխիթարայ երիցուն ասիցն»: Ուրիշ տեղ ալ 'ի պատմութեանն՝ 'ի խօսելն զԹուրքաց և անոնց ծագման վրայ, կը գրուի. «Այս ըստ Վահրամայ որդւոյ Տիգրանայ վիպագրի: Իսկ պատուական երէցն Մխիթար Անեցի այսպէս ասէ. Յոլով աշխատ եղէ գտանել զորպէսն սուլտանացն որ 'ի Թուրքաց. և գտի այսպէս». ու կը շարունակէ անոր երկասիրութենէն հատուած մը մէջ բերելով: Ուռպելեանն ալ կը յիշէ Անեցւոյն երկասիրութիւնը ու գեղեցիկ պատմութիւն կը կոչէ զայն. «Այլ զի ժտեալ էր, կ'ըսէ, յիշատակ նախնական գրուցատրութեանց նոցա, նաև ամենայն արութիւնք և գործք երևելիք 'ի տանն Վրաց ազգին Օրբէլեանց 'ի նոցին ժամանակագրոցն, զոր Քարթլիս Ցխօրեբայ կոչեն, վասն այն մեք ոչ գիտացաք զորպէսն և զկարգ բանիցն. զի և ըստ կարգի շարայարեալ էաք 'ի մատենիս: Բայց զոր ինչ գտաք 'ի հայալեզու գիրս սակաւ ինչ յիշատակ գիցուք. եւս և զվախճան կատարածի նոցա, զոր հաւաստեաւ ծանոյց մեզ գեղեցիկ պատմութիւն Մխիթարայ Անեցւոյ»:

Այս պատմական կարևոր գրուածը մինչուան հիմա յայտնուած չէ: Միայն քանի մը տարի յառաջ՝ հանրածանօթ ազգային բանասէրն Ք. Պատկանեան Հասան Ջալալեանց Սարգիս արքեպիսկոպոսին գրչագրաց ընտիր հաւաքման մը մէջ, — որ հիմա փոխադրուած է յէջմիածին, — Անեցւոյն անուամբը մինչուան հիմա անծանօթ մնացած երկասիրութեան մը մէկ մասին հանդիպելով՝ հրատարակեց 'ի Փեթրպուրկ (1879), և որուն խորագիրն է՝ ըստ ձեռագրին «Հանդէպք բանից աշխարհագումար գրուցաց տիեզերապատում անցից, վիպասանեալ 'ի քաջ գիտնականէն Մխիթարայ, աւագերիցու մեծ կաթուղիկէին Անւոյ հոյակապ քաղաքի. 'ի խնդրոյ հօր Հաւաճայի Գրիգորոյ վարդապետի»:

Հաւանական կ'երևնայ թէ Վարդանայ և Ուռպելեան Ստեփաննոսի ակնարկած երկասիրութիւնն ըլլայ Անեցւոյն

digitised by A.R.A.R.@

այս Նորագիւտ գրուածը, որ ինչպէս ըսինք՝ դեռ մասամբ միայն յայտնուած է. վասն զի հեղինակն ալ կ'ըսէ 'ի յառաջաբանին, թէ երեք մասն կամ պրակ բաժնած էր իր այս գրուածը. «Առաջին պրակն սկսանի 'ի Պարոյրայ հայկազնոյ, առաջին թագաւորէ Հայոց, մինչև ցՅովհաննէս վերջին: Իսկ երկրորդն 'ի Յովհաննէ մինչև 'ի քահանայանալն տեառն Բարսղի: Եւ երրորդն մինչև 'ի գերելն զԵրուսաղէմ և յելս ազգաց Ֆռանգաց: Յայս երիս հատուածս բազմատարազ ճառիւք ոչ դանդաղեցից գրել քաղելով 'ի սրբոց և 'ի պիտանեաց պատմութեանց»: Պատկանեանի հրատարակածը՝ միայն առաջին գրոց մէկ մասը կ'ենթադրուի. ուստի և 'ի տպագրին իրաւամբ կը խորագրէ. «Սկիզբն Նորագիւտ պատմութեան Մխիթարայ Անեցւոյ» քսանևեօթն գլուխք բանից:

* * *

Անեցւոյն պատմութեան նիւթը. — Գրուածքին սկիզբըն գրուած ընդարձակ, — ըսինք նաև, — նիւթոյն ոչ այնչափ պատկանաւոր յառաջաբանէն կ'իմացուի թէ Հառիճոյ վանահայրն Գրիգոր, խնդրող բանին, միայն իրենց ժամանակէն վեր ելլելով՝ հարիւր քառասուն տարուան պատմութեան գրութիւնը յանձներ է Մխիթարայ, Յովհաննու Բագրատունեաց վերջին թագաւորէն մինչև իրենց ատենը. բայց Անեցին՝ անշուշտ 'ի պատիւ Բագրատունեաց տոհմին, ինչպէս տեղ մ'ալ կը թուի ակնարկել 'ի յառաջաբանին, իրենց հրէական ծագմանէն և անկէց ալ 'ի վեր ելնելով, մեր շատ պատմչաց ոչ այնչափ գովելի սովորութեամբ, կը սկսի յԱդամայ, թէպէտև համառօտ ոճով. «ոգամանակ տեղեկութեամբ, կ'ըսէ, թևացեալ յԱդամայ հետէ, մինչ 'ի բնաւին վերջին ա-մանակս. յաւուրս Յովհաննիսի թագաւորի, և անտի լայն և տարած բանիւք յընդարձակեալ մինչև 'ի ՈԽԲ թուականս»: Կը խօսի յերկար, բայց միշտ օժանդակեալ

digitised by A.R.A.R.@

յաստուածաշունչ գրոց և 'ի վկայութեանց, պատմութեան օգտից վրայ յուսումն և 'ի խրատ ապագայ սերընդոց, և այն բաւական ոճով և հմտութեամբ, որչափ թերևս սակաւք 'ի ժամանակակից պատմչաց: Երկրորդ գլուխը համառօտ և գրեթէ պարզ անուանական ցեղակարգութիւն մըն է սուրբ գրոց համեմատ տոհմաբանութեան, բաժանեալ յերկոտասան չարս, հետևողութեամբ Եւսեբեայ և Սամուէլի Անեցւոյ ժամանակագրաց: Գըլուխն երրորդ խորագիր ունի. «Դասակարգութիւն Յաբեթի նախնոյն և արմատոյն Հայոց» իջեցընելով մեր ազգին սկզբնաւորութիւնն մինչև 'ի Հայկ և 'ի Պարոյր, և մինչև ցՎահէ վերջին թագաւոր Հայկազանց. և կը յաւելու. «Զսա սպանեալ Աղեքսանդր Մակեդոնացի»:

Հայկազանց հարստութեան անկմանէն ետքը՝ նուաճեալ երկրին վրայ 'ի Պարթևաց իշխողներէն կը յիշատակէ զՍելևկիոս, զԱնտիոքոս, զհամանունն Թէոս, որուն ատեն Պարթևք ապստամբեցան 'ի Մակեդոնացւոց, և թագաւորեցուցին զքաջն Արշակ, որուն յաջորդեց Արտաշէս, յետոյ Արշակ «որ զեղբայր իւր զՎաղարշակ առաքէ 'ի Հայս, առաջին թագաւոր պարթև զկնի սպառելոյ Հայկազանցն 'ի ճԿԵ ողոմպիատին»: Արշակունեաց ցեղէն թագաւորաց անուանքն յիշատակելէն ետքը՝ կ'անցնի Անեցին 'ի մարզպանս, և ապա առ Բագրատունիս, մինչև 'ի Յովհաննէս որդի Գագկայ: «Սա, կ'ըսէ, վերջին թագաւոր 'ի Բագրատունեաց: Աստանօր սպառեցան թագաւորք 'ի տանէն Բագրատունեաց»: Մխիթարայ երկասիրութեան չորրորդ գլուխը նուիրուած է կաթուղիկոսաց յաջորդութեան 'ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէ մինչև յեօթանասներորդ երկրորդ յաջորդ նորա՝ և պատմչին ժամանակակից «Այժմ է տէր Գրիգոր Անավարզայ եպիսկոպոսն»: Անկէ կէս իմաստասիրական և կէս աստուածաբանական ոճովն ու լեզուով հինգերորդ գլխոյն մէջ կը դառնայ խօսիլ «Թէ զինչ է պատմութիւն, և կամ քանիք են որ յայտնի են

digitised by A.R.A.R.@

առ մեզ »․ ուր բաց յայլոց՝ 'ի սրբազան և յեկեղեցական պատմչաց, կը յիշէ նաև զմերսն. « Նախ և առաջին պատմող Ղերուբնա, որդի Ափշադարայ դպրի, գրէ զգործս Աբգարու և Սանատրկոյ. և հզօրն բանիւ Ագաթանգեղոս, և Բիւզանդացին Փաւստոս: Եւ զկնի նոցա պատմութիւն Ներսեսի՝ զոր Ղազարիկ Հայոց անուանէ. Կորեան պատմութիւն, և պատմութիւն Հայոց 'ի Մովսիսէ շարագրեալ. և Ղազարիկ Փարպեցի. և Եղիշէ, Շապուհ, և Սեբիոս որ Հերակլին է. և պատմութիւն Աղուանից, և Ղեւոնդ երիցոյն, տէր Յովհաննէս և Ասողնիկ. և Լաստիվերացին և Կոզաանն, և Սամուէլ երիցու: Յաւել ամենայնի վերջինն՝ այս որ 'ի մէնջս գրեալ. բայց բանիւք կարևորք և զարմանազան իրօք. հարուստ և ընտանեգոյն, նոր և ծանօթ զրուցօք »: Այսոց, բայց մանաւանդ Խորենացւոյ հետևողութեամբ են՝ Անեցւոյն թերի առ մեզ հասած պատմական երկասիրութեան գլուխներն (Զ–ԽԴ) քաղեալ Բագրատունեաց ցեղին պատկանող դէպքերն. անոնց գերութիւնն 'ի Հրէից, և 'ի խնդրոյ Պարոյրի մեր առաջին թագաւորի որդւոյն Հրաչէի՝ հաստատուիլն ու պատուիլ յերկրին Հայոց. Բագարատայ թոռան՝ թագադիր և ասպետ անուանիլն 'ի Վաղարշակայ, Ենանոսի Բագրատունւոյ վրայ, որ յաւուրս Աբգարու. յորմէ առիթ կ'առնու պատմիչն խօսիլ այս նախահաւատ թագաւորին ծանօթ պատմութիւնն մէջ բերել. ու անոր ազգակցութիւնն յիշեցընելով ընդ Տրդատայ, և սխրացած այս երկու թագաւորաց ժամանակ 'ի Հայաստան կատարուած աստուածահրաշ անցից վրայ. « Սակայն և նորալոյր սիրոյ զեղմունք, կ'ըսէ, նա առաւել քան զամենայն ազգաց 'ի մեզ 'ի մեսիասեան ժամեայ գործոնեայս աստուածակերտ այգւոյն »: Կը պատմէ զերթ Աբգարու յարևելս՝ Արշաւրի որդւոց մէջ խաղաղութիւն հաստատելու. թղթակցութիւնն ընդ Քրիստոսի. Թադէի քարոզութիւնն յԵդեսիա և մկրտելն զԱբգար, ու այս վերջնոյս կրկին անգամ գրելն առ Տիբեր կայսրն և իր-

digitised by A.R.A.R.@

մէ ընդունած պատասխանը։ Կ'աւանդէ Սանատրկոյ թագաւորելն, անոր որդւոց կոտորուիլն յԵրուանդայ, և բռնաբար թագաւորելը 'ի վերայ Հայոց. Բագրատունեաց և Արշակունեաց իրարու հետ խնամութեամբ խառնուիլը, Սմբատայ քաջութիւնները, և որ «բազում և անհնարին մարտս յարդարէր ընդդէմ թշնամեաց Խոսրովու Պարսից թագաւորի, ընդ որ յաւէտ իմն հաճոյանայր արքայ (Մաւրիկ). և ընդ այլ բազում ընծայից՝ և զմարզպանութիւն Վրկանայ տայ նմա։ Որոյ երթեալ անդ՝ գտանէ ազգ մի գերեալ 'ի Հայոց և բնակեցուցեալ 'ի Թուրքաստան կողմանէ, որ Սագաստանն անուանի. մոռացեալ զլեզու և զգիր հայերէն։ Որոց տեսեալ զՍմբատ ուրախ լինէին։ Եւ նա նորոգէ դարձեալ զլեզու և զգիր հայերէն 'ի ձեռն Հաբելի երիցոյ և տայ զնոյն առաջնորդ նոցա»։ — Անեցւոյն վերջին երեք գլուխները՝ Հագարացւոց աղանդապետին պատմութեան ու գործոց կը վերաբերին։

Իբրև պատմական երկասիրութիւն մը՝ չենք կրնար ըսել թէ բոլորովին զիրկ ըլլայ 'ի կարևորութենէ, թէպէտև ըստ մեծի մասին քաղուածոյ արդէն մեզի ծանօթ պատմագրաց գրուածներէն։ Դիպուածոց իրարու հետ ունեցած վերաբերութեան թելք յաճախ կը պակսին, ու նիւթէ նիւթ անցնիլները՝ ընդոստ և անոճ. հմտութիւնն ալ խիստ չափաւոր կ'երևնայ. ու դիպուածք և անձինք իրարու հետ կը շփոթէ, մէկուն վերաբերածը միւսին ընծայելով, և այլն։ Սակայն այս թերութեամբքն ալ փափաքելի է երկասիրութեանն ամբողջին գիւտը, մանաւանդ իրեն մերձաւոր դիպուածոց և անցից տեղեկութեանն համար։

Վարդան պատմիչ կ'աւանդէ թէ արևու և լուսնի խաւարման վրայ գիրք մը շարադրած ըլլայ Անեցին՝ Ոձիէ անուանով պարսկի մը գրքէն, որ կ'ըսէր թէ յունարենէն թարգմանուած է 'ի պարսիկ, և թէ Յոյնք Ենովքայ մարգարէութենէն ունէին. յորում կ'աւանդուէր թէ

digitised by A.R.A.R.@

արեգակը բնութեամբ չխաւարիր, այլ անոր խաւարման պատճառը լուսինն է։ Բոլորածիր աղիւսակներ ալ ծրագրեց, աստեղաբաշխութեան այս երեւոյթը ուսումնական լեզուով մեկնելու համար։ Այս գրուածքս ալ կորսուած է հիմայ։

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Կոստանդին Ա․ կաթողիկոս։ — Իր գրած այլ և այլ թղթերն առ Քահանայապետս Հռովմայ և առ այլս։

Այս ատեններս Հայաստանի կաթուղիկոսական աթոռը նստաւ Կոստանդին Ա կաթուղիկոս Բարձրբերդցի, որուն համար կ՚աւանդեն ազգային պատմագիրք թէ եօթն այլ և այլ թղթեր գրած ըլլայ առ զանազանս։

Ա․ Առ Քահանայապետն Հռովմայ Գրիգոր Թ։

Բ․ Առ Իննովկենտիոս Դ․, շնորհակալ ըլլալով Քահանայապետին զրկած ընծայից համար։

Գ․ Հայաստանի բոլոր առաջնորդաց, իշխաններուն և ժողովրդոց ուղղած մխիթարական և քաջալերիչ գիր մը, զոր ղրկեց Վարդան վարդապետին ձեռքով։

Դ․ Դարձեալ ուրիշ թուղթ մը անոնց, պաշտօնական կերպով ծանուցանելով ամենուն թէ երեք տարի յառաջ մեծ ժողով մը գումարուեցաւ ՚ի Սիս, և հոն՝ որոց հարց աւանդութեանց համեմատ՝ քսանևեօթն գլուխք կանոնաց սահմանուեցան։

Ե․ Դարձեալ օրհնութեան գիր մը անոնց՝ որ իբրև կանոնական ընդունած էին իր առջի թուղթը։

digitised by A.R.A.R.@

Զ. Մեծ կամ վերին Հայոց բնակիչներուն, Հոգւոյն սրբոյ բղխմանը խնդրոյն վրայ։

Է. Առ քահանայապետն Հռովմայ, ծանուցանելով թէ ինչպէս ընդունելի է Հայաստանի մէջ նոյն խնդիրը։

Ի Հռովմ ղրկած թղթերուն՝ լատին թարգմանութիւնքը ինչուան մեր օրերը պահուած են քահանայապետական կոնդակագրաց մէջ. դաւանութեան թղթոյ մը հայերէն բնագիրն ալ կը պահուի 'ի Վատիկան, գրեալ առ Ինովկենտիոս Դ, 'ի պատասխանի թղթոյն զոր բերեր էր Պապին նուիրակն Տիմանչ՝ առ Հեթում թագաւոր և առ կաթուղիկոսն։

ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

—

Վանական վարդապետ։ — Մ. Գոշի աշակերտը։ — Խորանաշատ վանքին շինութիւնը և հոն աշակերտներ սորվեցընելը։ — Երթն առ խանն Թաթարաց։ — Մահը։ — Երկասիրութիւնք։ — Յովբայ մեկնութիւնը։ — Վարդապետական գրուածներ։ — Պատմութիւնը։

Կոստանդին կաթուղիկոսին օրերը ծաղկեցաւ Յովհաննէս Վանական Տաւուշեցի վարդապետը, որ ինչպէս առաջ ալ յիշատակեցինք, Մխիթարայ Գոշի գլխաւոր աշակերտներէն մէկն էր. և կը վկայէ Կիրակոս՝ թէ իր ժամանակին ամենէն անուանի վարդապետն ըլլալով, շատերը ուսման պատճառաւ իրմէն չէին հեռանար. և ոչ միայն վարքովը, այլ նաև խօսքերուն լսողութեամբը ամէնքը կ'օգտէին. անոր կեանքն ու ամէն շարժումը՝ ու-

digitised by A.R.A.R.@

տղայ համար անգիր օրէնք էին։ Եւ զայս ոչ միայն իբրև ականջալուր կը զրուցէ Կիրակոս, այլ նաև ականատես. որովհետև երկար ժամանակ աշակերտեցաւ իրեն, Տաւուշ բերդին սահմաններն եղող անապատին մէջ։ «Համբաւ իմաստութեան սորա, — կ'ըսեն յիշատակագիրք, — տարածեցաւ ընդ աշխարհս, և գային առ նա յամենայն կողմանց, և ուսանէին ի նմանէ զվարս պարկեշտութեան և սրբութեան, և զգիտութիւն աստուածեղէն գրոց. և լուսաւորեալք գնային յիւրաքանչիւր տեղիս՝ լոյս լինել աշխարհաց»։

Ժամանակ անցնելէն ետքը իր հայրենիքը դարձաւ Վանական. ու մեծաշէն փառաւոր վանք մը շինեց և բազմախորան հոյակապ եկեղեցի մը՝ որ Խորանաշատ անուանեցաւ։ Վերջը իր աշակերտներն հետն առնլով, որոնց մէջ էր նաև Կիրակոս Գանձակեցի, Վահրամայ երկրին սահմանները գնաց, ու կը բնակէր մեծ այրի մը մէջ՝ որ իր ամրութեամբը գղեկի մը կը նմանէր։ Հոն եկեղեցի մը շինած էր Վանական ու միանձանց բնակարան։ Երբոր Թաթարաց իշխան զարկաւ այն կողմերը, մօտ գեղերուն և աւաններուն բնակիչքը հոնտեղը ժողվուեցան իրենց կանամբքը և որդւովք։ Թաթարք եկան այրին չորս կողմն առին, ու ներսն ամրացողները կը ստիպէին որ դուրս ելլեն։ Երբ տագնապն ու վախը մէկ կողմանէ, և սովոյն սաստկութիւնը մէկալ կողմանէ սկսաւ զիրենք չարչարել, Վանական վարդապետն հետ առաւ Մարկոս ու Սոսթենէս[1] աշակերտները, ու Թաթարաց գլխա-

1. Թերևս զաս ակնարկէն ՉԻԹ (1279) թուականին գրչագրեալ աւետարանի մը յիշատակարանին խօսքերը. «... Հրամանաւ Սոսթենէս րաբունւոյ, որ էր վարժ և կիրթ յամենայն գիրս աստուածային՝ հնոյն և նորոյս և արտաքին փիլիսոփայիցն գեր 'ի վերոյ. որ և 'ի ժամանակիս մեր և 'ի թագ. Լևոնի և 'ի հայրապետութեան Յակոբայ ոչ ոք է կատարեալ իբրև զսա յամենայն իմաստս. բաց 'ի մեծ րաբունեաց րաբունւոյն որոյ անուն ցաւղ է քաղցր, որ և Վանական կոչի»։

digitised by A.R.A.R.@

ւորին գնաց։ Մեծ սիրով ընդունեցաւ զինքն իշխանը․ հարցուց ու իմացաւ իրմէ Վահրամ իշխանին ուր գըտնուիլը, և հրամայեց Վանականին որ յորդորէ այրին մէջ եղողներն՝ անվախ դուրս ելլելու։ Երբ անոնք վարդապետին խօսքերէն համոզուելով, այրէն ելան, թշնամիք անոնց ունեցածը չունեցածը վրանին յուզելով, ամէն ստացուածք յափշտակեցին, ու զիրենք ալ հեռու տեղ մը զրկեցին զոր գերեաց համար սահմաներ էին, շատերն ալ վաճառեցին։ Ասոնցմէ էր և Վանական, զոր յիսուն դահեկանով գնեցին քրիստոնեայք․ ինքն ալ ելաւ Խորանաշատի վանքը գնաց՝ աշակերտացը հետ մէկտեղ, ուր ազգին և հայրենեացը վրայ եկած աղէտքն ու թըշուառութիւնները գրի վրայ կ՚առնուր։

Կոստանդին կաթուղիկոս Սսոյ մէջ գումարած ժողովքէն ետքը, նոյն ժողովոյն սահմանադրութիւններն ու կանոնները մասնաւոր թղթով ծանոյց ամէն գլխաւոր եպիսկոպոսաց և վարդապետաց, որ իրենց զբաղմանցը կամ հեռաւորութեան պատճառաւ չէին կրցած նոյն ժողովոյն ներկայ գտնուիլ։ Ասոնցմէ ոմանք չուզեցին հաւանիլ ժողովոյն կանոնացը, ուրիշներն ալ համոզուելով յանձն առին․ ասոնց մէջ էր նաև Վանական վարդապետ։

* * *

Այն օրերը ուրիշ եկեղեցական խնդիր մըն ալ ծագեցաւ․ և արդէն շատ անգամ յուզուած՝ ու առանց կարեւոր քննութեան մերժուած խնդիրը՝ Վանական իրեն իմաստութեամբն և ազգին մէջ ստացած արժանաւոր համարմամբը լմընցուց։ Աս մտադրութեան արժանի դէպքս՝ ասանկ կը նշանակէ Վարդան. «ԻԶ թուին շարժեցաւ խնդիր ՚ի մեծ պալատն Հռովմայ․ և գրեաց յաղագս ամենայն քրիստոնէից, եթէ պարտ է զամենասուրբ Հոգին Աստուած խոստովանիլ՝ ՚ի Հօրէ և յՈրդւոյ բղխեալ։ Եւ չեղև հաճոյ Ասորւոց և Յունաց և Վրաց, բայց ՚ի

digitised by A.R.A.R.@

Հայոց, որք քննեցին զդաւանութիւն առաջնոց սրբոցն՝ 'ի ձեռն աստուածամերձ վարդապետին Վանականին, և գտին համախոհ երեւելի արանց փառաւորաց, Աթանասի, Գրիգորի Աստուածաբանի, Գրիգորի Նիւսացւոյ, Գրիգորի Լուսաւորչին և այլոց սրբոց »: Եւ որովհետեւ գիտէր Վանական թէ ազգին մէջ կրօնային դեռ եւս գտնուին այնպիսի անձինք որ ասանկ նորաձայն երեւցած վարդապետութենէ մը խորշին, երկայն ճառ մը գրեց, յայտնելով թէ ինչո՛ւ համար պէտք է զՍուրբ Հոգին խոստովանիլ և դաւանիլ բղխեալ 'ի Հօրէ և յՈրդւոյ: Այս գրած ճառը կը կարդանք Կիրակոսի պատմագրութեանը մէջ հետեւեալ խորագրով. « Խրատ դաւանութեան Վանական վարդապետին »:

Խորանաշատի մէջ եղաւ Վանականի մահը նոյն Զ թուականին, ուր քովը կանչելով իր ամէն աշակերտներն՝ յորդորեց զիրենք հաւատոց գանձը անարատ պահել, ու վախճանեցաւ, մեծ սգոյ և տրտմութեան պատճառ ըլլալով իր բազմաթիւ աշակերտացը. « Զհարիւրապատիկն ատէն թողեալ, կ'ըսէ Վարդան, զանուն քաջութեան յաշակերտս իւր, և 'ի գիրս գանձուց եկեղեցւոյ, զոր ամբարեաց 'ի շնորհացն Աստուծոյ և 'ի յատակ մտաց ծննդականաց »:

Յայսմաւուրք ալ կը յաւելուն. « Հանգեաւ ի վանքն որ կոչի Խորանաշատ, զոր իւր իսկ շինեալ էր, և կայ հանդէպ Երգեւանից բերդին, ի թիկանց Գարդմանայ, և թաղեցաւ ի գլուխ վանացն. և խառնի յիշատակ նորա ընդ յիշատակին Կիւրղի Երուսաղեմայ հայրապետին, և երեքհարիւր ութուտասն հայրապետացն որ ի Նիկիայ, և Որենգի և վեց եղբարց իւրոց, ի տասն Արեգի, և ութուտասն մարտի ».

Յիշատակագիր մը կ'աւանդէ. « Ծաղկողն մեկնութեանս է Վանական վարդապետն. աշակերտ Մխիթարայ վարդապետի որ Գոշ անուանի: Եւ է նա վարդապետ Վարդանայ, և Վարդան՝ Ներսիսի, և Ներսէս՝ Եսայեայ վարդապետի Նչեցւոյ...

digitised by A.R.A.R.@

Իրմէն ետքը վանքին առաջնորդութեան պաշտօնը յանձնուեցաւ անոր եղբօրորդւոյն Պօղոս անունով քահանայի մը. իսկ վարդապետական աւանդը՝ Գրիգորիս վարդապետին որ Վանականին աշակերտն ու ազգականն էր։

* * *

Վանականի գրուածները. — Վանականի գրուածոցը մէջ կը յիշատակուի

Յոբայ մեկնութիւն մը, որ ծաղկաքաղ հաւաքումն մըն է Իսիքիոսի և Դաւթի Քոբայրեցւոյն համանուն երկասիրութիւններէն։ Լուսանցքը մէջ կը յիշատակուին Ստեփանոսի, Եփրեմի, Եւսեբի և այլոց ոմանց հեղինակաց անուանք, որոց գրութիւններէն մեծապէս օգտուած կ'երևնայ Վանական։

Այսչափ զանազան ոճ ու գրուածքի կերպ ունեցող մատենագրաց ստորութեամբ ալ ամփոփ, հմուտ և իր համառօտաբանութեամբն՝ բաւականապէս սրտի ու մտաց պարարիչ երկասիրութիւն մ'է, սակաւաբան՝ բայց ընտիր յորդորակներով։ Ստեփանոսի (որ անշուշտ Սիւնեցին է) վկայութեամբ կ'ուզէ հաստատել թէ Սողոմոնի է Յոբայ գրոց շարագրութիւնը. «Ոմանք Մովսիսի ասեն գրեալ, և ոմանք Սողոմոնի և այլք Եզրի, և կէսք Երեմիայի։ Բայց աւելի կարծիս գայ Սողոմոնի. զի նկարագիրդ առակական է, որպէս ամենայն շարագիրք Սողոմոնի. զի Մովսէս և Եզրաս ոչ գտանեմք այսու շարագրաւ շարագրեալ։ Մովսէս գրեաց որպէս պատմութիւն, և Սողոմոն առակեաց որպէս իւրականն[1]»։

Այսր նման գրուածք մըն է նաև Աշխարհացիր պատկ կերպից բուսած շարականին տեսութիւնը, զոր Պետրոս անունով մէկու մը խնդրանօքը շարագրեց։

1. Կը յիշատակուին իր անուամբ մեկնութիւնք մարգարէութեանց Զաքարիայ և Եզեկիէլի. և որոց օրինակ մը պահուած է 'ի Մատենադարանին Էջմիածնի (Թիւ 1227)։

digitised by A.R.A.R.@

Վարդապետական գրուածոցը մէջ նշանաւոր է այն ճառը՝ զոր սուրբ Հոգւոյն բղխմանը վրայ շարադրեց, ինչպէս վերը յիշատակեցինք։ Տօնապատճառ կոչուած գրոց մէջ ալ քանի մը մանր երկասիրութիւնք կ՚ընծայուին Վանականի, որոնց հարազատութիւնը կրնայ տարակոյս վերցընել։ Ասոնց կարգէն են ճառ մը հետեւեալ բնաբանով. « Հայեաց 'ի քեզ, զուցէ լինիցի բան ծածուկ 'ի սրտի քում »։ — Խորհրդաւոր Համեմատութիւն մը հին և Նոր կտակարանաց. — զանազան նիւթերու վրայ այլ և այլ Հարցմունք ու պատասխանիք։ — Տարեգլխի վրայ տումարական գրուած մը՝ յորում Հայոց և ուրիշ ազգաց ամիսներուն խօսքը կ՚ըլլայ։ — Պատճառք վասն առաջաւորաց պահոց՝ արարեալ Վանական վարդապետի վասն հակառակացն և այպանողաց զուրբ պահս։ — Ճառ մը « Յաղագս անքուն որդանցն »։ — Հանդիպեր ենք նաև գրութեան խորագրի մը Վանականի անուամբ « Գովեստ զՀայոց » կոչուած։

Պատմութիւն. — Վանականի երկասիրութեանցը մէջ գլխաւոր, և յետագայից հետազօտութեանը արժանաւոր նիւթ և ճարակ պիտի ըլլար Պատմութիւնը, որ դժբաղդաբար մեր ձեռքը հասած չէ, և որուն կորուստը՝ մեծ կորուստ մը պէտք է սեպուի թէ ազգային մատենագրութեան և թէ պատմութեան։ Թէ Վարդան և թէ Կիրակոս կ՚աւանդեն որ երբ Վանական՝ զինքը գերող Թաթարներուն ձեռքէն ազատելով՝ իւր Խորանաշատ վանքը քաշուեցաւ, իր և ազգին գլխէն անցած ամէն աղէտալի դէպքերը գրի վրայ առաւ։ « Հայոց ՈՁԵ թուականէն (1236), կ՚ըսէ Վարդան, Մինչև 'ի ՉԺԴ (1265) յորում այժմ կը գտնուինք, ինչ որ ըրին Նետողաց ազգը՝ այն ամէն իշխաններուն և իշխանութեանց վրայ, որ մեծ ծովուն ասդին կողմը կ՚իյնան, Պարսից, Աղուանից, Հայոց, Վրաց և Հոռոմոց աշխարհին վրայ, յորս կը բնակին Հայք, Ասորիք, Յոյնք, Տաճիկք և Թուրքմանք, տեղնիտեղը պատմած է մեր փառաւորեալ հայրը Վանական վարդա-

digitised by A.R.A.R.@

պետ» ։ Կիրակոսի խօսքերէն հաւանական կ՚երեւնայ թէ այս գրքին մէջ 'ի Սիս գումարուած ժողովոյն պատմութիւնն ալ ըրած է ։

Նոյն պատմիչները մեծապէս կը գովեն նաեւ Վանականի գրասէր ուսումնասիրութիւնը, և թէ ամէն ջանք կ՚ընէր որ չըլլայ թէ նախնեաց երկասիրութիւններէն բան մը կորսուի. ու յանուանէ կը յիշատակեն Երզեվանից մէջ ժողոված գրոց բազմութիւնը. տեղ մըն ալ չափազանցութեամբ խօսելով՝ Եղբայրասէր Պտղոմեայ կը նմանցընեն զինքը, «բազում գրեանս հաւաքեալ յազգաց և 'ի լեզուաց» ։

ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Վարդան վարդապետ ։ — Երթն 'ի Կիլիկիա ։ — Կոստանդին կաթողիկոսին կողմանէ նուիրակութիւնն ։ — Թարգմանութիւնք գրոցն Միխայելի Ասորւոյ ։ — Հուլաղու խանին հետ տեսութիւնն ։ — Պատմութեան գիրքը ։ — Մեկնողական գործուածքներ ։ — Հնգամատեանին, Սաղմոսի, Երգոց Երգոյն, Դանիելի մեկնութիւնք ։ — Ներբող 'ի սուրբ Լուսաւորիչն ։ — Մանր կամ անհարազատ գործուածներ ։ — Առակք ։ — Վարդանայ երկասիրութեանց քննագրին տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք ։

Արեւելեան Հայոց և Աղուանից աշխարհին սահմանակից քաղաքներէն մէկուն մէջ ծնած է Վարդան, մանկութեան հասակէն Վանական վարդապետին աշակերտած, և անոր ուրիշ աշակերտացը մէջ հռչակաւոր և սի-

digitised by A.R.A.R.@

րելի իր վարդապետին ։ Ուխտի համար Երուսաղէմ ըրած ճանապարհորդութեանը ժամանակ Կիլիկիա հանդիպեցաւ և իրեն հանճարոյն և զգօնութեանը արժանաւոր պատիւը գտաւ թէ Հեթում թագաւորէն և թէ Կոստանդին կաթողիկոսէն . ու հայրապետին ստիպողական թախանձանօքը հինգ տարի կեցաւ անոր քով , կաթողիկոսարանին կարևոր գործառնութեանց օժանդակելու համար . և երբ Կոստանդին նոյն Վարդանայ ձեռքովը իր մէկ շրջաբերական թուղթը ղրկեց առ արևելեայս , մանաւոր գովեստներով կը դրուատէր զվարդապետն այն թուղթին մէջ , « արդիւնական վարդապետ , անուանելով զնա , և նախախնամութեան մասնաւոր պարգև մը » , զոր և իր անուն ու խօսքը կ'անուանէ յամենայնի ։ Թղթոյն հետ մէկտեղ արևելք տարաւ Վարդան նաև Սսոյ ժողովոյն կանոնները , որուն ինքն ալ ներկայ գտնուած էր Կիլիկիոյ եպիսկոպոսաց և վանահայրց հետ ։

Կաթողիկոսին գլխաւոր փափաքն էր Սսոյ ժողովոյն սահմանադրութեանցն ու կամաց հակառակողքը համոզել , և անոնցմէ հաւանութեան գիր կամ խօսք առնել ։ Զոր կատարեց Վարդան՝ կաթողիկոսին կամացն ու բաղձանացը համեմատ . և հոն ժամանակ մը կենալով հայրապետին քով՝ թարգմանեց Ասորւոց Միխայէլ պատրիարքին ընդհանուր պատմութիւնն , իրեն օգնական ունենալով Իշոխ անունով ասորի քահանայ մը ։ Ոմանք 'ի գրչագրաց Դաւիթ անունով վարդապետի մը կ'ընծայեն Միխայէլ պատրիարքի ժամանակագրականաց թարգմանութիւնը . « Զբարեացապարտն ամենայն և զթարգմանիչն հին և նոր պատմութեան գրոց՝ մանաւանդ այսմ լուսապարդ գրոց . զմեծապատիւ րաբունին և զքաջողն տիեզերահռչակ և զամենազգով սուրբ վարդապետն զԴԹ (զԴաւիթ) յիշեցէք 'ի Քրիստոս » ։ Իսկ այլք ընդհանրապէս կը խօսագրեն . « Պատմութիւն արարեալ պատրիարքին Ասորւոց Միխայէլի , զոր Վարդան վարդապետ Արևելցին փոխեալ էր յասորի գրոց » ։ Ոմանք կը նշա-

digitised by A.R.A.R.@

նակէն նաև թարգմանութեան ժամանակը. « Յամի անժամանակին Աստուծոյ ընդ ժամանակաւ լինելոյն ՌՄԽԸ թուահամարութեան և ՚ի ՈՂԷ թուաբերութեան Հայոց փոխեցաւ գիրքս այս (Միխայելի) Ասորւոց ՚ի հայս՝ հրամանաւ տեառն Կոստանդեայ ՚ի ԻԷ ամի հայրապետութեան, ՚ի ԻԷ ամի թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ »:

* * *

Կիլիկիայէն դառնալէն ետքը՝ Կայենոյ ձորոյն մէջ եղած Անդրէի վանքը առանձնացաւ, և հոն շարադրեց իւր գլխաւոր երկասիրութիւնքը, որոնց վրայ ետքը պիտի խօսինք: Յետոյ Վիրապի կոչուած վանքը նստած է, և աշկերտներ ամփրեցուցած. նոյն պաշտօնը կատարած նաև Սաղմոսավանից ու Թեղենեաց վանքին մէջ:

Վարդանայ կենացը գլխաւոր պարագաներէն մէկն է Հուլաղու խանին հետ ըրած տեսութիւնը, որուն մանրամասն ստորագրութիւնը կ՚ընէ իւր պատմութեան գրոցը մէջ: Ինքը խանը, չգիտցուիր ինչ պատճառաւ, իւր քովը կանչեց զՎարդան, Շնորհաւոր, կամ ըստ այլոց Սարվանի որդի Շահպատի ձեռքով, ու հետը Սարգիս ու Գրիգոր անուամբ վարդապետներն ու Տփխեաց աւագ քահանայն: Հոն իրենցմէ առաջ հասած էր նաև Հայոց Հեթում թագաւորը ու Վրաց Դաւիթ արքայն, և Անտիոքայ լատին իշխանը, և Պարսից շատ ազատազգի մարդիկ: Հուլաղու մեծ սիրով և մարդասիրութեամբ պատուեց զՎարդան. և անոր գինի օրհնել տուաւ, ու ձեռքէն առաւ խմեց ու իր աղօթքը խնդրեց: Այլ և այլ հետաքրքրական հարցմունքներ ըրաւ, ու պատասխաններն ընդունեցաւ, զոր կը յիշատակէ պատմագիրը իւր գրուածին մէջ:

Խանէն ետ դառնալու ժամանակ՝ աւազակաց հանդիպեցաւ, և իւր գիրքը ինկաւ անոնց ձեռքը, զոր ետքը

digitised by A.R.A.R.@

նորէն ստացաւ [1]: Կենացը վերջի տարիներն Հաղբատայ վանքին մէջ անցուց, ուր շարադրեց Երգոց երգոյն մեկնութիւնն, և հոն մեռնելով թաղուեցաւ յամի 1271:

Պատմութեան գիրքը. — Վարդանայ գրուածոցը մէջ ամենէն աւելի նշանաւորն ու մտադրութեան արժանի՝ Պատմութեանը գիրքն է: Հետաքննին գրուած մը, մանաւանդ իր ժամանակացը դէպքերուն համար, և իր առենուան գիտութեան վիճակէն բարձր երկասիրութիւն մը:

Հեղինակին գլխաւոր նպատակն եղած է այս գրուածքին մէջ՝ ազգային ժամանակակից պատմութիւն մը շարագրել համառօտ ոճով. բայց ուզեր է ազգին սկիզբէն սկսիլ, և անով ալ գոհ չեղած՝ ուրիշ զանազան ազգաց պատմութիւններն ալ մերինին հետ խառներ ու աւանդեր է:

Անոր համար արարչագործութենէ կը սկսի իր գրուածքը, և կը հասցընէ ինչուան Սեննարայ աշտարակաշինութիւնը, անկէց 'ի Ներրովթ և 'ի բաժանումն ազգաց: Յաբեթայ վրայ խօսելուն առեն, Հայկայ և Հայկազանց իշխանութեան վրայ ալ կը խօսի, մինչև 'ի Վահէ, համառօտ ոճով: Ետքը նորէն աստուածաշունչ պատմութեան կը դառնայ, համեմատութեամբ և ընդարձակ ոճով աւանդելով Աբրահամու կոչմանէն մինչև 'ի Քրիստոս այլ և այլ ժամանակակից պատմութեանց համառօտ յիշատակութեամբքը:

Կ'անցնի ապա Արշակունեաց պատմութեանը, բաւական հմտութեամբ և նոր պարագաներով աւանդել այն դէպքերը, որ յայլոց պատմչաց գիտեմք, և կը հասցընէ մինչև իր ժամանակը:

1. «Յաւուրս յայս՝ 'ի մեղաց իմոց անկաւ գրքունկս այս 'ի ձեռս հարամեաց, ազգաց մեր, և յողորմութենէն Յիսուսի ապրեցան ողջայքն առ ժամն. և յետ ամի և կիսոյ գիրքս 'ի Տփխիս 'ի վաճառ բերեալ և գնեալ 'ի տանէ եղբօր մերոյ միոյ՝ Մեկեր կոչեցելոյ»:

digitised by A.R.A.R.@

Վեց հազար տարուան պատմութիւն է, զոր կ'աւանդէ Վարդան: Այնչափ ընդարձակ ժամանակի պատմութիւն՝ այնպիսի համառօտ գրուածի մը մէջ՝ կամ խիստ ճարտարութիւն և կամ հմտութեան պակասութիւն կ'ենթադրէ. և հարկ է ըսել Վարդանայ համար թէ այս երկրորդ թերութեան մէջ ինկած է: Անոր համար է որ շատ անգամ պարզապէս անուանց ցուցակ մըն է իր գիրքը, և ոչ յագեցուցիչ պատմութիւն: Ժամանակագիտութեան մէջ ալ ունեցած տեղեկութիւնը, որ պատմութեան կարևոր աչքն է, խիստ սահմանաւոր է. անոր համար թագաւորաց և իշխանութեանց ժամանակներն իրարու հետ կը խառնէ, կամ անխտիր կ'աւանդէ, մինչդեռ երկայն դարերու տարբերութիւն կայ մէջերնին: Իր համառօտախօսութեանը դէմ ալ՝ երբեմն երկայնաբանութեան մէջ կ'իյնայ, ու այնպիսի դէպքեր ու աւանդութիւններ մէջ կը բերէ, որոնց հաւատք ընծայելը՝ իր իմաստութեանն և համբաւոյն կրնան վնասակար ըլլալ, դիւրահաւանութեան ու պարզմտութեան արատ մը դնելով վրան:

Սակայն այս թերութեամբքն ալ՝ թէ ազգային պատմութեան և թէ եւրոպական գիտութեանց համար՝ ունի իր արժէքը Վարդան, մանաւանդ իր ժամանակին հետաքննական գիտուածոցը համար, զորոնք 'ի լրոյ կամ 'ի տեսոյ աւանդած է:

Թէպէտև յայտնի չէ թէ ե՛րբ սկսած է հաւաքել իր այս համառօտութիւնը, բայց 1265ին լմնցուցած է, Հուլաղու խանին երթալէն ետքը: Իսկ անկէ առաջ եղած երեսուն տարիներուն պատմութիւնը համառօտիւ նշանակած է. որովհետև արդէն Վանական և Կիրակոս մասնաւոր գրքով աւանդած էին այն ժամանակաց դէպքերը [1]: Անկէ ետքը կը յիշատակէ խանին մահը, ու Ե-

1. Ինքը Վարդան համառօտ ու մը ընդարձակագոյն սեպելուն այս պատճառը կու տայ. «Զոր մեք ոչ համարձակեցաք, կ'ըսէ, երեքկնել կամ

digitised by A.R.A.R.@

գիպտացւոց Կիլիկիա զարնելը, և Կոստանդին կաթուղիկոսին մահը ողբալով՝ կը վերջընէ իր գիրքը:

* * *

Մեկնողական գրուածներ. — Իւր հոգևոր եռանդեանը և սուրբ գրոց քաջավարժ հմտութեանն արժանաւոր այլ և այլ մեկնաբանական գրուածներ ալ շարագրած է Վարդան, որոց մէջ ժամանակաւ երիցագոյն կը սեպուի

Դանիէլի մեկնութիւնը. — Ի խնդրոյ եղբարց, յօրում հաւաքած է, ըստ իրեն վկայութեանը՝ Եփրեմի, Հիպպողիտեայ և Ստեփաննոսի սիւնեցւոյ, համառօտ և ամփոփ ոճով:

Սաղմոսի մեկնութիւն. — Հաղբատու Յովհաննէս եպիսկոպոսին խնդրանօքը՝ սաղմոսը մեկնաբանելու ձեռք զարկաւ Վարդան, Նամբրոնացիէն աւելի համառօտ ոճ մը բռնելով, և ընդհանրապէս հետևելով թէ իրեն և թէ ուրիշ հին մեկնչաց, այս ինքն Աթանասի, Բարսղի, Ե-

բազմաբանել. այլ համառօտ բերել միայն զթիւ ժամանակին, և նշանաւոր իրաց և գործոց յիշատակօք 'ի լրումն մերոյ գործառնութեանս, յոլով ժամանակօք սկսեալ և թերի թողեալ՝ պատկառելով 'ի գրողացն պատուոյ »: Ուրիշ պատճառ մ'ալ կը բերէ, իր առեն հանդիպած անցից և զիպուածոց շատութիւնը, զոր « չկարէ բան և նիւթ պեղել և 'ի յիշումն ածել »: Հոս վերջաքան խօսքով մը կարծես թէ կ'ակնարկէ պատմութիւնը. ուր և կը գտնուի նաև նմանագոյն օրինակն որ 'ի Միբուռ Մատենադարանին: Իսկ միւս օրինակն՝ գրչագրեալ 'ի ՉՉ թուականի 'ի խնդրոյ արքեպիսկոպոսին Ստեփաննոսի Ուռպելեան՝ որդւոյ Տարսայիճ իշխանի, կ'աւելցընէ Թաթարաց պատմութիւն, որուն կը հետևին նաև միւս նորագոյն օրինակք ընդհանրապէս: Բայց որովհետև այս յաւելուածին մէջ գրութեան ոճը և լեզուն կը փոխուի, աշխարհիկ բառք կը յաճախեն, տարօրինակ և 'ի ազինաց հրաշալի համարուած դէպք, թուականաց անդադար կրկնութիւնք, և այլն, յամենայն անհարազատ սեպուած է Վարդանայ պատմութեան այս մասը, և յաւելուած յայլոց:

digitised by A.R.A.R.@

պիփանու, Եփրեմի, և այլոց։ Գործածած լեզուն ալ ըստորին՝ գրեթէ ռամկականին մօտենալով [1]։

Մեկնութիւն Հնգամատենին. — Հաղբատայ Համազասպ եպիսկոպոսին ու Սանահնի վանից Գրիգոր փակակալին խնդրանօքը շարադրեց Վարդան այս գրուածքը Հայոց ՉԺ (1261) թուականին։ Իրմէն առաջ եղող վարդապետաց՝ որ նոյն նիւթին վրայ խօսեցան, գրուածոցը բովանդակութիւն կամ քաղուած կրնայ սեպուիլ այս երկասիրութիւնս։ Յունական հարց դասակարգութեան հետ կը յիշատակուի նաև մերն Եղիշէ, ու անոր Արարածոց մեկնութենէն քանի մը հատուած ալ մէջ կը բերէ, և ատոնք միայն մեր ձեռքը հասած են այն ընտիր և գեղեցիկ գրուածքէն։ Այլ և այլ քաղուածներ ալ կ՚ընէ հեղինակը Բարսղի, Եփրեմի, Գրիգորի Աստուածաբանի, Պիսիդեայ, Նիւսացւոյն մարդակազմութեան գրքէն, Ոսկեբերանի գրուածներէն. տեղ տեղ ալ 'ի Լուսաւորչէ, Դաւիթ փիլիսոփայէն, Փիլոնի գրուածներէն, Թովմայի Արծրունւոյ գրքէն, և այլն։

Մեկնութիւն Երգոց երգոյն. — Իրեն աշակերտակից Կիրակոս վարդապետին խնդրանօքը յօրինած է այս գիրքս Վարդան 1265 թուականին, Կոստանդին կաթողիկոսին ու Հեթմոյ թագաւորութեան և Յովհաննու արքեպիսկոպոսութեան ատենը, Հաղբատայ վանքին մէջ։

Առ Կիրակոս ուղղեալ ընծայականին մէջ, որու՛ն աշակերտութեամբը և ինչ կերպով այս գրուածքին ձեռք զարնելը կ'աւանդէ Վարդան. « Յորոց և դու ճանաչիս՝ տէրունական իր և անուն, հարազատ եղբայր մեր Կիրակոս, բարունեաց պետ և քաղցուայնի կիրք մեր, և

1. Խորագիրն ըստ ձեռագրաց. « Աշխարհալուր և սրբազնագոյն վարդապետին Վարդանայ պարզ և լուսաւոր խորին խորհրդով և դժուարագիւտ լուծմամբ և բանիւ Մեկնութիւն արարեալ Սաղմոսին, շարժեալ 'ի Հոգւոյն սրբոյ և յարհիականէն Հաղբատայ և աշակերտաց իւրոց, յոյժ աշխատեալ մտաւոր բանիւք զոր ցուցանէ առաջիկայ ամբարեալս... նաև զարգոյն 'ի մի հաւաքեալ ձեռնհաս սիրողացն »։

digitised by A.R.A.R.@

մեծ մասն յուսոյն 'ի սուրբ եկեղեցի. որ և քում ըղձիցն կցորդել հրամայեցեր 'ի բան և 'ի գիր, զհաւատն Տեառն տալով, շնորհօք նորա կարել մեզ զմնացեալն յԵրգոց երգոյն 'ի Գրիգորէ Նիւսացւոյ, որ մեծն է և աղբիւր եկեղեցւոյ՝ լնուլ, առաջնորդութեամբ Որոգինեայ, համառօտել և զԳրիգորին 'ի սկզբանէ, որ 'ի վեր գտանի քան զկարն մեր յոյժ »:

Ներբող 'ի սուրբ Լուսաւորիչն. — Ի խնդրոյ Համազասպայ՝ որ Հաղբատայ առաջնորդ եղաւ յետ Յովհաննու եպիսկոպոսին[1]: Ճառ մ'ալ ի սուրբ խաչն, որոյ սկզբնաւորութիւնն. «Ի գերագանց լուսոյն պայծառացան անստուեր միջօրէիւ »: Իրենը կ'ենթադրուի ուրիշ ճառ մ'ալ նոյն նիւթին վրայ. «Բազում ամբաստանութիւն աւետարանիչս բանայ »:

*
* *

Մանր կամ անհարազատ գրուածներ. — Այլ և այլ մանր և անհարազատ գրուածներ ալ կ'երեւնան Վարդանայ անուամբը, որոնք քիչ կամ բոլորովին անարժանք են մատենագրութեան և մասնաւոր քննութեան: Ասոնց կարգէն է

Դաւանութիւն հաւատոյ երկու տեսակ, մէկն ընդարձակ՝ իսկ միւսն համառօտ:

Համառօտ գրուած մը այսպիսի խորագրով. Բանք յա-

1. Հրատարակեալ 'ի կարգի Հայկական Սոփերաց (Հատ. Ե.) 'ի 1854, 'ի Ս. Ղազար:

Էջմիածնի Մատենադարանին ձեռագրաց ցուցակին մէջ (թիւ 920) հետեւեալ խորագրով երկասիրութիւն մ'ալ կ'ընծայուի Վարդանայ. «Յերիցս երանեալ հայրն մեր և 'ի սուրբ հայրապետն Յովհան Աւձնեցի, յայտարարութիւն բանից 'ի նուաստէ Վարդանայ 'ի խնդրոյ տեառն Համազասպայ արքեպիսկոպոսի մեծի աթոռոյն Հաղբատայ. առ որ սկիզբն նախադրութեան հարցս պատասխանի է »: Սկզբնաւորութիւնն է. «Պայծառ ջահն արեւելից եկեղեցեացս այրն քրիստոսազգեաց Գրիգորիոս »:

digitised by A.R.A.R.@

ղագս երկոտասան ականց, նմանութեամբ երկոտասան առաքելոց։ Եպիփանու Կիպրացւոյ ընծայուած է յարեւմտեայց, իր անունով գտնուելով նաեւ յունական սկզբնագիրը։

Քերականի մեկնութիւն․ — Աննշան գրուածք մը, իբրեւ 'ի խնդրոյ Հեթմոյ Թագաւորի։

Մանր գրուածոց կարգը կրնան սեպուիլ քանի մը շարականներ ալ որ Վարդանայ կ'ընծայուին․ ինչպէս 'ի պատիւ Յովակիմայ եւ Աննայի երգուած «Որ նախնմաց» շարականը, զոր 'ի Հռոմկլայ՝ Հեթում Թագաւորին եւ Կոստանդին կաթողիկոսին քով եղած ատենը երգած կ'երեւնայ․ որովհետեւ մէջը մասնաւոր մաղթանք կան Հայոց Թագաւորին եւ Հայրապետին կենդանութեանը համար։ «Ի յանտաշման ծովէն» 'ի պատիւ Երկոտասան առաքելոց, եւ «Որք զարդարեցին» Թարգմանչաց վրայ, եւ «Ամենասուրբ Երրորդութեան» 'ի յիշատակի սրբոյն Սարգսի զօրավարի։ Սարգիս անունով մէկու մը խնդրանօքն ալ Անթառամ ծաղիկ շարականին մեկնութիւնը շարադրած է վայելուչ ոճով։

Առակք․ — Վարդանայ անուամբ Առակաց գիրք մըն ալ կը գտնուի, որոց թիւը Աղուեսագրոց մէջ ինչուան հարիւր քառասունի կը հասնի։ Հաւանական կ'երեւնայ թէ Մխիթարայ Գոշի եւ այլոց առակներէն հաւաքուած երկասիրութիւն մըն է ասիկայ, որուն վրայ իր քովէն ալ քանի մը առակներ յաւելցնելով հեղինակը՝ ամբողջ գիրք մը ձեւացած է։ Բաւական հանճարեղ գիւտեր եւ զրուցուածքի կերպեր կը բովանդակեն այս առակները։ Երկու անգամ տպագրուած են այլ եւ այլ տեղուանք, եւ երրորդ մասնական տպագրութիւնն ալ եղած է 'ի Փարիզ, հանդերձ գաղղիական թարգմանութեամբ (1825)։

Աշխարհագրութիւն․ — Նոյն անուամբ երկասիրութիւն մըն ալ կը գտնուի Վարդանայ ընծայուած, որուն վրայ այսպիսի խորագիր մը կը դնեն գրչագիրք․ «Աշխարհագրութիւն նորոգ Թարգմանչին եւ երկրորդ լուսաւորչին,

digitised by A.R.A.R.@

Վարդանայ վարդապետի »: Աւելի Հայաստանի աշխարհագրութիւն՝ կամ քաղաքաց անուանակոչութիւն կրնայ սեպուիլ այս գրուածս, զոր գաղղիական թարգմանութեամբ ծանօթացոյց արեւմտեայց՝ Սէն-Մարդէն: Անկէ զատ ուրիշ տպագրութիւն մըն ալ եղած է մասնիկանս ՚ի Կոստանդնուպոլիս 1728ին:

Վարդանայ ընծայուած երկասիրութիւն մ'ալ կայ յԵրուսաղէմ, (թիւ 936) յօրինեալ ի խնդրոյ Պաղտին իշխանի Հայոց: Հետաքննական է գրողին յիշատակարանն. « Ես ողորմելիս Վարդան, տգէտս ի գիտնականաց և աննմանս ի կարգաւորս, գրեցի զայս աստուածարեալ տառս, ի խնդրոյ աստուածասէր իշխանին՝ պարոն Պաղտինին, որ է ազն թագաւորին, և աղաչեմ անմեղադիր լինել... զի այս էր կարն մեր և որչափ հասու եղև միտք մեր, ողորմութեամբն Աստուծոյ ժողովեցաք յօրինացն Աստուծոյ, և եդաք ի սմա: Եւ այս յոյժ ծանր եղև մեզ, զի երկու ամ է որ 'ի զբաղումն աշխարհի էաք, և ոչ յընթերցումն գրոց. քանզի բուռն է կարիք մարմնոյ յորժամ պակասէ, զի հալածական եղաք ի բնիկ ժառանգութենէ մերմէ, յերկրէն Կիլիկիոյ և ի գաւառէն Տըլքոյ. և եկաք յԱյգեկս, և Աստուած ի բարի յաջողեաց զամենայն գործս մեր և զպէտս մարմնոյ: Իսկ ի հին ամանէ յիշեալ հաւաքեցի զսա: Եւ յորժամ հաւաքեցի ի սա, և կատարեցի զսա յաստուածարեալ ցանկալի անապատս յԱյգեկս, ընդ հովանեաւ աստուածընկալ և հրաշագան սրբոց՝ Աստուածածնի և սուրբ Կարապետի. և յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տեառն Կոստանդեայ սրբասնեալ եպիսկոպոսի, մատաղ հասակաւ նորընծայ գալով յաստիճան ժամանեալ յաւաքելական: Էր թուականն Հայոց ՈՀԱ, և էր թագաւոր Հայոց Լևոն Ռուբինեան ի Կիլիկիոյ քրիստոսապսակ և ահարկու ի վերայ անօրինաց: Եւ էր ի վերին Հայք անուանի և զաւրաւոր հալածիչ անօրինաց. և է քսան և չորս ամ որ գերեալ է յանօրինաց Երուսաղէմ: Եւ բարձաւ թա-

digitised by A.R.A.R.@

գաւորութիւն Յունաց, և ազգն արիական առին զԿոստանդնուպոլիս։ Եւ յայժմ ամի փոխեցաւ տէր Դաւիթ, որ կալաւ զկաթողիկոսութիւն սակաւ ամաց յՕրբայկաղնին։ Եւ արդ աղաչեմ զամենեսեան որ ընթեռնուք զսա, աղօթս արարէք աստուածասէր իշխանին պարոն Պաղտինին, որպէս զի Աստուած ի խաղաղութեան պահեսցէ զնա հարազատ եղբարբքն» ...

Վարդանայ Պատմութեան գրոց երկու տպագրութիւն եղած է. մէկ մը 'ի Մոսկուա (1861), երկրորդն 'ի Վենետիկ (1862) նման և ընտիր ծանօթութեամբք։ Վերջին տպագրութեանս յառաջաբանին հեղինակը՝ բաց 'ի Վարդանայ պատմագրութէ, ուրիշ մէկ կամ երկու համանուն վարդապետներ ալ կը յիշատակէ, և թէ այս երկուքին գրուածները վրիպակաւ խառնուած են։ Այս երկուքն են՝ Վարդան Բարձրբերդցի, որ մերինէն աւանդին տարի կրտսեր է ժամանակաւ, և որ Երկրորդ Վարդան կը կոչուի 'ի Ղազարայ Ջահկեցւոյ և որուն կ'ընծայէ Չորից աւետարանաց համառօտ մեկնութիւն մը. Առակները. Աշխարհացոյցը և Քերականին մեկնութիւնը. և թէ այս վերջիններս երրորդին աշխատասիրութիւններն են։ — Վարդանայ Պատմութիւնը ռուսերէն ալ թարգմանելով և ծանօթութեամբք հրատարակեց 'ի Մոսկուա՝ գիտնական բանասէրն Մկրտիչ Էմինեան, յամի 1861։ Մատենախօսական երկասիրութիւնք. Les Mongols, d'après les historiens arméniens. Fragments traduits sur les textes originaux: Extrait de Vartan, par Ed. Dulaurier. Paris, 1860. — Extrait de l'Histoire universelle de Vartan-le-Grand. Dans le Recueil des Croisades. - Dulaurier, Documents arméniens. Paris. — Analyse critique de l'Histoire universelle de Vartan; édition princeps du texte arménien et traduction russe par M. Emine. par M. Brosset. Saint-Pétersbourg, 1862. Քննադատութիւն մ'ալ 'ի լոյս, 'ի ձեռն հմուտ ուսուցչի Գ. Պատկանեան։ — Vardan (Vardapet). Extrait du livre intitulé Solutions des passages de l'Écriture-Sainte, écrites à la demande de Héthum Ier, roi d'Arménie; trad. de l'arménien vulgaire sur le texte original, par E. Prud'homme. Paris, 1867. Տես նաև ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ։

digitised by A.R.A.R.@

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ

—

Կիրակոս Գանձակեցի աշակերտակից Վարդանայ: — Պատմական երկասիրութիւնը: — Անոր նիւթը: — Մատենագրական ոճ և հմտութիւն: — Բնագրին տըպագրութիւնք և թարգմանութիւնք: — Ժամանակակից փոքր մատենագիրք: — Մխիթար Անեցի: — Վարդան կամ Վարխամ. — Կիրակոս Արեւելցի:

Վանական վարդապետին աշակերտ ու Վարդանայ ուսումնակից էր Կիրակոս Գանձակեցի: Գետկայ վանքին մէջ ըրած էր իր ուսումը, որչափ որ կը ներէր խռովեալ ժամանակը՝ յորում ապրեցաւ, և վարդապետաց ուսման և գիտութեան չափը: Այս կարծիքս կը հաստատացընէ իրեն Պատմութեան գիրքը, որ Կիրակոսի միակ երկասիրութիւնն է՝ մեր ձեռքը հասած: Իբրև մատենագիր՝ չունի այն կարգաւոր ոճը՝ զոր իր վարդապետն և ուսումնակիցն աւելի կերպով մը գործածած են իրենց գրուածոցը մէջ. և ոչ ալ այն հմտութիւնը՝ զոր կը ցուցընէ Վարդան իր տիեզերական պատմութեանը մէջ. դարձեալ և ոչ բանադատ քննութիւնն՝ որ անհրաժեշտ պարտաւորութիւն մըն է՝ անցեալ և ժամանակակից դիպուածներն ապագայից աւանդելու աշխատութիւնը վրան առնող մատենագրի համար:

Կիրակոսի ատեն՝ հայերէն դպրութիւնք ազգային քաղաքականութեան հետ իրենց մահաբեր ճգնաժամին հասած էին. կործանման մօտ եղող և չորս կողմանէ 'ի Թշնամեաց հարստահարեալ իշխանութիւն մը՝ չէր կրնար

digitised by A.R.A.R.@

ոչ բարեկարգ վարժարաններ և ոչ ալ ուսուցիչներ երևցընել. և անոնց պակասութիւնը հարկ էր որ զգալի ըլլար ժամանակին բանասիրացը մտքին, դպրութեանը, հմտութեան և գրչին վրայ։

Առողջ քննադատութիւն մը կը պակսի Կիրակոսի պատմութեանը մէջ, երբոր անանկ դէպքեր կ'աւանդէ ու հաւատարմացընել կը ջանայ, որոնց ստուգութեանց գոյութիւնը դժուարին, ու երբեմն ինչուան անկարելի է. երբոր իրմէ առաջ եղող պատմըչաց հետևելու տեղ՝ շատ անգամ անոնց գրուածոցը անտեղեակ՝ տարբեր պարագաներ և յիշատակներ կ'աւանդէ։ Լեզուն ալ՝ իր ժամանակին, ըսենք նաև թէ պատմած խեղճ դիպուածոցը՝ արժանաւոր է։

Պատմութեան նիւթը[1]. — Գրիչը ձեռք կ'առնու Կիրակոս պատմագրելու անանկ թշուառ ատենի մը մէջ, յորում «սէր ցամաքեալ, անգթութիւն տիրեալ, աստուածպաշտութիւն նուազեալ և անհաւատութիւն բարձրացեալ. սեղանք և պատարագք լռեալ, և քահանայք անողորմ 'ի սուր արկեալք. կանայք և մանկունք գերեալք, և արք դառնամահ լեալ»։ Այսպիսի սրտով գրուած յառաջաբանութենէ մը ետքը, կը սկսի իր Պատմագրութիւնը այսպիսի վերնագրով. «Համառօտ պատմութիւն և ցոյց անուանց սրբոյն Գրիգորի, և որք յետ նորա յաջորդեցին յաթոռն»։ Եւ այս վերնագիրը կը հաւատարմացընէ իրեն գրուածքին առաջին մասը. վասն զի սրբոյն Գրիգորի, անոր որդւոցն և թոռանցը պատմութիւնը կ'ընէ համառօտ ձևով, քաղելով իրմէ առաջ եղող պատմագրաց գրուածքը, և մանաւանդ Բիւզանդայ, և այլոց։ Եւ թէպէտ քաղաքական այլ և այլ անցքեր ալ

1. Վերնագիրը այսպէս կը նշանակուի գրչագրաց մէջ. «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց 'ի սրբոյն Գրիգորէ՝ մինչև ի յետին աւուրս թուացեալ։ Արարեալ Կիւրակոսի՝ մեծ և ընտրեալ վարդապետի 'ի մեծահռչակ սուրբ ուխտն Գետկայ»։

digitised by A.R.A.R.@

կը յիշատակէ, և ոչ միայն ազգային՝ այլ նաև Բիւզանդեան կայսերաց, Պարսից, Արաբացւոց և Մահմետի և իրեն կրօնիցը և աշխարհակալութեանց դէպքերը, սակայն գրեթէ միշտ երկրորդաբար, աւելի ուզելով ծանուցընել և մեծարել տալ Հայաստան եկեղեցւոյ իրեն փառաւոր պարծանքը։ Վասն զի ուր համառօտիւ և վեր 'ի վերոյ յիշատակութեամբ գոհ կ'ըլլայ քաղաքական նշանաւոր անցից, աւելի մանրամասն՝ գրոցը առնելուն չափ՝ կը խօսի եկեղեցական դիպուածոց, անձանց և գրաւոր երկասիրութեանց վրայ։ Այսպէս Շնորհալւոյն առ Յոյնս գրած երկար հաւատոյ դաւանութիւնը՝ ամբողջ կ'ընդօրինակէ։

Ասանկ են ընդհանրապէս Կիրակոսի պատմութեանց առաջին տասը գլուխներն։ Բայց երբոր իրեն մերձաւոր ու ժամանակակից դէպքերու վրայ կը սկսի խօսիլ, առջի համառօտախօսութիւնը կը թողու, ու ոճով կ'աւանդէ այն դիպուածներն՝ որոնք Հայաստանի պատմութեան մէջ տխուր տեղ մը գրաւած են. վասն զի հայրենեաց կործանման և աւերելուն մանրամասն պարագաներն են։ Սակայն առաջ Աղուանից ազգին վրայ համառօտ տեղեկութիւն մը կը դնէ [1], և պատճառն ալ ինքը մէջ կը բերէ. վասն զի զանոնք «ազգային և հաւատակից Հայոց» կը կոչէ. «մանաւանդ զի և առաջնորդք նոցա հայազգիք, հայերէնախօսք յոլովք էին. թագաւորքն՝ հնազանդք թագաւորին Հայոց, ընդ ձեռամբ նոցա լեալք. և եպիսկոպոսքն՝ ձեռնադրեալք 'ի սրբոյն Գրիգորէ և յաթոռակալաց նորա»։ Ու անոնց եկեղեցական և ազգային համառօտ պատմութիւնը՝ կը հասցնէ մինչև իւր օրերը։

Անկէց Թաթարաց ազգին վրայ կը սկսի խօսիլ, անոնց ըրած պատերազմունքը, յաղթութիւններն, Հայոց և Հայաստանի հետ ունեցած յարաբերութիւններն, Գան-

1. «Համառօտ հիւսուած պատմութեան կողմանցն Աղուանից, ընդ ներգոյս գրուցատրաբար»։

ձակ, Շամքոր, Նոր քաղաքաց աւերումը, Անւոյ, Կարսայ հիմնայատակ քանդիլը, Թաթարաց Հայաստանի մէջ բռնանալը, ծանր հարկահանութեամբ բոլորովին աղքատութեան և խեղճութեան մէջ ձգելնին, և այլն: Ասոնք են Գանձակեցւոյն Պատմութեան գլխաւոր դիպուածոց նիւթերը:

Այս նկատմամբ հետաքրքրական է իրեն երկասիրութիւնը: Թաթարաց վրայ՝ նոյն իսկ Եւրոպացի ազգաց մէջ գտնուած տեղեկութիւններն այնչափ ցրիւ և առասպելախառն են, որ այսպիսի մատենագրի մը գրուածքը իրաւամբք իրեն արժանաւոր յարգը կը գտնէ անոնց առջեւ:

Թէպէտ շատ տեղ կարգէ դուրս դիւրահաւան պարզմտութիւն մը կ'երեւցընէ Կիրակոս, բայց ընդհանրապէս իր ստուգախօսութիւնն ալ չենք կրնար մերժել. մանաւանդ իրեն ժամանակակից դիպուածոց նկատմամբ, զորոնք չէ դանդաղած մանր քննել: Ինքն ալ կը վկայէ իր անձին համար, երբոր Լեւոնի թագաւորութեան վրայ խօսելու ատենը կը զրուցէ. « Մինչև ցայս վայր էր պատմութիւնս երկոք աշխատութեան հաւաքեալ 'ի Նախագրելոց. իսկ որ առաջի կայս մեզ ասպարէզ պատմութեանս, է որ ականջալուր, և է որ ականատես »: Դարձեալ Հեթում առաջնոյն ճանապարհորդութեան դարձը նշանակելով, կ'ըսէ. « Բազում և այլ ինչ պատմէր թագաւորն իմաստասէր՝ զխժական ազգացն, զոր թողաք մեք. զի մի աւելորդ համարեսցի »: Ուրիշ տեղ մըն ալ Հուլաւու Թաթար ղանին Պաղտատ քաղաքը առնելը յիշատակելով, կ'ըսէ. « Զայս ամենայն պատմեաց մեզ իշխանն Հասան, զոր Պռօշ անուանէին, որդին Վասակայ բարեպաշտի, ... որ ականատես և ականջալուր էր իրացս »:

Բնագրին երկու տպագրութիւնք եղած են. առաջինն 'ի Մոսկուա. « Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեց-

digitised by A.R.A.R.@

ւոյ։ Ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տէր Գէորգեան Յովհաննիսեանց Երեւանեցի. 'ի Մոսկուա, 'ի տպարանի արեւելեան լեզուաց Ճեմարանի Տեարց Լազարեանց, 1858 »։ Իսկ երկրորդն 'ի Վենետիկ, « Կիրակոս վարդապետի Գանձակեցւոյ, Համառօտ Պատմութիւն 'ի սրբոյն Գրիգորէ ցաւուրս իւր, լուսաբանեալ », 1865. Թարգմանութիւնք 'ի լեզու գաղղիական. Histoire d'Arménie, par le vartabed Kiracos de Gantzac, traduite par M. Brosset, Saint-Pétersbourg, 1871. — Les Mongols, d'après les historiens arméniens. Extraits de Guiragos, par M. Ed. Dulaurier. Paris, 1858. — Traduction latine de quelque passages de Kiracos, par M. Petermann, de l'Académie de Berlin.

*
* *

Երեքտասաներորդ դարուս մէջ գիտութեամբն և խոհական զգօնութեամբ համբաւեալ էր յազգին ՄԽԻԹԱՐ ամն վարդապետ Սկեւռացի, զոր Կոստանդին կաթուղիկոս և Հեթում, յարգելով անոր հանճարը, Նուիրակ խրկեցին առ պատգամաւորն Ուրբանոս Դ քահանայապետի, առ արքեպիսկոպոսն Տիւրոսի Գուլիէլմոս. որ Աքքեա գալով կրօնական խնդրոց համար խօսելու և վիճելու նպատակաւ, դժկամակութիւն կը ցուցընէր ոչ Հայոց կաթուղիկոսին և ոչ անոր Նուիրակին երևնալուն վրայ։ Երբ վերջապէս հասաւ Մխիթար, առջի բերան ոչ այնչափ սիրալիր ընդունելութիւն մը ըրաւ անոր Գուլիէլմոս. բայց երբ կաթուղիկոսին կողմանէ խրկուած ընծաներն ընդունելով, յարգեց ու մեծարեց նաև անոր Նուիրակը, տեսնելով անոր հմտութիւնն և տուած իմաստուն պատասխաններն։ Օր մը կոչեց զնա 'ի ժողով. հոն ներկայ էին Աքքեայի քաղաքապետն Ճօֆրէ (Ջաւփրի) տաճարական ասպետաց կարգապետը, Հիւանդանոցին վերատեսուչը, և շատ յիշխանաց, բաց 'ի գլխաւորէ նոցա և փաստաբանք. և սկսան վիճել սրբոյն Պետրոսի առաքելոյն գլխաւորութեան վրայ։ Եւ թէպէտ Մխիթար բաւական հմտութեամբ կու տար պատասխաններն, բայց մերթ նաև կանխակալ կարծեօք և հոգւով, չափազանց

digitised by A.R.A.R.@

յարմամբ ազգային եկեղեցական գլխոյն իշխանութեան և իրաւասութեան, և մեծ համարելով զնա քան զայլ ամենայն պատրիարքունս։ Այս վիճաբանութեան պատմութիւնն ու խօսքերը գրի վրայ առաւ Սկեւռացին, ու 'ի դարձին ընծայեց զայն Հեթում թագաւորի՝ քառատող ոտանաւորով։ — Իրեն երկասիրութիւնն է նաև Յունաց պատրիարքական աթոռոյ, և մանաւանդ Կոստանդնուպոլսի աթոռոյն վրայ վիճաբանական գրուած մը, զոր յօրինեց 'ի խնդրոյ Յակոբայ արքեպիսկոպոսի Կաստաղօնի։ Գրիչք կը շփոթեն զինք երբեմն ընդ Վարդանայ, զոր պիտի յիշենք, որ հոգւով ու գրչով իրմէ շատ հեռի կը մնայ։

Հաւանականաբար իրենն է աստուածաբանական գրուածք մը՝ խորագրով. « Մխիթարայ վարդապետի թէ զինչ է պատճառ մարդեղութեան բանին Աստուծոյ », որոյ յիշատակարանն է. « Առաջին այս գրեցաւ սոփեր հօգեւորական տառից իմով ձեռամբ Մխիթ. պիտականուն վարդապետի, որ հաւաքեցի զսա յաստուածաշունչ մատենից... Ի թուի ՉՀերորդի հայկազեանս տոհմի տումարի՝ ես անպիտանս... Մխիթար անուն, կրտսեր վարժապետաց և յետին բանաստեղծ... գործակցութեամբ ընտրեալ և սրբազան րաբունւոյ, և մերում հարազատ եղբօր. այլ և օգնականութեամբ աղօթից Բարսեղ աբեղայի »։

ՊԱՂՏԻՆ իշխան, որոյ կայ թուղթ առ Վարդան վարդապետ (?) այսպիսի սկզբնաւորութեամբ. « Զքրիստոսակիր անձին, զսուրբ և զարգիւնական վարդապետ Վարդանայ, և յետ Քրիստոսի յուսոյդ մերոյ։ Զպատուականն և զողջունաբեր նամակս ընթերցայ եղբայրս Պաղտինս. և յոյժ ուրախացաք ընդ ձեր բարի և ոգեշահ խրատս, զոր գրեալ էր առ մեզ վասն գործոց բարեաց։ Եւ յօժարութեամբ ընկալաք իբրև զհրամանս Աստուծոյ, և այնպէս ուրախացաք, որպէս թէ զննջեցեալն մեր տե-

digitised by A.R.A.R.@

սաք կենդանի հարազատն մեր զուրբ քահանայն Բար-սեղ և զմեծ իշխանն Սմբատ, և զպանծալի նախնին մեր՝ զաստուածահաճոյ եպիսկոպոսն Բարսեղ» :...

Այն ժամանակներն Հռովմայ քահանայապետին ու Կոս-տանդին կաթուղիկոսին մէջ թղթակցութիւններ կ'ըլ-լային. և թէպէտ ազգին մէջ շատերը կը գտնուէին որ կաթուղիկոսին առ արեւմտեայս ցուցած մտերմութեանը վրայ գոհ էին, բայց գտնուեցան ոմանք ալ որ այլ և այլ պատճառներով դէմ կը կենային, ու չէին ուզեր որ գործադրուի այն միաբանութեան խորհուրդը, ուսկից թէ եկեղեցւոյ և թէ ազգին մեծամեծ բարիքներու յոյս ու-նէր Կոստանդին: Ասոնցմէ էր և ՎԱՐԴԱՆ կամ Վար-խամ, որ տեսնելով Հռովմայ հայրապետին նուիրակին թղթերը առ Կոստանդին կաթուղիկոս, ինքիրմէ՝ իբրև 'ի դիմաց կաթուղիկոսին թուղթ մը գրեց առ Հեթում թագաւոր, արեւմտեան եկեղեցւոյն վրայ հնգետասան մո-լորութիւններ բարդելով անզգոյշ բացատրութեամբք: Ա-սով ազգին մէջ հետեւող չունեցաւ, մանաւանդ թէ կա-ռակից և համամիտ կարծուածներն ալ հեռացան իրմէ:

Կ'աւանդեն թէ ժամանակ անցնելէն ետքը նոյնպիսի ոճով գրուածք մ'ալ հրատարակած է Վարխամ, զոր Մը-խիթար կաթուղիկոսն ալ կը յիշէ առ Իննովկենտիոս Հռովմայ հայրապետ գրած թղթին մէջ, ու կը մերժէ թէ հեղինակը և թէ անոր գրուածը. «Այն տարիներն, կ'ըսէ, Սեաւ լերան վրայ բնակէր Վարխամ անունով հա-կառակասէր ու անծանօթ մարդ մը, որ նուիրակին դէմ անկարգ, մոլորամիտ ու տխմար գրութիւններ հրատա-րակեց: Բայց այն խօսքերը հաճոյ չեղան ոչ թագաւո-րին և ոչ կաթուղիկոսին, և մեծապէս արհամարհուած են մեր քով. և ուր որ գտնուին՝ կրակի կու տանք»:

Կիրակոսի պատմչին ժամանակակից և գրեթէ հայրե-նակից ալ է ԿԻՐԱԿՈՍ ԱՐԵՒԵԼՑԻ վարդապետն, հեղի-

digitised by A.R.A.R.@

նակ կամ Հաւաքող Յայսմաւուրք գրոց, որոյ համար կ՚ը-
սէ ինքն. «Ի միասին հաւաքեցի զտօն սրբոցն Աստու-
ծոյ ըստ իւրաքանչիւր յիշատակի աւուրց. գրեցի և
պատմութիւնս նոցա, որոց ոչ էր եդեալ 'ի գիրս Յայսմ-
աւուրացն, և խառնեցի ընդ նախակարգսն... Եւ եղև
կատարութիւնս այս 'ի թուին ՉԺԸ, յաշխարհիս Կիլիկե-
ցւոց, 'ի Սիս մայրաքաղաքի, 'ի թագաւորութեան Հեթ-
մոյ, և յառաջին ամի իշխանութեան որդւոյ նորին Լե-
ւոնի, 'ի վաթսուն և վեց ամի կենաց պանդխտութեան
մերոյ։ Եւ ճառքն որ յաւելաք մեք ընդ հինն խառնեալ՝
հարիւր եօթանասուն»։

ՅՈՎՀԱՆ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Երզնկացւոյն ուսումն ու դաստիարակութիւնը։ — Գիւտ նշխարաց մեծին Ներսէսի հայրապետի։ — Այն առթով երգուած շարականք յԵրզնկացւոյն։ — Երթն 'ի Կիլիկիա և յարքունիս Լեւոնի։ — Ժողովք 'ի Սիս և յԱդանա։ — Միաբանողաց սկզբնաւորութիւնն։ — Երզնկացւոյն երկասիրութիւնք։ — Քերականի մեկնութիւնն։ — Ներբող 'ի սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ։ — Մեկնութիւն Մատթէի։ — Խրատական երկասիրութիւնք։ — Քնարերգականք։

Յովհաննու Երզնկացւոյն ծնած տարին, ինչպէս մա-
հուանը թուականն ալ՝ խիստ յայտնի չէ. միայն հաւա-
նական կ՚երեւնայ թէ ծնած ըլլայ 1250 թուականին, և
մեռած 'ի 1326։ Այլ և այլ անուամբք կոչուած է 'ի գիրս
այս վարդապետս. մերթ Երզնկացի կամ Երզնկայեցի,

digitised by A.R.A.R.@

այն քաղաքը ծնած ըլլալուն համար. մերթ Պլուզ՝ որ կապոյտ աչուի ըսել է. երբեմն Ծործորեցի, որովհետև երկայն ատեն բնակեցաւ Ծործորու կոչուած սուրբ Աստուածածնի վանքին մէջ, որ Արտազ գաւառին մէջ կ'իյնայ. տեղ մըն ալ՝ Յովհաննէս Երզնկացի «մականուն Մաշածին» կոչուած, անգիտելի պատճառաւ: Ի խորագիրս իմն յօրինուած չափականաց կը կարդանք. «որ մականուն Քաղցրիկ կոչի»:

Նոյն ատենները Երզնկայի քաղաքական իշխանութիւնը՝ Յովհաննէս պարոնին ձեռքն էր, իսկ հոգևորականը՝ իր հօրը Սարգիս արքեպիսկոպոսին, երկուքն ալ աշխարհաշէն, ուսումնասէր և ուսմանց ետևէ իյնողներուն ձեռընտուութիւն ընող անձինք: Երզնկացին իր ուսմանցն առջի ընթացքը՝ Սեպուհ լերանը քով սրբոյն Մինասայ կոչուած անապատին մէջ ըրաւ. ետքէն շրջակայքն եղող վանքերուն մէջ իր փնտռած ուսմունքն և գիտութիւնը խնդրելով ու վախճանին չհասնելով, ստիպուեցաւ հեռաւոր տեղուանք ճանապարհորդութեան ելլել:

Այն ժամանակներն Հայաստանի մէջ մեծ անուն հանած էր իւր իմաստութեամբն և գիտութեամբը Վարդան վարդապետն, որ իւր օգտակար կենաց վերջի տարիները առանձնացեր էր Հայոց ու Վրաց սահմաններուն մօտ Հաղբատ ու Սանահին վանաց մէջտեղ՝ Կայենոյ ձոր ըսուած տեղը. և հոն եղող պզտի վանքին մէջ քաշուելով քովը յաճախող աշակերտաց դաս կու տար: Յովհաննէս ալ հոն գնաց, ու հաւանական կը կարծուի թէ ինչուան Վարդան վարդապետին մահը անոր քով կեցաւ:

* * *

Յովհաննու Երզնկայ դառնալէն տարի մը ետքը՝ նշանաւոր դիպուած մը հանդիպեցաւ. գրեթէ 700 տարի առաջ փլած Թիլն աւանին մէջ գտնուեցաւ Հայաստանի մեծ հայրապետին սրբոյն Ներսէսի մարմինը, ու Սարգիս

digitised by A.R.A.R.@

արքեպիսկոպոսին ձեռքով փոխադրեցաւ մաս մը Երզնկայ, մաս մըն ալ Տիրաշէն բառած վանքը, Գայլ գետին երկու ափունքը։ Այս գիւտիս և փոխադրութեան ոչ միայն ականատես կը կարծուի Երզնկացին, այլ կ՚երեւնայ թէ ինքը շարագրած է նոյն հրաշալի դէպքին պատմութիւնը։ Որովհետև կ՚աւանդուի թէ այն փոխադրութեան ժամանակ՝ Սարգիս եպիսկոպոս ականատես ու իրենց իմաստութեամբը նշանաւոր եղող անձինքներէն մէկուն հրամայեց որ ոչ միայն պատմութիւնն ընեն, այլ նաև ճառ մըն ալ գրուցուի․ և կը կարծուի 'ի բանասիրաց թէ այս պարտքս կատարողն Երզնկացին եղաւ։ Անկէ զատ գեղեցիկ շարական մըն ալ երգեց 'ի պատիւ սրբոյն Ներսեսի, յորում կը յիշատակուի նաև անոր մարմնոյն փոխադրութիւնը։ Լևոն Գ Հայոց թագաւորը լսելով սրբոյն Ներսեսի նշխարաց գիւտն, հրամայեր էր եկեղեցի մը շինել անոր պատուոյն․ և այն եկեղեցւոյն նաւակատեաց և օծման հանդիսին առթիւը շարագրեց այս շարականս։

Կ՚երեւնայ թէ այն դէպքէն քանի մը տարի ետքը Երզնկացի իր հայրենի քաղաքէն հեռացած չէ, ինչուան Սարգիս արքեպիսկոպոսին ու անոր որդւոյն անպարտ մահը, որ 1276 թուականին հանդիպեցաւ։ Անկէ չորս տարի ետքը՝ սրբոյն Գրիգորի վանքին միաբանները՝ իրենց միաբանութեանը նոր կարգ մը տալու համար խընդրեցին 'ի Յովհաննէ որ կանոններ գրէ․ ինքն ալ կատարեց անոնց խնդիրքը, և գրեց «Կանոնք և սահմանք միաբանութեան եղբարց, որ աստուածային սիրով միաբանեցան յեղբայրութիւն միմեանց յԵզնկա»։

Յաջորդ տարին Երզնկացին ուզեց ճանապարհորդութիւն մ՚ընել յԵրուսաղէմ, թէպէտ և յայտնի չէ իր այս փափաքը կատարած ըլլալը։ Ասիկայ միայն գիտենք որ Կիլիկիայէն անցաւ, որպէս զի հոնտեղը թագաւորին ու հայրապետին ջանքով պայծառացած գիտութեանց ճաշակն առնու։ Յակոբ կաթուղիկոս սիրով ընդունեցաւ զինքը, և իր ուսումնարանին վերակացու կարգեց։

digitised by A.R.A.R.@

* * *

Երզնկացւոյն համբաւը լսուեցաւ նաև արքունեաց մէջ, և Լևոն թագաւորէն այլ և այլ մեծարանաց ու սիրոյ նշաններ տեսաւ։ Ռուբինեան թագաւորք՝ եւրոպական ազգաց հետևողութեամբը՝ սրբոյն Վլասայ անուամբ ասպետական կարգ մը հաստատեր էին. Երզնկացւոյն Կիլիկիա գտնուած ժամանակը՝ Լևոն թագաւորին երկու որդիքն՝ Հեթում ու Թորոս պատանեկութեան ու կորճութեան հասակը հասնելով Ձիաւոր ընտրուեցան, ուրիշ քանի մը իշխանազանց ու արքունի պաշտօնէից որդւոցը հետ մէկտեղ։ Այս հանդիսին մէջ հրաւիրուեցաւ Երզնկացին՝ ատենական ճառ մը խօսելու, որ մեր ձեռքն ալ հասած է։ Լևոնի անդրանիկ որդին ու թագաւորութեան ժառանգը՝ Հեթում՝ սէր կապեց վրան. իշխաններն ու եպիսկոպոսունք ճանչցան ու յարգեցին անոր հանճարը, ու անոնց յորդորելովը ու խնդրանօքը բազմաթիւ երկասիրութիւններ շարագրած է, ինչպէս ետքը պիտի տեսնենք։

Երզնկացին իր ծերութեանը տարիները՝ Հայաստանի Արտազ գաւառին սուրբ Աստուածածնի կամ Թադէի վանքը քաշուեցաւ, որուն համար աւանդութիւնը կ՚ըսէ՝ թէ սուրբն Թադէոս առաքեալ շինած ըլլայ։ Վանահայրը Զաքարիա եպիսկոպոս՝ մեծ սիրով ընդունեցաւ զինքը, և երկուքը միասին ազգային յառաջադիմութեան համար կ՚աշխատէին։

* * *

Այն ժամանակներն երկու նշանաւոր դիպուածներ հանդիպեցան մեր ազգին մէջ։ Պատմութենէ գիտենք թէ Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորներն ուզեցին միաբանութիւն ընել լատին եկեղեցւոյ հետ. և այս վախճանաւ Գրիգոր

digitised by A.R.A.R.@

Անաւարզեցի ժողովք մը գումարեց 'ի Սիս, և հօն հրաւիրեց ուրիշ զանազան վարդապետաց հետ նաև զԶաքարիա և զԵրզնկացին. բայց երբոր ժողովքը չգումարուած՝ կաթուղիկոսին վախճանը հասաւ, ասոնք ժողովքի չգնացին: Անաւարզեցւոյն յաջորդեց Կոստանդին, ու իր նախորդին հրաւէրքը կրկնեց. բայց Երզնկացին չուզեց տեղէն շարժիլ. վասն զի տեսաւ որ Ստեփանոս Ուռպելեան կը հակառակէր այն խնդրոց՝ որոնց համար պիտի ըլլար ժողովոյն գումարումը. ու թէ կաթուղիկոսին և թէ Զաքարիայի իմացուցած էր իւր միտքը: Զաքարիա շատ ջանաց զինքը համոզել. բայց երբոր անկարելի եղաւ, լաւ համարեցան որ հեռուանց թղթով յայտնեն իրենց կաթուղիկոսին հետ համաձայնութիւնը, և փուճ տեղը ազգային երկպառակութեանց յառաջելու պատճառ չըլլան:

Տասը տարի անցնելէն ետքը՝ երբոր Օշին թագաւորին հրամանաւը Ադանայի ժողովքը գումարուեցաւ, Երզընկացին առանց իր ծերութեանը նայելու՝ յանձն առաւ վերջին անգամ մըն ալ Կիլիկիա երթալու, և հօն սահմանուած կանոններուն հաւանելով՝ որոնցմով Սսոյ ժողովքը կը հաստատուէր, դարձաւ յԱրտազ:

Ուրիշ կրօնական նշանաւոր դիպուած մըն ալ եղաւ՝ լատին քարոզչաց առաջին անգամ Հայաստան գալը, որպէս զի Հայոց՝ իրենց լեզուն ընտանի ընեն, ու իրենք ալ հայերէնը սորվին. և այն յարաբերութեամբք՝ կրօնական միութեան և համաձայնութեան աշխատին: Այն ժամանակը եղաւ Ունիթորաց (Միաբանողաց) կամ Հայլատիններուն երեւնալը: Երզնկացին և Զաքարիա սիրալիր ընդունելութիւն ըրին անոնց, և Յովհաննէս՝ թէպէտ արդէն տարիքն առած ու մօրուքը յոգնած, նաև եղաւ լատինական լեզուն սորվելու, ու թարգմանեց Թովմայի Ագուինացւոյն Աստուածաբանութեան մէկ մասը:

Երզնկացւոյն կենաց վերջի տարիները մեծ երկրաշարժ մ'եղաւ Արտազ գաւառին մէջ ու Թադէի վանքը կործա-

digitised by A.R.A.R.@

նեցաւ․ Զաքարիա նորէն շինեց այն վանքը, ու չթողուց որ Երզնկացին հեռանայ իր քովէն․ որ և հաւանական կ'երեւնայ թէ հոն կնքած ըլլայ իւր բազմարդիւն կեանքը [1]։

Երզնկացւոյն երկասիրութիւնքը․ — Երզնկացւոյն երկասիրութեանցը մէջ գլխաւոր՝ և ամենէն աւելի մտադրութեան արժանաւորը կը սեպուի

Մեկնութիւն Քերականի, զոր շարագրեց 'ի խնդրոյ Յակոբայ կաթողիկոսի։ Այս գրուածին յօրինման պատմութիւնը՝ իւր ինքնագիր յիշատակարանէն քաղենք․ «Երբոր, կ'ըսէ, Հայոց ՉԼԸ (1289) թուականին ուղեւցինք Երուսաղէմ երթալ՝ Քրիստոսի տեառն փրկագործ տնօրինականքը տեսնելու, Հայոց Կիլիկիա երկիրը գնացինք... և ժամանակ մը կեցանք Յակոբ կաթողիկոսին քով, որ կը պատուէր զուսումնասէրս․ և հրամայեց որ իւր աշակերտացը քերականութեան դաս տանք․ և մեզի ախորժելի և հաճոյ երեւցաւ այս խնդիրը։ Ետքը խնդրեց մեզմէ անոր մեկնութեանը պարզութիւն գրել, և լեցընել այն պակասը՝ զոր մեկնողներուն վերլուծական խօսքերը թողուցեր էին։ Քանի մը ժամանակ անկատար մնաց այս գործը, մեր անպարապ ըլլալուն պատճառաւ, և տեղւոյ հանգստութիւն չունենալնուս։ Յետոյ եկեղեցւոյ վարդապետներէն հեզահոգի և առաքինասէր անձ մը՝ Յովհաննէս անունով, որ Տարօնոյ սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյն մէջ երկար ժամանակ սպասաւորած էր, ու ժառանգաւորաց՝ աստուածաշունչ գրոց վրայէն դասա-

1․ «Քաղաքին (Երզնկայ) Ս․ Նշան եկեղեցին, առաջնորդական աթոռոյն տակ յեցեալ 'ի սիւն, զայ իւր ժամանակին, և Հայոց եկեղեցւոյն նշանաւոր Սոփեստոս, աստուածախօսն և երգախօսն Յովհան Պլուզ վարդապետ Երզնկացին։ Աւաղ, որ զՍեպուհն գերագանց նուագեր էր, և Հայաստանեայց եկեղեցին քան զարեն 'ի վեր բարձրացուցեր փայլեցուցեր է, ինքն ինկեր էր այն աթոռոյն ոտից տակ նսեմ, անտես և անյիշելի»։ (Գ․ Վ․ ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ, Թորոս Աղբար․ Բ․ 50)։

digitised by A.R.A.R.@

խօսութիւն կ'ընէր ու մեկնութիւն կու տար, նոյն բանը խնդրեց մեզմէ աղաչանքով ու թախանձանաց թղթով։ Մեր քովը եղող ուսումնասէրքն ալ փափաքելով այս բանիս, կը փութացուցանէին զմեզ։ Եւ մենք թէպէտ իրաւացի պատճառ ունէինք առջևնին դնելու մեր անձին տկարութիւնը ու խօսքի անբաւականութիւն, դժուարին կեանքն ու մեր վրայ հասած նեղութիւններն, որով խնդրողաց յօժարութիւնը անգործ կը մնար, սակայն Աստուծոյ ողորմութեան շնորհքը գթալով մեր վրայ, հասուց զմեզ մեր սուրբ Լուսաւորչին հանգստեան լեռը։... Բայց զայս ալ յաւելումք ըսել ձեզի, որպէս զի աւելորդ և անպէտ չերևնայ մեր աշխատութիւնը, վասն զի Մագիստրոս մեծապատիւ իշխանը՝ աշխատած էր այս գրքին մեկնութիւն մը շարադրելու. և մինչև մեր ժամանակը՝ անոր վրայ կը սորվեցընէին վարդապետք իրենց աշակերտացը։ Ուրեմն ինչ հարկ կար որ ուրիշները մեզմէ այս բանս խնդրեն, և մենք ալ յօժարամիտ ձեռք զարնենք այս գործիս։ Ասոտի հարկ է որ նախ առաջիններուն պակասութիւնը ըսեմ։ Վասն զի հմուտն Մագիստրոս իրեք մեկնիչներու խօսքը մէկմէկու քով գրած էր. Դաւիթ փիլիսոփային, Մովսէս քերթողին, և ուրիշ իմաստնոյ մը՝ որուն անունը գրուած չէր. և ինքն ալ իր կողմանէ այլ և այլ յաւելուածներ ըրած էր... բայց մեկնիչներու խօսք իրարու հետ չէր խառնած, և ոչ ալ ամէն մէկուն մեկնութիւնը դիմացը և ուղիղ նշանակած։ Կային ուրիշ մեկնիչներ ալ՝ որոնք Մագիստրոսի ձեռքը հասած չէին, և շատ տեղ առանց մեկնութեան թողուած. երբեմն ալ երկու իրեք անգամ գրուած՝ իրեք մեկնիչներուն ալ, և շարագրութեան կարգին մէջ յայտնի չէր թէ ո՞րը առաջնոյն էր, ո՞րը երկրորդին. որով շատ տեղ լուծմունքը պակաս ըլլալով՝ տարակոյս կը վերցընէր։ Անոր համար մենք ըստ ժամանակին հոգ ունենալով՝ քերականին մեկնութիւնները ժողվելու, գտանք ամէն մէկուն առանձին յօրինուած և մէկ գիրք ձևացած... յորում կար Դաւ-

digitised by A.R.A.R.@

թէ փիլիսոփային և Մովսէսի քերթողին և ուրիշ երեք մեկնիչներու գրուածը, որոնք անուն չունէին․ անոր մէջ նաև Բարսղի մեկնութիւնը․ Դերջանայ անապատին մէջ ալ Համամ վարդապետին մեկնութիւնը գտայ․ և օգնականութիւն առի Արիստակէսի բառգրքէն։ Ասոնց ամենուն, և ուրիշ իմաստուններուն խօսքը մէջ բերելով, այս մեկնութիւնս շարագրեցի »։

Երզնկացւոյն այս խօսքերէն յայտնի կ՚երևնայ, ինչպէս իրօք ալ անանկ է, որ երկու տեսակ յօրինած է քերականի մեկնութեան․ մէկը՝ լոկ պարզաբանութիւն է Դիոնեսիոսի Թրակացւոյն քերականութեանը, Մագիստրոսի ու Եսայի վարդապետին մեկնութեանցը համաձայն, զոր յօրինեց 'ի խնդրոյ անոնց՝ որ 'ի Սեպուհ լեռան կ՚աշակերտէին իրեն․ իսկ երկրորդը աւելի ընդարձակ՝ ըստ խնդրոյ Յակոբայ կաթուղիկոսի։

* * *

Բանք յաղագս երկնային շարժմանց․ — Երզնկացին 'ի դարձին 'ի Կիլիկիոյ գնաց 'ի Տփխիս, Վրաց մայրաքաղաքը, ուր բաց 'ի տեղացի իշխաններէն՝ կը գըտնուէին այն ժամանակը նաև Հայոց հին իշխանազանց ժառանգորդք․ օր մը Քարիմանենց Ոմեկ իշխանին շինած եկեղեցւոյն մէջ ներբող մը խօսեցաւ Յովհաննէս, յորում երկնային զարդուց աղուոր ստորագրութիւնն ըրաւ։ Ոմեկայ որդին Վախտանկ՝ շատ զարմանալով այն սքանչելի զրուցուածքին վրայ, Երզնկացւոյն աղաչեց որ առանձին գրուած մը շարագրէ երկնից վրայ․ Տփխեաց Յովհաննէս եպիսկոպոսն ալ իր կողմանէ շատ վրայ տուաւ․ այն ատեն շարագրեց Երզնկացին « Յաղագս երկնային շարժմանց » գրուածքը, ժամանակին աստեղաբաշխական գիտութեանը յարմար։ Ալլայ անունով իշխան մը նոյն գըրուածքը կարդալով, աղաչեց որ նոյն գեղեցիկ նիւթոյն վրայ կրկին գրէ Երզնկացին՝ քերթողական լեզուաւ․ Յով-

digitised by A.R.A.R.@

հանդէս՝ հազար տող ոտանաւորով երկնից նկարագիրն ըրաւ և ընծայեց իշխանին:

Իրեն ընծայուած կը գտնենք նաև հետևեալ խորագրով և ընտիր չափագրութեամբ երկասիրութիւն մը. «Երանաշնորհ և բազմիմաստ բաբունապետի Յովհաննու Ծործորեցւոյ կարովարիր մտացն տեսութիւն». և են քան թուով ճառ.ք կամ քառոդք.

Ա. Բանն որ առ Յովր. «Զի՛նչ երկիր իցէ յորում լոյսն ագանիցի. — Եթէ ոք իմաստուն խորհրդով ներակրթել զինք կամիցի, և ուղղակի տեսութեամբ յառեալ հայիցի ընդ պարս առաջին սրբոցն»:

Բ. «Մի՛ երկնչիր հօտ փոքրիկ. — Թէպէտև ըմբռն ուրեմն էր մեզ».

Գ. «Կապեաց զորթոյ զյաւանակ իւր. — Յաղագս խորհրդոյ լուսափայլ տանիս»:

Դ. «Տէր զլուր քո լուայ. — Զօր օրինակ մշակ ոք հմուտ»:

Ե. «Այր ումն ազնուական գնաց յաշխարհ հեռի. — Աստուածն Բան հրամայէ ուրեք յիւրում վարդապետութեան»:

Զ. «Այլ մեզէն եղեալ ականատես նորա մեծութեան.— Թէպէտև հրաման ի տեառնէ ընկալաք ոչ հոգալ յորժամ յատեան կոչիցիմք»:

Է. «Ահա ես առաքեմ զհրեշտակ իմ. — Յիրաւի ի սկիզբն նախագրութեան բանիս եպերեցայց ի գերահրաշ և ի հոգիահրաւէր ժողովոյդ»:

Ը. «Լուր Իսրայէլ, տէ՛ր Աստուած մեր տէր մի է.— Վստահացեալ յուսոյ քաջութեամբ»:

Թ. «Որպէս ջուր ցուրտ՝ ծարաւելոյ անձին ախորժելի է: Ի Հոգին սուրբ: — Բնադատիմ ահա և յոյժ վարանիմ յերկաքանչիւր կողմանց»:

Ժ. «Ժամանակ ծնանելոյ և ժամանակ մեռանելոյ. — Բանական բնութիւնք արարածոց յերկուս մասունս բաժանեալ են»:

digitised by A.R.A.R.@

ԺԱ. «Առ քեզ, տէր, համբարձի զաչս իմ. — Եւ որպէս համբառնայ անձն առ Աստուած յորժամ մտաւորական հոգին»:

ԺԲ. «Ահաւասիկ ես առաքեմ զհրեշտակ իմ. — Յերիս բաժանի բանական բնութեանս սեռք, յաստուածայինն, ի հրեշտակային և ի մարդկային»:

ԺԳ. «Ես իմաստութիւն բնակեցայ ի խորագիտութեան. — Յարարչական բանէ աննդական լուսոյն հաստատեալ գոյացան»:

ԺԴ. «Զի՞ բարի կամ զինչ վայելուչ զի բնակեն. — Հրամայէ տէր ի սրբում աւետարանին, թէ որ խնդրէ ի քէն տուր»

ԺԵ. «Ահաւասիկ ես ածից զծառայ իմ զծագումն.— Յերեւելեաց ատի ոչինչ ըղձալի գոլ քան զսիրելեացն կատարել բաղձանս»:

ԺԶ. «Փոքր էի ես յեղբարս իմ. — Յերիս բաժանի բանական բնութեանս սեռք». սկզբնաւորութիւննն նոյն ընդ չորեքտասաներորդ ճառին:

ԺԷ. «Զխորհուրդ արքայի ծածկել բարւոք է. —Եթէ ոք ի մարդկային բնութենէ մաքրեցաւ»: Ցոմանց ի գրչագրաց՝ Տիրատուր վարդապետի կը տրուի այս ճառ:

ԺԸ. «Եւ ահա չորս կառք ելանէին. — Բազում ինչ առնեմք զոր ոչ կարեմք»:

ԺԹ. «Երգեաւ Տէր Դաւթի ճշմարտութեամբ. — Որպէս յաստեղս արեգակն և ի կենդանիս զիմակն և միւս միակն զառաջնաւորութիւն և զսկզբնաւորութիւն ունի»:

Ի «Ի քէն է, տէր, աղբիւր կենաց. — Ի կարգ բանիս հայելով՝ երիս խորհուրդս ծանուցանի մեզ»:

Ներբող 'ի սուրբ Լուսաւորիչն. — Վրաց աշխարհէն նորէն հայրենիքը դարձաւ Երզնկացին, և իր ծննդեանը քաղքին 1287ին կրած կործանմանը ժամանակ կ'երևնայ թէ անկէ շատ հեռու չէր. այլ մօտակայ վանքերուն մէկուն մէջ առանձնացած: Անկէ տարի մը ետքը՝ Սեպհոյ լերանը

digitised by A.R.A.R.@

վրայ եղող սրբոյն Գրիգորի վանքին մէջ իր պերճախօս լեզուն հանդիսացաւ։ Վասն զի գովելի սովորութիւն մը ունէին վանքին միաբանքը՝ որ տարուէ տարի այդ սըր-բավայրը յաճախող ուխտաւորաց և անթիւ բազմութեան առջև՝ մասնաւոր ներբողիւ մը կը պատուէին զսուրբ Լու-սաւորիչն։ Նոյն տարին ներբողելոյն աւելի պատիւ մը ընելու համար՝ զԵրզնկացին աղաչեցին որ իր ճարտասան և սրտաշարժ լեզուն բանեցընէ՝ սրբոյն Գրիգորի անմա-հական յիշատակին աւելի մեծարանք մը ընծայելու։ Յանձն առաւ Յովհաննէս, և շարագրեց այն ընտիր և սքանչելի ներբողը որ կը սկսի, « Յարադուարճ խնդու-թեամբ բերկեալ »․ ուր Լուսաւորչայ հետ իր հայրենի գեղեցիկ գաւառին սիրուն ալ վառուած, և բնութեան աղուոր տեսարաններով միտքն զմայլած, բանաստեղծու-թեան և ճարտասանութեան շնորհքով զանոնք կը նկա-րագրէ, մանաւանդ Սեպուհ լեռն և Մանեայ այրքն և բո-լոր Դարանաղեաց լեռները։ Ի ճառընտիրս ինչ իրեն ըն-ծայուած նաև 'ի պատիւ որդւոց և Թոռանց Լուսաւորչի ներբողեան մը, որ հրատարակուած ալ է 'ի Պօլիս իր անուամբ, թէպէտ որոշ հաւաստիք մը չկայ այս ենթա-դրութեան։ Խորագիրն է․ « Դրուատ գովեստից պատ-մագրաբար ի սուրբն Արիստակէս, ի Վրթանէս, ի Յու-սիկ ի Գրիգորիս և ի Դանիէլ․ Յովհաննու Երզնկացւոյ։ — Բաղձանք սրտի իմոյ բորբոքի »։ Երզնկացւոյ անուամբ կը յիշատակուի 'ի ձեռագիրս համառօտ պատմութիւն մը վարուց սրբոյն Գրիգորի[1]։

Դանիելի մարգարէութեան մեկնութիւն մը կ'ընծա-

1․ Ներբողին յետին և ընտրելագոյն տպագրութիւն 'ի Ս․ Ղազար, 'ի շարս Հայկական Սոփերաց, (Հատ․ Ե․)․ « Յովհաննու Երզնկացւոյ ասացեալ ներբողական գովեստ 'ի սուրբ Լուսաւորիչն Հայոց Գրի-գորիոս․ ասացեալ յօր յիշատակի նորա զոր տօնեն մեծաժողով հան-դիսիւ 'ի լեառն Սեպուհ, որ է տեղի ճգնութեան նորին և հանգստա-րանի յորժամ հանդէս քահանայական դասուց և վարդապետաց ո-մանց և ժողովք հաւատացելոց բազմաց անդր գումարելոց »։

digitised by A.R.A.R.@

յուն Երզնկացւոյն, հետևողութեամբ Եփրեմի, Հիպպո-լիտայ և Վարդանայ, յօրինեալ ի ՉԿԵ (=1316) Թուին Հայոց յԱրտազ գաւառի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի Ծործորու կոչեցեալ. 'ի խնդրոյ ուրումն Վարդան վարդապետի» : (Մատենադարան Երուսաղեմի, թիւ 207):

Մեկնութիւն Մատթէի. — Կիլիկիա եղած ատեն գըտաւ սրբոյն Ներսէսի Շնորհալւոյ սկսած Մատթէի աւետարանին մեկնութիւնը, որ ինչուան եօթներորդ գլուխը մեկնել ու անկատար թողուցեր էր։ Իրմէ գրեթէ 150 տարի ետքը Երզնկացին յօրդորեցաւ շարունակել զայն, ինչպէս ինքն իսկ կը պատմէ յիշատակարանին մէջ։ «Եւ ասոր գրութիւնն եղաւ, կ'ըսէ, Քրիստոսի 1316 Թուականին»: Շնորհալւոյն նման ոճ մը բռնել ջանացած է Երզնկացին թէ ըստ աստուածաբանութեան և թէ ըստ քերականութեան, սակայն այնչափ ջանքովն ալ և նմանողութեան փափաքով՝ յայտնապէս կը տեսնուի թէ ո՛րչափ կը զանազանին 'ի միմեանց այս երկու հանճարներն [1]:

Խրատական երկասիրութիւնք. — Ամբողջ խրատական գիրք մը շարադրած է Երզնկացին, յորում սրբոց առաքելոց և հայրապետաց ու վարդապետաց խօսքերովը ըզգուշացուցիչ խրատներ կու տայ պարզ ու դիւրիմաց ոճով բոլոր հաւատացելոց հասկացողութեանը յարմար։ Աղօթք մըն ալ կայ իր անունովը, և համառօտ խօսքեր ժամանակագրութեան վրայ [2]:

Բանաստեղծական քանի մը գրուածք ալ ունի Երզընկացին, որոց մէջ գլխաւոր է վերը յիշուած հաղարտնեան քերթուածը երկնային զարդուց վրայ։ Ուրիշ քեր-

1. Տես յ'էջ 632։

2. Յովհաննու Պլուզ վարդապետի ընծայուած Պատարագի մեկնութեան մ'ալ կը հանդիպինք Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց մէջ (թիւ 1424)։

digitised by A.R.A.R.@

թուած մըն ալ՝ որոյ սկզբնատառքն այս խօսքերը կը յօ-գեն. « Յովհաննէս վարդապետի Ծործորեցւոյ եղեալ 'ի չափ մերային տաղից՝ ստանաւոր »:

Երկրորդն է խրատական և մաղթողական գրուած մը՝ զոր 'ի խնդրոյ Յակոբայ Մանկտաւագի Երզնկացւոյ յօրիներ է:

Երրորդն է այբուբենի վրայ չորս զանազան տեսակ գրուածներ, խրատական ոճով ու անանկ լեզուով մը որ աշխարհիկ խօսից կը մօտենայ [1]:

Երզնկացւոյն են նաև հետևեալ չորս նախերգանք ճառից. և որոց սկզբնաւորութիւնքն են

Ա. « Անմիջոց բարեկամն Աստուծոյ, և անհաս խորհրդոց հաղորդապետ աստուածային Մովսէս, ասէ ուրեմն ի բանս իւր »:

Բ. « Տուրք բարի պարգևաց և ձիր իմն անճառելի շնորհաց, անդուստ ի սկզբան ստեղծմանն ընկալաւ յարարչէն մարդկային բնութեանս սեռ »:

Գ. « Զոր ինչ ախտանան առ բազմածաղիկս բուրաստանացն՝ որք այնոցիկ են ցանկացողք բնութեան »:

Դ. « Ի խաղաղութեան եկաք ժամանակի, վասն որոյ և զնոյն բարիս բաժանեմք ձեզ »:

*
* *

Քնարերգականք. — Երզնկացւոյն քնարերգական քերթուածները երկու դասակարգութիւն կրնանք բաժնել, 'ի Տաղս և 'ի Շարականս: Ասոնց մէջ աւելի կերպով մը

1. Ասոնց մէկուն սկզբնաւորութիւնն՝ իբրու ճաշակ մը գործածած լեզուին.

« Ադամայ որդիքդ ամենու ծնունդ 'ի հողէն,
Կա՛յք տամ ձեզ խըրատ յԱստուծոյ բանէն.
Գիտեմ ամէն մարդ չկարենայ ունիլ 'ի գրէն.
Վասն այնոր զայս գրեցի որ լըսէք յինէն »:

digitised by A.R.A.R.@

կը փայլի Երզնկացւոյն բանաստեղծական հանճարն ու եռանդը, մանաւանդ Ջրօրհնեաց հանդիսին համար յինած տաղերուն մէջ, որ են «Յամենայն ժամ օրհնեմք», և «Այսօր ձայնն հայրական»: Հաւանականաբար իրենն է նաև Ով զարմանալի գեղեցիկ տաղը ի նոյն խորհուրդ: Դարձեալ սորոյ Կուսին փոխմանը վրայ տաղ մը՝ որոյ սկզբնաւորութիւնն է «Առաջնաճաշակ պտղոյն»:

Շարականաց մէջ իր անուամբը կը յիշատակուին 'ի պատիւ Լուսաւորչին երգուածը, «Լերինք ամենայն», բանաստեղծական հանճարով ու ընտիր լեզուով յօրինուած, զոր ոմանք Խորենացւոյն կ'ընծայեն: Նոյն սըրբոյն վրայ այբուբենական շարական մը, «Այսօր զուարճացեալ»: Դարձեալ սորոյն Ներսիսի հայրապետին նըշխարացը յայտնութեան վրայ, «Որ զլոյսն անճառ» սկզբնաւորութեամբ, որոյ վրան արդէն խօսեցանք. ու 'ի պատիւ Խաչաճարակաց երգուածը «Ցուցուցեր վերջին ժամանակի». որուն սկզբնատառքը կը յօդեն՝ «Յովհաննիսի է երգս»:

Թարգմանութեանցը վրայ առանձին խօսելու առիթ պիտի ունենանք:

Երզնկացւոյն գրուածոց ստորագրութիւնքն տես 'ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ:

*
* *

Երզնկացւոյն աշակերտակից էր նաև ՆԵՐՍԷՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ անունով վարդապետ մը, որ նոյն գաւառին մէջ եղող Ղազարու վանքը կրօնաւորած էր: Ասիկայ թէպէտ և յունական դպրութեանց և աստուածային գրոց տեղեկութեամբ վարժ էր, բայց լսելով մեծին Վարդանայ իմաստութիւնը, գնաց անոր քով, և սորվեցաւ իրմէ. գրաւոր երկասիրութիւն մը թողած չէ:

Իրեք գլխաւոր աշակերտ ունեցաւ այս Ներսէսս, որ

digitised by A.R.A.R.@

էին ՅՈՎՀԱՆ ԱՐՃԻՇԵՑԻ, ԵՍԱՅԻ ՆՉԵՑԻ և ՄԽԻԹԱՐ ՍԱՍՈՒՆՑԻ։ Արճիշեցի անուանի եղաւ իր գիտութեանց սիրովը և սրբութեան համբաւով. գրոց մէջ երբեմն Ոսպնակեր ալ կոչուած է, որովհետև կ՚աւանդի թէ տասնըհինգ տարի ուրիշ բան կերած չըլլայ՝ բայց միայն թըրջած ոսպ։ Իրեն աշխատասիրածն է Պատարագի մեկնութիւն մը, զոր քաղելով համառօտած է Խոսրովու Անձևացւոյն և Լամբրոնացւոյն խօսքերէն։ Այս գրուածքին վրայ՝ ընդհանուր տեղեկութիւն մը տուած ենք՝ Խոսրովու վրայ խօսած ատեննիս։ Երկու անգամ տպագրուած է այս գիրքս ՚ի Կոստանդնուպոլիս 1717 ին և 1799ին. 1810ին ալ երրորդ տպագրութիւն մը եղած է ՚ի Մադրաս։

Ճառընտրի մը մէջ հանդիպած ենք նաև հետագայ խորագրով երկասիրութեան մը իր անուամբ. «Յովհաննէս վարդապետի Արճիշեցւոյ Ոսպնակերի ասացեալ բան՝ վասն երից կարգացն փրկելոց ապրելոց. և երից հակառակաց նոցին և դիմակաց»։

digitised by A.R.A.R.@

ՍՄԲԱՏ ՊԱՏՄԻՉ

Սմբատ Սպարապետ։ — Քաղաքական դիրքը և արդիւնք։ — Տուած պատերազմունք և արխուրհիւնք։ — Տարեգիրք։ — Թուղթք։ — Օրէնսգիրք։ — Լեզուն և գրուածոց ոճը։ — Տարեգրոց հայ բնագրին տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք։

Սմբատ Գունդստապլ՝ այսինքն Սպարապետ պատմչի անունը և արիական գործերը թէպէտ և ծանօթք էին բանասիրաց, բայց ոչ նոյնպէս իր երկասիրութիւնները. միայն երեսուն կամ աւելի տարիներէ առաջ սկսաւ իր պատմական գրուածքին գրչագիր մէկ օրինակը երեւնալ ու ձեռքէ ձեռք անցնիլ, որուն վրայ կրկին տպագրութիւնք եղան գրեթէ մի և նոյն միջոցին. մէկն 'ի Մոսկուա և միւսն 'ի Փարիզ։ Քանի մը տարի յառաջ ալ իր ուրիշ երկք յայտնուեցան և հրատարակուեցան։

Սմբատ որդի էր Կոստանդնի արքայահօր։ Թէպէտ և դեռ չորեքտասանամեայ պատանեակ 'ի մահուն Լեւոնի առաջնոյ թագաւորի Ռուբինեանց, բայց արդէն իր արիական սրտովն յինքն ձգեր էր իմաստուն իշխանին աչքը, որ ըստ վկայութեան նորուն իսկ Սմբատայ «Ուր իմանայր թէ գոյ այր իմաստուն և գիտուն, և աջող 'ի գործ կամ 'ի զինուորութիւն, կամ 'ի խօսս և պատասխանիս, առաքէր և կոչէր խնամեամբ, և բերեալ հանդուցանէր առատաձեռն պարգեւօք». և պարծանօք վրայ կը բերէ. «Յորոց մի ես եմ Սմբատ Սպարապետ»։ — Լեւոնի մահուընէն ետքը՝ երբ Թագաւո-

րուհայրն Կոստանդին յաջողեցաւ արքունական գահոյից վրայ բազմեցընել զորդի իւր Հեթում, սպարապետութեան ծանր ու դժուարին պաշտօնն ու գործը Սմբատայ յանձնեց. զոր երկար տարիներ 'ի գլուխ տարաւ՝ ոչ միայն եղբօրը Հեթմոյ թագաւորութեան երկար տարիներն (1226–1270), այլ նաև անոր որդւոյն Լևոնի Գ առջի տարիներն. շատ անգամ արիւնուշտ պատերազմաց ասպարիզի մէջ մտնելով և բազմաթիւ ու նշանաւոր յաղթանակներով Եգիպտոսի և Իկոնիոնի սուլտանաց զօրաց վրայ, ու բաղդին ու զինուց ձախողելու ատենին ալ միշտ աներկիւղ և հնարիմաց 'ի զարմանն։

*
* *

Քսան տարի պատերազմաց դաշտերուն մէջ կռուելով ու յաղթելով իր թագաւոր եղբօրը հետ կամ անոր կողմանէ, զօրացան ապա յարևելս Թաթարք, ու իրենց արշաւանքներովն և անոնց մէջ ունեցած գրեթէ յարատև յաջողութեամբ՝ վախի մէջ ձգեցին շրջակայ ազգերն ու անոնց իշխողքն. որք անվստահք և շատ անգամ նաև անզօրք 'ի խափանել անոնց յառաջխաղացութիւնն, կ'ուզէին դաշնակցութեամբ ապահովել իրենց երկրին վիճակը և իշխանութիւնը։ Նոյն խորհուրդն ունեցան նաև Հեթում թագաւոր և Կոստանդին արքայահայր, և դեսպանութեամբ յղեցին իրենց որդին և եղբայրն զՍմբատ Գունդստապլ յամի 1248 առ Գիուգ խան Թաթարաց։ Հեթում պատմիչը մանրաման կ'աւանդէ այս դեսպանութեան պատճառը. 1253 թուականին, կ'ըսէ, Հայոց Հեթում թագաւորը անձամբ ուզեց երթալ առ ինքնակալն Թաթարաց, որպէս զի՛ անոր շնորհքն ու սէրը յաջողութեամբ կարենայ ձեռք ձգել, ու խաղաղութեան պայմաններ դնէ անոր հետ։ Բայց առաջ ղրկեց Հայոց թա-

digitised by A.R.A.R.@

գաւառութեան Գունդստապլը, զՍինիբալդ[1], որպէս զի հրաման առնլով կարենայ ապահով կերպով երթալ, անոր համար՝ ան գնաց առ ինքնակալն Թաթարաց, ու իրեք չորս տարիէն ետքը դարձաւ 'ի Հայաստան, պատմելու ինչ որ տեսաւ ու լսեց: Այս հրեշտակութեան դէպքը ինքը Սմբատ ալ կ'աւանդէ իւր Պատմութեան գրոցը մէջ հետեւեալ խօսքերով. «Ի թուին ՈՂԷ գնացի ես Սմբատ Գունդստապլս 'ի Թաթարն, եւ 'ի թուին ՈՂԹ դարձայ առ իմ եղբայրն Հեթում թագաւորն»:

Իւր պաշտաման եւ սրտին արժանաւոր այլ եւ այլ քաջագործութիւններուն յիշատակութիւնը կ'ընէ Սմբատ, իրեն համառօտ պատմագրութեանը մէջ: Երբ Քէյ Խոսրով սուլտանն բազմաթիւ հեծելազօրք ժողվելով Լամբրոնի տիրոջը Կոստանդնի առաջնորդութեամբ մտաւ 'ի Կիլիկիա, Կոստանդին թագաւորահայրն ու Սմբատ մտան 'ի Տարսոն, զոր սուլտանն պաշարած էր, Սմբատ իրեններովը պատերազմեցաւ անոր հետ, ու երկարատեւ կռիւներով, ու եւրոպական ճարտար գինուց օժանդակութեամբ՝ յաղթեց անոր[2]:

Այսպիսի քաջութեամբ ու պատերազմաց վտանգներու մէջ կնքեց Սմբատ իւր կեանքը փառօք, որուն հանգամանքը լաւլի կ'աւանդէ ժամանակակից վարդապետ մը: 1275 թուին գուժկանք հասան առ Լեւոն Գ, թէ Եգիպտացւոց ամիրայն անթիւ զօրքով նորէն Կիլիկիոյ վրայ կ'արշաւէ. Լեւոն ժողվեց մէկէն իւր զօրքերը, ու վեց գունդ բաժնելով, մէկը ինքն առաւ, ու երկրորդը՝ իր ծերունի հօրեղբօրը՝ Սմբատայ սպարապետի ձեռքը տուաւ, ու պատուիրեց որ քիչ զօրքով Եգիպտացւոց դէմ ելլէ, մինչեւ ինքը զօրաց բազմութիւնը դարանի մէջ

1. Այսպէս կը կոչուի Հեթում պատմչի գաղղիական ու լատին թարգմանութեան մէջ Սմբատայ անունը:

2. «Շատ մեռան յերկուց կողմանց, կ'ըսէ Սմբատ, բայց 'ի վրայէ հարիւրապատիկք. զի ունէաք ընդ նոքս աղէկ Փռանկի չարխաւորք»:

գրած էր, ու անծանօթ ճանապարհաւ Եգիպտացւոց զօրքին ետևն անցաւ 'ի ծածուկ: Երբոր սկսան Եգիպտացիք Կիլիկիոյ սահմաններուն վրայ վազել, անոնց առաջը ելաւ Սմբատ իր գնդովը: Եգիպտացիք՝ կարծեցին թէ միայն այնչափ է Լեւոնի զօրքը, ու սիրտ առած՝ յարձակմունքն սկսան. բայց մէկէն 'ի մէկ դարանամուտքը անոնց չորս կողմը պաշարեցին. ինքը Լեւոնն ալ հասաւ ետևնէն, ու Եգիպտացիները մէջերնին առնելով՝ ջարդը կոտորեցին. ու այնչափ շատ ինկան անոնցմէ, որ գլխականց լեռնակոյտը արգելք կ'ըլլար ապրելոց փախստին: Իսկ երբ ամիրայն հնարք գտնելով՝ սակաւաթիւ զօրքով իր կեանքը ապրեցընել կը մտածէր, ետևէն պնդեցաւ Սմբատ. բայց ձիուն սաստիկ արշաւանացն առեն՝ ծառի մը զարնուեցաւ ոտքը, ու վտանգեցաւ. այն վիրացը սաստկութենէն ու հասակին ծանրութենէն՝ ալ չկրցաւ շարունակել ընթացքը, ու դառնալով 'ի բանակն՝ քանի մը օրէն մեռաւ (1276):

Իր կենացը 68 կամ 69 տարուան հասակին հանդիպեցաւ Սմբատայ մահը. որովհետև 1208 թուականին կը նշանակէ իրեն ծննդեանը տարին:

* * *

Սմբատայ Տարեգրութիւնք. — Աւելի համառօտ ժամանակագրութիւն մը կրնանք ասել Սմբատայ այս երկասիրութիւնը քան թէ բուն պատմութիւն: Կ'երևնայ թէ հեղինակին դիտաւորութիւնն ալ այս եղած է, որովհետև խորագրին մէջ յայտնապէս կը նշանակուի. «Պատմութիւն Յունաց 'ի Կոստանդնուպոլիս և Հայոց Մեծաց, ըստ կարգի ժամանակաց»: Կը սկսի Հայոց Ն (Քրիստոսի 951) թուականէն, Գագկայ Բագրատունեաց իշխանութեան ժամանակէն, և կը հասցընէ մինչև 'ի ՉՁ (1331). գրեթէ չորս հարիւր տարուան միջոցի մէջ 'ի Հայաստան և 'ի Բիւզանդիոն հանդիպած դէպքերու

digitised by A.R.A.R.@

համառօտ յիշատակութեամբ: Բայց որովհետեւ իւր մահը 1276ին եղաւ, յայտնի է որ վերջին վաթսուն տարուան պատմութեանց համառօտութիւնը ուրիշներու ձեռքով եղած է. յորոց մի էր մարաջախտն Պաղտին, տէրն Նըղրի, խնամեցեալն Սմբատայ տօհմին:

Հարկ չէ ըսելը թէ այսպիսի երկասիրութեան մէջ ընդունայն է փնտռել կարգարան լեզու և ոճ մը. ասիկայ հեղինակին նպատակէն, կրնանք ըսել թէ նաեւ գիտցութենէն դուրս ձեռնարկութիւն մըն էր. մանաւանդ թէ կամաւ ընտրած է իր ժամանակին աշխարհիկ լեզուն և ոճը՝ ընթերցողաց դիւրահասկանալի ըլլալու համար. որ որչափ ալ պարզ և ռամկական, այլ ախորժալուր և ազգայնութեան հետքը վրան կրող: Համառօտ գրուածք մ'է, և կ'երեւնայ թարգմանաբար յարմարցուած գրոց լեզուով յօրինուած ուրիշ նման երկասիրութենէ մը. որովհետեւ գրուածքին սկիզբը ինքզինքը թարգմանող պատմութեանն կը կոչէ: Այնչափ աւելի հաւանական կ'ըլլայ այս ենթադրութիւնը՝ որ ձեռուընիս ալ հասած է բաց 'ի Մատթէի Ուռհայեցւոյն գրուածքէն՝ ուրիշ ժամանակագրական և գրաբար լեզուով շարագրուած Ռուբինեանց ժամանակագրութիւն մը, ընդարձակագոյն քան զՍմբատայն, և յորմէ շատ տեղ փոխ առած կ'երեւի վերջինս, համառօտելով և իր ոճին վերածելով: Բայց երկու ժամանակագիր՝ ունի իրեն յատկութիւնները, որոնցմով թէ ազգային և թէ օտար բանասիրութեան աչքը՝ իր յարգն ալ: Ռուբինեանց իշխանութեան վրայ խօսող՝ քիչ մատենագիր ունինք. և աւելի քիչ՝ որ Սմբատայ պէս ժամանակագրութիւնը պատմութեան հետ խառնեն. և աս է իրեն մեծ և գլխաւոր արդիւնքը, որով արդի եւրոպական ստուգասէր գիտութեան համար՝ աւելի պատուական կը սեպուի իր երկասիրութիւնը, քան ուրիշ շատ պատմագրաց գրուածները, որոնք ժամանակագրութեան մասնաւորութիւն չընելով ընդհանուր պատմութեան մէջ՝ լուսաւորելու և բացատրելու տեղ՝ աւելի մթութիւն

digitised by A.R.A.R.@

և երկրայութիւն կը ձգեն, և կարծեաց երկպառակ անհամաձայնութիւն։

Բաց 'ի Տարեգրոց և առ քոյրն և քեռայրն գրած թըղթերէն, Սմբատ ուրիշ երկու կարևոր և հետաքննական երկասիրութիւնք ալ թողած է. առնցմէ մէկն է թարգմանութիւն Անսիզացն Անտիոքայ, և միւսն համառօտութիւն մը օրինաց և կարգաց՝ ծաղկաքաղ 'ի Դատաստանագրոցն Մխիթարայ Գօշի և բիւզանդական օրինագրոց որ արդէն ծանօթք էին յազգին թարգմանութեամբ Լամբրոնացւոյն։ Սմբատայ այս երկասիրութեան նպատակն էր—իբրու վարիչ և ուղղիչ թագաւորութեանն Հայոց յետ մահու հօր իւրոյ Կոստանդնի—, քաղաքական ու եկեղեցական հաստատուն օրէնքով օժտել իր ազգը, և դէմ առնուլ այն անտեղութեանց որ անոնց հրատարակման պակասութենէն առաջ կու գային, մանաւանդ յետ ծանօթութեան և վերաբերութեանց մերոցն ընդ օտարս. «Գրեցի զսա, կ'ըսէ, վասն հաստատութեան սրբոյ եկեղեցւոյ, և վասն աշխարհի դատաւորաց և թագաւորաց. և զսիրտ բանիցն առեալ եդի համառօտաբար... և պարտ և արժան համարեցայ վասն թագաւորացն գրել իրաւունս, զի նոքա յԱստուծոյ են կարգած և յԱստուծոյ տեղն 'ի յերկրի են»։ 1265ին յօրինած է Գունդստապլ այս օրինագիրքը։

Ինչպէս 'ի Տարեգիրս՝ ասանկ երկրորդ գրուածքիս մէջ ալ՝ Սմբատայ լեզուն՝ երեքտասներորդ դարու աշխարհիկ բարբառն է։ Թարգմանչաց վայելուչ և հայկաբան ոճը՝ դարէ դար իւր գեղեցկութիւնը կորսնցնելով, հոս գրեթէ շիջելափառ կը նուաղի։ Քաղաքական վիճակին պէս գրաւորական լեզուն ալ բոլորովին կերպարանափոխեալ՝ ուրիշ դար մը կը կազմէ, որ ազգային գրութեան շղթայից տխուր արձագանքը կը լսեցնէ, և աւելի նոր մատենագրութեան կը վերաբերի, ուր որ պիտի տեսնենք զայն, հոս կնքելով խօսքերնիս մեր հին հայկական դպրութեանց վրայ։

digitised by A.R.A.R.@

Սմբատայ Տ—րէէր—ց տպագրութիւնք 'ի հայ։ Ա. տպ. «Սմբատայ Սպարապետի եղբօր Հեթմոյ առաջնոյ՝ արքայի Հայոց Պատմութիւն Յունաց 'ի Կոստանդնուպոլիս և Հայոց մեծաց՝ ըստ կարգի ժամանակաց»... յՕսկանայ Գէորգեան Յովհաննիսեանց Երևանեցւոյ։ Մոսկուա, 1856։ Բ. տպ. «Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ Սպարապետի Հայոց որդւոյ Կոստանդեայ կամսին Կոռիկոսոյ։ Ի լոյս ընծայեաց Կ. Վ. Շահնազարեանց»։ Փարիզ, 1859։ Գաղղիական թարգմանութիւնք. Extrait de la Chronique de Sempad, Seigneur de Babaron, connétable d'Arménie, suivie de celle de son continuateur...; traduite pour la première fois de l'arménien par V. Langlois. Saint-Pétersbourg, 1862. — Observations sur une traduction d'un Extrait de la Chronique de connétable Sempad, par Ed. Dulaurier, (Paris), Revue de l'Orient, 1867, 1868. — Chronique du Royaume de la Petite-Arménie, par le connétable Sempad; Dulaurier, Recueil des historiens des Croisades; Documents arméniens, 610–680.

digitised by A.R.A.R.@

digitised by A.R.A.R.@

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՄԱՆՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ

ԱԲՐԱՀԱՄ վարդապետ, որուն կ'ընծայուի 'ի ցուցակի Մատենադարանաց Էջմիածնի (Թիւ գրչ. 712) տերունական աղօթից կամ Հայր մերի մեկնութիւն մը։

ԳԱԳԻԿ Բ թագաւոր. Աշոտոյ որդին, ու Բագրատունեաց վերջին տարաբաղդ թագաւորը։ Մետասաներորդ դարուն կէսերը՝ երբ Կոստանդին Տուկիծ կայսրը Սենեքերիմ Վասպուրականի թագաւորին որդիքը՝ զԱտոմ և զԱբուսահլ իր քովը կանչեց, զանոնք Յունաց դաւանութեանը դարձընելու համար, իշխանքն կայսեր պատասխան տուին, կ'ըսէ Ուռհայեցին. «Մենք առանց Գագկայ՝ Աշոտոյ որդւոյն՝ չենք կրնար բան մը ընել. վասն զի անիկայ քաջ մարդ մըն է, ու թագաւոր, և մեր փեսայն. զինք ու զանիկայ հոս կանչէ»։ Կայսրը չուզեց կանչել. վասն զի «այր հզօր էր, կ'ըսէ պատմիչը, յիմաստասիրական ջոկոն, և անյաղթ 'ի պատերազմի. զի սա 'ի սուրբն Սոփի 'ի յամբիոնն նստէր ընդ ամենայն վարդապետսն Հոռոմոց»։ Բայց երբ սափիպաւելով կանչեց զինքը, ու կայսեր առջևը երևցաւ Գագիկ, իրեն

digitised by A.R.A.R.@

իմաստութեան և գիտութեանը վրայ վստահ՝ խօսեցաւ անոր հետ ու կ'ըսէր. «Ես այր Թագաւոր եմ և որդի Թագաւորաց Հայոց, և ամենայն Հայք հնազանդին հրամանաց իմոց, և ամենայն կտակարանացն Աստուծոյ՝ Հնոյն և Նորոյն հմուտ եմ. և ամենայն Հայք վկայեն բանից իմոց, զի հաւատար վարդապետացն ընդունին զիս. և ահա ես խօսեցայ այսօր ընդ Հռոմոց վասն հաւատոյ ազգին Հայոց»։ Ու գրեց դաւանութեան գիր մը, զոր տուաւ Թագաւորին ու պատրիարքին։ Կը վկայէ պատմիչը թէ «Խօսեցաւ յանդիման... Տուկծին և 'ի մէջ ամենայն հռետոր վարդապետաց տանն Յունաց 'ի քաղաքին Կոստանդնուպոլիս. և յոյժ հաճեալ Թագաւորն Տուկիծ և ամենայն իմաստասէրքն որ նստէին 'ի ճեմարանին, և հիանային ընդ կորովութիւն բանիցն և ընդ հաստատութիւն շնորհացն... վասն զի ամենայն դասք վարդապետացն Հռոմոց ոչ կարացին արատ և կամ բիծ երկբայութեան գտանել հերձուածոյ 'ի հաւատոյ խոստովանութիւնս՝ զորս գրով Հռոմոց խօսեցաւ Գագիկ արքայ Հայոց»։

Հասած է առ մեզ Թուղթ մը «Գագկայ Վասպուրականի Հայոց Թագաւորի առ կայսր Յունաց Ռոմանոս վասն հաւատոյ»։

ԳՐԻԳՈՐ Անաւարզեցի կաթուղիկոս, որ Մեծքարեցի ալ կոչուած է՝ յառաջագոյն նոյն անուամբ կոչուած և հռչակուած Թեմին և ուխտին առաջնորդ ըլլալով։ Օշին տէրն Կանչոյ չափաբերական Թուղթ մը ուղղած է առ սա հանդերձ մատենայ ընծայիւ։ Անաւարզեցւոյս ընծայուած կարևոր և նշանաւոր երկասիրութիւնն է Յայսմաւուրք գրոց Նոր կարգադրութիւնն և յօրինումն՝ Հայոց, Յունաց ու Լատինացւոց սրբոց համախմբութեամբ. հաւանականաբար յառաջ քան զկաթողիկոսութիւնն, երբ իրեն առաջարկութեամբն և խնդրով Յովհան Երզնկացի Անաւարզայ եկեղեցւոյն մէջ քարոզ մը խօսելով զրուա-

digitised by A.R.A.R.@

տեց և գնա, սքանչանալով՝ ինչպէս կ՚ըսէ, «Ի զուարթ և ՚ի հրեշտակատիպ դիմացդ տեսութենէ, ՚ի քաղցր և ախորժական բանիցդ արդիւնականէ, յամենայնի և ՚ի յոգնափայլ ծաղկանցդ առաքինութեանն՝ որ ՚ի հոգւոյդ քո բուրաստանէ. յիմաստախոհ յարակցաց եղբարց և որդւոց հոգեւորաց, ՚ի քոյդ զմայլելոց վարժական հանճարատիրութենէ »: Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ կամ 1608 թիւ գրչագրին մէջ. «Պատճառ լայն և նուրբ գըրեանց, առեալ ի հարցն սրբոց և ի վարդապետաց, և ի մի հաւաքեալ և հոգացեալ մեծ րաբունապետին Գրիգորի որդւոյ Արատայ: Քրիստոս Աստուած Մեսիա և Մանուէլն շնորհաւոր արասցէ զսա վարդապետի Խաչատրոյ »: Բաց յայլոց ներբողինից զորս շարագրեց Գրիգոր և անցայց ՚ի կարգս Յայսմաւուրաց, յօրինած է գըրուած մը ՚ի խնդրոյ Հեթում Բ թագաւորի՝ այս խորագրով. «Տօն է ամենասուրբ Աստուածածնին և ամենայն Սրբոց. յայտնեացն և անյայտից, ի սկզբանէ և այսր ընտրելոցն Աստուծոյ ՚ի մարդկանէ, ՚ի Գրիգորէ կաթողիկոսէ տացեալ Դրուասս »: Եկեղեցական խնդրոց և միաբանութեան համար ալ շատ աշխատած է Անաւարզեցի. և այս վախճանաւ թուղթ մ՚ալ գրած աշխարհիկ ոճով առ նոյն Հեթում թագաւոր, իբրև հոգեւոր կտակ մը. զոր սիրով և մեծարանօք ընդունեցան հարք ժողովոյն Սսոյ (1307): Իրենն են՝ երեսունէն աւելի կանոնք Շարականաց, որոց շատերուն գլխատառք իր անունը կը յօդեն, կամ անոնց շարագրութիւնը իրմէ խնդրուած. ինչպէս Կոստանդին թագաւորի, Հեթմոյ՝ մերթ նաև անոր կրօնաւորական Յովհաննէս անուամբը, և այլն: Քրիստոսի Ծննդեանն և Յայտնութեան տօնից համար՝ երեք առանձին շարական յօրինած է, ըստ սովորութեան յայն և լատին եկեղեցեաց այդ երկու տօնախմբութիւնը բաժնելով յիրերաց:

digitised by A.R.A.R.@

ԴԱՒԻԹ փիլիսոփայ. «Պատմութիւն Նականացւոց՝ աբարեալ 'ի Դաւիթ փիլիսոփայէ» : (Մատենադ. Էջմիածնի, թիւ 1765): Իրենն են. «Էակաց գիրք, բովանդակն և բուն» : — «Յաղագս Սաղմոսաց Դաւթի» : — Ճառք 'ի վարդավառն և 'ի սուրբն Ստեփանոս :

ԴԱՒԻԹ քահանայ. հեղինակ Եսայեայ մեկնութեան, և ներբողի մը ի Յովսէփ պատանի:

ԵԶՆԱԿ կաթողիկոս (?) որոյ անուամբ թուղթ մը կը յիշուի առ Մաշտոց. (Մատենադարան Երուսաղեմի, թիւ 533):

ԵՂԻՇԷ վարդապետ կամ կաթողիկոս կոչուած, որուն ընծայեն գրչագիրք ճառ մը «Ի բանն Եսայեայ մարգարէի որ ասէ. Երանի տեղւոյն ուր եգն և էջ կոխեցին» :

ԵՂԻՇԷ քահանայ. որուն անուամբ կայ ընտիր ճառ մը յԱյլակերպութիւն տեառն. «Սրբասիրի տեառն Եղիշէի քահանայի և ճգնաւոր կրօնաւորի և միայնակեցի՝ ի Թաբօր լերին յայտնութիւն տեառն առ Պետրոսեանց և 'ի մեծ աւուր վարդավառին» : Ճառին վերջն այ. «Եւ ես տառապեալս քան զամենայն մարդ, որ հետևեցայ հետիոտս ընդ տերունեան շաւիղն 'ի լեառն անդ, և տեսի աչօք զծաղով սքանչելի եղբարց» որոց ճգնութեանն նկարագիրն ու գովութիւնը կ՚ընէ[1] : — Իրեն կ՚ընծայուի գրուած մ՚այլ ի հատընտիրս Բանն շահաւէտ և օգտակար հոգւոց համայնից խորագրով. «Ով հաւատացեալ հարք իմ» :

1. Հրատարակեալ 'ի չորս Հայկական Սոփերս Հատ. ԺԲ). 1854.

digitised by A.R.A.R.@

ԵՍԱՅԻ վարդապետ Հայկազուն, յիշատակուած ի Կարենեան ցուցակի Էջմիածնի, և որուն կը տրուի Եզեկիելի մարգարէութեան մեկնութիւն մը։ Վեց գրչագիրք կ'ակնարկուին, հնագոյնն ի ՉՀԱ (=1322) թուականի։

ԹԷՈԴՈՐՈՍ կրտսերագոյն Թարգմանչաց թուոյն մէջ կը յիշատակուի յԱրծրունւոյն. « Իսկ առ մեզ հասին գրոյցքս այս, կ'ըսէ, ըստ Մնացորդաց պատմագրաց առաջնոց 'ի Մամբրէէ վերծանողէ և 'ի նորուն եղբօրէ Մովսէս կոչեցելոյ. և միւսումն Թէոդորոս քերթող, որք լեալ էին յաշակերտութենէ Ղեւոնդ քահանայի, որ 'ի Պարսս մարտիրոսացաւ ընդ այլ սուրբ եպիսկոպոսն և քահանայս »։

ԹՈՐՈՍ, պարոն Կիլիկիոյ, Ռուբինեանց Լեւոն մեծ պարոնին որդին էր Թորոս, ու հօրը գերեկից 'ի Կոստանդնուպոլիս. ուսկից ազատելով, տիրապետեց քաջութեամբ Կիլիկիոյ, Իսաւրիոյ և Ասորւոց մէկ մասին։ Ժամանակակից պատմիչներն շատ կը գովեն անոր քաջութիւնն և հնարագէտ կենցաղակրթութիւնը. իսկ Վահրամ անոր գրաւորական արդիւնքն ալ կը գովաէ՝ հետեւեալ խօսքերով.

« Աստուածային զօրով վարժեալ
Եւ յիմաստից արուեստ մտեալ.
Ասեն հոգի սա ընկալեալ,
Մարգարէի հաւասարեալ.
Որոյ զօրաւոր բանիս լուծեալ
Որ գրեանի այժմ գրեալ »։

Ի ԽԱՉՆ ՍՈՒՐԲ, ներբող մը առանց անուան հեղինակի, ընտիր իմաստիւք, հմուտ գրչով և լեզուով.

« Ի յապացոյցն որ էր միայն բաստդութեան,
Երկրպագել տեսան Աստուծոյ տալով հրաման.

digitised by A.R.A.R.@

Ես որ յայտնի եղէ տեսող աստուածութեան,
Պարտիմ տանել զայս հրապարակ որոց աստ կան։
Զի զոր տեսանէք դուք ժողովուրդ հանդիսական,
Ոչ յարացոյց՝ որպէս Սիոն տեղ գիտութեան.
Այլ այն նշանըս քառաձեւ տերունական,
Տաճար սեղան է եւ աթոռ աստուածական.
Նաեւ լեառն իմանալի անհասական,
Ուր յորդորեմք երկրպագել ձեզ միաբան.
Դուք որդիք նոր Սիոնի նորոյ ծնընդեան,
Աւրհնութեամբ պատուել ըզսա էք պարտական։
Եռափափաք քրիստոսազարդ է այդ նըշան,
Աստուածատէրք յերկիր մածիմք իւր յանդիման։
Զի սա ի կեանս է փոխադրաւղ որդւոց մարդկան,
Որ հրեշտակաց եւ երկնայնոց է սեփական.
Ի հեշտութեան զոլով այն զէն արիութեան,
Եւ յաշխարհէս ըզձից հոգւոց վերածական.
Արդ այսքանեաց մեծաց բարեաց եղեալ պաշտպան,
Իւր զոհութիւն մատուցանել է մեզ արժան։
Եւ զովասան երգոյս եղեալ կցորդական,
Միշտ ի խոնարհ երկիր պագէք ամենեքեան։
Այլ եւ գծանր եւ ըղնըսեմ կիրըս մարդկան,
Եղեալ ի բաց թողացուք այսօր յերկնից կայեան.
Քանզի ոչ նայիմք ի սակ փայտ եղանական,
Այլ ի սա է Բանն անեղ մեզ յանդիման »։

ԽՈՍՐՈՎ հանտր, որոյ թղթոց հաւաքածոք կը յիշատակուին ի գրչագիրս Մատենադարանին Երուսաղեմի (Թիւ 533)։

ԿԱՊՈՒՏԻԿ վարդապետ. գրչագիրք իր անունով կը խորագրեն համառօտ գրուածք մը « Դրուատումն իմաստութեան » կոչուած։

ԿԱՐԱՊԵՏ Սասունցի եպիսկոպոս։ Մետասաներորդ-դարու գրչագրի մը մէջ (ՇԻԵ) այս անձին անունն ու հետաքննական երկասիրութեան մը յիշատակութիւնն կը գտնենք. « Ներբողեան պատմագրաբար ասացեալ տէր Կարապետ եպիսկոպոսի Սասնայցւոյ՝ 'ի խնդրոյ Համազ-

digitised by A.R.A.R.@

Նեայ եղբօրն ճգնաւորի, յաղագս ավարուց և մահուան որբոյ վարդապետին Մեսրովբայ՝ թարգմանչի և լուսաւորչի»: (Մատենադ. Էջմիածնի, թիւ 1330):

ՀԱՄԱՄ վարդապետ Արեւելցի կոչուած՝ յիններորդ դարու: Ունի մեկնութիւն մը Յոբայ գրոց Ով է դա խօսքին. Նոյնպէս Սողոմոնի Առակաց, և քերականական գրուածք մը: Ի հնոց ոմանք կ՚ընծայեն իրեն նաև պատմական երկասիրութիւն մը, որ հիմա կորսուած կը համարուի:

ՄԻՍԱՅԷԼ եպիսկոպոս Աղուանից՝ իմաստասէր կոչուած, որոյ անուամբ հասած է առ մեզ ներբողական ճառ մը 'ի սուրբ Խաչն՝ այսպիսի խորագրով. «Միսայէլի Հայոց եպիսկոպոսի մեծի կողմանցն և Քոտիփանեայ Նահանգի 'ի սուրբ խաչն Քրիստոսի»:

ՄՈՎՍԷՍ վարդապետ, որ սուրբ պատարագի գրոց մեկնութիւն մը շարագրած, համառօտելով ի համանուն երկասիրութեանց Խոսրովու Անձեւացեաց և Լամբրոնացւոյն, ինչպէս կ՚ակնարկէ յիշատակարանին. «... ՉԽԲ թուի հայկականս տումարի, ի գիտապետութեան տեառն Ստեփաննոսի գերելոյն յԵգիպտացւոց, և ի թագաւորութեանն Հեթմոյ որդւոյ Լեւոնի առն բարեպաշտի և աստուածասիրի, Մովսէս մեղաւք մեռեալ ոգի կամեցայ հաւաքումն առնել համառօտաբար մեկնութեանց սրբոյ պատարագիս, զոր սուրբ հարքն Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոս և Ներսէս Տարսոնի յառաջագոյն ընդ երկար քննեալ էին. Նա և զոր յայլոց սրբոց հարց ես կարացաք բանագուտ լինել՝ յանցնիւր տեղւոջ եդաք առ ի զբաւսանս մանկանց Սիոնի: Եւ զայս ոչ եթէ միայն յանձնէ կամ սիրով խիզախեցաք, այլ յորդորեալ առաւել յիմաստուն բարունապետէն Յովհաննու, որ և ի սոյն ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս»...:

digitised by A.R.A.R.@

ՅԱԿՈԲ գիտնական. Սամուէլի ընդարձակողը ասոր համար կ'աւանդէ. «Այր սուրբ և առաքինի և յոյժ գիտնական, որ արար գլուծմունս նուրբ գրեանցն դժուարալոյծ բանիցն»։

ՅԱԿՈԲ Քարափնեցի կամ Սանահնեցի. մետասաներորդ դարուն մէջ, Կոստանդին Դուկիծ կայսեր ժամանակակից, Վասպուրականի Սենեքերիմ Թագաւորին որդւոցը հետ գնաց 'ի Կոստանդնուպոլիս, հաւատոյ խնդիրներու համար. ու աւելի Յունաց համախոհ երևնալուն պատճառաւ՝ անհաճոյ եղաւ ազգին, ու անոր իրաւանցը պաշտպան Գագիկ Թագաւորին։ Ուռհայեցին հետևեալ խօսքերով զինքը կը գրուատէ. «Յամի ՇԼԴ մեռաւ վարդապետն Հայոց Յակոբ Քարափնեցի, որ յորջորջեալ կոչէր Սանահնէից, այր հզօր, կորովի։ Սորա հասեալ 'ի վերայ հին և նոր կտակարանացն Աստուծոյ, ուսեալ և հասեալ սորա 'ի վերայ հռետորական իմաստութեանցն, և տեղեկացեալ ամենայն փիլիսոփայական խորին գիտութեանց. սա էր յաշակերտաց մեծին Դէոսկորոսի հօրն Սանահնի։ Եւ այս Յակոբոս էր որ խօսեցաւ 'ի Կոստանդնուպոլիս...։ Եւ յայսմ ժամանակիս էր 'ի քաղաքն Ուռհայ, և ծերութեամբ քաղաքավարեալ ընկեանս իւր. և դաւով նենգութեամբ լուծեալ եղև 'ի կենաց. վասն զի գտանէին զնա մեռեալ 'ի մահիճս իւր, առանց հեծութեան և ցաւոց... և մեծաւ հանդիսիւ թաղեցին զնա 'ի դուռն սուրբ եկեղեցւոյ իւրոյ»։

ՅԱԿՈԲԻԿ Շնորհալից մականուանեալ. ճառընտրաց մէջ իրեն կը տրուի բաւական ընդարձակ գրուածք մը, Վիճաբանութիւն ընդ ամիրապետին և ընդ հրէին։ Կրնայ ատորին կամ յետին դարուց երկասիրութիւն մ'ալ ըլլալ։

digitised by A.R.A.R.@

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՅՐԱՎԱՆԵՑԻ, որուն անուամբ կը գտնուին հետեւեալ ճառք յէջմիածին Յաղագս Պահոց «Պարկեշտութիւն առաքինութեան պարաւանդեալ գաղաբեցուցէ»: Յաղագս ընդունելի և անընդունելի աղօթից. «Ամփոփեալ զմիտս մեր իմասցուք զճառս բանին»: Յաղագս ողորմածաց տնանկաց. «Մի՛ ոք տղայաբար բարուք և անընտրողական ինչ մտօք»: — «Ոչ ինչ է պիտոյ որ յաղագս սիրոյ Նորագոյնս ինչ խնդիրք»: — «Հայեաց դու ի յայն վերին, որ իջանես ի խորս խաւարին ազոյ»: — «Բազում կերպարանք են պատուհասից և սպառնալեաց Աստուծոյ»: — «Ո՞ր երթեալ դադարեցից և լացից զաշեղ անօրէնութիւնս»: — «Ողբալով յիս հոգիս հիացեալ զարմանայ»: — «Բեր այսուհետև մանաւանդ քան յառաջագունիցն»:

Ողբ ի վերայ անապաշխար մեղաւորաց. «Խոստովանողք փութացարուք ջանալ ապաշխարել յաւուրս մեր»: Աղօթք. «Որ անեղդ ես և անստեղծ, և արարիչ»: — «Յառաջ քան զամենայն առաքինութիւնն է խոնարհութիւն»: Յաղագս ճմայից. «Առնոյր առնէր ոք ըզգլուխ իմ շտեմարանս ջուրց բազմաց»: Վասն կեաքողաց. «Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս վասն փրկական բանիցն յանդիմանութեան»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ վարդապետ՝ որ Թաչեց վրայ ընտիր ու քերթողական գրուածք մը թողած է: Նորագիւտ հրատարակութիւն՝ ի Մասիս լրագրի Պոլսոյ, 1879: Սկըզբնաւորութիւնն է.

«Ես Յովհաննէս հոգւով աղքատ
Եւ վարդապետ յերկիր աստր.
Կամիմ գովել հաւքերն հաւսար
Ուրախութեան մարդկան համար:
Արտօսրին հրանչայր,
Առաւօտուն երբ լուսանայր
Անդադար փառաբանէր

digitised by A.R.A.R.@

Զաստուածութիւնն յերկինս որ կայր։
Բլբուլն զամէն գարուն կու գայր,
Ի մէջ վարդի և թփի կենայր,
Անդադար փառաբանէր
Ընդ հրեշտակացըն հաւասար։
Ծիծեռնիկըն գայր չինէր
Զիւր հայրենի տուն և տաճար,
Նա ի վերայ այն տաճարին
Սաղմոս ասէր զօրն անդադար։
Լըծէ լըծէնըն չուրջ կու գայր,
Շինականներուն խրատ կու տայր.
Լըծէ լըծէ, կ'ասէր, հարատար
Զինչ զհոտաղ կամ զհոտէվար։
Սարերիկըն սարսափէր
Զինչ զջերմուտ և զդիւահար.
Որպէս զօսան չոլփարազան,
Ինքըն զարկէր ինքըն խաղայր։
Հօպօպ զամէն գարուն կու գայր,
Ի իւր գըլուխն փետուր մի կայր,
Զինչ զՀերովդէս կամ զՊիղատոս,
Քան հուդայն հաւասար։
Անծեղիկն ի վեր վազեաց,
Մուքըն ի վայր հպարտացաւ.
Թէ իմ փետուրս սեաւ ու սպիտակ
Հաքի քան զայլ հաւուց երկայն։
Եղնարուտիկն հաւնէր տուար,
Հետ արտուին երթայր ու գայր.
Ամէն հիճու ինքըն քաղէր
Մէկ չտանէր ձագուց համար։
Բուէր բուիկն ծըտուտայր
Ամէն ձորում իւր ձայնըն գայր.
Ինքն ապրի տարին հազար,
Աւաղ, ընդ օտարն խիստ չընայր »։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ վարդապետ Տարօնացի, որուն անուամբը կը նշանակուի Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց ցուցակին մէջ (թիւ 1675) Բագրատունեաց արքունի տոհմին պատմութեան գիրք մը։ Ազգային տարեգրոց մէջ ալ կը յիշուի ի Շ (500) թուականի. « Յովհաննէս վարդապետ Տարօնացի, արար պատմութիւն Բագրատունեաց հրամանաւ տեառն Պետրոսի »։

digitised by A.R.A.R.@

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ քորեպիսկոպոս: Գրչագրաց մէջ Վարագայ սուրբ խաչին պատմութիւն մը կը գտնենք՝ ընտիր ոճով և հայկաբանութեամբ, իրեն ընծայուած:

ՊԱՂՏԻՆ ԻՇԽԱՆ որ ունի թուղթ առ Վարդան վարդապետ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ազգին Մամիկոնէից ցսուրբն Վարդան: Կը գտնուի 'ի Մատենադարանի Բարձրահայեաց Սուրբ Աստուածածնի վանաց յԱրղն (Թիւ գրչ. 112):

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ արշաւանաց Հագարացւոց և Թաթարաց և Ռուբինեանց: Նոյն վանաց Մատենադարանին և նոյն գրչագրին մէջ:

ՍԱՀԱԿԱԴՈՒԽՏ. քոյր Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ, որուն համար կը գրուցէ Ուռպելեան. «Էր սորա քոյր մի, 'ի մանկութենէ ստացեալ զվարս կուսութեան, և առանձնացեալ 'ի ձորակին Գառնոյ, յայրի միոջ, և անտանելի վարս ճգնութեան կրէր յանձին. որոյ անուն Սահակադուխտ: Սա յոյժ հմուտ էր երաժշտական արհեստին. որ և 'ի ներքոյ վարագուրի նստեալ ուսուցանէր զբազումս. և արար կցորդս և մեղեդիս քաղցր եղանակաւ. յորոց մի Սրբուհի Մարիամ, որ իւրով անուամբն է յօրինեալ»:

ՍԱՄՈՒԷԼ Կամրջաձորեցի, զոր յիշեցինք յ'էջ 569: Տասներորդ դարուն վերջերը, Սարգիս կաթուղիկոսին ու Բագրատունեաց Գագիկ Ա Շահնշահի ժամանակ ծաղկեցաւ Սամուէլ, ինչպէս կ'աւանդէ Լաստիվերտցի. «Էին յայնմ ժամանակի վարդապետք Սարգիս և Տիրան անուն և Յենովք, որ կաթուղիկոսարանին էին վարդապետք, և Սամուէլ՝ որ Կամրջացն Ձորոյ վանաց առաջ-

digitised by A.R.A.R.@

նորդութեամբ հովուէր »: Ասողիկ ալ կը գրէ. « Զկնի նորա (Պօղիկարպոսի) իմաստակն Սամուէլ, բազմաշնորհ 'ի գիտութիւնս գրոց սրբոց և յերգս երաժշտութեանց »: Սամուէլի կ'ընծայուի Ցօնապատճառ կոչուած գիրքը, զոր շարագրած է 'ի խնդրոյ Անանիայի Արշարունեաց եպիսկոպոսի:

ՍԻՄԷՈՆ՝ որուն համար կ'աւանդի ի գիրս յիշատակաց ի թուին ՆԾ. (450). « Հայր Սիմէոն արար զԱգամգիրքն, հարիւր յիսուն և մի ճառ. 'ի խնդրոյ Սենեքարիմայ թագաւորին Վասպուրականի »:

ՍԻՄԷՈՆ (վարդապետ) որոյ անուամբն է հետևեալ երկասիրութիւնն. « Երանելոյն Սիմէոնի սուրբ և ընտրեալ վարդապետի ասացեալ պատճառս Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի: Եւ թէ որպէս կարգեաց զյիշատակ սուրբ Մկրտչին և Կարապետին Յովհաննու ընդ նմին և զԱթանագինէ »:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Երէց. որոյ անուամբ կայ տումարական գրութիւն մը. « Ստեփանոս իրիցոյ տումարագիտի որդւոյ Յոհաննիսի քահանայի ասացեալ յաղագս ընթացութեան արեգական քսան և ութ ամաց, և շրջագայութեան լուսնին իննևտասներեակ ամաց, որ լինի միահամուռ ընդ ամենայնն՝ ամք ՇԼԲ «:

ՎԱՀԱՆ Մամիկոնեան, որոյ անուամբ գտնուին երկու ճառք. Ա. ի սուրբ յարմաւենիսն և 'ի գալուստն տեառն: Բ. ի մեծի աւուր չորեքշաբաթին:

ՎԱՀՐԱՄ. այս անուամբ պատմագիր մը կը յիշատակէ Վարդան, և կը կոչէ զնա որդի Տիգրանայ. իսկ ուրիշ մ'ալ Տիգրանակերտցի կը կոչէ:

digitised by A.R.A.R.@

ՎԱՀՐԱՄ վարդապետ. Շնորհալւոյ վիպասանականին շարայարութիւն ընելու դիտմամբ յօրինած է 770 տող ոտանաւոր քերթուած մը սկսելով 'ի Ռուբենէ կը հասցընէ մինչև 'ի Լևոն որդի Ա Հեթմոյ, որուն խնդրանօք ձեռք զարկաւ այս գրուածքին, և որ դեռ ևս կենդանի էր գրուածքին շարադրութեան աւարտելուն ժամանակ։ Հեղինակին հետևեալ յառաջաբանական խօսքերը բաւականէն աւելի կը յայտնեն իւր դիտումը և ձեռնարկութեան պատճառը.

« Տէր Ներսէսի լուսազարդեալ
Հայրապետին զայս բան գրեալ,
Ըզպատմութիւնս Հայոց առեալ
Ոտանաւոր տաղիւ չափեալ...
Զոր ընթերցեալ եւ ծանուցեալ
Լևոն արքային Հայոց օծեալ,
Նուաստութեանս իմ հրամայեալ
Ի սուրբ հօրէն առնուլ զարձեալ.
Որ մինչ 'ի մեզ եղեւ հասեալ.
Նախնապետաց մերոց կացեալ՝
Գործք եւ կամ բանք վիպասանեալ,
Ի ստուգագոյն արանց պատմեալ.
Եւ զոր աչօք մերովք տեսեալ
Եւ ականջօք յոլով լուեալ,
Զայն ի՛ձ գրել բանիւ չափեալ,
Առ 'ի լինել գիրքս յայտնեալ։
Արդ ես Վահրամ բարուն ձայնեալ,
Եւ իմաստիւք ունայնացեալ,
Աստուածային բանիւք վարժեալ
Եւ 'ի յորդիւնան ոչ ժամանեալ.
Ի յարքայէ յայս հարկեցեալ,
Եղէ մըտօք տարաբերեալ...
Փոքր ինչ յառաջ անդր ընթացեալ,
Ի նախնական գրուցաց առեալ,
Համառօտիւք ըզնոյն գրեալ
Մինչեւ 'ի մերս ժամանեալ »։

digitised by A.R.A.R.@

Այս պատմական քերթուածէն զատ՝ ունի Վահրամ քանի մը ընտիր ճառեր. ինչպէս 'ի Ծաղկազարդն և 'ի Համբարձման հետևեալ խորագրով. «Վահրամ վարդապետի յարմարած ի Ծաղկազարդն և ի Համբարձումն տեառն: Անսահմանելի բնութեամբ բարին Աստուած»: Դարձեալ ի խորհուրդ գալստեան տեառն յերուսաղէմ յաւանակաւ, ի բանն. Ուրախ լեր յոյժ դուստր Սիոնի»: Վերծանութիւն բանին Եսայեայ, թէ Ելխեցէ գաւազան յարմատոյն Յեսսեայ. և այլ հաւաքմունք յաստուածաշունչ գրոց ի Վահրամ վարդապետէ. շարադրեալ յաւուր օծման թագաւորին Հայոց, կամ ըստ այլ խորագրի՝ «Ի մեծի աւուր Յայտնութեան Քրիստոսի՝ վերլուծութիւն բանին Եսայեայ և հաւաքմունք աստուածաշունչ բանից թարգման՝ յօրինեալ 'ի խորհուրդ թագաւորաց որ յերկրի, արագ ցուցմամբ և իմաստասիրական սահմանաւ շարադրեալ Վահրամ վարդապետի, յորում աւուր օծեալ ձեռնադրեցաւ թագաւոր Հայոց մեծն Լեւոն»: — Դաւանութիւն Վահրամ վարդապետի կոչուած գրուածքի մ'ալ հանդիպեր ենք[1], և ունի խորագիր. «Խոստովանութիւն հաւատոյ արարեալ Վահրամայ վարդապետի Հայոց՝ ըստ խնդրոյ Լեւոնի Հայոց թագաւորի յաշխարհին Կիլիկեոյ, յաղագս սրբոյ Երրորդութեանն և մի աստուածութեանն և փրկական տնօրէնութեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»: Ուրիշ գրուածք մ'ալ «Վահրամայ վարդապետի յաղագս մարդեղութեանն Քրիստոսի»: Այս ճառին յիշատակարանն «Այսօրիկ է աստուածաբանական բանք շարադրեալ ի մերս նուաստութենէ Վահրամայ վարդապետի, ի հրամանէ թագաւորի մեծին Լեւոնի: Վասն որոյ եթէ ինչ արժանաւոր յաստացեալս գտցի, Աստուծոյ շնորհ որ զկամել ետ մեզ և զառնելն. իսկ եթէ նուաստագոյն և դուզնաքեայ ի չափս օգտութեան, քանզի սխալագոյն և թիւր ինչ ոչ

1. Վահրամայ գրուածոց բնագրին և թարգմանութեանց վրայ տես 'ի Հայկական Մատենագրութեան:

digitised by A.R.A.R.@

ունիմ առել ի գրեցելայս՝ քան զանձն իմ, և զայլս հաւանեցուցանեմ աստուածային գրոց վկայութեամբ, որ են ի սոյն չարագրութիւն առագրեալ։ Սակս որոյ զայնքան թիւրութիւն իմոյ տկարութեանս վարկանիջիք վասն երկրաքարշ և մեղսասէր գոլոյ ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ, ոչ կարացի ի բարձրագոյնն և յաստուածային խորս մտանել, և յայնմանէ փարթամութիւն բարձրագունից մտաց ընծայել, վասն որոյ բարեսէր կամօք չափաւոր այս աշխատութեան թողութիւն անչափից մեղաց իմոց հայցեսջիք յանբաւաբաշխ բարեացն Աստուծոյ»։

ՎԱՐԴ ՊԱՏՐԻԿ (ի դարանս մատենից Էջմիածնի, թիւ գրչ. 888). «Պատմութիւն գալստեան Մահմետի ի Հայս, և գնալ ընդդէմ նորա Սահակ սուրբ եպիսկոպոսն։ Վարդ Պատրիկին ասացեալ։ — Իշխանն Արծրունեաց Թէոդորոս Ռշտունի»։

ՏԻՄՈԹԷՈՍ վարդապետ, յառաջ քան զմեծն Վարդան Բարձրբերդցի. որ կ'աւանդէ իր Հնգամատենին մեկնութեան յիշատակարանին մէջ՝ թէ նոյնպիսի երկասիրութիւն մը շարագրած ըլլայ և Տիմոթէոս այս վարդապետ. «Սկսաք, — կ'ըսէ, — առաջնորդ ունելով զամոլն հաւատոյ՝ զԵղիշէ և զԵփրեմ և զմեծն Ոսկիբերան, և զայլսն որք վաստակէին 'ի գիրքս յայս 'ի տեղիս տեղիս, և յորոց հաւաքեալ էր լուսաւոր վարդապետն Տիմոթէոս»։ Ազգային յիշատակագիր մ'ալ կ'ըսէ ի ՆԾ (450) թուականի, «Տիմոթ վարդապետ արար ըզմեկնութիւն Արարածոցն»։ «Քննութիւն հաւատոյ Ահարոն Թագաւորի և Տիմոթէոս հայրապետի» խորագիրը կրող գրուած մ'ալ գտնուի 'ի գրչագիրս։

ՏԻՐԱՆ. Այս մեզի միայն անուամբ ծանօթ վարդապետին՝ գրչագրաց ցուցակի մը մէջ հետևեալ երկասիրութեան կը հանդիպինք հետևեալ խորագրով. «Տիրա-

digitised by A.R.A.R.@

նայ վարդապետի Հայոց՝ պատասխանի հարցմանց Թագաւորացն Աղուանից՝ Ասրներսեհի և Փիրքէի» ։ Հատուածք կը գտնուին 'ի Սոփիանեան Բառարանի. իսկ ամբողջ երկասիրութիւնն յիսունևմէկ միջակագիր էջ, ի Մատենադարանին Էջմիածնի, այսպիսի սկզբնաւորութեամբ. «Ընկալեալ զհրամանս և զխնդիր Տէր յոյժ փութով և յանէտ ըղձալի փափաքանօք, ուրախ եղաք ի սմա»։ Սերէս Թուղթ մ'ալ իր անունովը ի Մատենադարանին Երուսաղեմի (Թիւ 533) գրեալ առ Սենեքերիմ Թագաւոր վասն հաւատոյ։

ՏԻՐԱՏՈՒՐ վարդապետ. — Այս քարոզներն են 'ի Ծնունդ Քրիստոսի. «Բայց սատանօր պարտ վարկանիմ սակաւ ինչ»։

Ի բանն, Ի սկզբանէ էր բանն. «Արդ տեսցուք թէ թէ զինչ է սկիզբն»։

Վասն մահու, ի բանն Յոբայ որ ասէ. Մահ մարդոյ հանգիստ է. «Արդ կամիմ այժմ՝ որպէս և է իսկ կարողութիւն»։

Ի բանն. Մահ մեղաւորի չար է. «Արդ ի բանէս յայսմանէ»։

ՏԻՐԱՏՈՒՐ վարդապետ. որուն կ'ընծայուին քանի մը ճառք՝ բաւական ընտիր ոճով և չարագրութեամբ, և մեծ ճռետոր կը կոչուի 'ի գրչագիրս. տեղ մ'ալ ինքն իրեն համար կը վկայէ «զինուորեալ կայսեր». անշուշտ յառաջ քան զընդունել զքահանայական օծումն։

Ա. Մ. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ
Անվան
Публичная библиотека

digitised by A.R.A.R.@

ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ

ՈՐՈՑ ԳՐՈՒԱԾՔԸ ԶՅԻՇԱՏԱԿՈՒԻՐ

ԱԹԱՆԱՍ. — «Հայրապետն Հայոց ժողովեաց զիմաստունս որ էին 'ի ժամանակին. յորս էր և Աթանաս 'ի վանուց սուրբ Կարապետին. և կարգեցին Թուական Հայոց, յորոց ուղղեցին զգատիկն Հայոց»։ ԿԻՐԱԿՈՍ։

ԱՆԱՍՏԱՍ. *տես Եփրեմ*։

ԳԱԳԻԿ, *Թագաւոր Կարուց*. — «Էր յայսմ աւուրքս (Կոստանդին Տուկիծ կայսեր), Գագիկ արքայ որդի Աբասայ կարսեցւոյ, այր իմաստասէր և լցեալ ամենայն շնորհօք 'ի փիլիսոփայականացն և 'ի հռետորականաց արուեստիցն, որ և ընդ վարդապետս Հոռոմոց ճոճէր. և յորժամ մտանէր 'ի Կոստանդնուպոլիս՝ 'ի յամբիոնն նստէր 'ի մէջ սրբոյն Սոփի. և բովանդակ գիտէր զհին և զնոր կտակարանն Աստուծոյ. և էր յոյժ հարտարաբան»։ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ։

ԳԷՈՐԳ *վարդապետ*. — «Մեռաւ Պօղոս կաթուղիկոսն (ՇԽ) որ 'ի Մարաշ, զոր եդեալ էր Փիլարտոսն. և սուրբ և մեծ գիտնական Հայոց Գէորգ վարդապետն, և թաղեցաւ 'ի Կամրջաձորն առ Սամուէլ վարդապետի», Կ'ըսէ

digitised by A.R.A.R.@

Վարդան: Իսկ Ուռհայեցին Ուռհեցի կը կոչէ զԳէորգ, և հետևեալ խօսքերով զինքը կը գրուատէ. «Յայսմ ամի (ՇԽԲ) մեռանէր վարդապետն Հայոց Գէորգ, որ կոչեցաւ Ուռհեցի, որ էր լուսաւորիչ տանս Հայոց, և աղբիւր մշտնջենաւորուխ վտակաց, և լեզու հրեղէն հրոյն ներկեալ: Սա ուսմամբ աստուածային վարդապետութեամբն զարդարեաց զարևելից աշխարհն, զի լցեալ էր աստուածային շնորհօք. և էր հաւասարեալ գիտութեամբն իւրով առաջին աստուածախօս սուրբ հայրապետացն. ասեմ Գրիգորի աստուածաբանի և Յովհան Ոսկեբերանի, Բարսեղի և այլ նմանեաց սոցա: Սա բազանչելի վարուք կատարեաց զընթացս իւր, և էր ամաց հարիւրից. և թաղեցաւ 'ի մեծ անապատն 'ի Կարմրնջաձոր, մօտ 'ի գերեզման Սամուէլի վարդապետի և Խաչկայ, որ էր երաժիշտ 'ի վերայ ձայնաւոր եղանակաց. և եղև սուգ... զի զրկեալ եղեն յայնպիսի լուսաւոր վարդապետէ»:

ԳՐԻԳՈՐ ՄՈՆՈՆԻԿ. — «Էին 'ի ժամանակին յայնմիկ վարդապետք երևելիք. Մխիթար՝ որ Գոշն կոչիւր... Գրիգոր՝ զոր Մոնոնիկ կոչէին՝ 'ի Կեչառուաց»: ԿԻՐԱԿՈՍ:

Զաքարէ Սպարապետին գումարած ժողովականաց մէկն էր Մոնոնիկ:

ԳՐԻԳՈՐ ՇԻՐԱԿԱՑԻ «հմուտ օրինաց» ըստ աւանդելոյ յիշատակագրաց:

ԳՐԻԳՈՐ որդի Վասակայ. — Գէորգ կաթուղիկոսին օրերը երբ Հայոց նախարարքը Բուղայի գերութենէն դարձան, անոնց մէջ կը յիշատակէ Արծրունին նաև ըզԳրիգոր որդի Վասակայ. «Յելանել, կ'ըսէ, նախարարաց Հայոց յերեսաց ամիրային (Աշմատայ որդւոյ Հայթայ), մնայ առ նմա՛ միայն Մուշեղ Մոկաց իշխեցան,

այր քաջայայտ և բարձրագահ. և ընդ նմա Գրիգոր՝ որդի Վասակայ, (իշխան Վասպուրականի). և սա նմանապէս իմաստութեամբ առլցեալ, հոյակապ և անուանի 'ի մէջ հայկականացս, և ցանկալի լսողացս և ուրախաբար տեսողաց: Սա աւանդեալ յամենայն հոգածութիւնս, 'ի գիւտս իմաստութեան, ուսումնասիրութեան, և յայլն ամենայնի քան զհարս և զհաւս իւր »:

ԳՐԻԳՈՐ ՏՈՒՏԷՈՐԴԻ. — « Յաւուրս իշխանութեան Զաքարիայ և յառաջնորդութեան Սանահնին Գրիգոր վարդապետին՝ որդւոյն Տուտայ, որ էր այր երևելի »: ԿԻՐԱԿՈՍ:

ԴԱՒԻԹ. տես Եփրեմ:

ԵՂԻԱ. — « Էին 'ի ժամանակին յայնմիկ (ԺԲ դար) վարդապետք երևելիք... Եղիա, 'ի Հաւուց Թառէ, որ գեղեցիկ կարգաւորեաց զկարգ վանաց իւրոց »: ԿԻՐԱԿՈՍ:

ԵՓՐԵՄ. — « Յայսմ ժամանակիս (Ը դար) էին վարդապետք աշխարհիս Հայոց ընտրեալք Եփրեմ, Անաստաս, Խաչիկ և Դաւիթ Համայեցին »: ԿԻՐԱԿՈՍ:

ԹԷՈԴՈՐՈՍ. — Ուսպելեան կը գրէ Կոմիտաս կաթուղիկոսին համար՝ թէ Սիւնեաց քերթողին Մաթուսաղայի համբաւոյն վրայ զարմացած « Յղէ... զիւր ձեռնասուն համբակն, զոր մեծափափաք սիրով սնուցանէր սրբութեամբ զԹէոդորոս եղբօրորդի իւր. զոր առեալ նորա մեծաւ զգուշութեամբ ուսոյց և հասոյց 'ի գլուխ կատարման գիտութեան, զարդարեալ տեսականաւն և գործնականաւն »: Ու երբ իշխաններն ու Եզր կաթուղիկոս կը ստիպէին զՄաթուսաղա՝ որ Հերակլ կայսեր գումարած Կարնոյ ժողովոյն ներկայ գտնուի, Մաթուսաղա չուզեց երթալ, ու իր տեղը ղրկեց զԹէոդորոս, վստահա-

digitised by A.R.A.R.@

նալով իր աշակերտին գիտութեան և իմաստութեան վրայ, ու այսպէս գրեց. «Յուղարկեցաւ մեր աշակերտդ Թէոդորոս. այդ բաւականասցի»։ Ու երբոր Ուշտունեաց իշխանը Թէոդորոս՝ մեղադրելով յանդիմանեց զնզը կաթուղիկոս, զՄաթուսաղա և զՅովհան Մայրագոմեցի հետը չբերելուն համար, Եզր պատասխանեց. «Ամենքին տեսցին թէ մինչ Մաթուսաղայի աշակերտս Թէոդորոս 'ի հետ է, ոչ է կարիս մեզ այլ ոք. դա բաւական է»։ Եւ յիրաւի, Թէոդորոս իրեն համբաւոյն և գիտութեանը արժանաւոր լեզուով մը՝ ջանաց համոզել և անոնց երկուքը փարատել, որ կը կասկածէին հաւատոց ճշմարտութեան մէջ մոլորիլ՝ Յունաց հետևելնուն համար։

ԹՈՐՈՍ. — «Երկուք ոմանք յաշակերտաց (Մխիթարայ Գոշի) որք իմաստնագոյնք էին քան զայլս, որք կարող էին և զայլս օգտեցուցանել. առաջնոյն Թորոս անուն, 'ի սահմանացն Մելտինոյ Հայոց. հայր նորա հայկական և մայրն ասորի. այր հեզ և խոնարհ... որ կայ թաղեալ 'ի հաշականուն վանքն 'ի Հաղբատ, 'ի գլուխ վանացն, 'ի գերեզմանս եպիսկոպոսաց և վարդապետաց»։ ԿԻՐԱԿՈՍ։

ԹՈՐՈՍ վարդապետ. — Կիրակոս՝ Հեթում առաջին թագաւորին առ Մանգոյ խան Թաթարաց ճանապարհորդութիւնը աւանդելու տեղն՝ կը յիշատակէ. «Ընդ նմա իսկ եկեալ էր և Թորոս քահանայ կուսակրօն, և Կարապետ որ զրան երէց էր արքային, հեզ բարուք և գիտնական»։

ԽԱՉԻԿ. տես Եփրեմ։

ՀՄԱՅԵԿԻ (սրբոյ) վկայաբանութիւն. «Գուի և զսրբոյն Հմայեկի զվկայաբանութիւն քառասուն արամբք ի

տանն Տայոց որ այժմ Քառասնի վանք կոչի։ Գոյ և այլ բազում յիշատակ սրբոց, որոց մնացմունք եղեալ՝ ի տագնապ լինելոյ աշխարհիս »։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ. — « Կոչեաց (Մխիթար Գոշ) զբնակիչս ուխտի վանացն Նոր Գետկայ, որք ընդ նմա ժուժկալեալ էին յամենայն աշխատութիւնս վանից և եկեղեցւոյ. օրհնեաց զնոսա և զաշակերտս իւրեանց յանուն տեառն, և զմի ոմն 'ի նոցանէ ընտրեալ՝ Մարտիրոս անուն, որ աշակերտեալ էր նմա և ընտանի էր, կացոյց զնա առաջնորդ նոցա, մանուկ տիօք, բայց կատարեալ իմաստութեամբ. այր քաղցրաձայն յերգս պաշտաման, և առատամիտ ընթերցման, և արագ 'ի գրչութիւն։ Նմա հրամայեաց իշխել նոցա. և գրեաց կտակս առ մեծ հազարապետն Իւանէ... և յանձնեաց 'ի նա զվանս և զառաջնորդն »։ ԿԻՐԱԿՈՍ։

ՅԱԿՈԲ վարդապետ. զոր Կոստանդին կաթուղիկոս ղրկեց առ Հեթում թագաւոր, որ գնացեր էր 'ի մեծ Հայս. « Առաքեաց զմեծ վարդապետն Յակոբ, զայր բանաւոր և իմաստուն, զոր առաքեալ էին յառաջագոյն վասն սիրոյ և միաբանութեան առ թագաւորն Յունաց Յովհաննէս... իմաստախօս բանիւք աստուածային գրոց ընդդիմացան հարցաքննութեան ժողովոյն Յունաց... խոհեմ բանիւք եցոյց գրովք յերկուց միացեալ զՔրիստոս, աստուած և մարդ կատարեալ երկաքումբք... զամենայն աստուածիմաստ բանիւք և գրոց վկայութեամբ հաստատեալ՝ շինեաց զմիտս նոցա 'ի սէր և 'ի միաբանութիւն ընդ ազգս մեր, և դարձաւ 'ի նոցանէ պատուով »։ ԿԻՐԱԿՈՍ։

ՅԵՍՈՒ Խորխոռունեաց եպիսկոպոս, որմէ գրուած նամակի մը հատուածոց հանդիպեր ենք ի ցուցակս ձեռագրաց Երուսաղեմի (թիւ 533).

digitised by A.R.A.R.@

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Գառնեցի. — «Այր մի սուրբ եւ զարմանալի վարուք, գործող պատուիրանաց Աստուծոյ եւ լծաբարձ 'ի մանկութենէ, արժանացեալ քահանայական պատուոյ. կուսակրօն, Յովհաննէս անուն 'ի գիւղաքաղաքէն Գառնոյ, ուր զարմանալի սարաւոյթն է Տրդատայ, 'ի սուրբ ուխտէն Այրիվանից: Սա 'ի մանկագոյն տիոց արհամարհեաց զամենայն ինչ զկենցաղոյս, լքեալ զազգս եւ զտուն, յանապատ տեղիս բնակէր. սիրէր առանձին լինել եւ անզբաղապէս խօսել ընդ Աստուծոյ. տուեալ զինքն ազգի ազգի ճգնութեան պահոց եւ աղօթից»: Ասոնք են Կիրակոսի խօսքերը, որ նոյն վարդապետին աստուածահաճոյ քաղաքավարութեան նկարագիրն ընելէն ետքը՝ կը յաւելու. Ժողովրդեան ձեռքը կուտար, կ'ըսէ, «զխորհրդական բանս աղօթից», որոնցմով անշուշտ իր անուամբը յիշատակուած այլ եւ այլ ընտիր եւ սիրատարփ աղօթքները կ'ուզէ ակնարկել: — Գառնեցին երախտաւոր է նաեւ Սաղմոսաց ընտիր օրինակ մը հրատարակելուն համար: Իրենն է նաեւ հետեւեալ խորագիրը կրող երկասիրութիւնը. «Յովհաննու Գառնեցւոյ խրատ օգտակար ամենայն մարդոյ, մանաւանդ ժամարարի, 'ի խնդրոյ Սարգսի քահանայի»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Տաւուշեցի. — «Եւ հանդիպեցաւ (Մխիթար Գոշ) Յովհաննիսի վարդապետի Տաւուշեցի անուանեալ, որ 'ի ժամանակին յայնմիկ երեւելի էր գիտութեամբ. զառաջինն յաշխարհականաց կեանս կացեալ սակաւ ինչ, եւ մեռեալ ամուսնոյն, կրօնաւորութեան հետեւեալ, եւ հասու եղեալ՝ աստուածային գրոց պարապեալ... Սա բազում իրս կարգաւորեաց կարգաց եւ կրօնից քրիստոնէից»: ԿԻՐԱԿՈՍ:

ՅՈՎՍԷՓ. — Կիրակոս՝ Բարսղի հայրապետին յաջորդ Գրիգորիս կաթողիկոսին օրով ծաղկած վարդա-

digitised by A.R.A.R.@

պետաց մէջ կը յիշատակէ նաև Յովսէփ անունով եպիսկոպոս մը, զոր կը կոչէ «այր երևելի 'ի կողմն Անտիոքու», ուր բազմաթիւ ազգայինք ցրուած էին այն ժամանակները:

ՆԵՐՍԷՍ ԻՇԽԱՆ. — Մետասաներորդ դարու կիսուն ծաղկած էր «Տէր Ներսէս՝ 'ի Բագրևանդ գաւառէ, իշխան Հայոց, և սա էր այր կորովի և յոյժ հանճարեղ, բանիբուն իմաստասէր, ուսեալ 'ի մեծն Արգինա. հասեալ ամենայն շնորհաց աստուածեղէն կտակարանացն, և կարող էր կալ 'ի գլուխ ամենայն իմաստնոցն Հոռոմոց, հզօր գիտութեամբ և զարմանալի տեղեկութեամբ, նմանեալ Գագկայ և այլոց իմաստասիրաց Հայոց»: ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ.

ՍԱՄՈՒԷԼ. — «Յայնժամ գրեաց (Վասիլ կայսր) առ Յովհաննէս արքայն Հայոց, զի առաքեսցէ զնոսա (զվարդապետս Հայոց) առ ինքն 'ի Կոստանդնուպոլիս, զի 'ի նոցանէ գիտասցէ զճշմարիտ պատճառն և զուղղորդ զատիկն. իսկ նորա ոչ առին յանձն գնալ, թղթովք գեղեցկաշար բանիւք հասկացուցին զԹագաւորն ամենայն խորին քննութեամբ... մեծաւ խնդրուածովք ետ բերել (կայսրն Վասիլ) առ ինքն զՀայոց վարդապետն զՍամուէլ, զայր կորովի և յաղթող, և կացուցանէր զնա յատենի խօսել ընդ վարդապետացն Յունաց... և հաճոյ լինէր Թագաւորին ամենայն բանքն նորա... և ածէր զՄուսի զվարդապետ Սորայեցւոց... այր ճարտարաբան և հզօր, և սկսանէր խօսել զարուեստ տոմարին... և գովէր ըզբանքն Սամուէլի Հայոց վարդապետի. իսկ Թագաւորն... զվարդապետն Հայոց յուղարկեալ մեծաւ պարգևօք յաշխարհն Հայոց»: ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ.

ՍՈՂՈՄՈՆ. — «Յետ վախճանելոյն Յովսէփայ հայրապետին, զՍողոմոն ածեալ կացուցանեն յաթոռ սրբու-

digitised by A.R.A.R.@

թեանն. սա ... բազում տաժքինաջան երկոց զանձն տուեալ 'ի մեծ ուխտին Մաքենոցաց, այլ և վարժեալ եւ էր 'ի փիլիսոփայական արուեստս, և տուեալ ես հմուտ լեալ փաւլոսութեան կրթանաց » ։ ՅՈՎՀԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ։

ՍՈՍԹԵՆԷՍ. Ի յիշատակարանի մագաղաթեայ աւետարանի գրելոյ ի ՉԻԸ = 1279 « Գրեցաւ ի թու''. Հայոց ՉԻԸ. Իութն հարիւր և քսան ինն. ի մայրաքաղաքն Սիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Հոգւոյն. որ յայսմ ամի վերստին նորոգեցաւ պատուական քարամբք բերեալ ի ճարտարաց ։ Ձեռամբ Ստեփաննոսի Վաշկայցւոյ և ծախիւք և հրամանաւ Սոսթենէս րաբունւոյ, որ էր վարժ և կիրթ յամենայն գիրս աստուածային հնոցն և նորոց և արտաքին փիլիսոփայիցն գեր ի վերոյ. որ և ի ժամանակիս մեր և թագ'. Լեւոնի և ի հայրապետ'' Յակոբայ ոչ ոք է կատարեալ իբրև զսա յամենայն իմաստս, բայց ի մեծ րաբունեաց րաբունւոյն. որոյ անուն ցուցէ քաղցր, որ և Վահրամ կոչի » ։

ՍՏԵՓԱՆՈՍ. — « Յայսմ ժամանակի (թուին ՄԻԲ) էր Ստեփանոս գրան երէց, որ բանիբուն ճանաչիւր. հաս ամենայն իմաստասիրական և գրամարտիկոս արուեստից՝ հանդերձ հոգեւորական առաքինութեամբ » ։ ԿԻՐԱԿՈՍ ։

Նոյն խօսքերով կը գրուատէ զնա և Սամուէլ, որոշելով 'ի համանուն Սիւնեաց եպիսկոպոսէն ։

ՏՈՒՐՔԻԿ. — « Էին 'ի ժամանակին յայնմիկ (ԺԲ դար) վարդապետք երեւելիք ... Տուրքիկ 'ի Թեղենեաց, որ բարիոք կարգաւորեաց զվանքն՝ զամենայն ինչ հասարակաց լինել և առանձինն ոչինչ ստանալ » ։ ԿԻՐԱԿՈՍ ։

digitised by A.R.A.R.@

ՑԱՆԿ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ . . . . է

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ.

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ. — *Հայկական Դպրութիւնն համեմատուած ուրիշ հին ազգաց գրականութեան հետ: — Անոր աղքատութեան պատճառները: — Մեր մատենագրութեան բաժանումը ըստ դարուց* 1

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԳԻՐՔ. — *Նշանագիրք ընդհանրապէս և անոնց կարևորութիւնն — Հայ ազգին նախնական տառերը. — Բևեռաքանդակ արձանագրութիւնք: — Անոնց գոյութիւն 'ի Հայաստան և հաւանական հետևանք: — Շամիրամ և իր արձանագրութիւնք 'ի մերում աշխարհի և այլուր: — Զենդ, ասորի և յոյն տառք, և անոնց գործածութիւն առ մեզ: — Համառօտագիր նշանակք: — Յատուկ ազգային տառից զգալի պէտք: — Վռամշապուհ, Սահակ և Մեսրովբ: — Մեսրովպայ ջանք 'ի գիւտ հայկական տառից: — Կորիւն, Խորենացի և Փարպեցի և անոնց խօսքերը: — Պատմութիւն գիւտի տառից: — Այլևայլ խնդիրք, կարծիք և դրութիւնք ասոր նկատմամբ: — Դանիէլ ասորի և իր տառերը* 10

ՀԱՅ ԳՐՉԱԳԻՐՔ. — *Հայկական գրչագրաց վրայ ընդհանրապէս: — Ծանօթ հնագոյն գրչագիրք: — Գրչութիւն և գրիչք առ Կիլիկեցիս: — Մագաղաթ, թուղթ և անոնց կիրառութիւն: — Գրութեան պատկանեալ ուրիշ գործիներ: — Թանաք: — Նըկարք, պատկերք և անոնց արուեստը* 69

ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒ. — *Հայերէն լեզու: — Իր ծագումն և ազգակցութիւն ըստ ազգային պատմութեան: — Արդի քննադատութեան կարծիք նոյն խնդրոյն վրայ: — Հայկական լեզու յառաջ քան զհինգերորդ դար: — Թարգմանչաց դարը: — Այլ և այլ կերպարանափոխութիւնք լեզուին: — Հելլենաբանութիւն: — Հայ լեզուն մինչ 'ի սկիզբն երեքտասաներորդ դարու* . . 94

digitised by A.R.A.R.@

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐ. — Բանաստեղծութիւն՝ առաջին լեզու մարդկային ազգի։ — Անոր հետքն 'ի հին Հայաստան։ — Գողթան երգիչք։ — Վէպք, վիպասանութիւն։ — Թուեցեալ երգք։ — Ինչուան առ մեզ հասած Գողթան երգոց հատուածք։ — Անոնց արուեստը 135

ԳՐԱՒՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԻԲԱՍ ԿԱՏԻՆԱ. — Քաղդէացիք։ — Նախատեան մատենագրութիւն։ — Վաղարշակ 'ի Հայաստան։ — Մարիբաս Կատինա։ — Արքունի հրամանաւ և յանձնարարութեամբ երթն 'ի Նինուէ։ — Նինուէի մատենադարանաց մէջ ըրած գիւտը։ — Իր պատմական գրուածքը՝ ըստ Խորենացւոյն։ — Անոր սկըզբնաւորութիւնն և քանի մը հատուածք։ — Բանասիրաց հակառակամարտ կարծիք նկատմամբ Մարիբասեան գրոց և իր անձին։ — Գաղղիական թարգմանութիւն իր գրոցը . . 157

ՄԱՐԻԲԱՍԷՆ ԻՆՉՈՒԱՆ ՉՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐ. — Արտաւազդ Ա։ — Աբգար։ — Եդեսիոյ դիւան։ — Արտաշէս Բ. . . . 171

ՔԱՆԻ ՄԸ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ. — Ողիւպ։ — Բարդածան։ — Խոռոհբուտ։ — Արտիթէս 175

ՂԵՐՈՒԲՆԱ. — Իւրն ընծայուած գրքի մը գիւտը։ — Անոր բնագիրը։ — Գրուածքին նիւթը։ — Հարազատութիւնը։ — Այլ և այլ տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք 182

ԴԱՐ Դ

Քրիստոնէական կրօնից կրկին հաստատութիւնն 'ի Հայաստան։ — Անոր ազդեցութիւնն և արդիւնք մեր մատենագրութեան վըրայ 192

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ. — Իր ջանք և արդիւնք նաև ուսմանց յառաջադիմութեան համար։ — Հաստատած դպրոցներն։ — Յաճախապատում գիրքը։ — Անոր նիւթը ու բովանդակութիւնը։ — Ո՛ր լեզուով գրուած ըլլալը։ — Լուսաւորչի անուամբ ուրիշ երկասիրութիւնք 195

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ. — Ո՞վ էր Ագաթանգեղոս։ — Հնոց կարծիքը իր վրայ։ — Յառաջաբանն ըստ յունական օրինակին։ — Ագաթանգեղեայ պատմութեան նիւթը։ — Իր գրոց հարազատութեան վրայ տարակոյսներ։ — Ո՞ր լեզուով գրուած ըլլալուն խնդիրը։ — Հայկական և յունական օրինակք։ — Առ Սերէոսի հատուած մը իր անունով։ — Դաշանց թուղթ ու անոր հարա-

digitised by A.R.A.R.@

պատութեան վրայ կարծիք և գրութիւնք։ — Իր անունով յիշուած մանր երկասիրութիւն մը։ — Ագաթանգեղեայ գրոց տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք 202

ԶԵՆՈԲ ԳԼԱԿ. — Ո՞վ էր Զենոբ։ — Զենոբայ պատմական երկասիրութիւնը և նիւթը։ — Իր գրուածքին գլխաւոր աղբերք։ — Ի՛նչ լեզուով գրելը։ — Տպագրութիւնք բնագրին և թարգմանութիւնք 234

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՐԹԵՒ. — Սրբոյն Ներսէսի վարուց համառօտութիւնը։ — Իր արդիւնքը նկատմամբ մեր քաղաքական պատմութեան։ — Բանասիրականին վրայ ունեցած ազդեցութիւնը — Իրեն ընծայուած երկասիրութիւնք 238

ԲՈՒԶԱՆԴ. — Բիւզանդ և իր անձին և ազգին վրայ եղած այլ և այլ ենթադրութիւնք։ — Փարպեցի և իր խօսքերը Բիւզանդայ վրայ։ — Բիւզանդեայ պատմական գիրքը՝ համեմատուած ուրիշ ազգային պատմչաց հետ։ — Անոնցմէ տարբերելն շատ գիտուածոց յիշատակութեան մէջ՝ տարբերութիւն կ'ենթադրէ նաև ազգաւ։ — Սահառունի կոչուիլը, ու այդպիսի անուանակոչութեան հաւանական եղած պատճառ մը։ — Ո՞ր լեզուով գրուած է իր երկասիրութիւնը։ — Արդեօք ամբողջ հասա՞ծ է ձեռուընիս Բիւզանդեայ յօրինած պատմութիւնը։ — Բիւզանդարանի նիւթը։ — Տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք . 242

ՊՐՈՑԵՐԵՍԻՈՍ. — Հայք յԱթէնս և 'ի Հռովմ. — Պարոյր և իր ուսումը։ — Յառաջադիմութիւնն և պատիւ 'ի Հռովմ։ — Իր անուանը և համբաւոյն կանգնուած արձան։ — Գրիգորի Աստուածաբանին վերտառութիւնը. 256

Դ Ա Ր Ե

Մեր մատենագրութեան ոսկեդարը։ — Որո՛ւն կը վերաբերի այս արդիւնքը։ — Դարուս ազդեցութիւնը և ուսումնական արգասիք 266

Ս. ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒ. — Սուրբն Սահակ Պարթև։ — Համառօտութիւն իր սուրբ և բազմարկածեան վարուց։ — Ազդեցութիւնն ազգիս քաղաքական պատմութեան և մասնաւոր բարգաւաճանաց վրայ։ — Գրուածներն 268

Ս. ՄԵՍՐՈՎԲ. — Ս. Մեսրովպայ վարքը։ — Արքունեաց մէջ պաշտօնութիւնը։ — Առանձնութիւնն և հրաժեշտ յաշխարհէ։ — Աջակցութիւնն ընդ սրբոյն Սահակայ։ — Հայկական գրոց գիւտը։ — Իր մեծ արդիւնքը նկատմամբ հայկական մատենագրութեան։ — Գրաւոր երկասիրութեանց յիշատակք . . . 274

digitised by A.R.A.R.@

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՔ. — Թարգմանիչք և իրենց դաստիարակութիւնն: — Ուսումնական ուղևորութիւնն յԵդեսիա, 'ի Կեսարիա, յԱղեքսանդրիա, յԱթէնս, 'ի Հռոմ և 'ի Բիւզանդիոն: — Դարձն 'ի հայրենիս: — Հայաստանի քաղաքական վիճակն: — Գտած ընդունելութիւննին և չարակրութիւնք: — Թարգմանչաց թիւը: — Առաջին Թարգմանիչք: — Երկրորդ կամ կրտսերագոյն Թարգմանիչք 280

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ. — Եզնիկ՝ որդոյն Սահակայ և Մեսրովպայ առաջին աշակերտներէն, և իր ուսումը: — Թարգմանութիւնք և Եղծ աղանդոց գիրքը, — Իր իմաստասիրական հմտութիւնը այդ երկասիրութեան մէջ: — Մատենագրական ու հնախօսական գիտութիւնը: — Մանր երկասիրութիւնք. — Պատմական գրուածքի մը յիշատակութիւն և անոր քանի մը հատուածք: — Արդիւնքը եւրոպական գիտութեան առջև և իր գրոց տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք 300

ԿՈՐԻՒՆ. — Կորիւն 'ի դասս է առաջին Թարգմանչաց: — Իրմէ չտպագրուած կենսագրական գրուած մը: — Իր ոճը: — Ագաթանգեղոսի և Բիւզանդայ գրոց հետ նմանութիւնք: — Տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք 310

ԴԱՒԻԹ ԱՆՅԱՂԹ. — Դաւիթ Անյաղթ 'ի թուոյ կրտսերագոյն Թարգմանչաց: — Իր ուսումն և համբաւ առ Յոյնս: — Գրաւոր երկասիրութիւնք: — Ներբող 'ի սուրբ Խաչն: — Սահմանաց գիրք: — Թարգմանութիւնք. 314

ԳԻՒՏ. — Գիւտայ վարքը: — Կաթողիկոսութիւնն և յարքունիս Պարսից կոչուիլը: — Գրաւոր երկասիրութիւնքը . . 324

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ. — Մանդակունի և Հայաստանի վիճակը: — Վահանայ մարզպանութիւնը: — Մանդակունւոյ ընծայուած ճառեր: — Մանր գրուածք 327

ԵՂԻՇԷ. — Եղիշէի վարքը: — Յաղագս Վարդանայ և Հայոց պատերազմին գրուածքը: — Անոր համառօտ բովանդակութիւնը: — Յաղագս Միանձանց ճառը: — Մեկնութիւն Յեսուայ և Դատաւորաց: — Ճառերն: — Արարածոց մեկնութիւն: — Անհարազատ կամ երկբայական ճառեր: — Պատմութեան գրքին և մատենագրութեանցը զանազան տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք 334

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ. — Խորենացի և իր ուսումնական դաստիարակութիւնն և ճանապարհորդութիւնք: — Դարձն 'ի հայրենիս և կրած նեղութիւնները: — Երկասիրութիւնները: — Պատմութիւն Հայոց: — Աղբերք: — Արտաքին պատմիչք: — Սուրբ գրոց հետևողութիւն մանաւանդ 'ի ժամանակագրական մասին: — Իր Պատմութեան գրոց նիւթը: — Չորրորդ գիրք իր այս եր-

digitised by A.R.A.R.@

կասիրութեան: — Խորենացւոյն արժէքը իբրու պատմաբան և ժամանակագիր: — Եւրոպական և ազգային քննադատութեան կարծիք. — Պատմութեան գրոց տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք: — Աշխարհագրութիւնն ու անոր հարազատութիւնը: — Պիտոյից գիրք: — Հռիփսիմեանց ճառ: — Վարդավառի ճառ: — Այլ և այլ մանր երկասիրութիւնք: — Իրեն ընծայուած անհարազատ գրուածք 350

ՄԱՄԲՐԷ. — Մամբրէ Վերծանող՝ եղբայր Խորենացւոյն: — Իր անունը կրող գրուածք: — Ճառ 'ի Յարութիւն Ղազարու և անոր հարազատութիւնը: — Ճառ 'ի Գալուստ Տեառն յԵրուսաղէմ: — Պատմական գրուածք մը 388

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ. — Փարպեցւոյն ծնունդը: — Իր տոհմն ու Վահան Մամիկոնեան իշխանին հետ մտերմութիւնը: — Հրաժեշտն յաշխարհական փառաց: — Էջմիածնի կաթողիկէին վերակացու գրուիլը: — Այն պատճառաւ կրած հակառակութիւններն ու թշնամութիւնք: — Ինքզինքը ջատագովելու համար առ Վահան մարզպան գրած թուղթը: — Պատմութեան գրոց նիւթը: — Աղբիւրք այդ երկասիրութեան: — Տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք 391

ԴԱՐ Զ

Դպրութեանց անկումն վեցերորդ դարուս մէջ: — Քաղաքական յուզմունք և կրօնական խնդիրք և խռովութիւնք պատճառ այս անկման 407

ԱԲՐԱՀԱՄ ԵՊ. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ. — Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոս: — Խրատական գրուածք իր անուամբը: — Պատմութիւն ժողովոյն Եփեսոսի: — Փիլաքսիանոս Նաբուկայ եպիսկոպոս 408

ՊԵՏՐՈՍ ԵՊ. ՍԻՒՆԵԱՑ. — Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց և իր ժամանակը: — Ճառեր՝ որ իր անուամբ հասած են առ մեզ: — Պատմական գրուածք մը: — Քանի մը հատուածք այդ երկասիրութենէն առ Ստ. Օրբելեան: — Համբաւն ու 'ի պատմչաց գովութիւնք իրեն և գրուածոցը 409*

ՄՈՎՍԷՍ ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ. — Մովսէս Եղիվարդեցի: — Հայոց մէջ գործածուած հին թուականներ: — Եղիվարդեցւոյն ձեռքով ու ջանիւք եղած նորոգութիւն: — Հայոց թուական և անոր սկզբնաւորութիւնը 414

ԿԻՒՐԻՈՆ ԵՒ ԱԲՐԱՀԱՄ ԿԱԹՈՂԻԿ. — Բաղկեդոնի ժողով ու այն պատճառաւ յուզմունք յԵկեղեցւոջ: — Աբրահամ կաթողի-

digitised by A.R.A.R.@

կաս: — Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոս: — Թղթակցութիւնք ընդ հայրապետին Հայոց: — Աստուծոյ թուղթ առ Ներսէս կաթողիկոս, և վերջնոյս պատասխանն: — Հայոց իշխանաց կողմանէ գրուած նամակ մը 416

Դ Ա Ր Է

ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԱԹՈՂ. — Ո՞վ էր Կոմիտաս: — Ի պատիւ Հռիփսիմեանց երգած Անձինք շարականը: — Անոր վայելուչ ու քերթողական ոճը: — Կոմիտասայ անուամբ յիշատակուած հարազատ կամ ոչ հարազատ երկասիրութիւնք 422

ԲԱՆԻ ՄԸ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ. — Եզնիկ Երէց: — Եզր կաթողիկոս: — Մաթուսաղա: — Ուլպիկեանի գովութեանց խօսքերը: — Իր համբաւը: — Գրիգորատուր վարդապետ: — Յովհան Մայրագոմեցի 426

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ. — Յովհան Մամիկոնեան պատմիչ: — Իր երկասիրութեան նիւթը: — Մատենագրական ոճը: — Տպագրութիւնք և թարգմանութիւն իր գրուածքին . . . 431

ՍԵԲԻՈՍ ԵՊԻՍԿ. — Սեբէոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց: — Իր անձին վրայ տեղեկութիւն: — Պատմութեան նիւթը: — Այդ երկասիրութեան շարադրութեան մէջ իր ունեցած մասը: — Սեբէոսի ոճն: — Պատմական արժէքը: — Իր գրուածքին տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք և մատենագիտական քննադատութիւնք 435

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑԻ. — Կաղանկատուացի և իր ժամանակը: — Պատմութեան նիւթը: — Աղուանք և իրենց ծագումը և յառաջադիմութիւնը: — Իրենց նոր հարստութիւնը: — Կաղանկատուացւոյն պատմական արժէքն և ոճը: — Մատենագրական լեզուն: — Շարունակութիւն պատմութեանն Աղուանից: — Կաղանկատուացւոյն գրոցը տպագրութիւնք 'ի հայ և յօտար լեզուս, և քննադատական տեսութիւնք 442

ԴԱՒԻԹ ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԱՑԻ. — Դաւիթ Բագրեւանդացի: — Իր անունով դասուած հառ մը: — Իրեն ընծայուած երկասիրութիւն մը: — Ս. Բարսղի հառից թարգմանութիւն . . 454

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ. — Անանիա Շիրակացի: — Իր վարքը: — Անանիայի գրուածները: — Աստեղաբաշխութիւն: — Շիրակունւոյն աստեղաբաշխական կարծիք և գրութիւն: — Ազգին մէջ ունեցած յարգը իր գրուածոց: — Յաղագս կշռոց և չափուց: — Անհարազատ և անծանօթ գրուածք Անանիայի անուամբ: — Ազգային պատմչաց թուոյն մէջ յիշուիլը: — Իր ոճը . . 456

digitised by A.R.A.R.@

ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԹՈՂ. — Վրթանէս Քերթող: — Ընդդէմ Պատկերամարտից ճառ: — Զանազան նամակներ Վրթանայ անուամբ: — Գրիգոր Քերթող 465

ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՔՌԹԷՆԱՒՈՐ. — Քռթենաւորի վարքը: — Ճառ ընդդէմ Մայրագոմեցւոյն: — Ուրիշ ճառեր: — Գրութեան ոճը . 469

ՄՈՎՍԷՍ ՍԻՒՆԵՑԻ. — Մովսէս Քերթող: — Իր անձին և գրուածոց վրայ կարծիք: — Քերականական երկասիրութիւնք . 472

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ. — Գրիգոր Արշարունի: — Ընթերցուածոց մեկնութիւն: — Որուն խնդրանօք այս երկասիրութեան ձեռք զարնելը: — Հայերէն լեզուն և ոճը . . . 473

ՓԻԼՈՆ ՏԻՐԱԿԱՑԻ. — Տիրակացւոյն ժամանակը: — Յօրինած Եկեղեցական պատմութիւնը: — Սոկրատ Սքոլաստիկոս: — Փիլոնի գրութեան ոճը և իր պատմութեան շարունակութիւն . 474

ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ. — Ձորափորեցի Սահակ կաթողիկոս: — Առ Մահմետ Հագարացի իշխան գրած թուղթը: — Իրեն ընծայուած երկասիրութիւնք 475

Դ Ա Ր Ը

ՅՈՎՀԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ. — Իմաստասիրին մանկութիւնը: — Քռթենաւորի աշակերտիլը: — Կաթողիկոսական աթոռը բարձրանալը: — Առաքինութիւն: — Ճառ ընդդէմ Երեւութականաց: — Ընդդէմ Պաւղիկեանց ճառը: — Գործածած լեզուի ընտրութիւնը և ոճ: — Ուրիշ երկասիրութիւնք: — Եկեղեցական կանոնադրութիւնք: — Երկրորդական գրուածներ: — Իր ճառից բնագրին տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք . . 477

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԻՒՆԵՑԻ. — Սիւնեցւոյն վարքը և ուսումը: — Ճանապարհորդութիւններն 'ի Բիւզանդիոն և Հռոմ: — Երկասիրութիւններն: — Իրեն ընծայուած շարականք և անոնց հարազատութիւնը: — Ուրիշ գրուածք: — Թարգմանութիւնք . . . 489

ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ. — Ղեւոնդ Երէց և իր պատմական գրուածքը: — Անոր նիւթը: — Ոճը: — Պատմական արժէք իր գրուածքին: — Բնագրին տպագրութիւնն և թարգմանութիւն: — Մոնչ գաղղիացի արեւելագիտին կարծիք 497

Դ Ա Ր Թ

ԶԱՔԱՐԻԱ ԿԱԹՈՂ. — Զաքարիա կաթողիկոս և Փոտ պատրիարք Կոստանդնուպոլսի: — Շիրակաւանի ժողովը: — Թղթակցութիւնք ընդ Փոտ պատրիարքի: — Զաքարիայ անուամբ գտնուած ճառերը 500

digitised by A.R.A.R.@

ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ. — Շապհոյ պատմական երկասիրութիւնը: — Իր անուանն և երկասիրութեանց յիշատակութիւնք առ նախնիս: — Գրութեան ոճը: — Իրեն ընծայուած անհարազատ գրութիւն մը 503
ՄԱՇՏՈՑ ԿԱԹՈՒՂ. — Մաշտոց և իր վարքը ըստ ժամանակակից յիշատակագրաց: — Աբաս թագաւոր: — Դբընայ շարժը: — Մաշտոցի գրած թուղթը: — Իրեն ընծայուած ուրիշ երկասիրութիւնք 506
ՅՈՎՀԱՆ ԿԱԹՈՒՂ. — Յովհան կաթուղիկոս յաշակերտաց Մաշտոցի: — Հայրապետական աթոռը եղելը: — Պատմութիւնն և անոր նիւթը: — Արժէքը իր այս երկասիրութեանն: — Գրաւորական ոճը: — Բնագրին հրատարակութիւն և թարգմանութիւն 511
ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ. — Թովմայի Արծրունւոյ ժամանակը: — Գագկայ իշխանի յանձնարարութեամբ Արծրունեաց պատմութիւն գրելը: — Այդ երկասիրութեան աղբերք: — Արծրունւոյն պատմութեան նիւթը: — Գրութեան ոճը: — Բանասիրական արժէք: — Բնագրին տպագրութիւնն ու թարգմանութիւնք . 518
ՑԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐՔ 530

ԴԱՐ Ժ

ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ. — Անանիա Նարեկացի, և իր յիշատակութիւնը առ նախնիս: — Ճառ ընդդէմ Թոնդրակեցւոց: — Ուրիշ հարազատ կամ կեղակարծ գրութիւնք իր անուամբ . 532
ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՑԻ. — Խոսրով Անձեւացի՝ հայր Նարեկացւոյն: — Ժամագրոց մեկնութիւն: — Մեկնութիւն խորհրդոյ սրբոյ Պատարագին: — Իր անուամբ յիշատակուած ուրիշ գրութիւն մը: — Տպագրութիւնք իր երկասիրութեան . . . 535
ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ. — Նարեկացի և իր սրբակրօն վարքն: — Երկասիրութիւնները: — Ապարանից խաչին պատմութիւնք: — Ներբող 'ի սուրբ Աստուածածին: — Ճառ 'ի գովեստ Առաքելոց: — Գովեստ 'ի սուրբն Յակոբ Մծբնայ: — Երգերգոցի մեկնութիւն: — Աղօթք կամ Նարեկ: — Նարեկացւոյն մանր երկասիրութիւններն: — Անհարազատ գրուածներ . , . 538
ՑԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐՔ 549
ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ. — Ասողիկ և իր վրայ կենսագրական տեղեկութիւնք: — Պատմութեան գիրքը և բովանդակութիւնը: — Մեկնութիւն Երեմիայ մարգարէութեան: — Տպագրութիւնք բնագրին և թարգմանութիւնք 551

digitised by A.R.A.R.@

ՈՒԽՏԱՆԷՍ. — Ուխտանէս պատմիչ: — Պատմութեան նիւթը: — Պատմական և քննաբերական արժէք իր երկասիրութեան: — Բնագրին տպագրութիւն և թարգմանութիւնք . . . 555

ՄԵՍՐՈՎՊ ԵՐԷՑ. — Մեսրովպ Երէց: — Իր անուամբ գտնուած պատմական երկասիրութիւն մը: — Ի հնոց գրուած Մեծին Ներսեսի հայրապետի վարք: — Ծաղկաքաղ այդ գրուածին 'ի Մեսրովպայ: — Նիւթը և արժէք: — Տպագրութիւնք և թարգմանութիւն 561

ՑԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐՔ 568

ԴԱՐ ԺԱ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈԶԵՌՆ. — Յովհաննէս Կոզեռն: — Իր վարքը: — Երկասիրութիւնք: — Պատմական գրուածքի մը յիշատակութիւն 570

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ. — Մագիստրոսի տոհմը: — Քաղաքական դիրքը: — Կոստանդնուպոլիս երթալը և հոն 'ի Բիւզանդական արքունեաց մեծարուիլը: — Մատենագրական կեանքը: — Այս նկատմամբ իրեն տրուած գովութիւնք: — Թղթերը: — Վարդապետականք: — Իմաստասիրականք: — Ընտանեկանք: — Քերթուածք: — Հազարտողեանն առ Մանուչէ արաբացի: — Քերականականք 572

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՑԻ. — Լաստիվերցի և իր վարքը: — Պատմական երկասիրութիւնը: — Նիւթն ու բովանդակութիւնը: — Քննաբերական և մատենագրական արժէք. — Իրեն ընծայուած Ընթերցուածոց մեկնութիւն մը: — Պատմութեանը բնագրին տպագրութիւն և գաղղիական թարգմանութիւն . 592

ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԷՐ. — Վկայասէր և իր վարուց համառօտութիւն: — Ըրած թարգմանութիւնք: — Ճանապարհորդութիւններն յԵրուսաղէմ և յԵգիպտոս: — Երկասիրութիւնք: — Մեկնութիւն Գործոց: — Գէորգ Լամբրունեցւոյ ընծայուած համանուն գրուած մը: — Գրիգորի թարգմանութիւնք: — Կիրակոս աշակերտ և փոստակակից Վկայասիրին: — Մատթէոս: — Գէորգ Մեղրիկ: — Թէոդորոս Ալախոսիկ: — Սիմոնոս Սեբաստացի: — Պօղոս Տարօնեցի 596

ԴԱՐ ԺԲ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳ. — Սարկաւագայ տոհմ և դաստիարակութիւնը: — Ուսումն 'ի Սանահին և 'ի Հաղբատ: — Տօ-

digitised by A.R.A.R.@

մարի նորոգութիւնը կամ Սարկաւագագիր շրջան: — Գրաւոր երկասիրութիւնները: — Պատմութիւն. — Բանի մը հատուածք ինչուան առ մեզ հասած: — Ցաղագս Քահանայութեան ճառ: — Ներբողեան: — Աղօթագիրք: — Ի Սարեակն: — Սուրբ գրոց վրայ աշխատութիւնք: — Ճառեր: — Մանր գրուածներ: — Իր աշակերտները: — Երեմիա Անձրեւիկ: — Կուռդ Սարգիս, և այլք 606

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՄԱՆՈՒԿ. — Ստեփանոսի գիտութիւնն և համբաւ: — Արժանապէս կը մեծարուի 'ի Բարսղէ կաթողիկոսէ: — Իրեն ընծայուած գրուածները: — Աշակերտքը 616

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՀԼԱՒՈՒՆԻ. — Պահլաւ Գրիգոր՝ եղբայր Շնորհալւոյն: — Կաթողիկոսական աթոռը նստելը: — Իր համբաւն և 'ի ժամանակակցաց ընծայուած մեծարանք: — Հայկական գրականութեան ծաղկելուն համար ունեցած ջանք: — Երկասիրութիւնքն 618

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ. — Շնորհալի և իր նախնական դաստիարակութիւնն: — Քահանայանալը: — Ուսումն և կրթութիւնը: — Եպիսկոպոսական աստիճանի կը բարձրանայ: — Իր եղբօրը կը յաջորդէ յաթոռ հայրապետութեան Հայոց: — Ընդհանրականն առ ամենայն հայաստանս ազգն: — Խնդիր միութեան ընդ եկեղեցւոյն Յունաց. և այս առթիւ գրուած թուղթք: — Շնորհալւոյն երկասիրութիւնք: — Թուղթք առ զանազանս: — Հրեշտակաց ներբող: — Բարձրացուցէք մեկնութիւն: — Մեկնութիւն Մատթէի: — Մեկնութիւն կաթողիկեայց: — Մանր երկասիրութիւնները: — Խրատ ժամերգութեան: — Շնորհալի քերթող: — Եդեսիոյ ողբ: — Յիսուս որդի: — Բան հաւատոյ: — Ցաղագս երկնից և զարդուց նոցա: — Մանր քերթուածք: — Մատենագրական տեղեկութիւնք իր գրուածոց . . . 621

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ — Իգնատիոս և իր աշակերտակիցը: — — Պահլաւունի կաթողիկոսին առաջարկութիւնը: — Ղուկաս աւետարանագրի մեկնութիւն: — Իգնատիոսի ոճը, լեզուն և հմտութիւն այս երկասիրութեան մէջ: — Բնագրին տպագրութիւնք 642

ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ. — Սարգիս Շնորհալի — Մեկնութիւն կաթողիկեայ թղթոց: — Անոր համառօտութիւնը: — Ոճը և լեզուն: — Կարապետ վարդապետ: — Սարգսի անծանօթ երկասիրութիւնք 644

ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ. — Ներսէս Լամբրոնացի: — Իր ուսումն ու պատուականութիւնը: — Վարուց համառօտութիւնը: — Եպիսկոպոսութեան աստիճանի բարձրանալն: — Երկասիրութիւններն. — Ատենաբանութիւն: — Մեկնութիւն սրբոյ Պատարա-

digitised by A.R.A.R.@

գի։ — Մեկնողական ուրիշ գրուածները։ — Ճառք։ — Թուղթք։ — Քերթուածք։ — Թարգմանութիւնք։ — Տպագրութիւնք իր գրուածոց։ — Ժամանակակից անձինք։ — Գրիգոր Գանձակեցի։ — Դաւիթ Ալաւկայ։ — Գրիգոր Ցեռուանց։ — Խաչատուր աշակերտ Լամբրոնացւոյ։ — Դաւիթ Քահանայ . . . 648

ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ. — Ուռհայեցւոյն ժամանակը։ — Իր պատմական երկասիրութիւնը։ — Բանասիրական արժէք։ — Ոճ և լեզու։ — Գրիգոր Երէց՝ շարայարող իր պատմութեան։ — Բնագրին տպագրութիւն և թարգմանութիւնք . . . 663

ՍԱՄՈՒԷԼ ԵՐԷՑ. — Սամուէլ Երէց։ Ժամանակագրութիւնը կամ Գաւազանք։ Այս երկասիրութեան աղբերք։ — Ոճը։ — Եւրոպական լեզուով թարգմանութիւնք . . . 672

ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ. — Ո՞վ էր Մխիթար Հերացի։ — Բժշկական գիտութիւն և արուեստ 'ի Հայաստան։ — Ջերմանց մխիթարութիւն։ — Նիւթը։ — Աղբերք Հերացւոյն։ — Իր գրոց տպագրութիւն . . . 675

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ. — Գրիգոր Տղայ. — Հայրապետական աթոռը գրաւելը։ — Բանակցութիւնք ընդ կայսեր Բիւզանդիոյ։ — Տարսոնի ժողովը։ — Թուղթք։ — Առ Կիր Մանուէլ։ — Առ Միքայէլ պատրիարք Հոռոմոց։ — Առ Վարդապետս հիւսիսոյ։ — Առ Հաղբատացիս։ — Ողբ Երուսաղեմի . . . 681

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ. — Մխիթար Գոշ։ — Իր ուսումն։ — Համբաւը։ — Շինած վանքերը։ — Զաքարէ Սպասալար։ — Իր հրամանաւ գումարուած ժողովն յԱնի։ — Գոշի երկասիրութիւնք։ — Դատաստանագիրք։ — Աղբերք և ոճ. — Հմտութիւն։ — Պատմական գրուած մը Մխիթարայ անուամբ։ — Առակք։ — Մեկնութիւն Երեմիայ։ — Աղօթագիրք։ — Մանր երկասիրութիւնք։ — Տպագրութիւնք իր գրուածոց . . . 686

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՏԱՐՕՆԱՑԻ. — Խաչատուր Տարօնացի։ — Ազգային երաժշտական արուեստին մէջ ունեցած արդիւնք։ — Խորհուրդ խորին երգը։ — Տաղեր։ — Վարդան Հայկազն։ — Դաւիթ Քոբայրեցի։ — Սամուէլ Սկեւռացի։ — Դաւիթ վարդապետ։ — Արիստակէս վարդապետ և իր աշակերտ Ներսէս։ — Ստեփանոս Տիրացու վարդապետ։ — Յովհաննէս կրօնաւոր . . . 698

ՎԱՆՈՐԱՅՔ Ի ԿԻԼԻԿԻԱ. — Կիլիկիոյ վանորայք յերկոտասաներորդ դարու։ — Դրազարկի վանք։ — Սկեւռայ վանք։ — Կոստանդին Ա. կաթուղիկոս։ — Գէորգ վարդապետ հաւաքող Հարանց վարուց։ — Ստեփանոս Սկեւռացի։ — Գռներոյ ուխտ։ — Յովհաննէս արքայեղբայր։ — Իր երկք և գրաւորական արդիւնք։ — Անդրիասանց ուխտ։ — Խորին անապատ։ — Ակներոյ վանք. և այլն . . . 704

digitised by A.R.A.R.@

ԴԱՐ ԺԳ

ԳՐԻԳՈՐ ՍԿԵՒՌԱՑԻ. — Գրիգոր Սկեւռացի, մտերիմ Լամբրոնացւոյն: — Երթ նորա առ կայսրն Փրեդերիկ: — Երկասիրութիւնք: — Ներբողեան 'ի Ս. Ներսէս Լամբրոնացի: — Ճառք: — Շարական 'ի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ: — Աղօթք . . . 715

ԳԷՈՐԳ ՍԿԵՒՌԱՑԻ. — Սկեւռացի Գէորգ: — Իր ուսումն և դաստիարակութիւն: — Երկասիրութիւնք: — Արուեստ գրչութեան: — Մեկնութիւն Եսայեայ: — Խմբագիր մեկնութիւն Գործոց: — Գէորգեայ աշակերտ Մովսէս 718

ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ. — Մխիթար Անեցի կամ Երէց: — Ժամանակակցաց իւրն ընծայած գրուածք: — Պատմական երկասիրութիւն մը: — Անոր մէկ մասին գիւտն և հրատարակութիւն: — Անեցւոյն պատմութեան նիւթը և աղբերք: — Արժէքն և մատենագրական ոճ 723

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂ. — Կոստանդին Ա. Կաթողիկոս: — Իր գրած այլ և այլ թղթերն առ Քահանայապետս Հռովմայ և առ այլս 729

ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — Վանական վարդապետ. — Մ. Գօշի աշակերտելը: — Խորանաշատ վանքին շինութիւնը և հոն աշակերտներ սորվեցընելը: — Երթն առ խանն Թաթարաց: — Մահը. — Երկասիրութիւնք: — Յոբայ մեկնութիւն: — Վարդապետական գրուածներ: — Պատմութիւնք. . . . 730

ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — Վարդան վարդապետ: — Երթն 'ի Կիլիկիա: — Կոստանդին կաթողիկոսին կողմանէ նուիրակութիւնն: — Թարգմանութիւն գրոցն Միխայէլի Ասորւոյ: — Հուլաղու խանին հետ տեսութիւն: — Պատմութեան գիրքը: — Մեկնողական գրուածքներ: — Հնգամատենին, Սաղմոսի, Երգոց Երգոյն, Դանիէլի մեկնութիւնք: — Ներբող 'ի սուրբ Լուսաւորիչն: — Մանր կամ անհարազատ գրուածներ: — Առակք: — Վարդանայ երկասիրութեանց բնագրին տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք . : 736

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ. — Կիրակոս Գանձակեցի աշակերտակից Վարդանայ: — Պատմական երկասիրութիւնը: — Անոր նիւթը: — Մատենագրական ոճ և հմտութիւն: — Բնագրին տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք: — Ժամանակակից փոքր մատենագիրք: — Մխիթար Սկեւռացի: — Վարդան կամ Վահրամ: — Կիրակոս Արեւելցի 747

digitised by A.R.A.R.@

ՅՈՎՀԱՆ ԵՐԶՆԿԱՑԻ. — Երզնկացւոյն ուսումն ու դաստիարակութիւն: — Գիւտ նշխարաց մեծին Ներսիսի հայրապետի: — Այն առթով երգուած շարականք յԵրզնկացւոյն: — Երթն 'ի Կիլիկիա և յարքունիս Լեւոնի: — Ժողովք 'ի Սիս և յԱտանա: Միաբանողաց սկզբնաւորութիւնն: — Երզնկացւոյն երկասիրութիւնք: — Քերականի մեկնութիւն: — Ներբող 'ի սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ: — Մեկնութիւն Մատթէի: — Խրատական երկասիրութիւնք: — Քնարերգականք 733

ՍՄԲԱՏ ՊԱՏՄԻՉ. — Սմբատ Սպարապետ: — Քաղաքական գիրքը և որդիք: — Տուած պատերազմունք և արիութիւնք: — Տարեգիրք: — Թուղթք: — Օրինագիրք: — Լեզուն և գրութեան ոճը: — Տարեգրոց հայ բնագրին տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք 768

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՄԱՆՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ 777

ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ որոց գրուածքը չյիշատակուիր 795

digitised by A.R.A.R.@

ՑԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՑ

Աբգար Թագաւոր. 172
Աբրահամ կամ Աբէլ Թարգմանիչ. դար Ե 295
Աբրահամ կաթողիկոս Ա Աղբաթանեցի. դար Զ 416
Աբրահամ Մամիկոնէից եպ. դար Դ 408
Ագաթանգեղոս. դար Դ 202
Աթանաս. 795
Աղան Արծրունի. դար Ե 294, 393
Անանիա Թարգմանիչ. դար Ե 296
Անանիա Նարեկացի. դար Ժ 532
Անանիա Շիրակացի. դար Է 456
Անանիա Սանահնեցի. դար ԺԱ 588
Անաստաս. 795
Անդրէաս Թարգմանիչ. դար Ե. 296
Ասողիկ Ստեփանոս Տարօնացի. դար Ժ և ԺԱ 551
Ատոմ Անձեւացի. դար Ժ 568
Առիստակէս Գրիչ. դար ԺԴ 719
Առիստակէս Լաստիվերտցի. դար ԺԱ 592
Առիստակէս վարդապետ. դար ԺԲ 705
Արձան Արծրունի Թարգմանիչ. դար Ե 294
Արտաշէս Բ. 174
Արտաւազդ Ա. 171
Արտաւազդ Մաղազունեաց տէր. դար Ժ 568
Արտիթէոս. դար Դ 182

Բարդածան Եդեսացի. 176
Բարսեղ վարդապետ. դար ԺԲ 705
Բիւզանդ Փաւստոս. դար Դ 242

digitised by A.R.A.R.@

Գագիկ Բ Թագաւոր · 777
Գագիկ, Թագաւոր Կարուց · 775
Գէորգ կաթուղիկոս Գառնեցի · գար Թ 531
Գէորգ Սկեւռացի · գար ԺԲ 710
Գէորգ Սկեւռացի (այլ) · գար ԺԴ 718
Գէորգ վարդապետ · գար ԺԱ 591
Գէորգ վարդապետ Մեղրիկ · գար ԺԱ 604
Գէորգ վարդապետ Ռուհեցի · 795
Գիւտ կաթուղիկոս · գար Ե 324, 295
Գնիթ եպ · Դերջանայ · գար Ե 294
Գուրգէն Արծրունի · գար Թ 519
Գրիգոր Անաւարզեցի · գար ԺԴ 778
Գրիգոր Արծրունի · 780
Գրիգոր որդի Աբասայ · 780
Գրիգոր Շիրակացի · 796
Գրիգոր Արշարունի · գար Է 473
Գրիգոր Երէց՝ չարայարող պատմութեան Ուռհայեցւոյն · գար ԺԲ 670
Գրիգոր Գանձակեցի կամ Թոքակերի որդի · գար ԺԲ 661
Գրիգոր իմաստասէր Ցեսուանց · 662
Գրիգոր Լուսաւորիչ · գար Դ 195
Գրիգոր Մագիստրոս · գար ԺԱ 572
Գրիգոր Մոնանիկ · 796
Գրիգոր Նարեկացի · գար Ժ 538
Գրիգոր որդի Վասակայ · 796
Գրիգոր Սարկաւագապետ · 780
Գրիգոր վարդապետ · 781
Գրիգոր Սկեւռացի · գար ԺԴ 715
Գրիգոր–Վահրամ Վկայասէր · գար ԺԱ 596
Գրիգոր Տղայ · գար ԺԲ 681
Գրիգոր Տուտէորդի · գար ԺԲ 797
Գրիգորատուր վարդապետ · գար Է 429
Գրիգորիս կաթուղիկոս Պահլաւունի · գար ԺԲ 618
Գրիգոր քերթող · գար Է 468

Դանան Թարգմանիչ գար Ե 293
Դանիէլ վարդապետ · 781
Դաւթակ քերթող · 449
Դաւիթ, Ալաւկայ որդի կամ Գանձակեցի · գար ԺԲ 662
Դաւիթ Անյաղթ · գար Ե 293, 314
Դաւիթ Բագրեւանդացի · գար Է 454

digitised by A.R.A.R.@

Դաւիթ Մաշկոտն · դար Ժ 550
Դաւիթ Մոկաց եպիսկոպոս · դար Ժ 550
Դաւիթ վանահայր · դար Ժ 550
Դաւիթ վանահայր յիշատակագիր · դար Թ 551
Դաւիթ վարդապետ մեկնիչ Եսայեայ · դար ԺԲ 703
Դաւիթ փիլիսոփայ · 782
Դաւիթ քահանայ · 782
Դաւիթ Քոբայրեցի · դար ԺԲ 702
Դաւիթ · 797

Եզնակ կաթողիկոս · 782
Եզնիկ Երէց · դար Է 426
Եզնիկ Կողբացի · դար Ե 291 , 500
Եզր կաթողիկոս · դար Է 426
Եզրաս Անգեղացի թարգմանիչ · դար Ե 295
Եղիա վարդապետ Հաւուցթառեցի · 797
Եղիշէ վարդապետ · դար Ե 295 , 334
Եղիշէ վարդապետ (նոյն) · 782
Եղիշէ քահանայ · 782
Ենովք թարգմանիչ · դար Ե 295
Եսայի Նչեցի · դար ԺԴ 767
Երեմիա Անձրեւիկ · դար ԺԲ 615
Երեմիա թարգմանիչ · դար Ե 295
Եփրեմ վարդապետ · դար ԺԲ 705
Եփրեմ . 797

Զաքարիա կաթողիկոս · դար Թ 500
Զենոբ Գլակ · դար Դ 234

Թադիկ թարգմանիչ · դար Ե 295
Թաթուլ թարգմանիչ · դար Ե 296 , 298
Թէոդորոս աշակերտ Մաթուսաղայի · դար Է 797
Թէոդորոս վարդապետ Ալախոսիկ · դար ԺԱ 604
Թէոդորոս քերթող՝ պատմիչ Արծրունեաց · դար Ե 785
Թէոդորոս Քռթենաւոր · դար Է 469
Թովմա Արծրունի · դար Թ 518
Թորոս աշակերտ Մխ · Գոշի · 798
Թորոս , պարոն Կիլիկիոյ · 783
Թորոս վարդապետ · 798
Թորոս փիլիսոփայ կամ երաժիշտ · 714

digitised by A.R.A.R.@

Իգնատիոս մեկնիչ · դար ԺԲ 642

Խաչատուր աշակերտ Լամբր · դար ԺԲ 665
Խաչատուր Տարօնացի · դար ԺԲ 698
Խաչիկ · 798
Խաչիկ կամ Խաչատուր թարգմանիչ · դար Ե 296
Խաչիկ կաթուղիկոս · դար Ժ 549
Խոռոչբուռ · 180
Խոսրով Անձեւացի · դար Ժ 553
Խոսրով թարգմանիչ · դար Ե 295

Կապուտիկ վարդապետ 784
Կարապետ Սասունցի · 784
Կիրակոս Արեւելցի · դար ԺԳ 753
Կիրակոս պատմիչ Գանձակեցի · դար ԺԳ 747
Կիրակոս վարդապետ · դար ԺԱ 602
Կիւրիոն կաթուղիկոս Վրաց · դար Զ 416
Կոմիտաս կաթուղիկոս · դար Է 423
Կոստանդին Ա. կաթուղիկոս · դար ԺԳ 729
Կորիւն · դար Ե 291, 310

Համամ վարդապետ Արեւելցի 785
Հմայեակ · 798

Ղազար Փարպեցի · դար Ե 295, 391
Ղազարիկ կամ Ղազրիկ թարգմանիչ · դար Ե 294
Ղերուբնա · 182
Ղեւոնդ Երէց պատմիչ · դար 497
Ղեւոնդ Վանանդեցի՝ թարգմանիչ · դար Ե 290

Մաթուսաղա եպիսկոպոս Սիւնեաց · դար Է 427
Մաման · 174
Մամբրէ Վերծանող · դար Ե 295, 388
Մաշտոց կաթուղիկոս · դար Թ 506
Մատթէոս թարգմանիչ վարուց Յովհ. Ոսկեբ. · դար ԺԱ 603
Մատթէոս Ուռհայեցի · դար ԺԲ 663
Մարիբաս Կատինա · 157
Մարտիրոս առաջնորդ Գետկայ · 738
Մեսրովպ Երէց · դար Ժ 561

digitised by A.R.A.R.@

Մեսրովպ վարդապետ՝ մեծն. դար Ե 274
Միսայէլ եպիսկոպոս. 785
Մխիթար Անեցի. դար ԺԳ 725
Մխիթար Գօշ. դար ԺԲ 686
Մխիթար Հերացի. դար ԺԲ 673
Մխիթար Սասունցի. 767
Մխիթար Սկեւռացի. դար ԺԳ 751
Մովսէս աշակերտ Գ. Սկեւռ. դար ԺԳ 722
Մովսէս Խորենացի. դար Ե 295, 350
Մովսէս կթ. Եղիվարդեցի. դար Զ 414
Մովսէս Կաղանկատուացի. դար Է 442
Մովսէս Սիւնեցի. դար Է 472
Մովսէս վարդապետ. 785
Մովսէս Տարօնացի. դար Ժ 550
Մուշեղ Բագրատունի. դար Ժ 568
Մուշէ Տարօնացի. դար Ե 294

Յակոբ 799
Յակոբ Գիտնական. 786
Յակոբիկ Շնորհալից 786
Յակոբ Քարափնեցի կամ Սանահնեցի. դար ԺԱ 786
Յեսու, եպիսկոպոս Խորխոռունեաց. 799
Յովհաննէս Արճիշեցի կամ Որդնակեր. դար ԺԴ 767
Յովհան Երզնկացի. դար ԺԳ 754
Յովհաննէս Արքայեղբայր. դար ԺԲ–ԺԳ 711
Յովհաննէս Բժիշկ. դար Թ 550
Յովհաննէս Գառնեցի. դար ԺԴ 800
Յովհաննէս Եկեղեցացի՝ թարգմանիչ. դար Ե 291
Յովհաննէս թարգմանիչ. դար Ե 295
Յովհաննէս իմաստասէր Օձնեցի. դար Ը 477
Յովհաննէս Խոսրովանոյ՝ թարգմանիչ. դար Ե 289
Յովհաննէս կաթուղիկոս պատմիչ. դար Թ 511
Յովհաննէս Կոզեռն վարդապետ. դար ԺԱ 570
Յովհաննէս կրօնաւոր մեկնիչ. դար ԺԲ 705
Յովհաննէս Ծլուղ վարդապետ. 714
Յովհաննէս Մամիկոնեան. դար Է 431
Յովհաննէս Մայրագոմեցի. դար Է 429
Յովհաննէս Մայրավանեցի. 787
Յովհաննէս Մանդակունի. դար Ե 295, 327
Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետ. դար ԺԲ 606

digitised by A.R.A.R.@

Յովհաննէս վարդապետ· 787
Յովհաննէս վարդապետ Տարօնացի· 788
Յովհաննէս վարդապետ Տաւուշեցի· դար ԺԲ 800
Յովհաննէս քորեպիսկոպոս· 789
Յովհաննէս անեցի· դար ԺԲ 615
Յովնաթան թարգմանիչ· դար Ե 298
Յովսէփ եպիսկոպոս· 800
Յովսէփ թարգմանիչ 'ի Վայոց Ձորոյ· դար Ե 289
Յովսէփ Պաղնացի թարգմանիչ· դար Ե 291

Ներսէս իշխան· 801
Ներսէս Լամբրոնացի· դար ԺԲ 648
Ներսէս Շնորհալի· դար ԺԲ 621
Ներսէս Պարթև· դար Դ 238
Ներսէս Տարօնացի· դար ԺԴ 767

Շապուհ Բագրատունի· դար Թ 503

Ուխտանէս· դար Ժ 555
Ուղիւպ կամ Ողիմպիոս քուրմ· 175

Պաղտին իշխան դար· ԺԴ 752, 789
Պետրոս Գետադարձ· դար ԺԱ 587
Պետրոս վարդապետ մեկնիչ գրոց· դար Ժ 550
Պետրոս Քերթող եպիսկոպոս Սիւնեաց· դար Զ 409
Պրոյերեսիոս կամ Պարոյր· դար Դ 256
Պօղոս Տարօնացի· դար ԺԱ 605

Սահակ Գ կաթուղիկոս· դար Է 475
Սահակ Պարթև· դար Ե 268
Սահակադուխտ· դար Ը 789
Սամուէլ Երէց· դար ԺԲ 615, 672
Սամուէլ Կամրջաձորեցի· դար Ժ 569, 789
Սամուէլ վանահայր Խնատի· դար ԺԱ 591
Սամուէլ վարդապետ· 801
Սարգիս Կունդ վարդապետ· դար ԺԲ 615
Սարգիս Շնորհալի· դար ԺԲ 644
Սարգիս Սևանեցի· դար ԺԱ 590
Սարգիս վարդապետ· դար Ժ 550
Սեբէոս եպիսկոպոս· դար Է 455
Սիմէոն· 790

digitised by A.R.A.R.@

Սիմէոն վարդապետ · 790
Սիսիանոս վարդապետ · ԺԱ 605
Սմբատ Պատմիչ · դար ԺԳ 768
Սողոմոն կաթուղիկոս · դար Ը 801
Սոսթենէս · 802
Ստեփանոս գրան երէց · դար Ը 802
Ստեփանոս Ասողիկ · դար Ժ 551
Ստեփանոս Երէց · 790
Ստեփանոս Մանուկ · դար ԺԲ 616
Ստեփանոս յիշատակագիր · դար Թ 531
Ստեփանոս Սիւնեցի · դար Ը 489
Ստեփանոս վարդապետ · դար Ժ 550
Ստեփանոս Տարօնացի թարգմանիչ · դար Ե 294
Ստեփանոս Տիրացու · դար ԺԲ 714

Վահան Մամիկոնեան · 790
Վահրամ պատմագիր · 790
Վահրամ վարդապետ · դար ԺԳ 791
Վաղարշակ · 162
Վանական վարդապետ · դար ԺԳ 730
Վարդ Պատրիկ · 792
Վարդան Հայկազն · դար ԺԲ 700
Վարդան վարդապետ մեծն · դար ԺԳ 736
Վարխամ կամ Վարդան վարդապետ · դար ԺԳ 753
Վարոս թարգմանիչ · դար Ե 298
Վրթանէս Քերթող · դար Է 465
Վրոյր · 174

Տաճատ վարդապետ · դար Ժ 569
Տիգրան Պահլաւունի · դար ԺԱ 591
Տիմոթէոս վարդապետ մեկնիչ · դար Ժ 550 . 793
Տիրայր Խորձենացի՝ թարգմանիչ · դար Ե 291
Տիրան վարդապետ · 793
Տիրատուր վարդապետ · 794
Տիրատուր վարդապետ (այլ) · 794
Տուքիկ վարդապետ · դար ԺԲ 802

Փիլոն Տիրակացի · դար Է 474

digitised by A.R.A.R.@

digitised by A.R.A.R.@

digitised by A.R.A.R.@

digitised by A.R.A.R.@

digitised by A.R.A.R.@

digitised by A.R.A.R.@

digitised by A.R.A.R.@